

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα

**Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου (1889-1948):
Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου της**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2019

Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκόστα

**Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου (1889-1948):
Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου της**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Κ. Γ. Κασίνης

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

**Κ. Γ. Κασίνης
Π. Δ. Μαστροδημήτρης
Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου**

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

**Κ. Γ. Κασίνης
Ευριπίδης Γαραντούδης
Δημήτρης Αγγελάτος
Π. Δ. Μαστροδημήτρης
Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου
Λάμπρος Βαρελάς
Γιάννης Ξούριας**

ΑΘΗΝΑ 2019

Copyright ©, **Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, 2019**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

«Μικρά έργα φέροντα κάτωθεν γνωστήν πεφυσιωμένην
υπογραφὴν εθαυμάσθησαν· μεγάλοι εμπνεύσεις
υπέρτεροι της συγχρόνου αντιλήψεως παρέμειναν
άγνωστοι· τούτων ἡ δόξα εἶναι ὀψιμος, ἀνέρχεται
ἐκ τῶν τάφων!»

Περσεφόνη Παπαδοπούλου

Στη μητέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Εισαγωγή (ερευνητική υπόθεση / επισκόπηση βιβλιογραφίας / μέθοδος / σκοπός και στόχοι της έρευνας)	8-23
--	------

Μέρος Α΄

Η διαμόρφωση της προσωπικότητας της Περσεφόνης Παπαδοπούλου

Κεφάλαιο 1

Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935. Το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής.....	24-57
--	-------

Κεφάλαιο 2

Οι καταβολές της Π. Παπαδοπούλου. Ο γενέθλιος χώρος, η οικογένεια και τα πρώτα χρόνια της ζωής της	58-73
--	-------

Κεφάλαιο 3

Οι σπουδές και η παιδεία της Π. Παπαδοπούλου	74-108
--	--------

Μέρος Β΄

Το λογοτεχνικό έργο της Π. Παπαδοπούλου

Κεφάλαιο 4

Τα έμμετρα ποιήματα.....	109-154
--------------------------	---------

Κεφάλαιο 5

Τα ποιήματα σε πεζό και τα ποιητικά αφηγήματα.....	155-214
--	---------

Κεφάλαιο 6

Η κριτική της λογοτεχνίας	215-310
---------------------------------	---------

Κεφάλαιο 7

Το μεταφραστικό έργο	311-319
----------------------------	---------

Κεφάλαιο 8

Προσλήψεις και επιδράσεις στο λογοτεχνικό της έργο	320-406
--	---------

Μέρος Γ΄
Το φεμινιστικό έργο της Π. Παπαδοπούλου

Κεφάλαιο 9

Εστιάδες. Η «Φιλολογική Δεκαπενθήμερος Εφημερίς των Κυριών» της Π. Παπαδοπούλου..... 407-458

Κεφάλαιο 10

Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος της Π. Παπαδοπούλου 459-499

Μέρος Δ΄
Η ωρίμανση

Κεφάλαιο 11

Το φιλοσοφικό έργο της Π. Παπαδοπούλου 500-511

Κεφάλαιο 12

Η παιδαγωγός Π. Παπαδοπούλου. Η εκπαιδευτική της δράση και ο παιδαγωγικός της λόγος 512-585

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 586-596

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ-ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ) 597-716

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 717-725

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ερευνητική υπόθεση

Την περίοδο της αγγλοκρατίας στην Κύπρο αναφάνηκαν σύνθετες μορφές των γραμμάτων, με πολλαπλές ιδιότητες, που ασκούσαν το λειτούργημα του δασκάλου, του δημοσιογράφου ή του εκδότη και ταυτόχρονα θήτευαν στη λογοτεχνία, προσφέροντας σημαντικό έργο στον τόπο τους, ενώ συχνά αναδείχθηκαν πρωτοπόροι στους τομείς που υπηρέτησαν. Στη χορεία αυτή ανήκουν και αξιόλογες Κυπρίες που διέπρεψαν στους προαναφερθέντες τομείς, έχοντας να επιδείξουν, παράλληλα, και σημαντικούς αγώνες για την πρόοδο του φύλου τους. Το λαμπρό παράδειγμα της χρονικά προγενέστερης λογίας παιδαγωγού Σαπφούς Λεοντιάδος, που έζησε κυρίως στη Σμύρνη και στην Πόλη, με πλήρη συνείδηση της κυπριακής της καταγωγής και με μεγάλη συμβολή στη γυναικεία εκπαίδευση του νησιού, ακολούθησε η μαθήτριά της Πολυξένη Λοϊζιάς, συγγραφέας, ποιήτρια, εκδότρια περιοδικού και παιδαγωγός, η οποία έδρασε αποκλειστικά στην Κύπρο.¹ Αυτή με τη σειρά της υπήρξε το πρότυπο για την Περσεφόνη Παπαδοπούλου, η οποία διαδέχθηκε τη Λοϊζιάδα. Υπάρχει σαφώς μια σχέση συνέχειας μεταξύ των τριών αυτών εκλεκτών γυναικείων μορφών της Κύπρου. Στα επόμενα χρόνια υπάρχουν και άλλες γυναίκες που συνεχίζουν αυτή την παράδοση της γυναικείας λογιολογίας: μιας λογιολογίας που είναι συνδεδεμένη με την παιδαγωγική και κοινωνική δράση και με τη λογοτεχνική δημιουργία.²

Η ενασχόλησή μου με το έργο της Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου προέκυψε κατά τη διάρκεια μιας συζήτησής μου με τον αείμνηστο λόγιο της Λάρνακας και ερευνητή Φοίβο Σταυρίδη –το θέμα ήταν δική του ιδέα–, που ενισχύθηκε από το ευρύτερο ενδιαφέρον μου για τη γυναικεία λογοτεχνία στην Κύπρο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, εποχή πολύ ενδιαφέρουσα για τις ζυμώσεις που επιτελούνταν στον χώρο του πνεύματος³ αλλά και για τον ρόλο και τη σημασία των

---

¹ Για τη ζωή και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος, και ειδικότερα για τη σχέση της με τη Σαπφώ Λεοντιάδα, βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός – Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, αρ. LIII, Λευκωσία 2011, κυρίως, σ. 99-112, 149-150 και 181.

² Οι όροι «γυναικεία λογιολογία», «γυναικεία λογοτεχνία», «γυναικεία γραφή» χρησιμοποιούνται, για να προσδιορίσουν το υποκείμενο γραφής, χωρίς να αποτελούν αξιολογικό χαρακτηρισμό με έμφυλη διάσταση.

³ «Η όψιμη περίοδος του ρομαντισμού του 19ου αιώνα και η μετάβαση στα νέα γλωσσικά ρεύματα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα συνιστούν μια συναρπαστική περιοχή της κυπριολογικής έρευνας». Βλ. τον Πρόλογο του Γιώργου Κεχαγιόγλου στη διατριβή του Λευτέρη Παπαλεοντίου, *Τα*

αγώνων στους οποίους πρωταγωνίστησαν προοδευτικές γυναίκες στην υπόθεση της γυναικείας χειραφέτησης.

Η Παπαδοπούλου υπήρξε μορφή πρωτοποριακή, που σφράγισε την εποχή της με την πολυσχιδή και ασυνήθη δράση της και την ισχυρή της προσωπικότητα. Με τεράστια σε εμπνοή, μόχθο και αυταπάρνηση προσφορά στην εκπαίδευση, στην κοινωνία και στον πολιτισμό εν γένει και με σημαντικά για την εποχή της επιτεύγματα συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση των μετέπειτα πνευματικών και κοινωνικών εξελίξεων. Πνεύμα πολυσύνθετο και ανήσυχο, ασχολήθηκε στη σχετικά σύντομη ζωή της με πλείστες εκφάνσεις του ανθρώπινου πνεύματος και της κοινωνικής ζωής: ποίηση, πεζογραφία, λογοτεχνική κριτική, λογοτεχνική μετάφραση, φιλοσοφία, δημοσιογραφία, παιδαγωγικά, λαογραφία, φιλανθρωπία, γυναικείο ζήτημα, έκδοση του πρώτου φεμινιστικού εντύπου στο νησί, ίδρυση γυναικείων συλλόγων, συνδικαλισμός, ενδιαφέρον για την πολιτική επικαιρότητα και εθνική – πατριωτική δράση.

Βασικά γνωρίσματά της υπήρξαν η ποιητική και φιλοσοφική ιδιοσυγκρασία και η ακάματη αγωνιστικότητα για την άμβλυνση της κοινωνικής αδικίας, ειδικότερα σε βάρος των ομοφύλων της, στο πλαίσιο μιας ιδεαλιστικής αφετηρίας θεώρησης της ζωής. Όλος ο βίος και η συγγραφική της δραστηριότητα –και αυτό συνιστά τη γοητεία της περίπτωσης της– υπήρξε μια διεκδυστική ανάμεσα στις ποιητικές τάσεις της ψυχής της και στη μαχητική δράση για μια περισσότερο ανθρώπινη κοινωνία. Ζώντας στον χώρο της Κύπρου με τις αλλεπάλληλες ιστορικές περιπέτειες, δεν επέτρεψε στον εαυτό της την «πολυτέλεια» της ενασχόλησης μόνο με τη λογοτεχνία, αλλά ως γνήσιος πνευματικός άνθρωπος έδωσε το παρόν σε πλείστες γόνιμες και προοδευτικές προσπάθειες του καιρού της. Ορμώμενη από μια πολίχνη της Κύπρου, ορφανή από πατέρα, κατάφερε να πραγματοποιήσει λαμπρές σπουδές στην Αθήνα, στο Παρίσι και στο Βερολίνο, και με αδιάκοπη προσωπική μελέτη αναδείχθηκε σε εξέχουσα λογία με σπουδαίο πνευματικό και κοινωνικό έργο.

Παρόλο που η Παπαδοπούλου έχει χαρακτηριστεί ως «η κορυφαία πνευματική γυναικεία φυσιογνωμία της Κύπρου»⁴ των αρχών του 20ού αιώνα, λίγα έχουν γραφεί γι' αυτήν και δεν υπήρχε καμιά μονογραφία που να συμβάλλει ουσιαστικά στη μελέτη του έργου της και να του δίνει τη θέση που του αξίζει. Η αναντιστοιχία, λοιπόν, που διαπιστώθηκε ανάμεσα στην αξία του έργου και την ισχνή φιλολογία γύρω από αυτό,

---

πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930), Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Σειρά Διδακτορικών Διατριβών, αρ. 1, Λευκωσία 1997, σ. 13.

⁴ Βλ. Χρυσάνθης Ζιτσαίας, *Κύπριες λογοτέχνιδες. Μελέτη*, Τυπογραφείον Ν. Σάλτου – Α. Φωτοπούλου – Δ. Τσιράπα, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 35.

στάθηκε η αφετηρία της ερευνητικής ενασχόλησής μου με τον βίο και το έργο της Περσεφόνης Παπαδοπούλου. Η έρευνα για τον εντοπισμό και τη συγκέντρωση των διάσπαρτων κειμένων της, δυσεύρετων και εν πολλοίς αθησαύριστων, και η συλλογή στοιχείων που φωτίζουν τη ζωή και τη δράση της, ήταν μακρόχρονη και επίπονη, αφού χρειάστηκε να ερευνηθούν αρκετά δημόσια και ιδιωτικά αρχεία και να αποδελτιωθούν δεκάδες έντυπα, σε μια προσπάθεια να ερευνηθεί το έργο που παρήχθη καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της και η πορεία της ποικίλης πνευματικής δημιουργίας της.

Η μελέτη αυτή, η οποία είναι ιστοριογραμματολογική, επιχειρεί να εντάξει και να παρακολουθήσει το δρων πρόσωπο μέσα στο πλαίσιο της εποχής του και αποσκοπεί στη σύνταξη μιας ολοκληρωμένης προσωπογραφίας για την Παπαδοπούλου. Αποτελείται από Εισαγωγή, όπου διατυπώνεται η ερευνητική υπόθεση, γίνεται επισκόπηση της σχετικής φιλολογίας για το έργο της, περιγράφεται η μέθοδος και ορίζονται οι στόχοι. Ακολουθούν τέσσερα Μέρη: στο πρώτο ερευνάται η διαμόρφωση της προσωπικότητάς της. Παρουσιάζεται το ευρύτερο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής της και δίνονται άγνωστα στοιχεία για τις καταβολές και τον γενέθλιο τόπο, την οικογένεια και τα πρώτα χρόνια της ζωής της. Παρουσιάζονται, επίσης, οι λαμπρές σπουδές και η παιδεία της. Στο δεύτερο Μέρος εξετάζεται αναλυτικά σε πέντε κεφάλαια το λογοτεχνικό της έργο: η έμμετρη ποίηση, τα ποιήματα σε πεζό και τα ποιητικά αφηγήματα, η κριτική της λογοτεχνίας, οι μεταφράσεις της από την ξένη λογοτεχνία, καθώς και οι προσλήψεις και οι επιδράσεις που δέχθηκε. Στο τρίτο Μέρος παρουσιάζεται και αξιολογείται το φεμινιστικό έργο της και ο φεμινιστικός της λόγος. Στο τελευταίο Μέρος εξετάζονται το φιλοσοφικό και το παιδαγωγικό της έργο. Ακολουθούν Συνολική θεώρηση, αναλυτική και η πληρέστερη – μέχρι σήμερα – εργογραφία της Παπαδοπούλου και εκτενής Βιβλιογραφία.

Από τις πρώτες εκδηλώσεις του πνεύματος της Παπαδοπούλου υπήρξε η λογοτεχνική της δημιουργία, η οποία αρχίζει από το 1904 και καλύπτει τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, φέρνοντας ένα «νέο ρίγος» στην κυπριακή πνευματική παραγωγή. Το λογοτεχνικό της έργο δεν συγκεντρώθηκε ποτέ σε αυτοτελή έκδοση, παρά το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και νεωτερικότητα και αποτελεί πνευματικό επίτευγμα σε εποχές πολύ δύσκολες, ιδιαίτερα για τις «γράφουσες» γυναίκες. Με τη νεανική έμμετρη ποίησή της έγινε ο φορέας της «νέας ευαισθησίας» και της επιθυμίας για εκφραστική ανανέωση στον κυπριακό ποιητικό λόγο, στον οποίο επιβίωναν ακόμη οι ρομαντικές τάσεις. Η Παπαδοπούλου υιοθετεί νέα αντίληψη περί ποίησης και ανοίγει ένα πεδίο νεωτερικών ποιητικών

«δοκιμών», που αποτυπώνεται τόσο στη θεματική όσο και στη μορφολογία των ποιημάτων της. Επηρεασμένη, κυρίως, από την ποιητική του συμβολισμού και του μετασυμβολισμού, εγγράφει στην κυπριακή ποίηση τρόπους και τάσεις που υπερβαίνουν τα τοπικά όρια. Με τη βαθμιαία μορφολογική χαλάρωση η ποίησή της οδηγείται στον ελευθερωμένο στίχο («vers libéré») και σπανιότερα στον ελεύθερο στίχο («vers libre»). Δημοσιεύοντας, λοιπόν, συμβολιστικά ποιήματα που κάποτε φθάνουν μέχρι τον ελευθερωμένο στίχο, και μάλιστα γραμμένα στη δημοτική, ήδη από το 1913, προηγήθηκε της λεγόμενης κυπριακής «Γενιάς του 1920», μιας πολυφωνικής και πολυπρόσωπης ομάδας ποιητών (με ποιητές μετασυμβολιστικών τάσεων, νεοπαλαμικούς ή οπαδούς της κοινωτιστικής τέχνης), που θεωρείται ότι συνέβαλε στην ανανέωση του κυπριακού ποιητικού λόγου. Μπορεί δε να συναριθμηθεί στη χορεία των ποιητών του ελληνικού μετασυμβολισμού, όπως ο Ρώμος Φιλύρας, ο Ναπολέων Λαπαθιώτης, ο Κώστας Ουράνης, ο Κώστας Καρυωτάκης, ο Τέλλος Άγρας, κ.ά. Η ίδια καλλιέργησε, επίσης, το πεζό ποίημα και το ποιητικό αφήγημα, τα οποία χαρακτηρίζονται από έκδηλο λυρισμό και τρόπους της ποιητικής ρητορικής, ενώ αργότερα, στο τέλος της δεκαετίας του 1910, δημοσίευσε πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα πεζού ποιήματος, στα οποία η ποιητικότητα δεν προέρχεται από την τονικότητα μιας μετρικοφανούς ποιητικής πρόζας, αλλά από τη συνολική ποιητική σύνθεση και υπόστασή τους. Η πρωτοτυπία αυτών των κειμένων της έγκειται στο ότι διέθεταν έναν τόνο προσωπικό και ιδιότυπο και ήταν γραμμένα στο κλίμα του αισθητιστικού συμβολισμού, κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως μια ανανεωτική τάση για τα λογοτεχνικά δεδομένα του νησιού την εποχή αυτή.

Η Παπαδοπούλου υπήρξε και αξιόλογη κριτικός της λογοτεχνίας, η μοναδική γυναίκα στο νησί και από τις ελάχιστες στον ελληνικό χώρο ευρύτερα, που ασχολήθηκε με το δύσκολο αυτό φιλολογικό είδος στις αρχές του 20ού αιώνα. Τα κριτικά κείμενα και σημειώματά της, δημοσιευμένα κυρίως μεταξύ των ετών 1913-1917, φανερώνουν ότι είχε διαμορφώσει βασίμα κριτήρια προσέγγισης ενός λογοτεχνήματος, σε εποχές που η άσκηση της κριτικογραφίας δεν χαρακτηριζόταν από επαρκή θεωρητική υποδομή και αυστηρούς αισθητικούς κανόνες. Ξεχωρίζουν, ακόμη, για την πρωτοτυπία τους αλλά και για την αφομοίωση στοιχείων από την κριτική θεωρία ευρωπαϊκών λογοτεχνικών ρευμάτων (ρομαντισμού, νεοκλασικισμού, παρνασσιισμού, αισθητισμού, συμβολισμού). Αρκετά πρόωμη και ενδιαφέρουσα μπορεί να θεωρηθεί η προσέγγιση από την ίδια της ποίησης και της ποιητικής του Ανδρέα Κάλβου, και επίσης, τα κριτικά σημειώματά της για άλλους Νεοέλληνες λογοτέχνες, όπως ο Ρήγας Φεραίος, ο

Διονύσιος Σολωμός, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Κωστής Παλαμάς, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, ο Δημήτρης Λιπέρτης, η Πολυξένη Λοϊζιάς κ.ά.

Δημοσίευσε, ακόμη, κείμενα λογοτεχνικής μετάφρασης, τα οποία μαρτυρούν το αυξημένο ενδιαφέρον της για την ξένη λογοτεχνία και την επιθυμία της να λειτουργήσει ως ένα είδος πολιτισμικού διαμεσολαβητή, προσφέροντας ένα διακειμενικό πεδίο διασύνδεσης συγγραφέων διαφορετικών εθνικοτήτων και λογοτεχνικών τάσεων. Οι μεταφράσεις της αναφέρονται κυρίως στον χώρο του ρομαντισμού και του συμβολισμού (Alph. de Lamartine, P. Loti, M. Prévost, κ.ά), ενώ πραγματοποίησε και ανοίγματα προς τη ρεαλιστική πεζογραφία (Maurassant και Chekhov). Οι μεταφραστικές επιλογές της επηρεάζονται, επίσης, και από τις αναζητήσεις της στον χώρο του φεμινισμού (Juliette Adam-Lambert). Εκτός από δικές της λογοτεχνικές μεταφράσεις, παρουσίασε και μεταφρασμένα κείμενα τρίτων από την ξένη λογοτεχνία.

Στο λογοτεχνικό της έργο ανιχνεύονται ποικίλες προσλήψεις και διακειμενικές σχέσεις. Όσον αφορά στη νεοελληνική λογοτεχνία, περισσότερο την καθόρισε η «συνάντησή» της με το έργο του Ανδρέα Κάλβου. Η πρόσληψη στοιχείων της θεματικής, της γλώσσας, των συντακτικών τρόπων, των εκφραστικών μέσων και της μετρικής του Ζακύνθιου ποιητή από την Παπαδοπούλου, που ανιχνεύεται σε κείμενά της ήδη από το 1904, παράλληλα με τις ενδιαφέρουσες κριτικές απόψεις της γι' αυτόν, είναι σημαντική για την πρωιμότητά της και μας επιτρέπει να μιλήσουμε για «επαναλειτουργία» του Κάλβου στην τέχνη της Κυπρίας δημιουργού. Η ίδια προσλαμβάνει και ποιητές της «Γενιάς του 1880», μερικούς από τους πρώτους συμβολιστές και τον νεανικό Καρυωτάκη, εκπροσώπους του αισθητισμού και ξένους ποιητές και φιλοσόφους.

Η Κυπρία λογία παρουσίασε και αξιόλογο φεμινιστικό έργο, το οποίο την κατατάσσει στη χορεία των πρωτοπόρων του κινήματος για γυναικεία χειραφέτηση στον ελληνικό χώρο. Προώθησε στο νησί έναν λελογισμένο φεμινισμό με πολλές επιμέρους προοδευτικές πρωτοβουλίες και καινοτόμες δράσεις. Αξιολογότερη εξ αυτών ήταν η έκδοση της δεκαπενθήμερης «φιλολογικής και κοινωνιολογικής» εφημερίδας των κυριών *Εστιάδες*, που κυκλοφόρησε από τον Νοέμβριο του 1913 μέχρι τον Μάιο του 1915 στην Αμμόχωστο. Υπήρξε ένα καινοφανές για την εποχή έντυπο, μια «ηρωική», όπως χαρακτηρίστηκε, εκδοτική πρωτοβουλία, που αποτελεί σταθμό στην ιστορία του γυναικείου κινήματος και, ταυτόχρονα, ορόσημο στην πνευματική ιστορία του τόπου, γιατί έδωσε μεγάλη σημασία στην πνευματική παραγωγή και ιδιαίτερα στη λογοτεχνία, και συνέβαλε στην καλλιέργεια φιλολογικής και λογοτεχνικής συνείδησης.

Το μεγάλο «φεμινιστικό πρόγραμμα» της Παπαδοπούλου υλοποιήθηκε και με την ίδρυση γυναικείων συλλόγων σε πόλεις της Κύπρου, με στόχο τη διαμόρφωση μιας γυναικείας συλλογικότητας, στην οποία θα μπορούσε να εδρασθεί η συνείδηση του φύλου και η φεμινιστική συνείδηση. Η ίδια δημοσίευσε, επίσης, κείμενα φεμινιστικής στόχευσης, διεκδικώντας ακόμη και πολιτικά δικαιώματα για τις γυναίκες. Αναδείχθηκε, λοιπόν, σε «μίαν όλως ξεχωριστήν πράγματι εν Κύπρω γυναικείαν φυσιογνωμίαν, γεμάτην γνώσιν, γνώσεις και χαλυβδίνην θέλησιν προς δράσιν [...], η ενδεδειγμένη ηγέτις της δράσεως της Κυπρίας γυναικός»,⁵ παρά τη σφοδρή πολεμική που συνόδευσε τα βήματά της.

Σημαντική πτυχή της πνευματικής δραστηριότητάς της, κυρίως στην ώριμη περίοδο της ζωής της, ήταν η ενασχόληση με τη φιλοσοφία. Κατά τη διάρκεια των σπουδών της στη Σορβόνη (1921-1924) η Κυπρία λογία είχε παρακολουθήσει και μαθήματα φιλοσοφίας και, ειδικότερα, διαλέξεις του Henri Bergson. Η ίδια δημοσίευσε φιλοσοφικές μελέτες σε διάφορα έντυπα, από τις οποίες η πιο αξιόλογη είναι η μελέτη της «Νίτσε και Σοπεγκάουερ» του 1914. Επίσης, έδωσε διαλέξεις με φιλοσοφικό περιεχόμενο, αλλά και προσέφερε δημόσια φιλοσοφικά μαθήματα. Η φιλοσοφική κατάρτιση και επάρκειά της καταφαίνονται κυρίως στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson* (Αθήνα 1938), το οποίο αποτελεί σημαντική συμβολή στη μελέτη της μερξονικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα.

Η Παπαδοπούλου υπήρξε, ακόμη, εξέχουσα μορφή της εκπαίδευσης της Κύπρου και της Ελλάδας, με σπουδαίο διδακτικό, συγγραφικό και ερευνητικό παιδαγωγικό έργο. Ως πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και απόφοιτος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του ιδίου Πανεπιστημίου, είχε θητεύσει στο περίφημο παιδαγωγικό και ψυχολογικό εργαστήριο που ίδρυσε ο Alfred Binet στο Παρίσι, με επόπτη τον Théodore Simon. Σε αυτό μνήθηκε στην Πειραματική Ψυχολογία, ενώ πραγματοποίησε και σχετικές μεταπτυχιακές έρευνες σε πανεπιστήμια του Βερολίνου και του Potsdam. Παρά τις ακαδημαϊκές θέσεις που της προσφέρθηκαν στη Γαλλία, αλλά και την πρόταση να διδάξει στο νεοϊδρυθέν τότε Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εμπορούμενη από την ιδεολογία κοινωνικού οραματιστή, προτίμησε να επιστρέψει στην Κύπρο. Εισήγαγε την Πειραματική Ψυχολογία στην κυπριακή εκπαίδευση και τις αρχές του κινήματος της «Νέας Αγωγής» και του «Σχολείου Εργασίας», επιχειρώντας να φέρει μιαν «επανάσταση» στα εκπαιδευτικά

---

⁵ Βλ. Μ.Γ.Α [= Γεώργιος Α. Μαρκίδης], «Γύρω από την γυναικείαν κίνησιν», *Ελευθερία*, φ. 1201 (13 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2.

πράγματα του τόπου, σχεδόν ταυτόχρονα με την προσπάθεια των πρωτεργατών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην Ελλάδα Αλ. Δελμούζου, Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη. Η εκπαιδευτική προσφορά της ήταν εξίσου σημαντική τα χρόνια 1935-1948, κατά τα οποία εγκαταστάθηκε στην Πάτρα, όπου διορίσθηκε πρώτη διευθύντρια της Αρσακείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γενική Διευθύντρια των εκεί σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, θέση που ισοδυναμούσε με εκλογή σε πανεπιστημιακή έδρα.⁶ Υπάρχουν αναφορές στα «εξαιρετά παιδαγωγικά, επιστημονικά και διοικητικά αυτής προτερήματα», στα δημοσιεύματά της, «άξια πολλού λόγου», που αποτελούν «τεκμήρια της επιστημονικής της ικανότητας», καθώς συναριθμείται «εις τας ολίγας συγχρόνους Ελληνίδας, αίτινες δικαιούνται την πρώτην θέσιν εις λόγον ανωτέρας παιδείας».⁷

Ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, πρώτος Υπουργός Παιδείας της Κυπριακής Δημοκρατίας, αποτιμώντας το έργο που επιτέλεσε η Παπαδοπούλου κατά την κυπριακή περίοδο της δράσης της, σημειώνει ότι υπήρξε «η γυναίκα η ενθαρρύνουσα [...] εν τη νήσω ολοκλήρω πάσαν προοδευτικήν της εκπαιδύσεως και του πνευματικού πολιτισμού του τόπου μας προσπάθειαν».⁸ Όπως έχει εύστοχα, επίσης, γραφεί, «αν η Π. Παπαδοπούλου έζη εν Αθήναις εξ αρχής, θα είχε σήμερα τεθή εις το αυτό ύψος εις την συνείδησίν μας και εις τα εγχειρίδια των γραμματολόγων μας ως μία Καλλιρρόη Παρρέν, μία Μυρτιώτισσα, μία..., δεν δύναμαι να εύρω ανάλογόν της ακριβώς, διότι η Π. Παπαδοπούλου ήτο πολυσύνθετον τάλαντον, πολύπλευρος αδάμας περιλαμπής, στοχάστρια, ερευνήτρια, ποιήτρια και φιλόσοφος, παιδαγωγός, δημιουργός ψυχών και συνειδήσεων απaráμιλλος και έξοχος [...]».⁹

Υπήρξε, λοιπόν, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολύπλευρου ανθρώπου, δοσμένου σε πολλούς τομείς ταυτόχρονα με το ίδιο φλογερό πάθος. Μια προσωπικότητα σύνθετη, ανήσυχη και πολύτροπη· λογία μαζί και ποιήτρια, πεζογράφος, κριτικός και μεταφράστρια, μαχητική δημοσιογράφος, επιστήμων φιλόσοφος και παιδαγωγός, ιδεολόγος και αγωνίστρια για τα δικαιώματα της γυναίκας

---

⁶ Βλ. τον Πρόλογο του καθηγητή Γεωργίου Μπαμπινιώτη, τέως πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών και προέδρου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, στο: Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής*, εκδόσεις Εν Τύποις, Λευκωσία 2006, σ. 8.

⁷ Βλ. Σπύρου [Σπυριδάκων] Καλλιόφα, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», στο: *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Γενική Διευθύντρια των Σχολείων 1935-1948*, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αρσακείου Πατρών, εκδοτικός οίκος Χαράλ. Καγιάφα, Πάτρα 1950, σ. 7-8.

⁸ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι κατά το τελεσθέν φιλόλογ.[ικόν] μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 644 (23 Μαρτίου 1949), σ. 1-4.

⁹ Βλ. Κώστα Π. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου, 1191-1955, ιδίως δε του Ε. Γ. Α.*, εκδόσεις Λάμπουσα, Λευκωσία 1967, σ. 145.

και την εξύψωση του λαού. Ό,τι χάνει από τη λογοτεχνία, στην οποία δεν αφιερώθηκε αποκλειστικά, το κερδίζει από το άθροισμα όλων των άλλων επιδόσεών της στον χώρο του πνεύματος, επομένως ήταν ανάγκη συνολικά να επανεκτιμηθεί η προσφορά της.

Ευχαριστίες οφείλονται σε όσους βοήθησαν στην ολοκλήρωση αυτής της διδακτορικής διατριβής. Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον επόπτη της διατριβής μου κ. Κωνσταντίνο Γ. Κασίνη, για το συνεχές ενδιαφέρον και τις πολύτιμες και καίριες παρατηρήσεις του, καθ' όλη την πορεία εκπόνησης της διατριβής. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στους καθηγητές μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κ. Παναγιώτη Μαστροδημήτρη και κ. Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, καθώς επίσης, στα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής, κ. Ευριπίδη Γαραντούδη, κ. Δημήτρη Αγγελάτο, κ. Λάμπρο Βαρελά και κ. Γιάννη Ξιούρια.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη από πλευράς μου να μην μνημονεύσω τους αείμνηστους Φοίβο Σταυρίδη, Κώστα Κύρρη, Γιάννη Κατσούρη, Θεόδωρο Παπαδόπουλο και Αριστείδη Κουδουνάρη, οι οποίοι μου ενέπνευσαν την αγάπη για την κυπρολογική έρευνα, και ειδικότερα για τη μεγάλη «αχαρτογράφητη» μορφή της Περσεφόνης Παπαδοπούλου. Επίσης, την κ. Κλαίρη Αγγελίδου, από τις στερνές πνευματικές απογόνους της, για την αμέριστη στήριξή της. Η βοήθεια που μου προσέφεραν ο τέως Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών και Πρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας καθηγητής κ. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, οι ομότιμοι καθηγητές Θεοδόσης Πυλαρινός και Φώτης Δημητρακόπουλος και ο επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου Λευτέρης Παπαλεοντίου ήταν εξίσου σημαντική.

Θεωρώ απαραίτητο να ευχαριστήσω και όλους εκείνους που διευκόλυναν την έρευνά μου στον Τύπο της εποχής και στα διάφορα αρχεία. Αναφέρομαι στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Κυπριακού Μουσείου, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού, του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών, του Παττιχείου Ιστορικού Αρχείου-Κέντρου Μελετών Λεμεσού, καθώς επίσης, του Αρχείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, του Μουσείου Τύπου Πατρών, του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και των Κρατικών Αρχείων της Γαλλίας.

Θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί αυτό το πόνημα χωρίς τη διαρκή ανοχή και ανεξάντλητη στήριξη από τους γονείς μου, π. Παρασκευά και Κυριακή, αλλά και από τον σύζυγό μου Θεοφύλακτο και την κόρη μου Λουκιάνα.

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου στην ελληνική βιβλιογραφία

Για την Περσεφόνη Παπαδοπούλου έχουν γραφεί μερικά άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά, όπου εξαιρείται η δράση της ως παιδαγωγού, ως εκδότριας των *Εστιάδων*, ως ιδρύτριας του σημαντικού γυναικείου σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», ή γίνεται μια γενική αναφορά στην προσωπικότητα και το έργο της.¹⁰ Βεβαίως, υπάρχουν και αναφορές στην ίδια και σε πτυχές του έργου της στο πλαίσιο συνθετικότερων μελετών.¹¹

---

¹⁰ Βλ., κυρίως, Βίκτωρος Δ. Πετρίδη, «Γυναίκες της Κύπρου. Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Νέα Εποχή*, τχ. 12 (Φεβρουάριος 1960), σ. 51-52, Κύπρου Χρυσάνθη, «Μια πρωτοπόρος εκπαιδευτικός. Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Η Σημερινή*, φ. 3765 (5 Ιανουαρίου 1986), σ. 7, του ίδιου, «Το πρώτο γυναικείο πνευματικό-φιλανθρωπικό σωματείο. “Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου”», *Η Σημερινή*, φ. 3711 (8 Νοεμβρίου 1985), σ. 11, Νίκου Σ. Νικολαΐδη, «Ξεχωριστές Κύπριες. Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Φιλελεύθερος*, φ. 8228 (14 Νοεμβρίου 1981), σ. 7, Λευτέρης Παπαλεοντίου, «*Εστιάδες*. Το πρώτο φεμινιστικό έντυπο στην Κύπρο», *Εντός των τειχών*, τχ. 34 (Ιούλιος-Αύγουστος 1988), σ. 28-29 [= *Διαβάζω*, τχ. 209 (22 Φεβρουαρίου 1989), σ. 13], *Η ιστορία του τόπου μας. Ενθύμιον. Γυναικεία Σωματεία*, «Ο Φιλελεύθερος», εκδόσεις Βιβλιοθήκης, αρ. 6, Λευκωσία 2011, σ. 58-59, 63 και 67 και Ξένια Παπαδημητρίου, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου και η πρωτοπόρος της δράση», *Η Δέλτος*, τχ. 1 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2017), σ. 107-124.

¹¹ Βλ., κυρίως, Ν. Γ. Κυριαζή, *Κυπριακή Βιβλιογραφία*, εν Λάρνακι 1935, σ. 245, Άννα Γιαννοπούλου, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου διευθύντρια Αρσακείου Πατρών», στο: *Φυσιογνωμίες τινές Αρσακειάδων επ’ ευκαιρία της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936*, [Αθήνα 1936], σ. 86-88, Κούλας Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου Ελληνισμού*, τ. Β’, Αθήνα 1973, σ. 85, Κ. Καστρινού [=Κώστα Προυσή], «Η φιλοσοφία του Bergson», *Πορεία Ζωής*, τ. Α’, τυπογραφία «Ζαβαλλής», Λευκωσία 1975, σ. 108-110, Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144-149, του ίδιου, «Η Αμμόχωστος» και «Οι πνευματικές αναζητήσεις της εποχής της αγγλοκρατίας μέσα από τον ημερήσιον και περιοδικόν τύπον», στον τόμο *Κυπριακά 1878-1955*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 2, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 171-172 και 213-214, αντίστοιχα, Νίκος Παναγιώτου, «Επώνυμες και ανώνυμες γυναίκες της Κύπρου», *Μελετήματα*, Τυπογραφία Στέλιου Λειβαδιώτη, Λευκωσία 1986, σ. 60, Παύλος Παρασκευάς κ.ά., *Κύπριοι συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, τ. Δ’, εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1987, σ. 1188-1189, *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950*, Λευκωσία 1950, σ. 10-18 και 50-93, *Ημέρα της Μητέρας. Αφιερωμένη εις την μνήμην των πνευματικών μητέρων της Κύπρου*, Διεθνές έτος Παιδείας (Ανάπτυξον εκ της Επετηρίδος της Παιδαγωγικής Ακαδημίας 1969-1970), Τύποις «Αναγέννησις», σ. 22-27, Παναγιώτη Κ. Περσιάνη, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο. Μελέτη της πορείας του κοινωνικού και εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού της Κύπρου*, Λευκωσία 1998, κυρίως σ. 278-279, Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τ. Γ’, 1900-1914, μέρος Β’, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 2003, σ. 1136-1179, Δημ. Ζ. Ανδριόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής αισθητικής*, τ. Β’, εκδόσεις Πιτσιλός, Αθήνα 2000, σ. 172-183, Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, ΣΤ’ επηξημένη έκδοσις, Λευκωσία 2010, σ. 447-448 και *Η ιστορία του τόπου μας. Ενθύμιον...*, ό.π., σ. 58-60 και 63.

Όσον αφορά, ειδικότερα, στη λογοτεχνική της δημιουργία, στην οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη μετά χείρας διδακτορική διατριβή, υπάρχουν μελέτες που την παρουσιάζουν μάλλον υποβαθμισμένη και άλλες που την αγνοούν παντελώς. Ακόμη και σε *Ιστορίες ή Γραμματολογικά σχεδιάσματα* ή σημειώματα για την κυπριακή λογοτεχνία γίνεται πολύ σύντομη αναφορά στο λογοτεχνικό της έργο και από αυτό μνημονεύεται κυρίως η ποίησή της. Ας αναφερθούμε αναλυτικά:

Ο Αντώνης Ιντιάνος σε πρώιμο κείμενό του, που δημοσιεύθηκε το 1940, θεωρούσε την Πολυξένη Λοϊζιάδα ως τη μόνη Κυπρία που μπορούσε να συμπεριληφθεί σε μια τοπική και πανελλήνια γραμματολογία, αγνοώντας το λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου, το οποίο δεν είχε ποτέ συγκεντρωθεί σε βιβλίο. Η Χρυσάνθη Ζιτσαία στο βιβλίο της *Κύπριες λογοτέχνιδες* αποφαινεται ότι η Παπαδοπούλου «ασχολήθηκε και με τη λογοτεχνία στη σοβαρότερη μορφή της», χωρίς να προχωρεί όμως σε παρουσίαση και αξιολόγηση του λογοτεχνικού έργου της. Ο Πάνος Παναγιωτούνης στην *Ιστορία της κυπριακής λογοτεχνίας* συνεξετάζει την Παπαδοπούλου με τη Μαρία Ρουσιά, θεωρώντας ότι «χάραξαν κι οι δυο με ανεξίτηλα γράμματα την παρουσία τους στην κυπριακή και γενικότερα στην ελληνική πνευματική ζωή» και προσθέτει ότι «ίσως έγραψαν λίγα ποιήματα». Ο Κλείτος Ιωαννίδης στην *Ιστορία της νεώτερης κυπριακής λογοτεχνίας* αξιολογεί αδρομερώς την ποίηση της Παπαδοπούλου, επισημαίνει ότι είναι γραμμένη στη δημοτική και εντοπίζει σε αυτήν γνωρίσματα όπως «η γνησιότητα αισθημάτων» και «η μουσικότητα». Σημειώνει, επιπλέον, ότι η ίδια συνέγραψε και «αισθητικές και λογοτεχνικές μελέτες». Στο κείμενο του Λεύκιου Ζαφειρίου «Οι παλιές λογοτέχνιδες της Κύπρου», στον συλλογικό τόμο *Κυπριακή λογοτεχνία – Οι ρίζες*, σημειώνεται ότι «όσο σημαντική κι αν είναι η προσφορά της στην εκπαίδευση κι οι αγώνες της για μια καλύτερη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία και παρά το πλούσιο συγγραφικό της έργο, δεν μπορεί να πολιτογραφηθεί ως λογοτέχνιδα», με την παρατήρηση, ωστόσο, ότι «τον τελευταίο λόγο θα έχει η επιστημονική έρευνα». Ο ίδιος στο βιβλίο του *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία. Γραμματολογικό σχεδιάσμα* αναφέρει λακωνικά ότι η Παπαδοπούλου «δημοσίευσε ποιήματά της στις *Εστιάδες* και σε άλλα έντυπα». Ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής στο βιβλίο του *Κυπριακή λογοτεχνία. Συμβολή στη διερεύνηση και σπουδή της περιόδου 1878-1920* μνημονεύει την Παπαδοπούλου μόνο ως εκδότρια των *Εστιάδων*, ενώ στο έργο του *Κύπριοι ποιητές του μεσοπολέμου (1920-1945). Μια κριτική προσέγγιση* δεν γίνεται καθόλου λόγος γι' αυτήν.¹²

---

¹² Βλ. Αντ. Ιντιάνος, «Στοιχεία για τη βιογράφηση και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος (1855-), *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 63 (Σεπτέμβρης 1940), σ. 250-254, Ζιτσαίας, *Κύπριες λογοτέχνιδες...*, ό.π., σ. 35-

Ουσιαστικότερες προσεγγίσεις στο λογοτεχνικό έργο της επιχείρησαν παλαιότερα ο Αντώνιος Μπεμπόνης, ο Κώστας Π. Κύρρης και ο Κύπρος Χρυσάνθης, και πιο πρόσφατα –και συστηματικότερα– ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, στο πλαίσιο συνθετικότερων μελετών του για την κυπριακή λογοτεχνία, και η υπογραφομένη. Ο φιλόλογος Α. Μπεμπόνης ήδη από το 1948 σημειώνει ότι η Παπαδοπούλου «δεν διεκρίθη μόνον ως παιδαγωγός· εξ ίσου επιτυχώς εθεράπευσε και τας Μούσας», εξετάζοντας κυρίως την ποίησή της που είχε δημοσιευθεί στις *Εστιάδες*.¹³ Ο Κώστας Π. Κύρρης καταθέτει την ένστασή του στη μη συμπερίληψη από τον Κ. Ιντιάνο του ονόματος της Παπαδοπούλου σε μια ενδεχόμενη τοπική και πανελλήνια Γραμματολογία, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, υποστηρίζοντας ότι «βαθυτέρα όμως αξιολόγησις των πραγμάτων δεν θα επέτρεπε παράλειψιν της Περσεφόνης Παπαδοπούλου, πρώτης αυτής κατά την ποιότητα», ενώ εκτιμά τη λογοτεχνική δημιουργία της, την οποία θεωρεί πρωτοποριακή, τονίζοντας, παράλληλα, τη σημαντική συμβολή της στην καλλιέργεια λογοτεχνικής συνείδησης στις γυναίκες της Αμμοχώστου και της Κύπρου ευρύτερα.¹⁴ Ο Κ. Χρυσάνθης υποστήριξε πως η ποιητική παραγωγή της Παπαδοπούλου δεν μπορεί να μη θεωρηθεί ως συμβολή «στην σχεδόν ανύπαρκτη ή τρομερά ισχνή κυπριακή λογοτεχνία των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας [γρ. 20ού αιώνα]». ¹⁵ Ο Λ. Παπαλεοντίου στη διδακτορική του διατριβή αποτιμά κυρίως την κριτική συμβολή της Παπαδοπούλου στα λογοτεχνικά πράγματα του νησιού, θεωρώντας την αξιόλογη ή και σημαντική, μέσα στα χρονικά όρια της έρευνάς του (1878-1935). Πιστεύει δε ότι μερικά δοκίμια και λογοτεχνικά σημειώματά της θα μπορούσαν να διεκδικήσουν θέση σε μια πιο αντιπροσωπευτική Ανθολογία Νεοελληνικής Λογοτεχνικής Κριτικής. Ο ίδιος αναφέρεται εν συντομία και στην ποίησή της, την οποία κατατάσσει στο ρεύμα του μετασυμβολισμού, θεωρώντας

37, Άντη Περνάρη, *Ιστορία της Κυπριακής Γραμματείας*, Τυπογραφείο «Θέοπρες ΛΤΔ», Λευκωσία 1977, σ. 74, Πάνου Παναγιωτούνη, *Ιστορία Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Σύγχρονα Ελληνικά, Ινστιτούτο Διαδόσεως Ελληνικού Βιβλίου, Αθήνα 1981, σ. 192, Κλείτου Ιωαννίδη, *Ιστορία της νεώτερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. XI, Λευκωσία 1986, σ. 52-53, Λεύκιος Ζαφειρίου, «Οι παλιές λογοτέχνιδες της Κύπρου», στο: *Κυπριακή λογοτεχνία – Οι ρίζες*, Ένωση Λογοτεχνών Κύπρου – Πνευματική Στέγη Λευκωσίας, Λευκωσία 1980, σ. 63, του ίδιου, *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία. Γραμματολογικό Σχεδίασμα*, επιμ. Κώστας Λυμπουρής – Ανδρέας Χατζηθωμάς, Τυπογραφείο «Θέοπρες λτδ», Λευκωσία 1991, σ. 20, Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Κυπριακή Λογοτεχνία. Συμβολή στη διερεύνηση και σπουδή της περιόδου 1878-1920*, Λευκωσία 1986, σ. 15 και του ίδιου, *Κύπριοι ποιητές του μεσοπολέμου (1920-1945). Μια κριτική προσέγγιση*, Τυπογραφεία Βιολάρη ΛΤΔ, Λευκωσία 1987.

¹³ Βλ. Αντων. Μπεμπόνης, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου δημοσιογράφος-κριτικός και ποιήτρια», στο: *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Γενική Διευθύντρια...*, ό.π., σ. 27-32.

¹⁴ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144-145. (Η πλαγιογράφηση είναι του ίδιου).

¹⁵ Βλ. Χρυσάνθη, «Μια πρωτοπόρος εκπαιδευτικός...», *Η Σημερινή*, φ. 3765, ό.π., σ. 7 και του ίδιου, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου ως δημοσιογράφος και ποιήτρια», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 181 (1975), σ. 32.

αξιοσημείωτο το εγχείρημά της να ξεφύγει από την κανονικότητα του παραδοσιακού στίχου. Επίσης, κάνει αναφορά στα ποιήματα σε πεζό και στα μικρά αφηγήματά της.¹⁶ Τέλος, η γράφουσα ασχολείται για χρόνια με τη ζωή και το έργο της Παπαδοπούλου, έχοντας δημοσιεύσει μελέτες που αφορούν στη λογοτεχνική της δημιουργία, με έμφαση στα ποιήματα σε πεζό.¹⁷

Μέθοδος έρευνας

Η παρούσα διατριβή, που είναι ιστορικογραμματολογική, αποτελεί μια προσωπογραφία και στηρίζεται στη βιογραφική προσέγγιση. Η υπό διερεύνηση προσωπικότητα τοποθετείται σε ένα πλαίσιο κοινωνικό και ιστορικό, μέσω δε της αφήγησης της ζωής της γίνεται εφικτό να αντιληφθεί κανείς πώς συνδέεται η ατομική ιστορία με την ιστορία της εποχής, λαμβάνοντας υπόψη ότι το παρελθόν επιδέχεται πολλές αναγνώσεις, αφού τα «γεγονότα» που έχει διασώσει η ιστορική παράδοση δεν είναι πάντα αυτονόητα. Από την άποψη αυτή, ο χαρακτήρας της βιογραφικής προσέγγισής μας υπήρξε συνθετικός, καθώς μας επέτρεψε να κινηθούμε από το άτομο στην κοινωνία και από την κοινωνία στο άτομο, από τις «αντικειμενικές συνθήκες» στο βίωμα και αντίστροφα.

---

¹⁶ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., κυρίως, σ. 40, 47, 73, 100, 146, 148, 314, 354-356, 361-362, 383-384, 396-397 και 399 και του ίδιου, «Ποιητικές τάσεις και αναζητήσεις στην Κύπρο» και «Το σχήμα της κυπριακής πεζογραφίας», στο: *Στοχαστικές προσαρμογές. Για την ιστορία της ευρύτερης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2000, σ. 167 και 317, αντίστοιχα. Επίσης, βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου – Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. LI, Λευκωσία 2010, σ. 307, 318, 324, 370 και 414, και Λευτέρης Παπαλεοντίου – Έλλη Φιλοκύπρου (επιμ.), *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση*, Επί των κειμένων, Κυπριακή Λογοτεχνία II, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2009, κυρίως σ. 26-27, 29 και 118-120. Ο Παπαλεοντίου, επιπλέον, στο μελέτημά του «Αναφορές Κυπρίων στην ποίηση του Κάλβου (1887-1919)», *Σημείο, έκδοση κριτικής και λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 233-242, σχολιάζει τις αναφορές της Παπαδοπούλου στην ποίηση του Κάλβου και την πρόσληψη από την ίδια της ποιητικής του Ζακύνθου ποιητή.

¹⁷ Βλ., ενδεικτικά, Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκόστα, «Η λογοτεχνική συνεισφορά της Περσεφώνης Α. Παπαδοπούλου», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 1 (Άνοιξη 1997), σ. 32-34, «Η πεζόμορφη ποίηση της Περσεφώνης Παπαδοπούλου» (υπό έκδοση στο *Ακτή, περιοδικό Λογοτεχνίας και Κριτικής*), «Περσεφώνη Παπαδοπούλου. Βιογραφικά. Η λογοτεχνική και φεμινιστική δράση της», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Δ', Λευκωσία 1999, σ. 265-281, *Περσεφώνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής...*, ό.π., σ. 110-121, «Περσεφώνη Παπαδοπούλου. Η πρωτοπόρος Κυπρία παιδαγωγός, λογοτέχνις, φιλόσοφος και φεμινίστρια», *Χρονικό* (εφημερίδα *Πολίτης*), τχ. 95 (20 Δεκεμβρίου 2009), σ. 9-11, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες* της Περσεφώνης Παπαδοπούλου», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425 (Μάιος- Αύγουστος 2010), σ. 111-121 (και ανάτυπο) και *Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις από ανθρώπους που τη γνώρισαν. Μελέτη στο πλαίσιο προϋπηρεσιακής κατάρτισης στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου* (1999).

Ιδιαίτερα παραγωγική αναδεικνύεται η βιογραφία, όταν αναφέρεται όχι στους «επιφανείς άνδρες» και στα επιτεύγματά τους, αλλά στους ανώνυμους ή «αθέατους», αυτούς που βρίσκονται στο περιθώριο της Ιστορίας. Οι γυναίκες, ως καταπιεσμένη ομάδα, ακόμη και στην περίπτωση των εξαιρέσεων από τον κανόνα, όπως υπήρξε η Παπαδοπούλου, μπορούν να ενταχθούν σε αυτή την κατηγορία. Η βιογραφική έρευνα στον ελληνικό χώρο συνεχίζει μια παλαιότερη παράδοση που συναντάται στα πρώτα γυναικεία και φεμινιστικά περιοδικά του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, όπου βιογραφούνταν διαπρεπείς γυναίκες οι οποίες ξεπερνούσαν τα συνήθη στερεότυπα, με στόχο να αποδειχθεί ότι το γυναικείο φύλο μπορεί να διακριθεί στον χώρο του πνεύματος και της κοινωνικής ζωής. Η βιογραφία συνιστούσε, δηλαδή, μια πρώτη μορφή καταγραφής της ιστορίας των γυναικών.

Στην εργασία αυτή υιοθετούνται και μερικές από τις αρχές που χαρακτηρίζουν τη βιογραφική προσέγγιση όπως την προτείνει σήμερα η φεμινιστική έρευνα, χωρίς η εργασία καθεαυτή να αποσκοπεί αποκλειστικά στη διερεύνηση της κοινωνικής εμπειρίας των γυναικών και των κοινωνικών σχέσεων των φύλων μέσα σε μια ιστορική προοπτική. Η φεμινιστική κριτική που συστηματοποιήθηκε από τη δεκαετία του 1970 και εξής αμφισβήτησε τα παραδοσιακά σχήματα ερμηνείας της κοινωνικής εμπειρίας των γυναικών, αποδεχόμενη μια στάση αμοιβαιότητας στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του ιστορικού ή του βιογράφου και των προσώπων που ερευνά και, μάλιστα, την ιδέα ότι η κατανόηση της ζωής μιας γυναίκας εξαρτάται από την ενσυναίσθηση (empathy) -την ικανότητα δηλαδή να συμμετέχουμε στις ψυχικές εμπειρίες μιας άλλης, να ξαναζούμε τα βιώματά της-, που δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο μέσω της οπτικής μιας άλλης γυναίκας.¹⁸ Αυτό έγινε εν μέρει αποδεκτό στη μεθοδολογική προσέγγισή μας, χωρίς να καταργείται, βέβαια, με αυτόν τον τρόπο η αδιάκοπη και επίπονη προσπάθεια για αντικειμενική κρίση και αποφυγή της ταύτισης με το βιογραφούμενο πρόσωπο, καθώς «το πορτρέτο της γυναίκας που ερευνούμε γίνεται έτσι συχνά ένας εν δυνάμει καθρέφτης στον οποίο ψάχνουμε να βρούμε το δικό μας

---

¹⁸ Βλ. C. Ascher – L. DeSalvo – S. Ruddick (επιμ.), *Between Women. Biographers, Novelists, Critics, Teachers and Artists Write about their Work on Women*, Βοστώνη 1984, Joan Acker – Kate Barry – Joke Esseveld, «Objectivity and Truth: Problems in Doing Feminist Research», *Women's Studies International Forum* 6/4 (1983), κυρίως σ. 124-424, Nancy C. M. Hartsock, *The Feminist Standpoint Revisited and Other Essays*, Westview Press Inc, Boulder, CO, United States 1999 και Αλέκα Μπουτζουβή, *Αύρα Θεοδωρούλου: Δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910-1922*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα 2003, σ. 1-10.

πρόσωπο και το πρόσωπο των ομοφύλων μας».¹⁹ Βέβαια, το ότι μια γυναίκα βιογραφεί μιαν άλλη γυναίκα δεν είναι υποχρεωτικά πλεονέκτημα, ούτε εγγενής ιδιότητα· πρόκειται περισσότερο για μια οικεία δυνατότητα που επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες, όπως είναι η λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή στάση της απέναντι στην καταπίεση του φύλου της, η θεωρητική υποδομή της κ.ά. Όσον αφορά δε στην αξιολόγηση και ερμηνευτική επανατοποθέτηση του λογοτεχνικού και ευρύτερα του συγγραφικού έργου της Παπαδοπούλου, αξιοποιήθηκε το μοντέλο της πρόσληψης και του «ορίζοντα προσδοκιών»²⁰ σε μια ιστορικοφιλολογική προοπτική.

Ο σκοπός και οι στόχοι της έρευνας

Το γεγονός ότι το έργο της Παπαδοπούλου, λογοτεχνικό, φιλοσοφικό, παιδαγωγικό, φεμινιστικό και δημοσιογραφικό δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και συνολικά, στερούσε από τη δυναμική αυτή προσωπικότητα την έμπρακτη αναγνώριση της υστεροφημίας της, αν και η μνήμη της παραμένει ακόμη ζωντανή στις παλαιότερες γυναίκες της Κύπρου και της Πάτρας. Υπήρχε επιτακτική, λοιπόν, ανάγκη αποκατάστασης αυτής της τόσο σημαντικής γυναίκας για την πνευματική ιστορία της Κύπρου αλλά και του ελληνισμού στη θέση που όντως της αξίζει.

Η διατριβή μου επιχειρεί να παρουσιάσει την πολυσχιδή δράση της Παπαδοπούλου, εστιάζοντας στο συγγραφικό της έργο: τα βιβλία που η ίδια εξέδωσε, την «κοινωνιολογική-φιλολογική» εφημερίδα της και τα διάσπαρτα κείμενά της: τα έμμετρα και πεζόμορφα ποιήματα, τα πάσης φύσεως λογοτεχνικά κείμενά της, τα κριτικά άρθρα και σημειώματά της σε εφημερίδες και περιοδικά, τις λογοδοσίες της, τα φιλολογικού, παιδαγωγικού, φιλοσοφικού και φεμινιστικού περιεχομένου πονήματά της, τις ποικίλες συνεργασίες της σε έντυπα της Κύπρου και της Ελλάδας. Χρειάστηκε να ερευνηθούν αρκετά δημόσια και ιδιωτικά αρχεία και να αποδελτιωθούν δεκάδες έντυπα (εφημερίδες, περιοδικά, ημερολόγια), από την Κύπρο, την Πάτρα, την Αθήνα, την Αλεξάνδρεια και το Παρίσι, αρκετά από τα οποία δεν ήταν ψηφιοποιημένα. Το

---

¹⁹ Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Το κενό στον καθρέφτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005², σ. 238-251: 245.

²⁰ Βλ., σχετικά, Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελέτηματα*, εισαγωγή, μετάφραση, επίμετρο, Μίλτος Πεχλιβάνος, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1995, σ. 25-91 και Robert C. Holub, *Θεωρία της πρόσληψης. Μια κριτική εισαγωγή*, μετάφραση: Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, επιμέλεια, θεώρηση μετάφρασης: Άννα Τζούμα, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

υλικό αυτό αποτέλεσε, προϊόντος του χρόνου, έκπληξη για τον πλούτο και την πρωτοτυπία του, καταδεικνύοντας αφενός το μέγεθος της πνευματικής, κοινωνικής και εθνικής προσφοράς της δημιουργού του και αφετέρου την επιτακτική ανάγκη της συγκεντρωτικής έκδοσης του συγγραφικού της έργου.

Η πολυετής ενασχόλησή μου με το θέμα αυτής της διατριβής ήταν ανάλογη με τη φύση και την έκταση των προβλημάτων που ανέκυπταν, καθώς αποδείχθηκε δύσκολο εγχείρημα να περιληφθεί στις σελίδες μιας επιστημονικής εργασίας το εύρος και το βάθος μιας ζωής και δη ασυνήθους και πλούσιας σε εμπειρίες, δράση και επιτεύγματα. Υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες, όπως ο μη εντοπισμός καταλοίπων της βιογραφουμένης, παρά την επίμονη αναζήτηση, η απώλεια αρχείων και εντύπων από την κατεχόμενη σήμερα Αμμόχωστο, αλλά και από την Πάτρα, μέσα στη δίνη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου, τα οποία, αν είχαν διασωθεί, θα προσέφεραν και άλλα στοιχεία στην έρευνα. Επίσης, οι μετακινήσεις της Παπαδοπούλου σε διάφορες πόλεις της Κύπρου, της Ελλάδας και της Ευρώπης καθιστούσαν δυσχερέστερη την παρακολούθηση τόσο της ζωής όσο και του συγγραφικού της έργου. Τα κενά των αρχειακών και άλλων πηγών αναπλήρωσαν σε κάποιο βαθμό οι συνεντεύξεις που πήρα από ανθρώπους που τη γνώρισαν.²¹

Η μετά χείρας διατριβή, εντέλει, ακολουθεί βήμα προς βήμα την πορεία της ζωής και την εξέλιξη και ωρίμανση της προσωπικότητας και του πολύπτυχου δημιουργικού έργου της Παπαδοπούλου. Επιχειρείται, ειδικότερα, μια αξιολόγηση και ερμηνευτική επανατοποθέτηση του έργου της ως ποιήτριας, κριτικού και μεταφράστριας, παράλληλα με την προσπάθεια σύνταξης μιας όσο το δυνατό πληρέστερης εργογραφίας της. Επίσης, εξετάζονται και άλλες πτυχές της συνεισφοράς της στον πολιτισμό, όπως το φιλοσοφικό, φεμινιστικό και παιδαγωγικό της έργο. Ο κύριος στόχος ήταν να αποκατασταθεί η ξεχωριστή αυτή γυναίκα στο ύψος που της αρμόζει, καθώς δεν έχει γραφεί μέχρι τώρα κάτι ανάλογο της αξίας και της προσφοράς της. Όπως σημείωνε κάπου ο ιστοριοδίφης Αριστείδης Κουδουνάρης, «πίστευα και εξακολουθώ να πιστεύω πως η σημαντικότερη αυτή Κυπρία [...] δε μελετήθηκε σε βάθος όπως δικαιωματικά θα της άξιζε».²²

---

²¹ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις από ανθρώπους που τη γνώρισαν...*, ό.π.

²² Βλ. Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα – μια άλλη όψη της οικογενείας της Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Ε΄, Λευκωσία 2001, σ. 131-166: 131.

Η ανάδειξη της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας πνευματικής φυσιογνωμίας της Παπαδοπούλου και η προσπάθεια εμπειριστατωμένης αποτίμησης του πρωτοποριακού λογοτεχνικού και του ευρύτερου συγγραφικού και κοινωνικού της έργου έρχεται να καλύψει ένα κενό στην κυπρολογική έρευνα και γενικότερα φιλοδοξεί να αποτελέσει ουσιαστική συμβολή στα ζητούμενα της Νεοελληνικής Φιλολογίας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Κεφάλαιο 1

Η ΚΥΠΡΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΩΣ ΤΟ 1935. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου από τη γέννησή της (1889) μέχρι το 1935 έζησε στην Κύπρο, με εξαίρεση τα τέσσερα χρόνια των σπουδών της στην Ελλάδα και στη Γαλλία. Βρισκόμαστε σε εποχή κατά την οποία η μεγαλόνησος τελούσε υπό αγγλική κατοχή και μέσα σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες πάσχιζε να βρει τον δρόμο προς την εθνική αποκατάσταση, την πρόοδο και την ανάπτυξη. Για να μπορέσει να παρακολουθήσει ο σύγχρονος ερευνητής τη διαδρομή ιστορικών προσωπικοτήτων της περιόδου της αγγλοκρατίας στην Κύπρο, χρειάζεται να κατανοήσει το ιδιόμορφο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής, το οποίο κρίνουμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε εδώ αδρομερώς, ώστε να εντάξουμε στη συνέχεια σε αυτό την πολυσχιδή δράση και προσφορά της Παπαδοπούλου.

Η αγγλοκρατία²³ άρχισε το 1878 με την εκχώρηση της Κύπρου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Μεγάλη Βρετανία, τη μεγαλύτερη αποικιακή δύναμη της

---

²³ Για την αγγλοκρατία στην Κύπρο (1878-1959), βλ., κυρίως, Sir George Hill, *A history of Cyprus*, τ. Δ΄, *The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, εκδόσεις Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1952, σ. 403-613, Φίλιου Ζαννέτου, *Ιστορία της νήσου Κύπρου από την αγγλική κατοχή μέχρι το 1910*, επανέκδοσις μετά προλεγομένων Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, τ. Β΄-Γ΄, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία ²1997, G. S. Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 with a Survey of the Foundations of British Rule*, Cyprus Research Centre, VI, Λευκωσία 1979, Rolandos Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus during the Second Half of the Nineteenth Century*, Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, VI, Nicosia 1979, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, *Νεώτερος ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, «Εκδοτική Αθηνών» Α. Ε., Αθήναι 1977, σ. 387-395, του ίδιου, «Κύπρος 1914-1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, «Εκδοτική Αθηνών» Α. Ε., Αθήναι 1978, σ. 473-481 και του ίδιου, «Το ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής ζωής της Κύπρου: Κριτική θεώρηση», στο: Γιώργος Τενεκίδης – Γιάννος Κρανιδιώτης (επιμ.), *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα ²2002, σ. 449-454, Παντελής Βουτουρής – Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα*.

εποχής. Η Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως (4 Ιουνίου 1878) όριζε το νησί ως «αντικείμενο νομής και κατοχής» από τη Βρετανία, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρούσε σ' αυτό την κυριότητά της. Η συμφωνία προνοούσε, ανάμεσα σε άλλα, την καταβολή από την Αγγλία ετησίως στην Υψηλή Πύλη το ποσό των 92.799 αγγλικών λιρών, ως αντίτιμο για την κατοχή του νησιού. Η Κύπρος θεωρήθηκε ως «το κλειδί για τη Δυτική Ασία», σύμφωνα με την έκφραση του τότε πρωθυπουργού της Βρετανίας Benjamin Disraeli, ο οποίος επαγγέλθηκε ότι θα την καθιστούσε «Παράδεισο της Ανατολής». Οι Κύπριοι με θετικά συναισθήματα είδαν την καθεστωτική αλλαγή, ελπίζοντας ότι με ευρωπαίους και χριστιανούς κυρίαρχους η κατάσταση θα ήταν καλύτερη και θα οδηγούσε στην ευόδωση των εθνικών τους πόθων.

Ανώτατος διοικητής στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο ήταν ο Ύπατος Αρμοστής (High Commissioner), ο οποίος είχε εκτελεστική και νομοθετική εξουσία, ενώ το νησί υπαγόταν στο Υπουργείο Αποικιών της Βρετανίας. Διατηρήθηκε η διοικητική διαίρεση σε έξι περιφέρειες (καζάδες), που ίσχυε από την περίοδο της τουρκοκρατίας. Ως υπεύθυνοι των επαρχιών διορίστηκαν Άγγλοι διοικητές. Σταδιακά εισήχθη το αγγλοσαξωνικό σύστημα δικαίου και ιδρύθηκε το Νομοθετικό Συμβούλιο (κοινοβούλιο), το οποίο από το 1882 απέκτησε ευρύτερες αρμοδιότητες με την αναλογική εκπροσώπηση των κατοίκων. Επανελημμένα οι Ελληνοκύπριοι είχαν ζητήσει διεύρυνση των εξουσιών του Νομοθετικού, κάτι που δεν έγινε αποδεκτό.

Ο πληθυσμός του νησιού, σύμφωνα με την πρώτη απογραφή που διενήργησαν οι Βρετανοί το 1881, ανερχόταν στους 186.173 κατοίκους, από τους οποίους ένα ποσοστό 73,9% ήταν Έλληνες ορθόδοξοι και 24,4% Τούρκοι μουσουλμάνοι. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1901, ο αριθμός των κατοίκων θα φθάσει τις 237.022 χιλιάδες με το 77% του πληθυσμού να είναι Έλληνες ορθόδοξοι, ποσοστό που θα συνεχίσει να αυξάνεται τα επόμενα χρόνια, σε αντίθεση με το αντίστοιχο των μουσουλμάνων, που μειωνόταν.²⁴ Όσον αφορά στα αστικά κέντρα, εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης από το 1891 μέχρι το 1901 είχε η Λευκωσία και από το 1901 μέχρι το 1921 η Αμμόχωστος,

---

Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 331-337, Κώστα Π. Κύρρη, «Το κοινωνικό και πολιτιστικό κλίμα της Κύπρου στα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας μέσ' από ανέκδοτα έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 26-27 (Δεκέβρης [sic] 1962 – Γενάρης 1963), σ. 66-67, Χάιντς Α. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Α', (1878-1949), μετάφραση Κώστας Σαρόπουλος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 2007 και Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1909-1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, *Από το κίνημα στο Γουδί στη Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 295-308.

²⁴ Βλ. *Report of the Census of Cyprus, 1881*, Λονδίνο 1884, *Report of the Census of Cyprus taken on 6th April 1891*, Λονδίνο 1893, *Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1911*, Λονδίνο 1912 και *Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1921*, Λονδίνο 1922.

που παρουσίαζε και την υψηλότερη ποσοστιαία ανάπτυξη (74,3%), με δεύτερη τη Λεμεσό.

Η βρετανική διοίκηση δημιούργησε πολλές προσδοκίες, λόγω των διοικητικών καινοτομιών και των συνταγματικών ελευθεριών που έδωσε. Δεν επέφερε όμως ριζικές αλλαγές στην κυπριακή κοινωνία και στην οικονομία, η οποία συνέχισε να στηρίζεται στην αγροτική παραγωγή και παρέμενε σε συνθήκες υπανάπτυξης. Ο πληθυσμός, κυρίως στην επαρχία, μαστιζόταν από επιδημίες και ανέχεια, πιεζόμενος από αγροτικά χρέη και βαρείς φόρους -με επαχθέστερο όλων τον «φόρο υποτέλειας»-,²⁵ οι οποίοι ιδιαίτερα σε χρονιές ανομβρίας γίνονταν αβάσταχτοι. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα οι κάτοικοι, χριστιανοί και μωαμεθανοί, να διαμαρτύρονται, αφού αναγκάζονταν να καταφεύγουν σε τοκογλόφους για δανεισμό χρημάτων –με ψηλά επιτόκια και σκληρούς όρους αποπληρωμής. Στο πλαίσιο της προσπάθειας να αντιμετωπισθεί το αγροτικό πρόβλημα, ιδρύθηκαν συνεργατικές πιστωτικές εταιρείες.²⁶

Παρά τα μειονεκτήματα της αποικιακής διακυβέρνησης, στα οποία πρέπει να προστεθεί και η σταθερή εύνοια των Άγγλων προς την τουρκική μειονότητα, που είχε συμμετοχή στη διοίκηση και στην αστυνομία δυσανάλογα μεγάλη σε σχέση με την πληθυσμιακή της αναλογία, υπήρχαν και θετικά επιτεύγματα: η ολοκλήρωση της χωρομέτρησης και χαρτογράφησης του νησιού, η βελτίωση του οδικού δικτύου και η λειτουργία του σιδηροδρόμου, η υπογραφή συμβάσεων με ατμοπλοϊκές εταιρίες και η καθιέρωση τακτικών εβδομαδιαίων δρομολογίων που συνέδεαν την Κύπρο με το εξωτερικό, οι αποτελεσματικότερες ταχυδρομικές και τηλεγραφικές υπηρεσίες, η δημιουργία περισσότερων τραπεζικών καταστημάτων και η καθιέρωση ενιαίου νομισματικού συστήματος με βάση την αγγλική χρυσή λίρα, ο σταδιακός ηλεκτροφωτισμός των πόλεων και η καλύτερη οργάνωση της αστυνομίας. Παράλληλα, εντάθηκε η μέριμνα για την εκπαίδευση και εξασφαλίστηκε γενικά ελευθερία στην

---

²⁵ Ο «φόρος υποτέλειας», που ανερχόταν αρχικά στις 92.799 αγγλικές λίρες, μειώθηκε το 1907 στις 42.800 λίρες και το 1928 καταργήθηκε. Τα χρήματα αυτά δεν δίνονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά χρησιμοποιούνταν από την Αγγλία κυρίως ως χρεωλυτικό κεφάλαιο για δάνειο που είχε συνάψει η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1855, το οποίο όμως είχε σταματήσει να αποπληρώνει από το 1877 και το εξοφλούσε η Αγγλία μαζί με τη Γαλλία, που το είχαν εγγυηθεί. Βλ. Κάτιας Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, Τυπογραφείο Ι. Γ. Κασουλίδης & Υιός, Λευκωσία 2005, σ. 305-307 και Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου...*, ό.π., σ. 103-113 και 332-341.

²⁶ Για την τραγική κατάσταση των χωρικών την εποχή αυτή, βλ. Γεώργιου Σ. Φραγκούδη, *«Κύπρις. Η Κύπρος της σήμερα. Ιστορία της Κύπρου από των μυθολογικών χρόνων μέχρι σήμερα. Τοπογραφία Κύπρου ή περιήγησις ανά την νήσον*, εκδότης Αλέξανδρος Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1890, σ. 36 και Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 307 και για τον Συνεργατισμό, βλ. Γιώργος Γιωργιάς, *Ιστορία του κυπριακού συνεργατικού κινήματος*, τ. Α', Παγκύπρια Συνεργατική Ομοσπονδία, Λευκωσία 2015 και Γιώργος Γεωργιάς, Χρίστος Κ. Κυριακίδης, Χαράλαμπος Γ. Χαράλαμπος (επιμ.), *Ιστορία του κυπριακού συνεργατικού κινήματος*, τ. Β', Παγκύπρια Συνεργατική Ομοσπονδία, Λευκωσία 2017.

έκφραση μέσω της δημοσιογραφίας, η οποία άρχισε να αναπτύσσεται μετά την ίδρυση του πρώτου τυπογραφείου το 1878.

Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία των απογραφών που διενεργούσαν οι Βρετανοί, μέχρι και τον Μεσοπόλεμο εξακολούθησαν να επικρατούν οι μορφές παραγωγής που χαρακτήριζαν την πρώτη φάση της αγγλοκρατίας, με τα 4/5 του πληθυσμού να απασχολούνται στη γεωργία, ενώ εμφανίσθηκαν και οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες που λειτούργησαν παράλληλα με τα παραδοσιακά σχήματα βιοτεχνικής παραγωγής. Σταδιακά παρατηρούνται και νέες κατηγορίες εργαζομένων, ιδίως εργατών, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί μια νέα εργατική τάξη με δικά της κοινωνικά και οικονομικά αιτήματα, που οδηγεί στη δημιουργία των πρώτων πυρήνων του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κύπρου.²⁷

Η εθνική ιδεολογία, η πολιτική ζωή και ο ρόλος της Εκκλησίας

Η Παπαδοπούλου γεννήθηκε και έζησε σε εποχή εθνικής έξαρσης, όταν αναπτυσσόταν έντονα το εθνικό κυπριακό κίνημα που εδραζόταν στη Μεγάλη Ιδέα και στον αλυτρωτισμό, τα οποία από τη δεκαετία του 1840 και εξής κυριαρχούσαν στη νεοελληνική πολιτική σκέψη. Το εθνικό κίνημα το «τροφοδοτούσε» η ιδεολογία ενός «κυπριακού διαφωτισμού»,²⁸ που απέβλεπε στην ανάπτυξη των γραμμάτων και της παιδείας, αλλά συνδεόταν άρρηκτα με την ενωτική ιδεολογία. Το ύφος και η στρατηγική του ενωτικού κινήματος στην πρώιμη αγγλοκρατία (1878-1920) χαρακτηριζόταν από μετριοπάθεια και ιδεαλισμό, καθώς κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι η φιλελεύθερη Αγγλία θα παραχωρούσε την Κύπρο στην Ελλάδα, όπως το είχε πράξει και με την Επτάνησο το 1864, και ότι με ειρηνικό αγώνα θα επιτυγχανόταν ο στόχος αυτός.²⁹ Κύριος φορέας της ενωτικής ιδεολογίας στο νησί ήταν η Εκκλησία, η οποία,

²⁷ Βλ. Κιτρομηλίδης, «Κύπρος 1914-1941»..., *ό.π.*, σ. 475-477.

²⁸ Για το περιεχόμενο της έννοιας «κυπριακός διαφωτισμός», βλ. *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων*, εκδιδόμενον υπό Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, μέρος Α', *Δημοτική εκπαίδευσις – Ιεροδιδασκαλείον*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, αρ. 7, Χορηγία Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 1998, Προλεγόμενα, σ. xv-xvii και *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων*, μέρος Β', *Μέση εκπαίδευσις*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, αρ. 8, Χορηγία Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 2000, Προλεγόμενα, σ. iii-x, και του ίδιου, «Λογογραφία του Κυπριακού Διαφωτισμού», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΜΘ' (1985), σ. 18-24.

²⁹ Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το πρώιμο ενωτικό αίτημα στην Κύπρο της αγγλοκρατίας: Πλαίσιο, ύφος, στρατηγικές», στο: Βουτουρής – Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα...*, *ό.π.*, σ. 331-337, Πέτρος Παπαπολυβίου, «Το κυπριακό ενωτικό αίτημα ανάμεσα στη “θήρα των ιδανικών” και την “πραγματική πολιτική”: Δύο εκθέσεις του Ιωάννη Γενναδίου (1911-1912)», *Επετηρίδα του Κέντρου*

μέσω της εκπαίδευσης που η ίδια συντηρούσε, τη διοχέτευε στον πληθυσμό. Σε αυτό συνέβαλαν Κύπριοι που σπούδασαν στην Ελλάδα, κυρίως στην Αθήνα, οι οποίοι αργότερα αποτέλεσαν την ηγεσία του κυπριακού εθνικού κινήματος, αλλά και Ελλαδίτες εκπαιδευτικοί, οι οποίοι ήδη από το τέλος της τουρκοκρατίας είχαν αρχίσει να στελεχώνουν την κυπριακή εκπαίδευση.

Η σταδιακή απογοήτευση από τις προσδοκίες, τις οποίες δημιούργησε η έλευση των Άγγλων,³⁰ κυρίως λόγω της άρνησής τους να παραχωρήσουν περαιτέρω πολιτικές ελευθερίες,³¹ αλλά και λόγω των σκληρών φορολογιών που εξαντλούσαν οικονομικά τον πληθυσμό, ενέτεινε τον ενωτικό αγώνα. Οι Ελληνοκύπριοι βουλευτές υπερασπίζονταν τα δίκαια του λαού και αγωνίζονταν για το εθνικό θέμα στο Νομοθετικό Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου, μετά την ανακήρυξη της Κύπρου ως «αποικίας του στέμματος» το 1925, αυξήθηκαν σε 24. Ωστόσο, η αριθμητική ισοψηφία των Ελλήνων βουλευτών με τα διορισμένα μέλη, τα οποία προσεταιρίζονταν συνήθως τους μουσουλμάνους βουλευτές, ανέστελλε κάθε ενέργεια που αντιτασσόταν στην επίσημη αγγλική πολιτική.

Σε όλη τη διάρκεια της αγγλοκρατίας υποβάλλονταν υπομνήματα διαμαρτυρίας στον κυβερνήτη της Κύπρου και στην αγγλική κυβέρνηση με εθνικά και κοινωνικά αιτήματα, αποστέλλονταν αντιπροσωπίες στο Λονδίνο για προώθηση του εθνικού θέματος με επικεφαλής ιεράρχες της κυπριακής Εκκλησίας³² και οργανώνονταν ογκώδη

Επιστημονικών Ερευνών, τ. XXVII (2001), σ. 273-307 και Γιώργος Γεωργής, «Ο αντίκτυπος της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα στην Κύπρο», στο: Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ', *Νεότερο τμήμα*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Χορηγία Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2001, σ. 383-395.

³⁰ Βλ. το πρωτοσέλιδο άρθρο του δημοσιογράφου και πολιτικού παράγοντα Νικολάου Καταλάνου στην εφημερίδα *Εναγώρας*, φ. 630 (27 Φεβρουαρίου 1902), σ. 1, με τίτλο «Χώρα ερημουμένη», όπου αναφερόμενος στην παλιά επαγγελία του Disraeli σημειώνει τα εξής: «Από της επαγγελίας εκείνης μέχρι σήμερα διέρρευσε εν τέταρτον σχεδόν αιώνας και η μακαριστή και πολύζηλος τότε Κύπρος εν τη συνειδήσει των λαών της Ανατολής, κατά τινα μόνον βελτιωθείσα, εν πολλοίς παρέμεινε στάσιμος και εν άλλοις εγένετο πολλώ χειρόν [...]».

³¹ Βλ., χαρακτηριστικά, το σχόλιο του Αρμοστή Malcom Stevenson το 1922, μετά την υποβολή υπομνήματος των Κυπρίων προς την αγγλική κυβέρνηση με αίτημα την αυτοδιάθεση: «[...] Το Νησί, αλήθεια, είναι ανώριμο ακόμα και για το προχωρημένο συνταγματικό σύστημα που μοιράστηκε στη χώρα αμέσως ύστερα από τη βρετανική κατοχή το 1878. Οποιοδήποτε θέμα παραχώρησης παραπέρα μέτρων για πολιτικές ελευθερίες πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να προσεγγιστεί με την πιο μεγάλη προσοχή και περίσκεψη». Βλ. Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 300 και Georghallides, *A Political and Administrative History...*, ό.π., σ. 234.

³² Είχαν θεθεί επικεφαλής εθνικών αντιπροσωπιών το 1889 ο αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος, τα χρόνια 1918-1920 ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Γ', το 1929 ο Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς, το 1947 ο τοποτηρητής του αρχιεπισκοπικού θρόνου Λεόντιος και το 1950 ο Κυρηναίος Κυπριανός. Κάποιοι ιεράρχες από το 1883 εκλέγονταν και βουλευτές και αναδείχθηκαν σε σθεναρούς υπερασπιστές των δικαιωμάτων του λαού, όπως ο επίσκοπος Κιτίου Κυπριανός Οικονομίδης, ο Κιτίου και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Παπαδόπουλος και ο επίσης Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς. Για τους προαναφερθέντες ιεράρχες, βλ. Ιερομ. Σωφρονίου Γ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού (Επισκοπή Αμαθούντος – Κουρίου –*

συλλαλητήρια. Η αγγλική κυβέρνηση ήταν πάντοτε σαφής και κατηγορηματική στην άρνησή της να ικανοποιήσει το ενωτικό αίτημα των Κυπρίων, πράγμα που ενίσχυε και η εξίσου αρνητική στάση της τουρκικής μειονότητας προς το αίτημα αυτό. Τον Οκτώβριο του 1907 ο Winston Churchill επισκέφθηκε την Κύπρο ως Υφυπουργός Αποικιών και έγινε δεκτός με γενικό σημαιοστολισμό των πόλεων, ενώ, παράλληλα, του διερμηνεύθηκαν τα αισθήματα του ελληνικού πληθυσμού. Στην υποδοχή που του έγινε, όταν επισκέφθηκε την Αμμόχωστο, η νεαρή τότε δασκάλα Περσεφόνη Παπαδοπούλου είχε ενεργό συμμετοχή.³³

Κατά τα έτη 1900-1909 η κυπριακή εκκλησιαστική και πολιτική ζωή σηματοδεύθηκε από το αρχιεπισκοπικό ζήτημα, τη σκληρή αντιπαράθεση για τη διαδοχή του αρχιεπισκοπικού θρόνου. Πίσω από τη διαμάχη αυτή υπήρχε η σύγκρουση δύο αντίθετων πολιτικών παρατάξεων, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών και ιδεολογικών ρευμάτων της εποχής: της παράταξης των «εθνικοφρόνων αδιαλλάκτων», που ζητούσαν την άμεση επίτευξη της Ένωσης, και της παράταξης των «μετριοπαθών διαλλακτικών», που έβλεπαν την Ένωση ως μακροπρόθεσμο στόχο, ο οποίος θα έπρεπε να επιδιωχθεί σταδιακά με μετριοπαθή έναντι των Άγγλων πολιτική. Οι πρώτοι συσπειρώθηκαν γύρω από τον επίσκοπο Κιτίου και βουλευτή Κύριλλο Παπαδόπουλο και οι αντίπαλοί, με επικεφαλής τον πολιτευτή και δήμαρχο της Λευκωσίας Αχιλλέα Λιασίδα, προέβαλλαν ως μελλοντικό αρχιεπίσκοπο τον Κυρηναίος Κύριλλο Βασιλείου. Η μεγάλη αυτή αντιπαράθεση που συντάραξε για μια δεκαετία τον λαό, και στην οποία είχαν εμπλακεί και τα ορθόδοξα πατριαρχεία και παρασκηνακά η ελληνική κυβέρνηση, επηρέασε εξίσου τον Τύπο και τα σχολεία, τα οποία είχαν χωρισθεί σε «κιτιακά» και «κυρηναϊκά», αλλά και την εν γένει πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου. Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα λύθηκε τον Φεβρουάριο του 1910 με την παραίτηση του Κυρίλλου Βασιλείου από τη διεκδίκηση του αρχιεπισκοπικού θρόνου και την ανάρρηση σε αυτόν του αντιπάλου του, που ενθρονίσθηκε ως Κύριλλος Β΄.³⁴ Η

Νεαπόλεως – Λεμεσού), έκδοση Ι. Μητρόπολις Λεμεσού, Λεμεσός – Κύπρος 2002, σ. 204, 265-266, 378-405, 378-389, 242-247, 289-305, 318-324 και 330-337.

³³ Βλ. *Σαλαμής*, φ. 17 (28 Σεπτεμβρίου / 11 Οκτωβρίου 1907), σ. 1-2, «Αφιξίς του υφυπουργού Ουίνστον Τσώρτσιλ», όπου αναφέρεται ότι στην άμαξα όπου επέβαινε, ρίχνονταν από γυναίκες της Αμμοχώστου «σωρεία ανθοδεσμών πλαισιουμένων διά ταινιών εξ εθνικών χρωμάτων, φερουσών τας λέξεις “Ζήτω η Ένωσις”».

³⁴ Για το «αρχιεπισκοπικό ζήτημα», βλ. Γεωργίου Σ. Φραγκούδη, *Ιστορία του αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, εν Αλεξανδρεία 1911, επανεκτύπωση, εκδόσεις Αιχμή, Λευκωσία 2002, Μιχαηλίδη, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού*, ό.π., σ. 324- 351 και *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, έκδοση Ι. Μητροπόλεως Κιτίου, Λάρνακα – Κύπρος 1992, σ. 322-328, Νίκος Χριστοδούλου, *Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1999, και Βενέδικτος Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955»,

επίλυση του ακανθώδους αυτού ζητήματος επέτρεψε στην κυπριακή ηγεσία να στραφεί στην οργάνωση του πολιτικού αγώνα για επίτευξη του αιτήματος για Ένωση, με τη δημιουργία Κεντρικής Επιτροπής Πολιτικού Αγώνα, υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Κύπρου.

Κατά τη διάρκεια της αγγλοκρατίας δεν έλειψαν και οι περίοδοι μεγάλης πολιτικής έντασης μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Βρετανών, με παραιτήσεις Ελλήνων βουλευτών και διακοπή συνεργασίας με τον Αρμοστή. Υπήρξαν, ακόμη, περιπτώσεις ελληνοτουρκικών συμπλοκών, όπως συνέβη στα «Γεγονότα του Κατακλυσμού», τον Μάιο του 1912 στη Λεμεσό, με αφορμή τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο και την κατάληψη των Δωδεκανήσων. Με το πέρασμα του χρόνου ο κυπριακός αλυτρωτισμός εντεινόταν, καθώς τον συντηρούσε και τον ανατροφοδοτούσε η εκπαίδευση. Έφθασε δε σε ιδιαίτερη έξαρση κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913, με την επέκταση της εδαφικής επικράτειας της Ελλάδας. Τότε κορυφώθηκαν οι προσδοκίες για την Ένωση, ενώ εκατοντάδες εθελοντές έτρεξαν να καταταγούν στον ελληνικό στρατό, ανάμεσά τους και σημαίνοντες Κύπριοι, όπως ο δήμαρχος Λεμεσού Χριστόδουλος Σώζος, ένας από τους ικανότερους πολιτευτές της εποχής, ο οποίος έπεσε πολεμώντας στο Μπιζάνι, τον Δεκέμβριο του 1912.³⁵

Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι προσδοκίες για Ένωση αναπτερώθηκαν. Η ένταξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων οδήγησε την Αγγλία το 1914 να της κηρύξει τον πόλεμο και να καταγγείλει τις μεταξύ τους συμφωνίες και συνακόλουθα την «Κυπριακή Συνθήκη» του 1878. Το ίδιο έτος η Αγγλία προσάρτησε την Κύπρο στις κτήσεις του βρετανικού στέμματος. Με τη συνθήκη της Λοζάνης, το 1923, η Τουρκία αναγνώρισε την προσάρτηση της Κύπρου στην Αγγλία, η οποία το 1925 την ανακήρυξε επίσημα αποικία της. Ο ελληνοκυπριακός πληθυσμός είδε θετικά την προσάρτηση, γιατί τη

Κυπριακά 1878-1955, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 2, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. σ. 39-40 [=Βενεδίκτου Εγγλεζάκη (αρχιμανδρίτου Παύλου), *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν της Κύπρου (4ος έως 20ός αιώνας)*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Μορφωτικών Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σ. 582-584]

³⁵ Για τον κυπριακό εθελοντισμό, βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Φαινόσ σημείον ατυχούς πολέμου: Η συμμετοχή της Κύπρου στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XL, Λευκωσία 2001, κυρίως σ. 215-291 και 313-367, *Σπινθήρ γλυκυτάτων ελπίδων. Ο απόηχος του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) στην Κύπρο*, εκδόσεις Αιγαίον, Λευκωσία 1996, κυρίως σ. 65-93, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XXVI, Λευκωσία 1997, κυρίως σ. 157-232. Βλ., επίσης, *Υπόδουλοι ελευθερωταί αδελφών αλυτρώτων. Επιστολές, πολεμικά ημερολόγια και ανταποκρίσεις Κυπρίων εθελοντών από την Ήπειρο και τη Μακεδονία του 1912-1913*, επιμ. – εισαγωγή Πέτρος Παπαπολυβίου, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XXXII, Λευκωσία 1999.

θεώρησε ως οριστική απαλλαγή από την τουρκική κυριαρχία και ως τελευταίο σταθμό πριν από την Ένωση.

Κατά τα έτη 1916-1919 δεκαέξι χιλιάδες Κύπριοι, περισσότεροι από το 10% του ανδρικού πληθυσμού, κατατάχθηκαν ως εθελοντές στον βρετανικό στρατό, στο πλαίσιο των προσδοκιών ότι το εθνικό θέμα έβαινε προς αίσιο τέλος, και εξαιτίας, επίσης, της ελκυστικής μισθοδοσίας που έδινε η αγγλική κυβέρνηση. Τον Οκτώβριο του 1915 η Βρετανία προσέφερε την Κύπρο στην Ελλάδα με αντάλλαγμα την έξοδο της τελευταίας στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων. Η κυβέρνηση του Αλεξάνδρου Ζαΐμη απέρριψε την πρόταση αυτή, θέλοντας να παραμείνει ουδέτερη, και η προσφορά αποσύρθηκε αμέσως.

Στα επόμενα χρόνια ο «Εθνικός Διχασμός» επηρέασε αρνητικά και την Κύπρο, με αντιπαραθέσεις μεταξύ βασιλικών και βενιζελικών. Ωστόσο, ο ενωτικός αγώνας δεν ανακόπηκε. Οι Κύπριοι πολιτευτές στήριζαν πολλές ελπίδες στις επαγγελίες των Συμμάχων για οριστική ρύθμιση των συνόρων, με βάση το δίκαιο των εθνοτήτων και στις ικανότητες του Ελευθερίου Βενιζέλου. Στα τέλη του 1918 πρεσβεία με επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Γ' μετέβη στο Λονδίνο και κατέθεσε υπόμνημα με τα αιτήματα του ελληνοκυπριακού πληθυσμού. Για άλλη μια φορά όμως, η στάση της αγγλικής κυβέρνησης υπήρξε άκαμπτη. Ακολούθησαν αλλεπάλληλες απογοητεύσεις, ενώ η λαϊκή δυσαρέσκεια μεγάλωνε εξαιτίας της άδικης δημοσιονομικής πολιτικής των Άγγλων στο νησί, αλλά και λόγω της φανερής εύνοιάς τους προς τους Τουρκοκυπρίους. Οι «αδιάλλακτοι» ενισχύθηκαν, οι μετριοπαθείς φωνές που είχαν ακουσθεί προτείνοντας τη λύση της αυτοδιάθεσης απομονώθηκαν, και επικράτησε η άποψη ότι η μόνη ενδεικνυόμενη πολιτική ήταν η άμεση διεκδίκηση της εθνικής αποκατάστασης. Στις 25 Μαρτίου 1921, 100ή επέτειο της έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης, διεξήχθη δημοψήφισμα, κατά το οποίο η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ψήφισε υπέρ της Ένωσης.

Παρά την κατάρρευση του μεγαλοϊδεατισμού με τη Μικρασιατική καταστροφή, το ενωτικό κίνημα δεν εξέλιπε, καθώς «αγκαλιαζόταν» από τις μάζες του αγροτικού πληθυσμού. Οι μεγάλες φορολογίες σε συνδυασμό με την παγκόσμια οικονομική κρίση, που είχε επηρεάσει τον ήδη δυσπραγούντα κυπριακό πληθυσμό, και το γεγονός ότι το αποικιακό καθεστώς γινόταν όλο και πιο συγκεντρωτικό αύξησαν τη δυσαρέσκεια. Το 1927, για παράδειγμα, όταν το ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα ήταν 11 λίρες, οι χαμηλότερα αμειβόμενοι Άγγλοι υπάλληλοι λάμβαναν μέχρι και 600 λίρες τον χρόνο,

ενώ ο μισθός του κυβερνήτη έφθανε τις 4.900 λίρες.³⁶ Τα πράγματα σταδιακά οδηγήθηκαν στην εξέγερση του Οκτωβρίου του 1931, κατά την οποία πυρπολήθηκε το Κυβερνείο στη Λευκωσία, ενώ υπήρξαν επεισόδια και σε άλλες πόλεις και σε χωριά του νησιού. Η εξέγερση αυτή καταπνίγηκε, αφήνοντας πίσω της νεκρούς, τραυματίες και πολλούς καταδικασθέντες σε φυλάκιση,³⁷ αλλά και σειρά από αυταρχικά μέτρα που επέβαλε η αγγλική κυβέρνηση. Το Νομοθετικό Συμβούλιο καταργήθηκε, καθώς και κάθε άλλη μορφή πολιτικής ελευθερίας, ενώ η εξουσία συγκεντρώθηκε αποκλειστικά στο πρόσωπο του Άγγλου κυβερνήτη. Επίσης, ηγετικά στελέχη του ενωτικού κινήματος και κομμουνιστές ηγέτες απελάθηκαν, απαγορεύθηκε η ανύψωση της ελληνικής σημαίας, η ανάκρουση του εθνικού ύμνου και η ανάρτηση εικόνων Ελλήνων ηρώων. Εντάθηκαν, ακόμη, οι προσπάθειες για πλήρη έλεγχο της παιδείας της ελληνικής κοινότητας.

Η εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την αγγλοκρατία

Από τον 18ο αιώνα η Εκκλησία της Κύπρου υπό την επίδραση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού³⁸ είχε ιδρύσει τις πρώτες, σε πιο οργανωμένη βάση, ανώτερες Ελληνικές Σχολές, δημιουργώντας την υποδομή για εκπαιδευτική ανάπτυξη. Το 1880, δύο χρόνια από την έναρξη της αγγλικής κατοχής, σύμφωνα με Έκθεση του Άγγλου Επόπτη της Παιδείας J. Spencer, σε ολόκληρη την Κύπρο λειτουργούσαν 140 σχολεία, 76

---

³⁶ Βλ. Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 299 και Georghallides, *A Political and Administrative History...*, ό.π., σ. 402.

³⁷ Για την εξέγερση του 1931 βλ. Πέτρος Στυλιανού, *Το κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο*, διδ. διατριβή, Λευκωσία 1984, σ. 154-155, *Ταραχαί εν Κύπρω κατ' Οκτώβριον 1931 (Disturbances in Cyprus in October 1931 – Translation)*, Λευκή Βίβλος, κατατεθείσα υπό του επί των αποικιών υπουργού εις το Κοινοβούλιον κατά διαταγήν της Αυτού Μεγαλειότητος κατά Μάρτιον 1932, εκτυπωθείσα και δημοσιευθείσα υπό του Κυβερνητικού Τυπογράφου, Λευκωσία 1932, Βίας Λειβαδάς, Γιάννης Σπανός, Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά)*, Τυπογραφείο «IMPRINTA LTD», Λευκωσία 2004, Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου...*, ό.π., σ. 437-508 και 519 και Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 322-325.

³⁸ Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσφην 1571-1878*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XLIII, Λευκωσία 2002, σ. 53-58, του ίδιου, «Τα συλλογικά πεπρωμένα του κυπριακού Ελληνισμού. Διαπιστώσεις και προοπτικές», *Η ζωή στην Κύπρο τον 18ο και 19ο αιώνα*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, τ. Α', Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1984, σ. 3-13 και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σ. 118-122, επίσης, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 27.

χριστιανικά και 64 μουσουλμανικά.³⁹ Ο πρώτος Άγγλος Αρμοστής R. Biddulf το 1879 περιέγραφε ως εξής την εκπαιδευτική κατάσταση στο νησί:

Η κατάσταση της εκπαιδύσεως εν τη Κύπρω εξεταζομένη με τας νεωτέρας ιδέας δέον να θεωρηθή ως ευρισκομένη εις χαμηλόν επίπεδον. Η πλειονότης του αγροτικού πληθυσμού ουδεμίαν ή μικράν μόρφωσιν έλαβε. Εις πολλά χωρία δεν υπάρχει ουδέ έν πρόσωπον, το οποίον δύναται να αναγινώσκη και να γράφη και η μόρφωσις των γυναικών είναι καθ' ολοκληρίαν παρημελημένη.⁴⁰

Έτσι, παρατηρούνται οι πρώτες προσπάθειες για οργάνωση και ανάπτυξη της εκπαίδευσης από μέρος της αγγλικής διοίκησης, με αποτέλεσμα τη σταδιακή αύξηση των σχολείων. Μια από αυτές τις προσπάθειες ήταν η παροχή κυβερνητικών χορηγιών προς τις σχολικές επιτροπές, μετά από σχετική εισήγηση του Άγγλου επιθεωρητή, παρά το γεγονός ότι οι χορηγίες αυτές χρησιμοποιούνταν ως μέσο ελέγχου και επιλεκτικού δανεισμού των εκπαιδευτηρίων.⁴¹ Ο εκπαιδευτικός νόμος του 1895 ανέθετε στο ελληνικό χριστιανικό «Εκπαιδευτικό Συμβούλιο» και στο αντίστοιχο μουσουλμανικό να καθορίζουν την εκπαιδευτική πολιτική για την ελληνική και την μουσουλμανική κοινότητα αντίστοιχα. Έτσι, η παιδεία «προσέφερε το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι δύο κυπριακές κοινότητες συνειδητοποίησαν τις πρωτογενείς διαφορές τους και αποτέλεσε τη βάση της κοινωνικοψυχολογικής τους ένταξης στον ελληνικό και τουρκικό εθνικισμό αντίστοιχα».⁴²

Κατά το 1902-1903, όταν η Παπαδοπούλου άρχισε να φοιτά στο ανώτερο τμήμα του Παρθεναγωγείου Λευκωσίας, τα ελληνικά σχολεία σε όλη την Κύπρο είχαν ανέλθει σε 317, από τα οποία τα 31 ήταν Παρθεναγωγεία, αριθμούσαν δε 353 εκπαιδευτικούς και 19.258 μαθητές, από τους οποίους τα 5.102 ήταν κορίτσια. Ωστόσο, το πρόβλημα του αναλφαβητισμού παρέμενε έντονο, αφού ακόμα και στα 1911, το 73,2% των Κυπρίων (ανδρών και γυναικών) καταγράφηκαν ως αναλφάβητοι.

Η ίδρυση του Παγκυπρίου Γυμνασίου στη Λευκωσία το 1893 και η λειτουργία του Διδασκαλείου του από το σχολικό έτος 1897-1898 διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο

---

³⁹ Βλ. J. Spencer, *Report of the Preliminary Inspection of Christian Schools in the Districts of Nicosia, Larnaka, Kyrenia and Famagusta, together with a Report of the ENGLISH SCHOOL established at the CHAPLAINCY, Nicosia, July 16th 1880*, Parliamentary Paper C 2930, σ. 30-31.

⁴⁰ Βλ. Λοΐζου Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της τουρκοκρατίας (1571-1878)*, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000, σ. 39.

⁴¹ Βλ. Κωνσταντίνου Σπυριδάκη, *Η εκπαιδευτική πολιτική τής εν Κύπρω Αγγλικής κυβερνήσεως (1878-1952)*, έκδοση Γραφείου Εθναρχίας Κύπρου, εν Λευκωσία Κύπρου 1952, σ. 8-9.

⁴² Βλ. Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 316.

στην αναβάθμιση των εκπαιδευτικών πραγμάτων στο νησί, και ειδικότερα της κλασικής παιδείας.⁴³ Αξιόλογοι ελλαδίτες διευθυντές, όπως ο Μιχαήλ Βολονάκης (1896-1911), ο Κωνσταντίνος Άμαντος (1911-1912) και ο Στίλπων Κυριακίδης (1912-1914), αλλά και οι καθηγητές φιλολογίας Ιωάννης-Αντιφών Συκουτρής και Βασίλειος Τατάκης σφράγισαν την πορεία αυτού του κορυφαίου εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Από πλευράς «κορασιακής» εκπαίδευσης, σύμφωνα με τον διαδεδομένο την εποχή εκείνη όρο, η λειτουργία του Παρθεναγωγείου Θηλέων Φανερωμένης στη Λευκωσία υπήρξε αναμφισβήτητα ο σημαντικότερος σταθμός. Το Διδασκαλείο του αναγνωρίστηκε από την ελληνική κυβέρνηση ως ισότιμο με το Διδασκαλείο του Αρσακείου Αθηνών το 1903, επτά χρόνια μετά την ίδρυση του εκπαιδευτηρίου αυτού,⁴⁴ που αποτέλεσε φυτώριο πολλών άρτια καταρτισμένων διδασκαλισσών, οι οποίες για δεκαετίες στελέχωναν τα σχολεία θηλέων της Κύπρου. Πρέπει να αναφερθούν ιδιαίτερα και οι εξ Ελλάδος πρώτες διευθύντριες των κυπριακών παρθεναγωγείων Ερατώ Καρύκη, Άννα Παπα-Τσικούρη, οι αδελφές Καρολίνα και Μαρία Σμόλτσε, Μαριγώ Λαζαρίδου και Ελένη Έβερτ-Καραγεωργιάδου, οι οποίες έτυχαν ενθουσιώδους υποδοχής από τον ελληνοκυπριακό πληθυσμό, που τις περιέβαλλε με σεβασμό και εμπιστοσύνη.⁴⁵ Σημαντική ήταν και η συνεισφορά των Κυπρίων διευθυντριών παρθεναγωγείων, όπως η Ελένη Αντωνιάδου, η Πολυξένη Λοϊζιάς, η Θεανώ Παρούτη-Λιασίδου, η Ελένη Χρήστου, η Ελένη Χατζηπέτρου, η Παρασκευή Ιωάννου και η Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Αυτές είχαν αποφοιτήσει είτε από το Διδασκαλείο Θηλέων Κύπρου είτε από περιώνυμα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία του εξωτερικού, όπως το Παρθεναγωγείο της «Αγίας Φωτεινής» στη Σμύρνη, της «Παλλάδος» στην Κωνσταντινούπολη και το Αρσάκειο Αθηνών.

---

⁴³ Βλ. Δημήτρης Φ. Χαράλαμπος, *Η ίδρυση του πρώτου δημόσιου Γυμνασίου στην Κύπρο (1893). Αναζητήσεις, θέσεις και αντιθέσεις*, Παγκύπριο Γυμνάσιο, Τυπογραφείο Στέλιου Λειβαδιώτη λτδ, Λευκωσία 1997.

⁴⁴ Βλ. *Κύπριος*, φ. 199 (1 Ιανουαρίου 1904), σ. 2, «Το 1903», την παράγραφο «Η παιδεία», όπου η σχετική αναφορά: «Η αναγνώριση του Παρθεναγωγείου Λευκωσίας υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως, ως ισοβαθμίου προς τα Αρσάκεια, αποτελεί εκπαιδευτικόν γεγονός αξιολογώτατον του λήξαντος έτους [...]». Επίσης, Κούλας Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υποδούλου ελληνισμού*, τ. Α', Αθήνα 1972, σ. 78 και Περσιάνης, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο...*, ό.π., σ. 269.

⁴⁵ Για παράδειγμα, η άφιξη της Ερατούς Καρύκη στη Λευκωσία αναγγέλθηκε με αφισοκολλήσεις, με τις οποίες όλοι οι πολίτες καλούνταν να συμμετάσχουν στην τελετή «της εγκαθιδρύσεως της διδασκαλίσσης Ερατούς». Και η Π.Λοϊζιάς θυμάται με συγκίνηση τη μέρα που αφίχθηκε για πρώτη φορά στη Λεμεσό «η πρώτη παρθεναγωγός, η αοίδιμος διδάσκαλός μας [...]»: «ήτο ημέρα πανηγύρεως διά τας κόρας της Λεμεσού». Βλ. Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...*, ό.π., τ. Α', σ. 18, και Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 98 και 573-574, αντίστοιχα.

Βασικός προσανατολισμός της κυπριακής εκπαίδευσης κατά την αγγλοκρατία⁴⁶ ήταν το ιδανικό της Ένωσης με την Ελλάδα. Οι σκοποί, οι στόχοι, το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, οι τύποι των σχολείων, η γλώσσα της διδασκαλίας, τα διδακτικά βιβλία, τα αναλυτικά προγράμματα και οι σχολικοί εορτασμοί υπηρετούσαν την ενωτική ιδεολογία. Λόγοι πολιτικοί και εθνικοί επέβαλλαν να δίνεται έμφαση στα κλασικά γράμματα και στην ιστορία, μαθήματα που μετέδιδαν στους μαθητές την αίσθηση ότι ανήκαν σε ένα έθνος με μεγάλο ιστορικό παρελθόν και λαμπρό πολιτισμό. Παράλληλα, οι επιστήμες της αρχαιολογίας, της λαογραφίας και της γλωσσολογίας επιστρατεύονταν για να τεκμηριωθεί η ελληνικότητα του νησιού. Από την άλλη πλευρά, σταθερός στόχος της πολιτικής της αγγλικής κυβέρνησης ήταν να μειώσει την επιρροή της Εκκλησίας στην κυπριακή εκπαίδευση και να περιορίσει την εθνική αγωγή. Με τον εκπαιδευτικό νόμο του 1923 αυξήθηκε ο έμμεσος κυβερνητικός έλεγχος και με τους νόμους του 1929 και του 1933 ο έλεγχος αυτός έγινε άμεσος.⁴⁷

Όσον αφορά στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, πρέπει να σημειωθούν τα εξής: παρά το γεγονός ότι Άγγλοι εμπειρογνώμονες καταλόγιζαν στην ελληνοκυπριακή εκπαίδευση συντηρητικότητα και φορμαλισμό,⁴⁸ ωστόσο τα νέα παιδαγωγικά ρεύματα γίνονταν δεκτά με ενθουσιασμό από μερικούς πρωτοπόρους Κυπρίους εκπαιδευτικούς και καταβάλλονταν φιλότιμες προσπάθειες να αρθρωθεί γνήσιος εκπαιδευτικός λόγος.⁴⁹ Μεγάλες μορφές εκπαιδευτικών της εποχής, όπως ο

---

⁴⁶ Για την εκπαίδευση στην Κύπρο στα χρόνια της αγγλικής κατοχής, βλ. Σπυριδάκης, *Η Εκπαιδευτική πολιτική...*, ό.π., του ίδιου, *Μελέται, διαλέξεις, λόγοι, άρθρα, εκπαιδευτικά κατευθύνσεις και μακροί αγώνες προστασίας και διατηρήσεως της ελληνικής παιδείας εν Κύπρω*, τ. Β', μέρος Α', εν Λευκωσία 1974, σ. 65-82, 424-428, 454-455, 470-478, 490-491 και 494-497, του ίδιου, *Το εν Κύπρω εκπαιδευτικόν σύστημα. Ιστορία, ανάγκαι και προοπτικά τινες του μέλλοντος*, έκδοσις «Κυπριακής Εκπαιδευσεως», Λευκωσία 1968, Παναγιώτης Κ. Περσιάνης, *Συγκριτική ιστορία της εκπαίδευσης της Κύπρου (1800-2004)*, Τεκμήρια – Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, αρ. 22, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006, του ίδιου, *Πτυχές της εκπαίδευσης της Κύπρου κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, Λευκωσία 1994, του ίδιου, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο...*, ό.π., Κλεοβούλου Ι. Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946*, Τύποις «Παπατζιάκου», Λεμεσός Κύπρου 1946, Χαραλάμπους Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτική πενηκονταετηρίς*, Τυπογραφείο «Ζαβαλλή Α.Τ.Δ.», Λευκωσία 1975, του ίδιου, *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων*, ό.π., μέρος Α' και Β', Μιχαλάκη Ι. Μαραθεύτη, *Το Κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα. Σταθμοί και θέματα*, Τυπογραφεία – Λιθογραφεία Θέοπρες, Λευκωσία 1992, και Μιχαήλ Δ. Βολονάκη, *Παλμοί της Κύπρου*, εκ του τυπογραφείου της «Ελευθερίας», εν Λευκωσία Κύπρου 1918.

⁴⁷ Βλ. Περσιάνης, *Συγκριτική ιστορία...*, ό.π., σ. 74-82 και του ίδιου, *Πτυχές της εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 111-131.

⁴⁸ Βλ. E. J. Talbot and W. F. Cape, *Report on Education in Cyprus*, Printed by Waterlow Ltd and Sons, London 1913.

⁴⁹ Ο Π. Περσιάνης υποστηρίζει, αντίθετα, ότι «ο εκπαιδευτικός λόγος της Κύπρου ποτέ δεν υπήρξε ιδιαίτερα ισχυρός και πρωτότυπος [...]. Αυτός που αρθρώθηκε είτε αποτελούσε την ηχώ των εκπαιδευτικών συζητήσεων που διεξάγονταν στην Ελλάδα είτε αφορούσε δυσλειτουργίες, αγκυλώσεις και αδιέξοδα της εκπαίδευσης της Κύπρου, ελάσσονος σημασίας». Βλ. Περσιάνης, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 171-172.

σχολάρχης Ανδρέας Θεμιστοκλέους στη Λεμεσό και η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου στην ίδια πόλη Πολυξένη Λοϊζιάς, ο Πασχάλης Πασχαλίδης, διευθυντής του (Ημι)γυμνασίου Πάφου, η Ελένη Χρήστου, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης, η Ελένη Χατζηπέτρου, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου, και, βεβαίως, η Περσεφόνη Παπαδοπούλου σφράγισαν την εκπαιδευτική ιστορία του τόπου επιφέροντας ουσιαστικές τομές στα εκπαιδευτικά πράγματα.

Αξιόλογη ήταν και η συμμετοχή διακεκριμένων εκπαιδευτικών της Κύπρου στο Α΄ Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο που διεξήχθη στην Αθήνα το 1904, συγκεντρώνοντας εκατοντάδες συνέδρους από όλη την Ελλάδα και από σχολεία του ελληνισμού της διασποράς.⁵⁰ Στο Συνέδριο αυτό, το οποίο προκάλεσε ένα γενικότερο ενδιαφέρον, όπως φαίνεται από τις πολλές σχετικές αναφορές στον κυπριακό Τύπο της εποχής, είχαν λάβει μέρος με υπομνήματά τους Κύπριοι εκπαιδευτικοί, ανάμεσά τους η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης Ελένη Χρήστου και η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Λεμεσού Πολυξένη Λοϊζιάς, με υπόμνημα που απέστειλε –και το οποίο, μάλιστα, έτυχε ευφήμου μνείας. Στο εκπαιδευτικό αυτό Συνέδριο, ανάμεσα σε άλλα θέματα, συζητήθηκε για πρώτη φορά δημόσια και συστηματικά στο σύνολό της η γυναικεία αγωγή και υπήρξε διεκδίκηση προοδευτικών για την εποχή αιτημάτων.⁵¹

---

⁵⁰ Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Αθήναις, 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904* συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού. *Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων – σχολική έκθεσις*, εκ του Γραφείου της διευθυνούσης Επιτροπής, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1904, Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 11, Αθήνα 1987, σ. 53, 60, 68, 519-535 και 535-537, Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 9, Αθήνα 1987, σ. 148-157, Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον – Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904. Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Ι.Α.Ν.Ε., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 225-257, Περσιάνης, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 171 και Γιάννης Παπακώστας, *Δια τον σύνδεσμον του απανταχού ελληνισμού. Μείζων ελληνισμός και ελληνικά γράμματα στις απαρχές του εικοστού αιώνα. Άγνωστες εκθέσεις προς τον ΣΩΒ για το Α΄ Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2010.

⁵¹ Βλ. σχετικά, Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 142-146, Για τη συμμετοχή των Κυπρίων εκπαιδευτικών στο Α΄ Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο, βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 520, Μπακαλάκη – Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό.π., σ. 149-151, υποσημείωση 4, Περσιάνης, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 171 και Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Βιογραφικά σημειώσεις...», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2.

Είναι, ωστόσο, χαρακτηριστικό ότι καμιά γυναίκα δεν είχε διορισθεί στο χριστιανικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο ή σε χωριτική αρχή ή σε Σχολική Εφορεία του νησιού μέχρι το 1960. Εξάιρεση αποτέλεσε η Παπαδοπούλου, για την οποία το 1923 απλώς συζητήθηκε το ενδεχόμενο να διορισθεί Επόπτρια των παρθεναγωγείων του νησιού, πράγμα που τελικά απορρίφθηκε, λόγω του συντηρητισμού κύκλων της αρχιεπισκοπής Κύπρου, αλλά και της αρνητικής στάσης της αγγλικής διοίκησης απέναντι στην ίδια την Παπαδοπούλου.⁵²

Από τις αρχές του 20ού αιώνα άρχισαν να ακούγονται στην Κύπρο φωνές που απηχούσαν τις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις της Ευρώπης και της Αμερικής, σύμφωνα με τα αιτήματα και τις αρχές της «Νέας Αγωγής», του παγκοσμίου παιδαγωγικού κινήματος που είχε πρακτική έκφραση στο «Σχολείο Εργασίας»,⁵³ και οι οποίες επηρέασαν και τους πρωτεργάτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην Ελλάδα Αλέξανδρο Δελμούζο, Μανόλη Τριανταφυλλίδη και Δημήτρη Γληνό. Τα διδάγματα και οι παιδαγωγικές αρχές του Παρθεναγωγείου του Βόλου (1908) του Δελμούζου και του «Εκπαιδευτικού Ομίλου»⁵⁴ υιοθετούνταν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από ορισμένους παιδαγωγούς και εκπαιδευτικούς παράγοντες, οι οποίοι αναφέρονταν στην επιτακτική ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση. Τόνιζαν ότι το σχολείο θα έπρεπε να απομακρυνθεί από την ερβαρτιανή παιδαγωγική και τις παλαιές αυταρχικές παιδαγωγικές μεθόδους. Θεωρούσαν δε απαραίτητο το «νέο σχολείο» να έχει ως βάση, αφετηρία και τέλος τον νέο ελληνισμό, ως όργανο διδασκαλίας μια γλώσσα απλούστερη και η θεώρηση των πραγμάτων σε αυτό να μην είναι αποκομμένη από τη ζωή, ώστε να μπορεί να δημιουργεί ενεργούς πολίτες, με κριτική σκέψη, επίγνωση των προβλημάτων και δυνατότητα διαχείρισής τους.

Η Πολυξένη Λοϊζιάς, για παράδειγμα, ήδη από το 1904 καταδίκασε τις απάνθρωπες ποινές που επιβάλλονταν στους μαθητές και τις παλαιές μεθόδους

---

⁵² Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός Π. Παπαδοπούλου. Η εκπαιδευτική της δράση και ο παιδαγωγικός της λόγος», σ. 518-519.

⁵³ Πρωτεργάτες των νέων αυτών παιδαγωγικών αντιλήψεων υπήρξαν ο John Dewey στην Αμερική, ο Georg Kerschensteiner στη Γερμανία και η Maria Montessori στην Ιταλία. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι*, εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 273-329.

⁵⁴ Βλ. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. Α', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 20, Αθήνα 1989 και «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανωτέρου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών. Υπόμνημα του "Εκπαιδευτικού Ομίλου" προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδευσεως», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Β', τχ. Γ' (Ιούλιος 1912), σ. 243-252, Αλέξανδρος Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, τ. Α', Αθήνα 1958, σ. 103-157, Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια Ιστορίας, τ. Β', 1895-1967, Νεοελληνική Εκπαίδευση, Νέα Ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σ. 54-63 και Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η παιδαγωγική σκέψη...*, ό.π., σ. 341-353.

διδασκαλίας, καθώς «παιδιόθεν εδηλητηριάζετο η ζωή των παιδιών με τας ποινάς αυτάς και με τον λαμπάν της γραμματικής [...]». Ένωθε δε την ανάγκη να καταγγείλει τα κατάφορα γνώσεων προγράμματα που δύσκολα εφαρμόζονταν και καταπονούσαν τον μαθητή, καθώς και «όσα ακατανόητα περιέχουσιν τα διδακτικά βιβλία, κορακίστικα ή γραμμένα εις πολύ καθαρεύουσιν και μη κατάλληλα εν γένει και προσιτά εις την αντίληψίν του [γρ. παιδιού]», αφού συχνά απαιτείται ειδικό λεξικό και για τον ίδιο τον δάσκαλο, ώστε να μπορέσει να τα «μεταφράσει» και να αντιληφθεί τα νοήματά τους. Η ίδια υπογράμμισε το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν «ξένα και άγνωστα εις τον τόπον όπου ανετράφησαν και ζουν και διδάσκονται τα παιδιά [...]».⁵⁵

Ο Μενέλαος Φραγκούδης, προοδευτικός λόγιος, εκδότης της εφημερίδας *Αλήθεια*, πρώην εκπαιδευτικός και αργότερα σχολικός έφορος στη Λεμεσό, ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί και ο εισηγητής του δημοτικισμού στην Κύπρο, κατά την τελετή των εγκαινίων του νέου κτηρίου του Παρθεναγωγείου Λεμεσού, το 1912, ανέφερε μεταξύ άλλων και τα εξής χαρακτηριστικά σχετικά με την εκπαίδευση ειδικότερα των κοριτσιών:

*[...] πρόγραμμα του μέλλοντος θα είνε η πεφωτισμένη προσπάθεια προς γενναίας και υγιείς μεταρρυθμίσεις [...] ανάγκη να παταχθή ο σχολαστικισμός και ο παπαγαλισμός, διδασκομένων των μαθητριών να εκφράζονται απλά και φυσικά, όπως αισθάνονται, και ασκουμένων προς τούτο δι' εκθέσεων και επιστολών, γραμμένων με την αφέλειαν και την χάριν και την παρατηρητικότητα του παιδιού και ουχί με την προσποίηση και τον διηνεκή φόβον της αρχαίας γραμματικής. [...] Ένας άνεμος μεταρρυθμιστικός ήρχισε πνέων από τινος δυνατά εις τα ακινητούντα νερά της Ελληνικής εκπαιδύσεως και παρ' όλας τας αντιδράσεις των προγονοπλήκτων και των στενοκεφάλων, μια δροσιά κι ένας νέος χυμός ήρχισε να κυκλοφορή εις το αρρωστημένον δένδρον.*⁵⁶

Η Ελένη Νικολαΐδου-Αυτονόμου, μαθήτρια της Πολυξένης Λοϊζιάδος, δημοτικίστρια και πρωτοπόρος εκπαιδευτικός, η οποία είχε ως προτεραιότητα την καλλιέργεια της αυτενέργειας και του κριτικού πνεύματος στις μαθήτριες του

---

⁵⁵ Βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 1048, 577-578 και Εισαγωγή σ. 146-149, αντίστοιχα, όπου αναπτύσσονται οι πρωτοποριακές παιδαγωγικές απόψεις της Λοϊζιάδος.

⁵⁶ Βλ. «Τα εγκαινία του Παρθεναγωγείου», *Αλήθεια*, φ. 740 (1604) (13 Ιανουαρίου 1913), σ. 1-2.

Παρθεναγωγείου Λεμεσού, όπου υπηρέτησε, και καθιέρωσε το μάθημα της έκθεσης στη δημοτική, περιγράφει απαξιωτικά τα γνωρίσματα του «παλιού σχολείου»:

[...] ξέρω, πως αυτό το δράμα ξετυλιγόταν καθημερινά μπροστά μου μέσα σε κείνο το εργαστήρι της σοφίας που μ' έριξε η μοίρα μου. Πρόσωπα κατσούφικα, χλομά, γερασμένα πρόωρα, βαριεστημέν' απ' τη ζωή, κορμιά κουρασμένα, σέρνανε βαριά τα βήματά τους σ' ένα θλιβερό χορό γύρω απ' το βωμό της [...]. Πόσες φορές είδα ματάκια να τα θολώνει το δάκρυ του πόνου, ρόδινα μάγουλα να χλομαίνουν, παιδικά μέτωπα να ζαρώνουν, σα να τα βάραιναν γεροντικές έγνοιες και να λούζονται στον ιδρώτα της αγωνίας για χάρη της! [...] Κ' είπα: Αν δε μπορεί η ανθρώπινη σοφία να δώσει τη χαρά σε τι χρειάζεται τάχα;⁵⁷

Τα παιδαγωγικά κείμενα της Παπαδοπούλου, τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά υπομνήματα και οι εισηγήσεις της προς τη Σχολική Εφορεία Λευκωσίας και αργότερα προς το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπως θα παρουσιασθούν και θα αξιολογηθούν σε επόμενο κεφάλαιο, το ίδιο νεωτεριστικό πνεύμα απέπνεαν, παρά το γεγονός ότι το πνεύμα αυτό δεν πήγαζε μόνο από τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην Ελλάδα αλλά και από τη γνώση ανάλογων προσπαθειών στην Ευρώπη. Η Παπαδοπούλου ήδη από το 1914, σε ηλικία μόλις 25 ετών δημοσίευσε κείμενο με τον ρηξικέλευθο τίτλο «Ανάγκη αναθεώρησης του εκπαιδευτικού συστήματος», στο οποίο ζητούσε ευθαρσώς «μίαν μεγάλην εν συνόλω και ριζικήν εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν», «μεταρρύθμισιν της καθ' ημάς αγωγής επί το φυσικώτερον και ανθρωπινότερον» και εξέφραζε την ευχή να παρέχεται ελευθερία στην κρίση και αυτενέργεια του μαθητή, μακριά από σχολαστικισμούς, δογματισμούς και αυθεντίες.

---

⁵⁷ Βλ. Ελένης Θρ. Αυτονόμου, *Η Κινεζούλα (διήγημα)*, ανατύπωση από το Παγκύπριον Εκπαιδευτικόν Περιοδικόν «Μόρφωσις» (τεύχη 306-307, 308-309, 310), Λευκωσία Κύπρου 1971, σ. 4 και αναδημοσίευση στην *Ανθολογία κυπριακού διηγήματος. Από τις πρώτες εμφανίσεις έως το 1860*, τ. Α', επιμ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού – Πολιτιστικές Υπηρεσίες, Λευκωσία 2005, σ. 395. Βλ., επίσης, της ίδιας, «Τα σχολεία μας και το μέλλον της πατρίδος. Διάλεξις γενομένη εν τω “Προοδευτικώ Ομίλῳ” υπό της δ/δος Ελένης Νικολαΐδου», *Αλήθεια*, φ. 990 (1862) (23 Δεκεμβρίου 1916), σ. 1-2 και φ. 991 (1863) (1 Ιανουαρίου 1917), σ. 2, όπου, ανάμεσα σε άλλα, σημειώνονται τα εξής: «[...] Μα μου φαίνεται πως η θεραπεία τέτοιων κακῶν δεν επιτυγχάνεται ούτε με το συντακτικό ούτε και την γραμματική μόνο, των οποίων γίνεται κατάχρησις εις τα σχολεία μας, [...] ούτε με το πλήθος των άλλων ανωφελῶν γνώσεων, με τας οποίας παραγεμίζομεν και παρακουράζομεν το παιδικόν πνεύμα, παραμελοῦντες φυσικά άλλες γνώσεις απαραίτητους για την ζωὴν» [...]. Πρέπει να αλλάξωμεν σύστημα ὅλως διόλου. Μια πρακτικώτερη μόρφωση χρειάζεται, τα παιδιά να κοιτάξουν λιγάκι ἔξω ἀπὸ τον στενὸν ὀρίζοντα του σχολείου». Για την Ε. Αυτονόμου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ὄ.π., σ. 57-58 και Βίκτωρος Δ. Πετρίδη, «Τρεις Λεμεσιαναὶ διδασκάλισσαι, Αθηναίς Ζ. Κλ. Λανίτου, Ελένη Αυτονόμου, Πολυξένη Λοϊζιάς», *Νέα Εποχή, Μηνιαίο Περιοδικό Σύγχρονης Σκέψης*, τχ. 15 (Μάης 1960), σ. 47-48.

Επιπλέον, θεωρούσε απαραίτητη την παροχή πρακτικής μόρφωσης, που θα αποτελούσε εφόδιο «διά την μεγάλην πάλην του βίου». Τις πρώιμες αυτές παιδαγωγικές απόψεις της θα τις παρουσιάσει πιο ολοκληρωμένα σε μεταγενέστερα κείμενά της.⁵⁸

Στο πλαίσιο των φωτισμένων εκπαιδευτικών ιδεών,⁵⁹ όπως σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω, ιδρύθηκαν στην Κύπρο «Κυριακά σχολεία» και Εσπερινές σχολές για άπορα και εργαζόμενα κορίτσια, στη λειτουργία των οποίων, ειδικά στη Λευκωσία, η Παπαδοπούλου διαδραμάτισε σημαντικότερο ρόλο. Όλα αυτά υπηρετούσαν γενικά το ιδανικό της παροχής παιδείας στις «κατώτερες» κοινωνικές τάξεις και ειδικότερα, για τη νεαρή γυναίκα, ο στόχος ήταν να αποκτήσει εφόδια που θα της επέτρεπαν να ασκήσει ένα επάγγελμα.⁶⁰

Ωστόσο, οι ιστορικές συγκυρίες για άλλη μια φορά επηρέασαν αρνητικά την πορεία της εκπαίδευσης στο νησί. Μετά τα γεγονότα της εθνικής εξέγερσης του 1931, η αγγλική κυβέρνηση επιχείρησε την άσκηση απόλυτου ελέγχου στα εκπαιδευτικά πράγματα με τη θέσπιση νόμων, όπως ο «Περί Δημοτικής Εκπαιδευσεως Νόμος» 18/1933 και ο «Περί Μέσης Εκπαιδευσεως» 25/1935. Με αυτούς τους δύο νόμους η Δημοτική Εκπαίδευση υπαγόταν στον πλήρη έλεγχο της κυβέρνησης, πράγμα εμφανές στα ωρολόγια και στα αναλυτικά προγράμματα, καθώς και στη διοίκηση των σχολείων, ενώ άρχιζε σε κάποιο βαθμό και η επέμβαση στη Μέση Εκπαίδευση.⁶¹ Αποτέλεσμα

---

⁵⁸ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Ανάγκη αναθεώρησης του εκπαιδευτικού συστήματος», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2. Για το συγκεκριμένο κείμενο και τις γενικότερες παιδαγωγικές απόψεις, αλλά και για την πλούσια εκπαιδευτική δράση της Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «*Εστιάδες...*» και «*Η παιδαγωγός...*», σ. 437-438 και 530-531, αντίστοιχα.

⁵⁹ Σχετικές είναι και οι απόψεις του μητροπολίτη Νικόδημου Μυλωνά, ο οποίος στο σημαντικό κείμενό του «*Η κατάσταση του λαού*», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ*, έτος Ζ', τχ. 133 (15 Οκτωβρίου 1917), σ. 470, αναφέρεται, ανάμεσα σε άλλα, και στο θέμα της παιδείας καταδικάζοντας τη διδασκαλία που είναι «*πλανωμένη εις τα νεφελώματα των ιδεών*», ενώ θεωρεί ότι οι δάσκαλοι στην Κύπρο, αντί να αποτελούν «*κοινωνικούς μοχλούς που δίδουν ώθησιν εις τας μάζας των λαών*», όπως σε άλλες χώρες, «*κρατούνται μακράν της ζωής [...]*». Βλ. [Μητροπολίτης] Σαλαμίνας Νικόδημος [Μυλωνάς], «*Η κατάσταση του λαού*», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ*, έτος Ζ', τχ. 133 (15 Οκτωβρίου 1917), σ. 470 και Εγγλεζάκης, «*Η Εκκλησία της Κύπρου...*», *ό.π.*, σ. 36 [= Βενέδικτου Εγγλεζάκη (αρχιμανδρίτου Παύλου), *Είκοσι μελέται...*, *ό.π.*, σ. 577-578].

⁶⁰ Παρόμοιες προσπάθειες υπήρξαν στην Κύπρο ενωρίτερα, για παράδειγμα το «Κυριακόν Σχολείον» που ίδρυσε το 1899 η Λοιζιάς στη Λεμεσό, βλ. «*Το Κυριακόν Σχολείον*», *Αλήθεια*, φ. 160 (1024) (27 Οκτωβρίου 1900), σ. 3, αλλά και στον ελλαδικό χώρο: το «*Εκπαιδευτικόν Τμήμα*» και η «*Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή*», από το 1897, της «*Ενώσεως των Ελληνίδων*» στόχευε στην επέκταση της εκπαίδευσης των γυναικών· η ίδρυση από τον «*Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδευσεως*» του «*Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών*», το 1872· το «*Κυριακόν Σχολείον Εργατριών*», ένα είδος επαγγελματικής σχολής, που ιδρύθηκε το 1911 από το Εργατικό Κέντρο Αθηνών, κ.ά. Βλ., σχετικά, Μπακαλάκη – Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, *ό.π.*, σ. 75 και Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, *ό.π.*, σ. 62-64.

⁶¹ Η αγγλική διοίκηση της Κύπρου από το 1923 ουσιαστικά είχε αρχίσει να εφαρμόζει ένα συγκεντρωτικό μοντέλο διοίκησης στην εκπαίδευση (βλ. τους νόμους 22/1923, 4/1929, 18/1933), σύμφωνα με το οποίο, σταδιακά, όλα τα ζητήματα που αφορούσαν στη δημοτική εκπαίδευση, εξαρτιόνταν απόλυτα από την αποικιακή κυβέρνηση. Μετά τα γεγονότα του 1931 οι Άγγλοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν νέα ωρολόγια προγράμματα, στα οποία είναι φανερό η προσπάθεια

αυτής της πολιτικής ήταν η απόφαση για κατάργηση των δύο Παγκυπρίων Διδασκαλείων, γεγονός που αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην απόφαση της Παπαδοπούλου να μετοικήσει στην Ελλάδα.

Η πνευματική ζωή και η πολιτιστική ανάπτυξη

Η ανάπτυξη της παιδείας στην Κύπρο συνεπαγόταν και πρόοδο της πνευματικής ζωής. Παρά την οικονομική εξαθλίωση των κατοίκων, που συνεχίστηκε εν πολλοίς και κατά τη διάρκεια της αγγλικής κατοχής και δεν άφηνε πολλά περιθώρια πολιτιστικής ζωής, παρατηρήθηκε εντούτοις αλλαγή του κλίματος και τάσεις πνευματικής αφύπνισης και αναδημιουργίας, με την αύξηση του αριθμού των σχολείων, την ίδρυση του πρώτου τυπογραφείου και την έκδοση εφημερίδων και βιβλίων.

Τον Αύγουστο του 1878 λειτούργησε το πρώτο τυπογραφείο, στη Λάρνακα, και εκδόθηκε στην ίδια πόλη η εφημερίδα του λογίου Θεοδούλου Κωνσταντινίδη με τίτλο *Κύπρος-Cyprus*, η οποία κυκλοφόρησε παγκυπρίως ως η πρώτη εφημερίδα της Κύπρου. Το 1880 απέκτησε και η Λεμεσός το πρώτο τυπογραφείο της και άρχισε η έκδοση της εφημερίδας *Αλήθεια*. Η άλλη μακρόβια εφημερίδα της ίδιας πόλης, η *Σάλπιγξ*, θα κυκλοφορήσει το 1884. Στη Λάρνακα κυκλοφόρησαν οι εφημερίδες *Στασίνας* ή *Φωνή της Κύπρου* (1882), *Το Έθνος* (1891) και *Το Νέον Έθνος* (1893). Στη Λευκωσία εκδόθηκαν οι εφημερίδες *Εναγώρας* (1890), *Κύπριος* (1900), *Σημαία της Κύπρου* (1905), και οι μακρόβιες *Ελευθερία* και *Κυπριακός Φύλαξ* (1906). Κυκλοφόρησαν, επίσης, και τα σατιρικά έντυπα *Κεραυνός* (Λάρνακα, 1882), *Χωριάτης* (Λάρνακα, 1884), *Ο Διάβολος* (Λεμεσός, 1888), *Ραγιάς* (Κερύνεια, 1898), *Πυξ-Λαξ* (Αμμόχωστος, 1907), *Μαστίγιον* (Λευκωσία 1911-1930) και *Πυξ-Λαξ* (Αμμόχωστος 1907-1922, 1932-1933), κ.ά., καθώς και τα περιοδικά *Ευτέρπη* (1881), *Εκπαίδευσις* (1898), (1901), *Παιδική Ηχώ / Ηχώ* (1903), *Παρθενών* (1906-1907), *Ζήνων* (1906), *Αυγή* (1908), *Κόσμος* (1909), *Ελικών* (1910), *Αρμονία* (1913), *Εστιάδες* (1913) κ.ά.⁶²

επιβολής της νέας εκπαιδευτικής πολιτικής. Μεταξύ άλλων υποβάθμισαν το μάθημα της Ελληνικής Ιστορίας, που έπαψε να είναι ανεξάρτητο και διδασκόταν πλέον από κοινού με το μάθημα της Γεωγραφίας. Βλ. Περσιάνης, *Συγκριτική ιστορία...*, ό.π., σ. 107-124, Σπυριδάκης, *Η εκπαιδευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 10-31 και Μυριανθόπουλος, *Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας...*, ό.π., σ. 76-86.

⁶² Για τα κυπριακά έντυπα της εποχής, βλ., κυρίως, Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τ. Α', 1878-1890, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, τ. Β', *Περίοδος Β' 1890-1900*, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1998, τ. Γ', 1900-1914, μέρος Α' και Β', εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 2003 και Λευτέρη Παπαλεοντίου, *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958)*, *Αναλυτική βιβλιογραφία*

Ο ρόλος του κυπριακού Τύπου κατά την εποχή της αγγλοκρατίας υπήρξε σημαντικός και πολύπλευρος. Παρά τα περιοριστικά αποικιακά μέτρα, ο Τύπος παρακολουθούσε και σχολίαζε με τόλμη την κυπριακή, την ελλαδική και την παγκόσμια επικαιρότητα, ασκούσε δε συχνά οξεία κριτική στην αγγλική διοίκηση, καταγγέλλοντας τις αυθαιρεσίες της και διεκδικώντας βασικά αιτήματα των Κυπρίων. Μερικές εφημερίδες, μάλιστα, όπως η *Αλήθεια* και η *Σάλπιγξ* της Λεμεσού, είχαν καθιερώσει και φιλολογική σελίδα, ενώ υπήρχαν και περιοδικά που έδιναν έμφαση στη λογοτεχνία. Παράλληλα, έφθαναν στην Κύπρο αρκετά έντυπα από την Αθήνα, όπως η *Εστία*, η *Τέχνη*, ο *Διώνυσος*, ο *Νουμάς*, τα *Παναθήναια*, η *Πινακοθήκη*, από την Αίγυπτο, όπως η *Νέα Ζωή* και τα *Γράμματα*, από τη Σμύρνη και την Πόλη, όπως ο *Νεολόγος* και η *Ζωή*.

Η Παπαδοπούλου από τα νεανικά της χρόνια συνεργάστηκε με αρκετά κυπριακά έντυπα, δημοσιεύοντας λογοτεχνικές και φιλολογικές συνεργασίες και άλλα κείμενα εκπαιδευτικού, φεμινιστικού και κοινωνικού περιεχομένου. Η έκδοση από την ίδια της εφημερίδας *Εστιάδες* αποδεικνύει τη σημασία που απέδιδε στη δημοσιογραφία ως μέσο έκφρασης και διάδοσης απόψεων και ιδεών και ως μέσο για τη χειραφέτηση των γυναικών. Όπως θα φανεί παρακάτω, υπηρέτησε με ευσυνειδησία και τόλμη το λειτούργημα αυτό, ενώ «η εμβρίθεια και το συγγραφικόν τάλαντόν της ετύγχανον γενικής εκτιμήσεως».⁶³ Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι η ίδια είχε πραγματοποιήσει σπουδές στη Διεθνή Σχολή Ανωτέρων Κοινωνικών Σπουδών του Παρισιού, από την οποία θα αποκτήσει το 1924 δίπλωμα δημοσιογραφίας (*Diplôme de Journalisme d'École Interalliée des hautes études sociales de Paris*).⁶⁴

Την πνευματική ζωή στην Κύπρο, εκτός από τον Τύπο της εποχής, προήγαν οι λέσχες και τα σωματεία, τα λεγόμενα «Αναγνωστηρία», όπως η «Ισότης» (επίσημα από το 1872) στη Λεμεσό, «Η Αγάπη του λαού» (από το 1892) στη Λευκωσία, ο «Ευαγόρας» (από το 1908) και η «Ανόρθωσις» (από το 1911) στην Αμμόχωστο, τα οποία αποτελούσαν τις πρώτες εστίες πνευματικής και πολιτιστικής κίνησης, πέρα από

και παρουσίαση, *Περιοδικά λόγου και τέχνης*, τ. 4, ερευνητική ομάδα, εποπτεία: Χ. Λ. Καράογλου, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

⁶³ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 6417 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 2, «Πένθη – Περσεφόνη Παπαδοπούλου».

⁶⁴ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 94. Στο πλαίσιο, εξάλλου, των δραστηριοτήτων του σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» η Παπαδοπούλου διοργάνωσε και διάλεξη του συντάκτη της αθηναϊκής εφημερίδας *Η Καθημερινή* Γ. Παπανικολάου με θέμα: «Περί εφημερίδων και δημοσιογράφων». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1201 (13 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης».

την αξιόλογη εθνική τους προσφορά.⁶⁵ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι από το βήμα του σωματείου «Ανόρθωσης» άρχισε η Παπαδοπούλου τις δημόσιες διαλέξεις της, το 1917.⁶⁶ Επίσης, η κάθοδος στο νησί Ελλαδιτών εκπαιδευτικών, για την οποία αναφερθήκαμε και στα προηγούμενα, ή Κυπρίων που σπούδασαν είτε στην Ελλάδα είτε σε ευρωπαϊκές χώρες και στελέχωσαν την κυπριακή εκπαίδευση, συνέτεινε στην πνευματική και πολιτιστική αφύπνιση του λαού. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί πραγματοποιούσαν ομιλίες και διαλέξεις, και αρκετοί ασχολήθηκαν με την κυπριολογική έρευνα ή, υιοθετώντας τις απόψεις του Νικολάου Πολίτη, συνέλεξαν λαογραφικό υλικό, όπως, ενδεικτικά, οι Αθανάσιος Σακελλάριος, Στίλπων Κυριακίδης, Ιωάννης – Αντιφών Συκουτρής, Γεώργιος Λουκά, Πολυξένη Λοϊζιάς και Ξενοφών Φαρμακίδης.

Τα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας, μέσα στο αλτρωτικό και ρομαντικό πνεύμα που επικρατούσε, το αναγνωστικό κοινό προτιμούσε κυρίως τα ρομαντικά μυθιστορήματα και ποιητές όπως τον Αλέξανδρο και Παναγιώτη Σούτσο, τον Αχιλλέα Παράσχο και τον Δημήτριο Παπαρηγόπουλο, τον Αθανάσιο Χριστόπουλο και τον Ιωάννη Βηλαρά.⁶⁷ Επίσης, ήταν δημοφιλή τα λαϊκά αναγνώσματα αλλά και τα κείμενα του ρεαλισμού και του νατουραλισμού. Γράφονταν δε και ανεβάζονταν στη σκηνή θεατρικά έργα εμπνευσμένα από την ελληνική ιστορία και τις ιστορικές περιπέτειες του νησιού.⁶⁸

Μετά το 1880,⁶⁹ κυρίως, Κύπριοι ποιητές εξέδιδαν βιβλία ακολουθώντας γενικά ρομαντικά πρότυπα. Μεταξύ αυτών ήταν και οι Γεώργιος Κηπιάδης, Σαπφώ Λεοντιάς, Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης, Επαμεινώνδας Μοδινός, Πολυξένη Λοϊζιάς, Ονούφριος

---

⁶⁵ Βλ. Κύπρος Χρυσάνθης, «Σωματεία και οργανώσεις της Κύπρου από το 1878-1955», *Κυπριακά 1878-1955*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 2, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 271-295.

⁶⁶ Βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος της Π. Παπαδοπούλου», σ. 486-491 και «Η παιδαγωγός...», σ. 535-536.

⁶⁷ Γράφει, για παράδειγμα, ο Ν. Κλ. Λανίτης (1872-1958), όσον αφορά στις προτιμήσεις των αναγνωστών της προηγούμενης από τη δική του γενιάς: «Οι γονείς μας εδιάβαζον τουλάχιστον την “Τουρκομάχον Ελλάδα” του Αλεξάνδρου Σούτσο και οι ρέοντες εκείνοι στίχοι του πρώτου βάρδου της αναστάσης πατρίδος ύγραιναν τα μάτια δύο ελληνικών γενεών [...]. Ο Βηλαράς και ο Χριστόπουλος εστόλιζον τας μικράς και πενιχράς των βιβλιοθήκας και ενθυμούμαι συμπόσια οικογενειακά, κατά τα οποία απηγγέλλοντο εκ στήθους τα “Βακχικά” του Χρηστοπούλου». Βλ. Ν.Κλ. Λανίτης, «Διαβάζομεν οι Κύπριοι;», *Αλήθεια*, φ. 985 (1857) (18 Νοεμβρίου 1916), σ. 2-3.

⁶⁸ Βλ., για παράδειγμα, τα ιστορικά δράματα *Πέτρος ο Συγκλητικός* (1877) του Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη, *Ο Κουτσούκ Μεχμέτ ή Το 1821 εν Κύπρω* (1888) του Θεοδούλου Φ. Κωνσταντινίδη, *Η Κύπρος και οι Ναΐται* (1869) του Γεωργίου Ν. Σιβιτανίδη, *Ο Διομήδης* (1882) του Ιωάννη Πετρίδη, *Η δούλη Κύπρος* (1890) της Πολυξένης Λοϊζιάδος και *Κύπρος δούλη. Μία σελίς της κυπριακής ιστορίας υπό τους Ναΐτας* (1895) του Ιωάννη Καραγεωργιάδη.

⁶⁹ Πριν από το 1878 Κύπριοι συγγραφείς και λογοτέχνες, όπως ο Νικόλαος Σαρίπολος, η Σαπφώ Λεοντιάς και ο Επαμεινώνδας Φραγκούδης, διαβιούσαν και δημοσίευαν το έργο τους σε χώρους του ευρύτερου ελληνισμού ή της διασποράς.

Ιασονίδης, Ιωάννης Καραγεωργιάδης, Γεώργιος Σταυρίδης-Ραγιάς, αλλά και οι μετέπειτα ιδιοματικοί ποιητές Βασίλης Μιχαηλίδης και Δημήτρης Λιπέρτης, στις νεανικές συλλογές τους. Από τη δεκαετία του 1880 και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα παρουσιάσθηκαν ποιητές που αποστασιοποιημένοι από τον ρομαντισμό εξέφραζαν έναν πιο γνήσιο λυρισμό, επιχειρώντας να γράψουν σε δημοτική γλώσσα, όπως ο Γουσταύος Λαφόν, η Πολυξένη Λοϊζιάς, ο Γεώργιος Διαγκούσης, ο Μενέλαος Δ. Φραγκούδης, ο Σίμος Μενάρδος και τα αδέρφια Αριστείδης, Ευγένιος και Βίκτωρ Ζήνων, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τα νέα μηνύματα των καιρών, δηλαδή τις αναζητήσεις της «Γενιάς του 1880». Παράλληλα, αναπτύχθηκε η σατιρική ποίηση, η οποία τολμούσε να καυτηριάζει με ρεαλιστικές τάσεις όψεις της πολιτικής και κοινωνικής επικαιρότητας. Επίσης, έφθασε στην κορύφωσή της η διαλεκτική ποίηση με κυριότερους εκπροσώπους τον Βασίλη Μιχαηλίδη –την πιο αξιόλογη μορφή της κυπριακής λογοτεχνίας του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα– και τον Δημήτρη Λιπέρτη.

Από τον χώρο της πεζογραφίας πρέπει να σημειωθεί ότι Κύπριοι συγγραφείς δημοσίευαν την τελευταία δεκαετία του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ηθογραφικά ή εθιμογραφικά διηγήματα, ακολουθώντας την αντίστοιχη τάση που κυριαρχούσε στην Ελλάδα ήδη από τη δεκαετία του 1880. Οι διηγηματογράφοι αυτοί (Γεώργιος Φραγκούδης, Ιωάννης Κηπιάδης, Δημοσθένης Σταυρινίδης, Κώστας Ελευθεριάδης, Νίκος Χατζηγαβριήλ, Ξενοφών Φαρμακίδης κ.ά.) εμπνέονταν από τον κόσμο της υπαίθρου και τα ήθη του λαού, σύμφωνα με τις επιταγές του λαογραφισμού, θίγοντας κάποτε με κριτική διάθεση τα κακώς κείμενα της κυπριακής κοινωνίας.

Την ίδια εποχή παρατηρήθηκαν και οι πρώτες ουσιαστικά προσπάθειες για αποτίμηση των λογοτεχνικών πραγμάτων, αν και αυτές εξαντλούνταν κυρίως σε μια δημοσιογραφική σχολιογραφία, καθώς η έλλειψη λογοτεχνικών εντύπων και η υποβαθμισμένη πνευματική κίνηση κατά τις πρώτες δεκαετίες της αγγλοκρατίας (μέχρι το 1914) δεν ευνοούσαν την καλλιέργεια της κριτικής. Ανάμεσα στα λίγα αξιόλογα κριτικά σημειώματα της εποχής μπορούν να συμπεριληφθούν τα κείμενα του Ονουφρίου Ιασονίδη και του Μενέλαου Δ. Φραγκούδη.⁷⁰ Στα επόμενα χρόνια θα δημοσιεύσουν κριτικά κείμενα με μεγαλύτερες αξιώσεις η Περσεφόνη

---

⁷⁰ Βλ., ενδεικτικά, Ονούφριος Ιασονίδης, «Περί ποιήσεως και μέλους», *Ελικών*, τχ. 6-10 (Ιούνιος-Αύγουστος 1910), σ. 3, και Μενέλαος Δ. Φραγκούδης, «Η νεοελληνική ποίηση», *Ο Νουμάς*, χρ. Η', τχ. 411 (7 Νοεμβρίου 1910), σ. 203-205, τχ. 412 (14 Νοεμβρίου 1910), σ. 216-219 και τχ. 413 (21 Νοεμβρίου 1910), σ. 233-235.

Παπαδοπούλου,⁷¹ ο Γιάγκος Ηλιάδης, ο Χριστόδουλος Χριστοδουλίδης, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο Αντώνης Ιντιάνος κ.ά.

Η Κύπρος δεν έμεινε αμέτοχη στο θέμα των γλωσσικών αγώνων. Το κίνημα του δημοτικισμού στα τέλη του 19ου αιώνα βρήκε αρκετούς οπαδούς, ιδιαίτερα στη Λεμεσό, και εντάθηκε τις επόμενες δεκαετίες.⁷² Ο Μενέλαος Φραγκούδης, διευθυντής της εφημερίδας *Αλήθεια* της Λεμεσού, και ο οποίος διατηρούσε δεσμούς με τον Ψυχάρη, μπορεί να θεωρηθεί ως ο εισηγητής του δημοτικισμού στην Κύπρο και βασικός υπέρμαχός του.⁷³

Στα επόμενα χρόνια της αγγλοκρατίας οι προτιμήσεις των αναγνωστών και των κριτικών στρέφονταν προς τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και τη «Γενιά του 1880», ιδιαίτερα δε στον Κωστή Παλαμά, ο οποίος επηρέασε καταλυτικά την ποιητική παραγωγή της εποχής.⁷⁴ Η Ευγενία Ζωγράφου, εκδότρια του μακρόβιου περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρησης*, γράφοντας για τις εντυπώσεις της από την Κύπρο, την οποία επισκέφθηκε την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, αναφέρεται στις λογοτεχνικές προτιμήσεις των Κυπρίων της εποχής:

Οι εκλεκτότεροι και νεώτεροι ποιηταί μας, ο Πολέμης, ο Δροσίνης, ο Παλαμάς, ο Προβελέγγιος, ήσαν εις τα χείλη όλων. Κυρίαί, δεσποινίδες, κύριοι, απαγγέλλουν τα ποιήματά των, κρίνουν τα έργα των, θαυμάζουν το τάλαντόν των. Και είναι ωραία η στιγμή καθ' ην βλέπει τις ότι εκεί, εις τον τόπον εκείνον τον μακρινόν, όστις απέχει επτά ημέρας από τας Αθήνας, είναι γνώριμοι οι σύγχρονοι ποιηταί μας και είναι προσφιλής και λατρευτή η ελληνική Μούσα των.⁷⁵

⁷¹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 215-310.

⁷² Βλ. Λουίζα Χριστοδουλίδου, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο: μια πρώτη προσέγγιση», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006*, τ. Β', εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 241-260.

⁷³ Βλ. Μ. Δ. Φραγκούδης, «Η δημόδης ποίησις εν Ελλάδι», *Σάλπιγξ*, φ. 381 (20 Ιουνίου 1892), σ. 4, και φ. 389 (27 Αυγούστου 1892), σ. 4 (μετάφραση από το κείμενο του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου, «La poésie populaire en Grèce» [στο: *Le Spectateur de l'Orient*, 6 (1856), σ. 232] και το ανυπόγραφο άρθρο «Τέσσερα ανέκδοτα γράμματα του Ψυχάρη προς τον Μενέλαο Δ. Φραγκούδη», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 10 (1 Φλεβάρη 1935), σ. 338-340.

⁷⁴ Ο Νικόλαος Κλ. Λανίτης έγραφε το 1916: «Επικοινωνήσατε με την φιλολογία, την ποίησιν, την τέχνην. Μέσα στους στίχους του Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, “του αιοδού των ενδόξων και των πενθίμων σελίδων της νεωτέρας ιστορίας της Ελλάδος, του λιγυρού διερμηνέως των θλίψεων και των πόθων της” θα ιδήτε αυτήν την εθνικήν ψυχήν [...]. Μεγαλουργήματα όπως *Οι πατρίδες* του Παλαμά δεν έπρεπε να αποτελούν το ανάγνωσμα στενού μόνον κύκλου διανοουμένων ανθρώπων [...]. Θα ήμην ευτυχής και θα έδιδε σε μένα μίαν αισθητικήν απόλαυσιν πρώτης δυνάμεως, εάν ήκουα εις εσπερίδας [...] ν' απαγγέλλουν ένα γλυκύν στίχον του Βιζυηνού ή του Δροσίνη ή [...] τα τραγούδια του Κρυστάλλη, όπου η γνησιότερα ελληνική ψυχή [...]». Βλ. Λανίτης, «Διαβάζομεν οι Κύπριοι;...», *Αλήθεια*, φ. 985, ό.π.

⁷⁵ Βλ. Ευγενίας Ζωγράφου], «Εντυπώσεις από την Κύπρον. Λεμεσός», *Ελληνική Επιθεώρησης*, έτος Γ', τχ. 32 (Ιούνιος 1910), σ. 1008. Για την Ε. Ζωγράφου βλ. Ν. Χατζηγαβριήλ, «Ευγενία Ζωγράφου»,

Γύρω στο 1920 Κύπριοι λόγιοι και λογοτέχνες συνδέονται με τον Κ. Π. Καβάφη και αρχίζουν να εκτιμούν την ποίησή του⁷⁶ ή αφομοιώνουν διδάγματα του (μετα)συμβολισμού ή «όνιμου συμβολισμού», όπως οι Παύλος Βαλδασερίδης, Δημητρός Δημητριάδης, Λευτέρης Γιαννίδης κ.ά. Παράλληλα, ποιητές με σοσιαλιστικές ιδέες, όπως ο Χριστόδουλος Χριστοδουλίδης και οι μεταγενέστεροι Θεοδόσης Πιερίδης και Τεύκρος Ανθίας, γράφουν κοινωνιστική ποίηση. Υπάρχουν και λογοτέχνες που δημοσιεύουν ποιήματα σε πεζό ή λυρικά αφηγήματα, με κυριότερους την Περσεφόνη Παπαδοπούλου⁷⁷ και τον Νίκο Νικολαΐδη.⁷⁸ Τα χρόνια αυτά αυξήθηκαν και οι μεταφράσεις από την ξένη λογοτεχνία έργων ποικίλων λογοτεχνικών τάσεων: του ρομαντισμού (Byron, Keats), του συμβολισμού (Baudelaire, Maeterlinck, Moréas), του αισθητισμού (Wilde), του ρεαλισμού και του νατουραλισμού (Ντοστογιέφσκι, Γκόρκι, Αντρέγιεφ, Zola) κ.ά.⁷⁹

Παρά την ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στον τομέα του πολιτισμού, υπήρχαν και αρνητικές κριτικές από λογίους της εποχής ως προς το πνευματικό κλίμα και την ποιότητα της λογοτεχνικής δημιουργίας στο νησί. Ο Πασχάλης Πασχαλίδης, Μικρασιάτης λόγιος και επί σειρά ετών διευθυντής του (Ημι)Γυμνασίου Πάφου, έγραφε το 1921:

[...] Καθ' ημάς είναι το περιβάλλον το οποίον ουδόλως ενθαρρύνει την διανοητικήν παραγωγήν· μαραίνει τον ζήλον και αποζηραίνει, όπως Αφρικανικός λίβας, κάθε χλοερόν βλαστόν εν τη γενέσει του. Κατά την στατιστικήν τα 3/4 του πληθυσμού αγνοούσιν ανάγνωσιν και γραφήν. Υπολείπεται το 1/4 το οποίον

Φωνή της Κύπρου, φ. 1189 (1497) (4 Δεκεμβρίου 1909), σ. 1, Μαριέττα Ιωαννίδου, «Μία λησμονημένη μορφή των γραμμάτων μας: Ευγενία Ζωγράφου (1878-1963)» στο: *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας. Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά, Πρακτικά Η' επιστημονικής συνάντησης*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2001, σ. 216-223.

⁷⁶ Για τη σχέση που ανέπτυξαν Κύπριοι πνευματικοί άνθρωποι με τον Καβάφη, βλ. Μιχάλης Πιερής, «Ο Καβάφης και η Κύπρος», *Κύκλος, διμηνιαία έκδοση τέχνης και προβληματισμού, Κ. Π. Καβάφης και Κύπρος*, τχ. 19-20 (Γενάρης-Απρίλης 1986) σ. 3-30.

⁷⁷ Για το ποίημα σε πεζό της Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό και τα ποιητικά αφηγήματα», σ. 155-214.

⁷⁸ Βλ. τα έργα του Νίκου Νικολαΐδη, *Ανθρώπινες και άνθινες ζωές*, βιβλίο πρώτο, Κύπρος 1920, *Οι ανθρώπινες και οι άνθινες ζωές* [έκδοση δεύτερη ολοκληρωμένη], Κύπρος 1938, *Ο χρυσός μύθος*, Κύπρος 1938 και *Το βιβλίο του μοναχού*, Κύπρος 1951.

⁷⁹ Για το πνευματικό κλίμα στην Κύπρο τα χρόνια της αγγλοκρατίας, βλ., κυρίως, Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., του ίδιου, *Στοχαστικές προσαρμογές...*, ό.π., σ. 253-302, 303-339 και του ίδιου, «Νεότερη και σύγχρονη κυπριακή λογοτεχνία από το 1821 έως τις μέρες μας», *Χρονικό* (εφημερίδα *Πολίτης*), τχ. 101 (31 Ιανουαρίου 2010), σ. 3-22, Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 213-446 και Λεύκιου Ζαφειρίου, *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία. Γραμματολογικό σχέδιασμα*, επιμ. Κώστας Λυμπουρής – Ανδρέας Χατζηθωμάς, Τυπογραφείο «Θέοπρες λτδ», Λευκωσία 1991.

δυστυχώς δεν είναι απηλλαγμένοι των ελαττωμάτων, άτινα μας κατέλιπεν ως κληρονομία η μακρά δουλεία και το μεγαλύτερον των οποίων είναι η λατρεία του ατομικού συμφέροντος και η αδιαφορία –η περιφρόνησις μάλλον– προς κάθε διανοητικήν εργασίαν. Όσην θέλησιν και να έχη κανείς, λόγω της γενικής αδιαφορίας απογοητεύεται. Αντί να ανυψωθή κατέρχεται προς το περιβάλλον και κατερχόμενος εξαφανίζεται.⁸⁰

Ο δημοτικιστής Μενέλαος Φραγκούδης παρομοίαζε την Κύπρο με μια «κατάξερην ποιητικήν Σαχάραν», εξαιρώντας την περίπτωση του Βασίλη Μιχαηλίδη, ενώ ο διαπρεπής φιλόλογος Ιωάννης-Αντιφών Συκουτρής είχε εκφράσει την άποψη ότι «ο κυπριακός λαός ουδέποτε διεκρίθη με εξαιρετικήν ποιητικήν δημιουργικότητα», εντοπίζοντας τους λόγους «της πεζότητος των Κυπρίων» στον κλιματολογικό και γεωγραφικό παράγοντα, στην «ξηρότητα και την πτωχείαν του τόπου», στα ανατολίτικα έθιμα και κυρίως στο ότι ο πληθυσμός της ήταν κατεξοχήν γεωργικός. Και ο Λεμεσιανός λόγιος Γιάγκος Ηλιάδης, αναφερόμενος στις λογοτεχνικές συνεργασίες Κυπρίων με εφημερίδες, παρατηρούσε πως όλα έδειχναν ότι τα νέα καλλιτεχνικά και αισθητικά ρεύματα δεν είχαν φθάσει στην Κύπρο, όπου επιβίωναν ακόμη ποιήματα που, όπως χαρακτηριστικά έγραφε, «μου φαίνονται σα βγαλμένα από κάποια παλιά λησμονημένα συρτάρια της μακάριας ρομαντικής εποχής...».⁸¹

Αντίθετα, ο Βασίλειος Τατάκης, ο οποίος εργάστηκε σε σχολεία της Λεμεσού τα χρόνια 1923-1926 και σε άλλα της Λευκωσίας στα 1926-1927, αναφερόμενος στο πνευματικό κλίμα του νησιού –ειδικότερα της Λεμεσού– σημείωνε τα εξής:

[...] Την προσοχή μου τράβηξε από τους πρώτους μήνες το γεγονός ότι η Κύπρος βρισκόταν τότε σε μια λογοτεχνική άνθηση. Το πνευματικό κίνημα του δημοτικισμού βρήκε εκεί θερμούς θιασώτες και άρχισε να αποφέρει καρπούς.

---

⁸⁰ Βλ. Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα στον αλύτρωτο Ελληνισμό. Μεταξύ Μικράς Ασίας και Κύπρου*, Λευκωσία 1998, σ. 438, όπου αναδημοσίευση του άρθρου του Πασχάλη Δ. Πασχαλίδη με τίτλο «Ο διανοητικός μαρασμός εν Κύπρω», από το περιοδικό *Πάφος*, έτος Α', τχ. 2 (9/22 Σεπτεμβρίου 1921), σ. 1.

⁸¹ Βλ. Μενέλαος Φραγκούδης, «Γράφομεν οι Κύπριοι;», *Αλήθεια*, φ. 989 (1861) (25 Νοεμβρίου 1916), σ. 2, Ι. Συκουτρής, «Δ. Θ. Λιπέρτη: Τζυπριώτικα τραούδκια», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 10 (Οκτώβριος 1923), σ. 2, Ι. Αντιφών Γ. Συκουτρής, «Ποιητικόν αίσθημα εν Κύπρω», [β' μέρος], *Σάλπιγξ*, φ. 2078 (7 Δεκεμβρίου 1923), σ. 2, και Φαέθοντας [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Κυπριώτικη λογοτεχνική κίνηση», *Αλήθεια*, φ. 1034 (1906) (27 Οκτωβρίου 1917), σ. 1, αντίστοιχα. Αρνητικές κρίσεις για την κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή της εποχής, βλ. και στα εξής: Ντόριαν [= Δ. Δημητριάδης], «Για τους νέους ποιητάς μας», *Αλήθεια*, φ. 898 (1761) (9 Ιανουαρίου 1915), σ. 1, και Λανίτης, «Διαβάζομεν οι Κύπριοι;...», *Αλήθεια*, φ. 985, *ό.π.*

Στενές ήταν τότε οι σχέσεις των λογοτεχνών της Κύπρου με την Αλεξάνδρεια, που στα τριάντα πρώτα χρόνια του αιώνα μας γνώρισε μια μοναδική λογοτεχνική ακμή [...]».⁸²

Και ο Γλαύκος Αλιθέρης μαρτυρεί ότι γύρω στο 1918 υπήρχε στη Λεμεσό ομάδα φιλολογούντων και λογοτεχνών με ευαισθησία στο θέμα της γλώσσας, η οποία εκτιμούσε ιδιαίτερα τους ιδιοματικούς ποιητές Βασίλη Μιχαηλίδη και Δημήτρη Λιπέρτη, και έγραφε ηθογραφικά λογοτεχνικά κείμενα στην απλή γλώσσα του λαού ή στο τοπικό ιδίωμα.⁸³ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί και η έκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού *Αβγή* (1924-1925) από σοσιαλιστές δημοτικιστές στη Λεμεσό και του περιοδικού *Μούσα* (1917) στη Λάρνακα από ομάδα νέων, με βασικότερο συντελεστή τον Γιάννη Λεύκη. Ενδιαφέρουσα από άποψη λογοτεχνικής ύλης υπήρξε και η εφημερίδα *Ηχώ της Κύπρου* (1913-1920) του Μελή Νικολαΐδη στην ίδια πόλη. Στη Λευκωσία έντυπα με ενδιαφέρον ως προς τη λογοτεχνική ύλη τους είναι τα *Φιλοσοφικά και φιλολογικά Χρονικά* (1918-1919) του Ορέστη Χρηστίδη και το *Κυπριακόν Ημερολόγιον* (1918) του Χρηστάκη Παπανικολάου. Οι *Εστιάδες* (1913-1915)⁸⁴ της Παπαδοπούλου και η *Νέα Εποχή* (1921-1922) του Γιάννη Σταυρινού-Οικονομίδη, που εκδόθηκαν στην Αμμόχωστο, ξεχωρίζουν, εκτός των άλλων, και για τα κείμενα λογοτεχνικής κριτικής που δημοσίευσαν.

Αξιόλογη υπήρξε και η θεατρική δραστηριότητα στην Κύπρο. Από τα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας έχουμε πληροφορίες για ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις που δίνονταν στις μεγάλες πόλεις συνήθως για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Θεατρικές παραστάσεις ανέβαζαν και σωματεία όπως «Η Αγάπη του λαού», ο «Κυπριακός Σύλλογος» και η «Ανόρθωσις». Στα επόμενα χρόνια εντάθηκε η θεατρική δραστηριότητα, καθώς επισκέπτονταν το νησί θίασοι και θεατρικά σχήματα από την Ελλάδα, που «στάθμευαν» για παραστάσεις στην Κύπρο καθ' οδόν προς την Αλεξάνδρεια και άλλα κέντρα του παροικιακού ελληνισμού. Ανεβάζονταν έργα αρχαιόθεμα ή εμπνευσμένα από την ελληνική ιστορία, αλλά και έργα Ευρωπαίων συγγραφέων. Παράλληλα, δίνονταν διαλέξεις για τη νεοελληνική και ξένη θεατρική παραγωγή, προκηρύσσονταν θεατρικοί διαγωνισμοί, ενώ παρατηρείται και παραγωγή

---

⁸² Βλ. Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Απομνημονεύματα. Βιογραφική μυθιστορία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 333 και Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 43.

⁸³ Βλ. Γλαύκος Αλιθέρης, «Φιλολογικά απομνημονεύματα», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 181 (Ιούλιος 1950), σ. 211-213.

⁸⁴ Για την εφημερίδα της Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 407-458.

θεατρικών έργων από Κυπρίους συγγραφείς, όπως Ευγένιος Ζήνων.⁸⁵ Ενδιαφέρουσα υπήρξε και η μαθητική θεατρική δραστηριότητα, κυριότερες εστίες της οποίας υπήρξαν το Παγκύπριο Γυμνάσιο και τα σχολεία της Λεμεσού.⁸⁶ Η ίδια η Παπαδοπούλου είχε σχέση με τη θεατρική δραστηριότητα της εποχής της, καθώς δίδαξε ή συνετέλεσε στο ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων, κυρίως αρχαίων τραγωδιών.⁸⁷

Είναι γεγονός, λοιπόν, παρά τις ενστάσεις που διατυπώθηκαν, ότι γύρω στα 1920 η κυπριακή πνευματική ζωή άρχισε να αναβαθμίζεται ποσοτικά και ποιοτικά. Οι πνευματικές ανησυχίες, όπως αδρομερώς αναπτύχθηκαν στα ανωτέρω, βρήκαν διεξόδους και στο συλλογικό πεδίο, γεγονός που καταδεικνύει τη σταδιακή ανάμειξη του λαού στο πολιτιστικό γίγνεσθαι. Ιδρύθηκαν φιλολογικοί σύλλογοι, όπως ο «Προοδευτικός Όμιλος Λεμεσού» (1914), «Αι Μούσαι» (1924) και ο «Σύλλογος των Δώδεκα» (1924) στη Λεμεσό, και επίσης ο «Φιλολογικός Όμιλος» (1922-1925) στη Λάρνακα, με πρωτοβουλία του Ι. - Α. Συκουτρή. Εντείνονται, λοιπόν, οι λογοτεχνικές ζυμώσεις την εποχή αυτή, καθώς η κυπριακή λογοτεχνική παραγωγή προσπαθεί να διαμορφώσει την ταυτότητά της, και παράλληλα, με καθυστέρηση, λόγω των ιστορικών συγκυριών, να συντονίσει το βήμα με τις λογοτεχνικές αναζητήσεις του εθνικού και πολιτισμικού κέντρου της Αθήνας,

Η θέση της γυναίκας — το γυναικείο ζήτημα

Η έμφυλη ιδεολογία που κυριαρχούσε τον ελληνικό 19ο και μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα στηριζόταν στη διαφοροποίηση των κοινωνικών ρόλων και στη διάκριση της «γυναικείας φύσης», στερώντας έτσι το γυναικείο φύλο από βασικά δικαιώματα. Την ίδια στιγμή δινόταν έμφαση στις «γυναικείες αρετές», οι οποίες ήταν απαραίτητες για το κοινωνικό σύνολο και την προαγωγή του έθνους. Αυτή την εποχή άρχισαν να

---

⁸⁵ Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο, 1860-1959*, τ. Α', Τυπογραφείο Στ. Λειβαδιώτη Λτδ., Λευκωσία 2005, σ. 97-103, 110, 112-149, 213-221, και Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 258-264.

⁸⁶ Βλ. Βλ. Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο...*, ό.π., σ. και 82 και 93, αντίστοιχα. Για τη θεατρική δραστηριότητα στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, βλ. Θεόδωρος Χατζηπανταζής, *Από Νείλου μέχρι του Δουνάβεως. Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, τόμος Α1, Ως φοίνιξ εκ της τέφρας του... (1828-1875) και τόμος Β1, Σημαιοφόροι απόστολοι του εθνισμού (1876-1897)*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

⁸⁷ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 462 και 472-476.

κάνουν αισθητή την παρουσία τους γυναίκες που επιχείρησαν να διασπάσουν τα ασφυκτικά όρια, στα οποία τις περιόριζε το «σύστημα», με βάση τη διάκριση των φύλων, αναπαράγοντας, ωστόσο, συχνά στον δημόσιο λόγο τους αυτή την έμφυλη ιδεολογία.

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα άρχισαν να ιδρύονται στον ελληνικό χώρο γυναικείοι σύλλογοι και εταιρείες, όπως ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» (1872), στην Αθήνα, και να εκδίδονται γυναικεία έντυπα που διεκδικούσαν την πρόοδο του γυναικείου φύλου, στο πλαίσιο πάντοτε της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Στο κλίμα αυτό εκδόθηκαν η *Θάλεια* στην Αθήνα (1857) από την Πηνελόπη Λαζαρίδου, η *Ευρυδίκη* (1870) στην Πόλη από την Αιμιλία Κτενά και η μακρόβια *Εφημερίς των Κυριών* (1887) στην Αθήνα από την Καλλιρρόη Παρρέν. Το τελευταίο έντυπο προέβαλλε ενθέρμως το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης με κύρια αιτήματα το δικαίωμα στην εκπαίδευση και την εργασία, χωρίς να αγνοεί και το θέμα της γυναικείας ψήφου.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν ήταν αυτονόητο, αφού οι Ελληνίδες ζούσαν σε συνθήκες αναλφαβητισμού και μόλις το 1834 με το διάταγμα για την οργάνωση των δημοτικών σχολείων καθιερώθηκε η υποχρεωτική φοίτησή τους σε πρωτοβάθμια σχολεία. Ωστόσο, μεγάλος αριθμός κοριτσιών, λόγω προκαταλήψεων ή αντικειμενικών δυσκολιών, εξακολούθησε να απέχει από τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Όσο για τη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, έπρεπε να περάσουν πολλά χρόνια ακόμη για να καταστούν αυτές προσβάσιμες στις Ελληνίδες. Οι σύλλογοι και οι οργανώσεις των γυναικών έστρεψαν την προσοχή τους στην αγωγή και την εκπαίδευση των ομοφύλων τους, στο πλαίσιο δε της δράσης τους άρχισαν να ιδρύουν «Κυριακά σχολεία», τα οποία παρείχαν δωρεάν στοιχειώδη εκπαίδευση και επαγγελματικές γνώσεις σε άπορα και εργαζόμενα κορίτσια. Η Παρρέν εγκαινίασε ένα «Κυριακό σχολείο» το 1889 και ακολούθησε η ίδρυση παρόμοιων σχολείων σε πολλά μέρη της Ελλάδας και στη διασπορά. Αναδεικνύεται, ταυτόχρονα, η αναγκαιότητα του επαγγέλματος της δασκάλας, η οποία έχει ως χρέος να εμφυσήσει στις ψυχές των αυριανών μητέρων τα θρησκευτικά και εθνικά ιδεώδη, ενώ σταδιακά από τον χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης θα συγκροτηθεί η βάση για μια γυναικεία συλλογικότητα. Από το 1890 και εξής οι γυναίκες αξιοποιούν, με πολλούς αγώνες και συνεχείς διεκδικήσεις, την πρόσβασή τους και στον χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Το 1890 εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή η πρώτη φοιτήτρια, η Ιωάννα Στεφανόπολι, μετά από πολλές αντιδράσεις και συζητήσεις, και την αμέσως επόμενη χρονιά οι δύο

αδελφές, Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου, στην Ιατρική Σχολή. Η εγγραφή φοιτητριών στο πανεπιστήμιο συνεχίστηκε με αυξανόμενο ρυθμό.

Η διεκδίκηση και του δικαιώματος των γυναικών στην εργασία συνάντησε πολλά εμπόδια, καθώς υπήρχε η άποψη ότι οι γυναίκες μόνο εντός του οίκου μπορούσαν να εργασθούν· ακόμη και όταν εργάζονταν, ωστόσο, είτε ως υπηρέτριες είτε στη βιοτεχνία και τη βιομηχανία είτε ως δασκάλες, τις πλείστες των περιπτώσεων δεν είχαν ισομισθία με τους άνδρες, ενώ δεν υπήρχε πρόνοια για την εν γένει προστασία τους από ποικίλες σε βάρος τους διακρίσεις.

Οι δύο βασικές αυτές διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος, το δικαίωμα στη μόρφωση και στην εργασία, προωθήθηκαν ιδιαίτερα από μορφωμένες γυναίκες που ανέλαβαν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και αρθρογραφούσαν υπερασπιζόμενες τα συμφέροντα των ομοφύλων τους. Τους ίδιους στόχους υπηρετούσαν τόσο οι γυναικείοι σύλλογοι όσο και οι γυναικείες οργανώσεις. Το 1908 ιδρύθηκε το «Εθνικόν Συμβούλιον των Ελληνίδων», που συνένωσε τα γυναικεία σωματεία της χώρας, φιλανθρωπικά, εκπαιδευτικά, καλλιτεχνικά, εγγράφοντας αυτά ως μέλη του, κατά το πρότυπο του «Διεθνούς Συμβουλίου των Γυναικών», το οποίο λειτούργησε ως παγκόσμια ομοσπονδία γυναικών. Το «Εθνικόν Συμβούλιον των Ελληνίδων», που εξέδιδε το περιοδικό *Ελληνίς* (1921), έδωσε τις κατευθυντήριες γραμμές στον ελληνικό φεμινισμό, συνδέοντάς τον με τον αλτρωτισμό, τον εθνικισμό και την πατριωτική δράση, όπως αντίστοιχα είχε επιχειρήσει και το παγκόσμιο φεμινιστικό κίνημα την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁸⁸ Η θέση και ο προορισμός των γυναικών θεωρούνταν άμεσα συνδεδεμένα με την ολοκλήρωση των εθνικών πεπρωμένων.

Στα χρόνια των Βαλκανικών πολέμων, ιδιαίτερα, έως και τη Μικρασιατική καταστροφή, η εκούσια συμμετοχή των Ελληνίδων στην αντιμετώπιση των πολλαπλών αναγκών που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεχών πολέμων, τους έδωσε τη

---

⁸⁸ Βλ. Σάσα Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990, σ. 124-148. Για το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα γενικότερα, βλ. Κούλα Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες, 1830-1936*, Γυναικεία Βιβλιοθήκη, εκδόσεις Γλάρου, Αθήνα 1988, Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, Μαρίας Ρεπούση, «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, τ. 5, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 187-196, Αλέκα Μπουτζουβή, «Γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις (1909-1922)», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, *Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922. Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 283-292, και *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*. Περισσότερα για τον ελληνικό και διεθνή φεμινισμό και την απήχυσή τους στην Κύπρο, αλλά και σχετική βιβλιογραφία, βλ., κατωτέρω, τα κεφάλαια «*Εστιάδες...*», σ. 413-417, 424-429 και «*Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...*», σ. 486-491, 493-496.

δυνατότητα να δράσουν στον δημόσιο χώρο, ζητώντας την αναγνώριση της υπόστασής τους ως δρώντων κοινωνικών υποκειμένων. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύθηκαν το 1915 ο «Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων» και το 1918 ο Σύνδεσμος «Η αδελφή του Στρατιώτου». Το 1911 ιδρύθηκε το «Λύκειον των Ελληνίδων» με πρωτοβουλία της Παρρέν, το 1919 ο «Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών» και το 1920 ο «Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκος». Ο τελευταίος σηματοδοτεί τη μεσοπολεμική φάση του γυναικείου κινήματος, το οποίο διεκδίκησε και πέτυχε νομοθετικές ρυθμίσεις υπέρ των γυναικών και πρωτοστάτησε στη διεκδίκηση του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου.

Η διαμόρφωση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα είχε απήχηση και στην Κύπρο, καθώς οι ιδέες του προσλαμβάνονταν από προοδευτικές γυναίκες του νησιού, οι οποίες προσπάθησαν να οδηγήσουν την Κυπρία γυναίκα στον δρόμο της ανάπτυξης και της προόδου. Η θέση της γυναίκας στην κυπριακή κοινωνία του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα ήταν πολύ υποβαθμισμένη. Η κοινωνία ήταν ανδροκρατούμενη και κυριαρχούσε η αντίληψη ότι ο ρόλος της γυναίκας περιοριζόταν στα «του οίκου» και ιδιαίτερα στην ανατροφή των παιδιών, σύμφωνα με τον «προορισμό» και την ίδια τη φύση της. Σε κοινωνία κατ' εξοχήν γεωργική, όπως ήταν τότε η κυπριακή, η γυναίκα, ιδίως στα χωριά, εργαζόταν μαζί με τον άνδρα και διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη γεωργική παραγωγή, αν και η εργασία της δεν απέφερε απτά οικονομικά οφέλη, με αποτέλεσμα να τελεί σε κατάσταση πλήρους εξάρτησης από τον πατέρα, τον αδελφό ή τον σύζυγο, ενώ έπρεπε να διαθέτει και την απαραίτητη προίκα, για να μπορέσει να παντρευτεί. Οι γυναίκες των χωριών δεν εμφανίζονταν στα καφενεία, στις δε εκκλησίες είχαν θέση μόνο στον γυναικωνίτη.⁸⁹ Από το 1878, όταν κυκλοφόρησαν οι πρώτες εφημερίδες στο νησί, καταγράφονται ειδήσεις για κακοποιήσεις γυναικών και βάνανυση συμπεριφορά από τον πατέρα ή τον σύζυγο σε βάρος τους.⁹⁰

Στα αστικά κέντρα η γυναίκα της Κύπρου ήταν αρχικά αποκλεισμένη από τις εκτός του οίκου κοινωνικές δραστηριότητες. Κάποιες ελευθερίες απολάμβαναν οι δασκάλες, οι οποίες είχαν κατακτήσει, τουλάχιστον, τα δικαιώματα στη μόρφωση και στην εργασία, υπήρχαν, ωστόσο, σε βάρος τους πολλές διακρίσεις. Για παράδειγμα, υπήρχαν κανονισμοί που απαγόρευαν τον διορισμό υπάνδρων γυναικών στη θέση της δασκάλας ή τις ανάγκαζαν σε παραίτηση, εάν είχαν αποφασίσει να προχωρήσουν σε

---

⁸⁹ Βλ. Surridge, *A Survey of Rural Life in Cyprus*, GPO, Nicosia 1930, σ. 20 και 23.

⁹⁰ Βλ. για παράδειγμα, το ημίφυλλο του *Εναγόρα*, 19 Απριλίου 1903, σ. 2: «Φόνος ακούσιος», και *Αλήθεια*, φ. 90 (955) (24 Ιουνίου 1899), σ. 4, «Αι δερόμενοι γυναίκες. Τέλος πάντων έχει ή δεν έχει ο ανήρ το δικαίωμα να ξυλίζει την γυναίκα του;».

γάμο.⁹¹ Και οι μισθοί των διδασκαλισσών ήταν πολύ πιο χαμηλοί από εκείνους των ανδρών συναδέλφων τους. Επιπλέον, ήταν στο έλεος των σχολικών εφορειών, που τις απέλυαν με μεγάλη ευκολία. Γενικά, κυριαρχούσε η κοινωνική αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν χρειάζονταν πολλά γράμματα, γεγονός που αναμφισβήτητα είχε διαδραματίσει αρνητικό ρόλο στη συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση και στη γενικότερη πρόοδό τους.⁹² Άλλωστε, σε καιρούς που η οικονομική κατάσταση των κατοίκων ήταν δεινή, αφού ζούσαν σε συνθήκες πενίας και εξαθλίωσης, η μόρφωση της γυναίκας εθεωρείτο περιττή πολυτέλεια. Στις απογραφές που διενήργησαν οι Άγγλοι στο νησί, παρατηρούμε το κοινωνικό φαινόμενο, ακόμη και στα 1911, το 42,7% των γυναικών της Κύπρου να είναι αναλφάβητες.⁹³

Στο πλαίσιο της απήχησης στην Κύπρο των ιδεών του Διαφωτισμού και της πίστης ότι η παιδεία θα συντελέσει τα μέγιστα στην «παλιγγενεσίαν της φιλότατης πατρίδος» είχαν ιδρυθεί τα πρώτα παρθεναγωγεία –το 1859 στη Λευκωσία, το 1861 στη Λεμεσό⁹⁴ και αργότερα σε άλλες πόλεις– ανοίγοντας τον δρόμο για τη μόρφωση στις γυναίκες του νησιού. Ωστόσο, το αγαθό της μόρφωσης και η γενικότερη καλλιέργεια της γυναίκας στόχευαν στο να την καταστήσουν αντάξια της «αποστολής» της να αναθρέψει τέκνα, γαλουχημένα με τα εθνικά ιδανικά, που θα συμβάλουν στο μεγαλείο της πατρίδας. Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και στις πρώτες του 20ού αιώνα παρουσιάζονται οι πρώτες Κυπρίες που τόλμησαν να αψηφήσουν τα κοινωνικά στερεότυπα, να αφήσουν την οικογένειά τους και να ξενιτευθούν, για να αποκτήσουν ανώτερη μόρφωση: η Ευπραξία Θεοχαρίδου, η Ελένη Κυριακού-Αργυρίδου, η Πολυξένη Λοϊζιάς, η Θεανώ Παρούτη-Λιασίδου, η Ελένη Χατζηπέτρου και η Περσεφόνη Παπαδοπούλου είναι μερικές από αυτές. Μεγάλη ήταν η επιρροή που άσκησε ως πρότυπο και πηγή έμπνευσης η μορφή της Κυπρίας λογιάς και παιδαγωγού

---

⁹¹ Ο κανονισμός αυτός, που ίσχυε καθ' όλη τη διάρκεια της αγγλοκρατίας, συμπεριλήφθηκε σε νόμο του 1933. Βλ. *The Cyprus Gazette* (Extraordinary), Published by Authority, αρ. 2291 (Δευτέρα 29 Μαΐου 1933), σ. 318-319, και *Κώδιξ Σχολείων Λευκωσίας*, εκδιδόμενος υπό Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, Πολιτιστικόν Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 6, Λευκωσία 1991, σ. 262, όπου και η εξής σχετική αναφορά σε έγγραφο των σχολείων (12 Ιουλίου 1876): «Προτιθεμένης ήδη της αξιοτίμου διδασκάλου και διευθυντριάς του ημετέρου παρθεναγωγείου κυρίας Ευπραξίας Θ. Παυλίδου να εισέλθῃ εἰς βίον κοινωνικόν και διά τούτο παραιτηθείσης της διδασκαλικῆς θέσεως, ου μικράν λύπην ενεποίησεν τούτο εἰς το δημόσιον της πόλεως ημών». Βλ. και Μυριανθόπουλος, *Η παιδεία ἐν Κύπρῳ...*, ὁ.π., σ. 72.

⁹² Ανάλογη κατάσταση υπήρχε και στην Ελλάδα. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 2, Αθήνα 1986, σ. 269-270, και Μπακαλάκη – Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ὁ.π., σ. 19-30.

⁹³ Βλ. *Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1911*, printed by Waterlow and Sons Limited, Λονδίνο 1912, σ. 15.

⁹⁴ Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα ἐν Κύπρῳ...*, ὁ.π., σ. 216-218 και 246-253, και Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα ἔργα*, ὁ.π. σ. 48-49.

Σαπφούς Λεοντιάδος, η οποία, διευθύνοντας μεγάλα εκπαιδευτήρια στη Σμύρνη και στην Πόλη, φιλοξένησε και καθοδήγησε νεαρές Κυπρίες που εκπαιδεύθηκαν κοντά της, για να πάρουν το πτυχίο της δασκάλας.⁹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι μερικές από αυτές, όπως η Πολυξένη Λοϊζιάς και η Ελένη Φλωρεντιάς, μιμήθηκαν τη δασκάλα τους ακόμη και στη διαμόρφωση του επιθέτου τους.⁹⁶ Η Λεοντιάς είχε διατυπώσει ευθαρσώς αιτήματα για την άρτια μόρφωση των γυναικών και την ανάγκη ολοκλήρωσής τους ως ελεύθερων ανθρώπων.⁹⁷ Οι μαθήτριάς της, μετά την επιστροφή τους στην Κύπρο, μεταλαμπάδευαν τέτοιες αξίες στις δικές τους μαθήτριες. Οι πρώτες μορφωμένες γυναίκες στο νησί, διευθύντριες παρθεναγωγείων, εξ Ελλάδος ή Κυπρίας, διατύπωσαν – στις λογοδοσίες τους στο τέλος του σχολικού έτους – για πρώτη φορά αιτήματα για τη μόρφωση, την πρόοδο και την ανάπτυξη του γυναικείου φύλου, πάντοτε, όμως, μέσα στο πλαίσιο του «προορισμού» της γυναίκας.⁹⁸

Βαρύνουσας σημασίας ήταν και η παρουσία φωτισμένων ανδρών, από τις τάξεις κυρίως των εκπαιδευτικών, των δημοσιογράφων και των λογίων, οι οποίοι με το φιλοπρόοδο πνεύμα τους συνέβαλαν στη μόρφωση και την πρόοδο του γυναικείου

---

⁹⁵ Βλ. *Κώδιξ Σχολείων...*, ό.π., σ. 159-160, 275-276, 281-282, 284 και 289-292.

⁹⁶ Για τη διαμόρφωση του ονόματος της Λοϊζιάδος, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 109. Για τη Φλωρεντιάδα, βλ. το ημίφυλλο του *Εναγόρα*, 12 Ιουλίου 1903, σ. 2, όπου αναφέρεται η Ελένη Φλωρεντιάς ως αρίστη διδασκάλισσα στο Παρθεναγωγείο Αγίου Δομετίου. Για την ίδια, βλ. και Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...*, ό.π., τ. Β', σ. 81.

⁹⁷ Βλ., κυρίως, Σαπφώ Κ. Λεοντιάς,, *Ο ανήρ και η γυνή, Διαλέξεις. Τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Ελληνικό Φιλολογικό Συλλόγω και πέντε ποιήματα*, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, εν Κωνσταντινουπόλει 1899, και της ίδιας, «Περί κλήσεως της γυναικός», *Ευρυδική* Α/2 (28 Νοεμβρίου 1870), σ. 13-16, Α/3 (5 Δεκεμβρίου 1870), σ. 25-28, Α/4 (12 Δεκεμβρίου 1870), σ. 37-40, Α/5 (19 Δεκεμβρίου 1870), σ. 61-64, Α/7 (1 Ιανουαρίου 1871), σ. 77-80. Επίσης, βλ. «Η κ. Σαπφώ Λεοντιάς περί του γυναικείου ζητήματος», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Θ', τχ. 400 (28 Μαΐου 1895), σ. 1-2 και «Από την διάλεξιν της κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων. Σαπφώ Λεοντιάς Β'», *Εφημερίς των Κυριών* 29/1063 (15/30 Απριλίου 1915), σ. 2858. Για τη Σ. Λεοντιάδα, βλ., ενδεικτικά, Καλλιρρόη Παρρέν, «Δύο μεγάλοι νεκράϊ» [Ελένη Αλταμούρα, Σαπφώ Λεοντιάς], *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΔ', τχ. 613 (26 Μαρτίου 1900), σ. 2-4, Σπυριδών Δε Βιάζης, «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ' αιώνα. Σαπφώ Λεοντιάς, ΙΓ'», *Ελληνική Επιθεώρησις*, έτος Ε', τχ. 55 (31 Μαΐου 1912), σ. 172-173 και τχ. 56 (30 Ιουνίου 1912), σ. 199-200, Σωτηρία Αλμπέρτη, «Σαπφώ Λεοντιάς, η του Γένους διδάσκαλος», *Πλειάς*, τχ. 8-9 (31 Μαρτίου 1900), σ. 130-131, τχ. 10 (15 Απριλίου 1900), σ. 153-155 και τχ. 11-12 (30 Απριλίου 1900), σ. 183-184, Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...*, ό.π., τ. Α', σ. 105-107, Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 67, 151, 182, 198, 207, 216, 257-258 και 261-263, Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 36, 42-46, 64, 209-218, 227-229, 344-349, 436-444, Ηλίας Τζουφλάς, «Σαπφώ Λεοντιάς: Η μεγάλη Κυπρία παιδαγωγός και λογία του περασμένου αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Β', Λευκωσία 1994, σ. 244-274 και Λουίζα Χριστοδουλίδου, «Ρομαντικές και αντιθετικιστικές απηχήσεις στο ποιητικό έργο της Σαπφούς Λεοντιάδος: "Ο ποιητής και το δάσος ή η τέχνη και η φύσις"», *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία* (επιμ. Κωνστ. Δημάδης), τ. Β', Αθήνα, ΕΕΝΣ, 2015, σ. 437-449 (=http://www.eens.org/?page_id=3593).

⁹⁸ Βλ., ενδεικτικά, τις λογοδοσίες των διευθυντριών Άννας Παπά Τσικούρη, Ευπραξίας Θεοχαρίδου και Ελένης Χρήστου, στο: *Κώδιξ σχολείων...*, ό.π., σ. 158, 183 και 338 και *Πατρίς*, φ. 190 (23 Ιουνίου / 6 Ιουλίου 1911), σ. 2.

φύλου. Η Πολυξένη Λοϊζιάς αναφέρεται στην αναστροφή των γυναικών με τους μορφωμένους συζύγους τους και με «ανεπτυγμένους ξένους εξ Ελλάδος κυρίως ή και εξ Αιγύπτου [...]», οι οποίοι εμπορούνταν από προοδευτικές ιδέες,⁹⁹ γεγονός που βοήθησε τις γυναίκες της Λεμεσού να αναζητήσουν δρόμους αυτοσυνειδησίας και κοινωνικής καταξίωσης. Μπορεί, επίσης, να αναφερθεί το παράδειγμα του Ν. Δ. Φραγκούδη, ετεροθαλούς αδελφού του δημοτικιστή Μενελάου Φραγκούδη, ο οποίος σημείωνε το 1910: «[...] Εις τον αιώνα ζώμεν, αι γυναίκες εν Ευρώπη και Αμερική εκπαιδεύονται και αντικρίζουσιν ευτόλμως τα στάδια τα ανήκοντα εις το ανθρώπινον γένος, ενταύθα εν τη ευλογημένη ημών χώρα, αι γυναίκες μας καταναλίσκουσι τον πολύτιμον χρόνον να κάμνουν γλυκά και εις φλυαρίας και ολίγιστα απλώνουσιν το χέρι επί του βιβλίου και της εφημερίδος [...]».¹⁰⁰

Οι φεμινιστικές ιδέες που έφθαναν από το εξωτερικό στην Κύπρο, αλλά και οι φωνές προοδευτικών ανδρών και γυναικών που αγωνίσθηκαν για τη βελτίωση της θέσης της Κυπριας γυναίκας, ευνόησαν την έξοδο της τελευταίας από τα στενά όρια του οίκου και την άσκηση επαγγέλματος. Με την αύξουσα οικονομική πρόοδο και τις νέες ανάγκες του εξαστισμού, οι γυναίκες μπορούσαν να εργασθούν είτε σε μικρές βιοτεχνίες είτε ως υπάλληλοι τραπεζών, ενώ παράλληλα άρχισαν να συμμετέχουν σε γυναικείους φιλανθρωπικούς συλλόγους.

Η Λοϊζιάς τον Απρίλιο του 1898 με προτροπή της Παρρέν ίδρυσε το πρώτο γυναικείο σωματείο στο νησί με το όνομα «Ομάς Ενώσεως των Ελληνίδων», την προεδρία του οποίου ανέθεσε σε συνεργάτιδές της, λόγω των υποχρεώσεών της στο Παρθεναγωγείο. Ωστόσο, η ίδια συμμετείχε ενεργά στη διοίκηση και στην πολύπλευρη δράση του. Επίσης, ενθάρρυνε τη λειτουργία και τη δράση και του έτερου γυναικείου σωματείου της Λεμεσού, της «Φιλοπτώχου Αλεξάνδρας», που δημιουργήθηκε το 1899. Παρόμοια σωματεία ιδρύθηκαν και σε άλλες πόλεις, με ιδρύτριες ή προέδρους διευθύντριες παρθεναγωγείων και δασκάλες: ο «Φιλόπτωχος Σύλλογος “Αλεξάνδρα”», στη Λάρνακα, το 1899, με πρόεδρο την Παρασκευή Ιωάννου, ο «Σύλλογος Κυριών Λάρνακος», το 1912, με ιδρύτρια την Ελένη Χατζηλοΐζου Πούρτζη, και η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Λάρνακος», που ιδρύθηκε από την Παπαδοπούλου το 1920, ο «Φιλόπτωχος Σύλλογος Ελληνίδων Κυριών Βαρωσίων» ή «Ομάς Ενώσεως των

---

⁹⁹ Βλ. Πολυξένης Λοϊζιάδος, *Κυπριακή Κυψέλη*, σ. 572-573 στο: Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 243-245 και Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 407.

¹⁰⁰ Βλ. *Σαλαμίς*, φ. 143 (13-26 Μαρτίου 1910), σ. 1, Ν. Δ. Φραγκούδης, «Ίδωμεν ολίγον και τας γυναίκας». Για τον Ν. Δ. Φραγκούδη, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 626.

Ελληνίδων», με ιδρύτριες την Ελένη Χατζηπέτρου και την Παπαδοπούλου, το 1905, στην Αμμόχωστο, το «Σωματείο Ελληνίδων Κυριών «Ένωσις» στη Λευκωσία, το 1914, με πρωτεργάτριες τη Θεανώ Παρούτη-Λιασίδου και την Ελένη Χρήστου, η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Πάφου», το 1916, με πρόεδρο την Κατίνα Αντωνιάδου, κ.ά.¹⁰¹ Η «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», που ίδρυσε η Παπαδοπούλου το 1926 στη Λευκωσία, και το «Λύκειο Ελληνίδων Αμμοχώστου», που ίδρυσε η Μαρία Π. Ιωάννου το 1930, σηματοδοτούν τη δραστηριοποίηση των γυναικείων σωματείων πέρα από τον χώρο της φιλανθρωπίας, με στόχο τη συμμετοχή της Κυπρίας γυναίκας στα κοινωνικά και πολιτισμικά δρώμενα και τη βελτίωση της θέσης της. Από τις αρχές του 20ού αιώνα εκδίδονται και τα πρώτα γυναικεία έντυπα, με σημαντικότερο τις *Εστιάδες* της Παπαδοπούλου, που είχε ως κύριο στόχο να δημιουργηθεί μια συλλογική γυναικεία συνείδηση και να κατοχυρωθούν βασικά δικαιώματα για τις γυναίκες του νησιού.

Ωστόσο, η θέση της πλατιάς μάζας των γυναικών ήταν ακόμη σε κατάσταση υποδεέστερη από εκείνην του άνδρα. Είναι πολύ χαρακτηριστική η περιγραφή της θέσης της γυναίκας στην κυπριακή κοινωνία της εποχής από τον μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά:

[...] η γυνή είναι ακόμη το *res*, χρήσιμον διά τας χρείας του ανδρός, έστιν ότε δε και προς εκκένωσιν των μυϊκών και νευρικών συμπυκνωτήρων του τυράννου τούτου. Η δε γυνή είναι η δούλη, η άβουλος και απρόσωπος, η ευτυχής μήτηρ των τέκνων μας, ουδέποτε όμως η σύζυγος, η σύντροφος της ζωής, η ιέρεια της οικογενειακής εστίας [...].¹⁰²

Γύρω στο 1920 διατυπώνονταν πλέον ευθαρσώς τα αιτήματα των γυναικών και ακούγονταν περισσότερες φωνές για ισότητα στη μόρφωση και στην εργασία, ενώ άρχισε να θίγεται, σε μικρότερο βαθμό, και το θέμα της γυναικείας ψήφου, κυρίως μετά τη ζύμωση που δημιουργήθηκε με τις προοδευτικές ενέργειες και τα πρωτοποριακά κείμενα αξιόλογων γυναικών του νησιού και πρωτεργατών της γυναικείας χειραφέτησης, όπως της Λοϊζιάδος και της Παπαδοπούλου, και ιδίως μέσα από τη φεμινιστικών κατευθύνσεων εφημερίδα της τελευταίας *Εστιάδες*. Παρά τα ειρωνικά

---

¹⁰¹ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Η φιλανθρωπία εν Κύπρω. Αι κυρίαί εις το καθήκον των», *Εστιάδες*, τχ. 4 (28 Δεκεμβρίου – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2, και *Η ιστορία του τόπου μας. Ενθύμιον, Γυναικεία σωματεία...*, ό.π.

¹⁰² Βλ. [Μητροπολίτης] Σαλαμίνος Νικόδημος [Μυλωνάς], «Η κατάσταση του λαού», ό.π., σ. 470.

σχόλια και την πολεμική που δέχθηκαν, κατάφεραν να ρίξουν τους σπόρους του φεμινισμού στο γενικά συντηρητικό κλίμα το νησιού.

Οι απόψεις της Παπαδοπούλου για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών και την ισοτιμία των δύο φύλων, καθώς και για το θέμα της γυναικείας ψήφου, οι οποίες απηχούσαν αντιστοίχως θέσεις του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, όπως επίσης και το μεγάλο «φεμινιστικό πρόγραμμά» της για ίδρυση γυναικείων συλλόγων και έκδοση γυναικείων εντύπων, και ο πολύπλευρος αγώνας της για υλική και πνευματική χειραφέτηση της γυναίκας μπορούν να της εξασφαλίσουν τον χαρακτηρισμό της πρώτης ουσιαστικά φεμινίστριας στην Κύπρο.¹⁰³

Μέσα σε αυτό το ιστορικό, κοινωνικό και πνευματικό κλίμα, όπως αδρομερώς αναπτύχθηκε στο κεφάλαιο αυτό, σε εποχή δύσκολη αλλά ενδιαφέρουσα και γόνιμη σε αναζητήσεις και νέους προσανατολισμούς, εκδήλωσε η Παπαδοπούλου την πολύπλευρη «κυπριακή» δράση της, λειτουργώντας σε πολλούς τομείς, όπως θα φανεί σε επόμενα κεφάλαια, ως οδηγός και πυξίδα για τις επόμενες γενιές των Κυπρίων γυναικών και για την κοινωνία του νησιού ευρύτερα.¹⁰⁴

---

¹⁰³ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 459-499.

¹⁰⁴ Για το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της πατραϊκής περιόδου της δράσης της Παπαδοπούλου (1935-1948), κατά τα τελευταία 13 χρόνια της ζωής της, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», κυρίως, σ. 560-566 και 572-576.

Κεφάλαιο 2

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ. Ο ΓΕΝΕΘΛΙΟΣ ΧΩΡΟΣ, Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ

Ο γενέθλιος χώρος

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου γεννήθηκε στο Κτήμα, όπως ονομαζόταν τότε η πρωτεύουσα της επαρχίας Πάφου, καθώς σε αυτό συγκλίνουν όλες σχεδόν οι μαρτυρίες και οι σχετικές αναφορές.¹⁰⁵

Για τη χρονολογία γέννησής της, όμως, υπήρξε σύγχυση, αφού ακόμη και σε επίσημα έγγραφα ή σε άλλες πηγές συναντώνται διαφορετικές και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες εκδοχές: Για παράδειγμα, στα Αρχεία του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης (Λευκωσίας), κατά την ημερομηνία εγγραφής της στη Β΄ τάξη του Διδασκαλείου Θηλέων για το σχολικό έτος 1903-1904 (26 Σεπτεμβρίου) σημειώνεται ότι ήταν 15 χρονών· σύμφωνα, λοιπόν, με την εγγραφή αυτή, θα πρέπει να γεννήθηκε το 1888. Στα Μαθητολόγια του Αρσακείου Διδασκαλείου Αθηνών αναφέρεται ότι κατά την ημερομηνία εγγραφής της στην Γ΄ τάξη, για το σχολικό έτος 1904-1905 (3 Σεπτεμβρίου 1904), ήταν 17 χρονών, πράγμα που υποδεικνύει ως χρονολογία γέννησής της το 1887.¹⁰⁶ Σε επιστολή της μητέρας της προς τον Άγγλο κυβερνήτη της Κύπρου, με ημερομηνία 17/30 Αυγούστου 1905, αναφέρεται ότι τότε ήταν 17 χρονών, ενώ έγγραφο του Διοικητηρίου Αμμοχώστου, με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1905, δίνει την πληροφορία ότι τότε ήταν 16 χρονών, άρα γεννημένη το 1889.¹⁰⁷ Στην εφημερίδα *Πάφος*, όταν αναγγέλθηκε ο θάνατος της «διαπρεπούς Κυπρίας παιδαγωγού», σημειώνεται ότι αυτή «εγεννήθη κατά 1888 εις Κτήμα, όπου ο πατήρ της υπηρετεί ως

---

¹⁰⁵ Βλ., για παράδειγμα, «Παιδαγωγικόν Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδοπούλου» υπό κας Ελένης Γεωργαντοπούλου, δημ.[οδιδασκαλί]σης του Προτύπου Δημ.[οτικού] Σχολείου, στο: *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Γενική Διευθύντρια...*, ό.π., σ. 13. Επίσης, βλ. μαρτυρίες συγγενών της, όπως της Λούλλας Αλεξανδρίδη-Χειλιμίνθη και της Αλέκας Παυλίδου, στο: Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 33-36. Επιπλέον, βλ. τα σχετικά με το πιστοποιητικό γέννησης και τα πανεπιστημιακά διπλώματα της Παπαδοπούλου από τη Σορβόνη στο παρόν κεφάλαιο, σ. 59-60.

¹⁰⁶ Βλ. «Μαθητολόγια Παρθεναγωγείου Φανερωμένης 1903-1904» (Τάξεις Β΄ Διδασκαλείου Θηλέων) και «Μαθητολόγιον Αρσακείου 1889-1915» (Αρσακείον Διδασκαλείον 1904-1905), αντίστοιχα.

¹⁰⁷ Βλ. Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», ό.π., σ. 154 και 150, αντίστοιχα.

κυβερνητικός υπάλληλος».¹⁰⁸ Υπάρχουν και άλλες αναφορές, περισσότερο προβληματικές, γιατί σε αυτές δηλώνεται διαφορετική ηλικία: στο *Βιβλίο Μητρώου και Ποιότητας των Λειτουργιών Μέσης Εκπαιδύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών*, το οποίο βρίσκεται στο αρχείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, δηλώνεται ως έτος γέννησής της το 1893. Στη ληξιαρχική πράξη θανάτου της σημειώνεται ως ηλικία «της αποβιώσας» τα 51 χρόνια, πράγμα που υποδεικνύει ως χρονολογία γέννησής της το 1897.¹⁰⁹

Οι ανωτέρω λανθασμένες ημερομηνίες οφείλονται είτε σε ελλιπή πληροφόρηση είτε σε προσπάθεια απόκρυψης της πραγματικής χρονολογίας γέννησης της Παπαδοπούλου. Η Περσεφόνη, κατά τη φοίτησή της τόσο στο Παρθεναγωγείο Πάφου όσο και στο «Ανώτερο» Παρθεναγωγείο Λευκωσίας, είχε προαχθεί σε μεγαλύτερη τάξη εξαιτίας της εξαιρετικής επίδοσής της και είχε κερδίσει δύο χρόνια: ήθελε ως εκ τούτου αρχικά να παρουσιάζεται ως μεγαλύτερη, ώστε να μπορεί να παρακολουθήσει τα μαθήματα στο Διδασκαλείο του Αρσακείου Αθηνών και στη συνέχεια να της επιτραπεί ο διορισμός ως διδασκάλισσα στην Κύπρο.¹¹⁰ Με την πάροδο των χρόνων, πιθανόν η ίδια ή οι οικείοι της να δήλωναν διαφορετική από την πραγματική της ηλικία.¹¹¹ Και στο διαβατήριό της, ακόμη, το οποίο εντοπίστηκε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους με αριθμό 5435 –εκδόθηκε στη Λευκωσία στις 6 Σεπτεμβρίου 1921–, σημειώνεται ως χρονολογία γέννησής της το 1895, αν και φαίνεται ότι αρχικά υπήρχε άλλη χρονολογία, η οποία διορθώθηκε μεταγενέστερα με μαύρο μελάνι. Ωστόσο, σε άλλο έγγραφο των Γενικών Αρχείων με αριθμό 211138 αναφέρεται ότι γεννήθηκε στο Κτήμα το 1889.

Η εύρεση, πάντως, μετά από πολλές προσπάθειες, του πιστοποιητικού γεννήσεως της Παπαδοπούλου, το οποίο είναι χειρόγραφο, λύνει τα προβλήματα που

---

¹⁰⁸ Βλ. *Πάφος*, φ. 948 (23 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3, στήλη «Κοινωνικά» – «Πένθη».

¹⁰⁹ Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, «Βιβλίο Μητρώου και Ποιότητας των Λειτουργιών Μέσης Εκπαιδύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», σ. 125-126 και Ληξιαρχική πράξις θανάτου [Περσεφόνης Παπαδοπούλου], αρ. πράξεως 853, 16-12-1948, αντίστοιχα.

¹¹⁰ Βλ. Π. Περσιάνη – Π. Πολυβίου, *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο. Κείμενα και πηγές*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, Λευκωσία 1992, σ. 198, *Κανονισμός Παγκυπρίου Διδασκαλείου*, Λευκωσία 1902, Κεφάλαιο ΙΗ': «Εγγραφαί και εξετάσεις μαθητών», άρθρο 139: «Οι βουλόμενοι να εγγραφώσιν εις το Παγκύπριον Διδασκαλείον οφείλουσι [...] να έχωσιν ήθος ανεπίληπτον και ηλικίαν μεταξύ του 17 και 25 έτους [...]», και *στο ίδιο*, σ. 20, Εκπαιδευτικός Νόμος του 1895, Κεφάλαιον V: «Προσόντα των δασκάλων στα Ελληνικά Χριστιανικά Δημοτικά σχολεία», άρθρο 49: «Οι δάσκαλοι πρέπει να είναι μέλη της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και όχι μικρότεροι 18 ετών».

¹¹¹ Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία της κυρίας Αγγελικής Μπότσαρη, πρώην Διευθύντριας του Αρσακείου Προτύπου Πατρών, τόσο η Περσεφόνη όσο και η αδελφή της Αθηνά είχαν την τάση να κρύβουν την πραγματική ηλικία τους. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 44.

δημιουργούν οι πιο πάνω αντιφατικές ημερομηνίες. Το πιστοποιητικό αυτό, που εντοπίστηκε στα Γενικά Αρχεία, είχε εκδοθεί στις 20 Ιουλίου 1921 και έφερε υπογραφές των ιερέων των ενοριών του Αγίου Θεοδώρου και του Αγίου Κενδέα Κτήματος Πάφου (Παπα-Χαραλάμπη Οικονόμου και Παπα-Χαριδήμου Χ΄ Σταυρινού, αντίστοιχα), των οποίων, όπως σημειώνεται στο ίδιο έγγραφο, πιστοποιήθηκε το γνήσιο των υπογραφών στις 23 Ιουλίου 1921 από τον «μουχτάρην» [=κοινοτάρχη] του Κτήματος με επίσημες σφραγίδες. Στο πιστοποιητικό αυτό αναφέρονται τα εξής:

Η Δ[εσποινίς] Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου διαμένουσα εν Αμμοχώστο εγεννήθη εν Κτήματι Πάφου τον Νοέμβριον του 1889 εκ γονέων πατρός μεν Αριστοδήμου Α. Παπαδοπούλου μητρός δε Μαρίας Αριστοδήμου Ελλήνων της Ελλ[ηνικής] Ορθοδόξου Θρησκείας κι εβαπτίσθη τον Ιανουάρ[ιον] του 1890 κατά το ελλ[ηνικόν] ορθόδοξον δόγμα υπό του αναδόχου Ιωάννου Συμεωνίδου.

Πληροφορούμαστε, λοιπόν, τον μήνα και το έτος γέννησής της, τον μήνα που βαπτίσθηκε και το όνομα του αναδόχου της. Η ακριβής ημέρα της γέννησής της δεν σημειώνεται, ωστόσο αυτή αναγράφεται στα πτυχία και τα διπλώματα τα οποία θα αποκτήσει αργότερα από το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης.¹¹² Η Παπαδοπούλου γεννήθηκε, λοιπόν, την 1^η Νοεμβρίου του 1889 στο Κτήμα της Πάφου, όπου έζησε τα πρώτα 11 χρόνια της ζωής της, ως το 1900 περίπου. Κρίνουμε εδώ σκόπιμο να δώσουμε κάποια στοιχεία για τον γενέθλιο τόπο της, ο οποίος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της όλης προσωπικότητάς της, πέρα από την παρουσίαση του ευρύτερου ιστορικό-κοινωνικού πλαισίου της εποχής στο προηγούμενο κεφάλαιο.¹¹³

---

¹¹² Σε όλα τα διπλώματα που απέκτησε η Παπαδοπούλου από τη Σορβόνη, σημειώνεται ως ημερομηνία γέννησής της η 1^η Νοεμβρίου 1889 (εκτός από ένα, όπου, μάλλον εκ παραδρομής, αναφέρεται άλλη ημερομηνία): «Mlle Papadopoulou Proserpine, née à Ktima de Paphos (Chypre), le 1er Novembre 1889». Με την ημερομηνία αυτή συμφωνούν και προφορικές μαρτυρίες συγγενών της, οι οποίοι δίνουν την πληροφορία ότι η Παπαδοπούλου ολοκλήρωσε τις σπουδές της στο Αρσάκειο σε μικρότερη ηλικία, 15 ή 16 χρονών. Η Αλέκα Παυλίδου, μάλιστα, αναφέρει ότι, όταν διορίστηκε για πρώτη φορά στην Αμμόχωστο, ο θεός της Αλεξανδρίδης τη συμβούλευε να «μεγαλοντύνεται», δηλαδή να ντύνεται σαν μεγάλη γυναίκα, για να κρύβει το νεαρό της ηλικίας της. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 32. Επίσης, βλ. Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικόν Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδοπούλου», ό.π., σ. 13, όπου και τα εξής: «[Η Παπαδοπούλου] εφοίτησεν εις το εσωτερικόν Αρσάκειον των Αθηνών, λαβούσα το πτυχίον της διδασκαλίσσης εις ηλικίαν 15 ετών».

¹¹³ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935. Το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο», σ. 24-57, και σχετικά, Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοιζιάδος, Τα Έργα*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 38-91.

Το Κτήμα από την περίοδο της τουρκοκρατίας είχε εξελιχθεί σε πρωτεύουσα της επαρχίας Πάφου,¹¹⁴ η οποία ήταν τότε – και θα παρέμενε για πολλές δεκαετίες ακόμη – η πιο παραμελημένη επαρχία της Κύπρου. Εφημερίδες της εποχής της αγγλοκρατίας αναφέρονταν συχνά στον παραγκωνισμό και την υπανάπτυξή της.¹¹⁵ Απομονωμένη στη δυτική άκρη του νησιού, μακριά από τα άλλα αστικά κέντρα και την πρωτεύουσα Λευκωσία,¹¹⁶ γεωργική κυρίως επαρχία, με πρωτόγονα μέσα παραγωγής, πληττόταν συχνά από ανομβρίες και βρισκόταν σε εξαιρετικά μειονεκτική θέση. Επιπλέον, κατά τα πρώτα χρόνια της αγγλικής κατοχής, το οδικό δίκτυο ήταν σχεδόν ανύπαρκτο τόσο μεταξύ του Κτήματος και των πέριξ χωριών όσο και μεταξύ της Πάφου και της υπόλοιπης Κύπρου, πράγμα που καθιστούσε αδύνατη τη διακίνηση και την εμπορική δραστηριότητα.¹¹⁷ Η αυξημένη εγκληματικότητα, κυρίως στις ορεινές περιοχές, επιδείνωνε την όλη κατάσταση.¹¹⁸ Τα χρόνια 1890-1898, που συμπίπτουν με τα παιδικά χρόνια της Παπαδοπούλου, παρατηρείται μεγάλη οικονομική κρίση στην επαρχία αυτή. Το 1896, μάλιστα, καταγράφεται η τραγική εικόνα της πείνας και της

---

¹¹⁴ Για την επαρχία Πάφου την εποχή αυτή, βλ. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics...*, ό.π., σ. 150-152, Αχιλλέα Λυμπουρίδη, *Μελέτες για την αγγλοκρατία στην Κύπρο, I, Από της κατοχής μέχρι του τέλους του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, II, Η αρμοστέια του Sir Malcolm Stevenson, III, Η Θέμις επί αγγλοκρατίας στην Κύπρο*, [Λευκωσία] χ.χ., σ. 49-50, 61-62, και Σοφοκλέους, *Συμβολή...*, τ. Β', ό.π., σ. 17-18, 204, 207 και 217.

¹¹⁵ Βλ., ενδεικτικά, *Αλήθεια*, φ. 46 (911) (20 Αυγούστου 1898), σ. 2-3, «Και πάλιν η ατυχής Πάφος», όπου, ανάμεσα σε άλλα, αναφέρεται ότι η είσπραξη των φόρων «εξασκείται εν Πάφω κατά τον αυθαιρετώτερον, παρανομώτερον και αγριώτερον τρόπον»· *Αλήθεια*, φ. 52 (917) (30 Σεπτεμβρίου 1898), σ.1-2, «Εκ Πάφου», με υπογραφή «Ω.», όπου σημειώνεται ότι η Πάφος είναι «[...] εξαιρετικώς παραμελημένη εκ της κυβερνητικής στοργής»· *Φωνή της Κύπρου*, φ. 942 (1251) (26 Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1905), σ. 1, «Η Πάφος», με υπογραφή «Κ. Στ.» και με αναφορές στην έλλειψη σχολείων και στην «ανεκδιύγητον αθλιότητα, εις ην είνε βυθισμένη η επαρχία αύτη»· *Κύπριος*, φ. 222 (12 Ιουνίου 1904), σ. 7, με υπογραφή «Πάφιος», «Μικρά παράπονα. Από την Πάφον»· *Αγών*, φ. 1 (5 Οκτωβρίου 1905), σ. 1, «Αντί προγράμματος»· *Ελευθερία*, φ. 320 (23 Ιουνίου – 6 Ιουλίου 1912), σ. 1, «Η Πάφος», με υπογραφή «Α».

¹¹⁶ Λόγω της απόστασης του Κτήματος από την πρωτεύουσα και από τα άλλα αστικά κέντρα, η αγγλική διοίκηση το χρησιμοποιούσε ως τόπο δυσμενούς μετάθεσης κυβερνητικών υπαλλήλων. Βλ. Αγνής Μ. Μιχαηλίδη, *Πάφος, το παλιό Κτήμα*, επιμ. Πάτροκλος Σταύρου, Τυπογραφεία Ζαβαλλή λτδ, Λευκωσία 1989, σ. 28.

¹¹⁷ Το 1893 εφημερίδα της Λεμεσού έγραφε: «[...] η κατάσταση της οδού Πάφου-Λεμεσού δεν είναι βατή ούτε από ημιόνους και ίππους και σε πολλά σημεία ο καβαλάρης αναγκάζεται να κατέλθη του ζώου, ίνα διέλθη πεζή, όπως αποφυγή επικειμένην πτώσιν, επικίνδυνον εις αυτόν και το ζώον. Τον δε χειμώνα η οδός καθίσταται τελειώς άβατος». Βλ. Μιχαηλίδη, *Πάφος...*, ό.π., σ. 30.

¹¹⁸ Ξένοι περιηγητές υπογράμμιζαν το γεγονός ότι η Πάφος ήταν αποκομμένη από τον πολιτισμένο κόσμο και χαρακτήριζαν τους κατοίκους της ως «ταραχοποιούς και αγριούς». Βλ. Elizabeth Alicia Maria Lewis, *A Lady's Impressions of Cyprus in 1893*, Remington, London 1894, σ. 134-138, και Dixon William Herwortht, *British Cyprus*, Chapman & Hall, London 1879, σ. 313, αντίστοιχα. Βλ., επίσης, *Φωνή της Κύπρου*, φ. 452 (13/25 Οκτωβρίου 1895), σ. 1, «Η θέσις της Πάφου: Ή βελτιώσατε την αστυνομίαν ή παραιτηθήτε», «Το κακούργημα εν Πάφω», φ. 454 (27 Οκτωβρίου / 8 Νοεμβρίου 1895), σ. 1, «Μία κοινωνική πληγή. Τα χαμίνια και οι μεγάλοι κακούργοι. Ποίος πταίει;», με υπογραφή «Κ.», και φ. 467 (26 Ιανουαρίου / 7 Φεβρουαρίου 1896), «Οι πολίτες», σ. 1, με αναφορές στη συμμορία των «Χασαμπουλίων».

εξαθλίωσης των κατοίκων, που έφθασε τα όρια του λιμού.¹¹⁹ Για τον λόγο αυτό έγιναν παραστάσεις στον Ύπατο Αρμοστή με διαμαρτυρίες για την έλλειψη μέριμνας από μέρους της κυβέρνησης.

Το Κτήμα το 1901 αριθμούσε 3.134 κατοίκους, από τους οποίους το 60% ήταν Τουρκοκύπριοι και το 40% Ελληνοκύπριοι,¹²⁰ ποσοστό που σταδιακά θα διαφοροποιηθεί με την αύξηση του ελληνοκυπριακού πληθυσμού. Η μικρή πολίχνη, όπου είδε το πρώτο φως η Παπαδοπούλου, ήταν κτισμένη, σύμφωνα με ξένους περιηγητές, σε ένα ύψωμα γεμάτο από δέντρα και περιβόλια, με πλίνθινα και πετρόκτιστα σπίτια, μερικά από τα οποία είχαν διακοσμημένους τους τοίχους και, κυρίως, την πρόσοψή τους με μέλη αγαλμάτων, τμήματα από κίονες, σκαλιστές πέτρες και άλλα αρχαία κατάλοιπα. Αποτελούσε έδρα επισκόπου, τοποτηρητή, δικαστή και του Άγγλου διοικητή της επαρχίας. Οι συνθήκες ζωής των κατοίκων, αν και ήταν σίγουρα πιο ανεκτές σε σχέση με εκείνες της επαρχίας, ήταν σχεδόν πρωτόγονες. Οι δρόμοι χωμάτινοι, γέμιζαν με λάσπες τον χειμώνα, δεν υπήρχε σύστημα άρδευσης και αποχέτευσης, και τα σπίτια φωτιζόνταν με λάμπες πετρελαίου, καθώς οι προσπάθειες για ηλεκτροφωτισμό της πόλης άρχισαν μόλις το 1917 και ολοκληρώθηκαν το 1924.¹²¹

Οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην επαρχία Πάφου είχαν αρνητικές επιπτώσεις και στην κατάσταση της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με έκθεση του Άγγλου διοικητή Arthur Young, η εκπαίδευση ήταν παραμελημένη «κατά τρόπον λυπηρόν εν Πάφω»,¹²² με αποτέλεσμα να παρατηρούνται τα μεγαλύτερα ποσοστά

---

¹¹⁹ Τον Νοέμβριο του 1896 στάλθηκε το εξής τηλεγράφημα από την Πάφο στη Σάλπιγγα της Λεμεσού, φ. 623 (16 Νοεμβρίου 1896), σ. 1, το οποίο συμπεριλήφθηκε στο πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο με τίτλο «Λιμός εις Πάφον. Δότε άρτον εις τους πεινώντας»: «[...] Ο λιμός ήρξατο. Κατάστασις απελπιστική. Υψώσατε φωνήν υπέρ οικτρώς πενομένων Παφίων». Για το θέμα του λιμού αυτού, βλ. και στο ίδιο φύλλο, σ. 3, «Τροφήν και σποράν διά την Πάφον»: επίσης, Σάλπιγγις, φ. 625 (23 Νοεμβρίου 1896), σ. 1-2, «Βλέμμα συμπαθές προς την Πάφον», όπου καταχωρίζεται και αναφορά των κατοίκων της επαρχίας προς τον Μέγα Αρμοστή, και *Εναγόρας*, φ. 350 (7 Νοεμβρίου 1896), σ. 1, «Αλληλεγγύη», όπου περιγράφεται η τραγική κατάσταση, επίσης, βλ., *Αλήθεια*, φ. 52 (917) (30 Σεπτεμβρίου 1898), σ. 1, «Η επαρχία Πάφου»: «[...] η επαρχία [...] η αποκλεισμένη, η πεινώσα, η πάσχουσα θα μείνη και πάλιν εις την ιδίαν κατάστασιν».

¹²⁰ Βλ. *Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1901*, Λευκωσία 1903.

¹²¹ Για το Κτήμα την περίοδο της αγγλοκρατίας, βλ. Γεωργίου Χατζηκωστή, *Ωρες της Πάφου*, Λευκωσία – Κύπρος 1969, και ειδικότερα το κεφάλαιο «Το Κτήμα», σ. 64-70, και του ίδιου, «Η πολιτιστική κίνηση στην παλιά Πάφο – Λοΐζος Φιλίππου», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 313-314 (Γενάρης-Φλεβάρης 1987), σ. 141-146.

¹²² Βλ. Λοΐζου Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 186. Για την εκπαίδευση στην Πάφο, βλ. στο ίδιο, σ. 320-333, Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 233-241, Ι. Κ. Περιστιάνη, *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων. Από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, εκδομένη επιμελεία Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 11, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000 (ανατύπωση), σ. 92-93 και 286-332, Μαίρη Κουτσελίνη, «Εκπαιδευτική πολιτική και αναλυτικά προγράμματα στην Κύπρο – Από τον 20ό στον 21ο αιώνα», *Η Κύπρος στον 20ό αιώνα (Εκκλησία, Εκπαίδευση – Παιδεία, Επιδράσεις των ξένων, Αρχαιολογία, Λογοτεχνία, Σχέσεις Ελληνοκυπρίων – Τουρκοκυπρίων, Πολιτική εξέλιξη, Κοινωνία, Τοπική*

αναλφάβητων και το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων να είναι το χαμηλότερο σε ολόκληρη την Κύπρο. Παρά τις προσπάθειες για βελτίωση της κατάστασης,¹²³ ακόμη και το 1911 η Πάφος κατείχε την πρώτη θέση σε ποσοστά αναλφάβητων, αφού το 70,1% των ανδρών και το 93,6% των γυναικών δεν είχαν ούτε στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης.¹²⁴ Θα διατηρήσει δε κατ' αναλογία πληθυσμού τους λιγότερους μαθητές, συγκριτικά με τις άλλες επαρχίες, για πολλά χρόνια ακόμη.¹²⁵

Στο Κτήμα το πρώτο δημοτικό σχολείο αρρένων, που ήταν αλληλοδιδασκτικό, λειτούργησε το 1855. Το 1888 ιδρύθηκε διτάξιο «Ελληνικό Τμήμα», που λειτουργούσε σύμφωνα με το πρόγραμμα του τριταξίου «Ελληνικού Σχολείου» της Ελλάδας, ενώ αργότερα το εκπαιδευτήριο ονομάστηκε Σχολαρχείο ή Ελληνική Σχολή, που μετεξελίχθηκε σε Ημιγυμνάσιο και εντέλει σε Γυμνάσιο.¹²⁶ Το Παρθεναγωγείο Κτήματος είχε ιδρυθεί το 1880,¹²⁷ αρχαικά τεκμήρια όμως για τη λειτουργία του υπάρχουν μόνο μετά το 1887. Ήταν αρχικά τετρατάξιο και έγινε εξατάξιο τα έτη 1897-1898.¹²⁸ Η Παπαδοπούλου άρχισε τη φοίτησή της στο εκπαιδευτήριο αυτό το σχολικό

αυτοδιοίκηση), έκδοση Δήμου Λευκωσίας, αρ. 19, Λευκωσία 2007, σ. 39-47, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, υπό Ιωάννου Τσικνοπούλου, Τυπογραφείον «Αναγέννησις» Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 1971, σ. 342-344, Χατζηκωστή, *Ωρες της Πάφου...*, ό.π., σ. 66-67, Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα...*, ό.π., σ. 25-56 και Κώστας Γ. Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση στην επαρχία Πάφου (1878-1960). Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης της Κύπρου*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Σειρά διδακτορικών διατριβών, αρ. 5, Λευκωσία 2004.

¹²³ Για παράδειγμα, με πρωτοβουλία της Εκκλησίας της Κύπρου καταρτίστηκε ο «Κανονισμός των εν Κτήματι Πάφου Δημοσίων Ελληνικών Καταστημάτων» του 1893 και ο τροποποιημένος του 1898, ο οποίος ρύθμιζε τη λειτουργία των σχολείων. Βλ. Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 40-48 και 93-104.

¹²⁴ Στη Λεμεσό η αναλογία για το ίδιο έτος (1911) ήταν 56,2 % αναλφάβητοι άνδρες και 83,6% γυναίκες· στη Λάρνακα 59% άνδρες και 82,1% γυναίκες, ενώ δέκα χρόνια αργότερα, το 1921, οι αναλφάβητοι στην Πάφο ήταν ελάχιστα πιο λίγοι: 60,3% άνδρες και 89,5% γυναίκες. Βλ. *Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1911*, printed by Waterlow and sons limited, London 1912, σ. 15 και *Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1921*, London 1922, σ. 13, αντίστοιχα.

¹²⁵ Βλ. Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 169-170.

¹²⁶ Βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1888-1889*, σ. 436-337, *Cyprus Blue Book for the year 1893-1894*, σ. 276 και Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 75-83. Για το αντίστοιχο είδος σχολείου στην Ελλάδα, βλ. Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 17, Αθήνα 1987, σ. 13-14.

¹²⁷ Για το Παρθεναγωγείο Κτήματος, βλ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 323-324, Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 234-235 και Περισιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων...*, ό.π., σ. 289-290. Παρθεναγωγείο είχε λειτουργήσει στη Λευκωσία ήδη από το 1859, στη Λεμεσό από το 1861, στη Λάρνακα πριν από το 1859 και στην Αμμόχωστο και την Κερύνεια από το 1887. Βλ. σχετικά, Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 216-218, 246-253, 291-292, 335 και Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαίδευσως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 136, και γενικά για τα πρώτα παρθεναγωγεία, ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935 ...», σ. 33-34. Στην Ελλάδα η εκπαίδευση των κοριτσιών ρυθμίστηκε με το διάταγμα της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1834, που προέβλεπε ξεχωριστά σχολεία θηλέων. Βλ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 65-79.

¹²⁸ Βλ. Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 125. Το εξατάξιο δημοτικό παρθεναγωγείο καθιερώθηκε στην Κύπρο από το 1896 και το αναλυτικό πρόγραμμά του ως το 1935 ήταν γενικά σύμφωνο με τα ισχύοντα στην Ελλάδα. Βλ. Περισιάνη, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο...*, ό.π., σ. 138, 190-199, Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 323-324,

έτος 1895-1896¹²⁹ –με δεδομένο ότι τα παιδιά εισάγονταν στο δημοτικό σχολείο γύρω στο έκτο έτος της ηλικίας τους–. Τη χρονιά αυτή στην πόλη και επαρχία Πάφου είχαν λειτουργήσει 13 σχολεία με 401 μαθητές και μόνο 25 μαθήτριες.¹³⁰ Μία από αυτές, λοιπόν, τις 25 μαθήτριες ήταν και η μικρή Περσεφόνη. Ενδεικτικό της εκπαιδευτικής κατάστασης ήταν και το γεγονός ότι το προηγούμενο σχολικό έτος (1894-1895) σε ολόκληρη την επαρχία δεν είχε λειτουργήσει κανένα παρθεναγωγείο εκτός από εκείνο του Κτήματος,¹³¹ ενώ στα μεγάλα χωριά τα πρώτα παρθεναγωγεία θα ιδρυθούν μετά το 1908-1909.

Ως εκ τούτου, η Πάφος θα έχει για αρκετά χρόνια ακόμη σταθερά την τελευταία θέση, σε σχέση με τις άλλες επαρχίες, όσον αφορά στη φοίτηση των μαθητριών, καθώς η εκπαίδευσή τους αναπτύχθηκε με πολύ αργούς ρυθμούς. Οι κοινωνικές αντιλήψεις για τον ρόλο της γυναίκας, σύμφωνα με τις οποίες αυτή προοριζόταν μόνο για την ανατροφή των παιδιών και έτσι δεν χρειαζόταν να μάθει πολλά γράμματα, σε συνάρτηση με τις συνθήκες φτώχειας και ανέχειας, είχαν αναμφισβήτητα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο για τα πολύ χαμηλά ποσοστά φοίτησης κοριτσιών, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας.¹³² Η μόρφωσή τους θεωρείτο περιττή¹³³ και γι' αυτό τον λόγο το ποσοστό των γυναικών που παντρεύονταν σε ηλικία 15-19 χρονών ήταν από τα ψηλότερα σε όλο το νησί.¹³⁴

Πρέπει, λοιπόν, να θεωρηθεί ως επίτευγμα για τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής το γεγονός ότι η Παπαδοπούλου κατόρθωσε να φοιτήσει στο παρθεναγωγείο

Μαραθεύτης, *Το Κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα...*, ό.π., σ. 18, Περσιάνης – Πολυβίου, *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο...*, ό.π., σ. 72-73.

¹²⁹ Η ημερομηνία αυτή υπολογίστηκε με βάση το έτος γέννησης της Παπαδοπούλου και τις πληροφορίες που έχουμε για τα έτη που φοιτήσε σε άλλα εκπαιδευτήρια της Κύπρου και της Ελλάδας. Τα σωζόμενα «Μαθητολόγια» του Παρθεναγωγείου Κτήματος αρχίζουν από το έτος 1901.

¹³⁰ Βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1896-1897*, σ. 262 και 263-276, όπου υπάρχουν στοιχεία για τη φοίτηση των μαθητριών στο Παρθεναγωγείο Κτήματος και στα παρθεναγωγεία άλλων πόλεων της Κύπρου κατά το σχολικό έτος 1895-1896.

¹³¹ Βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1895-1896*, σ. 266-279. Το ίδιο σχολικό έτος στην επαρχία Λευκωσίας λειτουργούσαν δύο παρθεναγωγεία, στη Λάρνακα δύο, στη Λεμεσό τέσσερα, στην Αμμόχωστο ένα και στην Κερύνεια δύο. Στα μεγάλα χωριά της επαρχίας Πάφου τα πρώτα παρθεναγωγεία άρχισαν να ιδρύονται μετά το 1908-1909.

¹³² Ανάλογα και στην Ελλάδα. Βλ. Ζιάγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 269-270, Μπακαλάκη – Ελεγκίτου, *Η Εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό.π., σ. 19-30.

¹³³ Ο Άγγλος διοικητής Surridge αναφέρεται στην άθλια κατάσταση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στις αγροτικές περιοχές της επαρχίας Πάφου, ακόμα και το 1930: «Τα κοράσια κρατούνται συχνά μακράν του σχολείου προς επιτήρησιν των βοών κατά την βόσκησίν των και διά να φυλάττωσι τα μικρότερα παιδιά τα οποία δεν έχουσι φθάσει την ηλικίαν της σχολικής φοιτήσεως, καθ' ον χρόνον η μήτηρ των εργάζεται εις τους αγρούς». Βλ. J. B. Surridge, *A Survey of Rural Life in Cyprus*, ό.π., σ. 17. Για τη μόρφωση των κοριτσιών στην Πάφο, βλ., επίσης, Ιεροκρηπίτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 122-126, 146-148 και 169-170, και, επίσης, «Φιλολογικά σημειώματα. Μια στατιστική» και «Η κορασιακή μόρφωσις», *Πάφος*, τχ. 47 (21 Ιουλίου 1922), σ. 1, και τχ. 69 (30 Σεπτεμβρίου 1932), σ. 2, αντίστοιχα: [=Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα...*, ό.π., σ. 32, 197-198 και 198-199].

¹³⁴ Βλ. Ιεροκρηπίτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 33-34 και υποσημείωση 17.

του Κτήματος.¹³⁵ Από τη σχολική χρονιά 1901-1902 στις έξι τάξεις του δημοτικού προστέθηκαν και δύο «Ανώτερες» τάξεις (Α΄ και Γ΄), που ήταν αντίστοιχες των τάξεων Α΄ και Γ΄ του «Ελληνικού Σχολείου» της Ελλάδας. Η μη κανονική λειτουργία τάξεων του «Ανωτέρου» τμήματος¹³⁶ ήταν, προφανώς, ένας από τους λόγους που οδήγησαν την οικογένεια Παπαδοπούλου να πάρει την απόφαση να μεταφερθεί στην Αμμόχωστο, ώστε η φιλομαθής Περσεφόνη να συνεχίσει τη φοίτησή της στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου, με σκοπό να εγγραφεί, αργότερα, στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης στη Λευκωσία, το οποίο διέθετε και «Ανώτερο» τμήμα. Ένας άλλος λόγος ήταν το πενιχρό πνευματικό κλίμα της Πάφου, και, κυρίως, η μετάθεση του Αριστόδημου Παπαδόπουλου στο Βαρώσι.

Ήταν πανθομολογούμενο πως η πνευματική και πολιτιστική κατάσταση στην Πάφο υστερούσε σε σχέση με εκείνη της υπόλοιπης Κύπρου.¹³⁷ Κάποια πνευματική και κοινωνική κίνηση παρουσιαζόταν στο Κτήμα και περιστρεφόταν γύρω από τα εκπαιδευτήρια της πόλης, που γιόρταζαν τις εθνικές επετείους με δοξολογίες, σχολικούς εορτασμούς και μουσικές εκδηλώσεις, αλλά και γύρω από και τη δράση των λεσχών, οι οποίες είχαν αρχίσει να δημιουργούνται. Οι λέσχες «Πάφος» και «Ευσέβεια» ιδρύθηκαν γύρω στα 1901, ενώ αναφέρονται και κάποιες παλαιότερες, με τα ονόματα «Παλιγγενεσία», «Ομόνοια» και «Πρόοδος». Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους διοργάνωναν διαλέξεις, συζητήσεις και μουσικοφιλολογικές εσπερίδες, και αποτελούσαν φορείς εθνικής αγωγής.¹³⁸ Η πρώτη τοπική εφημερίδα της Πάφου θα εκδοθεί μόλις το 1906.¹³⁹

---

¹³⁵ Το εκπαιδευτήριο αυτό στεγαζόταν αρχικά «σ' ένα ταπεινό δωμάτιο, στον οντά του ναού του Αγίου Κενδέα [...]. Αργότερα [...] μεταφέρθηκε σ' ένα τούρκικο σπίτι στην οδό Κατσικαντάρη, μετά στην οικία Γεωργίου Καθητζιώτη και υστερινά στη Μητρόπολη, στα δωμάτια που παλαιότερα στεγαζόταν η Αστική Σχολή». Βλ. Μιχαηλίδη, *Πάφος...*, ό.π., σ. 135.

¹³⁶ Βλ. *Πρακτικά Σχολικής Επιτροπείας Πάφου*, 1 Οκτωβρίου 1903, και *Μητρώον Παρθεναγωγείου Κτήματος 1901-1902*. Όσον αφορά στην εξέλιξη του Παρθεναγωγείου αυτού ας αναφερθεί ότι τα σχολικά έτη 1903-1904 και ως το 1920-1921 λειτούργησε μόνο η μία από τις δύο τάξεις του «Ανωτέρου», η Α΄ (7^η) που καταργήθηκε και αυτή τη χρονιά, 1921-1922. Στο Κτήμα «Ανώτερο Παρθεναγωγείο» με ξεχωριστή διοίκηση λειτούργησε με τη δημιουργία του «Δημήτριου Παρθεναγωγείου», το 1922. Βλ. Ιεροκρηπίωτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 125 και 146-147.

¹³⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 320 (23 Ιουνίου / 6 Ιουλίου 1912), σ. 1, «Α», «Η Πάφος».

¹³⁸ Βλ. Ιεροκρηπίωτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π. σ. 35, του ίδιου «Η πολιτιστική κίνηση στην Πάφο – Λοΐζος Φιλίππου», *Πνευματική Κύπρος*, αρ. 319-320 (Ιούλιος-Αύγουστος 1987), σ. 141-150 και Μιχαηλίδου, *Πάφος...*, ό.π., σ. 146-149.

¹³⁹ Η έκδοση της εφημερίδας *Αγών* διάρκεσε μέχρι το 1912. Μετά από σύντομη διακοπή επανέλαβε την έκδοσή της υπό το όνομα *Αιών* (1913-1918), με διευθυντή και συντάκτη για μερικά χρόνια τον φιλόλογο Νίκο Θ. Αντωνιάδη. Βλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή...*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 697-714, 1126-1136 και Κιτρομηλίδου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 11, υποσημείωση 7.

Υπήρχαν, ωστόσο, ενδιαφέρουσες προσωπικότητες τότε στο Κτήμα, όπως ο Κωνσταντινουπολίτης Τηλέμαχος Καλλονάς,¹⁴⁰ εκπαιδευτικός και κοινωνικός παράγοντας, σημαντική φυσιογνωμία, «ο πρώτος που εκίνησε τα λιμνάζοντα νερά του πνεύματος» και «άφησε βαθιά τα σημάδια του όχι μόνο στη σχολή αλλά και στην κοινωνία του τόπου [...], ένας πραγματικός αναμορφωτής που εθεωρείτο πολύ δίκαια ο πνευματικός πατέρας της πόλης κατά την εποχή εκείνη».¹⁴¹ Εκτός από τη λαμπρή εκπαιδευτική του δράση, που διάρκεσε 35 χρόνια και του προσέδωσε τον χαρακτηρισμό του «γεννήτορας της ελληνικής παιδείας της πόλεως του Κτήματος και της επαρχίας»,¹⁴² είχε σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη του αθλητισμού και στην ίδρυση σωματείων.¹⁴³ Άλλοι αξιόλογοι πνευματικοί άνθρωποι που έζησαν τα χρόνια αυτά στο Κτήμα, ήταν οι δάσκαλοι Βασίλειος Μαυρογιάννης (1893-1895) και Νικόλαος Κισσονέργης (1895-1897, 1898-1936), ο οποίος χαρακτηριζόταν ως «ο ήρεμος και αγαπημένος δάσκαλος, που έσπρωχνε τον μαθητόκοσμο στη μάθηση»,¹⁴⁴ επίσης ο λόγιος Σωκράτης Μυριανθόπουλος (1897-1898) και ο γιατρός Όμηρος Δημητριάδης, «διαπρεπής και ιδεολόγος γιατρός», ο οποίος «για ένα τέταρτο του αιώνα δίδαξε αφιλοκερδώς τις αρχές της υγιεινής».¹⁴⁵ Πρέπει να αναφερθούν και οι πρώτες δασκάλεις της Παπαδοπούλου, Ελένη Αντωνιάδου και Καλλιόπη Λερίου, για τις οποίες θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο, που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των πνευματικών προσανατολισμών της, ενθαρρύνοντας την έφεσή της για μάθηση, τις ιδιαίτερες ικανότητες και τις ποικίλες αναζητήσεις της.

---

¹⁴⁰ Ο Τ. Καλλονάς (1860-1937) υπήρξε διευθυντής της Δημοτικής Σχολής και έπειτα του Σχολαρχείου, και καθηγητής του Ημιγυμνασίου Πάφου. Γι' αυτόν, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 214, Περιστιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων...*, ό.π., σ. 122 και 288-289, Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 236 και *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, υπό Ιωάννου Π. Τσικνοπούλου..., ό.π., σ. 343-343.

¹⁴¹ Βλ. Μιχαηλίδη, *Πάφος...*, ό.π., σ. 146 και 131.

¹⁴² Βλ. *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, υπό Ιωάννου Π. Τσικνοπούλου..., ό.π., σ. 342. Στη «διαπρεπή και ευγενή φυσιογνωμία» του Τ. Καλλονά αναφέρεται και ο Πασχάλης Δ. Πασχαλίδης, διευθυντής του Ημιγυμνασίου Πάφου, στη λογοδοσία του για το σχολικό έτος 1920-1921, όταν ο Καλλονάς αφυπηρετούσε. Βλ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 20 και 22.

¹⁴³ Ο Τ. Καλλονάς ήταν ιδρυτής του πρώτου Γυμναστηρίου του Κτήματος, με το όνομα «Τα Ελευθέρια», και του Γυμναστικού Συλλόγου «Κόροιβος» (1899): ήταν αυτός που εισήγαγε και τη Γυμναστική στα σχολεία της Πάφου. Επιπλέον, είχε ιδρύσει τη λέσχη «Πάφος», το αρχαιότερο σωματείο της πόλης, και υπήρξε γραμματέας του για πολλά χρόνια. Βλ. Παύλου Αγγελινίδη, *Ο κλασικός [sic] αθλητισμός στην Κύπρο 1892-1925*, Λεμεσός – Κύπρος 1973, σ. 3 και 294, και *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, υπό Ιωάννου Π. Τσικνοπούλου..., ό.π., σ. 342.

¹⁴⁴ Βλ. *Ιστορία της εκκλησίας Πάφου*, υπό Ιωάννου Π. Τσικνοπούλου..., ό.π., σ. 344.

¹⁴⁵ Βλ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 46, 47, 131, 146.

Η οικογένειά της – τα πρώτα χρόνια της ζωής της

Η Περσεφόνη ήταν κόρη του Αριστόδημου και της Μαρίας (Μαρής) Παπαδοπούλου. Ο πατέρας της, βάσει πληροφοριών συγγενών του που έζησαν ή και ζουν ακόμη στην Κύπρο,¹⁴⁶ καταγόταν από το χωριό Κέδαρες και ήταν γιος του παπα-Βρυώνη, ιερέα του χωριού. Σύμφωνα με αρχειακές πηγές, υπήρξε κυβερνητικός υπάλληλος, και συγκεκριμένα «Γραφεύς των δημοσίων προσόδων εν Πάφω», και αμειβόταν ελάχιστα.¹⁴⁷ Ως εκ τούτου, η οικογένεια αντιμετώπιζε μεγάλα οικονομικά προβλήματα και υπήρχαν χρέη, με αποτέλεσμα να υποθηκευθεί το σπίτι τους. Η μητέρα της, Μαρία ή Μαρή, το γένος Φιλίππου, με καταγωγή από το χωριό Λυσός της επαρχίας Πάφου, αρκετά χρόνια νεότερη του συζύγου της, περιγράφεται ως μια γυναίκα ψηλή, αρχοντική και αυταρχική.¹⁴⁸

Οι πληροφορίες για τα πρώτα παιδικά χρόνια της Παπαδοπούλου είναι λιγοστές. Η Ελένη Γεωργαντοπούλου, φίλη και συνάδελφός της στην Πάτρα, στη σύντομη βιογραφία που συνέγραψε γι' αυτήν, αναφέρει ότι γεννήθηκε «εκ γονέων εμπνεομένων από τα ελληνικά ιδεώδη και τον ασυγκράτητον πόθον της Ενώσεως [...]» και, επιπλέον, διασώζει τρεις χαρακτηριστικές αντιδράσεις της, που δηλώνουν την ευαισθησία της, η οποία εκδηλώθηκε νωρίς: σε ηλικία τριών ετών, όταν η μικρή Περσεφόνη άκουγε μέσα στη νύχτα τη μικρότερη αδελφή της να κλαίει, παρακαλούσε τη μητέρα της να σηκωθεί από το κρεβάτι για να δώσει τροφή στο βρέφος· επίσης, μεγαλώνοντας, επέμενε να βοηθά τους επαίτες που συναντούσε στον δρόμο της και δεν δίσταζε να «επιπλήττει» όσους κτυπούσαν τα ζώα τους.¹⁴⁹

---

¹⁴⁶ Οι πληροφορίες δόθηκαν στη γράφουσα από τους συγγενείς της Παπαδοπούλου: Αριστόδημο Λουκά, Λεόντιο Κεδάρη, Σοφία Ζαφείρη και Αρίστη Μαυρομυστάκη, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 50, 53-54 και 64.

¹⁴⁷ Βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1894-1895*, «List of officers District Establishment Papho», σ. 119 και 170, όπου αναφέρεται ότι ο ετήσιος μισθός του Αρ. Παπαδοπούλου το έτος εκείνο ήταν μόνο 48 λίρες.

¹⁴⁸ Οι πληροφορίες αυτές είναι από προφορικές μαρτυρίες της Αλέκας Παυλίδου και της Χρυσάνθης Χρυσανθακοπούλου, οι οποίες έζησαν μαζί με τη Μαρία Παπαδοπούλου επί αρκετά χρόνια στην Πάτρα και στην Αθήνα. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 31 και 46.

¹⁴⁹ Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικόν Μνημόσυον. Η βιογραφία της Π. Παπαδοπούλου»... ό.π., σ. 13-14. Η βιογραφία αυτή, παρόλο που περιέχει μερικές ανακρίβειες, ωστόσο δίνει λεπτομέρειες για τη ζωή της Παπαδοπούλου, πράγμα που δημιουργεί την εύλογη υπόθεση να ζήτησε η Γεωργαντοπούλου – για τη συγγραφή της βιογραφίας – πληροφορίες από τη μητέρα και αδελφή της Κυπρίας παιδαγωγού (οι δύο αυτές ζούσαν τότε στην αχαϊκή πρωτεύουσα). Το κείμενο αυτό ήταν, εξάλλου, μια από τις ομιλίες που εκφωνήθηκαν στο φιλολογικό μνημόσυνο της Παπαδοπούλου, που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1949 στην Πάτρα, παρουσία της μητέρας και της αδελφής της εκλιπούσης.

Το 1896 ο Αριστόδημος Παπαδόπουλος πήρε προαγωγή και μετάθεση στην Αμμοχώστο,¹⁵⁰ όπου τον συναντάμε ως «Γραφέαν», «Ελεγκτήν» και «πρώτον Γραμματέα Προσόδων» του Διοικητηρίου της πόλης, με τον ετήσιο μισθό του να φθάνει κατά το έτος 1903-1904 τις 75 λίρες. Η θέση του Γραμματέα Προσόδων είχε σχέση με την είσπραξη των φόρων, αφού αναφέρεται ότι ο ίδιος ήταν αρμόδιος «διά την εξέλεξι των εισπρακτόρων».¹⁵¹ Φαίνεται, ωστόσο, ότι η μητέρα της Παπαδοπούλου παρέμεινε μαζί με τις δύο κόρες της για λίγα χρόνια ακόμη στο Κτήμα και η Περσεφόνη φοίτησε στις πρώτες τάξεις του δημοτικού Παρθεναγωγείου.¹⁵²

Ο Αρ. Παπαδόπουλος είχε εισέλθει στην υπηρεσία της αγγλικής διοίκησης της Κύπρου την 1^η Αυγούστου 1885¹⁵³ και εργάστηκε για 20 χρόνια, ως τον θάνατό του. «Πιστός και ακριβής τηρητής των καθηκόντων, ουδέποτε παρέσχεν αφορμάς παρατηρήσεων παρά των προϊσταμένων του», ενώ σε επίσημο έγγραφο του Διοικητηρίου Αμμοχώστου χαρακτηρίζεται ως «an excellent servant of Government».¹⁵⁴ Οι κυπριακές εφημερίδες της εποχής αναφέρονταν συχνά στην αδικημένη αυτή τάξη των υπαλλήλων της κυβέρνησης, των εισπρακτόρων, οι οποίοι ήταν «[...] υποχρεωμένοι και ζώνον εκ της γλίσχρας μισθοδοσίας των να συντηρώσιν [και] υπηρετούσι κυριολεκτικώς δωρεάν, εκτελούντες όχι μόνον επίπονον και πλήρη ευθύνης εργασίαν, αλλά και ουχί άμοιρον κακουχιών και κινδύνων». Υπογραμμίζεται, ακόμη, ότι το «επικρατούν σύστημα της μεταθέσεως των δυστυχών τούτων υπαλλήλων από του ενός άκρου της νήσου εις το έτερον» έχει ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των οικογενειών τους μακριά από τον τόπο της νέας διαμονής τους, έτσι ώστε να παρίσταται ανάγκη διπλής δαπάνης.¹⁵⁵ Η αγγλική διοίκηση της Κύπρου είχε, μάλιστα, προωθήσει νόμο, ώστε πρώην μέλη της Αστυνομίας να συνοδεύουν ως φρουροί τους

---

¹⁵⁰ Βλ. *Η Εφημερίς Κύπρου*, φ. 533 (11 Δεκεμβρίου 1896), σ. 1723-1724 (1-2), όπου η εξής αναφορά: «Η αυτού εξοχότης ο Μέγας Αρμοστής ηνδόκησε να ποιήση τους ακολούθους διορισμούς: Ο Κύριος Αριστόδημος Παπαδόπουλος, Γραφεύς των Δημοσίων Προσόδων εν Πάφω, να η Γραφεύς των Δημοσίων Προσόδων εν Αμμοχώστω, αντί του Κυρ. Γ. Φυλακτού, προαχθέντος. Ο διορισμός ούτος χρονολογείται από 1^{ης} Δεκεμβρίου 1896». Στην ίδια σελίδα δημοσιεύεται και ο διορισμός άλλου προσώπου στη θέση του Γραφέα Δημοσίων Προσόδων στην Πάφο, «αντί του Κυρ[ίου] Α. Παπαδοπούλου, προαχθέντος». Δεν πρόκειται, λοιπόν, απλώς για μετάθεση αλλά και για προαγωγή.

¹⁵¹ Βλ. *Η Εφημερίς Κύπρου*, φ. 533 (28 Απριλίου 1899) και (25 Μαΐου 1901), *Cyprus Blue Book for the year 1903-1904*, σ. 136, επίσης, *Αλήθεια*, φ. 408 (1272) (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Τραγικός θάνατος» και *Σημαία της Κύπρου*, φ. 9 (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Τραγικός θάνατος».

¹⁵² Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 74-76.

¹⁵³ Βλ. Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», *ό.π.*, σ. 133, *Cyprus Blue Book for the year 1894-1895*, σ. 119 και *Cyprus Blue Book for the year 1903-1904*, σ. 136.

¹⁵⁴ Βλ. Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», *ό.π.*, σ. 152 και 158.

¹⁵⁵ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 942 (1251) (26 Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1905), σ. 1, «Οι εισπράκτορες».

εισπράκτορες των Προσόδων για την αποφυγή επεισοδίων.¹⁵⁶ Υπάρχει η πληροφορία ότι ο Αρ. Παπαδόπουλος, παρά το δύσκολο και απεχθές για τους αναξιοπαθούντες Κυπρίους της εποχής επάγγελμά του, «ηγαπάτο υφ' όλων διά την αγαθότητα και τα ευσεβή αισθήματά του».¹⁵⁷

Η μητέρα της Παπαδοπούλου είχε στοιχειώδη μόρφωση, αλλά ήταν πολύ «κοινωνικός άνθρωπος», σύμφωνα με μαρτυρίες. Γονείς της ήταν ο Φίλιππος και η Αθηνά Αλεξάνδρου, οι οποίοι έζησαν στη Λυσό,¹⁵⁸ αλλά πέθαναν στην Αμμόχωστο, όπου είχαν μετεγκατασταθεί με κάποιο από τα παιδιά τους. Εφημερίδες της εποχής αναφέρουν ότι ο Φίλιππος Αλεξάνδρου «πατήρ του αυτόθι ελληνοδιδασκάλου κ. Ι. Φ. Αλεξανδρίδου», πέθανε «εν βαθεί γήρατι», το έτος 1905, και η Αθηνά, «δέσποινα χρηστή και ενάρετος», απεβίωσε «πλήρης ημερών» το 1912.¹⁵⁹

Το δεύτερο παιδί του Αριστοδήμου και της Μαρίας Παπαδοπούλου ήταν επίσης κορίτσι, η Αθηνά, η οποία γεννήθηκε τρία χρόνια μετά την Περσεφόνη. Θα αποκτήσει πτυχίο δασκάλας από το Αρσάκειο και θα υπηρετήσει για χρόνια στη Δημοτική Εκπαίδευση της Κύπρου και της Ελλάδας, ακολουθώντας γενικά την αδελφή της στις διάφορες μετακινήσεις της και ζώντας πάντα στη σκιά εκείνης.¹⁶⁰

---

¹⁵⁶ Βλ. *Η Εφημερίς Κύπρου*, φ. 3 (14 Απριλίου 1899), Παράρτημα, Νόμος «Περί λήψεως προνοίας και διακανόνισεως της ενασχολήσεως πρώην μελών της Κυπριακής Αστυνομίας ως φρουρών διά τους προσόδων εισπράκτορας ή εις άλλην τινά ειδικήν υπηρεσίαν». Για τους εισπράκτορες των φόρων, βλ., επίσης, *Σάλπιγξ*, φ. 598 (20 Αυγούστου 1896), σ. 1, «Οι εισπράκτορες», όπου τα εξής: «Η χειροτέρα κυβερνητική θέσις είναι βεβαίως η των εισπρακτόρων. Βρίσκονται πάντοτε μεταξύ σφύρας και άκμονος. Εάν ιδώσει την ελεεινήν κατάστασιν των χωρικών και καμφθέντες εις τας παρακλήσεις των φανώσι συγκαταβατικοί, δίδοντες αυτοίς προθεσίαν εις την πληρωμήν των φόρων των, έχουσι να ακούσωσι φοβερόν εξάμαλμον από τους Διοικητάς. Εάν εφαρμόσωσιν αμειλίκτως τας διαταγάς των Διοικητών, συλλαμβάνοντες ζώα και πωλούντες κινητά προς είσπραξιν φόρων, έχουσι να υποστώσι των παθών των τον τάραχον, απειλάς, ύβρεις, μομφάς και ίσως ίσως τους περιμένουσι και ξυλοκοπήματα [...]». Για το ίδιο θέμα, βλ. και *Φωνή της Κύπρου*, φ. 964 (1273) (30 Σεπτεμβρίου / 12 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Εισηκούσθημεν», και *Σάλπιγξ*, φ. 688 (1 Ιουλίου 1897), σ. 2, «Οι εισπράκτορες».

¹⁵⁷ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 408 (1272) (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Τραγικός θάνατος».

¹⁵⁸ Η καταγωγή της μητέρας της Παπαδοπούλου από τη Λυσό είναι υπόδειξη του Αριστεΐδη Κουδουνάρη, ο οποίος εντόπισε σχετική αναφορά στην αγγελία θανάτου του αδελφού της Ιωάννη Αλεξανδρίδη. Βλ. *Πάφος*, φ. 299 (8 Απριλίου 1937), σ. 3, στήλη «Κοινωνικά», «Ιωάννης Αλεξανδρής [γρ. Αλεξανδρίδης] και Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», *ό.π.*, σ. 132.

¹⁵⁹ Για τον θάνατο των παππούδων της Παπαδοπούλου, βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 955 (1204) (27 Μαΐου / 10 Ιουνίου 1905), σ. 3, στήλη «Ο κόσμος» και *Ελευθερία*, φ. 313 (5/18 Μαΐου 1912), σ. 3, στήλη «Κοινωνικά», αντίστοιχα.

¹⁶⁰ Η Αθηνά Παπαδοπούλου διορίστηκε δασκάλα στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου το σχολικό έτος 1908-1909, «αναλαβούσα Τεχνικά κυρίως μαθήματα εις το “Ανώτερον”» και συνέχισε να υπηρετεί στο ίδιο σχολείο μέχρι το 1918-1919. Κατά τα έτη 1919-1921 εργάστηκε στο Ευρυβιάδειο Παρθεναγωγείο Λάρνακας. Επανήλθε στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου τα σχολικά έτη 1921-1922 μέχρι και το 1925-1926. Το 1926-1927 εργάστηκε στο Παρθεναγωγείο Αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία και από το 1927-1928 ώς το 1932-1933 στο εξατάξιο Δημοτικό Καϊμακλίου. Υπηρέτησε και σε σχολεία της Πάτρας, ακολουθώντας την αδελφή της. Ανέλαβε υπηρεσία ως δασκάλα στο πρότυπο δημοτικό σχολείο, που ήταν προσαρτημένο στην Παιδαγωγική Ακαδημία Πατρών, στις 14.10.1940. Αφυπηρέτησε από τη θέση Επιθεωρητού Α΄ στην Ελλάδα. Για την Αθηνά Παπαδοπούλου, βλ., *Σαλαμίς*, φ. 63 (23 Αυγούστου / 5 Σεπτεμβρίου 1908), σ. 3, «Διορισμοί διδασκάλων. Υπό της επαρχιακής εκπαιδευτικής επιτροπείας»,

Ο πατέρας της Περσεφόνης πέθανε με τραγικό τρόπο στις 13/26 Αυγούστου του 1905, στην Καρπασία, βυθίζοντας την οικογένειά του σε βαρύ πένθος. Στον Τύπο της εποχής περιγράφεται το τέλος του, που φαίνεται ότι είχε προκαλέσει αίσθηση. Ως Γραμματέας των Προσόδων «[...] διατάχθη να απέλθη εις Καρπασίαν προς εξέλεγγιν των εισπρακτόρων του διαμερίσματος εκείνου. Ανεχώρησε δε διά της ταχυδρομικής αμάξης. Ολίγον έξωθεν της Αιγιαλούσης η οδός, καίτοι αμαξιτός, είναι σχεδόν αποτόμως κατωφερής. Κατά την κατωφέρειαν εκείνην αφηνίασεν ο ίππος και η άμαξα εφέρετο ολοταχώς. Ο αμαξηλάτης πάραυτα έσπευσε κάτω, ίνα προλάβη το ζώνον και το αναχαιτίση. Τούτον [τον αμαξηλάτην], φοβηθείς κίνδυνον, ηκολούθησεν ο Παπαδόπουλος και επήδησε κάτω. Αλλά καθ' ην στιγμίν επάτησε στερρώς, ίνα πηδήση ασφαλώς, ενεπήχθη το υπόδημά του επί τινος καρφίου της αμάξης εξέχοντος και έπεσε μεθ' ορμής προς τα έξω και μετά της κεφαλής προς τα κάτω, μείνας κρεμάμενος με προσηλωμένον, ούτως ειπείν, τον πόδα. Εν τιοαύτη καταστάσει εσύρετο υπό της αμάξης, ότε έκ τινος λίθου έλαβε το καίριον εκείνο τραύμα επί του οπισθίου μέρους της κεφαλής, εκ του οποίου επήλθεν αιμορραγία εντός του εγκεφάλου και ήτις επήνεγκεν αυτώ ταχέως το οδυνηρόν τέλος. Ολίγας λέξεις μετά δυσκολίας ήρθρωσεν επ' ολίγον, είτα περιέπεσεν εις αφασίαν».¹⁶¹

Μέσα από έγγραφα της βρετανικής διοίκησης έρχεται στο φως το παιχνίδι που έπαιξε η μοίρα στον Αρ. Παπαδόπουλο, ο οποίος είχε ζητήσει άδεια απουσίας από την εργασία του για κάποιες εβδομάδες (5 Αυγούστου – 13 Σεπτεμβρίου 1905), γεγονός που σχετιζόταν, πιθανώς, με την επιστροφή της κόρης του Περσεφόνης από την Αθήνα. Την άδεια αυτή την απέσυρε,¹⁶² ενώ, αν τελικά την χρησιμοποιούσε, ίσως να μη συνέβαινε το δυστύχημα της 13^{ης} Αυγούστου. Η κηδεία του τελέσθηκε την επομένη του θανάτου του δημοσία δαπάνη στην Αμμόχωστο και κατατέθηκε στεφάνι από τον Κ. Νικολαΐδη εκ μέρους του σωματείου «Η Ομόνοια». Όλη η πόλη παρακολούθησε την εκφορά, ενώ πολίτες απηύθυναν εκκλήσεις προς την Κυβέρνηση, ώστε να δοθεί

Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 136-138, «Πρακτικά Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών», Πράξις 45, «Πρακτικά Διοικούσης Επιτροπής Αρσακείου Πατρών», συνεδρία με ημερομηνία 18 Οκτωβρίου 1940 και ιδίόχειρη επιστολή της Π. Παπαδοπούλου προς τον Σωκράτη Ευαγγελίδη, με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1940, όπου σημειώνει τα σχολεία όπου υπηρέτησε και τα έτη υπηρεσίας της αδελφής της Αθηνάς (Αρχείο Γιώτας Παρασκευά-Χατζηκώστα).

¹⁶¹ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 1272 (408) (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Τραγικός θάνατος». Μια άλλη εφημερίδα δίνει την πληροφορία ότι «ο τλήμων γραμματέυς», ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «χρηστός και ενάρετος οικογενειάρχης», εξέπνευσε «μετά δεκάωρον αγωνίαν» και καταλογίζει ευθύνες στην κυβέρνηση, γιατί «την ταχυδρομική υπηρεσία [την οποία φαίνεται χρησιμοποιούσαν οι υπεύθυνοι για τη συγκέντρωση των φόρων] κατακυρεί το πλείστον εις ανθρώπους αγραμμάτους και αξέστους». Βλ. *Σημεία της Κύπρου*, φ. 9 (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Τραγικός θάνατος».

¹⁶² Βλ. Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», ό.π., σ. 134-135.

χρηματική βοήθεια στην απορφανισθείσα οικογένεια, η οποία είχε απόλυτη ανάγκη για βοήθεια. Σημειώνεται στις σχετικές ανταποκρίσεις των εφημερίδων ότι ο «μακαρίτης [...] κατέλιπε δε σύζυγον και δύο θυγατέρας, ων η μεγαλύτερα, Περσεφόνη, είναι η επαινεθείσα κατά τον τελευταίον διαγωνισμόν του Αρσακείου».¹⁶³

Έχει διασωθεί μια συγκινητική επιστολή που έστειλε η χήρα Μαρία Παπαδοπούλου προς τον Άγγλο κυβερνήτη της Κύπρου, με ημερομηνία 17/30 Αυγούστου 1905, στην οποία ζητούσε οικονομική στήριξη, λόγω της οικτρής κατάστασης της οικογένειας: το σπίτι τους είχε υποθηκευθεί από καιρό έναντι 70 λιρών, τα χρέη αυξάνονταν λόγω των δαπανών για την εκπαίδευση των κοριτσιών, και δεν υπήρχε κανένας άλλος πόρος ζωής, εκτός από την προσφερθείσα –εκείνη τη χρονιά– διδασκαλική θέση στην Περσεφόνη έναντι ευτελούς μισθού. Η οικογένεια κινδύνευε, μάλιστα, να μείνει χωρίς στέγη στην Αμμόχωστο. Η έκκληση προς τον κυβερνήτη είναι σπαρακτική:

[Ο εκλιπών] κατέλιπεν ημάς άνευ ουδενός στηρίγματος, άνευ ουδενός βοηθού, ουδενός προστάτου, εστερημένας πάντων, ουδένα πόρον ζωής εχούσας πλην μικράς διδασκαλικής θέσεως, ην η θυγάτηρ μου εφέτος έλαβεν, αμειβομένη ευτελώς και όλως ανεπαρκώς [...]. Σώσον ημάς, εξοχώτατε, εκ των φρικαλεοτήτων της αθλιότητος, διότι δεν υπάρχει μεγαλύτερα κακοδαιμονία της χηρείας και ορφανίας, εις γυναίκας, οίαι ημείς. Τυχάνει εις όλην την πόλιν γνωστή η εντελής ημών ένδεια. [...]

Η πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση της οικογένειας περιγράφεται και από εκπρόσωπο του Διοικητηρίου Αμμοχώστου προς τον κυβερνήτη, με την παράκληση και πάλι να δοθεί χορηγία, αλλά και να προσφερθεί θέση δεύτερου Γραμματέα (second Revenue Clerk) με μισθό 42 λίρες στον Νεοκλή Αλεξανδρίδη, αδελφό της χήρας Αρ. Παπαδοπούλου, ώστε να μπορέσουν έτσι να βοηθηθούν τα ορφανά.¹⁶⁴ Μετά την παρέλευση κάποιων ημερών, δημοσιεύονται «Ευχαριστήρια» της χήρας Μαρίας Παπαδοπούλου και των τέκνων της προς όσους συμμετείχαν στη λύπη τους και τις

---

¹⁶³ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 408 (1272) (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, «Τραγικός θάνατος». Για το τραγικό τέλος του Αρ. Παπαδοπούλου βλ., επίσης, *Κύπριος*, φ. 282 (20 Αυγούστου 1905), σ. 4, «Δυστύχημα παρά την Γιαλούσαν. Ο Γραμματεὺς των Προσόδων», όπου σημειώνεται ότι ο θάνατός του «συνετέλεσε ολόκληρον την κοινότητα των Βαρωσίων» και δίνεται η πληροφορία ότι ο εκλιπών «αφήνει οικογένειαν, μία δε θυγάτηρ του συνεπλήρωσεν εφέτος τας σπουδάς της εις το Αρσάκειον Αθηνών και επιστρέφει», πράγμα που υποδηλώνει ότι η Περσεφόνη βρισκόταν ακόμα στην Αθήνα όταν σκοτώθηκε ο πατέρας της.

¹⁶⁴ Βλ. Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», *ό.π.*, σ. 151-157 και 158-160.

περιέβαλαν με συμπάθεια και αγάπη.¹⁶⁵ Ο βίαιος και σκληρός θάνατος του πατέρα της, που συνέβη μερικές μέρες μετά από την αποφοίτησή της από το Διδασκαλείο του Αρσακείου Αθηνών, θα επηρεάσει βαθιά τη νεαρή Περσεφόνη. Η πρόωρη στέρηση του πατέρα, πέρα από τις οικονομικές δυσχέρειες και την έλλειψη ενός ισχυρού προστάτη στα πρώτα της βήματα, θα της δημιουργήσει μια μελαγχολική διάθεση και ένα υπόγειο άλγος, που θα τη συνοδεύουν για πάντα.

Η Παπαδοπούλου παρέμεινε άγαμη, όπως και η αδελφή της. Η Αθηνά υιοθέτησε ένα κορίτσι από την Πάτρα, νυν κυρία Αλέκα Παυλίδου, κάτοικο Αθηνών, η οποία έζησε μαζί της ως το τέλος της ζωής της και την κληρονόμησε. Η Αθηνά, σύμφωνα με μαρτυρία της θετής κόρης της, πέθανε στην Αθήνα το 1975.¹⁶⁶ Η μητέρα τους Μαρία είχε πεθάνει το 1954 στην Πάτρα και η σορός της τοποθετήθηκε στον ίδιο τάφο με την εκλιπούσα ήδη από το 1948 Περσεφόνη.

Ως προς τους υπόλοιπους συγγενείς της Παπαδοπούλου, η έρευνα έχει αποδώσει τα εξής: ο θείος της Χριστόδουλος, αδελφός του Αρ. Παπαδοπούλου, ο οποίος πέθανε σχετικά νωρίς, άφησε δύο παιδιά, την Παναγιώτα και τον Αριστοτέλη (Βρυωνίδα). Η πρώτη απέκτησε δύο παιδιά, τον Λεόντιο και τον Χρίστο Κεδαρίτη. Ο Αριστοτέλης με τη βοήθεια της ξαδέλφης του Περσεφόνης, η οποία τον έπαιρνε κοντά της τα καλοκαίρια στην Αμμόχωστο, άριστευσε φοιτώντας στο Γυμνάσιο Πάφου και στο Παγκύπριο Διδασκαλείο, και αργότερα εργάστηκε ως επιτυχημένος δάσκαλος, κυρίως στη Λεμεσό. Παιδιά του Αριστοτέλη και ανίψια της Παπαδοπούλου, κάποια από τα οποία ζουν ακόμη, είναι η Ελλάδα, η Αρίστη, η Φαίδρα, η Νίκη, ο Φρίξος και η Μυροφόρα. Προφορικές μαρτυρίες κάνουν λόγο και για τη Ρουέκκα (Ρεβέκκα), εξαδέλφη του πατέρα της Περσεφόνης, σύζυγο Λουκά, η οποία, μετά τον θάνατο του Αρ. Παπαδοπούλου, έδωσε το όνομά του σε έναν από τους γιους της. Πρόκειται για τον Αριστόδημο Λουκά, ο οποίος γεννήθηκε το 1917 και έζησε μέχρι το 2000 στο χωριό Κέδαρες, όπου και είχα τη χαρά να τον συναντήσω.¹⁶⁷ Πληροφορία για κάποια Περσού [=Περσεφόνη], συγγενή της Παπαδοπούλου από την οικογένεια του πατέρα της, η οποία

---

¹⁶⁵ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 968 (1277) (27 Αυγούστου / 9 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 4, «Ευχαριστήρια»: «Μόλις έτι συνελθούσαι εκ της βαθείας θλίψεως και του άλγους, όπερ ο οικτρός του συζύγου και πατρός Αριστοδήμου θάνατος προυξένησεν ημίν, καθήκον ηγούμεθα να εκφράσωμεν και δημοσίως ευχαριστίας μας προς όσους παντοιοτρόπως ευηρεστήθησαν να συμμετάσχωσι της λύτης ημών, προς δε προς άπαντας τους πολίτας διά την υπερβάλλουσαν συμπάθειαν και αγάπην ην προς τον μεταστάντα και την οικογένειάν του αείποτε επεδείξαντο. Εν Βαρωσίως, τη 24^η Αυγούστου 1905. Η τεθλιμμένη χήρα και τα ορφανά τέκνα Αριστοδήμου Παπαδοπούλου».

¹⁶⁶ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 39.

¹⁶⁷ Αδέλφια του Αριστοδήμου Λουκά, σύμφωνα με δική του μαρτυρία, ήταν οι ακόλουθοι: Νεόκλας, Πελοπίδας, Ιωάννης, Παναγιώτα, Μαρία και Χαράλαμπος, και παιδιά του η Σοφία, ο Αργυρός και η Ελένη.

ζούσε κάποτε στο Κτήμα, κοντά στο σπίτι της διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Κτήματος Κατίνας Αντωνιάδου, μου έδωσε ο αείμνηστος φιλόλογος και λογοτέχνης Θεοδόσης Νικολάου.

Από την πλευρά της μητέρας της, Μαρίας Παπαδοπούλου, αναφέρονται οι εξής θείοι της: η Κλειώ, σύζυγος Ιωάννη Συμεωνίδη (ο οποίος βάπτισε την Περσεφόνη), που ζούσε οικογενειακά στη Λευκωσία, ο Ιωάννης Αλεξανδρίδης, δάσκαλος και κατόπιν δικηγόρος στην Αμμόχωστο,¹⁶⁸ και ο Νεοκλής Αλεξανδρίδης που έζησε επίσης στην Αμμόχωστο.¹⁶⁹ Πρώτα εξαδέλφια της από τη μεριά της μητέρας της ήταν οι δασκάλες Λυσιμάχη και Αθηνά Συμεωνίδου και ο γιατρός Χαρίλαος Συμεωνίδης,¹⁷⁰ παιδιά και τα τρία της Κλειώς Αλεξανδρίδη-Συμεωνίδη, οι οποίοι έζησαν και πέθαναν στη Λευκωσία, όλοι ανύπαντροι –με αυτούς η Περσεφόνη Παπαδοπούλου συνδεόταν στενά–, και η Λούλλα Αλεξανδρίδη-Χειλιμίντρη, κόρη του Ιωάννη Αλεξανδρίδη, η οποία σπούδασε στο Αρσάκειο Αθηνών και έζησε στην Αμμόχωστο, μέχρι το 1974, και έπειτα στη Λεμεσό, όπου και απεβίωσε.

Ο γενέθλιος χώρος, λοιπόν, το Κτήμα Πάφου στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, τόπος «δύσκολος» και «σκληρός» που χαρακτηριζόταν για τον αγώνα επιβίωσης των κατοίκων του, την υποβαθμισμένη εκπαίδευση και τα πενιχρά μέσα, «δίδαξε» από νωρίς τη νεαρή Παπαδοπούλου να αγωνίζεται σθεναρά και με απίστευτη θέληση να επιβιώνει μέσα από τις δυσχέρειες.¹⁷¹ Επίσης, οι οικογενειακές καταβολές της και οι πνευματικοί άνθρωποι που βρέθηκαν στον δρόμο της, στα πρώτα χρόνια της ζωής της, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς της: μιας προσωπικότητας ξεχωριστής και ενδιαφέρουσας, που θα αναδειχθεί μέσα από τα επόμενα κεφάλαια.

---

¹⁶⁸ Για τον Ιωάννη Αλεξανδρίδη γίνεται ειδική αναφορά κατωτέρω, στο κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 77-79, 91 και 105, όπου αναπτύσσεται ο ξεχωριστός σύνδεσμος και η πνευματική σχέση που είχε αναπτύξει με την ανιψιά του Περσεφόνη.

¹⁶⁹ Τον Νεοκλή Αλεξανδρίδη τον συναντάμε ως αποθηκάριο στα χωριά Γαστριά, και Πραστειό και ως υπάλληλο του ταχυδρομείου Αμμοχώστου, ενώ είχε εργασθεί και στο δικηγορικό γραφείο του αδελφού του Ιωάννη και στο Διοικητήριο Αμμοχώστου. Βλ. *Σαλαμής*, φ. 18 (5/18 Οκτωβρίου 1907), σ. 2 και φ. 181 (27 Νοεμβρίου / 10 Δεκεμβρίου 1910), σ. 2 και Κουδουνάρης, «Σκόρπια φύλλα...», *ό.π.*, σ. 132 και 159.

¹⁷⁰ Ο Χαρίλαος Ι. Συμεωνίδης πήρε πτυχίο Ιατρικής το 1914 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και εργάστηκε ως γιατρός στη Λευκωσία. Ο ίδιος θα εγγυηθεί για την Παπαδοπούλου με ένα σεβαστό χρηματικό ποσό, όπως το ζητούσε ο αγγλικός νόμος, προκειμένου να επισκεφθεί την Κύπρο από την Πάτρα, όπου εργαζόταν, το 1946. βλ. *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων*, *ό.π.*, μέρος Β', σ. 525 και το σχετικό έγγραφο του Κρατικού Αρχείου Κύπρου.

¹⁷¹ Η εξής φράση της Παπαδοπούλου δηλώνει την αποφασιστικότητα και τη θέληση που τη χαρακτήριζαν σε όλη τη ζωή της: «Ο επιθυμών εν τω κόσμω να εκτελέση έργον τι όχι κοινόν ας μην προσδοκά να ευδοκιμήση, εάν δεν επιβάλη εις εαυτόν τον εξής όρον: Θέλω να νικήσω ή να αποθάνω». Βλ. [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Ο Βενεδέτσι και το σκώμμα», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 3.

Κεφάλαιο 3

ΟΙ ΣΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Όσοι γνώρισαν την Περσεφόνη Παπαδοπούλου, και κυρίως όσοι υπήρξαν μαθητές, συνάδελφοι ή συνεργάτες της,¹⁷² κάνουν λόγο για την άριστη μόρφωση και την πλατιά παιδεία της, που οφειλόταν στις σοβαρές σπουδές που πραγματοποίησε στην Κύπρο, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, κυρίως στη Γαλλία και στη Γερμανία, αλλά και στη συνεχή προσωπική της μελέτη και επιμόρφωση. Θεωρήθηκε ως μια από «τας ολίγας συγχρόνους Ελληνίδας, αίτινες δικαιούνται να διεκδικούν την πρώτην θέσιν εις λόγον ανωτέρας παιδείας [...],¹⁷³ ενώ ταυτόχρονα κατόρθωσε να ενσαρκώσει έναν ιδεώδη τύπο Ελληνίδας διανοουμένης και εθνικής δασκάλας, συνδυάζοντας οξύτατη αντίληψη, εξαιρετική μεθοδικότητα με φαντασία καλλιτεχνική, πνευματική καλλιέργεια, φιλοσοφική σκέψη και αγάπη για τον άνθρωπο. Η πορεία της από τα πρώτα μαθητικά της χρόνια στο Κτήμα της Πάφου μέχρι τη φοίτησή της σε πανεπιστήμια της Γαλλίας και της Γερμανίας και την κορύφωση της επιστημονικής και πνευματικής εν γένει δραστηριότητάς της στα χρόνια που έζησε στην Πάτρα, υπήρξε εντυπωσιακή, όπως θα φανεί στο κεφάλαιο αυτό.

Στο Παρθεναγωγείο Κτήματος

Η Παπαδοπούλου φοίτησε στο Παρθεναγωγείο Κτήματος μέχρι την αρχή ή τα μισά της ΣΤ΄ τάξης, δηλαδή τα σχολικά έτη 1895-1896 έως και 1899-1900 και, λόγω της «εμφύτου ιδιοφυΐας της», κατά τον πρώτο χρόνο της φοίτησής της προήχθη από την Α΄ στη Β΄ τάξη.¹⁷⁴ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούσε επίτευγμα για τη μικρή Περσεφόνη να καταφέρει να φοιτήσει, και μάλιστα με τόση επιτυχία, στις πρώτεςτάξεις

---

¹⁷² Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 22-24, 26-27, 28-30, 32, 34-36, 38-40, 44-45, 47-48, 49-50.

¹⁷³ Είναι η άποψη του Σπυρίδωνος Καλλιάφα, Επόπτη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και καθηγητή Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 7.

¹⁷⁴ Βλ. Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικών Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδόπουλου», ό.π., σ. 13.

του Δημοτικού σχολείου σε μια επαρχία, η εκπαίδευση της οποίας ήταν σε μειονεκτικότερη θέση σε σχέση με τις άλλες επαρχίες του νησιού και το ποσοστό των αναλφαβήτων, ιδιαίτερα μεταξύ του γυναικείου πληθυσμού, ήταν πολύ μεγάλο.¹⁷⁵ Η φιλομάθειά της και οι έμφυτες κλίσεις της ενθαρρύνθηκαν από τους γονείς της αλλά και από τις δασκάλες της, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν προσοντούχες και είχαν αποκτήσει φήμη καλών εκπαιδευτικών.

Πρώτη δασκάλα της ήταν η Ελένη Σιμοπούλου-Αντωνιάδου, αριστούχος Αρσακειάδα, κυπριακής καταγωγής, που γεννήθηκε στην Αθήνα, η οποία υπήρξε και διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Κτήματος.¹⁷⁶ Με «ευδοκιμοτάτην», κατά τους Λοΐζο Φιλίππου και Αριστόδημο Πηλαβάκη, υπηρεσία «διεκρίνετο διά την παιδαγωγικήν της μόρφωσιν και τον ζήλον προς το υψηλόν της έργον».¹⁷⁷ Είναι αξιοσημείωτο ότι η αίγλη της αποφοίτου του Αρσακείου και η εν γένει αξία της είχαν εξασφαλίσει σε αυτήν μεγαλύτερο μισθό από εκείνον του διευθυντή του Αρρεναγωγείου Κτήματος.¹⁷⁸ Η Παπαδοπούλου με δύο από τα παιδιά της Αντωνιάδου, τον Νίκο, λόγιο και μεταφραστή αρχαίων τραγωδιών, και την Κατίνα, «πυρήνα προόδου εν Πάφω», όπως η ίδια την αποκαλεί, θα διατηρήσει φιλικούς δεσμούς και θα συνεργασθεί μαζί τους στο πλαίσιο της φεμινιστικής της δράσης.¹⁷⁹ Την Ε. Αντωνιάδου διαδέχθηκε στη διεύθυνση του

---

¹⁷⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Οι καταβολές και ο γενέθλιος χώρος της Π. Παπαδοπούλου. Η οικογένεια και τα πρώτα χρόνια της ζωής της», σ. 62-65.

¹⁷⁶ Η Ε. Αντωνιάδου πριν από το Παρθεναγωγείο Κτήματος, στο οποίο υπηρέτησε κατά τα σχολικά έτη 1886-1887 και 1895-1896, είχε εργασθεί ως διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Λεμεσού (1876-1878) και αργότερα ως διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου (1896-1897 και 1898-1899). Βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1894-1895*, σ. 276, *Cyprus Blue Book for the year 1895-1896*, σ. 276, *Cyprus Blue Book for the year 1896-1897*, σ. 260, *Cyprus Blue Book for the year 1897-1898*, σ. 256, *Cyprus Blue Book for the year 1898-1899*, σ. 256 και *Η Εφημερίς Κύπρου*, 11 Σεπτεμβρίου 1896 και 15 Απριλίου 1898.

¹⁷⁷ Βλ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 253, Αριστοδήμου Κ. Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της μετά παραρτήματος περιλαμβάνοντος διάφορους εκπαιδευτικές ειδήσεις και στατιστικούς πίνακας*, Τύποις «Λεμεσού» Χρυσοστόμου Γ. Σταυρινίδου, Λεμεσός 1929, σ. 124 και *Αλήθεια*, φ. 628 (1492) (5 Νοεμβρίου 1909), σ. 3, «Νεκρολογία».

¹⁷⁸ Αυτό συνέβη το σχολικό έτος 1895-1896 και ήταν ασυνήθιστο για την εποχή, αφού, ως γνωστόν, η μισθοδοσία των δασκάλων ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των διδασκαλισσών. Βλ. Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 64, 66, 67 και 126. Για την Ε. Αντωνιάδου, βλ., επίσης, Κώστα Α. Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, εκδόσεις Ονήσιλος (β' έκδοση συμπληρωμένη και βελτιωμένη), Λεμεσός 1997, σ. 155, Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 235, Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων...*, ό.π., σ. 290, Αγγελίδου, *Ελένη Χατζηπέτρον: Προσφορά μιας ζωής στην εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 28, Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 136 και Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 46-47.

¹⁷⁹ Η Παπαδοπούλου το 1927 θα ανεβάσει στη Λευκωσία παράσταση αρχαίας τραγωδίας, σε μετάφραση Νίκου Αντωνιάδη, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου». Βλ., κατωτέρω, στο κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 472-473. Για τον Ν. Θ. Αντωνιάδη, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 45-46 και 28, Κιτρομηλίδου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, ό.π., σ. 47 (και υποσημείωση 113), σ. 76-77, 503 και 536-538, Λοΐζος Φιλίππου, «Νίκος Θ. Αντωνιάδης», *Πάφος*, έτος Ε', τχ. 3 (Μάρτης 1940), σ. 154-175. Για την Κατίνα Αντωνιάδου, βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Κύπρια Αρσακειάδες», στο: *Φυσιογνωμία τινές Αρσακειάδων επ' ευκαιρία της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936*, χ.τ. χ.χ., σ.

Παρθεναγωγείου η Μαρία Βασιλειάδου από το Κτήμα, η οποία είχε αποφοιτήσει από το περίφημο «Ομήρειον Διδασκαλείον» Σμύρνης ως «διδασκάλισσα Α΄ τάξεως». Για την παιδαγωγική επάρκειά της συναντάμε ευμενή σχόλια στον Τύπο της εποχής.¹⁸⁰ Διευθύντρια στο ίδιο εκπαιδευτήριο κατά τα χρόνια της εκεί φοίτησης της Παπαδοπούλου διετέλεσε και η Καλλιόπη Δ. Λερίου από την Αθήνα, που αναφέρεται επίσης ως «διδασκάλισσα Α΄ τάξεως».¹⁸¹ Στις πηγές μνημονεύεται και η Αφροδίτη Κόνναρη εκ Κτήματος, «διδασκάλισσα Γ΄ τάξεως», ως «βοηθός παρθεναγωγός».¹⁸² Οι πρώτες αυτές δασκάλες προσανατόλισαν τα ενδιαφέροντα της νεαρής Περσεφόνης στην αναζήτηση μιας ανώτερης ζωής με ιδανικά και υψηλούς στόχους.

Στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου

Το 1896, όπως αναφέρθηκε ήδη, ο πατέρας της Παπαδοπούλου, μετά από προαγωγή, μετατέθηκε στην Αμμόχωστο. Έτσι, η οικογένεια αποφάσισε να μετεγκατασταθεί σε μια πόλη που βρισκόταν στο άλλο άκρο της Κύπρου. Εκτός από τη μετάθεση του Αρ. Παπαδοπούλου υπήρχαν και άλλοι λόγοι ενισχυτικοί της απόφασης για μετοίκηση στο Βαρώσι: οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες και το πενιχρό πνευματικό κλίμα της Πάφου, σε αντίθεση με την αναπτυσσόμενη, λόγω του λιμανιού της, τότε Αμμόχωστο, καθώς, επίσης, και η παρουσία εκεί, ήδη από το 1898, του Ιωάννη Αλεξανδρίδη, ο οποίος υπηρετούσε ως δάσκαλος σε χωριά της επαρχίας και στην πόλη της Αμμοχώστου. Η μετάθεση, εξάλλου, της διευθύντριας Ελένης Αντωνιάδου από το Κτήμα στο Βαρώσι διαδραμάτισε και αυτή κάποιο ρόλο, κυρίως όμως η μη λειτουργία στο Παρθεναγωγείο Κτήματος «Ανωτέρου Τμήματος», στο οποίο η Περσεφόνη ήθελε να φοιτήσει.

---

82 και της ίδιας, «Εκ Πάφου», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 3. Επίσης, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 46.

¹⁸⁰ Για τη Μαρία Βασιλειάδου, η οποία υπηρέτησε στο Παρθεναγωγείο Κτήματος τα έτη 1896-1897 και 1898-1899, βλ. *Σάλπιγξ*, φ. 689 (5 Ιουλίου 1897), σ. 2, «Εκ Πάφου», με την υπογραφή «Ο.», όπου εγκωμιάζεται για τη διδακτική της μέθοδο και την αγάπη προς τα γράμματα, που ενέπνευσε στις μαθήτριάς της, καθώς και για το ότι «ανύψωσε το παρθεναγωγείον εις την πρέπουσαν περιωπήν». Επίσης, βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1897-1898*, σ. 258, *Cyprus Blue Book for the year 1898-1899*, σ. 256, *Cyprus Blue Book for the year 1899-1900*, σ. 256, *Η Εφημερίς Κύπρου*, 11 Σεπτεμβρίου 1895, 10 Οκτωβρίου 1897, 15 Απριλίου 1898 και 27 Οκτωβρίου 1899.

¹⁸¹ Για την Καλλιόπη Λερίου, που υπηρέτησε στο Παρθεναγωγείο Κτήματος το σχολικό έτος 1899-1900, βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1900-1901*, σ. 261 και *Η Εφημερίς Κύπρου*, 27 Οκτωβρίου 1899.

¹⁸² Για την Αφροδίτη Κόνναρη που εργάστηκε στο Παρθεναγωγείο Κτήματος τα έτη 1897-1900, βλ. τα «Πρακτικά της Σχολικής Επιτροπείας Πάφου», 29 Ιουνίου 1897 και *Η Εφημερίς Κύπρου*, 10 Οκτωβρίου 1897, 15 Απριλίου 1898 και 27 Οκτωβρίου 1899.

Η Γεωργαντοπούλου παραδίδει την πληροφορία ότι η Παπαδοπούλου «ετελείωσε την ΣΤ΄ εις Βαρώσια»,¹⁸³ δηλαδή άρχισε να φοιτά στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου¹⁸⁴ κατά το σχολικό έτος 1900-1901. Διευθύντρια του εκπαιδευτηρίου αυτού ήταν τότε η Πολύμνια Φυσεντζίδου, έμπειρη και δυναμική παιδαγωγός, που είχε υπηρετήσει για χρόνια στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης στη Λευκωσία. Για τη διδασκαλία της ο Άγγλος επιθεωρητής της Παιδείας I. Spencer σε έκθεσή του το 1880 είχε εκφραστεί με επαινετικά σχόλια.¹⁸⁵ Η ίδια με επιστολή της προς τη Σχολική Εφορεία Λευκωσίας το 1887 είχε διεκδικήσει αύξηση μισθοδοσίας «[...] τοιαύτην, ικανοποιούσαν αναλόγως τους κόπους, ους αφειδώς καταβάλλω προς μόρφωσιν και εκπαίδευσιν των κορασίων [...]», αργότερα δε τόλμησε να υποβάλει παραίτηση σε ένδειξη διαμαρτυρίας, πράγμα ασύνηθες για τα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής, έστω και αν ανακάλεσε αργότερα την παραίτησή της.¹⁸⁶ Για την Π. Φυσεντζίδου υπάρχουν θετικές αναφορές στον Τύπο της εποχής, όπου χαρακτηρίζεται «ευπαιδευτος και έμπειρος διδασκάλισσα», «αφοσιωμένη εις το υψηλόν και επίπονον αυτής καθήκον», και «έρεια των Γραμμάτων».¹⁸⁷ Με την ενθάρρυνση και πρακτική βοήθεια της Φυσεντζίδου η Παπαδοπούλου συνέχισε τις σπουδές της στο «Ανώτερο Τμήμα» του Παρθεναγωγείου της πρωτεύουσας.

Σημαντικότερος ήταν ο ρόλος που διαδραμάτισε στα χρόνια της Αμμοχώστου αλλά και αργότερα, όσον αφορά στην καθ' όλου πνευματική της εξέλιξη, και ο

---

¹⁸³ Βλ. Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικών Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδοπούλου», *ό.π.*, σ. 13. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από προφορική μαρτυρία της Λούλλας Αλεξανδρίδη-Χελμίντρη, η οποία ανέφερε ότι ο πατέρας της, Ιωάννης Αλεξανδρίδης, περιέγραφε συχνά το «ταξίδι» του ίδιου και της νεαρής ανιψιάς του Περσεφόνης από την Πάφο στην Αμμοχώστο με το μεταφορικό μέσο της εποχής, την άμαξα, την οποία έσερνε άλογο. Κατά τη διάρκεια της μεγάλης αυτής διαδρομής, ο έμπειρος δάσκαλος Αλεξανδρίδης της είχε διδάξει πολλά, τα οποία με εκπληκτική οξύνοια αφομοίωσε, ώστε να μπορέσει να καταταχθεί χωρίς δυσκολία στην ΣΤ΄ τάξη του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου. Βλ. την προφορική μαρτυρία της κυρίας Λούλλας Αλεξανδρίδη-Χελμίντρη στο: Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁸⁴ Για την ιστορία του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου, βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, *ό.π.*, σ. 136-149.

¹⁸⁵ Για την Πολύμνια Φυσεντζίδου που εργάστηκε στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου τα σχολικά έτη 1893-1894, 1895-1896, 1899-1900 και 1900-1901, βλ. *Cyprus Blue Book for the year 1894-1895*, σ. 274, *Cyprus Blue Book for the year 1895-1896*, σ. 274, *Cyprus Blue Book for the year 1900-1901*, σ. 261, *Cyprus Blue Book for the year 1901-1902*, σ. 260, *Η Εφημερίς Κύπρου*, 8 Μαΐου 1896 και 27 Οκτωβρίου 1899. Επίσης, βλ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα...*, *ό.π.*, σ. 218, Περισιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων...*, *ό.π.*, σ. 134, Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...* *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 81, Κουδουνάρης, *Βιογραφικών λεξικόν...*, *ό.π.*, σ. 630 και *Ελευθερία*, φ. 1514 (30 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις» – «Φόρος ευγνωμοσύνης», όπου και η αναφορά σε πρωτοβουλία του σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», που ίδρυσε η Παπαδοπούλου, και του σωματείου «Ενωσις» να διενεργήσουν εράνους για την Π. Φυσεντζίδου, η οποία αποχωρούσε πάμπωχη από την ενεργό υπηρεσία μετά από σαράντα χρόνια εκπαιδευτικής προσφοράς.

¹⁸⁶ Βλ. *Κώδιξ σχολείων Λευκωσίας...*, *ό.π.*, σ. 310-311, 314, 324, 334-335 και 451.

¹⁸⁷ Βλ. *Ημίφυλλον Ευαγόρα* (27 Σεπτεμβρίου 1903), σ. 2, «Αι εγγραφαι εν τοις Σχολείοις» και *Ελευθερία*, φ. 1514, *ό.π.*, «Φόρος ευγνωμοσύνης», αντίστοιχα.

δάσκαλος και θεός της Ιωάννης Αλεξανδρίδης. Μετά τον θάνατο του πατέρα της, ο Αλεξανδρίδης αναδείχθηκε σε πνευματικό οδηγό και μέντορά της, αναλαμβάνοντας τα έξοδα των σπουδών της και ενθαρρύνοντας τις ποικίλες πνευματικές αναζητήσεις της. Ο ίδιος ως διευθυντής της Ελληνικής Σχολής Βαρωσίων τα έτη 1903-1905 εφάρμοσε πρωτοποριακές μεθόδους διδασκαλίας, ενώ παράλληλα ήταν από τους πρώτους στην Κύπρο που δίδαξε «γυμναστικές ασκήσεις κατά το γερμανικό σύστημα».¹⁸⁸ Ανήκε δε, σύμφωνα με μαρτυρίες, «εις την χορείαν των καλώς κατηρτισμένων λαμπρών παλαιών διδασκάλων, των διψώντων διά μόρφωσιν και διαφώτισιν του λαού των [...] και των επιτελεσάντων έργα πέραν των δυνατοτήτων τού συνήθους πτυχιούχου ενός διδασκαλείου, μέχρι των ορίων του δημιουργικού επιστήμονος».¹⁸⁹ Η Μαρία Π. Ιωάννου, μαθήτρια και αργότερα συνάδελφος και συνεργάτρια της Παπαδοπούλου στην Αμμόχωστο, αναφέρει χαρακτηριστικά για την επίδραση που είχε ο Αλεξανδρίδης στη διαμόρφωση της προσωπικότητας της νεαρής Παπαδοπούλου:

Εις την πνευματικήν της κατάρτισιν [...] και ανωτέραν πρόοδον συνετέλεσεν, εκτός των γονέων της, και ο εκ μητρός θεός της, αείμνηστος Ιωάννης Φ. Αλεξανδρίδης, ένας από τους καλλιτέρους, δυνατοτέρους και ενθουσιωδεστέρους σκαπανείς της δημοτικής μας παιδείας. Αυτός έγινε ο πνευματικός της πατέρας, αυτός την καθοδήγησε στα πρώτα της βήματα, αυτός υπεβοήθησε την έμφυτον ευφυΐαν της να φουντώσει, αυτός εκαλλιέργησε τα πάμπολλα φυσικά, πνευματικά και ψυχικά της χαρίσματα να αναπτυχθούν και να αποδώσουν αργότερα και εν καιρώ τους πολυτίμους καρπούς των. Τον αείμνηστον θεόν της, η αείμνηστος Περσεφόνη ελάτρευε κυριολεκτικά ως πραγματικόν της πατέρα [...].¹⁹⁰

---

¹⁸⁸ Για τον Ιωάννη Φ. Αλεξανδρίδη (1878-1937), ο οποίος είχε αποφοιτήσει ως «διδάσκαλος Α΄ τάξεως» από το Διδασκαλείο του Παγκυπρίου Γυμνασίου, βλ. *Η Εφημερίς Κύπρου*, 5 Αυγούστου και 9 Δεκεμβρίου 1898, 27 Οκτωβρίου 1899, 23 Μαρτίου 1900, 12 Απριλίου 1901 και 27 Μαρτίου 1902, Παράρτημα του υπ' αριθμόν 961 φύλλου της *Φωνής της Κύπρου*, σ. 2, *Σαλαμίς*, φ. 13 (31 Αυγούστου / 13 Σεπτεμβρίου 1907), σ. 1, «Ευχαριστήριον» και φ. 14 (7/20 Σεπτεμβρίου 1907), σ. 1, όπου δημοσιεύθηκε η συνέχεια του άρθρου του με τίτλο «Η πολυτέλεια ως κοινωνική νόσος», του οποίου το πρώτο μέρος είχε δημοσιευθεί στο φ. 13, ό.π., *Πάφος*, φ. 299, ό.π., στήλη «Κοινωνικά» – «Ιωάννης Αλεξανδρίδης» [γρ. «Αλεξανδρίδης»], όπου η αναγγελία του θανάτου του και η αναφορά ότι «διεκρίνετο διά την ευθύτητα, το θάρρος της γνώμης του και την σύνεσίν του». Για τον Αλεξανδρίδη βλ., επίσης, Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 35, Μ. Κούμα, *Τα παλιά Βαρώσια και η παλιά Αμμόχωστος. Προσωπικά αναμνήσεις και εντυπώσεις*, Βιβλιοθήκη Δημ. Ν. Μαραγκού, αρ. 1, Βαρώσια 1971, σ. 28, *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 521, Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 244, *Επετηρίς του Συλλόγου των τελειοφοίτων του Παγκυπρίου Γυμνασίου και Διδασκαλείου, έτος πρώτον 1916-1917*, «Τύποις Θεσσαλονίκης», εν Λευκωσία Κύπρου 1917, σ. 130 και Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο...*, ό.π., τ. Α΄, σ. 34.

¹⁸⁹ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 45-46.

¹⁹⁰ Βλ. «Η ομιλία της κας Μαρίας Π. Ιωάννου, προέδρου του “Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου”, κατά το υπό του “Λυκείου Ελληνίδων” Αμμοχώστου διοργανωθέν μνημόσυνον την 29ην Μαΐου 1949 εις

Με την πολύτιμη αρωγή του Αλεξανδρίδη η Παπαδοπούλου ολοκλήρωσε επιτυχώς τη φοίτησή της στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου, το οποίο διέθετε τότε μόνο εξατάξιο δημοτικό, και άρχισε να φοιτά στο «Ανώτερο Τμήμα» του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης στη Λευκωσία. Ο ίδιος συνέχισε να την στηρίζει υλικά και πνευματικά μέχρι και το τέλος των σπουδών της στη Σορβόνη.¹⁹¹ Σε ένδειξη τιμής και ευγνωμοσύνης εκείνη θα του αφιερώσει το 1936 το πρώτο βιβλίο της, που εξέδωσε στην Πάτρα: «Εις τον θείον μου Ι.Φ. Αλεξανδρίδην, δικηγόρον-φίλον των Γραμμάτων».¹⁹²

Στο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας

Η Παπαδοπούλου επιθυμούσε να ακολουθήσει το διδασκαλικό επάγγελμα και για να δώσει διέξοδο στη φιλομάθειά της και στην ευγενή φιλοδοξία της να προοδεύσει στη ζωή, ενεγράφη, κατά το σχολικό έτος 1901-1902, στο «Ανώτερο Τμήμα» του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης στη Λευκωσία.¹⁹³ Μετά από κατατακτήριες εξετάσεις και, λόγω του ψηλού επιπέδου των γνώσεών της, κατατάχθηκε όχι στη Ζ΄ αλλά στην επόμενη, την Η΄ τάξη.¹⁹⁴ Διαθέτοντας μεγάλες πνευματικές ικανότητες, ασυνήθιστη θέληση και αταλάντευτη προσήλωση στους στόχους της, από την πρώτη χρονιά φοίτησής της στο εκπαιδευτήριο αυτό πέτυχε τον υψηλότερο γενικό βαθμό, υπερτερώντας κατά πολύ των συμμαθητριών της, αρκετές από τις οποίες ήταν γόνιμοι αριστοκρατικών οικογενειών της Λευκωσίας. Την ίδια υπεροχή θα διατηρήσει και στις δύο τάξεις του Διδασκαλείου Θηλέων, τα σχολικά έτη 1902-1903 και 1903-1904. Και στα τρία έτη της φοίτησής της, τόσο στο «Ανώτερο» όσο και στο Διδασκαλείο, οι βαθμοί της σε όλα σχεδόν τα μαθήματα κυμαίνονταν μεταξύ 9 και 10· ο χαμηλότερος

μνήμην της αιμνήστου Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950*, ό.π., σ. 73-74.

¹⁹¹ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 105.

¹⁹² Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει του σχολικού έτους 1935-1936 και τη απονομή των βραβείων και άλλαι ομιλίας*, Τυπογραφικά Καταστήματα Θεοδ. Α. Κάκουρα, εν Πάτραις 1936, στην πρώτη σελίδα.

¹⁹³ Για την ιστορία του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης Λευκωσίας, βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα...*, ό.π., σ. 216-218, Μυριανθοπούλου, *Η παιδεία εν Κύπρω...*, ό.π., σ. 184 και Περσιάνη, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 119-120 και 215-219.

¹⁹⁴ Βλ. Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικόν Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδόπουλου», ό.π., σ. 13. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται από την απουσία του ονόματός της στο Μαθητολόγιο και Απουσιολόγιο της Α΄ (Ζ΄) τάξης του «Ανώτερου Τμήματος» του Παρθεναγωγείου κατά το σχολικό έτος 1900-1901, ενώ συναντάται στη Β΄ (Η΄) κατά το επόμενο σχολικό έτος. Βλ. «Βαθμολόγιο και Απουσιολόγιο Παρθεναγωγείου Φανερωμένης».

ήταν το 8 και 8,5 μόνο στο μάθημα του εργοχείρου, σε κάποια τρίμηνα. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο γενικός βαθμός της κατά το Γ΄ τρίμηνο της Α΄ Διδασκαλείου (1902-1903), 9,81 επί συνόλου 20 μαθημάτων (το μοναδικό «Άριστα» στην τάξη της), είναι υπογραμμισμένος στο μαθητολόγιο με κόκκινο μελάνι, πιθανότατα θεωρούμενος ως εκπληκτική επιτυχία και από τους ίδιους τους καθηγητές της.¹⁹⁵

Όπως σημειώνει η καθηγήτρια και αργότερα συνάδελφός της Ελένη Χρήστου, «[...] εις το παρ' ημίν διδασκαλείον η επιμέλεια και η ευφυΐα της ως μαθητριάς εξέπληττε τους καθηγητάς της», καθώς «ήτο πεπροικισμένη με έξοχα φυσικά χαρίσματα, σπινθηροβόλον και εύστροφον πνεύμα, δύναμιν χαρακτήρος και ακατάβλητον θέλησιν, λατρείαν προς το καλόν και ωραίον [...]». Η Χρήστου δίνει και την πληροφορία ότι η Περσεφόνη είχε μεγάλη κλίση στη μουσική, την ποίηση και τη ζωγραφική, και ότι οι εκθέσεις της, όταν ήταν στην Η΄ τάξη του «Ανωτέρου», διαβάζονταν από τον καθηγητή της ως υπόδειγμα στους μαθητές των ανωτέρων τάξεων του Παγκυπρίου Γυμνασίου.¹⁹⁶

Στο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο Φανερωμένης, που ήταν το ανώτερο γυναικείο εκπαιδευτήριο του νησιού,¹⁹⁷ το επίπεδο των σπουδών ήταν υψηλό, καθώς οι διδάσκοντες ήταν αξιόλογοι εκπαιδευτικοί, κάποιοι από αυτούς, μάλιστα, είχαν πραγματοποιήσει σπουδές ή μετεκπαιδεύσεις στο εξωτερικό και μερικοί δίδασκαν, παράλληλα, και στο περιώνυμο Παγκύπριο Γυμνάσιο και στο Διδασκαλείο του.¹⁹⁸ Η Παπαδοπούλου μνημόνευε πάντα με αγάπη τη Θεανώ Παρούτη-Λιασίδου, Διευθύντρια κατά τον πρώτο χρόνο της φοίτησής της στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης, σημειώνοντας πως «[...] εις την γυναίκα αυτήν το πνεύμα συνδυασμένον μετά

---

¹⁹⁵ Βλ. τα «Βαθμολόγια Διδασκαλείου Θηλέων Φανερωμένης» των ετών 1901-1904.

¹⁹⁶ Βλ. «Φόρος Τιμής. Η ομιλία της κ. Ελένης Χρήστου, πρώην διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης, κατά το Φιλολογικόν Μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 645, (24 Μαρτίου 1949), σ. 1, 2. και Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικόν Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδοπούλου», *ό.π.*, σ. 13.

¹⁹⁷ Για την ιστορία και την εξέλιξη του Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας, καθώς και για την εναρμόνισή του με το σύστημα των διδασκαλείων της Ελλάδας, βλ. Περισιάνη, *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών...*, *ό.π.*, σ. 257 και 269-271, *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων...*, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 247, 269 και 297 και Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης...*, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 35-36.

¹⁹⁸ Στα αρχεία του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης αναφέρονται οι εξής καθηγητές της Παπαδοπούλου, καθώς και τα μαθήματα που δίδαξαν: Σπυρίδων Σπυριδάκης (Θρησκευτικά), Ευστάθιος Κωνσταντινίδης (Ελληνικά), Προκόπιος Μ. Συμεωνίδης (Γεωπονικά), Ηλίας Παπαϊωάννου (Φυσικά – Μαθηματικά), Αθανάσιος Πίσυνος και Ιωάννης Βεργάδης (Παιδαγωγικά – Ψυχολογία), Χαριτίνη Χατζηγαβριήλ-Σακκάδα (Ελληνικά, Οικιακή Οικονομία, Κοπτική), Άννα Ελευθερίου (Εργόχειρο – Καλλιγραφία), η διευθύντρια Ελένη Χρήστου (Γαλλικά – Διδακτική), Μαρία Χριστοδούλου-Τσαμαντά (Γεωγραφία, Κοπτική, Γυμναστική). Για τους τρεις πρώτους καθηγητές και τη διευθύντρια Ελένη Χρήστου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, *ό.π.*, σ. 561, 284-285, 571-572 και 668-669, αντίστοιχα. Επίσης, βλ. *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων...*, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 246-247 και 268-269 και *Εστιάδες*, τχ. 3 (15/28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2, στήλη «Ποικίλα» – «Εκλιπούσαι φυσιογνομίαι», όπου η αναφορά στον θάνατο του δασκάλου Ευσταθίου Κωνσταντινίδη.

χαρακτήρας ηπίου και σοβαρού ανέδειξε μίαν παιδαγωγόν επιβολής και ένα μοχλόν κοινωνικής επιδράσεως υγιούς και ηθοπλαστικής». ¹⁹⁹ Ιδιαίτερος ήταν ο σύνδεσμος που ανέπτυξε και με τις διδασκάλισσές της Χαριτίνη Χατζηγαβριήλ-Σακκάδα, Μαρία Χριστοδούλου-Τσαμαντά και Ελένη Χρήστου, οι οποίες υπήρξαν από τις πρώτες Κυπρίες που πίστεψαν στην ανάγκη βελτίωσης της θέσης της γυναίκας στο νησί και επηρέασαν και τους εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς προσανατολισμούς της Παπαδοπούλου. Η ίδια θα συνεργασθεί αργότερα μαζί τους, όπως προαναφέρθηκε, και στο πλαίσιο του μεγάλου «φεμινιστικού προγράμματός» της. ²⁰⁰

Το αναλυτικό πρόγραμμα της Α΄ και Β΄ τάξης του Διδασκαλείου, ²⁰¹ κατά τα έτη φοίτησης της Παπαδοπούλου (1902-1904), περιλάμβανε ποικιλία μαθημάτων· μεταξύ αυτών αξίζει να επισημανθούν η Ιστορία της Τέχνης, οι Εκθέσεις, η Ψυχολογία και οι πρακτικές ασκήσεις, δηλαδή οι υποδειγματικές και δοκιμαστικές διδακτικές ασκήσεις των υποψήφιων διδασκαλισσών. ²⁰² Είναι φανερό από τα διδασκόμενα μαθήματα ότι το αναλυτικό πρόγραμμα χαρακτηριζόταν από μια τάση για κλασικισμό, ενώ η εκμάθηση της γαλλικής, μαζί με μαθήματα όπως η ιχνογραφία, η καλλιγραφία, η ωδική και το εργόχειρο, καλλιεργούσαν το «αριστοκρατικό ιδεώδες». Από την άλλη, το Διδασκαλείο

---

¹⁹⁹ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Φυσιογνωμίες τινές Αρσακειάδων»..., ό.π., σ. 80. Για τη Θ. Παρούτη-Λιασίδου (1865-1947), διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης τα έτη 1886-1901 και ιδρύτρια μαζί με την Ελένη Χρήστου του γυναικείου σωματείου «Ενωσις Κυριών Λευκωσίας», βλ., επίσης, *Αλήθεια*, φ. 15 (880) (15 Ιανουαρίου 1898), σ. 3, «Εκ Λευκωσίας» και Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 80, *Ημέρα της μητέρας, αφιερωμένη εις την μνήμην των πνευματικών μητέρων της Κύπρου...*, ό.π., σ. 9-11 και Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 307.

²⁰⁰ Τη Σακκάδα και την Τσαμαντά τις ονομάζει «συναδέλφους και συναθλητριάς», σημειώνοντας ακόμη ότι υπήρξαν «αφωσιωμένα και αι δύο εις τα γράμματα και τα κοινωνικά υπουργήματα», υψώνοντας «[...] την σιδηράν θέλησίν των εναντίον των προσκομμάτων», ενώ τις συγκαταλέγει “μεταξύ των πρώτων παραγόντων της Εκπαιδεύσεως”. Βλ. Παπαδοπούλου, *Φυσιογνωμίας τινές αρσακειάδων...*, ό.π., σ. 82. Η Χ. Χατζηγαβριήλ-Σακκάδα, αδελφή του διηγηματογράφου Νίκου Χατζηγαβριήλ, εργάστηκε ως βοηθός διευθύντρια στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης, υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του σωματείου «Ενωσις Ελληνίδων Κυριών Λευκωσίας» και διετέλεσε για αρκετά χρόνια πρόεδρος του. Η Μαρία Χριστοδούλου-Τσαμαντά δίδαξε στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης τα έτη 1899-1905, σπούδασε Παιδαγωγικά και Ψυχολογία στη Σορβόνη και δημοσίευσε μεταφράσεις κειμένων που αφορούσαν στις επιστήμες αυτές. Διετέλεσε γραμματέας της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» και συνέβαλε σημαντικά στην ίδρυση και λειτουργία της Παιδικής Εξοχής. Η Ελένη Χρήστου (1880-1961), διευθύντρια για δεκαετίες του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Θηλέων Φανερωμένης, υπήρξε μέλος του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου της «Πνευματικής Αδελφότητος». Για τις τρεις αυτές γυναικείες φυσιογνωμίες, οι οποίες εξέφρασαν κατά καιρούς ενδιαφέρουσες απόψεις για τη θέση της γυναίκας στην Κύπρο, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 533, 597 και 668-669, αντίστοιχα, Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 80 και *Τα είκοσι πέντε, έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950*, ό.π., σ. 11-12, 17-21 και 13-16, αντίστοιχα.

²⁰¹ Βλ. «Βιβλίο Ύλης Παρθεναγωγείου Φανερωμένης», Α΄ και Β΄ τάξεις Διδασκαλείου. Τα διδακτικά αντικείμενα στο Διδασκαλείο Φανερωμένης εν πολλοίς συμφωνούσαν με το αναλυτικό πρόγραμμα των Διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Βλ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 210-215, «Προγράμματα Διδασκαλείων 1902».

²⁰² Στο «Βιβλίο Ύλης» των έξι τάξεων του δημοτικού του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης συχνά υπέγραφαν μαθήτριες της Γ΄ τάξης του Διδασκαλείου, οι οποίες δίδασκαν τα αντίστοιχα μαθήματα. Για τις υποδειγματικές διδασκαλίες των υποψηφίων διδασκαλισσών, βλ. Περσιάνη – Πολυβίου, *Ιστορία της εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 197-198, «Κανονισμός Παγκυπρίου Διδασκαλείου, Λευκωσία 1902, άρθρο 134».

ήταν και επαγγελματικό σχολείο, καθώς προετοίμαζε τις υποψήφιες δασκάλες για να ασκήσουν το επάγγελμά τους.

Στο Αρσάκειο Διδασκαλείο Αθηνών

Την τελευταία (Γ΄) τάξη του Διδασκαλείου η Παπαδοπούλου αποφάσισε να την παρακολουθήσει στο Αρσάκειο Αθηνών, παρόλο που το Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας ήδη από το 1903 είχε αναγνωρισθεί από την ελληνική κυβέρνηση ως ισότιμο με τα Διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.²⁰³ Το ανήσυχο και ζωντανό πνεύμα της φαίνεται ότι την έσπρωχνε να αναζητήσει νέους πνευματικούς ορίζοντες. Εξάλλου, το Αρσάκειο έχαιρε μεγάλης εκτίμησης στην Κύπρο, όπως και σε όλη την Ελλάδα και στον απόδημο ελληνισμό, και οι απόφοιτές του ήταν περιζήτητες από τις Σχολικές Εφορείες. Οι πρώτες δασκάλες στην Κύπρο, οι οποίες ήταν απόφοιτες του Αρσακείου Αθηνών, είχαν δημιουργήσει μια αίγλη και έναν μύθο γύρω από το όνομα «Αρσακειάς».²⁰⁴

Συναντάμε, λοιπόν, την Παπαδοπούλου, κατά το σχολικό έτος 1904-1905, ως «σύσσιτο», δηλαδή «εσωτερική σπουδάστρια», στο Αρσάκειο Διδασκαλείο Αθηνών, στο οποίο έκανε την εγγραφή της στις 3 Σεπτεμβρίου 1904²⁰⁵ με κηδεμόνα τον «Κύρον Ιωαννίδην, υπάλληλον».²⁰⁶ Στο Αρσάκειο είχε αξιόλογους καθηγητές, όπως τη διευθύντρια Μαρία Αλεξανδρίδου, τον φιλόλογο Γεώργιο Γαρδίκια, που διετέλεσε καθηγητής πανεπιστημίου, τον φυσικό και παιδαγωγό Θεμιστοκλή Μιχαλόπουλο, τον διδάκτορα των Μαθηματικών Κωνσταντίνο Παπανικητόπουλο, τον φυσικομαθηματικό

---

²⁰³ Βλ. *Σώμα εκπαιδευτικών εγγράφων...*, ό.π., τ., Β΄ σ. 297, όπου στα πεπραγμένα του έτους 1903-1904 σημειώνεται ότι το Διδασκαλείο ήταν ήδη αναγνωρισμένο από την ελληνική κυβέρνηση, και Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού συνεδρίου...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 78.

²⁰⁴ Το Αρσάκειο Αθηνών εθεωρείτο από την ίδρυσή του «το μάλιστα περισπούδαστον εν τη Ανατολή Παρθεναγωγείον [...]». Βλ. [Ανωνύμου], άτιτλο σημείωμα, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 561 (16 Μαΐου 1865), σ. 672· επίσης, Γ. Ν. Χατζηδάκις, «Γυναικεία παιδείσις εν Αθήναις. Αρσάκειον», *Σάλπιγξ*, φ. 1177 (6 Μαΐου 1906), σ. 1. Για τη μεγάλη χορεία των Κυπρίων Αρσακειάδων, βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Κύπρια Αρσακειάδες», ό.π., και Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Η συμβολή του Αρσακείου εις την παιδείαν της Κύπρου*, Λευκωσία 1914.

²⁰⁵ Βλ. «Μαθητολόγια Αρσακείου 1889-1915», Αρσάκειον Διδασκαλείον, 1904-1905. Την τελευταία τάξη του Διδασκαλείου Αθηνών παρακολουθούσαν αποκλειστικά οι υποψήφιες δασκάλισσες· για τον λόγο αυτό το αναλυτικό πρόγραμμα περιλάμβανε περισσότερες ώρες θεωρητικής και πρακτικής εξάσκησης στα Παιδαγωγικά. Στην τάξη αυτή μπορούσαν να ενταχθούν απόφοιτες και άλλων «ανώτερων» παρθεναγωγείων, όπως έγινε και στην περίπτωση της Παπαδοπούλου. Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 61 και Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 164-165 και 184-185.

²⁰⁶ Πρόκειται για τον πατέρα του διευθυντή της αθηναϊκής εφημερίδας *Εστία* Άδωνη Κύρου. Για τον Κ. Ιωαννίδη (1832-1918), βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 281 και 305. Με την οικογένεια Κύρου, και ιδιαίτερα με τη Δανάη Άδωνη Κύρου, η Παπαδοπούλου διατηρούσε φιλικούς δεσμούς. Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 475.

Παναγιώτη Κονδύλη, τους φιλολόγους Μιλτιάδη Πανταζή και Κωνσταντίνο Ζησίου και τον μουσικό Ιωάννη Σακελλαρίδη. Τα ονόματα αυτά αναφέρονται από την ίδια σε κείμενό της του 1936 και συνοδεύονται με εύστοχους χαρακτηρισμούς.²⁰⁷

Στο διάστημα της φοίτησής της στο Αρσάκειο είχε γνωρίσει, προφανώς, και τον Γεώργιο Μιστριώτη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και υπέρμαχο της καθαρεύουσας, ο οποίος διετέλεσε αντιπρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τα έτη 1901-1908 και συνήθιζε να εκφωνεί λόγους κατά την τελετή απονομής του «Ραλλείου» και «Μποτασειού» βραβείου, αλλά και σε άλλες εκδηλώσεις του εν λόγω εκπαιδευτηρίου.²⁰⁸ Εκείνα τα χρόνια μια σημαντική γυναικεία μορφή, η Καλλιόπη Κεχαγιά, Επόπτρια τότε των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας,²⁰⁹ ιδρύτρια του «Συλλόγου υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» και συνεργάτρια της Καλλιρρόης Παρρέν στην *Εφημερίδα των Κυριών*, στάθηκε το πρότυπο και πηγή έμπνευσης για τη νεαρή Περσεφόνη.²¹⁰

Το Αρσάκειο στεγαζόταν την εποχή εκείνη στο πρώτο μεγαλοπρεπές ιδιόκτητο κτήριο, στην οδό Πανεπιστημίου, και είχε έντονη παρουσία τόσο στα εκπαιδευτικά πράγματα όσο και στην πολιτιστική ζωή της Αθήνας.²¹¹ Από τις «Περιλήψεις

---

²⁰⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κύπρια Αρσακείαδες»..., ό.π., σ. 84-85: «[...] όλαι [αι Αρσακείαδες] [...] αρέσκονται να επιστρέφουν προς τα οπίσω, να ανοίξουν με το χρυσό κλειδί το ταμείον των αναμνήσεων και να αφίνουν να εξέλθουν εξ αυτού μορφαί σεβασταί και αγαπηταί: Η διευθύντρια κ. Αλεξανδρίδου, ο αφόγου αβρότητος παιδαγωγός Μιχαλόπουλος, ο είρων Παπανικητόπουλος, ο αειθαλής Κονδύλης, ο Πανταζής, ο Γαρδίκας, ο λατρευτός Ζησίου... Και ως μετέωρον φωτεινόν υπεράνω της μαθητικής μελαγχολίας ο μουσολήπτος Σακελλαρίδης τερματίζων ενωρίτερον το μάθημα της εκκλησιαστικής μουσικής, κλείων ερμητικώς τας θύρας “διά να μη μας ακούση η διευθύντρια” και διδάσκων μετά πάθους το τραγούδι της εποχής [...]». Για τους προαναφερθέντες, βλ. «Μητρώον Προσωπικού Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», στο: Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια – Τοσίτσεια σχολεία 1839-1996, Εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Αθήνα 1996, σ. 412-414, 311-314 και Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τ. Β', σ. 42 και 45-47.

²⁰⁸ Για τις γλωσσικές απόψεις του Γ. Μιστριώτη, οι οποίες επηρέασαν την Παπαδοπούλου, αλλά και για επίσκεψή του στην Κύπρο μαζί με τον ιστορικό Παύλο Καρολίδη, ο οποίος επίσης δίδασκε στο Αρσάκειο Αθηνών, βλ. *Κύπριος*, φ. 199 (1 Ιανουαρίου 1904), σ. 2-3, «Τα απρόοπτα του γλωσσικού» και φ. 212 (3 Απριλίου 1904), σ. 3.

²⁰⁹ Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία αποτέλεσε τον κύριο φορέα που ανέλαβε την οργάνωση και προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 24-25.

²¹⁰ Για την Καλλιόπη Κεχαγιά, η οποία έδωσε πρωτοποριακές κατευθύνσεις στη γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Σταύρος Βουτυράς, *Καλλιόπη Κεχαγιά, 1839-1905*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1925, Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Η Κα Καλλιόπη Κεχαγιά», *Το περιοδικόν μας*, Β/11 (1 Αυγούστου 1900), σ. 27-29, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια – Τοσίτσεια σχολεία...*, ό.π., σ. 165, 311 και 412, Ξηραδάκη, *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου...*, ό.π., τ. Α', σ. 22 και 42, Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 306. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Κεχαγιά στο Α' Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο που έγινε το 1904 στην Αθήνα, άρχισε την εισήγησή της με την εκτίμηση ότι «[η] Ελληνίς είχε πρώτον άνθρωπος, δεύτερον γυνή και τρίτον Ελληνίς». Βλ. Μπακαλάκη – Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό.π., σ. 152-153.

²¹¹ Οι σχολικές γιορτές και οι «Εσπερίδες» που διοργάνωνε το Αρσάκειο, ήταν «κοσμικά» γεγονότα: συχνά ανεβάζονταν και παραστάσεις αρχαίου δράματος, κωμωδίες και γαλλικά έργα, ενώ στο τέλος του χρόνου απονέμονταν με μεγάλη επισημότητα τα πτυχία και διάφορα βραβεία και στην τελετή

Πρακτικών» των Συμβουλίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αντλούμε τις πληροφορίες «περί τελέσεως Εσπερίδος εν τω Αρσακείω», ότι «η επιτροπή του “Συλλόγου Υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως” [ζητεί] την μεγάλην αίθουσαν του Αρσακείου» και ότι «η κ. Διευθύντρια και η κ. Επόπτις γνωμοδοτούσιν υπέρ της καταχωρίσεως [γρ. παραχωρήσεως] της αιθούσης [...]», για την «έναρξιν των μαθημάτων του “Συλλόγου Υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως”», για αγορά ποιητικών συλλογών και επίσης ότι «αι των ανωτέρων τάξεων μαθήτριάι ακροάζονται της ομιλίας Κ. Παλαμά εν τη μεγάλη αιθούση του Αρσακείου».²¹² Η Παπαδοπούλου θυμόταν πάντοτε με νοσταλγία τη ζωή και το όλο κλίμα στο Αρσάκειο.²¹³

Κατά το διάστημα της παραμονής της στην Αθήνα, δηλαδή από τον Σεπτέμβριο του 1904 ως τον Ιούνιο του 1905, με τη φιλομάθεια που τη διέκρινε, εκτός από διαλέξεις πνευματικών ανθρώπων στο εκπαιδευτήριο όπου φοιτούσε, η Παπαδοπούλου ίσως παρακολούθησε και άλλες διαλέξεις στην ελληνική πρωτεύουσα και σίγουρα θα γνώρισε περιοδικές εκδόσεις της εποχής, όπως ο *Νουμάς*, *Η Πινακοθήκη*, τα *Παναθήναια*, ο *Διώνυσος*, και βιβλία που την προσανατόλισαν προς τις νέες λογοτεχνικές και φιλοσοφικές τάσεις, οι οποίες διαπιστώνονται αργότερα στα κείμενά της. Το λογοτεχνικό κλίμα της εποχής, η κυρίαρχη μορφή του Παλαμά και η «Γενιά του 1880», ο πρώτος συμβολισμός και ο αισθητισμός αλλά και η φιλοσοφία του Nietzsche έδωσαν την αρχική ώθηση για τη διαμόρφωση της λογοτεχνικής ιδιοσυγκρασίας της, όπως θα καταδείξουμε σε επόμενα κεφάλαια.

Επιπλέον, οι δραστηριότητες του «Συλλόγου υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» και άλλων γυναικείων συλλόγων της Αθήνας, καθώς και η *Εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν, έθεσαν τα σπέρματα της ενασχόλησής της με το φεμινιστικό κίνημα και της προσπάθειάς της για βελτίωση της θέσης της Ελληνίδας. Αλλά και τα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά το διάστημα αυτό, όπως ήταν η σύσταση του Μακεδονικού Κομιτάτου στην Αθήνα, ο Μακεδονικός Αγώνας και

αυτή παρευρίσκονταν οι βασιλείς, η κυβέρνηση, μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, γονείς και πλήθος κόσμου. Ποιητές όπως ο Κωστής Παλαμάς και ο Γεώργιος Σουρής αφιέρωναν στο Αρσάκειο στίχους. Βλ. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια – Τοσίτσεια σχολεία...*, ό.π., σ. 107-120.

²¹² Βλ. «Περίληψεις Πρακτικών των κατά καιρούς συμβουλίων [της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας] από του 1895», τις Συνεδρίες Γ' (28 Ιανουαρίου 1898, σ. 5), ΜΗ' (18 Νοεμβρίου 1898, σ. 74), Θ' (2 Μαρτίου 1898, σ. 14), ΙΗ' (8 Μαΐου 1898, σ. 28) και Β' (21 Ιανουαρίου 1899, σ. 84). Για τις ομιλίες του Παλαμά στο Αρσάκειο, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του «Συλλόγου Υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 160, σημ. 11.

²¹³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κύπρια Αρσακείαδες»..., ό.π., σ. 85 και για τη ζωή των μαθητριών στο Αρσάκειο, βλ. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια – Τοσίτσεια σχολεία...*, ό.π., σ. 69-71, 107-109, 183-184 και 312-314.

ο θάνατος του Παύλου Μελά, τα οποία δημιουργούσαν κλίμα πατριωτικής έξαρσης, επηρέασαν καθοριστικά τη νεαρή τότε σπουδάστρια.

Τον Ιούνιο του 1905 η Παπαδοπούλου αποφοίτησε από το Αρσάκειο Αθηνών, αφού παρακάθισε στις απαιτητικές εξετάσεις επί πτυχίω, όπου, μάλιστα, διακρίθηκε. Βαθμολογήθηκε με «άριστα» και κατατάχθηκε στην κατηγορία της «διδασκαλίσσης Α΄ τάξεως».²¹⁴ Παρόλο που «επαινήθηκε», κατά τον διαγωνισμό, δεν βραβεύθηκε με το επίζηλο «Ράλλειο» βραβείο, ίσως γιατί δεν είχε φοιτήσει όλα τα χρόνια στο Διδασκαλείο του Αρσακείου.²¹⁵ Πάντως, οι εφημερίδες της Κύπρου της εποχής έσπευσαν να ανακοινώσουν «μετά χαράς και υπερηφανείας» το γεγονός ότι «πέντε της Κύπρου κόραι», ανάμεσα στις οποίες και η Παπαδοπούλου, περάτωσαν τη χρονιά εκείνη τις σπουδές τους στο Αρσάκειο με τον βαθμό «άριστα», τιμώντας έτσι την ιδιαίτερη πατρίδα τους.²¹⁶

Έχοντας τις καλύτερες προοπτικές και χαρακτηριζόμενη από τους καθηγητές της ως το «άστρον του Αρσακείου»,²¹⁷ η Παπαδοπούλου απέκτησε το πτυχίο της δασκάλας και ετοιμαζόταν να επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα της, με συναίσθηση της μεγάλης της αποστολής. Η ίδια με ένα πνεύμα «ιεραποστολισμού», σύνθηρες για τις δασκάλες της εποχής, σημείωνε χαρακτηριστικά:

Βλέπω την Αρσακειάδα να καταφθάνη εις την Κύπρον με την συναίσθησιν μιας βαρείας αποστολής. Ως επί το πλείστον είναι νεαρωτάτη [...] αλλά είναι

---

²¹⁴ Βλ. «Πρακτικόν των επί πτυχίω εξετάσεων των μαθητριών του Εσωτερικού και Εξωτερικού Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1883-1910», έτος 1904, σ. 228-229, όπου συναντάται η εγγραφή: Παπαδοπούλου Περσεφόνη, με αύξοντα αριθμό 64 και με γενικό βαθμό 9.62/71, «Άριστα». Για τον βαθμό δυσκολίας των εξετάσεων αυτών και τους εξεταστές, βλ. το διάταγμα «Περί εξετάσεων επί πτυχίω των υποψηφίων διδασκαλισσών» (1888), στο: Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 96-99 (άρθρον 7), όπου αναφέρονται τα εξής: «Αι υποψήφιοι εξετάζονται υπό εξεταστικής επιτροπείας συγκροτούμενης εκ του γενικού επιθεωρητού των δημοτικών σχολείων, δύο καθηγητών της Φιλοσοφικής ή της Θεολογικής σχολής του εθνικού Πανεπιστημίου, του διευθυντού του διδασκαλείου ή ενός γυμνασιάρχου και του συλλόγου των καθηγητών του διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας [...]».

²¹⁵ Για τον τρόπο που απονεμόταν το «Ράλλειο» βραβείο, και κάποιες σχετικές ενστάσεις, βλ. *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 18 (5 Ιουλίου 1887), σ. 5, «Ράλλειον βραβείον», όπου υπάρχει η αναφορά ότι το βραβείο αυτό απονεμόταν όχι στην άριστη ως προς τις γνώσεις και την επιμέλεια μαθήτρια, αλλά στην «ευτακτοτέραν».

²¹⁶ Οι άλλες τέσσερις Κύπριες, οι οποίες πήραν εκείνη τη χρονιά το πτυχίο της δασκάλας από το Αρσάκειο Διδασκαλείο Αθηνών, ήταν η Ελένη Χατζηπέτρου, η οποία είχε βραβευθεί και με το «Ράλλειο» βραβείο, η Λευκή (Λευκοθέα) Θ. Κυριακίδου, η Μερόπη Χ. Σκουταρίδου και η Χαριτίμη Χ. Κυριακίδου. Οι τρεις πρώτες είχαν φοιτήσει στο Αρσάκειο Διδασκαλείο από την Α΄ τάξη, η τελευταία από τη Β΄, ενώ η Παπαδοπούλου μόνο στην Γ΄ τάξη. Βλ. «Μαθητολόγια Αρσακείου 1889 -1915», ό.π. και *Φωνή της Κύπρου*, φ. 967 (20 Αυγούστου / 2 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 3, στήλη «Ο κόσμος», και *Αλήθεια*, φ. 1272 (408) (20 Αυγούστου 1905), σ. 2, όπου και η αναφορά ότι η Παπαδοπούλου είχε επαινεθεί κατά τον τελευταίο διαγωνισμό του Αρσακείου.

²¹⁷ Βλ. «Φόρος τιμής. Η ομιλία της κ. Ελένης Χρίστου...», *Εθνος*, φ. 645, ό.π.

ωριμωτέρα τον νουν κατά μίαν δεκαετίαν.[...] Εκμηδένισις της ηλικίας. Όλοι απαιτούν παρ' αυτής πολλά και δύσκολα, ως εάν υπό τον αττικόν ουρανόν επετελέσθη το θαύμα της υπερφυσικής υπερτονώσεως και η τρυφερά έφηβος είναι ο συμβολισμός της αρτίας εν αναπτύξει Γυναικός, η οποία θα σκορπίση φως και ζώην και αγάπην και θα ηγηθή της κοινωνικής προόδου και θα σύρη όπισθεν του λευκού της άρματος λεγεώνας μιμητριών [...].²¹⁸

Ο απρόσμενος και βίαιος θάνατος του πατέρα της, που επισυνέβη ακριβώς μετά την αποφοίτησή της, θα «τσαλακώσει» τα νεανικά της όνειρα και θα σφραγίσει ανεξίτηλα τη μετέπειτα πορεία της ζωής της. Τα λογοτεχνικά κείμενά της την εποχή αυτή βρίθουν από αναφορές σε «όνειρα διαλυόμενα, ελπίδας διαψευθείσας», «βαρυαλγούσαν καρδίαν» κ.ά.²¹⁹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες αποδέχθηκε τον διορισμό και άρχισε να εργάζεται ως δασκάλα στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου,²²⁰ προσπαθώντας να αντιμετωπίσει την ένδεια στην οποία βρισκόταν η οικογένειά της. Άρχισε δε να δραστηριοποιείται σταδιακά και σε αρκετούς τομείς της πνευματικής και κοινωνικής ζωής της πόλης.

Δασκάλα στην Αμμόχωστο και την Λάρνακα

Στο διάστημα που η Παπαδοπούλου εργάστηκε στην Αμμόχωστο, δηλαδή από το σχολικό έτος 1905-1906 μέχρι το 1918-1919, παράλληλα με το διδακτικό της έργο δεν σταμάτησε να μορφώνεται και να εμπλουτίζει τις γνώσεις της. Η Μαρία Π. Ιωάννου μαρτυρεί ότι, όταν συνυπηρετούσαν στο Παρθεναγωγείο, η Περσεφόνη παραδειγματίζε όλους τους διδάσκοντες και τους διδασκομένους με «την άσβεστη δίψα της για μάθηση. Και αυτό το διάλειμμα των πέντε λεπτών το χρησιμοποιούσε διαβάζοντας, μαθαίνοντας».²²¹ Βιβλία της αυτών των χρόνων, που διασώθηκαν στη βιβλιοθήκη του Αρσακείου Πατρών και φέρουν διάφορα σημειώματα (τα αρχικά της, ημερομηνίες απόκτησης αυτών των βιβλίων ή βιβλιοπωλεία από τα οποία τα αγόρασε), καταδεικνύουν τον ιδεαλιστικό προσανατολισμό της αλλά και την προσπάθειά της να

²¹⁸ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Κύπρια Αρσακείαδες»..., ό.π., σ. 83.

²¹⁹ Βλ., ενδεικτικά, Σαλαμινία [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ανάμνησις», *Παρθενών*, τχ. 6 (1 Ιανουαρίου 1907), σ. 46.

²²⁰ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 513-516.

²²¹ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950*, ό.π., σ. 68-76. Για τη Μαρία Π. Ιωάννου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 121 και *Τιμή στην Μαρία Π. Ιωάννου. Η πνευματική δέσποινα της Αμμοχώστου (μικρή επιλογή από τους Λούλλα και Κύπρο Χρυσάνθη)*, εκδόσεις του περιοδικού *Πνευματική Κύπρος*, Λευκωσία 1997.

θέσει τις βάσεις για την πνευματική συγκρότησή της.²²² Επειδή δεν σώθηκε αλληλογραφία της ή άλλα ντοκουμέντα των χρόνων αυτών, μπορούμε να στηριχθούμε σε όσα αποκαλύπτουν τα γραπτά της, για να συντάξουμε έναν κατάλογο συγγραφέων και έργων που διάβασε και την επηρέασαν με διάφορους τρόπους, αποτελώντας ασφαλή δείκτη του επιπέδου της μόρφωσης και της παιδείας της. Βασικές πηγές των γνώσεων της ήταν η μελέτη βιβλίων πάσης φύσεως και η ενημέρωση μέσω ελλαδικών και ξένων εντύπων που με δυσκολία, προφανώς, κατόρθωνε να εξασφαλίζει. Σε αυτό το τελευταίο συνηγορούν και δικές της συχνές αναφορές σχετικά με διάφορα έντυπα.²²³

Η εφημερίδα *Εστιάδες*, που εξέδωσε η ίδια από τον Νοέμβριο του 1913 ως τον Μάιο του 1915, πρωτοποριακό για την εποχή έντυπο, είναι ο κυριότερος καθρέφτης της γερής πνευματικής συγκρότησης, της πληθώρας γνώσεων και των ποικίλων αναζητήσεων της συντάκτριας και εκδότριας του. Είναι αξιοθαύμαστο ότι μια επαρχιακή εφημερίδα μπορούσε να περιέχει στις τέσσερις σελίδες της τόσο μεγάλη ποικιλία θεμάτων: ελληνική και ξένη λογοτεχνία, φιλοσοφικές, παιδαγωγικές, λαογραφικές μελέτες, άρθρα για το γυναικείο ζήτημα, αναφορές και σχόλια για τη σύγχρονη ελλαδική και διεθνή πραγματικότητα κ.ά. Στην πλούσια σε ύλη εφημερίδα της παρελαύνουν πολλά ονόματα από την αρχαία και νεότερη αλλά και από τη διεθνή φιλολογία και λογοτεχνία και, ακόμη, παιδαγωγοί, φιλόσοφοι και γενικά άνθρωποι του πνεύματος. Αναδημοσιεύει ή παρουσιάζει μεταφρασμένα κείμενά τους, δίνει στοιχεία για το έργο τους ή κάνει απλώς αναφορές σε αυτούς. Από τους αρχαίους Έλληνες, ενδεικτικά, αναφέρονται οι εξής: Σαπφώ, Κόριννα, Σιμωνίδης, Όμηρος, Αριστοφάνης, Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης και Πλάτωνας. Από τη λατινική γραμματεία: Λουκρήτιος και Κικέρωνας. Από τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία: Αδαμάντιος Κοραΐς, Διονύσιος Σολωμός, Ανδρέας Κάλβος, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Κωστής

---

²²² Βλ., για παράδειγμα, τα βιβλία: Ιωάννη Ζερβού, *Ιστορία της ιδέας*, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1911, *Πανόραμα του κόσμου. Οι διασημότεροι των συγγραφέων της υφήλιου*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1911, Α.Ν. Γιάνναρη, *Επίτομον ελληνικόν λεξικόν μετά εισαγωγής εις την ελληνικήν γλώσσαν και Γραμματείαν*, τ. Α' (Α-Κ), τ. Β' (Λ-Ω), Εκδοτικός Οίκος Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1892, *Λεξικόν Ιστορίας – Γεωγραφίας – Βιογραφίας και Μυθολογίας*, μτφρ. Ηλία Οικονομοπούλου, 2 τόμοι, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, Αθήναι 1900. Ο Κώστας Κύρρης διασώζει τους τίτλους και αρκετών παλαιών βιβλίων του «Ανωτέρου» Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου, τα περισσότερα από τα οποία είχαν εκδοθεί μεταξύ των ετών 1902-1915 και που, προφανώς, θα διάβασε η Παπαδοπούλου. Ο ίδιος σημειώνει ότι τα βιβλία αυτά αποτελούν ασφαλή μαρτυρία για «πολυμέρεια ενδιαφερόντων και σχετική ενημέρωση όχι ασήμαντη για τις συνθήκες τις αυτόχρονα πρωτόγονες της εποχής εκείνης». Βλ. Κύρρης, «Μορφές πνευματικής επαφής Κύπρου – Ελλάδος στην Αμμόχωστο τον ΙΘ' αιώνα και στις αρχές του Κ'», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 17 (Μάρτιος 1962), σ. 328-334.

²²³ Στις *Εστιάδες* είναι συχνή η δήλωση «εκ των Αθηναϊκών εφημερίδων», «εκ γαλλικού περιοδικού», «εξ αγγλικού περιοδικού», «από ευρωπαϊκόν περιοδικόν», ενώ κάποτε κατονομάζονται τα έντυπα αυτά: *Πανδώρα*, *Παναθήναια*, *Πανελλήνιον*, *Αρμονία*, *Nouvelle Revue*, *Figaro* κ.ά.

Παλαμάς, Γεώργιος Δροσίνης, Γεώργιος Στρατήγης, Ιωάννης Πολέμης, Μιλτιάδης Μαλακάσης, Κώστας Ουράνης, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Δημήτριος Βικέλας, Παύλος Νιρβάνας, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Ευγενία Ζωγράφου, Ελένη Σβορώνου, Ελένη Λάμαρη, Ελένη Κομνηνού-Πλατανιά κ.ά. Από την ξένη λογοτεχνία παρελαύνουν στις σελίδες της εφημερίδας αρκετά ονόματα, εκπρόσωποι του ρομαντισμού, του συμβολισμού, του αισθητισμού και του νατουραλισμού: Schiller, Shakespeare, Foscolo, Chateaubriand, Molière, Rousseau, Musset, Benedetti, J. Adam, A. Negri, Loti, Hugo, Goethe, Leopardi, Balzac, Dumas, Andersen, G. Sand, Maeterlinck, Baudelaire, Wilde, Chekhov, Maupassant, A. France, Tolstoy, Zola, Lemanski κ.ά. Επίσης, η κριτική της λογοτεχνίας και οι αξιολογικές αναφορές της φανερώνουν μια κριτικό με γνώσεις γύρω από τη λογοτεχνία. Ένας ασφαλής οδηγός για την παιδεία της είναι και τα διάφορα λογοτεχνικά κείμενα που μετέφρασε. Από το 1909 είχε δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Σαλαμίς* της Αμμοχώστου μετάφραση από τα γαλλικά, ενώ αργότερα θα μεταφράσει για διάφορα κυπριακά έντυπα κείμενα του A. Lamartine, του Pierre Loti, του G. de Maupassant, του Anton Chekhov και άλλων ξένων συγγραφέων.²²⁴

Επιπλέον, η Παπαδοπούλου, μέσα από τις σελίδες των *Εστιάδων*, της φιλολογικής και φεμινιστικής εφημερίδας της, παρουσιαζόταν καλά ενημερωμένη γύρω από την παιδαγωγική επιστήμη και τα ευρωπαϊκά παιδαγωγικά και φιλοσοφικά ρεύματα, ήταν δε από τους πρώτους στην Κύπρο που εισήγαγαν τις αρχές της «Νέας αγωγής» και του «Σχολείου εργασίας», επιχειρώντας και να τις εφαρμόσει στη διδακτική πράξη. Επίσης, συνέγραψε μελέτες για τους Nietzsche, Schopenhauer και Lombroso. Παράλληλα, ήταν έκδηλο το ενδιαφέρον της για το «γυναικείο ζήτημα», καθώς παρακολουθούσε τη δράση γυναικείων συλλόγων και την έκδοση γυναικείων εντύπων τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό, χωρίς να παραλείπει να σημειώνει τις προόδους των γυναικών σε διάφορους τομείς της τέχνης και της επιστήμης.²²⁵

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως η Παπαδοπούλου σε ηλικία μόλις εικοσιτεσσάρων ετών είχε αξιοσημείωτη γνώση της λατινικής, της αρχαίας και νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Την ενδιέφεραν ιδιαίτερα ο Κάλβος και ο Σολωμός, και οι γυναίκες ποιήτριες και διηγηματογράφοι. Ταυτόχρονα, είχε αξιοσημείωτη ενημέρωση –και αυτό μας εκπλήσσει, αν λάβει κανείς υπόψη το περιορισμένο πνευματικό κλίμα της εποχής–

---

²²⁴ Βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια, «Η κριτική της λογοτεχνίας» και «Το μεταφραστικό έργο», σ. 215-310 και 311-319.

²²⁵ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο, «*Εστιάδες...*», σ. 407-458.

γύρω από την ξένη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και την παιδαγωγική, αλλά και για το γυναικείο ζήτημα.

Το πνευματικό κλίμα της Αμμοχώστου ενθάρρυνε και ενίσχυσε τις πνευματικές αναζητήσεις της νεαρής τότε Παπαδοπούλου, καθώς η πόλη αυτή κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ήταν μια πόλη αναπτυσσόμενη, με ενδιαφέρουσα καλλιτεχνική και πολιτιστική κίνηση,²²⁶ γόνιμες ζυμώσεις και διάθεση ανανέωσης και δημιουργίας.²²⁷ Κατά καιρούς, μάλιστα, Ελλαδίτες λογοτέχνες και διευθυντές εφημερίδων επισκέπτονταν την Αμμόχωστο, ενθαρρύνοντας την εγχώρια πολιτιστική κίνηση.²²⁸ Παρά το ενδιαφέρον πνευματικό κλίμα της πόλης, στο οποίο η Παπαδοπούλου έδινε δυναμικά το παρόν, τον Ιούλιο του 1919 υπέβαλε την παραίτησή της από το Παρθεναγωγείο, όπου υπηρετούσε ως πρώτη τη τάξει διδασκάλισσα, και αποδέχθηκε τον διορισμό της ως διευθύντριας του Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου Λάρνακας.²²⁹ Στη Λάρνακα θα αναπτύξει σημαντική εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα, για δύο χρόνια (1919-1920 και 1920-1921), πριν ξεκινήσει για ευρύτερες σπουδές στην Ευρώπη.

Ανώτερες σπουδές στο εξωτερικό

Η Παπαδοπούλου το 1921, δεκαέξι χρόνια μετά την αποφοίτησή της από το Αρσάκειο Αθηνών και ύστερα από ευδόκιμη υπηρεσία σε εκπαιδευτήρια της Κύπρου, αποφάσισε να ξεκινήσει για ευρύτερες σπουδές στη Γαλλία, σε ηλικία τριάντα δύο χρόνων. Στην απόφασή της αυτή συνέβαλε σημαντικά η επιθυμία της για ανώτερη μόρφωση αλλά και

---

²²⁶ Η πολιτιστική δράση του σωματίου «Ανόρθωσις» αποτελεί βαρόμετρο της όλης πνευματικής ζωής στην Αμμόχωστο: δημιουργία ερασιτεχνικού θεατρικού ομίλου, «μανδολινάτας» και φιλαρμονικής, δανειστικής βιβλιοθήκης, διοργάνωση «εσπερίδων» με απαγγελίες ποιημάτων από ποιητές, όπως ο Δημήτρης Λιπέρης, έκδοση ποιητικών συλλογών, όπως «Τα φκιάρα της καρδιάς μου» του Παύλου Λιασιδή, οικονομική ενίσχυση συγγραφέων που δυσπραγούσαν, διοργάνωση διαλέξεων, κ.ά. Από το βήμα της «Ανορθώσεως» έδωσε και η Παπαδοπούλου τις πρώτες διαλέξεις της, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Βλ. αποσπάσματα από τα «Πρακτικά της “Ανορθώσεως”» στο κείμενο του Ανδρέα Καλλή, «Το χρονικό της Ανορθώσεως», στο: *Ανόρθωσις, ιστορική μνήμη 1911-1968*, Κύπρος χ.χ., σ. 16-19.

²²⁷ Για το πνευματικό κλίμα της Αμμοχώστου την εποχή αυτή, βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 42-67, του ίδιου, «Πνευματικές αναζητήσεις της εποχής της αγγλοκρατίας μέσα από τον ημερήσιον και περιοδικόν τύπον», *Κυπριακά 1878-1955...*, ό.π., σ. 212-214, Μαρίας Ιωάννου, «Θεατρική κίνηση στην πόλιν της Αμμοχώστου από το 1898-1952», στον τόμο: *Τιμή στην Μαρία Ιωάννου...*, ό.π., σ. 150-153 και Θεοδόσης Νικολάου, *Η πνευματική φυσιογνωμία της Αμμοχώστου*, χ.τ. 1983.

²²⁸ Για παράδειγμα, η Θεώνη Δρακοπούλου [Μυρτιώτισσα], ο Σωτήρης Σκίπης και η Ευγενία Δ. Ζωγράφου είχαν επισκεφθεί την Αμμόχωστο. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 896 (21 Ιανουαρίου / 3 Φεβρουαρίου 1923), σ. 3, «Εξ Αμμοχώστου», φ. 900 (4/17 Φεβρουαρίου 1923), σ. 3, «Εξ Αμμοχώστου».

²²⁹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 516-518, όπου πιθανολογούνται και οι λόγοι αυτής της παραίτησης.

το αδιέξοδο που δημιουργήθηκε σχετικά με τον επαναδιορισμό της στη θέση της διευθύντριας στο Ευρυβιάδειο Παρθεναγωγείο Λάρνακας, όπως και η σύγκρουσή της με την πρώην διευθύντρια Παρασκευή Ιωάννου.²³⁰ Έτσι, κατά τον λόγιο γιατρό της Λάρνακας Νεοκλή Κυριαζή, «[...] αφότου ισχυροί παράγοντες ανέλαβον αγώνα να αποστερήσωσι την Λάρνακα των υπηρεσιών της δος Παπαδοπούλου [...], ένας νους προορισμένος δι' υψηλότερα επίπεδα ελάμβανε μοιραίως, δι' εχθρικής χειρονομίας την ώθησιν να πετάξη προς τα πεπρωμένα του, καθιστάμενος ευεργετικός εις ευρύτερον από τον της Λάρνακος κύκλον».²³¹

Αναχώρησε, λοιπόν, για τη Γαλλία τον Σεπτέμβριο του 1921, «προπεμπομένη από μεγάλο πλήθος Λαρνακέων» και «πυκνό εσμό μαθητριών».²³² Μετά από προεισαγωγικές μελέτες στη γαλλική και λατινική γλώσσα, έκανε την εγγραφή της στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης.²³³ Στη γαλλική πρωτεύουσα θα αποδυθεί σε έναν τεράστιο αγώνα, για να καλύψει όσο το δυνατό περισσότερους τομείς της γνώσης και της επιστήμης. Το παράδειγμά της θα ακολουθήσει η στενή φίλη της, καθηγήτρια των Γαλλικών, Κίκα Σούντια, η οποία τον Μάιο του 1922 ταξίδεψε και αυτή στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές.²³⁴ Η Παπαδοπούλου θα παραμείνει στη Γαλλία συνεχίζοντας τις σπουδές της. Στη Σορβόνη σπούδαζε Παιδαγωγικά και η Μαρία

---

²³⁰ Για τη διένεξη της Παπαδοπούλου με την πρώην διευθύντρια Παρασκευή Ιωάννου, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 517-518.

²³¹ Βλ. Ν. Κυριαζής, «Η δεσποινίς Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 933 (16 Ιουνίου 1923), σ. 3. Ο γιατρός Νεοκλής Κυριαζής συνδεόταν φιλικά με την Παπαδοπούλου, αφού στο αρχείο του βρέθηκαν ταχυδρομικά δελτάρια που του έστειλε από το Παρίσι κατά το διάστημα 28 Σεπτεμβρίου 1921 έως και 11 Απριλίου 1924. Ο μ. Φοίβος Σταυρίδης έθεσε υπόψη μου τα δελτάρια αυτά. Βλ. σχετικά, Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής...*, ό.π., σ. 64-65.

²³² Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1441 (3/16 Σεπτεμβρίου 1921), σ. 3, στήλη «Διάφορα», όπου δίνεται και η πληροφορία ότι η Παπαδοπούλου ταξιδεύει στη Γαλλία «[...] χάριν ευρύτερων φιλολογικών και δημοσιολογικών σπουδών».

²³³ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1443 (17 Αυγούστου / 30 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 2, στήλη «Διάφορα», σχετικά με την εγγραφή της Παπαδοπούλου στη Σορβόνη, που χαρακτηρίζεται ως το αρχαιότερο πανεπιστήμιο του κόσμου με τεράστια φήμη και δίνεται η πληροφορία ότι εκείνη τη χρονιά προστέθηκε νέα έδρα, της «Επιστήμης της Εκπαιδευσεως», υπό τον καθηγητή Fauconnet.

²³⁴ Με επιστολή της σε εφημερίδα της Λάρνακας η Παπαδοπούλου θα αναγγείλει από το Παρίσι με εμφανή χαρά τη θριαμβευτική επιτυχία της φίλης της στη γαλλική γλώσσα και φιλολογία, σημειώνοντας ότι η ίδια παρακολούθησε «λέξιν προς λέξιν τας εξετάσεις της δεσποινίδος Σούντια» και άκουσε τους επαίνους που απηύθυναν σε αυτήν οι καθηγητές της. Η Σούντια θα επιστρέψει μερικούς μήνες αργότερα στην Κύπρο. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 856 (3/16 Σεπτεμβρίου 1922), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις» και φ. 862 (24 Σεπτεμβρίου / 7 Οκτωβρίου 1922), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος» – «Αφίξεις». Η Κ. Σούντια (1888-1982) υπήρξε στενή φίλη της Παπαδοπούλου, συνάδελφός της στο Ευρυβιάδειο Παρθεναγωγείο και συνεργάτιδά της στη «Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ελληνίδων Λάρνακος». Με αυτήν αλληλογραφούσε από την Πάτρα, και σε αυτήν έστειλε την τελευταία φωτογραφία της με χειρόγραφο αφιέρωση. Δυστυχώς, το αρχείο αυτό καταστράφηκε από την αδελφή της, Φρόσω Σούντια, σύμφωνα με μαρτυρία της ίδιας. Για την Κ. Σούντια, βλ. και *Ελευθερία*, φ. 838 (7/20 Μαΐου 1922), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», φ. 853 (20 Αυγούστου / 2 Σεπτεμβρίου 1922), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις», Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 557, Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου, Ψηφίδες ζωής...*, ό.π., σ. 51-54, 57 και της ίδιας, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 19-20.

Χριστοδούλου Τσαμαντά, η οποία, όπως αναφέρθηκε, υπήρξε καθηγήτριά της στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης.²³⁵

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί η οικονομική στήριξη που προσέφερε στην Παπαδοπούλου ο θείος της Ιωάννης Αλεξανδρίδης. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους εντοπίσαμε εγγυητική επιστολή που είχε αποστείλει στον Διοικητή Λάρνακας, δηλώνοντάς του, όπως το ζητούσε ο αγγλικός νόμος, ότι αναλαμβάνει όλα τα έξοδα της ανιψιάς του κατά τη διάρκεια των σπουδών της στη Γαλλία.²³⁶ Ο Αλεξανδρίδης θα την επισκεφθεί, μάλιστα, στο Παρίσι το καλοκαίρι του 1922 μαζί με τη γυναίκα του και την κόρη του Λούλλα.²³⁷

Οι σπουδές της Παπαδοπούλου στη Γαλλία υπήρξαν εντυπωσιακές. Σε ανταποκρίσεις της από τη Λάρνακα η εφημερίδα *Ελευθερία*, η οποία πιθανότατα ενημερωνόταν από την Κίκα Σούντια ή τον Οδυσσέα Ευρυβιάδη Wideson,²³⁸ γαμβρό της Σούντια, συνεργάτη και ανταποκριτή της *Ελευθερίας* και άλλων εφημερίδων, θα αφιερώνει συχνά λίγο χώρο παρουσιάζοντας τις επιτυχίες της «Κυπρίας κόρης» στους διάφορους τομείς της επιστήμης. Από αναφορές ή σημειώματα της εφημερίδας αυτής μαθαίνουμε ότι η Παπαδοπούλου το 1923 ήλθε πρώτη σε «δοκιμαστικές εξετάσεις» ανάμεσα σε 28 άλλους υποψηφίους στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης²³⁹ και ότι αργότερα της απονεμήθηκε «μέγας έπαινος», επειδή η φιλοσοφική διατριβή που υπέβαλε στα Παιδαγωγικά, ανάμεσα σε εξήντα άλλους σπουδαστές, Γάλλους και άλλων εθνικοτήτων, κρίθηκε πρώτη μεταξύ των ξένων σπουδαστών και ισάξια με την εργασία μόλις τεσσάρων Γάλλων. Η εργασία της χαρακτηρίστηκε από τους καθηγητές

---

²³⁵ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, ανωτέρω, σ. 81. Η Τσαμαντά λίγους μήνες πριν από τις πτυχιακές της εξετάσεις αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές της λόγω οικονομικών δυσχερειών. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 862 (24 Σεπτεμβρίου / 7 Οκτωβρίου 1922), σ. 3, στήλη «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος» και *Ημέρα της μητέρας...*, ό.π., σ. 18-19.

²³⁶ Η επιστολή αναφέρει, ανάμεσα σε άλλα: «[...] Εν σχέσει με την ανεψιάν μου Δίδα Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου [...] λαμβάνω την τιμήν να σας πληροφορήσω ότι αναλαμβάνω εγώ να αποστέλλω προς αυτήν τακτικά όλα τα έξοδα όσα θα εχρειάζετο διά τας εκεί σπουδάς της, καθ' όλον τον χρόνον τής εκεί διαμονής της, καθώς και όλα τα έξοδα μετά ταύτα διά την επιστροφήν της εις Κύπρον μέχρι λιρών πεντακοσίων [...] και πλέον 500. Όθεν παρακαλώ δεχθείτε την παρούσαν μου ως εγγύησιν διά τα άνω. Μεθ' υπολήψεως Ι. Φ. Αλεξανδρίδης δικηγόρος εν Βαρωσίοις [...]».

²³⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 848 (16/29 Ιουλίου 1922), σ. 2, στήλη «Κοινωνική ζωή», «Αναχωρήσεις», φ. 869 (19 Οκτωβρίου / 1 Νοεμβρίου 1922), σ. 2, στήλη «Κοινωνική ζωή», «Αφίξεις» και προφορική μαρτυρία κυρίας Λούλλας Αλεξανδρίδη-Χειλιμίντη στο: Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 33-34 και, σχετικά, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 105.

²³⁸ Για τον Οδυσσέα Ευρυβιάδη-Wideson (1896-1956), δημοσιογράφο, βουλευτή, λόγιο και μέλος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 149-150.

²³⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 893 (11/24 Ιανουαρίου 1923), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», όπου αναφέρονται τα εξής: «Γνωρίζαντες την ικανότητα και την φιλοπονίαν της δ. Παπαδοπούλου, δεν είχομεν την ελαχίστην αμφιβολίαν, ότι [...] θα ετίμα την Ελληνίδα γυναίκα αριστεύουσα. Ου μόνον ο κόσμος των εν Λάρνακι και ανά την Κύπρον εκτιμητών της δ/δος Παπαδοπούλου, αλλά και πάντες θα ευχαριστηθώσιν ότι τέκνα της Κύπρου εις την ξένην τιμώσι την πατρίδα και το γυναικείον φύλον. Η δ/νις Παπαδοπούλου έχει μέλλον [...]».

της ως «προσωπική και πρωτότυπος και πλήρης μεγάλων ιδεών».²⁴⁰ Αργότερα, θα καταταχθεί πρώτη μεταξύ των εξετασθέντων σπουδαστών στις «επί διπλώματι» εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης,²⁴¹ και προσερχόμενη διαδοχικά σε εξετάσεις θα αποκτήσει, «με πανηγυρικήν επιτυχίαν», πέρα από το «Δίπλωμα των Παιδαγωγικών», «διπλώματα φιλοσοφίας, φιλολογίας και δημοσιολογίας».²⁴² Η εφημερίδα δεν παρέλειπε να συγχαρεί «την μελετηροτάτην και αγχινουστάτην Κυπρίαν κόρην», που τιμούσε τον εαυτό της αλλά και την ιδιαίτερη πατρίδα της στο εξωτερικό, τονίζοντας, ταυτόχρονα, ότι η Κύπρος όφειλε να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες της, όταν θα επέστρεφε, για να προσδώσει θετικότερη κατεύθυνση στην κυπριακή παιδεία. Ο Νεοκλής Κυριαζής δίνει την πληροφορία ότι «η γαλλική σοφία, εκτιμήσασα δεόντως και πρωίμως την φοιτήτριαν ακόμη [Παπαδοπούλου], επρότεινεν εις αυτήν δύο θέσεις, την μίαν μάλλον της άλλης τιμητικήν [...]»,²⁴³ αλλά δεν κατέστη δυνατόν να διευκρινισθεί ποιες ήταν αυτές οι δύο θέσεις.

Έχει αρκετό ενδιαφέρον και ένα σημείωμα της Παπαδοπούλου από το Παρίσι με τίτλο «Η Κυπριακή Φιλολογία», όπου ενημερώνει τους πνευματικούς δημιουργούς στην Κύπρο ότι «εις το εκεί Νεοελληνικόν Ινστιτούτον του Πανεπιστημίου της Σορβόνης παρατηρείται τελεία έλλειψις κυπριακών πνευματικών προϊόντων» και ζητά να αποστέλλουν οι δημιουργοί τα έργα τους μέσω της εφημερίδας.²⁴⁴

Πέρα από τις δημοσιογραφικές πληροφορίες για τις σπουδές και τα πτυχία της Παπαδοπούλου, το «Βιβλίο Μητρώου και Ποιότητας των λειτουργών Μέσης Εκπαιδευσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», που υπάρχει στο Αρχείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, δίνει στοιχεία για τις σπουδές που πραγματοποίησε, όπως και για τα πτυχία της, των οποίων αντίγραφα ίσως είχε καταθέσει με τον διορισμό της στην Πάτρα. Αυτά τα πτυχία, όπως αναγράφονται, είναι τα εξής: Πτυχίο Παιδαγωγικών

---

²⁴⁰ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 928 (30 Μαΐου 1923), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις» – «Μέγας έπαινος» και *Παρίς*, φ. 811 (31 Μαΐου 1923), σ. 3, στήλη «Διάφοροι ειδήσεις».

²⁴¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 932 (13 Ιουνίου 1923), σ. 2, στήλη «Κοινωνική ζωή» – «Εξετάσεις».

²⁴² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 941 (14 Ιουλίου 1923), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις» – «4 διπλώματα».

²⁴³ Βλ. Ν. Κυριαζής, «Η δ[εσποινίς] Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 933, ό.π. Στο σημείωμα αυτό αξιοπρόσεκτη είναι και η προτροπή προς τους «ανά το παγκύπριον εκτιμητάς της δ[εσποινίδ]ος Παπαδοπούλου, και είναι πολλοί», να σκεφθούν εγκαίρως με ποιο τρόπο θα ήταν δυνατόν η κυπριακή Παιδεία να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες της, πράγμα που φανερώνει την παγκύπριας εμβέλειας εκτίμησή της οποίας έχαιρε.

²⁴⁴ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 908 (17 Μαρτίου 1923), σ. 3, στήλη «Γεγονότα και σχόλια». Το Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης (Institut Néo-hellénique de la Sorbonne) με την πλουσιότετη βιβλιοθήκη του, ιδρύθηκε το 1920 από τον Hubert Pernot, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος καθηγητής στην έδρα του Ινστιτούτου. Η Παπαδοπούλου παρακολούθησε το διδακτικό αντικείμενο του Pernot: *Langue et littérature grecques modernes: La littérature grecques modernes aux XIXe et XXe siècles*, στο πλαίσιο της φοίτησής της στο τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών της Σορβόνης. Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 93-94.

Πανεπιστημίου Παρισίων, που απέκτησε το 1923 με βαθμό «άριστα», Πτυχίο Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Παρισίων, το 1924, με βαθμό «άριστα», Δίπλωμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Παρισίων, το 1923, χωρίς να αναγράφεται βαθμός, και Δίπλωμα Δημοσιογραφίας από τη Διεθνή Σχολή Ανωτέρων Κοινωνικών Σπουδών του Παρισιού (École interralliée des hautes études sociales de Paris), το 1924, και πάλι χωρίς αναγραφή βαθμού.²⁴⁵

Μετά από επιτόπια έρευνά μας στα Γενικά Αρχεία της Γαλλίας και του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, εντοπίσαμε τα ακόλουθα πρωτότυπα διπλώματα της Περσεφόνης Παπαδοπούλου:

Έξι Certificats d'études supérieures, δηλαδή διπλώματα ανωτέρων σπουδών από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Παρισιού (Faculté des lettres de l'Université de Paris):

- α) Certificat d'études supérieures de philologie, που το απέκτησε στις 6 Ιουλίου 1923.
- β) Certificat d'études supérieures de science de l'éducation, που το απέκτησε στις 9 Ιουλίου 1923.
- γ) Certificat d'études supérieures d'histoire générale de la philosophie, που το απέκτησε στις 9 Ιουλίου 1924.
- δ) Certificat d'études supérieures de morale et sociologie, που το απέκτησε στις 10 Ιουλίου 1924.
- ε) Certificat d'études byzantines et néo-helléniques, που το απέκτησε στις 29 Ιουλίου 1924.
- στ) Certificat d'études supérieures de psychologie, που το απέκτησε στις 6 Ιουλίου 1923.

Όλα αυτά, μαζί με το Πιστοποιητικό καλής γνώσης μιας «ζώσης γλώσσας» τής έδωσαν το δικαίωμα να αποκτήσει το πτυχίο Licencié ès lettres στη Φιλοσοφία (Certificat

---

²⁴⁵ Βλ. «Βιβλίον Μητρώου και Ποιότητα των λειτουργών Μέσης Εκπαιδύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», σ. 125. Τα πτυχία και διπλώματα αυτά αναφέρονται και από την ίδια την Παπαδοπούλου σε επιστολή της στον Τύπο, όταν μέλη της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας, τον Ιούλιο του 1934, είχαν αμφισβητήσει τα πανεπιστημιακά προσόντα της και το ενδεχόμενο να αναλάβει τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας. Απουσιάζει η αναφορά στο Δίπλωμα Δημοσιογραφίας, ίσως γιατί δεν χρησιμοποιήθηκε ως αποδεικτικό στοιχείο της παιδαγωγικής κατάρτισής της. Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Ανοικτή επιστολή», *Πρωινή*, φ. 593 (12 Ιουλίου 1934), σ. 3. Τα ίδια περίπου πτυχία αναφέρονται και από τη Γεωργαντοπούλου στη βιογραφία της για την Παπαδοπούλου. Βλ. Γεωργαντοπούλου, «Παιδαγωγικών Μνημόσυνον. Η βιογραφία της Π. Παπαδόπουλου», *ό.π.*, σ. 14.

d'aptitude au grade de licencié ès lettres, série philosophie), δηλαδή πτυχίο Φιλοσοφικής Σχολής, στις 23 Ιουλίου 1924. Για να αποκτήσει κανείς το πτυχίο αυτό χρειαζόταν να προσκομίσει απολυτήριο Γυμνασίου ή κάτι ανάλογο, τέσσερις εξαμηνιαίες εγγραφές και τέσσερα certificats ανωτέρων σπουδών.²⁴⁶ Η ίδια παρουσίασε όχι μόνο τα απαραίτητα τέσσερα αλλά έξι certificats.²⁴⁷

Πέρα από αυτά, μετά από τριετή φοίτηση στην École interalliée des hautes études sociales de Paris, μια πολυδύναμη και μοντέρνα σχολή για την εποχή, που είχε διάφορους επιστημονικούς κλάδους, απέκτησε το σχετικό δίπλωμα το 1924. Συγκεκριμένα, παρακολούθησε το Τμήμα Δημοσιογραφίας και Δημοσιολογίας (École de journalisme et de préparation à la vie publique) και πήρε δίπλωμα δημοσιογραφίας (Diplôme de journalisme d'école interalliée des hautes études social de Paris). Στον *Οδηγό Σπουδών* του γαλλικού Πανεπιστημίου διευκρινίζεται ότι το Τμήμα αυτό ήταν παράλληλα και σχολή τεχνικής [του λόγου], που προετοίμαζε επαγγελματικά για σταδιοδρομία στον Τύπο και στον δημόσιο λόγο, και περιλάμβανε διδακτικά αντικείμενα που αναφέρονταν σε κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά προβλήματα.²⁴⁸

Μετά από έρευνά μου στα αρχεία της Βιβλιοθήκης και της Πρυτανείας της Σορβόνης, έγινε δυνατή η εξακρίβωση, επίσης, των καθηγητών της Παπαδοπούλου και των προγραμμάτων σπουδών που παρακολούθησε κατά τη διάρκεια των σπουδών της στο Παρίσι. Σύμφωνα με τον *Οδηγό Σπουδών* των ετών 1922-1923, 1923, 1924, της Φιλοσοφικής Σχολής του γαλλικού Πανεπιστημίου (*Livret de l'étudiant*, ό.π.) τα

---

²⁴⁶ Το δίπλωμα αυτό, το οποίο μπορούσε να αποκτήσει κάποιος κατά τη διάρκεια κανονικής φοίτησης δύο χρόνων (χωρισμένης σε τέσσερα εξάμηνα), υπέγραφε ο Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Παρισίων, μετά από έγκριση της Γαλλικής Ακαδημίας, και αντίγραφό του μεταβιβάζοταν στον Πρύτανη της Ακαδημίας των Παρισίων. Ετίθετο δε υπόψη και του Υπουργού Δημόσιας Παιδείας. Βλ. Université de Paris, *Livret de l'étudiant de Paris*, Bureau des Renseignements scientifiques à la Sorbonne, Presses Universitaires de France, Paris 1923-1924, σ. 134-136.

²⁴⁷ Στα αρχεία του Πανεπιστημίου της Σορβόνης αναφέρονται τα εξής στο λήμμα «Περσεφόνη Παπαδοπούλου»: Persefoni Aristodemou Papadopoulou, Écrivain chypriote qui avait fait ses études à l'université de la Sorbonne dans les années 1920-1925.

- Diplôme de Pédagogie de l'université de Paris, 1923,
- Diplôme de l'École Philosophie de 1924
- Diplôme d' Études Byzantines et de Grec-modernes
- Diplôme de Journalisme d'École interalliée des hautes études sociales de Paris, 1924,
- Diplôme de Sociologie
- Doctorat de Philosophie. Sa thèse: «Le problème d'intelligence par rapport à la vie sentimentale».

²⁴⁸ Βλ. Université de Paris, *Livret de l'étudiant*, ό.π., 1922-1923, σ. 235-236. Δεν γνωρίζουμε ποιοι ήταν οι απώτεροι στόχοι και οι βλέψεις της Παπαδοπούλου και αν έφταναν μέχρι τη διεκδίκηση θέσης στον δημόσιο πολιτικό βίο της Κύπρου, δεδομένης και της προσπάθειάς της για απόκτηση του δικαιώματος του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι» από τις γυναίκες του νησιού. Πάντως η ίδια εξέφρασε κάποιες σκέψεις όσον αφορά στη σύσταση της Ελληνικής Βουλής, σημειώνοντας ότι «ο αποκλεισμός των εν ενεργεία εκπαιδευτικών λειτουργών από του βουλευτικού αξιώματος οπουδήποτε επετεύχθη, είτε διά νόμου είτε διά σιωπηρώς εμπειρωθείσης συνηθείας, ασφαλώς έβλαψε». Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα. Η εν Ελλάδι μεταρρυθμιστική κίνησις και τα κυριώτερα προβλήματα του κυπριακού σχολείου*, εν Λευκωσία Κύπρου 1930, σ. 8.

παρεχόμενα μαθήματα χωρίζονταν σε διαλέξεις και σε δημόσια μαθήματα και δίνονταν στα αμφιθέατρα ή στα ινστιτούτα της Σορβόννης και σε άλλους χώρους που ανήκαν στο Πανεπιστήμιο. Παρακολούθησε τα περισσότερα από τα προσφερόμενα μαθήματα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικών και Ψυχολογίας, Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Μεσαιωνικής Ιστορίας (Βυζαντινής Ιστορίας), Νεοελληνικής Φιλολογίας και Κοινωνιολογίας, τις έδρες των οποίων κατείχαν λαμπρά ονόματα της γαλλικής σοφίας και διανόησης, για να αποκτήσει τα *certificats d'études supérieures* που προαναφέρθηκαν. Ενδεικτικά, από τα πολλά διδακτικά αντικείμενα των σπουδών της σταχυολογούνται τα εξής, όπως και οι καθηγητές που τα δίδαξαν:

André Lalande: *La logique des sciences morales, logique et méthodologie.*

Lévy-Bruhl: *Histoire de la philosophie moderne (Locke, Leibnitz...).*

Georges Dumas: *Psychologie expérimentale: Psychologie pathologique, psychologie normale, psychologie clinique et expérimentale.*

Henri Delacroix, *Psychologie général.*

Th. Simon: *Pédagogie expérimentale – étapes, théorie et technique de quelques enseignements.*

M. Piéron: *Conférences techniques et direction de travaux d'élèves: La mesure en psychologie (psychométrie et psychographie, les méthodes des tests, le calcul des corrélations etc.).*

Paul Fauconnet: *Science de l'éducation et sociologie.*

Wallon: *Psychologie appliquée à la éducation: La vie affective et l'imagination chez l'enfant – travaux pratiques.*

Charles Diehl: *Histoire byzantine: La France en orient au moyen-âge, l'empire byzantine du commencement du VI siècle à la fin du IX (518-807), la société byzantine au temps des Comnènes et des Paléologues, l'empire byzantine de 800 à 1204.*

Hubert Pernot: *Langue et littérature grecques modernes: La littérature grecques moderne aux XIXe et XXe siècles.*

C. Bouglé: *Histoire de l'économie sociale: Cours de sociologie économique, histoire de l'économie sociale (études sur le socialisme français au XIXe siècle), morale et sociologie.*

Οι καθηγητές της Παπαδοπούλου στη Σορβόννη ήταν –οι περισσότεροι– σημαντικές μορφές των γραμμάτων, λαμπροί επιστήμονες, που συνέβαλαν στη διατήρηση της μεγάλης παράδοσης του αρχαιότερου αυτού γαλλικού Πανεπιστημίου. Μπορούν να αναφερθούν ιδιαίτερα ο φιλόσοφος André Lalande,²⁴⁹ μαθητής και μελετητής του Durkheim, συγγραφέας του περίφημου *Τεχνικού και κριτικού λεξικού της Φιλοσοφίας*, ενός από τα εγκυρότερα λεξικά του είδους του, που επανεκδίδεται μέχρι σήμερα, ο λόγιος Gustave Lanson, συγγραφέας της *Ιστορίας της Γαλλικής Λογοτεχνίας* (1894), ο οποίος εφάρμοσε την ιστορική μέθοδο στη φιλολογία, ο διαπρεπής βυζαντινολόγος Charles Diehl και ο ελληνιστής και γλωσσολόγος Hubert Pernot, ιδρυτής του Νεοελληνικού Ινστιτούτου, ο ιδρυτής της Κοινωνιολογίας Paul Fauconnet, ο γιατρός Théodore Simon, μαθητής και συνεργάτης του Γάλλου ψυχολόγου Alfred Binet, ιδρυτή του περίφημου παιδαγωγικού εργαστηρίου των Παρισίων και της «Société pour l'étude psychologique de l'enfant», εκ των θεμελιωτών της Ψυχομετρίας, ο φιλόσοφος και ανθρωπολόγος Lucien Lévy-Bruhl, ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος C. Bouglé, οι ψυχολόγοι George Dumas και Henri Delacroix, οι παιδαγωγοί M. Piéron, P. Janet κ.ά.

Έχουν εντοπισθεί πολλά από τα βιβλία που διάβασε η Παπαδοπούλου κατά την περίοδο των σπουδών της στη Γαλλία (1921-1924), και τα οποία βρίσκονταν είτε στη βιβλιοθήκη του Αρσακείου Πατρών, στην οποία περιήλθαν μετά τον θάνατό της, είτε στο σπίτι της κυρίας Αλέκας Παυλίδου, θετής κόρης της αδελφής της. Τα περισσότερα είναι βιβλιοδετημένα και φέρουν τα αρχικά της στο εξώφυλλο, ενώ συχνά στα εσωτερικά φύλλα η ίδια σημειώνει το όνομά της και την ημερομηνία της αγοράς ή της ανάγνωσής τους. Οι πολλές υπογραμμίσεις και σημειώσεις της στο περιθώριο μαρτυρούν την προσοχή με την οποία τα διάβασε. Αρκετά είναι, προφανώς, διδακτικά εγχειρίδια και υπάρχουν και άλλα, ευρύτερου ενδιαφέροντος, βιβλία, τα οποία πιθανότατα της πρότειναν οι καθηγητές της και τα προμηθευόταν η ίδια από βιβλιοπωλεία του Παρισιού. Μερικά βιβλία φέρουν ημερομηνίες μεταγενέστερες των ετών 1921-1924 (π.χ. 1929, 1933) και την ένδειξη «Κύπρος», πράγμα που αποδεικνύει ότι η Παπαδοπούλου συνέχισε να ενημερώνεται στους τομείς των επιστημών που την ενδιέφεραν και να προμηθεύεται επιστημονικά βιβλία από τη Γαλλία και μετά το τέλος των εκεί σπουδών της και την επιστροφή της στην Κύπρο. Από το πλήθος των βιβλίων

---

²⁴⁹ Βλ. André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, édition originale, en fascicules, dans le Bulletin de la Société française de Philosophie, 1902-1903 και Émile Durkheim, *Cours de philosophie fait au Lycée de Sens* (Student lecture notes taken from Durkheim's course on Philosophy in 1883-1884 by André Lalande).

που διάβασε την περίοδο αυτή, ενδεικτικά παραθέτουμε ανά θεματική ενότητα τα ακόλουθα (σε παρένθεση δίνεται η ημερομηνία που σημειώνει η ίδια στην πρώτη εσωτερική σελίδα των βιβλίων):

Φιλοσοφία:

Alfred Fouillée, *Histoire de la philosophie*, Paris 1924.

Alfred Fouillée, *Le mouvement idéaliste et la réaction contre la science positive*, Paris 1921 (Νοέμ. 1933).

Victor Delbós, *La philosophie française*, Paris 1921 (Μαί 1922).

Henri Delacroix, *La religion et la foi*, Paris 1922.

Richard Wilson, *The foundations of History*, εκδ. Thomas Nelson and Son Ltd (Περσ. Π. Φεβρ. 1932).

L. Lévy-Bruhl, *La morale et la science des mœurs*, Paris 1922.

O. Hamelin, *Le système d'Aristote*, Paris 1920.

Paul Fontana, *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion*, Paris 1922 (Paris 1924).

William James (H. Bergson), *Le pragmatisme*, Paris 1912 (Paris 21 Μαΐου 1923).

Amélie Hamaide, *La méthode de Croly*, Suisse 1922.

Emmanuel Kant, *Critique de la raison pure* (Paris Μαί 1922).

D. Roustan, Inspecteur de l'Académie de Paris, *Leçons de Philosophie, I. Psychologie*, Paris, Libraire Delagrave (Novem. 1921).

Théodore Ruysen, *Les grands philosophes, Kant*, Paris 1915 (Paris 1924).

O Hamelin, *Le système de Descartes*, Paris 1921.

P. Chauvigny, *Organisation du travail intellectuel*, Paris 1920 (Janvier 1924).

Maurice Halbwachs, *Les philosophes, Leibniz* (Paris 1924).

L'énergie spirituelle essais et conférences, par Henri Bergson de l'Académie française et de l'Académie des sciences morales et politiques, Paris 1932 (Νοέμ. 1933).

Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris 1933 (Νοέμ. 1933).

Κοινωνιολογία:

C. Bouglé, *Qu'es-ce que la sociologie?* Paris 1921.

Anton Merger (Charles Adler), *L'état socialiste*, Paris 1904 (Paris 1924).

Octave Doin, éditeur, *Bibliothèque biologique et sociologique de la femme*, publiée sous la direction du Dr Toulouse, directeur du Laboratoire de Psychologie expérimentale à l'Ecole des hautes études, Paris 1923.

René Maunier, *Introduction à la sociologie*, Paris 1929 (Noém. '33).

Travaux de l'année sociologique, publiés sous la direction de M.E. Durkheim.

Paul Fauconnet, *Responsabilité étude sociologie*, Paris 1920.

G. Gide – G. Rist, *Histoire des doctrines économiques*, 1922 (Juillet 1923).

Émile Durkheim, *De la division du travail social*, Paris 1922.

André Hesse – Cleyze, *Nations de sociologie*, Paris 1924 (Oct. 1922).

Βυζαντινές και νεοελληνικές σπουδές:

Charles Diehl, *Histoire de l'empire byzantine*, Paris 1920. (Paris, 1922).

Charles Diehl, *Byzance*, Paris 1920.

Charles Diehl, *Figures byzantines I*, Paris 1920 (Paris, 1922).

Charles Diehl, *Figures byzantines II*, Paris 1921 (Paris 1922).

Φιλολογία – Λογοτεχνία:

G. Lanson – P. Tuffrau, *Manuel illustré d'histoire de la littérature française*, Paris 1932.

Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française (1789 – à nos jours)*, Paris.

G. Lanson – D. Mornet, *Le Tartuff* [Molière], Paris 1922 (Novem. 1922).

H. Taine (par Victor Giraud), *Pages choisies*, Paris 1909 (Paris Oct. 1922).

Molière, *Misanthrope*, 1922.

R. Gron, *Le petit Parisien* (Paris Nov. 1922).

Παιδαγωγικά – Ψυχολογία:

- Dr Jean Demoor – Tobie Jonkheer, *La science de l'éducation*, Paris 1922 (Μάιος 1922).
- Dr Sigm. Freud, *Introduction à la psychanalyse*, Paris 1922.
- Th. Ribot, *Psychologie de l'attention*, Paris 1919 (Αύγ. 1922).
- Th. Ribot, *La logique des sentiments*, Paris 1920 (Chypre 1924).
- Th. Ribot, *La psychologie des sentiments*, Paris 1922 (Αύγ. 1922).
- Dr Ed. Claparède, *Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale*, Genève 1920 (Φεβρ. 1923).
- Th. Ribot, *Essai sur les passions*, Paris 1923 (1924).
- Th. Ribot, *Les maladies de la personnalité*, Paris 1921 (Paris Αύγ. 1922).
- Georges Dumas, *Traite de psychologie*, Paris 1923 (1923).
- Georges Dumas, *Traite de psychologie*, Paris 1924.
- G. Tarde, *Les lois de l'imitation*, Paris 1921 (Juillet 1923).
- E. Gley, *Traité élémentaire de Physiologie I και II*, Paris 1922 (Nov. 1922).
- W. Preyer, *L'âme de l'enfant*, Paris 1887 (Chypre 1924).
- J.E. Frazer, *La tâche de psyché*, Paris 1924 (24 Janvier 1929).
- Pierre Janet, *l'automatisme psychologique, essai de phycologie expérimental sur les formes inférieures de l'activité humaine*, Paris 1921 (1924).
- Paulin Malapert, *Philosophie*, tome I, *Psychologie*, Paris 1918.
- Jules Payot, *La croyance sa nature, son mécanisme, son éducation*, Paris 1911 (21 Μαΐου 1923).
- Yves Delage, *Le rêve, Étude psychologique, philosophique et littéraire*, Paris 1925.
- Alfred Binet, directeur de laboratoire à la Sorbonne (Hautes études), *Les idées modernes sur les enfants*, Paris (Paris 1922).
- E. Régis, *Précis de Psychiatrie*, Paris 1923 (Chypre 1924).

Η Κυπρία λογία, ευρισκόμενη στο Παρίσι, παρακολούθησε και άλλες διαλέξεις, εκτός από τις απαιτούμενες για το Licencié ès lettres στη Σορβόνη. Το ανήσυχο πνεύμα της και τα γοητευτικά αντικείμενα των προσφερομένων διαλέξεων την ώθησαν να παρακολουθήσει και μαθήματα του Henri Bergson, «professeur honoraire» του

Collège de France, ο οποίος έδινε τότε δημόσια μαθήματα στη rue l'Évangile (XVIe).²⁵⁰ Σαγηνεύθηκε από την προσωπικότητα και το ύφος του φιλοσόφου και ασχολήθηκε με τη μελέτη του έργου του, ενώ θα εκπονήσει και θα δημοσιεύσει το 1938 το σύγγραμμα *Η φιλοσοφία του Bergson*. Η ίδια σημειώνει σχετικά με τις παραδόσεις του: «Η αμίμητος του λόγου του ευχέρεια χάρισε και εδημιούργησεν ιστορικήν εποχήν ομιλητού σοφού, έλκοντος μετά τόσης δυνάμεως προς εαυτόν τα πλήθη των διανοουμένων και φιλομαθών, ώστε εις τα cours publics και τας διαλέξεις αυτού να συνάπτεται αγών προς κατάληψιν θέσεως».²⁵¹

Η Παπαδοπούλου πραγματοποίησε, λοιπόν, έναν πραγματικό άθλο κατά τα χρόνια των σπουδών της στη Γαλλία, από τον Σεπτέμβριο του 1921 έως τον Ιούλιο του 1924, αποδεικνύοντας ότι διέθετε αποθέματα ψυχικών δυνάμεων, τεράστια θέληση, αυστηρή πειθαρχία και αστείρευτη φιλομάθεια. Για τα χρόνια εκείνα υπάρχει η μαρτυρία της συμφοιτήτριάς της και μετέπειτα Διευθύντριας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας του Αρσακείου Αθηνών, Άννας Γιαννοπούλου, η οποία αναφέρει: «Είχομεν την χαράν, να συμμαθητεύσωμεν μετ' αυτής εις Σορβώνην. Όσοι την εγνώρισαν εις το φωτεινόν εκείνο κέντρον των Γραμμάτων από πρωΐας μέχρις εσπέρας μετ' ορέξεως απαραμίλλου να παρακολουθή, ό,τι ωραίον σοφοί και μεγάλοι διδάσκαλοι edίδασκον εκεί και μίαν μετά την άλλην επιστήμην να ερευνά μετά ζήλου και επιμονής τόσης, ώστε να παρουσιάζεται δις του έτους εις εξετάσεις και να κατακτά, το έν μετά το άλλο τα certificats des études supérieures, δικαίως επωνόμασαν αυτήν “χαλκέντερον”».²⁵² Επίσης, η φίλη και συνεργάτριά της αργότερα στο γυναικείο σωματείο «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» Αλεξάνδρα Ευαγγελίδου-Ιακωβίδου καταθέτει τα εξής: «Είχαμε γνωρισθή [με την Περσεφόνη] εις το Παρίσι το 1921, όταν κατέφθανεν ως φοιτήτρια με τας αποσκευάς της γεμάτας από βιβλία».²⁵³ Και ο Σωκράτης Ευαγγελίδης, μετέπειτα μέλος της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας και του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, σημειώνει: «Πρωτογνώρισα την Περσεφόνη στο Καρτιέ

---

²⁵⁰ Ο Bergson δίδασκε μέχρι το 1921 στο Γαλλικό Κολέγιο κατέχοντας την έδρα της Νεότερης Φιλοσοφίας και τα μαθήματά του συγκέντρωναν πλήθος ακροατών.

²⁵¹ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 11.

²⁵² Βλ. Άννα Γιαννοπούλου, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου, Διευθύντρια Αρσακείου Πατρών» στο: *Φυσιγνωμίες τινές Αρσακειάδων...*, ό.π., σ. 86-87. Η Άννα Γιαννοπούλου και η Παπαδοπούλου παρακολούθησαν μαζί τα μαθήματα για το δίπλωμα Byzantines et Néo-helléniques. Για την Άννα Γιαννοπούλου, βλ. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια – Τοσίτσεια σχολεία...*, ό.π., σ. 279 και 322-323.

²⁵³ Βλ. «Η ομιλία της κ[υρ]ίας Αλεξάνδρας Ν. Ιακωβίδου, Προέδρου της “Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου”», *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950*, ό.π., σ. 10. Για την Αλεξάνδρα Ευαγγελίδου-Ιακωβίδου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 185-186.

Λατέν, όταν σπούδαζε στη Σορβόνη. Από την πρώτη στιγμή μου προξένησε βαθιά εντύπωση η ευρυμάθειά της, η ετοιμότης πνεύματος, η ευγλωττία της, το χιούμορ της, αλλά προπάντων η ελληνική της ψυχή. Ήτο η εποχή της Μικρασιατικής καταστροφής, μα η Περσεφόνη κρατούσε το κεφάλι ψηλά [...].²⁵⁴

Οι μεγάλες διακρίσεις της κατά τη διάρκεια των σπουδών της στο διάστημα τριών μόνο χρόνων και «η μοναδική επιτυχία την οποίαν εσημείωσεν κατά τας διδακτορικές εξετάσεις της, καθ' ας έλαβε τέσσερα πανεπιστημιακά διπλώματα», δίνουν το δικαίωμα στους καθηγητές της, να την προτιμήσουν για μια εκπαιδευτική αποστολή με δαπάνες κατά το ήμισυ του Πανεπιστημίου των Παρισίων. Μετέβη στη Γερμανία, για να παρακολουθήσει τις τελευταίες προόδους της «Παθολογικής Ψυχολογίας», διενεργώντας η ίδια επιστημονική έρευνα, και στη συνέχεια υπέβαλε σχετική έκθεση στο Πανεπιστήμιο. Στο έργο που θα εκδώσει αργότερα με τίτλο *Πίνακες ωχρότητας και καχεξίας, εκ των ερευνών του Παιδολογικού και Ψυχολογικού Εργαστηρίου του Διδασκαλείου Θηλ[έων] Κύπρου* δίνει αρκετές πληροφορίες για την έρευνά της αυτή που πραγματοποιήθηκε σε Πανεπιστήμιο του Βερολίνου στον τομέα της Πειραματικής Ψυχολογίας και η οποία είχε επικεντρωθεί στη σχέση φτώχειας και σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης των παιδιών. Η ίδια αναφέρει ότι είχε μελετήσει σχετικές έρευνες κορυφαίων επιστημόνων της «πειραματικής επί παιδων ερεύνης», όπως ήταν οι Binet, Simon, Pagliani, Roberts, Key, Heller, Broca, Mackenzie, Erismann, Niceforo, Russul, Rietz, Bowditch, Demoor και Chalmers. Μνημονεύει ιδιαίτερα την περίφημη μελέτη των Binet – Simon με τίτλο: «La misère physiologique et la misère sociale, που είχε δημοσιευθεί στην *Année Psychologique*.

Κατά τη διάρκεια αυτής της εκπαιδευτικής αποστολής της, μετά από τιμητική πρόσκληση, ταξίδεψε από το Βερολίνο στη Δρέσδη,²⁵⁵ για να συμμετάσχει στο εκεί συγκροτούμενο πανευρωπαϊκό συνέδριο για την ενθάρρυνση της διδασκαλίας της

---

²⁵⁴ Βλ. Σωκράτης Ευαγγελίδης «Νεκρολούλουδα. Για την Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 712 (29 Απριλίου 1949), σ. 1. (Για τον Σ. Ευαγγελίδη, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 147). Υπάρχει και η προφορική μαρτυρία ότι κατά τη διάρκεια των ετών 1922-1923 η Παπαδοπούλου μιλούσε ευθαρσώς σε αμφιθέατρα της Σορβόνης, αναφερόμενη στην τραγωδία της Μικρασίας και στα δίκαια του ελληνοισμού. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 34-35.

²⁵⁵ Η Παπαδοπούλου στα χρόνια των σπουδών της στη Γαλλία φαίνεται ότι είχε μάθει Γερμανικά. Σε δελτάριό της προς το ζεύγος Κυριαζή, με ημερομηνία 26 Ιουλίου 1923, σημειώνει: «Ήρχισα να συνηθίσω με Γερμανικά, παίρνω τακτικά μαθήματα και συμπληρώνω με χειρονομίες όσα δεν μπορώ να εκφράσω με λόγια». Ανάμεσα στα σωζόμενα βιβλία της εντοπίστηκε και ένα γαλλογερμανικό λεξικό: Neufelds Wörterbücher, *Französisch-Deutsch und Deutsch-Französisch* (P. Plaschke), Berlin. Το διαβατήριό της, εξάλλου, που εντοπίσαμε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, φέρει σφραγίδες που δείχνουν ότι ταξίδεψε και εκτός Γαλλίας: στη Γερμανία 19.7.1923, στο Βέλγιο 14.3.1923 και αλλού.

αρχαίας ελληνικής γλώσσας.²⁵⁶ Με όλα αυτά δεν είναι περίεργη η πληροφορία που δίνει ο Νεοκλής Κυριαζής ότι η γαλλική σοφία είχε προτείνει στη νεαρή Κυπρία δύο ακαδημαϊκές θέσεις, τις οποίες απέρριψε, γιατί επιθυμούσε να γυρίσει και να προσφέρει στην «μητρικήν νήσον».²⁵⁷

Ένα πρόβλημα δημιουργείται σχετικά με το αν η Παπαδοπούλου εκπόνησε και διδακτορική διατριβή στα χρόνια των σπουδών της στη Γαλλία. Από τον *Οδηγό Σπουδών* της Σορβόννης πληροφορούμαστε ότι για το ανώτατο αυτό δίπλωμα (Doctorat ès lettres) ήταν προϋπόθεση να έχει κανείς αποκτήσει προηγουμένως το «Licencié ès lettres», πράγμα που η ίδια κατείχε. Επίσης, γνωρίζουμε ότι το διδακτορικό μπορούσε να το αρχίσει κάποιος κατά τη διάρκεια των σπουδών για το πτυχίο Φιλολογίας, ώστε μετά τη λήψη του πτυχίου και σε συνεργασία με τους καθηγητές να αποπερατωθεί. Η διατριβή προϋπέθετε την υποβολή δύο «θέσεων» (deux thèses imprimées), τη μια στα γαλλικά και τη δεύτερη είτε στα γαλλικά είτε σε μια αρχαία ή νέα γλώσσα, επιλεγμένη από τη Σχολή. Τα στοιχεία που έχουμε για το ζήτημα αυτό είναι τα εξής:

Η εφημερίδα *Νέα Φωνή της Κύπρου*, στο φ. 1939 [2245] (24 Μαΐου 1924), σ. 3, στη στήλη «Μικρά» αναφέρει:

«Κατά πληροφορίας ληφθείσας εκ Παρισίων, η εν τω Πανεπιστημίω της Σορβόννης μετ' εξαιρετικής διακρίσεως συμπληρώσασα τας επιστημονικάς της σπουδάς ευφυστάτη συμπατριώτις μας δεσποινίς Περσεφόνη Παπαδοπούλου έτυχε και του τίτλου διδάκτορος (Doctorat) της φιλοσοφίας, εγκριθέντος παμψηφεί υπό της του Πανεπιστημίου Συγκλήτου τού υπό της δεσποινίδος Παπαδοπούλου συγγράμματος υπό τον τίτλον “Το πρόβλημα της ευφυΐας εν σχέσει με την συναισθηματικὴν ζωὴν”. Ο Πρύτανης αναγγέλλων αυτή την απονομήν του τιμητικωτάτου τίτλου, προς τον οποίον αποβλέπουν και εν αυτή τη Γαλλία μόνον όσοι προαλείφονται διά καθηγεσίαν Πανεπιστημίου, και συγχαίρων αυτή τη είπε μεταξύ άλλων ότι “πρέπει να είνε

---

²⁵⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 961 (22 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 3, «Μικραὶ ειδήσεις» -«Τιμὴ εἰς Κυπρίαν» και Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Καθηγητριάς της Φιλοσοφίας και των Παιδαγωγικῶν, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς και του Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου του Πανεπιστημίου των Παρισίων, *Πίνακες μαθητικῆς ωχρότητος και καχεξίας. Ἐκ των ερευνῶν του Παιδολογικοῦ και Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου του Διδασκαλείου Θηλ[έων] Κύπρου*, Λευκωσία Κύπρου, 1931, σ. 4-5.

²⁵⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 933, *ό.π.*, όπου και τα ακόλουθα: «Μέχρι σήμερον παρηκολουθήσαμεν βήμα προς βήμα την ευγενή της προσπάθειαν να ανέλθῃ όπου ανήλθεν ἤδη, και εἴμεθα μεταξύ κοινῶν φίλων ἀλλά και εκτιμητῶν οι πρώτοι, οι μη αμφιβάλλοντες, διά τον τελικόν θρίαμβον της σήμερον, κατά δοθείσαν υπόσχεσιν κρατούντες γλώττης. [...] υπήρξαμεν οι πρώτοι, εκ των ελαχίστων, όσοι ανήλθομεν υψηλότερα και ηδυνήθημεν να αντιληφθῶμεν οποιον θησαυρόν αξίας ενέκλειεν εν εαυτή η δ[εσποι]νίς Παπαδοπούλου».

υπερήφανος διότι είνε η μόνη Ελληνίς και η πρώτη εκ των ξένων η οποία εξέρχεται του Πανεπιστημίου φέρουσα τόσους και τόσον ζηλευτούς επιστημονικούς τίτλους».²⁵⁸

Υπέρ της άποψης ότι η Παπαδοπούλου κατά τα χρόνια των σπουδών της στη Γαλλία κατόρθωσε να αποκτήσει και διδακτορικό τίτλο, πράγμα σπανιότατο για τα δεδομένα της εποχής, συνηγορούν τα εξής:

- α) Τα σχετικά σημειώματα στις κυπριακές εφημερίδες αναφέρουν ότι αυτό έγινε μετά την αποπεράτωση των σπουδών της στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, αφού είχε ήδη αναγγελθεί ότι είχε αποκτήσει το Licence της Φιλοσοφίας (Licencié ès lettres, «προλύτης της Φιλολογίας») και είχε πάρει τέσσερα διπλώματα σε διάφορους κλάδους της επιστήμης (Φιλοσοφία, Φιλολογία, Παιδαγωγικά, Κοινωνιολογία). Άρα πρόκειται για ένα καινούργιο δίπλωμα.
- β) Η *Φωνή της Κύπρου* αναφέρεται καθαρά στον τίτλο της διδάκτορος (Doctorat) της Φιλοσοφίας, δίνεται το θέμα του συγγράμματός της και μάλιστα σημειώνεται ότι στον τίτλο αυτό αποβλέπουν και «σε αυτήν την Γαλλίαν» μόνον όσοι «προαλείφονται διά καθηγεσίαν πανεπιστημίου». Ένας απλός πτυχιακός τίτλος δεν σήμαινε βλέψεις για ακαδημαϊκή καριέρα.
- γ) Στο Αρχείο Σπουδαστών της Σορβόνης, στο λήμμα «Περσεφόνη Παπαδοπούλου» σημειώνεται, ανάμεσα σε άλλα διπλώματα και πτυχία της, και το εξής: «Doctorat de Philosophie. Sa thèse «Le problème d'intelligence par rapport a la vie sentimental». Ίσως, λοιπόν, το διδακτορικό να άρχισε να εκπονείται κατά τη διάρκεια των πτυχιακών σπουδών της, αφού είχε διακριθεί τόσο πολύ ως φοιτήτρια, ώστε να της προταθούν θέσεις στο γαλλικό Πανεπιστήμιο, και ολοκληρώθηκε μετά το πέρας τους.
- δ) Η ίδια σε μερικά δημοσιεύματά της σε εφημερίδες της Κύπρου υπογράφει με τα εξής: L.P., ΔΡ. CIN Πανεπιστημίου Παρισίων.²⁵⁹
- ε) Υπάρχει η πληροφορία ότι το 1924 είχε προταθεί στην Παπαδοπούλου θέση στο υπό ίδρυση Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, κάτι που προϋπέθετε, λογικά, κατοχή διδακτορικού τίτλου.²⁶⁰

---

²⁵⁸ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1939 [2245] (24 Μαΐου 1924), σ. 3, στήλη «Μικρά». Βλ. και *Πατρίς*, φ. 811, *ό.π.*, και *Νέον Έθνος*, φ. 1531 (16 Ιουνίου 1923), σ. 3, «Διάφορα».

²⁵⁹ Το L.P. σημαίνει Licence de Philosophie, το CIN δεν γνωρίζουμε, ενώ το ΔΡ. παραπέμπει στον τίτλο του διδάκτορος.

²⁶⁰ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1050 (13 Αυγούστου 1924), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις» – «Αφίξεις», όπου η πληροφορία ότι προσφέρθηκε στην Παπαδοπούλου «θέση καθηγητριάς εν τω ιδρυομένω εν Θεσσαλονίκη Πανεπιστημίω» και φ. 1051 (16 Αυγούστου 1924), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις», όπου

στ) Αναφέρεται σε κυπριακή εφημερίδα ότι το 1924 η Παπαδοπούλου «ανεκηρύχθη υπό του Πανεπιστημίου Αθηνών διδάκτωρ της Φιλοσοφίας».²⁶¹

Προς την άποψη ότι η Παπαδοπούλου δεν εκπόνησε διδακτορικό συνηγορούν τα εξής:

- α) Η έρευνα που έγινε προς αυτήν την κατεύθυνση στη Γαλλία δεν απέδωσε καρπούς. Στο βιβλίο με τα ονόματα των διδασκόντων της περιόδου 1923-1928 δεν υπάρχει το όνομα της, ούτε και στον σχετικό φάκελο στα Γενικά Αρχεία της Γαλλίας.²⁶² Από τη διεύθυνση της βιβλιοθήκης της Σορβόνης μου αναφέρθηκε ότι τα διδακτορικά που εκπονούνταν ξένοι φοιτητές (thèses d'auteurs étrangers) τοποθετούνταν συνήθως σε ξεχωριστό χώρο και είχαν συγκεντρωθεί στον φάκελο με τον αριθμό 895 στα υπόγεια της Σορβόνης, που δεν ήταν όμως προσβάσιμος.
- β) Από την άλλη, υπήρχε περίπτωση κάποιος να μην ήθελε να καταθέσει την εργασία του στη βιβλιοθήκη της Σορβόνης. Ερευνήθηκαν για τον λόγο αυτό και άλλες βιβλιοθήκες,²⁶³ αλλά δυστυχώς και πάλι δεν προέκυψε κάποιο στοιχείο.
- γ) Ας αναφερθεί, τέλος, ότι υπήρχε παλαιότερα η συνήθεια να φέρουν τον τίτλο του διδάκτορος απλώς οι πτυχιούχοι μιας πανεπιστημιακής σχολής.

Επομένως, το πρόβλημα κατά πόσο η Παπαδοπούλου εκπόνησε διδακτορικό στη Σορβόνη ή όχι παραμένει. Το θέμα πάντως που αναφέρεται ως τίτλος του συγγράμματός της, «Το πρόβλημα της ευφυΐας εν σχέσει προς την συναισθηματική ζωή», άπτεται σύγχρονων προσεγγίσεων της Ψυχολογίας που αφορούν στη

αναφέρεται ότι: «[...] η δ/νις Περσεφόνη Παπαδοπούλου [...] έχει προτάσεις να διδάξη εν τω Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Είναι βέβαιον ότι η ελληνική κυβέρνησις φροντίζει να συλλέξη όλα τα νέα και υγιή στοιχεία εις το εν Θεσσαλονίκη ιδρυθησόμενον Πανεπιστήμιον διά να χυθή εξ αυτού ανά τον Ελληνισμόν άπλετον φως και να μεταδοθούν νέα ιδέα, αποσκορακιζομένων πλέον των παλαιών τοιούτων [...]».

²⁶¹ Βλ. *Έθνος*, φ. 2251 (25 Μαΐου 1954), σ. 2, «Προ 30ετίας». Μάλλον πρόκειται για αναγνώριση του πτυχίου ή του τίτλου που έλαβε από τη Σορβόνη, αφού στον κατάλογο των επίτιμων διδασκόντων του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν περιλαμβάνεται το όνομά της.

²⁶² Βλ. Doctorats des Lettres ou d'Université και Faculté des Lettres, Doctorats: Registres des certificats d'aptitude, procès-verbaux, rapports, correspondances du doyen, 1912-1967.

²⁶³ Έγινε έρευνα στις ακόλουθες βιβλιοθήκες: Département des Services Publics, Centre Historique des Archives Nationales, Bibliothèque Cujas de droit et sciences économiques, Rectorat de Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Bibliothèque Marguerite Durand (Domaines: documentation sur les femmes et le féminisme).

«συναισθηματική νοημοσύνη»²⁶⁴ και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ωστόσο, πρέπει να παρατηρηθεί ότι, είτε εκπόνησε διδακτορικό είτε όχι, η προσπάθεια της Παπαδοπούλου στο Παρίσι υπήρξε τιτάνια και συγκινητική, με καταβολή τεράστιων μόχθων και μεγάλων εξόδων. Η ίδια έκανε λόγο για «υπέρογκη χρηματική δαπάνη και αμετρήτους μόχθους», ενώ η Λούλλα Αλεξανδρίδη-Χειλιμίντρη δίνει την πληροφορία ότι η Παπαδοπούλου, με την αρωγή του θείου της Αλεξανδρίδη, ξόδεψε για τις σπουδές της στη Γαλλία «το ποσό των οκτώ χιλιάδων φράγκων».²⁶⁵ Κατάφερε, λοιπόν, να πραγματοποιήσει σπουδές που λίγοι είχαν κατορθώσει, και μάλιστα σε διάστημα τριών μόνο ετών. Από τους καταλόγους των φοιτητών της Σορβόνης διαπιστώνεται ότι λίγες ήταν οι γυναίκες που κατά το 1921-1924 φοιτούσαν στο ανώτατο αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα, και αυτές ήταν κυρίως Γαλλίδες. Επομένως, η παρουσία και μόνο μιας Κυπρίας εκεί περιποιούσε τιμή τόσο στην ίδια όσο και στην ιδιαίτερη πατρίδα της.

Από την αλληλογραφία της με το ζεύγος Κυριαζή μαθαίνουμε, ανάμεσα σε άλλα, ότι κατά την παραμονή της στο Παρίσι έμενε στη rue Saint André des Artes, αρ. 28. Η οδός αυτή βρίσκεται στο Quartier Latin, κοντά στη Σορβόνη, και η πολυκατοικία όπου διέμενε, διασώζεται μέχρι σήμερα.²⁶⁶ Από ταχυδρομικό δελτάριο με ημερομηνία 10/23 Μαρτίου 1922 πληροφορούμαστε, ακόμη, ότι μέσα στο 1922 η Παπαδοπούλου, ευρισκόμενη στο Παρίσι, είχε περάσει βαριά ασθένεια: «Τι έχω υποφέρει! Πέρασα και αυτήν την φουρτούναν. Φθάνει πια! Η ζωή μου κατήντησε παραμύθι». Η ασθένεια αυτή σίγουρα έπαιξε αρνητικό ρόλο στην όλη επίδοσή της, η οποία θα μπορούσε να είναι ακόμη πιο εντυπωσιακή. Σύμφωνα με πληροφορία της Λούλλας Χειλιμίντρη, όταν την επισκέφθηκαν στο Παρίσι οικογενειακώς το 1922, τους έδειχνε με περηφάνια τα πτυχία της.²⁶⁷

Η χορεία των λαμπρών και σοφών πανεπιστημιακών δασκάλων της Σορβόνης, το πνευματικό κλίμα του Παρισιού με το πλήθος των βιβλίων και των εντύπων, τις

---

²⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά, Daniel Goleman, *Η συναισθηματική νοημοσύνη*, επιμ. Ιω. Ν. Νέστορος – Χρύσα Ξενάκη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, Isabelle Filliozart, *Η νοημοσύνη της καρδιάς*, μτφρ. Βασιλική Κοκκίνου, εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 1997.

²⁶⁵ Προφορική μαρτυρία της κυρίας Λούλλας Αλεξανδρίδη-Χειλιμίντρη στο: Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 35.

²⁶⁶ Τα ταχυδρομικά δελτάρια που έστειλε η Παπαδοπούλου στο ζεύγος Κυριαζή, έχουν ημερομηνίες 28 Σεπτεμβρίου 1921, 10/23 Μαρτίου 1922, 6/19 Ιουνίου 1922, 6 Αυγούστου 1922, 10/23 Αυγούστου 1922, 5 Φεβρουαρίου 1923, 8 Σεπτεμβρίου 1923, 26 Ιουλίου 1923, 11 Σεπτεμβρίου 1923 και 11 Απριλίου 1924.

²⁶⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 848, ό.π.: «Ανεχώρησεν εις Αθήνας διά της “Προποντίδος” και εκείθεν εις Ευρώπην μετά της αξιοτίμου κυρίας του και της μικράς θυγατρός του Λούλλας ο έγκριτος εν Βαρωσίσις δικηγόρος κ. Ι. Φ. Αλεξανδρίδης» και φ. 869, ό.π., όπου αναφέρεται ότι η οικογένεια Αλεξανδρίδη επέστρεψεν «εξ Ευρώπης» και Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 33-34, όπου στη μαρτυρία της η Λούλλα Αλεξανδρίδη-Χειλιμίντρη αναφέρει, ανάμεσα σε άλλα, ότι, καθώς επέστρεφαν από τη Γαλλία, έβλεπαν από μακριά τη Σμύρνη να καίγεται.

διαλέξεις και τα πολιτιστικά δρώμενα, διεύρυναν πολύ το φάσμα των γνώσεων, των ενδιαφερόντων και των εμπειριών της Παπαδοπούλου, ενώ η βαθιά παιδαγωγική και φιλοσοφική μόρφωση που απέκτησε, προσέδωσαν έναν τόνο εσωτερικότητας και στοχαστικότητας στην όλη προσωπικότητά της.

Με την επιστροφή της στην Κύπρο, τα χρόνια που ακολούθησαν, η Παπαδοπούλου διακρίθηκε ως καθηγήτρια των Παιδαγωγικών, της Φιλοσοφίας και της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας, ιδιαίτερα δε και για τα εμβριθή δημοσιεύματα, τις επιστημονικές δημόσιες διαλέξεις της και για την πρωτοποριακή ερευνητική δραστηριότητά της, στοιχεία που αποδείκνυαν τη συνεχή ενημέρωση και ενασχόλησή της με τους τομείς που την ενδιέφεραν, όπως η Παιδαγωγική Επιστήμη, η Πειραματική Ψυχολογία, η Κοινωνιολογία και η Φιλοσοφία.²⁶⁸ Η ίδια είχε επικοινωνία και αντάλλασσε απόψεις με τους καθηγητές Θεόφιλο Βορέα και Νικόλαο Εξαρχόπουλο, τους παιδαγωγούς Σπυρίδωνα Καλλιάφα, Νικ. Καραχρήστο και άλλους.²⁶⁹ Επίσης, έχουν περιέλθει στην κατοχή μου τετράδια μαθητριών της με σημειώσεις που αποδίδουν σχεδόν στενογραφικά τις παραδόσεις της στο Διδασκαλείο Λευκωσίας, και τα οποία αποτελούν πειστήρια της μοναδικής σε γνώσεις, πρωτοτυπία και έμπνευση διδασκαλίας της. Οι παραδόσεις της αυτές στην «Παιδαγωγική», τη «Γενική Παιδαγωγική», την «Ιστορία της Παιδαγωγικής», τη «Γενική Διδακτική», την «Ειδική Διδακτική», την «Κοινωνιολογία», την «Ψυχολογία», την «Πολιτική Αγωγή» και την «Ιστορία του Πολιτισμού»²⁷⁰ προδίδουν βαθιά γνώση και ενημέρωση γύρω από τις πιο σύγχρονες για την εποχή εκείνη τάσεις και κατευθύνσεις στις επιστήμες αυτές, είναι υψηλού επιπέδου ως προς το περιεχόμενο, τη δομή και τη μεθοδολογία και θα μπορούσαν να παραβληθούν με αντίστοιχα πανεπιστημιακά μαθήματα της δεκαετίας του 1930. Θα ήταν δε ευχής έργον να μελετηθούν και να εκδοθούν, ώστε να καταφανεί το μέγεθος της παιδαγωγικής και επιστημονικής κατάρτισης της Παπαδοπούλου.

---

²⁶⁸ Για την εκπαιδευτική πορεία και δράση της στην Κύπρο, μετά τα χρόνια των σπουδών της, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 520-529.

²⁶⁹ Βλ. Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 4-5 και 69.

²⁷⁰ Ευχαριστώ θερμά την κυρία Ανδρεανή Ηλιοφώτου και την κυρία Λούλλα Μάρκου Χαραλάμπους-Σιουκιούρογλου που μου παραχώρησαν τα τετράδια αυτά, για τα οποία βλ. και κατωτέρω, στο κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 512.

Τα χρόνια της κορύφωσης της πνευματικής της δραστηριότητας (1935-1948)

Η Παπαδοπούλου ως διευθύντρια της Αρσακείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας και των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα, θέση που ισοδυναμούσε με την εκλογή σε πανεπιστημιακή έδρα,²⁷¹ σε εποχή κατά την οποία βρισκόταν στην κορύφωση της πνευματικής και εκπαιδευτικής της δραστηριότητας, κατέκτησε τον θαυμασμό των προϊσταμένων και υφισταμένων της και ολόκληρης της πατραϊκής κοινωνίας με την παιδαγωγική και φιλοσοφική μόρφωσή της, τη βαθύτητα του πνεύματός της και την πρωτοτυπία της σκέψης της.

Ποικίλα άρθρα και δημοσιεύματά της, οι λόγοι που εκφώνησε στο Αρσάκειο και, κυρίως, το βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson*, που εξέδωσε το 1938, αποτελούν δείκτη για τον πλούτο των γνώσεων και της ανώτερης παιδείας που με κόπο είχε αποκτήσει εν καιρώ. Το βιβλίο για τον Bergson φανερώνει, πέρα από τη βαθιά γνώση του έργου του Γάλλου φιλοσόφου, στο οποίο είχε εντρυφήσει, το πόσο είχε εμβαθύνει γενικότερα στα φιλοσοφικά ζητήματα. Υπάρχει πλήθος αναφορών της σε παλαιούς και συγχρόνους φιλοσόφους, επιχειρείται η μεταξύ τους σύγκριση και γίνεται κριτική του έργου τους. Η πλατιά γνώση που διέθετε από την «υλιστική φιλοσοφία των Ιώνων» μέχρι την «ιδεαλιστική του Αναξαγόρου» και οι συχνές αναφορές της στους Σωκράτη, Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Πλωτίνο, στους πανθειστές (Ελεάτες, Hegel, Schelling, Schopenhauer), στους Descartes, Kant, Leibnitz, Renouvier, Foulée, Ravaisson, Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, Buffon, Taine, Renan, Comte, Spencer, Stanley Hall, Havelock Ellis, Ribot, Berthelot, Delage και πολλούς άλλους είναι άξια θαυμασμού.

Αξιοσημείωτη είναι και η σύνδεση που επιχειρεί η Παπαδοπούλου στο προαναφερθέν βιβλίο, μεταξύ Φιλοσοφίας και Εκπαίδευσης, καθώς αναπτύσσει τις δυνατότητες για παιδαγωγικές εφαρμογές του φιλοσοφικού συστήματος του Bergson στο σύγχρονο σχολείο. Επίσης, αναφέρεται στη σχέση Φιλοσοφίας και Λογοτεχνίας, και υποστηρίζει πως ήταν τεράστια η επίδραση, διαχρονικά, των φιλοσόφων στο πνεύμα των συγχρόνων τους και ειδικότερα στον χώρο της Λογοτεχνίας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι πέρα από τη Φιλοσοφία και την Παιδαγωγική, την ενδιέφερε πάντα η

---

²⁷¹ Βλ. τον Πρόλογο του καθηγητή Γεωργίου Μπαμπινιώτη, στο: Παρασκευά-Χατζηκώστα, Περσεφόνη Παπαδοπούλου. *Ψηφίδες ζωής...*, ό.π., σ. 8.

Λογοτεχνία, της οποίας παρακολουθούσε όσο μπορούσε τις διεθνείς και εγχώριες τάσεις και τα νέα ρεύματα.²⁷²

Η Αργυρή Χρυσανθακοπούλου, η οικιακή βοηθός της οικογένειας Παπαδοπούλου στην Πάτρα, δίνει την πληροφορία ότι η Παπαδοπούλου, μετά το επίπονο διδακτικό και διοικητικό της έργο στο Αρσάκειο, μελετούσε και συνέγραφε και μετά το δείπνο, μένοντας άγρυπνη κάποτε μέχρι και τις πρώτες πρωινές ώρες.²⁷³ Υπάρχει, λοιπόν, μεγάλη πιθανότητα, πέρα από τα δημοσιευμένα άρθρα και άλλα εμβριθή πονήματά της αυτής της περιόδου, να είχε ολοκληρώσει ή να ετοίμαζε και άλλες σημαντικές μελέτες,²⁷⁴ απότοκες του λαμπρού πνεύματός της, που η ατυχής συγκυρία του Ελληνοϊταλικού πολέμου και της Κατοχής, και η συνακόλουθη αρρώστια και ο θάνατός της, τα εμπόδισαν να έρθουν στο φως.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι σπουδές, τα διαβάσματα και οι συγγραφές της Παπαδοπούλου είναι τεκμήρια της πλατιάς παιδείας, της πνευματικής καλλιέργειάς της και του έρωτά της προς τη γνώση, αλλά και της πολυετούς θητείας της με σοβαρότητα και επιμονή στην επιστήμη. Δικαιολογημένα, λοιπόν, θεωρήθηκε «αγχινουστάτη» και «μελετηροτάτη», η «πρώτη γυνή επιστήμων» στην Κύπρο και ως μια από «τας ολίγας συγχρόνους Ελληνίδας, αίτινες δικαιούνται να διεκδικούν την πρώτην θέσιν εις λόγον ανωτέρας παιδείας [...]».²⁷⁵

---

²⁷² Στο αρχείο της Αλέκας Παυλίδου έχουν εντοπισθεί και ποιητικές συλλογές στα ισπανικά, με ιδιόχειρες σημειώσεις και υπογραμμίσεις της Παπαδοπούλου, πράγμα που φανερώνει γνώση και της ισπανικής γλώσσας και λογοτεχνίας, εκτός από τη γαλλική και τη γερμανική.

²⁷³ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 44.

²⁷⁴ Ο διάδοχός της στη Διεύθυνση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών και Γενικός Διευθυντής των Σχολείων της Φ.Ε. στην αχαϊκή πρωτεύουσα Κ. Δημητρόπουλος αναφέρει τους τίτλους μερικών μελετών της στα Γαλλικά, που δεν έχουν εντοπισθεί: «La crime et la peine», «La théorie sociologique de la connaissance» και «La théorie de Dieu dans la philosophie première d'Aristote». Βλ. Κ. Δημητρόπουλου, «Η επιστημονική δράσις της [Π.Παπαδοπούλου]», στο: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου*, ό.π. σ. 22.

²⁷⁵ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 941 (14 Ιουλίου 1923), σ. 2, στήλη «Μικραί ειδήσεις» – «4 διπλώματα» και Σπύρου [Σπυριδωνος] Καλλιόφα, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», στο: *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Γενική Διευθύντρια των Σχολείων...*, ό.π., σ. 7-8, αντίστοιχα.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Κεφάλαιο 4

ΤΑ ΕΜΜΕΤΡΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Το λογοτεχνικό έργο της Περσεφόνης Παπαδοπούλου, σκορπισμένο σε έντυπα της εποχής της, δεν συγκεντρώθηκε ποτέ σε αυτοτελή έκδοση και για καιρό ήταν γενικά παραμελημένο. Παρά το γεγονός ότι η λογοτεχνία δεν αποτέλεσε την κυριότερη πτυχή των δραστηριοτήτων της, αφού υπήρξε κυρίως νεανική ενασχόληση, ωστόσο η λογοτεχνική παραγωγή της δεν είναι ευκαταφρόνητη, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και τάση νεωτερικότητας και, το κυριότερο, αποτελεί πνευματικό επίτευγμα σε εποχές πολύ δύσκολες, ιδιαίτερα για τις «γράφουσες» γυναίκες.

Στην Κύπρο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα η ενασχόληση με τη λογοτεχνία δεν ήταν και δεν θα μπορούσε να είναι αποκλειστική και συστηματική, λόγω των ιδιαιτερώσεων ιστορικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών. Οι πρώτοι Κύπριοι λογοτέχνες ήταν ταυτόχρονα εκπαιδευτικοί και λόγιοι, εκδότες εφημερίδων, δημοσιογράφοι και λογοτέχνες, οι οποίοι στόχευαν με τα διάφορα «υπουργήματά» τους να εξυπηρετήσουν την ανάπτυξη και την προκοπή του τόπου τους.²⁷⁶ Οι γυναίκες, ειδικότερα, που ασχολούνταν με τη λογοτεχνία ήταν πολύ λίγες και το έργο των περισσότερων παραμένει ακόμα διάσπαρτο σε διάφορα έντυπα της εποχής.²⁷⁷ Η ανάσυρσή του από τη λήθη και η συγκεντρωτική έκδοση και αξιολόγησή

---

²⁷⁶ Θα μπορούσαν να αναφερθούν, ενδεικτικά, οι Θεόδουλος Κωνσταντινίδης, Ονούφριος Ιασονίδης, Ιωάννης Περγίος, Στυλιανός Χουρμούζιος, Δημοσθένης Σταυρινίδης, Γεώργιος Σταυρίδης-Ραγιάς, Πολυξένη Λοϊζιάς και ασφαλώς η Περσεφόνη Παπαδοπούλου.

²⁷⁷ Στη χορεία αυτή πρέπει να συγκαταλεχθούν η Πολυξένη Λοϊζιάς, η Καλλιόπη Πασχαλίδου-Λεοντιάδου, η Ελένη Χατζηπέτρου, η Ελένη Νικολαΐδου Αυτονόμου, η Γεωργία Λοφίτη, η Περσεφόνη Παπαδοπούλου, ίσως και μερικές άλλες. Η έρευνα γύρω από το έργο των γυναικών λογοτεχνίδων εννοείται ότι δεν θα πρέπει να γίνεται σε ένα πλαίσιο σύγκρισης και αντιπαράθεσης με την ανδρική λογοτεχνία, αλλά θα μπορούσε να αναδείξει τις ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις της γυναικείας γραφής, τις ομοιότητες ή διαφοροποιήσεις ή ιδιαιτερότητές της όσον αφορά στη θεματολογία, τη

του, θα μπορούσε να συμβάλει σε μια πληρέστερη ανάδειξη της Κυπριακής Λογοτεχνίας του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα, στόχο που επιχειρεί να υπηρετήσει και η μετά χείρας διατριβή, με την επαναξιολόγηση του λογοτεχνικού έργου της Παπαδοπούλου. Εξάλλου, όπως έχει επισημανθεί, χρειάζεται να ενισχυθεί η παράμετρος του φύλου στο ερευνητικό πεδίο που αφορά πρόσωπα και έργα, ώστε να υπάρξει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μελέτες γύρω από γυναίκες δημιουργούς και για μια πιο αντικειμενική αντιπροσώπευσή τους στις Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας.²⁷⁸

Έχει ήδη αναφερθεί στην επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την Παπαδοπούλου ότι σε παλαιότερες *Ιστορίες* ή *Γραμματολογικά σχεδιάσματα* της Κυπριακής Λογοτεχνίας και σε διάφορα άλλα σημειώματα υπάρχουν σύντομες αναφορές στη λογοτεχνική δημιουργία της και κυρίως στην ποιητική, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις απουσιάζει οποιαδήποτε σχετική αναφορά. Προσεγγίσεις στο ποιητικό της έργο επιχείρησαν παλαιότερα οι Αντώνιος Μπεμπόνης, Κώστας Κύρρης και Κύπρος Χρυσάνθης, ενώ ουσιαστικές συμβολές έχουν δώσει πιο πρόσφατα ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, στο πλαίσιο συνθετικότερων μελετών του για την κυπριακή λογοτεχνία, και η υπογραφομένη.²⁷⁹

Η έρευνα που έχει γίνει στο πλαίσιο αυτής της διατριβής, αποδεικνύει ότι η λογοτεχνική κατάθεση της Παπαδοπούλου υπήρξε αξιόλογη, αν ληφθεί, μάλιστα, υπόψη ότι αυτή παράγεται σε εποχή κατά την οποία η πνευματική κίνηση στην Κύπρο και η εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή ήταν σχετικά υποβαθμισμένες.²⁸⁰ Ως εκ τούτου, το πολύπτυχο λογοτεχνικό έργο της, ποιητικό, πεζογραφικό, κριτικό και μεταφραστικό, επιβάλλεται να επανεκτιμηθεί μέσα στο συγχρονικό πλαίσιο της δημιουργίας του, αλλά

μορφολογία, τις λογοτεχνικές τάσεις κ.λπ. Για τη συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό, βλ., ενδεικτικά, Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείος λόγος (Ποιος γυναικείος λόγος;» και Αλέξης Ζήρας, «Ο γυναικείος λόγος στη νεότερη πεζογραφία μας», *Διαβάζω*, τχ. 36 (Νοέμβριος 1980), σ. 30-35 και 43-51, αντίστοιχα, Α. Φραντζή, Κ. Αγγελάκη-Ρουκ, Ρ. Γαλανάκη, Α. Παπαδάκη, Π. Παμπούδη, *Υπάρχει, λοιπόν, γυναικεία ποίηση;* Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1990 και Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2014. Για το λογοτεχνικό και ευρύτερα συγγραφικό έργο της Π. Λοϊζιάδος, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π.

²⁷⁸ Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Η παρουσία των γυναικών συγγραφέων στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», στο: *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*, επιμέλεια: Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Τζιόβας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Μουσείο Μπενάκη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης / Μουσείο Μπενάκη, Ηράκλειο 2012, σ. 481-497.

²⁷⁹ Βλ. ανωτέρω, στο κεφάλαιο «Εισαγωγή», την επισκόπηση βιβλιογραφίας για την Περσεφόνη Παπαδοπούλου, σ. 16-19.

²⁸⁰ Για το πολιτισμικό πλαίσιο και τις ιδεολογικές τάσεις της εποχής, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», κυρίως, σ. 41-49.

και με σημερινούς όρους, ώστε να αξιολογηθεί η συνεισφορά της στη νεότερη κυπριακή λογοτεχνία.

Η ενασχόληση της Παπαδοπούλου με τη λογοτεχνία εκκινεί από το 1904 και εκτείνεται κυρίως στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η περιοδολόγηση της δημιουργίας της δεν έχει ιδιαίτερες δυσκολίες, γιατί αυτή αναπτύσσεται κυρίως στα νεανικά της χρόνια και δεν εκτείνεται πολύ χρονικά. Το πρώτο λογοτεχνικό κείμενό της, το ποίημα σε πεζό με τίτλο «Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες» δημοσιεύθηκε το 1904 στο οικογενειακό περιοδικό *Ηχώ* με το ψευδώνυμο «Η Ίρις», όταν ήταν δεκαπέντε ετών.²⁸¹ Το πρώτο έμμετρο ποίημά της με τίτλο «Στη γιορτή του πατρός μου» και με το ψευδώνυμο «Σαλαμινία» εντοπίζεται στο γυναικείο περιοδικό *Παρθενών* το 1907. Στη συνέχεια, δημοσίευσε το ποίημα «Επί τη επετείο της αλώσεως της Πόλης» στην εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* με το ψευδώνυμο «Σαλαμινία»²⁸² και πολλά άλλα ενυπόγραφα ποιήματα στη «φιλολογικήν δεκαπενθήμερον εφημερίδα των κυριών» *Εστιάδες* (1913-1915), την οποία η ίδια εξέδιδε, και αργότερα δημοσίευσε έργα της και σε άλλα έντυπα της εποχής. Μέσα στη δεκαετία του 1910 δημοσίευσε την πιο αξιόλογη ποσοτικά και ποιοτικά ποιητική παραγωγή της: πρόκειται, λοιπόν, για νεανική δημιουργία, γραμμένη κυρίως από τα δεκαπέντε μέχρι τα τριάντα δύο της χρόνια.

Κατά τη διάρκεια των νικηφόρων Βαλκανικών πολέμων, όταν κυριαρχούσε ο αλυτρωτισμός και η Μεγάλη Ιδέα,²⁸³ εποχή που κυοφόρησε ποιήματα όπως το «Έχτο βιβλίο» από την *Πολιτεία και μοναξιά* του Παλαμά και οι *Επίνικοι Α΄* του Σικελιανού, η Παπαδοπούλου μέσα από τις στήλες της εφημερίδας της δημοσίευσε ποιήματα δικά της και άλλων ποιητών, που απομακρύνονται εντελώς από το κλίμα της ρομαντικής ή ρητορικής πατριωτικής λογοτεχνίας,²⁸⁴ εισάγοντας νεωτερικά για την εποχή θεματικά

---

²⁸¹ Βλ. Η Ίρις [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες», *Ηχώ*, τχ. 26 (13 Ιανουαρίου 1904), σ. 1-2. Η λέξη Ίρις παραπέμπει στη μυθική αγγελιαφόρο των θεών αλλά και στο φυσικό φαινόμενο του ουράνιου τόξου, που δηλώνει την ευδία μετά τη βροχή, ενδέχεται, επίσης, να έχει ληφθεί ως σύμβολο από την ποιητική συλλογή της Πολυξένης Λοϊζιάδος *Ίριδες* (1901). (Για τη συλλογή αυτή, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 202-215). Το ψευδώνυμο «Η Ίρις» το έχω ταυτίσει με την Παπαδοπούλου με βάση, χρονολογικά, υφολογικά και άλλα κριτήρια.

²⁸² Βλ. Σαλαμινία [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Στη γιορτή του πατρός μου», *Παρθενών*, τχ. 14 (1 Μαΐου 1907), σ. 108 και της ίδιας, «Επί τη επετείο της αλώσεως της Πόλης», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1268 (10 Ιουνίου 1911), σ. 4, αντίστοιχα. Για τη χρήση από την Παπαδοπούλου του ψευδωνύμου Σαλαμινία, βλ. Νίκος Παναγιώτου – Παύλος Παρασκευάς, *Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα, Φιλολογική Κύπρος*, Λευκωσία 1984, σ. 55.

²⁸³ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 29-34.

²⁸⁴ Η Παπαδοπούλου διαφοροποιείται ως προς αυτό από την άλλη σημαντική λογία της Κύπρου, την προγενέστερή της Πολυξένη Λοϊζιάδα, στο λογοτεχνικό έργο της οποίας βασικές θεματικές είναι η θρησκεία, η πατρίδα και η οικογένεια, ενώ, παράλληλα, χαρακτηρίζεται και από έναν «κυπροκεντρισμό».

και μορφικά στοιχεία· και μάλιστα σε εποχή που τα κυπριακά έντυπα εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν ποιήματα των ρομαντικών της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής,²⁸⁵ παράλληλα με την εντεινόμενη παρουσία του Παλαμά.²⁸⁶ Η ποίηση που δημοσίευσε, λοιπόν, είναι επηρεασμένη, κυρίως, από την ποιητική του συμβολισμού²⁸⁷ αλλά και του «μετασυμβολισμού» ή «νεορομαντισμού και νεοσυμβολισμού» ή «όψιμου συμβολισμού» ή «νέου κύματος του συμβολισμού»,²⁸⁸ που ως όροι πρέπει να διακρίνονται, καθώς μεταξύ τους, εκτός από τη χρονική απόσταση παρατηρείται και ένας αναπροσανατολισμός των ποιητικών αναζητήσεων. Με την ποίησή της αυτή η Παπαδοπούλου έγινε ο φορέας της «νέας ευαισθησίας» στην κυπριακή ποιητική παραγωγή. Θα μπορούσε, μάλιστα, δικαιολογημένα να θεωρηθεί ως η εισηγήτρια του

Για το λογοτεχνικό έργο της Λοϊζιάδος, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 179-274.

²⁸⁵ Για παράδειγμα, ο λόγιος και κριτικός Γιάγκος Ηλιάδης σημείωνε ακόμη και το 1917 τα ακόλουθα, με την «ψυχαρική» γλώσσα του: «Και βλέπεις γι' αυτό ακόμα στις εφημερίδες μας δημοσιεύματα με αξιώσεις φιλολογικές που μου φαίνονται σα βγαλμένα από κάποια παλιά λησμονημένα συρτάρια της μακαρίας ρομαντικής εποχής [...]. Και διαβάζεις ξεβαμμένες κι εμετικές αγάπες στο φεγγάρι και στη φύση, κατάλληλες κι άξιες μονάχα να συγκινήσουνε κάποιες υπερεβασίστες κι αναιμικές γεροντοκόρες [...]. Αν διαβάζαμε θα 'μαστε αλλιώτικοι [...]. Η ψυχή και το μυαλό μας δεν θα μένανε κλειστά στα καινούργια ρεύματα της διανοήσης και της αισθητικής». Βλ. Φαέθοντας [Γιάγκος Ηλιάδης], «Κυπριώτικη Φιλολογική κίνηση», *Αλήθεια*, φ. 1906 (1034) (17 Οκτωβρίου 1917), σ. 1.

²⁸⁶ Μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα στην κυπριακή ποίηση κυριαρχούσε ο ρομαντισμός. Τη δεκαετία του 1890 και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα ποιητές, όπως ο Μενέλαος Δ. Φραγκούδης, τα αδέρφια Ευγένιος, Αριστείδης και Βίκτωρ Ζήνων, και ο Γεώργιος Μαρκίδης επιχειρήσαν να ξεφύγουν από το κλίμα του ρομαντισμού με ποιήματα που είχαν παρνασιστικούς ή συμβολιστικούς απόχρους. Τα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ο Παλαμάς ασκούσε σημαντική επίδραση σε νέους Κυπρίους ποιητές, παράλληλα με την αυξανόμενη αποδοχή των δημοτικιστικών ιδεών. Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 43-45.

²⁸⁷ Για τον συμβολισμό, ο οποίος κυριάρχησε στην Ευρώπη στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, βλ., ενδεικτικά, Charles Chadwick, *Συμβολισμός*, μετάφραση Στέλλα Αλεξοπούλου, *Η γλώσσα της κριτικής*, αρ. 16, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1989, René Wellek, «What is Symbolism?», στο: Anna Balakian (επιμ.), *The Symbolist Movement in the Literature of European Languages*, Akademiaia Kiado, Βουδαπέστη 1984, Guy Michaud, *Message poétique du symbolisme*, εκδόσεις Nizet, Παρίσι 1978, Ανδρέα Καραντώνη, «Ο Αλμπέρ Τιμπωντέ και ο Πωλ Βαλερύ για τον γαλλικό συμβολισμό», *Ο Συμβολισμός, Νέα Εστία*, τχ. 635 (Χριστούγεννα 1953), σ. 173-181, Αγορή Γκρέκου, «Ο συμβολισμός. Μια ανακεφαλαίωση», *Ποίηση. Εξαμηνιαίο περιοδικό για την ποιητική τέχνη*, τχ. 20 (φθινόπωρο-χειμώνα 2002), σ. 187-201 και Michel Decaudin, *La Crise des valeurs symbolistes, Vingt ans de poésie française. 1895-1914*, Slatkine, Γενεύη – Παρίσι 1981.

²⁸⁸ Για τον όρο μετασυμβολισμός, βλ. Έλλη Φιλοκόπρου, *Η γενιά του Καρνωτάκη: φεύγοντας τη μάστιγα του λόγου*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2009, κυρίως, σ. 16-18, και Παπαλεοντίου-Φιλοκόπρου, *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση*, ό.π., σ. 13-15. Ο Κώστας Στεργιόπουλος είχε χρησιμοποιήσει παλαιότερα τους όρους «Νεορομαντισμός και Νεοσυμβολισμός». Βλ., σχετικά, Κώστας Στεργιόπουλος, «Η αθηναϊκή νεορομαντική σχολή του μεσοπολέμου (η εποχή, τα χαρακτηριστικά, οι εκπρόσωποι)», *Νέα Πορεία*, τχ. 6 (Μάρτιος 1960), σ. 68-72, του ίδιου, *Ο Τέλλος Άγρας και το πνεύμα της παρακμής*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1962, και Κώστας Στεργιόπουλος (εισαγ.-επιμ.-ανθολόγ.), *Η ελληνική ποίηση. Η ανανεωμένη παράδοση*, Ανθολογία-Γραμματολογία, τ. 3, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1980, σ. 40-41. Επίσης, βλ. τη σχετική συζήτηση στο περιοδικό *Μικροφιλολογικά*: Γιώργος Αράγης, «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές...» και «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές... Συνέχεια», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 26 (φθινόπωρο 2009), σ. 30-34 και τχ. 27 (άνοιξη 2010), σ. 21-24, Κώστας Στεργιόπουλος, «Για τη Νεορομαντική και Νεοσυμβολιστική Σχολή» και Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Μετασυμβολισμός και μετασυμβολιστές», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 26 (φθινόπωρο 2009), σ. 34-35 και 35-39, αντίστοιχα.

(μετα)συμβολισμού στην Κύπρο,²⁸⁹ αφού τοποθετείται και θεωρητικά απέναντι στο λογοτεχνικό αυτό ρεύμα.²⁹⁰ Επιπροσθέτως, η ίδια στις *Εστιάδες* (1913-1915) παρουσιάζει Έλληνες και ξένους λογοτέχνες από τον ευρύτερο χώρο του συμβολισμού και του αισθητισμού και αναφέρεται στο έργο τους ή/και (ανα)δημοσιεύει κείμενά τους, εισάγοντας στο νησί και το κλίμα των «βορείων» λογοτεχνιών.²⁹¹ Κάνει, επίσης, ειδική μνεία στον R. Wagner, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, άσκησε τεράστια επίδραση στον Baudelaire και στους συμβολιστές και τους αισθητιστές.²⁹²

Η Παπαδοπούλου, δημοσιεύοντας συμβολιστικά ποιήματα που φθάνουν κάποτε μέχρι τον ελευθερωμένο στίχο, και μάλιστα γραμμένα στη δημοτική, ήδη από το 1913, προηγήθηκε της λεγόμενης κυπριακής «Γενιάς του 1920», μιας πολυφωνικής και πολυπρόσωπης ομάδας ποιητών, που θεωρείται ότι συνέβαλε στην ανανέωση του κυπριακού ποιητικού λόγου (εμφανίστηκε προς το τέλος της δεύτερης δεκαετίας και την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα), τόσο με ποιητές μετασυμβολιστικών τάσεων, όπως ο Παύλος Βαλδασερίδης, ο Δημητρός Δημητριάδης, η Γεωργία Λοφίτη, ο Ζήνων Ρωσσίδης κ.ά. όσο και με ποιητές νεοπαλαμικούς, όπως οι Γλαύκος Αλιθέρης και

---

²⁸⁹ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η λογοτεχνική συνεισφορά της Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου», *Μικροφιλολογικά*, τχ.1, ό.π., και Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 214.

²⁹⁰ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 233-240.

²⁹¹ Βλ. για παράδειγμα, Γεωργίου Δροσίνη, «Φθινόπωρον», *Εστιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 2, Κ. Ουράνη, «Η κερά της λίμνης», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 2, Ελένη Σ. Λάμαρη, «Ελεγεία. Πόθος», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2, [Αωνύμου], «Νορβηγική φιλολογία. “Το παραμύθι” (κατά μετάφρασι)», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2, «Η νεράιδα (μετάφρ.[ασίς] Π. Νιρβάνα)», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2, Ch[arles] Baudelaire, «Σελήνης Χαρίσματα», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Σκανδιναβική παράδοσις. Η σειρήν», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 2-3, [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Εκ του κόσμου των γραμμάτων [Μαυρίκιος Μαίτερλιγκ]», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4, όπου αναφέρεται στον «πολύ Βέλγον ποιητήν, συγγραφέα και δραματικόν», ο οποίος είχε βραβευθεί με το Nobel Λογοτεχνίας, προσέχοντας «την πένθιμη και μελαγχολικήν αντίληψίν του, η οποία πλέκει μεγαλοπρεπέστατα το μαρτύριον των ανθρωπίνων θυμάτων» που «αγωνίζονται προς το “μοιραϊόν”», και [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Σκέψεις Ουαίλντ», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 4. Περισσότερα για τα κείμενα αυτά, βλ., κατωτέρω, τα κεφάλαια, «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 303-305 και «Το μεταφραστικό έργο», σ. 312-313, 315-317.

²⁹² Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπερχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2 [αναφορά στον Wagner]. Για την επιρροή του Wagner στους συμβολιστές και τους αισθητιστές, βλ., Κατσιγιάννη, «Νεοελληνικός “Βαγνερισμός”. (Ο Βάγκνερ στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική – “θέματα για ξετύλιγμα”», στο: Μαίρη Μικέ, Μίλτος Πεχλιβάνος, Λίζυ Τσιριμώκου (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2005, σ. 105-112, Ελένη Ι. Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού στην ελληνική πεζογραφία (1893-1912)*, διατριβή επί διδακτορία, Τομέας ΜΝΕΣ, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 156-159 και Grange Woolley, *Richard Wagner et le Symbolisme français. Les rapports principaux entre le wagnérienne et l' évolution de l' idée symboliste*, Presses Universitaires de France, Paris 1931.

Λεωνίδας Παυλίδης, ή οπαδούς της κοινωνιστικής τέχνης, όπως ο Τεύκρος Ανθίας και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος.²⁹³

Λαμβανομένης υπόψη της διαδρομής του ελληνικού συμβολισμού,²⁹⁴ θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι η Παπαδοπούλου ακολούθησε το λογοτεχνικό αυτό ρεύμα²⁹⁵ αρκετά πρώιμα, υιοθετώντας τις ίδιες αρχές με ομοτέχνους της του

---

²⁹³ Για την κυπριακή λογοτεχνική «Γενιά του 1920», βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Κύπριοι ποιητές του μεσοπολέμου...*, ό.π., Παντελής Βουτουρής, «Ο απόηχος της γενιάς του 1920 στην κυπριακή λογοτεχνία», *Ο Κύκλος*, τχ. 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980), σ. 221-227, και του ίδιου, «Εκδοχές του καρυωτακισμού στην “Κυπριακή Λογοτεχνία”», στο: *Καρυωτάκης και καρυωτακισμός, Επιστημονικό Συμπόσιο (31 Ιανουαρίου και 1 Φεβρουαρίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας [Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη], Αθήνα 1998, σ. 167-176, Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 305-316, Παπαλεοντίου – Φιλοκύπρου (επιμ.), *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση*, ό.π., και Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Η γενιά του 1920 στην κυπριακή λογοτεχνία. Πειραματισμοί, τάσεις και αναζητήσεις (ένα σχέδιασμα)», *Η Λέξη*, τχ. 85-86 (Ιούνιος-Αύγουστος 1989), *Κύπρος. Λογοτεχνία και Τέχνη. Αφιέρωμα*, σ. 636-651, και του ίδιου, «Παύλος Βαλδασερίδης, ένας ελάσσων λογοτέχνης του αισθητισμού και του νεοσυμβολισμού», *Νέα Εποχή*, τχ. 231-232 (1995), σ. 28-40.

²⁹⁴ Το 1892 ο Παλαμάς με την ποιητική συλλογή του *Τα μάτια της ψυχής μου* εισήγαγε τον συμβολισμό στην Ελλάδα και ο Στέφανος Στεφάνου δημοσίευσε «συμβολιστικούς» στίχους με τίτλο «Ονειρεύονται τα ρόδα» στην εφημερίδα *Ακρόπολις των Αθηνών*. Ο Στεφάνου δημοσίευσε και θεωρητικά κείμενα για το λογοτεχνικό αυτό ρεύμα στο *Άστυ* το 1892, όπως και ο Γρυπάρης στη *Φιλολογική Ηχώ* της Πόλης, το 1893. Στα χρόνια 1898-1899 ο συμβολισμός γίνεται κεντρικό σημείο αναφοράς στο περιοδικό *Η Τέχνη*, ενώ κύριος εισηγητής και θεμελιωτής του στην ποίηση αρχικά και στην πεζογραφία αργότερα θεωρείται ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος με τις ποιητικές συλλογές του *Τα τραγούδια της ερημιάς* (1898), *Τα ελεγεία και τα ειδύλλια* (1898) και *Βραδινόι θρύλοι* (1920) και επίσης με το συμβολιστικό μυθιστόρημα *Το Φθινόπωρο* (1917). Βλ., σχετικά, Στέφανος Στεφάνου, «Ονειρεύονται τα ρόδα», *Ακρόπολις*, φ. 3896 (6 Δεκεμβρίου 1892), σ. 1, του ίδιου «Η συμβολική ποίηση», «Από ημέρας εις ημέραν. Ίβις» και «Από ημέρας εις ημέραν. Ο στίχος», *Το Άστυ*, φ. 736 (13-14 Δεκεμβρίου 1892), σ. 3, φ. 1083 (29 Νοεμβρίου 1893), σ. 1 και φ. 1091 (7 Δεκεμβρίου 1893), σ. 1-2, αντίστοιχα, Ιωάννης Γρυπάρης, «Ο συμβολισμός εν τη ποιήσει», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 69 (27 Φεβρουαρίου 1893), σ. 4-6, 22-25, 37-39 [= *Άπαντα*, έκρινε Γ. Βαλέτας, εκδόσεις Δωρικός, Αθήνα 31980, σ. 391-401]. Από τη δεκαετία του 1910 ο συμβολισμός μετεξελίχθηκε σε μετασυμβολισμό, με κεντρική μορφή τον Κώστα Καρυωτάκη, επηρεάζοντας πολλούς ποιητές τουλάχιστον ως το 1939.

²⁹⁵ Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για τον συμβολισμό και τον μετασυμβολισμό στον ελληνικό χώρο, βλ., κυρίως, Τέλλος Αγρας, «Ο Συμβολισμός στην Ελλάδα. Απ. Μελαχρινός», *Κριτικά, Ποιητικά πρόσωπα και κείμενα*, τ. Β', φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 172-184, του ίδιου, «Η συμβολιστική πεζογραφία και το “Φθινόπωρο” του Κ. Χατζόπουλου», *Κριτικά, Μορφές και κείμενα της πεζογραφίας*, τ. Γ', φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1984, σ. 220-257, Κώστας Στεργιόπουλος (εισαγ.-επιμ.-ανθολόγ.), *Η ελληνική ποίηση. Η ανανεωμένη παράδοση*, ό.π., σ. 15-59, Αντρέα Καραντώνη, *Εισαγωγή στη νεότερη ποίηση*, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1984, σ. 124-148, Αγορή Γκρέκου, «Ο “Συμβολισμός” στα φιλολογικά περιοδικά της Κωνσταντινούπολης (1893-1922)», στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000, σ. 121-135, Γιώργος Βελουδής (επιμ.), *Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, Τα Ποιήματα*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1992, «Εισαγωγή», κυρίως σ. 24-46, Σόνια Ιλίνσκαγια, «Συμβολιστικές διαστάσεις στην ποίηση του Κ. Χατζόπουλου», *Διαβάζω*, τχ. 319 (29 Σεπτεμβρίου 1993), σ. 42-47, Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού (επιμ.), *Λάμπρο Πορφύρα, Τα ποιήματα (1894-1932)*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1992, «Εισαγωγή», σ. 13-107 Αγορή Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη: 1833-1933*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, και Παπαλεοντίου – Φιλοκύπρου (επιμ.), *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση*, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 13-35.

αθηναϊκού κέντρου²⁹⁶ υπό την επιρροή και αντίστοιχων ποιητικών τάσεων που παρατηρήθηκαν στην Ευρώπη, και ειδικά στη Γαλλία, από το 1895 μέχρι το 1914, οι οποίες ανανέωσαν ή και προέκτειναν τον συμβολισμό, παρά το γεγονός ότι τα όρια μεταξύ των δύο αυτών ρευμάτων, του συμβολισμού και του μετασυμβολισμού, δεν είναι πάντα ευδιάκριτα.

Αν ο συμβολισμός, ωστόσο, με την ευρύτερη έννοιά του αποτελεί «τη φάση εκείνη της ποιητικής μοντερνικότητας η οποία παρεμβάλλεται μεταξύ του ρομαντισμού και του υπερρεαλισμού»²⁹⁷ και με δεδομένο ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια προσπάθεια επανεξέτασης και ερμηνείας των συμβολιστικών αιτημάτων και επανεκδίδονται έργα που είναι από χρόνια ξεχασμένα και βιογραφίες προσώπων της εποχής του συμβολισμού, γίνεται αντιληπτό ότι η επανεξέταση και του συμβολιστικού έργου της Παπαδοπούλου ενέχει αρκετό ενδιαφέρον. Στο ποιητικό έργο της εντοπίζονται επιδράσεις και από άλλα λογοτεχνικά ρεύματα, όπως είναι, κυρίως, ο ρομαντισμός, ο αισθητισμός και ο παρνασσισμός, με ισχυρότερη την επίδραση του συμβολισμού.

A. Η συμβολιστική ποίηση της Περσεφόνης Παπαδοπούλου

Στα ευάριθμα συμβολιστικά ποιήματα της Παπαδοπούλου, δημοσιευμένα κατά τη δεκαετία του 1910²⁹⁸ κυρίως, εντοπίζονται επιρροές από την ελλαδική παραγωγή του πρώτου συμβολισμού, αλλά και από τα χρόνια γύρω στο 1920, του νεοσυμβολισμού και νεορομαντισμού ή μετασυμβολισμού. Τα ποιήματα σε πεζό της Κυπρίας δημιουργού θα εξετασθούν στη συνέχεια και γι' αυτό στο κεφάλαιο αυτό θα περιορισθούμε στην έμμετρη ποιητική της παραγωγή.

---

²⁹⁶ Ο Κώστας Κύρρης από νωρίς σημείωνε ότι η Παπαδοπούλου με «τα πρωτοποριακά διά την εποχήν των λογοτεχνημάτων της [...], συμβολιστικά, λυρικά, στοχαστικά ποιήματα, διηγήματα, στοχασμούς [...] συνετέλεσεν εις την καλλιέργειαν υγιούς λογοτεχνικής συνειδήσεως εν Αμμοχώστω και εν Κύπρω, εφαρμόζουσα τας αυτάς ως εν Ελλάδι οι σοβαρότεροι και υγιέστατοι νέοι λογοτέχνη και ποιηταί αρχάς, εκείνοι εις το κέντρον, αυτή εις την επαρχίαν». Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου*, ό.π., σ. 144.

²⁹⁷ Βλ. Γκρέκου, «Ο συμβολισμός. Μια ανακεφαλαίωση», ό.π., σ. 187. Βλ. επίσης, Αλέξανδρος Αργυρίου, «Εισαγωγή στη νεωτερική ελληνική ποίηση», *Η ελληνική ποίηση. Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1979, και του ίδιου, «Στοιχεία και σημεία της νεωτερικής ποίησης», *Η Λέξη*, τχ. 99-100 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990), σ. 686-689.

²⁹⁸ Και στην εποχή της αναγνωριζόταν ότι η Παπαδοπούλου έγραφε κυρίως συμβολιστικής τεχνοτροπίας ποίηση. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 453 (10/23 Ιανουαρίου 1915), σ. 3, στήλη «Κοινωνικά», όπου σημειώνεται ότι «Ελλείψει χώρου θα δημοσιεύσωμεν εις το προσεχές φύλλον το υπό τον τίτλον “Τα όνειρα”, αποσταλέν ημίν *συμβολικόν* [=συμβολιστικόν:] ποίημα της ελλογίμου διευθυντριάς των “Εστιάδων” Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου».

Τα ποιήματά της αυτά απομακρύνονται από τη ρητορικότητα, τον στόμφο και την αισθηματολογία των ρομαντικών ποιητών και της πατριδολατρικής ποίησης της Α΄ Αθηναϊκής Σχολής και εν πολλοίς από τη ρεαλιστική αναπαραστατικότητα του παρνασσισμού. Πρόκειται για χαμηλόφωνη ποίηση, η οποία αποφεύγει το επιφανειακό και το καθημερινό και στρέφεται στον ατομικό χώρο, την εσωτερική πραγματικότητα και τις περιοχές του ονείρου, του μυστηρίου και του ανείπωτου, θέλοντας να προσεγγίσει μια βαθύτερη, ανεξερεύνητη πραγματικότητα. Υπάρχει η τάση για το αφηρημένο, η μυστικιστική και μεταφυσική αναζήτηση, καθώς οι ιδέες θεωρούνται η βαθύτερη ουσία πίσω από την πραγματικότητα, ο τέλειος ιδανικός κόσμος, στον οποίο μέσω του συμβόλου στοχεύει το ποίημα. Η ύπαρξη του στοιχείου αυτού στην ποίηση της Παπαδοπούλου, δηλαδή η πίστη σε έναν υπερβατικό κόσμο, τη συνδέει με τη γενιά των πρώτων συμβολιστών, αφού στη δεύτερη γενιά των συμβολιστών, στους μετασυμβολιστές, το στοιχείο αυτό μάλλον ατονεί.

Τα όρια του εξωτερικού και του εσωτερικού κόσμου στους στίχους της συγχέονται, καθώς τα αντικείμενα-εικόνες παίρνουν συμβολικές διαστάσεις, γίνονται φορείς εντυπώσεων αντί μηνυμάτων και υποβάλλουν ψυχικές καταστάσεις,²⁹⁹ με αποτέλεσμα το εννοιολογικό περιεχόμενο να μειώνεται. Πρόκειται για μια ποίηση καθαρότερη και μουσικότερη, με γλωσσική διατύπωση υπαινικτική και δύσκολα προσπελάσιμη, με εμφανή την προσπάθεια για επιμέλεια της μορφής, μια ποίηση που είναι μακριά από ωφελμιστικούς, ηθικοπλαστικούς ή διδακτικούς σκοπούς, αφού προσπαθεί να απωθήσει το εξωαισθητικό στοιχείο. Ο ποιητικός της λόγος, γραμμένος σε δημοτική εν πολλοίς, αποστρέφεται το «κοινότυπον» (sic) λεξιλόγιο και αναδεικνύει την ηχητική ποιότητα των λέξεων και των συνδυασμών τους, θέλοντας να δημιουργήσει μέσω της ποίησης εντυπώσεις, όπως εκείνες που δημιουργεί η μουσική. Απελευθερώνεται, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, από την έλλογη αλληλουχία των νοημάτων και τη μετρική κανονικότητα του στίχου και με τη συνδρομή της στίξης και των επαναλήψεων το ποίημα τείνει να γίνει ένα «σύστημα» πιο πολύ «μαγικό» παρά λογικό. Η ίδια στο σημαντικό κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία

---

²⁹⁹ Σύμφωνα με τον Mallarmé, έναν από τους βασικότερους εκπροσώπους του συμβολισμού, «όταν κατονομάζεις ένα αντικείμενο, αφαιρείς τα τρία τέταρτα από την απόλαυση που προσφέρει ένα ποίημα, δηλαδή κάτι γραμμένο για να κατανοείται σταδιακά. Να το υπονοείς, αυτό είναι το ιδανικό. Το σύμβολο είναι η τέλεια χρήση αυτού του μυστηριώδους μηχανισμού: Πώς, παραλλάσσοντας βαθμιαία ένα αντικείμενο, να φανερώνεις μια ψυχική κατάσταση ή, αντίστροφα, πώς ξεκινώντας από ένα μόνο αντικείμενο, να ανάγεις, με μια σειρά αποκρυπτογραφήσεων, σε μια ψυχική κατάσταση». Βλ. Stéphane Mallarmé, *Oeuvres Complètes*, Texte établi et annoté par Henri Mondor et G. Jean-Aubry, Bibliothèque de la Pléiade (NRF / Gallimard), Παρίσι 1979, σ. 869.

και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη»³⁰⁰ παρουσιάζει τα κύρια σημεία της ποιητικής της, η οποία ανταποκρίνεται, κυρίως, στην κριτική θεωρία και στα βασικά αιτήματα του συμβολισμού.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στην ποίηση της Παπαδοπούλου εντοπίζονται και στοιχεία νεωτερικά, ασυνήθη για την κυπριακή ποιητική παραγωγή της εποχής, όπως η δραματική ένταση, που κάποτε κρύβεται μέσα στη μουσική διάθεση του ποιήματος, η νέα ευαισθησία στη χρήση λέξεων και εικόνων, η ειρωνεία και ο σαρκασμός, και οι μετρικοί πειραματισμοί. Αντανακλάται, δηλαδή, μια νέα αντίληψη, η οποία ανοίγει ένα πεδίο νεωτερικών ποιητικών «δοκιμών» και αποτυπώνεται τόσο στη θεματική όσο και στη μορφολογία των ποιημάτων της.

Χαρακτηριστικά θέματα, μοτίβα, τρόποι και τεχνικές του συμβολισμού στην ποίηση της Π. Παπαδοπούλου

Οι τίτλοι αρκετών ποιημάτων της Παπαδοπούλου είναι δηλωτικοί των συμβολιστικών αναζητήσεών της: «Φθινοπωρινά απόβραδα», «Χειμώνας» (δύο ποιήματα με τον τίτλο αυτό), «Το πένθος του δάσους», «Σκιές», «Βροχές», «Ρημάδια», «Εσπερινά», «Δύσις», «Η δύσις», «Ψυχή του απείρου», «Κρανίον», «Σύντομα», «Τα όνειρα», «Ρυθμοί», «Νυκτώματα», «Το έργο της νυχτός», «Νύχτα» κ.ά. Στην ποίησή της συναντάται ο υπερβατικός συμβολισμός, που παραπέμπει σε έναν ιδανικό κόσμο, αλλά και ο προσωπικός συμβολισμός, που παραπέμπει σε μια κατάσταση της ψυχής ή ανακαλεί προσωπικά βιώματα, δηλαδή αναφέρεται σε έναν κόσμο ιδεών και συναισθημάτων του ίδιου του ποιητή. Εύκολα θα μπορούσαν να ανιχνευθούν αρκετές συμβολιστικές διαστάσεις στην ποίησή της αλλά και «νεορομαντικές» τάσεις.³⁰¹

Θέματα και μοτίβα

Στην ποίησή της κυριαρχεί το θέμα του *χρόνου* και της *φθοράς*, και της συνακόλουθης *μταιιότητας*, και η αίσθηση της *απώλειας* με σταθερά μοτίβα τα μαραμένα λουλούδια,

³⁰⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη», *Ελευθερία*, φ. 571 (15/28 Απριλίου 1917), σ. 5, φ. 573 (29 Απριλίου / 12 Μαΐου 1917), σ. 5, φ. 579 (10/23 Ιουνίου 1917), σ. 5, φ. 580 (17/30 Ιουνίου 1917), σ. 5, φ. 581 (24 Ιουνίου / 7 Ιουλίου 1917), σ. 5, φ. 582 (1/14 Ιουλίου 1917), σ. 5, φ. 584 (15/28 Ιουλίου 1917), σ. 5, φ. 585 (22 Ιουλίου / 4 Αυγούστου 1917), σ. 5.

³⁰¹ Έχει επισημανθεί ότι στην κυπριακή ποίηση αναπαράγονται τρόποι και θέματα της συμβολιστικής ποίησης «μέσα από μια ενισχυμένη ρομαντική οπτική και διάθεση». Βλ. Βουτουρής, «Εκδοχές του Καρυωτακισμού...», *ό.π.*, σ. 169.

τα κίτρινα φύλλα, τις σκιές και τα ρημάδια, που παραπέμπουν στο εφήμερο της νιότης και της ζωής, στην απώλεια της αγάπης, στον πόνο και την παρακμή. Η ποιήτρια συνεχώς αναμετριέται με τον αδυσώπητο χρόνο, ενώ τις περισσότερες φορές δείχνει να μην μπορεί να ξεπεράσει το πρόβλημα του εφήμερου των ανθρωπίνων: *Φεύγουν τα χρόνια αλύπητα / και πεταχτά κυλούν / [...]. Γοργά κυλούνε πεταχτά / μες την οχλαλογή / και σμίγουν με τον θάνατον / και τίποτα δεν μένει...* («Καινούργιος Χρόνος») και: *Λυγμοί κοντά στον πόνο / και στεναγμοί ξεσκίζουν / το πρόσωπό σου μόνο* («Φθινοπωρινά απόβραδα»).

Συναφές είναι το επίσης κυρίαρχο θέμα του θανάτου, σταθερό σημείο αναφοράς στους μετασυμβολιστές, που επισκιάζει με το πένθος του όλα τα γήινα. Ο θάνατος που πληγώνει την ανθρώπινη μοίρα, διαχέεται παντού, καλύπτει ακόμη και την ποιητική διαδικασία: *Κι εκείνοι, που ποθούν / φως και αέρα κι όνειρα / στον θάνατο κοιμούνται / και ύπνον ονομάζουν / τον χρόνο που περνά* («Νυκτώματα»). Κάποτε ο θάνατος γίνεται επιθυμία και αναζήτηση. Στο ποίημα «Εσπερινά» κάνει λόγο για «της νέκρας το μεθύσι», καθώς αυτό επιτρέπει την έξοδο από τον κόσμο της φθοράς και της ματαιότητας και προσφέρει ένα είδος λύτρωσης. [...] *αχνοί αόρατοι- / όνειρα γλαυκά-τριγυρνούν στες νεκροθήκες / κι είν' το σάβανό των κύμα / και ζωή ο τάφος!* («Τα όνειρα»).

Η *λύπη*, ο *θρήνος* για τη *φθορά* και τον *θάνατο*, και ο *πόνος*, «οι σπαρταριστές του μαρτυρίου ώρες», όπως χαρακτηριστικά γράφει, είναι σταθερά θέματα της ποίησής της. Επαναλαμβανόμενες είναι, άλλωστε, οι λέξεις *πόνος*, *λυγμός*, *καημός*, *στεναγμοί*, *δάκρυα*, *πένθος*, που παραπέμπουν στο ελεγειακό ρεύμα του συμβολισμού, που είχε ως βασικό εκφραστή του τον Verlaine. Γράφει χαρακτηριστικά: *Ήλιε, εσύ που αχνόφωτος / επρόβαλες σ' την Δύσι / –φεγγαροπρόσωπος Θεός / σε νοτισμένο θρόνο– [...]* *πλανάς στ' απομεινόμερο / τον ραγισμένο Πόνο* («Η δύσις») και: *Ματόβρεχτος ο δρόμος της ζωής / αγκάθια όλος κι αίμα ποτισμένος / φτωχός διαβάτης αν γλιστρήση βιαστικός, / στο δάκρυ του θα γύρη βουτηγμένος /* («Εμπρός») ή κάνει αναφορά *στο τρυπημένο της ψυχής / το ξεσχισμένο μας το βέλο* («Θέλω»). Υπάρχει και μια σαφής προτίμηση στο μαύρο χρώμα, σε ένα σύμπαν συννεφιασμένο και θαμπό, όταν ακόμα και αυτός ο ήλιος καλύπτει τα πάντα με «μαύρη χλαμύδα» αντί για φως: *από τα μαύρα απόβραδα / κι από τα δειλινά / κι από τη θλιβερή σκεπή / και την κομματιασμένη / κάτι δειλό κι αφάνταστο / πάντα κοντά σου μένει. / Κι ανοίγει στον αφώτιστο / και σκιαχτερό βυθό / το μαύρο χρώμα που ποθώ* («Φθινοπωρινά απόβραδα»).

Συναντώνται, ακόμη, η αίσθηση του τραγικού αδιεξόδου, η μπωντλαιρικής καταγωγής ακηδία και αναίτια πλήξη και το αίσθημα της κόπωσης: *Κομματιασμένα της ζωής μας / ξερείπωτα κοιτούν τα μάτια / θρυμματισμένα τα παλάτια [...]. Αιώνιος της ζωής ο δρόμος· / και εις τον κουρασμένο της αχό / περνούμε σαν διαβάτες ζαλισμένοι· / εδώ σκοντάφτουμε· παρέκει / ξεψυχούμε και πεθαίνουμε («Θέλω»)* και: [...] *τίποτε / στη σιγαλιά δεν μένει, / πάρεξ ο κρότος της ψυχής / που ολόσκυφτα διαβαίνει / («Νυκτώματα»)*. Συχνά δε το ποιητικό υποκείμενο φθάνει στην ψυχική ερήμωση και διάλυση: *έρημος στον κόσμο / κι ερημίες δρέπω / κόκαλα στο χάος κυνηγώ («Η φτώχεια»)*. Επίσης, υπάρχει η αίσθηση του ανικανοποίητου μέσα στη συντομία της ανθρώπινης ζωής, καθώς ο άνθρωπος περνά βιαστικός και νικημένος στην πλήρη της «κακοπερασμένης του ζωής» («Ελπίδα»): *Σύντομες οι χαρές μας και οι πόνοι / [...] και πριν τη ρίζα τους βαθύχωμη την πιάσουν, αέρινοι κυλούν απ' τη ζωή μας, / προτού οι ψυχές ολόγιομα χορτάσουν («Σύντομα»)*.

Άλλο μοτίβο που χρησιμοποιεί είναι η *Τύχη* με το απρόβλεπτο και ευμετάβολο που τη χαρακτηρίζουν, η οποία συχνά ταυτίζεται με τη Μοίρα, την τραγική μοίρα του ανθρώπου, που πλέκει γύρω του «ακάνθινο μυστήριο»: *κι η Τύχη απονήρευτη / κι ανήξευρη παρθένα, / τυφλομοιράζει γελαστή / τα δώρα στον καθένα· / τα μαύρα δώρα της ζωής («Καινούργιος χρόνος»)*. Κι ακόμη: *στο άρμα μου η ολότυφλη γυρίζω / νύχτα και μέρα τον καιρό σαστίζω [...] / στον κάμπο τον χλωρό και δροσιμένο· / στέλλω σκουλήκι κάτω πεινασμένο· / μπουμπούκι η Νεότης... να την, σβήνει· / μέσα στις βλάστησης τα πρώτα ανάρια μύρα / ζηλιάρικη δουλεύτρα μπαίνω η Μοίρα («Τύχη»)*.

Στη συμβολιστική ποίηση της Παπαδοπούλου παρουσιάζεται έντονα η ρομαντική *νοσταλγία του απείρου*, η ανάβαση από το «σκοτεινό» παρόν στο φωτεινό επέκεινα, κάτι που συνδέεται με το μοτίβο της *ελπίδας*. Η πίστη σε έναν υπερβατικό κόσμο είναι κυρίαρχο στοιχείο στην ποιητική του συμβολισμού και κυρίως στους πρώτους συμβολιστές και στον Παλαμά.³⁰² Και η Παπαδοπούλου, λόγω ιδιοσυγκρασίας

³⁰² Μπορούν να αναφερθούν, ενδεικτικά, το ποίημα του Πορφύρα «Έχω μια θύμηση παλιά» από τη συλλογή *Οι μουσικές φωνές*: [...] *Ζητάω εκείνη τη χαρά στο κύμα τ' αντρειωμένο / Ζητάω τα πρώτα μου φτερά, το φως ζητάω του απείρου [...]* και, ακόμη, το ποίημα «Η θαμπωμένη χώρα» από τη συλλογή *Σκιές*: [...] *Πολλές φορές στην ερημιά βγαίνει μian άυλη χώρα, / Μια χώρα πάντα σιωπηλή και πάντα θαμπωμένη [...]*, στο: Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 220 και 161. Βλ., επίσης, στίχους από το ποίημα «Ισμήνη» της ενότητας «Στίχοι σε γνωστό ήχο» της *Ασάλευτης ζωής* του Παλαμά: [...] *Τη σάρκα πώς παράτησε; Ποιος ξέρει! Πάει να γίνη / στον άυλων και στον άφαντων τη μυστική χαρά / αμίλητα κι ασύγκριτα κάτι καινούργιο εκείνη [...]*, στο: Κωστή Παλαμά, *Η ασάλευτη ζωή, Άπαντα*, τ. 3, εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ., σ. 110. Πρβλ. και τους στίχους του Φιλύρα [...] *ένα λικέρ αδρό να μας προσδένει / με του Υπερπέραν την ευρυχωρία [...]* και [...] *με τα μάτια στηλά προς άυλα φώτα [...]*, στο Ρώμος Φιλύρας, *Άπαντα (έμμετρα και πεζά)*, τ. Α', επιμ. Αμιλίου Χουρμούζιου, εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα 1939, σ. 62 και 63, αντίστοιχα.

και βιοθεωρίας, οδηγείται στην αναζήτηση του απολύτου. Η ζωή θεωρείται «ακοίμητη», «πλάνα», «πικρόχολη», «κακοπερασμένη», «ακάνθινο μυστήριο», που προσφέρει «μαύρα δώρα». Ο άνθρωπος, δεμένος «στου κακού καιρού την πλώρη», μέσα σε δυστυχίες και δάκρυα, «στον κωκυτό και τον αλαλητό [sic]» νοσταλγεί τη μελλοντική ευφροσύνη. Η αναζήτηση του αιώνιου και του άυλου, η πίστη σε έναν υπερβατικό κόσμο αλλά και στην «αιώνια επαναστροφή»³⁰³ μετριάζουν τον πόνο για τη φθορά και γίνονται σημεία σύνδεσης της πραγματικότητας με το Υπερέραν: *Ψυχή του απείρου, να είσαι Εσύ / που δίνεις ολόφωτη κοντά εις τα μνήματα / της πρώτης ελπίδας των τ' αράχνα νήματα / και λάμπεις χρυσή / θεά τρισευλόγητη, γλυκειά, συμβιβάστρα / τον πρόστυχο σκώληκα που δένεις με τ' άστρα* («Ψυχή του απείρου») και επίσης: *Κι αν πέρασε η ζωή μου λυπημένη, / λέγει και βλέπει προς τον ουρανό, / εκεί επάνω... κάτι θα μου μένη / και θα πετάω δίχως να πονώ. / Και έτσι, κι εις τον τάφο σαν σαπίζω, / θα λιώνω, θα πονώ και θα ελπίζω* («Ελπίδα»).

Εξάλλου, η αναζήτηση της ομορφιάς, υπερβατικής ή γήινης, που αποτελεί μια από τις βασικές αρχές του συμβολισμού και του αισθητισμού, είναι συνεχής: *Στης φαφουρένιας ομορφιάς / το κλάμα προσκνήτρα / βγαίνει η Ψυχή κι ανάμεσα / στα θάμψη αναμετρά / χίλιων ειδών πλανέματα / και δάκρυα η πλανήτρα* («Εσπερινά»). Αυτή η αναζήτηση συνδέεται και με τη βασική θεματική του μετασυμβολισμού για φυγή και νοσταλγία για το «αλλού» και αντιστικτικά με τα μοτίβα της ρευστότητας και της ασάφειας, που, σύμφωνα με την ποιήτρια, χαρακτηρίζουν τον γήινο κόσμο. Η ίδια παρουσιάζει μέσα από τους στίχους της έναν κόσμο ρευστό, ασταθή και θαμπό. Το μοτίβο της ρευστότητας συμβολοποιείται με τα σύννεφα, το νερό και κυρίως τα κύματα, τους ατμούς, το συνεχές παιγνίδισμα μεταξύ φωτός και σκιάς, και τα φευγαλέα όνειρα: *Αφροί λευκοί / από τα τρίσβαθα της μαύρης θάλασσας / βγαίνουν απάνω. / Νεράιδες τους λαμβάνουν / και στα κρινόλευκα τα δάκτυλά τους / σπάνε –πομφόλυγες μικρές– / ατμοί αέρινοι, που στη δροσιά των / έχουνε κτίσει παλάτια ολόκληρα / όμορφες κόρες* («Τα όνειρα»). Επίσης, θεματοποιείται ως καταχνιά και θολούρα, σκοτεινιά και θαμπά αντικείμενα: *Τώρα η αχνή βασίλισσα, / η Φύση, όλη αποκοιμήθηκε, / πέπλοι απλωθήκαν πλανερά / στη δύση της νυχτιάς· χαράδρα και απόχειλο / το σκοτεινό φόντο εντύθηκε* («Ωδή») και: *χρυσαραχθένιος πέπλος μυστικά απλώνεται* («Το έργο της

---

³⁰³ Η Παπαδοπούλου ασχολήθηκε αρκετά πρώιμα με το έργο του Nietzsche και η ιδέα της «αιώνιας επιστροφής του ίδιου» ήταν ένα από τα σημεία στο έργο του Γερμανού φιλοσόφου, στο οποίο επανερχόταν τόσο σε κριτικά όσα και σε λογοτεχνικά κείμενά της. Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπεγχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2-3 και τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 2, και, σχετικά, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 165-166, 191-192 και 208-209.

νυκτός»). Οι εμβληματικές λέξεις «θαμπός», «σύθαμπο», «θολός», «καταχνιά», «αχνός», «αχνόφωτος», «χρυσαραχνένιος», «σκιαχτερός», «σκιές», «σκοτεινός», «αέρινος», «φευγαλέος» παραπέμπουν στην ιδεαλιστική θεώρηση του κόσμου ως ωχρό απείκασμα και προμάντεμα του αιώνιου, ιδεατού κόσμου, στον οποίον προσβλέπει. Ένα διάχυτο «μυστήριο», «κάτι δειλό κι αφάνταστο», όπως η ίδια λέει, χαρακτηρίζουν τους στίχους της, οι οποίοι χωρίς να το διατυπώνουν ρητά προσπαθούν να συλλάβουν το μυστικό και απερινόητο: *Χαδιάρικη η Σκέψη μας / και κοιμισμένοι οι Πόνοι / σαν όνειρο ξαπλώνει / η απόκοσμη χαρά / στα θάμπη, στα οράματα, / στην μυστικήν γλωμάδα / παράδοξη ομορφάδα / του Ύπνου αρχινά* («Εσπερινά»). Η ακαθοριστία και η ασάφεια οδηγούν στην επιδιωκόμενη υποβολή. Άλλωστε, ο συμβολισμός έχει οριστεί ως «η τέχνη που εκφράζει ιδέες και συναισθήματα, όχι όμως με την άμεση περιγραφή τους ούτε προσδιορίζοντάς τα με φανερές παρομοιώσεις ή συγκεκριμένες εικόνες, αλλά με την υποβολή αυτών των ιδεών και συναισθημάτων».³⁰⁴

Το τοπίο σε πολλά ποιήματα της Παπαδοπούλου είναι φθινοπωρινό ή χειμωνιάτικο και η χρονική στιγμή απόγευμα και κυρίως βράδυ. Το μοτίβο του *φθινοπώρου*³⁰⁵ κυριαρχεί, με την καταχνιά, τις σκιές, τις «πνοές του αγέρα», τα σύννεφα, τη βροχή, τα μαραμένα φύλλα και άνθια, ένα κλίμα που εκφράζει την ποιήτρια. Υπάρχει και το συμβολιστικό *δάσος* με τις ιτιές, τις λεύκες και τα κυπαρίσσια, ενώ το μοτίβο της *μελαγχολίας* (*spleen*) εμφανίζεται σταθερά: *Στενάζουν τα μύρα / θαμμένα μέσα στη βροχή / άνθια ξεκλωνισμένα σκύβουν / ως της γης το χώμα [...] / τριγύρω χορός από άνθια / ξεριζωμένα από χέρι κακίας / σέρνονται πεθαμένα στο χάος / ανάστασις δεν θα βγη από κόκκους / λιωμένους με δάκρυ* («Χειμώνας»). Και σε ένα άλλο της ποίημα γράφει: *Κι όλα είναι μες στο δάσος / πένθιμα και σκυθρωπά / κι όλα μοιάζουν με πνιγμένη / και δακρύβροχη καρδιά. / Και στο χώμα την δροσιά των / και τα φύλλα σαν τινάζουν, / με ψυχήν ανθρώπου κλέφτρα / και μελαγχολίαν μοιάζουν* («Το πένθος του δάσους»). Οι νυχτερινές ώρες γοητεύουν την ποιήτρια, γιατί μέσα στη γαλήνη και τη μοναξιά, στοχάζεται και δημιουργεί, κερδίζοντας μιαν αίσθηση προσωπικής ελευθερίας, καθώς την ώρα που *αργοσφαλούν τα μάτια ολωνών, / εκείνων που στη σιγαλιά της νύκτας γελούνε τους ημεροδείκτας / ξανοίγοντες ημέρα [...] κοιτάζει τα άγια* («Το έργο της νυκτός»).

³⁰⁴ Βλ. Chadwick, *Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 11.

³⁰⁵ Βλ. και το πεζό ποίημά της «Φθινόπωρον», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 1, όπου προσλαμβάνει επίσης στοιχεία της ποιητικής του συμβολισμού, παραπέμποντας στο μεταγενέστερο συμβολιστικό μυθιστόρημα *Φθινόπωρο* του Κ. Χατζόπουλου. Βλ. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Φθινόπωρο*, εκδόσεις Νεφέλη, Η πεζογραφική μας παράδοση, Αθήνα 1987.

Έτσι, ερχόμαστε σε ένα άλλο βασικό θέμα στην ποίηση της Παπαδοπούλου, που είναι η πίστη στη *δύναμη της σκέψης* και στην αξία της *τέχνης* και της *πνευματικής δημιουργίας*. Μέσα στο απόλυτο «σκοτάδι» που αισθάνεται να υπάρχει στην πλάση, εξαιτίας της κυριαρχίας της φθοράς και του θανάτου, ο νους του ανθρώπου αγρυπνώντας «φωτοβολεί και λάμπει σαν αστέρας μαγικός». Από τον νου γεννάται «ζωή και πνεύμα», παίρνουν «παράξενη κι αθάνατη μορφή οι σκέψεις». Υπάρχει, λοιπόν, μια δοξολογία της διάνοιας και της τέχνης, του τεχνίτη-ποιητή (η ίδια σε κριτικά της κείμενα κάνει λόγο για «περίνοιαν ποιητικήν»), ο οποίος μετουσιώνει τον πόνο σε άνθη δημιουργίας, «τα ρόδα των καημών μας», και αθανατίζει το θνητό, πολεμά τον θάνατο και την τραγική ανθρώπινη μοίρα: *και μες απ' τα μεσάνυχτα / και μες από τη λήθη / παίρνουν ζωή τα ανύπαρκτα / και ζωντανεύουσιν οι μύθοι* («Νυκτώματα»). Και αλλού: *Τεχνίτης Σεληνόμορφος σκαλίζει / πάνω σε μάρμαρο την αραχνένια σκέπη / κι οράματα πεντάμορφα θα βλέπη* («Ωδή»). Και στο ποίημα «Τύχη»: *Κι αν τύχη και τον Θάνατο νικήσης / με τον μεγάλο νου σου τον αιώνιο, / το πείσμα μου στο χέρι σου σκλαβώνω. / Και τα στοιχειά ας τραγουδούν όθου περάσης, / χτυπώντας τα χρυσά λωριά της λύρας / «Ο άνθρωπος επέρασε από δώθε, / ο νικητής επέρασε της Μοίρας»*. Το θέμα αυτό της πίστης στη λυτρωτική αξία της ποίησης και στον ρόλο του ποιητή ως προφήτη ή ως «Μεσσία», που συναντάται και σε κριτικά κείμενά της,³⁰⁶ είναι ένα σημείο που, επίσης, τη διαφοροποιεί από τη μετασυμβολιστική ποιητική, η οποία φαίνεται κάποτε να αμφιβάλλει για την ποιητική διαδικασία, όπως και για κάθε άλλη απόλυτη πίστη ή ελπίδα.

Η *ονειροπόληση*, θεματικός πυρήνας της μετασυμβολιστικής ποίησης, παρουσιάζεται σε μεγάλη συχνότητα και στην έμμετρη ποίηση της Παπαδοπούλου, καθώς η ποιήτρια καταφεύγει στο όνειρο για να αντεπεξέλθει στη σκληρή εξωτερική πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας το ως ένα είδος φυγής: *Και όνειρα χρυσά γλυκογυρνούν / από τα ράμφη των περιστερών / αρπάζοντας τα λόγια της αγάπης* («Τα όνειρα»). Η υλοποίηση των ονείρων απαιτεί ολοκληρωτική αφοσίωση («τον ιδρώτα της ψυχής»). Η μη πραγμάτωση ή η διάψευσή τους, καθώς αυτά γεννιούνται και σβήνουν όπως οι αφροί, επιτείνει την αίσθηση του θανάτου: *Είν' όμορφοι αφροί / και κάτω απ' αυτούς η θάλασσα / και πίσω της το μήμα: [...]. Είν' τα όνειρά μας τάφοι / και χαρά στον που δεν τα 'χει* («Τα όνειρα»). Αυτή η διαρκής αιώρηση ανάμεσα στον κόσμο των ονείρων ή του φαντασιακού και στην πραγματικότητα δημιουργεί στον ποιητή αίσθηση

---

³⁰⁶ Βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 195-196 και «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 235-236, αντίστοιχα.

διπλής εξορίας «-δώθε απ' τ' όνειρο και κείθε από τη γη-», σύμφωνα με τον Καρυωτάκη³⁰⁷ ή γεννά την οδύνη, τις σπαρταριστές του μαρτυρίου ώρες («Νυκτώματα»), σύμφωνα με την Παπαδοπούλου. Η ονειροπόληση είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ποιητική διαδικασία, η οποία προσφέρει αίσθηση ελευθερίας, καθώς μορφοποιεί τον πόνο των ανθρώπων και των πραγμάτων, αλλά και αυτή μπορεί να ηττηθεί λόγω της αδυναμίας της να εκφράσει τα «ανάκουστα» και τα «ανείπωτα» ή γιατί υποκύπτει στη διαβρωτική, ανίκητη φορά του χρόνου. Επομένως, ο ποιητής συναντάται με την ήττα ως *μικρούτσικο κι ελεύθερο / κι ερημωμένο κάστρο...* («Μιλήματα») και τα όνειρα και τα ποιήματά του πρέπει να αναδειχθούν και να ανασυρθούν από τα «λευκά τα μνήματά τους»: «*Τυμβωρύχοι ποιοι θ' ανοίξουν / τα λευκά τα μνήματά τους, / για να βγάλουν [...] / την κερένια τους μορφή;* («Τα όνειρα»).

Συναντάται, επίσης, το μοτίβο των πόθων, συνήθως ανεκπλήρωτων: *μυρωμένοι από του χάους τα απόκοσμα / φθάνουν οι Πόθοι ως τις λυγρές και όμορφες / και κλείνουν τους τα μάτια τα γλαρόφθαλμα, / τους κόσμους να ξεχάσουν* («Ωδή»).

Συχνό είναι και το μοτίβο της *γαλήνης* ως έκφανση της επιθυμίας για ομορφιά και λύτρωση, πέρα από την καθημερινή τύρβη, έστω και αν κάποτε και αυτή παίρνει κάτι από τη φθορά που περιβάλλει τα γήινα: *Και γύρω απλώνει μια χαρά, μια άπειρη γαλήνη / σαν ύπνος ή σαν όνειρο ή σαν φιλί του αγέρα* («Δύσις») ή: *Και στην ακοίμητη ζωή / ξεψυχισμένη κλίνει / επάνω στα ξερόκλαδα / η όμορφη γαλήνη* («Φθινοπωρινά απόβραδα»). Σε μερικά ποιήματα της Παπαδοπούλου εμφανίζεται και το θέμα της *σιωπής*, που συνδέεται με την ευδαιμονία, καθώς αποτελεί προϋπόθεση για την έμπνευση και την ποιητική δημιουργία, αλλά και γιατί παραπέμπει στη γλώσσα ενός άλλου, άρρητου κόσμου. Έτσι, συναντάμε στους στίχους της ήχους σιγαλούς και υπόκωφους: «οι κρυφές των λουλουδιών κουβέντες», «οι σφυρίκτρες αύρες», «ο βουβός καημός», «ο ψαλμός του αηδονιού», οι θαμμένες πολιτείες που «στο χώμα σιγοκλαίουν», τα «αμύθητα τραγούδια», «ο αχός των λουλουδιών», «φωνή γλυκειά και φιλιδιένια», «της νύκτας η γλαυκή η σιωπή», «η σιγαλιά της νύχτας» κ.ά. Γράφει χαρακτηριστικά: *Ούτε κλωνάρι ενός δενδρού στη σιγαλιά κουνιέται / ούτε φτερούγα ενός πουλιού την ερημάδα σχίζει, / με σεραπετού, μηδέ αλόγου αχνάρι δεν λαχτίζει / την κοιμισμένη χλόη* («Δύσις»). Και αλλού: *Και μες στον ήσυχον αχό / των λουλουδιών, που κλείνουν, / κυλούν γλυκά τα δειλινά, / τα εσπερινά και σβήνουν* («Εσπερινά»).

---

³⁰⁷ Βλ. Φιλοκύπρου, *Η γενιά του Καρυωτάκη...*, ό.π., σ. 73 και σ. 83-157 (για τα βασικά θέματα της μετασυμβολιστικής ποίησης).

Η αγάπη στη φύση είναι ένα σταθερό μοτίβο ή ένας συνεχής διάκοσμος της ποίησής της. Έχει μυστική επικοινωνία με τον φυσικό κόσμο, νιώθει τους νόμους του και τον τραγουδά. Ως οπαδός δε του συμβολισμού χρησιμοποιεί τη φύση, όχι βέβαια τη φύση την οργιαστική και θάλλουσα, αλλά τη φθινοπωρινή, ως αντικειμενικό σύστοιχο της θλίψης της: *Τώρα, βασιλοπούλα του καιρού αμύθητη, / η Φύση, γλυκοστέλλει στον τραγουδιστή / τους νόμους της κοντά του να αιστανθή* («Ωδή»). Αστέρια, αυγές, ηλιοβασιλέματα, κάμποι, βουνά, δέντρα, αηδόνια, μύρα, λουλούδια, θάλασσες, πελάγη, φουρτούνες, θύελλες, αφροί, φύκια, χαλίκια, νερά που «λαμποκοπούνε», ήλιοι, λίμνες, αύρες, βοριάδες, χιόνια, ανεμοχάλαζα «διαπερνούν» την ποίησή της δημιουργώντας συγχορδίες με την εκάστοτε ψυχική διάθεση του ποιητικού υποκειμένου και συνυφαίνοντας με ποιητικούς τρόπους το φόντο των συνειρμών της, στο πλαίσιο της τάσης της για ανιμισμό των ασύχων. Από μια άλλη οπτική γωνία, όμως, η ποιήτρια νιώθει εξόριστη σε αυτό τον κόσμο και η φύση επιτείνει και προσωποποιεί την αίσθηση του κατακερματισμού και του υπαρξιακού αδιεξόδου. Έτσι, αναφέρεται σε: «ολόχλωμα και σκοτεινά αστέρια», «μαύρα απόβραδα», «ξεψυχισμένη, όμορφη γαλήνη», «πένθιμες κι ασημένιες / και μεταξωτές ιτιές / με τες λυπηρές ματιές», «γαλάζιο μνήμα του νερού», «ετοιμοθάνατον ήλιο», «μνήμα της νυκτός», «αχτίδα του φωτός που σπαρταρά και φθίνει», «σκοτεινούς αφρούς», «μαύρη χλαμύδα του ήλιου», «ζαλισμένες ψυχές», «ραγισμένες κολόνες και σκυφτές ρούγες», «παλάτια που κλαίουν», «άνεμο που δειλά νανουρίζει», «μαρμαρωμένη πλάση», «μύρα που στενάζουν», «κουρασμένο Βοριά», «κουρασμένον αχό», «νικημένο ουρανό», «αποσταμένον αέρα», «δειλή σιγαλιά» κ.ά.

Επιπλέον, οι στίχοι της Παπαδοπούλου βρίθουν από επαναλαμβανόμενα μοτίβα αντιθέσεων: φως, αχτίδες, όνειρα, γαλήνη, χαρά, ουρανός, άνοιξη, έρωτας αντιπαραβάλλονται με την ιδέα του θανάτου και της φθοράς, τις σκιές, την καταχνιά, το σκοτάδι, το χάος, τη θλίψη, τη βροχή, το χιόνι, τη λήθη.

Κάποτε, ωστόσο, ο κόσμος που παρουσιάζει παίρνει την όψη του αλλόκοτου και του φρικώδους. Τότε κυριαρχούν τα μοτίβα της *φρίκης* και του *μακάβριου*, γνωστά από τον ρομαντισμό: κρανίο, σκέλεθρα, κόκκαλα, νεκροί, βρικόλακες, φαντάσματα, σάβανα, νεκροθήκες, λήκυθοι, πλάκες των νεκρών. Έτσι, φθάνει στον σαρκασμό και στην ειρωνεία, τα οποία, όπως και στον μεταγενέστερο Καρυωτάκη, είναι μια άλλη όψη της ελεγείας. Άλλωστε, όπως έχει παρατηρηθεί, οι ποιητές του μετασυμβολισμού, πέρα από τη «νέα ευαισθησία» και την εκφραστική ανανέωση, είχαν κομίσει στην ποίηση και την ειλικρίνεια του βιώματος, «την στροφή προς τα πράγματα και τα αισθητά» και «την

αίσθηση του απτού γεγονότος».³⁰⁸ Οι ρεαλιστικές τάσεις, λοιπόν, αυτών των ποιημάτων της τα συνδέουν με τον μοντερνισμό. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα «Κρανίον», όπου η Κυπρία δημιουργός με σκληρούς τόνους και με δραματική οξύτητα ειρωνεύεται τη ματαιότητα της ανθρώπινης ζωής και σαρκάζει την επιδίωξη της εφήμερης δόξας: *Κι είσαι συ, κρανίο, μόνο / της ψυχής μας το σημάδι [...] / και φωνάζεις μ' ανοιγμένο / στόμα και με γελαστό / κάθε φως και μεγαλείο / κατοικούσανε σ' αυτό! [...] Με τη μύτη φαγωμένη, / μ' ασπρισμένους τους κροτάφους / να η Δόξα, π' ανεβαίνει / πένθιμη από τους τάφους. Στο ίδιο κλίμα βρίσκεται και το ποίημά της «Ρημάδια»: *Και πού γέρνετε, σε ποια κρανία / τες παληές σας σκέψεις / και σε τάφους ποιους τα μεγάλα κλέη;*³⁰⁹*

Τα σύμβολα

Στην ποίηση της Παπαδοπούλου η χρήση συμβόλων και εικόνων, μέσω της μεταφοράς και της διεϊσδυσης στο ψυχικό τοπίο, παρακολουθεί και αποτυπώνει την αδιάκοπη εναλλαγή των εσωτερικών καταστάσεων. Συναντώνται σύμβολα με πιο συμβατικό περιεχόμενο, τα οποία παραπέμπουν σε γνωστές ιδιότητες των αντικειμένων, αλλά και πιο προσωπικά σύμβολα, αποτέλεσμα συνειρμικών συνδέσεων και αποκλειστικών βιωμάτων της ποιήτριας, τα οποία πιο δύσκολα αποκρυπτογραφούνται.

Το *κρανίο*, το *σκέλεθρο*, τα *κόκκαλα*, το *σκουλήκι*, οι *ασφόδελοι*, τα *μνήματα*, τα *ρημάδια* συμβολίζουν τη φθορά και τον θάνατο. Τα *άνθη* και σε μερικές περιπτώσεις τα *δέντρα* παραπέμπουν στην εφήμερη, γήινη ομορφιά: *Άνθια ποικίλα, χρωμοτράφουρα θα ζήσουν πάλιν. / Θα τραφούν πανσέδες· όλα θα στολίσουν / με πένθη όμορφα την γην* («Χειμώνας») και: *υιάκινθοι, ροδούλες και λατάνια / κυλούν γοργόποδα το ένα με το άλλο, / στον τάφο για να φθάσουν δίχως άλλο* («Σύντομα»). Οι σκιές συμβολίζουν την αχλύ που καλύπτει τον γήινο κόσμο και κρύβει τον ιδεατό, απείκασμα του οποίου είναι το «εδώ»: *Αβρά και χαϊδεμένα των ματιών μας / είδωλα, σκιές πώς σπαρταράτε γύρω στον κωκυτό και τον αλαλητό (sic) / π' αφήνει η πλάνα η ζωή* («Σκιές»). Το κύμα, η θάλασσα, το φως είναι σύμβολα της λαχτάρας για το «αλλού» και το άπειρο: *το κύμα σβήνει, ξεψυχά / και τ' άγνωστον απλώθει (sic)* («Νυκτώματα»). Και ακόμη: *Ψυχή του*

³⁰⁸ Βλ. Στεργιόπουλος, *Η ελληνική ποίηση. Η ανανεωμένη παράδοση...*, ό.π., σ. 45. Για τον όρο «νέα ευαισθησία», βλ. Στεργιόπουλος, «Κλέων Παράσχος και Τέλλος Άγρας» στο: *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα...*, ό.π., σ. 178 και 184. Και στην Ευρώπη συναντάται η ρεαλιστικότερη συμβολιστική τάση με κύριο εκπρόσωπο τον Laforgue, η οποία επηρέασε αποφασιστικά τους Έλληνες ποιητές της δεκαετίας του '20.

³⁰⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Κρανίον», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 2. Πρβλ. και το πεζό του Καρυωτάκη «Το καύκαλο», που δημοσιεύθηκε το 1920. Βλ. Καρυωτάκης, *Απαντα τα ευρισκόμενα...*, ό.π., τ. Β', σ. 97-99 και 236-237.

Απείρου, να είσαι Εσύ, / σφυρίκτρες οι αύρες γλυκά σαν τα κύματα / φουσκώνουν μ' αγάπης και θέρμης φιλήματα / τ' ανήσυχα βάθη [...]. («Ψυχή του απείρου»).

Το φονικό τρυπάνι ή δρεπάνι είναι η καταλυτική δύναμη της ζωής με τα «μαύρα δώρα» αλλά και το αστάθμητο και το άδικο της τύχης: *Το φονικό τρυπάνι της κρατεί στο χέρι. / Τσιμπά εδώ και εκφυλίζει σπόρους! / Πόσοι πεθαίνουν!* («Χειμώνας»). Το μάρμαρο που «σπαρταράει μόνο στη γωνιά του» περιμένοντας το χέρι του τεχνίτη, συμβολίζει τη διαδικασία της καλλιτεχνικής και πνευματικής δημιουργίας. Ο εργάτης ή τεχνίτης ή τραγουδιστής, δηλαδή ο ποιητής, «χλωμός και κουρασμένος», πνιγμένος στο δάκρυ, μια μαρτυρική μορφή με «πεντάμορφα οράματα», δίνει «πνοή και ζωή» στα πνευματικά δημιουργήματά του και «σκαλίζει στο μάρμαρο επάνω τα ρόδα των καημών μας», δηλαδή τα ποιήματα. Αυτά ακυρώνουν τη δύναμη του θανάτου, νικούν τη Μοίρα και εξασφαλίζουν στον δημιουργό τους την αθανασία. Είναι διάχυτη παντού η μελαγχολία, καθώς το ποιητικό υποκείμενο λαχταρά να φθάσει τον ιδεατό κόσμο, τον οποίο προσεγγίζει μόνο μέσω της ποιητικής δημιουργίας: *Χρόνια και χρόνια καρτερεί / και σπαρταράει μόνο στη γωνιά του / και σαστίζει / χέρι τεχνίτη σπλαχνικό να λυπηθεί / την τόση μοναξιά του / που σαπίζει* («Η λύπη του μαρμάρου»). Και σε ένα άλλο ποίημά της γράφει: *Μ' ανοιχτομάτης εργαστήρας ο Τεχνίτης / γράφει με το κοντύλι του το κτήριο, / προτού ο ύπνος σκλάβο τον νικήση / και χάση με τους άλλους το μυστήριο. / Παίρνει τη Λήκυθο και φεύγει την ο Πόνος, / ο θάνατος θα αγρυπνήση μόνος* («Ωδή»).

Επίσης, η μέρα και η νύχτα είναι σύμβολα σε αντίθεση και σε συνάρτηση μεταξύ τους, που παραπέμπουν σε διαφορετικές, ανάλογα με την περίπτωση, καταστάσεις. Σε αντίθεση με το φως, η νύχτα συμβολίζει την αρνητική ψυχική διάθεση, το πένθος, τη φθορά και τον θάνατο, ενώ η μέρα το φως, και ο ήλιος και η ελπίδα συμβολίζουν την ομορφιά και τη χαρά της ζωής, το φωτεινό επέκεινα. Συνηθέστερα, τα αστέρια, το σκοτάδι, η νύχτα, με την οποία συνήθως ταυτίζεται η ποιήτρια, συμβολίζουν την ώρα του στοχασμού, της αγρύπνιας και της ανάτασης, την ώρα της πνευματικής δημιουργίας: *Ξανθός εσύ το άστρο της αυγής, / κι εγώ το σκούρο, το βαθύ της νύχτας [...]. / εκείνο που το λήθαργο φορεί / και κυνηγά το χάος / είσ' ο Απόλλων Σν / κι εγώ η Νύχτα!* («Απόλλων και νύχτα»). Η Παπαδοπούλου πιστεύει στη δύναμη του ανθρώπινου νου, της σκέψης, η οποία μέσα στην ησυχία της νύχτας και τη μοναξιά – προϋποθέσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας– ωριμάζει τους καρπούς του πνεύματος, οι οποίοι κατατίθενται στην τράπεζα του μέλλοντος. Ενδεικτικοί είναι και οι τίτλοι ποιημάτων της που αναφέρονται στη νύχτα: «Νυκτώματα», «Το έργο της νυκτός», «Απόλλων και νύχτα», «Εσπερινά», «Νύχτα». Από το τελευταίο δίνεται ένα

απόσπασμα:³¹⁰ Δεν είναι τ' άστρα τα χρυσά, / οι Μάγισσες, τ' αγέρι, / των ροδωνιών το
μίλημα / του Ηλιου το καρτέρι, / ουδέ το φως του φεγγαριού / που υμέναιους φωτίζει, /
ουδέ οι Μοίρες σύντροφοι / της ομορφιάς σου είναι / μόν' «ο μεγάλος λογισμός» /ω
Νύχτα, σε ωραΐζει («Νύχτα»).

Άλλοι συμβολιστικοί τρόποι:

Συνδήλωση και μεταφορά

Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί τη συνδήλωση και τη μεταφορά που εμβαθύνουν την αρχική κυριολεκτική σημασία των λέξεων.³¹¹ Ενδεικτικά, παραθέτουμε τις φράσεις: «δειλή σιγαλιά», «ολόχλωμα και σκοτεινά αστέρια», «ξεψυχισμένη, όμορφη γαλήνη». Συχνή είναι η παράθεση εικόνων παρμένων από τον υλικό κόσμο, ανεξάρτητων εκ πρώτης όψεως μεταξύ τους, οι οποίες ενοποιούνται και συμβολοποιούνται με τη «μεταφορά» από τη μια στην άλλη ενός μέρους της συνδηλούμενης σημασίας. Κάποιες φορές το «κλειδί» για την ερμηνεία του «σκοτεινού» νοήματος του ποιήματος, όπως και στον Baudelaire και σε Έλληνες συμβολιστές, κυρίως στον Κ. Χατζόπουλο, βρίσκεται στο τέλος του ποιήματος, όπως φαίνεται καθαρά στο ποίημά της με τον τίτλο «Νύχτα». Επίσης, συχνά υποβάλλεται η βασική ιδέα του ποιήματος μέσω συμβόλων, με πολλαπλές παραλλαγές, και στον ίδιο ρυθμικό τόνο.³¹²

Πλούσια εικονοποιία

Τα περισσότερα ποιήματα της Παπαδοπούλου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν χαρακτηρίζονται από την αντικειμενική περιγραφή, τις ακριβείς λεπτομέρειες και την «απάθεια» του παρνασισμού, αλλά από πλούσια εικονοποιία, που έχει την ασάφεια και την υποβλητικότητα της μπρεσιονιστικής ζωγραφικής. Μέσα από τις εικόνες

---

³¹⁰ Το θέμα της «νύχτας» συναντάται από τον προρομαντικό Edward Young μέχρι τους Έλληνες ρομαντικούς και τον Ανδρέα Κάλβο, ιδίως της ωδής «Εις θάνατον» και μέχρι τον Παλαμά, την Ειρήνη την Αθηναία και πολλούς άλλους ποιητές. Το λεξιλόγιο, το κλίμα –νύχτα, σελήνη, σύννεφα, τάφοι, δάκρυα–και, ακόμη, οι αποστροφές προς τη φύση, τα ρητορικά σχήματα κ.λπ. παραπέμπουν στον ρομαντισμό. Αλλά και οι μετασυμβολιστές έλκονται από τον νυχτερινό κόσμο, κυρίως από το φεγγάρι, το οποίο χρησιμοποιείται ως σύμβολο της μοναχικής τους ύπαρξης. Βλ. Φιλοκύπρου, *Η γενιά του Καρυωτάκη...*, ό.π., σ. 151-153.

³¹¹ Πρβλ. Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., «Εισαγωγή», σ. 77-78.

³¹² Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Νύχτα» και «Σύντομα», *Ελευθερία*, φ. 604 (2/15 Δεκεμβρίου 1917), σ. 5 και φ. 566 (11/24 Μαρτίου 1917), σ. 5, αντίστοιχα.

δίνονται οι εντυπώσεις και τα συναισθήματα που της δημιουργούνται από τη θέαση του εξωτερικού κόσμου. Υπάρχει μια δύναμη στη σύλληψη των εικόνων της και αδιαμφισβήτητη πρωτοτυπία, σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, μπορούμε να μιλήσουμε και για «λυρική τόλμη», σύμφωνα με τη ρήση του Ελύτη, η οποία δημιουργείται κυρίως από τις «οριζόντιες και κάθετες αντιστοιχίες» (correspondances) που επιχειρεί, σύμφωνα με το μπωντλαιρικό πρότυπο.³¹³ Έτσι, κάποτε οι λέξεις και κυρίως τα επίθετα και τα ρήματα χρησιμοποιούνται με τρόπο σημασιολογικώς αποκλίνοντα από την τρέχουσα λογική, ενώ επιστρατεύονται εικόνες που κάνουν «έκκληση» στην αίσθηση της όρασης, της ακοής, της όσφρησης, της αφής κ.λπ.

Κομματιασμένα της ζωής μας

ξερείπωτα κοιτούν τα μάτια.

(«Θέλω»)

Στενάζουν τα μύρα θαμμένα μέσα στη βροχή [...]

Πιγνόμεθα μεσ' στες λιμνούλες της βροχής.

(«Χειμώνας»)

Και μεσ' στον ήσυχον αχό

των λουλουδιών, που κλείνουν,

κυλούν γλυκά τα δειλινά,

τα εσπερινά και σβήνουν...

(«Εσπερινά»)

στης χαράς το ολόδροσο τροπάρι

(«Ωδή»)

κι εγώ στο σκότος το παχύ της νύχτας,

εκείνο που το λήθαργο φορεί και κυνηγά το χάος

(«Απόλλων και νύχτα»)

---

³¹³ «Οι “κάθετες αντιστοιχίες” εμπεριέχουν την κίνηση από το επίπεδο των υλικών αντικειμένων και αισθήσεων, τις οποίες προκαλούν, προς το επίπεδο των αφηρημένων ιδεών και των προσωπικών συναισθημάτων, και οι “οριζόντιες αντιστοιχίες” είναι οι κινήσεις στο ίδιο επίπεδο, από μια σωματική αίσθηση προς μια άλλη». Βλ. Chadwick, *Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 27-28.

την τόση μοναξιά του που σαπίζει

(«Η λύπη του μαρμάρου»)

Μουσικότητα: Επαναλήψεις και μετρικο-ρυθμικοί πειραματισμοί

Η Παπαδοπούλου σε κριτικά κείμενά της κάνει συχνά λόγο για τη σημασία του ρυθμού που ξεχειλίζει από την ψυχή, η οποία «ίπταται υπεράνω των κανόνων της μετρικής, διαμορφούσα εκάστοτε αυτούς και συμπληρούσα, εφευρίσκουσα νέα μέτρα, δέσποινα και ουχί δούλη της μελικής», υπαινισσόμενη, προφανώς, τον θεμελιώδη, εσωτερικό ρυθμό που είναι μακριά από τη μονότονη στιχουργία, μέσω του οποίου ο ποιητής μπορεί να συλλάβει καταστάσεις αδιόρατες και ασύλληπτες, που είναι πέρα από τον γήινο κόσμο.³¹⁴ Είναι προφανές ότι αρκετά ποιήματά της στοχεύουν στη «μουσικότητα», έννοια στην οποία έδιναν ιδιαίτερη έμφαση οι συμβολιστές, οι οποίοι είχαν διακηρύξει με το στόμα του Verlaine: «De la musique avant toute choses [...]», σύμφωνα με τον πρώτο στίχο από την έμμετρη «Art poétique» του, τοποθετώντας πάνω από όλα τη μουσική, την πιο υποβλητική από τις τέχνες και συνδέοντάς την με την ποίηση. Δεν είναι τυχαίες οι αναφορές της στο έργο του Wagner, το οποίο θαυμάζει, γιατί είναι «ποίηση αναπηδωσα εκ των αρμονικωτέρων της μουσικής ήχων», ενώ τον ίδιο τον αποκαλεί «μέγα μουσικόν και ποιητήν».³¹⁵ Πρέπει να αναφερθούν, επίσης, δημοσίευσμά της με τίτλο «Το μουσικόν αίσθημα εις τους ανθρώπους»,³¹⁶ και η αναφορά της στην «αδελφοποίηση» ποίησης και μουσικής, η οποία ανάγεται σε

---

³¹⁴ Για τη σύνδεση από την Παπαδοπούλου του ποιητικού ρυθμού με τον συμπαντικό ρυθμό, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ.161-162.

³¹⁵ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπερχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2-3 και της ίδιας «Αι προλήψεις των μεγάλων», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4. Η επιρροή του Wagner στους συμβολιστές, ως γνωστόν, ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ένα από τα περιοδικά τους ονομαζόταν *Βαγκνερική Επιθεώρηση*. Ο Mallarmé, εξάλλου, είχε αποκαλέσει τον Wagner «σφετεριστή του καθήκοντος του ποιητή». Για την ιδιαίτερη αγάπη των Γάλλων συμβολιστών και των Ελλήνων ομοτέχνων τους στη μουσική του Wagner, βλ. Καραντώνη, «Ο Αλμπέρ Τιμπωντέ και ο Πωλ Βαλερύ για τον γαλλικό συμβολισμό», *ό.π.*, σ. 175, Μποέμ [Δημήτριος Χατζόπουλος], «Η επανάσταση των λέξεων», *Το Περιοδικόν μας*, τχ. 1 (1901), σ. 311-317, Π. Δ. Αλβάνος, «Ριχάρδος Βάγκνερ και ο νεοϊδανισμός», *Ο Νουμάς*, τχ. 212 (10 του Σεπτεμβρίου 1906), σ. 8-11. Πρβλ. και Ch. Baudelaire, «Richard Wagner et Tannhäuser à Paris», Stéphane Mallarmé, *Oeuvres Complètes...*, *ό.π.*, σ. 541.

³¹⁶ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το μουσικόν αίσθημα εις τους ανθρώπους», *Εστιάδες*, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 3, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 3.

μεταφυσικές σφαίρες: «Η αληθής μουσική είναι αδελφή της προσευχής, εν ταυτώ και της ποιήσεως».³¹⁷

Η ίδια χρησιμοποιεί συχνά στην ποίησή της όρους που σχετίζονται με τη μουσική: τραγούδια, φωνές, μουσικές, συγχορδίες, τροπάρι, ύμνοι, ήχοι, λύρες, ωδή, ρυθμοί, αρμονία, ενώ τους στίχους της πλημμυρίζουν μελωδίες, ρυθμοί, μουρμουρίσματα των πεύκων, θροίσματα των φύλλων, βούισμα των νερών και του ανέμου, αντίλαλοι, ο ήσυχος αχός των λουλουδιών που κλείνουν τα πέταλα, ήχοι μυστικοί και ανεπαίσθητοι:

*Τότες φωνές ανήκουστες στον ήχο της ημέρας
αχολογούν παράξενες και ταιριασμένες μουσικές.*

(«Απόλλων και νύχτα»)

*χορό φανταχτερό και νυχτογέννητο,
συντροφευμένο από μάγες συγχορδίες*

(«Σκιές»)

Και τα ερείπια, ακόμη, μοιάζουν να έχουν φωνή, καθώς παρομοιάζονται με «άυλους αοιδούς»,³¹⁸ οι οποίοι τραγουδούν τα περασμένα:

*Στην ανθόσπαρτη του λόφου την ψηλή κορφή,
που μισόστεκα παλάτια πεθαμμένα κλαίουν,
πολιτείες έσβησαν κι άυλοι αοιδοί
για τα περασμένα σιγολέουν...*

(«Ρημάδια»)

Ωστόσο σε κάποιους στίχους της είναι εμφανής η αμφιταλάντευσή της σχετικά με την παντοδυναμία του ποιητικού λόγου και τη σημασία του ρυθμού. Αυτό παραπέμπει στην τάση των μετασυμβολιστών ποιητών να αμφιβάλλουν κάποιες στιγμές για την ποιητική διαδικασία και να απαξιώνουν τον ρυθμό, θεωρώντας τον ως αποτυχημένο ποιητικό τέχνασμα, ή να τον υπονομεύουν με ποικίλες μετρικές παραβάσεις ή τεχνικές. Οι επόμενοι στίχοι είναι ενδεικτικοί του «χειρισμού» από την

---

³¹⁷ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Εσπερινή ανάπαυσις», *Εστιάδες*, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2 και, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 244.

³¹⁸ Πρβλ. τους στίχους από το ποίημα «Τα μάρμαρα» του Λάμπρου Πορφύρα: *Σκόρπιοι ναοί! Κατάλευκοι ρυθμοί και χαλασμένοι / Μιας Απολλώνιας μουσικής ήχοι μαρμαρωμένοι*, στο: Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 152 και, σχετικά, κατωτέρω, στο κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 384-386.

ίδια της μετρικής δομής σε σχέση με τη νοηματική δομή του ποιήματος, σε μια προσπάθεια να εκφράσει τα αισθήματα της συντριβής και της διάλυσης, που βιώνει το ποιητικό υποκείμενο, λόγω της φτώχειας, και τα οποία φθάνουν μέχρι την αμφισβήτηση της ποιητικής ικανότητας.³¹⁹

Ραγισμένες όλες της ψυχής σου οι λύρες /

νικημένες [...]

(«Η φτώχεια»)

Η Κυπρία ποιήτρια στοχεύει στη «μουσικότητα» και την «αρμονία» του ποιήματος με τη χρήση διάφορων ηχητικών-φωνητικών φαινομένων της γλώσσας, αφού προσπαθεί να μιμηθεί την τεχνική της επανάληψης του μουσικού μοτίβου και να μετατρέψει το ποίημα σε «μουσική σύνθεση».³²⁰ Επαναλαμβάνει συντάγματα,³²¹ λέξεις,³²² ακόμη και φθόγγους με τη μορφή παρήχησης.³²³ Η βασική ιδέα του ποιήματος υποβάλλεται μέσα από ολόκληρο το ποίημα χωρίς ρητές λεκτικές αναφορές. Είναι χαρακτηριστικό το ποίημά της «Φθινοπωρινά απόβραδα»,³²⁴ όπου φαίνεται εναργώς η ηχητική δομή του και η τεχνική της επανάληψης, καθώς οι στίχοι περιστρέφονται γύρω από ένα συναίσθημα που θέλει να υποβάλει:

---

³¹⁹ Πρβλ. το ποίημα «Είμαστε κάτι ξεχαρβαλωμένες κιθάρες» του Καρυωτάκη στο: Καρυωτάκης, *Άπαντα τα ευρισκομένα...*, ό.π., τ. Α', σ. 129. Βλ. σχετικά, Φιλοκύπρου, *Η γενιά του Καρυωτάκη...*, ό.π., σ. 210-212, και Χρήστος Παπάζογλου, *Παρατονισμένη μουσική. Μελέτη για τον Καρυωτάκη*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1988, σ. 172.

³²⁰ Για την επανάληψη γλωσσικών μονάδων ως παράγοντα ρυθμοποίησης του πεζού λογοτεχνικού λόγου, βλ. Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η ποίηση και η πεζογραφία στα πλαίσια μιας συγκριτικής Ποιητικής: Η έννοια του ρυθμού», στο: Σωκρ. Α. Σκαρτσής (επιμ.), *Πρακτικά Όγδοου Συμποσίου Ποίησης, Ποίηση και πεζογραφία, Πανεπιστήμιο Πατρών 1-3 Ιουλίου 1988*, Αχαϊκές εκδόσεις [Πάτρα 1990], κυρίως σ. 131-142.

³²¹ Βλ., για παράδειγμα, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Τύχη», *Ελευθερία*, φ. 521 (30 Απριλίου / 13 Μαΐου 1916), σ. 5: *νύχτα και μέρα διορθώνει ό,τι σβήνω / νύχτα και μέρα ανασταίνει ό,τι αφήνω*.

³²² Βλ. το ποίημα της Παπαδοπούλου «Το πένθος του δάσους», *Εσιτιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 2, όπου στην τελευταία στροφή υπάρχει επανάληψη του συνδέσμου «και» στην αρχή των στίχων: *Κι όλα είναι μες στο δάσος / κι όλα μοιάζουν [...] / Και στο χρώμα την δροσιά των*. Το ίδιο συμβαίνει και στο ποίημα «Σύντομα», *Ελευθερία*, φ. 566, ό.π., όπου η λέξη η οποία χρησιμοποιείται ως τίτλος επαναλαμβάνεται στην αρχή κάθε μιας από τις τέσσερις εξάστιχες στροφές.

³²³ Βλ. τους στίχους *Τρικόταρτα, θεόρατα πανιά / σαν χρυσωμένα τρέχουν στα πελάγη και: πέπλοι απλωθήκαν πλανερά*, από τα ποιήματα «Απόλλων και νύχτα» και «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 480 (18/31 Ιουλίου 1915), σ. 5 και φ. 488 (19/25 Σεπτεμβρίου 1915), σ. 5, αντίστοιχα.

³²⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Φθινοπωρινά απόβραδα», *Εσιτιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3. Για την τεχνική της επανάληψης στον Baudelaire και στον Verlaine, βλ. Chadwick, *Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 28. Ο Κ. Χατζόπουλος εισήγαγε αυτή την τεχνική στην ελληνική ποίηση και χαρακτηριστική είναι η χρήση της στα ποιήματά του «Ο θρύλος της ομίχλης» και «Θλίψη». Βλ. Χατζόπουλου, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 274 και σ. 288-289, αντίστοιχα.

*Σβήνουν τ' αστέρια ολόχλωμα
και σκοτεινά στην πλάση·
και καταχνιά θεόρατη
ζητεί να σου σκεπάση
το άσπρο πρόσωπο σου, Γη. [...]
Κυλούν τ' αστέρια ολόχλωμα
και σκοτεινά στην πλάση·*

*Γρήγορα ο ήλιος έσβησε
κρυμμένος πίσω στα βουνά
και σκοτεινές απλώθηκαν
σκιές μέσα στα δάση...
Γοργά που φεύγει η χαρά!
Με μαύρο σύννεφο θαμπό
ζητεί να σου σκεπάση
το άσπρο πρόσωπο σου, Γη.
(«Φθινοπωρινά απόβραδα»)*

Η ίδια ακολουθώντας το παράδειγμα των Γάλλων συμβολιστών αλλά και του Παλαμά και Ελλήνων ποιητών της πρώτης μεταπαλαμικής Γενιάς (Κ. Χατζόπουλος, Α. Εφταλιώτης, Κ. και Σπ. Πασαγιάννης, Α. Προβελέγγιος, Ι. Γρυπάρης, Κ. Ουράνης κ.ά.) επιδίδεται σε μετρικο-ρυθμικούς πειραματισμούς, οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις υπηρετούν, όπως και η γλωσσική αποτύπωση, τη «μουσικότητα» των στίχων. Είχε την πεποίθηση ότι η ποίηση της εποχής της συχνά μετατρέποταν σε στιχοπλοκία, όταν χρησιμοποιούσε επιπόλαια τους πάγιους μετρικούς κανόνες. Απέρριπτε τα απλοϊκά «στιχουργήματα» και την ανιαρή ρίμα, αποκαλώντας την τελευταία «κηχητική ηδονή» και κάνοντας λόγο για «βαναυσότητα του πυκνού ομοιοκαταληκτούντος μέτρου».

Ήδη από το 1914 σε μερικά ποιήματά της καταργεί την παραδοσιακή «κανονική» στροφή, υιοθετώντας πολύστιχες ή ολιγόστιχες –ανισόστιχες– στροφές και τείνει να καταργήσει ή καταργεί εντέλει την ηχητική μονοτονία της ομοιοκαταληξίας, η οποία περιορίζεται κάποτε σε απλή συνήχηση. Χρησιμοποιεί, ακόμη, όπως αναφέρθηκε, τον διασκελισμό, ενώ η χασμωδία, την οποία τα εγχειρίδια μετρικής απορρίπτουν, δεν αποφεύγεται πάντοτε και η συνίζηση κάποτε υιοθετείται. Σε κάποιες περιπτώσεις υπονομεύει ή καταργεί την τομή, έναν τεχνικό νόμο της στιχουργίας που είναι συχνά περιοριστικός για την επιλογή των λέξεων και την ανάπτυξη του νοήματος, δίνοντας έτσι μεγαλύτερη ελευθερία στον στίχο. Σχετικά πρώιμα σε πολλά ποιήματά της υπερβαίνει και τον «σύμμετρο» ισοσύλλαβο στίχο.³²⁵ Η διακύμανση μέσα στο ποίημα του μήκους των στίχων, δηλαδή του αριθμού των συλλαβών, η ανισοσυλλαβία, συνιστά την κύρια διαφοροποίηση του ελευθερωμένου στίχου από τον αυστηρά

³²⁵ Βλ., για παράδειγμα, τα ποιήματα της Παπαδοπούλου «Η φτώχεια», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 2 [και αναδημοσίευση στο *Πανελλήνιον*, τχ. 15 (1 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 13, στήλη «Σύγχρονος Ελικών»] και «Απόλλων και νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 480, ό.π.

έμμετρο. Ο ανισοσύλλαβος στίχος, ο οποίος καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από τους Γάλλους συμβολιστές, προσλήφθηκε ως «ελεύθερος στίχος» και με το όνομα «vers libre» έγινε γνωστός και στην Ελλάδα.

Η Παπαδοπούλου πίστευε ότι η «μουσική» των λέξεων επιτυγχάνεται αν αυτές αποδεσμευθούν όχι μόνο από την αυστηρή κυριαρχία της ισοσυλλαβίας των στίχων, αλλά και της σύνταξης, έτσι ώστε να κινηθούν ελεύθερα και να αποδώσουν τις ψυχικές διακυμάνσεις του ποιητή. Ο στίχος της παρουσιάζεται είτε ομοιόμετρος είτε ετερόμετρος, αφού στην ίδια στροφή ακόμη και στον ίδιο στίχο μπορεί να υπάρξει εναλλαγή μέτρων, ιδίως αν αυτός είναι πολυσύλλαβος.³²⁶ Αξιοποιεί, λοιπόν, το κοινόχρηστο μετρικό σύστημα με τη χρήση στο ίδιο ποίημα μικτών ή διαφορετικών μέτρων,³²⁷ εφαρμόζει δηλαδή την αρχή της ετερομετρίας, την οποία υπερθεματίζει και θεωρητικά.³²⁸ Ο στίχος της είναι ιαμβικός κατά κανόνα, ενώ αποφεύγεται η μονοτονία ενός κανονικού ιαμβικού μετρικού βηματισμού με την παρεμβολή τροχαϊκών ή άλλων μέτρων, με τη χρήση μετρικών παρατονισμών και παύσεων. Επίσης, με τους διασκελισμούς ή με τη στίξη, που είναι, μάλιστα, συχνά ισχυρή στο εσωτερικό του στίχου, ή ακόμη και με τον συνδυασμό διασκελισμού και εσωτερικής στίξης³²⁹ υποσκάπτει τον μετρικό ρυθμό, δημιουργώντας έναν ρυθμό πιο πλούσιο και διακυμαινόμενο, ανάλογο με τα σημαινόμενα:

μα δεν σημαίνει· θα πεθάνουν πάλι,

μα θα ζήσουνε. Χειμώνας!

(«Χειμώνας»)

---

³²⁶ Οι απόψεις αυτές της Παπαδοπούλου μπορούν να παραβληθούν με εκείνες του Ψυχάρη, ο οποίος θεωρούσε αναγκαία την ύπαρξη διαφορετικών μέτρων στο ποίημα, όταν το επιβάλλει η αλλαγή της ιδέας, δηλαδή το περιεχόμενο του ποιήματος, ενώ κάνει λόγο και για τον εσωτερικό ρυθμό: «Ελεγα λοιπόν πως στοχάστηκα στο ίδιο ποίημα, δίχως στροφές ή παραγράφους, που τους λες, ν' ανακατώνονται όλα μας αφτά τα μέτρα –δηλαδή κόντος και μάκρος– όπως το φέρνει ο μέσα ρυθμός, ο ρυθμός της καρδιάς και του μυαλού, ο ρυθμός της ψυχής». Βλ. Βαρβάρα Ρούσου, *Οι πρώτες εμφανίσεις του ελεύθερου στίχου και η υποδοχή του από την κριτική*, μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2003, σ. 12- 13 και της ίδιας, *Ο ελεύθερος στίχος υπό το πρίσμα της σύγχρονης μετρικολογίας: τα πρώτα ελληνικά ελευθερόστιχα ποιήματα (1920-1940)*, διδακτορική διατριβή, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2007, κυρίως σ. 273-187.

³²⁷ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν τα ποιήματά της «Το έργο της νυκτός» και «Βουνό», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2 και *Ελευθερία*, φ. 477 (27 Ιουνίου / 10 Ιουλίου 1915), σ. 5, αντίστοιχα.

³²⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*, και Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Μία εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Δημήτριος Λιπέρτης ως ποιητής», *Ελευθερία*, φ. 2130 (17 Απριλίου 1935), σ. 4, όπου η ίδια κάνει λόγο για «μικτά μέτρα» και, σχετικά, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 297.

³²⁹ Αξίζει να παρατηρηθεί ότι ο διασκελισμός συναντάται έντονα στον ποιητικό λόγο του Καρυωτάκη. Βλ. Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Οι τολμηροί διασκελισμοί του Καρυωτάκη προς το μέλλον. (Η λειτουργία των μετρικών παύσεων)», *Διαβάζω*, τχ. 157 (17 Δεκεμβρίου 1986), σ. 62-69.

φεγγαροπρόσωπες σκιές
γλιστρούν και φεύγουν· τίποτε
στη σιγαλιά δεν μένει

(«Σκιές»)

Οι ετερόμετροι και συχνά ανισοσύλλαβοι στίχοι της έχουν μια κίνηση άλλοτε επιταχυνόμενη και άλλοτε επιβραδυνόμενη, ανάλογα με το περιεχόμενο του ποιήματος.³³⁰ Η παραβίαση της ισοστιχίας των στροφών με την κατάργηση των στροφικών συστημάτων και την καταστρατήγηση και άλλων μετρικών νόμων, διευρύνει την απόσταση από την παραδοσιακή στιχουργία σε μερικά ποιήματά της. Εξάλλου, οι πολύστιχες στροφές που συχνά χρησιμοποιεί, υιοθετώντας κάποτε στοιχεία από το στιχουργικό και μετρικό σύστημα του Κάλβου,³³¹ της δίνουν πολύ περισσότερα περιθώρια για την απελευθέρωση του στίχου από τα δεσμά της ισομετρίας και της ισοσυλλαβίας.

Η Κυπρία ποιήτρια προχωρεί, όμως, και σε απόπειρες αποδέσμευσης και από το μέτρο. Σε μερικά ποιήματά της παρατηρούνται σε ορισμένα σημεία ανισοσύλλαβοι άμετροι στίχοι, ακόμη και ολόκληρες στροφές με στίχους που τείνουν να γίνουν άμετροι.³³² Η ρυθμικότητα σε αυτές τις περιπτώσεις παράγεται από τη χρήση των λέξεων, των εικόνων, την απόδοση των νοημάτων και όχι από τη μετρική ορθότητα. Ο στίχος της αυτός δεν είναι άρρυθμος, όσο και αν απομακρύνεται από τις μετρικές συμβάσεις.³³³ Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από το πολύστιχο, με ανισόστιχες στροφές

---

³³⁰ Για παράδειγμα, στο ποίημα «Καινούργιος χρόνος», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2, το οποίο αναφέρεται στο γρήγορο πέρασμα του χρόνου, το αίσθημα της ταχύτητας εκφράζεται με τροχαϊκό μέτρο. Βλ., επίσης, τα ποιήματά της «Παλιά θρησκεία» και «Χειμώνας», *Ελευθερία*, φ. 490 (29 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1915), σ. 5 και φ. 562 (11/24 Φεβρουαρίου 1917), σ. 5, αντίστοιχα, «Το έργο της νυκτός», *Εστιάδες* τχ. 27, *ό.π.*, και «Βουνό», *Ελευθερία*, φ. 477, *ό.π.*

³³¹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 354-373.

³³² Βλ. τα ποιήματά της «Το έργο της νυκτός», *ό.π.*, «Βουνό», *ό.π.*, «Παλιά θρησκεία», *ό.π.*, και «Χειμώνας», *Ελευθερία*, φ. 490, *ό.π.*

³³³ Η κριτική εντόπισε τους μετρικούς πειραματισμούς στην ποίηση της Παπαδοπούλου. Ο Αντώνιος Μπεμπόνης από νωρίς είχε αναφερθεί στην «αδιουτυρίαν εις την μορφήν, –τα πλείστα των ποιημάτων της είναι εις ελευθέρους [γρ. «ελευθερωμένους»] ρυθμικούς στίχους», ο Λευτέρης Παπαλεοντίου θεωρεί ως αξιοσημείωτο το εγχείρημά της να ξεφύγει από την κανονικότητα του παραδοσιακού στίχου, καθώς χρησιμοποιεί ανισοσύλλαβους, κάποτε ελευθερωμένους, στίχους, οι οποίοι δεν υπακούουν (πάντα) σε απaráβατες μετρικές τομές, σε κανονικούς ρυθμούς ή αυστηρή ομοιοκαταληξία, και η υπογραφόμενη [Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα] αναφέρεται «στη χαλάρωση έως την εγκατάλειψη του μέτρου και του ισοσύλλαβου στίχου, την κατάργηση της ομοιοκαταληξίας και της παραδοσιακής “κανονικής” στροφής» σε αρκετά ποιήματά της. Βλ. Μπεμπόνης, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου δημοσιογράφος-κριτικός και ποιήτρια», *ό.π.*, σ. 29, Παπαλεοντίου, «Ποιητικές τάσεις και αναζητήσεις στην Κύπρο κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 68-69-70 (Ιούλιος

και με ανισοσύλλαβους, ανομοιοκατάληκτους και ετερόμετρους στίχους ποίημά της με τον τίτλο «Χειμώνας», όπου τα σημεία στίξης, η άνω τελεία, το κόμμα, η τελεία, το ερωτηματικό, το θαυμαστικό, η παύλα, τα αποσιωπητικά και η παρένθεση, μαζί με τα επάλληλα ερωτήματα, προσδίδουν δραματική ένταση και θυμίζουν τη ζωντάνια του φυσικού λόγου. Αξίζει να προσεχθεί ιδιαίτερα η συχνή ισχυρή στίξη στο εσωτερικό του στίχου, η οποία «διακόπτει» τη μετρική ροή των συλλαβών, αλλά και οι επάλληλοι διασκελισμοί, οι οποίοι καταργούν την ισομετρία και δημιουργούν ανισορροπία στη σχέση μετρικού και γραμματικο-συντακτικού συστήματος.³³⁴

Στενάζουν τα μύρα

θαμμένα μέσα στη βροχή. [...]

Α! και οι θεοί κοιμούνται!

...Σιωπή! Μιλούν οι ουρανοί...

Να ο φλογερός των λόγος –κεραυνός-

και η βροχή-το δάκρυ.

[...] Σε λίγο πλήμμυρα! Κατακλυσμός!

Θα ξαναγεννηθούμεν όλοι μας καινούργιοι

[...]

Άνθια ποικίλα χρωματράφουρα θα ζήσουν

πάλιν. /

Θα τραφούν πανσέδες· όλα θα στολίσουν

με πένθη ώμορφα την γην.

Μα δεν σημαίνει· θα πεθάνουν πάλι,

μα θα ζήσουνε. Χειμώνας!

Πνιγόμεθα μες στις λιμνούλες της βροχής,

μα ξαναζούμεν. Πού; Στα άνθια; Στες

ψυχές, /

που πεθαμένες ξεροβάλθηκαν στα βάθια;

Στες χιόνες, στα κτηνά; [...]

-Μες στες πνοές του ιερού Αγώνα!

Πάλλεται η Ζωή, η Φύση μέσα στα νερά

χιονίζει, τσαλακώνει, σπαρταρά. [...]

Πόσοι πεθαίνουν! Μα απ' τους λίγους,

π' απομένουν ζωντανοί, –ω! απ' τους

λίγους– /

καινούργια βγαίνει η ζωή [...].

(«Χειμώνας»)

1998–Μάρτιος 1999), σ. 302 (=Στοχαστικές Προσαρμογές, ό.π., σ. 267) και του ίδιου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής*, ό.π., σ. 213· επίσης, βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η λογοτεχνική συνεισφορά της Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου», ό.π., σ. 32-34 και της ίδιας «Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Βιογραφικά. Η λογοτεχνική και φεμινιστική δράση της», ό.π., σ. 268-269.

³³⁴ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Χειμώνας», *Ελευθερία*, φ. 562, ό.π. και, σχετικά, κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Προσλήψεις και επιδράσεις», σ. 364-371. Για την ισόρροπη ή όχι σχέση μεταξύ μετρικού και γραμματικο-συντακτικού συστήματος, βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, *Η άλφα βήτα του νεοελληνιστή. Οδηγός για το εισαγωγικό μάθημα στην επιστήμη της Νεοελληνικής Φιλολογίας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 118-119.

Δίνεται ακόμη ένα δείγμα των μετρικών πειραματισμών της Παπαδοπούλου:

*Μακριά σβήνουν τα φωτεινά κεράκια τους οι Μάγοι
στη μυστική νύκτα αχολογούν βαρύγγωμες καμπάνες,
κλείνουν ανύποπτα οι τρυφερές στεφάνες των ανθών·
από μακριά ντυμένοι με ολόμαυρο βελούδο
στης Μοίρας το αδέκαστο πανέρι απλώνονται διατακτεροί οι Πόνοι,
του Χάους σχίζουν το παρθενικό σεντόνι και αργοκυλούν βαρύγγωμοι οι Χρόνοι...*³³⁵

Η Παπαδοπούλου στο πλαίσιο των συμβολιστικών αναζητήσεών της φθάνει, λοιπόν, στον ελευθερωμένο στίχο («vers libéré»), που είναι ο πλησιέστερος προς τον ελεύθερο στίχο μετρικός όρος, και σε λίγες περιπτώσεις τείνει προς τον ελεύθερο στίχο («vers libre»), αφού η βάση του στίχου παραμένει συνήθως μετρική. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο ελευθερωμένος στίχος εμφανίστηκε επίσημα στην ελληνική ποίηση με την ανισοσύλλαβη ποιητική σύνθεση του Παλαμά *Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης*, το 1900 (αν και ελευθερωμένους στίχους –«ελεύθερους» ή «πολύτροπους» τους αποκαλεί ο ίδιος– συναντάμε και στα *Μάτια της ψυχής μου* ήδη από το 1892), και ότι και στα επόμενα χρόνια οι ποιητές, ιδίως οι συμβολιστές και μια ομάδα από τους μετασυμβολιστές, αρέσκονταν σε μετρικούς πειραματισμούς, θα μπορούσε να θεωρηθεί αρκετά συγχρονισμένη με τα ποιητικά πράγματα του αθηναϊκού κέντρου η προσπάθεια της Παπαδοπούλου να «ανανεώσει» με μετρικές καινοτομίες την κυπριακή ποίηση. Η βαθμιαία χαλάρωση, μέχρι την εγκατάλειψη του «σύμμετρου», ισοσύλλαβου στίχου, η κατάργηση της ομοιοκαταληξίας και της «παραδοσιακής» κανονικής στροφής την οδηγούν στον ελευθερωμένο στίχο και αυτό συμβαίνει λίγα χρόνια μετά την έκδοση του *Αλαφροϊσκιωτου* από τον Άγγελο Σικελιανό (1909), ο οποίος χρησιμοποίησε αυτό το στιχουργικό είδος.

Οι μετρικοί πειραματισμοί της, μαζί με άλλους παράγοντες, την οδηγούν και στο πεζό ποίημα (prose en prose), με το οποίο φθάνει στην υπέρβαση της μετρικότητας.³³⁶ Οι διαφορετικές μορφές, εξάλλου, που εμφανίσθηκαν από το 1870 ως το 1920, το ποίημα σε πεζό, το verset, ο ελευθερωμένος και ο ελεύθερος στίχος, έτειναν

---

³³⁵ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, [Ατίτλο] [«Μακριά σβήνουν τα φωτεινά κεράκια τους οι Μάγοι»], που προτάσσεται του πεζού ποιήματος «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556 (31 Δεκεμβρίου / 13 Ιανουαρίου 1917), σ. 5. Παρόμοιες μετρικο-ρυθμικές αναζητήσεις μπορούν να εντοπισθούν και στο ποίημά της «Σκιές», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2.

³³⁶ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 155-214.

από διαφορετικές κατευθύνσεις στην απελευθέρωση της μορφής,³³⁷ μέχρι να φθάσουμε στον Τάκη Παπατσώνη, ο οποίος δημοσίευσε ποιήματα σε αληθινό ελεύθερο στίχο³³⁸ τη δεκαετία του 1920.

Νέα ποιητική αντίληψη

Σε αρκετά έμμετρα συμβολιστικά ποιήματα της Παπαδοπούλου, όπου σπάζει «τη στερεότητα της φόρμας»³³⁹ και όπου μπορούμε να συναντήσουμε και ελευθερωμένους στίχους, παρατηρείται ταυτόχρονα και μια αλλαγή της αντίληψης περί ποίησης, καθώς οι εικόνες κάποτε υπερβαίνουν τη λογικότητα, υπάρχει αμφισημία και κρυπτικότητα νοημάτων και διακρίνεται μια προσπάθεια απελευθέρωσης από τον «ζυγό» της σύνταξης.³⁴⁰

Η Κυπρία δημιουργός γνώρισε και αφομοίωσε την ποιητική προσπάθεια των πρώτων συμβολιστών, αλλά και την πρώιμη ποίηση μερικών μετασυμβολιστών του Μεσοπολέμου, και προσπάθησε να διοχετεύσει θεωρητικές αρχές και τρόπους του (μετα)συμβολισμού στην ποιητική παραγωγή της εποχής της. Η προσπάθειά της αυτή κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντική, αφού υπήρξε ουσιαστικά η πρώτη που εισήγαγε το λογοτεχνικό αυτό ρεύμα στο νησί, ανοίγοντας νέους δρόμους για την ποιητική ευαισθησία, καθώς οι συμβολιστές «σταμάτησαν στο κατώφλι του υπερρεαλισμού»³⁴¹ και άνοιξαν τον δρόμο γονιμοποιώντας όλα τα νεότερα ρεύματα του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, όπως ο φουτουρισμός, ο ντανταϊσμός και ο σουρεαλισμός. Τόλμησε, λοιπόν, να επιχειρήσει μια αλλαγή γλώσσας, μέτρου και κλίματος στην κυπριακή ποίηση, επομένως υπήρξε από τους ανανεωτές του παραδοσιακού στίχου. Μπορεί δε να συγκαταλεχθεί στη χορεία των ποιητών του ελληνικού μετασυμβολισμού, όπως οι

---

³³⁷ Για τους όρους αυτούς, και ιδιαίτερα για τη διάκριση μεταξύ «ελευθερωμένου» και «ελεύθερου» στίχου, βλ. Άννα Κατσιγιάννη, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική ποίηση του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα», *Παλίμψηστον*, τχ. 5 (1987), σ. 159-175, επίσης, Chadwick, *Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 14-15, και Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η ποίηση και η πεζογραφία στα πλαίσια μιας συγκριτικής Ποιητικής...», ό.π., σ. 115-119.

³³⁸ Για τον ελεύθερο στίχο, βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Για τον σύγχρονο ελληνικό ελεύθερο στίχο (η επαναφορά παραδοσιακών μετρικών σχημάτων)», *Ποίηση. Εξαμηνιαίο περιοδικό για την ποιητική τέχνη*, τχ. 1 (Ανοιξη 1993), σ. 105-140 και Αγγελάτος, *Η άλφα βήτα του νεοελληνιστή...*, ό.π., σ. 133-137.

³³⁹ Βλ. Στεργιόπουλος, *Οι επιδράσεις στο έργο του Καρυωτάκη*, διδακτορική διατριβή, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1972, σ. 224.

³⁴⁰ Έχει παρατηρηθεί ότι «σήμερα αποτελεί κοινή συνείδηση στο χώρο των λογοτεχνικών σπουδών ότι ο υψηλός βαθμός αφαίρεσης και σκοτεινότητας, αποτέλεσμα της άλογης αλληλουχίας του νοήματος, είναι ένα από τα ειδοποιά, το κυρίαρχο ίσως χαρακτηριστικό του μοντέρνου ποιητικού λόγου (μαζί με τον ελεύθερο στίχο)». Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1984.

³⁴¹ Βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Συμβολισμός και οι Νεοέλληνες λυρικοί», *Νέα Εστία, Ο Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 113 [= *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. 6, εκδόσεις Εστία, Αθήνα χ.χ., σ. 102-102].

Ρώμος Φιλύρας, Ναπολέον Λαπαθιώτης, Κώστας Ουράνης, Κώστας Καρυωτάκης, Τέλλος Άγρας κ.ά. Ταυτόχρονα, μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μεταπαλαμική ποιήτρια. Είναι γνωστό ότι η ποίηση αρκετών ποιητών της πρώτης μεταπαλαμικής «Γενιάς» (Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, Σπήλιος Πασαγιάννης, Μιλτιάδης Μαλακάσης, Λάμπρος Πορφύρας, Ιωάννης Γρυπάρης κ.ά) χαρακτηρίζεται από ανανεωτικές τάσεις και συνδέεται με τον συμβολισμό. Εύλογα μπορεί να ισχυρισθεί κανείς, λοιπόν, ότι η Παπαδοπούλου με τη νεανική έμμετρη ποίησή της, που έχει αναμφισβήτητα ενδιαφέρον, παρά το γεγονός ότι δεν πρόλαβε να ωριμάσει και να εξελιχθεί περαιτέρω, έγινε ο φορέας της «νέας ευαισθησίας» και της επιθυμίας για εκφραστική ανανέωση στον χώρο της κυπριακής ποίησης και προετοίμασε το έδαφος, ώστε να προσληφθούν οι μετασυμβολιστικές τάσεις από τους σύγχρονους της ποιητές και από αυτούς που ακολούθησαν.³⁴²

B. Ποιήματα «ειδυλλιακά»

Η Παπαδοπούλου δημοσίευσε μικρό αριθμό ποιημάτων στις *Εστιάδες* και σε άλλα έντυπα, στα οποία είναι ορατές επιρροές και από άλλες λογοτεχνικές τάσεις και τεχνοτροπίες, πέρα από τον συμβολισμό. Για παράδειγμα, στα ποιήματά της αυτά είναι ευδιάκριτη η στροφή στον ειδυλλιακό χώρο της υπαίθρου και του χωριού, τάση που είχε παρατηρηθεί σε εκπροσώπους της ποιητικής «Γενιάς του 1880» και της πρώτης μεταπαλαμικής «Γενιάς του 1890». Για την τάση αυτή καταχρηστικά χρησιμοποιήθηκε και ο όρος ηθογραφικός «νατουραλισμός».³⁴³ Πρόκειται για ποιήματα που εκφράζουν το βίωμα της ιθαγένειας ή της εντοπιότητας, με ρεαλιστικές αναφορές και αφορμήσεις. Ανακαλούν σκηνές από τη ζωή στην ύπαιθρο με αναφορές στις λυγρές κοπέλες, τους χωριανούς, τους κάμπους, τις φλογέρες, τα κοπάδια, τα έλατα, τις «χορταρόστρωτες κρήνες», την καμπάνα του χωριού, τον μύλο, τις θημωνιές, τα δρέπανα, τις «ψαροπούλες», τους λοστρόμους κ.λπ. Ενδεικτικά αναφέρονται τα τιτλοφορούμενα:

---

³⁴² Απόηχοι στίχων της Παπαδοπούλου κάποτε μπορούν να ανιχνευθούν σε σύγχρονους της ή μεταγενέστερους Κυπρίους μετασυμβολιστές ποιητές, όπως ο Παύλος Βαλδασερίδης, ο Γλαύκος Αλιθέρσης, ο Τεύκρος Ανθίας, η Γεωργία Λοφίτη κ.ά. Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 396-399. Για την επιβίωση της «νεοσυμβολιστικής και νεορομαντικής» τάσης στην κυπριακή ποίηση μέχρι το 1960, βλ. Βουτουρή, «Εκδοχές του καρωτακισμού...», ό.π., σ. 169-174.

³⁴³ Για τον όρο ηθογραφικός «νατουραλισμός», βλ. Βελουδής (επιμ.), *Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, Τα ποιήματα...*, ό.π., «Εισαγωγή», σ. 17-21.

«Χωριό», «Δύσις», «Το νησί» και «Καλημερίσματα».³⁴⁴ Στα ποιήματα αυτά τα φυσικά τοπία περιγράφονται αντικειμενικά με απτές και συγκεκριμένες παραστάσεις, χωρίς να παραπέμπουν σε ψυχικές καταστάσεις του ποιητικού υποκειμένου και χωρίς να θυμίζουν σε τίποτα τον ερμητικό και κρυπτικό χαρακτήρα άλλων ποιημάτων της Παπαδοπούλου, που είναι γραμμένα σύμφωνα με τη συμβολιστική τεχνοτροπία. Εκφράζουν δε ένα αίσθημα νοσταλγίας για έναν κόσμο και έναν τρόπο ζωής με το στίγμα της αυθεντικότητας, που χάνονται. Το μέτρο τους είναι ιαμβικό, κυριαρχούν ο επτασύλλαβος και ο οκτασύλλαβος στίχος, εκτός από μια περίπτωση, όπου συναντάται ο δημοτικός δεκαπεντασύλλαβος.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι η Παπαδοπούλου είχε ασχοληθεί σε νεαρή ηλικία με τη συλλογή και δημοσίευση λαογραφικού υλικού,³⁴⁵ στο πλαίσιο του λαογραφισμού και της απήχησης στην Κύπρο των απόψεων του Νικολάου Γ. Πολίτη για επιστροφή στις ρίζες και για την εθνική αποστολή της λαογραφίας.³⁴⁶ Το λαογραφικό ενδιαφέρον της είναι εμφανές και στις *Εστιάδες*, όπου αναδημοσίευσε ελληνικά και σέρβικα δημοτικά τραγούδια και άλλο λαογραφικό υλικό,³⁴⁷ αλλά και στα

---

³⁴⁴ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το νησί», *Ελευθερία*, φ. 478 (4/17 Ιουλίου 1915), σ. 5, «Βουνό», *Ελευθερία*, φ. 477, *ό.π.*, «Καλημερίσματα», *Ελευθερία*, φ. 485 (22 Αυγούστου / 4 Σεπτεμβρίου 1915), σ. 5, «Χωριό», *Ελευθερία*, φ. 523 (14/27 Μαΐου 1916), σ. 5 και «Δύσις», *Ελευθερία*, φ. 613 (3/16 Φεβρουαρίου 1918), σ. 4.

³⁴⁵ Η Παπαδοπούλου δημοσίευσε στο περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησης* της Ευγενίας Ζωγράφου κυπριακές παροιμίες, ενώ η διευθύντρια του περιοδικού πληροφορεί ότι «η τελειόφοιτος του Αρσακείου δις Περσεφόνη Παπαδοπούλου, ήδη διδασκάλισσα του εν Βαρωσίοις Παρθεναγωγείου», ανέλαβε να συγκεντρώσει «όσον οίον τε πλειότερων κυπριακών παροιμιών» και ότι «η φιλόπονος κόρη επέτυχε θαυμασίως εις το έργον τούτο», ενώ εκφράζει την πεποίθηση ότι «εν προσεχεί μέλλοντι θα ίδωμεν το έργον της τούτο συμπληρούμενον και τελειοποιούμενον». Στο ίδιο περιοδικό ο λαογράφος Ιωάννης Χατζηιωάννου εκθειάζει με επιστολή του το λαογραφικό έργο της νεαρής Παπαδοπούλου: «[...] Την νεάζουσαν λαογραφικήν επιστήμην ζητεί ήδη να βοηθήση λαογραφούσα δεσποινίς! Πόσον αρμονικόν σύμπλεγμα [...]. Συγχαίροντες από καρδίας τη λαογραφούση δεσποινίδι προτρεπόμεθα προς λαογραφικάς εργασίας, διότι ο θερισμός εν τη κυπριακή ερευνή έσται πάντοτε μέγιστος». Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Λαογραφικά» και «Λαογραφικά. Κυπριακά παροιμιαί», *Ελληνική Επιθεώρησης*, τχ. 33 (Ιούλιος 1910), σ. 1035-1036 και τχ. 34-35 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1910), σ. 1068, αντίστοιχα. (Στον αείμνηστο Φοίβο Σταυρίδη οφείλω την πληροφορία για το λήμμα αυτό.)

³⁴⁶ Η Παπαδοπούλου συνεχίζει μια παράδοση που δημιούργησε από τα μέσα του 19ου αιώνα ο θεμελιωτής των λαογραφικών σπουδών στο νησί Αθανάσιος Σακελλάριος, ο οποίος πρώτος άρχισε τη συστηματική καταγραφή λαογραφικού και γλωσσικού υλικού, και την οποία ακολούθησαν και άλλοι Κύπριοι λόγιοι, όπως οι Ιερώνυμος Βαρλαάμ, Γεώργιος Λουκά, Πολυξένη Λοϊζιάς, Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, Ξενοφών Φαρμακίδης, Ιωάννης Χατζηιωάννου, Νικόλαος Λανίτης κ.ά. Για τους εθνικούς σκοπούς που υπηρετούσε ανέκαθεν η λαογραφία στον ελληνικό χώρο, βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστωρος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα ⁶2006, σ. 24-25, 91-97, 128-131, 150-152 και Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ⁴1992, σ. 57-65, 287 και 291-292.

³⁴⁷ Για παράδειγμα, η Παπαδοπούλου είχε παραχωρήσει στην Πολυξένη Λοϊζιάδα στήλη στις *Εστιάδες* με τον τίτλο «Συλλογή κυπριακών ειδήσεων», την οποία προλογίζει υπογραμμίζοντας τη μεγάλη σημασία που έχει η καταγραφή του «λαογραφικού πλούτου» του νησιού. Βλ. *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 1. Για τη στήλη αυτή της Λοϊζιάδος, βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η Πολυξένη

κατοπινά χρόνια, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του γυναικείου σωματείου, που ίδρυσε στη Λευκωσία.³⁴⁸ Η ενασχόληση με τη λαογραφία φανερώνει και από μian άλλη σκοπιά τον δημιουργικό διάλόγό της με τη λογοτεχνία της «Γενιάς του 1880», η οποία βρέθηκε πολύ κοντά στη λαογραφία και στους προβληματισμούς της, αναδεικνύοντας ή χρησιμοποιώντας διάφορες όψεις του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Στην εφημερίδα της παρουσίασε εκπροσώπους της «Γενιάς» αυτής, ενώ σε ποιήματά της εντοπίζονται επιρροές από τον Δροσίνη των *Ειδυλλίων* και τον Κρυστάλλη.³⁴⁹ Το παράδειγμα, επίσης, του Χατζόπουλου της συλλογής *Τα τραγούδια της ερημιάς*, ίσως και του Παλαμά της συλλογής *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*,³⁵⁰ δεν την άφησαν ανεπηρέαστη.

Γ. Ποιήματα επηρεασμένα από τον παρνασσισμό

Η Παπαδοπούλου έγραψε και ποιήματα με παρνασσιακές επιρροές, όπου ο στίχος παρουσιάζεται περισσότερο επεξεργασμένος και είναι εμφανής η προσπάθεια να φθάσει σε ένα κατά το δυνατό τελειότερο μορφικό αποτέλεσμα. Η ίδια και σε κριτικά κείμενά της, όπως θα αναπτυχθεί στο κεφάλαιο για την κριτικογραφία της, αναφερόταν στην ανάγκη η Τέχνη να στοχεύει στην πραγμάτωση του Ωραίου και, ως εκ τούτου, στην έννοια της «μορφής» ή του «ενδύματος», που επιβάλλεται να είναι σε άμεση συνάρτηση με τις «ιδέες», δηλαδή το περιεχόμενο. Στα ποιήματα αυτά αποφεύγεται η πραγμάτευση προσωπικών θεμάτων, ενώ κυριαρχεί η ρεαλιστική απόδοση, η

Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες...*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π., σ. 113-120.

³⁴⁸ Η Παπαδοπούλου εκθειάζε συχνά το έργο που επιτελούσε το «Λύκειο Ελληνίδων», ένας από τους στόχους του οποίου ήταν «η διάσωσης κάθε ωραίου ελληνικού εθίμου». Βλ. [Περσεφόνης Παπαδοπούλου], «Οι θρίαμβοι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 2, όπου και αναφορά σε μεγαλειώδη εκδήλωση του «Λυκείου» με παραδοσιακούς χορούς και «εθνικάς γραφικωτάτας αμφιέσεις». Αργότερα, θα εξαγγείλει την πρόθεση της «Πνευματικής Αδελφότητας» για «συλλογή κυπριακών στοιχείων, ηθών, εθίμων, ενδυμασιών κ.τ.λ.». Επιπλέον, θα δεξιωθεί στο οίκημα του σωματείου τη Γερμανίδα Hedwig Luduke, που είχε επισκεφθεί την Κύπρο για να συλλέξει δημοτικά τραγούδια. Για το λαογραφικό ενδιαφέρον της Παπαδοπούλου, βλ. *Καταστατικόν Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου...*, ό.π., σ. 7 και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 471.

³⁴⁹ Βλ., κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 380-381 και 381-383, αντίστοιχα.

³⁵⁰ Βλ., σχετικά, Κωστή Παλαμά, «Ο πρόλογός μου» (1931), *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, Κωστή Παλαμά, *Απαντα*, τ. 1, εκδόσεις Γκοβόστης, Γ΄ έκδοση, Αθήνα χ.χ., σ. 20, όπου υπογραμμίζει τη συμβολή του Νικολάου Γ. Πολίτη στη διαμόρφωση της ποιητικής ταυτότητας της ποιητικής γενιάς του. Για την πρόσληψη του ποιητικού έργου του Παλαμά και του Χατζόπουλου από την Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 374-380 και 386-388, αντίστοιχα.

αντικειμενική περιγραφή και η ζωγραφική και πλαστική απεικόνιση. Σε κάποιες περιπτώσεις γίνονται αναφορές σε αρχαιοελληνικά θέματα ή μυθολογικά πρόσωπα και μοτίβα, όπως Νιόβη, Ηχώ, Τρίτωνες, Τιτάνες, Σίβυλλες, Νάρκισσοι, Σειρήνες, ή σε πρόσωπα από την αρχαία ινδική και άλλες «ανατολικές» μυθολογίες και τον Βουδισμό,³⁵¹ καθώς είναι έκδηλο το ενδιαφέρον της για την εξωτική φύση και τους αρχαίους πολιτισμούς. Κάποια από αυτά τα ποιήματα χαρακτηρίζονται από νοσταλγία για το αρχαίο παρελθόν, όπως φαίνεται στο ποίημα «Παλιά Θρησκεία»:

[...] Όταν γυμνή η Αλήθεια
προσπέρασε τα είδωλα της γης
κι αγκυλωμένος ο Άρχοντας
απέθανε του ουρανού ο Δίας,
κι απόλεμος ο Άρης χαμόγυρε
στον πλάτανο της γης,
ποια πονεμένη Πίστη απόσβησε
παλιά θρησκεία, των καπνών σου τα είδωλα
και ποια εκάθαρε από αίματα
σφαγέα και βωμούς [...].³⁵²

Υπάρχουν και ένα-δυο ποιήματα με διαλογική μορφή, στοιχείο που χαρακτηρίζει πολλά ποιήματα των Γάλλων παρνασσικών.³⁵³ Όσον αφορά στη γλωσσική διατύπωση, τα ποιήματα αυτά είναι γραμμένα σε πιο ομαλή δημοτική με προσεγμένη την επιλογή των λέξεων. Επίσης, είναι έμμετρα ποιήματα, με στροφικά συμπλέγματα που έχουν άλλοτε αραιή και άλλοτε πιο πυκνή ομοιοκαταληξία, χωρίς να έχουν τη σταθερή μορφή του σονέτου των παρνασσιστών, διότι η Παπαδοπούλου είχε ήδη επηρεασθεί από τις μετρικές ελευθεριότητες του συμβολισμού. Συναντάμε και

---

³⁵¹ Χαρακτηριστικό για τις αναφορές του στον ινδικό πολιτισμό είναι το εξής απόσπασμα από το πεζό ποίημά της «Πέραν του χρόνου»: «Από μακριά εις το σκοτεινό συμμάζωμα των ετών, όπου αι δέλτοι αποφυλλίζονται και αι “Βέδαι” καταπίπτουν, ιερείς πεπαλαιωμένοι αφίνουν ως απηρχαιωμένα σονέτα τους τελευταίους λυγμούς της καταποθείσης θρησκείας. Ενθυμούμαι! Λειτουργοί ακόμη λευκοί αγνώστων Θεών, Ελληνικών ή Ινδικών θεοτήτων πλάττουν εις τα τελευταία μνημόσυνα των ανεμιζομένων σποδών των τα ανύπαρκα ξόανα της λατρείας. Και ανίσχυρη γελά πλέον η ειδεχθής μορφή της Τριμούρτης. Ο δημιουργός – ο συντηρητής – ο καταστροφεύς, όλοι αποθνήσκουν, η ασήμαντη περνά όλη, τρελή η μυθολογία του κόσμου». Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π.

³⁵² Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Παλιά θρησκεία», *Ελευθερία*, φ. 490, ό.π.

³⁵³ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Μιλήματα» και «Χειμώνας», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3 και τχ. 31(15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2, αντίστοιχα.

ποιήματά της σε ιαμβικό εννεασύλλαβο ή σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο,³⁵⁴ ενώ σε μερικά παρατηρείται εναλλαγή οκτασύλλαβου και επτασύλλαβου, με σταθερή και συνηθέστερα μη σταθερή ομοιοκαταληξία. Σε λίγες περιπτώσεις υπάρχει στροφική συμμετρία και τακτική προσεγμένη ομοιοκαταληξία. Για παράδειγμα, παρατίθεται η πρώτη στροφή από το ποίημα «Ρυθμοί»:

*Γαληνεμένα τα νερά κι η όψη μαρμαρένια!
Έτσι γλυκά μες στον βυθό κοιμούνται ανάρια φύκια
και στην απάνεμη αμμουδιά με τη γαλήνια ομορφιά
κοντά στα ψαροκάραβα ασπρίζουν τα χαλίκια.*

Η Παπαδοπούλου, ακόμη, υιοθετεί τη συνήθη πρακτική των παρνασιστών να παρομοιάζουν την τέχνη του ποιητή με εκείνη του γλύπτη, ο οποίος λαξεύει με υπομονή το μάρμαρο, υπαινισσόμενη τη μορφική επεξεργασία και την αυτοσυνειδησία που απαιτείται από πλευράς του «τεχνίτη».³⁵⁵ Αυτές οι θεωρητικές απόψεις της μετουσιώνονται και σε ποιητική πράξη. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημά της «Η λύπη του μαρμάρου»: *Ακίνητο το μάρμαρο / βουβό στο εργαστήρι [...] / Χρόνια και χρόνια καρτερεί / [...] χέρι τεχνίτη σπλαχνικό να λυπηθή / την τόση μοναξιά του που σαπίζει.*³⁵⁶

Υπάρχουν και ποιήματα της, όπως τα τιτλοφορούμενα «Στη γιορτή του πατρός μου», «Εμπρός», «Βουνό», «Βροχές», «Μέλισσα»,³⁵⁷ που δεν επιδέχονται κάποια άλλη

---

³⁵⁴ Βλ. τα ποιήματα «Καλημερίσματα», *Ελευθερία*, φ. 485, *ό.π.*, «Η δύσις», *Εστιάδες*, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 3, «Το νησί», *Ελευθερία*, φ. 478, *ό.π.*, και «Ρυθμοί», *Νέον Έθνος*, φ. 1442 (10/23 Σεπτεμβρίου 1921), σ. 2.

³⁵⁵ Ενδεικτική της επιμέλειας του ύφους που επιζητούσε η Παπαδοπούλου, είναι η εξής διόρθωση όσον αφορά στο δημοσιευμένο ποίημά της σε κυπριακή εφημερίδα, προφανώς μετά από δική της παρέμβαση: «Εις το καταχωρισθέν εν τω φύλλω της “Ελευθερίας” του παρελθόντος Σαββάτου ποίημα υπό τον τίτλον “Χωριό” της ευπαιδύτου εν Βαρωσίοις δεσποινίδος Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου εγένετο εξ αβλεψίας του στοιχειοθέτου εναλλαγή των στίχων 4^{ου} και 5^{ου} της τετάρτης στροφής». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 524 (20 Μαΐου / 3 Ιουνίου 1916), σ. 4, στήλη «Κοινωνικά».

³⁵⁶ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η λύπη του μαρμάρου», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 3. Βλ., επίσης, το ποίημα της ίδιας, «Τα όνειρα», *Ελευθερία*, φ. 455 (24 Ιανουαρίου / 6 Φεβρουαρίου 1915), σ. 4, όπου αναφέρεται στις κόρες τις «καλοκαμωμένες», δηλαδή τις Μούσες, που αρπάζουν «τες στάμνες των καημών μας», «σκαλίζοντας στο μάρμαρο απάνω τα ρόδα των καημών μας». Για τις νοηματικές αντιστοιχίες του πρώτου ποιήματος με το πεζό ποίημα του Κωστή Παλαμά «Τα μάρμαρα» (1903) [*Άπαντα*, τ. 4, σ. 164-165], βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 378-379. Πβλ. και το ποίημα του Ιωάννη Πολέμη, «Το μάρμαρο», *Πινακοθήκη*, τχ. 163 (Σεπτέμβριος 1914), σ. 96, και τα πεζά ποιήματα του Μιχαήλ Μητσάκη, «Η θλίψις του μαρμάρου» (1890) και «Το παράπονο του μαρμάρου» (1892), στο Κατσιγιάννη: *Το πεζό ποίημα...*, *ό.π.*, σ. 252-254 και 254-257.

³⁵⁷ Βλ. Σαλαμινία [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Στη γιορτή του πατρός μου», *Παρθενών*, τχ. 14 (1 Μαΐου 1907), σ. 108, Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η φτώχεια», *Εστιάδες*, τχ. 18, *ό.π.*, «Εμπρός», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2, «Βουνό», *Ελευθερία*, φ. 477, *ό.π.*, «Βροχές»,

κατηγοριοποίηση πέρα από το ότι είναι «αντικειμενικής απηχίσεως», σύμφωνα με χαρακτηρισμό της ίδιας. Το μοναδικό «πατριωτικού» περιεχομένου ποίημα που δημοσίευσε είναι το «Επί τη επετείω της αλώσεως της Πόλης»,³⁵⁸ το οποίο συνδέεται με τους μεγαλοϊδεατικούς οραματισμούς για ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και με τον θρύλο για τον «μαρμαρωμένο βασιλιά».

Η γλώσσα των έμμετρων ποιημάτων της Παπαδοπούλου

Η Παπαδοπούλου άρχισε να δημοσιεύει ποιήματα την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, εποχή που άρχιζε στην Κύπρο το γλωσσικό ζήτημα,³⁵⁹ και συνέχισε να γράφει και να δημοσιεύει ποίηση μέχρι και τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Η γλώσσα των έμμετρων ποιημάτων της είναι η δημοτική, ενώ κάποτε παρεισφρέουν και λέξεις της απλής καθαρεύουσας. Στο ποίημα σε πεζό και το ποιητικό αφήγημα, και σε άλλα λογοτεχνικά είδη που καλλιέργησε, όπως το χρονογράφημα, άλλοτε υπάρχει μια μικτή γλώσσα, όπου συχνά με τους τύπους της απλής καθαρεύουσας, που κυριαρχούν, συγκατοικούν και αρχαϊκοί τύποι και άλλοτε γίνεται προσπάθεια να υιοθετηθεί καθαρότερη δημοτική και με τύπους, μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις, του ακραίου δημοτικισμού. Η γλωσσική της ιδιαιτερότητα δεν είναι μόνο κατάλοιπο της θητείας της στη διδασκαλική παράδοση των Αρσακείων³⁶⁰ και των κοινωνικο-ιστορικών συγκυριών στο νησί, αλλά και συνειδητή επιλογή, αφού δεν διαφοροποίησε το γλωσσικό της όργανο παρά τις επιθέσεις που δέχθηκε ως προς αυτό.³⁶¹ Η ίδια σε ένα

Ελευθερία, φ. 498 (21 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1915), σ. 5, «Μέλισσα», *Ελευθερία*, φ. 532 (16/29 Ιουλίου 1916), σ. 5 και «Φυθμοί», *Νέον Έθνος*, φ. 1442, *ό.π.*

³⁵⁸ Βλ. Σαλαμινία [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Επί τη επετείω της αλώσεως της Πόλης», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1268, *ό.π.*

³⁵⁹ Για το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο, βλ., κυρίως, Ζαφειρίου, *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία...*, *ό.π.*, σ. 25-27 και Χριστοδουλίδου, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο...», *ό.π.*

³⁶⁰ Οι γλωσσικές απόψεις του Γεωργίου Μιστριώτη φαίνεται ότι επηρέασαν την Παπαδοπούλου. Αναφέρεται ότι ο ίδιος ως καθηγητής του Πανεπιστημίου δίδασκε και στο Αρσάκειο, και κάποτε όριζε το θέμα του διαγωνισμού για το «Ράλλειο» βραβείο, και μάλιστα «κατά ρητήν σύστασιν του εισηγητού του θέματος αι Αρσακειάδες έπρεπε να γράψωσι ορθοεπή και καλλιεπή καθαρεύουσας και να επιτηδεύσωσιν ανθηρόν και γλαφυρόν ύφος μιμούμεναι, ει δυνατόν, την αρχαιοπρεπή γλώσσαν του διδασκάλου των». Βλ. Πετρίδου, «Τρεις Λεμεσιαναί διδασκάλισσαι...», *ό.π.*, σ. 47. Για τη σχέση της Παπαδοπούλου με τον Μιστριώτη, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 83.

³⁶¹ Ο Μενέλαος Φραγκούδης, μετά την κυκλοφορία του πρώτου φύλλου των *Εστιάδων*, νιώθει την ανάγκη να κατηγορήσει τη «λογίαν συνάδελφόν» του για «κρύαν και υπερκαθαρεύουσας γλώσσαν» και για «μακαρονισμό», ενώ της υποδεικνύει να μιμηθεί τη [δημοτική] γλώσσα των «γραφοφουσών κυριών των Αθηνών», όπως της Καλλιρρόης Παρρέν, της Ειρήνης της Αθηναίας, της Αύρας Θεοδωροπούλου, της Πετρούλας Ψηλορείτη και άλλων, αν θέλει να «ομιλήσει κατευθείαν στην καρδιά» της Κυπρίας γυναίκας. Ονήσιλος [=Μ. Φραγκούδης], «Περσεφόνης Παπαδοπούλου, “Εστιάδες”», *Αλήθεια*, φ. 765 (1628) (22 Νοεμβρίου 1913), σ. 2. Βλ., σχετικά, και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 452-453.

διαφωτιστικό για τις γλωσσικές της θέσεις σημείωμα σε κυπριακή εφημερίδα, με αφορμή τη διάλεξη που έδωσε στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της «Πνευματικής Αδελφότητας» ο Νικόλαος Κλ. Λανίτης με θέμα: «Το ζήτημα της γλώσσας από την πείραν της ζωής μου», κατακρίνει «τους σχολαστικισμούς εκείνους, οι οποίοι αποτελούσι το τρωτόν μέρος της καθαρευούσης» αλλά και «τον ανόητον μαλλιαρισμόν, τον αποκλείοντα και αντικαθιστώντα διά κακοζήλων ή ξενικών λέξεων πάσαν λέξιν ωραίαν ή κοινήν καταστάσαν της καθαρευούσης ή και όλως την καθαρεύουσαν και εις περιστάσεις ακόμη καθ' ας είναι αναντικατάστατος αύτη».³⁶² Είναι προφανές ότι η Κυπρία δημιουργός απορρίπτει τη γλωσσική αδιαλλαξία και τις υπερβολές, από όπου και αν προέρχονται, ενώ κατηγορεί την ξενηλατική τάση των ακραίων δημοτικιστών για κάθε γλωσσικό τύπο που προέρχεται από παλαιότερες μορφές της γλώσσας μας. Διακρίνεται και μια συμπάθεια προς την καθαρεύουσα, που θεωρείται αναντικατάστατη σε ορισμένες περιπτώσεις, ως πιο καλλιεργημένη μορφή.

Πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η Παπαδοπούλου γνώριζε το έργο του Κοραή, πιθανότατα και τις γλωσσικές του επιλογές, με την πρόταση της «μέσης οδού» στα γλωσσικά πράγματα.³⁶³ Η ίδια εκτιμούσε απεριόριστα και την ποίηση του Ανδρέα Κάλβου και αποδεχόταν τη μικτή αλλά ζωντανή γλώσσα του, η οποία επηρεάστηκε, σύμφωνα με μερικούς κριτικούς, από το γλωσσικό παράδειγμα του Κοραή.³⁶⁴ Επιπλέον, η Καλλιρρόη Παρρέν, η οποία υπήρξε διαχρονικό πρότυπο για την Παπαδοπούλου, φαίνεται ότι λειτούργησε καταλυτικά και ως προς τις γλωσσικές της απόψεις.³⁶⁵

---

³⁶² Βλ. [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Η διάλεξις του κ. Λανίτου», *Ελευθερία*, φ. 1417 (13 Απριλίου 1928), σ. 3. Για τη διάλεξη αυτή βλ. στην ίδια εφημερίδα και το φ. 1415 (4 Απριλίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης».

³⁶³ Η Παπαδοπούλου αναδημοσίευσε στις *Εστιάδες* το 1914 επιστολή του Αδαμαντίου Κοραή, διαβλέποντας πρώιμα τη λογοτεχνική αξία των επιστολών του. Βλ. «Μία επιστολή του Αδαμαντίου Κοραή προς τον Πρωτοψάλτην [της Σμύρνης]. Τα πρώτα αερόστατα», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914.), σ. 3. Για τις επιστολές του Κοραή θα εκφρασθεί πολύ επαινετικά αργότερα και ο Παλαμάς, ο οποίος τις εντάσσει στο ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος της επιστολογραφίας. Βλ. Παλαμά, «Ο Κοραής και η ρίμα» (1926), *Απαντα...*, ό.π., τ. ΙΓ', σ. 26-28.

³⁶⁴ Βλ. Ηλίας Π. Βουτιερίδης, «Η γλώσσα του Α. Κάλβου», *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. Β' τχ. 16-17-18 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1928), σ. 42: «Ο Κάλβος είναι ένας οπαδός του Κοραή με κάποιες παραξενιές στην εφαρμογή των γλωσσικών ιδεών τούτου» και Ν. Β. Τωμαδάκης, «Α. Κάλβος», *Νεοελληνικόν Αρχείον*, τ. Α', Χανιά 1935, σ. 156: «Η γλώσσα του Κάλβου είναι η γλώσσα που καθιέρωσε ο σοφός διδάσκαλος του Γένους και πρώτος αξιόλογος πεζογράφος της νεότερης Ελληνικής Αδαμάντιος Κοραής». Για την πρόσληψη της ποίησης και της ποιητικής του Κάλβου από την Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 178-179, «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 264-283 και «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 321-374.

³⁶⁵ Για την εκτίμηση που έτρεφε η Παπαδοπούλου προς το πρόσωπο της Παρρέν και για τις αναφορές της σε αυτήν, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 430. Όσον αφορά στις γλωσσικές απόψεις της Παρρέν, είναι χαρακτηριστική η άποψη του Παλαμά για το μυθιστόρημά της *Η χειραφετημένη* –πράγμα που ισχύει και γενικά για το δημοσιογραφικό της έργο– ότι «δεν φαίνεται διατεθειμένη να μεταχειρισθή εις τα φιλολογικά της έργα την γενναίαν και την εθνικήν ημών γλώσσαν, την δημοτικήν, απηλλαγμένην παντός δασκαλισμού και παντός ακαθάρτου

Ωστόσο, είναι εμφανής η διαρκής αναζήτηση από την Κυπρία δημιουργό ενός γλωσσικού οργάνου πιο εύληπτου, παρά το γεγονός ότι στο λογοτεχνικό της έργο γενικότερα ταλανιζόταν διαρκώς μεταξύ της γλωσσικής παράδοσης και της δημοτικής, όπως διαμορφωνόταν τότε στον ελλαδικό χώρο με την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος.³⁶⁶

Συνοψίζοντας, όσον αφορά στην έμμετρη ποιητική δημιουργία της Παπαδοπούλου, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι, αν την εξετάσει κάποιος μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής της, διαπιστώνει ότι ήταν αρκετά αξιόλογη, ενώ υπάρχουν ποιήματα που θα μπορούσαν και σήμερα να προκαλέσουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Αρκετά από τα ποιήματα αυτά, κυρίως τα συμβολιστικά, που είναι και τα πιο άρτια, παρουσιάζουν ιδιαίτερη τεχνική, πρωτοτυπία και «λυρική τόλμη» και διαθέτουν ένα προσωπικό ύφος. Ωστόσο, υπάρχουν και ποιήματα στα οποία παρατηρείται ατημέλητο ύφος, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δίνεται και η εντύπωση του αυτοσχδιασμού, καθώς ο στίχος είναι χαλαρός με χασμωδίες και χάσματα και λιγότερο πυκνός.

Ο ποιητικός της λόγος, ο οποίος επηρεάστηκε από τον πρώτο συμβολισμό αλλά και από τον μετασυμβολισμό, που θεωρείται μετεξέλιξη ή ανανέωση του συμβολισμού, καθώς «συντήκεται» με τον νεορομαντισμό,³⁶⁷ εκδηλώνεται γύρω στο 1910, την ίδια εποχή που διαμορφώνει τον χαρακτήρα της η ομάδα των ποιητών της ελλαδικής «Γενιάς του 1920». Η ποίηση και η ποιητική τους, που έφερνε «το κλίμα μιας νέας ευαισθησίας», ταίριαζε περισσότερο με την ιδιοσυγκρασία και την ψυχοσύνθεσή της Παπαδοπούλου. Η έμμετρη ποίησή της εξέφραζε μια αίσθηση απαισιοδοξίας, κόπωσης και αδιεξόδου, που φθάνει μέχρι την ψυχική διάλυση, τάσεις φυγής από μια πνιγηρή πραγματικότητα, επιθυμία απομόνωσης και νοσταλγικής αναπόλησης, ενώ επιδιώκεται και η μορφική ανανέωση του στίχου.

Η Παπαδοπούλου, παρά το καινούργιο που κόμισε στην κυπριακή ποίηση, δυστυχώς δεν συνέχισε να θητεύει σε αυτήν, αν και είχε όλες τις προϋποθέσεις να

καθαρευουσισμού». Βλ. Κωστή Παλαμά, Τα έργα της φαντασίας. Γυναικός μυθιστόρημα», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ'623 (4 Ιουνίου 1900), σ. 1-3:1 [= Παλαμά, *Απαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 199, «Γυναικός μυθιστόρημα» (1900)] (η υπογράμμιση είναι δική του). Βλ., επίσης, [Καλλιρρόη Παρρέν], «Την φυσικήν αλλ' όχι την χυδαίαν», και της ίδιας «Ο Ροίδης και η γλώσσα», *Εφημερίς των Κυριών*, φ. 777 (25 Ιανουαρίου 1904), σ. 1-2 και φ. 776 (18 Ιανουαρίου 1904), σ. 1-2, αντίστοιχα.

³⁶⁶ Σε μια έρευνα-σφυγμομέτρηση της γνώμης των συγγραφέων της εποχής, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παναθήναια* το 1903, η ελεύθερη μικτή γλώσσα αναδεικνύεται ως η δημοφιλέστερη σε σχέση με την καθαρεύουσα και την ακραία δημοτική του Ψυχάρη. Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 63.

³⁶⁷ Βλ. Αντώνης Δεσποτιδής, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 2109.

εξελιχθεί και να καταθέσει πλουσιότερους καρπούς. Οι σπουδές της στη Σορβόνη και οι εξέχουσες θέσεις που κατέκτησε στον χώρο της εκπαίδευσης, τον οποίον υπηρέτησε με πάθος τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα, παράλληλα με το απαιτητικό διοικητικό και παιδαγωγικό έργο που συνεπάγονταν οι θέσεις αυτές, πρέπει να μείωσαν σημαντικά τον χρόνο ενασχόλησής της με τη λογοτεχνία. Επιπλέον, η ανήσυχη φύση της την ώθησε να ερευνήσει και άλλους τρόπους αναδίφησης στον κόσμο των ιδεών, δίνοντας έμφαση στη φιλοσοφία, η οποία την γοήτευε στα χρόνια της ωριμότητάς της. Μπορεί να προσμετρηθεί, όμως και ένας άλλος παράγοντας. Με την Παπαδοπούλου συνέβη αυτό που παρατηρήθηκε και σε άλλους ποιητές των χρόνων 1920-1930: σιώπησαν πρόωρα ή δεν συνέχισαν να δίνουν σημαντικό έργο, κυριαρχημένοι από ένα αίσθημα ήττας που ακολούθησε την τραγωδία της Μικρασιατικής καταστροφής. Δεν είναι τυχαίο ότι το τελευταίο πεζό ποίημά της με τίτλο «Επινίκεια. 14 Σεπτεμβρίου 1920» είναι ένα παραληρηματικό –από ενθουσιασμό– κείμενο που αναφέρεται στην απελευθέρωση της Ιωνίας και της Θράκης.³⁶⁸ Γιατί η Παπαδοπούλου, παρά το γεγονός ότι με την έμμετρη μετασυμβολιστική ποίησή της αναφέρεται στην ατομική της περιπέτεια, εκφράζοντας υποκειμενικά αισθήματα αλλά εντέλει πανανθρώπινα, δεν αποστασιοποιείται, εντούτοις, από τα εθνικά, τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα της εποχής της, όπως γίνεται φανερό σε κάποια πεζόμορφα ποιήματά της.³⁶⁹ Εδώ έγκειται και η αντίφαση ή η δραματική εσωτερική σύγκρουσή της, που ίσως την οδήγησε τελικά στη «σιωπή»: η ποιητική ιδιότητά της την οδηγούσε σε μια απομόνωση, απ' όπου συνήθιζε να «θεάται» την ιστορία και την ανθρώπινη μοίρα, βιώνοντας την ετερότητά της, αλλά ταυτόχρονα η δυναμική της ψυχοσύνθεση και ο ιδεαλισμός της, μαζί με τις ιδιάζουσες ιστορικές συνθήκες της εποχής, την ωθούσαν στο να διαδραματίσει ηγετικό και ρυθμιστικό ρόλο στην κοινωνία από τη θέση της φωτισμένης παιδαγωγού και της αγωνίστριας για τα δικαιώματα του φύλου της, «επάλξεις» που απαιτούσαν εξωστρέφεια και ολοκληρωτική αφοσίωση.

---

³⁶⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Επινίκεια. 14 Σεπτεμβρίου 1920», *Ελευθερία*, φ. 753 (19 Σεπτεμβρίου / 2 Οκτωβρίου 1920), σ. 2. Για τις επιπτώσεις της Μικρασιατικής καταστροφής στους λογοτέχνες της εποχής, βλ. Επαμ. Γ. Μπαλούμης, *Πεζογραφία του '20. Μεσοπόλεμος*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 13: «Ήταν τέτοιος ο κλονισμός, ώστε αναμένονταν τα πάντα, ακόμα και η λογοτεχνική αφασία. Άλλωστε, το ενδεχόμενο πολλές χαρισματικές φύσεις να καθαγιάσαν, νεκρές, κάποιο απ' τα πεδία των μαχών ή τέλος να επιβίωσαν οριακά και έκτοτε, αποχρωμασμένες, να αποτελούν ιδαλγούς του απολεσθέντος παραδείσου, συνηγορεί για τη διαπιστωνόμενη ανανεωτική άποψη». Βλ. και Στεργιόπουλος, *Οι επιδράσεις στο έργο του Καρυωτάκη...*, ό.π., σ. 216, όπου υπάρχει η άποψη ότι ο Καρυωτάκης «ανδρώθηκε μέσα στην αναταραχή του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, είδε για μια στιγμή τις ελπίδες για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας ν' αναπτερόνεται κι αυτοκτόνησε μέσα στην ασφυξία που ακολούθησε ύστερα από τον τελειωτικό ενταφιασμό της [...]».

³⁶⁹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 201-206.

Γιατί η Παπαδοπούλου δεν ήταν μόνο ποιήτρια, όπως η Πολυδούρη ή η Μυρτιώτισσα. Αποτελεί για τα γράμματά μας σημαντική πνευματική φυσιογνωμία, μια προσωπικότητα σύνθετη, ανήσυχη και πολύτροπη, με αξιόλογη προσφορά σε διάφορους τομείς του πνεύματος και της κοινωνικής ζωής. Θα ήταν δύσκολο σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο να εντοπισθεί για την εποχή εκείνη κάτι ανάλογο, πέρα από το προγενέστερο παράδειγμα της Καλλιρρόης Παρρέν.

Η υποδοχή του έμμετρου ποιητικού έργου της Παπαδοπούλου από τους συγχρόνους της

Παρά το γεγονός ότι τα ποιήματα της Παπαδοπούλου (έμμετρα και πεζόμορφα) δημοσιεύονταν σε καθημερινές εφημερίδες της Κύπρου, όπως η *Ελευθερία*, και σε αξιόλογα περιοδικά, όπως τα *Φιλοσοφικά και Φιλολογικά Χρονικά* του Ορέστη Χρηστίδη,³⁷⁰ ωστόσο, το ποιητικό της έργο δεν εκτιμήθηκε από τους συγχρόνους της κριτικούς όσο θα του άξιζε. Η σημασία της προσπάθειάς της να ανανεώσει με συμβολιστικούς τρόπους την κυπριακή ποιητική γραφή πέρασε σχεδόν απαρατήρητη ή δεν έγινε κατανοητή.

Τα πρωτότυπα, καινοφανή ποιήματά της, που απομακρύνονταν από την παραδοσιακή τεχνική, ξένιζαν τους συγχρόνους της. Χαρακτηριστική είναι η αμηχανία των κριτικών μπροστά στο συμβολικό, υπερλογικό, σχεδόν υπερρεαλιστικό κάποτε κλίμα της ποίησής της. Ο κριτικός και μετέπειτα βασικός συνεργάτης του λογοτεχνικού περιοδικού *Αβγή* της Λεμεσού Δημητρός Δημητριάδης (Ντόριαν), σε κείμενό του στην εφημερίδα *Αλήθεια* σημειώνει πως για πρώτη φορά εμφανίζονται στον κυπριακό χώρο συμβολιστικά ποιήματα, «δείγματα υπερποιήσεως», όπως λέει, τα οποία του θυμίζουν «τα πολύ στρυφνά και σχεδόν ασυνάρτητα ποιήματα των μαλλιαρών» στην *Τέχνη*³⁷¹ του Κ. Χατζόπουλου. Αναφέρει πως «τοιαύτα δείγματα υπερποιήσεως είναι περίεργον, διότι πρώτον δεσποινίδες μας έδωσαν, μεταξύ των τόσων ασχολουμένων εις την Φιλολογίαν Κυπρίων», και διερωτάται αν αυτά τα κείμενα οφείλονται «εις το υπερεκλεπτυσμένον γυναικείον αίσθημα ή την γυναικείαν υπερευαισθησίαν». Δεν

---

³⁷⁰ Αναφέρεται ότι στα *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά* δημοσιεύονται «άρθρα και ποιήματα διαφόρων δημοτικιστών». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 679 (11/24 Μαΐου 1919), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Νέαι εκδόσεις».

³⁷¹ Το περιοδικό *Η Τέχνη* φαίνεται ότι είχε γίνει γνωστό στην Κύπρο, αφού στην εφημερίδα *Αλήθεια* υπάρχει αναφορά στο «κράτιστον των ελληνικών φιλολογικών περιοδικών». Βλ. *Αλήθεια*, φ. 68 (933) (21 Ιανουαρίου 1899), σ. 3, «Συγγράμματα και περιοδικά. Η “Τέχνη”».

διστάζει, ωστόσο, να παρατηρήσει ότι το ποιητικό τάλαντο της Παπαδοπούλου ξεχωρίζει σε σύγκριση με πολλούς άλλους Κυπρίους ομοτέχνους της.

Αρνητική υπήρξε, σε γενικές γραμμές, η αντίδραση και του νεαρού κριτικού Πόλυ Μοδινού σε κριτικό σημείωμα που δημοσίευσε στην *Αλήθεια* της Λεμεσού για στη συμβολιστική ποίηση της Παπαδοπούλου. Αναφέρεται σε ένα πρόσφατα δημοσιευμένο ποίημά της με τον τίτλο «Χειμώνας»,³⁷² του οποίου σχολιάζει μερικά αποσπάσματα, και κατηγορεί την ποιήτρια για στρυφνότητα και για χρήση τύπων της καθαρεύουσας, όπως για παράδειγμα του ρήματος κλίνω αντί του δημοτικού τύπου γέρνω. Σχολιάζει ως εξής τους ακόλουθους στίχους της, τους οποίους απορρίπτει, λόγω του ερμητισμού τους: *Στενάζουν τα μύρα / θαμμένα μέσα στην βροχή. / Άνθια ξεκλωνισμένα σκύβουν / ως της γης το χόμα / [...] Κλίνουν τα δένδρα, τα βουνά μουγκρίζουν / κι αστραπές: «[...] Πώς είναι δυνατό: Πρώτο, αφού είναι θαμμένα τα μύρα, να ακούγονται οι στεναγμοί τους και δεύτερο πώς είναι δυνατό να είναι θαμμένα μύρα μέσα σε νερό;» Πάντως ομολογεί πως στους τελευταίους στίχους «υπάρχει μεγάλη φαντασία ή βάθος αλλά τόσο μεγάλη που δεν μπορώ να καταλάβω ποιο απ' τα δυο: Μουγκρίζουν τα βουνά ή οι αστραπές; Εκτός εάν εννοεί ότι τα βουνά μουγκρίζουν αστραπές [...]». Όλο το κριτικό του σημείωμα αποπνέει την αδυναμία του να κατανοήσει και να αποδεχθεί το «καινούργιο» που έφερε η ποίηση της Παπαδοπούλου.³⁷³*

Έχουμε ήδη αναφερθεί στο γενικότερο λογοτεχνικό κλίμα της εποχής και στην προσπάθεια προβολής, μέσω της λογοτεχνίας, είτε της εθνικής ιδεολογίας είτε των σοσιαλιστικών ιδανικών, τα οποία υπαγόρευαν η τέχνη να επιτελεί εθνικό ή κοινωνικό έργο, αντίστοιχα, απηχώντας τα αισθήματα του κοινού και εξωτερικεύοντας τα ιδανικά του σε κατανοητή γλώσσα.³⁷⁴ Και στις δύο περιπτώσεις η προσωπική και υποκειμενική

³⁷² Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Χειμώνας», *Ελευθερία*, φ. 562, ό.π.

³⁷³ Για τις δύο αυτές αντιδράσεις της κριτικής στην ποίηση της Παπαδοπούλου, βλ. Ν-ν [Ντόριαν= Δ. Δημητριάδης], «Γράμματα προς την *Αλήθειαν*»-«Υπερποίησης», *Αλήθεια*, φ. 995 (1867) (27 Ιανουαρίου 1917), σ. 4 και Πόλυς Μοδινός, «Κριτικά σημειώματα», *Αλήθεια*, φ. 1002 (1874) (17 Μαρτίου 1917), σ. 4. [Τα δύο αυτά λήμματα έθεσε υπόψη μου ο Λ. Παπαλεοντίου, τον οποίον ευχαριστώ.] Βλ. και Φοίβος Σταυρίδης – Λευτέρης Παπαλεοντίου – Σάββας Παύλου, *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας (Από τον Λεόντιο Μαχαίρα έως τις μέρες μας)*, εκδόσεις Μικροφιλολογικά, Λευκωσία 2001, σ. 315. Για τον όρο «υπερποίησης», που χρησιμοποίησε ο Δ. Δημητριάδης, βλ. «Πέτρου Ζητουνιάτη: Αστέρια», *Η Τέχνη*, τχ. 10-11 (Αύγουστος- Σεπτέμβριος 1899), σ. 287 και, σχετικά, Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 370-371.

³⁷⁴ Βλ. Δ. Στ[αυρινίδης], «Εντυπώσεις και σκέψεις. Κυπριακή ποίησης», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 549 (19/31 Αυγούστου 1897), σ. 1, Μενέλαος Φραγκούδης, «Εθνική ζωή και φιλολογία», στο: Χριστάκη Γ. Παπανικολάου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον, έτος Α', Τύποις «Λευκωσίας» Πετρίδου και Νικολάου*, εν Λευκωσία 1918, σ. 27-38, του ίδιου, *Η νεοελληνική ποίηση*, Λεμεσός 1911, Giggler [=Δημητρός Δημητριάδης], «Καλλιτεχνία και κοινόν», *Αλήθεια*, φ. 938 (1810) (18 Δεκεμβρίου 1915), σ. 5 και «Καλλιτέχνης και κοινόν», φ. 939 (1811) (25 Δεκεμβρίου 1915), σ. 5, φ. 940 (1812) (1 Ιανουαρίου

συμβολιστική ποίηση απορριπτόταν ως ενδοστρεφής και «εγωπαθής». Πρέπει, λοιπόν, να προσεχθεί ότι η έμμετρη ποίηση της Παπαδοπούλου κινήθηκε πέρα από τον διαμορφωμένο «ορίζοντα προσδοκιών» των κριτικών της εποχής της, καθώς, όπως έχει παρατηρηθεί, μέχρι τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο συνεχίζονται στην Κύπρο λογοτεχνικά φαινόμενα του τέλους του 19^{ου} αιώνα και δεν παρατηρείται ουσιαστική ανανέωση, ενώ η λογοτεχνική κίνηση παραμένει μάλλον υποτονική.³⁷⁵

Χρειάζεται να επισημανθεί, ακόμη, ότι στις λίγες κριτικές αποτιμήσεις του λογοτεχνικού έργου της Παπαδοπούλου, που έγιναν από άνδρες, εμφιλοχωρούσαν και εξωλογοτεχνικά κριτήρια, όπως η έμφυλη ταυτότητα του υποκειμένου της γραφής και τα γνωρίσματά του. Για παράδειγμα, στο σημείωμα του Δημητριάδη, που αναφέρθηκε πιο πάνω, ο ποιητικός της λόγος συνδέεται με «το υπερεκλεπτυσμένον γυναικείον αίσθημα ή την γυναικείαν υπερευαισθησίαν», καθώς συγκρίνεται με τον αντίστοιχο ανδρικό, ο οποίος λειτουργούσε ως πρωταρχικός λόγος και ως «κανόνας».³⁷⁶

Αργότερα, γύρω στο 1917, παρατηρούνται περισσότερα ανοίγματα προς τον ευρωπαϊκό συμβολισμό και τον αισθητισμό. Για παράδειγμα, στην εφημερίδα *Αλήθεια* της Λεμεσού, πόλη που δεξιώθηκε νωρίς τον δημοτικισμό,³⁷⁷ συναντάμε αναφορές στα λογοτεχνικά αυτά ρεύματα και μεταφράσεις από ποιήματα σε πεζό του Oscar Wilde.³⁷⁸

1916), σ. 3 και φ. 946 (1818) (12 Φεβρουαρίου 1916), σ. 2, Φαέθων [=Γ. Ηλιάδης], «Σημειώματα. Τα ποιήματα του Α. Προβελέγγιου», *Σάλπιγξ*, φ. 1711 (25 Οκτωβρίου 1916), σ. 2 και φ. 1712 (1 Νοεμβρίου 1916), σ. 2, Φαέθωντας [=Γ. Ηλιάδης], «Κυπριώτικη φιλολογική κίνηση», *Αλήθεια*, ό.π., και Γ. Ηλιάδης, «Απόλλωνα Φιλύρα: “Αι σκιές των μεγάλων”», *Αλήθεια*, φ. 1051 (1923), σ. 1, στήλη «Νέα βιβλία». Βλ. σχετικά, και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 43-44, και, κατωτέρω, «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 167.

³⁷⁵ Βλ. Παπαλεοντίου-Κεχαγιόγλου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 287.

³⁷⁶ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 147. Επίσης, βλ. «Ανάπ» [= Νίκος Θ. Αντωνιάδης], «Εστιάδες», στήλη «Χρονογραφήματα», *Αιών*, φ. 11 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1, όπου και το εξής σχόλιο του φιλόλογου Νίκου Αντωνιάδη για τη γλωσσική μορφή που χρησιμοποιούσε η Παπαδοπούλου σε πεζόμορφα κυρίως κείμενά της: «Γυναίκα καθαρευουσιάνια είναι η άρνησις του έρωτος, είναι το αποκρουστικώτερον ον της υφηλίου». Βλ. σχετικά, και κατωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες*...», σ. 455-456. Για παρόμοια αντιμετώπιση γυναικών συγγραφέων, βλ. Β. Βασιλειάδης, «Στα γράματά σας είδα τέτοια που ονειρευόμουν την γυναίκα: μητέρα, φίλη κι ερωμένη». Η γυναίκα συγγραφέας στα μάτια των ανδρών κριτικών του μεσοπολέμου, στο: *Λόγος Γυναικών: Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), Λόγος γυναικών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης / Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2008, σ. 534-543.

³⁷⁷ Ο δημοτικισμός στη Λεμεσό είχε πρωτοεμφανισθεί στον κύκλο της εφημερίδας *Αλήθεια*, ο διευθυντής της οποίας, Μενέλαος Δ. Φραγκούδης, είχε σχέση με τον Ψυχάρη. Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 45.

³⁷⁸ Βλ., για παράδειγμα, Γ. Χουρμούζιος, «Για τη μουσική και το έργο του Βάγνερ», *Αλήθεια*, φ. 1005 (1877) (7 Απριλίου 1917), σ. 3, «Φιλολογικές βραδιές. Πρόγραμμα», Φαέθων [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Σημειώματα. Aug. Rodin», *Αλήθεια*, φ. 1037 (1909) (17 Νοεμβρίου 1917), σ. 1, όπου γίνεται αναφορά στον ιμπρεσιονισμό και στον συμβολισμό και Γιάγκος Γ. Ηλιάδης, «Για να γνωρίσουμε τον Κ. Παλαμά», *Αλήθεια*, φ. 1048 (1920) (1 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3, φ. 1049 (1921) (8 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3, και φ. 1050 (1222) (15 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3, όπου σχολιάζεται το συμβολιστικό στοιχείο της παλαμικής ποίησης. Επίσης, Φαέθων [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Ανταποκρίσεις εξ Αθηνών. Μιχαήλ Μητσάκης», *Σάλπιγξ*, φ. 1697 (19 Ιουλίου 1916), σ. 1, Νάλας Νταμαγιάννης [= Πάνος Φασουλιώτης], «Εγγλέζικη Φιλολογία. Oscar Wilde, Πεζά ποιήματα. Το κριτήριον», *Αλήθεια*, φ. 994 (1866) (20 Ιανουαρίου 1917),

Η κριτική δεν φαίνεται, ωστόσο, να αναγνωρίζει πως η πρώτη ρήξη με την παράδοση και το «άνοιγμα» στη νέα ευαισθησία οφείλονταν στην Παπαδοπούλου. Υπάρχει ενδιαφέρον στο γεγονός ότι μερικοί επίδοξοι κριτικοί που απέρριπταν τη συμβολιστική ποίησή της, θα ακολουθήσουν αργότερα τους δρόμους που εκείνη χάραξε στη λογοτεχνία, γράφοντας μετασυμβολιστικά ποιήματα.³⁷⁹

Το λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου ξεχάστηκε στις σελίδες παλιών εφημερίδων και περιοδικών, αφού δεν συγκεντρώθηκε ποτέ σε συλλογή· το έργο αυτό επιχείρησε να φέρει τα πρώτα «ρίγη» μιας αλλαγής και ανανέωσης στο σώμα της κυπριακής λογοτεχνίας. Όπως σημείωνε ο Κώστας Κύρρης, «τα πρωτοποριακά διά την εποχήν των λογοτεχνημάτων της [Παπαδοπούλου] συμβολιστικά, λυρικά, στοχαστικά ποιήματα [...], απηλλαγμένα πάσης εκζητήσεως και παθολογικής ωραιολογίας, νοσηρότητος ή ρομαντισμού, δικαιούμενα να αξιώσουν μίαν θέσιν εις μίαν σοβαράν ελληνικήν Γραμματολογία και Ανθολογίαν», δεν έτυχαν της προσοχής που θα τους ταίριαζε.³⁸⁰ Ωστόσο, η ίδια έγραφε πριν από εκατό περίπου χρόνια: «Μικρά έργα φέροντα κάτωθεν γνωστήν πεφυσιωμένην υπογραφήν εθαυμάσθησαν· μεγάλοι εμπνεύσεις υπέρτεροι της συγχρόνου αντιλήψεως παρέμειναν άγνωστοι. Τούτων η δόξα είναι όψιμος, ανέρχεται εκ των τάφων».³⁸¹

σ. 1, Νάλας [=Πάνος Φασουλιώτης], «Εγγλέζικη Φιλολογία. Όσκαρ Ουάιλντ, Ο σπλαχνικός», *Αλήθεια*, φ. 1005 (1877) (7 Απριλίου 1917), σ. 1, Νάλας [=Πάνος Φασουλιώτης], «Φιλολογικά σκίτσα [Oscar Wilde]», *Αλήθεια*, φ. 1016 (1888) (23 Ιουνίου 1917), σ. 1-2 και φ. 1017 (1889) (30 Ιουνίου 1917), σ. 1, Αμιλίου Κάτων [=Δημητρός Δημητριάδης], «Oscar Wilde, Συμφωνία στο κίτρινο», *Αλήθεια*, φ. 996 (1868) (3 Φεβρουαρίου 1917), σ. 4, Ν. Κλ. Λανίτης, «Περί του εθνικού της Ιρλανδίας ποιητού Thomas Moore», *Αλήθεια*, φ. 1001 (1873) (10 Μαρτίου 1917), σ. 4 και φ. 1002 (1874) (17 Μαρτίου 1917), σ. 3.

³⁷⁹ Για παράδειγμα, ο Δημητρός Δημητριάδης [Ντόριαν] θα δώσει όψιμα συμβολιστικά ποιήματα και στη συλλογή ποιημάτων του *Βήματα στη χλόη* (Λεμεσός 1923) θα συμπεριλάβει και συμβολιστικής τεχνοτροπίας στίχους. Βλ. Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 305 και 308 και ο Πόλυς Μοδινός, από τους στενούς φίλους αργότερα του Καβάφη, θα εκδώσει το βιβλίο *Ρυθμικές ζωές*, έκδοση «Γραμμάτων», Αλεξάνδρεια 1927, με λυρικές πρόζες και συμβολιστικούς απόηχους.

³⁸⁰ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144-145.

³⁸¹ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1. Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε και σε κείμενό της για τον Δημήτρη Λιπέρτη, όταν καλοτυχίζει τον ποιητή λέγοντας τα εξής: «[...] η Δόξα σας θίγει πρεσβύτερη εύρωστον και ακμαίον και εν αναμονή πολλής δράσεως. Η αγάπη του κοινού σας περιβάλλει η ζωή εκτίθει εις σας τους διθυράμβους, τους οποίους εις άλλους έφεραν ο θάνατος. Δεν εγνωρίσατε την χαράν της ικανοποιήσεως από τας νεκρολογίας. Δημήτριε Λιπέρτη, είσθε ευτυχής!». Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Μία εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Δημήτριος Λιπέρτης ως ποιητής», *Ελευθερία*, φ. 2130, ό.π.

Καλλιέργεια λογοτεχνικής συνείδησης

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Περσεφόνη Παπαδοπούλου είχε και μια άλλη συνεισφορά στη λογοτεχνία του τόπου. Εκτός από το γεγονός ότι υπήρξε μια από τις πρώτες ολιγάριθμες γυναίκες στην Κύπρο που δημοσίευσαν έμμετρα και πεζόμορφα ποιήματα από τις αρχές του 20ού αιώνα, επιπρόσθετα, μπορεί να εγγραφεί στο ενεργητικό της η καλλιέργεια λογοτεχνικής συνείδησης, στο πλαίσιο της γενικότερης «εκπολιτιστικής» δράσης της και της πίστης της στο ρομαντικό μεσαιωνικό πρότυπο του ποιητή, ο οποίος αφυπνίζει και φωτίζει τα πλήθη. Πέρα από την πρώιμη και σημαντική συμβολή των *Εστιάδων* στην προαγωγή της λογοτεχνίας,³⁸² πρέπει να προσεχθεί και η δράση προς την κατεύθυνση αυτή των γυναικείων σωματείων που ίδρυσε. Για παράδειγμα, η «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», σύμφωνα με το *Καταστατικόν* της, διέθετε επτά «βραχίονες» ή «τμήματα», ανάμεσα στα οποία ήταν και ο «φιλολογικός βραχίονας», ο οποίος στόχευε στη δημιουργία «λεπτών φιλολογικών προτιμήσεων», με τη μελέτη αρχαίων ελληνικών αριστουργημάτων σε μετάφραση, της νεότερης Ελληνικής Λογοτεχνίας, της Ξένης Λογοτεχνίας από το πρωτότυπο ή σε μετάφραση και του περιοδικού και ημερήσιου ή εβδομαδιαίου Τύπου, και γενικά επιθυμούσε να «συνδέει και ενισχύει τας διανοουμένας και γραφούσας Κυπρίας». Υπήρχε, επίσης, ο «καλλιτεχνικός βραχίων», ο οποίος αποσκοπούσε στην «ανάπτυξιν του καλλιτεχνικού αισθήματος [και] την διάδοσιν των ωραίων τεχνών» και το «Τμήμα απαγγελίας και δράματος».³⁸³

Αξιοσημείωτη είναι η προκήρυξη από το ίδιο σωματείο, το 1928, μετά από εισήγηση της Παπαδοπούλου, Παγκυπρίου Λογοτεχνικού Διαγωνισμού με θέμα «Τραγούδι, ύμνος στην Άνοιξη, υπό τον τίτλο “Εαρινό”».³⁸⁴ Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της «Πνευματικής Αδελφότητος» λειτουργούσαν, ακόμη, τα περίφημα «Σπουδαστήρια», όπως τα ονόμαζε η ίδια η Παπαδοπούλου, τα οποία άφησαν εποχή στην πολιτιστική ιστορία της Λευκωσίας. Κατά τη διάρκεια των μορφωτικών αυτών

³⁸² Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 302-308.

³⁸³ Βλ. *Καταστατικόν Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου*, Τύποις «Κόσμος», Ιω. Χρ. Κυριακίδη, Λευκωσία 1926, σ. 4 και 5.

³⁸⁴ Όπως αναφερόταν σε σχετική ανακοίνωση στον Τύπο, «οι επιθυμούντες και επιθυμούσαι να μετάσχουν του διαγωνίσματος δύνανται να γράψουν κατ' εκλογήν εις στίχους ή πεζόν. Δύο ίσα βραβεία προορίζονται, έν διά την ποίησιν και έν διά το πεζόν». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1407 (7 Μαρτίου 1928), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης» – «Λογοτεχνικών διαγωνισμα». Στον διαγωνισμό συμμετείχαν είκοσι άτομα. Το ποίημα του Ξάνθου Λυσιώτη με τον τίτλο «Εαρινό», το οποίο θα δει το φως της δημοσιότητας ένα μήνα αργότερα, δεν αποκλείεται να ήταν μια από τις συμμετοχές στον διαγωνισμό αυτό. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1420 (28 Απριλίου 1928), σ. 3, «Κοινωνική ζωή» – «Ανθεστήρια» και φ. 1435 (20 Ιουνίου 1928), σ. 4, «Ελληνικά ποιήματα» – «Εαρινό», αντίστοιχα.

συναντήσεων πραγματοποιούνταν διαλέξεις από την Πρόεδρο και από άλλους ομιλητές για λογοτεχνικά θέματα, γίνονταν αναλύσεις έργων Ελλήνων και ξένων συγγραφέων (αναφέρεται, για παράδειγμα, ανάγνωση και ανάλυση διηγήματος του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη), ορίζονταν θέματα προς συζήτηση, κ.ά. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο οίκημα της «Πνευματικής Αδελφότητας» λειτουργούσε δανειστική βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο, όπου υπήρχαν «διακόσιοι και πλέον τόμοι Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και πλείστοι αρχαίων εν μεταφράσει».³⁸⁵

Επιβάλλεται να σταθούμε στη λαμπρή σειρά διαλέξεων που διοργάνωσε η «Πνευματική Αδελφότης» είτε στο πλαίσιο των «Σπουδαστηρίων» της είτε σε ανοικτές συγκεντρώσεις που γίνονταν στο «Μαγικό παλάτι» ή αλλού και οι οποίες αποτέλεσαν μια πρώτη μορφή «ανοικτού πανεπιστημίου» της πρωτεύουσας.³⁸⁶ Στις διαλέξεις αυτές δινόταν έμφαση σε φιλολογικά και γλωσσικά ζητήματα. Έτσι, για παράδειγμα, μίλησαν ο Βασίλειος Τατάκης με θέμα «Εισαγωγή εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν»,³⁸⁷ ο καθηγητής Μ. Γαβριηλίδης, «Περί του Romain Rolland και του έργου του»,³⁸⁸ ο γιατρός Σπύρος Μαυρομμάτης, «Περί του Ίψεν»,³⁸⁹ η Παπαδοπούλου με θέματα «Περί των γυναικών του Βυζαντίου», με ιδιαίτερη αναφορά στην Άννα Κομνηνή, «Το έργο του Βαλαωρίτου» και «Ανάλυσις της Ιφιγενείας εν Ταύροις του Ευριπίδου»,³⁹⁰ η Δομνίκη Λανίτου, «Περί του ποιητού Σολωμού»,³⁹¹ η Αγγελική Σούντια, η οποία «ανέλυσε το έργο του ποιητού André Chenié»,³⁹² ο Κ. Σπυριδάκης, με θέμα

---

³⁸⁵ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1488 (22 Δεκεμβρίου 1928), «Πνευματική Αδελφότης», σ. 3, και φ. 1201 (13 Φεβρουαρίου 1926), «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», σ. 2. Επίσης, βλ. φ. 1884 (8 Δεκεμβρίου 1926), «Πνευματική Αδελφότης» – «Γυναικεία βιβλιοθήκη», σ. 3.

³⁸⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2108 (30 Ιανουαρίου 1935), σ. 2, «Πνευματική κίνησης» – «Αι διαλέξεις της Πνευματικής Αδελφότητος», όπου ο/η αρθρογράφος με τα αρχικά «ΑΚΡ.» χαιρετίζει με ικανοποίηση την έναρξη σειράς διαλέξεων από «το παρ' ημίν λαμπρόν σωματείον “Πνευματική Αδελφότης”», το οποίο «εν τη αξιεπαίνω προσπάθειά του, όπως συγκεντρώση όλα τα αναγκαία στοιχεία προς εξασφάλισιν μιας αξιολόγου πνευματικής κινήσεως και καλλιέργειαν ενός γενικωτέρου ενδιαφέροντος προς τους ωραίους κόσμους της σκέψεως, έκρινεν ότι ήτο εντός της σφαιρας των επιδιώξεών του η διενέργεια διαλέξεων [...]». Πληροφορεί, ακόμη, ότι οι διαλέξεις αυτές θα συνεχίζονταν ανά δεκαπενθήμερον και θα αναπτύσσονταν θέματα επιστημονικά, κοινωνικά και φιλολογικά, που θα ικανοποιούν «τας ψυχικάς ανάγκας και αξιώσεις της πόλεως», και ότι από το σοβαρό βήμα του γυναικείου αυτού σωματείου θα παρελάσουν παλιοί και νέοι επιστήμονες.

³⁸⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1298 (2 Φεβρουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης. Πρόγραμμα 22^ο Σπουδαστηρίου».

³⁸⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1301 (23 Φεβρουαρίου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης».

³⁸⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1422 (5 Μαΐου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης».

³⁹⁰ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1201, *ό.π.*, φ. 1202 (17 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου. Πρόγραμμα 2^ο Σπουδαστηρίου», και φ. 1203 (5 Ιανουαρίου 1927), σ. 3, αντίστοιχα.

³⁹¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1429 (28 Απριλίου 1928), σ. 3, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης».

³⁹² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης»-«Δημοσία διάλεξις», φ. 1428 (26 Μαΐου 1928), σ. 3, «Κοινωνική ζωή» – «Διάλεξις» και *Νέον Έθνος*, φ. 921 (24 Μαΐου 1924), σ. 2, «Η ζωή και το έργο του André Chenié».

«Ευαγόρας ο Α΄, βασιλεύς της Σαλαμίνας»,³⁹³ ο Γ. Θ. Σταυρινίδης, με θέμα «Η θέσις της αρχαίας Ελληνίδος εν τη οικογενεία και τη κοινωνία και αι κυριώτεροι πτυχαί του βίου και της δράσεως της Ασπασίας του Περικλέους»,³⁹⁴ ο καθηγητής Φιλολογίας Παύλος Ξιούτας, «Περί Σολωμού»,³⁹⁵ ο Άδωνις Βερνάλης, «Περί Τολστόη και του έργου του»³⁹⁶ και πολλοί άλλοι.³⁹⁷ Ιδιαίτερη αίσθηση είχαν προκαλέσει δύο διαλέξεις για το γλωσσικό ζήτημα: η διάλεξη του πρωτοπόρου δημοτικιστή Μενέλαου Δ. Φραγκούδη με θέμα «Εκπαίδευση και γλώσσα» και η αντίστοιχη του «καθαρευουσιάνου» Νικολάου Κλ. Λανίτη με θέμα: «Το ζήτημα της γλώσσης από την πείραν της ζωής μου»,³⁹⁸ σε μια προσπάθεια να γίνει συζήτηση επί του θέματος. Αξίζει να προσεχθεί ότι στις διαλέξεις αυτές είχαν προσκληθεί και σπουδαστές και σπουδάστριες του Παγκυπρίου Διδασκαλείου Αρρένων και του Διδασκαλείου Θηλέων.

Μια άλλη σημαντική πρωτοβουλία της Παπαδοπούλου, μέσω της «Πνευματικής Αδελφότητας, ήταν το ανέβασμα αρχαίας ελληνικής τραγωδίας στην πρωτεύουσα, σε μετάφραση του λογίου Νίκου Αντωνιάδη,³⁹⁹ και μάλιστα σε δημοτική γλώσσα.⁴⁰⁰ Ο Β. Τατάκης «κατ' εντολήν» της «Πνευματικής Αδελφότητος» δίδαξε την τραγωδία *Ιφιγένεια εν Ταύροις* και ο ίδιος «διερμήνευσε τον δύσκολον ρόλον του Ορέστου με πολύ αίσθημα». Ο ίδιος ο Τατάκης στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρεται με ενθουσιασμό στη θεατρική αυτή παράσταση.⁴⁰¹

³⁹³ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 527 (1 Ιανουαρίου 1935), σ. 6, «Διάλεξις του κ. Κ. Σπυριδάκη».

³⁹⁴ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 542 (23 Ιανουαρίου 1935), «Κοσμική ηχώ» – «Διάλεξις», σ. 2, και *Ελευθερία*, φ. 2108, *ό.π.*

³⁹⁵ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2141 (25 Μαΐου 1935), σ. 2, «Κοινωνική ζωή»-«Διαλέξεις [Διάλεξη Παύλου Ξιούτα: «Περί Σολωμού»]».

³⁹⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1877 (18 Δεκεμβρίου 1935), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».

³⁹⁷ Για τις διαλέξεις αυτές, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 470-474.

³⁹⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1407 (7 Μαρτίου 1928), σ. 2, στήλη «Κοινωνική ζωή», «Διάλεξις», φ. 1416 (7 Απριλίου 1928), «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης» σ. 2, και [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Η διάλεξις του κ. Λανίτου», *Ελευθερία*, φ. 1417, *ό.π.*

³⁹⁹ Για τη σχέση της Παπαδοπούλου με τον Νίκο Αντωνιάδη και την οικογένειά του, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 75 και για την πολύχρονη αυτή παράσταση, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 472-473.

⁴⁰⁰ Για τη δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε στην τραγωδία αυτή και την αξία της μετάφρασης του Ν. Αντωνιάδη, βλ. Πασχάλης Πασχαλίδης, «Η διανοητική παραγωγή της Κύπρου κατά το λήξαν έτος», *Πάφος*, έτος Β΄, τχ. 74 (26 Ιανουαρίου 1923), σ. 1-2 [=Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα στον αλύτρωτο ελληνισμό...*, *ό.π.*, σ. 503].

⁴⁰¹ «Συμφώνησα με την επιτροπή του Συλλόγου να χρησιμοποιούσαμε όσες καλές κυπριακές καλλιτεχνικές δυνάμεις θα βρίσκαμε, ώστε η παράσταση να έδινε και το μέτρο των δυνάμεων αυτών [...]. Ευλογημένη βραδιά για μένα: δεν έζησα άλλη τόσο δυνατή, βαθιά και πλατειά καλλιτεχνική συγκίνηση στη ζωή μου [...]. Ήμουν τόσο γοητευμένος ο ίδιος και κυριευμένος από την τέχνη του θεάτρου, που θα έφτανε μια μικρή παρότρυνση από κάποιον παρόντα θεατρικό για να αλλάξω την έδρα με τη σκηνή». Βλ. Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Απομνημονεύματα...*, *ό.π.*, σ. 338-339, επίσης, Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής...*, *ό.π.*, σ. 133-134. και το κεφάλαιο, «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 472-473.

Οι δράσεις, λοιπόν, του γυναικείου σωματείου που ίδρυσε η Παπαδοπούλου, οι οποίες «αγκάλιαζαν» και τη λογοτεχνία, ήταν αξιοσημείωτες για την εποχή. Όπως εύστοχα είχε παρατηρηθεί τότε, «αι γυναίκες διά της “Πνευματικής Αδελφότητας” δίδουν σήμερα την μόνην πνευματικήν κίνησιν της Λευκωσίας».⁴⁰²

Η Παπαδοπούλου υπήρξε, ακόμη, εκτός από καθηγήτρια των Παιδαγωγικών, η πρώτη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας - ένα από τα δύο ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα του νησιού- και με αυτό τον τίτλο υπέγραφε μερικά δημοσιεύματά της. Με εισήγηση, μάλιστα, δική της προς το Γραφείο Παιδείας πρότεινε να διδάσκεται στο Διδασκαλείο Θηλέων το μάθημα της Παγκόσμιας Ιστορίας της Λογοτεχνίας.⁴⁰³ Η ίδια, εξάλλου, ήταν από τους βασικούς ομιλητές στην εκδήλωση που διοργανώθηκε στη Λευκωσία για τα εβδομηντάχρονα του ποιητή Δημήτρη Λιπέρτη, επιχειρώντας μια αξιόλογη προσέγγιση της λιπερτικής ποίησης.⁴⁰⁴

Εν κατακλείδι, πρέπει να αναγνωρισθεί στην Παπαδοπούλου η σημαντική κατάθεσή της στην κυπριακή λογοτεχνία, με το καθαρά ποιητικό και ευρύτερο λογοτεχνικό της έργο, το οποίο πραγματοποιεί ανοίγματα προς τη νεωτερικότητα, και επίσης, ότι σε καιρούς χαλεπούς όσον αφορά στις ιστορικές συγκυρίες και υποτονικούς όσον αφορά στην προαγωγή του πολιτισμού και της πνευματικής δημιουργίας, η ίδια «διά του εν γένει παραδείγματος και της εμπράκτου συγγραφικής της επιδόσεως [...] συνετέλεσεν εις την καλλιέργειαν υγιούς λογοτεχνικής συνειδήσεως [...] εν Κύπρω [...]».⁴⁰⁵

---

⁴⁰² Η φράση ανήκει στον εκ Κυρηνείας δικηγόρο Σάββα Λοϊζίδη, ο οποίος είχε δώσει διάλεξη το 1929 από το βήμα της “Πνευματικής Αδελφότητας”. Εφημερίδα της εποχής, μάλιστα, σημειώνει ότι «αίσθησιν επροξένησεν η εν τω προοιμίω του λόγου του παρατήρησις» βλ. *Ελευθερία*, φ. 1520 (20 Απριλίου 1929), «Κοινωνική ζωή»-«Πνευματική Αδελφότης», σ. 2 και φ. 1521 (24 Απριλίου 1929), «Κοινωνική ζωή» – «Η διάλεξις του κ. Λοϊζίδου», σ. 2. Επίσης, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 470, υποσημείωση 1224, και 483. Για τον Σ. Λοϊζίδη, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 311-312.

⁴⁰³ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 67.

⁴⁰⁴ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Μία εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Δημήτριος Λιπέρτης ως ποιητής», *Ελευθερία*, φ. 2130, ό.π., και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 298-299.

⁴⁰⁵ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144 και 145. Ο ίδιος σημειώνει, επίσης, ότι η Παπαδοπούλου «ήσκησε και διά των τότε δημοσιευμάτων και πνευματικών πρωτοβουλιών και εκδηλώσεών της βαθυτάτην επίδρασιν επί των γυναικών ολοκλήρου της νήσου. Διότι εις όλα εφαινότο η ιδιοφυΐα της και η ακτινοβολία μιας βαθυστοχάστου προσωπικότητος».

Κεφάλαιο 5

ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΕ ΠΕΖΟ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΙΗΤΙΚΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου μέσα στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα καλλιέργησε το πεζό ποίημα, το «πεζοτράγουδο», όπως ονομαζόταν παλαιότερα, και, σε ελάχιστες περιπτώσεις, το ποιητικό αφήγημα, ή αλλιώς «λυρικό αφήγημα» ή ποιητική πρόζα, στο οποίο μεταφέρει συχνά την τεχνική του πεζού ποιήματος. Και με τα δύο αυτά γραμματολογικά είδη, ακολουθώντας την τάση της εποχής της, προσπάθησε να επιτύχει την προσέγγιση του πεζού λόγου με την ποίηση.

Το πεζό ποίημα αποτελεί πολύμορφο, πρωτεϊκό, αντιθετικό αλλά και ασαφές ως προς την ειδολογική του ταυτότητα λογοτεχνικό είδος, το οποίο είτε κατατάσσεται από μερίδα της κριτικής στον ευρύτερο χώρο της λυρικής πεζογραφίας,⁴⁰⁶ είτε αναγνωρίζεται ως είδος ποιητικό με αυτονομία και αυτάρκεια μορφής.⁴⁰⁷ Θεωρείται δε είδος δυσκολότατο, καθώς δανείζεται τα εκφραστικά μέσα από την πρόζα, απορρίπτοντας τα δεσμά του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας, ενώ ταυτόχρονα στην κατασκευή του διεκδικεί μια ποιητική υπόσταση.⁴⁰⁸

---

⁴⁰⁶ Βλ. Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, «Ρυθμός και μέτρο στην ελληνική ποίηση: Το πλαίσιο μιας προβληματικής (1929-1944)» στο: *Η ελευθέρωση των μορφών. Η ελληνική ποίηση από τον έμμετρο στον ελεύθερο στίχο (1880-1940)*, επιμέλεια: Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996, σ. 87-88: «[...] τα πεζοτράγουδα ή πεζά ποιήματα, ενώ, ως λογοτεχνικό είδος, μετέχουν και της ποίησης με τα λυρικά τους στοιχεία και της πεζογραφίας με τη μη έμμετρη μορφή τους, εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο της λυρικής πεζογραφίας και με την προϋπόθεση αυτή τους αναγνωρίζεται ρυθμός πεζού λόγου». Επίσης, της ίδιας, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Θ', 1900-1914, επιμ. Γιάννης Δάλλας, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997, Εισαγωγή, σ. 22-23.

⁴⁰⁷ Βλ. Άννα Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, τ. Α' και Β' (Επίμετρο), διατριβή επί διδακτορία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001 (Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, www.ekt.gr), κυρίως, σ. 6-17.

⁴⁰⁸ Βλ. Άννα Κατσιγιάννη, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική ποίηση του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα», *Παλίμψηστον*, τχ. 5 (Δεκέμβριος 1987), σ. 157-184. Για το ποίημα σε πεζό, βλ. της ίδιας, «Για τις αρχές του ελληνικού πεζοτράγουδου», *Ο Πολίτης*, τχ. 64-65 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983), σ. 99-101 και «Ο Παλαμάς και η πεζόμορφη ποίηση» στο: *Η ελευθέρωση των μορφών...*, ό.π., σ. 111-123. Επίσης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρυθμικός πεζός λόγος», *Νέα Ζωή* [Αλεξανδρείας], τχ. 11 (1922-1923), σ. 467-470, Ηλίας Βουτιερίδης, *Ο ρυθμικός λόγος στη νεοελληνική λογοτεχνία*, εκδόσεις Διεθνούς Επικαιρότητας, Αθήνα ²1971 και Στέλιος Ξεφλούδας (επιμ.) *Νιρβάνας, Χρηστομάνος, Ροδοκανάκης και άλλοι*, Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 30, «Αετός Α. Ε.», 1957, «Εισαγωγή», επίσης, Suzanne Bernard, *Le poème en prose de Baudelaire jusqu'à nos jours*, Librairie Nizet, Παρίσι 1959, Nathalie Vincent-Munnia, *Les premières poèmes en prose: généalogie d'une genre dans la première moitié du dix-neuvième siècle françaises*, Honoré Champion, Παρίσι 1996 και Yves Vadé, *Le poème en prose*, Belin/Sup Lettres, Παρίσι 1996.

Η Παπαδοπούλου είχε αναδημοσιεύσει στην εφημερίδα της *Εστιάδες* μεταφρασμένο πεζό ποίημα του Baudelaire, γενάρχη του είδους, με τον τίτλο «Σελήνης Χαρίσματα», καθώς επίσης και νορβηγικό ποίημα σε πεζό, μεταφρασμένο από τον Παύλο Νιρβάνα, με τίτλο «Η νεράιδα».⁴⁰⁹ Δημοσίευσε, ακόμη, «πεζό τραγούδι» της Ελένης Κομνηνού-Πλατανιά.⁴¹⁰ Η ίδια χρησιμοποιούσε τον όρο «[ποίημα] εις πεζόν» ή «[ποίημα] στο πεζόν» στον τίτλο σύντομων πεζόμορφων κειμένων της,⁴¹¹ ενώ δημοσίευσε και αρκετά άλλα δικά της πεζά ποιήματα χωρίς να τα χαρακτηρίζει ως τέτοια. Τα κείμενα αυτά χαρακτηρίζονται από ποιητική εικονοποιία και ρητορική, διαθέτουν τυπογραφικά στοιχεία της ποίησης, όπως είναι τα κενά διαστήματα, η στίξη και η χρήση της επωδού, η οποία δηλώνει την ποιητική-ρυθμική τους πρόθεση, και επίσης, υπάρχει ενότητα του θέματος, οικονομία στα εκφραστικά μέσα και απουσιάζει ο αφηγηματικός διδακτικός ή άλλος σκοπός.

Δημοσίευσε, επίσης, και μερικά εκτενέστερα λυρικά κείμενά της ως πρωτοσέλιδα άρθρα ή σε εσωτερικές σελίδες των *Εστιάδων*, αλλά και σε διάφορα άλλα έντυπα της εποχής, τα οποία κινούνται ανάμεσα στο πεζό ποίημα και στο ποιητικό αφήγημα (λυρική αφήγηση, μικρό διήγημα, στοχαστικό αφήγημα, επικαιρικά λυρικά αφηγήματα),⁴¹² υιοθετώντας αρκετά στοιχεία του πεζού ποιήματος, ενώ κάποτε ενσωματώνουν και έμμετρους στίχους. Τα περισσότερα από αυτά θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν και αυτά ως πεζά ποιήματα, που, ωστόσο, δεν πληρούν το κριτήριο της βραχύτητας ή ως ποιητικά αφηγήματα, που επιχειρούν να συγκεράσουν στοιχεία πλοκής και αφήγησης με τον λυρισμό και την ποιητική αίσθηση, και στα οποία λανθάνει ως είδος το πεζό ποίημα. Κάποτε διαθέτουν ενδιαφέρουσες ενδοσκοπικές καταδύσεις και πλαστική εικονοποιία και σε λιγότερο βαθμό τη μουσική αίσθηση. Αλλά και μερικά κριτικά και αισθητικά κείμενά της κάποτε είναι γραμμένα με ρητορική και ρυθμολογία πεζού ποιήματος,⁴¹³ όπως επίσης και μερικά κείμενά της που δεν έχουν

---

⁴⁰⁹ Βλ. Για τα δύο αυτά κείμενα, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», 312-313 και σ. 316, αντίστοιχα.

⁴¹⁰ Βλ. Ελένης Κομνηνού-Πλατανιά, «Πεζό τραγούδι. Το πρώτο και στερνό φιλί σου», *Εστιάδες*, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 2.

⁴¹¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Εις πεζόν. Στην Τέχνη» και της ίδιας, «Στο πεζόν. Ύπνος του νου», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2 και τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2, αντίστοιχα.

⁴¹² Βλ. για παράδειγμα, Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ο θάνατος του αρχηγού μία νύκτα εις το παλάτι», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 2 και της ίδιας, «Νοσταλγός», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β', Φιλολογία-Τέχνη, Λευκωσία 1919, σ. 70-73. Σχετικά με το ποιητικό αφήγημα και τα γνωρίσματά του, βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., κυρίως, σ. 198-205.

⁴¹³ Ως ανάλογα δείγματα «ποιητικού» κριτικού λόγου θα μπορούσαν να αναφερθούν η κριτική του Κίμωνος Μιχαηλίδη, «Τα νέα ποιήματα του Σολωμού», *Παναθήναια*, τχ. 6 (1903), σ. 385-386 και του Άλκη Θρύλου, «Το τραγούδι της διπλομοναξιάς», *Πυρσός*, τχ. 4 (Σεπτέβρης 1917), σ. 91-95 και τχ. 5

λογοτεχνική πρόθεση –φιλοσοφικές, παιδαγωγικές μελέτες, δημοσιεύματα για το γυναικείο ζήτημα κ.λπ.– τα οποία, όμως, σε μερικά σημεία έχουν ποιητικό ύφος.⁴¹⁴

Η θεματική των πεζόμορφων ποιημάτων της είναι επηρεασμένη, όπως και η έμμετρη ποιητική παραγωγή της, από τον συμβολισμό αλλά και από τον αισθητισμό. Αν λάβουμε υπόψη ότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει η τάση για επανέκδοση και επαναξιολόγηση αγνοημένων έργων της λογοτεχνίας,⁴¹⁵ και ειδικότερα κειμένων του συμβολισμού και του αισθητισμού,⁴¹⁶ γίνεται φανερό η αξία της προσπάθειας να επανεκτιμηθεί το συμβολιστικό και αισθητιστικό έργο της Παπαδοπούλου, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως μια ανανεωτική τάση στη λογοτεχνία της εποχής (αρχές 20ού αιώνα).

Στοιχεία θεωρίας της Παπαδοπούλου για την πεζόμορφη ποίηση

Η Παπαδοπούλου φαίνεται ότι είχε διαμορφώσει κάποια στοιχεία θεωρίας για την πεζόμορφη ποίηση, τα οποία, παρά το γεγονός ότι δεν αναπτύσσονται συστηματικά, αφού δεν εκφράζει ενδελεχείς απόψεις για τη φύση του πεζού ποιήματος και τις

(Οκτώβρης 1917), σ. 110-115. (Βλ. παρνητικά, και τα κείμενα του Γρηγορίου Ξενοπούλου και του Παύλου Νιρβάνα «Αγωνία» και «Πόρτο-Δράκο», αντίστοιχα, τα οποία βρίσκονται ανάμεσα στο πεζό ποίημα και στο διήγημα. Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 17-19).

⁴¹⁴ Βλ., για παράδειγμα, «Ομιλία υπό της δεσποινίδος Περσ.[εφόνης] Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς του Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου. Η γυνή διά μέσου των αιώνων και η κοινωνική της επίδρασις», *Νέον Έθνος*, φ. 1358 (11/24 Ιανουαρίου 1920), σ. 2 και 3 και φ. 1359 (18/31 Ιανουαρίου 1920), σ. 2 και 3.

⁴¹⁵ Βλ. Νίκος Βατόπουλος, «Επανεκδοση αγνοημένων έργων λογοτεχνίας», *Η Καθημερινή*, 5.1.1995.

⁴¹⁶ Βλ., για παράδειγμα, Πλάτων Ροδοκανάκης, *Μέσα στα γιασεμιά*, φιλολογική επιμέλεια Άννα Κατσιγιάννη, Η Πεζογραφική μας Παράδοση, αρ. 51, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1995, της ίδιας, «Και πάλι για τα πεζόμορφα ποιήματα: Νίκος Νικολαΐδης και Oscar Wilde. Συγκλίσεις, ωσμώνσεις και αποκλίσεις στο πλαίσιο του βικτωριανού αισθητισμού», στο: Λευτέρης Παπαλεοντίου (επιμ.), *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος (1884-1956). Μία επανεκτίμηση του έργου του*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου / Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 99-114, Σωκράτης Νιάρος, «Τα νέα ερευνητικά δεδομένα για τον Πλάτωνα Ροδοκανάκη», *Νέοι ερευνητές. Φιλολογοί (27 Νοεμβρίου 2008). Ιστορικοί της τέχνης (5 Νοεμβρίου 2009)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2011, Βίκυ Πάτσιου, «“Η Τέχνη έχει για κανόνα την απάτη”». Ο Πλάτων Ροδοκανάκης και το ρεύμα του νεοελληνικού αισθητισμού», *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον διαφωτισμό έως σήμερα, Πρακτικά ΙΓ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Μνήμη Παν. Μουλλά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων ελληνικών Σπουδών, εκδόσεις Σοκόλη – Κουλεδάκη, [Αθήνα] 2014, σ. 665-667, Ν. Επισκοπόπουλος, *Επιλογή κριτικών κειμένων από το Άστυ και το Νέον Άστυ*, τ. Α΄, φιλολογική επιμέλεια Ν. Μαυρέλος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2011 και Νικόλαος Επισκοπόπουλος, *Μια παρουσίαση από τον Νίκο Μαυρέλο*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, «Εκ νέου», Αθήνα 2002 και Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, *Η κερένια κόκκα* (Αγγέλα Καστρινάκη, επιμ. και μελέτη: «Σαν τις μυγαλιές. Ιδέες και σύμβολα στην Κερένια κόκκα»), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Παλαιά κείμενα, νέες αναγνώσεις, Ηράκλειο 2013.

αισθητικές του αρχές, ωστόσο είναι σημαντικά για την εποχή της. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η ελληνική κριτική ευρύτερα, μέχρι το 1930, δεν είχε διατυπώσει αξιολογικό κριτικό λόγο για τις αισθητικές αρχές της πεζόμορφης ποίησης. Υπήρχαν μόνο νύξεις για το θέμα αυτό,⁴¹⁷ καθώς διαφαινόταν μια εμμονή στις έμμετρες ή ένστιχες ποιητικές μορφές. Έχουν ενδιαφέρον, λοιπόν, όσα σημειώνει σχετικά με το θέμα αυτό η Παπαδοπούλου στο εκτενές κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη», το οποίο δημοσιεύθηκε το 1917:

[...] Ο πραγματικός ποιητής εμφανίζεται εν οιαδήποτε μορφή λόγου και αν γράφη. Είναι κύριος της αρμονίας. Ο πραγματικός ρυθμός, ο άσπιλος, ο άμωμος, ο αδώνειος [sic] εφαπλοί την γλυκείαν του λύραν και εν τω απλουστέρω λογοτεχνήματι. Είνε κυρίαρχος και εν τω πεζώ λόγω. [...]. Η παράταξις ιδεών, στοχασμών, διατυπώσεων, οσονδήποτε φιλοσοφικών, οσονδήποτε σοβαρών, οσονδήποτε ακμαίων, αλλ' ατέχνως προσηρμοσμένων και αμούσως συνυφασμένων, επαφίνει την ακοήν ψυχράν, ασυγκίνητον, το δε αίσθημα της μουσοπόλου ηδυπαθείας το καταπρυτανεύον της ψυχής επί τη αναπάσει ποιητικού καλλιτεχνήματος παραμένει άγνωστον, απρόσκλητον, αφάνταστον, μάτην δε ο δόκιμος κριτικός ή ο ευφυής αναγνώστης θα προσεδόκα να αισθανθή τους καλλολογικούς κλωνισμούς, τους οποίους αναμένει παρά της υψηλοφρόνου Αρμονίας [...].⁴¹⁸

Από τα πιο πάνω παραθέματα γίνεται φανερό ότι η Κυπρία αισθητικός δίνει ιδιαίτερη σημασία στις έννοιες της αρμονίας και του ρυθμού, οι οποίες θεωρούνται από την ίδια απαραίτητες προϋποθέσεις για την καλλιτεχνική αξία ενός έργου, ενώ αξιώνει αυτή τη ρυθμικότητα και μουσικότητα (μουσική πολυτονία) σε κάθε μορφή λόγου. Υποστηρίζει ότι ο πραγματικός ρυθμός –αν είναι άξιος ο τεχνίτης– μπορεί να υπάρξει ακόμη και στον πεζό λόγο, μπορεί να αφήσει τα σημάδια του και στο πιο απλό λογοτέχνημα, προσδίδοντάς του ποιητικότητα.⁴¹⁹ Αξίζει να προσεχθεί η παρομοίωση του ρυθμού με «ηδύμολπον ζέφυρον» (το δεύτερο συνθετικό του επιθέτου με ρίζες από

⁴¹⁷ Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., κυρίως, σ. 63, 68 και 86-88.

⁴¹⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

⁴¹⁹ Πρβλ. τις σχετικές απόψεις του Παλαμά στην κριτική του για το «Άσμα Ασμάτων» του Νικόλαου Επισκοπόπουλου: «[...] ο νους ο καλλιτεχνικός, σε όποια χώρα της Τέχνης κι αν ενεργή, μια κοινή προσπάθεια φανερώνει» και: «[...] τα ποιήματα –πεζά ή σίχοι– χύνονται σα μουσικές συμφωνίες. Και πολύ φυσικά ο ποιητής μιαν έκσταση Βαγνερογέννητη κ' ένα μουσικό παραλήρημα φιλοδόξησε να καταφέρει με τα λόγια του, στο “Άσμα Ασμάτων”». Βλ. Παλαμά, «Άσμα Ασμάτων», *Γράμματα Γ', Άπαντα...*, ό.π., τ. 6, σ. 412 και 411, αντίστοιχα.

τη μουσική), που μπορεί να χαρακτηρίζει τόσο μικρά ποιήματα («ανθέμια») όσο και «βαθιά» [πεζόμορφα] στοχαστικά κείμενα, αλλά και η φράση «μουσοπόλου ηδυπαθείας», η οποία παραπέμπει στον συμβολιστικό αισθητισμό. Είναι, γνωστό, εξάλλου, ότι στη συμβολιστική περίοδο του πεζού ποιήματος, όταν κορυφώθηκε ποσοτικά η παραγωγή του είδους, προβαλλόταν έντονα το αίτημα της ρυθμοποίησης του πεζόμορφου λόγου.⁴²⁰

Οι απόψεις της Παπαδοπούλου για την ποιητικότητα στον πεζό λόγο αποτελούν ουσιαστικά πρόωπη απόπειρα διατύπωσης της διαλογικότητας ανάμεσα στην ποίηση και την πρόζα, και εκφράζουν ταυτόχρονα τη διάκριση της ποίησης από τη στιχουργία, δηλαδή της ποιητικότητας από την έμμετρη μορφή. Μπορούν δε να παραλληλισθούν με παρόμοιες θέσεις του Κωστή Παλαμά και του μεταγενέστερου Ηλία Βουτιερίδη. Ο Παλαμάς, παρά τις κατά καιρούς ενστάσεις που είχε διατυπώσει για την πεζόμορφη ποίηση,⁴²¹ μιλούσε για ρυθμοποίηση και του πεζού λόγου, διακρίνοντας το ποίημα από τη στιχουργία και αναζητώντας την ποίηση και σε πεζογραφήματα που περιείχαν ποιητικότητα.⁴²² Σε επιστολές του, μάλιστα, αναφερόταν στην ανάγκη η πεζογραφία να προσεγγίζει την ποίηση.⁴²³ Ο ίδιος, γύρω στα 1900, δημοσίευσε και πεζά ποιήματα που διαθέτουν τα τυπικά χαρακτηριστικά του είδους,⁴²⁴ ενώ είχε την τάση να ρυθμοποιεί τον πεζό, ακόμη και τον κριτικό του λόγο.

---

⁴²⁰ Για τις απόψεις που διατυπώνει η Παπαδοπούλου όσον αφορά στις έννοιες της αρμονίας και του ρυθμού, βλ. περισσότερα κατωτέρω, στο κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 238-240. Εδώ ας παρατηρηθεί μόνο ότι οι λέξεις «αρμονία» και «ρυθμός» παρουσιάζονται με μεγάλη συχνότητα τόσο σε κριτικά όσο και σε πεζόμορφα λυρικά κείμενά της: «παλλομένη αρμονία», «αρμονία των χαρίτων», «μουσική αρμονία», «ζωογόνο αρμονία», «κριτική ή αισθητική αρμονία», «πολύτροπος αρμονία», «έντεχνος αρμονία», «υπερτάτη αρμονία», «υψηλόφρων αρμονία», «πλαστική, ερμηνευτική αρμονία», «θεολήπτους αρμονίας», «αρμονική τελειότης», «εναρμόνιον», «έρρυθμος», «μαγικών ρυθμών», «ρυθμική γαλήνη», «ερρυθμών στροφών» κ.ά.

⁴²¹ Βλ., για παράδειγμα, τις φράσεις του Παλαμά: «Θέλω το στίχο στίχο και την πρόζα πρόζα» και «[...] την ποίηση αδυνατώ να τη συλλάβω έξω από το στίχο» στα κείμενά του, «Ένα φιλολογικό γράμμα», *Ο Νουμάς*, τχ. 570 (26 Αλωνάρη 1915), σ. 305, και «Πώς θυμούμαι τους “Ίαμβους και Αναπαιστούς”» (1925), στο: *Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 1, σ. 327.

⁴²² «Ο στίχος, βέβαια, δεν είναι η ποίηση και μπορεί κανένας να είναι ποιητής έξω από το στίχο και χωρίς το στίχο [...]. Στην έξοχην ανάπτυξη του πεζού λόγου πόσα ποιήματα διαβάζουμε πεζογραμμένα!» Και ακόμη: «Ποιητής: όχι με το Στίχο τον Πήγασο, μα με το Λόγο τον Πρωτέα». Βλ. Παλαμά, «Ο ποιητής και ο κριτικός» (1906), *Η Ποιητική μου*, «Α΄ Ο Ποιητής», *Άπαντα...*, ό.π., τ. 14, σ. 418 και 419, και του ίδιου, «Το “Ταξίδι” του Ψυχάρη» (1906), *Γράμματα Β΄*, τ. 6, σ. 311.

⁴²³ Βλ., ενδεικτικά, Κωστή Παλαμά, *Αλληλογραφία, τ. 1ος (1875-1915)*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, αρ. 2, Εισαγωγή – φιλολογική επιμέλεια – σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη, Αθήνα 1975, αρ. 74, σ. 125, «Στο Χρίστο Βαρλέντη: «Νομίζω πως τα λεύτερα, λυτά, και με μια, καλόρρυθμη πάντ’ αταξία, χυμένα μέτρα, παρασταίνουν ταιριαστότερα τη δραματική κίνηση: μα ποιος στίχος πιο λεύτερος και πιο καλοταιριασμένος από τον πεζό λόγο του ποιητή;»

⁴²⁴ Βλ. Κατσιγιάννη, «Ο Παλαμάς και η πεζόμορφη ποίηση», *Η ελευθέρωση των μορφών...*, ό.π., σ. 111-123, της ίδιας, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 141-152, «Τα πεζά ποιήματα του Παλαμά: Ένα ποιητικό είδος λανθάνον, στο εκτενέστατο έργο του», *Η Καθημερινή*, 7.6.1994 και «Ο Παλαμάς και το πεζόμορφο ποίημα: Μια λανθάνουσα θεωρία για την ποίηση χωρίς στίχο», *Η Καθημερινή*, 14.6.1994 και Βαγγέλης

Οι απόψεις της για την πεζόμορφη ποίηση θα μπορούσαν να παραλληλισθούν και με θέσεις που θα εκφράσει πολύ αργότερα ο Ηλίας Βουτιερίδης στο βιβλίο του *Ο ρυθμικός λόγος στη νεοελληνική λογοτεχνία* (1931), όπου αναφέρεται στον πεζό λόγο, ο οποίος μπορεί να γίνει «λυρική ποίηση» με το «φτέρωμα» που του δίνει ο ρυθμός. Η θεώρηση της «Αρμονίας» από την Κυπρία δημιουργό ως γενεσιουργού δύναμης η οποία διαμορφώνει το ύφος και αποτυπώνει την ψυχή του γράφοντος, ή ως «ρυθμικής εξωτερικεύσεως των ορμών και πόθων της ψυχής», αλλά και ως φυσικού αποτελέσματος του ρυθμού, ο οποίος υπάρχει και στον ανθρώπινο λόγο, ή ως ανάγκης για «διύλισμα» και «ζύγισμα» των λέξεων και των γραμμάτων και σοφή τοποθέτησή τους μέσα στη φράση, ώστε να γεννιέται ο εξακολουθητικός ρυθμός και η βαθύτερη αρμονία, αποτελούν προδρομικές απόψεις της Παπαδοπούλου σε σχέση με αυτές του Βουτιερίδη.⁴²⁵ Η ίδια προχωρεί, όμως, και σε μορφικές αναζητήσεις που τείνουν να υπερβούν την ομοιοκαταληξία, το μέτρο και τον στίχο. Στο προαναφερθέν κριτικό κείμενό της σημειώνει και τα ακόλουθα:

[...] *Η υπερτάτη «Αρμονία είναι όλως άσχετος προς την ομοιοκαταληξίαν και μολονότι και εν ταύτη έχομεν ποιητάς ευλαβεστάτους της τέχνης θεράποντας, είναι λυπηρόν ότι η αρχαϊκή, η Ελληνικωτάτη ποίησις ελαχίστους ευρίσκει την σήμερον μιμητάς, οπότε το ιδίωμα της ομοηχίας κατέλαβε τας ψυχάς πάντων. [...] Διά τούτο βλέπομεν τους εκάστοτε διαγωνιζομένους διά την ποιητικήν δάφνην διαμορφούντας «προσωπικότητα», καινοτυπίαν μορφής και μέτρου, η δε ψυχή ίπταται κυρίαρχος υπεράνω των κανόνων της μετρικής, διαμορφούσα εκάστοτε αυτούς και συμπληρούσα, εφευρίσκουσα νέα μέτρα, δέσποινα και ουχί δούλη της μελικής [...].*

Ο ρυθμός ταυτίζεται με την έννοια της αρμονίας και συνδέεται με το μέτρο, αφού η επιδέξια και εμπνευσμένη χρήση του τελευταίου οδηγεί στη ρυθμικότητα. Η Παπαδοπούλου προσπαθεί να συλλάβει, όπως υπονοείται στις τελευταίες γραμμές του παραπάνω παραθέματος, και ένα άλλο είδος ρυθμού, πέρα από αυτό που ταυτίζεται με το μέτρο και το οποίο είναι ο «πραγματικός», όπως σημειώνει, εσωτερικός ρυθμός που υπερβαίνει τους κανόνες της μετρικής. Ο ρυθμός αυτός εκφράζει την ψυχή του ποιητή,

---

Αθανασόπουλος, «Ο Παλαμάς και η πρόζα», *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ού αιώνα*, τ. Α', *Κάλβος – Σολωμός – Παλαμάς*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995, κυρίως σ. 395-401.

⁴²⁵ Βλ. Βουτιερίδης, *Ο ρυθμικός λόγος...*, ό.π., σ. 15 και 19-20.

η οποία «ίπταται κυρίαρχος» της μετρικής και την υπερβαίνει, χωρίς να υποδουλώνεται σε αυτήν. Μάλλον διατυπώνεται εδώ η άποψη ότι το αισθητικά καλό ποίημα δεν είναι κατ' ανάγκην συνδεδεμένο με την έμμετρη μορφή, δηλαδή η Παπαδοπούλου διαχωρίζει την ποίηση από τη στιχουργία, την έμμετρη από τη μη έμμετρη ποίηση, ενώ αμφισβητεί τις παραδομένες στιχουργικές μορφές και μετρικές συμβάσεις, τείνοντας προς τον ελευθερωμένο στίχο αλλά και προς την ολοκληρωτική κατάργησή του με το πεζό ποίημα.⁴²⁶ Στο ίδιο κριτικό κείμενό της αναφέρει και τα εξής:

[...] Η μεταξύ δημιουργού και πλάσματος [=δημιουργήματος] συγγένεια εκδηλούται αναπόδραστος, ζωνρά και η ρυθμική εξωτερίκευσις των ορμών και πόθων της ψυχής παραδίδει εις την έλλογον κριτικήν τας μουσολήπτους και πινδαρικός αρμονίας στιβαράς, φαιδράς, αρχαϊκάς προκυπτούσας από του χάσματος των αιώνων [...]. Και είναι η απέραντος εξουσία της [της ποιήσεως] βασιλίσ εκτεινομένη να καταλάβη τας κορυφάς, τα άκρα, τους προπυλώνας του ουρανού, όπου ο ποιητής-τεχνίτης τηλεσκοπεί τον ουράνιον Όλυμπον, διά να εξηγήση τα αόρατα εις τους άλλους, διά να συλλάβη τα ασύλληπτα, διά να καταλάβη τα οράματα [...] υπεράνω των άλλων ανθρώπων, υψηλά των γηίνων, των εγκοσμίων μακράν, εις σφαίραν ανέφικτον και μονήρη, εις λογισμών θύελλαν παραχώδη, εις πλούτον φαντασιώδη κινυρών και ονείρων, εις καταυλισμούς αοράτους θείους [...].

Ο ρυθμός, σύμφωνα με τα πιο πάνω, πρέπει να εναρμονίζεται με τις ψυχικές διαθέσεις ή με τη συναισθηματική «θερμοκρασία» του περιεχομένου, άποψη που συνδέεται με τα αιτήματα της ρομαντικής και κυρίως της συμβολιστικής ποίησης. Η αναγωγή δε του ποιητικού ρυθμού στον κοσμικό και συμπαντικό ρυθμό («υψηλά των γηίνων, των εγκοσμίων μακράν, εις σφαίραν ανέφικτον και μονήρη [...] «εις καταυλισμούς αοράτους θείους») είναι, βέβαια, ιδέα πλατωνικής προέλευσης, αλλά και κεντρικό σημείο της μετρικής θεωρίας του Κάλβου, ποιητή που η Παπαδοπούλου εκτιμούσε ιδιαίτερα, όπως και του Παλαμά.⁴²⁷ Δεν είναι τυχαίο, προφανώς, ότι μέσα

---

⁴²⁶ Στο σημείο αυτό μπορούμε να υπενθυμίσουμε τη γενικά αρνητική στάση του σχεδόν συγχρόνου της Παπαδοπούλου κριτικού Τέλλου Άγρα για τις μετρικές καινοτομίες γενικά και για το πεζό ποίημα ειδικότερα. Βλ. Τέλλος Άγρας, «Πεζός λόγος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* του «Πυρσού» (Παύλου Δρανδάκη), τ. ΙΘ', σ. 839-840 (=Κριτικά, Τέταρτος τόμος, Γενικά και ειδικά θέματα, φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1995, σ. 445).

⁴²⁷ Βλ. τη στροφή γ' από την ωδή «Εις Μούσας» του Ανδρέα Κάλβου: «Τας πτέρυγας απλώνει / ως τ' όρνεον του Διός, / και υψώνεται το μέτρον / έως τον ουράνιον κήπον / των Πιερίδων» και Παλαμά,

από κριτικά κείμενά της αλλά και με την ποιητική της πράξη επιχείρησε να προσεγγίσει την έννοια της «πολυτρόπου αρμονίας» του Κάλβου, η οποία καθόρισε σημαντικά την ποίηση αλλά και την ποιητική της.⁴²⁸ Υπάρχει και μια ενδιαφέρουσα αναφορά της στον Μολιέρο, ο οποίος, όπως η ίδια σημειώνει, «εσυρίχθη επιχειρήσας να γράψη πρώτος κωμωδίαν εις πεζόν». Η παρατήρηση αυτή είναι ενδεικτική των προβληματισμών της γύρω από το θέμα της διείσδυσης της πρόζας όχι μόνο στην έμμετρη ποίηση αλλά και στο δραματικό είδος της κωμωδίας.⁴²⁹

Αφού ανιχνεύθηκε η υποτυπώδης, έστω, θεωρία της Παπαδοπούλου για τη σημασία του ρυθμού και τη σύνδεσή του με τον «πεζό» λόγο, δηλαδή ουσιαστικά για την πεζόμορφη ποίηση, θα εξετασθούν στη συνέχεια κάποιοι παράγοντες που ευνόησαν τη «συνάντησή» της με το λογοτεχνικό αυτό είδος και θα προχωρήσουμε στην αξιολόγηση των πεζών ποιημάτων της.

Προϋποθέσεις που ευνόησαν τη «συνάντηση» της Παπαδοπούλου με το λογοτεχνικό είδος του ποιήματος σε πεζό

Κατά το χρονικό διάστημα 1890-1920, δημοσιεύονταν πολλά πεζά ποιήματα στον ελλαδικό χώρο, τα οποία εκπροσωπούσαν, σε ένα μεγάλο ποσοστό, τη μοντέρνα ποιητική διάθεση της εποχής. Οι Γ. Ψυχάρης, Κ. Θεοτόκης, Μ. Μητσάκης, Ν. Επισκοπόπουλος, Μ. Μαλακάσης, Ν. Καζαντζάκης, Πλ. Ροδοκανάκης, Σπ. Πασαγιάννης, Περ. Γιαννόπουλος, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Ν. Λαπαθιώτης, Νίκος Νικολαΐδης κ.ά. ασχολήθηκαν με αυτό το λογοτεχνικό είδος.⁴³⁰ Πεζά ποιήματα

«Αφιέρωμα» [Πρόλογος] στο βιβλίο *Δειλοί και σκληροί στίχοι* (1928), *Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 9, σ. 9-10: «[...] τη λατρεία του Στίχου που είναι ο ανθρώπινος Λόγος “εν τάξει και μεγέθει” και που είναι, στο μικροσκοπικό του ρυθμικό περπάτημα, το σύμβολο του ρυθμού που κυβερνά το Σύμπαν». Για τις κοσμολογικές και φιλοσοφικές απόψεις του Κάλβου και του Παλαμά και τη σχέση των απόψεών τους αυτών με το μετρικό τους σύστημα, βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία. Μετρική και Ποιητική του Κάλβου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης - Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, Ηράκλειο 1995, σ. 189-192, του ίδιου, «Η μετρική θεωρία του Παλαμά» στο: *Νεοελληνικά μετρικά*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1991, σ. 182 και Νάσος Βαγενάς, «Παραμορφώσεις του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 71-72 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1992), σ. 139 και 132.

⁴²⁸ Για την πρόσληψη της ποίησης και της ποιητικής του Κάλβου από την Περσεφόνη Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...», «Η κριτική της λογοτεχνίας» και «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 178-179, 264-283 και 321-374, αντίστοιχα.

⁴²⁹ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π.. Για το θέμα της προσέγγισης πρόζας και ποίησης, το περιεχόμενο των όρων αυτών και τη μίξη πεζού και έμμετρου λόγου στην αρχαία Γραμματεία, βλ. Γιώργος Βελουδής, «Ποίηση» / «Πεζογραφία» (Ιστορία δύο γραμματολογικών όρων) και Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, «Μείξη πεζού και έμμετρου λόγου στην αρχαία Γραμματεία», *Πρακτικά Όγδοου Συμποσίου Ποίησης...*, ό.π., σ. 23 και 29-36, αντίστοιχα.

⁴³⁰ Βλ. Κατσιγιάννη, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις...», ό.π., σ. 170-171.

δημοσιεύονταν κατά συρροή σε περιοδικά, που έχουμε μαρτυρίες ότι τα προμηθευόταν η Παπαδοπούλου, όπως η *Πινακοθήκη* και τα *Παναθήναια*,⁴³¹ στα οποία ο όρος «πεζόν ποίημα» ή «ποίημα εις πεζόν» ήταν συνήθης. Επίσης, ο όρος συναντάται και στην *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν και σε άλλα γυναικεία έντυπα, τα οποία παρακολουθούσε, όπως φανερώνουν οι αναφορές της σε αυτά και οι αναδημοσιεύσεις κειμένων τους στις *Εστιάδες*. Επιπλέον, γνώριζε καλά το έργο γυναικών συγγραφέων που ασχολήθηκαν με το πεζό ποίημα, όπως η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, για την οποία έγραψε κριτικό σημείωμα και (ανα)δημοσίευσε διηγήματά της στις *Εστιάδες*,⁴³² και η Ειρήνη η Αθηναία (Μεγαπάνου), πεζόμορφα κείμενα της οποίας δημοσιεύονταν σε κυπριακά έντυπα της εποχής.⁴³³ Άλλωστε, είναι γνωστό ότι το πεζό ποίημα καλλιεργήθηκε από γυναίκες συγγραφείς σε μεγάλο ποσοστό.

Υπάρχουν, όμως, και άλλοι παράγοντες ή προϋποθέσεις που ευνόησαν τη «συνάντηση» της Παπαδοπούλου με το είδος του πεζού ποιήματος. Η κλασική της παιδεία τής επέτρεψε τη γνώση του αρχαιοελληνικού υπόβαθρου του πεζόμορφου λυρισμού, μέσα από την αρχαία πεζογραφία και ρητορική, τις οποίες παρουσιάζεται σε ικανό βαθμό να γνωρίζει, όπως φανερώνουν οι σχετικές αναφορές της στις *Εστιάδες* και αλλού.⁴³⁴ Οι απόψεις του Αριστοτέλη για τους «κατά λογάδην στίχους», δηλαδή τον ρυθμικό πεζό λόγο που συναντάμε στη *Ρητορική*, και το γεγονός ότι η βασική διάκριση του πεζού από τον ποιητικό λόγο είναι η ύπαρξη ρυθμού στον πεζό και μέτρου στον ποιητικό, και, επιπλέον, η άποψη για τη συγγένεια ποίησης και μουσικής, που δηλώνεται στην αρχή του αριστοτελικού *Περί ποιητικής*, δεν της ήταν άγνωστες.⁴³⁵

---

⁴³¹ Βλ., για παράδειγμα, [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Μία ιδέα των *Παναθηναίων*» και της ίδιας, «Νέαι εκδόσεις»: «Εξεδόθη το αναμνηστικόν 1912-1913 των “Παναθηναίων” [...]», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3 και τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 3, αντίστοιχα.

⁴³² Βλ., κατωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...» και «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 182-183 και 292-296, αντίστοιχα.

⁴³³ Βλ., για παράδειγμα, «“Το τραγούδι της αυγής” (Από τις *Νύχτες* της δ[εσποσύν]ης Ειρήνης Αθηναίας)», *Παρθενών*, τχ. 10 (1 Μαρτίου 1907), σ. 84. Για την ίδια, βλ. Άννα Κατσιγιάννη, «Ειρήνη η Αθηναία: Από το πεζό ποίημα στο ποιητικό αφήγημα – σελίδες αθηναϊκού εσωτερισμού», στο: *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. 3, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 372-409, Μαίρη Μικέ, «Ειρήνη η Αθηναία, “Εκ βαθέων”», *Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 7 (1994), σ. 225-235 και Φ. Α. Δημητρακόπουλος – Ελένη Γεωργοστάθη, «Ειρήνη η Αθηναία: Συνεντεύξεις και άρθρα στην εφημερίδα *Εστία* (1930-1931)», *Ακτή* [Λευκωσίας], τχ. 21 (Χειμώνας 1994), σ. 90.

⁴³⁴ Για τον ρυθμικό πεζό λόγο στους αρχαίους, βλ., ενδεικτικά, Γεώργιος Χριστοδούλου, «Μείξη έμμετρου και πεζού λόγου στην αρχαία γραμματεία» και Σταμάτης Ν. Φιλίππιδης, «Η θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου στους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους κριτικούς», στο: *Ποίηση και πεζογραφία. Πρακτικά Όγδοου Συμποσίου Ποίησης...*, ό.π., σ. 29-36 και 146-173, αντίστοιχα.

⁴³⁵ Βλ. Αριστοτέλους, *Τέχνη Ρητορική*, βιβλίο γ', 1408 β.30. Όπως φαίνεται από το *Βιβλίο Διδαχθείσης Ύλης 1902-1903*, που βρίσκεται στο αρχείο του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης, η

Η φοίτησή της, εξάλλου, σε διδασκαλεία ενθάρρυνε την αγάπη της προς την ποιητική ρητορική,⁴³⁶ την «καλλιλογίαν» και τη συνακόλουθη ενασχόλησή της αργότερα με το ποίημα σε πεζό. Το διδακτικό εγχειρίδιο του Κωνσταντίνου Γ. Ζησίου, «λατρευτού», όπως αναφέρει η ίδια, καθηγητή της στο Αρσάκειο Διδασκαλείο Αθηνών, με τίτλο *Ιστορία των καλών τεχνών*, που περιέχει τις παραδόσεις του στο μάθημα της «Ελληνικής ή Γενικής Αρχαιολογίας», σε μεγάλο ποσοστό είναι γραμμένο με στοιχεία ποιητικής ρητορικής και αρκετά κείμενά του θα μπορούσαν κάλλιστα να διαβασθούν ως ποιήματα σε πεζό, όπως για παράδειγμα το κεφάλαιο «Έλληνες». Ο Ζησίος, ο οποίος είχε δημοσιεύσει σε έντυπα της εποχής ποιήματα σε πεζό, στο διδακτικό αυτό εγχειρίδιό του αναφέρεται σε συγγραφείς που έγραψαν σε πεζό λόγο «αλλά μετά πλάσματος ποιητικού εν αρμονία και πολλάκις εν μέτρω» και σημειώνει, προσδιορίζοντας βασικές αρχές της πεζόμορφης ποίησης, ότι «και ο μεν πεζός λόγος [...] ανήκει εις το καλόν, όταν εν λέξει και φράσει και περιόδους κομψάς μετά γενναίων νοημάτων εν ρυθμώ και αρμονία εις έργον τέλειον αρχιτεκτονικόν έχει εξεργασθή ο συγγραφεύς, εικόνα παρέχων υψηλήν ευγενείας και χάριτος και εναργείας και δεινώσεως και ύψους και μεγαλοπρεπειάς».⁴³⁷

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της λογοτεχνικής ταυτότητας της Παπαδοπούλου, και ειδικότερα στην ενασχόλησή της με το ποίημα σε πεζό, πέρα από τη λυρική και ποιητική ιδιοσυγκρασία της, διαδραμάτισε και η επαφή της με την

Παπαδοπούλου στο Διδασκαλείο Λευκωσίας είχε διδαχθεί «εκ της *Ποιητικής* του Αριστοτέλους πλείστα κεφάλαια».

⁴³⁶ Σύμφωνα με τα *Προγράμματα Διδασκαλείων Θηλέων* του 1902 (Βλ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης...*, ό.π., τ. Β', σ. 210-215), στο Αρσάκειο Διδασκαλείο Αθηνών, όπου φοίτησε η Παπαδοπούλου, στο μάθημα των Ελληνικών διδάχθηκε, ανάμεσα σε άλλα, «Γραμματολογία περί ρητορικής». Στα εγχειρίδια ποιητικής και ρητορικής, τα οποία διδάσκονταν και μέχρι τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα στα περισσότερα γυμνάσια και διδασκαλεία της Ελλάδας, γινόταν διάκριση μεταξύ ποίησης και στιχουργίας. Για παράδειγμα, στην *Επίτομον Καλλολογίαν* του Δημητρίου Ζαλούχου αναφέρεται ότι «η ποίησις [...] είναι ανεξάρτητος της εμμέτρου γλώσσης. Κατά την γνώμην πάντων, υπάρχει ποίησις εν τοις συγγράμμασι του Πλάτωνος και του Βοσσουέτου, καίτοι δεν είναι γεγραμμένα εν στίχοις». Βλ. Δημητρίου Ζαλούχου, *Επίτομος Καλλολογίαν, ήτοι περί της τέχνης του εν λέγειν*, δαπάνη Ανέστη Κωνσταντινίδου, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον «Ο Κοραΐς», εν Αθήναις 1884, σ. 131-133.

⁴³⁷ Ο Κ. Ζησίος στο ίδιο εγχειρίδιο σημειώνει και τα εξής: «Περί των καλών τεχνών διά νεάνιδας Ελληνίδας συγγράφοντες δεν παραθέτομεν εις τους οφθαλμούς αυτών ξηράν καταπονούσαν διδακτικήν βίβλον [...] αφορώντες εις των καλλιλογικών συναισθημάτων την ανάπτυξιν», βλ. Κωνσταντίνος Γ. Ζησίος, *Ιστορία των Καλών Τεχνών*, χ.χ. [χειρόγραφο], σ. 57 και 9, αντίστοιχα, και τα πεζά ποιήματα του ίδιου, «Κόσμος ελληνικός» και «Παρθενών», *Ακρίτας*, τχ. 1 (Μάρτιος 1904), σ. 22-23. Για την εκτίμηση της Παπαδοπούλου προς τον Ζησίος και τη δημοσίευση κειμένων του στις *Εστιάδες*, καθώς και για τη φιλοξενία του στην Αμμώχωστο, βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Διευθύντρια της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γεν. [ική] Διευθύντρια του Αρσακείου Πατρών, «Κύπρια Αρσακείαδες»..., ό.π., σ. 84, «Ουκ απέθανεν αλλά καθεύδει». Απόσπασμα εκ της “Αλώσεως της Πόλεως” του διαπρεπούς εν Αρσακείω καθηγητού της Ιστορίας κ. Κ. Ζησίου», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 2 και *Σαλαμής*, φ. 14 (7/20 Σεπτεμβρίου 1907), σ. 3, στήλη «Διάφορα». Βλ., επίσης, Λάμπρος Βαρελάς, «Ανιχνεύοντας την προϊστορία της “ηθογραφίας” πριν από το 1883», στο: *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα...*, ό.π., σ. 263-265, όπου αναφορά σε λογοτεχνικό κείμενο του Ζησίου.

ευρωπαϊκή λογοτεχνία και η ενημέρωσή της, απευθείας ή μέσω ελλαδικών εντύπων, για τα λογοτεχνικά κινήματα του συμβολισμού και του αισθητισμού, των οποίων, ως ένα βαθμό, υπήρξε προϊόν το ποίημα σε πεζό. Βασική αρχή των πιο πάνω λογοτεχνικών κινήματων, κληρονομημένη από τον ρομαντισμό, ήταν εκείνη της ανάμιξης των ειδών και των «υφών», πράγμα που οδήγησε στη δημιουργία του νέου αυτού λυρικού ποιητικού είδους, του πεζού ποιήματος, το οποίο είναι απελευθερωμένο από τα δεσμά του μέτρου. Η Κυπρία δημιουργός γνώριζε μερικά από τα γαλλικά πρότυπα του πεζού ποιήματος: με βεβαιότητα τα *Petits Poèmes en prose* (ή *Le Spleen de Paris*) του Baudelaire, ίσως και ανάλογα έργα του Rimbaud. Η ίδια αναδημοσίευσε στις *Εστιάδες*, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, πεζό ποίημα του Baudelaire με τίτλο «Σελήνης Χαρίσματα»,⁴³⁸ το οποίο είναι το πρώτο ποίημα του Baudelaire που δημοσιεύθηκε σε κυπριακό έντυπο. Στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου, εξάλλου, ανιχνεύονται θεματικές, κυρίως, επιρροές των *Petits Poèmes en prose*.⁴³⁹ Η επαφή της με τη γαλλική λογοτεχνία διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι γνώριζε πολύ καλά τη γαλλική γλώσσα, αφού από την ηλικία των είκοσι χρονών ήταν σε θέση να μεταφράζει κείμενα από τα γαλλικά σε έντυπα της Κύπρου και αργότερα είχε και τη δυνατότητα να σπουδάσει στη Σορβόνη, καταφέροντας να πάρει σημαντικά πτυχία και διπλώματα από αυτό το ανώτατο πανεπιστημιακό ίδρυμα της Γαλλίας. Είναι ενδεικτικό ότι στις *Εστιάδες* σημείωνε κάποτε τις γαλλικές πηγές της: «εκ γαλλικού περιοδικού», από τη «Nouvelle Revue» κ.λπ.

Επιπρόσθετα, η Παπαδοπούλου είχε έρθει αρκετά πρώιμα σε επαφή και με το έργο του Nietzsche, και ειδικότερα με το *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*, το οποίο είναι γραμμένο σε verset και έχει χαρακτηριστεί ως «φιλοσοφικό ποίημα ή έπος»,⁴⁴⁰ αποτελώντας ιδεολογικό αλλά και μορφικό πρότυπο για σημαντικό μέρος Ευρωπαίων και Ελλήνων συμβολιστών. Τον Φεβρουάριο του 1914 δημοσίευσε σε συνέχειες στην εφημερίδα της εμβριθή μελέτη με τον τίτλο «Νίτσε και Σοπεργάουερ», στην οποία

---

⁴³⁸ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 156 και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 312-313.

⁴³⁹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 402-408.

⁴⁴⁰ Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 180 και 185, όπου παρατίθεται και η εξής φράση του Nietzsche από το έργο του *Χαρούμενη γνώση*, Αφορισμός 92: «Οι μεγάλοι τεχνίτες της πρόζας ήταν σχεδόν πάντα και ποιητές. Πράγματι, η καλή πρόζα γράφεται μόνον όταν είναι αντιμέτωπη με την ποίηση! Γιατί η πρόζα είναι ένας συνεχής, ευγενικός πόλεμος με την ποίηση». Για τη σύνδεση της φιλοσοφικής σκέψης του Nietzsche με την ποίηση, η οποία ανάγεται στη μελέτη του Νιρβάνα με τίτλο «Η φιλοσοφία του Νίτσε» στην *Τέχνη* (1899), που είναι η πρώτη μελέτη στην Ελλάδα για τον Γερμανό φιλόσοφο, βλ. Μαρία Αντωνίου-Τύλιου, *Το περιοδικό Η Τέχνη (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1989, σ. 333-347 και Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα. «Τέχνη» και «Διόνυσος», Βλαστός και Καζαντζάκης*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 52-53 και 66-67.

παρενέβαλλε και αποσπάσματα από τον *Zarathoustra*, καθώς θεωρούσε το έργο αυτό ως «το τελειότερον εκ των ποιημάτων» του Γερμανού φιλοσόφου. Στο ίδιο κείμενο αποκαλούσε τον Nietzsche «ποιητήν φιλόσοφον», υπογραμμίζοντας τον λυρισμό και τη συναισθηματική του έξαρση, που αποκορυφώνονται, κατά τη γνώμη της, στο «Άσμα της νυκτός»:

Ο Νίτσε είνε ποιητής φιλόσοφος· εκρήξεις όμως λυρικές αποπνεούσας άρωμα ψυχής εκτάκτως ευαισθήτου, διακρίνομεν κάθε ολίγο μέσα εις τας γραμμάς του, αι οποίαι διαφορούνται και αι οποίαι αφίνουν πάντοτε τον άνθρωπον με ένα ω! ω θαυμασμού και ω! απορίας και εκπλήξεως. Αυτόν τον λυρισμόν και αυτήν την αγάπην, η οποία προχώρησε μέχρι της «σκληρότητος του αδάμαντος», διακρίνομεν ν' αναβλύζη από το «άσμα της νυκτός» [...].⁴⁴¹

Εξάλλου, σε λογοτεχνικά κείμενα της Παπαδοπούλου μπορούν να ανιχνευθούν νιτσεικές επιδράσεις, όπως ο εκλεκτικισμός, ο παγανιστικός Νιτσεισμός, η θεωρία της επιστροφής του ιδίου κ.ά.,⁴⁴² δημιουργώντας την εύλογη υπόθεση ότι και για την ίδια ο *Zarathoustra* αποτέλεσε ιδεολογικό και μορφικό πρότυπο.

Περαιτέρω, η Παπαδοπούλου, μέσα στο πλαίσιο των συμβολιστικών αναζητήσεών της, φαίνεται να προβληματίσθηκε ευρύτερα γύρω από το θέμα της μορφικής ανανέωσης του ποιητικού λόγου. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αρκετά πρώιμα σε κριτικά σημειώματά της είχε εκφρασθεί αρνητικά για την ομοιοκαταληξία, αποκαλώντας την «ιηγητική ηδονή». Παράλληλα, σε αρκετά ποιήματά της εντοπίζονται τάσεις μορφικής απελευθέρωσης, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις σπάζει την παραδοσιακή φόρμα καταργώντας την τομή και χρησιμοποιώντας ανισοσύλλαβους στίχους. Το πρότυπο του Κάλβου και η αρνητική του στάση έναντι της ρίμας φαίνεται

---

⁴⁴¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπερχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 2, όπου και το παραπάνω απόσπασμα. Για την επαφή της Παπαδοπούλου με το έργο του Nietzsche, βλ., κατωτέρω, τα κεφάλαια «Το μεταφραστικό έργο», σ. 317-318 και «Το φιλοσοφικό έργο της Π. Παπαδοπούλου», σ. 502-507.

⁴⁴² Για απηγήσεις του Nietzsche στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 191-192 και 208-209. Για την υποδοχή του Γερμανού φιλοσόφου στην Ελλάδα, βλ. Παντελής Βουτουρής, *Αγαπημένη μου Zarathoustra*. Παλαμάς – Νίτσε, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, κυρίως, σ. 15-36, 203-271, Λαμπρέλλης, *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα...*, ό.π., κυρίως, σ. 206-235 και για τη σχέση Καζαντζάκη – Nietzsche, βλ. ενδεικτικά, Β. Τ. McDonough, *Nietzsche and Kazantzakis*, University Press of America, Washington 1978, Ch. V. Taylor, «Some Thoughts on Nietzsche, Kazantzakis and the Meaning of Art», *Nietzsche-Studien* 12 (1983), σ. 379-386, και Andreas K. Poulakidas, «Kazantzakis' Zorba the Greek and Nietzsche's Thus Spoke Zarathustra», *Philological Quarterly* 49 (1980), σ. 234-244. Η βιβλιογραφία για τον Nietzsche είναι τεράστια. Για πρόσφατες εκδόσεις στα ελληνικά βλ. www.biblionet.gr.

ότι ήταν καθοριστικά για τη διαμόρφωση της ποιητικής της. Με το ποίημα, λοιπόν, σε πεζό (όπως και με τους ελευθερωμένους στίχους της) εξέφραζε την ανάγκη της για αποδέσμευση από την παραδοσιακή συμμετρία και συνέβαλε σε μια ανανέωση του (κυπριακού) ποιητικού λόγου.⁴⁴³

Τα πεζά ποιήματα και τα ποιητικά αφηγήματα της Παπαδοπούλου

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου με τα πεζά ποιήματα και τα ποιητικά αφηγήματα που δημοσίευσε από το 1904 μέχρι το 1921 στις *Εστιάδες* και σε άλλα έντυπα της Κύπρου, έφερε κάτι νέο, ένα καινούργιο «ρίγος» στην εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή. Η πρωτοτυπία των λογοτεχνικών αυτών κειμένων της έγκειται στο ότι διέθεταν έναν τόνο προσωπικό και ιδιότυπο, καθώς ήταν γραμμένα σε μια καλαισθητικότερη καθαρεύουσα, με εκφραστική χάρη και προσωπική ταυτότητα, εντάσσονταν στο κλίμα του αισθητιστικού συμβολισμού, και επίσης στο ότι η συγγραφέας πειραματιζόταν, όπως και στην έμμετρη ποίησή της, σε επίπεδο μορφής και λογοτεχνικών τρόπων. Κάποια από αυτά θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε μια Ανθολογία Πεζού Ποιήματος ως αντιπροσωπευτικά δείγματα του λογοτεχνικού αυτού είδους.

Όσον αφορά στο λογοτεχνικό πλαίσιο της εποχής αυτής, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι στην κυπριακή ποίηση επιβίωναν ακόμα ρομαντικές τάσεις, όπως έχει ήδη αναφερθεί,⁴⁴⁴ ενώ στην πεζογραφική παραγωγή από τα τέλη του 19ου αιώνα είχε καλλιεργηθεί το ηθογραφικό διήγημα, κυρίως μέσα στο πνεύμα του «λαογραφισμού» και με στόχο να καταδειχθεί η ελληνικότητα του νησιού. Η προβολή εικόνων από την κυπριακή ύπαιθρο και η άντληση έμπνευσης από τοπικούς θρύλους και παραδόσεις υπηρετούσαν τις πιο πάνω τάσεις. Ο ηθογράφος δε αντιμετωπιζόταν ως «εθνικός» συγγραφέας.⁴⁴⁵

Ωστόσο, από τα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν παρατηρηθεί στον ελλαδικό χώρο αντιδράσεις προς την ηθογραφική τάση στη λογοτεχνία. Οι συμβολιστές και αισθητιστές, και ειδικότερα ο κύκλος των περιοδικών *Η Τέχνη* και *Ο*

---

⁴⁴³ Η Παπαδοπούλου στην αρχή ή στο τέλος μερικών πεζών ποιημάτων της τοποθετεί δικούς της, συνήθως ανισοσύλλαβους και ανομοιοκατάληκτους στίχους. Βλ., για παράδειγμα, το ποίημα που προτάσσεται του πεζού ποιήματος «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, *ό.π.*, και, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ.137-138.

⁴⁴⁴ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 111-112.

⁴⁴⁵ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, *ό.π.*, σ. 231-235 και, ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 43-44.

Διόνυσος, άσκησαν αρνητική κριτική σε αυτήν, προωθώντας νεότερες λογοτεχνικές τάσεις. Και στην Κύπρο από τη δεκαετία του 1890 εντοπίζονται πεζά ποιήματα Κυπρίων, γραμμένα σε μιαν άλλη «ατμόσφαιρα», ενώ από τη δεκαετία του 1910 άρχισε να καλλιεργείται πιο συστηματικά το είδος αυτό. Ο Μενέλαος Δ. Φραγκούδης, ο Αριστείδης Ζήνων,⁴⁴⁶ ο Νίκος Νικολαΐδης και η Περσεφόνη Παπαδοπούλου⁴⁴⁷ είναι από τους πρώτους στο νησί που δημοσίευσαν ποιήματα σε πεζό, ακολουθώντας αρχές του συμβολισμού και του αισθητισμού. Ο Νικολαΐδης, ο οποίος θα αποδειχθεί ως «ο πιο συνειδητός τεχνίτης του πεζόμορφου ποιήματος» στον ελληνικό χώρο,⁴⁴⁸ άρχισε να δημοσιεύει την ίδια περίπου εποχή με την Παπαδοπούλου μικρές πρόζες σε καθαρεύουσα και τα πρώτα πεζά ποιήματά του σε δημοτική. Σε επόμενο κεφάλαιο θα αναφερθούμε συνοπτικά σε μερικά σημεία «συνάντησης» του πρώιμου έργου του Νικολαΐδη με πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου.⁴⁴⁹ Πρέπει, ακόμη, να παρατεθεί η εύστοχη παρατήρηση ότι η κυπριακή παράδοση του ποιήματος σε πεζό είναι «ποσοτικά ακμαία ώς και την πρωτόλεια συλλογή του Κώστα Μόντη, *Με μέτρο και χωρίς μέτρο* (1934)».⁴⁵⁰

Μορφολογικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των πεζόμορφων ποιημάτων της Παπαδοπούλου

Αρκετά από τα πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου έχουν στροφικές αναλογίες, αφού χαρακτηρίζονται από τυπογραφικά κενά που δημιουργούν είδος στροφών ή (και)

---

⁴⁴⁶ Για δείγματα της πεζόμορφης ποίησής τους, βλ. Μενέλαος Δ. Φραγκούδης, «Ανά τον Όλυμπον» και «Βραδιά ανοιξιάτικη», *Αλήθεια*, φ. 657 (12 Οκτωβρίου 1893), σ. 2, φ. 658 (19 Οκτωβρίου 1893), σ. 2 [συνέχεια] και φ. 688 (17 Μαΐου 1894), σ. 3, αντίστοιχα, και Αριστείδης Ν. Ζήνων, «Ποιήματα στο πεζό. Βοσκός-Βοσκοπούλα», *Αλήθεια*, φ. 68 (933) (21 Ιανουαρίου 1899), σ. 3 και του ίδιου «Ποιήματα στο πεζό», στο *Κυπριακόν Ημερολόγιον* της Ευανθίας Θεοδώρου, έτος Α΄, Λεμεσός Κύπρου 1905, σ. 92-94. Για τους Μ. Δ. Φραγκούδη και Α. Ζήωνα, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 625-626 και 159, αντίστοιχα, και Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 317-318.

⁴⁴⁷ Τα πρώτα πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου είναι τα εξής: Ίρις [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες», *Ηχώ*, τχ. 26, ό.π., Σαλαμινία [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Κατά την δύσιν του ηλίου» και «Ανάμνησις», *Παρθενών*, τχ. 6 (1 Ιανουαρίου 1907), σ. 42 και σ. 46, αντίστοιχα, και «Η ελπίς», *Παρθενών*, τχ. 12 (1 Απριλίου 1907), σ. 92.

⁴⁴⁸ Ο Νικολαΐδης θα συγκεντρώσει αργότερα τα περισσότερα από τα πεζά του ποιήματα στο βιβλίο του *Ανθρώπινες και άνθινες ζωές. Βιβλίο Πρώτο. Πεζά τραγούδια και μικρές πρόζες* (Κύπρος 1920, και έκδοση δεύτερη, ολοκληρωμένη, με την ένδειξη: Κάιρο 1938), ενώ θα συνεχίσει να καλλιεργεί το είδος αυτό εκδίδοντας στα επόμενα χρόνια τις συλλογές *Πεζών ποιημάτων Ο χρυσός μύθος* (1938) και *Το βιβλίο του μοναχού* (1951). Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 261 και Λευτέρης Παπαλεοντίου (επιμ.), *Παλαιότεροι και νεότεροι για τον Νίκο Νικολαΐδη*, εκδόσεις Εν Τύποις, Λευκωσία 2003, σ. 87-119.

⁴⁴⁹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 498-401.

⁴⁵⁰ Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 282.

επωδό, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις είναι γραμμένα σε συνεχή λόγο. Είναι γενικά σύντομα και διαθέτουν και άλλα χαρακτηριστικά του είδους, όπως ο έκδηλος λυρισμός, οι τρόποι ποιητικής ρητορικής, δηλαδή η ποιητική γλώσσα και εικονοποιία, τα ρυθμολογικά στοιχεία, η απουσία σαφούς αφηγηματικού χαρακτήρα ή τελικού σκοπού, η πύκνωση κ.ά.⁴⁵¹ Συνήθως υπάρχει ένας υποτυπώδης αφηγηματικός ιστός, μια υπαινικτική δράση, ενώ την πλοκή αντικαθιστά η κλιμάκωση της συγκίνησης και η περιγραφή των εσωτερικών τοπίων. Επίσης, είναι διάχυτη μια ονειρική αίσθηση, που μερικές φορές αποκτά συνειρμική ροή. Σημαντικό γνώρισμα του πεζόμορφου ποιητικού λόγου της είναι και η διαδοχή εντυπωσιακών εικόνων, στις οποίες κάποτε ανιχνεύεται μια αντιρασιοναλιστική διάθεση. Αρκετές από τις εικόνες αυτές είναι εικόνες-επίθετα: «τεχνίτης Σεληνόμορφος», «ο πόνος αλυσίδετος», «ο δαδούχος οραματισμός» κ.ά., ενώ παρατηρείται και επαλληλία πρωτότυπων εικόνων.⁴⁵² Υπάρχουν και οι περιγραφές (εικαστική αποτύπωση), οι οποίες όμως δεν αποβλέπουν τόσο στην περιγραφή των πραγμάτων όσο στην απόδοση της αίσθησης που αυτά προξενούν. Κατά την περίοδο του συμβολισμού, ο οποίος είχε ενθαρρύνει την υπέρβαση των γενών και τον συνδυασμό των τεχνών, με τη συνδρομή της μουσικής, που δίνει τη δομή στον λόγο, αλλά και της ζωγραφικής, η οποία προσφέρει πλαστικότητα με την παραστατική και εικονοποιητική της διάσταση, επιδιώκεται η ποιητικοποίηση του λόγου. Άλλωστε, το πεζό ποίημα, όπως έχει λεχθεί, «διστάζει ανάμεσα στην εικαστική και τη μουσική διατύπωση», δίνοντας σημασία στη γραμμή, το χρώμα και τον ήχο.⁴⁵³

Πρέπει να αναφερθούν, ακόμη, η ενορχήστρωση των θεματικών μοτίβων και η μουσική εντύπωση που αποπνέουν τα λογοτεχνικά αυτά κείμενα της Παπαδοπούλου, σύμφωνα και πάλι με τα αισθητικά διδάγματα κυρίως του συμβολισμού. Η ρυθμικότητα του πεζόμορφου ποιητικού της λόγου απορρέει από τον έντεχνο χαρακτήρα του λόγου αυτού –αποτέλεσμα της πρόσθετης, σε σχέση με τη γλώσσα, κανονικότητας– με τη μορφή παραλληλισμού σε όλα τα γλωσσικά επίπεδα: φωνητικό, μορφολογικό, συντακτικό. Έτσι, υπάρχει επανάληψη σε κανονικά διαστήματα των ίδιων γλωσσικών

---

⁴⁵¹ Για την ποιητική του πεζού ποιήματος βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., κυρίως, σ. 93-97 και Tsvetan Todorov, «Η ποίηση χωρίς το στίχο», εισαγωγή – μετάφραση Βικτωρία Καπλάνη, *Ποίηση*, τχ. 8 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1996), σ. 30-48, και στο περόν κεφάλαιο, σ. 155, υποσημείωση 408.

⁴⁵² Η ίδια υπερθεμάτιζε τη «μεγαλοφυή φαντασία [η οποία] παράγει τας υψιπέτιδας συλλήψεις» και έκανε λόγο για την «ιερά» αξία των ποιητικών εικόνων, που ακολουθούν η μια την άλλη σαν «φάλαγγα». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.: «Αι πρωτότυποι εικόνες, αι σωρηδόν επερχόμεναι επίνοιαι παρήλαυνον, καιομένων προ αυτών λαμπάδων, ως προ βωμού [...]».

⁴⁵³ Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 100.

μονάδων (ήχων, λέξεων, συνταγμάτων), πράγμα που οδηγεί σε σειρά σχημάτων λόγου (ρητορικών σχημάτων), τα οποία λειτουργούν αυτόνομα στον πεζό λόγο δημιουργώντας τον ρυθμό του.⁴⁵⁴

Εντοπίζονται παρηγήσεις, συμμετρίες και επαναλήψεις, επικλήσεις, αποστροφές, επιφωνήσεις, παραλληλισμοί, εξωτερικές και εσωτερικές ομοιοκαταληξίες, το ασύνδετο σχήμα, η επαναφορά, το χιαστό, μεταφορές, μετωνυμίες, χρήση της επωδού κ.ά. Η παράταξη συνωνύμων, αντιθέτων, ρημάτων, επιθέτων, η αναζήτηση σύνθετων και κάποτε νεότευκτων λέξεων ή η χρήση κοφτών φράσεων δημιουργούν μια ηχητική διάσταση στα πεζόμορφα λογοτεχνικά κείμενά της. Σε αυτά λανθάνουν και αρκετοί έμμετροι στίχοι, οι οποίοι λειτουργούν επίσης ως παράγοντες ρυθμού. Γενικά, η επιλογή των λέξεων και η σύνθεσή τους σε φράσεις λειτουργεί έτσι που να συμβάλλει στη δημιουργία «αρμονίας». Όπως, εξάλλου, σημείωνε η ίδια:

[...] αι χορδαί της καρδίας ανακινούνται εις μουσικούς και αορίστους ύμνους, διότι είναι το κράτος του μέλους και όχι των λέξεων εκείνο που κυριαρχεί και μόνη η αρμονία ημπορεί να εκθάψει από τον βυθόν της ψυχής και να χωρίση από τον κόσμον τον βράζοντα των εντυπώσεων την μοναδικήν εκδήλωσιν της αφάτου χαράς και τον εκλεκτόν ύμνον [...].⁴⁵⁵

Μερικά πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου, με την αφαιρετικότητα, την ελλειπτική σύνταξη και τον ασύνδετο λόγο τους, τις σύντομες, κοφτές φράσεις, την εκφραστική λιτότητα, τη μικτή γλώσσα και την ποιητική ρητορική τους, θυμίζουν κάτι από πεζά ποιήματα Ελλήνων υπερρεαλιστών, όπως του Ανδρέα Εμπειρικού και του Νίκου Εγγονόπουλου.⁴⁵⁶ Δίνεται ως ενδεικτικό παράδειγμα απόσπασμα από το πεζό ποίημά της «Η νεότης εις τον τάφον. Χαρισμένον εις την Ιωάνναν Λοΐζου», όπου είναι

---

⁴⁵⁴ Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η ποίηση και η πεζογραφία...», *ό.π.*, σ. 115-145 και Κ. Γ. Κασίνης, *Η ρητορική των Διδαχών του Μηνιάτη, τόμος πρώτος, Α'. Η αντίθεση*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998, σ. 83-212. Η ρυθμικότητα του λόγου χαρακτήριζε και τον Παπαδιαμάντη, ιδίως στις περίφημες περιγραφές του. Βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 120-122. Για την ιδιαίτερη ρυθμική οργάνωση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος*, βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, *Το αφανές ποίημα του Διονυσίου Σολωμού. Η γυναίκα της Ζάκυνθος*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 206-235. Τεχνικές ρυθμοποίησης του πεζόμορφου έντεχνου λόγου χρησιμοποίησε και ο Baudelaire.

⁴⁵⁵ Βλ. «Ομιλία Δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου. 25η Μαρτίου 1821-1921», *Νέον Έθνος*, φ. 1421 (8/21 Απριλίου 1921), σ. 1, 2.

⁴⁵⁶ Η ποίηση του Εμπειρικού χαρακτηρίζεται, ανάμεσα σε άλλα, από αυτή την «ποιητική ρητορική [δηλ.] την υψηλόφωνη άρθρωση [...] γλωσσική και ρυθμική», την υποβολή και τη «μουσική» αίσθηση του ρυθμού. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Πίσω Μπρός. Προτάσεις και υποθέσεις για τη νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1986, σ. 47 και Γιάννης Βασιλακάκος, «Η μουσικοποίηση στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 5 (Λευκωσία 1998), σ. 129-141.

φανερό πως τα κόμματα, οι παύλες, οι άνω τελείες και οι τελείες λειτουργούν ως τομές και οι προτάσεις ως στίχοι:

[...] *Κροκόπεπλος η νεότης γυρνά εις τον τάφον· ασφόδελοι γέρνουν κάτω από τα
αβρά της πηδήματα και νύκτιοι άγγελοι ψάλλουν τον χορόν των Χερουβείμ.
Ιδού η νεότης με εσταυρωμένα τα χέρια κοντά εις τον τάφον!*

* * *

*Κτυπήματα τρελά επί της στεφάνης των ρόδων ηχούν εις τον κήπον των νεκρών·
σφάγια τα είδωλα, θύται η ψυχές. Τρελή η μνήμη και η φαντασία νεκρωμένη μέσα
εις τους τάφους ησυχάζει. Δάκρυα δεν θέλουν. Στεναγμοί τα χάρδια κι η ηχώ των
φύλλων μελωδία. [...]*

* * *

*Κοιμού εις τον κήπον των ονείρων. Δηλητήρια γύρω σου αι οσμαί των
στεφάνων και νάρκη σου η φωνή των ιτεών, ύπνος. Θάνατος αθάνατος-η νεότης
εις τον τάφον, προτού να γηράση.⁴⁵⁷*

Παράγοντες ρυθμού στα ποιήματα σε πεζό της Παπαδοπούλου

Μερικά ποιήματα σε πεζό της Παπαδοπούλου μπορούν να διαβασθούν έμμετρα σε μεγάλο ποσοστό, καθώς ο μετρικός τονισμός του λόγου είναι έντονος. Δίνονται ενδεικτικά παραδείγματα:

1. Λανθάνοντες έμμετροι στίχοι (από το πεζό ποίημα «Εθνικαί σελίδες») :

Ήτο σκλη/ρά και φρι/κώδης η / ώρα,

– υ υ / – υ υ / – υ υ / – υ

11σύλλαβος δάκτυλος / τροχαίος

καθ' ην του /τυράννου/ το βάρβα/ρον ξίφος

υ – υ / υ – υ / υ – υ / υ – υ

12σύλλαβος μεσοτονικός

---

⁴⁵⁷ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η νεότης εις τον τάφον. Χαρισμένον εις την Ιωάνναν Λοΐζου», *Εστιάδες*, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 2.

φρικτώς διε/πέρα το / έντιμον / στήθος,

υ – υ / υ – υ / υ – υ / – υ

12σύλλαβος μεσοτονικός / τροχαίος

εν ω της /ανδρείας / θερμοί

υ – υ / υ – υ / υ –

8σύλλαβος μεσοτονικός / ίαμβος

και γενναί/οι εκτύ/πων παλμοί.

υ υ – / υ υ – / υ υ –

8σύλλαβος ανάπαιστος

Τα τμήματα αυτά του έμμετρου λόγου αποτελούν συνεχή πεζό λόγο (την πρώτη παράγραφο του κειμένου), αλλά χωρίζονται μεταξύ τους με παύσεις, κάποτε και με κόμματα, που τους δίνουν κάποια ηχητική αυτοτέλεια ανάλογη με εκείνην του στίχου. Επίσης, χαρακτηρίζονται από σχετική ισοσυλλαβία και κανονική γενικά κατανομή των τόνων στο εσωτερικό τους, ώστε να μπορούν να μεταγραφούν σε έμμετρους δακτυλικούς, μεσοτονικούς, τροχαϊκούς ή αναπαιστικούς στίχους. Η κανονική για τον μεσοτονικό ή για τον ανάπαιστο ή για άλλο μέτρο κατανομή των τόνων εξασφαλίζεται αρκετά συχνά με μια σχεδόν αυτόματη αλλαγή-αντιστροφή στην κανονική σειρά των όρων της πρότασης ή της φράσης, π.χ. η πρόταξη της γενικής (:του τυράννου ... το ξίφος, της ανδρείας ... παλμοί).

Σε πεζόμορφα ποιήματα αλλά και σε μη λογοτεχνικά κείμενά της Παπαδοπούλου συναντώνται έμμετροι στίχοι, σκόρπιοι μέσα στο σύνολο των φράσεών της, που δεν πρέπει να είναι τυχαίο αποτέλεσμα. Η συχνή, εξάλλου, εναλλαγή τονισμένων και άτονων συλλαβών είναι ένα από τα στοιχεία της «μουσικής» αίσθησης, του ρυθμού που επιδιώκει η δημιουργός. Παρατίθεται ένα απόσπασμα από το κείμενο «Εθνικαί σελίδες», για να γίνει αντιληπτή η μετρικοφανής φύση του κειμένου αυτού:

[...] *Αιώνες παρήλθον πικροί και μεγάλοι!*

Εις δάκρυα πλέων, θύμα της δίνης αγρίων λαιλάπων ο Έλλην, ως λέων φρουάπτων του χρόνου το σθένος συντρίβει και των πατρώων την άλυσιν σύρει μακράν τού βεβήλου [...].

Πέραν της τύρβης, μακράν της πληττούσης ειρκτής, εκεί, όπου το φως της ημέρας φιλεί του βουνού την μυρόεσσαν αύραν και τ' ουρανού τον σαπφείρινον θόλον φαιδρώς ατενίζει το άσπιλον χόμα, εκεί, όπου, ψυχρά φιλοπαίγμονα ρείθρα γραφικάς διασχίζουν εκτάσεις και αγρία των κέδρων οσμή τον αέρα μυρώνει κι ανδήρων χλωάδεις προβάλλουσι λόχμαι, εκεί της παγκάλου Θεάς το δώμα υψούται και των κλεφτών τα μεγάθυμα στήθη υμνούν τ' όνομά Της [...].⁴⁵⁸

Ο ρυθμός στα πεζόμορφα ποιήματα της Παπαδοπούλου συνδέεται και με την ποιητική ρητορική που υιοθετεί, που είναι επηρεασμένη από την κλασική ρητορική και την εκκλησιαστική υμνολογία,⁴⁵⁹ και η οποία στοιχειοθετείται από τη χρήση γραμματικών, συντακτικών και υφολογικών σχημάτων και από τον συνδυασμό τους· όλα αυτά αποτελούν επίσης παράγοντες ρυθμού. Αναφέρουμε παρακάτω εκείνα που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συχνότητα στον λόγο της:

α. Ομοιοκαταληξία – ομοιοτέλετο

Σε πεζόμορφα κείμενά της, υπό την επίδραση της εκκλησιαστικής υμνολογίας, συχνά συμπίπτει ηχητικά το τέλος δύο ή και περισσότερων σχετικά ισόμορφων τμημάτων λόγου, τα οποία, όμως, χωρίζονται μεταξύ τους με κάποια παύση (κόμμα ή τελεία), έχουμε δηλαδή ομοιοκαταληξία ή ομοιοτέλετο. Στην περίπτωση αυτή εντάσσεται και η ασύνδετη παράταξη λέξεων της ίδιας γραμματικής κατηγορίας, που ομοιοκαταληκτούν μεταξύ τους, καθώς επίσης και η ομοφωνία στο τέλος ευρύτερων τμημάτων λόγου και πριν από τη νοηματική παύση:

- Να ανθοφορήσωσι, καρποφορήσωσιν
(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»)
- Καθ' ην του τυράννου το βάρβαρον ξίφος
φρικτώς διεπέρα το έντιμον στήθος [...]
- Μία κατέρυθρος ακτίς, ως πυρίνη ρομφαία [...],

---

⁴⁵⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Εθνικαί σελίδες», *Σαλαμίς*, φ. 145 (27 Μαρτίου – 9 Απριλίου 1910), σ. 2.

⁴⁵⁹ Βλ. Αριστοτέλους, *Τέχνη Ρητορική*, μτφρ-επιμ.-εισαγωγή Παντελής Μπασάκος, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016 και Κ. Γ. Κασίνης, *Η ρητορική των Διδασχών του Μηνιάτη...*, ό.π., σ. 83-212. Για παρόμοιες αναζητήσεις σε ποιητικά κείμενα, βλ. Ξούριας Γιάννης, «Στοιχεία ρητορικής στο ποίημα του Καβάφη “Εν τη πόλει της Οσροηνής”», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 18-21 (Ιούλιος 2001-Δεκέμβριος 2002), σ. 133-150.

και κόρη λευχείμων κι ωραία

(«Εθνικαί σελίδες»)

- Εις τους μυχούς της Ελλάδος [...] ενεσφηνούτο η ιδέα επί κογχυλίων και βράχων.
Εις τους δρυμούς της Ελλάδος [...] ανεπτερούτο το χάρμα
επί των ταχέων υδάτων («Επί τη επετείω της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας...»)

β. Παρήχηση

Σε πεζόμορφα ποιήματα της Παπαδοπούλου παρατηρείται συχνά και το φαινόμενο της παρήχησης, που φανερώνει επιδράσεις από την κλασική ρητορική. Έτσι, καθώς οι διάφοροι φθόγγοι επανέρχονται με κανονικότητα στην αρχή ή στο εσωτερικό των λέξεων ή επαναλαμβάνονται περιοδικά σε ίδιες ή ετυμολογικά συγγενείς λέξεις, ενισχύεται η ρυθμικότητα του λόγου. Ακολουθούν ενδεικτικά παραδείγματα:

- της οργής τας εκρύθμους ορμάς
- το ωχρόν και λιπόψυχον χρώμα του ψυχορραγούντος Θεού
(«Επί του Γολγοθά»)
- Αι σύριγγες των δαιμόνων συρίζουσι χορόν εν κραιπάλη
(«Σταυρός – αίμα. Σταυρός – ανάστασις»)
- Αιώνιοι υμνωδοί της αιωνιότητος
(«Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων»)
- Το άνω κοίλον και το κάτω λείον [...] κυανούν πέλαγος.
- μουυμένου τα μυστήρια
(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»)

γ. Επανάληψη λέξεων

Συνηθισμένο φαινόμενο είναι και η επανάληψη λέξεων, ιδιαίτερα το σχήμα επαναφοράς, που ενορχηστρώνει μουσικά τον πεζόμορφο λόγο της:

- **Νύκτα** ασέληνος και **νύκτα** αγρία [...] **Ωρα** συλλογισμών ανοσίων και **ώρα** σφαγής και αιμάτων.
- **κραυγή** υαίνης και **κραυγή** γυπός.
ήχοι δειλοί και **ήχοι** αόριστοι.
(«Οι δύο πόνοι»)
- Και οι κώδωνές των **ηχούσιν** – **ηχούσιν**, αλλ’ ακόμη δεν είχε εκείνοι της δυστυχίας. («Η λαίλαψη»)

δ. Ασύνδετο σχήμα

Υπάρχει παράθεση φράσεων, σχετικά ισόχρονων, της ίδιας συνήθως γραμματικής κατηγορίας:

- α. Θολερά, εσβεσμένη, θρηνώδης του σύμπαντος ήτο η όψις.
- β. τακερός, κατακαίων, σπαράττων ο πόνος εσίγα [...] («Εθνικαί σελίδες»)
- γ. γλυκύ, ευκρινές, παρήγορον, μαρμαίρον [...]
- δ. ισχυρός, διάπυρος, διαυγής, παρατεταμένος [...] («Πρωτοχρονιά»)

ε. Παρομοίωση

Η Παπαδοπούλου σε πεζόμορφα κείμενά της χρησιμοποιεί παρομοιώσεις που κάποτε δίνονται με τον τρόπο του Ανδρέα Κάλβου. Στις περιπτώσεις αυτές έχουμε το αναφορικό και το δεικτικό σκέλος και τα ομοιοματικά μόρια *ως*, *καθώς*, *ωσάν* και *σαν*. Από αυτά χρησιμοποιεί με μεγαλύτερη συχνότητα το πρώτο. Επίσης, πρέπει να προσεχθούν εκείνες οι παρομοιώσεις μέσα από τις οποίες είτε εξελίσσει την αφήγηση ενός και μόνου θέματος, είτε τις στοιχειοθετεί παρατακτικά και επάλληλα πάνω σε διαφορετικά θεματικά μοτίβα, ή και συνδυάζοντας τους δύο πιο πάνω τρόπους. Συναντώνται ετεροβαρείς παρομοιώσεις που είναι βραχυκέφαλες, δηλαδή έχουν μικρότερο το πρώτο σκέλος ή μείουρες, με διογκωμένο το πρώτο σκέλος,⁴⁶⁰ ενώ υπάρχει, γενικά, πολυμορφία και πολυτυπία στις παρομοιώσεις που χρησιμοποιεί. Είναι

⁴⁶⁰ Για τα είδη των παρομοιώσεων και άλλους τρόπους ρητορικής, βλ. Κασίνης, *Η ρητορική των Διδαχών του Μηνιάτη...*, ό.π., σ. 140-142.

εμφανές, λοιπόν, ότι η παρομοίωση στην Παπαδοπούλου διαδραματίζει «ρόλο δομικό» στην προώθηση του θέματος και είναι από τα πιο γοητευτικά στοιχεία του ύφους της.

Το ανάπτυγμα των δύο όρων

1. Ο ΕΛΛΗΝ

Εις δάκρυα πλέων, θύμα

της δίνης

αγρίων λαιλάπων ο

Έλλην,

2. ΚΥΠΡΟΣ

επί των νηνεμούντων υδάτων της

μεσογείου εφαπλώνει

ΛΕΩΝ

ως λέων φρυάττων του χρόνου

το σθένος συντρίβει και των

πατρών την άλυσιν σύρει μακράν

του βεβήλου. («Εθνικαί σελίδες»)

ΞΥΝΩΡΙΑΔΑ / ΑΓΓΑΛΜΑΤΑ

ως τεράστιος πολύπους ξυνωρίδα βραχιόνων,

οι οποίοι δεν συνεσφίχθησαν ποτέ επαρκώς,

διά να καταπνίξωσι τα γοργονοφυή

ελαφρουργήματα του αγροίκου κατακτητού·

εκτείνονται μόνον εις στάσιν υπερόχου

αναμονής επικαλούμενοι τους Εναλίους Θεούς

ως πολυσχιδή Νιόβης αγάλματα, που

ετοποθέτησεν εκεί, παρά τα υδατοχαρή

παράλια, κάποια μοιρολογήτρια της Οδύνης

θεότης, ενώ ο αφρός και το θεοτόκον κύμα

περιλούουν [...] τους αναπεπταμένους

κρημονούς της και τους υπηνέμους οργώνουν

της κόλπους αι Σαλματίδες.

(«Κύπρος, μεγάλη – ιστορική – ευπόθητος»)

3. ΚΑΤΙ

Ήτο τι εκλεκτόν, όλον το μεγαλείον

της ποιήσεως,

κάτι, το οποίον ανήρχετο προς την

υπεράνω πτερυγίζουσαν ψυχήν σου

και εκείθεν ανέβαινεν εις τα

ΚΑΡΔΙΑ/ΘΡΗΝΟΣ/ΔΑΚΡΥ/

ΘΥΜΙΑΜΑ/ΠΡΟΣΕΥΧΗ

ως η καρδιά σου

ως θρήνος

κράσπεδα του ουρανού θρόνου,

θερμόν

λεπτόν

υψηλόν, αγνόν και ωραίον

ως δάκρυ,

ως θυμίαμα,

ως προσευχή.

(«Εις την ψυχὴν της φίλης μου»)

στ. Προσωποποίηση

Η Παπαδοπούλου μέσα στο πλαίσιο της τάσης της για ανθρωποποίηση των στοιχείων της φύσης, υλοποίησης των αύλων και εμψύχωσης των απύχων, δίνει πετυχημένες προσωποποιήσεις, οι οποίες κάποτε παραβιάζουν την καθιερωμένη αντίληψη της πραγματικότητας, όπως φαίνεται στα παρακάτω παραδείγματα:

- αιγιαλοί γελώντες και εξάισιοι
- την ριγούσαν ένδειαν
- της αγκάλης του φθόνου της σκελετώδους
- των εκκωφαντικών και βεβακχευμένων κραυγών των ανθέων
- την οιμωγήν του πόνου

(«Επί του Γολγοθά»)

- ψυχή βαθυαλγής και περιδάκρυς
- ο πόνος αλυσίδετος (τανύεται)
- θρηνεί το φως
- εκλελυμένη η ελπίς και ύποχρως θνήσκει

(«Οι δύο πόνου»)

- χύνονται άφθονα τα δάκρυα του χειμῶνος, ενώ αι ποιήσεις κλαίουν.
- το θεοτόκον κύμα («Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος»)
- με αιμοχαρή και πυρέσσουσαν φλόγα («Φωνή σώζουσα»)
- άνθη παράφρονα, άνθη σπαργόντα και περίνικα, ήρεμα και μειλιχιώδη

(«Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων»)

ζ. Μεταφορά

Η Παπαδοπούλου σε αρκετές περιπτώσεις διευρύνει το σημασιολογικό περιεχόμενο των λέξεων με τις μεταφορές που χρησιμοποιεί και οι οποίες πλουτίζουν τη γλώσσα της δίνοντάς της καινούργιες εκφραστικές δυνατότητες αλλά και ποιητικότητα:

- του ουρανού τα αχαλίνωτα παράξενα («Πέραν του χρόνου»)
- το άσπιλον χώμα («Εθνικαί σελίδες»)
- τα σχισμένα σπλάχνα της γης («Πέραν του χρόνου»)
- του Βοσπόρου η φρίσσουσα χαίτη ημαγμένη («Εθνικαί σελίδες»)
- της πολυτόκου ανδρείας («Προς τους απερχομένους»)
- επί των πανικοβλήτων φύλλων του έαρος
- ψυχαί εκτεθειμέναι εις τα ρίγη («Φθινόπωρον»)

η. Συνεκδοχή – μετωνυμία – υπαλλαγή

Ο μετωνυμικός λόγος της Παπαδοπούλου μπορεί να είναι συνέπεια της εντρύφησής της στις *Ωδές* του Κάλβου, αλλά δεν αποκλείεται να προήλθε ή και να ενισχύθηκε από τη «συνάντησή» της με κείμενα του ρεαλισμού, στον οποίο η μετωνυμία συνιστά σημαντικό ρητορικό τρόπο. Έχει παρατηρηθεί ότι η ίδια «προσπάθησε με μετωνυμικές και συμβολιστικές απεικονίσεις να ανανεώσει την κυπριακή ποίηση».⁴⁶¹ Στο στοιχείο αυτό και στον γενικότερο ερμητισμό του ποιητικού και πεζογραφικού λόγου της, όπως και στην παράξενη εικονοπλασία τους, προσέκρουσε η κριτική της εποχής της για να αμφισβητήσει την πρωτοποριακή παρουσία της στα κυπριακά γράμματα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου παρατηρείται ο δύσκολος και πρωτότυπος συνδυασμός μετωνυμίας, συνεκδοχής και υπαλλαγής ταυτόχρονα, κάτι που συναντάται στις *Ωδές* του Κάλβου⁴⁶² και οδηγεί σε ποιητική

⁴⁶¹ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 214.

⁴⁶² Για τη μετωνυμία στον Κάλβο, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηχίσεις και μετωνυμική δομή στις *Ωδές* του Κάλβου», *Μετά την αισθητική*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1987, σ. 175-176 και 180-182. Για τη μετωνυμία, όπως επίσης και για τη συνεκδοχή και μερικούς τρόπους της αναλογίας, όπως η μεταφορά και η παραβολή, βλ. Κώστας Γ. Κασίνης, «Η τροπική των σονέτων του Θεοτόκη ως δίκτυο πολιτισμικής αναφοράς», *Διασταυρώσεις. Μελέτες για τον 10' & Κ' αι.*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1998, σ. 195-229. Για την πρόσληψη της ποίησης και της ποιητικής του Κάλβου από την Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Κριτική της λογοτεχνίας...», και «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 264-283 και 321-374, αντίστοιχα.

εκτροπή από τη συμβατική διατύπωση. Παρατίθενται στη συνέχεια παραδείγματα, όπου η συνεκδοχή (μέρος αντί του όλου) συνδυάζεται επιτυχημένα με τη μετωνυμία και το σχήμα υπαλλαγής· όταν δηλαδή ο επιθετικός προσδιορισμός μεταφέρεται από το όλο στο μέρος, από το ουσιαστικό στο οποίο αναφέρεται κυριολεκτικά σε ένα άλλο με το οποίο δεν συνδέεται λογικά, αυξάνοντας έτσι την ποιητική παρέκκλιση ή –με τα λόγια του Ελύτη– τη «λυρική τόλμη»:

- αιμοχαρή τα ράμφη («Οι δύο πόνοι»)
- η χειρ (των) δολοφόνος και απηνής («Επί του Γολγοθά») [πρβλ. Κάλβος: χέρια ανόσια / ληστών τοσούτων (XIII κγ’)]
- το δολοφόνον δείπνον («Εθνικαί σελίδες»)
- του φονικού θυμιάματος («Προ των Παθών») [πρβλ. Κάλβος: τ’ άπιστον θυμιάμα της κολακείας (XVI)]
- του ψευδούς θυμιάματος (των απίστων) («Επί του Γολγοθά»)
- τα ατάσθαλα σκήπτρα («Προ των Παθών»)
- τα υπερφίαλα μέτωπα [πρβλ. Κάλβος: υπερηφάνους πόδας [...] (VIII, ια’)]
- το σκεπτικό δρεπάνι («Πέραν του χρόνου»)
- τας ατίμους χειροπέδας («Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος») [πρβλ. Κάλβος: Αν γένης σφάγιον άτιμον / ενός τυράννου [...] (XIV, γ’)]
- αγωνιώδη ναυάγια («Φωνή σώζουσα»)
- τα ένοχα όνειρα («Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...»)

Πέρα από όσα έχουν ήδη αναφερθεί, πρέπει να σημειώσουμε και τα αντιθετικά σχήματα που χρησιμοποιεί συχνά η Παπαδοπούλου με ποικίλη τοπολογία, κυρίως, όμως, το «όμοιον-ανόμοιον», που περιλαμβάνει όσα έχουν διαφορά ποιότητας μεταξύ τους, όπως: ουρανόσ-γη, φως-σκοτάδι, δουλοσύνη-ελευθερία κ.λπ. και τα σχήματα ή τρόπους αναλογίας, όπως η παρομοίωση και η μεταφορά, στα οποία έγινε αναφορά πιο πάνω.⁴⁶³ Υπάρχουν και αρκετά άλλα ρητορικά σχήματα,⁴⁶⁴ όπως επικλήσεις, επιφωνηματικές εκφράσεις, ρητορικές ερωτήσεις, που αποδίδονται στη «συνάντησή»

---

⁴⁶³ Για τη λειτουργία των αντιθετικών μηχανισμών, βλ. Κασίνης, *Η ρητορική των Διδαχών του Μηνιάτη...*, ό.π., σ. 88-205.

⁴⁶⁴ Ο ίδιος ο Παλαμάς υποστήριζε ότι «είναι η ρητορική εκφραστικός τρόπος από τους σπουδαιότερους της ποιητικής Τέχνης, και είναι βαθύς ο λόγος του ξένου κριτικού πως κάθε μεγάλος ποιητής είναι κ’ ένας μεγάλος ρήτορας». Βλ. Παλαμά, *Η Ποιητική μου* (1912), *Άπαντα...*, ό.π., τ. 10, σ. 445.

της με ρητορικά κείμενα της αρχαιότητας, με κείμενα του συμβολισμού και του αισθητισμού, αλλά και με τις *Ωδές του Κάλβου*.

Η Κυπρία δημιουργός προς το τέλος της δεκαετίας του 1910 δημοσίευσε πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα πεζού ποιήματος, στα οποία η ποιητικότητα δεν προέρχεται από την τονικότητα μιας μετρικοφανούς ποιητικής πρόζας αλλά από τη συνολική ποιητική σύνθεση και υπόστασή τους. Σε αυτά τα κείμενα απηχείται πιο καθαρά ο αισθητιστικός συμβολισμός. Οι πολλές και εναργείς εικόνες, οι λάμπεις και τα χρώματα που δίνουν ζωγραφική διάσταση στον λόγο, τα σύμβολα, ο ρυθμός και η γλαφυρή, «τεχνουργημένη» γλώσσα υπονομεύουν την αφηγηματικότητα και προσδίδουν λυρική ποιότητα. Θα παρατεθούν στη συνέχεια αποσπάσματα από τα πεζόμορφα ποιήματά της «Πέραν του χρόνου» και «Η Γαλήνη», που δημοσιεύθηκαν το 1917.⁴⁶⁵ Το πρώτο είναι γραμμένο σε μικτή αλλά γοητευτική, θα μπορούσε να πει κανείς, γλώσσα που παραπέμπει στο γλωσσικό όργανο του Νικόλαου Επισκοπόπουλου και σε καθαρευουσιάνικα ποιήματα σε πεζό του Περικλή Γιαννόπουλου, ενώ του κειμένου προτάσσονται μη έμμετροι στίχοι της Παπαδοπούλου. Στο δεύτερο είναι περισσότερο εμφανής η προσπάθειά της να γράψει σε δημοτική, και μάλιστα υιοθετώντας κάποτε και λέξεις του ακραίου δημοτικισμού.

ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Α'

Σημαίνει η δωδεκάτη· εις την μυστική πνοή, που κυλίνεται επάνω από τα υγρά πέταλα, η Θεά Ίσις ανοίγει τον πυκνό διαβήτη και ο Σίβας ως καταστροφεύς αρχίζει το επίπονο έργο. Όλα λησμονούνται κυλιόμενα ως μύδροι επάνω εις το δυνατό πυροτέχνημα της Ζωής, η ελπίς, το χάος, ο Έρωσ, το μίσος. Όλα κηδεύονται πέραν του χρόνου. [...]

Γ'

Πέραν του χρόνου! Το σκεπτικό δρεπάνι περνά απ' επάνω της γνώσεως· τους αιματωμένους καταρρίπτει βωμούς· το σκαλισμένο στήθος της σφαίρας διαυλακώνεται

---

⁴⁶⁵ Πρέπει να σημειωθεί, ως γενικότερη παρατήρηση, ότι στην εργασία αυτή παρατίθενται αποσπάσματα λογοτεχνικών κειμένων της Παπαδοπούλου, τα περισσότερα από τα οποία είναι αθησαύριστα και πρόκειται να εκδοθούν σε συγκεντρωτικό τόμο, και ότι δεν αναπαράγεται η παραδοσιακή ορθογραφία και ο τονισμός, αλλά ακολουθείται η τρέχουσα ορθογραφία της δημοτικής. Κρίθηκε, επίσης, σκόπιμο η πραγμάτευση των διαφόρων θεμάτων να γίνεται με παράλληλη παρουσίαση παραθεμάτων από έργα της Παπαδοπούλου, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να μετέχει στο κλίμα των κειμένων και να επιβεβαιώνει ή όχι τα συμπεράσματά μου.

από πυρσούς νέους, φωτισμένους από την ευλάβειαν και την γαλήνην. Η ψυχή οραματίζεται την Νιρβάναν.

Δ΄

Εις το σκοτεινόν γείσον του περιφήμου ανακτόρου, όπου επάτησαν οι μεγιστάνες και έλαμψαν τα βύσσα των αειδών, οι ιστοί πλέκονται ισχυροί της αράχνης. Μάταια τα τεχνουργήματα και αι νεοσσιαί – φωλεαί των εντόμων. Εις τας μακρινάς ηχούς, αι οποίαι φθάνουν μισαλλοιωμένοι από το στέναγμα και το βογγητό, το ρυθμικό ακούεται πέρασμα του Καιρού. Εις τας επιτυμβίους πλάκας η χλόη έχει καλύψει τα τελευταία γράμματα των περγαμηνών. Παντού ο αιώνιος Νικητής χρόνος. [...]

Κ΄

[...] Σημαίνει η δωδεκάτη... Πέραν του χρόνου αι σποδοί ανεμίζονται των νεκρών. Χύνονται άφθονα τα δάκρυα του χειμónος, ενώ αι Ποιήσεις κλαίουν. Σκορπίζονται όλα: Η Ελπίς, το Χάος, ο Έρωσ, το Μίσος.⁴⁶⁶

Η ΓΑΛΗΝΗ

I

Έτσι μαγικά, έπειτα από τες βαρείες πυρκαϊές και τα γλυκόθωρα ροδοβάμματα του Ήλιου, πεσμένη επάνω εις τον κόσμο η Γαλήνη –σαν γλυκύ προανάκρουσμα θανάτου– με τα σπασμένα της ζωής δοξάρια τες τελευταίες συμφωνίες παίζει. Ακίνητα τα τρεχαντήρια από τα βάθη του γιαλού μαρμαρωμένα τα νερά κοιτάζουν.

Έτσι μαγικά –σαν γλόμπος ματωμένος έπειτα από ανιστόρητη πάλη– σιγοθαμμένος ο Ήλιος εις το εσπερινό σύθαμπο τα υγρά βότσαλα φωτίζει. Κανένα πάθος δεν κουνάει το αραχνιασμένο στήθος της σφαίρας. Καμμιά τρικυμία. Σαν κλαρίνο κακόφωνο μόνο ο κόρακας τον αέρα σχίζει.

Έτσι μαγικά –σαν λιπόψυχες τρεμούλες Νύμφης θρονιασμένης στα ύψη– από τες φωτεινές πλειάδες των αστροσυστάδων μακρινοί οι χαιρετισμοί εις τες διαβατικές ψιλόλιγνες σιλουέτες φθάνουν. Σαν νεκρικές λαμπάδες ιοστέφανα κάλλη φωτίζουν, σαν λυχνοστάτες σε φαρφουρένιες ωμορφιές γλαρώνουν. Δρόμους στη Σιωπή ανοίγει η Γαλήνη. [...]⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π.

⁴⁶⁷ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η γαλήνη», *Ελευθερία*, φ. 590 (26 Αυγούστου / 8 Σεπτεμβρίου 1917), σ. 5.

Το αίτημα της εσωτερικότητας και η «ψυχολογική ανάλυση»

Τόσο στα ποιήματα σε πεζό που γράφει η Κυπρία δημιουργός, όσο και σε ποιητικά αφηγήματά της εντοπίζεται μια τάση απομάκρυνσης από το εξωτερικό και επιφανειακό, και η προσπάθεια ενδοσκόπησης και «ακτινοσκόπησης» του άγνωστου κόσμου της ψυχής. Η ψυχολογική ανάλυση και η διερεύνηση της εσωτερικής ζωής είναι τις περισσότερες φορές συνδεδεμένες με τον πόνο και την οδύνη. Μπορούμε, λοιπόν, να μιλήσουμε για αρκετά πρώιμα δείγματα «ψυχολογικής ανάλυσης» και εσωτερισμού.⁴⁶⁸

Τα πρώτα σημεία μιας τέτοιας εσωστρέφειας στη λογοτεχνία φανερώθηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα στην Ευρώπη, και κυρίως κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού με τους Edouard Dujardin, André Gide, Marcel Proust, Virginia Woolf, ενώ στον ελληνικό χώρο το αίτημα της εσωτερικότητας ανιχνεύεται στο πεζό ποίημα από τις αρχές του 20ού αιώνα κυρίως σε έργα του Ίωνος Δραγούμη και της Ειρήνης της Αθηναίας· καθαρότερα εμφανίζεται υπό την επιρροή του συμβολισμού γύρω στα 1920 ως πρωτοποριακό ιδεώδες, ανοίγοντας τους δρόμους του φαντασιακού. Σε μια εποχή κατά την οποία στην Κύπρο εξακολουθούσαν να προβάλλονται ποιήματα των ρομαντικών της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής και στην πεζογραφία επικρατούσαν ο ρομαντισμός και η ηθογραφία, η Παπαδοπούλου τόσο σε έμμετρα όσο και σε πεζόμορφα ποιητικά κείμενά της, έδειξε τον δρόμο για μια χαμηλόφωνη και «εσωτερικότερη» λογοτεχνική δημιουργία, σχεδόν παράλληλα με τον επίσης πρωτοποριακό Ν. Νικολαΐδη.⁴⁶⁹

Η ίδια τοποθετήθηκε και θεωρητικά στο θέμα του εσωτερισμού σε κριτικά κείμενά της του 1913-1914 και του 1917, καθώς και στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson* (1938). Σε σημείωμά της για τη διηγηματογράφο Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου σημείωνε ότι «είναι η κατ' εξοχήν ψυχολόγος» και ότι αναλύει με τέχνη, φυσικότητα

---

⁴⁶⁸ Όπως σημειώνει ο Κώστας Στεργιόπουλος για τέτοιου είδους κείμενα, «πρόκειται για ένα οδοιπορικό του μέσα χώρου, που καταγράφει την εσωτερική περιπλάνηση, κι όταν απέξω δεν υπάρχει καμιά κίνηση ή την εσωτερική ακινησία, έστω κι αν εξωτερικά τα τοπία και οι τόποι εναλλάσσονται. Έτσι, ο έξω κόσμος διαλύεται στον εσωτερικό και συγγέεται μ' αυτό που ο Bergson ονομάζει “αδιάκοπη μελωδία της εσωτερικής μας ζωής”». Για το αίτημα του εσωτερισμού, βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, «Μια ματιά στον εσωτερικό μονόλογο», *Ανακάλυψη*, τχ. 10 (Ιούλιος-Αύγουστος 1987), σ. 145-146, Δημήτρης Νικολαρεΐζης, «Το μυθιστόρημα των νέων και η παράδοση του εσωτερισμού», *Δοκίμια κριτικής*, Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, Αθήναι 1962, σ. 183-208 και Daniel Madelénat, *L' intimisme*, PUF, Littératures Modernes, Παρίσι 1989.

⁴⁶⁹ Βλ. Κατσιγιάννη, «Νίκος Νικολαΐδης: Από το πεζό ποίημα στο ψυχογραφικό αφήγημα», στο: *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π., τ. 6, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1993, σ. 226-267.

και παρατήρηση σοφού τις ψυχές των ηρωίδων της, ανιχνεύει, διερευνά, ανατέμνει.⁴⁷⁰ Σε άλλα κείμενά της αναφερόταν στην «ψυχολογημένην έκφρασιν» και «τον γοητευτικόν αντίλαλον της βαθυτέρας παρατηρήσεως που ξαπλώνεται γλυκεία και ερευνητική μέσα εις τες πλέον άδυτες και αερένιες σχέσεις της ψυχής», στην «ανάλυσιν της ψυχής που μοιάζει με μαχαίρι ιατρικό, τοποθετημένο αλύπητα σε κάθε σάρκινο ιστό [...] με το αδιάκοπο ξέσχισμα των σπλάχνων της ψυχής [...]» και υποστήριζε ότι «η έντασις της ανθρωπίνης ψυχής εις έγγραφον απόδοσιν του εν αυτή υποκειμενικού πλούτου προεξάρχει δικαιοματικώς πάσης άλλης αισθητικής αποδόσεως», ενώ έκανε λόγο και για την «ψυχολογικήν ανάλυσιν εις το μυθιστόρημα».⁴⁷¹ Η Παπαδοπούλου υπογράμμισε τη μεγάλη σημασία που έχει ο υποκειμενικός παράγοντας και η διερεύνηση του εσωτερικού κόσμου στη λογοτεχνία.⁴⁷² Διαχώριζε το λογοτέχνημα που παρουσιάζει «στιβαρόν, εκλεκτόν, βαθύν τύπον» και διαθέτει φιλοσοφικές προεκτάσεις, ψυχολογική διερεύνηση και μορφική επεξεργασία από τα προϊόντα της «ελαφράς φιλολογίας».

Δεν είναι τυχαίο ότι λογοτεχνικά αλλά και κριτικά κείμενά της παρουσιάζουν αυξημένη παρουσία λέξεων και φράσεων, όπως «εσωτερικός», «ένδον», «ψυχή», «εν εαυτώ», «το εσωτερικόν εγώ» κ.λπ., ενώ χαρακτηριστικές είναι και εκφράσεις της του τύπου: «οι χειμαρρώδεις ορμαί του ψυχικού βασιλείου», «η ψυχή [...] [και] τα διάφανα μέσα της», «η ηχώ της ψυχής», «οι κόσμοι της ψυχής», «τα τρίσβαθα μυστήρια [της ψυχής]», «κατάδυσις εις τα βάθη», «τα άδυτα των ψυχών», «της ψυχής τα βάθη τα ανήλια», «ευρείς οι ορίζοντες της ψυχής», «αι τρικυμίας των ψυχικών πόντων» κ.ά.

Ένα χαρακτηριστικό καθαρευουσιάνικο κείμενό της με εσωτερικό μονόλογο, όπου περιγράφεται η ρευστότητα των καταστάσεων και των ψυχολογικών

---

⁴⁷⁰ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σύγχρονος Φιλολογία. Ψυχολογική ανάλυσις μιας διηγηματογράφου [Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου]», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2, και κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 295-296.

⁴⁷¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π., και της ίδιας, «Απόλλωνος Φιλύρα [Ορέστη Χρηστίδη], *Επιστολαί από τον τάφον*», *Ελευθερία*, φ. 583 (8/21 Ιουλίου 1917), σ. 5 και *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 7. Για τα δύο πρώτα κείμενα, βλ. κατωτέρω, στο κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», κυρίως, σ. 219-222, 225-226 και 223-224, αντίστοιχα, επίσης, Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., κυρίως, σ. 143-144, 362, 374 και 399.

⁴⁷² Την εποχή αυτή αναπτύσσονται η Ψυχολογία και η Ψυχανάλυση με τις οποίες η Παπαδοπούλου θα ασχοληθεί συστηματικά. Θα πραγματοποιήσει σπουδές στους επιστημονικούς αυτούς κλάδους στη Σορβόννη, θα δημιουργήσει τα πρώτα «Ψυχολογικά εργαστήρια» στην Κύπρο και θα δημοσιεύσει αρκετά άρθρα και μελέτες ψυχολογικού περιεχομένου. Βλ., ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 93-96, 99, 101-102, 106 και, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», κυρίως, σ. 521-524 και 536-543.

διακυμάνσεων με έναν εξομολογητικό τόνο, είναι το τιτλοφορούμενο «Φωνή σώζουσα»,⁴⁷³ από το οποίο παρατίθεται ένα ενδεικτικό απόσπασμα:

[...] Και εξώρμησεν από τα τρίςβαθα μυστήρια της διαστραφείσης ψυχής εξηγηριωμένος ο αμαρτωλός, ο ατίθασος άνθρωπος! Στυγνά επλάνησεν επί της διακινουμένης των ανθρώπων σκέψεως τα ξηρά και ηλλοιωμένα του βλέμματα και άσκοπος μηδενιστής περιεστράφη επικίνδυνος εντός της δηκτικής μανίας και του στροβίλου της ζωής!...

Διατί ζω; Διατί αγωνίζομαι; Είμαι έν ον ανίσχυρον, ψοφοδεές και δειλόν, το οποίον λιποψυχώ και κλονίζομαι εις έκαστον βήμα... Διατί φέρομαι εν επιγνώσει προς τας επαράτους τριβόλους και τας αιχμηράς ακάνθας, αι οποίαι θ' αγκυλώσωσι τας σάρκας μου και θα διαμελίσωσιν οικτρά το αβρόν και εξηντλημένον μου σώμα; Διατί ιλιγγιώ και διατί φθείρομαι; [...] Διατί αγωνιώ και διατί ζω; [...].⁴⁷⁴

Το ιδεολόγημα του ελληνοκεντρισμού

Αρκετά από τα ποιήματα σε πεζό και τα ποιητικά αφηγήματα, που έγραψε η Παπαδοπούλου, απηχούν κυρίως τη συμβολιστική αισθητική της. Υπάρχουν, όμως, και άλλα που υπηρετούν, παράλληλα, το ιδεολόγημα του ελληνοκεντρισμού και της ελληνολατρίας, θυμίζοντας παρόμοιες τάσεις που συναντώνται σε έργα της Πηνελόπης Δέλτα και του Ίωνος Δραγούμη,⁴⁷⁵ κυρίως όμως παραπέμπουν στον «ελληνολατρικό

---

⁴⁷³ Το στοιχείο της αυτοβιογραφικής εξομολόγησης το συναντάμε και στο πεζό ποίημα του Καβάφη «Σύνταγμα της Ηδονής». Βλ. Άννα Κατσιγιάννη, «Πτυχές του καθαφικού μοντερνισμού: Τα “αποσιωπημένα” πεζά ποιήματα», *Σύγκριση*, τχ. 9 (1998), σ. 92-109 και Μιχάλης Πιερής (επιμ.), *Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 81-94.

⁴⁷⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Φωνή Σώζουσα», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1 και *Αιών* [Πάφου], φ. 112 (1-14 Ιανουαρίου 1918), σ. 3.

⁴⁷⁵ Για το λογοτεχνικό έργο της Π. Σ. Δέλτα βλ., κυρίως, Έρη Σταυροπούλου, «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. ΙΑ', 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σ. 78-135, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Η Π. Δέλτα και το εθνικιστικό μυθιστόρημα», *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1988, Τερέζα Πεσμαζόγλου, *Το ηρωικό παραμύθι της Π. Σ. Δέλτα. Μικρό οδοιπορικό από τις απαρχές στην ωριμότητα της νεοελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, Πρόλογος Σπύρου Δοξιάδη, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1991 και για το έργο του Ι. Δραγούμη, βλ. κυρίως Ι. Δραγούμη, *Έργα. Σειρά Β': Κοινωνικά-Πολιτικά Ι. Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες (1903-9), Ελληνικός Πολιτισμός (1913)*, Αθήνα 1927 και Αικατερίνης Κουμαριανού, «Ίων Δραγούμης», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας...*, ό.π., τ. ΙΑ', σ. 8-77.

αισθητισμό» ή την «αισθητική της ιθαγένειας» ή τον «ελληνικό ηδονισμό»⁴⁷⁶ του Περικλή Γιαννόπουλου.⁴⁷⁷ Ανάμεσα στους λογοτέχνες που καλλιέργησαν το πεζό ποίημα και με θεματολογία πατριδολατρική, θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί και ο Αργύρης Εφταλιώτης, ο οποίος προβάλλει το αίτημα της ελληνικότητας και της νεοελληνικής συνέχειας, σε γλώσσα όμως δημοτική, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ.ά.⁴⁷⁸ Και ο Παλαμάς γύρω στο 1900 είχε γράψει πεζά ποιήματα, αρκετά από τα οποία «κινούνται στη συμβατική ατμόσφαιρα της θεματολογίας και της εικονοποιίας ενός νεοκλασικιστικού πατριδολατρικού αισθητισμού»,⁴⁷⁹ και θεωρούνται ως «μια συγκυριακή και πρόσκαιρη τάση των παλαμικών εκφραστικών αναζητήσεων».⁴⁸⁰

Μπορούμε να μιλήσουμε για «ελληνολατρικό αισθητισμό» και σε μερικά πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου, όπου συνδυάζεται το ωραιολατρικό με το ελληνολατρικό στοιχείο. Τα κείμενά της αυτά πλημμυρίζουν από ένα κύμα ορμητικού λυρισμού που εκπηγάει από τη βαθιά αγάπη της για το ελληνικό έθνος⁴⁸¹ και έχει ως επίκεντρο τον εγκωμιασμό των δημιουργημάτων του (αρχαίου) ελληνικού πνεύματος ή μεγάλων ιστορικών γεγονότων που σημάδεψαν τα πεπρωμένα του ελληνισμού ευρύτερα και της Κύπρου ειδικότερα, αλλά και την εξύμνηση της ελληνικής φύσης, η οποία αντιμετωπίζεται ως πηγή ηδονής.

Διαφαίνεται σε αυτά η πίστη στην ιδιαιτερότητα του ελληνικού έθνους και η αίσθηση της υπεροχής του έναντι των ξένων. Ταυτόχρονα, είναι έντονο το κλίμα του αλυτρωτισμού και της Μεγάλης Ιδέας, η οποία βρισκόταν σε έξαρση κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων και αργότερα, μέχρι την έναρξη της μικρασιατικής

---

⁴⁷⁶ Για τους όρους αυτούς, βλ. Σαχίνης, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1981, σ. 26, Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Οδυσσεύς, Αθήνα 1989, σ. 74 και Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., σ. 349 και *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή του κινήματος*, εκδόσεις Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 229, αντίστοιχα.

⁴⁷⁷ Βλ., στο παρόν κεφάλαιο, σ. 203 και, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 396-398.

⁴⁷⁸ Βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 235-237.

⁴⁷⁹ Βλ. Κατσιγιάννη, «Ο Παλαμάς και η πεζόμορφη ποίηση», *Η ελευθέρωση των μορφών...*, ό.π., σ. 114-115, της ίδιας, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., κυρίως σ. 141-152. Μπορούν να εντοπισθούν ομοιότητες και αντιστοιχίες μεταξύ του πεζόμορφου κειμένου του Παλαμά «Τα μάρμαρα», γραμμένο στα 1903, και του κειμένου του «Σαν επίλογος. Μαρμάρων παράπονα», του 1901, και του έμμετρου ποιήματος της Παπαδοπούλου «Η θλίψη του μαρμάρου». Βλ. Παλαμά, *Απαντα...*, ό.π., τ. 4, *Διηγήματα*, σ. 164-165 και τ. 6, *Γράμματα Β'*, σ. 351-355, αντίστοιχα, και Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η θλίψη του μαρμάρου», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 3. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 375-376.

⁴⁸⁰ Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά. Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2005, σ. 57-62. Βλ. σχετικά, και Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 102.

⁴⁸¹ Για τους όρους ελληνισμός, ελληνικότητα, ελληνικό έθνος κ.ά., βλ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., σ. 31-53.

περιπέτειας του ελληνισμού, διάστημα κατά το οποίο η Παπαδοπούλου δημοσίευσε το μεγαλύτερο μέρος του λογοτεχνικού της έργου. Ο μεγαλοϊδεατισμός της, σε μια «μυθικο-ρομαντική» εκδοχή⁴⁸² απηχεί χρησμούς συνδεδεμένους με την ανάκτηση της Πόλης, την επιθυμία για επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους και την αναγέννηση του ελληνισμού. Προβάλλεται, ακόμη, ευθαρσώς το αίτημα της Ένωσης της Κύπρου με το ελλαδικό κράτος, καθώς το νησί ζει και θα συνεχίσει να ζει για αρκετές δεκαετίες ακόμη σε ατμόσφαιρα εθνικής έξαρσης.⁴⁸³ Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι τέτοιου είδους κειμένων της: «Εθνικά Σελίδες», «Υπό τας δάφνας», «Εις τους αγώνας», «Το αίμα των», «29 Μαΐου. Ο τάφος του Παλαιολόγου», «Επί τη επετείο της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς και Δόξα», «Η 25η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος», «Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος», «25η Μαρτίου 1821-1921», «Επινίκεια. 14 Σεπτεμβρίου 1920» κ.ά. Μερικά τέτοια «ελληνολατρικά» πεζόμορφα ποιητικά κείμενά της, αν και φαίνονται εκ πρώτης όψεως τυπικά δείγματα επετειακών ή επικαιρικών κειμένων, ξεφεύγουν από τα καθιερωμένα και με τη ρυθμικότητα και τα λυρικά τους στοιχεία γίνονται σε ένα μεγάλο ποσοστό «ποιητικός» λόγος. Η ελληνική τους θεματολογία τα κατατάσσει σε έναν «εθνικό τύπο νεοελληνικού πεζού ποιήματος». Κάποτε, όμως, η μεγαλύτερη έκτασή τους και ένας τόνος διδακτισμού αφαιρούν στοιχεία από τη «μουσική» υπόστασή τους. Από κάποια δεν λείπει και η πολιτική διάσταση, σπάνια για λογοτεχνικά κείμενα της εποχής.⁴⁸⁴

Στον ελληνικό χώρο, ευρύτερα, είχε παρατηρηθεί το φαινόμενο η αισθητιστική πεζογραφία να στρέφεται κάποτε προς το ιδεολόγημα του ελληνοκεντρισμού, όπως η κοινωνιστική πεζογραφία έμπαινε στην υπηρεσία της πολιτικής. Τα μεγάλα γεγονότα, εξάλλου, της εθνικής ζωής, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Μακεδονικός αγώνας, η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, και το «ζήτημα της ελληνικότητας», γενικότερα, προβλημάτισαν και σημάδεψαν το έργο σημαντικών Ελλήνων δημιουργών, όπως ο Παλαμάς, ο Σικελιανός, ο Βενέζης, ο Μυριβήλης και εκπροσώπους της «Γενιάς

---

⁴⁸² Βλ. Παντελής Βουτουρής, «Η Μεγάλη Ιδέα του Κωστή Παλαμά» στο: *Ο Ελληνισμός στον 19ο αιώνα...*, ό.π., σ. 77.

⁴⁸³ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 27-32, 35, επίσης, Κώστας Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 57, Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι*, ό.π., *Σπινθήρ γλυκυτάτων ελπίδων. Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι...*, ό.π., και Κωστής Σβολόπουλος, «Το αίτημα της εθνικής αποκατάστασης των Κυπρίων υπό το καθεστώς της ξένης κυριαρχίας, 16ος-19ος αιώνας» και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα στην Κύπρο της αγγλοκρατίας: Πλαίσιο, ύφος, στρατηγικές», στον τόμο: *Ο Ελληνισμός στον 19ο αιώνα...*, ό.π., σ. 307-315 και 331-337, αντίστοιχα.

⁴⁸⁴ Δείγματα «πατριδολατρικών» ποιημάτων σε πεζό της Παπαδοπούλου και για τα θεματικά χαρακτηριστικά τους, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 203-207.

του '30».⁴⁸⁵ Η ελληνοκεντρική τάση, ωστόσο, δεν εμπόδισε την Παπαδοπούλου να διαλέγεται ταυτόχρονα με εκπροσώπους του (ευρωπαϊκού) συμβολισμού, οι οποίοι αντιπροσώπευαν τη λογοτεχνική πρωτοπορία της εποχής.⁴⁸⁶

Θεματολογικά χαρακτηριστικά των πεζόμορφων κειμένων της Παπαδοπούλου

Η πεζόμορφη ποίηση της Παπαδοπούλου επηρεάστηκε, όπως και η έμμετρη ποιητική παραγωγή της, από τον συμβολισμό. Παρόλο που ο λογοτεχνικός συμβολισμός επικεντρώθηκε στο ποιητικό φαινόμενο, δημιούργησε και τη συμβολιστική πρόζα, με κυριότερους εκπροσώπους στον ευρωπαϊκό χώρο τους J. Moréas, P. Andam, E. Dujardin. Η αναζήτηση της αιώνιας Ομορφιάς, του απόλυτου και του ονειρικού, της μουσικότητας του λόγου στα πεζόμορφα ποιήματα της Κυπρίας δημιουργού είναι στοιχεία κληρονομημένα από τον συμβολισμό.

Ευδιάκριτες είναι και οι επιρροές που δέχθηκε από τον αισθητισμό, ο οποίος παρουσιάστηκε στην ελληνική πεζογραφία στα χρόνια 1893-1912, έχοντας και μεταγενέστερες αναβιώσεις,⁴⁸⁷ με κύριους εκφραστές τους Ν. Επισκοπόπουλο, Π. Γιαννόπουλο, Π. Νιρβάνα, Σπ. Πασαγιάννη, Κ. Χρηστομάνο και Ν. Καζαντζάκη· όλοι αυτοί συνδέονταν με το κίνημα του ευρωπαϊκού αισθητισμού, το οποίο εκπροσωπούσαν οι Th. Gautier, E. A. Poe, Ch. Baudelaire, G. Flaubert, A. C. Swinburne, W. Pater, Os. Wilde, G. D'Annunzio. Η ωραιολατρία της Παπαδοπούλου και η αξιοποίηση της αισθητηριακής εμπειρίας, που, ωστόσο, σπάνια φθάνει μέχρι τον αισθησιασμό, οι αριστοκρατικές της αντιλήψεις, οι οποίες παραπέμπουν στον νιτσεισμό, ο εσωτερισμός, η εξομολογητική διάθεση, ο πεσσιμισμός, η συναισθησία, δηλαδή ο συμφυρμός οσφρητικών, οπτικών και ακουστικών εντυπώσεων, είναι γνωρίσματα της πεζόμορφης ποίησής της, τα οποία προέρχονται από τη «συνάντησή» της με κείμενα του αισθητισμού. Αξίζει, βέβαια, στο σημείο αυτό να παρατηρηθεί ότι τα δύο αυτά κινήματα συχνά «συμβιώνουν» και αλληλοεπικαλύπτονται.

---

⁴⁸⁵ Βλ. Για τη σχέση της «Γενιάς του '30» με τους μετασυμβολιστές ποιητές, βλ. Φιλοκύπρου, *Η γενιά του Καρυωτάκη...*, ό.π., σ. 232-269.

⁴⁸⁶ Για το θέμα της ελληνικότητας και του μοντερνισμού, βλ. *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, επιμ. Νάσος Βαγενάς [κείμενα των: Νάσου Βαγενά, Τάκη Καγιαλή, Μιχάλη Πιερή], Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., σ. 19-29 και Τσβετάν Τόντοροφ, «Οικουμενικότητα και εθνισμός», μτφρ. Α. Πανταζόπουλος, *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* (13 Οκτωβρίου 1995), σ. 5.

⁴⁸⁷ Βλ. Λένα Αραμπατζίδου, *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή του κινήματος...*, ό.π., σ. 27-41, και της ίδιας, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., σ. 125.

Η Παπαδοπούλου στο πλαίσιο της συμβολιστικής αισθητικής της επιμένει στο θέμα του χρόνου και της φθοράς και της συνακόλουθης μελαγχολίας και της αίσθησης ματαιότητας. Όλα τα γήινα τα διαβρώνει ο «Καιρός», στον νόμο του υποτάσσονται ισχυροί και άσημοι, ενώ «μέσα εις την φονικήν διαμάχην της φθοράς και της υπάρξεως» «αι ποιήσεις κλαίουν». Τονίζεται το μεταβατικό και το εφήμερο των ανθρωπίνων, το οποίο συχνά συμβολοποιείται με αναφορές στον κόσμο της φύσης και των καιρικών φαινομένων. Υπάρχει, επίσης, το μοτίβο του φθινοπώρου, που δίνει το «κλίμα» ή την «ατμόσφαιρα» σε αρκετά πεζόμορφα κείμενά της: ξερά φύλλα, πνοές του ανέμου, ρίγη, σκιές, ομίχλη, σύννεφα, φθινοπωρινές εσπέρες, δύσεις κ.ά. Συναντώνται, ακόμη, η ονειροπόληση και η αναζήτηση του απείρου, και σπανιότερα η κληρονομημένη από τον ρομαντισμό ερειπιολατρία. Κυριαρχούν η αίσθηση του ανολοκλήρωτου, η λύπη, η ανία, ο πόνος, η οδύνη, η απώλεια, η ανάμνηση, η νοσταλγία, η μοναξιά, η αίσθηση του θανάτου.

Είναι χαρακτηριστικό το πεζόμορφο ποιητικό κείμενό της με τον τίτλο «Φθινόπωρον», το οποίο δημοσιεύθηκε το 1914, τρία χρόνια πριν από το ομότιτλο συμβολιστικό μυθιστόρημα του Κ. Χατζόπουλου.⁴⁸⁸ Οι περιγραφές της φθινοπωρινής φύσης και ο πρωτεύων ρόλος των φυσικών στοιχείων, τα οποία παραπέμπουν σε ψυχικές καταστάσεις, η μουσικότητα, η υποβολή, η αοριστία και τα «θολά τοπία», οι αποσιωπήσεις, η λανθάνουσα θλίψη και μελαγχολία, τα μοτίβα του θανάτου, της μοίρας και της φθοράς, ο εσωτερικός μονόλογος, η εσωτερική εστίαση και η επιμέλεια της διατύπωσης, θυμίζουν το μυθιστόρημα του Χατζόπουλου, αν και η γλώσσα διαφέρει, αφού η Παπαδοπούλου υιοθετεί μια «καλλιεργημένη» καθαρεύουσα, σε αντίθεση με τη στρωτή δημοτική του Χατζόπουλου. Παρατίθεται ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

[...] Συνήθως όταν σκευωρήται ο θάνατος, μία πάλη ισχυρά προηγείται, το ψυχορράγημα της ζωής. Αναστατούμενος ο φυσικός οργανισμός βαίνει χωλαίνων προς το υπόλευκον μνήμα χαράσσει επί των εξητλημένων ατραπών των διόδων του τα σήματα της επαναστροφής. Χωλαίνουσα η φύσις ολόκληρος, βαίνουσα προς τον τάφον της παρακμής στεφανούται διά μωσσοτίδων και χρυσανθέμων· λευκαί επί των ιριδώσεων των δύσεων απλούνται –σάβανα πένθιμα– αι σινδόνες

---

⁴⁸⁸ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Φθινόπωρον», *Εστιάδες*, τχ. 23, ό.π. Βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Φθινόπωρον, Η πεζογραφική μας παράδοση*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1987, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Φθινόπωρο*, πρόλογος, επιμέλεια: Δημήτρης Πολυχρονάκης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Παλαιά κείμενα, νέες αναγνώσεις, Ηράκλειο 2016 και, επίσης, Άγρας, «Η συμβολιστική πεζογραφία και το “Φθινόπωρο” του Κ. Χατζόπουλου», *Κριτικά...*, ό.π., σ. 220-257.

των νεφών· κόρακες μέλπουσιν επί των ερειπίων της ώχρας και σαύραι ελίσσονται επί του ετοιμοκλαύστου εδάφους· φθινόπωρον! [...] Τόσαι ωραία σκιαί, τόσαι ωραίαί δύσεις εις τον πολύχρωμον πίνακα της φύσεως, ο οποίος αλλοιούται και μεταβάλλεται συνεχώς, χωρίς ποτέ να εκλίπη. [...] Όταν αι πρώται σταγόνες ραντίζωσι τα εξηραμμένα τοπία και λευκαί προστίλβωσιν επί των εξηντλημένων εναγκαλισμών των κλάδων αι ολισθηραί ραβδώσεις της βροχής, βαρεία φεύγουσιν επί των πανικοβλήτων φύλλων του έαρος αι ψυχαί και οι κορμοί προσοικειούνται εις το ψύχος [...].

Στο κλίμα του συμβολισμού είναι γραμμένο και το πεζό ποίημά της με τίτλο «Υπό τας στιγμάς του Λυκόφωτος. Βραδινά»,⁴⁸⁹ με κύρια χαρακτηριστικά την έκφραση ψυχικών καταστάσεων, την απροσδιοριστία του θέματος, τις ρευστές, μεταβαλλόμενες ή ονειρικές καταστάσεις, τη νοσταλγία και τη «μουσικότητα». Είναι ευδιάκριτα, ακόμη, η αυξημένη μορφική επεξεργασία του κειμένου αυτού και η ομαλότερη γλωσσική διατύπωση, που προσεγγίζει τη δημοτική. Απηχούνται και αισθητιστικοί τρόποι και μοτίβα, όπως η συσσώρευση των εντυπώσεων, η θεώρηση της φύσης, στο πλαίσιο ενός πανθεϊστικού ηδονισμού των αισθήσεων, ως έργου τέχνης (η ώρα του ηλιοβασιλέματος, για παράδειγμα, αποκαλείται «τεχνότροπη στιγμή»), και ο εικαστικός χαρακτήρας του λόγου:

Α΄

Ω Συ!

Ω Συ παράξενη στιγμή των ονείρων, που χύνεις από παράδοξο φύραμα πόθων νοσταλγία για τες άγνωστες χώρες. Τεχνότροπη στιγμή του λυκόφωτος, που χάνεσαι εις τα εσπερινά, τα αρχόμενα σκότη με την άφατη ουράνια λιτανεία της Πούλιας. Ωραία στιγμή, που λικνίζεις απαλά κάθε πεθαμμένο, ξεψυχημένο στοχασμό, αρχόμενο να ζωντανεύη με την Άρια της Νύχτας [...].

Γ΄

Επάνω εις τον μαυρισμένο ουρανό λευκή η λωρίδα του Γαλαζία στέλλει μιλήματα εις τα αραιά συννεφάκια. Ω συ στιγμή, αιωνίως αναγεννημένη εις τα στήθη της αγωνίας! Μελανά κρέπια, πένθιμα, κρεμασμένα στες άκρες του ορίζοντα και απ΄

---

⁴⁸⁹ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά», *Ελευθερία*, φ. 549 (12/25 Νοεμβρίου 1916), σ. 2.

εκεί αιωρημένα έως τες ψηλότερες κορυφές των βουνών. Βουάλια από ανύφαντη γάζα, αιθέρια, ωραιοπλασμένη, γεμάτη σκέψεις φευγαλέας, ύπνους γλυκοσταλμένους. Στιγμή του λυκόφωτος, που σβήνεις με τη γέννηση της Νύχτας, που αρχίζεις με τον θάνατο της ημέρας! [...]

Ένα άλλο θεματολογικό χαρακτηριστικό των πεζόμορφων ποιημάτων της Παπαδοπούλου είναι η *αναζήτησή της ιδεατής διάστασης της Ομορφιάς*. Οι εμβληματικές αισθητιστικές έννοιες «Ωραίο», «Κάλλος», «Καλλονή», «Ομορφιά», «Πνεύμα», «Τέχνη», «Ποιητής» (με κεφαλαίο το αρκτικό γράμμα), βρίθουν στον λόγο της, ο οποίος είναι σε μορφικό και νοηματικό επίπεδο μια διαρκής εκζήτηση της ομορφιάς. Η ίδια, εξάλλου, και σε κριτικά κείμενά της απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην έννοια του Ωραίου, η οποία ήταν καθοριστική των αισθητικών απόψεών της. Η ιδέα του «Κάλλους» ή «Καλού» είναι συνήθως έκφραση του «Τελείου». Όπως σημειώνει, «Αγαπώ το εν Κάλλει τέλειον, λατρεύω το σύμπαν θεοποιηθέν εντός χαράκων της καλλονής». Ο πραγματικός καλλιτέχνης, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, έχει πρόσβαση στο αισθητά ωραίο, αλλά φθάνει και στη μέθεξη της απόλυτης ιδέας του Καλού. Σύμφωνα με την ιδεαλιστική αυτή αντίληψη, η τέχνη είναι το κατ' εξοχήν μέσο που οδηγεί προς το ιδανικά Ωραίο, γι' αυτό η καλλιτεχνική δημιουργία ή απλά και μόνο η θεώρηση του καλλιτεχνικού έργου επιτρέπει την υπέρβαση των ανθρώπινων ορίων, οδηγεί σε ανώτερες σφαίρες και στην προσέγγιση του Απολύτου. Η Παπαδοπούλου, που, όπως έχει αναφερθεί, αντιπροσωπεύει την ιδεαλιστική αισθητική στην Κύπρο.⁴⁹⁰ Ο ιδεαλισμός της, ένα κράμα πλατωνικού και γερμανικού ιδεαλισμού, ενισχύθηκε και από σχετικές τάσεις του συμβολισμού, ιδίως του υπερβατικού, ο οποίος χρησιμοποίησε συγκεκριμένες εικόνες ως σύμβολα του ιδεατού κόσμου, ατελή απεικόνιση του οποίου θεωρούσε την πραγματικότητα. Εξάλλου, η «ιδέα» ήταν ένας όρος στον οποίο είχαν ιδιαίτερη προτίμηση οι συμβολιστές.⁴⁹¹

Η Κυπρία δημιουργός κάνει συχνά λόγο για «τα ευαγγέλια της Ιδανικής», ενώ καθορίζει «ως σκοπόν της ζωής την υπερτάτην ηθικήν τελειότητα διά τα ανώτερα όντα». Αυτό αποτελεί σημαντικό στοιχείο της βιοθεωρίας της. Το όραμα της

⁴⁹⁰ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 216-219.

⁴⁹¹ Βλ. Chadwick, *Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 11-16. Ο Moréas στο μανιφέστο του συμβολισμού το 1886 διακήρυξε ότι σκοπός της νέας καλλιτεχνικής κίνησης ήταν να δώσει εξωτερική μορφή στις Ιδέες και ο Baudelaire και οι διάδοχοί του είχαν ανυψώσει τον ποιητή στη θέση του ποιητή-ιερέα ή προφήτη, «le poète-voyant», δηλαδή του οραματιστή, σύμφωνα με έκφραση του Mallarmé, ο οποίος έχει την ικανότητα να βλέπει –πίσω και πέρα από τα αντικείμενα του πραγματικού κόσμου– τις ουσίες που κρύβονται στον ιδεατό κόσμο.

τελειότητας, η νοσταλγία του απείρου και της υπερβατικής ομορφιάς είναι ιδέες που επανέρχονται σε πεζά ποιήματά της. Σε αρκετές περιπτώσεις η έννοια της Ομορφιάς, λόγω του εφήμερου που τη χαρακτηρίζει, συσχετίζεται με τον θάνατο, τη μελαγχολία και τη λύπη, κάτι που συναντάται και σε Ευρωπαίους και Έλληνες εκπροσώπους του αισθητισμού.⁴⁹² Ωστόσο, η κυρίαρχη στα λογοτεχνικά κείμενά της μελαγχολία μετριάζεται με την καταφυγή στο όνειρο ή στην τέχνη, στο διανοεΐσθαι ή στην πάλη για αρτίωση του ατόμου ως αντισταθμίματα στη φθορά και στον θάνατο. Αυτό επιτυγχάνεται, κυρίως, με την πίστη στην «αιωνιότητα του κάλλους», το οποίο συμβολοποιεί η φύση. Η ίδια αναφέρεται στην «παλιννόστησιν του κάλλους και την χλεύην της φθοράς», σε «βασιλείαν κάλλους και νεότητος και σφρίγγους επί της μορφής του θανάτου».⁴⁹³

Έτσι, φθάνουμε σε ένα άλλο θεματολογικό γνώρισμα της πεζόμορφης ποίησής της, που είναι η έμφαση στην *περιγραφή της ομορφιάς της φύσης*, η οποία εμψυχώνεται στο πλαίσιο ενός πανθεισμού. Τα φυσικά στοιχεία αποκτούν πρωτεύουσα σημασία. Αύρες, άνεμοι, σύννεφα, ουρανός, βροχές, θάμψη, φως, σκοτάδι, σκιές, ήλιος, θάλασσα, φυλλώματα, άνθη, δύσεις και ανατολές δημιουργούν συγχορδίες με την εκάστοτε ψυχική διάθεση του ποιητικού υποκειμένου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο συναντάμε ωραίες περιγραφές των εποχών του έτους και διαφόρων φυσικών φαινομένων και τοπίων, ενώ παρατηρείται μια προτίμηση στον κόσμο των φυτών και των ανθέων. Η ίδια αρέσκεται σε βύθισμα μυστικό στη φυσική δημιουργία, η οποία αποδίδεται ως αισθητηριακή εμπειρία (χρώματα, εικόνες, ήχοι, ευωδίες, γεύσεις, αφή).

Η ένωση με τη φύση οδηγεί στη νίκη απέναντι στον θάνατο και συμβολοποιεί τον νόμο της αναζωογόνησης ή της «αιώνιας επαναστροφής», αφού μέσα από τη φθορά όλα τα στοιχεία της ύλης μεταμορφώνονται και επανέρχονται, συμμετέχοντας στον νόμο της αιώνιας εναλλαγής και της αιώνιας ύπαρξης. Πρόκειται για απήχηση της

---

⁴⁹² Σημαντικοί εκπρόσωποι του αισθητισμού, όπως ο Poe και ο Baudelaire, είχαν εκφράσει παρόμοιες απόψεις: για παράδειγμα, ο Poe έγραφε: «[...] η μελαγχολία είναι ο πιο νόμιμος από όλους τους ποιητικούς τόνους» και «κάποια χροιά λύπης είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με όλες τις υψηλότερες εκδηλώσεις της αληθινής Ομορφιάς». Βλ. Σαχίνης, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, ό.π., σ. 29 και 30, αντίστοιχα. Επίσης, ο Baudelaire έλεγε: «Το μυστήριο, η λύπη είναι επίσης χαρακτηριστικά του Ωραίου [...]. Η μελαγχολία είναι η ένδοξη σύντροφός του, ώστε δεν μπορώ διόλου να συλλάβω έναν τύπο Ομορφιάς, όπου δεν υπάρχει δυστυχία». Βλ. Charles Baudelaire, *L'Art romantique*, présentation d'Hervé Falcou, 1964, σ. 394-395 και, σχετικά, «Νικόλαος Επισκοπόπουλος (1874-1944). Ο αισθησιασμός και η ασκητική του ωραίου» στο: Ν. Επισκοπόπουλος, *Διηγήματα*, φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002, Εισαγωγή, κυρίως, σ. 68-69.

⁴⁹³ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η πρωΐα της ζωής», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 1.

θεωρίας της «αιώνιας επιστροφής του ιδίου» του Nietzsche,⁴⁹⁴ η οποία αποτελεί και βασική αρχή της βιοθεωρίας της και περνά και σε λογοτεχνικά κείμενά της. Δεν είναι τυχαίο που την ίδια εποχή συνέγραψε τη μελέτη «Νίτσε και Σοπερχάουερ». Η προσέγγιση από την Παπαδοπούλου της ιδέας της «αιώνιας επιστροφής» γίνεται μάλλον με έναν απλοποιημένο τρόπο, στηριζόμενο στην αρχή της ανακύκλησης της ζωής και της μετεμνήχωσης, γνωστής ήδη από τη διδασκαλία του Πλάτωνα, και συνδέεται με μια αισιόδοξη θεώρηση των πραγμάτων, αφού λειτουργεί ως αντιστάθμισμα στη μοίρα της φθοράς: τίποτε δεν χάνεται, όλα επανέρχονται και επαναλαμβάνονται άπειρες φορές, ενώ αποδέχεται και την άποψη ότι όλα επιστρέφουν, αλλά με μια βελτιωμένη μορφή, τείνοντας προς την υπερίσχυση του Κάλλους:

[...] *Γλυκός ο νόμος της αιωνιότητας, απρόσβλητος από τα πελιδνά του χρόνου κατάγματα ανάσσει πλέον ανυπότακτος της χλοερώς οργώσης τηβέννου της Γης.*

Αιωνιότης!

Το σύνολον αυτό υπό την μορφήν της αιωνίου φθοράς και αναγεννήσεως διέπον όλους τους νόμους των υλικών και των αΐλων.

Αιωνιότης!

Το σύμπαν αυτό συγκλονιζόμενον, εξανιστάμενον και καθεύδον εκ νέου· κοιμώμενον εντός του λίκνου του θανάτου, θάλλον απτόητον εντός του σφρίγους της ζωής.

Αιωνιότης! [...]

Δεν υπάρχει ίσως τίποτε ωραιότερον από την λέξιν «αιωνιότης».

Αιωνιότης του κακού, αιωνιότης της φθοράς, αλλά προ πάντων αιωνιότης του κάλλους, του κάλλους! [...] Τι ωραία η ανάστασις του σύμπαντος, όταν εγείρηται εκ του ύπνου της νάρκης, διά να εξελιχθή εις μίαν ζωήν ανωτέραν και πάλιν ν' αποθάνη και πάλιν να εξεγερθή [...].⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Ο όρος «αιώνια επαναστροφή» παραπέμπει στη νιτσεική ιδέα της «αιώνας επιστροφής του ιδίου» ή της «αέναης μεταμόρφωσης», ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα της νιτσεικής φιλοσοφίας. Για την ιδέα αυτή, βλ. κυρίως, Ζήσης Σαρίκας, *Το όραμα του υπερανθρώπου. Μια ερμηνεία του έργου του Φρίντριχ Νίτσε «Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα»*, εκδόσεις Νησιίδες, Σκόπελος 2003, σ. 145-151, και για την πρόσληψή της από τον Παλαμά, βλ. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός...*, ό.π., σ. 97-103 και Βουτουρή, *Αγαπημένε μου Ζαρατούστρα...*, ό.π., σ. 149-165. Για τις επιρροές του Nietzsche σε άλλους Έλληνες λογοτέχνες, όπως ο Καμύσης, ο Θεοτόκης, ο Παλαμάς κ.ά, βλ. Βουτουρή, *Αγαπημένε μου Ζαρατούστρα...*, ό.π. σ. 127-188.

⁴⁹⁵ Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Το κάλλος εν τη φύσει», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 1. Βλ., επίσης, την πρόσληψη της νιτσεικής αυτής ιδέας, στο κείμενό της, «Πρώτη

Η Παπαδοπούλου μέσα στο πλαίσιο των αισθητιστικών αρχών, οι οποίες εγγράφονται στο οικείο συμβολιστικό της κλίμα, παρουσιάζει τη φύση και ως πηγή ηδονής στις ώρες της οργιαστικής αναδημιουργίας της, χωρίς να φθάνει, όμως, στον πανθεϊστικό ηδονισμό, ούτε στην θεώρηση της γενέτειρας γης ως ηδονικό γυναικείο σώμα, όπως τα συναντάμε στο έργο Ελλήνων εκπροσώπων του αισθητισμού. Στο προαναφερθέν πεζόμορφο κείμενό της και σε άλλα κείμενα, σε μια έξαρση λυρισμού και «αποθέωση» των πέντε αισθήσεων, κάνει λόγο για «τον εορτασμόν, τον οργασμόν της χαράς και του θριάμβου του άνθους», για «χλοερώς οργώσαν τήβεννον της γης» και για «σπαργώντα και περίνικα άνθη», «άνθη παράφρονα» και «προκλητικά» με «επωδούς παραφόρους», για «την μέθην» και «την νάρκην του αρώματος», «επί του παλλομένου στήθους της κόρης». ⁴⁹⁶ Το άνθος, εξάλλου, «εξανεμιζόμενον εις τους ανέμους, εκπροσωπεί τον σύντομον βίον όλων των ωραίων και όλων των λαλούντων εν τη καρδιά διά της γλώσσης των ευωδιών» και συμβολίζει την εφήμερη και έντονη ομορφιά, αισθητοποιεί, δηλαδή, τη *γοητεία του εφήμερου*:

*Πόσον ηδεΐα είναι η άνθησις· [...] και αι στεφάναι συνενούμεναι εις γενικήν άνθισιν, εις μίαν γενικην απόδοσιν του ωραίου, πληρούσι τους φράκτας και τας εσχατίας της γης από τα λείρια του Μαΐου [...] Λεπτή, γλαυκή, υπέργειος ευωδία από των ανθώνων, από των κηπόνων, από των ροδωνειών της γης εις ασύλληπτον άρωμα [...]. Μυρία βλάστησις μυρίων μύρων. [...] Άνθη δρέπουσιν αι αναμνήσεις· κι ενώ την ψυχήν πληρεί το άμα ενός πρωινού ή μιας δύσεως, μετά γαλήνην ή τρικυμίαν, αράττομεν εντός ενός άνθους.[...] Άνθη, άνθη! Ωραια η βασιλεία σας εντός του φωτός, επί της χλοΐνης τηβέννου της γης, υπό το γλαυκόν του ουρανού, επί του παλλομένου στήθους της κόρης· [...]*⁴⁹⁷

Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 1, και, σχετικά, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 165-166 και 208-209.

⁴⁹⁶ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Το κάλλος εν τη φύσει», *Εστιάδες*, τχ. 12, ό.π., και της ίδιας, «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», ό.π.

⁴⁹⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία των ανθέων», ό.π. Η ιδέα της ηδονικότητας του εφήμερου, η οποία ανάγεται στον Walter Pater, συναντάται και σε διηγήματα του Ν. Επισκοπόπουλου. Βλ. Walter Pater, «Συμπέρασμα», Εισαγωγικό σημείωμα και μετάφραση Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Ποίηση*, τχ. 12 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1998), σ. 254-258, Wolfgang Iser, *Walter Pater. The Aesthetic Moment*, μτφρ. David Henri Wilson, University Press, Cambridge 1987, σ. 54-56, και Ν. Επισκοπόπουλος, *Διηγήματα...*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 40: «Είχε την ωραιότητα την παροδική και οξεία των λουλουδιών που πεθαίνουν στη γέννησή τους».

Ένα άλλο θεματολογικό γνώρισμα της πεζόμορφης ποίησης της Παπαδοπούλου είναι η «θεοποίηση» της Τέχνης, και ειδικότερα της ποίησης. Θεωρεί την *Τέχνη ως μια έκφραση του Ωραίου*, σύμφωνα με τις αρχές του αισθητισμού, και έχει την τάση να την εξιδανικεύει. Γι' αυτήν η Τέχνη είναι μυστική αριστοκρατική θρησκεία, κορυφαία πνευματική δραστηριότητα του ανθρώπου, προνόμιο των λίγων και εκλεκτών, που μπορεί να «ανεβάσει» σε ανώτερες σφαίρες το άμουσο πλήθος. Η μεγάλη Τέχνη, η ποίηση ειδικότερα, αποκαλείται από την Κυπρία δημιουργό «θεοφόρος μαγγανεία», της οποίας «τα Ελευσίνια, μυστικώτερα της σκοτεινής λατρείας των ειδώλων, ζητούσιν ιερείς αγόγους και καθαρούς».⁴⁹⁸

Ενδεικτικό είναι το πεζό ποίημά της με τίτλο «Στην Τέχνη», το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κείμενο ποιητικής. Σε αυτό απευθύνεται στην Τέχνη, την οποία προσφωνεί ως «μεγαλότροπη θεά», «μεγάλη χυτοπρόσωπη τεχνίτρα», «πλουτοδότρα και αφάνταστη», «κοσμοφάνταστη δύναμη», που «ανοίγει κόσμους και κλειστά παράθυρα», ενώ τη διαπερνά ένα ρεύμα «σταθερό κι ακαταπόνητο» που τη συνδέει με «τον τύπον του τελείου». Την αποκαλεί, επίσης, «τέχνη αγνή» και «τέχνη θεά» και την ανάγει στη σφαίρα του υπερβατικού, καθώς είναι γεμάτη «φως ουράνιο» και «εις τους θνητούς φυσάει την αθανασία». Στο τέλος του κειμένου σε μια λυρική αποστροφή προς την Τέχνη, αναφέρει πως είναι «ζωή αληθινή κι αιώνια η κάθε σου γραμμή». Εξιδανικεύεται, λοιπόν, θεοποιείται η Τέχνη, της οποίας υμνούνται δύο κυρίως εκφάνσεις: η τέχνη του γραπτού λόγου (λογοτεχνία) και η γλυπτική, που συμφύρονται, σύμφωνα με το αίτημα του αισθητισμού για κρίση των Τεχνών:

*[...] Και τίποτε, τέχνη αγνή, δεν θα νικάη την λάμπιν σου, ούτε του νερού οι σταλαγματιές, ούτε του χάους τα πετράδια, ούτε του καταρράκτη η βοή. Και τίποτε, Μεγάλη τέχνη, δεν θα νεκρώνη τη ζωή σου, ούτε του καιρού η αγριάδα, ούτε της βροντής τα βογγητά, ούτε του χάρου το δρεπάνι. [...] τ έ χ ν η θ ε ά, γλυπτική ή ποίηση, κόσμους ανοίγεις ολοζώντανους κι' αληθινή συμπάρεδρος στον πλάστη ατελεύτητη θα στέκεσαι [...].*⁴⁹⁹

Αν συσχετισθούν οι πιο πάνω απόψεις της Παπαδοπούλου με ένα απόσπασμα από το δοκίμιο του Oscar Wilde «The Critic as Artist», το οποίο η ίδια αναδημοσιεύει

---

⁴⁹⁸ Για την έννοια της «καθαρής τέχνης», όπως την προσλαμβάνει η Παπαδοπούλου, βλ. και, κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 222 και 243-246.

⁴⁹⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Στην Τέχνη», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.

σε μετάφραση στις *Εστιάδες*,⁵⁰⁰ καθώς και με κάποιες φράσεις από το ποίημά της σε πεζό «Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά»,⁵⁰¹ αντιλαμβάνεται κανείς ότι είχε προσεγγίσει βασικές αρχές του αισθητισμού, όπως είναι η αξία της σκέψης και της αυτοσυνειδησίας στον καλλιτέχνη, η πίστη στην ανωτερότητα της Τέχνης σε σχέση με τη ζωή, η έννοια της «καθαρής Τέχνης», στην οποία μάλλον παραπέμπουν τα επίθετα που χρησιμοποιεί: «αγνή» και «άδολη» τέχνη. Άλλωστε, τα ποιήματά της σε πεζό, που είναι γραμμένα με αισθητιστικές προδιαγραφές, υλοποιούν μερικές από τις αρχές της «καθαρής Τέχνης», όπως η αποφυγή του ηθικού διδακτισμού και της προβολής του νοήματος, με αποτέλεσμα την απροσδιοριστία του θέματος και την κυριαρχία του τόνου ή της διάθεσης πάνω στο θέμα, «τη μουσική ποιότητα της ποίησης», σύμφωνα με τον W. Pater, έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του αισθητισμού.

Στην πεζόμορφη ποίηση της Παπαδοπούλου βασικό θεματικό μοτίβο είναι η μορφή του *καλλιτέχνη-δημιουργού*. Αυτός είναι ο ιερέας προφήτης, ο ερημίτης άγιος που υπηρετεί τη «θεοφόρον μαγγανείαν», την Τέχνη, η οποία ζητεί «ιερείς ασφόγους και καθαρούς».⁵⁰² Η πορεία του είναι μαρτυρική και θυμίζει εκείνην του Προμηθέα και του Χριστού. Δείχνει τον δρόμο μέσω της Τέχνης του προς το τέλειο και το ιδανικό, αλλά αυτό γίνεται επώδυνα για τον ίδιο. Ο τεχνίτης-δημιουργός, «ο εργάτης ο αθάνατος», όπως η ίδια αποκαλεί τον τεχνίτη του λόγου, είναι αυτός που μέσα στην τραγικότητά του «με μαραμμένο χλωμοπρόσωπο» και με το «φωτοστέφανο» του μαρτυρίου πολεμά ενάντια στη φθορά και στον θάνατο, αθανατίζει το θνητό και γίνεται «απολυτρωτής», δηλαδή αναμορφωτής της κοινωνίας, δίνοντας το αισιόδοξο παράδειγμα μιας υπεράνθρωπης ζωής που αγωνίζεται να προσεγγίσει το Τέλειο.⁵⁰³ Σύμφωνα με την ιδεαλιστική αυτή αντίληψη, η Τέχνη είναι το κατ' εξοχήν μέσο που οδηγεί προς το ιδανικό Ωραίο, γι' αυτό η δημιουργία στον χώρο της Τέχνης ή απλά και μόνο η

---

⁵⁰⁰ «Διά της τέχνης και μόνον διά της τέχνης ημπορούμεν να φθάσωμεν εις την τελειότητα. Διά της τέχνης και μόνον διά της τέχνης ημπορούμεν ν' αμυνθώμεν κατά των ταπεινών κινδύνων της ζωής». Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Σκέψεις Ουάιλντ», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 4. Για τις σχετικές απόψεις του Oscar Wilde, βλ. *Ο Κριτικός ως Δημιουργός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1984.

⁵⁰¹ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά», *Ελευθερία*, φ. 549, ό.π.: «[...] Η Σκέψη αρχίζει να ξαπολύεται αχτινοστέφανη και καρτερική [...] όταν απλώνεται ο κόσμος των πλασμάτων της φαντασίας μέσα εις τας ονειρώσεις αυτάς του λυκόφωτος, τας πλασμένας από εργασίαν μόνον του νου, εργασίαν που δεν μολύνει η ισχύς της ζωής [...]».

⁵⁰² Τη νιτσεική αυτή ιδέα της θεώρησης της ποίησης ως μυστικής αριστοκρατικής θρησκείας υιοθετούσε κάποιες φορές και ο Παλαμάς. Βλ. Παλαμάς, «Ζωντανοί νεκροί» (1897), *Άπαντα*, τ. 1, ό.π., σ. 505: «Είναι η τελευταία των θρησκειών η Τέχνη [...]. Άλλοι προσέρχονται εις θυσίαν προ του βιαιού της με την μίτραν του αρχιερέως· άλλοι με τον ταπεινόν σκούφον του καλογήρου· αρχιερείς και καλόγηροι, και οι κατέχοντες των αδύτων της τα άδυτα και οι δειλώς γονυπετούντες επί των πλακών του νάρθηκος, είναι ευπρόσδεκτοι εξ ίσου· μόνον οι βέβηλοι δεν έχουν τόπον εκεί μέσα».

⁵⁰³ Βλ., σχετικά, και στο κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 232-233 και 235-236.

θεώρηση του καλλιτεχνικού έργου επιτρέπει την υπέρβαση των ανθρώπινων ορίων, οδηγεί σε ανώτερες σφαίρες και στην προσέγγιση του Απολύτου:

[...] *Ο ευφάνταστος ποιητής γίνεται αρχιερέυς, ψάλλει τους μυστικούς λικνισμούς του εσωτέρου πάθους, θυμιά τα είδωλα, τα οποία ανασκάπτει από της σωρείας των αιώνων, διά να λατρεύση εν αυτοίς ό,τι υπάρχει θείον και αμίμητον. Ρίπτει ακτίνας διεισδυτικάς εις το ημίφως των ενιαυτών, οι οποίοι παρέρχονται θραύοντες, κλονίζοντες, ερημούντες· αι έρημοι δεν τρομάζουσιν αυτόν, είναι ερημίτης άγιος, είναι ο ιερέυς της Μονώσεως, είναι ο Ιεζεκιήλ ψάλλων τους ύμνους προς τον Ιεχωβά, ενώ οι προφητικοί λόγοι εξαγγέλλουσι την απολύτρωσιν του ανθρωπίνου γένους διά των δεσμών της Αγάπης, οι οποίοι πλανώνται επί πάσης της Κτίσεως [...]. Υψηλή, αιθριοβαφής, λιγυρόσωμος των υλικών κόσμων η δέσποινα, της υπερόχου ψυχικής τελειότητος η άνασσα, η μεγαλόσχημος και μεγαλοφάντις Ιδέα, αιθεροβατεί επί τροχιών ολονέν εκτεινομένων, ολονέν μεγαλυνομένων, ενώ όπισθεν αυτής σύρεται ο τεχνίτης προσπαθών να ανέλθη, κυλλίμενος, καταρριπτόμενος, επανιστάμενος, περιαλγών, ασθμαίνων, ιδρώτι περίρρυτος, αιματούμενος τους δακτύλους ως ο Χριστός, περιεμπαιζόμενος ως Τάνταλος, αλλά λεοντόθυμος, γιγαντόσωμος, επιφθόνητος [...].⁵⁰⁴*

Η αισθητική της Παπαδοπούλου συνδέεται και με μια άλλη βασική αρχή του αισθητισμού και του συμβολισμού, την *αντιρρεαλιστική πρόθεση* και την *αντίδραση στον θετικισμό*, ενώ, αντίθετα, υπερθεματίζεται ο ιδεαλισμός που οδηγεί προς την υπέρβαση και το μυστήριο. Η ίδια και σε κριτικά κείμενά της διαφωνεί με την τάση για πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας στην Τέχνη, απορρίπτει τον ρεαλισμό και τον νατουραλισμό, λογοτεχνικά ρεύματα που περιορίζουν το ανθρώπινο πνεύμα στην πεζή καθημερινότητα. Στο πλαίσιο των αντιρρεαλιστικών προθέσεων της, στην πεζόμορφη ποίησή της τείνει προς το ασαφές, το αόριστο και φευγαλέο, το δύσκολα προσδιορίσιμο, ενώ καταφεύγει συχνά «εις την χαώδη άβυσσον της ονειροπολήσεως», υπερθεματίζοντας τη ζωή όχι ως δράση, αλλά ως «θεωρία» και στοχασμό ή ως προσπάθεια υπέρβασης των κοινών ορίων και αναγκών, με την αναζήτηση εκλεκτών συγκινήσεων και εμπειριών.

---

⁵⁰⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

[...] *Να είναι λοιπόν ευτυχής κανείς, θα είπη να αντιγράφη ό,τι βλέπει γύρω του;*
[...] *Να μη περιπατή παρά απ' εκεί, που δε θα γλυστήρη, να μην αναπνή παρὰ
απ' εκεί που θα αισθανθή ηδονή, να μην οσφραίνεται παρά από την ασφαλή πηγή
της ευωδίας και να μην έχη σκέψεις παρά τες σκέψεις της ασφαλείας και της
διορατικότητας; Να είναι το είναι του ως ένα περίκλεισμα ατομίας και
δειλαιότητας; [...] Η να γράφη σχέδια, που δεν θα εκτελέση, οδούς, που δεν θα
περιπατήση, γραμμάς, που δεν θα ακολουθήση, λογικάς, που δεν θα συμπληρώση;
Αυτό να είναι η ευτυχία; [...] Και να είναι τίποτε το μεγάλο εκείνο χάσημα, που
αφίνει ονειροπόλημα εις τα σχεδιάσματα των μεγαλείων; [...]*⁵⁰⁵

Η Παπαδοπούλου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, επιχειρεί στα πεζόμορφα και σε άλλα λογοτεχνικά κείμενά της μια *κράση των λογοτεχνικών ειδών αλλά και των τεχνών*, με τη συνεργασία του πεζού λόγου με τον ποιητικό και με τις καλές τέχνες, όπως η ζωγραφική και η γλυπτική. Έτσι, υπάρχουν συχνές αναφορές της σε εικαστικά θέματα, σε ζωγραφίες, πίνακες, χρωστήρες, πινέλα, χρώματα, ανταύγειες, ιριδώσεις, μαρμαρυγές, λάμπεις και πρίσματα, καθώς υιοθετεί ένα ύφος «ζωγραφικό», γεμάτο εικόνες και χρώματα (πλαστική εικονοποιία).⁵⁰⁶ Δίνει έμφαση στην εικαστική αναπαράσταση, και μάλιστα στη διαδοχή των εικόνων, που αντικαθιστούν την αφήγηση, η οποία γίνεται έτσι ρευστή, χωρίς δομή ή κέντρο και απομακρύνεται από το νόημα και την αναφορικότητα, αναζητώντας τη μουσική ποιότητα στον λόγο.⁵⁰⁷ Χρησιμοποιεί, επίσης, μοτίβα από τον χώρο της γλυπτικής: μάρμαρο, ακατέργαστος λίθος, γραμμές, σμίλη, «της Πεντέλης το ωραίον τέκνον», καλλιμάρμαρα σφυρά κ.ά., κάνοντας λόγο για «πλαστική αρμονία» και απηχώντας αισθητικές αρχές του παρνασσισμού. Ιδιαίτερη σημασία δίνει και στη μουσική, η οποία παρέχει τη δομή της σύνθεσης στα πεζόμορφα ποιήματά της, τα οποία έτσι και αλλιώς στοχεύουν στη

---

⁵⁰⁵ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το χάραγμα της ιδέας. Σκοπός της ζωής» (απόσπασμα), *Ελευθερία*, φ. 535 (6/19 Αυγούστου 1916), σ. 5. Οι θέσεις αυτές απηχούν απόψεις του Oscar Wilde για την έξαρση της ζωής όχι ως δράσης ούτε ως κοινής και ασήμαντης πραγματικότητας, αλλά ως «θεωρίας», ως ύψιστης και υπέρτατης Τέχνης, αλλά και ως πορεία αναζήτησης του παράδοξου και του ασυνήθιστου. Βλ. Wilde, *Ο Κριτικός ως Δημιουργός...*, ό.π.

⁵⁰⁶ Στις *Εστιάδες* υπάρχουν πολλές αναφορές σε μουσικούς, γλύπτες και ζωγράφους που, σε κάποιες περιπτώσεις, συνεξετάζονται με ποιητές και πεζογράφους. Βλ., ενδεικτικά, «Οι μεγάλοι καλλιτέχναι της Αναγεννήσεως. Κορρέγιος. Μελέτη του διαπρεπούς Έλληνος γλύπτου Θωμά Θωμοπούλου», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2, [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η ανεύρεσις της Τζοκόντα», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 4, «Καλλιτεχνικά [Μουρίλο]», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 3, «Από τα ανέκδοτα των μεγάλων [Μιχαήλ Άγγελου]», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 4, και «Πώς παρετήρουν οι μεγάλοι καλλιτέχναι και συγγραφείς [Μωπασσάν]», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 2.

⁵⁰⁷ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά», *Ελευθερία*, φ. 549, ό.π., και της ίδιας, «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π.

ρυθμικότητα.⁵⁰⁸ Παράλληλα, ενσωματώνει στα κείμενά της αυτά μεγάλο αριθμό «μουσικών» λέξεων: αρμονία, βάρβιτοι, λύρες, άρπες, άριες, χορδές, ήχοι, μουσικές, μελωδίες, ωδές, ρυθμός κ.ά. Παρατίθεται ένα απόσπασμα από το πεζό ποίημά της «Η ηθική της ιδέας», στο οποίο είναι ενδεικτική η προσπάθειά της για έναν «ζωγραφικό λόγο» και για κράση των τεχνών:

[...] *Αύτη [η Ιδέα] λειαινούσα εν προκαταρκτική εργασία τον άκομψον λίθον, εις ον θα εμφυσήση την ψυχήν, θάπτει υπό τα φέουδα της κακοσύμου ευγενείας τα ψυχρά και τα οιδαλέα τεμάχια και επικρούουσα επί του δυσήχου όγκου στιβαράν την άκαμπτον σκαπάνην, εκ των αλευκάντων κόλπων του λίθου, γλυκύ προβάλλει προ του κανθού των μαρτύρων το καλλιτέχνημα. Εξυψούσα ως μουσική υπηρέτρα, λαλούσα διά των χορδών μυρίων αρπών καλοφώνων, θάπτουσα εντός των βαρέων λιπασμάτων της ψυχής τα χονδρά και ακατέργαστα πονήματα [...] υψούται κυρίαρχος και κυβερνήτης παντός του υλικού και σαθρού η Ιδέα [...].⁵⁰⁹*

Ένα άλλο βασικό θεματικό στοιχείο στα πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου είναι η *γυναικεία μορφή*, η οποία συναιρεί την ομορφιά και συχνά συμβολίζεται με την ψυχή του άνθους, που είναι «λεπτή και εύοσμη». Η γυναίκα, σύμφωνα με την Κυπρία δημιουργό, είναι «φωνή του Θεού, φωνή της στοργής [...] φωνή της αγάπης, η οποία ιλέως εδόθη, διά να ευπρέπιση την ακόρεστον ληστείαν των εθνών, φωνή του Καλού και της Θεότητας, λαλούσα υπό το περιδάκρυ όμμα της μητέρας».⁵¹⁰ Η γυναικεία μορφή προσφέρει, ακόμη, έμπνευση στον ποιητή, η ψυχή του οποίου γίνεται το «ενδιαίτημά» της. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι η γυναίκα είχε ξεχωριστή σημασία στην πεζογραφία του αισθητισμού, ο οποίος θεωρήθηκε ότι συγγενεύει με τη γυναικεία γραφή.⁵¹¹ Η παρουσία της γυναίκας, και κυρίως της «κόρης», στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου δεν είναι άσχετη με την πλούσια φεμινιστική δράση και τις άοκνες

⁵⁰⁸ Βλ. και τα κείμενά της στις *Εστιάδες* «Σχετικόν κάλλος» και «Το μουσικόν αίσθημα εις τους ανθρώπους», τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 2 και τχ. 32, *ό.π.* και τχ. 33, *ό.π.*, αντίστοιχα, όπου υπάρχουν απόψεις της γενικά για τις καλές τέχνες.

⁵⁰⁹ Βλ. Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η ηθική της ιδέας», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 1.

⁵¹⁰ Βλ. παρόμοια αναφορά στο κείμενό της Παπαδοπούλου «Γυναικείος Ηρωισμός», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 1, όπου κάνει λόγο για την «ψυχήν την γυναικείαν, την ευώδη και ευαίσθητον».

⁵¹¹ Βλ. Kathy Alexis Psomiades, *Beauty's Body. Femininity and Representation in British Aestheticism*, Stanford University Press, Stanford, California 1997. Για τη μορφή της γυναίκας στο έργο του Ν. Επισκοπούλου, βλ. Renée-Paule Debaisieux, «Femmes et fantasmes dans l'oeuvre d'Episkopopoulos. Les voies du décadentisme», *Revue des Etudes Néo-helleniques*, 1 (1993), σ. 77-92.

προσπάθειές της για βελτίωση της θέσης της γυναίκας.⁵¹² Για παράδειγμα, το ποιητικό αφήγημά της «Το άνθος του λωτού», που είναι ένας ύμνος στη γυναίκα, συσχετίζει σαφώς τη γυναικεία μορφή, την οποία εξιδανικεύει, με την ποίηση. Ο αφηγηματικός ιστός, που συνδέεται με την ινδική παράδοση, αναφέρεται στη δημιουργία «της κόρης» από τον θεό, ο οποίος, μετά τη δημιουργία «του νεαρού λεπτοργήματος», «του καλύτερου του έργου», βρίσκεται σε αμηχανία πού να το τοποθετήσει, σκέφτεται διάφορες λύσεις μέχρι που ακούει τον Ινδό ποιητή ένα πρωί να του τονίζει ύμνους και αποφασίζει να τοποθετήσει την κόρη, «τον ένσαρκον λωτόν, την λεπτήν ψυχὴν άνθους» στην ψυχή του ποιητή, τον οποίον προστάζει: «Ίδού μορφή διά την έμπνευσιν και ύμνος διά την λύραν»:

[...] *Την στιγμήν εκείνην οι πρώτοι ύμνοι του Ινδού ποιητού εχαιρέτιζον το φως...*

Βαλκαμί, εφώνησεν ο Θεός, ελθέ εδώ να τονίσης. Ίδού το καλύτερον έργον μου, σύρε εδώ.

Και ο Βαλκαμί, ο μέγας ποιητής, εσύρθη προ των ποδών του νεαρού λεπτοργήματος και εγονυπέτησεν, αλλά δεν ηδυνήθη να ομιλήση.

Υιέ του Ηλίου – επανέλαβεν ο Θεός– με κάμνεις να οργίζωμαι... Ίδού μορφή διά την έμπνευσιν και ύμνος διά την λύραν.

Ομίλησον!

Αλλ' ο Βαλκαμί εσιώπα.

Αι σκέψεις τού Θεού εφωτίσθησαν τότε.

–Κόρη, είπε προς τον ένσαρκωθέντα λωτόν, λεπτή ψυχή άνθους που ανεπήδησας πανεύμορφη εκ των ωραίων πετάλων.[...] Αι μεγάλαι πνοαί θ' αποξηράνωσι τα χείλη σου, αλλά δεν θ' αποθάνης. Και έστω η κατοικία σου η ψυχή του ποιητού [...].⁵¹³

Δεν πρέπει να παραλειφθεί το θέμα του έρωτα που παρουσιάζεται, αν και σπανιότερα, σε μερικά ποιήματα σε πεζό που έγραψε η Παπαδοπούλου. Δεν υπάρχει ο σωματικός έρωτας και ο ακραίος αισθησιασμός, όπως σε κείμενα άλλων αισθητιστών, για παράδειγμα του Επισκοπόπουλου και του Ροδοκανάκη, αλλά γενικές αναφορές στον έρωτα και στην αρμονία που υπάρχουν στο σύμπαν, στην ερωτική φορά της ψυχής

⁵¹² Βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Εστιάδες...» και «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 407-458 και 459-499, αντίστοιχα.

⁵¹³ Βλ. Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το άνθος του λωτού», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3.

προς το Υπέρτατο Κάλλος και το Απόλυτο Αγαθό. Ο έρωτας με τη γήινη διάστασή του μάλλον περιφρονείται θεωρούμενος ως εφήμερο άθυρμα και αυτός της ζωής, η οποία κατακλύζεται από ματαιότητα:

[...] *Το ναυάγιον ρέπει, τελείται. Εις τας τρομεράς, ολοζήρους θίνας τα συντρίμματα συνάζονται των ιδεών, ενώ βακχικά τα κύμβαλα της βοής εμπαικτικώς γελώσι. Η Δόξα, ο Έρωσ, το χάος, το μίσος σατανικώς σιγούν...*

*Σημαίνει η δωδεκάτη... Πέραν του χρόνου αι σποδοί ανεμίζονται των νεκρών. Χύνονται άφθονα τα δάκρυα του χειμώνας, ενώ αι Ποιήσεις κλαίουν. Σκορπίζονται όλα: Η Ελπίς, το Χάος, ο Έρωσ, το Μίσος [...].*⁵¹⁴

Στο πεζό ποίημά της «Το παραμύθι της αγάπης» του 1914, που είναι γραμμένο σε δημοτική, είναι ευδιάκριτη μια υπόγεια ειρωνεία που φθάνει ως τον σαρκασμό του έρωτα και της αγάπης, ενώ στο ίδιο κείμενο μπορούν να ανιχνευθούν αισθητιστικά μοτίβα, όπως το νοσηρό και το φρικώδες που συνδέεται με τη γοητεία και την ηδονή (κόκκαλα, σκοτωμένοι, σκέλεθρα μέσα στον «πύργο της αγάπης»), ίσως και μακρινές απηχήσεις από το κλίμα «βορειών» λογοτεχνών, όπως ο Ίψεν.⁵¹⁵ Θέμα του είναι ένας φανταστικός πύργος, «ο πύργος της αγάπης», όπου όλοι λαχταρούν να εισέλθουν, αλλά, όταν το κατορθώσουν, διαπιστώνουν ότι είναι μια παγίδα, ένα δέλεαρ, το οποίο «κρύβει κορμιά σκοτωμένα και κόκαλα ασπρισμένα». Γι' αυτό όσοι έχουν την οδυνηρή αυτή γνώση κλείνουν τα μάτια «για να μη ξαναϊδούνε την αγάπη»:

[...] *Και όλοι λαχταρούσανε τον «πύργο της αγάπης».*

*Και όλοι στέκονταν κορίτσια, νέοι –καμιά φορά και γέροι
καλοπρόσωποι– περιμένοντας την ώρα της σειράς τους.*

*Και σαν ερχότανε, τρεμουλιασμένοι έτρεχαν να καταλάβουν με της ψυχής
τους την ορμή το βασιλείο των.*

Και κανένας δεν ήξευρε τι θα είπη βασιλείο της αγάπης. [...]

* * *

*Μία μέρα φάνηκαν από μέσα, σαν άνοιγεν η πόρτα η καμαρωτή, κορμιά
σκοτωμένα και κόκαλα ασπρισμένα από τον καιρό...*

⁵¹⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π.

⁵¹⁵ Βλ. Νίκος Παπανδρέου, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα. Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση (1890-1910)*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1983.

*Σταμάτησαν τα πλήθη ξαφνισμένα και στην ορμή τους κλείσανε τα μάτια,
για να μη ξαναϊδούνε την αγάπη.*

*Και από τότες περιτριγυρισμένος από τες όμορφες πρασινάδες και τες
άκαρπες αγριοελιές στεκόταν ολομόναχος στον κάμπον ο πύργος και κανένας δεν
ερχότανε να δοκιμάση την χαρά του και κανένας δεν ερχότανε να δοκιμάση την
λύπην του. Γιατί όλοι ξεύρανε τι θα είπη «πύργος της αγάπης».⁵¹⁶*

Ωστόσο, παρά την ειρωνεία που εκφράζει για την αγάπη και τον έρωτα, η Παπαδοπούλου δεν έμεινε εντελώς ανεπηρέαστη από τον αισθησιασμό και από το γενικότερο κλίμα της «*décendence*», όπως δείχνουν μερικά λογοτεχνικά κείμενά της, στα οποία μπορούν να ανιχνευθούν αγνές απηχήσεις από την ατμόσφαιρα των ποιημάτων του Baudelaire και Ελλήνων εκπροσώπων του αισθητισμού.⁵¹⁷

Επίσης, υπάρχει ένα πεζόμορφο κείμενο της Παπαδοπούλου, το οποίο θα μπορούσε με επιφύλαξη να ονομασθεί «*κοινωνιστικό*», καθώς αναφέρεται σε κοινωνικά θέματα ή προβλήματα, εισάγοντας και στοιχεία ρεαλισμού στο αισθητιστικά συμβολιστικό οικείο της κλίμα. Στο ενδιαφέρον κείμενό της με τίτλο «Κοινωνία και άτομα» αρκετά πρώιμα αναφέρεται στον «εργάτην» και στην «εργώδη πάλην», στην οποία αποδύεται «ιδρώτι διάβροχος», καθώς «επιχρυσούται ο χάλκινος θώραξ του», στην «πύκνωσιν των εργατικών μαζών της ανθρωπότητος», προς αντιμετώπιση «της τεχνητής υπερισχύσεως τών εν σώματι αντιπραττόντων κοινωνικών κακών», όπως είναι «η κοινωνική ευσημοσύνη» και «η πολιτικής ευπείθεια», καθώς τα πάσχοντα κοινωνικά μέλη, περιθωριοποιημένα, θυμίζουν «τα συνήθη συμπόσια των πτωχών εν τη τραπέζη πλουσίου» κ.λπ.. Χρησιμοποιεί, δηλαδή, όρους και έννοιες που παραπέμπουν σε μεταγενέστερα «προλεταριακά» ποιήματα σε πεζό. Έχει παρατηρηθεί ότι το ελληνικό πεζό ποίημα περιελάμβανε στη θεματική του την κοινωνική ανισότητα, σύμφωνα με το μπωντλαιρικό πρότυπο, και οδήγησε στη δημιουργία ενός είδους

---

⁵¹⁶ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το παραμύθι της αγάπης», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2. Βλ. και Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Κοινωνία και άτομα», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 1, όπου δεν διστάζει να συμπεριλάβει τον έρωτα στα διάφορα κοινωνικά «κακά», που «ενυπάρχουσι και εις την πληρεστέραν κοινωνίαν, ως εις τας ακτίνας του ηλίου κηλίδες». Σε αντιδιαστολή με τη θεματική αυτή των προαναφερθέντων πεζόμορφων ποιημάτων της Παπαδοπούλου, βλ. το ποίημα σε πεζό του Καβάφη «Σύνταγμα της Ηδονής», που θεωρήθηκε ως «ηδονιστική ποιητική άσκηση πάνω στο μοντέλο της πρόζας». Βλ. Κατσιγιάννη, «Πτυχές του καβαφικού μοντερνισμού...», *ό.π.*, σ. 94 και 106.

⁵¹⁷ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Φωνή Σώζουσα», *Εστιάδες*, τχ. 3, *ό.π.* και, σχετικά, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 396-405.

νεοελληνικού «προλεταριακού» πεζόμορφου ποιήματος.⁵¹⁸ Ακολουθεί ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Το σύνολο ανθρώπων συζώντων εν αλληλεπιδράσει επί σκοπού τού εξασκείν το αγαθόν αποτελεί την κοινωνίαν· [...] σκοπός η εν αυτή ενάσκησις των ποικιλονύμων ιδιοτήτων του ανθρώπου προς άρσιν των αθλιότητων της ζωής [...] πόθος η πύκνωσις των εργατικών μαζών της ανθρωπότητας προς εξυπηρέτησιν των ευρύτερων γενικών συμφερόντων των κοινοτήτων.

* * *

[...] Θάμβος και δύναμις υπερνικώσιν ενίοτε τα δέη της ζωής· ανίσταται τότε εκ της εργώδους πάλης ιδρώτι διάβροχος ο εργάτης κι επιχρυσούται ο χάλκινος θώραξ του. Όμοια όνειρα δεσπόζουσι πολλάκις εν τη κοινωνία και επιπλέουσιν επί του συννεφώδους ουρανού της.

* * *

Μονάδες ασήμαντοι επωφελοόμενοι του φωτός της αυγής ορμώσι προς την πάλην. Η μεσημβρία ευρίσκει αυτούς ακμαίους· Η δύσις ισχυρούς. Όντα περίβλεπτα ενασκηθέντα εν τη ραστώνη μηδενίζονται προ της ανατολής του ηλίου. Το μέτρον της επιτυχίας δίδει κατ' άμεσον λόγον η ενοικούσα εν θνητώ περιβλήματι εύτολμος ψυχή. [...]. Βάθρα τα άτομα και κλίμακες αι κοινωνίαι και αι συστοιχίαι των εργατικών.⁵¹⁹

---

⁵¹⁸ Για το νεοελληνικό «προλεταριακό πεζό ποίημα», βλ. Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., κυρίως σ. 250-251 (και υποσ. 511), 259. Για το θέμα της κοινωνικής ανισότητας, βλ. τα ποιήματα «Το παιχνίδι των φτωχών» και «Τα μάτια των φτωχών» του Baudelaire, στο: Μπωντλαίρ, *20 πεζά ποιήματα από τη συλλογή Petits Poèmes en prose (Le Spleen de Paris)*, μτφρ. Εύας Μυλωνά, εικόνες Αντώνη Κέπετζη, Ίκαρος εκδοτική εταιρία, Αθήνα 2005³, σ. 23-26 και 29-31, αντίστοιχα, το ποίημα «Εργάτες» από το έργο *Illuminations* του Rimbaud (βλ. Arthur Rimbaud, *Εκλάμψεις*, μτφρ. Αλέξης Ασλάνογλου, εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα 1981, σ. 57), και το «Φτωχό, γλωμό παιδί» του Mallarmé, *Σκιές στο φως. Γκιγιόμ Απολλιναιρ, Σαρλ Μπωντλαίρ, Ζεράρ ντε Νερβάλ, Λωτρεαμόν, Αλοΐσιους Μπερτράν, Στεφάν Μαλλαρμέ, Μαρσέλ Προυστ, Πωλ Βερλαίν*, μτφρ. Αποστολία Γαλιάτσου, Martine Sklavos, Αλίκη Σχοινά, Μελίσσα Ζάχου, Βασιλική Συμπυρούνια, Γεωργία Μπουγά, Εύα Σαββίδη, Φανή Σωφρονίδου, Κατερίνα Γούλα, ανθολόγηση Έφη Κορομηλά, επιμέλεια Έφη Κορομηλά, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 151.

⁵¹⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Κοινωνία και άτομα», *Εστιάδες*, τχ. 16, ό.π. Το κείμενο αυτό μπορεί να παραβληθεί με το πεζόμορφο ποίημα του Πάνου Δ. Ταγκόπουλου «Πρωτομαγιά του εργάτη», στο βιβλίο του: *Πρόζες*, Εκδότης Βιβλιοπωλείο Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1915, σ. 19-20, του Ναπολέοντος Λαπαθιώτη «Τραγούδι για το ξύπνημα του προλεταριάτου», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 3 (1932) και του Νίκου Νικολαΐδη, «Αν τα σύρματα που σκορπάν το φως...», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2 (Φεβρουάριος 1928), σ. 43-44. Τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτοι σοσιαλιστικοί πυρήνες στην Κύπρο. Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935 ...», σ. 27.

Είναι κατάδηλο, εξάλλου, ότι η Παπαδοπούλου δεν έζησε αποκλειστικά με την τέχνη της, μέσα σε έναν «γυάλινο πύργο» αριστοκρατικής απομόνωσης, αδιαφορώντας για τα προβλήματα του καιρού της και τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Παρακολουθούσε, όσο της επέτρεπαν οι δυνάμεις της, τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στην Κύπρο, στον ευρύτερο ελληνισμό και στον διεθνή χώρο, με κριτική και διεισδυτική ματιά, παίρνοντας συχνά θέση. Ήδη από το 1914 αναφερόταν στον σοσιαλισμό σε κείμενά της, ενώ αργότερα θα δώσει δύο διαλέξεις στη Λευκωσία με θέματα: «Τι είναι ο σοσιαλισμός;» και «Ο σοσιαλισμός εν Γαλλία κατά τον 18ον και 19ον αιώνα».⁵²⁰ Σε διάφορα δε δημοσιεύματά της δεν δίσταζε να στηλιτεύσει με καυστικό κάποτε τρόπο κοινωνικά προβλήματα της εποχής της.⁵²¹ Επιπρόσθετα, στην εφημερίδα της δημοσίευσε διηγήματα τρίτων με κοινωνιστικό περιεχόμενο, τα οποία αναδεικνύουν θέματα όπως η φτώχεια, η κοινωνική αδικία και η ανισότητα, η εκμετάλλευση των γυναικών κ.ά. Στη φτώχεια αναφέρεται και ομώνυμο ποίημά της.⁵²²

Η Παπαδοπούλου έχει γράψει και «ελληνολατρικά» αισθητιστικά κείμενα, όπως έχει αναφερθεί και πιο πάνω, στα οποία, εκτός από την έννοια της Ομορφιάς, την απασχολούν τα πεπρωμένα του ελληνισμού, η Μεγάλη Ιδέα, τα αλυτρωτικά αιτήματα, και εκφράζεται η έγνοια της για την κυπριακή εθνική υπόθεση. Η φυλή, η γη και το κλίμα (η φύση) αναδεικνύονται σε πρωταγωνιστικούς παράγοντες πολιτισμικής διαφοροποίησης και συντελεστές καλλιτεχνικής δημιουργίας, απόψεις που παραπέμπουν σε κείμενα του Περικλή Γιαννόπουλου. Θεωρεί ότι η ελληνική φύση με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της επηρέασε και ευνόησε τη δημιουργία της γλώσσας, των δημοτικών τραγουδιών και εν γένει του μοναδικού πολιτισμού του ελληνικού λαού.⁵²³

---

⁵²⁰ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Η φιλανθρωπία εν Κύπρω», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 1-2 και *Ελευθερία*, φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 2, στήλη «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», αντίστοιχα. Στον σοσιαλισμό αναφερόταν και στις παραδόσεις της στο Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας, σύμφωνα με τετράδια μαθητριών της που περιήλθαν στην κατοχή μου.

⁵²¹ Βλ., για παράδειγμα, Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το φρενοκομείον της Κύπρου», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 1, όπου στρέφεται ανοικτά και με τόλμη κατά της αγγλικής διοίκησης για την παραμέληση των τροφίμων του ιδρύματος αυτού, της ίδιας, «Παιδικαί βιβλιοθήκαι και σχολικαί ελλείψεις», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 1, «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1 και «Σκέψεις περί της ανατροφής των γυναικών. Ωρισμένη κατεύθυνσις εις τας κλίσεις», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 1.

⁵²² Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η φτώχεια», *Εστιάδες*, τχ. 18, ό.π.. Βλ., επίσης, ποίημα της Ελένης Σβορώνου με τίτλο «Ο πλούτος και η φτώχεια», που δημοσίευσε στις *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 2. Για τα κοινωνιστικών τάσεων διηγήματα των *Εστιάδων*, βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «Η κριτική της λογοτεχνίας» και «*Εστιάδες...*», σ. 306-307 και 430-431, αντίστοιχα.

⁵²³ Οι θέσεις αυτές της Παπαδοπούλου, όπως εξάλλου και εκείνες του Π. Γιαννόπουλου, μπορούν να θεωρηθούν προδρομικές των απόψεων διανοητών και λογοτεχνών της δεκαετίας του 1930, που χαρακτηρίζονταν από «εθνοκεντρικό ιδεαλισμό», όπως ο Θεμιστοκλής Τσάτσος, ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Οδυσσεύς Ελύτης, ο Άγγελος Τερζάκης κ.ά. Για την «αισθητική της ιθαγένειας», βλ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., σ. 74-93.

Παράλληλα, τη συγκλονίζουν τα μεγάλα εθνικά γεγονότα της εποχής της. Η ίδια ήταν ευαίσθητος δέκτης που δεχόταν όλους τους κραδασμούς που δημιουργούσαν οι αγώνες για την απελευθέρωση της Κρήτης, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο διαμελισμός της Ηπείρου το 1914, οι βιαιότητες των Τούρκων στον Πόντο και στη Μικρά Ασία, η προέλαση του ελληνικού στρατού και η απελευθέρωση της Σμύρνης το 1919. Η Μεγάλη Ιδέα παρουσιάζεται ως βασικό στοιχείο της ιδεολογίας της και η προσήλωση στις έννοιες της πατρίδας και της ελευθερίας αποτελούν σταθερές συνιστώσες σε αρκετά πεζόμορφα κείμενά της. Εμβληματικές λέξεις, όπως «εθνική ψυχή», «Φυλή», «Γένος», «Αγία Σοφία», «μαρμαρωμένος βασιλιάς», «ξανθός άναξ», «χρησμοί», «θρύλοι», «πανελλήνιος ιδέα», «μεγάλη πατρίδα», «εθνική ιδέα», «Μεγάλη Αλήθεια» [=Μεγάλη Ιδέα] επανέρχονται στον πεζόμορφο λόγο της. Είναι ενδεικτικό το κείμενό της «29 Μαΐου. Ο τάφος του Παλαιολόγου», γραμμένο στον απόηχο των θριάμβων των Βαλκανικών πολέμων:

[...] Εδώ κοιμάται η ελπίς και η χορδή της ποιήσεως. «Κοινή γαρ γνώμη πάντες αυτοπροαιρέτως αποθανούμεν και ου φεισόμεθα της ζωής ημών» [...].

Δεσπότης είναι! Αόρατος η πορφύρα του και στίλβον το διάλιθον στέμμα ελεύθερα κινούνται εντός του λάμποντος αιθέρος, του κυανίζοντος ονείρου των ψυχών [...]. [...] αι τελευταίαι πλησίστιοι νίκαι της διαμελισθείσης αυτοκρατορίας επαναδίδουν το αιματόβρεκτον σκήπτρον του ξανθού αποκεφαλισθέντος άνακτος και οι χρυσοί δικέφαλοι αετοί ενσφηνωμένοι επί των βασιλικών εμβάδων –μόνον έμβλημα της εις συρφετόν αθών πτωμάτων αιματοκυλισθείσης τιμής– επιστιλβούνται και αποκαθαίρονται από του ρύπου της περιφρονήσεως, μέλλοντες να κοσμήσωσι και πάλιν περίλαμπροι το αθάνατον έμβλημα του εν αγωνία και αίματι επανακτηθέντος θρόνου [...].⁵²⁴

Ακολουθούν αποσπάσματα από τα πεζόμορφα ποιητικά κείμενά της «Παλαιός χρόνος και νέαι ελπίδες» και «Επινίκεια. 14 Σεπτεμβρίου 1920». Το πρώτο αναφέρεται και πάλι στους νικηφόρους για την Ελλάδα Βαλκανικούς πολέμους και το δεύτερο είναι ένα σχεδόν παραληρηματικό από ενθουσιασμό κείμενο, εμπνευσμένο από την απελευθέρωση της Θράκης και της Σμύρνης:

---

⁵²⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «29 Μαΐου. Ο τάφος του Παλαιολόγου», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 1.

[...] *Αναγεννώμεθα! Εντός του μεγάλου φωτός, το οποίον εξήστραψεν αίφνης από τα κοιμώμενα ηφαίστεια και κατέκλυσε τας πεδιάδας και ερρόδισε την θάλασσαν και περιέλουσεν τον ουρανόν και εφωσφόρισεν εις το σύμπαν και εσελάγισεν εις το άπειρον, πνοή ζωής επέδραμεν εις τα αφώτιστα βάθη των αλυτρώτων δούλων και ανεγεννήθημεν εις το χάδι της ωραίοι και απειλητικοί. Και εμεγαλύνθημεν και εγνωρίσαμεν εντός ενός έτους τους ηρωικούς συγκλονισμούς και ελικνίσαμεν τα ωραιότερά μας όνειρα μέσα εις τους πολεμικούς παιάνας του θνήσκοντος ενιαυτού [...].*⁵²⁵

*Περνά μίαν ακόμη φοράν νικητής ο Ελληνικός Άρης και μίαν ακόμη φοράν τα νεκρά όνειρα ζωντανεύουν. Από τον όρθρον των ψυχών μίαν ακόμη φοράν ευλογείται ο προστάτης Θεός. [...] «Πάλι με χρόνια, με καιρούς...»· είχε καταστεί το λαϊκόν κήρυγμα, το ευαγγέλιον της εθνικής κατηγήσεως· το εφέλλιζον τα παιδιά, το ετονθόρυζον τα βρέφη και επανελαμβάνετο εις γενεάς γενεών η ωραία επωδός – επαγγελία γλυκύτερα της Βιβλικής Χαναάν. [...] Ακόμη περνά ως όνειρον και ακόμη φαίνεται ως παραίσθησις η Μεγάλη Αλήθεια [...].*⁵²⁶

Η Παπαδοπούλου αναπτύσσει με λυρικό τρόπο τις σκέψεις της για το θέμα της αγάπης προς την πατρίδα και στο κείμενό της «25η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος». Θεωρεί την αγάπη αυτή υπέρτατη δύναμη που πηγάζει από «τον ιερόν κώδικα της υψιγόνου ελευθερίας» και μπορεί να θαυματοουργήσει οδηγώντας τα έθνη, κάνει λόγο για «την απαράμιλλον φυλετικήν έντασιν της Πατρίδος». Επίσης, καταφέρεται εναντίον των τυράννων και κάθε μορφής δουλείας, με τον τρόπο του εμμανούς πατριώτη Ανδρέα Κάλβου. Την έννοια της πατρίδας την ανάγει σε μυσταγωγία με θρησκευτικό περιεχόμενο, όταν αναφέρεται στην «θείαν, την αγίαν του πυρός μετάληψιν», στα «μυστήρια» της πατρίδας και «εις όλας τας λιτανείας της ιδικής της θρησκείας», ενώ στρέφεται, ακόμη, ενάντια στον κοσμοπολιτισμό και σε όσους ξεχνούν τις εθνικές

⁵²⁵ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Παλαιός χρόνος και νέαί ελπίδες», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου - 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 1.

⁵²⁶ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Επινίκεια. 14 Σεπτεμβρίου 1920», *Ελευθερία*, φ. 753, ό.π. Πρβλ. την ποιητική συλλογή του Άγγελου Σημηριώτη *Τα τραγούδια του λυτρωμού*, Παρίσι [Σμύρνη] 1920, όπου, σύμφωνα με τον Παλαμά, ο ποιητής «αλαλάζει για την απόδοση της Σμύρνης στην ελληνικήν ελευθερία», ενώ σημειώνει ακόμη ότι: «Η Σμύρνη, λυτρωμένη, ξαναδοσμένη στους Έλληνές της, δεν έχει να παρουσιάση, μέσα στη λογοτεχνική μας κίνηση, κινήματα της φαντασίας, γεννημένα από τη χαρά του πραγματικού που τριγύρω μας αλαλάζει, καλοκάμωτα, ζωντανά, σαν “Το ξύπνημα του Μαρμαρωμένου” και τη “2 Μαΐου 1919”, ακόμα περισσότερο σαν την “Ωδή στη Σμύρνη”, “Το μήνυμα του Ομήρου”, το τυρταϊκό “Θούριο”». Βλ. Παλαμά, «Πατριδολατρεία» (1926), *Απαντα...*, ό.π., τ. 13, σ. 60.

επιταγές.⁵²⁷ Τα πατριωτικά και μεγαλοϊδεατικά ιδανικά της Παπαδοπούλου θα μπορούσαν να παραλληλισθούν με εκείνα του Παλαμά, ο οποίος αναφερόταν σε δύο «θρησκευείς» που σταθερά πίστευε: τη Μεγάλη Ιδέα και την ποίηση.⁵²⁸

Στο αξιόλογο, λυρικό, «ελληνολατρικό» και «κυπροκεντρικό» πεζό ποίημά της σε πεζό με τίτλο «Ο νέος κατακτητής», γραμμένο σε γοητευτική καθαρεύουσα, το οποίο δημοσιεύθηκε στις *Εστιάδες* το 1914, είναι ευδιάκριτη και μια πολιτική διάσταση, κάτι όχι σύνηθες για τα λογοτεχνικά δεδομένα της εποχής. Η νεαρή τότε εκπαιδευτικός τοποθετείται αρνητικά απέναντι στη βρετανική αποικιακή διοίκηση, και μάλιστα την ίδια χρονιά που η Κύπρος είχε ανακηρυχθεί αποικία του στέμματος. Είναι γνωστό ότι το ύφος και η στρατηγική του ενωτικού κινήματος στην πρώιμη αγγλοκρατία (1878-1920) στηριζόταν στην αισιόδοξη και ιδεαλιστική θέση ότι η «φιλελευθέρα Αγγλία» θα απέδιδε την Κύπρο στην Ελλάδα, όπως έκαμε με την Επτάνησο το 1864.⁵²⁹ Η νεαρή τότε Παπαδοπούλου, εκφράζοντας ένα πνεύμα πολιτικού ρεαλισμού, αποκαλεί τη Βρετανία «νέον κατακτητήν», ο οποίος προστέθηκε στη χορεία των προηγούμενων κατακτητών του νησιού, ειρωνεύεται τον «φιλελεύθερον νέον προστάτην», ο οποίος «συγχωρεί εις τους μικρούς την ανάτασιν και τον αέραν εις τους δυστυχείς» και διατυπώνει σοβαρές αμφιβολίες για τις προθέσεις της αγγλικής διοίκησης της Κύπρου. Ταυτόχρονα, υπενθυμίζει τις πικρίες και τις διαψεύσεις που γνώρισε ο κυπριακός λαός. Πρόκειται για ένα πεζό ποίημα, γεμάτο αγάπη για τον γενέθλιο χώρο:

*Εις την γλαυκὴν λεκάνην της Μεσογείου εκοιμάτο ἡσυχος ἡ νύμφη, ἡ οποία
ερρόδιζε με τους απαλούς ὄνυχάς της τα σκιερά νυκτώματα των πόντων και
ἀφθονον ἔστελλε τον χρυσόν του ἡλίου της εις τας πέριξ χώρας της Ανατολῆς [...].
Και ἰδοὺ οἱ ἐπιδρομεῖς ο εἰς του ἄλλου ἀπεχθέστερος, ο εἰς του ἄλλου
κακουργότερος [...]. Και κλέπται και συγχρόνως ερασταί και κακούργοι και
συγχρόνως προστάται [...].*

*Ποὺ να οδηγὴ ἡμᾶς ο νέος προστάτης, ο οποίος εν μέσω πυρός και
παγκοσμίου καταιγίδος ἦλθε να σημάνη νέαν περίοδον εις τας τύχας του γενναίου*

---

⁵²⁷ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «25η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος», *Ελευθερία*, φ. 620 (24 Μαρτίου / 6 Απριλίου 1918), σ. 1 και, επίσης, το κείμενό της «Οι εκ του κοσμοπολιτισμού κίνδυνοι», *Εστιάδες* τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2-3.

⁵²⁸ Βλ. Βουτουρή, «Η Μεγάλη Ιδέα του Κωστή Παλαμά», *Ο ελληνισμός τον 19ο αιώνα...*, ό.π., κυρίως σ. 87, και Ευάγγελος Ν. Μόσχος, *Παλαμικές σπουδές. Δοκίμια γύρω στον Κωστή Παλαμά και το έργο του*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2002, κυρίως το κεφάλαιο «Ο Παλαμάς και η Μεγάλη Ιδέα», σ. 230-237. Βλ., επίσης, το κείμενο του Παλαμά «Η Μεγάλη Ιδέα» (1901) στο: *Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 6, *Γράμματα Β'*, σ. 284-286.

⁵²⁹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 27-29.

λαού; [...] Προς το αιόλιον, το αθάνατον μέλος της μουσικής αρμονίας της Ελληνικής ψυχής ή προς τον φαύλον παράχορδον παίκτην και τον ταπεινόν οργανοπαίκτην της Αραβίας; [...] αναπτερούνται οι πόθοι, η ελπίς, η πίστις επί την δικαιοσύνην και την ορθόπειαν του ισχυρού, αλλά και οι πόνοι, αλλά και οι διαψεύσεις, αλλά και αι πικρίαί τόσων αιώνων δουλείας. [...] Ιδού τώρα εν μέσω της πυρίτιδος και της παγκοσμίου καταιγίδος ο νέος κατακτητής. Υψηλός, αυστηρός, με τας παραδόσεις της φιλελευθέρου πατρίδος του, η οποία συγχωρεί εις τους μικρούς την ανάτασιν και τον αέρα εις τους δυστυχείς [...].⁵³⁰

Σε μερικά πεζόμορφα «ελληνολατρικά» κείμενα της Παπαδοπούλου παρουσιάζεται εντοπίζεται ένας «αρχαιολατρικός οίστρος». Η αρχαία Ελλάδα και τα επιτεύγματα του ελληνικού πνεύματος σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής θεωρούνται αξεπέραστα πρότυπα για μίμηση, ενώ υπογραμμίζεται η «ωραιοπάθεια» των Ελλήνων ως η απαραίτητη προϋπόθεση μιας «λεπτοτάτης» αισθητικής. Κάποτε είναι ευδιάκριτη και μια αίσθηση νιτσεικού παγανισμού και νοσταλγίας της αρχαιότητας, που εκφράζεται με αισθητιστικά μοτίβα, όπως «ο τραγόπους Παν», «ο ωραίος Άδωνις» και η οργιαστική, αναγεννητική αίσθηση της ελληνικής φύσης. Εντοπίζονται, επίσης, αρκετές κλασικιστικές εικόνες και μοτίβα, απόρροια της αρχαιογνωσίας της αλλά και της εντύφησής της στις Ωδές του Κάλβου:

[...] Ότε από τα βάθη του μυθολογικού χάους ο ωραίος Άδωνις διεπέρα τους σκληρούς βώλους της γης και μουσοπόλος ο τραγόπους Παν διετυμπάνιζε μαζί με την χαράν της αναγεννωμένης φύσεως το άσμα το αιώνιον του κάλλους, λευκαί αι κόραι της αρχαιότητος, αφού ετάνυον τας κομψάς των ωλένας, έστεφον με την χαράν της πρώτης νεότητος τους ξανθούς και μαύρους ιούλους των και επάνω εις τα χαλιά της φύσεως τα ολοπράσινα και μυροβόλα ανεγεννώντο εν ζωή αληθινή όλαι εκείναι του δάσους αι θεότητες και αι νύμφαι. Τι ωραίοι οι χρόνοι εκείνοι, όταν η ψυχή εφέρετο –ειδωλολατρικώς έστω– διά να λατρεύση μαζή με την ανάστασιν του άνθους τον αθάνατον νόμον της επανερχομένης ζωής! [...]⁵³¹

---

⁵³⁰ Βλ. Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ο νέος κατακτητής», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 1.

⁵³¹ Βλ. Βλ. Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Το κάλλος εν τη φύσει», *Εστιάδες*, τχ. 12, ό.π.

Άλλα θεματολογικά γνωρίσματα των πεζών ποιημάτων της Κυπρίας δημιουργού είναι η διάθεση αμφισβήτησης και αποστροφής προς τις καθιερωμένες συνήθειες και τις κοινότοπες χαρές, τόσο στη ζωή όσο και στην Τέχνη, και ο εκλεκτικισμός. Συναντάται συχνά το πρότυπο του εκλεκτού ατόμου, το οποίο διαθέτει εσωτερική δύναμη και ομορφιά, σύμφωνα με το πρότυπο του νιτσεικού «υπερανθρώπου», του οποίου η ψυχή, όπως σημειώνει η Παπαδοπούλου, «μέσα από τον αιώνιον ύπνον, τον πλασμένον, τον φαινομενικόν ξυπνά ανυπόταχτη κάμνοντας τες παράτολμες торνευμένες καμπύλες» και αρνείται να είναι «μία μηχανή κουρδισμένη, όπως κουρδίζονται όλες οι άλλες μηχανές».⁵³² Απηχούνται, προφανώς, απόψεις των αισθητιστών, οι οποίοι ένιωθαν απέχθεια για την καθημερινή ζωή με τις παγιωμένες ανθρώπινες συνήθειες, αναζητώντας τις σπάνιες και εκλεκτές συγκινήσεις. Η ίδια υπερθεματίζει τον θεωρητικό βίο και αναζητά το εξαιρετικό και το σπάνιο στη ζωή και στην Τέχνη:

[...] οι περιλάλητοι όμως εκείνοι πόροι, οι οποίοι ψέγονται ως κούφαι ναρκώσεις της ψυχής, ως απρακτούσαι οκνηρίαί του πνεύματος, ως δηλητήρια της δραστηριότητος της ζωής και ώραι χανόμεναι επί ματαίω [...], η παράδοξος εκείνη τάσις, η οποία γεννά την αγάπην των μύθων, ενώ γνωρίζει το ψευδές αυτών, την λατρείαν των ειδώλων, ενώ γνωρίζει τον θάνατον αυτών, την υποβολήν της μαντείας, ενώ γνωρίζει ότι οι χρησμοί απέθανον, την απροσδιόριστον εκείνην προσήλωσιν προς ό,τι αερογλυφές, απερίγραπτον εις τακτικάς, προσηρμοσμένας γραμμάς, το χλιαρόν εκείνο, το βαθύ, το απaráμιλλον επαναστατικόν συναίσθημα το οποίον παρακολουθεί την αηδίαν των συνήθων χαρών, την απόκρουσιν των κοινοήθων τέρψεων [...].⁵³³

---

⁵³² Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά» και «Το χάραγμα της ιδέας. Σκοπός της ζωής (απόσπασμα)», *Ελευθερία*, φ. 549, ό.π., και φ. 535, ό.π., αντίστοιχα. Παρόμοιες ιδέες υπάρχουν στο αισθητιστικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του *Σπασμένες ψυχές* του 1908, που είχε δημοσιευθεί για πρώτη φορά με το ψευδώνυμο «Πέτρος Ψηλορείτης» στον *Νουμά* από τις 30 Αυγούστου 1909 ως τις 7 Ιουλίου 1910, αναφέρει: «[...] Πώς σαλεύετε έτσι ήσυχα και αγελαδίστικα κ' ευχαριστημένα και πώς δεν σπουν τα μέτωπά σας μέσα στο στενό, το φρικτό κύκλο της μαγνητοπηγαδίστικης ζωής! [...]» και «Ω! Η αηδία, η αηδία της νοικοκυρίστικης ζωής!» [=Καζαντζάκης, *Σπασμένες ψυχές*, εισαγωγή – επιμέλεια Νίκος Μαθιουδάκης, *Έθνος*, 130 χρόνια [ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Έθνος της Κυριακής*], Αθήνα 2014, σ. 111 και 119, αντίστοιχα]. Για τον αισθητιστή Καζαντζάκη, βλ. Θανάσης Αγάθος, «Σπασμένες ψυχές: Το “μαύρο πρόβατο” της καζαντζακικής πεζογραφίας», στο: Έρη Σταυροπούλου, Θανάσης Αγάθος (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης: Παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2011, σ. 15-31 και Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., σ. 385-482.

⁵³³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

Στο πλαίσιο των αριστοκρατικών της αντιλήψεων κάνει αρκετές φορές τη διάκριση ανάμεσα στα «άξεστα πλήθη» και στους λίγους και εκλεκτούς, οι οποίοι έχουν το προνόμιο της δημιουργίας της υψηλής Τέχνης, η οποία είναι «αριστοκράτις». Αυτοί είναι «οι επίλεκτοι του λόγου και της σκέψεως», οι «ιερείς της μονώσεως», σύμφωνα με τη δική της έκφραση. Το πλήθος, το οποίο ζει μέσα σε αμάθεια και προλήψεις, μάλλον περιφρονείται, κατά το πρότυπο του «αγελόζωου» του Nietzsche, καθώς η ίδια κάνει λόγο περί «κεχηνότος και αμούσου πλήθους» και σημειώνει ότι «η Τέχνη είναι ναός· ναός υψηλός, επί του οποίου ευσεβείς προσκυνηταί ζητούσι ν' ανέλθωσι και τα άξεστα πλήθη, αλλά του οποίου το άγιον θυμίαμα παραμένει πάντοτε μακράν πάσης βαναύσου εκλαϊκεύσεως. Η τέχνη είναι άσπιλος, η τέχνη είναι αριστοκράτις [...]».⁵³⁴

Η Κυπρία δημιουργός συνδέει τη θεωρία του «υπερανθρώπου», ένα φιλοσοφικό θέμα που είχε εγγράψει ο ελληνικός αισθητισμός, όχι μόνο με την έννοια του λογοτέχνη-δημιουργού που κατευθύνει τα πλήθη και γίνεται αναμορφωτής της κοινωνίας,⁵³⁵ αλλά και με τα πατριωτικά ιδανικά που ήταν σε έξαρση στην εποχή της. Οι «εκλεκτοί και οι ωραίοι» δεν είναι μόνο οι ποιητές, αλλά και οι ήρωες, «οι ποιηταί της πατρίδος», σύμφωνα με τα λεγόμενά της, οι «τιτάνες» που θυσιάζονται για να στήσουν τα βάθρα μιας νέας Ελλάδας και που εκφράζουν την αναγεννητική δύναμη του ελληνισμού. Η τάση αυτή παραπέμπει στη συστηματική προσπάθεια, κυρίως μέσω του περιοδικού *Διώνυσος*, για εμπέδωση των νιτσεικών ιδεών, με στόχο τη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης.⁵³⁶

Υπάρχουν και τα *θρησκευτικού ή μεταφυσικού περιεχομένου* πεζά ποιήματα της Παπαδοπούλου, γραμμένα τα περισσότερα σύμφωνα με τις προδιαγραφές του είδους. Η ίδια οδηγείται σε μια μεταφυσική αντίληψη του κόσμου, κυρίως μέσα από τις ιδέες του

---

⁵³⁴ Βλ. Περσ.[εφόν]η Α. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία...», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π.

⁵³⁵ Προφανώς, η Παπαδοπούλου συμμερίζεται απόψεις κάποιων συμβολιστών, όπως ο Γιάννης Καμπύσης και ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, οι οποίοι έβλεπαν στο πρότυπο του υπερανθρώπου την ενσάρκωση της προσδοκίας για τον λογοτέχνη – αναμορφωτή σε μια εποχή εθνικού μαρσασιμού. Βλ. Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση...*, ό.π., κυρίως, σ. 77-80, 164-182, 208-234 και για την επίδραση του Nietzsche στην ελληνική λογοτεχνία, βλ. Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., σ. 152-155 και Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Η συνειδητοποίηση του ελληνισμού ως «Νιτσεισμός»*. *Τα περιοδικά «Τέχνη» και «Διώνυσος»*, εκδόσεις Νέας Πορείας, [Θεσσαλονίκη] 1993, σ. 26-53.

⁵³⁶ Βλ. Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Παλιός χρόνος και νέαι ελπίδες...», *Εστιάδες*, τχ. 4, ό.π.: «[...] Και το άσμα του καθήκοντος, άσμα Σειρήνος, που προσεΐλκυσε εις το διαφανές της ενδιάιτημα τους εκλεκτούς και τους ωραίους και εκάλυψε με πτώματα ακριβοπλήρωτα τα νέα βάθρα της εθνικής μας τιμής, ας εξακολουθήσει και ας συνεχίσει και πάλιν την θαυμασίαν σαγήνην του και ας σύρη μίαν φοράν ακόμη εις τον ηρωϊκόν πυρρίχιον τους εκλεκτούς και τους ωραίους [...]». Για τη συστηματική προσπάθεια εμπέδωσης των νιτσεικών ιδεών, μέσω, κυρίως, του περιοδικού *Διώνυσος*, και με στόχο τη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης, βλ. κυρίως, Λαμπρέλλης, *Η συνειδητοποίηση του ελληνισμού ως «Νιτσεισμός»*, ό.π., και του ίδιου, *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα...*, ό.π., κυρίως, σ. 206-235.

υπερβατικού συμβολισμού και γενικότερα της ποίησης, αλλά και του ιδεαλισμού της. Η βίωση της φθοράς, της παρακμής και του εφήμερου την οδηγεί στην αναζήτηση του απείρου, της αιωνιότητας, του «τελείου» και κάπου εκεί συναντά τον Θεό. Αναγνωρίζει στο κήρυγμα του χριστιανισμού «την υψηλότετην των διδασκαλιών» με την οποία «ανετράπησαν φιλοσοφικάί θεωρίαί και αξιώματα», ενώ ονομάζει τον Χριστό ως «τον δεσπύζοντα της ύλης» και «της αγάπης τον μάρτυρα», διά του οποίου καταργείται ο θάνατος και βιώνεται η Ανάσταση.⁵³⁷ Τη συγκινούν ιδιαίτερα οι στιγμές του Θείου Πάθους, «η λυρική τραγωδία του εσταυρωμένου Θεανθρώπου», όπως η ίδια σημειώνει, ενώ ανάγεται από τον ανθρώπινο πόνο στον πόνο του Εσταυρωμένου. Στο πεζό ποίημά της «Οι δύο πόνοι» επιχειρεί να δώσει ρυθμό και μουσικότητα στον λόγο με τις μικρές προτάσεις, την ελλειπτικότητα και τη χρήση παρηχήσεων, επαναλήψεων, εσωτερικών ομοιοκαταληξιών και με την αλληλουχία εικόνων:

[...] Εσταυρωμένος ο ανθρώπινος πόνος προ λευκού διηνητισμένου φορείου εκπνέει... Όρνεα κακόγηχα κρώζουσι και κόρακες κακόζηλοι κι απατηλοί απλούσι κάτωθεν του φοβερού προσώπου τ' ουρανού σφαδιάζοντες τας μαύρας των πτέρυγας.

Ερείπια ψυχής κι ερείπια φύσεως· συντρίμματα παροργισμένης λαίλαπος και πλήγματα απαίσια του πόνου...

Εδώ η φρίκη και εδώ ο Ίλεως.

Εδώ η κόλασις κι εδώ ο τρόμος.

Χίμαιρα!

Ινδάλματα ιοστεφή και πάναγνα, πανίεροι ονείρων πτήσεις και εμπνεύσεις άγαι παλλόμεναι νεκρούνται...

Αρωματώδης η νοπή σωρός εκτείνεται και άνωθεν αυτής εσταυρωμένος της μητρός ο πόνος ο ανθρώπινος εκπνέει... [...]

Λυγμός εις την γην, λυγμός εις το άπειρον...

* * *

Μεγάλη Παρασκευή! [...]. Εσταυρωμένος ο ανθρώπινος μα

---

⁵³⁷ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Προ των Παθών. Σταυρός – Αίμα. Σταυρός – Ανάστασις», *Εστιάδες*, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 1: «[...] Μνήματα εξαγγέλλουσιν ανάστασιν εκ του βάθους των σηπεδόνων αυτών [...]. Κι ενώ το παν αλλοιούται, γλυκύς ο μύστης τής εν μυστηρίω Αρετής επί του φρυγέτρου θνήσκει δωρούμενος ζωήν αιωνίαν [...]».

*εσταυρωμένος και ο πόνος ο θείος! [...]*⁵³⁸

Από τα προαναφερθέντα γίνεται φανερό ότι τα ποικίλα θεματολογικά γνωρίσματα των πεζόμορφων κειμένων της Παπαδοπούλου, αποτέλεσμα ωσμώσεων από επιδράσεις διάφορων λογοτεχνικών ρευμάτων, μαζί με την ποιητικότητά τους προσδίδουν ποιότητα και αξία στον λόγο της και προκαλούν το αναγνωστικό ενδιαφέρον ακόμη και σήμερα.

Η γλώσσα των πεζών ποιημάτων της Παπαδοπούλου

Η Παπαδοπούλου, παρά το τεχνοτροπικά μοντέρνο που εισήγαγε στην κυπριακή λογοτεχνία της εποχής της, ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποίησε στα πεζόμορφα και πεζογραφικά κείμενά της, παρουσιάζεται μάλλον συντηρητική. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν είχε ήδη αρχίσει το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο,⁵³⁹ χρησιμοποιούσε στην ποίησή της γενικά τη δημοτική γλώσσα, αλλά στον πεζόμορφο ή πεζό της λόγο υιοθετούσε, τα πρώτα χρόνια, γλώσσα καθαρεύουσα με κάποιους αρχαϊσμούς, ενώ αργότερα θα επιχειρήσει να γράψει σε δημοτική που είναι εγκεντρισμένη, όμως, με τύπους της καθαρεύουσας, ενώ κάποτε προσλαμβάνει και μερικά στοιχεία από την κάλβεια γλώσσα. Παράλληλα, σε αυτά τα κείμενά της υπάρχουν και ακραίοι δημοτικοί τύποι κατά το πρότυπο του Ψυχάρη. Για τις γλωσσικές της θέσεις αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπογραμμίζοντας ότι η ίδια απέρριπτε τη γλωσσική αδιαλλαξία και τις υπερβολές από όπου και αν προέρχονταν. Επίσης, έγινε αναφορά στις επιθέσεις που δέχθηκε για τη γλώσσα των λογοτεχνικών κειμένων της, όπως, για παράδειγμα, από τον Μενέλαο Φραγκούδη και τον κύκλο των δημοτικιστών της Λεμεσού, οι οποίοι σχολίαζαν αρνητικά τη μικτή γλώσσα και τον ερμητισμό των κειμένων της.⁵⁴⁰

Το γλωσσικό όργανο που υιοθετεί στα πεζά ποιήματά της, χαρακτηρίζεται συνήθως από εκφραστικό πληθωρισμό που αποτελεί την εκδοχή ενός γλωσσικού αισθητισμού, αφού πρόκειται για αφήγηση που επιχειρεί να θέλξει. Υπάρχει συσσώρευση λέξεων, σχημάτων, επιθέτων, ένας «ωκεανός φράσεων», για να

---

⁵³⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Οι δύο πόνοι», *Σαλαμίς*, φ. 197 (8/21 Απριλίου 1911), σ. 1-2, και το ομοίθεμο κείμενο της ίδιας «Επί του Γολγοθά», *Σαλαμίς*, φ. 148 (17/30 Απριλίου 1910), σ. 1.

⁵³⁹ Για το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 45.

⁵⁴⁰ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα» και «Εστιάδες...», σ. 143-145 και 453, αντίστοιχα.

χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Παλαμά που αναφέρεται στο έργο του Επισκοπόπουλου.⁵⁴¹ Είναι ευδιάκριτη, λοιπόν, μια γλωσσική ευφορία με εικόνες που κάποτε φθάνουν ως τη «λυρική τόλμη», ιδίως σε κείμενα που είναι γραμμένα σε γλώσσα καθαρεύουσα, ρέουσα στην εκφορά της, με εκφραστική χάρη και προσωπική ταυτότητα. Ακόμη και σε κείμενα λογοτεχνικής κριτικής υιοθετεί ένα ύφος σε έξαρση. Ο λόγος της είναι συχνά μακροπερίοδος αλλά επιμελημένος και ταυτόχρονα ζωγραφικός και παραστατικός, ενώ δίνεται έμφαση στη ρυθμικότητά του, την «καλλονήν του ρέοντος λόγου», όπως η ίδια την αποκαλούσε. Υπάρχουν, ωστόσο, και εκφραστικές αμηχανίες και σε κάποιες περιπτώσεις ατημέλητο ύφος. Πάντως, είναι γενικά ένας λόγος με δυναμική και πρωτοτυπία, που γίνεται πιο ενδιαφέρων, αν αναλογισθεί κανείς την εποχή και το κλίμα μέσα στο οποίο παράγεται, καθώς και την ηλικία της συγγραφέως. Πρόκειται για έργα νεανικά (από τα δεκαπέντε μέχρι τα τριάντα δύο της χρόνια), γραμμένα τα περισσότερα μέσα στις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Μιλώντας για τη γλώσσα των ποιημάτων σε πεζό που έγραψε η Παπαδοπούλου, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και μια αναφορά στη χρήση του επιθέτου, που είναι χαρακτηριστικό στοιχείο του ύφους της. Πολλά επίθετα κατακλύζουν τα κείμενά της, ενώ παρατηρείται η τάση προς τα σύνθετα επίθετα, και ιδίως προς εκείνα που με την παραστατική ή τη μεταφορική τους δύναμη συντελούν στη δημιουργία εικόνας ή τη συμπυκνώνουν. Τα σύνθετα αυτά επίθετα τα αντλεί συνήθως από τη διαχρονία της ελληνικής γλώσσας, ενώ φθάνει και σε συνθετικούς νεολογισμούς (π.χ. «αερογλυφές», «αγλαοτερπές», «αιθριοβαφής», «αρχίπλαστος», «φιλήφαιστος» κ.ά.). Ακόμη, τα ολοσθενή και πολυσθενή επίθετα, όπως και τα υπερθετικά, παρουσιάζονται με μεγάλη συχνότητα στα κείμενά της. Παράλληλα, υιοθετεί πολλές από τις ποικίλες διαπλοκές των επιθέτων που χρησιμοποιεί ο Κάλβος, «από την ομαλή πρόταξη ως την ανακοπή τους με την παρεμβολή άλλων όρων [...], από την αντισυμμετρία ή τη συσσώρευσή τους εντεύθεν ή εκείθεν του ουσιαστικού και τέλος, από την επαλληλία ως την ουσιαστικοποίησή τους»,⁵⁴² ενώ είναι συχνή και η ιδιότυπη επίταξη του επιθέτου, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της μορφικής καινοτομίας και της πρωτοτυπίας του Ζακύνθιου ποιητή. Χρησιμοποιεί, επίσης, ασυναίρετα επίθετα, προφανώς και πάλι κατά το καλβικό πρότυπο, αφού αυτό το στοιχείο –των ασυναίρετων τύπων– ήταν από

---

⁵⁴¹ Βλ. Παλαμά, «Δύο γράμματα για ένα βιβλίο» (εφημ. *Το Άστυ*, 20 Νοεμβρίου 1900), *Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 16, σ. 204.

⁵⁴² Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1999, σ. 57.

τα πρώτα που πρόσεξε στην καλβική γλώσσα.⁵⁴³ Σημειώνονται ενδεικτικά παραδείγματα επιθέτων από την πεζόμορφη ποίησή της:

το ζωηφόρον φως υποτρέμον

(«Ανάμνησις»)

των ωχρών αιματωμένων μηνίγγων χρυσωμένων

(«25η Μαρτίου. Αγάπη της Πατρίδος»)

την μαργαριταρώδη δρόσον

της ερατεινής ανεμώνης

(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»)

της τανυσιπτέρου φαντασίας

την ρυθμικήν γαλήνην

(«Η νεότης εις τον τάφον»)

η τεχνότροπη στιγμή

τας κητοβρεμούσας θαλάσσας

τα ιοστέφανα κάλλη

(«Πέραν του χρόνου»)

οι χαμαιφυείς αυλικοί

τας υγροφιλήτους θίνας

το θεοτόκον κύμα

(«Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος»)

η ποντάρχις γαλήνη

των μυχοτερπών θελγήτρων

(«Κατά την δύσιν του ηλίου»)

---

⁵⁴³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*: «Η γλώσσα του Κάλβου με τους ασυναιρέτους τύπους [...] παρουσιάζει τας προτιμήσεις αυστηράς καλαισθησίας, απαιτείται δε ους εξησκημένον και γούστον ουχί κοινόν, ίνα εκτιμήση τους αδάμαντας της όλως αρχαϊκής ταύτης τελειότητος».

Η γλωσσική μορφή που χρησιμοποίησε η Παπαδοπούλου στα περισσότερα πεζά ποιήματά της, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε γενικές γραμμές ως «αρμονική και καλαισθητικότετη πραγματικώς καθαρεύουσα»,⁵⁴⁴ μια γλώσσα ποιητικής αρμονίας και καλλιπέπειας, σύμφωνα με τις λόγιες μορφωτικές καταβολές της δημιουργού, που αρέσκεται σε λεπτολόγες λυρικές περιγραφές, με ποιητικό ύφος και διεισδυτική παρατηρητικότητα. Το λυρικό, τεχνουργημένο, περίπλοκο και πρωτότυπο ύφος είναι, άλλωστε, ένα από τα γνωρίσματα κειμένων που εγγράφονται στον συμβολισμό και στον αισθητισμό.⁵⁴⁵ Η προσπάθεια της Παπαδοπούλου, σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, να στραφεί στη δημοτική και να υιοθετήσει μικτό γλωσσικό όργανο, όπου συνυπάρχουν λόγιες, καθαρευουσιάνικες λέξεις και γλωσσικοί τύποι που θυμίζουν υπερβολές του ψυχαρισμού, δεν είχε το ίδιο αισθητικό αποτέλεσμα.

Μπορούμε να επισημάνουμε, εν είδει συμπεράσματος, ότι η Κυπρία δημιουργός συνέβαλε στη δημιουργία μιας παράδοσης στην Κύπρο στα δύσκολα λογοτεχνικά είδη του πεζού ποιήματος και του ποιητικού αφηγήματος, εισάγοντας ουσιαστικά, μαζί με τον Νίκο Νικολαΐδη, αυτά τα είδη στο νησί, και καλλιεργώντας τα με συνέπεια, αν και δεν τα συγκέντρωσε ποτέ σε συλλογή. Ταυτόχρονα, σε κριτικά κείμενά της είχε αναπτύξει μια μορφή θεωρίας για την πεζόμορφη ποίηση, καθόλου ευκαταφρόνητη για τα λογοτεχνικά δεδομένα του τόπου και της εποχής. Μερικά πεζόμορφα κείμενά της, κάλλιστα, μπορούν να συμπεριληφθούν σε μια Ανθολογία Νεοελληνικού πεζού ποιήματος και η ίδια να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στους Έλληνες αισθητιστές και (μετα) συμβολιστές των αρχών του 20ού αιώνα.

Η Παπαδοπούλου θα μπορούσε, εντέλει, να χαρακτηριστεί ως «μια ποιήτρια του πεζού λόγου», καθώς υπήρξε ενιαία καλλιτεχνική ποιητική φύση που εκδηλωνόταν με οποιαδήποτε μορφή λόγου και αν έγραφε, έχοντας την ικανότητα να μεταστοιχειώνει σε ποίηση ό,τι ήταν άξιο να την εμπνεύσει: από τα επικαιρικά ιστορικά γεγονότα γύρω της μέχρι την πιο αφηρημένη και ποιητική εικόνα ή ιδέα. Γιατί η Περσεφόνη Παπαδοπούλου στάθηκε αντιμέτωπη όχι μόνο με φιλολογικά και ποιητικά προβλήματα του καιρού της, αλλά και με τα ζητήματα εκείνα που αφορούσαν στην προοπτική της πατρίδας και του έθνους της, «φιλτράροντάς» τα μέσα από την αδιαμφισβήτητη ποιητική της ευαισθησία.

---

⁵⁴⁴ Η φράση είναι του Γρηγόριου Ξενοπούλου και αναφέρεται σε έργο του Πλάτωνος Ροδοκανάκη. Βλ. Γρηγόριος Ξενοπούλου, «Το Φλογισμένο Ράσο, υπό Πλάτωνος Σουλιάτη-Ροδοκανάκη. Επιφυλλίς της “Ακροπόλεως”», *Παναθήναια*, τ. 15, τχ. 179 (15 Μαρτίου 1908), σ. 345-346, «Επιφυλλίδες».

⁵⁴⁵ Βλ. Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., Πρόλογος, σ. ii. και Άγρας, «Η συμβολιστική πεζογραφία και το “Φθινόπωρο” του Κ. Χατζόπουλου», *Κριτικά...*, ό.π., σ. 224-226.

Κεφάλαιο 6

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου δεν άσκησε συστηματικά την κριτική της λογοτεχνίας, αλλά δημοσίευσε κατά καιρούς μελετήματα και κριτικά σημειώματα που φανερώνουν τις απόψεις της για τη λογοτεχνική κριτική και συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας εικόνας για τον θεωρητικό εξοπλισμό και την αισθητική της συγκρότηση.

Τα χρόνια αυτά την «κριτική» στην Κύπρο ασκούσαν συνήθως δημοσιογράφοι, εκδότες ή συντάκτες εφημερίδων μέσω της παρουσίασης νέων λογοτεχνικών εκδόσεων από τις στήλες των εφημερίδων τους ή με αναφορές σε λογοτεχνικά θέματα. Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις κειμένων που γράφονταν με κριτική πρόθεση, ενώ οι πρώτοι πιο συστηματικοί κριτικοί στο νησί θα εμφανισθούν αργότερα μέσα από τον κύκλο του πρώτου αξιόλογου λογοτεχνικού περιοδικού στην Κύπρο, την *Αβγή* της Λεμεσού (1924-1925). Σε εποχή κατά την οποία, λοιπόν, η άσκηση της κριτικογραφίας δεν χαρακτηριζόταν από επαρκή θεωρητική υποδομή και αυστηρούς αισθητικούς κανόνες, όταν ακόμη και ο όρος «λογοτεχνική κριτική» σχεδόν απουσίαζε, η Παπαδοπούλου έφερνε και στον χώρο αυτό ένα «νέο πνεύμα». Τα κριτικά κείμενα και σημειώματά της, δημοσιευμένα κυρίως μεταξύ των ετών 1913-1917, ξεχωρίζουν για την πρωτοτυπία και τη μεθοδολογία τους αλλά και για την αφομοίωση στοιχείων από την κριτική θεωρία ευρωπαϊκών λογοτεχνικών ρευμάτων. Η πρωιμότητα και το νεωτερικό στοιχείο τους αναδεικνύεται περισσότερο, αν ληφθεί υπόψη και το γενικότερο πλαίσιο της κριτικογραφίας στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά: δεσπάζει η κριτική φυσιογνωμία του Παλαμά, το έργο του οποίου η Παπαδοπούλου εν πολλοίς γνώριζε, ενώ αργότερα θα παρουσιασθούν οι αξιόλογοι κριτικοί του Μεσοπολέμου Τέλλος Άγρας και Κλέων Παράσχος, οι οποίοι αρχίζουν να δημοσιεύουν κριτικά κείμενα, όταν η Παπαδοπούλου ολοκλήρωνε ήδη την κριτική παρέμβασή της στα λογοτεχνικά δρώμενα του τόπου. Ωστόσο, θα μπορούσε να λεχθεί και για την ίδια αυτό που ειπώθηκε για εκείνους, ότι προσέφεραν «μια νέα κριτική όραση κι ευαισθησία, ανάλογη με την αλλαγή κλίματος

στον ποιητικό χώρο, απ' όπου προέρχονταν και όπου είχαν παράλληλη θητεία».⁵⁴⁶ Έτσι, η Παπαδοπούλου αναδεικνύεται σε αξιόλογη κριτικό της λογοτεχνίας, η μοναδική γυναίκα στο νησί και από τις ελάχιστες στον ελληνικό χώρο ευρύτερα, που ασχολήθηκε με το δύσκολο αυτό φιλολογικό είδος στις αρχές του 20ού αιώνα.⁵⁴⁷ Αισθητικές παρατηρήσεις διατύπωσε και στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson*,⁵⁴⁸ που εκδόθηκε αργότερα.

Αισθητική και φιλοσοφία

Η Παπαδοπούλου έχοντας θεωρητική υποδομή και φιλοσοφική γνώση, συνέδεε την αισθητική με τη φιλοσοφία κατατάσσοντας την πρώτη στις «φιλοσοφικές επιστήμες». Επιχειρούσε δε να ερμηνεύσει το φαινόμενο της λογοτεχνίας με βάση τα κύρια φιλοσοφικά ρεύματα, «τις ιδέες-μητέρες», όπως τα αποκαλούσε, τον υλισμό και τον ιδεαλισμό και τη μεταξύ τους πάλη. Θεωρούσε ότι από τον υλισμό και τον θετικισμό του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν ο ρεαλισμός, ο θετικιστικός ρεαλισμός, ο νατουραλισμός και ο «επιστημονισμός» στην ποίηση με τους παρνασιστές, ενώ ο ιδεαλισμός, σύμφωνα με την ίδια, «το αντίρροπον προς τον υλισμόν και θετικισμόν ρεύμα, καλλιεργεί εν μέσω των χέρσων εκτάσεων της υλοφροσύνης το παραμεληθέν δένδρον της θρησκευτικότητας και ψυχικότητας και στρέφει τα πνεύματα προς ενεργείας ευνοούσας τας αναγεννωμένας πνευματικώτερας τάσεις [...]», υπονοώντας, πιθανότατα, τον ρομαντισμό και τον συμβολισμό και τα συγγενικά τους καλλιτεχνικά ρεύματα, τα οποία χαλκεύουν «νικηφόρα όπλα κατά του ματεριαλισμού»,⁵⁴⁹

---

⁵⁴⁶ Για το πλαίσιο της κριτικής στον ελλαδικό χώρο την εποχή αυτή, βλ., κυρίως, Ξ. Α. Κοκόλης, «Οι προβληματισμοί της κριτικής και ο Παλαμάς, 1880-1910 (συναγωγή τεκμηρίων)», Κώστας Στεργιόπουλος, «Κλέων Παράσχος και Τέλλος Άγρας», και Αλέξανδρος Αργυρίου, «Τάσεις της κριτικής σκέψης στο μεσοπόλεμο» στο: *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα* (γράφουν: Γ. Δάλλας, Π. Μουλλάς, Ξ. Α. Κοκόλης, Κ. Γεωργουσόπουλος, Κ. Στεργιόπουλος, Α. Αργυρίου, Κ. Θ. Δημαράς), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1981, σ. 79-144, 177-199 και 201-246, αντίστοιχα. Επίσης, Τέλλος Άγρας, *Κριτικά. Μορφές και κείμενα της πεζογραφίας*, τ. Α'-Δ', φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1984, 1981, 1984 και 1995, αντίστοιχα. Πρέπει να αναφερθεί, επίσης, και η περίπτωση Άλκη Θρύλου (Ελένης Νεγρεπόντη-Ουράνη), που με ψευδώνυμο έγραψε μερικές από τις πιο διεισδυτικές κριτικές τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και συνέχισε να δίνει κριτικό έργο και στις επόμενες δεκαετίες. Βλ., σχετικά, Άλκης Θρύλος, *Κριτική. Πεζογραφία, ποίηση, δοκίμιο (1945-1965)*, επιμ. Θανάσης Θ. Νιάρχος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2010.

⁵⁴⁷ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., κυρίως σ. 378-386 και Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 282-286 και 413-415.

⁵⁴⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, *Η Φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π.

⁵⁴⁹ Οι απόψεις αυτές της Παπαδοπούλου αξίζει να παραβληθούν με παλαιότερες αλλά και με σύγχρονες τοποθετήσεις στο θέμα, οι οποίες κάνουν λόγο για «θρίαμβο του συμβολισμού επί του υλισμού» και για το ότι οι συμβολιστές υπήρξαν «μία αριστοκρατία του πνεύματος, η οποία, μεσουρανούντος του νατουραλιστικού

αναφερόμενη στον «ρεαλισμόν εν τη φιλολογία και τη τέχνη». Επίσης, σχολίαζε την τάση για «ψυχολογικήν ανάλυσιν» στο μυθιστόρημα και εξέφραζε την εκτίμησή της στο «φιλοσοφικό μυθιστόρημα» και την «φιλοσοφούσαν ποίησιν», επιθυμώντας να αποδείξει ότι «διάχυτον το φιλοσοφικόν πνεύμα εις όλα τα στρώματα της κοινωνίας εμπνέει συγγραφείς και τεχνίτας».⁵⁵⁰ Είναι εμφανής, λοιπόν, στα κριτικά-αισθητικά κείμενά της η προτίμηση προς τον ιδεαλισμό,⁵⁵¹ μια σύνθεση αρχαίου ελληνικού και γερμανικού ιδεαλισμού, με επιρροές ιδιαίτερα από τον Nietzsche, τον Schopenhauer και αργότερα τον Bergson, τον οποίο θεωρούσε ως τον μέγιστο των σύγχρονων φιλοσόφων, που «κατήγαγε τελειωτικήν νίκην κατά του υλισμού και των μηχανικών ερμηνειών των ψυχικών φαινομένων [...]».⁵⁵²

Η Κυπρία δημιουργός διαμόρφωσε από νωρίς μιαν ιδεαλιστική αισθητική με πλατωνικές προϋποθέσεις, καθώς ο ιδεαλισμός της λειτουργούσε ως προϋπόθεση και κριτήριο για την ερμηνεία της Τέχνης. Στο πλαίσιο της αισθητικής αυτής αλλά και βασικών αρχών κυρίως του ρομαντισμού, του συμβολισμού και του αισθητισμού, τις οποίες είχε αφομοιώσει, συζητεί την ιδέα του Ωραίου, που είναι καθοριστική των αισθητικών απόψεών της. Στο κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...» θεωρεί την αγάπη προς το ωραίο βασική προϋπόθεση της καλλιτεχνικής δημιουργίας και το αισθητικά ωραίο ως την έκφανση της ιδέας του Κάλλους ή του Καλού στον αισθητό κόσμο. Έτσι, οποιοδήποτε όντως καλλιτεχνικό αντικείμενο εκφράζει λίγο ή πολύ την ιδέα του Ωραίου, η οποία είναι ανεξάρτητη από το έργο μέσω του οποίου εκδηλώνεται και στην οποία το καλλιτέχνημα κατατείνει. Η αυθεντική ποίηση, σύμφωνα πάντα με την Παπαδοπούλου, έλκεται από το Ωραίο και αποτελεί προσπέλαση του υπεραισθητού κόσμου. Ο καλλιτέχνης-ποιητής μάλλον λειτουργεί διαμεσολαβητικά («η τέχνη δεν είναι τέχνη του ποιητού»), αφού γίνεται εκούσιο θύμα στον βωμό της «Ιδέας» ακολουθώντας πορεία επώδυνη και μαρτυρική. Από τον ίδιο απαιτείται «καθαρότητα» και ηθική τελειότητα, ώστε να μπορέσει να προσεγγίσει τουλάχιστον τον χώρο των «Σκιών», σύμφωνα με την οντολογική κλίμακα του

μυθιστορήματος, διατυπώνει αντιματεριαλιστική διαμαρτυρία». Βλ. Jean Huret, *Enquête sur l'évolution littéraire*, πρόλογος και σχόλια Daniel Grojnowski, José Corti, Παρίσι 1999 (1891¹), σ. 58 και Bertrand Marchal, *Lire le symbolisme*, εκδόσεις Dunod, Παρίσι 1993, σ. 170, αντίστοιχα· επίσης, βλ. Γκρέκου, «Ο συμβολισμός. Μια ανακεφαλαίωση»..., *ό.π.*, σ. 189 και 197-198.

⁵⁵⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson*, *ό.π.*, σ. 6-8.

⁵⁵¹ Η Παπαδοπούλου είχε εντυφώσει στην ιδεαλιστική φιλοσοφία «από της πρώτης ιδεαλιστικής φιλοσοφίας του Αναξαγόρου», μέχρι τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, και τη νεότερη ιδεαλιστική φιλοσοφία των Descartes, Kant, Leibnitz, Renouvier, Fouillée, Ravaisson και Bergson. Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson*, *ό.π.*, σ. 6 και 11.

⁵⁵² Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson*, *ό.π.*, σ. 11.

Πλάτωνα. Η κατά το δυνατόν μέθεξι στην απόλυτη ιδέα του Καλού επιτυγχάνεται, όπως πιστεύει η Κυπρία αισθητικός, από λίγους, εκλεκτούς καλλιτέχνες και μεγάλους δημιουργούς, και όχι από τους πολλούς τεχνίτες ή ψευδοκαλλιτέχνες:

[...] Εκείνο, το οποίον ζητεί η αληθής ποίησις θα ήτο δύσκολον να ορισθή. Τα αντικείμενα του θαυμασμού της δεν ευρίσκονται ψηλαφητά εν τω υλικώ κόσμω. Αντικείμενά της είναι το απόλυτον Κάλλος, το απόλυτον Ιδεώδες, το Υψηλόν, το Ευγενές και το Υπέροχον, μακράν του εκχυδαϊσμού και της βεβήλου καταπτώσεως του Ιδανισμού. [...] η ψυχή του ποιητού ομοιάζει προς τα απaráμιλλα εκείνα της αρχαιότητος θύματα, τα οποία ανηλίσκοντο εκούσια επί των βωμών της Ιδέας [...].⁵⁵³

Οι πλατωνικές ιδέες του Αγαθού, του Αληθούς και του Καλού, ως πλαίσιο ερμηνευτικό, λειτουργούν πολλαπλά στην ανάλυση και αποτίμηση της Τέχνης από την Παπαδοπούλου. Ως ιδιότητες του Καλού θεωρεί τις ιδέες του Αληθούς και του Αγαθού. Έτσι, γι' αυτήν «είναι η τέχνη αλήθεια υπερτάτη» και «η μεγάλη τέχνη δεν θύει εις ψευδείς θεούς», ενώ είναι χαρακτηριστικός και ο τίτλος του δοκιμίου της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη». Πεποίθησή της είναι ότι «η υπερτάτη ηθική τελειότης είναι ο μέγας σκοπός της θεογενούς ποιήσεως», υπονοώντας, βέβαια, μια τέχνη αυθεντική, η οποία πρέπει να είναι ειλικρινής, αληθής και να πηγάζει από τον υπερβατικό κόσμο («θεογενής»). Σε μερικά σημεία των κριτικών κειμένων της απηχείται και η θεωρία της ανάμνησης του Πλάτωνα: Αρχίζοντας από ένα έργο καλλιτεχνικό ή φυσικό, ενθυμούμαστε τις μορφές που κάποτε έζησε η ψυχή μας, καθώς οι καθαρές μορφές είναι προϋποθέσεις των επιστημονικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων.⁵⁵⁴

Οι απόψεις αυτές που εξέφρασε η Παπαδοπούλου ήδη από τη δεκαετία του 1910, όσον αφορά στον δυισμό αισθητής και νοητής πραγματικότητας, αντικειμένου και ιδέας, στο μεταφυσικό βάθος της μεγάλης Τέχνης, στην ύψιστη σημασία της έννοιας του Κάλλους, στην ανωτερότητα του καλλιτεχνικού Κάλλους σε σχέση με το

⁵⁵³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁵⁵⁴ Σημειώνει σχετικά: «Αι δύο αύται υπέρταται της ψυχής δυνάμεις εν συνδυασμώ, εν ομοχροία, ο νους και η τέχνη, η ψυχή και η χειρ, η πνοή και το μέλος, η ιδέα και ο στίχος, δίδουν ζωήν εις τα Ολύμπια οράματα, τα οποία διαβλέπει κοιμωμένη η ψυχή κατά τους θείους και υπερκοσμίους αυτής οραματισμούς [...]». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.* Η Παπαδοπούλου δεν αποκλείεται να είχε υπόψη της το κείμενο «Ο νεοιδανισμός εις την τέχνην» του Δημ. Κακλαμάνου, που δημοσιεύθηκε στα *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. 2, τχ. 17 (30 Απριλίου 1901), σ. 59-62, και το οποίο ήταν απόσπασμα από ομιλία του ίδιου για τον Νικόλαο Γύζη στον «Παρνασσό».

φυσικό, και ότι μέσα από την Τέχνη μπορεί να φθάσει κανείς στο ύψιστο επίπεδο, στην «ουσία του Θεού», μπορούν να θεωρηθούν προδρομικές των απόψεων ορισμένων Νεοελλήνων αισθητικών με ιδεαλιστικό προσανατολισμό, όπως των Ι. Θεοδωρακόπουλου, Κ. Τσάτσου, Π. Μιχελή και Κ. Γεωργούλη.⁵⁵⁵

Οι όροι «λογοτεχνία» και «κριτική» και τα όριά τους

Η Παπαδοπούλου σε κριτικά κείμενα και σημειώματά της επιχειρεί να διερευνήσει τη φύση και τα όρια της λογοτεχνίας, και αναπτύσσει τις απόψεις της για τη λογοτεχνική κριτική, αναζητώντας αισθητικά κριτήρια αξιολόγησης των κρινόμενων έργων, σε εποχή κατά την οποία, όπως έχει αναφερθεί, ήταν σπάνιος ο προβληματισμός για την ίδια τη λειτουργία της λογοτεχνικής κριτικής. Ως εκ τούτου, αποκτά ιδιαίτερη σημασία το πρώιμο κείμενό της με τίτλο «Κριτική και λογοτεχνία»,⁵⁵⁶ όπου διατυπώνονται εν σπέρματι αρκετές από τις απόψεις που διαμορφώνουν την κριτική της θεωρία.

Κατ' αρχήν χρησιμοποιούσε τον όρο «λογοτεχνία» με την καθιερωμένη σήμερα σημασία του, όταν η λογοτεχνία αποκαλούνταν ακόμη και τότε «ελαφρά φιλολογία» και δεν γινόταν αποδεκτή παρά μόνο όταν υπηρετούσε εθνικούς σκοπούς. Αποκαλούσε τον λογοτέχνη «δημιουργόν τεχνίτην» και «τίμιον εργάτην του λόγου», ο οποίος «καλλιεργεί το αρόσιμον έδαφος μετά της στοργής ανθρώπου θησαυρίζοντος υπέρ των επερχομένων γενεών».⁵⁵⁷ Προσλαμβάνοντας στοιχεία της κριτικής θεωρίας ευρωπαϊκών λογοτεχνικών ρευμάτων, όπως του ρομαντισμού, του συμβολισμού και του αισθητισμού, και σε συνδυασμό με την πλατωνίζουσα αισθητική της, προσέδιδε στον μεγάλο τεχνίτη, τον ποιητή, τις ιδιότητες του προφήτη, του ιερέα και του οραματιστή («le poète voyant»), ο οποίος είναι προορισμένος να μετουσιώνει με το έργο του την ύλη σε ιδέα και να «απεργασθεί την αυτουσίωσιν του ανθρωπίνου και θείου».

Η Τέχνη, εξάλλου, αποτελεί, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, προνόμιο των λίγων και των εκλεκτών. Η ποίηση, ειδικότερα, θεωρείται «ναός υψηλός», ο οποίος απαιτεί «ιερείς αγόγους και καθαρούς», που θα πρέπει να μένουν μακριά από

---

⁵⁵⁵ Βλ. Ανδριόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Αισθητικής*, ό.π., σ. 180, το κεφάλαιο «Η ιδεαλιστική αισθητική στην Κύπρο». Πρβλ. τη νεοπλατωνική αισθητική και τον γερμανικό ιδεαλισμό του Σολωμού, όπως παρουσιάζεται στο: Δημήτρης Αγγελάτος, *Το έργο του Διονυσίου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, κυρίως, σ. 175-189 και 247-264.

⁵⁵⁶ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π.

⁵⁵⁷ Πρβλ. Κωνσταντίνου Καβάφη, «Στην τράπεζα του μέλλοντος», *Κρυμμένα ποιήματα 1877-1923*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1993, σ. 103.

οποιαδήποτε τάση εκλαϊκεύσεως, με στόχο να καταστεί η τέχνη τους εύληπτη για τα άξεστα και άμουσα πλήθη. Ο τεχνίτης που θα περιφρονήσει τον αισθητικό του κόσμο και θα προσαρμόσει τη γραφή του στις αρέσκειες των πολλών γίνεται «μίσθιος» και είναι άξιος μόνο για «τα βακχικά επιφωνήματα και την αγοραϊαν εκτίμησιν της νηπιώδους αντιλήψεως του πλήθους».

Η Παπαδοπούλου επιζητούσε, ακόμη, επιμέλεια στη μορφή και αυτοσυνειδησία από τον λογοτέχνη, καθώς αναφερόταν στην «δόξαν του κατασκευαστού», καταδικάζοντας την απόδοση «εις υπερφυσικάς υπαγορεύσεις και μαγγανείας νυμφών και τεράτων τα κείμενα των εμπνευσμένων συλλήψεων». Με μέτρο κρίσης την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, την οποία θεωρούσε αξεπέραστη, υπερθεμάτιζε τις πρωτότυπες συλλήψεις, τις καινοτόμες καλλιτεχνικές εμφανίσεις και τις μεγάλες εμπνεύσεις, έστω και αν αυτές, λόγω του ότι είναι συνήθως υπέρτερες «της συγχρόνου αντιλήψεως», μπορεί να παραμείνουν άγνωστες και να εκτιμηθούν μετά τον θάνατο των δημιουργών τους. Οι αληθινοί τεχνίτες είναι για την Παπαδοπούλου «οι σχεδιασταί, οι γράφοντες διά την αθανασίαν».

Η αληθινή ή μεγάλη ποίηση θεωρείται ανώτερη από τα άλλα είδη της λογοτεχνίας, είναι «η υψίστη καλλιτεχνία» και το αποτέλεσμα της γνήσιας αγάπης του τεχνίτη για το Ωραίο, τείνει δε προς την απόλυτη Ομορφιά. Η Κυπρία αισθητικός έδινε ιδιαίτερη σημασία στις έννοιες της φαντασίας και της αρμονίας, ως βασικών συντελεστών της αξίας ενός ποιητικού έργου, ενώ σταθερή ήταν η προτίμησή της προς τη συμβολιστική ποίηση.⁵⁵⁸ Η ίδια επιχειρούσε να διακρίνει τα είδη της ποίησης: λυρική, η οποία στηρίζεται στον υποκειμενισμό (ρομαντική, συμβολική), επική ή ηρωική και ευθυμογραφική ειδυλλιογραφία με αντικειμενική στόχευση. Τόνιζε, ακόμη, ότι ο κριτικός δεν πρέπει να προβαίνει σε συγκριτολογική εξέταση ανόμοιων ως προς το είδος της ποίησης ποιητικών μεγεθών.⁵⁵⁹ Η λυρική λογοτεχνία, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, προσεγγίζει περισσότερο τις απαιτήσεις της «υψηλής» λογοτεχνίας. Αυτή δίνει στον δημιουργό την ευχέρεια να εκφράσει τον υποκειμενικό του πλούτο,

---

⁵⁵⁸ Οι απόψεις της Παπαδοπούλου για τον χαρακτήρα της ποίησης θεωρούνται «συγκροτημένες και αναλυτικά διατυπωμένες» και συναντώνται σε μερικά σημεία με τις θέσεις του ποιητή Παύλου Βαλδασερίδη. Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 354-356.

⁵⁵⁹ Σημείωνε, χαρακτηριστικά: «Οιανδήποτε μορφήν ποιήσεως χειρίζεται τις, είτε αποκλίνη υπέρ του σκεπτικισμού και βαθέος ρομαντισμού είτε υπέρ της ηρωικής ή επικής ποιήσεως είτε εκφράζη ιδίας ατομικάς εντυπώσεις λυρικής και υποκειμενικής κατασκευής εις τραγικούς ή ενδεκασυλλάβους στίχους, μεγαλοπρεπείς και επιβλητικούς [η φράση θυμίζει την «Επισημείωσιν» του Κάλβου] είτε ευθυμογραφικά ειδύλλια αντικειμενικής όλως απηγήσεως, προσηλοί –εάν είναι βαθύς τεχνίτης– ους προσεκτικόν και αυστηρόν εις τους εξερχομένους από των αρμονιών αυτού ήχους [...]». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

γιατί «ο κοινός βλέπει· ο μέγας αισθάνεται και βλέπει». Ο μεγάλος τεχνίτης αντιγράφει από τη φύση τα ωραιότερα σχήματα, τα οποία συμπληρώνει η «ζωηφόρος» δημιουργική φαντασία του, σε μια αναζήτηση του «αρτιωτέρου τύπου του ονειροποληθέντος Καλού», καθώς η Τέχνη θεωρείται μέθεξή στο «εν τω απείρω ωραίω». Δήλωνε την αποστροφή της προς την αντικειμενική περιγραφή και προς την περιγραφή «του τραχέως και του βαναύσου», απορρίπτοντας την αναπαραστατικότητα του ρεαλισμού και του νατουραλισμού.

Η Παπαδοπούλου οριοθετεί για πρώτη φορά στον κυπριακό χώρο, εξ όσων γνωρίζω, και τα όρια της «έντιμης», η «ελλόγου» λογοτεχνικής κριτικής, υποδεικνύοντας τα κριτήριά της, τα οποία θεωρεί ότι πρέπει να βρίσκονται μακριά από εξωλογοτεχνικά πλαίσια. Όροι όπως «κριτική καλαισθησία», «τεχνοκρισία», «τεχνοτροπία», «μορφή», «ύφος», «αισθητικές απαιτήσεις» εμφανίζονται αρκετά πρώιμα στον κριτικό της λόγο. Επηρεασμένη από την κριτική θεωρία του αισθητισμού, τόνιζε ότι η λογοτεχνία και η κριτική πρέπει να βαδίζουν παράλληλα και να έχουν υψηλές απαιτήσεις και προδιαγραφές,⁵⁶⁰ γιατί η κριτική που είναι κοντόφθαλμη και ανεπαρκής, ζημιώνει και αδικεί το δημιουργικό έργο του λογοτέχνη:

[...] ούτως αυστηρά και υψηλά πρέπει να αίρηται η αληθής λογοτεχνία και ούτως αυστηρά και υψηλά πρέπει να κρίνηται. Ωραιόν έργον κρινόμενον παρ' ανικάνων ομοιάζει προς ηλιόλουστον ημέραν διανοιγομένην εις τους οφθαλμούς τυφλού, πτωχή κριτική καλαισθησία θα ηδύνατο να ανταποκριθή εις αξιώσεις εντέχνου αλληγορίας. Η υψηλή λογοτεχνία και η υψηλή κριτική έπρεπε να βαδίζωσι παραλλήλως [...]. Υπάρχουσιν άνθρωποι γράφοντες εξ αγάπης και άνθρωποι γράφοντες εξ ανάγκης· οι πρώτοι δημιουργούσιν, οι δεύτεροι ρακοσυλλέγουσιν· ομοίως κριτικοί κρίνοντες και κριτικοί εραμισταί. Μεταξύ των μεν και των δε υπάρχει, βεβαίως, ο συσχετισμός αιτίας και αποτελέσματος, αλλ' εραμισταί κριτικοί κρίνοντες συγγραφείς δημιουργούς είναι η μάλιστα της δικαιοσύνης του πνεύματος. [...]

Η Κυπρία κριτικός υποδείκνυε αισθητικά κριτήρια και προϋποθέσεις αξιολόγησης της λογοτεχνίας, όπως το «πνευματικόν ταμείον» του κριτικού, δηλαδή η

---

⁵⁶⁰ Για τη θεώρηση της κριτικής ως καλλιτεχνήματος και την πρόσληψη από την Παπαδοπούλου της θέσης αυτής και σχετικών αισθητιστικών απόψεων, κυρίως του Oscar Wilde, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 194-195 και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 249-251.

αισθητική του συγκρότηση, η «κριτική καλαισθησία» του, η αγάπη και η αντικειμενικότητα, με τις οποίες επιβάλλεται να προσεγγίζει το κρινόμενο έργο, ανεξάρτητα από βιοποριστικές ανάγκες ή υποδείξεις τρίτων («κατά παραγγελίαν»), η ικανότητά του να συνεξετάζει το περιεχόμενο και τη μορφή του λογοτεχνήματος, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στο ύφος αλλά και στη γλώσσα, η οποία πρέπει να είναι «ρέουσα, σοβαρά και επίσημος», ενώ και τα δύο, ύφος και γλώσσα, είναι αναγκαίο να συνάδουν με το «εσώτατα διαμορφωθέν υπέροχον κάλλος», δηλαδή τα ψυχικά κινήματα του δημιουργού. Θεωρούσε, ακόμη, ως απαραίτητο προσόν του κριτικού της λογοτεχνίας την «λογικήν της φαντασίας» η οποία, όπως σημείωνε, «είναι πολυτιμοτάτη διά τας αισθητικάς μελέτας και άνευ της οποίας αδυνατούμεν να κατανοήσομεν τα καλλιτεχνήματα, ως αδυνατούμεν να ερμηνεύσομεν τας εμπνεύσεις του καλλιτέχνου»,⁵⁶¹ εννοώντας, προφανώς, τη δυνατότητα που έχει ο αισθαντικός κριτικός, λόγω της δημιουργικής φαντασίας και της ευαισθησίας του, να περνά από τα ίδια μονοπάτια που πέρασε πρώτος ο λογοτέχνης.

Είναι χρήσιμο, επίσης, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, να εξετάζεται η τεχνοτροπία, βάσει της οποίας είναι γραμμένο το λογοτέχνημα, και να διερευνάται κατά πόσο ο λογοτέχνης διαθέτει «καθαρή» αγάπη για την Τέχνη. Η ίδια έκανε λόγο για «ιερείς της Τέχνης ασφόγγους και καθαρούς» και για «άσπιλη φιλολογική λευκότητα του δημιουργού», φράσεις που παραπέμπουν σε αρχές του αισθητισμού και της «καθαρής ποίησης». Υποδείκνυε, επίσης, την ανάγκη ανίχνευσης και διερεύνησης στοιχείων ψυχογράφησης ή «ψυχολογικής ανάλυσης» σε ένα λογοτεχνικό κείμενο. Όπως σημείωνε, ο «τεχνίτης» έχει υποχρέωση να περιγράφει «τας τρικυμίας των ψυχικών πόντων, οι οποίοι συνταράσσουν και συνεγείρουν τους υγρούς τάφους των ανθρωπίνων παθών».⁵⁶²

Θεωρούσε ως απαραίτητες προϋποθέσεις της λογοτεχνικής, και ειδικότερα της ποιητικής δημιουργίας –και ως εκ τούτου βασικά στοιχεία τα οποία ο «δόκιμος κριτικός» ή ο «ευφυής αναγνώστης» επιθυμεί να εντοπίσει σε ένα έργο– «το περιπαθές αίσθημα του Καλού» και τον υποκειμενικό πλούτο,⁵⁶³ τον λυρισμό αλλά και την ύπαρξη φαντασίας και αρμονίας, που είναι «ο συνεκτικός δεσμός της όλης αξίας του έργου [...]», καθώς επίσης και την επεξεργασία της μορφής (γλώσσα, ύφος/μετρική).

---

⁵⁶¹ Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 106.

⁵⁶² Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π.

⁵⁶³ Σημειώνει χαρακτηριστικά: «[...] Η ωραιοπάθεια, η μυστικοπαθής εκδήλωση του υποκειμενικού πλούτου και η αβροτάτη διαίσθησις του “Καλού” του υπάρχοντος εν τη φύσει είναι όροι προϋπάρχοντες διά την πραγματικήν αξίαν του ποιητού».

Επιπλέον, επιχειρούσε να προσδιορίσει το περιεχόμενο του όρου «κριτική της λογοτεχνίας». Καταδίκασε την υπερβολική, την «άκρατον», όπως την ονόμαζε, «τεχνοκρισίαν», αλλά ταυτόχρονα υποδείκνυε και τα γνωρίσματα της «άφρονος και ανειλικρινούς κριτικής», όπως «η πτωχεία γνώσεων, η υποβολή, η βαρυθυμία, οι ενδοιασμοί προ του απλέτου φωτός μιας νεοφανούς αληθείας, αι προλήψεις και αι συγγραφικαί αντιζηλίας και ιδιοτέλειαι». Με τόλμη ασυνήθιστη για την εποχή παρατηρούσε ότι συχνά «η ανάγκη των λιβανωτών βαίνει κατά λόγον αντίστροφον της αξίας του δημιουργού», ενώ οι μεγάλοι δημιουργοί δεν έχουν ανάγκη τους επαίνους και την επιδοκιμασία, και μάλιστα αδιαφορούν για τυχόν επικρίσεις, καθώς ενισχύονται «υπό μόνης της χαράς τής εκ του κάλλους και της αξίας του έργου αυτών απορρεούσης».⁵⁶⁴ Διατύπωσε, λοιπόν, την άποψη ότι η αξία ενός έργου δεν εξαρτάται από την απήχησή του στο πλατύ κοινό. Δεν δίσταζε να αναφερθεί και στους «μίμους», κάνοντας λόγο περί της «αρπακτικής και πειναλέας γραφίδος των λογοπλόκων λογίων» και για την ανάγκη προστασίας και περιφρούρησης της «πνευματικής ακεραιότητος» του δημιουργού.⁵⁶⁵

Στη βιβλιοκρισία της για το έργο *Επιστολαί από τον τάφον* του Μικρασιάτη λογίου Ορέστη Χρηστίδη⁵⁶⁶ ανέπτυξε αναλυτικά τις απόψεις της για την άσκηση της λογοτεχνικής κριτικής, ιδιαίτερα στον χώρο της πεζογραφίας. Στο κείμενο αυτό υποδείκνυε ότι η κριτική επιβάλλεται να είναι «ολότελα αντικειμενική» και ότι το λογοτέχνημα θα πρέπει να διέλθει από «τους αχνοδιωλιστήρας και της πλέον αυστηράς κριτικής». Δεν παραγνώριζε την αξία του ατομικού αισθητηρίου του κριτικού, απέρριπτε όμως θεωρητικά την εντυπωσιολογική κριτική και τον υποκειμενισμό. Στο ίδιο κείμενο υπογράμμισε τα αισθητικά κριτήρια, βάσει των οποίων πρέπει να ασκείται η κριτική στα πεζογραφήματα, όπως η ανίχνευση της «ψυχολογημένης εκφράσεως», της τάσης για «ανάλυσι της ψυχής» ή «το αδιάκοπο ξέσχισμα των σπλάχνων της ψυχής», καθώς η γραφίδα του συγγραφέα επιβάλλεται να μοιάζει «με μαχαίρι ιατρικό, τοποθετημένο αλύπητα σε κάθε σάρκινο ιστό». Υπερθεμάτιζε έργα στα οποία υπάρχει ο «γοητευτικός αντίλαλος της βαθύτερας παρατηρήσεως που εξαπλώνεται γλυκεία και ερευνητική μέσα εις τες πλέον άδυτες και αερένιες σχέσεις της ψυχής», προσεγγίζοντας

---

⁵⁶⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 96-97.

⁵⁶⁵ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπεργάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2.

⁵⁶⁶ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Απόλλωνος Φιλύρα [Ορέστη Χρηστίδη], “Επιστολαί από τον τάφον”», *Ελευθερία*, φ. 583, ό.π. Για το ίδιο έργο, βλ. «Νέαι εκδόσεις. Απόλλωνος Φιλύρα, *Επιστολαί από τον τάφον*», *Αλήθεια*, φ. 1886 (1014) (9 Ιουνίου 1917), σ. 3.

αρχές της ψυχαναλυτικής κριτικής, της ψυχογράφησης και του εσωτερισμού.⁵⁶⁷ Θεωρούσε, ακόμη, ως προσόν των κρινόμενων έργων την ύπαρξη σε αυτά μιας κοινωνιστικής διάστασης, αφού, κατά τη γνώμη της, ήταν επιβεβλημένο η ματιά του συγγραφέα να φθάνει ως τις πιο απομακρυσμένες γωνιές «μίας φτιασιδωμένης κοινωνίας» και να τις αποκαλύπτει.⁵⁶⁸

Αναζητούσε, επιπλέον, την «αριστοκρατική», δηλαδή την επιμελημένη διατύπωση, έστω και αν αυτή στους πολλούς μπορεί να δίνει την εντύπωση «στρυφνότητας». Επίσης, υπερθεμάτιζε την «αφηρημένην έκφρασιν» και τη σύζευξη φιλοσοφίας και «απαιτήσεως της ακοής» (αισθητικής). Το γνήσιο λογοτέχνημα θα πρέπει, παράλληλα, να είναι μακριά από τα προϊόντα της «ελαφράς φιλολογίας», και να μην αναλύεται στο κυνήγι «μίας πολυσκανδάλου υποθέσεως», χαρακτηριστικά της «παλαιότερας μυθιστοριογραφίας», σε αντίθεση με τα έργα της «σοβαράς νεωτέρας λογοτεχνίας». Επιχειρούσε να ανιχνεύσει, ακόμη, την ύπαρξη ποιητικότητας στα πεζογραφικά έργα, υποστηρίζοντας ότι ο αληθινός τεχνίτης φαίνεται σε οποιαδήποτε μορφή λόγου και αν γράφει.⁵⁶⁹

Η αποστολή της λογοτεχνίας και το κοινό

Τα χρόνια που η Παπαδοπούλου δημοσίευσε το μεγαλύτερο μέρος του κριτικού και του ευρύτερου λογοτεχνικού της έργου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην Κύπρο βρισκόταν σε έξαρση ο αλυτρωτισμός, καθώς εντεινόταν το κυπριακό εθνικό κίνημα με στόχο την απαλλαγή του νησιού από την αγγλική κατοχή και την ένωση με την Ελλάδα. Οι ιστορικοπολιτικές συγκυρίες επηρέαζαν και τη λογοτεχνία. Ο «εθνικός ρομαντισμός», ο οποίος εκδηλωνόταν με το ρομαντικό μυθιστόρημα, τα πατριωτικά στιχουργήματα του αθηναϊκού ρομαντισμού και το λαϊκό ανάγνωσμα, συγκέντρωνε τις προτιμήσεις των αναγνωστών προς το τέλος του 19ου αιώνα, ακόμη και στις αρχές του 20ού. Παράλληλα, είχαν δημιουργηθεί μικρές ομάδες ποιητών, οι οποίοι επιχειρούσαν να χειραφετηθούν από τα ρομαντικά πρότυπα και να ακολουθήσουν τις αναζητήσεις της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, επηρεασμένοι από το κίνημα του δημοτικισμού και την

---

⁵⁶⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σύγχρονος Φιλολογία. Ψυχολογική ανάλυση μιας διηγηματογράφου»..., *Εστιάδες*, τχ. 3, ό.π., και, σχετικά, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 295-296 και, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 182-184.

⁵⁶⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι η Παπαδοπούλου στις *Εστιάδες* δημοσίευσε λογοτεχνικά κείμενα με κοινωνιστικούς προβληματισμούς. Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 306-307 και, κατωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 430-431.

⁵⁶⁹ Για τις σχετικές απόψεις της Παπαδοπούλου, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ.157-162.

ανάπτυξη της λαογραφικής επιστήμης. Λογοτέχνες και λόγιοι ή κριτικοί της λογοτεχνίας προσπαθούσαν να ανταποκριθούν στον «ορίζοντα προσδοκιών» του αναγνωστικού κοινού, υποδεικνύοντας ως σκοπό της λογοτεχνίας την έκφραση των εθνικών πόθων και την ενίσχυση του εθνικού αισθήματος, σύμφωνα με τα πολιτικοϊδεολογικά αιτήματα των καιρών, προκρίνοντας μια «εθνική λογοτεχνία» που να εμπνέεται από την ιστορία και τις παραδόσεις του έθνους.⁵⁷⁰

Σε αυτό το πνευματικό και πολιτιστικό πλαίσιο δεν έλειψαν οι μικρές «επαναστάσεις», οι αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις από τα κοινώς παραδεκτά: Αυτές που «κινούν πάντα τα νήματα της (λογοτεχνικής) εξέλιξης και ανατροφοδοτούν, αμφισβητούν ή ανατρέπουν τις παραδοσιακές ή πεπαλαιωμένες απόψεις για τη λογοτεχνία».⁵⁷¹ Μια από αυτές τις μικρές «επαναστάσεις» επιχείρησε να πραγματοποιήσει και η Παπαδοπούλου στον χώρο της δημιουργικής λογοτεχνίας, εισάγοντας τον αισθητιστικό συμβολισμό στο νησί. Παρά τις αντιλήψεις που επικρατούσαν, όπως περιγράφηκαν πιο πάνω, για την ανάγκη η ποίηση να είναι αντικειμενική και να καταπιάνεται με «εθνικά» ή οικουμενικά θέματα, τόλμησε να παρουσιάσει μια συμβολιστική ποίηση, που υπερέβαινε τα εθνικά και κοινωνικά όρια, εκφράζοντας τα εσωτερικά τοπία και απηγούσε πανανθρώπινες ψυχικές καταστάσεις. Αλλά και στα πεζόμορφα ποιητικά κείμενά της εστίαζε στο αίτημα της εσωτερικότητας και του λυρισμού, εγγράφοντας συμβολιστικά και αισθητιστικά μοτίβα και τρόπους στην κυπριακή λογοτεχνία της εποχής, ανατρέποντας τα δεδομένα της σύγχρονης της ηθογραφικής τάσης, η οποία χαρακτηριζόταν από τη ρεαλιστική αναπαραστατικότητα.

Με το ίδιο πνεύμα προοδευτικότητας που τη χαρακτήριζε, επέφερε και στον χώρο της κριτικογραφίας μια μικρή «ανατροπή», διατυπώνοντας πρωτοποριακές απόψεις σχετικά με την αυτονομία της Τέχνης και διακηρύσσοντας ευθαρσώς ότι η Τέχνη είναι αριστοκρατική, υπόθεση των λίγων και ασυμβίβαστη με τις αρέσκειες του πλήθους. Υιοθετεί, λοιπόν, στις αισθητικές αναζητήσεις της το δόγμα για την αυτονομία της Τέχνης, όπως θα φανεί εναργέστερα και παρακάτω, χωρίς να το ασπάζεται, ωστόσο, απόλυτα, αφού αποδεχόταν και τον εξανθρωπιστικό ρόλο της λογοτεχνίας.

Η Παπαδοπούλου σημείωνε ότι η «μεγάλη τέχνη» είναι για τους λίγους και εκλεκτούς, αφού «[...] αυτή κοινωνεί και στρέφει προς τους σπανίζοντας [...] διότι

---

⁵⁷⁰ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 167. Επίσης, βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 53-54 και Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 247.

⁵⁷¹ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 51.

υπάρχουσιν οι εκλεκτοί, υπάρχουν και οι παρείσακτοι». Η Τέχνη αυτή θεωρείται καταλύτης των λαϊκών προτιμήσεων και αντιδιαστέλλεται από τις προτιμήσεις του «αμούσου» πλήθους, το οποίο αρέσκεται σε «ελαφριά» αναγνώσματα. Παρόλο που έκανε λόγο για «άξεστα πλήθη», τα οποία επιχειρούν μάταια να ανέλθουν στον «ναό της τέχνης», αλλά και για «την αγοραϊαν εκτίμησιν της νηπιώδους αντιλήψεως του πλήθους», ωστόσο πίστευε στην καλλιέργεια και εξύψωση του κοινού μέσω της Τέχνης. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Schiller, την οποία παρέθεσε στις *Εστιάδες*: «Εάν συνηθίση το κοινόν να ευχαριστείται εις το κακόν, ταχέως θα παύση να ζητή το εξαίρετον». Και προσθέτει η ίδια: «Ας ανέλθει το πλήθος και ας μη κατέλθη ο συγγραφεύς. [...] αλλ' οι συγγραφείς ας μη φροντίζωσι περί δόξης πρωΐμου. Κρατούντες υψηλά τας σκέψεις ας μη μετέλθωσι ποτέ το έργον του τυχοδιώκτου ζητούντες να ελκύσωσι πλήθη. Εκλαΐκευσις της τέχνης, εφ' όσον ο λαός παραμένει μωρός και απαίδευτος, είναι θάνατος της τέχνης».⁵⁷² Προς την κατεύθυνση της καλλιέργειας του κοινού, εξάλλου, στοχεύει, σύμφωνα με την Κυπρία αισθητικό, η «ηθική αποστολή» της μεγάλης Τέχνης, η οποία οφείλει να εξευγενίζει και να μετουσιώνει την ύλη σε πνεύμα, οδηγώντας σε ανώτερες σφαίρες. Στο πλαίσιο αυτό η ίδια ερμήνευε το γεγονός ότι μεγάλες ποιητικές συλλήψεις εκτιμήθηκαν μετά τον θάνατο των δημιουργών τους, γιατί ήταν υπέρτερες της «συγχρόνου αντιλήψεως», αναφέροντας ως παράδειγμα την ιδιόμορφη ποίηση του Κάλβου.

Ο ανθρωπιστικός ρόλος της λογοτεχνίας υπογραμμίζεται σε πρώιμο δημοσίευσμά της, στο οποίο αναφέρεται στην ανάγκη εμπλουτισμού των σχολικών βιβλιοθηκών με λογοτεχνικά βιβλία, στην αξία του «ηθοπλαστικού διηγήματος» αλλά και στον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η λογοτεχνία στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου.⁵⁷³ Άλλωστε, το μεγάλο «εκπολιτιστικό» εγχείρημα των *Εστιάδων* και η προσπάθεια της συντάκτριας και εκδότριάς τους να καλλιεργήσει μέσω του Τύπου λογοτεχνική συνείδηση στο γυναικείο, ειδικότερα, κοινό της Κύπρου, στις πιο πάνω απόψεις εδράζονταν. Ενδεικτικό της σημασίας που προσέδιδε στην αισθητική αγωγή και στην καλλιέργεια του κοινού υπήρξε και η λειτουργία «Φιλολογικού ή Λογοτεχνικού τμήματος», στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του γυναικείου σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», του «μικρού Παρνα[σ]σού» της, όπως

---

⁵⁷² Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, *ό.π.* Για τον ελιτισμό και αριστοκρατισμό και του Παλαμά, βλ. Χ. Α. Καράογλου, «Ο Παλαμάς και η νοημοσύνη των πορτιέρηδων» στο: *Κωστής Παλαμάς ο ποιητής και ο κριτικός*, φιλολογική επιμέλεια Παντελής Βουτουρής, εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα 2007, σ. 215-247.

⁵⁷³ Βλ. Περσ.[σεφόνη] Παπαδοπούλου, «Παιδικά βιβλιοθήκα. Σχολικά ελλείψεις», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 1.

το αποκαλούσε, το οποίο είχε μια πολύ αξιόλογη παρουσία στα λογοτεχνικά και εν γένει στα πολιτιστικά δρώμενα της εποχής.⁵⁷⁴

Σύμφωνα με την ίδια, η πρόσληψη του Ωραίου από το κοινό, όσον αφορά στα καλλιτεχνικά έργα, είναι υποκειμενική, αφού αυτή ποικίλλει και λειτουργεί ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία, την πνευματική ανάπτυξη, τη φυλή, το περιβάλλον, τη συγκρότηση του εσωτερικού κόσμου του ατόμου και άλλους παράγοντες. Γι' αυτό «[...] απόλυτον όμως κάλλος, τελείως αρέσκον θα ήτο αδύνατον να ευρεθή ουχί μόνον μεταξύ μιας φυλής ολοκλήρου, αλλά και μιας δρακός ανθρώπων κατοικούντων υπό την αυτήν στέγην. Υπάρχει μόνον σχετικόν κάλλος [...]».⁵⁷⁵ Η ματεριαλιστική αυτή αρχή πως το Ωραίο είναι σχετικό και όχι απόλυτο και οι παράγοντες που αναφέρονται ως οι συντελεστές των έργων τέχνης παραπέμπουν στον Hippolyte Taine και στους αισθητιστές και, σίγουρα, αντιφάσκουν με άλλες απόψεις της Παπαδοπούλου περί του «Απολύτως Ωραίου» και της υπερβατικής καταγωγής της Ομορφιάς και της Τέχνης. Η Κυπρία κριτικός θεωρούσε, ακόμη, ότι το αναγνωστικό κοινό θα πρέπει να αποτελεί μέρος της λογοτεχνικής διαδικασίας. Προέκρινε τη δύσκολη και ερμητική ποίηση του συμβολισμού, που απαιτεί πνευματική εγρήγορση από τον αναγνώστη, γιατί, «ενώ εκφράζει την σκέψιν του ποιητού, υποβάλλει συγχρόνως και εις παρομοίας σκέψεις και την κρίσιν του αναγινώσκοντος».

Η πρόσληψη της κριτικής θεωρίας λογοτεχνικών ρευμάτων

Η Παπαδοπούλου προσλαμβάνει⁵⁷⁶ αρχές από διάφορα λογοτεχνικά ρεύματα, τα οποία συνδέει με αντίστοιχες φιλοσοφικές τάσεις, διαθέτοντας μια αξιολογημένη για την εποχή της λογοτεχνική και φιλοσοφική παιδεία. Οι προσλήψεις αυτές ερμηνεύουν ως

---

⁵⁷⁴ Σχετικά με την καλλιέργεια λογοτεχνικής συνείδησης στις γυναίκες της Κύπρου από την Παπαδοπούλου, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 151-154 και, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 467-473.

⁵⁷⁵ Η ίδια σημείωνε, επίσης, ότι η διαφοροποίηση όσον αφορά στην εκτίμηση ενός καλλιτεχνικού αντικειμένου έγκειται «εις την διαφοράν του καλολογικού κόσμου, εις την διάφορον αισθητικήν διάθεσιν της ψυχής, εις τας κλίσεις της τας πολλάκις αδικαιολογήτους» [...] αλλά και η συνήθεια, η έξις, παίζει ισχυρότατον μέρος». Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σχετικόν κάλλος», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2 και τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3.

⁵⁷⁶ Για τη θεωρία της πρόσληψης, βλ., ενδεικτικά, Robert C. Holub, *Reception Theory. A Critical Introduction*, London – New York 1984, Jauss, *Η Θεωρία της πρόσληψης...*, ό.π., Jeremy Hawthorn, *Εκκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993, κυρίως, σ. 187-217, Τζιόβας, *Μετά την αισθητική*, ό.π., σ. 223-258 και Γιώργος Βελουδής, *Ψηφίδες για μια θεωρία της λογοτεχνίας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 95-106.

ένα βαθμό και τις απόψεις της για τον χαρακτήρα, τους σκοπούς ή την αποστολή της Τέχνης και της λογοτεχνικής κριτικής. Η κριτική της θεωρία, λόγω των ποικίλων προσλήψεων ιδεών και τάσεων της εποχής της, αναπόφευκτα παρουσιάζει και αντιφάσεις, αφού η Παπαδοπούλου ήταν μια ανοικτή συνείδηση που έπαιρνε από παντού και αφομοίωνε αυτό που της ταίριαζε. Προσπαθούσε, μάλιστα, μέσα από την εφημερίδα της και τα άλλα δημοσιεύματά της να διοχετεύσει καινούργιες τάσεις και ιδέες στο σχετικά υποβαθμισμένο πνευματικό κλίμα του νησιού. Είναι αξιοσημείωτο ότι επιχείρησε ανοίγματα και προς την ευρωπαϊκή λογοτεχνία και διάνοηση, παρουσιάζοντας –από τους πρώτους στην Κύπρο– στοιχεία θεωρίας ή εκπροσώπους νεότερων καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών ρευμάτων, τη φιλοσοφία του Nietzsche και τον Schopenhauer και το έργο σημαντικών Ευρωπαίων παιδαγωγών. Οι *Εστιάδες*, ως προς το φιλολογικό και λογοτεχνικό τους περιεχόμενο, θα μπορούσαν να παραβληθούν, τηρουμένων των αναλογιών, με το πρωτοποριακό περιοδικό *Η Τέχνη* (1898-1899) του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου.⁵⁷⁷ Οι αναφορές της Παπαδοπούλου σε «βορείους» λογοτέχνες και η μελέτη της για τον Nietzsche πιθανόν να έχουν οφειλές σε κείμενα της *Τέχνης* και η σχέση της γενικά με το περιοδικό αυτό αξίζει να διερευνηθεί.⁵⁷⁸

Η Κυπρία λογία, όπως αναφέρθηκε ήδη, ενημερωνόταν όχι μόνο από ελλαδικά αλλά και από ευρωπαϊκά έντυπα, αφού στις *Εστιάδες* είναι συχνή η διευκρίνισή της «εκ γαλλικού περιοδικού» ή «εξ αγγλικού περιοδικού», ενώ κάποτε κατονομάζει τα έντυπα αυτά (*Nouvelle Revue, Le Figaro* κ.ά.). Ήταν, εξάλλου, γνώστης της γαλλικής και αγγλικής γλώσσας, γεγονός που της επέτρεπε να διαβάζει και να μεταφράζει ξένα λογοτεχνικά κείμενα, προσλαμβάνοντας ποικίλες λογοτεχνικές τάσεις και λογοτεχνικά ρεύματα. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στα λογοτεχνικά ρεύματα, αλλά οι διακρίσεις γίνονται για λόγους μεθοδολογίας.

---

⁵⁷⁷ Το βραχύβιο φιλολογικό περιοδικό *Η Τέχνη* (Οκτώβριος 1898 – Νοέμβριος 1899) υπήρξε πολυσήμαντο για τον νεωτερικό χαρακτήρα του και τον θεωρητικό του προσανατολισμό και ένα από τα πρώτα έντυπα που έφεραν το ελληνικό κοινό σε επαφή με το κίνημα του γαλλικού συμβολισμού, τη φιλοσοφία του Nietzsche και το έργο Γερμανών και Σκανδιναβών ποιητών και συγγραφέων, συμβάλλοντας στη διάδοση του συμβολισμού των βορείων χωρών στην Ελλάδα. Βλ. Αντωνίου-Τίλιου, *Το περιοδικό Η Τέχνη...*, ό.π., σ. 327-347.

⁵⁷⁸ Είχε επισημανθεί ότι η εφημερίδα *Εστιάδες* αποτελούσε «ένα κανάλι που διοχέτευε στην περιορισμένη πολιτιστική κίνηση νησιού όψεις της ευρωπαϊκής διάνοησης» και ότι εισήγαγε «εις την νήσον τας τελευταίας εκ της Ευρώπης [λογοτεχνικές] θεωρίας, φιλοσοφίας και βιβλιογραφικάς ειδήσεις». Βλ. Παπαλεοντίου, «*Εστιάδες*, το πρώτο φεμινιστικό έντυπο στην Κύπρο», *Εντός των τειχών*, τχ. 35, ό.π., σ. 29, Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδευσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144 και Νίκος Παναγιώτου, «Κυπριακά φιλολογικά και λογοτεχνικά περιοδικά», *Μελετήματα Β'*, Τυπογραφία Στέλιου Λειβαδιώτη ΛΤΔ, Λευκωσία 1988, σ. 100.

Η πρόσληψη αρχών του ρομαντισμού

Η Παπαδοπούλου σε διάφορες περιπτώσεις εξέφραζε την εκτίμησή της προς την ποίηση του ρομαντισμού,⁵⁷⁹ κυρίως ως ευρωπαϊκού κινήματος και όχι στην ελληνική εκδοχή του της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής.⁵⁸⁰ Είχε την τάση να εκθειάζει τα μεγάλα ρομαντικά έργα της Δύσης, όπου, σύμφωνα με την ίδια, «ο ποιητικός αετός ίπταται ισχυρός και ρωμαλέος μέχρι των νεφών» και, γενικά, τον αληθινό, «βαθύ ρομαντισμό», τον οποίο θεωρούσε ως ένα από τα δημιουργήματα των αρχαίων Ελλήνων ποιητών.⁵⁸¹ Απέρριπτε, όμως, τα ποιήματα της νεότερης ελληνικής ποίησης που δεν εξέφραζαν τίποτε άλλο «παρά ρομαντισμών (γρ. ρομαντισμούς)» και τους δημιουργούς εκείνους που ήταν «στιχοπλόκοι απλοί, δούλοι της μετρικής» και προσπαθούσαν να καλύψουν την «πτωχείαν της ποιητικής των φύσεως» με την υποταγή στην ομοιοκαταληξία. Πιθανότατα υπονοούνται εδώ τα ρομαντικά στιχοουργήματα, τα οποία εμπνέουν, σύμφωνα με την ίδια, «τας αγοραίας εκείνας ευχαριστήσεις». Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, ότι στην εφημερίδα της απέφυγε να δημοσιεύσει κείμενα εκπροσώπων του αθηναϊκού ρομαντισμού, σε εποχή που στην κυπριακή ποίηση επιβίωναν ακόμη ρομαντικές τάσεις.

Συχνές ήταν, ωστόσο, οι αναφορές της σε εκπροσώπους του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, με λακωνικές ή εκτενέστερες κριτικές αποτιμήσεις για το έργο τους ή/και αναδημοσιεύσεις κειμένων τους στις *Εστιάδες*. Μνημονεύει, για παράδειγμα, τον Friedrich Schiller και την άποψή του για την αισθητική καλλιέργεια του κοινού, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω,⁵⁸² τον Goethe, τον οποίο θεωρούσε ως τον «μέγιστον της Γερμανίας ποιητήν [ο οποίος] κατά το 25ον έτος εξέπληξε τον φιλολογικόν κόσμον διά του συγκινούντος λυρισμού του [...]», τον John Milton και το έργο του *Ο απολεσθείς*

---

⁵⁷⁹ Η βιβλιογραφία για τον ρομαντισμό είναι ογκώδης. Βλ., ενδεικτικά, M. H. Abrams, *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1953, Lilian R. Furst, *Ρομαντισμός*, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη – Καίτη Χατζηδήμου, Η γλώσσα της κριτικής, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988, René Wellek, «Romanticism Re-Examined», στο: *Concepts of Criticism*, New Haven 1963, σ. 199-221, Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 7, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1994 και *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2001.

⁵⁸⁰ Διαπιστώνεται η σύμπτωση των απόψεων της Παπαδοπούλου, όσον αφορά στο λογοτεχνικό ρεύμα του ρομαντισμού, με τον Κωστή Παλαμά. Βλ. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός...*, ό.π., σ. 212-215.

⁵⁸¹ «[...] Εκείνο, το οποίον ονομάζομεν ρομαντισμόν και το οποίον είναι απαύγασμα μιας μεγάλης υποκειμενικότητας ηνωμένης μετά της φιλοσοφικής σκέψεως, δεν είναι προνόμιον του μελαγχολικού μόνον ουρανού της Δύσεως· υπήρξε πρώτιστον προνόμιον της βαθείας σκέψεως της παλαιάς Ελληνικής Φιλολογίας [...].» Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

⁵⁸² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 226.

παράδεισος, τον Bossuet, για τον οποίο πίστευε ότι απέκτησε φήμη ως συγγραφέας κυρίως των «Επιταφίων λόγων», τον Giacomo Leopardi, του οποίου αναδημοσίευσε μεταφρασμένα τα κείμενα «Διάλογος της φύσεως και μιας ψυχής» και «Διάλογος ενός πωλητού ημερολογίων μ' έναν περαστικό» και απόσπασμα από το έργο του *Στοχασμοί*, τον Ugo Foscolo, για τον οποίον έγραψε εκτενές κείμενο με βιογραφικά στοιχεία και έκανε αναφορές στα έργα του «Ο Θυέστης», «Οι τάφοι» και «Αι χάριτες», αναπτύσσοντας και τη σχέση του με τον Ανδρέα Κάλβο, τον Victor Hugo, του οποίου αναδημοσίευσε κατά καιρούς διάφορες γνώμες, την Γαλλίδα μυθιστοριογράφο Pierre de Coulevain (Fabre), της οποίας το έργο «Επί του βραχίονος», σύμφωνα πάντα με την Παπαδοπούλου, «επί έτη απησχόλησε την προσοχήν της κολακευτικότερας κριτικής», τον Alessandro Manzoni, «Ιταλόν ποιητήν [...] διάσημον εις την ιταλικήν φιλολογίαν, όταν συνέγραψε το μυθιστόρημά του *Η ιστορία δύο μελλονύμφων*, τον Αμερικανό ποιητή H. W. Longfellow και το «κάλλιστον των έργων του *Το άσμα του Χαϊαβάθα*», την Ada Negri, «την διάσημον Ιταλίδα ποιήτριαν», της οποίας αναδημοσίευσε σε μετάφραση του Κ. Καιροφύλα το ποίημα «Νεκρό φίλι», την Juliette Adam - Lambert, «μία των διασημοτέρων γυναικών της Γαλλίας», με αναφορές και δημοσίευση αποσπασμάτων από το έργο της, με τίτλους «*Η ώριμος γυνή*», «*Το χωριό μου*», «*Η γυνή και ο γάμος*», τον Ernest Renan και το βιβλίο του *Ο βίος του Χριστού* και, επίσης, τους François René de Chateaubriand, George Sand, Alfred de Musset, Pierre Loti, H. C. Andersen, Carmen Silva, Dumas, Lemansky, Frédéric Mistral, Byron, κ.ά. Η ίδια θα μεταφράσει το «Τραγούδι των κέδρων του Λιβάνου προς το θείον» του Alphonse de Lamartine, και το βιβλίο *Οι σκλάβοι της μοίρας* του Marcel Prévost.⁵⁸³

Παράλληλα, η κριτική θεωρία που είχε διαμορφώσει η Παπαδοπούλου, είναι εμφανώς επηρεασμένη από τους Γερμανούς ιδεαλιστές φιλοσόφους και ρομαντικούς ποιητές, τους οποίους γνώρισε είτε μέσω μεταφράσεων είτε από σχετικά κείμενα του Παλαμά. Κατ' αρχήν απέδιδε μεγάλη σημασία στη δημιουργική φαντασία, η οποία ως πλαστική δύναμη θεωρείται ως βάση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Αυτές οι απόψεις της παραπέμπουν στον υποκειμενισμό του J. Fichte και των ρομαντικών ποιητών, για παράδειγμα, του Shelley και του Wordsworth, οι οποίοι πρέσβευαν ότι, αφού ο κόσμος εξαρτάται από τον τρόπο που τον αντιλαμβανόμαστε, μπορούμε να τον διαμορφώσουμε

---

⁵⁸³ Βλ. κατωτέρω το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 311-319.

σε έναν αδιάκοπο εξελικτικό μαγικό ιδεαλισμό. Μέσο για την «ποιητικοποίηση» του κόσμου είναι η δημιουργική φαντασία του καλλιτέχνη.⁵⁸⁴

Η Παπαδοπούλου είχε προσλάβει και άλλες σημαντικές αρχές του ρομαντισμού, όπως η ανάγκη έκφρασης του προσωπικού συναισθήματος, καθώς η ποίηση, ειδικότερα η λυρική, θεωρείται αυθόρμητο ξεχείλισμα έντονων συναισθημάτων («Ο ευφάνταστος ποιητής γίνεται αρχιερέυς· ψάλλει τους μυστικούς λικνισμούς του εσωτέρου πάθους») και το αίτημα της σύζευξης της ποίησης με τη φιλοσοφία («την αδελφοποίησιν Φιλοσοφίας και Ποίησης, η οποία είναι η ωραιότερα συνάντησις των δύο τούτων εξόχων και υπερτάτων του ψυχικού κόσμου θησαυρών»). Συνέδεε, επίσης, την Αλήθεια με την Ομορφιά, όπως έχει αναφερθεί και πιο πάνω,⁵⁸⁵ αφού, σύμφωνα με την Κυπρία αισθητικό, η Τέχνη και το Ωραίο οδηγούν προς το Απόλυτο και το Ύψιστο. Το Ωραίο είναι για τους ρομαντικούς «η πεπερασμένη αναπαράσταση του απείρου», σύμφωνα με τη γνωστή φράση του Schelling.

Υπερθεμάτιζε, ακόμη, τη σύνδεση ποίησης και μουσικής, υιοθετώντας το σημαντικό δόγμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού «ut musica roesis» («εκφραστική» θεωρία της ποίησης), η οποία αντικαθιστά το κλασικιστικό δόγμα της ταύτισης της ποίησης με τη ζωγραφική («ut pictura roesis») και τη μιμητική αντίληψη για την Τέχνη, απόψεις που θα αναπτύξει, βέβαια, αργότερα και σε μεγαλύτερο βαθμό ο συμβολισμός. Δεν είναι τυχαίο ότι η ίδια έδινε ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της αρμονίας, την οποία θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση της ποιητικής τέχνης και την οποία συνέδεε με τη συμπαντική αρμονία, απηχώντας ίσως σχετικές απόψεις του Leibniz.⁵⁸⁶

Επηρεασμένη από την κριτική θεωρία του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, υπογράμμισε και τη σχέση της Τέχνης με τη φύση. Απέρριπτε την πιστή αντιγραφή και «μίμηση» της φύσης και θεωρούσε την τελευταία ως «προϊόν του ανθρωπίνου πνεύματος». Πίστευε ότι ανάμεσα στην ψυχή του ποιητή («τραγουδιστή») και στη φύση, δηλαδή τον εξωτερικό κόσμο, αναπτύσσεται μια «μυστική» σχέση, καθώς ο ποιητής προσπαθεί να «αποκρυπτογραφήσει», να «αποκαλύψει» τα μυστικά της

---

⁵⁸⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*: «Θα ήτο έλλειψις επακριβούς διαγνώσεως, εάν μη ετάσσομεν αυτήν [την φαντασίαν] εν τη πρώτη μοίρα των συντελεστών των μεγαλουργών έργων, ίδια δε των έργων των απορρεόντων από της υποκειμενικής εμπνεύσεως και στηριζομένων επί της δημιουργικότητος της διανοίας. [...]». Πρβλ. και παρόμοιες απόψεις του Παλαμά στο βιβλίο *Η Ποιητική μου*, Παλαμά, *Απαντα*, τ. 10, σ. 549 και, σχετικά, Κ. Γ. Κασίνης, «“Αμαρτωλός καλογερεύω στ’ Άγιονόρος”». Όψεις του ατομικού λυρισμού», στο *Κωστής Παλαμάς ο ποιητής και ο κριτικός*, *ό.π.*, σ. 36-37.

⁵⁸⁵ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 217-219.

⁵⁸⁶ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 238.

«πλάσης».⁵⁸⁷ Το πνεύμα και η ψυχή του ανθρώπου, ιδιαίτερα του ποιητή, πρέπει να βρίσκονται σε άρρηκτη επικοινωνία με τα φαινόμενα και τις εκδηλώσεις της φύσης, η οποία εμψυχώνεται στα κείμενά της μέσα σε ένα πνεύμα πανθεϊσμού.⁵⁸⁸ Αντιμετώπιζε εν πολλοίς την ποίηση ως «κάτοπτρον απέραντον της φύσεως», σύμφωνα με τα διδάγματα των Goethe και Taine (που εκκινούσαν από διαφορετικές αφετηρίες, βέβαια, ο καθένας). Συχνά δε σε κριτικά κείμενά της εμφανίζονται οι όροι «το πνεύμα» και «η ψυχή» της «Φύσεως» ή «Κτίσεως», που συνήθως γράφονται με κεφαλαίο γράμμα. Επιχειρείται έτσι μια ταύτιση Φύσης, Πνεύματος («Θεού») και Τέχνης. Ταυτόχρονα, οι εναλλαγές της φύσης συσχετίζονται με τον κόσμο των συναισθημάτων του ποιητικού υποκειμένου, ενώ ένας μεγάλος αριθμός συμβόλων που χρησιμοποιεί, προέρχονται από στοιχεία του φυσικού τοπίου.

Η Κυπρία αισθητικός υιοθετούσε, επίσης, την αντίληψη του ποιητή-δημιουργού, η οποία συγχωνεύεται με την κλασική αντίληψη του ποιητή-προφήτη («poeta vates»), όπως συναντάται στο έργο πολλών ρομαντικών ποιητών (Holderlin, Shelley, Nerval, Hugo, Novalis), αλλά και στον Διονύσιο Σολωμό.⁵⁸⁹ Η ίδια αναφερόταν στον ποιητή-ιερέα, τον ποιητή-οραματιστή («le poète voyant»), των ρομαντικών και συμβολιστών, ο οποίος δημιουργεί, συναγωνιζόμενος τον Θεό, έναν δικό του κόσμο. Έδινε έμφαση στην «εσωτερική» δραστηριότητα του εμπνευσμένου, του ένθεου ποιητή, αποκαλώντας τον «ιερέα της μονώσεως», που χαρακτηρίζεται από έμπνευση και πρωτοτυπία. Επιχειρούσε, ακόμη, την ταύτιση του ποιητή με τον αρχιερέα-Χριστό, καθώς η επίγεια πορεία και των δύο είναι μαρτυρική:

[...] Ο ευφάνταστος ποιητής γίνεται αρχιερέας· ψάλλει τους μυστικούς λικνισμούς του εσωτέρου πάθους· θυμιά τα είδωλα, τα οποία ανασκάπτει από της σωρείας των αιώνων, διά να λατρεύση εν αυτοίς ό,τι υπάρχει θείον και αμίμητον. Ρίπτει ακτίνας διεισδυτικής εις το ημίφως των ενιαυτών, οι οποίοι παρέρχονται

---

⁵⁸⁷ Για τη μετουσίωση των θεωρητικών αυτών απόψεων της Παπαδοπούλου σε ποιητική γραφή, βλ. το ποίημά της «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 488, *ό.π.*: «Τώρα, βασιλοπούλα του καιρού αμύθητη, / η Φύση, γλυκοστελλει στον τραγουδιστή / τους νόμους της κοντά του να αιστανθή / [...]»

⁵⁸⁸ «[...] Τέχνη απλή δεν είναι η τέχνη του ποιητού. Προσκύνημα του υπερτάτου Είναι προς την υπερτέραν φύσιν [...] η ψυχή του ποιητού [...] αναλίσκομένη ως έλαιον καιόμενον επί των σφαγίων της Ιεράς Θυσίας, την οποίαν προσκομίζει καθ' ημέραν η ωραιοπαθής ψυχή προς την υπερκόσμιον βωμόν της Πανιέρου Κτίσεως». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.* Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Αθηνά Γεωργαντά, «Η ρομαντική αντίληψη της φύσης, ο άνεμος των ρομαντικών και οι Ωδές του Κάλβου», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα...*, *ό.π.*, σ. 69-85.

⁵⁸⁹ Για παράδειγμα, συναντάμε τον «μικρό-προφήτη» στο ποίημα του Δ. Σολωμού «Εις Φραγκίσκα Φραΐζερ. Επίγραμμα» και τον ποιητή-οραματιστή, τον «αλαφροΐσκιωτο», στους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» του. Βλ. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τ. Α', επιμέλεια – σημειώσεις Λίνου Πολίτη, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1999⁷, σ. 260 και 217, αντίστοιχα.

θραύοντες, κλονίζοντες, ερημούντες· αι έρημοι δεν τρομάζουσιν αυτόν· είναι ερημίτης άγιος· είναι ο ιερέυς της Μονώσεως· [...] η μεγαλόσχημος και μεγαλοφάντις Ιδέα, αιθεροβατεί επί τροχιών ολονέν εκτεινομένων, ολονέν μεγαλυνομένων, ενώ όπισθεν αυτής σύρεται ο τεχνίτης προσπαθών να ανέλθη, κυλιόμενος, καταρριπτόμενος, επανιστάμενος, περιαλγών, ασθμαίνων, ιδρώτι περίρρυτος, αιματούμενος τους δακτύλους ως ο Χριστός [...].⁵⁹⁰

Περαιτέρω, η Παπαδοπούλου αποδεχόταν τη ρομαντική αντίληψη για τον χρόνο, ο οποίος θεωρείται ως μια γραμμή χωρίς αρχή και τέλος, παρά το γεγονός ότι η αντίληψη αυτή έρχεται σε αντίφαση με ιδέες του Nietzsche περί «αιώνιας επαναστροφής», τις οποίες ενστερνιζόταν.⁵⁹¹ Ο άνθρωπος, και ειδικότερα ο ποιητής, αν και πεπερασμένος, μπορεί να συλλάβει το Απόλυτο στη χρονική του διάσταση (αιωνιότητα) σε μια ορισμένη στιγμή του χρόνου, το παρόν, με τη θέαση του Απείρου. Μέσω της Τέχνης έχει τη δυνατότητα να σταματήσει τη «στιγμή», να την αθανάτισει, δίνοντας διάρκεια αιώνια στο Ωραίο και στο τέλειο: «[...] Μία τοιαύτη τέχνη πνευματοποιεί και μεταγγίζει την Ιδέαν εις την Ύλην. Τα πνεύματά της είναι πνοαί ζώσαι, ψυχαί που απεργάζονται την αυτουσίωσιν του ανθρωπίνου και θείου [...].⁵⁹²

Η πρόσληψη αρχών του συμβολισμού

Η Παπαδοπούλου τη δεκαετία του 1910, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, δημοσίευσε (μετα)συμβολιστικά ποιήματα, από τους πρώτους στο νησί, ακολουθώντας αρκετά συγχρονισμένα αντίστοιχες τάσεις στην ελλαδική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία.⁵⁹³ Ο συμβολισμός της Παπαδοπούλου συναντάται με τον ρομαντισμό στη μεταφυσική αντίληψη του σύμπαντος, που γίνεται νοητό μόνο με τη μεσολάβηση της δημιουργικής φαντασίας του ποιητή, στην ιδεαλιστική λατρεία του Ωραίου, στη ροπή προς το άπειρο και τη νοσταλγία του απολύτου, στην υποβολή συναισθημάτων με σύμβολα. Άλλωστε, ο συμβολισμός ως τεχνική και θεωρία έχει αποκληθεί κάτι σαν περίτεχνος ρομαντισμός.

Η Παπαδοπούλου αρκετά πρώιμα τοποθετήθηκε και θεωρητικά απέναντι στον συμβολισμό, εισάγοντας ουσιαστικά το λογοτεχνικό αυτό ρεύμα στην Κύπρο. Στο

---

⁵⁹⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁵⁹¹ Για το θέμα αυτό, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 191-192.

⁵⁹² Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁵⁹³ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα...», σ. 115-138.

σημαντικό κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη»⁵⁹⁴ αναφερόταν σε βασικές αρχές του συμβολισμού, οι οποίες αποτελούσαν κύρια σημεία της ποιητικής της:

[...] Ο Συμβολισμός είναι ο μεταφορικός λόγος της ποιήσεως. Αποστέργει τας κοινάς εκφράσεις, τας απτάς διατυπώσεις, παραλείπει τας ευκόλως υπονοουμένας σκέψεις, ζητεί τας εννοίας τας αφηρημένας και ψάλλει τας γενικάς αληθείας, αι οποίαι διέπουν την φύσιν και την ανθρωπίνην ψυχήν ως ποιήσεις άλλου κόσμου υπερτέρου, ως αρμονία προερχομένη από Λυρών, τας οποίας κρούουσι χείρες Φοιβόληπτοι [...]. Ο συμβολιστής ποιητής, όστις είναι ζωγράφος-φιλόσοφος, αισθάνεται είδος τι απεχθείας και αντιπαθείας προς το ξηρόν απεικόνισμα των κοινών θελήτρων της ζωής, φέρεται δε ακράτητος προς την μελαγχολικήν μυστικοπάθειαν, ο δε λυρισμός του δεν εκχύνεται εις κοινά εκμαγεία πτωχικής κατασκευής, αλλά ζητεί το πευκνωμένον και βαθύ της σκέψεως, το οποίον χύνει εις μήτρας πολυτίμου μετάλλου, αναλόγου προς το βαρύτιμον ύφασμα της ψυχής του. Η Συμβολική Ποίηση είναι ποίησης όθεν σοβαρά, όσον και δύσκολος. [...] Αγαπά το άπειρον, το σύμπαν· συμβολίζει το ωραίον, το οποίον ανευρίσκει εν τη γη και τελειοποιεί εντός των σφυρηλατηρίων της φαντασίας, λατρεύει την φύσιν, τους λυγμούς της, τους γέλωτάς της, τους οποίους ισχυροποιεί, τους οποίους καθιστά ατελευτήτους [...]. Υποκειμενική ανίσταται ύπερθεν των ταπεινών, των υστεροβούλων μαγγανειών και δολωμάτων της ζωής, άτινα ζητούσι να κατακρατήσωσι της ψυχής μας και ενώ έχει εντός της το απεριόριστον και το αχανές, απορροφωμένη υπό των θεσπεσίων εικόνων των υπεργείων πανοραμάτων, η γραφίς της ψάλλει τα δικαιώματα του Κάλλους και ζητεί τους θαυματοποιούς φακούς της φαντασίας, ίνα συγκαλύψη την ασχημίαν και πλέξη τας ωδάς προς την Καλλονήν και το Τέλειον [...].

Στο απόσπασμα αυτό, που είναι χαρακτηριστικό δείγμα του ιδιότυπου ποιητικίζοντος κριτικού της λόγου, μπορούν να ανιχνευθούν βασικές αρχές του συμβολισμού, όπως η αφηρημένη και όχι απτή διατύπωση ιδεών και συναισθημάτων με τη χρήση συμβόλων και την υποβολή, το αίτημα για μια ποίηση λυρική, καθαρότερη και μουσικότερη, η

---

⁵⁹⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

οποία να κινείται μέσα σε ένα κλίμα αοριστίας και «μελαγχολικής μυστικοπαθείας» και να στέφεται στον μύχιο κόσμο, μετατρέποντας τα φυσικά αντικείμενα σε αντικειμενικά σύστοιχα της εσωτερικής κατάστασης του ποιητή. Αυτή η ποίηση χαρακτηρίζεται «υποκειμενική», «σοβαρά και δύσκολος», αφού δεν θυμίζει σε τίποτα τας «κοινάς συνθέσεις των συνήθων παραγωγέων» και «τας κοινάς εκφράσεις», επομένως επισημαίνεται ο ερμητικός χαρακτήρας, η πρωτοτυπία και η καινοτυπία της στο πλαίσιο πάντα ενός εκλεκτικισμού. Η «μεγάλη» ή «υψηλή» ή «αληθής» ποίηση, η οποία διακρίνεται πάντα από την κατώτερη «ψευδοτέχνη», σύμφωνα με την Κυπρία αισθητικό, «ψάλλει τας γενικάς αληθείας», τείνοντας προς ένα ιδεαλιστικό μεταφυσικό σύμπαν,⁵⁹⁵ ενώ προσπαθεί να εκφράσει τις «ανταποκρίσεις» ή αντιστοιχίες (correspondences) ανάμεσα στον ανθρώπινο ψυχισμό και στον εξωτερικό κόσμο ή ανάμεσα στο φυσικό και στον πνευματικό κόσμο («τας γενικάς αληθείας, αι οποίαι διέπουν την φύσιν και την ανθρωπίνην ψυχήν»). Ως εκ τούτου ο συμβολισμός, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου ταυτίζεται με το «απεριόριστον και το αχανές».⁵⁹⁶ Είναι γνωστή η άποψη του Baudelaire ότι τα αντικείμενα είναι σύμβολα ιδεατών μορφών που κρύβονται πίσω τους. Η ιδέα, λοιπόν, όρος στον οποίο είχαν ιδιαίτερη προτίμηση οι συμβολιστές, συναντάται με τον ευρύτερο και πλατωνικών προδιαγραφών ιδεαλισμό της Παπαδοπούλου. Στα κριτικά κείμενά της σκιαγραφούσε τα όρια του υπερβατικού συμβολισμού αλλά και του προσωπικού συμβολισμού.

Κεντρικό σημείο της κριτικής θεωρίας της αποτελεί η άποψη του Baudelaire και των διαδόχων του, οι οποίοι, συνεχίζοντας την παράδοση του ρομαντισμού, πίστευαν ότι ο ποιητής είναι ιερέας-προφήτης και ποιητής οραματιστής («le poète voyant»), ο οποίος βλέπει μέσω της φαντασίας μακριά σε έναν άλλο κόσμο, πέρα από την πραγματικότητα, και είναι ικανός να δημιουργήσει έναν δικό του κόσμο. Για την Παπαδοπούλου ο ποιητής γίνεται μια «θεική» μορφή που μπορεί να διακρίνει πέρα από τον «τοίχο» της πραγματικότητας και έχει την ικανότητα να μεταδίδει το όραμά του στους άλλους. Υπογραμμίζοταν δηλαδή η θεική αποστολή της Τέχνης και του «τεχνίτη», καθώς η πορεία του είναι μαρτυρική και ο ίδιος παρομοιάζεται, όπως στο

---

⁵⁹⁵ Ο συμβολισμός «ήταν μια προσπάθεια να διεισδύσει μέσα και πέρα από την πραγματικότητα σ' έναν κόσμο ιδεών, είτε των ιδεών και συναισθημάτων του ίδιου του ποιητή, είτε Ιδεών με την πλατωνική σημασία, που αποτελούν έναν τέλειο υπερφυσικό κόσμο στον οποίο αποβλέπει ο άνθρωπος». Βλ. Chadwick, *Συμβολισμός...*, ό.π., σ. 15.

⁵⁹⁶ Αξίζει να παραβληθεί η φράση αυτή της Παπαδοπούλου με αντίστοιχη του Άγρα ότι «ο συμβολισμός είναι περίπου το *απεριόριστο*». Βλ. Άγρας, «Η συμβολιστική πεζογραφία...», ό.π., σ. 221.

ποίημα του Baudelaire «Ευλογία»,⁵⁹⁷ με τον Χριστό. Η Κυπρία δημιουργός εκκινεί από μια αίσθηση δυσαρέσκειας από την πραγματικότητα, βλέπει τη ζωή σαν έρημη χώρα, σαν «αντιστοιχία της κόλασης», σύμφωνα με την μπωντλαιρική έκφραση, για να στραφεί, τελικά, στην αισιόδοξη πίστη της δημιουργίας μέσα από την ποίηση ενός κόσμου ιδανικού:

[...] Ο δημιουργός ιερεύς πλάττει εντός μαγικών ρυθμών τας υπερτάτας ιδέας, αι οποίαι ποθούν να κυριαρχήσωσι των έργων του. [...] σύρεται ο τεχνίτης προσπαθών να ανέλθη, κυλιόμενος, καταρριπτόμενος, επανιστάμενος, περιαλγών, ασθμαίνων, ιδρώτι περίρρυτος, αιματούμενος τους δακτύλους ως ο Χριστός [...] δέχεται επί των βαθυστόμων πληγών τα δηλητήρια του μετημφιεσμένου κακού αντί του ελαίου του Αγαθού και Τελείου, τα οποία επιπόνως θηρεύει εις τα τρυφερά βασίλεια του ακράτου Ιδεαλισμού. [...] ο Ποιητής-τεχνίτης τηλεσκοπεύει τον Ουράνιον Όλυμπον, διά να εξηγήση τα άορατα εις τους άλλους, διά να συλλάβη τα ασύλληπτα [...]. Μία τοιαύτη τέχνη πνευματοποιεί και μεταγγίζει την Ιδέαν εις την Ύλην [...].

Μια άλλη βασική αρχή του συμβολισμού, την οποία προσλαμβάνει η Παπαδοπούλου, είναι η σύνδεση της ποίησης με τη μουσική. Οι συμβολιστές έδιναν ιδιαίτερη σημασία στη μουσική και στην ιδιότητά της να υποβάλλει, και επιθυμούσαν οι ποιητές «να πάρουν πίσω από τη μουσική ό,τι βασικά τους ανήκει», όπως έλεγε ο Paul Valery. Εξαιτίας αυτής της επιθυμίας για ύπαρξη ρευστότητας, όπως στη μουσική, η συμβολιστική ποίηση συχνά αρνήθηκε να υπακούσει στους αυστηρούς κανόνες της μετρικής, προσπαθώντας να απελευθερωθεί από τα δεσμά της ρίμας, τείνοντας σε ένα είδος ελευθερωμένου στίχου και φθάνοντας μέχρι την κατάργησή του με το ποίημα σε πεζό. Ο ποιητικός λόγος πρέπει να εναρμονίζεται με τις «λυρικές κινήσεις της ψυχής, τους κυματισμούς του στοχασμού, τα αιφνίδια άλματα του πνεύματος», σύμφωνα με τον Baudelaire και τον πρόλογο της συλλογής του *Petits poèmes en prose (Le Spleen de Paris)*, δηλαδή επιζητείται η εναρμόνιση των νοηματικών σημαινομένων με τα ρυθμικά τους σημαίνοντα. Και η Κυπρία αισθητικός σημείωνε ότι ο συμβολιστής ποιητής με «μαγικούς ρυθμούς» διοχετεύει τον λυρισμό του «εις μήτρας πολυτίμου μετάλλου, αναλόγου προς το βαρύτιμον ύφασμα της ψυχής του» και ακόμη:

---

⁵⁹⁷ Βλ. Μπωντλαίρ, *Τα άνθη του κακού*, μτφρ. Γιώργης Σημηριώτης, εκδόσεις Γράμματα, Αθήνα 1991, σ. 16.

Η μεταξύ δημιουργού και πλάσματος συγγένεια εκδηλούται αναπόδραστος, ζωνρά και η ρυθμική εξωτερίκευσις των ορμών και πόθων της ψυχής παραδίδει εις την έλλογον κριτικήν τας μουσολήπτους και πινδαρικός αρμονίας [...].⁵⁹⁸

Η ίδια, εξάλλου, σε πολλά κείμενά της υπερθεμάτιζε την ύπαρξη ρυθμού και μουσικότητας στην ποίηση, έννοιες που τις ταύτιζε με την έννοια της «αρμονίας». Καταδίκασε τα εύκολα μέτρα που δεν ήταν δυνατόν να εκφράσουν τα υψηλά νοήματα, αλλά επίσης αμφισβητούσε και την ομοιοκαταληξία, που την ονόμαζε «ηχητική ηδονή», η οποία περιορίζει την ελεύθερη έκφραση και μετατρέπει την ποίηση σε ανιαρή, ηχηρή απαγγελία. Η ρίμα αντιδιαστέλλεται από την εσωτερική αρμονία της αρχαϊκής και κλασικής ποίησης, που, δυστυχώς, όπως αναφέρει, δεν βρίσκει σήμερα μιμητές, αφού η «αισθητική δουλεύει εις την εύκολον ακουστικήν».⁵⁹⁹

[...] Η σθεναρά Αρμονία δεν έχει ανάγκην της ηχητικής ηδονής της ομοιοκαταληξίας, ήτις είναι νεώτερον επινόημα και μολονότι απαιτούσα πολλήν τεχνικήν χείρισιν, ίνα μη εμπέση εις τας βαναυσότητας του πυκνού ομοιοκαταληκτούντος μέτρου, εμφράττει την ελευθερίαν και παρεμβάλλει πολλάκις προσκόμματα και αδυναμίας εκεί, όπου ο στίχος θα έβαινεν άλλως ομαλός, ανθηρός, εύρωστος [...]. Η υπερτάτη αρμονία είναι όλως άσχετος προς την ομοιοκαταληξίαν [...] η δε ψυχή ίπταται κυρίαρχος υπεράνω των κανόνων της μετρικής, διαμορφούσα εκάστοτε αυτούς και συμπληρούσα, εφευρίσκουσα νέα μέτρα, δέσποινα και ουχί δούλη της μελικής [...].⁶⁰⁰

Όπως διαφαίνεται από τα πιο πάνω, η Παπαδοπούλου συνέδεε την έννοια της αρμονίας, την οποία θεωρούσε ως βασικό συντελεστή της μεγάλης ποίησης, με τη μετρική και το ύφος, το οποίο διαφοροποιούσε από τη γλώσσα. Η ίδια παρατηρούσε ότι «την αυστηράν αρμονίαν παρέχει μόνον η αυστηρά μετρική εν συνδυασμώ μετά του αρμόζοντος ύφους».⁶⁰¹ Δεν αποκλείεται η έννοια της αρμονίας σε κάποιες περιπτώσεις

⁵⁹⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁵⁹⁹ Οι απόψεις της Παπαδοπούλου για την ομοιοκαταληξία και το αίτημα της εσωτερικής αρμονίας που διατυπώνει, έχουν προσεχθεί και από τον Λ. Παπαλεοντίου στο κείμενό του «Αναφορές Κυπρίων...», *ό.π.*, σ. 239-242.

⁶⁰⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁶⁰¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Έλληνες ποιηταί [Ανδρέας Κάλβος] 1792-1867», *Εστιάδες*, τχ. 1 (15-28 Νοεμβρίου 1913), σ. 2-3.

να ταυτίζεται με την έννοια της ρυθμικότητας, όπως και στον Κάλβο, αφού ο ποιητής που επιτυγχάνει τη ρυθμικότητα στους στίχους του, σύμφωνα με την ίδια, θεωρείται «κύριος της Αρμονίας». Η επιδέξια και εμπνευσμένη χρήση του μέτρου («κράμα μεμετρημένον και αυστηρόν») οδηγεί στη ρυθμικότητα, ενώ η κακή του χρήση προκαλεί αρρυθμία (τους «ρυθμούς τους ατέχνους της κρονολήρου Μούσης»). Προχωρούσε όμως η Κυπρία δημιουργός και σε ένα άλλο είδος ρυθμού –πέρα από αυτό το οποίο ταυτίζεται με το μέτρο–, που είναι ο «πραγματικός», όπως λέει, ο εσωτερικός ρυθμός, ο οποίος υπερβαίνει τους κανόνες της μετρικής διαμορφώνοντάς τους στην κάθε περίπτωση ανάλογα και συμπληρώνοντάς τους, εφευρίσκοντας νέα μέτρα. Ο ρυθμός αυτός εκφράζει την ψυχή του ποιητή, που «ίπταται» κυρίαρχος της μετρικής και την υπερβαίνει, καθώς ανάγεται μέχρι τις «ουράνιες σφαίρες», δηλαδή στον συμπαντικό ή παγκόσμιο ρυθμό «υψηλά των γήινων, των εγκοσμίων μακράν, εις σφαίραν ανέφικτον και μονήρη, εις λογισμών θύελλαν ανόμαστον και ταραχώδη, εις πλούτον φαντασιώδη κινυρών και ονείρων, εις καταυλισμούς αοράτους θείους». Τούτο αποτελεί βασικό στοιχείο της μετρικής θεωρίας του Κάλβου και του Παλαμά,⁶⁰² αλλά συνδέεται, επίσης, και με τη «θεωρία των συμβόλων και των ανταποκρίσεων ανάμεσα στα αρχέτυπα σύμβολα και τις, διά της ποιήσεως, εκδηλώσεις τους», στα οποία έχουμε αναφερθεί και πιο πάνω.⁶⁰³ Θα μπορούσε βέβαια να υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι οι απόψεις της Παπαδοπούλου για το μέτρο και τη ρυθμικότητα είναι αποτέλεσμα νεοκλασικιστικών μετρικών απόψεών της αλλά και των μετρικών τολμημάτων του συμβολισμού και της διάθεσής του για αναβίωση των αρχαίων μέτρων. Η ίδια, όπως και ο Παλαμάς, έβλεπε «το Συμβολισμό στην ευρύτερη έννοιά του και δίχως αυστηρούς χρονικούς προσδιορισμούς, ως μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η αρμονία της αρχαίας ποίησης (λόγος-μουσική): η αποκατάσταση αυτή δεν είναι παρά η ανα-δημιουργία της σύζευξης ποίησης-μουσικής».⁶⁰⁴

Σε δημοσίευσμά της, εξάλλου, με τίτλο «Το μουσικόν αίσθημα εις τους ανθρώπους» συνέδεε την ποίηση με τη μουσική, θεωρώντας τη δεύτερη ως την τελειότερη των Τεχνών: «Και αληθώς πόσον τελεία, πόσον πλήρης τέχνη αύτη, αφού εκδηλεί [sic] σκέψεις και διανοήματα και συναισθήματα διά τα οποία το γλωσσικόν λεξικόν δεν εφεύρεν εισέτι τους αληθείς καθορισμούς. [...] οι μουσικοί γεννώνται [...]

---

⁶⁰² Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 161 και και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 231.

⁶⁰³ Βλ. Γαραντούδης, «Η μετρική θεωρία του Παλαμά», *Νεοελληνικά μετρικά*, ό.π., σ. 188.

⁶⁰⁴ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 189, Παλαμάς, «Μουσική και λογική στην ποίηση» (1925), τ. 12, σ. 464-479. Επίσης, Stéphane Mallarmé, *Ποίηση και μουσική*, επιμέλεια Αλέξης Ζήρας, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1999, σ. 9-33.

ό,τι δυνάμεθα να είπωμεν περί των ποιητών και των καλλιτεχνών εν γένει, δυνάμεθα να το είπωμεν ιδιαιτέρως περί των μουσικών [...]». ⁶⁰⁵ Η ίδια αναφερόταν με θαυμασμό στο έργο του Wagner, γιατί είναι «ποίησης αναπηδώσα εκ των αρμονικότερων της μουσικής ήχων», ⁶⁰⁶ ενώ το αίτημα για μουσικότητα στην ποίηση επιχείρησε να το μεταφέρει και στην ποιητική της πράξη, αφού τόσο στα έμμετρα όσο και στα πεζόμορφα ποιήματά της χρησιμοποιούσε όρους οι οποίοι σχετίζονται με τη μουσική, αλλά και στη γλωσσική αποτύπωση απέβλεπε στη «μουσικότητα».

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναφερθεί πως η επαφή της με το έργο του Σολωμού ⁶⁰⁷ δημιούργησε το κατάλληλο έδαφος για να δεχθεί στοιχεία από την κριτική θεωρία του συμβολισμού. Επίσης, η φιλοσοφία του Schopenhauer και αργότερα ο Μπερξονισμός ⁶⁰⁸ την οδήγησαν από διαφορετικούς δρόμους στο λογοτεχνικό αυτό ρεύμα. Ο κριτικός της λόγος παρουσιάζεται συνειδητά ταγμένος υπέρ του συμβολισμού σε σχέση με τη «ρευστή», όπως έχει χαρακτηριστεί, στο θέμα αυτό κριτική στάση του Παλαμά, ⁶⁰⁹ ο οποίος είχε, ωστόσο, γράψει ένα από τα ωραιότερα συμβολιστικά ποιήματα, τη «Φοινικιά». ⁶¹⁰

Η κριτική σκέψη της Παπαδοπούλου, όπως και ο ποιητικός της λόγος, επηρεάστηκαν και από τον μετασυμβολισμό, ο οποίος θεωρείται ανανέωση του

---

⁶⁰⁵ Βλ. Παπαδοπούλου, «Το μουσικόν αίσθημα εις τους ανθρώπους», *Εστιάδες*, τχ. 32, ό.π. και τχ. 33, ό.π., και της ίδιας, «Η εσπερινή ανάπαυσις», *Εστιάδες*, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2, όπου και η φράση της: «Η αληθής μουσική είναι αδελφή της προσευχής, εν ταυτώ και της ποιήσεως».

⁶⁰⁶ Βλ., σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 113 και 129.

⁶⁰⁷ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Από το ελληνικόν πάνθεον. Σολωμός», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 1, όπου φαίνεται ότι πρώιμα είχε εντοπίσει τη σχέση της ποίησης του Σολωμού με τη συμβολιστική τέχνη. Ο ορατός και μαρτυρημένος ιδεαλισμός και ο μυστικισμός της ποίησης και των *Στοχασμών* του, η λυρική ουσία του έργου του και η προσπάθεια για μουσική ποιότητα και εκφραστική πυκνότητα του στίχου άνοιξαν τον δρόμο σε πολλούς ποιητές, όπως και στην Παπαδοπούλου, για την κατανόηση των κηρυγμάτων του γαλλικού συμβολισμού. Περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 285-286.

⁶⁰⁸ Βλ. Ι. Ν. Μπασκόζος, «Συμβολισμός: Η δοκιμή μιας τελειότητας που δεν γνοιάζεται παρά για τον εαυτό της», *Διαβάζω*, τχ. 333 (13 Απριλίου 1994), *Αφιέρωμα στον Συμβολισμό*, σ. 42-44.

⁶⁰⁹ Βλ. Αποστολίδου, *Ο Παλαμάς ιστορικάς...*, ό.π., σ. 279-283. Η Παπαδοπούλου μπορεί να είχε υπόψη της και σχετικά κείμενα του Παλαμά, όπως τον πρόλογο της συλλογής του *Τα μάτια της νυχής μου* (1892) και τα κείμενά του «Η σαφήνεια και η ασάφεια» (1895) και «Τα τραγούδια του Βασιλικού» (1898)· βλ. Παλαμά, *Άπαντα*, ό.π., τ. 1, σ. 207-213, τ. 2, σ. 201-216 και 217-226, αντίστοιχα, και του ίδιου, «Τα βιβλία, η μοίρα του ωραίου. Ο Σίλλερ και το κοινόν», ό.π. Επίσης, το κείμενο του Γρυπάρη, «Ο συμβολισμός εν τη ποιήσει», ό.π., τα θεωρητικά κείμενα του Στέφανου Στεφάνου στο *Άστρ* (βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ.116) ίσως και το δημοσίευμα του Μιλτιάδη Ι. Δασκαλάκη, «Jean Moreas και ο Συμβολισμός και Παρνασσισμός εν Γαλλία», *Ελληνική Επιθεώρησις*, έτ. 4, τχ. 40 (31 Μαρτίου 1911), σ. 1239-241, τχ. 42 (15 Μαΐου 1911), σ. 1266-1267, και τχ. 43 (31 Μαΐου 1911), σ. 1295-1297.

⁶¹⁰ Βλ. σχετικά, Νάσος Βαγενάς, «Το μυστήριο της Φοινικιάς», εφ. *Το Βήμα*, 4 Απριλίου και 27 Ιουνίου 1993 [=Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική λογοτεχνία, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 149-156 = *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμέλεια Ευριπιδής Γαραντούδης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σ. 289-294].

συμβολισμού, καθώς «συντήκεται» με τον νεορομαντισμό.⁶¹¹ Η ίδια και στα κριτικά κείμενά της αναζητεί τον καθαρό λυρισμό, την έκφραση εσωτερικών καταστάσεων και μια πιο τελειοποιημένη τεχνική. Μπορεί να λεχθεί ότι πολιτογράφησε στη γλώσσα της κυπριακής κριτικής όρους, όπως «αρμονία», «ψυχικό ρεύμα», «σαλέματα της ψυχής» «εσώτερο βάθος», «μορφή», οδηγώντας την κριτική να υιοθετήσει μια νέα οπτική γωνία, που θα ταίριαζε στους μετέπειτα κριτικούς του Μεσοπολέμου. Το γεγονός ότι στέκεται μάλλον διστακτικά απέναντι σε κυρίαρχες ποιητικές φωνές των αρχών του 20ού αιώνα, όπως του Παλαμά, και τα ανοίγματά της προς την ξένη λογοτεχνία είναι άλλα δύο στοιχεία που θυμίζουν τη στάση των μεταγενέστερων αυτών κριτικών.

Η πρόσληψη αρχών του αισθητισμού

Ο αισθητισμός⁶¹² εμφανίστηκε στην Αγγλία τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με κυριότερους εκπροσώπους τον Walter Pater και τον Oscar Wilde, ενώ πρόδρομοί του, που εξέφρασαν αξιόλογες αισθητικές απόψεις για την ποίηση και την Τέχνη, υπήρξαν οι John Keats, Edgar Allan Poe και John Ruskin. Ο αισθητισμός, όπως και ο συμβολισμός, μπορούν να θεωρηθούν ως έκφραση του «fin de siècle», ενός κοινωνικού και πνευματικού κλίματος που ευνοούσε τον νεωτερισμό και την αναθεώρηση συμβατικών αντιλήψεων για τη ζωή και την Τέχνη. Κοινά γνωρίσματα των δύο αυτών λογοτεχνικών ρευμάτων αποτελούν η εξύμνηση και το πάθος της ομορφιάς, η σύνδεση ποίησης και μουσικής, η απόρριψη του διδακτισμού και της νοησιαρχίας, και το κλίμα «παρακμής», έτσι που σε κάποια σημεία οι αρχές τους να ταυτίζονται. Ο λογοτεχνικός αισθητισμός εισήχθη στην Ελλάδα κυρίως μεταξύ των ετών 1893-1894 και η ολοκλήρωση του κύκλου του πραγματοποιήθηκε το 1912, ενώ υπήρξαν και μεταγενέστερες αναβιώσεις του.⁶¹³

---

⁶¹¹ Βλ. Δεσποτιδής, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 2109.

⁶¹² Για τον αισθητισμό, βλ. κυρίως, R. V. Johnson, *Αισθητισμός*, μτφρ. Ελένη Μοσχονά, (Η γλώσσα της κριτικής), εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1984, Σαχίνης, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., Wilde, *Ο Κριτικός ως Δημιουργός...*, ό.π., Διαβάζω, τχ. 349 (Φεβρουάριος 1995), *Αισθητισμός*, σ. 93-125, *The Religion of Beauty: Selections from the Aesthetes*, επιμ. Richard Aldington, Λονδίνο 1950, A. E. Karter, *The Idea of Decadence in French Literature*, Toronto University Press, Toronto 1958, M.C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ – Παύλος Χριστοδουλίδης, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1989 και Renée-Paule Debaisieux, *Le Décadentisme grec dans les oeuvres en prose (1894-1912)*, L' Harmattan, Παρίσι 1995.

⁶¹³ Για τον ελληνικό αισθητισμό, βλ., κυρίως, Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 141-458, Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., κυρίως σ.169-587 και της ίδιας, *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή του κινήματος*, ό.π., και, σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», κυρίως, σ. 187.

Η Παπαδοπούλου προσλαμβάνει μερικές από τις αρχές της αισθητιστικής θεωρίας, τις οποίες αξιοποιεί συνήθως μέσα στα συμφραζόμενα του συμβολισμού. Κατ' αρχήν δίνει ιδιαίτερη σημασία στο Ωραίο / την Ομορφιά, αναφερόμενη συχνά στη «λατρεία της Ομορφιάς» τόσο στη ζωή όσο και στην Τέχνη, κάνοντας λόγο και για «θρησκεία της Ομορφιάς».⁶¹⁴ Η απέχθεια προς την ασχήμια και τα γηρατειά είναι ειδοποιό στοιχείο του αισθητισμού, σύμφωνα με το πρότυπο που δίνει ο Wilde στο *Πορτρέτο του Dorian Gray*. Εξαιρεί, επίσης, την αγάπη για την Τέχνη, το ποιητικό πάθος. Η ποίηση γι' αυτήν είναι «το τελευταίον και ύψιστον άσμα της τιτανωθείσης εν τη Σκέψει ψυχής», το αποκορύφωμα του στοχαστικού βίου. Θεωρούσε ότι η συστηματική αυτοκαλλιέργεια, η αισθητική, ο καθαρός στοχασμός και, βέβαια, η Τέχνη με τις εξαισίες συγκινήσεις της μπορούν να οδηγήσουν τον άνθρωπο στην τελείωση.

Η αισθητική κατηγορία του Ωραίου, όπως έχει αναφερθεί και αλλού, διαδραμάτιζε σημαντικότατο ρόλο στις κριτικές προσεγγίσεις της. Η αποκλειστική αγάπη για το Ωραίο θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση της καλλιτεχνικής δημιουργίας και ο καλλιτέχνης είναι καλλιτέχνης κυρίως χάρη στην τέλεια αίσθηση του Ωραίου που διαθέτει. Μέσω της δημιουργικής φαντασίας του εξωραΐζονται όλα τα άσχημα της φύσης και της ζωής, αναζητείται η τελειότητα. Δεν είναι τυχαίο που η ίδια αναδημοσίευσε στις *Εστιάδες* σχετικό απόσπασμα από τον Oscar Wilde: «Διά της τέχνης και μόνον διά της τέχνης ημπορούμεν να φθάσωμεν εις την τελειότητα. Διά της τέχνης και μόνον διά της τέχνης ημπορούμεν ν' αμυνθώμεν κατά των ταπεινών κινδύνων της ζωής»,⁶¹⁵ ενώ, παράλληλα, διατύπωσε πρώιμα και το δικό της αισθητιστικό της «μανιφέστο»:

[...] *Κλίνω υπέρ του Ωραίου και αποθνήσκω υπέρ του Ωραίου, χωρίς να δίδω τας ασχημίας και χωρίς να κολοβώσω τας χαρμονάς των καλλονών, αι οποίαι εστεγάσθησαν εν εμοί, κληρονομία αιωνία των απογόνων μου [...]. Αγαπώ το Ωραίον, θάπτω το γήρας. Εντός των δυνάμεων, αι οποίαι με περιβάλλουν και τας οποίας αποπειρώμαι να κυβερνήσω, εγώ, γνώστης του Ωραίου, δεν ζητώ ειμή τελειότητας και θάπτω την εκλογικὴν ικανότητα της ατομικότητός μου υπό το*

⁶¹⁴ Ο Gautier, για παράδειγμα, έλεγε με το στόμα του κεντρικού ήρωα του μυθιστορηματός του *Mademoiselle de Maupin*, ο πρόλογος του οποίου υπήρξε ένα μανιφέστο που έθετε τις βάσεις του αισθητισμού και της θεωρίας «η Τέχνη για την Τέχνη»: «Λατρεύω περισσότερο από καθετί άλλο την ομορφιά της μορφής [...]. Η ομορφιά για μένα είναι η ορατή θεότης, είναι η ψηλαφητή ευτυχία, είναι ο ουρανός που κατέβηκε στη γη [...]. Λατρεύω την ομορφιά και την αισθάνομαι [...]. Η ασχήμια και η έλλειψη τελειότητας με εξοργίζουν». Βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού*, ό.π., σ. 21-22.

⁶¹⁵ Βλ. [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Σκέψεις Ουάλντ», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 4 και ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 194-195.

ωραίων ένδυμα του ειδωλολάτρου. Δεν ζητώ ειμή το γενικόν εν τη φύσει, το ηδονικόν εν τη αντιλήψει και η αίσθησις όλων των περί εμέ δεν παράγει ειμή συναισθήματα φαιδρά, όπου αι Χάριτες όλαι σπεύδουν να οσφρανθούν τα ηδονικώτερα φάρμακα και όπου τα δραστικώτερα δηλητήρια δεν παράγουν εν εμοί ειμή τον ωραίων κάματον αρωμάτων ναρκίσσου [...].

Η ορολογία που χρησιμοποιούσε η Παπαδοπούλου, είναι ενδεικτική της πρόσληψης αρχών του αισθητισμού. Αναφερόταν στο «πάθος της Τέχνης, την περιπαθή ψύχωσιν», σε «θρησκολήπτους μύστας της ωραιοπαθείας» και «μυσταγωγούς της τέχνης», σε «αίσθημα της μουσοπόλου ηδυπαθείας», στην «λεπτήν ακουστικήν και την εγνωσμένην καλαισθησίαν», στις «λεπτεπιλέπτους απαιτήσεις της αισθητικής καλλιλογίας», στον «λεπτευαίσθητον ειδωλολάτριν» και στο «εξαγνιστικόν ηφαιστειον της μεγάλης ποιήσεως», ενώ θεωρούσε «την μεγάλην τέχνην» την «μεγάλην ταύτην Θεάν», «την διδάσκαλον και δημιουργόν», ως «θεοφόρον μαγγανείαν», η οποία ζητεί «το ηδονικόν εν τη αντιλήψει» και «το τέλειον εις το τεχνικόν και το καλλιμορφον». Όπως σημειώνει, «τέχνη απλή δεν είναι η τέχνη του ποιητού» αλλά «ο ύμνος της ποιήσεως ειμπορεί να ονομασθή ύμνος του Καλού, ύμνος του Ωραίου ή ύμνος κάθε ωραίου και τεχνοφανούς», καθώς «η εκλεκτικότης ζητεί την ηδονήν των μεγάλων χαρών».

Συναντάμε, λοιπόν, τη θεοποίηση της Ομορφιάς και τη διαρκή, ηδυπαθή αναζήτησή της, την απέχθεια για την ασχήμια σε όλες της τις μορφές και εκδηλώσεις, ώστε όλη η ζωή να μετατρέπεται σε έργο Τέχνης και ο αισθητισμός να ανάγεται, εντέλει, σε κοσμοθεωρητικό σύστημα. Εκφράζεται, επίσης, η επιθυμία για συγκινήσεις, «μεγάλες χαρές» και ηδονές μέσω των αισθήσεων, αλλά κυρίως για πνευματικές και ψυχικές απολαύσεις σε μια αναζήτηση του εκλεκτού, του σπάνιου, του παράδοξου. Μερικές φράσεις που χρησιμοποιεί, όπως «τα ηδονικώτερα φάρμακα», «ο ωραίος κάματος αρωμάτων ναρκίσσου», «τα δραστικώτερα δηλητήρια» απηγούν αυτή την αναζήτηση. Δεν είναι τυχαίο και το δημοσίευμά της με τίτλο «Ποιηταί αυτοδηλητηριαζόμενοι», όπου αναφέρεται στον Ισπανό ποιητή Ιούλιο Χερέρα και στην παράδοξη ζωή του, και ειδικότερα στη συνήθειά του να εμπνέεται χρησιμοποιώντας το όπιο, τη μορφίνη και τον αιθέρα, «τη γοητεία του δηλητηρίου, του θανάτου»,⁶¹⁶

---

⁶¹⁶ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ποιηταί αυτοδηλητηριαζόμενοι [Ιούλιος Χερέρα]», *Εσπιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 4, όπου αναφέρει και τα εξής: «Αν δεν αισθανθεί τη γοητεία του δηλητηρίου, του θανάτου, τίποτα ωραίων δεν εμπνέεται [...]». Ο ποιητής Χερέρα είναι ισχνός, ωχρός

θυμίζοντας παρόμοιες συνήθειες του Dogian Gray στο διαβόητο μυθιστόρημα του Oscar Wilde και αντίστοιχα μπωντλαιρικά θεματικά μοτίβα (τεχνητοί παράδεισοι, νευρική διαταραχή, ραθυμία). Γνωρίζει, λοιπόν, η Παπαδοπούλου τη βασική τάση του αισθητισμού να συνδέεται η Ομορφιά με το νοσηρό, το εκκεντρικό, το αυτοκαταστροφικό και το παρακμιακό. Ωστόσο, η ίδια σε κριτικά και λογοτεχνικά κείμενά της εστιάζει περισσότερο σε μια ιδεαλιστική οπτική της Ομορφιάς, που συνάπτεται με την ηθική, το πνεύμα και το «Θείον» και όχι στη «δαιμονική» Ομορφιά, στον αισθησιακό, σαρκικό έρωτα, την ηδονή και τον πανθεϊσμό. Έχει, εξάλλου, παρατηρηθεί, ότι ο νεοελληνικός αισθητισμός «εκτοπίζει τη νοσηρότητα και τον πεσσιμισμό προς χάρη μιας πιο ανανεωτικής ορμής», πράγμα που τον διαφοροποιεί από τον ευρωπαϊκό αισθητισμό.⁶¹⁷

Η Κυπρία κριτικός της λογοτεχνίας προσέγγισε ως ένα βαθμό και το αίτημα για αυτονομία και «καθαρότητα» στην Τέχνη,⁶¹⁸ που αποτελούσε κεντρικό σημείο της θεωρίας του αισθητισμού. Θεωρούσε ότι «είναι η Τέχνη αλήθεια υπερτάτη», επομένως της αναγνώριζε κάποια αυτονομία, αφού το καλλιτέχνημα πρέπει να διαθέτει καλλιτεχνικές αρετές και να υπηρετεί «λεπτεπιλέπτους απαιτήσεις της ακοής», μακριά από κάθε «υλιστική» και βιοποριστική ανάγκη:

Το καλλιτέχνημα διαφέρει του βιοτεχνήματος· το καλλιτέχνημα εξυπηρετεί λεπτεπιλέπτους απαιτήσεις της αισθητικής καλλιλογίας, γεννά κόσμους υψηλούς, ιδανικούς, διακυβερνώντας τα υλικά μόρια της ζωής [...] όλως ασχέτως προς την επαγγελματική βιοτεχνίαν [...].

Ζητούσε, επίσης, «καθαρότητα» από εκείνους που προσεγγίζουν «την μεγάλην τέχνην», σημειώνοντας ότι μόνο «οι επίλεκτοι του λόγου και της σκέψεως», όσοι «εκ καθαρής αγάπης ωδηγήθησαν εις το σεμνόν της [τέχνης] κατάλυμα ωθύουσι προς το φως την αυστηράν γραφίδα της σοβαράς των καλαισθησίας», δηλαδή μπορούν να είναι αληθινοί τεχνίτες.⁶¹⁹ Η μεγάλη τέχνη προσδιορίζεται συχνά και με το επίθετο «άσπιλος»: «Η τέχνη είναι άσπιλος, η τέχνη είναι αριστοκράτις [...] τα ελευσινία της [...] μυστικώτερα

και νευρικότατος, κλεισμένος δε εις τον πανύψηλον πύργον γράφει πυρετωδώς επάνω εις το κρεβάτι υπό τας πενήτους εμπνεύσεις της μορφίνης και του οπίου».

⁶¹⁷ Βλ. Αραμπατζίδου, *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή...*, ό.π., σ. 29-30.

⁶¹⁸ Για μια γενεαλογία του όρου «καθαρή ποίηση» και την τύχη του στην ελληνική ποίηση, βλ. Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα...*, ό.π.

⁶¹⁹ Η άποψη ότι η Τέχνη ζητά από τους ταγμένους να την υπηρετήσουν την αφοσίωση και την αποκλειστικότητα τις οποίες ζητά η λατρεία του Θεού από τους ιερείς του, συναντάται στον Baudelaire, τον Poe και τον Gautier.

της σκοτεινής λατρείας των ειδώλων, ζητούσιν ιερείς ασύγγους και καθαρούς». Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποστηριχθεί ότι η Κυπρία κριτικός προσέγγισε την έννοια της «καθαρότητας» της Τέχνης, δεν φθάνει όμως στο δόγμα «η Τέχνη για την Τέχνη», στον αποκλεισμό δηλαδή των ηθικών σκοπών και κριτηρίων, χαρακτηριστικό γνώρισμα της αισθητικής του κινήματος του αισθητισμού, το οποίο στόχευε στην ανατροπή των καθιερωμένων αξιών. Η Παπαδοπούλου, αντίθετα, συνέδεε την Τέχνη με την ηθική, κάνοντας λόγο για τον «δημιουργόν ιερέαν», ο οποίος «πλάττει εντός μαγικών ρυθμών τας υπερτάτας ιδέας», αναφερόταν στο «βέλτιον και το ιδεώδες, το οποίον είναι ο σκοπός της συγγραφής παντός βαρυσήμαντου έργου» και σημείωνε ότι «η πτεροφυούσα ποιητική ψυχή χαράττει τα ηθικά της τεχνουργήματα», ενώ την «ελαφράν» ή «κακήν» ποίηση τη θεωρούσε ανήθικη: «[...] η πραγματική ποίηση είναι ασπίς κατά της ανηθίκου, ελαφράς και χασμωμένης στιχοποιήσεως [...]». Εμφανής είναι και η προσπάθειά της να συνδέσει τη μεγάλη Τέχνη με το θείο, θυμίζοντας παρόμοιες μυστικιστικές απόψεις του Αββά Μπρεμόν, ο οποίος αναφερόταν στη μυστηριώδη αίσθηση που μεταδίδει το άφατο στοιχείο της ποίησης, όταν έχει εξορισθεί κάθε υλικότητα και ακούγεται μόνον η μουσική του σύμπαντος. Τότε η «καθαρή ποίηση» τείνει προς την προσευχή.⁶²⁰ Σημείωνε, λοιπόν, η Παπαδοπούλου ότι «Η αληθής μουσική είναι αδελφή της προσευχής, εν ταυτώ και της ποιήσεως», και ακόμη:

[...] Μία τοιαύτη τέχνη πνευματοποιεί και μεταγγίζει την Ιδέαν εις την Ύλην. Τα πνεύματά της είναι πνοαί ζώσαι, ψυχαί που απεργάζονται την αυτοσίωσιν του ανθρωπίνου και θείου, ενώ η Τέχνη προσκτάται την κυριότητα εκείνην του «Ωραίου» και την επιβολήν του «Τελείου», η οποία πλησιάζει προς το απόλυτον κάλλος και εις την σύγχυσιν του φ υ σ ι κ ο ύ και του θ α ύ μ α τ ο ς, συντελουμένην λεληθότως, διερωτάται τις πού λήγει ανεπαισθήτως η ανθρωπίνη προσπάθεια και πού άρχεται η θεοφραδής φάσις. [...]. Μία τοιαύτη τέχνη διαπλάσσει και δημιουργεί [...]. Είναι δε η υπερτάτη ηθική τελειότης ο μέγας σκοπός της θεογενούς ποιήσεως [...].⁶²¹

Οι πιο πάνω απόψεις της Παπαδοπούλου παραπέμπουν, εκτός από τις απόψεις του Αββά Μπρεμόν, και στην πλατωνική ταύτιση της Τέχνης με την ηθική, του ωραίου

⁶²⁰ Βλ. Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα...*, ό.π., κυρίως σ. 45-48 και 83.

⁶²¹ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Εσπερινή ανάπαυσις», *Εστιάδες*, τχ. 34, ό.π., και της ίδιας, «Αρμονία και φαντασία εν τη ποιήσει...», ό.π.

με το αγαθό που υιοθετείται και από την αισθητική θεωρία του ελληνικού ρομαντισμού. Απηχούν όμως και απόψεις ενός από τους προδρόμους του αισθητισμού στην Αγγλία, του John Ruskin, ο οποίος, σε αντίθεση με άλλους αισθητιστές οι οποίοι πρέσβευαν πως η λογοτεχνία δεν πρέπει να κρίνεται από την πρόθεση του δημιουργού της ή από το ηθικό της περιεχόμενο αλλά από την τελειότητα της μορφής της, υποστήριζε ότι η αίσθηση του Ωραίου είναι μια ηθική εμπειρία και η καλλιτεχνική δραστηριότητα έχει πάντα ηθική σημασία, ενώ η ομορφιά είναι «θεία». Αλλά και ο Walter Pater, βασικός εκπρόσωπος του αγγλικού αισθητισμού, στο τέλος της συγγραφικής του σταδιοδρομίας συνήθιζε να διακρίνει την «καλή» από τη «μεγάλη Τέχνη», θεωρώντας ότι η δεύτερη εμπεριέχει και υψηλές αξίες ζωής, προσδίδοντας δηλαδή σε αυτήν όχι μόνο το προσόν της αισθητικής απόλαυσης αλλά και τον χαρακτήρα ηθικής αποστολής.⁶²² Στο πλαίσιο αυτό η Παπαδοπούλου απορρίπτει εν μέρει το δόγμα «η Τέχνη για την Τέχνη», καθώς η Τέχνη γι' αυτήν ήταν το μεγάλο ανθρώπινο επίτευγμα και βασική δύναμη εξανθρωπισμού. Δεν δέχεται την τάση πολλών αισθητιστών να παραμερίζουν τα ουσιαστικά ή ανθρωπιστικά κριτήρια της Τέχνης και να προβάλλουν μόνο τα τεχνικά ή τα μορφολογικά, περιορίζοντάς την σε πολύ στενά πλαίσια και μετατρέποντάς την τελικά σε τεχνική.

Μια άλλη βασική αρχή των κριτικών και αισθητικών απόψεών της, η οποία συνδέεται με το δόγμα της «καθαρής» ποίησης και οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επαφή της με το έργο του Nietzsche και ίσως και με τα αθηναϊκά περιοδικά *Η Τέχνη* και *Παναθήναια* είναι ο «αριστοκρατισμός» και ο εκλεκτικισμός.⁶²³ Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, η μεγάλη Τέχνη ασκείται από τους λίγους και εκλεκτούς, τους «μυημένους», μακριά από οποιαδήποτε τάση εκλαΐκευσης. Ο καλλιτέχνης είναι απομονωμένος («ο ιερέας της μονώσεως»), δεν έχει να κάνει με πολλούς, δεν ενδιαφέρεται για τον «ανόητο» όχλο, αλλά για τους λίγους που «γνωρίζουν», αφού «η εκλεκτικότης τότε δημιουργεί την σπάνιν των ευκόλων ευαρεσκείων και η καλαισθησία ίπταται ως τεχνοτόκος μήτηρ»:

Η τέχνη είναι ναός· ναός υψηλός [...] του οποίου το άγιον θυμίαμα παραμένει πάντοτε μακράν πάσης βαναύσου εκλαϊκεύσεως [...]. Προχωρεί αλλά μόνον ο

⁶²² Βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 43 και 65-66.

⁶²³ Βλ., σχετικά, [Κωστή] Παλαμά, «Τα βιβλία, η μοίρα του ωραίου. Ο Σίλλερ και το κοινόν», *Η Τέχνη*, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1898), σ. 25-27, επίσης, Φρήντριχ Σίλλερ, *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1985, κυρίως σ. 140-146 και Αντωνίου-Τίλιου, *Το περιοδικό Η Τέχνη...*, ό.π., σ. 306-315.

*μεγάλος τεχνίτης· τα πλήθη έχουσι χαθεί τρομόπληκτα [...]. Είναι η Τέχνη μυσταγωγία θεία, είναι ναός, εις τον οποίον εισέρχονται ολίγοι, αλλ' εκλεκτοί [...]. Ιδρύω μικρόθυρον εκκλησίαν, όπου το ωραίον λατρεύεται χωρίς πολλούς εκδηλωτάς των αποκόσμων πόθων [...].*⁶²⁴

Σε κριτικά κείμενα της Παπαδοπούλου συναντά κανείς και άλλες απόψεις της που παραπέμπουν σε θεωρητικούς του αισθητισμού. Για παράδειγμα, απηχούνται απόψεις του J. Ruskin περί φύσεως, και ειδικότερα ότι η φύση μιλά στον άνθρωπο σε μια συμβολική γλώσσα, την οποία ο καλλιτέχνης έχει ταχθεί να ερμηνεύει, και ακόμη ότι η Τέχνη πρέπει να αντανακλά την αλήθεια της φύσης. «Αγαπώ την Φύσιν, διά να εξευρίσκω το ωραίον», σημείωνε η Παπαδοπούλου, ενώ θεωρούσε ότι «η αβροτάτη διαίσθησις του “Καλού” τού υπάρχοντος εν τη φύσει» είναι μια από τις βασικές προϋποθέσεις της ποιητικής δημιουργίας και αναφερόταν στο «άγνωστον τούτο Ωραίον, το αγαθοποιόν δαιμόνιον της Τελειότητος, το εγκλείον όλους τους ιστούς της κοσμογονικής βελτιώσεως και το μυστήριον της εξελισσομένης και διακυμαινομένης φύσεως». Γι' αυτήν η τέχνη του ποιητή είναι «προσκύνημα του υπερτάτου Είναι προς την υπερτέραν φύσιν [...]» και, ακόμη, «ο ύμνος ο απολυθείς από των σπλάγγων της διακυμανθείσης καρδιάς, ο φερόμενος προς τα έξω [...] εις ασπασμόν αδελφικόν και εναρμόνιον του απεράντου της βάθους προς την απέραντον φύσιν». Κάποτε υπάρχει και η τάση να εξυψωθεί η Τέχνη πάνω από τη φύση, αφού η ίδια αναφέρεται στη διαρκή προσπάθεια του ποιητή να αναζητά «ιδεωδώς το “Ωραίον” και όπου ακόμη η φύσις ηστόχησε».⁶²⁵ Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει και για «μυστηριακή ιδεοποίηση της φύσης» σε κριτικά αλλά και λογοτεχνικά κείμενά της, η οποία ενεργοποιεί τις πέντε αισθήσεις και αποτελεί πηγή ηδονής και, σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμη και για

---

⁶²⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π. Για τον «αριστοκρατισμό» και τον εκλεκτικισμό της Παπαδοπούλου, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 208-209 και για τη θεματική της φύσης στα λογοτεχνήματά της και την πρόσληψη Ελλήνων αισθητιστών, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 191-193 και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 396-401.

⁶²⁵ «[...] αι αληθείς συγγραφικαί ιδιοφυΐαι κινούνται διαρκώς προς τα άνω· δεν λησμονούσιν την φύσιν, αλλ' ούτε τας ατελείας της· με το σταθερόν βλέμμα του νοήμονος παρατηρητού, όστις εκλέγει εξ αυτής το ωραίον και απορρίπτει το τραχύ και το βάνουσον, αντιγράφουσι πιστώς τα ωραιότερα σχήματα και συμπληρούσι διά της φαντασίας των άρτια». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π. Οι απόψεις αυτές παραπέμπουν στον James Abbot McNeill Whistler, ο οποίος έδινε τα πρωτεία στην Τέχνη έναντι στη φύση: «Το αριστούργημα του καλλιτέχνη ξεπερνά τη φύση· η φύση σπάνια έχει δίκιο και σπάνια κατορθώνει να γεννήσει έναν πίνακα. Τραγουδά το εξάισιο τραγούδι της μόνο στον καλλιτέχνη, το γιο και κύριό της, ο οποίος χρησιμοποιεί, διαλέγοντας και διαμορφώνοντας τα στοιχεία της, για να δημιουργήσει την ομορφιά». Βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 72.

«ειδωλολατρική λατρεία του τοπίου και του ελληνικού φωτός», σύμφωνα με τον Δ. Τζιόβα,⁶²⁶ όπως συμβαίνει και στον αισθητιστή Περικλή Γιαννόπουλο.

Ιδιαίτερη σημασία έδινε η Παπαδοπούλου, κατά το πρότυπο των αισθητιστών (και των παρνασιστών) στη μορφή⁶²⁷ των λογοτεχνικών έργων, πέρα από το περιεχόμενο, θεωρώντας ότι αυτά τα δύο, μορφή και ουσία, δεν πρέπει να διαχωρίζονται. Είναι συχνές οι αναφορές της στο ύφος και γενικά στο «ένδυμα», δηλαδή στη μορφή του έμμετρου ή πεζόμορφου ποιητικού λόγου. Υπογράμμιζε την ανάγκη για καλλιέργεια της γλώσσας και του ύφους, για μελετημένη και συνειδητή λογοτεχνική δημιουργία. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει στην Τέχνη, σύμφωνα με την ίδια, είναι η μαστοριά, η τεχνική και η εργατικότητα. Έτσι, κάνει λόγο για την «δόξαν του κατασκευαστού» και τονίζει ότι:

[...] ο σφυροκόπος δημιουργός δεν αισχύνεται εμπαιζόμενος ότι “όζουσι τα έργα αυτού λύχνων”, αλλά περίρρυτος υπό ιδρώτος και κεκμηκώς επεργάζεται και επεξεργάζεται επανειλημμένως τα τεχνικά αυτού είδωλα, ίνα παραστήση ταύτα αρτιότερα και επ’ αυτών επικαθήση η ψυχή του τεχνίτου η θεοπομπός.

Παράλληλα, υποβίβαζε τον ρόλο του ασυνειδήτου και της έμπνευσης στην καλλιτεχνική διαδικασία:

[...] ούτως ανέτειλαν και ημέραι, κατά τας οποίας απέδιδον εις υπερφυσικάς υπαγορεύσεις και μαγανείας νυμφών και τεράτων τα κείμενα των εμπνευσμένων συλλήψεων [...] ίν’ απαρνηθώσιν εις τον αληθή μωητήν και εργάτην την δόξαν του κατασκευαστού! [...]

Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, η κοινή αισθητική αντίληψη αδιαφορεί τελείως «διά την μορφήν», ενώ «αι λεπτεπίλεπται απαιτήσεις της αισθητικής καλλιλογίας» αναγνωρίζουν ότι η μεγάλη Τέχνη είναι «εργάτης επίμονος». Σημαντικό ρόλο στην ποιητική διαδικασία διαδραματίζει η «Σκέψη», η διάνοια, αφού «η βαθύτης της σκέψεως δημιουργεί περίνοιαν ποιητικήν». Συνέδεε, επίσης, την έννοια της μορφής

---

⁶²⁶ Βλ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., σ. 82, υποσ. 30.

⁶²⁷ Ο Swinburne έλεγε: «Σώστε τη μορφή και η τέχνη θα φροντίσει για λογαριασμό σας την ψυχή του λογοτεχνικού έργου», ο Pater ότι «η μορφή πρέπει να γίνει σκοπός καθεαυτόν» και ο Wilde «άρχισε με τη λατρεία της μορφής και δεν θα υπάρξει μυστικό στην τέχνη που δεν θα σου αποκαλυφθεί» [...]. Βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 54, 62 και 115, αντίστοιχα.

με τη γλώσσα και το ύφος, «το αυστηρόν και επιτετορνευμένον», τα οποία θα πρέπει να τυγχάνουν επιδέξιου χειρισμού, όπως και με την αρμονία, που αναφέρεται στον ρυθμό και στη μορφική τελειότητα. Υπερθεμάτιζε, επίσης, τη συμπόρευση μορφής και περιεχομένου στην ποίηση, η οποία οφείλει να μη «μετέρχηται γλώσσαν και ύφος αλλότριον προς το εσώτατα διαμορφωθέν υπέροχον αυτής κάλλος»:

[...] *Η Αρμονία δεν γνωρίζει να θυσιάζη τα δικαιώματα του Κάλλους εις τας αδεξιούς σμίλας του πρώτου παρεισάκτου μυσταγωγού της Τέχνης [...]. Η Αρμονία είναι αυτή η Τελειότης – η Τελειότης επίχαρις. [...] Θα ηδυνάμεθα να νοήσωμεν καλλιτέχνημα θεωρούντες αυτό εν τω λυκόφωτι χειμερινής ημέρας ή τεχνικόν του λόγου αραβούργημα ασχέτως προς την Αρμονίαν, η οποία διαμορφοί το ύφος και η οποία αποτυποί την ψυχήν του γράφοντος; Η Φαντασία είναι ο Νους, η Αρμονία είναι η Τέχνη. Η Φαντασία παρέχει, η Αρμονία λαξεύει. Η φαντασία παραδίδει το υλικόν, η αρμονία επιθέτει την σμίλην. Εκείνο, το οποίον είπομεν προηγουμένως περί αισθητικής και αντιλήψεως του «Καλού» κατά το πλείστον εν τη Ποίησει αναφέρεται εις την Αρμονίαν, την Αρμονίαν η οποία είνε τέχνη ουχί του τυχόντος [...].⁶²⁸*

Οι έννοιες της «αρμονίας» και του «ρυθμού» παραπέμπουν στα κύρια ζητούμενα των λογοτεχνικών ρευμάτων του αισθητισμού και του συμβολισμού, που δίνουν έμφαση στη μορφή του λογοτεχνήματος και επιχειρούν την προσέγγιση της ποίησης με τη μουσική. Ο Pater, για παράδειγμα, εκφράζοντας και τους συμβολιστές σημείωνε πως «Η μουσική είναι η τυπική ή η ιδεωδώς τέλεια Τέχνη [...]. Κάθε Τέχνη αποβλέπει διαρκώς στην κατάσταση της μουσικής».⁶²⁹ Οι θέσεις αυτές υιοθετούνται από την Παπαδοπούλου, αφού η ίδια εξαιρεί την υπεροχή της μουσικής σε σχέση με τις άλλες Τέχνες και τη σημασία του ρυθμού και, επίσης, θεωρεί ότι η λυρική ποίηση συνιστά πρωταρχικής μορφής καλλιτεχνική έκφραση.⁶³⁰

---

⁶²⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π. και «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

⁶²⁹ Βλ. Σαχίνης, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 63.

⁶³⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», ό.π., όπου υποστηρίζεται ότι η λογοτεχνική δημιουργία φθάνει στο απόγειο της πνευματικής εξάρσεώς της μέσω «των αναπαλλομένων οιακοστροφών της λυρικής λογοτεχνίας». (Για τη σημασία της λυρικής ποίησης, βλ. σχετικά, Abrams, *The Mirror and the Lamp...*, ό.π., σ. 89-90). Από τις πολλές αναφορές της στην έννοια του ρυθμού, βλ., ενδεικτικά, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 236-239, 275-283, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 158-162, 169-179 και, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 354-373.

Έδινε έμφαση, λοιπόν, η Παπαδοπούλου στη μορφή του λογοτεχνήματος που θα πρέπει να ανταποκρίνεται στην αυστηρή καλαισθησία και να έχει τεχνουργημένο και πολυσύνθετο λυρικό ύφος -«τεχνικόν του λόγου αραβούργημα», όπως σημειώνει η ίδια-, καθώς ο τεχνίτης αναζητεί «το Τέλειον εις το τεχνικόν και το καλλίμορφον», που είναι βασική προϋπόθεση για να εγγραφεί ένα κείμενο στον αισθητισμό.⁶³¹ Συνέδεε, επίσης, την επιμέλεια της μορφής με την πρωτοτυπία του περιεχομένου. Η «λεπτουργημένη» Τέχνη, όταν συνιστά «υψηλήν λογοτεχνίαν, πρωτοτυπεί εις επινοίας καινάς»,⁶³² αφού παραμερίζει την κοινοτοπία και αντλεί από το παράδοξο, το ασυνήθιστο, το αντισυμβατικό. Παρατηρούσε, ακόμη, ότι χωρίς «την γοργόπτερον φαντασίαν» «η υπεροχή, η σύλληψις, η αυτοδημιούργησις, η πρωτοτυπία, η τελειότης και η έμπνευσις θα απώλλυντο διά παντός από της ανθρωπότητος». Παράλληλα, απέρριπτε «το εκλελυμένον λεξιλόγιον και την ανουσίαν πλοκήν και υφήν των μετρίων έργων», υπερθεματίζοντας την απόδοση των εσωτερικών μεταπτώσεων και της αισθητηριακής εμπειρίας των «προσώπων». Δεν είναι τυχαίο ότι τα λογοτεχνικά κείμενά της, κυρίως τα ποιήματα σε πεζό, αλλά και ο κριτικός της λόγος παρουσιάζουν ένα ύφος διακοσμημένο, εντυπωσιακό και «ερμητικό» κάποτε, με αρχαϊσμούς, περίτεχνες λέξεις, περίπλοκες επωδούς, ένα επίμονα επεξεργασμένο λυρικό ύφος,⁶³³ κάτι που χαρακτηρίζει το έργο μερικών από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του αισθητισμού.

Περαιτέρω, σε κριτικά και φιλοσοφικά κείμενά της, όπως εξάλλου και σε λογοτεχνικά, απηχούνται και ιδέες που παραπέμπουν σε μια αισθητιστική θεώρηση της ζωής όχι ως δράσης ούτε ως κοινής και ασήμαντης πραγματικότητας, αλλά ως «θεωρίας»,⁶³⁴ ως ύψιστης και υπέρτατης Τέχνης. Ιδανικό είναι η συστηματική

---

⁶³¹ Ο Th. Gautier στον πρόλογό του για τα *Άνθη του Κακού* του Baudelaire, της έκδοσης του 1868, έκανε λόγο για ένα «ύφος ιδιοφυές, πολύπλοκο, περισπούδαστο, γεμάτο αποχρώσεις και αναζητήσεις [...] που δανείζεται από όλα τα εξειδικευμένα λεξιλόγια [...]». (Βλ. Αραμπατζίδου, «Ο Παλαμάς στο πλαίσιο του αισθητισμού», στο: *Κωστής Παλαμάς ο ποιητής και ο κριτικός*, ό.π., σ. 47). Η φράση της Παπαδοπούλου «τεχνικόν του λόγου αραβούργημα» παραπέμπει στην κριτική του Παλαμά για το *Άσμα Ασμάτων* του Ν. Επισκοπόπουλου, όπου αναφέρεται σε «αραβουργήματα» και σε «γλυφάς επιδεικτικές και σιβυλλικές». Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Δύο γράμματα για ένα βιβλίο (Ν. Επισκοπόπουλου, *Άσμα Ασμάτων*)», *Το Άστυ*, τχ. 3604 (20 Νοεμβρίου 1900), σ. 1-2 [=Παλαμά, *Άπαντα*, ό.π., τ. 16, σ. 206-207].

⁶³² Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π.

⁶³³ Ο Παπαλεοντίου αναφέρει ότι «η μακροπερίοδη και σύνθετη γραφή της [Παπαδοπούλου] είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, παρόλο που κάποτε αγγίζει τα όρια της μορφικής επιτήδευσης. Βλ. Παπαλεοντίου, *Στοχαστικές προσαρμογές...*, ό.π., σ. 317.

⁶³⁴ Σχετικά με το θέμα αυτό, ο Gautier, για παράδειγμα, σημειώνει: «Δεν είναι αληθινά ωραίο, παρά εκείνο που δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει σε τίποτα. Ό,τι είναι ωφέλιμο είναι άσχημο· γιατί είναι η έκφραση κάποιου ανάγκης». Και ο Wilde: «Ο εκλεκτός υπάρχει για να μην κάνει τίποτα. Η δράση είναι περιορισμένη και σχετική. Απεριόριστο και απόλυτο είναι το όραμα εκείνου που κάθεται άνετα και παρατηρεί, που περπατά στη μοναξιά και στα όνειρα...». Βλ. Σαχίνης, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 18 και 113, αντίστοιχα.

αυτοκαλλιέργεια και ο θεωρητικός, στοχαστικός βίος, μια ζωή που έχει ως στόχο της τη σκέψη και την ενατένιση. «Μπορούμε να ατενίζουμε τον κόσμο από τον υψηλό πύργο της Σκέψης», έγραφε ο Wilde. Και η Παπαδοπούλου σημειώνει:

[...] Ο άνθρωπος είναι ηναγκασμένος να δρα [...]. Αλλ' εκ της διαρκούς ταύτης στροφής και προσηλώσεως προς την πρακτική ενέργειαν αποβάλλει την ευχέρειαν να στραφή, ειμή εξαιρετικώς, προς την θεωρητικήν σκέψιν, ήτις ούτω αποβαίνει η πολυτέλεια του πνεύματος! [...] Πρέπει ν' απομακρυνθώμεν από της δράσεως, ν' αναπαυθώμεν, ν' ανυψωθώμεν υπέρ αυτήν, να συσπειρωθώμεν εν ημίν αυτοίς και εν τη ουσία της πραγματικότητος, ίνα δυνηθώμεν, τη βοήθεια της ενοράσεως, να συλλάβωμεν το αληθές νόημα της ζωής μας και της ζωής των όντων.⁶³⁵

Επίσης, η σύλληψη του κόσμου ως διαδοχή ασταθών και φευγαλέων φαινομένων, που συναντάται στους αισθητιστές και θα αποτελέσει αργότερα κύριο γνώρισμα της μοντέρνας σκέψης, εντοπίζεται και στο κριτικό και λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου. Η ροή του χρόνου είναι καταιγιστική και καταλυτική, ο άνθρωπος είναι θύμα της φθοράς, η οποία τον διαπερνά και τον εκμηδενίζει, και το μόνο που μπορεί να διευρύνει την πεπερασμένη ανθρώπινη ύπαρξη είναι η συλλογή έντονων εμπειριών, η έκσταση, το πάθος, η απόλαυση της Ομορφιάς και της Τέχνης. Η Κυπρία δημιουργός θεωρούσε την ποίηση ως το αποκορύφωμα του στοχαστικού βίου, η οποία μπορεί να προσφέρει στον ατελή κόσμο μας τελειότητα, αισθητική απόλαυση και μεγάλες συγκινήσεις.

Επιπρόσθετα, η σύνδεση της Ομορφιάς με τη μελαγχολία και τη θλίψη, και η πίστη ότι ο «εγκεντρισμός» της ψυχής από την τελευταία προάγει τη λογοτεχνική δημιουργία στο απόγειό της, απόψεις επίσης κληρονομημένες από τους συμβολιστές και τους αισθητιστές,⁶³⁶ συναντώνται σε κείμενα της Παπαδοπούλου. Σύμφωνα με την ίδια, η μελαγχολία συνοδεύει, συνήθως, «συγκεκριαλισμένη ή καταφανής», τους μεγάλους δημιουργούς:

---

⁶³⁵ Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 94. Η φράση της για τη θεωρητική σκέψη που «αποβαίνει η πολυτέλεια του πνεύματος» παραπέμπει στη φράση του Gautier ότι «η τέχνη είναι ελευθερία, πολυτέλεια, υπερβολή, είναι η άνθιση μιας ψυχής στην απραξία» (βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 2. Παρόμοιες απόψεις εξέφραζε η Παπαδοπούλου και σε λογοτεχνικά κείμενά της, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 196.

⁶³⁶ Για παράδειγμα, ο Poe θεωρούσε πως «η μελαγχολία είναι ο πιο νόμιμος από όλους τους ποιητικούς τόνους» και ότι «κάποια χροιά λύπης είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με όλες τις υψηλότερες εκδηλώσεις της αληθινής Ομορφιάς». Βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 29 και 30.

[...] η μελαγχολία, ήτις συνήθως συνοδεύει, συκεκαλυμμένη ή καταφανής τους μεγάλους δημιουργούς. Αλλά δεν είναι μάλλον η μελαγχολία αυτή το μέτρον της ασυμμετρίας μεταξύ των ενδυνάμων μεγάλων και απραγματοποιητών σχεδίων και ικανοτήτων των δυνατών δημιουργών και της σχετικώς μικράς αποδόσεως και επιτυχίας;

Και:

[...] Ο εγκεντρισμός της ψυχής υπό της μεγάλης θλίψεως και της μεγάλης αγωνίας προσάγει τον τεχνίτην εις το μεταίχμιον ουρανού και γης, όπισθεν δε των μεγάλων αγώνων και των πολυπόνων ακριβώς ιδρώτων ανοίγονται αι θύραι της ασυνήθους ωραίας χαράς.⁶³⁷

Αρκετά πρώιμα η Κυπρία δημιουργός διατύπωσε και την άποψη ότι «η υψηλή λογοτεχνία και η υψηλή κριτική έπρεπε να βαδίζωσι παραλλήλως», αναζητώντας αισθητικά κριτήρια και για τις δύο αυτές δραστηριότητες του πνεύματος.⁶³⁸ Τα κριτικά και αισθητικά σημειώματά της, όπως έχει ήδη αναφερθεί, παρουσιάζουν λογοτεχνικό ενδιαφέρον, καθώς συχνά γράφονται με τις προϋποθέσεις της λυρικής πεζόμορφης ποίησης. Η ίδια, εξάλλου, έκανε λόγο για «κριτικήν ή αισθητικήν αρμονίαν». Κορυφαίο παράδειγμα είναι το εκτενές κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη», στο οποίο έχουμε αναφερθεί επανειλημμένως. Στο κείμενο αυτό, αν και δεν υπάρχει η στέρεη συλλογιστική και αρχιτεκτονική, και λείπει η μεγάλη θεωρητική συγκρότηση, ωστόσο διατυπώνονται αξιοσημείωτες για την εποχή κρίσεις και παρατηρήσεις για τη φύση της ποιητικής, κυρίως, δημιουργίας με λυρικό, ποιητικό ύφος. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι οι αισθητιστές είχαν ανυψώσει την κριτική στο επίπεδο της δημιουργικής λογοτεχνίας.⁶³⁹

Τέλος, χρειάζεται να αναφερθεί ότι η ενασχόληση της Παπαδοπούλου με το ποίημα σε πεζό οφείλεται κυρίως στους αισθητιστές, οι οποίοι εισήγαγαν στη λογοτεχνία αυτόν τον νεωτερισμό που αγαπήθηκε και από τους Έλληνες λογοτέχνες, μέχρι και τον πρώιμο Σεφέρη και τους υπερρεαλιστές. Η ίδια δέχθηκε επιρροές από

---

⁶³⁷ Το πρώτο παραθέματα είναι από το βιβλίο της Παπαδοπούλου *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 96 και το άλλο από το κείμενό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

⁶³⁸ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 221-223.

⁶³⁹ Ειπώθηκε για τον Ruskin ότι «δημιούργησε αριστουργήματα κρίνοντας άλλα αριστουργήματα», ενώ ο Wilde θεωρούσε ότι η κριτική η ίδια είναι μια μορφή Τέχνης και «δημιουργία μέσα στη δημιουργία». Βλ. Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 106 και 112, αντίστοιχα, και Wilde, *Ο Κριτικός ως Δημιουργός...*, ό.π.

σημαντικούς εκπροσώπους του ελληνικού αισθητισμού και ιδιαίτερα από τα ιμπρεσιονιστικά ποιήματα σε πεζό του Περικλή Γιαννόπουλου.⁶⁴⁰

Πρέπει, καταληκτικά, να παρατηρηθεί ότι η Παπαδοπούλου αφομοίωσε επιλεκτικά αρχές του αισθητισμού που της «ταίριαζαν» (επρόκειτο για έναν εκλεκτικιστικό αισθητισμό), και τις οποίες συγκερνούσε με άλλες λογοτεχνικές τάσεις, ενώ δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθεί κανείς ότι η ίδια υπήρξε λάτρης του Ωραίου στην Τέχνη και στη ζωή και συνειδητά «ταγμένη» στην αναζήτηση του τελείου και του ιδανικού.⁶⁴¹

Πρόσληψη αρχών του παρνασσισμού

Η Παπαδοπούλου αναφέρθηκε στο λογοτεχνικό ρεύμα του παρνασσισμού στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson*, καθώς επιχειρούσε να σκιαγραφήσει τη διαχρονική επίδραση της φιλοσοφικής σκέψης στις εκδηλώσεις του κοινωνικού βίου και ειδικότερα στη λογοτεχνία. Έκανε λόγο για τη γενικότερη υλιστική κατεύθυνση του 19ου αιώνα και την εξάπλωση του θετικισμού στη φιλοσοφία, με «πρωταγωνιστή» τον August Comte, ο οποίος, σύμφωνα με την ίδια, ήταν ενάντια στον ιδεαλισμό και στις υπερβολές της φαντασίας που χαρακτήριζαν τον ρομαντισμό, και επηρέασε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να «κολακεύονται οι πάντες να εμφανίζονται ως απόστολοι της επιστήμης και θιασώται του θετικισμού». Παρατηρούσε ότι την εποχή αυτή η φιλολογία χρησιμοποίησε τις μεθόδους της ιστορίας, της φιλοσοφίας και των επιστημών, και ότι η λογοτεχνία πήρε αντιρομαντική κατεύθυνση, καθιερώνοντας τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία τον ρεαλιστικό τρόπο γραφής. Ερμήνευε την εμφάνιση του νατουραλισμού ως αντίδραση στον ρομαντισμό, σχολιάζοντας την κυριαρχία του θετικιστικού ρεαλισμού στο μυθιστόρημα, με κύριους εκπροσώπους τον E. Zola και τους αδελφούς Goncourt, και ανέφερε, επίσης, ως εκπροσώπους του θετικισμού τον H. Taine, τον E. Renan και τον E. Spencer. Στο πλαίσιο αυτό εξηγούσε την επικράτηση

---

⁶⁴⁰ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 396-398.

⁶⁴¹ Η βιοθεωρία της Παπαδοπούλου διατυπώνεται με ενάργεια στο ακόλουθο απόσπασμα: «[...] η πανημέριος και ολονύκτιος άσκησις της ψυχής εις την σύλληψιν της Σκιάς, της φευγαλέας και αραχνούφους, η αναστάτωσις του οργανισμού και η υπερέντασις όλων των δυνάμεων του εσωτέρου κόσμου διά το άγνωστον τούτο Ωραίον, το αγαθοποιόν δαιμόνιον της Τελειότητος, το εγκλείον όλους τους ιστούς της κοσμογονικής βελτιώσεως και το μυστήριον της εξελισσομένης και διακυμαινομένης φύσεως δημιουργεί το Πάθος της Τέχνης, την περιπαθή ψύχωσιν, την συγκαλούσαν όλας τας θλίψεις και όλας τα ανίας και όλας τα απορίας μάρτυρας της πανεκθύμου θυσίας της χαράς, η οποία γίνεται διά την απόκτησιν μιας στεφανηφόρου Δόξης». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

του «επιστημονισμού» στην ποίηση με τους παρνασσιστές.⁶⁴² Ανάφερε δε γνώμη του Leconte de Lisle, «προέδρου των Parnassiens», όπως σημείωνε, ότι «τίποτε δεν υπάρχει, τίποτε δεν μένει, ουδέ αυτός ο Θεός. Και μόνον ο θάνατος είναι αθάνατος»,⁶⁴³ υπαινικσόμενη την αντιχριστιανική στάση του και την άποψη των παρνασσιστών ότι η τέχνη και ειδικότερα η ποίηση επέχει θέση θρησκείας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Παπαδοπούλου θεωρούσε ότι η ποίηση πηγάζει από την αγάπη προς το Ωραίο και στο Ωραίο κατατείνει, παρόλο που κάποτε αναγνώριζε ότι το Ωραίο δεν είναι απόλυτο, αλλά αποτελεί υποκειμενική κάθε φορά σύλληψη, ανάλογα με το άτομο, τον λαό ή την εποχή.⁶⁴⁴ Η Τέχνη έχει ως αποκλειστικό στόχο την πραγμάτωση του ωραίου, και πρέπει να είναι αυτόνομη. Ως εκ τούτου είναι ιδιαίτερης σημασίας η μορφική αρτιότητα που επιτυγχάνεται με την επίμονη επεξεργασία του λόγου. Όπως η ίδια σημείωνε, «ο επιμελεμένος λόγος, το επεξεργασμένον ύφος [είναι] αρεταί συνοδοί των μεγάλων συγγραφέων». Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις της για τη σχέση της έμπνευσης και της συνειδητής επεξεργασίας του λογοτεχνικού λόγου, επηρεασμένες από τον παρνασσισμό και τον αισθητισμό αλλά και από τις φιλοσοφικές ιδέες του Bergson.⁶⁴⁵

Δεν είναι τυχαίο ότι, σύμφωνα με τα παρνασσιακά πρότυπα, τόσο σε κριτικά όσο και σε λογοτεχνικά κείμενά της ταύτιζε το έργο του ποιητή, τον οποίον αποκαλούσε «τεχνίτην», με το επίμονο έργο του γλύπτη που λαξεύει το μάρμαρο.⁶⁴⁶ Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η ίδια προέκρινε την επίμονη, μοναχική εργασία του

---

⁶⁴² Για τον παρνασσισμό, βλ., κυρίως, Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Ο Καβάφης και ο γαλλικός Παρνασσισμός. Θεωρητικές απόψεις για την ποίηση», *Παρουσία*, τ. Β' (1984), σ. 72-74 και της ίδιας, *Ο Κωστής Παλαμάς και ο γαλλικός παρνασσισμός (συγκριτική φιλολογική μελέτη)*, Αθήνα 1976.

⁶⁴³ Βλ. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 7-8.

⁶⁴⁴ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σχετικόν κάλλος», *Εστιάδες*, τχ. 20, τχ. 21, τχ. 22 και τχ. 23, ό.π.

⁶⁴⁵ Βλ., σχετικά, στο παρόν κεφάλαιο σ. 247-249, και, επίσης, Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 106: «Η έμπνευσις, η επινοήσις εμφανίζεται εν αρχή ως τι όλον, γενικόν, αφηρημένον, ως υποτύπωσις τις "σχήματος" ασαφούς, δυναμικού, όπερ καλεί εις το πνεύμα του συγγραφέως ή του καλλιτέχνου ή του ποιητού ορισμένας κινήσεις προς μετατροπήν του «σχήματος» εις εικόνας αισθητάς και πραγματοποιήσιν της συλλήψεως [...]. Όσω δε πλείονες αι εικόνες, τόσο δυσχερεστέρα η εκλογή και τόσο ζωηροτέρα η προσπάθεια. [...] Αι ανώτεραι πνευματικά εργασία φέρουσι την σφραγίδα του εντόνου μόχθου και της προσπαθείας, αλλ' εν τη ζωή του πνεύματος το μηχανικόν και το συνειδητώσ λογικόν ανά πάσαν στιγμήν συζευγνύονται προσφέροντα το μεν ψυχικούς αυτοματισμούς πολυτίμους διά την απρόσκοπτον ροήν της ψυχικής ζωής, το δε ορθοτάτας πράξεις του εκλέγειν, συνθέτειν και συλλογίζεσθαι, εφ' ων ερείδεται η ουσία της διανοητικής εργασίας».

⁶⁴⁶ Βλ. και τις παρόμοιες περί γλύπτη-ποιητή απόψεις του Gautier: «[...] Τέχνη είναι η ωραιότης, η διαρκής ανακάλυψις της λεπτομερείας, η εκλογή των λέξεων, η εξαιρετική φροντίς της εκτελέσεως. Η λέξις "ποιητής" κατά κυριολεξίαν σημαίνει τεχνίτης. Ό,τι δεν είναι καλώς τεχνουργημένον δεν υπάρχει [...]. Ο στίχος είναι ύλη απαστράπτουσα και σκληρά ως το μάρμαρον της Καρράας, το οποίον δέχεται μόνον γραμμιάς καθάρως και ανεπιλήπτους επί μακρόν μελετηθείσας [...]. Ο ποιητής και ο γλύπτης πραγματοποιούν εντός περιορισμένης μορφής τεράστια έργα εξιδανικεύσεως [...] εις την ποίησιν και την γλυπτικήν είναι απαραίτητον το ύφος και η τελειότης των πάντων [...]». Βλ. Μαρμαρινού, *Ο Κωστής Παλαμάς και ο γαλλικός παρνασσισμός...*, ό.π., σ. 17.

ποιητή, ο οποίος επεξεργάζεται επανειλημμένως τα «τεχνικά αυτού είδωλα». Ωστόσο, απέρριπτε την αντικειμενική περιγραφή και την «απάθεια» των παρνασιστών, σημειώνοντας ότι ο μεγάλος δημιουργός παραμένει «μακράν πάσης μετρίας αντικειμενικής περιγραφής» και «η αληθής τέχνη [...] φεύγει τας μετρίας εξάρσεις τής προς τας φυσικάς ατελείας ρεπούσης παρατηρήσεως». Από τους παρνασιστές υιοθετούσε, ακόμη, την υψηλή περί ποιήσεως αντίληψη, τη «μεγαλοπρεπή και γαληνιαίαν έκφρασι», «την σύζευξιν» ποίησης και φιλοσοφίας (ο ποιητής είναι «ζωγράφος-φιλόσοφος») και τη στροφή προς τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και τις ανατολικές μυθολογίες, κυρίως την ινδική και τον βουδισμό,⁶⁴⁷ τα οποία απηχούνται και στο λογοτεχνικό της έργο. Η ίδια παρατηρούσε ότι «ο ευφάνταστος ποιητής [...] θυμιά τα είδωλα, τα οποία ανασκάπτει από της σωρείας των αιώνων [...]. Ρίπτει ακτίνας διεισδυτικάς εις το ημίφως των ενιαυτών [...]». Επίσης, στις *Εστιάδες* έκανε αναφορά στον Anatole France,⁶⁴⁸ ο οποίος είχε ενταχθεί στον κύκλο των παρνασιστών στη Γαλλία. Η Παπαδοπούλου δοκίμασε να γράψει και ποιήματα που είναι επηρεασμένα από τον παρνασισμό,⁶⁴⁹ παρά το γεγονός ότι η ίδια έλκεται κυρίως από τη συμβολιστική ποίηση.

Πρόσληψη αρχών του (νεο)κλασικισμού

Η Παπαδοπούλου έζησε σε μια εποχή και σε ένα κομμάτι του ελληνισμού, όπου, λόγω των ιστορικών συγκυριών, η στροφή προς το αρχαίο παρελθόν θεωρήθηκε απαραίτητη. Είναι εμφανής σε πολλά κείμενά της ο απεριόριστος θαυμασμός για τα πνευματικά επιτεύγματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, τα οποία θεωρούσε αξεπέραστα πρότυπα. Σε κείμενά της υπογράμμιζε το γεγονός ότι η αισθητική κατηγορία του Ωραίου αποτελεί θεμελιώδες συστατικό της κλασικής Τέχνης, καθώς βασική άποψή της

---

⁶⁴⁷ Για παράδειγμα, στο πεζό κείμενό της «Το άνθος του λωτού», *Εστιάδες*, τχ. 5, ό.π., υπάρχουν αναφορές στα εξής ονόματα, τα οποία συναντώνται σε κείμενα του αισθητισμού: Κρισχνά [Κρίσνα], Παραμάτρα, Πρακρίτη, Γάγγης, «Βαλκαμί [Βακμική:] ο μέγας ποιητής», και στο ποίημα σε πεζό «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π., συνδέονται η ινδική και η ελληνική μυθολογία με αναφορές σε λειτουργούς «αγνώντων Θεών, ελληνικών ή ινδικών θεοτήτων», στις Βέδες, τα ιερά μυθολογικά και θρησκευτικά κείμενα των Ινδών, στη νιρβάνα και σε ονόματα θεών όπως Τριμούρτη, Ίσις, Σίβας, Ήβη, Διδώ, Ηρώ, Σίβυλλαι κ.ά. Η ίδια στο κριτικό κείμενό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π., κάνει λόγο και για «τα ατελεύτητα μακρά ποιήματα του Γάγγου, τα οποία αποπνέουσι τας Ασινάδες, τας ηλιοσυλλήπτους φαντασίας».

⁶⁴⁸ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου]. «Τηλεπάθεια και όνειρα», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 4, και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 312.

⁶⁴⁹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 140-143.

ήταν ότι η αγάπη προς το Ωραίο αποτελεί βασική προϋπόθεση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Σημειώνει στο κείμενό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...»:

[...] η ωραιοπάθεια αυτή, η λατρεία αυτή προς το τέλειον του Κάλλους διεμόρφωσεν λεπτοτάτην αισθητικήν, η οποία εξεδηλώθη έν τε τω ιδιαιτέρω και κοινώ βίω του αρχαίου πολίτου, παρήγαγε δε αριστουργήματα πνεύματος εν τη ποιήσει και τω πεζώ λόγω [...] [άτινα] αι μεταγενέστεραι γενεαί έχουσαι ταύτα ως χάρακα και υπογραμμόν των βραδύτερον γενομένων έργων.

Την εντυπωσίαζε η αίσθηση της αναλογίας και της αρμονίας που αποκαλύπτουν οι ναοί, τα αγάλματα και τα γραπτά κείμενα της αρχαίας Ελλάδας, η ιδεώδης ομορφιά, την οποία προσπάθησαν να συλλάβουν ξανά οι ποιητές του νεοκλασικισμού, πιστεύοντας ότι η μίμηση των κλασικών προτύπων μπορούσε να οδηγήσει σε μια ηθική και πολιτική αναγέννηση. Θεωρούσε, ακόμη, ότι τα διάφορα λογοτεχνικά είδη υπόκεινται σε κανόνες, δηλώνοντας την προτίμησή της στην αυστηρότητα των κανόνων που χαρακτήριζε την κλασική Τέχνη: «Αγαπώ το εν κάλλει τέλειον, λατρεύω το σύμπαν θεοποιηθέν εντός των χαράκων της Καλλονής». Επανειλημμένα εξέφρασε την προτίμησή της στην αρχαϊκή και την κλασική ποίηση, κάνοντας λόγο για «μουσολήπτους και πινδαρικούς αρμονίας στιβαράς, φαιδράς, αρχαϊκάς, προκυπτούσας από του χάσματος των αιώνων» και για «μέτρα σοβαρά, αρχαιοπρεπή, έντονα και εν ταυτώ εράσματα». Εντάσσει δε την ποίηση της αρχαίας Ελλάδας, όπως και ο Παλαμάς, στο πλαίσιο της συνέχειας της ποιητικής παράδοσης του ελληνισμού. Εξάλλου, από σχετικές αναφορές της στις *Εστιάδες* γίνεται φανερό ότι γνώριζε το έργο αρχαϊκών, λυρικών ποιητών, όπως του Πινδάρου, της Σαπφούς, της Κόριννας, του Σιμωνίδη, καθώς και συγγραφέων της κλασικής Ελλάδας και ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένη με τον δραματικό λόγο των τριών μεγάλων τραγικών ποιητών.⁶⁵⁰

Χρησιμοποιούσε δε ως παραδειγματικές περιπτώσεις έργα όχι μόνο από την κλασική Ελλάδα αλλά και από τη νεοελληνική γραμματεία, τα οποία περιείχαν κλασικιστικά στοιχεία, όπως η ποίηση του Ανδρέα Κάλβου. Είναι χαρακτηριστικές οι απόψεις που εκφράζει για τη μετρική και τη στιχουργία της ποίησης του Ζακύνθιου ποιητή, οι οποίες συνάδουν με αρχές του νεοκλασικισμού. Αποκαλεί τα ποιήματά του με την ιδιότυπη γλώσσα και το «επίλεκτον μέτρον» ως «αδάμαντας όλως αρχαϊκής

---

⁶⁵⁰ Βλ., για παράδειγμα, το κείμενο της Παπαδοπούλου, «Οι αρχαίοι τραγικοί πλάσσοντες τας ηρωίδας των», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1014), σ. 1.

τελειότητας», θεωρώντας τον Κάλβο «αρχαϊκό ποιητή». Θαυμάζει το μέτρο του με την «πολύτροπον αρμονίαν», το οποίο θυμίζει την αρχαία ελληνική ποίηση και επισημαίνει «τον αρχαϊκό, πινδαρικό χαρακτήρα των Ωδών».⁶⁵¹

Συνήθης ήταν η τακτική της να αντιδιαστέλλει «τα ομιχλώδη πονήματα της Εσπερίας» από την «ευδιάκριτον» ελληνική ποίηση, ενώ υποστήριζε ότι «οι νεώτεροι εκ της Εσπερίας ποιηταί» με την επινόηση της ομοιοκαταληξίας «απεσπάσθησαν» από την αρχαϊκή και κλασική ποίηση, στις οποίες μέτρο και μέλος, λόγος και μουσική ήταν αδιαίρετα. Σημείωνε, ακόμη, ότι η μεγάλη ποίηση είναι «εμπεποτισμένη του αρχαϊκού, του αιθεροπρεπούς, του απαραμίλλου ελληνικού μεγαλείου», το οποίο λαξεύει «εις στίχους τας υπερτάτας γενικάς αληθείας», δηλαδή αντλεί διδάγματα από την αρχαιοελληνική ποιητική παράδοση.

Η Παπαδοπούλου υιοθετούσε, σε γενικές γραμμές, και ένα από τα κλασικά δόγματα που άσκησαν διαρκή επιρροή, ότι η ποίηση εξυψώνει ηθικά (ηθική πρόθεση). Δεν απέρριπτε δηλαδή την ηθική αποστολή της Τέχνης, γι' αυτό δεν διαχώριζε το ωραίο από το ηθικό: «Είναι η Τέχνη αλήθεια υπερτάτη» και «είναι δε η υπερτάτη ηθική τελειότης ο μέγας σκοπός της θεογενούς ποιήσεως», σημείωνε. Γι' αυτήν, η μεγάλη Τέχνη είναι «ηθικοποιός».⁶⁵²

Σε κριτικά και λογοτεχνικά κείμενά της υπάρχουν και πολλά μυθολογικά στοιχεία, ενώ κάνει αναφορές σε «κλασικούς» συγγραφείς, όπως στους Racine, Boileau, Bossuet, Spencer, Shakespeare και Molière. Είναι καταφανής, λοιπόν, ο «αρχαιολατρικός της οίστρος», ενώ στη θεωρητική της σκέψη θα μπορούσαν να εντοπισθούν επιδράσεις των αρχαιολατρών και των οπαδών της Σχολής του Winkelman.⁶⁵³

Η ελληνική ποιητική παράδοση

Η εθνική ψυχή και η συνέχεια της ποιητικής παράδοσης

Η Παπαδοπούλου, πέρα από την πρόσληψη ευρωπαϊκών αισθητικών ρευμάτων, είχε εντυφώσει στην ελληνική λογοτεχνία και στην ποιητική παράδοση του ελληνισμού,

---

⁶⁵¹ Βλ. Παπαλεοντίου, «Αναφορές Κυπρίων...», *ό.π.*, σ. 240-241 και, σχετικά, στο παρόν κεφάλαιο σ. 271-273.

⁶⁵² Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁶⁵³ Βλ. Ανδριόπουλος, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 174.

εκφράζοντας ιδιαίτερη εκτίμηση για λογοτεχνικά έργα στα οποία η «εθνική ψυχή» ήταν ευδιάκριτη. Συνέδεε την ποίηση του Ομήρου, της αρχαϊκής και κλασικής εποχής – ιδιαίτερα του Αισχύλου– με τη δημοτική παράδοση, τους θουρίους του Ρήγα και με έργα της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, όπως την ποίηση του Κάλβου, όχι μόνο μέσα από το κοινό μορφικό γνώρισμα της απόρριψης της ομοιοκαταληξίας αλλά και μέσα από το πρίσμα της συνέχειας της «εθνικής ψυχής», της οποίας έκφραση θεωρούσε την ποίηση. Υποδεικνυε, έτσι, τη συνέχεια του ελληνισμού στον χώρο της λογοτεχνίας. Οι απόψεις αυτές συνάδουν με την χαρακτηριστικότερη ιδέα του ρομαντικού ιστορισμού του ΙΘ΄ αιώνα, που είναι να προβάλλεται η ενότητα και η διάρκεια της ελληνικής ιστορίας και της ελληνικής φυλής,⁶⁵⁴ τάση που είχε θεμελιωθεί από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο στον τομέα της ιστορίας και από τον Νικόλαο Πολίτη στον τομέα της λαογραφίας:

[...] η Εθνική ψυχή η κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας ποικιλοτρόπως κακωθείσα και μαστιγωθείσα εύρε καιρόν να συνεχίση τας Ομηρικές διεκτραγωδήσεις των ηρωισμών, από δε της Πίνδου και του Ολύμπου αντήχησαν τα απαράμιλλα ελληνικά δημόδη άσματα, τα θούρια και τα καυχήματα, τα οποία παρά την αφέλειαν αυτών είναι η συνέχεια των ομηρικών επών, εις μέτρον το οποίον αγνοεί επίσης, ως η ελληνική αρχαιότης, την αρμονίαν της ομοηχίας [...]. Θα ήρχετο όμως ημέρα, καθ' ην [ο Κάλβος] θα ανεγνωρίζετο ουχί ως ο καινοτόμος ελληνιστής, αλλ' ως συνεχιστής της ηρωοτόκου μούσης, η οποία επεκάθητο επί των κορυφών του Πιέρου και εξαπέλυεν ορεσίβιος τους μελισταγείς φθόγγους της κατακτώσης της αρμονίας από των λοφοσειρών της Μακεδονίας και από πάσης Ελληνικής γης [...].⁶⁵⁵

Πεποίθηση της Παπαδοπούλου ήταν ότι η «εθνική ψυχή» είναι αμετάβλητη μέσα στο πέρασμα των αιώνων και εκδηλώνεται διαχρονικά με ποικίλα φαινόμενα μέσω της λογοτεχνίας: «Ο ελληνικός λαός είναι ολόκληρος ποιητής» και «η ελληνική

---

⁶⁵⁴ Οι σημαντικότερες *Ιστορίες της λογοτεχνίας* κατά το τέλος του 19ου αιώνα βασίζονταν στην κοινή πεποίθηση ότι η λογοτεχνία είναι έκφραση της εθνικής ψυχής. Βλ. René Wellek, *A History of Modern Criticism*, τ. 4, *The Later Nineteenth Century*, Jonathan Cape, Λονδίνο 1966, σ. 124, 297 και 300, Αποστολίδου, *Ο Κ. Παλαμάς ιστορικός...*, ό.π., σ. 111-120, επίσης, Κ. Γ. Κασίνης, «[*Η φλογέρα του βασιλιά*], Προλογικά», στο: *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά...*, ό.π., κυρίως, σ. 242-246.

⁶⁵⁵ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

μούσα ζει και αθάνατος διά μέσου των αιώνων εκπορεύεται και κυριαρχεί». ⁶⁵⁶ Ως ενωτικό στοιχείο και σημαντικότερο χαρακτηριστικό αυτής της ποιητικής παράδοσης που ξεκινά από τον Όμηρο και φθάνει μέχρι τα δημοτικά τραγούδια και την ποίηση του Ανδρέα Κάλβου, θεωρεί την εθνική-πατριωτική έμπνευση, την «ηρωοτόκον μούσαν», όπως την αποκαλεί. Η έννοια αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί, όπως και στον Παλαμά, όχι μόνο με τη στενή έννοια της πατριδολατρίας ή της έμπνευσης από τις ιστορικές περιπέτειες του έθνους, αλλά κυρίως ως έκφραση της «εθνικής ψυχής». ⁶⁵⁷ Ας δούμε όμως τα σημεία-σταθμούς ή άξονες της συνέχειας στην ποιητική μας παράδοση, τα οποία υποδεικνύει η Παπαδοπούλου.

Άξονες της ποιητικής συνέχειας

Ο Όμηρος

Πρώτο άξονα της συνέχειας στη λογοτεχνική παράδοση του ελληνισμού θεωρεί η Παπαδοπούλου τον Όμηρο. Οι σκόρπιες αναφορές της σε αυτόν φανερώνουν τον θαυμασμό της προς το έργο του, τον θεωρεί μεγαλοφυΐα, βασικό εκπρόσωπο της επικής ποίησης και απαρχή της ελληνικής λογοτεχνίας. Τον συνδέει με το δημοτικό τραγούδι και με τον Κάλβο, τον οποίο θεωρεί ότι είναι ο «συνεχιστής της ηρωοτόκου μούσης», υποδεικνύοντας έμμεσα τον πατριωτικό χαρακτήρα των *Ωδών* και την εξύμνηση των ηρωικών κατορθωμάτων των αγωνιστών του 1821. Προσέχει, ακόμη, τις θαυμάσιες εικόνες του Ομήρου, οι οποίες, όπως ξέρουμε, συνεργούν στις επιτυχείς παρομοιώσεις του: «Ο Όμηρος είναι αθάνατος εις τας εικόνας αυτού, εις τας γραφικάς του εποποιίας».

Η αρχαϊκή-κλασική ποίηση (Αισχύλος)

---

⁶⁵⁶ Βλ. στο ίδιο και παρόμοια άποψη της στο Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το αίμα των», *Εσπιάδες*, τχ. 2 (30 Ιανουαρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1: «[...] Η Εθνική ψυχή, η αμόλυντος, η αδιάφθορος Εθνική ψυχή, η οποία διήλθε διά μέσου θλίψεων, κακισμών, ταπεινώσεων άκαμπτos και σθεναρά [...]».

⁶⁵⁷ Παρόμοιες απόψεις για την «εθνική ψυχή» και την ελληνική ποίηση, η οποία από αρχαιοτάτων χρόνων παρέμεινε αμετάβλητη, διέπουν και το κριτικό έργο του Παλαμά, ο οποίος σημείωνε: «Η δύναμις αυτή [η ενέργεια του ελληνικού πνεύματος] διετήρησε και την ποίησιν διά μέσου των αιώνων, διά μέσου των εθνικών δοκιμασιών, σχεδόν ασάλευτον κατ' ουσίαν [...]». Επίσης, «η ελληνική ψυχή, μία και αμετάβλητη, ανάμεσα στα σωριάσματα και στ' αλλάγματα των καιρών [...]». Βλ. Παλαμά, «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως» (1897) *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 392 και του ίδιου, «Το μυθιστόρημα της ελληνικής ψυχής» (1898), *Άπαντα...*, ό.π., τ. 6, σ. 126. Για τις παλαμικές απόψεις περί «εθνικής» ψυχής και ποίησης, βλ. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός...*, ό.π., σ. 81-84.

Η Παπαδοπούλου αναφέρεται στην αρχαϊκή και κλασική ποίηση στο πλαίσιο της συνέχειας της ποιητικής παράδοσης του ελληνισμού, επιχειρώντας να συνδέσει, και πάλι κατά το παράδειγμα του Παλαμά, την ποιητική παράδοση της αρχαιότητας, η οποία εκπροσωπείται, κατά τη γνώμη της, με λαμπρό τρόπο από τον Αισχύλο, με τη δημοτική ποίηση:

[...] από του Υμηττού και από της Πίνδου έτι και του Ολύμπου αθάνατα αναπάλλονται τα ινδάλματα της Αισχυλείου ποιήσεως και αυτής της τουρκομάχου δημώδους ηδελφωμένα εις παγκόσμιον προσκύνημα.⁶⁵⁸

Αρκετές αναφορές της, εξάλλου, στις *Εστιάδες* αποδεικνύουν ότι γνώριζε το έργο αρχαϊκών, λυρικών ποιητών, όπως του Πινδάρου, της Σαπφούς, της Κόριννας, του Σιμωνίδη, καθώς και συγγραφέων της κλασικής Ελλάδας, ενώ παρουσιαζόταν εξοικειωμένη με τον δραματικό λόγο των τριών μεγάλων τραγικών, και ιδιαίτερα με την ποίηση του Αισχύλου, η οποία διασώζει αρκετά αρχαϊκά στοιχεία. Θεωρούσε τον Αισχύλο «κολοσσό», ενώ σχολίαζε τη μεγαλοπρέπεια και το υψηλό των ιδεών του αλλά και τη βαθύτητα των νοημάτων και την απεριόριστη φαντασία του.⁶⁵⁹ Αναφερόταν, ακόμη, στον λυρισμό, τη μετρική δεινότητα, την τραγική αντίληψη, τα εκφραστικά μέσα και τη θεματική του:

Ο Αισχύλος μεγαλοπρεπής, χειμαρρώδης, αμίμητος, παρασυρόμενος εις καταρράκτας λυρισμού και μελικού ύψους εις τους μεγαλοπρεπείς και ανδρικούς λόγους των υπερήφανων ηρώων του, ανερχόμενος εντός των νεφών, διά να επισκοπήση το σύμπαν, κατερχόμενος εις τα τάρταρα, διά να διερευνήση την άβυσσον, ο τραγικώτερος των αρχαίων και νεωτέρων τραγικών, πλανώμενος εις απεριστόλους ορίζοντας, περιλαμβάνοντας σωρείαν ρητορικών σχημάτων και

---

⁶⁵⁸ Πρβλ. και τις σχετικές παλαμικές απόψεις: «Τα δημοτικά μας τραγούδια [...] αναπολούν ωρισμένους ουσιώδεις χαρακτήρας της αρχαίας τέχνης και χρησιμεύουν, εις τους κρίνοντας και τους συγκρίνοντας, προς απόδειξιν της ταυτότητος της ελληνικής ψυχής διαμέσου των καιρικών μεταβολών και καταστροφών» και, επίσης, «Και θέλω μαζί να δείξω [...] και πόσο είναι μια *δυνάμει* η γλώσσα του Αισχύλου με τη γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού, και πόσο άκοπα και πόσο φυσικά και πόσο ταιριαστά χύνεται το ένα νερό στο άλλο», στο: Παλαμά, «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως», *ό.π.*, σ. 393 και του ίδιου, «Γράμματα Γ' (Β') (1903), *Απαντα...*, *ό.π.*, τ. 6, σ. 371.

⁶⁵⁹ «Και η ποίησις παρελαύνει τότε ογκώδης, μεγαλοπρεπής, αισχυλείος, τρομερά ή γαληνία, αλλ' υψηλή πάντοτε» και «Ο Αισχύλος [είναι] αιώνιος εις το βάθος, εις τον απερίφρακτον της φαντασίας». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

καινοτόμων παραβολών, εις τας μεγαλοπρεπείς αυτάς πυργώσεις του λόγου, όπου τα διέποντα την κοινωνίαν και το ηρωικόν μένος ελατήρια επασχολούσιν εις τοσούτον την ακατάσχετον ροήν του έργου [...].⁶⁶⁰

Η αρχαϊκή και κλασική ποίηση, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, συνδέεται με τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία μέσω της ποίησης του Κάλβου, η οποία αποδεσμεύεται από την ομοιοκαταληξία και θυμίζει την ποίηση των αρχαίων Ελλήνων, «η οποία βαίνει μεγαλοπρεπής, αιθεροπόρος, υπερήφανος και αυστηρά, ανεξάρτητος των ομοίχων καταλήξεων και των επιτηδευμένων μαλθακισμών της νεωτέρας Μούσης». Είναι καταφανής, εξάλλου, σε πολλά κείμενά της ο «αρχαιολατρικός της οίστρος»⁶⁶¹ και οι επιρροές από τον νεοκλασικισμό, τα οποία την οδηγούν στο αρχαίο παρελθόν, για να αναζητήσει πρότυπα που λειτουργούν ως μέτρο σύγκρισης και αξιολόγησης νεότερων ποιητών, σύμφωνα με το δίδαγμα του Παλαμά.⁶⁶²

Το δημοτικό τραγούδι

Η Κυπρία λογία προέβαλλε την αξία των δημοτικών τραγουδιών, τα οποία θεωρούσε συνέχεια της αρχαίας και βυζαντινής παράδοσης, στο πλαίσιο της πολιτιστικής «ενότητας» του ελληνισμού, εντάσσοντας το δημοτικό τραγούδι στο κύριο σώμα της λογοτεχνικής παράδοσης. Ο Παλαμάς και η λογοτεχνική «Γενιά του 1880» αντλούσαν υλικό από το δημοτικό τραγούδι, εμπνέονταν από τη ζωή των ανθρώπων της ελληνικής υπαίθρου (ηθογραφία) και καταξίωσαν τη γλώσσα του λαού με τον δημοτικισμό. Στην Κύπρο αυτές οι πνευματικοϊδεολογικές τάσεις είχαν ιδιαίτερη απήχηση στους κύκλους των λογίων, οι οποίοι προσπαθούσαν να προβάλλουν την ελληνικότητα του νησιού και τη σύνδεσή του με τον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού, τονίζοντας την αξία και τον εθνικό χαρακτήρα της δημοτικής ποίησης.⁶⁶³ Αρκετοί λόγιοι, μάλιστα, συνέλεξαν και κατέγραφαν κυπριακά δημοτικά τραγούδια και άλλα μνημεία του λαϊκού πολιτισμού.

---

⁶⁶⁰ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Οι αρχαίοι τραγικοί πλάσσαντες τας ηρωίδας των», *Εστιάδες*, τχ. 13, ό.π. Η αναφορά της Παπαδοπούλου στις «μεγαλοπρεπείς πυργώσεις του λόγου» του Αισχύλου παραπέμπει σε παρόμοια έκφραση του Αριστοφάνη: «[...] αλλ' ο πρώτος των Ελλήνων πυργώσας ρήματα σεμνά / και κοσμήσας τραγικόν λήρον» (Βλ. Αριστοφάνους, *Βάτραχοι*, 1004 κ.εξ.).

⁶⁶¹ Βλ. Ανδριόπουλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 174.

⁶⁶² Ο Παλαμάς υποστήριζε ότι «οι ποιηταί της νεωτέρας Ελλάδος δεν φθάνουσι το γιγάντειον ανάστημα των αιδών της αρχαιότητος. Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Κάλβος ο Ζακύνθιος...», *Απαντα...*, τ. 2, σ. 33.

⁶⁶³ Βλ. σχετικά, Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., κυρίως σ. 64-66.

Και η Παπαδοπούλου ασχολήθηκε με τη συγκέντρωση και δημοσίευση κυπριακών παροιμιών και στις *Εστιάδες* παρουσίασε ελληνικά και σέρβικα δημοτικά τραγούδια⁶⁶⁴ και άλλο λαογραφικό υλικό.⁶⁶⁵ Στο πλαίσιο αυτών των ιστορικοϊδεολογικών και λογοτεχνικών συντεταγμένων προσεγγίζει τη δημοτική ποίηση, σημειώνοντας, ανάμεσα σε άλλα, τα εξής:

Τα απαράμιλλα ελληνικά δημώδη άσματα, τα θούρια και τα καυχήματα, τα οποία, παρά την αφέλειαν αυτών, είναι η συνέχεια των ομηρικών επών, εις μέτρον το οποίον αγνοεί επίσης, ως η ελληνική αρχαιότης, την αρμονίαν της ομοηχίας. [...] αθάνατα αναπάλλονται τα ινδάματα της αισχυλείου ποιήσεως και αυτής της τουρκομάχου δημώδους ηδελφωμένα εις παγκόσμιον προσκύνημα [...].

Τα δημοτικά τραγούδια, σύμφωνα με την Κυπρία λογία, «είναι η συνέχεια των ομηρικών επών», κυρίως ως προς την αφήγηση των ηρωικών κατορθωμάτων⁶⁶⁶ επίσης, συνδέονται με την κλασική ποίηση και τον Αισχύλο⁶⁶⁷ και ακόμα με την καλβική ποίηση, ως εκφάνσεις των εκδηλώσεων της «εθνικής ψυχής». Όταν δε αναφέρεται στην «τουρκομάχον δημώδη ποίησιν» ή στην «ηρωοτόκον» και «ορεσίβιον μούσαν», φράσεις που θυμίζουν αντίστοιχες του Παλαμά,⁶⁶⁸ υπονοεί κυρίως τα κλέφτικα τραγούδια. Προφανώς, ήταν ενημερωμένη για τις σχετικές παλαμικές απόψεις γύρω

---

⁶⁶⁴ Βλ. και την άποψη του Παλαμά ότι «κατ' αυθεντικάς ομολογίας, τα δημώδη Ελληνικά τραγούδια μετά των Σερβικών είναι τα ωραιότερα πάντων». Βλ. Παλαμά, «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως», *ό.π.*, σ. 398.

⁶⁶⁵ Η Παπαδοπούλου, επιπλέον, από τη θέση της προέδρου του γυναικείου σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» θα ενθαρρύνει τη συλλογή «κυπριακών στοιχείων, ηθών, εθίμων, ενδυμασιών κ.τ.λ.». Για το λαογραφικό ενδιαφέρον της Παπαδοπούλου, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 139-140 και, κατωτέρω, «Η φεμινιστική δράση...», σ. 471.

⁶⁶⁶ Και ο Παλαμάς συσχέτιζε τη δημώδη ποίηση με τον Όμηρο: «Τίποτε πιο αρχαϊκό, τίποτε ομηρικώτερο από τα κλέφτικα τραγούδια μας: και τίποτε δημοτικώτερο, τίποτε πιο κλέφτικο από τα ομηρικά ποιήματα». Βλ. Παλαμά, «Γράμματα Α'», «Δύο γλώσσες» (1900), *Απαντα...*, *ό.π.*, τ. 6, σ. 176. Για τον συσχετισμό των ομηρικών επών με τα δημοτικά τραγούδια, βλ., επίσης, Άλκη Κυριακίδου-Νέστωρος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1978, σ. 72, Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 282 και Κ. Γ. Κασίνης, *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση στη «Φλογέρα του βασιλιά»*. Συμβολή στην έρευνα των πηγών, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, αρ. 3, Αθήνα 1980, σ. 25 και 515.

⁶⁶⁷ Πρβλ. Παλαμά, «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως», *ό.π.*, σ. 393: «Τα δημοτικά μας τραγούδια, τα αυτοφυή και απερίτεχνα, αναπολούσιν ορισμένους ουσιώδεις χαρακτήρας της αρχαίας τέχνης και χρησιμεύουν, εις τους κρίνοντας και τους συγκρίνοντας, προς απόδειξιν της ταυτότητος της Ελληνικής ψυχής διά μέσου των καιρικών μεταβολών και καταστροφών».

⁶⁶⁸ Βλ. τις εκφράσεις του Παλαμά: «η καθαρά δημόδης Μούσα, η ορεσίτροφος ποίησις των αρματολών και κλεφτών» και «της ορεινής Μούσης», «της ορεινής λύρας», στο: Παλαμά, «Νεωτέρα ελληνική φιλολογία», *Απαντα...*, *ό.π.*, τ. 16, σ. 331 και του ίδιου, «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως», *ό.π.*, σ. 396 και 403, αντίστοιχα.

από την καλλιτεχνική αξία των δημοτικών τραγουδιών και ότι αυτά πιστοποιούν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια, καθώς εκφράζουν το ηρωικό πνεύμα και την αγάπη των Ελλήνων για την ελευθερία, και επειδή η «εθνική ψυχή» εκφράζεται αμεσότερα και ειλικρινέστερα σε αυτά, κυρίως στα κλέφτικα.⁶⁶⁹

Η Κυπρία λογία υπογράμμιζε, επιπλέον, το ανομοιοκατάληκτο μέτρο των δημοτικών τραγουδιών, που τα συνδέει με την ομηρική ποίηση, την κλασική παράδοση και τις Ωδές του Κάλβου, οι οποίες αγνοούν «ως η ελληνική αρχαιότης, την αρμονίαν της ομοηχίας».⁶⁷⁰ Εντόπισε και άλλα γνωρίσματα του δημοτικού τραγουδιού, όπως τα θεματικά του μοτίβα που αναφέρονται στον ηρωισμό, τη διαύγεια και την ευκρίνεια του λόγου, σε αντίθεση με την ερμητική ποίηση των Ευρωπαίων («ο ελληνικός λαός [...] ανέρχεται εις τον ποιητικόν Παρνασσόν και εκτιμά δεόντως τα ποιητικά απανθήσματα, ενώ θεραπεύει ευλαβώς τους ευανθείς λειμώνας της φιλομειδούς μούσης»), την αφέλεια και τη φιλοπαίγμονα διάθεση («η αφέλεια και η φιλοπαίγμων τάσις»), την ιδιαίτερη παρουσία της φύσης σε αυτά και τη συχνή προσωποποίησή της («Ο Έλληνας λατρεύει την φύσιν, θεοποιεί τον αιθέρα»). Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η Παπαδοπούλου ήδη από το 1917 εντόπισε και σχολίασε, εκτός από θεματικά, και μορφικά χαρακτηριστικά των δημοτικών τραγουδιών, όπως το μέτρο και τον τόνο τους.⁶⁷¹

Ωστόσο, η ίδια σημείωνε ότι η δημοτική δεν είναι η μόνη ελληνική ποίηση. Αναγνώριζε ότι υπάρχει και πιο βαθιά και υψηλή ποίηση με ρομαντικό περιεχόμενο και φιλοσοφικό υπόβαθρο, η οποία συνεπάγεται και το ανάλογο μέτρο, σοβαρό, αρχαιοπρεπές, έντονο, εράσμιο. Έμμεσα διαφαίνεται πως διέκρινε τη βαθιά, προσωπική ποίηση («περίνοιαν ποιητικήν») από τη δημοτική ποίηση, διαστέλλοντας την ποικίλη

---

⁶⁶⁹ «Τα δημοτικά ταύτα άσματα [...] υπενθυμίζουν εν τισι, κατά τε το πνεύμα και την έκφρασιν αντιθέτως προς την λοιπήν επί Τουρκοκρατίας σχολαστικήν παραγωγήν, το από αιώνων διακοπέν νήμα της αρχαίας ελληνικής ποιήσεως [...]» και «Η δημοτική μας ποίησις, πιστή εκδήλωσις της εθνικής ψυχής [...]». Βλ. Παλαμά, «Νεωτέρα ελληνική φιλολογία», *ό.π.*, σ. 331 και «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως», *ό.π.*, σ. 399. Για τη συμβολή του Παλαμά στην αναγνώριση της αξίας των δημοτικών τραγουδιών, βλ. Αποστολίδου, *Ο Παλαμάς ιστορικός...*, *ό.π.*, σ. 135-145 και 117, και για τη σημαντική παρουσία του δημοτικού τραγουδιού στο λογοτεχνικό του έργο, βλ. Κασίνης, *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση...*, *ό.π.*, σ. 435-514 και Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Ο “Τάφος” του Κ. Παλαμά και η δημοτική μας ποίηση», *Παρνασσός*, τχ. 9 (1967), σ. 275-287.

⁶⁷⁰ Ο Λ. Παπαλεοντίου σημειώνει πως «στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες και στο δημοτικό τραγούδι αναζητείται [από την Παπαδοπούλου] η “σθεναρά αρμονία”». Βλ. Παπαλεοντίου, «Αναφορές...», *ό.π.*, σ. 262.

⁶⁷¹ Παρόμοια μορφικά χαρακτηριστικά, καθώς επίσης και το θεματικό στοιχείο της φύσης, θα επισημάνει αργότερα ο Παλαμάς στον πρόλογο που γράφει για το αντίστοιχο στο δημοτικό τραγούδι κεφάλαιο της Ανθολογίας της Τζούλιας Αμπελά Τερέντσιο με τίτλο *Η ποίησή μας στα εκατό χρόνια της* (Αθήνα 1934). Βλ. Παλαμά, «Το δημοτικό τραγούδι» (1931), *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 13, σ. 297-303.

αρμονία από το απαράμιλλο στο είδος του αλλά απλό στο μέτρο δημοτικό τραγούδι.⁶⁷² Παρόμοιες απόψεις και πάλι είχε διατυπώσει ο Παλαμάς, υποστηρίζοντας πως οι νεότεροι ποιητές δεν θα πρέπει να προσκολλώνται στο δημοτικό τραγούδι και τη γλώσσα του αλλά, παίρνοντας ορμή από αυτό, να «υψωθούν κατακόρυφα», κατά την επιταγή του Σολωμού, εκφράζοντας τη δική τους ποιητική ατομικότητα.⁶⁷³

Η Παπαδοπούλου, εξάλλου, σε ποιήματά της γραμμένα στη δημοτική χρησιμοποιούσε κάποτε στοιχεία της τεχνικής και του πνεύματος των δημοτικών τραγουδιών, παρόμοια με εκείνα που εντοπίζονται στην καλβική και την παλαμική ποίηση.⁶⁷⁴

Οι θούριοι – Ρήγας Φεραίος

Η Παπαδοπούλου στο πλαίσιο του εθνικού χαρακτήρα και του εθνικού σκοπού της ποίησης συνέδεε τα τραγούδια του Ρήγα Φεραίου με την ποίηση του Τυρταίου,⁶⁷⁵ με τα δημοτικά τραγούδια και την καλβική ποίηση, θεωρώντας ότι και αυτά είναι εκφάνσεις της «εθνικής ψυχής», τα οποία υπηρετούν το εθνικό ιδανικό:

Τα απαράμιλλα ελληνικά δημώδη άσματα, τα θούρια και τα καυχήματα, τα οποία, παρά την αφέλειαν αυτών, είναι η συνέχεια των ομηρικών επών [...].

Και:

[Ο Έλλην] υπό τας ηδυμόλπους στροφάς του νεωτέρου Τυρταίου, του κατακηλούντος τα ώτα λαού καλλιτέχνου, ορμά ξιφήρης, διατόρως φωνάζων:

---

⁶⁷² «Αλλ' η αφέλεια και η φιλοπαίγμων τάσις δεν πρέπει να κρίνεται ως κύριον γνώρισμα του Ελληνικού λαού. Η Ελληνική ποίησις έσχε τας εμβαθύνσεις αυτής, τας ηρωικάς της αναβάσεις, τα μελαγχολικά της ακόμη δάκρυα [...]. Η βαθύτης της σκέψεως δημιουργεί περίνοιαν ποιητικήν, η δε εκλεκτικότης της ακοής μέτρα σοβαρά, αρχαιοπρεπή, έντονα και εν ταυτώ εράσματα [...]». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁶⁷³ «Τα δημοτικά μας τραγούδια μάς δίνουν την ιδέα του φυσικού ρυθμού στην άκρα εντέλεια. Μα ο ρυθμός αυτός όσο κι αν είναι τέλειος, είναι φυσικός, άπλαστος δηλαδή και πρωτάρικος, για να παραστήση αρμονικά τον πολυσύνθετο κόσμο του νου». Βλ. Παλαμά, «Μετρικά» (1894), *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 6, σ. 149. Για παρόμοιες απόψεις του ίδιου, βλ. «Η μετάφρασις της “Υπατίας”» (1894), *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 15, σ. 288 και «Από τα βάθη του τάφου» (1903), *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 16, σ. 225-226. Για το θέμα της αντιμετώπισης των δημοτικών τραγουδιών από τον Παλαμά, βλ. και Κασίνης, *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση στη «Φλογέρα του βασιλιά»...*, *ό.π.*, σ. 439-440.

⁶⁷⁴ Βλ., για παράδειγμα, το σχήμα υποφοράς και ανθυποφοράς, πάνω στο οποίο δομείται ολόκληρο το ποίημά της με τον τίτλο «Νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 604, *ό.π.* : «[...] Δεν είναι τ' άστρα τα χρυσά, / οι μάγισσες, τ' αγέρι, / των ροδογιών το μίλημα / ...ουδέ το φως του φεγγαριού / που υμέναιους φωτίζει, / ουδέ οι Μοίρες σύντροφοι / της Ομορφιάς σου είναι· / μόν' “ο μεγάλος λογισμός”, / ω Νύχτα, σε ωραΐζει». Το ίδιο σχήμα παρατηρείται και στο ποίημά της «Δύσις», *Ελευθερία*, φ. 613, *ό.π.*

⁶⁷⁵ Για τον παραλληλισμό του Ρήγα Φεραίου με τον Τυρταίο, βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή. Κείμενα, σχόλια και ερμηνευτικά σημειώσεις*, εκδόσεις Ε. Βαγιονάκη, Αθήνα 1977, σ. 34.

«Καλλίτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή / παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή».⁶⁷⁶

Αποκαλούσε τον Ρήγα Φεραίο ως «τον γλυκύ του Γένους ψάλτην», «τον βαθύ και ανήσυχον Ρήγαν των δουλωμένων χρόνων», ο οποίος «με την “χάρταν” στο χέρι ονειροπολούσε την “Μεγάλην Ελλάδα”», υπογραμμίζοντας τον πατριωτικό και εθνεγερτικό χαρακτήρα της ποίησής του. Καταλόγιζε, ωστόσο, στην ποίηση αυτή κάποιαν «αφέλεια», χρησιμοποιώντας έναν όρο που παραπέμπει στην παλαμική φράση «η απερίτεχνος ποίησις του Ρήγα», θέλοντας να τονίσει την αξία της όχι τόσο από αισθητική άποψη όσο από πατριωτική.⁶⁷⁷ Μέσα στην έξαρση, μάλιστα, των στιγμών της απελευθέρωσης της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, το 1921, σε σχετικό κείμενό της «βλέπει» τον Ρήγα «να προκύπτει και πάλιν από το βάθος του μαρτυρικού του τάφου, διά να ευλογήση τον εορτασμόν ενός Ιωβιλαίου Γιγάντων».⁶⁷⁸

Σε άλλο λογοτεχνικό κείμενο της Παπαδοπούλου είναι αξιοπρόσεκτη η μεταγραφή από την ίδια των ιδιαζόντων δεκατρισύλλαβων –σύμφωνα με τον Δημαρά⁶⁷⁹– στίχων του Ρήγα σε επτασύλλαβους στίχους, κατά το καλβικό πρότυπο, με τονισμένη την έκτη συλλαβή και με διαφορετική σειρά από ό,τι συνήθως παραδίδονται, αφού επιλέγεται το πρώτο ημιστίχιο των δεκατρισύλλαβων στίχων, ώστε να σχηματίζονται επτασύλλαβοι: «μονάχοι σαν λιοντάρια ... / σπηλαιίς να κατοικούμε ... / ως πότε παλληκάρια; ...».⁶⁸⁰

Ανδρέας Κάλβος

Η Παπαδοπούλου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, θεωρούσε την ποίηση του Κάλβου –όπως και του Σολωμού– ως εκφάνσεις της «εθνικής ψυχής» στο πλαίσιο της συνέχειας του

---

⁶⁷⁶ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*, και της ίδιας, «Η 25η Μαρτίου», *Παρθενών*, τχ. 12 (1Απριλίου 1907), σ. 89-90.

⁶⁷⁷ Και ο Παλαμάς δηλώνει την εκτίμησή του στην ποίηση του Ρήγα, γιατί αυτός συνδέει το εθνικό ιδανικό με την ποιητική τέχνη, είναι κορυφαία στιγμή της πατριωτικής ποίησης, έκφραση της «εθνικής ψυχής» και «όσω δεν είναι πλαστική, τόσω είναι εθνοπλαστική» και «Η απερίτεχνος ποίησις του Ρήγα όχι τόσον εξ αισθητικής περιωπής, όσον εκ της εθνοπλαστικής αυτής ενεργείας εξεταζομένη μεγάλη πρέπει να κληθή [...]». Βλ. Παλαμά, «Η ποίησις του Ρήγα» (1897), *Απαντα...*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 17-20 και του ίδιου, «Νεωτέρα ελληνική φιλολογία», *ό.π.*, σ. 331.

⁶⁷⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «25η Μαρτίου 1821-1921», *Νέον Έθνος*, φ. 1421, *ό.π.*, όπου αφιερώνει και στίχους της στον Ρήγα: «[...] Κι είναι οι χρησμοί μοναδικοί / κι αλάθητοι κι ωραίοι / και κάποιος είπε πως ποτέ / ο Ρήγας δεν έχαθη / και πως θε νάρθη σίγουρα / μια φλογωμένη μέρα, / να πάρη την κληρονομιά / με την χρυσή του σπάθη [...]».

⁶⁷⁹ Βλ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, *ό.π.*, σ. 53.

⁶⁸⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Εθνικά σελίδες», *Σαλαμίς*, φ. 145, *ό.π.*

ελληνισμού στον χώρο της λογοτεχνίας. Η ίδια σημειώνει ότι «όταν άγονος και πολυμέριμος η εθνική ψυχή εστρέφετο μόνον προς τους σιδηρούς οπλισμούς της, εξάρσεις μεγάλοι και ποιητικά [προφανώς, υπονοεί την καλβική και σολωμική ποίηση] εμπυχωθείσαι από της αιματωμένης τέφρας τής οικτρώς καιομένης πατρίδος των απέδοσαν μετά θαυμαστής ευρυθμίας και δυνάμεως και λυρισμού τας ζωνήρας εμπνεύσεις της δοκιμαζομένης καρδίας των [δημιουργών]». ⁶⁸¹

Η Κυπρία κριτικός σε τρία κείμενά της αναφέρεται στον Κάλβο. Το πρώτο, με τον τίτλο «Έλληνες ποιηταί», είναι δημοσίευσμά της στις *Εστιάδες* το 1913, όπου σχετικά πρώιμα, όσον αφορά στον κυπριακό χώρο, προβάλλει την ποίηση του Ζακύνθου ποιητή και παρουσιάζει στοιχεία από τη ζωή του, αναδημοσιεύοντας, μάλιστα, και στίχους από τον έμμετρο Πρόλογο της *Λύρας*. ⁶⁸² Το κείμενο αυτό είχε προσεχθεί τότε από τον λόγιο διευθυντή της εφημερίδας *Αλήθεια* Μενέλαο Φραγκούδη, ο οποίος, μολονότι θεωρούσε ατελή την ανάλυση της ποίησης του Κάλβου από τη νεαρή τότε επίδοξη κριτικό, σημείωνε, ωστόσο, ότι η ανάλυση αυτή «μαρτυρεί ότι η συνάδελφος [Π. Παπαδοπούλου] ξεύρει πού να βρη την αληθινήν ποίησιν, πρέπει δε να θεωρήσουν τιμήν των αληθινήν αι *Εστιάδες* ότι πρώται αυταί γνωρίζουν εις τας γυναίκας της Κύπρου τον παθητικόν βάρδον της Ζακύνθου». Ο φιλόλογος Αντώνιος Μπεμπόνης κατά τη δεκαετία του 1940 είχε σχολιάσει το ίδιο κείμενο, σημειώνοντας ότι η Παπαδοπούλου «εκ των ποιητών μας θαυμάζει τον Σολωμόν και τονίζει, όπως και ο Παλαμάς, την αξίαν του Κάλβου, όστις επί των ημερών της είχεν παραγνωρισθεί». Και ο Κύπρος Χρυσάνθης στάθηκε στο κείμενο αυτό, αν και λανθασμένα αναφέρει ότι τούτο αφορά στην παιδαγωγική αξία των *Ωδών*. ⁶⁸³ Ο Λευτέρης Παπαλεοντίου στη διδακτορική διατριβή του και στο μελέτημά του «Αναφορές Κυπρίων στη ποίηση του Κάλβου» αναφέρθηκε στο ίδιο κείμενο ανιχνεύοντας τις απόψεις της Παπαδοπούλου

---

⁶⁸¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Έλληνες ποιηταί [Ανδρέας Κάλβος]...», *Εστιάδες*, τχ. 1 ό.π. Ας προσεχθεί στο παράθεμα αυτό η άποψη της για την ανάγκη συμφωνίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου ενός λογοτεχνικού κειμένου. Ο ρυθμός (ευρυθμία), η εκφραστική δυναμική και ο λυρισμός των δύο ποιητών αίρονται στο ύψος των μεγάλων ποιητικών εμπνεύσεων και εξάρσεων και είναι ανάλογα με τις διακυμάνσεις της δοκιμαζομένης καρδίας των δημιουργών. Αυτή η αντιμετώπιση ως σύνολο ενός λογοτεχνήματος και με βάση την αρχή της αρμονίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου, ερμηνεύει την πρόθεσή της να δικαιολογήσει τις γλωσσικές και μετρικές επιλογές του Κάλβου.

⁶⁸² Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Έλληνες ποιηταί [Ανδρέας Κάλβος]...», *Εστιάδες*, τχ. 1, ό.π., και στο ίδιο τεύχος, σ. 3, «Ανδρέου Κάλβου, “Η Λύρα”».

⁶⁸³ Βλ. Ονήσιλος [= Μενέλαος Φραγκούδης], «*Εστιάδες* Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Αλήθεια*, φ. 765 (1628), ό.π., Α. Μπεμπόνης, «Περσ. Παπαδοπούλου. Δημοσιογράφος-κριτικός και ποιήτρια», ό.π., σ. 29 και Χρυσάνθη, «Η Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου ως δημοσιογράφος και ποιήτρια», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 181, ό.π., σ. 32-33.

για την καλβική ποίηση και ποιητική,⁶⁸⁴ και ο Γιώργος Ανδρειωμένος στη *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου (1818-1988)* παρατηρεί πως πρόκειται για ένα «αξιοσημείωτο κείμενο για τον Κάλβο, ιδίως αν ληφθεί υπ' όψιν ο χρόνος και ο τόπος συγγραφής του».⁶⁸⁵

Συμπληρωματικά στα προαναφερθέντα, όσον αφορά στο κείμενο αυτό της Παπαδοπούλου, μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: πέρα από τις πληροφορίες σχετικά με τις περιπλανήσεις και τη ζωή του Κάλβου, και γενικούς χαρακτηρισμούς, όπως «ιδιόρρυθμος», «μελαγχολικός», «φτωχός», «σοφός», «υπερήφανος», «ευερέθιστος», που παραπέμπουν στο κείμενο του Παλαμά «Κάλβος ο Ζακύνθιος», το οποίο, προφανώς, είχε υπόψη της η Κυπρία λογία,⁶⁸⁶ η ίδια επιχειρούσε να ψυχογραφήσει τον Ζακύνθιο ποιητή πίσω από την «αυλαία» των στίχων του.⁶⁸⁷ Έτσι, έκανε λόγο για την τιμιότητα, την αυστηρότητα, την ευθύτητα και την αξιοπρέπεια του χαρακτήρα του, τη βαθύτητα της σκέψης και της ποίησής του, τη ζωή του, που ήταν μια ζωή αγωνίας, μελέτης και μονώσεως, την αυτοπεποίθηση και το πείσμα, τα οποία τον χαρακτήριζαν, «την δεσπόζουσαν και δυνατήν φυσιογνωμίαν του», την «βαθείαν συναίσθησιν της προσωπικής του αξίας», «την ορφανήν και μονήρη ψυχήν του», αναφερόταν στον «ποιητήν και φιλόσοφον»⁶⁸⁸ κ.ά., τα οποία αποδεικνύουν πόσο είχε εντυπώσει στους στίχους του Κάλβου αλλά και σε βιογραφίες που γράφθηκαν γι' αυτόν.

Επιπλέον, έκανε αναφορά στη θεματική των *Ωδών* υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι ο Κάλβος εμπνεύστηκε από τον αγώνα της Ελλάδας για απελευθέρωση, ο οποίος

---

⁶⁸⁴ Ο Παπαλεοντίου επισημαίνει τα βιογραφικά στοιχεία που δίνει η Παπαδοπούλου για τον Ζακύνθιο ποιητή και σχολιάζει τις απόψεις της για τη θεματική των *Ωδών*, την πρωτότυπη και ανθηρή γραφή τους, τον αρμονικό, βαρύ, μεγαλοπρεπή και πένθιμο στίχο, που είναι αποδεσμευμένος από την ομοιοκαταληξία, τα αίτια της παραγνώρισης του Κάλβου και την κορυφαία θέση που του δίνει στο πλαίσιο των αρχών του ιδανισμού, του νεοκλασικισμού και του συμβολισμού, καθώς και των θεωριών του Nietzsche και του Schopenhauer, τις οποίες είχε αφομοιώσει. Υποδεικνύει ότι «η μελετήτρια εστιάζει την προσοχή της όχι μόνο στη θεματική αλλά και στη στιχουργική του [Κάλβου]». Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 81-85 και του ίδιου, «Αναφορές Κυπρίων...», ό.π., σ. 237-241.

⁶⁸⁵ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου (1818-1988)*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1983, σ. 63, στο λήμμα 272.

⁶⁸⁶ Η Παπαδοπούλου πιθανόν να είχε υπόψη και το κείμενο του Μ[ιχαήλ] Μ[ητσάκη], «Κάλβος Ανδρέας», στο *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν εκδιδόμενον τη συμπράξει των κυριών και πολλών άλλων εκτάκτων συνεργατών*, βραβευθέν υπό της Οικονομείου Επιτροπής, τ. 4, Αθήνησι, Μπαρτ και Χιρστ εκδόται, Απρίλιος 1893 – Σεπτέμβριος 1894, σ. 471-473, το κείμενο του Σίμου Μενάρδου, «Δύο Ζακυνθιοί ποιηταί (Σολωμός-Κάλβος)», *Παναθήναια*, έτ. Ι', τχ. 235-236 (15-31 Ιουλίου 1910), σ. 179-187 και τον πρόλογο του Ι. Ζερβού στην έκδοση *Ανδρέου Κάλβου Η λύρα*, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1911.

⁶⁸⁷ Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Πρόλογος για μια έκδοση των *Ωδών*», στο: *Οι Ωδές του Κάλβου*. Επιλογή κριτικών κειμένων, επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 51: «[Ο Κάλβος] ενώ είναι ποιητής, δηλαδή άνθρωπος που πρέπει να τον φανερώσει ο λόγος, μας κάνει πολλές φορές την εντύπωση πως εξαφανίζεται πίσω από τη γλωσσική του έκφραση, όπως πίσω από μια αυλαία».

⁶⁸⁸ Για τη σχέση της ποίησης του Κάλβου με τη φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων και «τον φιλοσοφικό ετασμό», βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Η των προσφών λέξεων εφαρμογές εις τα πράγματα. Η ρητορική των Ωδών του Κάλβου*. Συμβολή, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1995, σ. 63-64 και 68.

υπήρξε και το ποιητικό του ερέθισμα: «Ο απεγνωσμένος αγών της μαρτυρούσης πατρίδος του χορδίζει την παθητικήν του λύραν».⁶⁸⁹ Στο ίδιο κείμενο σχολίαζε, επίσης, την πρωτοτυπία και την «ανθηρότητα» της γλώσσας του και τη μεγαλοπρέπεια των *Ωδών*: «Ελησμόνησαν πόσον πρωτότυπος και ανθηρός [υπήρξεν] ο φιλολογικός κάλαμός του [...] εις τας μεγαλοπρεπείς *Ωδάς* του». Επισημαίνει, επίσης, την επισημότητα και τη σοβαρότητα των στίχων του, χαρακτηρίζοντας τον επτασύλλαβό του «αρμονικό», «βαθύ», «επίσημο», «σοβαρό», «βαρύ», «μεγαλοπρεπή» και «πένθιμο», ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί και στους ενδεκασύλλαβους στίχους του Προλόγου της *Λύρας*. Οι εύστοχες αυτές παρατηρήσεις της εικοσιτετράχρονης τότε Παπαδοπούλου στην ποίηση του Κάλβου παραπέμπουν σε αξιολογήσεις της ίδιας ποίησης από τη σύγχρονη κριτική.⁶⁹⁰

Διαπίστωνε, περαιτέρω, ότι είναι «αρμονικός» ο στίχος του Κάλβου, επισημαίνοντας τη ρυθμικότητά του, θεωρώντας ότι αυτή ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού αυστηρής μετρικής και κατάλληλου ύφους: «Την αυστηράν αρμονίαν παρέχει μόνον η αυστηρά μετρική εν συνδυασμώ μετά του αρμόζοντος ύφους». Η «αρμονία» αυτή, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, δεν έχει ανάγκη την ομοιοκαταληξία. Υπογράμμισε το γεγονός ότι ο Κάλβος είχε απαλλαγεί από «την δουλικήν εις την ομοιοκαταληξίαν προσήλωσιν», πράγμα σύνηθες για τους συγχρόνους και μεταγενέστερους του ποιητές, οι οποίοι ήταν «στιχοπλόκοι απλοί, δούλοι της μελικής και ουχί κύριοι» και γίνονταν «προσφιλείς και άνετοι σύντροφοι των μικροδόξων και στενών πνευμάτων», προσφέροντας στίχους με «ελαφρά» θεματική και την εύκολη απόλαυση των ομοιοκαταληξιών. Από το 1913, λοιπόν, η Παπαδοπούλου είχε διαμορφώσει την άποψη ότι η ομοιοκαταληξία δεν ήταν αναγκαία για την αρμονία του στίχου και ότι αυτή πολλές φορές συγκάλυπτε την ποιητική ένδεια. Δεν είναι τυχαίο ότι η ίδια τα χρόνια αυτά δημοσίευσε ποιήματα που επιχειρούσαν να αποδεσμευθούν από την κανονικότητα του παραδοσιακού στίχου και την ομοιοκαταληξία. Τις έννοιες πάντως της αρμονίας, του ύφους, του μέτρου και τη σχέση

---

⁶⁸⁹ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Η Ιεροτελεστία της Επανάστασης: Χρονικές σχέσεις και χρονική υπέρβαση στις Ωδές του Κάλβου, Δοκιμές ερμηνείας και κριτικής*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986, κυρίως, σ. 119-132 και 147-154.

⁶⁹⁰ Πρβλ. τη σχετική άποψη του Γ. Δάλλα περί επισημότητας του καλβικού ύφους: «Μία επισημότητα ουσίας, που αντανακλάται και στο ύφος των ωδών του Κάλβου. [...] Προς το φρόνημα ταγού αντιστοιχεί, πραγματικά, ένας λόγος εξαγγελτικός που επιτιμά ή προφητεύει, και παράλληλα ένας τόνος “σοβαρός” και “υψηλός”. Και ο βηματισμός του στίχου είναι ανάλογα επίσημος: τελετουργικός στην εκφορά του και “βαρύτονος”, προσβλέποντας στην “γνωστήν εις τους παλαιούς μόνον “πολύτροπον αρμονίαν”». Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα. Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1999, σ. 203-204.

τους με την καλβική «πολύτροπον αρμονίαν», την οποία στο πρώιμο αυτό κείμενό της απλώς ανιχνεύει, θα αναπτύξει περισσότερο σε επόμενα κριτικά κείμενά της.

Η ίδια διέκρινε τις *Ωδές* από έργα άλλων, οι οποίοι «μηδέν εκφράζοντες παρά ρομαντισμών αντιγραφομένων [γρ. ρομαντισμούς αντιγραφομένους] συνήθως παρ' άλλων», κατορθώνουν να αναδειχθούν, εμπνέοντας «τας αγοραίας εκείνας ευχαριστήσεις», επειδή τα έργα τους ήταν «μέτρια και ελαφρά». Αντίθετα, η ποίηση του Κάλβου, με τον σοβαρό τόνο, το υψηλό περιεχόμενο και την «αυστηρή» μετρική απαιτούσε «εξησηκημένο ους» για να γίνει κατανοητή και γι' αυτό οι σύγχρονοί του και νεότεροι ποιητές «απεστράφησαν σχεδόν μετά φόβου του επισήμου και σοβαρού στίχου του». Διαχώριζε, λοιπόν, την «απαιτητική» καλβική ποίηση από τα ρηχά ρομαντικά στιχουργήματα, έχοντας διαμορφώσει, στο πλαίσιο των αριστοκρατικών της αντιλήψεων για την Τέχνη, ένα πολύ σημαντικό κριτήριο για την αξιολόγηση του λογοτεχνήματος, και ειδικότερα της ποίησης, που είναι η καθαυτό αξία της και όχι η απήχηση που αυτό έχει στον πολύ κόσμο.⁶⁹¹ Παρά το γεγονός ότι διέκρινε την καλβική ποίηση από τα ρομαντικά στιχουργήματα, δεν αγνοούσε και τα ρομαντικά της στοιχεία, ονομάζοντας τον στίχο του Κάλβου «πένθιμον» και τον ίδιο «μελαγχολικόν».⁶⁹² Η ίδια και σε άλλο μελέτημά της είχε εκφράσει την εκτίμησή της στον «βαθύ ρομαντισμόν», τον οποίο θεωρούσε ως ένα από τα δημιουργήματα των αρχαίων Ελλήνων ποιητών, που εκδηλώθηκε αργότερα σε μεγάλα ποιητικά έργα της Δύσης.⁶⁹³ Ταυτόχρονα, χαρακτήριζε τον Κάλβο ως «αρχαϊκόν ποιητήν», υπονοώντας τον κλασικισμό του.

Την απασχόλησαν, επίσης, τα αίτια της παραγνώρισης του Κάλβου: «Τώρα μένει λησμονημένος και άγνωστος. Διατί παρέμεινεν άγνωστος; Διατί η αναγεννηθείσα πατρίς εστράφη μετά μικροτέρας προσοχής – σχεδόν μετ' αδιαφορίας – προς τας μεγαλοπρεπείς *Ωδές* του;» Την παραγνώριση της καλβικής ποίησης την απέδιδε στο ότι η όψιμη αναγνώριση είναι η τύχη όλων των φιλότιμων και μοναδικών υπάρξεων ή στο ότι το ολιγάριθμο των καλβικών *Ωδών* πιθανόν να κρίθηκε ως ανεπάρκεια για όσους λαμβάνουν ως μέτρο εκτίμησης την ποσότητα. Κυριότερα όμως πίστευε ότι δεν προήχθη η «αντίληψις και η αισθητική ακουστική μας», ώστε να μας απαλλάξουν από τη δουλική προσήλωση στην ομοιοκαταληξία και γι' αυτό δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε την καλβική ποίηση, που ανάμεσα σε άλλα χαρακτηρίζεται από ιδιότυπη

---

⁶⁹¹ Για τις «αριστοκρατικές απόψεις της Παπαδοπούλου, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 207-209.

⁶⁹² Την προσπάθεια της νεαρής λογίας να εντοπίσει τον κλασικιστικό αλλά και ρομαντικό χαρακτήρα των *Ωδών* επισημαίνει ο Παπαλεοντίου στο κείμενό του «Αναφορές Κυπρίων στην ποίηση του Κάλβου», *ό.π.*, σ. 239, 240-242 και στη διατριβή του *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, *ό.π.*, σ. 82-83.

⁶⁹³ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 229.

«αρμονία». Έτσι, ενώ «ο Παλαμάς είχε αποδώσει τη μη πρόσληψη του Κάλβου από τη νεοελληνική κριτική του 19ου αιώνα στην ιδιομορφία της ποίησής του, δηλαδή στο ασύνηθες γλωσσικό και μετρικό ένδυμα των *Ωδών*, η Παπαδοπούλου, αντίθετα, επικαλείται λόγους που αφορούν κυρίως στην αισθητική εμπειρία του αναγνώστη».⁶⁹⁴

Έχει παρατηρηθεί, σωστά, ότι η Παπαδοπούλου δεν εντάσσει τον Κάλβο στην Επτανησιακή σχολή, ούτε εξετάζει το έργο του σε σχέση με εκείνο του Σολωμού, που ήταν συνήθης πρακτική σε αρκετούς μελετητές του έργου του.⁶⁹⁵ Πρέπει όμως να προσεχθεί ιδιαίτερα και η άποψή της ότι η καλβική ποίηση, την οποία θεωρούσε δύσκολη, μακριά από το «κοινότυπον» (sic), ήταν σε θέση «να διεγείρη και παρασύρη εις μίμησιν αρχοντικάς μόνον και ευαισθήτους ψυχάς». Στην άποψη αυτή διακρίνεται σίγουρα ένας εκλεκτικισμός αλλά και η οξυδερκής διαπίστωση ότι ο Κάλβος δεν είναι ένας «δυνητικός πατέρας», ένας ποιητής χωρίς επιγόνους, και ότι το έργο του μπορεί, όταν υπάρξουν οι προϋποθέσεις, να βρει μιμητές, να γονιμοποιήσει καινούργιες ποιητικές συνειδήσεις.⁶⁹⁶ Στο σημείο αυτό προφανώς, διαφοροποιείται από τον Παλαμά, της διάλεξης στον «Παρνασσό»,⁶⁹⁷ ο οποίος θεωρούσε ότι ο ποιητής των *Ωδών* «εξ ουδενός των συγχρόνων αυτώ εδέχθη μαθήματα, και ουδένα εύρε μιμητήν».⁶⁹⁸

Η Κυπρία κριτικός απέδιδε κορυφαία θέση στην ποίηση του Κάλβου, σε μια εποχή που πολύ λίγοι αναγνώριζαν κάτι τέτοιο.⁶⁹⁹ Τη θεωρούσε ποίηση «καταπληκτικών αξιώσεων», που θα επιβληθεί μετά τον θάνατο του δημιουργού της («εκ τάφου»), χωρίς να την προβληματίζει η ιδιομορφία του μέτρου και της γλώσσας.

---

⁶⁹⁴ Βλ. Παλαμάς, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 43 και 58 και Παπαλεοντίου, «Αναφορές...», *ό.π.*, σ. 239, και του ίδιου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, *ό.π.*, σ. 81. Πρέπει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι σημαντικό ρόλο στην παραγνώριση της καλβικής ποίησης έπαιξε και ο σολωμικός περίγυρος της Κέρκυρας. Βλ., σχετικά, Παλαμάς, «Ο Κάλβος κι άλλη μια φορά» (1934), *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 8, σ. 538.

⁶⁹⁵ Βλ. Παπαλεοντίου, «Αναφορές...», *ό.π.*, σ. 241.

⁶⁹⁶ Η ίδια πάντως θήτευσε «στο εργαστήριο του Κάλβου», γράφοντας κυρίως πεζόμορφα ποιήματα με καλβικές επιδράσεις. Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Πρόσληψεις και επιδράσεις...», σ. 321-374. Για τη συζήτηση όσον αφορά στη δραστηριότητα της καλβικής ποίησης σήμερα, βλ. *Το Δέντρο*, τχ. 67-68 (Απρίλιος-Μάιος 1992), σ. 173-205.

⁶⁹⁷ Μετά το κείμενο του Παλαμά «Κάλβος ο Ζακύνθιος», που προσέφερε και ένα μοντέλο για την προσέγγιση του Κάλβου, όσοι ασχολήθηκαν στο εξής με τον Ζακυνθινό ποιητή, ιδίως μέχρι την εμφάνιση της «Γενιάς του '30», ενστερνίστηκαν τις απόψεις του Παλαμά σχεδόν καθ' ολοκληρίαν με πολύ λίγες εξαιρέσεις. Βλ. Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου...*, *ό.π.*, σ. 52-53, λήμμα 224.

⁶⁹⁸ Βλ. Παλαμάς, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 35. Ωστόσο, ο Παλαμάς κατέτασσε τον Κάλβο στους «Πατέρες», αν και από τη διάλεξη του στον «Παρνασσό» και μέχρι τους *Βωμούς* (1915) θεωρούσε ότι ο Ζακύνθιος ποιητής ήταν «Σ' άνανθο βράχο αποσυρτός, αταίριαστος, μονάχος [...]». Αργότερα ο ίδιος σημείωνε ότι «η μετρική του Κάλβου [...] κίνησεν ενεργητικά τις φαντασίες των ποιητών», κάνοντας λόγο για «καλβολατρικούς λογοτέχνες». Βλ. Παλαμά, «Οι Πατέρες», από τη συλλογή *Βωμοί*, *Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 7, σ. 24 και «Ο Κάλβος για άλλη μια φορά...», *ό.π.*, τ. 8, σ. 544-545 και 560.

⁶⁹⁹ Βλ. Παπαλεοντίου, «Αναφορές...», *ό.π.*, σ. 243.

Ενδιαφέρουσα ήταν και η «προφητική» πρόβλεψη της ότι η ποίηση του Κάλβου θα καταξιωθεί στη συνείδηση των μεταγενεστέρων και θα πάρει λαμπρή θέση, όταν ευρυνθεί η εγκυκλοπαιδική μας αγωγή και όταν η κλασική μόρφωση, η αρχαιομάθεια, καλλιεργήσει την αισθητική αντίληψη των Ελλήνων.⁷⁰⁰ Οι προϋποθέσεις, λοιπόν, που θεωρούσε απαραίτητες, ώστε να γίνει κατανοητή ευρύτερα η καλβική ποίηση, αφορούν στην αισθητική εμπειρία και καλλιέργεια του αναγνώστη:

[...] δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ιδιόρρυθμος, ο ευερέθιστος ποιητής της Ζακύνθου θα προβάλλει και πάλιν εκ τάφου τας καταπληκτικάς αξιώσεις του και με την ίδιαν αυτοπεποίθησιν και με το ίδιον πείσμα, τα οποία τον εχαρακτήριζον εις την ζωήν, θα απαιτήσει και πάλιν παρά της κοινής γνώμης –και αυτής ακόμη της αυστηροτέρας– τον κοινόν θαυμασμόν και την εκτίμησιν.

Η δεύτερη χρονολογικά αναφορά της Παπαδοπούλου στον Ανδρέα Κάλβο συναντάται στο μελέτημά της «Εκ της ιδιωτικής ζωής του Φωσκόλου»,⁷⁰¹ όπου αναφέρεται στη σχέση του Κάλβου με τον Ελληνοϊταλό ποιητή:

[...] Παράδειγμα της ευαισθήτου και συγκινούσης καρδιάς του [Φωσκόλου] ο ποιητής Κάλβος, έτερος εκ Ζακύνθου διάσημος θεράπων των Μουσών, του οποίου όμως η τέχνη βαρεία και εκτάκτως σοβαρά, παρέμεινε άγνωστος και απρόσιτος εις τους πολλούς. Ο Φώσκολος επί έτη είχε τον νέον εις την οικίαν του μοιραζόμενος μετ' αυτού τον ξηρόν άρτον και συντελέσας διά των επαίνων του εις το να καταλάβη καλήν θέσιν ο Κάλβος εν Αγγλία.

Και σε τούτο το κείμενο αναγνωρίζει τον Κάλβο ως κορυφαίο ποιητή χαρακτηρίζοντάς τον ως διάσημο. Το επίθετο αυτό πρέπει να εννοηθεί με την αρχαία σημασία του, δηλαδή επίσημος, διακεκριμένος, έξοχος και όχι με τη σύγχρονη

---

⁷⁰⁰ Πιθανότατα η Παπαδοπούλου να είχε υπόψη της τον πρόλογο του Ι. Ζερβού στην έκδοση *Ανδρέου Κάλβου Η λύρα...*, ό.π., σ. 3-6, όπου και η αναφορά: «[...] μίαν ημέραν, όταν προαχθή η εθνική ψυχή και αναλάμψη το φως και πληθυνθή η γνώσις, θα επαρκέσουν αι είκοσι ωδαί του διά ν' αναγνωρισθή κοινώς και μέχρι της λαϊκής γνώμης ο ποιητής ως μία των κορυφών της Ελληνικής Τέχνης». Βλ., σχετικά, και Παπαλεοντίου, «Αναφορές...», ό.π., σ. 243 και *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 83.

⁷⁰¹ Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Εκ της ιδιωτικής ζωής του Φωσκόλου», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2-3, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 2-3 και τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 2-3. Το κείμενο αυτό αναφέρεται από τον Παπαλεοντίου στο βιβλίο του *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 293, αλλά όχι στο μελέτημα του ίδιου «Αναφορές Κυπρίων...», ό.π., ούτε στη *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου...*, ό.π., του Γ. Ανδρειωμένου.

(διάσημος= ονομαστός, περιώνυμος, ευρύτατα γνωστός, διασημότητα), αφού πιο κάτω η ίδια υπογράμμισε ότι η ποιητική τέχνη του δεν έγινε γνωστή ευρύτερα. Τη χαρακτηρίζει «βαρείαν και εκτάκτως σοβαράν», υπονοώντας, προφανώς, τα αρχαιότερα μέτρα, τον υψηλό τόνο και το επίσημο ύφος των *Ωδών*. Θίγει ξανά, επίσης, το θέμα της παραγνώρισης του Κάλβου από το ευρύ κοινό, χωρίς να αναζητά εδώ τους λόγους αυτής της παραγνώρισης. Αναφέρεται, ακόμη, στη ρήξη του Κάλβου με τον Φώσκολο, εξαιτίας του ευερέθιστου χαρακτήρα και των δύο, απηχώντας μάλλον το παλαμικό κείμενο «Κάλβος ο Ζακύνθιος».⁷⁰²

Η τρίτη και σημαντικότερη αναφορά της στην καλβική ποίηση συναντάται στο αξιόλογο κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. *Τέχνη και ψευδοτέχνη*»,⁷⁰³ όπου προσλαμβάνει σε μεγαλύτερο βαθμό την ποίηση του Ζακύνθιου ποιητή. Στο κείμενο αυτό, όπου εκφράζει καίριες παρατηρήσεις για τη φύση και τις προϋποθέσεις της ποίησης δίνοντας έμφαση στις έννοιες «φαντασία» και «αρμονία», αναφέρεται στην ανάγκη απελευθέρωσης της ποίησης από την ομοιοκαταληξία, φέρνοντας ως παράδειγμα την ανομοιοκατάληκτη και ιδιότυπη ποίηση του Κάλβου:

[...] *Και ενθυμούμεθα την στιγμήν αυτήν έν όνομα, το οποίον αναθρώσκει ανεπηρέαστον εν μέσω της γενικής μιμήσεως, το όνομα του Ζακυνθίου Κάλβου. Μόνος σχεδόν –μετά τινων έργων του Βαλαωρίτου και τινων άλλων ουχί όμως συστηματικώς αγωνισθέντων υπέρ της επικρατήσεως της ανυποτάκτου εις την ομοιοκαταληξίαν ποιήσεως– εγείρεται μετά πεποιθήσεως εις εαυτόν και κρούει τας στροφάς της Ελληνικής του λύρας, βέβαιος ότι, εάν το έθνος το δεδουλωμένον τότε και επαναστατούν δεν ηυκαίρει να εκτιμήση δεόντως το ιδίωμα της προσωπικής του αρμονίας, θα ήρχετο όμως ημέρα, καθ' ην θα ανεγνωρίζετο ουχί ως ο καινοτόμος Ελληνιστής, αλλ' ως συνεχιστής της ηρωικότου μούσης [...]. Εκ των 20 ωδών του, αι οποίαι παρά το μικρόν του αριθμού εξησφάλισαν εις αυτόν θέσιν μεταξύ των κορυφαίων της Νεοελληνικής ποιήσεως, δεν αναφέρονται ούτε δύο στίχοι έχοντες την ομοιοκαταληξίαν. Και εν τούτοις η χάρις των είναι ανθηρά*

---

⁷⁰² Σημειώνει η Παπαδοπούλου: «Δυστυχώς το ευερέθιστον και απότομον του χαρακτήρος και των δύο ανδρών συνέτεινεν εις το να παρεξηγηθώσι και να ζήσωσι μακράν αλλήλων [...]». Πρβλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 36, όπου και η αναφορά ότι «δεν διήρησε επί πολύ ο σύνδεσμος των δύο ποιητών, διακοπείς εκ του ιδιοτρόπου και ευερεθίστου του χαρακτήρος αμφοτέρων».

⁷⁰³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.* Για το κείμενο αυτό, βλ. Παπαλεοντίου, *Η κυπριακή λογοτεχνία στον Τύπο...*, *ό.π.*, σ. 75, λήμμα 1917/4.9, του ίδιου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, *ό.π.*, κυρίως σ. 82-84, 314, 354-356, 374, 396-397 και «Αναφορές Κυπρίων...», *ό.π.*, σ. 240-242. Επίσης, βλ. Ανδριόπουλος, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 172-183 και Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου...*, *ό.π.*, σ. 63, λήμμα 272β και σ. 68, λήμμα 285α.

και η επιβολή των πανίσχυρος [...]. Η γλώσσα του με τους ασυναίρετους τύπους και ο στίχος του με το μεγαλοπρεπές και επίλεκτον μέτρον παρουσιάζει τις προτιμήσεις αυστηράς καλαισθησίας, απαιτείται δε ους εξησκημένον και «γούστον» ουχί κοινόν, ίνα εκτιμήση τους αδάμαντας της όλως αρχαϊκής ταύτης τελειότητος.

Όπως φαίνεται από το πιο πάνω παράθεμα, η Παπαδοπούλου υπογράμμισε την αποδέσμευση της καλβικής ποίησης από την ομοιοκαταληξία, θεωρώντας την ποίηση αυτή ως συνέχεια της «πατροπαραδότου» αρχαϊκής ποιήσεως. Αντίθετα, θεωρούσε την ομοιοκαταληξία ως νεότερο επινόημα, κάνοντας λόγο περί των «επιτηδευμένων μαλθακισμών της νεωτέρας Μούσης». Αποκαλούσε, ακόμη, την ιδιότυπη γλώσσα του Κάλβου με τους ασυναίρετους τύπους και τον στίχο του με το «μεγαλοπρεπές και επίλεκτον μέτρον» ως «αδάμαντας όλως αρχαϊκής τελειότητος».⁷⁰⁴ Διατυπώνει, επομένως, την άποψη ότι τα δύο αυτά στοιχεία των καλβικών Ωδών –η γλώσσα και το μέτρο– επηρεάστηκαν από την αρχαία ελληνική παράδοση, εστιάζοντας έτσι στον κλασικιστικό χαρακτήρα των Ωδών.⁷⁰⁵ Η ίδια θα προσέξει τα κλασικιστικά στοιχεία και στην ιδεολογία και την ποιητική του Κάλβου, υποβοηθούμενη από την κλασική παιδεία και την αρχαιογνωσία της.

Στο σημείο αυτό μπορεί να αναφερθεί ότι και η παραδοσιακή κριτική έβλεπε τον Κάλβο ως πινδαρικό και κλασικό ποιητή (Παλαμάς, Μενάρδος, Στουραίτης, Σωτηριάδης, Τωμαδάκης) και υποστήριζε την απευθείας καταγωγή του κλασικισμού του από τις αρχαιοελληνικές πηγές και καταβολές του.⁷⁰⁶ Αλλά και σήμερα είναι

---

⁷⁰⁴ Είναι, βέβαια, πολλαπλά μαρτυρημένος ο αρχαϊσμός του Κάλβου. Από τη λεκτική ύλη των Ωδών του, η οποία αντλείται κυρίως από τον χώρο της ελληνικής αρχαιότητας, ως το ύφος του αρχαϊκού λυρισμού που υιοθετεί και την επίταξη του επιθέτου κατά την ανάλογη ομηρική τάση (π.χ. «Θήβην υψίπυλον» Ζ 416, «Τηλέμαχος θεοειδής» α 113 κ.ά.) ή τη χρήση των ασυναίρετων τύπων, σύμφωνα και με την επική παράδοση («σιγαλέα», «δασέους», «εβρόνταον» κ.ά.), τη στιχουργία του, που δεν αποκλείεται να συνδέεται, πέρα από την ιταλική στιχουργία, και με την «λέσβιον στροφήν» της Σαπφούς και ως τα αρχαία πρότυπα που ο Κάλβος αναζητεί στις προκλασικές κυρίως εποχές: Όμηρος (έπος), Αισχύλος (δράμα), Πίνδαρος (λυρισμός), Ησίοδος (Κοσμογονία).

⁷⁰⁵ Και ο Παπαλεοντίου έχει παρατηρήσει ότι «η Παπαδοπούλου δηλώνει την προτίμησή της σε μια αριστοκρατική-ιδεαλιστική ποίηση, η οποία αποβλέπει στην αρχαϊκή τελειότητα» και ότι η ίδια επισημαίνει «τον αρχαϊκό, πινδαρικό χαρακτήρα των Ωδών». Βλ. Παπαλεοντίου, «Αναφορές Κυπρίων...», *ό.π.*, σ. 240-241.

⁷⁰⁶ Για τις κλασικές και νεοκλασικές επιδράσεις στο έργο του Κάλβου, βλ., ενδεικτικά, Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ο Κάλβος και οι αρχαίοι», *Απανθίσματα*, εκδοτικός οίκος Γ. Φέξη, Αθήνα 1962, σ. 163-171, Εμμανουήλ Κριαράς, «Μελετήματα στον Ανδρέα Κάλβο», *Φιλολογικά Μελετήματα*, 19ος αιώνας, εκδόσεις Φιλολογία, Αθήνα 1979, σ. 134-165, Γ. Θ. Ζώρας, «Ο Αισχύλος και οι εθνικοί ποιηταί Σολωμός και Κάλβος», *Επτανησιακά Μελετήματα Β'*, Αθήνα 1959, σ. 142-156, Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Αναφορά στους αρχαίους. Σταθμοί δημιουργικής αυτογνωσίας στη νεοελληνική ποίηση και φιλολογική σκέψη», *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ. 32-35 (Ανδρέας Κάλβος), Στέφανος Διαλησιμάς, «Η αρχαιογνωσία του Κάλβου και η *Ελληνική Ανθολογία*», *Ε.Ε.Φ.Σ.*

αποδεκτό από μερίδα της κριτικής ότι ο Κάλβος δεν υπήρξε ένας «τυπικός και στείρος αρχαϊστής [...]. Υπήρξε, από τη μετακλασική αφετηρία και βάση του, βέβαια, τηρουμένων των αναλογιών και των αποστάσεων, ένας *αρχαϊκός* ποιητής: σαφώς νεοέλληνας, αλλά, με αυτή την λόγια αναγωγικότητα, *αρχαϊκός* ποιητής».⁷⁰⁷

Αξιοσημείωτη ήταν η θέση της Παπαδοπούλου και ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε στις *Ωδές*.⁷⁰⁸ Ανεπιφύλακτος διαφαίνεται ο θαυμασμός της προς αυτήν, αφού, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, η ίδια είχε σχολιάσει «πόσον πρωτότυπος και ανθηρός [υπήρξεν] ο φιλολογικός κάλαμός του». Η καρβική γλώσσα με τους ασυναίρετους τύπους και όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της ιδιαιτερότητάς της δεν επικρίνεται ούτε στο ελάχιστο από την Κυπρία λογία, αλλά, αντίθετα, θεωρείται ως κατόρθωμα που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της αυστηρής αισθητικής, γιατί κάθε ισχυρός ποιητής, πρέπει να έχει «την γλώσσαν αυτού, το λεκτικόν αυτού, την ιδιοτυπίαν αυτού, η οποία θέτει την σφραγίδα της ψυχής αυτού και της εμφύτου καλαισθησίας». Επισημαίνει την αρχαικότητά της υποδεικνύοντας τα ασυναίρετα αλλά και ευρύτερα την ιδιοτυπία της. Είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι μέχρι την εποχή εκείνη ελάχιστοι είχαν εκτιμήσει σε βάθος την ποίηση του Κάλβου, αλλά σχεδόν κανείς δεν στάθηκε με θαυμασμό μπροστά στη γλώσσα του.⁷⁰⁹ Ο Παλαμάς, αν και σημείωνε ότι «δεν προτίθεμαι να πλέξω στεφάνους εις τον ποιητήν διά την γλώσσαν την οποίαν μετεχειρίσθη», ωστόσο, προσέθετε ότι: «[...] δεν κρίνω άξιον θανάτου τον ποιητήν διά την γλώσσαν του», αναφέροντας και ως ένα ελαφρυντικό τη γλωσσική αναρχία που για αιώνες επικρατούσε στον ελληνικό χώρο, αλλά και γιατί η γλώσσα του Κάλβου «ουδέποτε καταπίπτει εις χυδαιότητα και είναι ως κόσμος τις πλαττόμενος και ημιχαώδης». Ο Παλαμάς, λοιπόν, με βάση το ύφος της ποίησης του Κάλβου, δικαιώνει

Πανεπιστημίου Αθηνών, τ. ΚΗ' (1979-1985), Αθήνα 1985, σ. 503-522 και Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις *Ωδές* του Κάλβου», *Μετά την αισθητική*, ό.π., σ. 151-193.

⁷⁰⁷ Βλ. Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου*, ό.π., σ. 23.

⁷⁰⁸ Για τη γλώσσα των *Ωδών*, βλ., ενδεικτικά, Ν. Π. Ανδριώτης, «Η γλώσσα του Κάλβου», *Νέα Εστία*, τ. Μ', τχ. 467 (1946), σ. 156-167 και Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Η γλώσσα του Ανδρέα Κάλβου», στον συλλογικό τόμο: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιστημονική επιμέλεια Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1999, σ. 254-255 και 423 (βιβλιογραφία) και του ίδιου, «Η σύνθετη ιστορικότητα της γλώσσας του Κάλβου», στο: *Η νεοελληνική σύνθεση. Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 45-55. [= *Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005)*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2006, σ. 93-104.]

⁷⁰⁹ Βλ. Juliette Lamber, «Ανδρέας Κάλβος 1796-1859», *Παρνασσός*, τ. Δ', εν Αθήναις 1880, σ. 892-893 («[ο Κάλβος] γράφει την Ελληνικήν γλώσσαν καθ' όλως παράδοξον τρόπον [...]», Σπυριδών Δε Βιάζης, «Ανδρέας Κάλβος», *Εβδομάς*, τχ. 81 (15 Σεπτεμβρίου 1885), σ. 442-444 («Η γλώσσα αυτού είναι αυθαίρετος και ανώμαλος [...]» και Ζαλούχος, *Επίτομος Καλολογία...*, ό.π., σ. 66 («το ακανόνιστον της γλώσσης») κ.ά.

τις γλωσσικές και μετρικές επιλογές του ποιητή βασιζόμενος στην αρχή της αρμονίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου, και αντιμετωπίζοντας το ποιητικό έργο ως σύνολο.⁷¹⁰

Την αρχή αυτή του Παλαμά για αρμονία μεταξύ περιεχομένου και μορφής ασπαζόταν και η Παπαδοπούλου, και, προφανώς, την εφάρμοσε και στην αξιολόγηση της καλβικής ποίησης, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Η μεταξύ δημιουργού και πλάσματος [=δημιουργήματος] συγγένεια εκδηλούται αναπόδραστος, ζωηρά» και «[...] αρμονίαν η οποία διαμορφοί το ύφος και η οποία αποτυπεί την ψυχήν του γράφοντος». Αντιλαμβανόταν, λοιπόν, ότι η υψιπετής ποίηση του Κάλβου και τα μεγάλα και σοβαρά θέματα που την απασχολούσαν, απαιτούσαν λεκτικό και μέτρο ανάλογα, που αναπόφευκτα την απομάκρυναν από τις κοινές προτιμήσεις, και έτσι τη δικαιολογούσε απόλυτα. Η ίδια θεωρούσε, εξάλλου, την καινοτυπία της «μορφής», δηλαδή τη γλωσσική και μετρική ιδιομορφία, προσόν του δυνατού χειριστή του λόγου, γιατί τούτο εξασφαλίζει «προσωπικότητα», κάτι που συνέβαινε με τους «παλαιούς στεφανηφόρους των παλαιών χρόνων ποιητάς». Και αλλού τόνιζε την ανάγκη πρωτότυπης γλώσσας στο λογοτέχνημα.⁷¹¹ Αξιοπρόσεκτη είναι, επίσης, η σαφής διάκριση που επιχειρεί μεταξύ ύφους και γλώσσας, κάτι αρκετά προωθημένο για την κριτική της εποχής.⁷¹²

Η πεποίθησή της, λοιπόν, για την ανάγκη «καινοτυπίας» στην ποιητική γλώσσα, που φυσιολογικά ξεχωρίζει ένα σημαντικό λογοτέχνημα και η οποία πρέπει να είναι μακριά από «χυδαϊσμούς»,⁷¹³ δηλαδή εύκολες, αντιποιητικές λύσεις, με αντάλλαγμα να γίνει κατανοητή από τους πολλούς, καθώς επίσης και η αρχή της αρμονίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου («λέξεων»/«ενδύματος» και «ιδεών») που υιοθετούσε, φαίνεται ότι συμβάλλουν πολύ στο να εκτιμήσει τη γλωσσική μορφή που χρησιμοποίησε ο Κάλβος με τους αρχαϊσμούς και τις ιδιοτυπίες της. Η ίδια έκανε λόγο για «την καλλονήν του ρέοντος λόγου», για «λεκτικόν εύηχον και εκλεκτικόν»,

---

⁷¹⁰ Οι στίχοι του Κάλβου είναι, κατά τον Παλαμά, «αδέσμευτοι και μεγαλοπρεπείς, εξόχως εκφραστικοί και ευαρμοστούντες προς το θέμα όπερ αναπτύσσουσιν». Βλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 48. Για τις απόψεις του Παλαμά όσον αφορά στη γλώσσα του Κάλβου, βλ. και Αποστολίδου, *Ο Παλαμάς ιστορικός...*, *ό.π.*, σ. 179-183.

⁷¹¹ «Το να καταφεύγη [η τέχνη] εις χυδαϊσμούς επί τω λόγω τού να καταστή καταληπτή, το να μετέρχηται γλώσσαν και ύφος αλλότριον προς το εσώτατα διαμορφωθέν υπέροχον αυτής κάλλος επί τω λόγω τού να καταστή εύαρεστος [...] είναι καταβαράθρωσις οικτρά [...]. Έχει ούτω έκαστος ποιητής την γλώσσαν αυτού, το λεκτικόν αυτού, την ιδιοτυπίαν αυτού, η οποία θέτει την σφραγίδα της ψυχής αυτού και της εμφύτου καλαισθησίας, ως έχει την ιδέαν, την λάμψιν και το μέτρον αυτού [...].» Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, *ό.π.*, και της ίδιας, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁷¹² Για τις σχετικές απόψεις του Παλαμά, βλ. Αποστολίδου, *Ο Παλαμάς ιστορικός*, *ό.π.*, σ. 180-183.

⁷¹³ Τον όρο «χυδαία γλώσσα» τον υιοθετεί η Παπαδοπούλου από την παλαμική ορολογία: «Σημειώ δε, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, ότι την γλώσσαν δεν αποκαλώ χυδαίαν κατά λόγον του δημώδους ή του καθαρεύοντος αυτής, αλλά κατά λόγον του ποιητικού ή αντιποιητικού αυτής». Βλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 51.

απορρίπτοντας «πάσαν μορφήν αποκλίνουσιν προς το πάγκοινον ή έχουσιν τας προστρίψεις της πανδήμου λατρείας» και για «πλούτον λέξεων αντάξιον των ιδεών». Έτσι, βλέπει το ύφος και τη γλώσσα ενός ποιήματος [άρα και των Ωδών] αναπόσπαστα συνδεδεμένα με την ψυχή, τη σκέψη του ποιητή, «προς το εσώτατον διαμορφωθέν υπέροχον [...] κάλλος», αλλά και με την στοχοθεσία για επίτευξη της αρμονίας, αφού την «αυστηράν αρμονίαν» παρέχει μόνο ο συνδυασμός απαιτητικής μετρικής «μετά του αρμόζοντος ύφους».

Το παράδειγμα του Κοραή με την πρόταση της «μέσης οδού» στα γλωσσικά πράγματα δεν αποκλείεται να λειτούργησε θετικά για την αποδοχή της μικτής αλλά ζωντανής καλβικής γλώσσας από την Κυπρία λογία. Πάντως η ίδια απέρριπτε τη γλωσσική αδιαλλαξία και τις υπερβολές, από όπου και αν προέρχονταν, ενώ κατέκρινε την τάση των ακραίων δημοτικιστών να απορρίπτουν κάθε γλωσσικό τύπο που προερχόταν από παλαιότερες μορφές της γλώσσας μας.⁷¹⁴ Δεν πρέπει να αγνοήσουμε και το γεγονός ότι η Παπαδοπούλου σε λογοτεχνικά κείμενά της των αρχών του 20ού αιώνα, όταν είχε ήδη αρχίσει το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο, χρησιμοποιούσε στην έμμετρη ποίησή της τη δημοτική γλώσσα, αλλά με κάποιες επιβιώσεις της καθαρεύουσας, ενώ στην πεζόμορφη ποίηση και στον πεζογραφικό της λόγο υιοθετούσε, τα πρώτα χρόνια, λόγια ή καθαρεύουσα γλώσσα με αρκετούς αρχαϊσμούς. Αργότερα, θα γράψει σε πιο ομοιόμορφη δημοτική, εγκεντρισμένη όμως με τύπους της καθαρεύουσας, για την οποία θα κατακριθεί από τους δημοτικιστές της εποχής της. Παράλληλα, η γλώσσα των λογοτεχνικών κειμένων της, κυρίως των πεζόμορφων, προσλαμβάνει αρκετά στοιχεία από την κάλβεια γλώσσα.⁷¹⁵ Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι ο θαυμασμός της για τη γλώσσα του Κάλβου δεν υπήρξε τυχαίος αλλά συνειδητός και ήταν αποτέλεσμα της γνώσης των ιδιαιτεροτήτων αλλά και της γοητείας του καλβικού ιδιόλεκτου.

Πολύ θετική ήταν, επίσης, η στάση της Παπαδοπούλου απέναντι στη μετρική και τη στιχουργία του Κάλβου, το «ιδίωμα της προσωπικής του αρμονίας», όπως το αποκαλούσε. Έχει τονισθεί και σε άλλα σημεία αυτής της διατριβής ότι η ίδια έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της αρμονίας, την οποία θεωρούσε ως το κατεξοχήν

---

⁷¹⁴ Για τις γλωσσικές απόψεις της Παπαδοπούλου, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ.143-145. Και ο Παλαμάς, ο οποίος στην πρώτη φάση της δημιουργίας του για καιρό στιχουργούσε στην καθαρεύουσα, παράλληλα με τα ποιήματα στη δημοτική, παρουσιαζόταν γενικά οπαδός ενός μετρημένου και λογικού δημοτικισμού, μακριά από «την τυραννία της καθαρεύουσας» αλλά και από «την τυραννία του ψυχαρισμού», ενώ ήταν πιο συμβιβαστικός με την καθαρεύουσα στον πεζό λόγο, και ιδιαίτερα στα γεράματά του.

⁷¹⁵ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», κυρίως, σ. 338-349.

γνώρισμα του καλού ποιήματος, που συνδέεται με τη Μνημοσύνη, δηλαδή εξασφαλίζει στον δημιουργό την ποιητική αθανασία.⁷¹⁶ Παρατίθενται στη συνέχεια μερικά αποσπάσματα από κριτικά κείμενά της, στα οποία μπορεί να διαβλέψει κανείς τις απόψεις της για την αρμονία των καλβικών στίχων:

[...] Η Αρμονία είναι αυτή η Τελειότης – η Τελειότης επίχαρις [...]. Η Φαντασία είναι ο νους, η Αρμονία είναι η τέχνη. Η Φαντασία παρέχει· η Αρμονία λαξεύει. Η Φαντασία παραδίδει το υλικόν· η Αρμονία επιθέτει την σμίλην. Εκείνο, το οποίον είπομεν προηγουμένως περί αισθητικής και αντιλήψεως του «Καλού» κατά το πλείστον εν τη ποιήσει αναφέρεται εις την Αρμονίαν· [...] Παρομοίως, λαμπρά ιδέα εις πτωχόν ένδυμα και μέτρον ατερπές θα απέβαλλε το μέγιστον της λαμπρότητος αυτής [...] η δε ψυχή ίπταται κυρίαρχος υπεράνω των κανόνων της μετρικής, διαμορφούσα εκάστοτε αυτούς και συμπληρούσα, εφευρίσκουσα νέα μέτρα, δέσποινα και ουχί δούλη της μελικής [...]. Η υπερτάτη αρμονία είναι όλως άσχετος προς την ομοιοκαταληξίαν [...]. Η λεπτή αρμονία είναι πολύτροπος· χειρίζεται μέτρα ευαίσθητα και λεπτά· είναι αυστηρά τοσούτον, ώστε να μη δέχεται την ελαχίστην προσθήκην, ουδέ την ελαχίστην ελάττωσιν άνευ σοβαράς μειώσεως και καιρίου κλονισμού της φιλολογικής της αξίας. Διωλίζει τας λέξεις, ζυγίζει τα γράμματα, προστατεύει την ευφωνίαν, επινοεί λεκτικόν εύηχον και εκλεκτικόν, ζητεί πλούτον λέξεων αντάξιον των ιδεών, και μέλος αντάξιον των αισθημάτων [...]. Το εναρμόνιον πηγάσαν εκ συνθέσεως ποικιλονύμων και πολυθλάστων ισχυρών ιδιοτήτων, είτε εν πνεύματι, είτε εν ισχύι υλική, είτε εν τέχνη, προώρισται ν' αποτελέση τον γλυκύν χαρακτήρα παντός δημιουργήματος ευγενούς, αποκλειομένων των άκρων, τα οποία άγουσιν εις δυσαρμονίαν και επομένως εις ατέλειαν [...]. [Η αρμονία] εν η συμφύρονται το μεγαλοπρεπές και επίχαρι εις κράμα μεμετρημένον και αυστηρόν [...].⁷¹⁷

Διαπιστώνεται από τα πιο πάνω, η Παπαδοπούλου συνέδεε την αρμονία με τη μετρική και το ύφος. Όπως σημείωνε σε άλλο μελέτημά της, αναφερόμενη στην ποίηση του Κάλβου, «την αυστηράν αρμονίαν παρέχει μόνον η αυστηρά μετρική εν

---

⁷¹⁶ «Η Μνημοσύνη είχε δρέψει τας αρμονίας από τας ορφικάς λύρας και οι Απόλλωνες προσεμειδίων προς τας Πιερίδας, όταν μικρόν κατοικητήριον των απεράντων καλλονών και χαρίτων είχε κληρωθή η ανθρώπινη ψυχή [...]». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

⁷¹⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

συνδυασμό μετά του αρμόζοντος ύφους». ⁷¹⁸ Έδινε, λοιπόν, τεράστια σημασία στην αρμονία ως βασικό συντελεστή της μεγάλης ποίησης, αποκαλώντας την «έντεχνον αρμονίαν», «έντεχνον ακουστικήν», «σθεναράν», «υπερτάτην» και «πολύτροπον «αρμονίαν», που συνδέεται με την «αυστηράν μετρικήν», αλλά που εντέλει μπορεί να υπερβεί και αυτή τη μετρικότητα. Δεν αποκλείεται η έννοια της αρμονίας να ταυτίζεται με την έννοια της ρυθμικότητας, ⁷¹⁹ όπως και στον Κάλβο. Βασικός συντελεστής αυτής της αρμονίας είναι, σύμφωνα με την ίδια, η ύπαρξη μέτρων εκλεκτών, όχι «οχολάτρευτων», αλλά «ευαίσθητων και λεπτών», μακριά από «τας κοινάς αρμονίας», «την κοινοτυπίαν (sic) και την κοινοήθειαν». Αναφερόταν, ακόμη, σε «νέα μέτρα» και σε «μικτά μέτρα» που με τη σύνθεσή τους συμβάλλουν σε ένα άρτιο ποιητικό αποτέλεσμα. ⁷²⁰ Υπερθεμάτιζε την ιδιορρυθμία και το προσωπικό μέτρο που χαρακτήριζαν τους «στεφανηφόρους των παλαιών χρόνων ποιητάς», γιατί κάθε ισχυρός ποιητής, πρέπει να έχει «το μέτρον αυτού». Έκανε λόγο για «μουσολήπτους και πινδαρικής αρμονίας» (φράση που θυμίζει την «γνωστήν εις τους παλαιούς μόνον πολύτροπον αρμονίαν», που αναφέρει ο Κάλβος στην «Επισημείωσίν» του), οι οποίες αγνοούν την ομοιοκαταληξία, ενώ «συνοδοιοπορούν» με την ισχυρή έμπνευση, την υψιπετή φαντασία, τις ιδέες του ποιητή. Γιατί, κατά τη νεαρή τότε λογία, και η λαμπρότερη ιδέα, όταν είναι εκφρασμένη σε φτωχικό γλωσσικό ένδυμα είτε σε ακατάλληλο, άτεχνο μέτρο, χάνει μεγάλο μέρος της λαμπρότητάς της. ⁷²¹ Θεωρούσε, λοιπόν, αναγκαία τη συμπίεση μορφής και περιεχομένου και ζητούσε η ποίηση να μη «μετέρχεται γλώσσαν και ύφος αλλότριον προς το εσώτατα διαμορφωθέν υπέροχον αυτής κάλλος». Η ποιητική λειτουργία ήταν για την Παπαδοπούλου «ρυθμική εξωτερικές των ορμών και πόθων της ψυχής» (ή «μίμησις των κινήματων της ψυχής» κατά τον Κάλβο) και ήταν απαραίτητο να έχει «μέλος αντάξιον των αισθημάτων». ⁷²²

Με τα πιο πάνω, λοιπόν, κριτήρια η Παπαδοπούλου προσέγγισε το μετρικό και στιχουργικό σύστημα του Κάλβου, το οποίο στα χρόνια πριν από την ιστορική διάλεξη

⁷¹⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Έλληνες ποιηταί [Ανδρέας Κάλβος]...», *Εστιάδες*, τχ. 1, ό.π.

⁷¹⁹ Βλ. Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία...*, ό.π., σ. 184.

⁷²⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Μια εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Δημήτριος Λιπέρτης ως ποιητής», *Ελευθερία*, φ. 2130, ό.π.

⁷²¹ Οι απόψεις της Παπαδοπούλου για την ομοιοκαταληξία και το αίτημα της εσωτερικής αρμονίας που διατυπώνει, έχουν προσεχθεί και από τον Παπαλεοντίου στο κείμενό του «Αναφορές Κυπρίων...», ό.π., σ. 239-242.

⁷²² Βλ. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π. Πρβλ και τη σχετική παρατήρηση του Παλαμά για τους καλβικούς στίχους «που ανάλογοι δείχνονται προς το ρυθμό των συναισθημάτων που εκφράζουν», κάτι που συνδέει την καλβική ποίηση με τα αιτήματα της συμβολιστικής ποίησης. Βλ. σχετικά, Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία...*, ό.π., σ. 189-190.

του Παλαμά, αλλά συχνά και μετά από αυτήν, εθεωρείτο «παράδοξο επινόημα της φαντασίας» του Ζακύνθου ποιητή και συνήθως επικρινόταν.⁷²³ Αντίθετα, η ίδια εξέφραζε την εκτίμησή της για τη μετρική του, το «αδίδωμα της προσωπικής του αρμονίας», όπως το αποκαλούσε, –το πιο ιδιότυπο, άλλωστε, της νεοελληνικής ποίησης–, γιατί ήταν προσωπικό επίτευγμα, αποτέλεσμα της ποιητικής ιδιοφυΐας του Κάλβου, ο οποίος, όπως όλοι οι μεγάλοι ποιητές επεδίωξε και πέτυχε την «καινοτυπίαν μορφής και μέτρου», δημιουργώντας «μεγαλοπρεπές και επίλεκτον μέτρον» και αρχαιοπρεπές,⁷²⁴ εναρμονιζόμενο με το περιεχόμενο των *Ωδών*. Θεωρούσε, ακόμη, ότι το καλβικό στιχουργικό και μετρικό σύστημα παρουσιάστηκε εν μέσω της γενικής μιμήσεως της ομοιοκαταληξίας, αποδεικνύοντας ότι η πραγματική, εσωτερική αρμονία συνδέεται με την εγκατάλειψη της ρίμας. Υπογράμμιζε το γεγονός ότι μόνος ο Κάλβος, με το ποιητικό του έργο, διεξήγαγε αγώνα «υπέρ της ανυποτάκτου εις την ομοιοκαταληξίαν ποιήσεως» και ότι από τις είκοσι *Ωδές* του δεν αναφέρονται ούτε δύο ομοιοκατάληκτοι στίχοι και όμως η ποιητική τους αξία είναι πολύ μεγάλη, ενώ ο στίχος του με «το επίλεκτον μέτρον παρουσιάζει τας προτιμήσεις αυστηράς καλαισθησίας». Η ίδια φαίνεται να δικαιολογεί έμμεσα και τους ρυθμικούς, ακόμα και γραμματικούς παρατονισμούς ή «βιασμούς» λέξεων του Κάλβου, οι οποίοι οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στις μετρικές του ανάγκες.⁷²⁵

Είναι φανερό ότι η Παπαδοπούλου δεν υιοθετούσε τις ενστάσεις άλλων για το μέτρο που μεταχειρίστηκε ο Κάλβος,⁷²⁶ ενώ ασπαζόταν τις σχετικές θέσεις του Παλαμά, ο οποίος εντέλει δικαιολογούσε τις καλβικές μετρικές επιλογές με βάση τη συμφωνία μεταξύ περιεχομένου και μορφής,⁷²⁷ ενώ ο ίδιος, αφομοιώνοντας το μετρικό

---

⁷²³ Βλ. Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία...*, ό.π., σ. ix. Επίσης, Δημήτρης Αγγελάτος, «Οι μετρικές απόψεις του Κάλβου και η μετάφραση των *Ψαλμών* του Δαβίδ (1834) από τον Ι. Πετριτζόπουλο», *Περίπλους*, τχ. 7 (Φθινόπωρο 1985), σ. 157-162 και Παναγιώτης Μουλλάς, «Σκέψεις για τη μετρική του Κάλβου», *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 197-203 [= *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 225-232].

⁷²⁴ Ίσως απηχούνται εδώ απόψεις από το έργο της Juliette Lamber, *Poètes Grecs Contemporains*, Paris 1881, όσον αφορά στη σχέση της καλβικής με την αρχαία μετρική και την επινόηση από τον Κάλβο «ιδίου μέτρου».

⁷²⁵ Σημείωνε χαρακτηριστικά: [...] δικαιολογούμεν πολλάκις πληρέστατα την παρατηρουμένην τάσιν παρά τοις ισχυροίς ποιηταίς προς τροποποίησιν λέξεως μη ηχούσης ευήχως εν τω στίχῳ, κατά τας ανάγκας της εντέχνου ακουστικής». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π.

⁷²⁶ Ενστάσεις για το μέτρο που χρησιμοποίησε ο Κάλβος, είχαν εκφράσει, για παράδειγμα, ο Σπυρίδων Δε Βιάζης («Ανδρέας Κάλβος», *Εβδομάς...*, ό.π., σ. 442-444) και ο Δημήτριος Ζαλούχος (στο βιβλίο του *Επίτομος Καλολογία...*, ό.π., σ. 163-165). Αντίθετα, υπήρξαν άλλοι, όπως ο Μιχαήλ Μητσάκης, οι οποίοι το αντιμετώπιζαν θετικά, θεωρώντας τα μέτρα και τους ρυθμούς, το ύφος και τη γλώσσα του Κάλβου όχι «ιταλίζοντα» αλλά «ελληνικότερα, αρχαιοπρεπή, και σύντονα, και επιβάλλοντα [...]». Βλ. Μ. Μ[ητσάκης], «Κάλβος Ανδρέας» στο: *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, εκδόται Μπαρτ και Χιρστ, τ. 4, Αθήνησι Απρίλιος 1893 – Σεπτέμβριος 1894, σ. 471 - 473.

⁷²⁷ Ο Παλαμάς, αν και σημείωνε ότι σε εκείνους που απορρίπτουν το μέτρο του Κάλβου, παρόλο που έχουν ανεπτυγμένο το «αίσθημα του καλού», «στενοχωρούμαι, διότι ουδέν σχεδόν ευρίσκω να

παράδειγμα του Ζακύνθιου ποιητή, θα γράψει τους εξαιρετικής τέχνης *Ταμβους και ανάπαιστους* (1897). Ωστόσο, η Παπαδοπούλου εκφράζει και τις διαφωνίες της σε μερικά σημεία των παλαμικών απόψεων, όπως εκφράστηκαν στο κείμενο «Κάλβος ο Ζακύνθιος». Στην άποψη του Παλαμά ότι ο Κάλβος «εισάγει και εν αυτό [στον Πρόλογό της *Λύρας*] τους καινούς μεν, προφανώς δε ιταλίζοντας θεούς της μετρικής του» και ότι «η μελέτη της ιταλικής ποιήσεως αρκούντος υπεβοήθησεν αυτόν εις την επανάστασιν κατά του στιχουργικού καθεστώτος», διερωτώμενος: «Και πώς να μη πληρώση ακριβά την τόλμην του ο Κάλβος, θρασύς, καινοτόμος, απαρνητής των πατρών θεών και των λαϊκών παραδόσεων;»,⁷²⁸ η Παπαδοπούλου απαντά ως εξής: διακηρύσσει ότι το στιχουργικό σύστημα του Ζακύνθιου ποιητή κατάγεται απευθείας από τα αρχαία πρότυπα και ότι «θα ήρχετο όμως ημέρα, καθ' ην θα ανεγνωρίζετο ουχί ως ο καινοτόμος Ελληνιστής, αλλ' ως συνεχιστής της ηρωτόκου μούσης»⁷²⁹ τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μορφή (στιχουργία, μέτρο). Η ίδια, εξάλλου, τον θεωρούσε «αρχαϊκό» ποιητή, ο οποίος συνέχισε την παράδοση που ξεκινούσε από τον Όμηρο, περνούσε μέσα από την αρχαϊκή και κλασική ποίηση, για να φθάσει μέχρι το δημοτικό τραγούδι, στο πλαίσιο της «εθνικής ποίησης» του ελληνισμού. Η τάση της Παπαδοπούλου να αρνείται τις ιταλικές στιχουργικές επιδράσεις στην καλβική ποίηση, όπως τις υπαινίχθηκε ο Παλαμάς, θεωρώντας τις ως «καινοτομίες», και να διακηρύσσει emphaticά την καταγωγή του μετρικού συστήματος του Κάλβου από την ελληνική αρχαιότητα, εντάσσεται και μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της αρχαιολατρίας της και των ευρύτερων ιδεολογικών ελληνοκεντρικών ροπών του τόπου και της εποχής της.

Πρέπει να παρατηρηθεί, ακόμη, ότι και ως προς δύο άλλα σημεία η Παπαδοπούλου διαφοροποιείται από τον Παλαμά της εποχής της διάλεξης του στον Παρνασσό (1889). Μιλώντας για τον Κάλβο και την «πολύτροπον αρμονίαν» του, δεν αναφέρθηκε καθόλου σε δεκαπεντασύλλαβο, τον οποίον «διαπλάττει» ο ποιητής, σύμφωνα με τις μετρικές αρχές του, όπως σημείωνε ο Παλαμάς στο κείμενό του

απαντήσω [...]», ωστόσο, εντέλει δικαιολογούσε τις καλβικές μετρικές επιλογές, σημειώνοντας ότι ο Ζακυνθινός ποιητής «διά της κρίσεως διεμόρφωσεν ούτω τα μέτρα του [...] ως μάλλον ανταποκρινόμενα προς τα βίαια κινήματα της ψυχής, προς της ωδής τας ατάκτους πτήσεις, προς το λυρικόν ύφος» και ότι οι στίχοι του είναι «ευρείς και άνετοι, αδέσμευτοι και μεγαλοπρεπείς, εξόχως εκφραστικοί και ευαρμωστούντες προς το θέμα όπερ αναπτύσσουσιν». Βλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 46, 47 και 48, αντίστοιχα.

⁷²⁸ Βλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 45, 44 και 58, αντίστοιχα.. Η κριτική σήμερα εντοπίζει στο στιχουργικό σύστημα του Κάλβου τον δημιουργικό συγκερασμό ελληνικών και ιταλικών μετρικών προτύπων. Βλ. Γαραντουδής, *Πολύτοπος αρμονία...*, *ό.π.*, σ. χι και 47-177, και του ίδιου, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, *ό.π.*, σ. 28-29.

⁷²⁹ Για την έννοια «ηρωτόκου μούσα» («ορεσίβιος μούσαν»), την οποία μάλλον παίρνει από τον Παλαμά, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, ανωτέρω, σ. 261.

«Κάλβος ο Ζακύνθιος», αλλά μόνο στα «αρχαιοπρεπή μέτρα» του. Επίσης, είναι αρκετά έντονη η αντίθεσή της προς την ομοιοκαταληξία, την οποία ο Παλαμάς στο προαναφερθέν κείμενό του αποκαλεί «πολυθέλητρον», αν και κάνει λόγο περί της ανάγκης «πεφωτισμένης χρήσεώς της». Η Παπαδοπούλου την ονομάζει «ηχητική ηδονή», η οποία περιορίζει την ελεύθερη έκφραση του ποιητή, μετατρέποντας την ποίηση σε ηχηρή απαγγελία που γίνεται ανιαρή. Βέβαια, αναγνωρίζει ότι υπήρξαν και ποιητές που αναδείχθηκαν μέσω αυτής και έδωσαν θετικά ποιητικά αποτελέσματα, αλλά καταδικάζει τη γενική μίμηση αυτής της τάσης, που έχει δυτική προέλευση και αποτελεί λήθη και παραπλάνηση από «της «πατροπαραδότου αρχαϊκής ποιήσεως». Δεν είναι τυχαίο ότι η ίδια στο διάστημα αυτό «επιχειρεί στις ποιητικές δοκιμές της να ξεφύγει από την κανονικότητα του παραδοσιακού στίχου και γράφει ανισοσύλλαβους, κάποτε ελευθερωμένους, στίχους, οι οποίοι δεν υπακούουν (πάντα) σε απαράβατες μετρικές τομές, σε κανονικούς ρυθμούς ή σε αυστηρή ομοιοκαταληξία».⁷³⁰

Από τα πιο πάνω φαίνεται ότι η Κυπρία κριτικός προσέγγισε ως ένα βαθμό την έννοια της κατά Κάλβον «πολυτρόπου αρμονίας»,⁷³¹ αφού εκτιμούσε την αυστηρή και μελετημένη στην εντέλεια μορφή και τη σύνθετη αρμονία, η οποία, σύμφωνα με την ίδια, είναι το αποτέλεσμα της πρόσμιξης «ποικιλωνύμων» και «ισχυρών ιδιοτήτων», δηλαδή της συνύπαρξης ποικίλων και αντίθετων μεταξύ τους στοιχείων που συλλειτουργούν, όπως είναι η μετρική πολυφωνία («μέτρα ευαίσθητα και λεπτά», «μικτά μέτρα», όχι μετρική «μονοτονία»), ο ρυθμός των λέξεων με τις ανάλογες συνιζήσεις και χασμωδίες, όταν υπερβαίνεται η μετρικότητα («η ψυχή ίπταται κυρίαρχος υπεράνω των κανόνων της μετρικής, διαμορφούσα εκάστοτε αυτούς και συμπληρούσα») και εναρμονίζεται το «μέλος» με τα συναισθήματα ή τα «κινήματα της ψυχής», η ιδιοτυπία ή ετερογένεια της γλώσσας, το στροφικό μοντέλο και το στοιχείο του διασκελισμού και της στίξης⁷³² στο εσωτερικό του στίχου, που είναι βασικοί

---

⁷³⁰ Βλ. και Παπαλεοντίου, «Ποιητικές τάσεις και αναζητήσεις στην Κύπρο κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 68-69-70, ό.π., σ. 302 [= «Το σχήμα της κυπριακής πεζογραφίας», *Στοχαστικές Προσαρμογές...*, ό.π., σ. 267] και Παπαλεοντίου-Φιλοκύπρου, *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση...*, ό.π., σ. 27. Την τάση της ποίησης της Παπαδοπούλου να απαλλαγεί από την ομοιοκαταληξία και το μέτρο είχε προσέξει αρκετά νωρίς και ο φιλόλογος Α. Μπεμπόνης, ο οποίος έκανε λόγο για «ιδιοτυπία εις την μορφήν» και ότι «τα πλείστα των ποιημάτων της είναι εις ελεύθερους [γρ. ελευθερωμένους] ρυθμικούς στίχους». Βλ. Μπεμπόνης, «Περσ. Παπαδοπούλου, Δημοσιογράφος-κριτικός και ποιήτρια», ό.π., σ. 29.

⁷³¹ Για την καλβική «πολύτροπον αρμονίαν», βλ. Δάλλας, *Ο κλασικισμός...*, ό.π., σ. 187-189, 203-209, Γαραντουδής, *Πολύτροπος αρμονία...*, ό.π., κυρίως, σ. 181-210, και Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών του Ανδρέα Κάλβου. Ο Ωκεανός*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 37.

⁷³² Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, ό.π., σ. 25-37 και Κασίνης, *Η των προσφώνων λέξεων εφάρμοις...*, ό.π., σ. 44-47, όπου υπογραμμίζεται ότι η στίξη στην ποίηση του Κάλβου είναι

παράγοντες για τη ρυθμοποιία της καλβικής ωδής, και τα οποία η Παπαδοπούλου επιχείρησε να εφαρμόσει σε μερικά ποιήματά της.⁷³³ Είναι φανερό, λοιπόν, η ταύτιση της ποιητικής και της μετρικής της, όπως αυτές διακρίνονται στις θεωρητικές της απόψεις αλλά και υλοποιούνται στην ποιητική της πράξη, με εκείνες του Κάλβου.⁷³⁴ Στο σημείο αυτό, συμπληρωματικά, θα παρατεθούν δύο συγκριτικοί πίνακες, που δείχνουν παραστατικά την πρόσληψη από την Παπαδοπούλου των περί ποιητικής και μετρικής απόψεων του Κάλβου, όπως παρουσιάζονται στην «Επισημείωσίν» του.

Α. Κάλβος

Περσ. Παπαδοπούλου

- [...] την γνωστήν εις τους παλαιούς μόνον πολύτροπον αρμονίαν - Η αρμονία [...] μας ελευθεροί από την βαρβαρότητα των ομοιοκαταλήξεων - και συνίσταται εκ της κατασκευής των στίχων, εκ της αυτών ποικιλίας, και εκ της τομής του μέτρου [...].	- Η λεπτή αρμονία είναι πολύτροπος· χειρίζεται μέτρα ευαίσθητα και λεπτά - δεν έχει ανάγκη της ηχητικής ηδονής της ομοιοκαταληξίας ήτις είναι νεώτερον επινόημα - η ομοιοκαταληξία εμφράττει την ελευθερίαν ... [απομακρύνει] από τας βαναυσότητας του πυκνού ομοιοκαταληκτούντος μέτρου - το εναρμόνιον πηγάσαν εκ συνθέσεως ποικιλωνύμων και πολυθλάστων ισχυρών ιδιοτήτων [...] κράμα μεμετρημένον και αυστηρόν

σκόπιμα «αντιγραμματική» και συμμορφώνεται με την «υπόκρισιν του λόγου», δηλαδή την ανάγκη απαγγελίας και δεν έχει σχέση με τη γραμματική ορθοδοξία.

⁷³³ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 354-373, όπου αναπτύσσεται περαιτέρω το θέμα της πρόσληψης του μετρικού συστήματος του Κάλβου και της «πολυτρόπου αρμονίας» του από την Παπαδοπούλου, η οποία σε μερικά, συνήθως πολύστιχα, ποιήματά της δίνει στροφές που είναι ελεύθερα αναπτύγματα της πεντάστιχης καλβικής στροφής, υπακούοντας σε γενικές γραμμές στις διάφορες ποικιλίες τονισμού εκείνης, υιοθετώντας τη συνεχή εναλλαγή εξασύλλαβων, επτασύλλαβων και οκτασύλλαβων στίχων, την ελεύθερη κίνηση των καταλήξεων και την ανάμειξη ρυθμών, στοιχεία που συλλειτουργούν με τα φαινόμενα της εσωτερικής στίξης και του διασκελισμού.

⁷³⁴ Ο Παπαλεοντίου έχει προσέξει και περιγράψει αυτή τη σχέση στο κείμενό του, «Αναφορές...», ό.π., σ. 242.

- [...] τα οποία μεταχειρισθέντα με κρίσιν συμπλάττουσι την [...] πολύτροπον αρμονίαν
- [η αρμονία] η οποία εκμεταλλεομένη δέοντως [...]

– Κριτική ή αισθητική αρμονία
- Αποφεύγοντες ούτω το μονότονον των κρητικών επών,
- [αποφεύγοντες] την μετατροπήν της ποιήσεως εις μίαν ηχηράν απαγγελίαν, η οποία επί τέλους καταντά εκκωφαντική και ανιαρά [...]

– Παρατηρείται μονοτονία τις παρά τω Σολωμώ, η οποία προδίδει τα πρώτα βήματα της εμμέτρου διατυπώσεως των ποιητικών ιδεών.
- μιμούμεθα τα κινήματα της ψυχής,
- η ρυθμική εξωτερίκευσις των ορμών και πόθων της ψυχής / μέλος αντάξιον των αισθημάτων
- και χαρακτηρίζομεν τα όσα ή ο νους ή αι του ανθρώπου αισθήσεις απαντώσιν εις την φυσικήν και εις την φανταστήν οικουμένην.
- την κινητήριον δύναμιν των ιδανικών κόσμων, την φαντασίαν [ήτις] ψάλλει τας γενικάς αληθείας, αι οποίαι διέπουσι την φύσιν και την ανθρωπίνην ψυχήν ως ποιήσις άλλου κόσμου υπερτέρου.
- τα δε άλλα τα κρίνω περιττά διά τους αληθώς ποιητάς, και μάλλον περιττότερα διά τους αντιποιομένους μεν των Μουσών την ευμένειαν, καταδικασμένους δε από την φύσιν εις άλλην τινά υπουργίαν.

(«Επισημείωσις»)
- Μία σφριγηλή αρμονία [...] απόσταγμα σοφίας και μελικής τοιούτον, οποίον αδυνατούσι να εκτιμήσωσι και αισθανθώσιν αι αντιλήψεις αι προορισθείσαι υπό της φύσεως δι' άλλην τινά διάφορον της ποιήσεως υπουργίαν.

(«Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...»)

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι η προσέγγιση της ποίησης του Κάλβου από την Παπαδοπούλου είναι αρκετά πρώιμη και πρωτότυπη και προδίδει

ενημέρωση όχι τυχαία, με βάση τα δεδομένα της εποχής της. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί, η πιο αξιόλογη προσέγγιση του Κάλβου στον κυπριακό χώρο για το χρονικό διάστημα 1887-1919 ανήκει στην Περσεφόνη Παπαδοπούλου.⁷³⁵

Διονύσιος Σολωμός

Η Παπαδοπούλου έγραψε ένα κύριο άρθρο στις *Εστιάδες* για τον Διονύσιο Σολωμό⁷³⁶ με εύστοχες κριτικές αποτιμήσεις για την ποίησή του. Όπως και άλλοι Κύπριοι κριτικογράφοι ή επίδοξοι κριτικοί της εποχής, εντόπιζε κατ' αρχήν τον πατριδολατρικό χαρακτήρα της ποίησής του, αποκαλώντας τον «ηδύ υμνωδόν της ελευθερίας», «τον κατ' εξοχήν εθνικόν ποιητήν» και υπογραμμίζοντας στο έργο του «το αίσθημα το πατριωτικόν, το άδολον, το αμιγές, το οποίο μετηνέχθη εις τα ζακυνθινά στήθη του από του μαρτυρίου του Ρήγα». Παρατηρεί δε ότι «ο Σολωμός είναι αυτή η καρδιά του Έθνους», θεωρώντας τη σολωμική ποίηση ως κορυφαία έκφραση της «εθνικής ψυχής».⁷³⁷

Σχολίαζε, επίσης, τη γλώσσα που χρησιμοποίησε, σημειώνοντας ότι ο ποιητής ανέδειξε την «απλοϊκήν γλώσσαν του λαού», «την οποίαν ηγάπησε και την οποίαν ετίμησε γράφων» και διά της οποίας εκφράζεται η «ψυχή του ελληνικού έθνους». Θεωρούσε, μάλιστα, ότι ο Σολωμός με τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» «απηθανάτισε την γνησίαν Ελληνικήν», ενώ αναφερόταν και στο «ακαταμάχητον σθένος του γλωσσικού ιδιώματος του λαού». Γνωρίζοντας τις γλωσσικές απόψεις της Παπαδοπούλου, δημοτική γλώσσα στην ποίηση και καθαρεύουσα ή μικτή γλώσσα που κάποτε πάει να γίνει δημοτική στα πεζά ή πεζόμορφα κείμενά της, εκπλήσσεται κανείς με τον υπερθετικό αυτό θαυμασμό προς το «γλωσσικό ιδίωμα του λαού», που φανερώνει τις επιρροές που δέχθηκε από το γλωσσικό κίνημα. Η ίδια, αναφερόταν, ακόμη, στον αγώνα του Σολωμού για την κατάκτηση της ελληνικής γλώσσας, «παρά το δυσχερές και εν πολλοίς ακατάληπτον αυτής δι' αυτόν όστις εξεπεδεύθη εν τη ιταλική γλώσση».

⁷³⁵ Βλ. Παπαλεοντίου, «Αναφορές Κυπρίων...», *ό.π.*, σ. 233-244.

⁷³⁶ Βλ. Παπαδοπούλου, «Από το ελληνικόν πάνθεον. Σολωμός», *Εστιάδες*, τχ. 35, *ό.π.*

⁷³⁷ Το αίτημα της εθνικότητας θεωρείται ουσιώδης επιδίωξη της σολωμικής ποιητικής: «Ο θεμελιώδης ρυθμός ας στυλωθεί εις το κέντρο της Εθνικότητος» (Απ. 1,208) και: «μέσα εις αυτά τα σώματα ας εκφρασθεί, εις όλα τα μέρη του έργου, η εθνικότης, όσο το δυνατό πλέον εκτεταμένη» (Απ. 1, 209). Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Ο Σολωμός και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες», «*Διονύσιος Σολωμός: "Κανών" νεοελληνικού πνευματικού βίου;*» (30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1997), Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), [Αθήνα] 1999, σ. 37.

Στο κείμενό της για τον Σολωμό σε αρκετά σημεία διακρίνεται η πρόσληψη ιδεών του Παλαμά, ο οποίος είχε συμβάλει σε μια επανεκτίμηση της σολωμικής ποίησης, δίνοντας, βέβαια, τη δική του εκδοχή περί Σολωμού. Για παράδειγμα, η άποψή της ότι η «[...] η ποίηση του Σολωμού δεν είναι πολυσχιδής· έν μόνον πράγμα, μία μόνον ιδέα διακατέχει αυτήν· η Πατρίς· είναι ο κατ' εξοχήν εθνικός ποιητής, δεν έγγραψε σχεδόν δι' άλλο τίποτε, ειμή διά την πατρίδα», η οποία μπορεί να θεωρηθεί εσφαλμένη, φαίνεται ότι απηχεί παλαμικές απόψεις, τουλάχιστον όπως τις ερμήνευσε η ίδια: Ο Παλαμάς στο κείμενό του «Ο Σολωμός και η εθνική αγωγή», που δημοσιεύθηκε στα *Πρώτα κριτικά* το 1912, έκανε λόγο για «την χρυσήν ηρωολάτριν Λύραν» και σημείωνε ότι η ποίηση του Σολωμού «από του αποσπάσματος εις “Μάρκον Μπότσαρην” μέχρι του ολιγοστίχου περισωθέντος τεμαχίου του *Carmen Seculare*, εις τα γενναιότερα και τα ωραιότερα αυτής γεννήματα, εκ της πατρίδος εμπνέεται, την πατρίδα εκφράζει και την πατρίδα εξαίρει».⁷³⁸ Περαιτέρω, η Παπαδοπούλου φαίνεται ότι υιοθετούσε και την παλαμική θέση περί απλότητας αλλά και βαθύτητας του σολωμικού έργου.⁷³⁹ Χαρακτήριζε την τέχνη του ποιητή «απέριττον και απλήν» και «ανυπερφίαλον»: «Διά τούτο είναι μεγαλόστομος εν τη απλότητί της η ποίησις του Σολωμού, μεγαλοπρεπής εν τη απεριττοσύνη της» και «[ο Σολωμός] παρέμεινεν απλούς και μεθοδικός, ως η μέθοδος των κεκτημένων τι πλήρες, απλή και αρμονική άνευ της ιδιαζούσης σκολιότητος του λόγου και της μετά κόπου εξευρέσεως της φράσεως». Παρατηρούσε, ακόμη, ότι παρά το γεγονός ότι η ποίησή του ανήκει εις την «νεοϊδανικήν τέχνην, όπου η ιδέα κρύπτεται υπό σωρείαν ποιητικών σχημάτων και ρητορισμών και παρέλξεων ίνα φθάση το άδυτον της ποιητικής εμπνεύσεως», ωστόσο είναι ποίηση «αληθής και κατ' εξοχήν σαφής». Η λέξη «αληθής» μάλλον παραπέμπει στον αισθητικό, καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό κανόνα της «αληθοφάνειας», που σύμφωνα με τον Δ. Αγγελάτο κυριαρχούσε στο αθηναϊκό κέντρο από τη δεκαετία του

---

⁷³⁸ Βλ. Παλαμά, «Ο Σολωμός και η εθνική αγωγή», *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 24. Στο ίδιο κείμενο, στις σελίδες 24 και 25, αντίστοιχα, σημειώνεται, επίσης, ότι και στην ωριμότητά της η σολωμική ποίηση «δεν εχάραξε νέους γύρω της κύκλους, δεν εξήρθη προς άλλους κόσμους. Παρέμεινεν εντός του παλαιού κύκλου, εντός του δημοκρατικωτάτου κόσμου της φιλοπατρίας, της μεγάλης πανελληνίου ιδέας». Και ακόμη: «Αλλ' ο Σολωμός, αφιερών όλως την δύναμιν του αισθήματος και της φαντασίας του εις την θεραπείαν της πατριωτικής ποιήσεως, δεν εννόει να αποχωρίση τα δύο στοιχεία, ποίησιν και πατρίδα [...]». Παρόμοιες απόψεις είχε εκφράσει ο Παλαμάς και στο κείμενό του «Ο ποιητής Σολωμός», *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 499.

⁷³⁹ «Ο Σολωμός [...] παρέχει εις την ποίησιν και απλότητα και βάθος, άγνωστα τέως εις αυτήν». Βλ. Παλαμάς, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *Άπαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 34.

1830 μέχρι και την περίοδο του Μεσοπολέμου (και είχε χρησιμοποιηθεί και στην αξιολόγηση του ώριμου σολωμικού έργου).⁷⁴⁰

Πέρα από την απήχηση παλαμικών απόψεων, η Παπαδοπούλου επιχειρούσε και δικές της κριτικές προσεγγίσεις κατά την αποτίμηση του λογοτεχνικού έργου του Σολωμού. Κατέτασσε τον ποιητή εν μέρει στην «νεοϊδανική τέχνη» και κυρίως στην «συμβολική ποίηση», προχωρώντας πέρα από τον εθνικό χαρακτήρα του έργου του, ο οποίος προβαλλόταν ιδιαίτερα τα χρόνια αυτά. Σημείωνε ότι ο Ζακύνθιος ποιητής, ακόμη και όταν «εζήτησε τα άδυτα της μυστικοπαθείας και υψώθη από της μετριοπαθούς λυρικής εις την συμβολική ποίηση και τον άκρατον λυρισμόν, παρέμεινε κατά βάθος απλούς [...]». Με τη φράση «άκρατος λυρισμός» υποδηλώνει, προφανώς, ότι αναγνωρίζει ότι ο ποιητής υπήρξε ένας πρωτοπόρος του καθαρού λυρισμού. Οι «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι», ειδικότερα, που, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, είναι το σημαντικότερο έργο του, χαρακτηρίζονται από δημιουργική φαντασία, μουσικότητα και αίσθημα, τα οποία συναρμολογούνται με τη χάρη και «την δεξιότητα του λόγου», καθώς η ποίηση αυτή «υπερέχει πάσης τέχνης και πάσης στιχουργικής δεξιότητος εις το ύψος και το ακραιφνές της ποιητικής ιδέας». Αναγνωρίζει, λοιπόν, τον Σολωμό ως «οριακό σημείο ποιητικού επιτεύγματος»⁷⁴¹ και επιχειρεί να εντοπίσει στο έργο του στοιχεία της ποιητικής του ρομαντισμού και του συμβολισμού, οι οποίοι είχαν, βέβαια, επηρεασθεί από τον γερμανικό ιδεαλισμό. Ως τέτοια στοιχεία ανέφερε την υψηλή ποιητική ιδέα (ιδανισμός), τον καθαρό λυρισμό, τον μυστικισμό, τη δημιουργική φαντασία, τη μουσικότητα και την αρμονία, την πλαστικότητα και την τεχνική ακρίβεια του στίχου. Έσπευδε, επίσης, να διαχωρίσει τη σολωμική ποίηση από τα ρομαντικά στιχουργήματα, θεωρώντας ότι αυτή βρίσκεται μακριά από «τας λήρους και μωροπλάστους συνθέσεις». Πρέπει να προσεχθεί ότι η κριτική αυτή γράφεται αρκετά πρόωγα, προτού η ελλαδική ποιητική Γενιά του Μεσοπολέμου, που γνώρισε τη ζωογόνα αύρα του γαλλικού συμβολισμού και των αναβιώσεών του, αισθανθεί το σολωμικό έργο στη βαθύτερη υπόστασή του, τη λυρική.

---

⁷⁴⁰ Βλ. Αγγελάτος, *Το έργο του Διονυσίου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, ό.π., σ. 15-20 και του ίδιου, «Πραγματικότητα» και «Ιδανικόν»: *Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901), Λογοτεχνία και θεωρία λογοτεχνίας στο β' ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

⁷⁴¹ Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Ο Σολωμός και η ποιητική γενιά του 1970», *Διονύσιος Σολωμός: "Κανών" νεοελληνικού πνευματικού βίου;*, ό.π., σ. 187.

Τη σχέση της ποίησης του Σολωμού με τον συμβολισμό είχαν υποδείξει πρώιμα αλλά ακροθιγώς ο Κώστας Χατζόπουλος και ο Κωστής Παλαμάς.⁷⁴²

Ο Σολωμός, σύμφωνα με την Κυπρία κριτικό της λογοτεχνίας, «πηγνύει μεταξύ των φλογών και του καπνού, αι οποίαι ελυμαίνοντο τα ερείπια της καθημαγμένης πατρίδος, τα στερεώτερα βάρθρα της νεοελληνικής ποιήσεως» και πέτυχε «να δημιουργήσει το ενεστός της νεοελληνικής ποιήσεως και να χρησιμεύσει ως προσκύνημα και αετός εις τον ελληνικόν Παρνασσόν».⁷⁴³ Αναγνωρίζεται, δηλαδή, ο ιστορικός ρόλος του σολωμικού έργου για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας και ποίησης, αλλά, ταυτόχρονα, υπογραμμίζεται η «επαναλειτουργία» και η γόνιμη επιρροή του σε μεταγενέστερους ποιητές. Σε αντίθεση με τις λίγες «αρχοντικές ψυχές», όπως σημειώνει η Παπαδοπούλου, που έχουν τη δυνατότητα να «συνομιλήσουν» με τον Κάλβο, είναι πολλοί οι μεταγενέστεροι ποιητές που θα επηρεασθούν από τον Σολωμό, καθιστώντας τον πρότυπό τους, καθώς ο ίδιος «εγκαθιδρύει [...] τον ωραιότερον πνευματικόν ορίζοντα του ελληνικού ναού, εντός του οποίου θα διαγραφώσι ποιηταί ολονέν όμοιοι και ολονέν ισχυρότεροι και εντονώτεροί του [...]». Φαίνεται, λοιπόν, ότι ακράδαντη ήταν η πεποίθησή της πως η σολωμική ποίηση οριοθέτησε ολόκληρη τη νεότερη ελληνική ποίηση και ειδικότερα αυτήν που η ίδια είχε ορίσει αλλού ως «καθαρή», «αγνή» ή «άδολη, υπονοώντας μάλλον την «*proesie pure*», αλλά και γενικά κάθε προσπάθεια που έγινε προς αυτή την κατεύθυνση.⁷⁴⁴ Υπογραμμίζει, δηλαδή, τη ζωτικότητα του σολωμικού έργου, που δεν θεωρείται «μουσειακό είδος».

---

⁷⁴² Βλ. Πέτρος Βασιλικός, «Γερασίμου Μαρκορά: *Μικρά ταξίδια*», *Η Τέχνη*, τχ. 6 (Απρίλιος 1899), σ. 158 (Για την αναφορά στον Πέτρο Βασιλικό, βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 73) και Παλαμά, «Ο Σολωμός και η εθνική αγωγή», ό.π., σ. 24, όπου και τα ακόλουθα, τα οποία θυμίζουν και στη λεκτική διατύπωση τις σχετικές απόψεις της Παπαδοπούλου: «Και ότε ο Σολωμός εγκατέλειπε την πρώτην αυτού τεχνοτροπίαν και από του απλού και προσιωτέρου εις τους πολλούς ειδυλλίου και από του εκφραστικού και μεσημβρινής και νεολατινικής διαχυτικότητος και μεγαλοστομίας λυρισμού εισέδυσσε βαθμηδόν εις τα άδυτα των αδύτων της εγχειανής φιλοσοφίας και του γερμανικού μυστικισμού, ίνα εξαγάγη εκείθεν [...] νέαν ποίησιν υψηλήν συμβολικήν “διά τους γυμνασμένους και τους βαθείς νόας”, κατά την ιδίαν αυτού έκφρασιν [...]». Για τη σχέση της σολωμικής ποίησης με τον συμβολισμό και την «καθαρή ποίηση», βλ. και Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 57-85.

⁷⁴³ «Όττω το έργον του Σολωμού [...] καταλιπόν [...] τον χρυσόστικτον πακτωλόν, από του οποίου επί εκατονταετηρίδας θα δροσίζωνται οι νέοι ποιηταί κολυμβώντες εις τα διαυγή και χρυσαυγή αυτού νάματα [...]». Βλ. Παπαδοπούλου, «Από το ελληνικόν πάνθεον. Σολωμός», *Εστιάδες*, τχ. 35, ό.π. Πρβλ. και τη σχετική άποψη του Παλαμά στο κείμενό του «Ο ποιητής Σολωμός», *Απαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 504: «Ο Σολωμός είναι ο πατήρ όχι των έργων αυτού μόνον, αλλά ποταμού ποιήσεως [...]» και, σχετικά, Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Σολωμικά. Μελετήματα και άρθρα*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2016, σ. 55-68.

⁷⁴⁴ Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, Νεοελληνική Γραμματολογία, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 13, όπου μνημονεύεται «η παλαιότερη μεταφορική διατύπωση του Γ. Σεφέρη ότι ο Σολωμός άνοιξε “τη δημοσιά της ελληνικής ποιητικής παράδοσης”, εκείνης του λυρισμού».

Η Παπαδοπούλου δεν δίστασε, ωστόσο, να εντοπίσει και μερικές ατέλειες στα πρώτα «ποιητικά γυμνάσματα» του Σολωμού, όπως το ότι σε αυτά «παρατηρείται μονοτονία τisz», η οποία οφείλεται στο «σύνηθες» μέτρο που χρησιμοποιεί και στην ομοιοκαταληξία «εν στίχοις εναλλάξ». ⁷⁴⁵ Διαχωρίζει, λοιπόν, την πρώτη περίοδο της σολωμικής ποίησης («τα πρώτα βήματα της εμμέτρου διατυπώσεως των ποιητικών ιδεών» του) από την ωριμότερη έκφασή της, με κορύφωμα τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους», που χαρακτηρίζονται ως «η κορωνίς της φαντασίας του ποιητού», όταν αυτός απομακρύνθηκε από τη «μετριοπαθή λυρική ποίηση» και «υψώθη» στα «άδυτα της μυστικοπαθείας», υιοθετώντας αισθητικές αρχές του γερμανικού ρομαντισμού.

Η ίδια θίγει και ένα άλλο θέμα που απασχόλησε τη νεοελληνική κριτική, την αποσπασματικότητα του ώριμου σολωμικού έργου, αποδίδοντάς την σε δικαστικές φιλονεικίες και «οικιακές διαταραχές», στις οποίες είχε εμπλακεί ο ποιητής, που προσπόρισαν στο πνεύμα του «το δηλητήριο της φιλοσοφίας», αφού σκεπτόταν πολύ, «χωρίς όμως και να γράφη». Αποδίδει, δηλαδή, την αποσπασματικότητα σε κοινωνικο-ιστορικούς και ψυχολογικούς λόγους, ενώ δεν αποκλείεται με τη φράση «το δηλητήριο της φιλοσοφίας» να υπαινίσσεται και τον επηρεασμό του Σολωμού από τη γερμανική (εγελιανή) φιλοσοφία, στην οποία η κριτική σε κάποιες περιπτώσεις είχε αποδώσει τη μη ολοκλήρωση των ποιητικών συνθέσεών του. ⁷⁴⁶

Γενικά, είναι θετική η στάση της Παπαδοπούλου έναντι του Σολωμού, αν και λιγότερο ενθουσιώδης σε σχέση με την ποίηση του Κάλβου, ενώ οι προσεγγίσεις της στη σολωμική ποίηση εύλογα έχουν χαρακτηριστεί ως «ιδιαίτερα γόνιμες και σημαντικές», σε σχέση με τους υπόλοιπους Κυπρίους κριτικούς ή επίδοξους κριτικούς

---

⁷⁴⁵ Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρηθεί ότι όσοι δεν ανήκαν στην Κερκυραϊκή σχολή του Πολυλά υποστήριζαν την ποίηση του Σολωμού της πρώτης περιόδου της Ζακύνθου, αυτήν που δεν αρέσει μετρικά στην Παπαδοπούλου, πράγμα που αποδεικνύει και εδώ την αυτοτέλεια των κριτικών απόψεών της.

⁷⁴⁶ Για την κριτική πρόσληψη του Σολωμού, βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «*Ηχος λεπτός...[...]* γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...»: *Η «τύχη» του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929)*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 73-189 και του ίδιου, «*Ηχος λεπτός...[...]* γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...»: Το σολωμικό έργο και η εξακολουθητική αμηχανία μιας εποχής (1880-1910)», *Διονύσιος Σολωμός: "Κανών" νεοελληνικού πνευματικού βίου;*, ό.π., σ. 131-169. Για το σολωμικό έργο, βλ., επίσης, Αθανασόπουλος, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ού αιώνα*,..., τ. Α', ό.π., Γ. Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική: Οι γερμανικές πηγές*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, «*Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου*». *Ερμηνευτικά κλειδιά στον Σολωμό*, εκδόσεις Εστία, ³2004, *Διονύσιος Σολωμός: "Κανών" νεοελληνικού πνευματικού βίου;*, ό.π., και Αγγελάτος, *Το έργο του Διονυσίου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, ό.π.

της περιόδου 1878-1935, γιατί υποδείκνυαν ουσιαστικά γνωρίσματα της ποιητικής του Σολωμού, χωρίς να δεσμεύονται από γλωσσικές ή εθνοκεντρικές αντιλήψεις.⁷⁴⁷

Κριτικές αποτιμήσεις της Παπαδοπούλου για άλλους Νεοέλληνες λογοτέχνες

Αριστοτέλης Βαλαωρίτης

Η Παπαδοπούλου παρουσίασε στις *Εστιάδες* διάλεξη του Παλαμά για τον Βαλαωρίτη, η οποία έλαβε χώρα τον Ιανουάριο του 1914 στην αίθουσα του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» στην Αθήνα,⁷⁴⁸ «ενώπιον εκλεκτής και πρωτοφανούς και διά τας Αθήνας φιλολογικής συγκεντρώσεως», όπως σημείωνε η ίδια. Στο κείμενό της αυτό με τίτλο «Ο Παλαμάς κρίνων τον Βαλαωρίτην»⁷⁴⁹ απέδιδε τα κύρια σημεία της ομιλίας του Παλαμά, λίγες μόνο μέρες μετά την πραγματοποίησή της, πράγμα που φανερώνει την έγκαιρη ενημέρωσή της Παπαδοπούλου όσον αφορά στα πολιτιστικά δρώμενα της ελληνικής πρωτεύουσας. Συμφωνούσε σε γενικές γραμμές και υπερθεμάτιζε τις απόψεις του Παλαμά, ενώ σε μερικά σημεία εξέφρασε και δικές της αξιολογικές κρίσεις για το έργο του Βαλαωρίτη.

Χαρακτήριζε τη διάλεξη αυτή ως «μίαν συνοπτικήν και χαριτωμένην ανάλυσιν» η οποία αντιπροσωπεύει «τον ενθουσιωδέστερον τύπον κριτικής που μπορούσε να γράψη ποιητής δι' όμοιόν του». Αναφερόταν κατ' αρχάς στην πρώτη φορά που ο Παλαμάς είδε τον Βαλαωρίτη σε έναν δρόμο της Αθήνας και στην εντύπωση που του προξένησε το «ηράκλειον» σώμα του, και στην αίσθηση μιας «αποκάλυψης» που είχε, όταν ήρθε σε επαφή με το ποιητικό του έργο, το οποίο διέφερε από τα μέχρι τότε διαβάσματά του (Σούτσος, Ζαλοκώστας κ.ά.). Μετέφερε, ακόμη, την άποψη του Παλαμά ότι ο Λευκαδίτης ποιητής συνδύαζε την ποιητική ιδιότητα με την πολιτική και τη σοβαρή διπλωματία με τη φιλοπατρία, πρωτοστατώντας στους εθνικούς αγώνες της Επτανήσου.

Περαιτέρω, παρέθετε απόψεις του Παλαμά σχετικά με τα έργα του Βαλαωρίτη «Κυρά Φροσύνη», «Αθανάσιος Διάκος», «Αστραπόγιαννος» και «Φωτεινός», το

---

⁷⁴⁷ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 75.

⁷⁴⁸ Βλ. «Ο Βαλαωρίτης και το έργο του. Δύο ομιλίες. Η πρώτη» («Στις 8 του Γενάρη του 1914. Στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο»), Παλαμά, *Απαντα...*, ό.π., τ. 8, σ. 199-223. Σχετικά με την ομιλία αυτή, βλ. και *Ακρόπολις*, φ. 10.463 (13 Ιανουαρίου 1914), σ. 4, «Ο Βαλαωρίτης».

⁷⁴⁹ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ο Παλαμάς κρίνων τον Βαλαωρίτην», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2.

τελευταίο δε το θεωρούσε ως το πιο αξιόλογο. Η Παπαδοπούλου για το πρώτο έργο σημείωνε ότι είναι «έργον μεγάλης και ζωντανής εμπνεύσεως, αλλά μικροτέρας σχετικής αποδόσεως και ατελούς χειρισμού της γλώσσης», αποδίδοντας αδρομερώς τις σχετικές απόψεις του Παλαμά,⁷⁵⁰ ενώ σχολίασε και το στοιχείο της μετάνοιας της «αρχόντισσας των Ιωαννίνων», τη μεταστροφή και την περήφανη στάση της, αλλά και το πλούσιο ιστορικό υλικό που χρειάστηκε να τιθασεύσει ο ποιητής, ώστε να μπορέσει να γράψει αυτό το έργο.

Ο «Αθανάσιος Διάκος» και ο «Αστραπόγιαννος», σύμφωνα με τα λεγόμενα του Παλαμά, είναι αρτιότερα και ωριμότερα έργα. Η Παπαδοπούλου εξέφρασε γι' αυτές τις ποιητικές συνθέσεις του Βαλαωρίτη και τη δική της άποψη. Θεωρούσε ότι είναι γραμμένες «εις μίαν γλώσσαν ομαλήν, η οποία φαίνεται ότι ρέει άνευ ιδρώτος και άνευ φιλολογικής μερίμνης, εις ένα τέλειον ποιητικόν ύφος, απροσποίητον και συγχρόνως μεγαλοπρεπές». Τέλος, για τον «Φωτεινό» σχολίασε το ημιτελές του έργου, λόγω του θανάτου του ποιητή, και το περιεχόμενό του που αφορά «στην πολιτικήν τύχην της Επτανήσου», χωρίς να αναπτύξει περισσότερο τις αρετές του έργου, όπως είχε κάνει στη διάλεξή του ο Παλαμάς.

Η Παπαδοπούλου αναφέρθηκε στο έργο του Βαλαωρίτη και στο κριτικό δοκίμιό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», στο σημείο που εγκωμιάζε την ανομοιοκατάληκτη ποίηση του Κάλβου, σημειώνοντας ότι και μερικά έργα του Βαλαωρίτη κατόρθωσαν να ξεφύγουν από τη δουλική προσήλωση στην ομοιοκαταληξία.⁷⁵¹ Η ίδια θα δώσει και διάλεξη για το έργο του Βαλαωρίτη στο πλαίσιο των «Σπουδαστηρίων» της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου».⁷⁵²

Η στάση της έναντι της ποίησης του Λευκαδίτη ποιητή είναι, λοιπόν, θετική, παρόλο που δεν προσδίδει σε αυτήν τους υπερθετικούς χαρακτηρισμούς που είχε προσδώσει στη σολωμική και κυρίως στην καλβική ποίηση.

---

⁷⁵⁰ Για «απειροτεχνία» μιλά ακριβώς ο Παλαμάς και για «τα πολλά ελαττώματα του τεχνικού του οργάνου»: «χαλαρός ο στίχος, παραγομίσματα, κακή σύνθεση, η δημοτική γλώσσα μεταχειρισμένη κάπως δισταχτικά κι ασπούδαχτα» και για το ότι «στη σύλληψη και στην πραγματοποίησή της η ηρωίδα του Βαλαωρίτη υστερεί». Βλ. Παλαμά, «Ο Βαλαωρίτης και το έργο του»..., *ό.π.*, σ. 209-210.

⁷⁵¹ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 271.

⁷⁵² Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 152 και «Η φεμινιστική δράση...», σ. 467. Για το έργο του Α. Βαλαωρίτη, βλ. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Β', *Ποιήματα και πεζά*, επιλογή και φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Ελένη Τσατσάνογλου, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα ² 2006.

Ποιητές του αθηναϊκού ρομαντισμού

Οι λίγες αναφορές της Παπαδοπούλου στα ρομαντικά στιχουργήματα της παλαιότερης και σύγχρονης της ποιητικής παραγωγής ήταν, συνήθως, αρνητικές, αφού τα αποκαλούσε «στιχοπλοκίαν καταποντιζομένην», ενώ καταδίκαιζε σε αυτά την τάση γενικής χρήσης της ομοιοκαταληξίας. Αρνητικά ήταν γενικά τα σχόλιά της για την ποίηση του αθηναϊκού ρομαντισμού,⁷⁵³ και στις σελίδες των *Εστιάδων* δεν παρουσίασε κανέναν εκπρόσωπό του, τη στιγμή που στα κυπριακά έντυπα προβάλλονταν ακόμη ρομαντικά στιχουργήματα και ποιητές, όπως ο Αχιλλέας Παράσχος.

Κωστής Παλαμάς

Η Παπαδοπούλου δεν αφιέρωσε κριτικό κείμενο ή σημείωμα στον Κωστή Παλαμά, αλλά ευκαιριακά εξέφρασε σύντομες αξιολογικές κρίσεις για το ποιητικό έργο του. Εκτιμούσε το ποιητικό μέγεθός του και τον αποκαλούσε «ο γλυκός και μελίχιος ποιητής μας» με την «θερμίν ποιητικήν λύραν».⁷⁵⁴ Ωστόσο, σε μια εποχή που ο Παλαμάς κυριαρχούσε στον χώρο της λογοτεχνίας και εγκωμιαζόταν από Κυπρίους κριτικούς, κυρίως για τον εθνικό χαρακτήρα του έργου του και για τη συμβολή του στην προαγωγή της δημοτικής γλώσσας,⁷⁵⁵ η Παπαδοπούλου δεν επηρεάστηκε από αυτή τη γενική υμνητική τάση στην προσέγγιση της ποίησής του. Δεν κάνει αναφορά ούτε αναδημοσιεύει αποσπάσματα από τις μεγάλες επικές του συνθέσεις, όπως *Ο δωδεκάλογος του γύφτου* (1907) και *Η φλογέρα του Βασιλιά* (1910), παρουσιάζει όμως στις *Εστιάδες* δύο μικρά λυρικά ποιήματά του, τα ποιήματα «Η βαλανιδιά» και η «Φαντασία» [γρ. «Η φαντασία και η καρδιά»] από τη συλλογή *Οι καημοί της λιμνοθάλασσας*, που εκδόθηκε το 1912.⁷⁵⁶ Με τις επιλογές της αυτές υποδηλώνει

⁷⁵³ Και άλλοι Κύπριοι λόγιοι, όπως οι Μενέλαος Φραγκούδης, Δημοσθένης Σταυρινίδης και Γιάγκος Ηλιάδης, εκφράστηκαν αρνητικά για τον καθαρευουσιάνικο, κυρίως αθηναϊκό, ρομαντισμό. Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 88-89.

⁷⁵⁴ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Ο Παλαμάς κρίνων τον Βαλαωρίτην», *Εστιάδες*, τχ. 6, ό.π.

⁷⁵⁵ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 92-99.

⁷⁵⁶ Βλ. Κ. Παλαμά, «Η βαλανιδιά», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 2 [αποδίδεται αντί σε δεκαπεντασύλλαβο σε οκτασύλλαβο και επτασύλλαβο στίχο] και «Φαντασία», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2. Ο ακριβής τίτλος του δεύτερου είναι «Η φαντασία και η καρδιά», αναδημοσιεύεται μόνο η πρώτη από τις δύο στροφές και αποδίδεται αντί σε δεκαπεντασύλλαβο σε οκτασύλλαβο και επτασύλλαβο στίχο, όπως και το προηγούμενο ποίημα, με πολύ μικρές αλλαγές σε σχέση με το πρωτότυπο. Η συλλογή *Οι καημοί της λιμνοθάλασσας* εκδόθηκε το 1912 από τον εκδοτικό οίκο Γεωργίου Φέξη μαζί με τα *Σατιρικά Γυμνάσματα*. Τα προαναφερθέντα ποιήματα είχαν δημοσιευθεί

έμμεσα την προτίμησή της στον παλαμικό «λυρισμό του εγώ», σε μια εποχή εθνικής έξαρσης, που ευνοούσε τα «μεγάλα οράματα». Η στάση αυτή της Παπαδοπούλου συνάδει με σημερινά αισθητικά κριτήρια αντιμετώπισης της παλαμικής ποίησης.⁷⁵⁷

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να αναφερθεί ότι και ο Κ. Χατζόπουλος και άλλοι συμβολιστές είχαν εκφράσει αρνητικά σχόλια για την ποίηση του Παλαμά, ενώ κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα πύκνωναν οι φωνές που την αμφισβητούσαν, καθώς αποδιδόταν στον Παλαμά ο τίτλος του ποιητή-φιλοσόφου και αντιδιαστελλόταν η ποίησή του από τη συμβολιστική ποίηση, η οποία εθεωρείτο μια τάση προς τον νεωτερισμό. Επίσης, επισημαίνονταν τα αρνητικά μιμητών του Παλαμά, όπως η συναισθηματική διάχυση και η ρητορική γλώσσα.⁷⁵⁸ Στην Κύπρο οι πρώτες αντιδράσεις προς το παλαμικό έργο εκφράστηκαν γύρω στο 1924 από τους νέους που είχαν ως βήμα έκφρασης το περιοδικό *Αβγή* της Λεμεσού και εξέφραζαν τις νεότερες λογοτεχνικές και ιδεολογικές αναζητήσεις.⁷⁵⁹

Η Παπαδοπούλου είχε υπόψη της μέρος του κριτικού έργου του Παλαμά, που είχε δημοσιευθεί μέχρι το 1915, και με το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις διαλέγεται, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι το σύνολο σχεδόν της κριτικής σκέψης της είναι «παλαμικό». Όπως έχει φανεί σε προηγούμενες σελίδες του παρόντος κεφαλαίου, η ίδια υιοθετούσε βασικές θεωρητικές αρχές του Παλαμά, όπως είναι ο πρωταρχικός ρόλος της φαντασίας στην ποίηση, η έμφαση στην έννοια της μορφής του ποιητικού λόγου και η ανάγκη αρμονίας μεταξύ περιεχομένου και μορφής, η σημασία του ποιητικού ρυθμού, ο οποίος ανάγεται στον συμπαντικό ή παγκόσμιο ρυθμό, οι αριστοκρατικές και «μεσσιανικές» απόψεις για τον ρόλο του ποιητή-τεχνίτη και τη λειτουργία της ποίησης,

---

για πρώτη φορά στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, χρ. Ζ', τχ. 327 (18 του Γενάρη 1909), σ. 1 (με αρ. 14) και χρ. ΣΤ', τχ. 323 (21 του Δεκεμβρη 1908), σ. 1 (με αρ. 1), αντίστοιχα. Βλ. και Παλαμά, *Απαντα...*, ό.π., τ. 5, σ. 190 και 176, αντίστοιχα, και *Ανθολογία Κωστή Παλαμά*, επιλογή Κ. Γ. Κασίνης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004, σ. 288 και 293, αντίστοιχα. Για την ποιητική αυτή συλλογή του Παλαμά, βλ. Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Οι καημοί της λιμνοθάλασσας», στο: *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά...*, ό.π. σ. 199-207.

⁷⁵⁷ Βλ. Γαραντούδης, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, ό.π., σ. 18.

⁷⁵⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Μια απόκριση», *Ο Νουμάς*, χρ. Η', τχ. 380 (21 του Φλεβάρη 1910), σ. 2-7, τχ. 381 (28 του Φλεβάρη 1910), σ. 2-8, τχ. 382 (7 του Μάρτη 1910), σ. 2-7, τχ. 383 (14 του Μάρτη 1910), σ. 2-6, τχ. 284 (21 του Μάρτη 1910), σ. 2-6, τχ. 385 (28 του Μάρτη 1910), σ. 2-7, και τχ. 386 (4 του Απρίλη 1910), σ. 2-6 [=Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά..., ό.π., σ. 19-29] επίσης, Κ. Χατζόπουλος, «Ποιητική τέχνη», *Νέα Ζωή*, τχ. 7 (Μάιος 1912), σ. 351-354 και Κλ. Παράσχος, «Κωστή Παλαμά: Τα παράκαιρα», *Οι Νέοι*, τχ. 2 (Απρίλιος 1919), σ. 51-56. Για την κριτική διαμάχη Χατζόπουλου – Παλαμά, βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Η αλληλογραφία του Κώστα Χατζόπουλου με τον Κωστή Παλαμά (γράμματα και ποιήματα)», στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος ως συγγραφέας και θεωρητικός*, επιμέλεια Ε. Γ. Καψωμένους, Χρ. Τζούλης, Χρ. Δανιήλ, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1998, σ. 504-505.

⁷⁵⁹ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 99 και Παπαλεοντίου-Κεχαγιόγλου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 288-289.

η οποία εξιδανικεύεται, στο πλαίσιο ενός ιδεαλισμού, αλλά και η αφοσίωση στις Μούσες και στην Ιδέα - αυτό που ονομάστηκε «παμποποιητισμός» και «πανιδεατισμός» του Παλαμά,⁷⁶⁰ η σύνδεση ποίησης και φιλοσοφίας, η ιδέα της ενότητας και διάρκειας του ελληνισμού μέσω της λογοτεχνίας κ.ά. Περαιτέρω, φαίνεται ότι είχε αφομοιώσει παλαμικές απόψεις όσον αφορά στην «εθνική ψυχή» που εκδηλώνεται διαχρονικά μέσω της λογοτεχνίας, την αξία της ποιητικής παράδοσης της αρχαιότητας, η οποία θεωρείται ως μέτρο σύγκρισης και αξιολόγησης νεότερων ποιητών, την καλλιτεχνική αξία των δημοτικών τραγουδιών, επίσης, στοιχεία από κριτικές αποτιμήσεις του Παλαμά για νεοέλληνες ποιητές, όπως ο Ρήγας, ο Κάλβος, ο Σολωμός και ο Βαλαωρίτης, αλλά και συγκεκριμένα λογοτεχνικά ρεύματα, όπως ο ρομαντισμός και ο συμβολισμός.⁷⁶¹

Είναι φανερό ότι είχε υπόψη της κριτικά κείμενα του Παλαμά, που συμπεριελήφθησαν στα *Γράμματα Α'* (1903), όπως «Το μυθιστόρημα της ελληνικής ψυχής» «Μετρικά» και «Δύο γλώσσες» και τα κείμενα «Εισαγωγή εις την μελέτην της νέας ελληνικής ποιήσεως», «Η σαφήνεια και η ασάφεια», «Η ποίησις του Ρήγα», «Ο Σολωμός και η εθνική αγωγή», «Ο ποιητής Σολωμός», «Κάλβος ο Ζακύνθιος» και «Τα τραγούδια του Βασιλικού» από *Τα πρώτα κριτικά* (1912). Δεν αποκλείεται να είχε διαβάσει και δημοσιεύματα του Παλαμά σε διάφορα έντυπα.

Η Παπαδοπούλου, πέρα από την πρόσληψη μέρους του κριτικού έργου του Παλαμά, το οποίο θεωρείται σήμερα ως η σημαντικότερη συνεισφορά του στα ελληνικά γράμματα, δέχθηκε και επιρροές από την παλαμική έμμετρη και πεζόμορφη ποίηση σε λογοτεχνικά κείμενά της, όπως θα καταδειχθεί σε επόμενο κεφάλαιο.⁷⁶² Ωστόσο, δεν την τοποθετούσε στο ίδιο ύψος που έβαζε την ποίηση του Κάλβου και του Σολωμού.

Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου εξέφρασε ενδιαφέρουσες απόψεις για το έργο της Πολίτισσας διηγηματογράφου Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου στο κείμενό της «Σύγχρονος Φιλολογία. Ψυχολογική ανάλυσις μιας διηγηματογράφου».⁷⁶³ Κατ' αρχάς

---

⁷⁶⁰ Βλ. Γαραντούδης, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, ό.π., σ. 178.

⁷⁶¹ Βλ. τις πυκνές αναφορές της σε κριτικές απόψεις του Παλαμά, με τις οποίες διαλέγεται, στο παρόν κεφάλαιο, κυρίως, σ. 229-280.

⁷⁶² Για την παλαμική επίδραση που ανιχνεύεται σε λογοτεχνικά κείμενα της Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 374-380.

⁷⁶³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σύγχρονος Φιλολογία. Ψυχολογική ανάλυσις μιας διηγηματογράφου», *Εστιάδες*, τχ. 3, ό.π.

αξίζει να προσεχθεί η φράση της: «Όλοι εγνωρίσαμεν την Αλεξάνδραν Παπαδοπούλου» αλλά και η περιγραφή που δίνει γι' αυτήν, αναφερόμενη στην «σπανίαν ψυχήν, η οποία με ύφος βυζαντινής μάρτυρος ενεσκήνωσεν εις το κακοσηματισμένον εκείνο και αδύνατον σώμα. Διότι η Αλεξάνδρα δεν υπήρξεν ωραία. Μία φαινομενική ηρεμία και απάθεια, χυμένη επί προσώπου ωχρού και μαρτυρικού, αντετίθετο αμέσως προς την μεγαλοπρεπή τρικυμίαν του εσωτερικού κόσμου της». Οι δύο αυτές μαρτυρίες δημιουργούν την υποψία ότι η Περσεφόνη ίσως γνώρισε την Αλεξάνδρα κατά τη διάρκεια του έτους που σπούδασε στο Αρσάκειο Αθηνών, καθώς η δεύτερη βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη από τις 16 Ιουλίου του 1905 ως τον Φεβρουάριο του 1906.⁷⁶⁴

Η Π. Παπαδοπούλου στο κείμενο αυτό χαρακτήριζε την Πολίτισσα διηγηματογράφο ως «άνθος λεπτόν και ευαίσθητον», «το ευφάνταστον και δημιουργικόν αυτό πνεύμα», «το αστείρευτον αυτό νεανικόν πνεύμα», ενώ σχολίαζε και «τας μαύρας πικρίας της καταπεπονημένης ζωής της», επαναλαμβάνοντας τον χαρακτηρισμό της μάρτυρος, που της είχε προσδώσει η Καλλιρρόη Παρρέν.⁷⁶⁵ Αναφέρεται στο «ύφος βυζαντινής μάρτυρος», «στην νεαρά μάρτυραν», σε «πρόσωπον ωχρόν και μαρτυρικόν».

Η Κυπρία κριτικός σχολίασε ιδιαίτερα τη θέση που έδινε στη γυναίκα η Αλ. Παπαδοπούλου, απαντώντας έμμεσα σε σχετικό δημοσίευμα της Παρρέν, όπου η ηγέτιδα της γυναικείας κίνησης στην Ελλάδα καταλόγιζε στην διηγηματογράφο ότι «κουρασμένη αυτή από την ζωήν της βιοπάλης, διψώσα την ανάπαυσιν και ησυχίαν σώματος και πνεύματος, ποθούσα ίσως ευμάρειαν και πολυτέλειαν, και αγάπην και κοσμικούς θριάμβους ήθελε την γυναίκα να ζη μέσα εις σαλόνια, να αναπαύη το σώμα της εις πλήθος μαλακών μαξιλαριών, να μη σκοτίζεται παρά πώς να απολαμβάνη περισσότερο και με μεγαλυτέραν ευμάρειαν την ζωήν, να είναι το χαϊδευμένον άνθος των θερμοκηπίων».⁷⁶⁶ Η Π. Παπαδοπούλου απαντά στην έμμεση αυτή δυσφήμιση που

---

⁷⁶⁴ Η αναφορά της Π. Παπαδοπούλου στο τραγικό τέλος της διηγηματογράφου [στις 8 Μαρτίου 1906] «μέσα εις τους τέσσαρας τοίχους ενός νοσοκομείου της Θεσσαλονίκης με την αλγεινήν συναίσθησιν των ημιτελών καταλειπομένων ονειρών, μίαν ωραίαν πρωϊαν της Ανοιξέως [...]» είναι λανθασμένη, αφού η Αλ. Παπαδοπούλου πέθανε σε νοσοκομείο του Επταπυργίου στην Πόλη. Βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1980, σ. 106-107.

⁷⁶⁵ Βλ. [Καλλιρρόη Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», Α', *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 869 (19 Μαρτίου 1906), σ. 2-3, όπου η αναφορά ότι «η ζωή της [Αλ. Παπαδοπούλου] υπήρξε ζωή μάρτυρος, η οποία έφερε τον σταυρόν της ηρωικά και η οποία απέθανε, χωρίς ίσως να δοκιμάση καμμίαν χαράν, καμμίαν ευτυχίαν».

⁷⁶⁶ Βλ. [Καλλιρρόη Παρρέν], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», Β', *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 870 (26 Μαρτίου 1906), σ. 2.

επιχείρησε η Παρρέν, μια γυναίκα που αποτέλεσε πρότυπο για την ίδια, με αρκετή ευθυκρισία και τόλμη: «Πλανηθέντες από μίαν ευμάρειαν και ένα πόθον προς την ευτυχίαν, ο οποίος υποφώσκει εις μερικά έργα της, εφαντάσθησαν ότι επόθησε τη γυναίκα “κούκλαν” και ονειρώδη σκιάν, λεπτόν και εύθραυστον παιγνιδάκι της ζωής». Εξηγεί ότι ως συγγραφέας η Αλ. Παπαδοπούλου απέδιδε με «το άδολον φως της τέχνης» τη «φύση», αντιγράφοντάς την, χωρίς να προσπαθεί να την εξωραΐσει, γιατί «η τέχνη είναι αληθής και ωραία μόνον εφ’ όσον είναι φυσική». Έτσι, περιέγραφε με παρατηρητικότητα αυτά που έζησε «πλησίον του Βοσπόρου», σε μια μαγευτική φύση που προδιέθετε την ψυχή «εις κάποιαν ονειρώδη νάρκην», αποτυπώνοντας τον τρόπο ζωής «των Ανατολιτών»,⁷⁶⁷ στο πλαίσιο της προσπάθειάς της για ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας. Διαφωνούσε ριζικά όμως η Π. Παπαδοπούλου ότι η Αλεξάνδρα στα διηγήματά της ήθελε να προβάλει αυτό τον τύπο γυναίκας: «Ποίος είπεν ότι ούτως επόθησε την ιδεώδη γυναίκα;», σημειώνει, υπονοώντας, προφανώς, ότι η Αλ. Παπαδοπούλου, με την περιγραφή της παραδοσιακής μορφής γυναίκας και τις αναφορές της στα κακώς κείμενα περί το γυναικείο φύλο, λανθανόντως «νοσταλγεί» και υποδεικνύει το πρότυπο της «Νέας Γυναίκας».

Ο Γιάννης Παπακώστας στη διατριβή του για την Αλ. Παπαδοπούλου, όπου δεν υπάρχει αναφορά στο κριτικό αυτό σημείωμα της Π. Παπαδοπούλου, συμπίπτει με τη γνώμη που διατύπωσε η Κυπρία λογία, ήδη από το 1913, όσον αφορά την κριτική της Παρρέν. Σημειώνει ο Παπακώστας: «Οι αυστηρότατες όσο και άδικες τούτες κρίσεις της επικεφαλής του φεμινιστικού κινήματος στη χώρα μας, διατυπωμένες μάλιστα μετά το θάνατο της Παπαδοπούλου, όχι μόνο βρίσκονται έξω απ’ την πραγματικότητα, αλλά φανερώνουν και κάποια εμπάθεια».⁷⁶⁸

Η Π. Παπαδοπούλου θεωρούσε, επίσης, την Αλεξάνδρα ως «την πρώτην Ελληνίδα διηγηματογράφον» και έκανε λόγο για «τα μεστά και θαυμάσια πονήματά

---

⁷⁶⁷ Βλ. και παρόμοια αντίδραση προς τις απόψεις της Παρρέν για την Αλ. Παπαδοπούλου στο κείμενο με τίτλο «Περασμένα λόγια» μιας συνεργάτιδας με το ψευδώνυμο «Επαρχιώτις», στο περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησις*, τ. 2 (1909) σ. 786-788. Βλ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 115-116, υποσ. 8.

⁷⁶⁸ Ο Παπακώστας αποδίδει, μάλιστα, αυτή την «εμπάθεια» εκ μέρους της Παρρέν προς την Αλ. Παπαδοπούλου στο ότι η τελευταία δεν συμφωνούσε με το είδος του φεμινισμού που εκπροσωπούσε η Παρρέν. Βλ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 114-118. Βλ., σχετικά, και Βασιλική Λαλαγιάννη, «Εμφυλές ταυτότητες και αναπαραστάσεις σωματικότητας στα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», στο: *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία-Γραφή-Πρόσληψη (επιμέλεια-εισαγωγή: Ελένη Μαρμαρινού-Πολίτου, Σοφία Ντενίσση)*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 304-323, όπου και η αναφορά σε χαρακτηρισμό της Αλεξάνδρας ως «δειλής φεμινίστριας». Για το πώς έβλεπε η Αλ. Παπαδοπούλου την Παρρέν, βλ. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Η κ. Καλλιρρόη Παρρέν και το έργο της. Έλλην γλύπτης. Σελίδες Ημερολογίου», *Φιλολογική Ηχώ*, Β/36 (16 Νοεμβρίου 1896) σ. 281-283.

της», για «τα τεχνικά και περίκομψα αριστουργήματά της», για τα λογοτεχνήματά της εν γένει, τα οποία «επί πολύ ετροφοδότησαν τον αθηναϊκόν τύπον». Αναφερόταν, ειδικότερα, σε οκτώ μεγάλα της έργα, ανάμεσά τους και σε κάποια τα οποία θεωρούσε ως «κοινωνικά μυθιστορήματα», υπογραμμίζοντας την κοινωνιστική διάστασή τους, στοιχείο που τα ξεχωρίζει από άλλα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής.⁷⁶⁹ Παρατηρούσε δε ότι ήταν γραμμένα «με δύναμιν και αλήθειαν και παρατήρησιν σοφών» και ότι έχουν φιλολογικές αξιώσεις, γιατί σε αυτά η ιδέα και το ύφος «συνηνωμένα, ηδελφωμένα, βαδίζοντα εκ παραλλήλου, θα συνεργασθώσιν από κοινού εις την επιτυχίαν του συνόλου».⁷⁷⁰ Απέδιδε, ακόμη, στη διηγηματογράφο άψογο και ειλικρινές ύφος, έκφραση λεπτή και συναρπάζουσα, αριστοτεχνικό λόγο, φυσικότητα, μεγαλοπρέπεια και αρτιότητα στη σύνθεση των έργων της, παραλληλίζοντάς τη λογοτεχνική ιδιοσυγκρασία της με εκείνην του Γρ. Ξενοπούλου.⁷⁷¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές της Π. Παπαδοπούλου στην ψυχολογική ανάλυση που επιχείρησε η Πολίτισσα διηγηματογράφος στις ψυχές των ηρώων της και στο αίτημα της εσωτερικότητας που υιοθετούσε:

[...] *Είναι η κατ' εξοχήν ψυχολόγος. Αναλύει με τέχνην, με φυσικότητα, με παρατήρησιν σοφού τας ψυχάς των ηρωίδων της. Εισδύει εις την ζωήν, μελετά τους νόμους της, τους παραδόξους εν πολλοίς και αδίκους, ανιχνεύει, διερευνά, ανατέμνει. [...]*

Η ίδια η Π. Παπαδοπούλου, εξάλλου, εφάρμοσε στοιχεία της «ψυχολογικής μεθόδου»⁷⁷² στην κριτική προσέγγιση των έργων της Αλεξάνδρας: «[...] αναγινώσκομεν τα μεγάλα της έργα, [...] αναλύωμεν τα διηγήματά της και ψυχολογώμεν και ανατέμνωμεν τους ήρώας της, εις τα ποιήματά της, τας σκέψεις της, τα λογοτεχνήματά της [...]», συσχετίζοντας τους «ήρωες» των διηγημάτων με τον ψυχικό κόσμο της

⁷⁶⁹ Και άλλοι κριτικοί είχαν προσέξει την κοινωνική διάσταση του έργου της, σύμφωνα με τον Γ. Παπακώστα, ο οποίος σημειώνει ότι η Αλ. Παπαδοπούλου αναδείχθηκε «πνεύμα τολμηρό και πρωτοποριακό», αντλώντας την υπόθεση των έργων της από την κοινωνία της εποχής της, σε μια περίοδο που η ηθογραφία βρισκόταν σε ακμή. Βλ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 27 και 205-220.

⁷⁷⁰ Για τις απόψεις της Π. Παπαδοπούλου ως προς τη σύνδεση μορφής και περιεχομένου, βλ., στο παρόν κεφάλαιο, κυρίως, σ. 247-248, 265, 274-275 και 277-278.

⁷⁷¹ Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και άλλοι κριτικοί είχαν επίσης προσδώσει στην Αλ. Παπαδοπούλου τα χαρακτηριστικά της ειλικρινείας, της φυσικότητας καθώς και της σοφίας. Βλ., κυρίως, Γρηγορίου Ξενοπούλου, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Παναθήναια*, τ. 12, τχ. 135 (15 Μαΐου 1906), σ. 65-67. Επίσης, Α. Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», στο: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τ. Στ': 1880-1900*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 392-415.

⁷⁷² Η Π. Παπαδοπούλου θα ασχοληθεί συστηματικά με την Ψυχολογία και τις ψυχικές έρευνες. Βλ., σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 183, υποσημείωση 472.

δημιουργού, αφού μέσα από τα έργα της, όπως σημείωνε, μπορεί να μαντεύσει κανείς «την σπανίαν ψυχήν της», «την μεγαλοπρεπή τρικυμίαν του εσωτερικού κόσμου της». Πρόσεξε δε ιδιαίτερα τα έργα της «Η καρδιά και τα χείλη», «Η μεγάλη κωμωδός», «Στο Μοναστήρι» και «Χωρίς πηδάλιον»,⁷⁷³ διότι σε αυτά «προβάλλει εν όλη της τη λυρική μεγαλοπρεπεία η μεγάλη ψυχή της καλλιτέχνιδος».

Στο μελέτημά της αυτό,⁷⁷⁴ παρά το γεγονός ότι στο έργο της Αλ. Παπαδοπούλου εντόπιζε και «μικράς ατελείας», εξέφραζε την άποψη ότι με την πρόωρη απώλεια της Αλεξάνδρας η νεοελληνική φιλολογία απώλεσε «σπανίαν δημιουργικήν έμπνευσιν και ιδιοφυΐαν καθαρώς φιλολογικήν, την πρώτην Ελληνίδα διηγηματογράφον μας».

Δημήτρης Λιπέρτης

Η Παπαδοπούλου συμμετείχε ως ομιλήτρια στους εορτασμούς για τα εβδομηντάχρονα του Δημήτρη Λιπέρτη, και συγκεκριμένα σε τιμητική εκδήλωση για τον ποιητή που διοργάνωσε το αθλητικό σωματείο Α.Π.Ο.Ε.Λ. το 1935 στη Λευκωσία. Το κείμενο της ομιλίας αυτής δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ελευθερία*⁷⁷⁵ και μπορεί να θεωρηθεί ως μια αξιόλογη κριτική προσέγγιση στο έργο του Λιπέρτη.⁷⁷⁶

---

⁷⁷³ Η νουβέλα «Η καρδιά και τα χείλη» δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στον *Νεολόγο* Κωνσταντινουπόλεως το 1893 και η νουβέλα «Η μεγάλη κωμωδός», επίσης σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ανατολικός Κήρυξ* Κωνσταντινουπόλεως, το 1893. Το διήγημα «Στο μοναστήρι» δημοσιεύθηκε σε τρεις συνέχειες στο περιοδικό *Παναθήναια* το 1903 και ξαναδημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα των Κυριών* το 1909. Βλ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο...*, ό.π., σ. 138, 139 και 166, αντίστοιχα. Η Π. Παπαδοπούλου αναδημοσίευσε στις *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914, σ. 4) και τχ. 19 (14-28 Αυγούστου 1914), σ. 4, το διήγημα της Αλεξάνδρας «Υίος και κόρη», που είχε πρωτοδημοσιευθεί στην *Εικονογραφημένη Εστία* το 1894. Βλ. Παπακώστας, ό.π., σ. 148. Επίσης, δημοσίευσε το διήγημα «Η μεγάλη αντίζηλος» με την ένδειξη: «Εγράφη κατά τον ατυχή πόλεμον του '97», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 3. Το έργο αυτό, όπως και το τιτλοφορούμενο «Χωρίς πηδάλιον», το οποίο αναφέρει η Π. Παπαδοπούλου, δεν καταγράφονται στην εργογραφία της Αλ. Παπαδοπούλου, ούτε στην κατηγορία «ανεύρετα έργα» που περιέχει το βιβλίο του Παπακώστα.

⁷⁷⁴ Η Π. Παπαδοπούλου πιθανόν να είχε υπόψη της το κείμενο [Ελένη Σβορώνου;], «Το κύκνειον μίας διηγηματογράφου. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του έτους 1907*, τ. πρώτος, εκ του Ηγεμ.[ονικού] τυπογραφείου, εν Σάμω 1907, σ. 129-132.

⁷⁷⁵ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Μία εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Λιπέρτης ως ποιητής», *Ελευθερία*, φ. 2130 (17 Απριλίου 1935), σ. 4. Για την ίδια εκδήλωση, στην οποία μίλησαν εκπαιδευτικοί και λόγιοι (Ι. Καραγιαννάκης, Γ. Α. Μαρκίδης, Μ. Μαραγκός, Γ. Ηλιάδης, Λ. Φίλιππου, Κλ. Μεσολογγίτης, Σ. Χρίστης), βλ. Κώστας Λαβίθης, «Ο γιορτασμός της εβδομηκονταετηρίδος του ποιητή Λιπέρτη», *Χρόνος*, φ. 697 (18 Απριλίου 1935), σ. 3, «Ο εορτασμός της 70ετηρίδος του ποιητού Δημ. Λιπέρτη υπό του “Α.Π.Ο.Ε.Λ.” εις Λευκωσίαν, Πάφος, φ. 195 (18 Απριλίου 1935), σ. 2, και για παρόμοια εκδήλωση για τον Λιπέρτη στην Κερύνεια, βλ. “Πώς εορτάσθη η εβδομηκονταετηρίς του Λιπέρτη εις την Κερύνειαν”, *Κυπριακός Τύπος*, φ. 73 (23 Απριλίου 1935), σ. 4.

⁷⁷⁶ Βλ. Λιπέρτης Δημήτρης, *Απαντα*, τ. Α'-Β', εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1988 και για την κριτική γύρω από το έργο του, βλ. κυρίως, Παύλος Παρσκευάς, *Δημήτρης Λιπέρτης. Η ζωή και το έργο του*, εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1988, Κώστας Προυσής, Αντ. Ιντιάνος, «Η κριτική και ο Λιπέρτης», *Κυπριακά Γράμματα* τχ. 7-8 (15 Δεκεμβρίου 1934 – 1 Γενάρη 1935), σ. 238-243, τχ. 9 (15 Γενάρη 1935), σ. 287-291, τχ. 10 (1 Φλεβάρη 1935), σ. 317-325, και Άντης Περνάρης, «Δημήτριος Θ.

Σε αυτό το κείμενο αναφερόταν σε βασικά γνωρίσματα της λιπερτικής ποίησης, όπως ο ηθοπλαστικός και διδακτικός της χαρακτήρας, αφού χαρακτήριζε την ποίηση αυτή «ηθοπλαστική» και «παραινετική», και τον Λιπέρτη «απόστολον της ηθικής» και «ποιητήν-διδάσκαλον». Επίσης, εντόπιζε την κοινωνική της διάσταση, σημειώνοντας ότι στο επίκεντρό της βρίσκεται ο ζωντανός άνθρωπος και τα πάθη του και όχι η περιγραφή της φύσης. Σχολίασε, ακόμη, το στοιχείο της εντοπιότητας, θεωρώντας ότι ο ποιητής απέδωσε «τον γνήσιον τοπικόν τόνον και την κυπριακήν νοοτροπίαν» και ότι προσέγγισε με αγάπη τον κόσμο της υπαίθρου και με τους στίχους του «έχει τραγουδήσει όλας τας οικογενειακάς και ειδυλλιακάς σκηνάς». Έκανε λόγο για μια «γοητευμένην εκ του γήινου κάλλους» ποίηση, υπονοώντας την περιγραφική της δύναμη. Επιπλέον, σχολίαζε την απλότητα και την ειλικρίνειά της, που είναι καταστάλαγμα «πολλής σκέψεως και πολλής πείρας», επισημαίνοντας τη συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στον ψυχικό κόσμο του δημιουργού και στο έργο του («η απλή και ειλικρινής ψυχή του Λιπέρτη διαφαίνεται διά μέσου του στίχου του»). Είναι ενδιαφέρον το ότι επιχείρησε να παρουσιάσει και μορφικά γνωρίσματα της ποίησης αυτής, αναφερόμενη στη μετρική, στο «άδολον τεχνικόν αίσθημα» και στη χρήση «δεκαπεντασύλλαβου και άλλων μικτών μέτρων».

Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, ιδιαίτερη είναι η θέση που κατέχει η γυναίκα στη λιπερτική ποίηση ως πεθερά, σύζυγος, νύφη, ερωτευμένη κόρη, μητέρα και χήρα, παρατηρώντας ότι «το γυναικείον είδωλον είναι σεμνόν και επιβλητικόν» και ότι ο ποιητής προβάλλει «την σεμνήν αντίληψιν του ιδανικού τύπου της Γυναίκος».

Δεν παραλείπει να αναφερθεί και στον πρωτοφανή ενθουσιασμό με τον οποίο υποδέχθηκαν οι Κύπριοι τη διαλεκτική αυτή ποίηση, η οποία «δεν επάλαισεν διά να εξελιχθή, διότι δεν εγεννήθη μικρά διά να μεγαλώση· ενεφανίσθη ηνδρωμένη, μεστή και εγένετο ευθύς εξ αρχής αντικείμενον γενικής αγάπης και επιδοκιμασίας». Την παλλαϊκή τούτη αγάπη την απέδιδε στο γεγονός ότι η ποίηση αυτή προβάλλει την καλοσύνη και την εν γένει αρετή, καθώς ο ίδιος ο ποιητής υπήρξε «τίμιος εργάτης, αγωνιστής και βιοπαλαιστής και πολίτης χρηστός» και εντέλει «εορταστής των πνευματικών του επινικίων».⁷⁷⁷ Σε μια αποστροφή, μάλιστα, προς τον Λιπέρτη, ο οποίος παρευρισκόταν στην εκδήλωση, τον προσφώνησε ως εκλεκτό της Μοίρας και

Λιπέρτης, ο ποιητής της κυπριακής ψυχής», *Θέματα Κριτικής*, τχ. 3 (1967), σ. 98-109 [=Αντης Περνάρης, *Αναδρομές. Πρόσωπα και απόψεις*, Λευκωσία 1980, σ. 48-64].

⁷⁷⁷ «[...] καμία ποίησις και καμία αρετή εξ εκείνων τας οποίας ονομάζομεν διανοητικάς δεν θα ήτο ικανή να προκαλέση έναν παγκύπριον συναγερμόν, εάν αντέφασκε προς το είδωλον της καλοσύνης και της κυρίως αρετής, την οποίαν αξιούμεν παρά του τελείου ανθρώπου». Βλ. Παπαδοπούλου, «Μία εβδομηκονταετηρίς...», *ό.π.*

ευτυχί, διότι, όπως είπε, «η ζωή εχάρισεν εις σας τους διθυράμβους, τους οποίους εις άλλους έφερεν ο θάνατος. Δεν γνωρίσατε την χαράν της ικανοποιήσεως από τας νεκρολογίας». ⁷⁷⁸ Εντέλει, του ευχήθηκε «την αθανασίαν της μνήμης», όντας σίγουρη ότι το έργο του θα επιβίωνε στο πέραςμα του χρόνου.

Πολυξένη Λοϊζιάς

Η Πολυξένη Λοϊζιάς, υπήρξε μια πολυσχιδής προσωπικότητα του τέλους του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα: Εμβληματική μορφή στην ιστορία της κυπριακής εκπαίδευσης, λογοτέχνις με πληθωρικό έργο, «το πρώτο [...] γυναικείο όνομα που έχει και οφείλει να επιδείξει η τοπική μας λογοτεχνική γραμματολογία», σύμφωνα με τον κριτικό Αντώνη Ιντιάνο, ⁷⁷⁹ και ακόμη η πρώτη γυναίκα λαογράφος ⁷⁸⁰ και πρωτεργάτρια του φεμινιστικού κινήματος στο νησί. ⁷⁸¹ Η Παπαδοπούλου έγραψε δύο κείμενα για τη Λοϊζιάδα, στα οποία διασώζει αρκετά βιογραφικά στοιχεία γι' αυτήν και διατυπώνει εύστοχες κριτικές αποτιμήσεις για το φιλολογικό και λογοτεχνικό της έργο. ⁷⁸² Εξάλλου, στις *Εστιάδες* η ίδια δημοσίευσε ποιήματα και πεζά της Λοϊζιάδος και λαογραφικό υλικό που είχε συλλέξει, ⁷⁸³ επιθυμώντας να προβάλει Κυπρίους δημιουργούς, και μάλιστα γυναίκες συγγραφείς.

Στα δύο κείμενα που προαναφέρθηκαν, η νεαρή τότε Παπαδοπούλου εκφράζεται με θαυμασμό για τη γηραιότερη και καταξιωμένη ήδη Λοϊζιάδα, υπογραμμίζει το μεγάλο μορφωτικό και συγγραφικό της έργο και θεωρεί ότι και τα δύο συνιστούν εθνικό έργο, σε κρίσιμα για την Κύπρο χρόνια, στο τέλος της τουρκοκρατίας

---

⁷⁷⁸ Βασική αντίληψη της Παπαδοπούλου ήταν ότι οι αξιόλογες ποιητικές εμπνεύσεις, που είναι «υπέρτεροι της συγχρόνου αντιλήψεως», αναγνωρίζονται μετά τον βιολογικό θάνατο των δημιουργών τους. Βλ. σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα» σ. 150 και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 269-270.

⁷⁷⁹ Βλ. Αντ. Ιντιάνος, «Στοιχεία για τη βιογράφιση και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος (1855-), *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 63, ό.π., σ. 254.

⁷⁸⁰ Βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός – Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η γυναίκα της Κύπρου στα λαογραφικού ενδιαφέροντος κείμενα της Πολυξένης Λοϊζιάδος», στον τόμο *Πρακτικά Ε' Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας*, Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λεμεσός 2011, σ. 20-24.

⁷⁸¹ Για τη ζωή και το έργο της Λοϊζιάδος, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., Θεοδόσης Πυλαρινός, «Επιστολές για τη ζωή και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. XXXV (2009-2010), Λευκωσία 2010, σ. 253-307 και του ίδιου, *Εν εναλίη Κύπρω έσσετ' αιιδός. Μελετήματα για την Κυπριακή Λογοτεχνία*, εκδόσεις Αίπεια και Πάπυρος, Αθήνα 2011, σ. 125-172

⁷⁸² Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Οι χάλκεις της Κύπρου. Πολυξένη Λοϊζιάς», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 1-2, και της ίδιας, «Βιογραφικά σημειώσεις της ελλογίμου διευθυντριάς του Παρθεναγ.[ωγείου] Λεμεσού κας Πολυξένης Λοϊζιάδος», *Εστιάδες*, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 2, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 3, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2 και τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 2.

⁷⁸³ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες...*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π.

και στα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας. Προσέδιδε, μάλιστα, στο έργο αυτό τη σημασία ιερής αποστολής, αποκαλώντας την ίδια ως «την απόστολον της εις το σκότος της ξενοκρατίας σβεσθείσης πατρίου σοφίας». Θεωρούσε, ακόμη, ότι η Λοϊζιάς υπήρξε «η πρώτη γενομένη εργάτις τής εν Κύπρω προόδου του γυναικείου φύλου», καταβάλλοντας «υπέρ των ομοφύλων της ατρύτους κόπους» και αγωνιζόμενη με ενθουσιασμό και έμπνευση για τη γενικότερη κοινωνική και εθνική πρόοδο. Αναφέρεται και στη γνωριμία της με την Κ. Παρρέν και στη σχέση που διατηρούσε με την ηγήτιδα του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Ονομάζει, επίσης, τη Λοϊζιάδα «έρειαν και αληθή εστιάδα των Γραμμάτων», κάνοντας λόγο για «τα πεζά ή έμμετρα αυτής επίλεκτα πονήματα», τα οποία θεωρεί σπουδαία και επισημαίνει ότι έγιναν γνωστά σε ευρύτερο κύκλο. Τα συγκαταλέγει δε, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, στο μεγάλο εθνικό της έργο, αντιλαμβανόμενη ότι το λογοτεχνικό έργο της Λοϊζιάδος σε μεγάλο ποσοστό είχε διδακτικούς και εθνικούς στόχους. Παράλληλα, υπογραμμίζει το γεγονός ότι η Λοϊζιάς ήταν η γυναίκα που «μόνη και πρώτη εν Κύπρω» παρήγαγε έργο «εν μακρώ διαστήματι», υπονοώντας την πρόωμη και πρωτοποριακή ενασχόλησή της με τη λογοτεχνία –σε εποχή κατά την οποία η λογοτεχνική δραστηριότητα ήταν συμπληρωματική και δεν είχε αποκτήσει τη σημερινή αυτοτέλειά της– αλλά και τη συνεχή και για μακρό διάστημα εκδοτική παρουσία της στα κυπριακά Γράμματα, άποψη που συμπίπτει με τη θέση του κριτικού Αντώνη Ιντιάνου, που αναφέρθηκε πιο πάνω.⁷⁸⁴

Τα κείμενα της Λοϊζιάδος, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, φανερώνουν την άρτια μόρφωση που απέκτησε μετά τις σπουδές της στη Σμύρνη και στην Πόλη, και την ευρύτερη φιλοσοφική και φιλολογική παιδεία της. Αναφέρεται στη συνεχή και φιλότιμη προσπάθειά της για ενημέρωση και αυτομόρφωση, αφού «επεδόθη εις βαθυτάτας κατ' ιδίαν μελέτας αφειδώς δαπανώσα διά βιβλία, περιοδικά, συγγράμματα». Σημειώνει, ακόμη, ότι η Λοϊζιάς υπήρξε «γράφουσα και στιχουργούσα από της παιδικής ηλικίας» και δίνει την πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι κατά τα μαθητικά της χρόνια «τα ποιήματά της βρισκόνταν στο στόμα των συμμαθητριών της» «αλλά και λόγος αρκετός εγένετο περί αυτών εις ευρύν κύκλον, η δε εν Κωνσταντινουπόλει εκδιδόμενη έγκριτος εφημερίς “Θράκη” εις τα δημοσιεύματά της του 1877-1878, συγκαταλέγει σωρείαν εξ αυτών».⁷⁸⁵ Επισημαίνει την επιρροή που άσκησε στη ζωή και το έργο της η μεγάλη

---

⁷⁸⁴ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 298.

⁷⁸⁵ Θα ήταν ενδιαφέρουσα η αποδελτίωση των πρώιμων αυτών ποιητικών δοκιμών της Λοϊζιάδος. Για τη σχέση της Λοϊζιάδος με τη Σαπφώ Λεοντιάδα και για τα χρόνια των σπουδών της πρώτης στη

Κυπρία λογία και παιδαγωγός Σαπφώ Λεοντιάς, η οποία υπήρξε διδασκάλισσά της. Υπογραμμίζει δε το γεγονός ότι η Λοϊζιάς εκ φύσεως ήταν προορισμένη για ευρύτερη παιδαγωγική και φιλολογική δράση, την οποία αναγκάστηκε να περιορίσει στο στενό πλαίσιο του νησιού της, θέλοντας να παραγάγει, σε καιρούς χαλεπούς, μορφωτικό και εθνικό έργο στον τόπο της.

Αναφέρεται στα ποιητικά της έργα, που είναι «πολυάριθμα» και χαρακτηρίζονται από «χάριν» και «αφέλειαν». Με τη «χάριν» υπονοείται, μάλλον, η στιχουργική ευχέρεια της Λοϊζιάδος και με τη λέξη «αφέλεια» ίσως κάποια ευκολία που κάποτε γίνεται ατημελησία στη γλωσσική διατύπωσή της. Σημειώνει τα έμμετρα έργα της, το «Δραματικόν ειδύλλιον “Η Κύπρος δούλη”»,⁷⁸⁶ το «επικόν ποίημα “Ελένη Οικονόμου”»,⁷⁸⁷ το «Εγκόλπιον των Ελληνίδων»⁷⁸⁸ και την ποιητική της συλλογή *Τριδες*, που, όπως σημειώνει, «έτυχε πρώτου επαίνου στην Αθήνα». Προφανώς, η Παπαδοπούλου ήταν ενήμερη για τη βράβευση των *Τριδων*, του αμιγώς ποιητικού έργου της Λοϊζιάδος, κατά την Α΄ Κυπριακή Έκθεση που διεξήχθη με μεγάλη επιτυχία στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1901.⁷⁸⁹

Στη συνέχεια, επιχειρεί να ανιχνεύσει θεματικές του έργου της Λοϊζιάδος, σημειώνοντας ότι η «εμπνευσμένη διδάσκαλος» με την «γλυκύφθογγον λύραν» εμπνέεται «εκ της πληθούς των μαρτυριών της δυναστευομένης πατρίδος της, αντλούσα εκ της μυθικής τύχης της», εκφράζοντας σε «χρόνους χαλεπούς» με «ποιητικό σφρίγος» το «δεινώς δοκιμαζόμενον Εθνικόν αίσθημα». Επισημαίνει, λοιπόν, την εμπνευσή της από τις ιστορικές περιπέτειες και τα μαρτύρια της πατρίδας της και μάλιστα από εξέχουσες γυναίκες στην ιστορική πορεία του νησιού. Εντοπίζει τον βασικό πυρήνα της θεματολογίας των λογοτεχνικών κειμένων της Λοϊζιάδος, που είναι η «πατριωτική εμπνευση», ο «κυπροκεντρισμός» και η λατρεία προς τον γενέθλιο και ευρύτερα εθνικό χώρο, και το στοιχείο της εντοπιότητας, παράλληλα με την εξέχουσα παρουσία σε αυτά

Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 99-112.

⁷⁸⁶ Ο τίτλος του έργου είναι «Η Δούλη Κύπρος» (1890) και έχει ιστορική βάση, αφού αναφέρεται στην εποχή της κατοχής της Κύπρου από τους Λουζινιανούς. Βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 182-196.

⁷⁸⁷ Το ποίημα αυτό θα το συμπεριλάβει με μερικές αλλαγές στην ποιητική συλλογή της *Σπίθες του κυπριακού Ολύμπου*, που θα δημοσιεύσει μαζί με άλλο ποικίλο υλικό στο βιβλίο της *Κυπριακόν Λεύκομα*. Βλ. σχετικά, Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες...*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π., σ. 120-121.

⁷⁸⁸ Πρόκειται για το έργο της Λοϊζιάδος, *Επος εγκόλπιον των Ελληνίδων «Η ψυχή της Κύπρου»*. Βλ. σχετικά, Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 215-222.

⁷⁸⁹ Για τη βράβευση αυτή της Λοϊζιάδας από κριτική επιτροπή την οποία αποτελούσαν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Γ. Χατζηδάκης, Σπυρ. Λάμπρου, Ν. Πολίτης και οι λόγιοι Αντ. Μηλιαράκης και Αρ. Κουρτιδής, και γενικά για την ποιητική συλλογή *Τριδες*, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, ό.π., σ. 202-215.

της γυναίκας, ως μάνας, ως ηρωίδας, ως πολίτιδος κ.ά. Κατατάσσει δε το λογοτεχνικό της έργο στη χορεία των έργων που εκφράζουν την «Εθνική ψυχή» και πιστοποιούν την ενότητα του ελληνισμού στον χώρο της λογοτεχνίας.⁷⁹⁰ Εντοπίζει και έναν άλλο θεματικό άξονα στο έργο της Λοϊζιάδος, την αγάπη προς τη φύση, τη φυσιολατρία, καθώς αυτή «εστράφη μετά λατρείας προς την ωραιότητα της φύσεως».

Θεωρεί ότι το λογοτεχνικό έργο της Λοϊζιάδος συνδέεται, εκτός από την κυπριακή ιστορία, και με τη λαογραφία. Υπογραμμίζει το γεγονός ότι η Λεμεσιανή λογία αρεσκόταν στη συγκέντρωση δημόδους υλικού, το οποίο συχνά μεταποιούσε σε στίχους, αποδίδοντας τις εμπνεύσεις της με ποιητική δύναμη «διά του ακριβούς και ποιητικού αυτής καλάμου»: «Οπόση σοφία και οποιός θησαυρός ύλης και μελέτης επί των εθίμων ημών, αγνώστων ακόμη και εις ημάς αυτούς [...] οποία περίληψις αληθών τραγωδιών, οποιαι αφηγήσεις μαρτυρικών θανάτων και ηρωισμών Κυπρίων, ανδρών και γυναικών [...]». Η Παπαδοπούλου δεν θεωρεί άσχετη την «κυπροκεντρική» τάση που χαρακτηρίζει το λογοτεχνικό και λοιπό έργο της Λοϊζιάδος με το γεγονός ότι υπήρξε η πρώτη Κυπρία που έγραψε «Τοπογραφίαν της Κύπρου». Αναφέρεται, προφανώς, στο βιβλίο της *Πατριδογραφία Κύπρου* (1890), το οποίο ήταν μια ανανεωτική πρόταση συγκριτικά με τα δυσνόητα σχολικά βιβλία της εποχής, προσφέροντας με εποπτικό τρόπο γνώσεις για τη φυσική και πολιτική κατάσταση της πατρίδας της, ενώ τονίζεται, ταυτόχρονα, και η προσπάθεια της Λοϊζιάδος να προβάλει με διδακτικό τρόπο ηρωικά παραδείγματα γυναικών. Η Παπαδοπούλου είχε εντοπίσει, λοιπόν, τους διδακτικούς στόχους του βιβλίου αλλά και τους βασικούς θεματικούς του άξονες, όπως η πατρίδα και η γυναίκα.

Η ίδια πρόσεξε, επίσης, μερικά αυτοβιογραφικού χαρακτήρα βιωματικά ποιήματα της Λοϊζιάδος, όπως «Το παράπονο της αγάμου», στα οποία συγκινεί η έκφραση γνήσιου προσωπικού αισθήματος και η ειλικρινής εξομολογητική διάθεση. Σε αυτά διαβλέπει την έκφραση από την ποιήτρια της «εκουσίου ερημίας της ζωής της» με «ωραίαν και απλήν ομολογίαν» και «ειλικρινή εξομολόγησιν, απέριττον και πλήρη εκστάσεως».

Τέλος, είναι πεπεισμένη ότι το έργο της Λοϊζιάδος θα εκτιμηθεί από τους μεταγενέστερους. Όπως σημειώνει, «η δάφνη έπλεξεν εις την καν Λοϊζιάδα το καλλιστέφανον κόσμημά της και η ιστορία θα ομιλήση μίαν ημέραν ευγνωμόνως περί αυτής».

---

⁷⁹⁰ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 256-265.

Η κριτική παρέμβαση των *Εστιάδων*

Η έκδοση από την Παπαδοπούλου της εφημερίδας *Εστιάδες*, την οποία ονόμαζε «φιλολογικήν δεκαπενθήμερον εφημερίδα των Κυριών», και τα λογοτεχνικά κείμενα που επέλεξε να παρουσιάσει στις σελίδες της αποτελούσαν κριτική πράξη. Επιπλέον, τα σημειώματα, οι μελέτες και τα κριτικά κείμενα που δημοσίευσε η ίδια, φανερώνουν ότι ενδιαφερόταν να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πνευματικής ζωής του τόπου, αποσκοπώντας στο να φέρει σε επαφή το γυναικείο αναγνωστικό κοινό, προς το οποίο κυρίως απευθυνόταν, με μορφές της παγκόσμιας, ελλαδικής και κυπριακής λογοτεχνίας και διανόησης, και, παράλληλα, να ενθαρρύνει τη γυναικεία λογοτεχνική γραφή. Το τολμηρό για τα δεδομένα της εποχής εκδοτικό εγχείρημα των *Εστιάδων* πρέπει να θεωρηθεί ως προσπάθεια δραστηρικής παρέμβασης στην υποβαθμισμένη πνευματική κίνηση του νησιού στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα με κείμενα που αφορούσαν στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και την παιδαγωγική, καταθέτοντας, παράλληλα, και μια σοβαρή κριτική σκέψη, εκτός από την επαγγελματία του πρωτοποριακού για τα δεδομένα του νησιού φεμινισμού.⁷⁹¹

Η λογοτεχνία κατείχε σημαντική θέση στην εφημερίδα σε σχέση με άλλες κατηγορίες της ύλης. Τα λογοτεχνήματα, κυρίως τα έμμετρα ποιήματα και τα ποιήματα σε πεζό, δημοσιεύονταν συνήθως στις δύο πρώτες σελίδες και το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της σημασίας που τους προσέδιδε η συντάκτρια και εκδότρια, καθώς δεν θεωρούνταν ως συμπλήρωμα ή παραγέμισμα της ύλης. Με δεδομένο ότι την εποχή αυτή η ποίηση δύσκολα διεκδικούσε δική της στήλη σε εβδομαδιαίες εφημερίδες και τα πρώτα (ημι)λογοτεχνικά περιοδικά στο νησί θα εμφανισθούν γύρω στο 1920, είναι βαρύνουσας σημασίας η έμφαση στην ποίηση, που δίνεται στις *Εστιάδες*, και μάλιστα η δημοσίευση στις σελίδες τους βιβλιοκριτικών και άλλων λογοτεχνικών και κριτικών σημειωμάτων.⁷⁹² Ταυτόχρονα, Ευρωπαίοι ρομαντικοί, αισθητιστές και συμβολιστές, και ειδικότερα «βόρειοι λογοτέχνες», παρουσιάζονται στις σελίδες του εντύπου αυτού. Η δημοσίευση μεταφρασμένων αποσπασμάτων από το έργο *Τάδε έφη Ζαρατούστρα* του Nietzsche, στο πλαίσιο αξιολογής μελέτης της Παπαδοπούλου για τον Γερμανό φιλόσοφο, θα μπορούσε να θεωρηθεί μια από τις πρώτες προσπάθειες μετακένωσης των νιτσεϊκών ιδεών στον κυπριακό χώρο. Ενδιαφέροντα, επίσης, είναι και τα ανοίγματα

---

⁷⁹¹ Βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «*Εστιάδες...*» και «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 407-458 και 459-499, αντίστοιχα.

⁷⁹² Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 183.

που επιχείρησε η εκδότρια και διευθύντρια της εφημερίδας προς τη ρωσική λογοτεχνία.⁷⁹³

Όπως έχει αναφερθεί και πιο πάνω, η Παπαδοπούλου δεν δημοσίευσε κανένα ποίημα των Αθηναίων ρομαντικών στην εφημερίδα της, ενώ ασκούσε κάποτε και επιθετική κριτική προς τα ρομαντικά στιχουργήματα. Τα ποιήματα που [ανα]δημοσίευε αφορούσαν κυρίως ποιητές της «Γενιάς του '80», οι οποίοι, ως γνωστόν, είχαν επιφέρει σημαντική ανανέωση στον νεοελληνικό ποιητικό λόγο, καθώς η ποιητική τους τέχνη συνιστούσε την πρώτη αντίδραση στη ρητορικότητα και τον στόμφο των ρομαντικών, και ήταν αυτοί που αγκάλιασαν με θέρμη τη δημοτική γλώσσα. Επίσης, καλλιέργησαν όλες τις παραδοσιακές μετρικές μορφές, επιχειρώντας και τη ρυθμική ανανέωση και τον εμπλουτισμό του αυστηρά έμμετρου στίχου. Συγκεκριμένα, παρουσίασε τρία ποιήματα του Γεωργίου Δροσίνη, ανάμεσά τους το συμβολιστικό «Φθινόπωρον»,⁷⁹⁴ ένα του Γεωργίου Στρατήγη με τίτλο «Το κλεισμένο σπίτι»,⁷⁹⁵ δύο του Ιωάννη Πολέμη, «Αιματωμένα τριαντάφυλλα» και «Οι φτερούγες της τέχνης»,⁷⁹⁶ και δύο μικρά ποιήματα του Παλαμά, για τα οποία έγινε αναφορά πιο πάνω.⁷⁹⁷ Παρουσίασε και στίχους ποιητών που ήταν πιο προωθημένοι μορφικά και θεματικά, όπως του Μιλτιάδη Μαλακάση⁷⁹⁸ και του Κώστα Ουράνη,⁷⁹⁹ οι οποίοι κινούνται στη γραμμή του

---

⁷⁹³ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 311-319.

⁷⁹⁴ Βλ. Γ. Δροσίνη, «Φθινόπωρον», *Εστιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 2, «Το καλύβι», τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2 και «Αι πνιγμένας της λίμνης», «ειλημμένο», όπως σημειώνει η Παπαδοπούλου, «εκ της νέας συλλογής του κ. Γεωργ. Δροσίνη», με «στίχους αφιερωμένους εις τα θύματα του Αλή Πασά», τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2. Τα δύο πρώτα περιλαμβάνονται στην ποιητική συλλογή του Δροσίνη *Γαλήνη* (1902), η οποία θεωρήθηκε ως η συλλογή στην οποία ο ποιητής πετυχαίνει θεματική και τεχνική ανανέωση, υιοθετώντας έναν λυρικό και πιο εσωτερικό τόνο, και το τρίτο στη συλλογή *Πύρινη ρομφαία, Αλκωνίδες* (1921). Από τον Δροσίνη η Παπαδοπούλου δέχεται κάποιες επιρροές, όπως η παρουσία του ειδυλλιακού κόσμου του χωριού και της φύσης, ιδίως στο ποίημά της «Το νησί», *Ελευθερία*, φ. 478, ό.π.. Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 383-384.

⁷⁹⁵ Βλ. Γεωργίου Στρατήγη, «Το κλεισμένο σπίτι», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου-12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2. Το ποίημα αυτό είναι δημοσιευμένο στον τόμο: *Λύρα. Ανθολογία της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως*, υπό Ιωάννου Πολέμη, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, εν Αθήναις 1910, σ. 254.

⁷⁹⁶ Βλ. Ι. Πολέμη, «Οι φτερούγες της τέχνης» και «Αιματωμένα τριαντάφυλλα», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2 και τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 2.

⁷⁹⁷ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 290-291. Για τη «Γενιά του '80» βλ. ενδεικτικά, Γ. Βαλέτας, *Η γενιά του '80. Ο νεοελληνικός νατουραλισμός και οι αρχές της ηθογραφίας*, Αθήνα 1983, και Τάκης Καρβέλης, *Η Γενιά του 1880. Στα σταυροδρόμια του νεοελληνικού λόγου*, εκδόσεις Σαβάλλας, Αθήνα 2003.

⁷⁹⁸ Βλ. Μ. Μαλακάση, «Ο Αητός», *Εστιάδες*, τχ. 23 (14-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 2. Το ποίημα αυτό δεν περιλαμβάνεται στις έξι ποιητικές συλλογές που εκδόθηκαν από τον Μαλακάση ούτε στη μεταθανάτια «Τα Μεσολογγίτικα» με ποιήματα που ο ίδιος είχε επιλέξει από εκδομένες συλλογές. Παραπέμπει, πάντως στα ομόθεμα ποιήματά του «Αητός» και «Αετός» που δημοσιεύθηκαν στις συλλογές «Πεπρωμένα» και «Ασφόδελοι», αντίστοιχα. Ο Μαλακάσης θεωρείται ως «προάγγελος του μεσοπολεμικού συμβολισμού», που διακρίνεται για την ποιότητα και τη γνησιότητα του λυρισμού του, και ο οποίος άσκησε επιρροή σε ποιητές, όπως ο Κ. Καρυωτάκης. Βλ. Μιλτιάδης Μαλακάσης, *Ποιήματα*, εισαγωγή – φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακόστας, Σειρά «Επί τα ίχνη», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 30-31 και για τα προαναφερθέντα ποιήματα, στο ίδιο, σ. 391 και 377. Επίσης, Τάκης Καρβέλης,

(μετα)συμβολισμού και εκφράζουν ένα διαφορετικό ποιητικό ιδεώδες. Πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η Παπαδοπούλου βρισκόταν πιο κοντά στους συμβολιστές και όχι στο ποιητικό ιδεώδες του Παλαμά, παρά το γεγονός ότι εν πολλοίς η παλαμική ποίηση εφάπτεται της ποιητικής του Κ. Χατζόπουλου και των πρώτων συμβολιστών.⁸⁰⁰

Από τις *Εστιάδες* περνούν, επίσης, παλαιότεροι και σύγχρονοι ποιητές, που ταίριαζαν με τις λογοτεχνικές καταβολές της. Για παράδειγμα, παρουσιάζει δύο ποιήματα του Δημήτρη Βικέλα, τα οποία, σύμφωνα με την ίδια, είχαν γραφεί το 1865, με το σχόλιο ότι «φαίνονται εις ημάς ακόμη ωραιότερα, όταν υπολογίσωμεν ότι εγράφησαν εις εποχήν, καθ' ην η Νεοελληνική Φιλολογία μόλις ηνοιγέτο εις ανοικτούς ορίζοντας και ο στίχος και το νεοελληνικόν διήγημα εσημείωνον τα πρώτα των βήματα».⁸⁰¹ Υπαινίσσεται, προφανώς, ότι στην καρδιά του αθηναϊκού ρομαντισμού με τα ψυχρά καθαρευουσιάνικα στιχουργήματα αναφάνηκαν στίχοι στη δημοτική γλώσσα με άμεσο και πηγαίο αίσθημα, όπως αυτοί του Βικέλα. Επίσης, αναδημοσίευσε το ποίημα του ίδιου με τίτλο «Στίχοι».⁸⁰² Στις στήλες των *Εστιάδων* συναντάμε, ακόμη, στίχους του Κάλβου από τη *Λύρα*,⁸⁰³ το ποίημα του Μαρίνου Σιγούρου «Ο σοφός» και του Σπύρου Μαρτσούκα «Η επιστροφή από τον πόλεμον».⁸⁰⁴ Από την ξένη ποίηση (ανα)δημοσίευσε μετάφραση του ποιήματος «Νεκρό φίλι» της Ada Negri από τον Κ. Καιροφύλα,⁸⁰⁵ το πεζό ποίημα του Baudelaire με τίτλο «Σελήνης Χαρίσματα» και το ποίημα του Richerin «Η καρδιά της μάνας».⁸⁰⁶ Επίσης, πεζογραφικά έργα του Παύλου Νιρβάνα, της Ευγενίας Ζωγράφου, της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου κ.ά. Η εκδοτική

«Η ποίηση του Μαλακάση και η αντοχή της στον χρόνο», στο: *Δεύτερη ανάγνωση. Κριτικά κείμενα 1992-2000*, τ. Γ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2001, σ. 125-142.

⁷⁹⁹ Βλ. Ουράνη, «Η κερά της λίμνης», *Εστιάδες*, τχ. 36, *ό.π.* Ο Ουράνης είχε ήδη εκδώσει την ποιητική συλλογή *Spleen* (1912). Για το έργο του βλ., κυρίως, Λουκάς Κούσουλας, «Κώστας Ουράνης» στο: *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. 6, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα, 1993, σ. 316-363.

⁸⁰⁰ Έχουμε ήδη αναφερθεί στην κριτική στάση του Χατζόπουλου και άλλων ομοτέχνων του απέναντι στο έργο του Παλαμά. Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 291 και, επίσης, Φιλοκόπρου, *Η γενιά του Καρνωτάκη...*, *ό.π.*, σ. 217-223.

⁸⁰¹ Βλ. Δημήτρης Βικέλας, «Τι λέγει η θάλασσα», και του ίδιου, «Εις ξένην», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2, «Ποιητική στήλη». Το δεύτερο ποίημα συναναντάται στον τόμο: *Λύρα. Ανθολογία της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως...*, *ό.π.*, σ. 120 αλλά και στον τόμο: *Πανελλήνιος Ανθολογία ήτοι απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ελληνικών ποιημάτων υπό Δημητρίου Κοκκινάκη*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Α.Ζ., σ. 516.

⁸⁰² Βλ. Δ. Βικέλα, «Στίχοι», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2. Τον ίδιο τίτλο έχει και η ποιητική συλλογή του Βικέλα, που εξέδωσε στο Λονδίνο το 1962.

⁸⁰³ Βλ. Ανδρέου Κάλβου, *Η Λύρα*, *Εστιάδες*, τχ. 1, *ό.π.*

⁸⁰⁴ Βλ. Μαρίνου Σιγούρου, «Ο σοφός», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2 και Σ[πύρου] Μαρτσούκα «Η επιστροφή από τον πόλεμον», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2.

⁸⁰⁵ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 315-316.

⁸⁰⁶ Βλ., κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 312-313 και 315, αντίστοιχα.

προσπάθεια των *Εστιάδων* μπορεί να παραλληλισθεί ως προς το νέο που κόμισε στον χώρο των πνευματικών ιδεών με το πρωτοποριακό περιοδικό *Η Τέχνη* (1898-1899), του Κ. Χατζόπουλου.

Η Παπαδοπούλου επιθυμούσε να προβάλλει στην εφημερίδα της και γυναίκες συγγραφείς, θεωρώντας απαραίτητο το δικαίωμά τους στην έκφραση της ατομικότητάς τους μέσω της γραφής. Δημοσίευε ως επί το πλείστον επώνυμα λογοτεχνικά κείμενά τους, παρά τους περιορισμούς που υπήρχαν ακόμη και τότε, όσον αφορά στη σχέση των γυναικών με τη γραφή. Παρουσίασε κυρίως ποιήτριες που εμφανίσθηκαν γύρω στο 1900, όπως την Ελένη Σβορώνου (με τέσσερα ποιήματα),⁸⁰⁷ τη Μαρίκα Πίπιζα-Μαντζούνη (με ένα ποίημα),⁸⁰⁸ την Ελένη Σ. Λάμαρη (με ένα ποίημα)⁸⁰⁹ και την Ελένη Κομνηνού-Πλατανιά που υπέγραφε με τα ψευδώνυμα Σεμέλη Διός ή Ελένη η Σπαρτιάτις (με τρία έμμετρα ποιήματα και ένα ποίημα σε πεζό).⁸¹⁰ Ταυτόχρονα, επέλεξε να παρουσιάσει και ποιήματα, όπως το «Οι φτερούγες της τέχνης» του Ι. Πολέμη, τα οποία υμνούσαν τη γυναίκα ως πηγή έμπνευσης για τον ποιητή, πράγμα σύμφωνο με τις αρχές του αισθητισμού που υιοθετούσε.⁸¹¹ Ένα από τα βασικά, άλλωστε, αιτήματα των *Εστιάδων*, όπως δηλωνόταν ήδη από τις προγραμματικές δηλώσεις της εφημερίδας, ήταν να προβληθεί η λογοτεχνία και να ενθαρρυνθούν τα πρώτα φιλολογικά βήματα των γυναικών στο νησί.⁸¹² Στο πλαίσιο αυτό η Παπαδοπούλου, εκτός από τα έργα ανδρών λογοτεχνών, δημοσίευσε κείμενα μερικών από τις ελάχιστες Κυπρίες «γράφουσες» της εποχής, σε χρόνια κατά τα οποία η κυπριακή ποιητική και πεζογραφική παραγωγή γενικά αμφισβητείται ή

---

⁸⁰⁷ Βλ. Ελένη Σβορώνου, «Κρυφή ελπίδα», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2, «Γραμμένα», τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2, «Ο πλούτος και η φτώχεια», τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 2, και «Στην καμπάνα», τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 2.

⁸⁰⁸ Βλ. Μαρίκα Πίπιζα-Μαντζούνη, «Σε σένα», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2, και το ίδιο στην *Ποικίλη Στοά*, τ. 15, τχ. 1 (1912), σ. 229, και, επίσης, κατωτέρω, στο κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 501. Πάντως, η ποίηση της Πίπιζα κρινόταν ευνοϊκά από Κυπρίους κριτικούς της εποχής. Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 111-112.

⁸⁰⁹ Βλ. Ελένη Σ. Λάμαρη, «Ελεγεία. Πόθος», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2. Το ποίημα αυτό με μικρές διαφοροποιήσεις βρίσκεται δημοσιευμένο στη μοναδική συλλογή της Λάμαρη με τίτλο *Ποιήματα*, Τυπογραφείον «Νομικής», Εν Αθήναις 1911, κάτω από τον υπότιτλο «Ελεγείες», σ. 11. Πρόκειται για την ίδια ποιήτρια στην οποία αναφέρεται ο Κ. Καρυωτάκης στο ποίημά του «Τάφοι», που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Ελεγεία και σάτιρες*, εκδοτική εταιρεία «Αθηνά» Α. Ι. Ράλλης και Σία, Αθήναι 1927 [=Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ελεγεία και σάτιρες*, εκδόσεις Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1998, σ. 51].

⁸¹⁰ Βλ. Σεμέλη Διός [= Ελένη Κομνηνού-Πλατανιά], «Η απάτη» και της ίδιας, «Ελεγείον», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2 και τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 2, αντίστοιχα, επίσης, άτιτλο ποίημα από τη συλλογή της «Κυκλαμιάς», *Εστιάδες*, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 3 και Ελένης Κομνηνού-Πλατανιά, «Πεζό τραγούδι. Το πρώτο και στερνό φιλί σου», *Εστιάδες*, τχ. 33, ό.π.

⁸¹¹ Βλ. Ι. Πολέμη, «Οι φτερούγες της τέχνης», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2.

⁸¹² Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 437-440.

απορρίπτεται.⁸¹³ Ποιήματα και πεζογραφήματα του Σίμου Μενάρδου,⁸¹⁴ της Πολυξένης Λοϊζιάδος,⁸¹⁵ της Χαριτίνης Κουπά⁸¹⁶ και πολλά δικά της έμμετρα ποιήματα, ποιήματα σε πεζό, ποιητικά αφηγήματα, χρονογραφήματα, κριτικά σημειώματα και άλλα ποικίλου περιεχομένου κείμενα φιλοξενούνται στις *Εστιάδες*. Αφιέρωνε, επίσης, χώρο σε νέες κυπριακές εκδόσεις: ποιητικές συλλογές, ημερολόγια, εφημερίδες κ.ά. Αξιοσημείωτο είναι ότι η εφημερίδα της Παπαδοπούλου, εκτός από την προβολή γυναικών συγγραφέων,⁸¹⁷ παρουσιάζεται θετική απέναντι και σε «εναλλακτικές» μορφές ποιητικής έκφρασης σε πεζόμορφο λόγο, όπως το πεζό ποίημα.

Οι επιλογές της όσον αφορά στη λογοτεχνία και ειδικότερα στην πεζογραφία ήταν μελετημένες και εντάσσονταν στο πλαίσιο των λογοτεχνικών της προτιμήσεων αλλά και των στόχων της εφημερίδας της, που ήταν –εκτός από φιλολογικοί– και φεμινιστικοί.⁸¹⁸ Σε αρκετά διηγήματα γυναίκες είναι το υποκείμενο της λογοτεχνικής γραφής, ενώ κάποτε αναπτύσσονται κοινωνιστικές τάσεις και προβληματισμοί σε αυτά. Θίγεται η άθλια θέση της γυναίκας και φανερώνονται πτυχές της κοινωνικής

---

⁸¹³ Κριτικοί της εποχής έκαναν λόγο για υποβαθμισμένη λογοτεχνική κίνηση στο νησί. Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 48-49.

⁸¹⁴ Βλ. Σίμου Μενάρδου, «Βραδινά τραγούδια», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 2.

⁸¹⁵ Για τα πολυάριθμα λογοτεχνικά και άλλα κείμενα της Πολυξένης Λοϊζιάδος που δημοσιεύθηκαν στις *Εστιάδες*, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., σ. 1164-1169, 1107-1118, 1125-1130 και Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες*...», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π. Πρέπει, επιπρόσθετα, να αναφερθεί το ποίημα της Λοϊζιάδος «Εκτουρκισμού μάταια απόπειραι εν Κύπρω», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), που είχε συμπεριληφθεί αρχικά στην *Πατριδογραφία Κύπρου* και στις *Ίριδες* και αργότερα στο περιοδικό της *Παλλάδιον*. Σε πρώτη μορφή δημοσιεύεται στις *Εστιάδες* και η ποιητική σύνθεση της Λοϊζιάδος «Η ηρωίς Ελένη Οικονόμου η εκ του χωρίου Κοράκου της Σολέας εν Κύπρω», το οποίο θα βρει την τελική μορφή του με τον τίτλο «Σπίθες του κυπριακού Ολύμπου-Η ηρωίς Ελένη Οικονόμου η εκ του χωρίου Κοράκου της Σολέας εν Κύπρω. Ποίημα επικολυρικών» και θα συμπεριληφθεί στο βιβλίο της *Κυπριακόν Λεύκωμα*, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., σ. 378-381 και 713-731.

⁸¹⁶ Βλ. Χαριτίνης Κουπά, «Απροσδόκητος επάνοδος», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 2-3, της ίδιας, «Η φτωχούλα εργάτις», τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 2, και «Η γενναία Φρόσω», τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 4 και τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2.

⁸¹⁷ Ανθολογίες της εποχής, όπως για παράδειγμα, η *Λύρα. Ανθολογία της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως...*, ό.π., του Ι. Πολέμη, δεν περιλάμβαναν καμιά γυναίκα και επίσης, ήταν πολύ επιφυλακτικές ή και απορριπτικές απέναντι στις τολμηρές ή και καινοτόμες μορφολογικές επιλογές. Βλ., επίσης, Τέλλος Άγρας (επιμ.), *Οι Νέοι. Εκλογή από το έργο των νέων Ελλήνων ποιητών (1910-1920)*, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις, 1922, όπου από τους εβδομήντα συγγραφείς μόνο τέσσερεις γυναίκες ανθολογούνται.

⁸¹⁸ Χαρακτηριστικό για τους φεμινιστικούς του προσανατολισμούς, πέρα από το προγραμματικό κείμενο της Παπαδοπούλου, είναι και σχετικό κείμενο της Πολυξένης Λοϊζιάδος, που δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος των *Εστιάδων*: [...] Αναπνέομεν, ω άνδρες, τον αυτόν αέρα, γευόμεθα της αυτής τροφής, ανατρεφόμεθα υπό την αυτήν στέγην, διατελούμεν εν γένει φυσικώς υπό τας αυτάς της ζωής και του θανάτου συνθήκας. Διατί να χωριζόμεθα τόσοσ αποτόμως, όταν πρόκειται περί του μέσων της αναπτύξεως του τε σώματος και πνεύματος, καταδικαζόμεναι εις ψυχία τινά παιδείας και τέχνης ανωφελούς [...];» Βλ. Λαυσανία [=Πολυξένη Λοϊζιάς], «Η άγκυρα των ναυαγούντων εθνών», *Εστιάδες*, τχ. 1 (15-28 Νοεμβρίου 1913), σ. 2 και Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., σ. 1109.

υποκρισίας και αναληθισίας της εποχής.⁸¹⁹ Ενδεικτικοί είναι ακόμη και οι τίτλοι διηγημάτων ή μυθιστορημάτων που παρουσίασε στις *Εστιάδες*: «Η διήγησις της φυλακισμένης»,⁸²⁰ «Η μεγάλη αντίζηλος», «Υιός και κόρη»,⁸²¹ «Η φτωχούλα εργάτις», «Η γενναία Φρόσω»,⁸²² «Θηρεσία Μάρτσμοντ», «Λαύρα Βρίτζμαν. Οι πρόοδοι μιας τυφλοκωφαλάλου»⁸²³ κ.ά. Στα λογοτεχνικά αυτά κείμενα, εκτός από τη φτώχεια, την κοινωνική ανισότητα και τις ταξικές διακρίσεις, απασχολούν τις γυναίκες συγγραφείς θέματα όπως ο έρωτας, η αγάπη, ο γάμος, η καλλιτεχνική δημιουργία, η προίκα, η εργασία, η βιοπάλη, η εκμετάλλευση της γυναίκας, η καταπίεση που υφίσταται και ο υποβιβασμός της αξιοπρέπειάς της από την πατριαρχικά δομημένη κοινωνία, η ανάγκη υπέρβασης της δειλίας και των προλήψεων από την ίδια, που είναι καίριας σημασίας για τη διαμόρφωση της συνείδησης του φύλου. Οι ρεαλιστικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται σε κάποια από αυτά αναδεικνύουν εναργέστερα το θέμα της κοινωνικής υποβάθμισης της γυναίκας. Πρέπει, λοιπόν, να παρατηρηθεί ότι, παράλληλα με την τάση της εφημερίδας να προβάλλει επιφανείς γυναίκες από τον χώρο του μύθου, της ιστορίας και της σύγχρονης πραγματικότητας (βασιλίσσες, συγγραφείς, επιστήμονες κ.ά.), σύμφωνα με την παγιωμένη τακτική των γυναικείων εντύπων, ωστόσο δεν αγνοεί και τις γυναίκες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Η ίδια η Παπαδοπούλου, εξάλλου, σε φεμινιστικά κείμενά της εξέφραζε συχνά την αγωνία της για τη μειονεκτική θέση των γυναικών της λαϊκής τάξης, ενώ στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του γυναικείου σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», προέβη σε ενέργειες για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης.⁸²⁴

Ακολουθεί ένας πίνακας που δείχνει τις προτιμήσεις των *Εστιάδων* όσον αφορά στα διάφορα λογοτεχνικά είδη: υπερτερεί καθαρά η έμμετρη ποίηση, ακολουθούν σε

---

⁸¹⁹ Πρβλ. το κείμενο του Παλαμά, «Γυναικός μυθιστόρημα», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ'623, ό.π., όπου η αναφορά στο μυθιστόρημα η *Χειραφετημένη* της Καλλιρρόης Παρρέν και η διαπίστωση ότι η Παρρέν έχει συνεισφέρει «γενναίως» στην ανάπτυξη του κοινωνικού διηγήματος στην Ελλάδα και ότι «η συγγραφέας, πεζογράφος και πολεμίστρια, την τέχνην εκλέγουσα ως όργανον κοινωνικής ενεργείας και επιδράσεως, εμφυσά την πνοή της τέχνης σε μείζονα κοινωνικά ζητήματα της εποχής». Βλ. και τις παρόμοιες απόψεις του Γρ. Ξ[ενόπουλου] στο κείμενό του «Γράμματα, Τέχνη, Επιστήμη: Φιλολογία», *Παναθήναια*, τ. Γ', τχ. 35 (15 Μαρτίου 1902), σ. 354.

⁸²⁰ Βλ. Ευγενίας Ζωγράφου, «Η διήγησις της φυλακισμένης», *Εστιάδες*, τχ. 1 (15-28 Νοεμβρίου 1913), σ. 4, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4, και τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4.

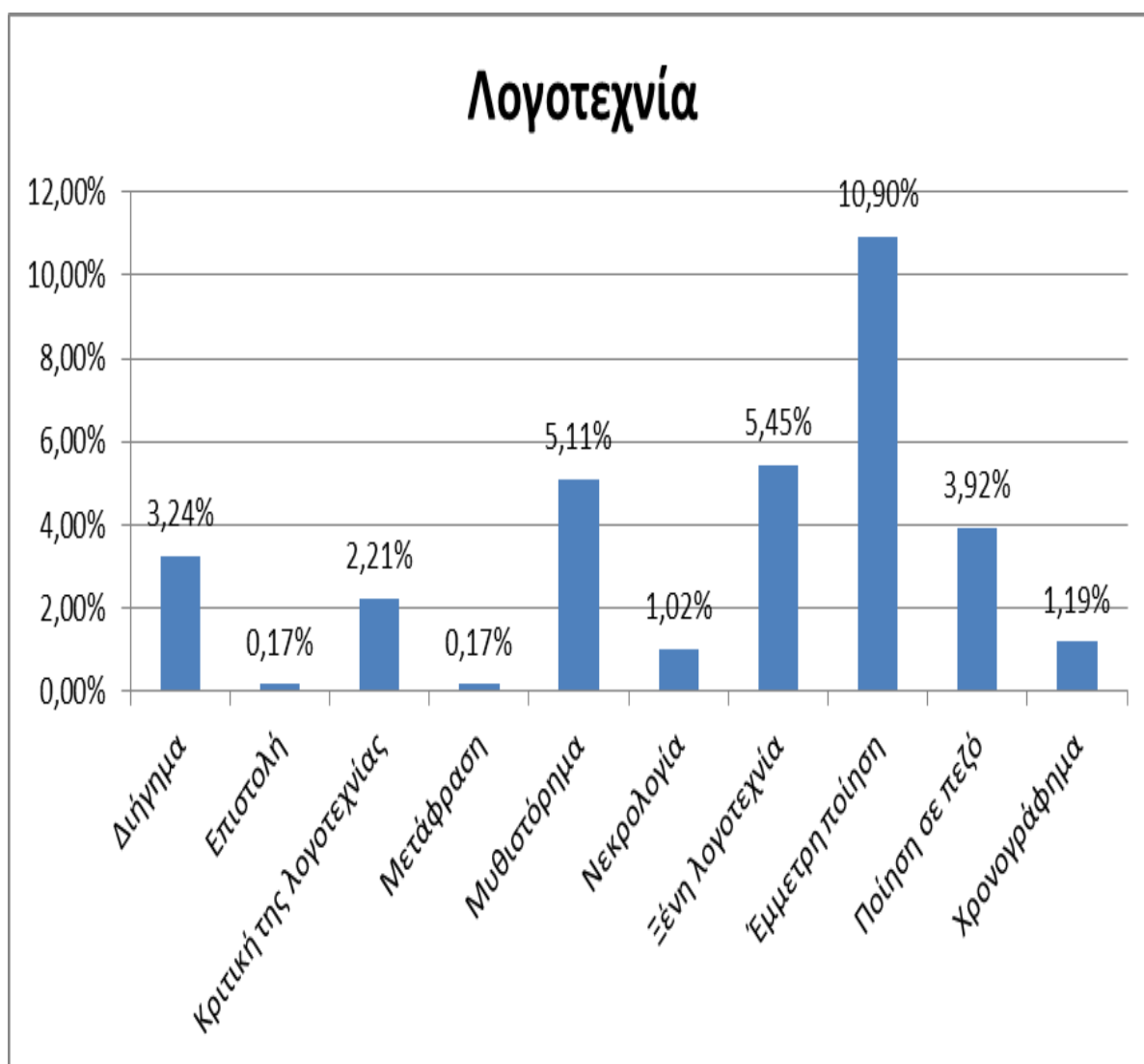
⁸²¹ Για τα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου που συναντώνται στις *Εστιάδες* ή για τα οποία γίνεται αναφορά, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 296.

⁸²² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 306.

⁸²³ Βλ. και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 316.

⁸²⁴ Βλ. για παράδειγμα, αναφορές στο θέμα αυτό σε διάφορα κείμενά της, αλλά και την εισαγωγική ομιλία της κατά την τελετή των εγκαίνιων της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου», όπου αναφερόταν σε έναν από τους στόχους του γυναικείου σωματείου, που ήταν «η γνωριμία και η σύνθεσις των γυναικών όλων των τάξεων». Βλ. κατωτέρω, τα κεφάλαια «*Εστιάδες...*» και «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 442-443 και 474- 475, 496, αντίστοιχα.

ψηλά ποσοστά το μυθιστόρημα, το διήγημα και το ποίημα σε πεζό, ενώ έντονη είναι και η παρουσία μεταφρασμένων κειμένων από την ξένη λογοτεχνία, είτε πρόκειται για αναδημοσιεύσεις είτε όχι. Αξιοσημείωτο είναι και το ποσοστό των κριτικών κειμένων, πράγμα ασύνηθες για τα έντυπα της εποχής. Σε μικρότερη κλίμακα υπάρχουν και άλλα λογοτεχνικά είδη, όπως το χρονογράφημα, η επιστολή και η νεκρολογία. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις κατηγορίες ύλης της εφημερίδας που παρουσιάζονται στον πίνακα ενδέχεται να υπάρχουν και αναπόφευκτες επικαλύψεις.

Η κριτική πορεία της Παπαδοπούλου, όπως και ευρύτερα η λογοτεχνική της δραστηριότητα, μάλλον ολοκληρώνεται γύρω στο 1920, αφού μετά από το έτος αυτό φαίνεται ότι αφοσιώθηκε στην Παιδαγωγική, τη Φιλοσοφία και την Ψυχολογία, και στα διοικητικά καθήκοντα που συνεπάγονταν οι μεγάλες θέσεις που απέκτησε στην

εκπαίδευση της Κύπρου και της Ελλάδας.⁸²⁵ Παρά το γεγονός ότι και στα επόμενα χρόνια υπάρχουν κριτικές αναφορές της σε πρόσωπα και πράγματα της λογοτεχνίας, κυρίως στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Μπερζόν* και σε διαλέξεις της, ωστόσο τα κριτικά κείμενά της εκλείπουν.

Βέβαια, η προσφορά της στην ισχνή μέχρι τότε κριτικογραφία στο νησί είναι αξιοπρόσεκτη. Με τα κριτικά κείμενα, τα σημειώματα και τις κριτικές αποτιμήσεις της, σημαντικά από άποψη μεθοδολογίας, αλλά και όσον αφορά στην πρόσληψη ευρωπαϊκών λογοτεχνικών και αισθητικών ρευμάτων και ιδεών, έφερε το κυπριακό αναγνωστικό κοινό σε επαφή με τη λογοτεχνία τόσο του ευρύτερου ελληνισμού όσο και της Ευρώπης και της Ρωσίας. Έδωσε δε δείγματα μιας κριτικής που απομακρυνόταν από τη δημοσιογραφική κριτική και είχε περισσότερες αξιώσεις.

Επιπλέον, η Παπαδοπούλου πίστευε στον κοινωνικό και παιδευτικό ρόλο της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής: διαλέξεις, «σπουδαστήρια», αναγνώσεις και αναλύσεις λογοτεχνικών κειμένων, λογοτεχνικοί διαγωνισμοί, λογοτεχνικά και κριτικά σημειώματα σε έντυπα της εποχής ήταν μερικές από τις πρωτοβουλίες που πήρε με στόχο να συμβάλει στην καλλιέργεια λογοτεχνικής συνείδησης και το άνοιγμα των πνευματικών οριζόντων στο νησί, καθώς η ίδια έμοιαζε να διαθέτει την ιδεολογία ενός ευαίσθητου κοινωνικού οραματιστή.

Η ιδιοσυγκρασία της Παπαδοπούλου ως κριτικού

Η Παπαδοπούλου διέθετε αξιοσημείωτη ευαισθησία, θαυμαστή οξυδέρκεια, αισθητική εμπειρία και ευρύτητα γνώσεων. Ήταν ταυτόχρονα κριτικός της λογοτεχνίας και λογοτέχνης, ένα άτομο με πολλές πνευματικές ανησυχίες, κριτική σκέψη και ενδιαφέρον για την τρέχουσα λογοτεχνική παραγωγή στην Κύπρο και στην Ελλάδα, ενώ επιχείρησε ανοίγματα και στην ξένη λογοτεχνία και διανόηση. Προσπάθησε να ασκήσει αντικειμενική κριτική, αφού οι αισθητικές αξιολογήσεις της δεν εξαρτώνταν μόνο από το προσωπικό της αισθητήριο, που είναι απαραίτητο για κάθε κριτικό, αλλά και από κάποιες γενικότερες αισθητικές αρχές. Πρέπει να προσεχθεί ότι, ενώ θεωρούσε σημαντική την εθνική διάσταση της λογοτεχνίας, ως έκφραση της εθνικής συνείδησης, όμως τόνιζε και άλλες διαστάσεις της λογοτεχνικής διαδικασίας, όπως η κοινωνική και η ατομική-προσωπική, προσλαμβάνοντας πρωτοποριακά για την εποχή αισθητικά

---

⁸²⁵ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο, «Η παιδαγωγός...», σ. 520-529 και 560-580.

ρεύματα και λογοτεχνικές τάσεις. Συνδύαζε την αισθητική με τη φιλοσοφία, καθώς διέθετε φιλοσοφική παιδεία, την υποκειμενική συγκίνηση με την αντικειμενική παρατήρηση, την ευαισθησία για τη μορφή με το ενδιαφέρον για το περιεχόμενο. Το ύφος και η γλώσσα του κριτικού της λόγου γοητεύουν, καθώς συχνά μοιάζει να αποτελεί και αυτός λογοτεχνική δημιουργία. Ρέπει προς την εκφραστική αοριστία, τη διάχυση, την εκζήτηση και υιοθετεί ένα ύφος που προσιδιάζει σε πεζό ποίημα: λόγος πληθωρικός, ευφραδής, περίκομπος με ρητορικά σχήματα και λυρισμό.

Τα κριτικά της κείμενα, όπως και τα λογοτεχνικά, είναι πρόσφορο πεδίο για να ανιχνευθούν ποικίλες και συχνά «αλληλοσυγκρουόμενες» προσλήψεις και επιδράσεις, και καταδεικνύουν τη συγκινητική εν πολλοίς προσπάθειά της να παρακολουθήσει τα λογοτεχνικά πράγματα του ευρύτερου ελληνισμού και της Ευρώπης από τη «μακρινή γωνιά» όπου ζούσε.

Εντέλει, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το κριτικό έργο της Περσεφόνης Παπαδοπούλου, που εκδηλώθηκε κατά τα έτη 1913-1917, αποτελεί ένα υπολογίσιμο επίτευγμα για την εποχή του και όχι μόνο, και ότι η ίδια υπήρξε η πρώτη γυναίκα στην Κύπρο και μια από τις ελάχιστες στον ελληνικό χώρο ευρύτερα που ασχολήθηκε με τη λογοτεχνική κριτική. Και τα πιο πάνω αποκτούν μεγαλύτερη αξία, αν ληφθεί υπόψη πως δημιούργησε το έργο της σε εποχή κατά την οποία η ενασχόληση με τη λογοτεχνία ήταν παραπληρωματική και όχι συστηματική, καθώς είναι γνωστό ότι οι πρώτοι Κύπριοι λογοτέχνες ήταν εκπαιδευτικοί και λόγιοι, εκδότες και δημοσιογράφοι ταυτόχρονα, και η λογοτεχνία στο νησί δεν είχε αποκτήσει ακόμη την αυτοτέλειά της, ενώ ειδικότερα η κριτικογραφία βρισκόταν σε σπαργανώδη μορφή.

Κεφάλαιο 7

ΤΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου ασχολήθηκε με τη λογοτεχνική μετάφραση από νεαρή ηλικία, ωστόσο το μεταφραστικό της έργο δεν είναι μεγάλο· είναι, βέβαια, ενδεικτικό των αναζητήσεών της στον χώρο της ξένης λογοτεχνίας αλλά και της επιθυμίας της να φέρει σε επαφή το κυπριακό αναγνωστικό κοινό με σημαντικούς ξένους συγγραφείς. Τα μεταφρασμένα κείμενα, όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, συνιστούν «αναπόσπαστο και ισότιμο τμήμα της λογοτεχνίας κάθε γλωσσικής κοινότητας».⁸²⁶ Η σχετικά πρόσφατη, εξάλλου, υλοποίηση της μεγαλεπήβολης πρόθεσης για σύνταξη ενός «Σχεδιάσματος Ιστορίας» της μεταφρασμένης στα ελληνικά ξένης λογοτεχνίας συμπληρώνει με ουσιαστικό τρόπο την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία χωρίς τη συμπερίληψη της μεταφρασμένης λογοτεχνίας είναι λειπή.⁸²⁷ Επιβάλλεται, επομένως, και το μεταφραστικό έργο της Παπαδοπούλου να αξιολογηθεί και να συμπεριληφθεί στο πλαίσιο της ευρύτερης λογοτεχνικής συνεισφοράς της.

Το πρώτο κείμενο που μετέφρασε, σε ηλικία είκοσι ετών, τιτλοφορείται «Η επάνοδος»· δεν σημειώνεται ο συγγραφέας του.⁸²⁸ Ακολούθησε, στις *Εστιάδες*, η μετάφραση αποσπασμάτων από το έργο *Κάρμεν Σίλβα* του Pierre Loti και ενός αποσπάσματος από το έργο της Σίλβα *Les Pensées d'une reine*,⁸²⁹ επίσης, του

---

⁸²⁶ Βλ. Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία, δική μας και ξένη», *Το Βήμα*, 28 Νοεμβρίου 1993. Για τη μετάφραση, βλ., επίσης, Βασίλης Κουτσιβίτης, *Θεωρία της μετάφρασης*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, Νάσος Βαγενάς, *Ποίηση και μετάφραση*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1989 και Τάκης Καγιαλής, «Εθνική λογοτεχνία, συγκριτική φιλολογία και οι λογοτεχνικές μεταφράσεις», στο: «*Ισχυρές*»-«*ασθενείς*» γλώσσες στη Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1996.

⁸²⁷ Βλ. Κ. Γ. Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας, 19^{ος}-21^{ος} αι.*, αυτοτελείς εκδόσεις, τ. Α', (1801-1900), ΣΩΒ, Αθήνα 2006, και ειδικότερα «Προοιμιακά», σ. θ, και τ. Β', (1901-1950), ΣΩΒ, Αθήνα 2013.

⁸²⁸ Βλ. Τρις [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], [Ανωνύμου], «Η επάνοδος», *Σαλαμίς*, φ. 132 (24 Δεκεμβρίου 1909 / 6 Ιανουαρίου 1910), σ. 1-2.

⁸²⁹ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Φιλολογούσα βασίλισσα [Κάρμεν Σίλβα]», όπου εγκιβωτίζονται αποσπάσματα από το έργο *Κάρμεν Σίλβα* του Pierre Loti και απόσπασμα από το έργο της Σίλβα *Les Pensées d'une reine*, *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1-2 (Βλ., σχετικά, Pierre Loti, *Carmen Sylva, and sketches from the Orient*, The Macmillan Company, New York 1912 και *Carmen Sylva [Elisabeth, Reine], Les Pensées d'une reine, Paris, 1882*).

διηγήματος «Ο βιολιστής» (αωνύμου).⁸³⁰ Η ίδια έδωσε, επίσης, μεταφράσεις των διηγημάτων του Anton Chekhov «Ο επισκέπτης»⁸³¹ και «Μία τρομερή νύχτα»⁸³² και απόσπασμα έργου του Anatole France.⁸³³ Στη συνέχεια δημοσίευσε στην εφημερίδα *Ελευθερία* μεταφράσεις από τα γαλλικά των διηγημάτων του Guy de Maupassant «Το σεληνόφως», «Το καυσόξυλον» και «Ορλά».⁸³⁴ Αργότερα, μετέφρασε απόσπασμα από το «Τραγούδι των κέδρων του Λιβάνου προς το θείον» του Alphonse de Lamartine,⁸³⁵ και το μυθιστόρημα του Marcel Prévost *Σκλάβοι της μοίρας*.⁸³⁶ Η μετάφραση του πεζού ποιήματος του Charle Baudelaire «Σελήνης χαρίσματα»,⁸³⁷ που έχει παλαιότερα αποδοθεί με επιφύλαξη στην Παπαδοπούλου,⁸³⁸ δεν είναι δική της, αλλά είναι αναδημοσίευση από το περιοδικό *Εβδομάς*.⁸³⁹ Ωστόσο, φαίνεται ότι είναι το πρώτο ποίημα του Baudelaire που δημοσιεύθηκε σε κυπριακό έντυπο. Μεταφράσεις πεζών

---

⁸³⁰ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], Αωνύμου, «“Ο βιολιστής” (εκ του Γαλλικού)», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 4.

⁸³¹ Βλ. [Anton Chekhov], «Χριστουγεννιάτικον διήγημα. “Ο επισκέπτης”, κατά μετάφρασιν εκ του γαλλικού υπό της δεσποινίδος Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 555 (24 Δεκεμβρίου 1916 / 6 Ιανουαρίου 1917), σ. 5.

⁸³² Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι εξηγήσεις των ανοήτων φόβων», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 4, όπου εγκιβωτίζεται το διήγημα του Chekhov «Μία τρομερή νύχτα» (1884), χωρίς να αναφέρεται ο τίτλος. Το ίδιο διήγημα με τίτλο «Ρωσική φιλολογία. Μία απαίσια νύκτα, Α. Τσέχοφ», μεταφράστηκε από τη Νίτσα Κ. Μανιάκη στο περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησης*, έτ. Στ', τχ. 66 (Απρίλιος 1913), σ. 88.

⁸³³ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Τηλεπάθεια και όνειρα», *Εστιάδες*, τχ. 21, ό.π., όπου και απόσπασμα έργου του Anatole France, του οποίου δεν αναγράφεται ο τίτλος.

⁸³⁴ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «“Το σεληνόφως” υπό Γκυ-Δε-Μωπασσάν», *Ελευθερία*, φ. 512 (27 Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1916), σ. 6 και «“Το καυσόξυλον” υπό Γκυ-Δε-Μωπασσάν», φ. 527 (28 Μαΐου / 10 Ιουνίου 1916), σ. 6 και «“Ορλά” υπό Γκυ-Δε-Μωπασσάν, κατά μετάφρασιν της λογίας δεσποινίδος Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Ελευθερία*, φ. 553 (10/23 Δεκεμβρίου 1916), σ. 6.

⁸³⁵ Π. Α. Παπαδοπούλου, Α. Lamartine, «Τραγούδι των κέδρων του Λιβάνου προς το θείον» (απόσπασμα), *Ένωσις*, φ. 221 (29 Απριλίου 1921), σ. 3.

⁸³⁶ Π. Α. Παπαδοπούλου, Marcel Prévost, *Σκλάβοι της μοίρας*, Λευκωσία 1919 και, σχετικά, *Σάλπιγξ*, φ. 1845 (20 Μαΐου 1919), σ. 5, «Μικρά χρονικά»[αγγελία]. Για μερικές από τις μεταφράσεις της Παπαδοπούλου, που αναφέρθηκαν, βλ. και Λευτέρη Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του μείζονος ελληνισμού. Μικρασία – Κύπρος – Αίγυπτος 1880-1930, βιβλιογραφική μελέτη*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 79, 1908/2.46, σ. 137, 1914/4.4, σ. 148, 1916/2.25, σ. 149, 1916/2.47, σ. 159, 1917/2.133, /σ. 185, 1921/1.15 και σ. 249, 1919/A228, και Σταυρίδης-Παπαλεοντίου-Παύλου, *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 315.

⁸³⁷ Βλ. Ch[arles] Baudelaire, «Σελήνης Χαρίσματα», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2 και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 319.

⁸³⁸ Βλ. Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις...*, ό.π., σ. 133, 1914/1.34.

⁸³⁹ Βλ. Βλ. Χ. Δ. [Χ. Δαραλέξης], Ch[arles] Baudelaire, «“Σελήνης χαρίσματα” – Τα πεζά ποιήματα...», *Παναθήναια*, τ. 10, τχ. 115-116 (15-31 Ιουλίου 1905), σ. 196. [Η πληροφορία αυτή μου δόθηκε από τον Λ. Παπαλεοντίου]. Οι πρώτες μεταφράσεις του συγκεκριμένου ποιήματος του Baudelaire στην Ελλάδα έγιναν από τον Νικόλαο Επισκοπόπουλο (βλ. Νικόλαος Επισκοπόπουλος, «Τα χαρίσματα της Σελήνης», *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κωνστ.[αντίνου] Σκόκου, 1896, σ. 226-229) και από τον Περικλή Γιαννόπουλο στο *Μικρόν Άστρ* (εβδομαδιαίο παράρτημα της εφ. *Το Άστρ*), φ. 3243 (21 Νοεμβρίου 1899), σ. 2, με τίτλο «Χάρες του φεγγαριού» και το ψευδώνυμο «Λωτός» (βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλης, *Ελληνική Βιβλιογραφία: Κ. Μπωντλαίρ (Charles Baudelaire)*, Τυπογραφείο Σεργιάδη, Αθήνα 1956, σ. 18, Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού...*, ό.π., σ. 222, σημ. 2 και Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 593). Για τις μεταφράσεις στα ελληνικά έργων του Baudelaire βλ. Κατσίμπαλη, *Ελληνική βιβλιογραφία: Κ. Μπωντλαίρ...*, ό.π., και Αντωνία Κατσιαντώνη-Πίστα, «Ελληνική βιβλιογραφία Κ. Μπωντλαίρ (1956-1970)», *Διαγώνιος*, τχ. 14 (Μάιος-Αύγουστος 1976), σ. 186-198.

ποιημάτων του Γάλλου ποιητή θα παρουσιασθούν ξανά στην Κύπρο αρκετά αργότερα, μέσα στη δεκαετία του 1920.⁸⁴⁰

Η λογοτεχνική μετάφραση συνιστά από μόνη της κριτική πράξη, καθώς δηλώνεται η προτίμηση του μεταφραστή σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη, δημιουργούς και λογοτεχνικά κινήματα ή τεχνοτροπίες. Οι μεταφραστικές επιλογές της Παπαδοπούλου συνάδουν γενικά με τις λογοτεχνικές καταβολές της, που αναφέρονται κυρίως στον ευρύτερο χώρο του ρομαντισμού και του συμβολισμού, ενώ πραγματοποίησε και ανοίγματα προς τη ρεαλιστική πεζογραφία. Είναι εμφανής η προτίμησή της σε έργα πεζογραφικά, κάτι που έχει να κάνει με τις αντικειμενικές δυσκολίες της μεταφοράς ενός ποιητικού κειμένου σε μια άλλη γλώσσα αλλά και με τις προτιμήσεις του αναγνωστικού κοινού. Το ότι μετέφρασε, κυρίως, κείμενα από τη γαλλική ή γαλλόφωνη λογοτεχνία δεν είναι άσχετο με την πολύ καλή γνώση της γαλλικής γλώσσας που διέθετε, αλλά και με τη γενικότερη μεταφραστική τάση της εποχής. Η γαλλική και γενικά η γαλλόφωνη λογοτεχνία κυριαρχούσαν στις επιλογές των Ελλήνων μεταφραστών την περίοδο 1880-1930 και η μεταφρασμένη πεζογραφία υπερέτερουσε αριθμητικά σε σχέση με την ποίηση.⁸⁴¹

Η μετάφραση αποσπάσματος από έργο του Lamartine εντάσσεται στις αναζητήσεις της στον χώρο του ρομαντισμού και των συναφών λογοτεχνικών τάσεων, και στη μεγάλη φήμη του ποιητή της «Λίμνης» στην Ελλάδα. Η επιλογή του Maupassant, ενός συγγραφέα ρεαλιστικών κατευθύνσεων, έχει να κάνει με τη διεθνή αναγνώριση που ετύγχανε ο Γάλλος συγγραφέας, αλλά και με την «ψυχολογική διερεύνηση» που η ίδια αναζητούσε σε έργα της πεζογραφίας, ένα από τα κυριότερα γνωρίσματα του έργου του Maupassant, το όνομα του οποίου, εξάλλου, παρουσιαζόταν με αρκετή συχνότητα στις μεταφράσεις της εποχής αυτής στον ελληνικό χώρο.⁸⁴² Ο Anatole France, ένας επίσης αρκετά μεταφρασμένος συγγραφέας,⁸⁴³ επιλέγεται από την Παπαδοπούλου, μάλλον, για τους κοινωνικούς προβληματισμούς που εξέφραζε στα

---

⁸⁴⁰ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 314-315.

⁸⁴¹ Βλ. Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις...*, ό.π., σ. 17-19, του ίδιου, «Κυπριακές λογοτεχνικές μεταφράσεις (1880-1925). Βιβλιογραφική καταγραφή (συμπλήρωμα)», *Νέα Εποχή* 4/215 (1992), σ. 50-57, και Λευτέρης Παπαλεοντίου – Χρίστος Χατζηαθανασίου, «Κυπριακές λογοτεχνικές μεταφράσεις (1880-1925). Βιβλιογραφική καταγραφή», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής*, τχ. 3 (1991), σ. 67-123. Για τη «γεωγραφία» της γλώσσας - πηγής των ελληνικών μεταφρασμένων (1801-1950) και για την ειδολογία τους, βλ. Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων...*, τ. Α', ό.π., και τ. Β', ό.π., σ. κα'-κδ' και ιη'-κβ', αντίστοιχα, και του ίδιου, *Διασταυρώσεις: Μελέτες για τον Ιθ' & Κ' αι αιώνα*, εκδόσεις Χατζηνικολής, Αθήνα 1988, σ. 17-30.

⁸⁴² Βλ. Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις...*, ό.π., σ. 17 και 19 και Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων...*, τ. Β', ό.π., σ. κε' και κθ'-λ'.

⁸⁴³ Βλ. Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων...*, τ. Β', ό.π., σ. κε'.

έργα του και για το περιεχόμενο του συγκεκριμένου διηγήματός του. Η επιλογή του Chekhov συνδέεται με το αίτημα για «ανατομία» της ανθρώπινης ψυχής και της «φτιασιδωμένης κοινωνίας» αλλά και με τη ροϊκότητα και την αίσθηση φθοράς που χαρακτηρίζουν το έργο του, στοιχεία που συμφωνούν με σχετικές κριτικές απόψεις της Παπαδοπούλου.⁸⁴⁴ Εξάλλου, το χρονικό αυτό διάστημα, όπως έχει διαπιστωθεί, οι κοινωνικές και ιδεολογικές ανάγκες συνετέλεσαν στην αύξηση των μεταφρασμένων έργων από τη ρωσική λογοτεχνία.⁸⁴⁵

Οι μεταφραστικές επιλογές της επηρεάζονται –εκτός από τις λογοτεχνικές προτιμήσεις της– και από τις αναζητήσεις της στον χώρο του φεμινισμού. Για παράδειγμα, η μετάφραση αποσπασμάτων από το έργο του Pierre Loti, που αναφέρεται στη λογία βασίλισσα της Ρουμανίας Ελισάβετ (Κάρμεν Σίλβα), και ενός αποσπάσματος από το έργο της Σίλβα *Les Pensées d' une reine*, όπως επίσης και ενός προχωρημένου ως προς τις φεμινιστικές του θέσεις αποσπάσματος με τίτλο «Η ώριμος γυνή» από το βιβλίο *Idées anti-proudhoniennes sur l'amour, la femme et le mariage* της Γαλλίδας συγγραφέως και φεμινίστριας Juliette Adam-Lambert⁸⁴⁶ συνδέεται με έναν από τους βασικούς στόχους της φεμινιστικής στοχοθεσίας της, που ήταν η προβολή γυναικών ως προτύπων που ξεπερνούσαν τα στερεότυπα και διεκδικούσαν το δικαίωμα στην έκφραση της ατομικότητάς τους μέσω της συγγραφής.⁸⁴⁷ Στο πλαίσιο αυτό στοχευμένα παρουσιάζει μεταφρασμένα κείμενα, όπου οι γυναίκες αποτελούν τα υποκείμενα αλλά και τα αντικείμενα της λογοτεχνικής γραφής (Carmen Silva, Ada Negri, Juliette Adam-Lambert κ.ά., *Θηρεσία Μάρσμοντ, Λάυρα Βρίτζμαν* κ.ά.).

Όσον αφορά στη γλώσσα των μεταφραστικών κειμένων της, πρέπει να σημειωθεί ότι αυτά είναι γραμμένα σε λόγια καθαρεύουσα, όπου συνυπάρχουν τύποι της απλής καθαρεύουσας, αρχαϊκοί αλλά και δημοτικοί. Η γλώσσα ρέει αβίαστα, ενώ οι χαρακτήρες και η ψυχοσύνθεσή τους αποδίδονται με δύναμη και ζωντάνια. Γενικά, οι μεταφράσεις της παρουσιάζουν την ίδια μορφική επιμέλεια που χαρακτήριζε και τα πεζόμορφα και πεζογραφικά κείμενά της.

---

⁸⁴⁴ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 223-224.

⁸⁴⁵ Βλ. Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων...*, τ. Β', ό.π., σ. κς'-κη'.

⁸⁴⁶ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Τι λέγουν οι ξένοι. Ιουλιέττα Αδάμ», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2. Βλ. Juliette La Messine [Lambert], *Idées anti-proudhoniennes sur l'amour, la femme et le mariage*, A. Taride, Paris 1858. Για τη Lambert και το έργο της, βλ. τα κεφάλαια «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 326 και «Εστιάδες...», σ. 434-435, αντίστοιχα, και, επίσης, τη μονογραφία, Winifred Stephens, *Madame Adam. La grande française from Louis Philippe until 1917*, Chapman and Hall, Λονδίνο 1917.

⁸⁴⁷ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 437-440.

Η Κυπρία λογία, εκτός από δικές της λογοτεχνικές μεταφράσεις, παρουσίασε στις *Εστιάδες* και μεταφρασμένα κείμενα τρίτων από την ξένη λογοτεχνία και διάνοξη, σε κάποια από τα οποία δεν σημειώνεται το όνομα του συγγραφέα ή/και του μεταφραστή. Οι μεταφράσεις αυτές είναι οι ακόλουθες: το ποίημα του Jean Richerpin «Η καρδιά της μάνας»,⁸⁴⁸ δύο διάλογοι από τα *Μικρά ηθικά έργα (Operette Morali)* του Giacomo Leopardi⁸⁴⁹ και ένα απόσπασμα από τους *Στοχασμούς* του ίδιου συγγραφέα,⁸⁵⁰ μικρά παραθέματα από τον Victor Hugo («Γαλήνη και νέφη»),⁸⁵¹ από τον François-René de Chateaubriand,⁸⁵² τον Alfred de Musset και τον Jean-Jacques Rousseau,⁸⁵³ το κείμενο «Ο καθρέφτης» του Frédéric Mistral,⁸⁵⁴ και αποσπάσματα από το έργο του Oscar Wilde *Ο Κριτικός ως Δημιουργός*.⁸⁵⁵ Παρουσίασε, ακόμη, στις *Εστιάδες* ένα απόσπασμα από αυτοβιογραφικό έργο του Tolstoy,⁸⁵⁶ πεζό ποίημα του Charle Baudelaire από τη συλλογή *Petits Poèmes en prose* (ή *Le Spleen de Paris*),⁸⁵⁷ καθώς και αποσπάσματα από κείμενο του Maurice Maeterlinck⁸⁵⁸ και του Fedor Sologub.⁸⁵⁹ Δημοσίευσε, επίσης, ένα ποίημα της Ada Negri με τίτλο «Νεκρό φίλι», σε μετάφραση

⁸⁴⁸ Βλ. Ρισπάλ, «Η καρδιά της μάνας», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2. Η μετάφραση αυτή ανήκει στον Άγγελο Βλάχο, παρόλο που δεν σημειώνεται ο μεταφραστής.

⁸⁴⁹ Βλ. «Λεοπάρδη, “Διάλογος ενός πωλητού ημερολογίων μ’ έναν περαστικόν”» και «“Διάλογος μιας φύσεως και μιας ψυχής”», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 2-3 και τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 3, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 3, τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 2 και τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 3, αντίστοιχα. Βλ., σχετικά με τις μεταφράσεις των πιο πάνω, Λεοπάρδη, *Ηθικά έργα*, μεταφρασεις Αρίστ. Καμπάνη, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1912 [=Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων...*, ό.π., τ. Β’, σ. 55, λήμμα 225] και Φοίβος Β. Γκικόπουλος, «Bibliografia leopardiana in lingua greca», *Studi leopardiani: Quaderni di filologia e critica leopardiana* 8 (1996), σ. 12.

⁸⁵⁰ Βλ. «Στοχασμοί, Λεοπάρδη», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2.

⁸⁵¹ Βλ. Ουγκώ, «Γαλήνη και νέφη», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 5.

⁸⁵² Βλ. «Σκέψεις περί γυναικός [Σατωβριάνδ]», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 4.

⁸⁵³ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Σκέψεις και γνώμαι», *Εστιάδες*, τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2.

⁸⁵⁴ Βλ. «“Ο καθρέφτης” (Μια αποστροφή προς την κόρην, του Φρειδερίκου Μιστράλ)», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.

⁸⁵⁵ Βλ. «Σκέψεις Ουάιλντ», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 4. Βλ. σχετικά και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ.194.

⁸⁵⁶ Βλ. Παρατηρητική, εν Λευκωσία, «Το τακτ [γρ. τρακ] και οι σπουδαίοι», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2, όπου εγκιβωτίζεται το απόσπασμα από έργο του Tolstoy. Για τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Ρώσου συγγραφέα, βλ. Λέων Τολστόι, *Παιδικά-εφηβικά χρόνια*, μτφρ. Βασίλης Ντινόπουλος, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1995, του ίδιου, «Μια εξομολόγηση», μτφρ. Ματθαίος Βελούδος, εκδόσεις Printa, χ.τ. 2000, και *Η ζωή μου*, εκδόσεις Θεωρία, χ.τ. 1985.

⁸⁵⁷ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 312-313.

⁸⁵⁸ Βλ. [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Εκ του κόσμου των γραμμάτων [Μαυρίκιος Μαίτερλιγκ]», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π., όπου εγκιβωτίζει απόσπασμα έργου του, που αναφέρεται στην ευτυχία. Για τις μεταφράσεις του γαλλόφωνου Βέλγου ποιητή στην Ελλάδα, βλ. Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, «Μεταφράσεις και μεταφραστές των θεατρικών έργων του Maurice Maeterlinck στην Ελλάδα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΛΓ’ (2000-2001), σ. 207-218, επίσης, Μ. Μαίτερλιγκ, *Ο θησαυρός των ταπεινών*, μεταφρασεις Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1913.

⁸⁵⁹ Βλ. «“Ισότης!” (Σολογούμπ, Ρώσου συγγραφέως)», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 3.

Κ. Καιροφύλα,⁸⁶⁰ δείγματα από τη νορβηγική φιλολογία,⁸⁶¹ μια μετάφραση του Παύλου Νιρβάνα με τίτλο «Η νεράιδα»,⁸⁶² μια μετάφραση σερβικού δημοτικού τραγουδιού⁸⁶³ και μύθων του Lemanski⁸⁶⁴ και το μυθιστόρημα του André Theriet *Τα παθήματα του Κλαυδίου Βλουέτου*.⁸⁶⁵ Επίσης, παρουσίασε μεταφράσεις από τα αγγλικά: το μυθιστόρημα της Mrs Gore (Catherine Grace Frances), *Θηρεσία Μάρσμونت*,⁸⁶⁶ το έργο *Αι πρόοδοι μιας τυφλοκωφαλάλου. Τα θαύματα της επιμονής, –Λαύρα Βρίτζμαν–* (ανωνύμου)⁸⁶⁷ και τα διηγήματα «Το περιδέραιο» και «Το ξύλινο πόδι»,⁸⁶⁸ που δημοσιεύθηκαν και αυτά χωρίς αναφορά του συγγραφέα τους και του μεταφραστή. Έδωσε, ακόμη, δείγματα από την ισπανική λογοτεχνία, (ανα)δημοσιεύοντας σε μετάφραση το διήγημα «Τραγικός γάμος».⁸⁶⁹

---

⁸⁶⁰ Βλ. Άδας Νέγρι, «Νεκρό φίλι», μετάφραση Κ. Καιροφύλα, *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 3. Πρόκειται για αναδημοσίευση με μικρές αβλεπνίες από το *Ημερολόγιον του έτους 1901* του Κωνσταντίνου Σκόκου, τ. 16, σ. 258-259, Ada Negri, «Χωρίς ρυθμό», όπου υπάρχουν και άλλα μεταφρασμένα ποιήματα της Ιταλίδας ποιήτριας από τον Καιροφύλα.

⁸⁶¹ Βλ. [Ανωνύμου], «Νορβηγική φιλολογία. “Το παραμύθι” (κατά μετάφρασι)», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2-3. Δεν είναι άσχετα με τις λογοτεχνικές αναζητήσεις της Παπαδοπούλου στον χώρο των «βορείων» λογοτεχνιών το ποιητικό αφηγημά της «Σκανδιναβική παράδοσις. Η σειρήν», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 2-3, κριτικό κείμενό της για τον Δανό μυθιστοριογράφο, ποιητή και παραμυθά Hans Christian Andersen με τίτλο: «Τα παραμύθια του Άντερσεν διά τα παιδιά», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2, και το κείμενο «Ανά τας ψυχράς χώρας. Η ζωή εις την Λαπωνίαν. Διήγησις διακεκριμένου συγγραφέως», *Εστιάδες*, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 4.

⁸⁶² Βλ. «Η νεράιδα (μετάφρ.[ασίς] Π. Νιρβάνα)», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2 [πρόκειται για αναδημοσίευση από τα *Παναθήναια*, τ. 9, τχ. 104 (31 Ιανουαρίου 1905), σ. 345].

⁸⁶³ Βλ. «Σερβικό τραγούδι», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 3.

⁸⁶⁴ Βλ. «Από τους μύθους του Λεμανσκού», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 4, όπου παρουσιάζει τους μύθους «Ο αετός και ο κόρακας» και «Υπόδειγμα φιλίας».

⁸⁶⁵ Βλ. «Τα παθήματα του Κλαυδίου Βλουέτου», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 4, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 4, τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 4, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 4, τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 4, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 4, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 4, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 4, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 5 και τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 5.

⁸⁶⁶ Βλ. «Θηρεσία Μάρσμونت (εκ του Αγγλικού)», *Εστιάδες*, τχ. 4, *ό.π.*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 4, τχ. 6, *ό.π.*, τχ. 7, *ό.π.*, τχ. 9, *ό.π.*, τχ. 10, *ό.π.*, τχ. 11, *ό.π.*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 4, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 4, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 4, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 4, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 4, και τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 4. Πρόκειται για μετάφραση (ανωνύμου) του μυθιστορήματος της Mrs Gore (Catherine Grace Frances), *Theresa Marchmont or the maid of honor. A tale*, London 1824.

⁸⁶⁷ Βλ. «Αι πρόοδοι μιας τυφλοκωφαλάλου. Τα θαύματα της επιμονής [Λαύρα Βρίτζμαν]», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 3, τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 3, τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 3 και τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 3.

⁸⁶⁸ Βλ. «Το περιδέραιο (εκ του Αγγλικού)», μετάφραση «Δνις Λ...», Λεμεσός», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 2, τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 2 και τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2, και «Αγγλικόν διήγημα. “Το ξύλινο πόδι”», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 4.

⁸⁶⁹ Βλ. «“Τραγικός γάμος” (εκ του Ισπανικού)», *Εστιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 4. Το διήγημα αυτό θυμίζει σε κάποια σημεία τον «Ματωμένο γάμο» (1933) του Federico Garcia Lorca. Για τη σχέση της Παπαδοπούλου με την ισπανική λογοτεχνία, βλ. ανωτέρω, την αναφορά της στον Ισπανό ποιητή Ιούλιο Χερέρα, στο κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 242-243. Πρέπει, ακόμη, να σημειωθεί ότι στα κατάλοιπά της έχω εντοπίσει βιβλία από την ισπανική λογοτεχνία με ιδιόχειρες υπογραμμίσεις σε κάποια από αυτά.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα αποσπάσματα από το έργο του Friedrich Nietzsche *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*, που εγκιβωτίζει στη μελέτη της «Νίτσε και Σοπερχάουερ» του 1914,⁸⁷⁰ χωρίς να αναφέρει το όνομα του μεταφραστή. Τα αποσπάσματα αυτά δεν είναι ειλημμένα από τη μετάφραση του Νίκου Καζαντζάκη, που είχε δημοσιευθεί λίγους μήνες νωρίτερα,⁸⁷¹ καθώς η γλωσσική μορφή τους είναι λογιότερη και το ύφος διαφορετικό από του Καζαντζάκη. Επίσης, δεν είναι αναδημοσίευση μεταφράσεων του Nietzsche από τα περιοδικά *Ο Διόνυσος και Ο Νουμάς*.⁸⁷² Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα που αναδημοσιεύει η Παπαδοπούλου είναι από το βιβλίο, Φρειδερίκου Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Γνώμαι και περικοπαί κατ' εκλογήν Ερρίκου Λιχτεμπερτζέ*, που μετέφρασε ο Ιωάννης Ζερβός το 1910.⁸⁷³

Γενικά, οι μεταφραστικές επιλογές της Παπαδοπούλου είναι ενδεικτικές των λογοτεχνικών προτιμήσεών της, καθώς είχε συμπεριλάβει έργα και εκπροσώπους του ρομαντισμού (Hugo, Chateaubriand, Musset, Mistral), του συμβολισμού (Baudelaire, Maeterlinck, Sologub), του ρεαλισμού (Maupassant, Chekhov) και του αισθητισμού (Wilde). Αξιοσημείωτα είναι τα ανοίγματά της προς τη ρωσική λογοτεχνία, με δημοσίευση μεταφρασμένων κειμένων του Sologub, ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους αλλά και θεωρητικού του ρωσικού συμβολισμού, αλλά και των κορυφαίων της ρωσικής πεζογραφίας Chekhov και Tolstoy.⁸⁷⁴ Επίσης, δηλώνονται οι αναζητήσεις της στον χώρο των «βορείων» λογοτεχνιών με αναφορές σε συγγραφείς

---

⁸⁷⁰ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπερχάουερ», *Εσιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3-4, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2-3 και τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 3, όπου εγκιβωτίζονται αποσπάσματα από τον *Ζαρατούστρα*. Για την προόσληψη του Nietzsche στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 167-168.

⁸⁷¹ Βλ. Φρειδερίκου Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις 1913 [επανεκδόση, Φρίντριχ Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη, Εγκυκλοπαιδική Βιβλιοθήκη, εκδότης Χρήστος Δ. Φέξης, εν Αθήναις 1924 και Φρίντριχ Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*, προλογικό σημείωμα Γ. Φέξης, πρόλογος-εισαγωγή Άρης Δικταίος, μετάφρασις Νίκος Καζαντζάκης, Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, Αθήναι 1965]. Για την υποδοχή του Nietzsche στην Ελλάδα, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 166, υποσημείωση 442.

⁸⁷² Για τις μεταφράσεις του *Ζαρατούστρα* στα περιοδικά αυτά, βλ. τις μεταφράσεις στον *Διόνυσο*, τ. Α' (1901) και τ. Β' (1902), ανατύπωση από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1981 και αυτές που έγιναν από τον Παύλο Γνευτό στο περιοδικό *Ο Νουμάς* (1903-1904).

⁸⁷³ Βλ. Φρειδερίκου Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Γνώμαι και περικοπαί κατ' εκλογήν Ερρίκου Λιχτεμπερτζέ*, μετάφρασις Ιωάννου Σ. Ζερβού, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1910. (Εχει παρατηρηθεί, εξάλλου, ότι ο Nietzsche γίνεται γνωστός στον ελληνικό χώρο διαμέσου της Γαλλίας και όχι απευθείας από τη Γερμανία. Βλ. Βουτουρή, *Αγαπημένε μου Ζαρατούστρα...*, ό.π., σ. 32).

⁸⁷⁴ Για την υποδοχή της ρωσικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, βλ. Σόνια Ιλίνσκαγια (εποπτεία έρευνας, επιμέλεια), *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα, 19ος αιώνας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, της ίδιας, «Ελληνο-ρωσικοί λογοτεχνικοί δεσμοί στον εικοστό αιώνα», *Εντευκτήριο*, τχ. 9 (Δεκέμβριος 1989), σ. 74-79 και της ίδιας, «Ο ελληνικός καθρέφτης της ρωσικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 5 (Μάρτιος-Ιούνιος 1997), σ. 141-150.

όπως ο Andersen, αλλά και στον χώρο της φιλοσοφίας με το εμβληματικό έργο *Τάδε έφη Ζαρατούστρα* του Nietzsche, στοιχεία που αποδεικνύουν την πρόσληψη των πρωτοποριακών τότε λογοτεχνικών τάσεων του αθηναϊκού κέντρου, όπως τις εξέφραζαν τα περιοδικά *Η Τέχνη*, *Ο Διόνυσος*, *Ο Νουμάς*, *Το περιοδικόν μας* και τα *Παναθήναια*. Ειδικά, η εκτενής μελέτη της για τον Nietzsche και τα μεταφρασμένα αποσπάσματα από τον *Ζαρατούστρα*, μπορούν να θεωρηθούν ως μια από τις πρώτες προσπάθειες μετακένωσης των νιτσεϊκών ιδεών στον κυπριακό χώρο.

Πρέπει να παρατηρηθεί ότι αρκετοί από τους προαναφερθέντες συγγραφείς (Maeterlinck, Sologub, France, Negri, Tolstoy, Richerpin, Loti, Lambert κ.ά.) βρίσκονταν εν ζωή όταν η Παπαδοπούλου παρουσίαζε στην εφημερίδα της στοιχεία από τη ζωή ή/και το έργο τους, γεγονός που αποδεικνύει την καλή ενημέρωση που είχε σχετικά με τη σύγχρονή της λογοτεχνική παραγωγή, σε ευρωπαϊκό, μάλιστα, επίπεδο, καθώς οι μεταφράσεις από τα ρωσικά γίνονταν μάλλον μέσω γαλλικών εκδόσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Maeterlinck ήταν τότε ήδη βραβευμένος με το Nobel Λογοτεχνίας (1911), ενώ ο France θα βραβευθεί με το ίδιο βραβείο αργότερα (1921). Στην εφημερίδα της φιλοξένησε και αρκετά μεταφρασμένα, μη λογοτεχνικά κείμενα με ποικίλο περιεχόμενο από τα γαλλικά, τα αγγλικά και τα ιταλικά, κάποια εκ των οποίων πιθανόν να μεταφράστηκαν από την ίδια.⁸⁷⁵

Σε μια εποχή κατά την οποία στο νησί επιβίωναν οι παραδοσιακές, πατριαρχικές δομές της κοινωνίας, μέσα σε ένα κλίμα εξηρμένου εθνισμού, λόγω των ιστορικών συγκυριών, που επηρέαζε και τη λογοτεχνία,⁸⁷⁶ η Παπαδοπούλου ως ένα είδος

---

⁸⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά, «Ποιες γυναίκες δεν πρέπει να νυμφεύονται (εξ αγγλικού περιοδικού)», *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 4, «Η γυμναστική του σπιτιού (από βιβλίου Αγγλίδος ιατρού)», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 3, «Αγγλικά σκέψεις», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 4, «Μια γνώμη του Torpfer επί της γυναικείας εκπαίδευσως», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 3, «Από τον έξω κόσμο. Η δολοφονία του διευθυντή του “Φιγαρώ” Γλάστων Καλμέτ», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 3, «Η Γαλλία εις τον πόλεμον (εκ του γαλλικού περιοδικού)», *Εστιάδες*, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 4, «Ο Νορτάου περί πολέμου», *Εστιάδες*, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 3, «Το έγκλημα παρά τοις παιδίοις κατά τον Λομπρόζο» [με παράθεση αποσπασμάτων από τους Morean, Tiedeman, Perez, Fenelon κ.ά.], *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), και τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), «Χαρακτηριστικά των εγκληματιών κατά τον Λομπρόζο», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3, «Η εκγύμνασις της καλαισθησίας. Γνώμαι Ιταλού καθηγητού», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 2, «Τα πρακτικά και ηθικά αποτελέσματα της φωνής και η τέχνη του καλώς αναγνώσκειν – Γνώμαι Ιταλού καθηγητού», *Εστιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), και τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914) [πρόκειται για κείμενο του Roberto Felice Ardigo με αναφορές στον Βιργίλιο, στον Flaubert, στον Rousseau, στην George Sande, στον D’ Annoutzio, στον Zola, στον «De Sanctis, ιδρυτή της αισθητικής κριτικής εν Ιταλία [πρόκειται για τον Francesco De Sanctis, ο οποίος έγραψε *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας*], κ.ά.) και «Δυστυχείς εστεμμένοι [Η βασίλισσα Χριστίνα της Ισπανίας, «από ευρωπαϊκόν περιοδικόν»], *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 4.

⁸⁷⁶ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 27-32 και 43-44.

διαπολιτισμικού διαμεσολαβητή, μέσω των μεταφράσεων που δημοσίευσε στις *Εστιάδες* και σε άλλα έντυπα της εποχής, επιχείρησε να φέρει σε επαφή το κυπριακό αναγνωστικό κοινό με όψεις της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και διανόησης, και μάλιστα επιλέγοντας να προβάλλει κείμενα που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «αιρετικά», όπως είναι τα αποσπάσματα από έργα του Γερμανού εικονοκλάστη στοχαστή Nietzsche και του «καταραμένου» ποιητή Baudelaire, αλλά και φεμινιστικά κείμενα της Juliette Lambert. Και αυτό, παρά τις σφοδρές επιθέσεις που δέχθηκε η εφημερίδα της για τον γενικότερο «επαναστατικό» και ανατρεπτικό χαρακτήρα της.⁸⁷⁷

Εν κατακλείδι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η συμβολή της Παπαδοπούλου και σε αυτόν τον τομέα, τη λογοτεχνική μετάφραση, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, υπήρξε αξιόλογη, καθώς, μάλιστα, μέχρι και την τέταρτη δεκαετία του ίδιου αιώνα, όπως έχει παρατηρηθεί, η παρουσία των γυναικών μεταφραστριών στον ελληνικό χώρο ευρύτερα, είναι αρκετά ισχυρή.⁸⁷⁸

---

⁸⁷⁷ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», κυρίως, σ. 451-457.

⁸⁷⁸ Βλ. Κασίνη, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων...*, τ. Β', ό.π., σ. λε'.

Κεφάλαιο 8

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΟ

Στο πλαίσιο της Συγκριτικής Φιλολογίας⁸⁷⁹ αξιοποιούνται ευρύτατα σήμερα οι θεωρίες της πρόσληψης και οι διαπολιτισμικές προσεγγίσεις, με στόχο να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν σε ένα πρωταρχικό στάδιο οι διάυλοι των επιδράσεων, των συγκλίσεων αλλά και των αποκλίσεων που διέπουν τις εθνικές λογοτεχνίες και γενικότερα τα αισθητικά ρεύματα και σε ένα δεύτερο στάδιο οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των λογοτεχνών.⁸⁸⁰ Στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου μπορούν να ανιχνευθούν ποικίλες προσλήψεις και διακειμενικές σχέσεις, καθώς η ίδια υπήρξε μια φανατική αναγνώστρια με λογοτεχνικά και φιλοσοφικά ενδιαφέροντα που κάλυπταν όχι μόνο τον ελληνικό χώρο αλλά επεκτείνονταν και στον ευρωπαϊκό και ευρύτερα. Η συνομιλία που αναπτύσσει με κείμενα και συγγραφείς και η δημιουργική εν πολλοίς αξιοποίηση από την ίδια θεματικών, τεχνικών και άλλων στοιχείων αναδεικνύουν τη συγχρονική και διαχρονική σχέση συνύπαρξης με το πρωτότυπο. Έγινε προσπάθεια να ανιχνευθούν οι «πηγές» αρκετών ποιημάτων της, ενώ σε κάποια από αυτά εντοπίζονται περισσότερες από μια διασταυρώσεις. Ωστόσο, είναι ευδιάκριτη και η τάση της Παπαδοπούλου να αρθρώσει προσωπικό και πρωτότυπο ποιητικό λόγο, αποφεύγοντας τη δουλική μίμηση. Όπως φαίνεται από τα διαβάσματά της, τις σχετικές αναφορές της στις *Εστιάδες* και σε άλλα δημοσιεύματά της, καθώς και από τις μεταφραστικές επιλογές της,⁸⁸¹ έλκεται από λογοτέχνες που της «ταιριάζουν» ιδιοσυγκρασιακά ή/και εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο του συμβολισμού και του αισθητισμού. Ωστόσο, η «συνάντησή» της με το έργο του Ανδρέα Κάλβου την καθόρισε, γι' αυτό θα αναφερθούμε στη σχέση αυτή εκτενέστερα. Την επηρέασαν, επίσης, ποιητές της «Γενιάς του 1880», μερικοί από τους πρώτους συμβολιστές και τους μετασυμβολιστές αλλά και Έλληνες εκπρόσωποι του

---

⁸⁷⁹ Για το θέμα αυτό, βλ., ενδεικτικά, Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η συγκριτική Φιλολογία. Χώρος, σκοπός και μέθοδοι έρευνας*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1981, Ζ. Ι. Σιαφλέκης, *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 2^η 1988, P. Brunel, Cl. Pichois, A.-M. Rousseau, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία*; (1983) (πρόλ.- μετφρ.- επιμ.: Δημ. Αγγελάτος), εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 1998, και Κώστας Στεργιόπουλος, *Οι επιδράσεις στο έργο του Καρυωτάκη...*, ό.π..

⁸⁸⁰ Για τη θεωρία της πρόσληψης, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 227.

⁸⁸¹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 311-319.

αισθητισμού. Ξένοι ποιητές, όπως ο Baudelaire, άφησαν τη γόνιμη επιρροή τους σε λογοτεχνικά της κείμενα.

Ανδρέας Κάλβος. Μορφές πρόσληψης της ποίησής του

Η πρόσληψη της ποίησης και της ποιητικής του Κάλβου από την Παπαδοπούλου είναι σύνθετη και με διάρκεια, αφού διαλέχθηκε μαζί του σε αρκετά λογοτεχνικά κείμενά της, πεζά και ποιητικά, και σε μεγάλη χρονική έκταση, επιχειρώντας να εφαρμόσει «το δίδαγμα» του σε επίπεδο θεματικής, μορφολογίας, σύνταξης και μετρικής.

Παρά την άποψη του Παλαμά (έως το 1889) ότι ο Κάλβος «ουδένα ήρε μιμητήν»,⁸⁸² και την οποία στη συνέχεια υιοθέτησαν και άλλοι, ωστόσο αρκετές μελέτες έδειξαν ότι ο Κάλβος άνοιξε διάλογο με τους μεταγενέστερους του ποιητές και κατάφερε να γονιμοποιήσει νέες ποιητικές συνειδήσεις. Από τον «Εις ελαίαν ύμνον» που τυπώθηκε ανώνυμα το 1830 και προσγράφεται με αρκετές πιθανότητες στον Ι. Πετριτζόπουλο,⁸⁸³ την ωδή «Εις Κάλβον» του Κωνσταντίνου Δοσίου σε καλβικό ύφος⁸⁸⁴ και τον «Διθύραμβον εις τον λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος» (1843) του Αλέξανδρου Σούτσου,⁸⁸⁵ μέχρι τον Παλαμά των *Ιάμβων και αναπαίστων* (1897), που προσπάθησε να μεταφέρει στο επίπεδο της ποιητικής πράξης το μετρικό δίδαγμα του Κάλβου, ενώ καλβικοί εκφραστικοί και άλλοι απόηχοι παρατηρούνται και σε άλλα έργα του,⁸⁸⁶ μπορούμε να μιλήσουμε για «επαναλειτουργία» του ποιητή των *Ωδών*.

---

⁸⁸² Βλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 35.

⁸⁸³ Βλ. Αγγελάτος, «Οι μετρικές απόψεις του Κάλβου και η μετάφραση των Ψαλμών του Δαβίδ...», *Περίπλους*, τχ.7, *ό.π.*, σ. 161. Για τον Ιω. Πετριτζόπουλο και τις καλβικές επιδράσεις στο έργο του, βλ. και Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Επτανησιακά Σημειώματα. Περί το ποιητικόν έργον του Ι. Πετριτζοπούλου», *Νέα Εστία*, τ. ΛΗ', τχ. 889 (1964), σ. 1057-1058 και του ίδιου, «Περί το ποιητικόν έργον του Ιωάννου Πετριτζοπούλου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 24/1 (1973-1974), σ. 296-297.

⁸⁸⁴ Για το ποίημα του Κ. Δοσίου, βλ. Γ. Θ. Ζώρας, «Ο Ανδρέας Κάλβος στις πρώτες κριτικές (Κριτική Ανθολογία 1824-1889)», *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα Α. Κάλβος. Η επιστροφή στην πατρίδα (Σεπτέμβριος 1960), σ. 107, 109 και Γιώργος Ανδρειωμένος, «Καλβικά διάφορα Α'. Το ποίημα "Εις Κάλβον" του Κωνσταντίνου Δοσίου», *Τετράμηνα*, τχ. 36-37 (Χειμώνας-Άνοιξη 1988), σ. 2341-2346.

⁸⁸⁵ Βλ. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν χαρτοφυλάκιον*, εν Αθήναις 1845, σ. 12-13 και Νάσος Βαγενάς, «Ο ποιητής ως κριτικός. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Παλαμάς και η ποίηση του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 67-68, (Απρίλιος-Μάιος 1992) [Ανδρέας Κάλβος Ιωαννίδης], σ. 50-74.

⁸⁸⁶ Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Ο καλβικός στίχος στην ποίηση του Παλαμά», *Η λέξη*, τχ. 114 (Μάρτης-Απρίλης 1993), σ. 195-207. Για την πρόσληψη του Κάλβου από τον Παλαμά, βλ. και τα εξής: Λίνος Πολίτης, «Ο στίχος», *Γράμματα. Τεύχος επιμνημόσυνο του Κωστή Παλαμά* (1943), σ. 217, Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1985, σ. 225-226, Massimo Peri, «Ο "τραγικός" και "ηρωικός" στίχος του Κάλβου», *Παρνασσός*, τχ. 30 (1988), σ. 456-457, Ν. Π. Ανδριώτης, «Η γλώσσα του Παλαμά», *Νέα Εστία. Αφιέρωμα στον Παλαμά* (Χριστούγεννα 1943), σ. 258-

Μετά την «ανακάλυψη» του Κάλβου από τον Παλαμά και τη γνωστή διάλεξή του στον «Παρνασσό» το 1889,⁸⁸⁷ εντείνεται η επιρροή της καλβικής ποίησης. Ο Σωτήρης Σκίπης «συναντάται» με τον Ζακύνθιο ποιητή στις συλλογές του *Κάλβεια μέτρα* (1909) και *Νέα Κάλβεια μέτρα* (1941) και ο Φώτος Γιοφύλλης στα *Αρχοντικά* (1913), με ποιήματα που «μιμούνται» τα μέτρα του Κάλβου, αν και διαφέρουν ως προς τη γλώσσα, το ύφος, την ιδεολογία και το περιεχόμενο, σε σχέση με τις *Ωδές*.⁸⁸⁸ Υπάρχουν και άλλοι, για να φθάσουμε στον Κώστα Καρυωτάκη, και κυρίως στη σάτιρά του «Εις Ανδρέαν Κάλβον» από τη συλλογή *Ελεγεία και σάτιρες* (1927), όπου και «η εφαρμογή (μορφολογική, συντακτική, μετρική) των καλβικών τρόπων, η πιο επιτυχημένη ως σήμερα», και «μια τραγικά ειρωνική ατμόσφαιρα, που δείχνει την έκπτωση των χρόνων του σε σύγκριση με του Κάλβου».⁸⁸⁹ Στη συνέχεια, οι νεωτερικοί ποιητές του Μεσοπολέμου, η λεγόμενη «Γενιά του '30», η οποία έχρισε «αφανή γενάρχη του κινήματός της τον Κάλβο»,⁸⁹⁰ έγραψε δοκίμια γι' αυτόν (Σεφέρης, Ελύτης, Δημαράς, Κριαράς) ή ποιήματα, όπως ο «Γέρο Αετός» (1934) του Θεοτοκά με κάλβειες λέξεις και κλίμα, που δηλώνουν την τάση «επιστροφής» προς τον μεγάλο Ζακύνθιο. Και άλλοι μεταπολεμικοί και σύγχρονοι ποιητές «συζητούν» με τον Κάλβο.⁸⁹¹ Είναι φανερό,

---

259, Γαραντούδης, «Η μετρική θεωρία του Παλαμά», *Νεοελληνικά μετρικά...*, ό.π., σ. 157-197 και του ίδιου, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, ό.π., κυρίως, σ. 21-112.

⁸⁸⁷ Ο Παλαμάς θα δημοσιεύσει τη μελέτη αυτή σε συνέχειες στο περιοδικό *Εστία* τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, και αργότερα θα τη συμπεριλάβει στα *Πρώτα κριτικά*, εν Αθήναις 1913, σ. 14. Βλ. Παλαμά, *Απαντα...*, ό.π., τ. 2, σ. 28-59. Διατυπώθηκε και η άποψη ότι ο Αλέξανδρος Σούτσος ήταν αυτός που «ανακάλυψε» πρώτος τον Κάλβο. Βλ. Βαγενάς, «Ο ποιητής ως κριτικός. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Παλαμάς και η ποίηση του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 67-68, ό.π., σ. 50-74.

⁸⁸⁸ Για την πρόσληψη του Κάλβου από τον Σ. Σκίπη, βλ. Γλυκερία Πρωτοπαπά, «Τα “Κάλβεια Μέτρα” του Σωτήρη Σκίπη», *Ελληνική Δημιουργία*, έτος Ε', τ. 10, τχ. 113 (15 Οκτωβρίου 1952), σ. 486-492, Γιάννης Κουβαράς «Ανδρέας Κάλβος: Η επιβίωσή του (1792-1992)», *Περίπλους*, τχ. 34-35 (1993), σ. 204 και Στέφανος Διαλησιμάς, «Το πρόσωπο του Κάλβου στη νεοελληνική ποίηση (Μερικά παραδείγματα)», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1993), σ. 208-209.

⁸⁸⁹ Βλ. Διαλησιμάς, «Το πρόσωπο του Κάλβου...», ό.π., σ. 210, επίσης, Παντελής Μπουκάλας, «Η “μετέωρος λύρα” του Ανδρέα Κάλβου», *Η Καθημερινή*, 24 Μαρτίου και 7 Απριλίου 1992. Για τη σχέση Κάλβου και Καρυωτάκη, βλ. και τα εξής: F. M. Pontani, «Καρυωτάκης και Κάλβος», *Παρνασσός*, τχ. 5 (1963), σ. 357-360, Claire Netillard, «Ο Κάλβος του Καρυωτάκη», *Σημειώσεις*, τχ. 38 (Φεβρουάριος 1992), σ. 13-33, Δημήτρης Αγγελάτος, *Διάλογος και ετερότητα. Η ποιητική διαμόρφωση του Καρυωτάκη*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1994, σ. 68-77 και του ίδιου, «Ο Κ. Γ. Καρυωτάκης (προσεκτικός) αναγνώστης των *Ωδών* του Ανδρέα Κάλβου: Η διαλογική προοπτική. Ερμηνευτική προσέγγιση της καρυωτακικής ωδής “Εις Ανδρέαν Κάλβον”», *Αντί*, τχ. 510 (Δεκέμβριος 1992 – Ιανουάριος 1993), *Και με φως και με θάνατον...: Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο*, σ. 34-37 και Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Οι τολμηροί διασκελισμοί του Καρυωτάκη προς το μέλλον. (Η λειτουργία των μετρικών παύσεων)», *Διαβάζω*, τχ. 157, ό.π.

⁸⁹⁰ Βλ. Γιάννης Δάλλας, «Ο Κάλβος και ο προβληματισμένος αναγνώστης των *Ωδών* του», *Πόρφυρας*, τχ. 29-30 (Αύγουστος 1985), σ. 247-266.

⁸⁹¹ Μπορούν να αναφερθούν οι Γιώργος Σαραντάρης, Γιώργος Σεφέρης, Γιώργος Θέμελης, Οδυσσέας Ελύτης, Τάκης Παπατσώνης, Νικόλας Κάλας, Δημήτρης Π. Παπαδίτσας, Νίκος Καρούζος, Γιάννης Δάλλας, Νάσος Βαγενάς, Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Λεύκιος Ζαφειρίου και άλλοι. Όπως σχολιάζει ο Γ. Δάλλας για τον Κάλβο, «Έπρεπε πρώτιστα να καταρρεύσει όλη η παραδοσιακή ποιητική, για να κατανοηθεί και να συλλειτουργήσει και η δική του αποδόμηση. Του ταίριαζε ο ελεύθερος

λοιπόν, πως «συνεχίζεται η ηχώ της φωνής του διακλαδισμένη και διηθημένη μέσα από οικείες συγγενείς ποιητικές συνειδήσεις, ώς τις μέρες μας».⁸⁹²

Η περίπτωση της Παπαδοπούλου είναι εντελώς άγνωστη και απουσιάζει από σχετικές μελέτες (Ζώρας, Διαλησμάς, Κουβαράς), οι οποίες διερεύνησαν την πρόσληψη του Κάλβου από Νεοέλληνες λογοτέχνες, καθώς η Παπαδοπούλου ανέπτυξε τη λογοτεχνική δραστηριότητά της στην περιφέρεια, μακριά από το αθηναϊκό κέντρο, με αποτέλεσμα αυτή να μη γίνει ευρύτερα γνωστή. Η πρόσληψη αυτή ήταν πολύπλευρη και σύνθετη, άρχισε το 1904, δεκαπέντε χρόνια μετά τη διάλεξη του Παλαμά για τον Κάλβο στον «Παρνασσό» (1889), και συνεχίστηκε για αρκετά χρόνια. Αξιοσημείωτο είναι ότι η πρόσληψη αυτή αρχίζει λίγο μετά την «ανακάλυψη» του Κάλβου από τον Παλαμά, αλλά πριν από την «ανακάλυψη» της διάλεξης του Παλαμά από το ευρύ κοινό. Γιατί «στην πραγματικότητα ο Κάλβος ανακαλύπτεται όχι όταν τον ανακαλύπτει ο Παλαμάς, αλλά κατά τη δεκαετία του 1910, όταν ανακαλύπτεται η ανακάλυψη του Παλαμά»⁸⁹³, και πριν από τα κείμενα των Σπ. Στουραϊτή (1915), Γ. Σωτηριάδη (1916) κ.ά.⁸⁹⁴ Η Κυπρία δημιουργός προσλαμβάνει στοιχεία της ποίησης και της ποιητικής του Κάλβου σε λογοτεχνικά και κριτικά κείμενά της.⁸⁹⁵

βηματισμός του στίχου, η άμεση μεταφορά, η τολμηρή εικονοπλασία, η εκρηκτική ορμή του λόγου με όλα τα νοηματικά και φραστικά υπερβατά. Πιο πολύ του ταίριαζε απόμακρα ο υπερρεαλισμός». Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Η ποιητική του Ανδρέα Κάλβου. Η πνευματική συγκρότηση και η τεχνική των Ωδών*, εκδόσεις Συνέχεια, Αθήνα 1994, σ. 21, 27-28.

⁸⁹² Για την πρόσληψη του Κάλβου από Νεοέλληνες λογοτέχνες, βλ., κυρίως, Κουβαράς, «Ανδρέας Κάλβος: Η επιβίωσή του...», *Περίπλους*, τχ. 34-35, ό.π., σ. 201-213 (απ' όπου και το παράθεμα), Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου*, ό.π., σ. 449-477, Στέφανου Διαλησμά, «Ο Ανδρέας Κάλβος στην ποίηση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», *Σημείο, Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 201-210, του ίδιου «Το πρόσωπο του Κάλβου στη νεοελληνική ποίηση (Μερικά παραδείγματα)», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, ό.π., σ. 205-232, «Οι Ωδές του Κάλβου “κατά το παρόν”», *Αντί. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο*, ό.π., σ. 46-47 [= *Πρακτικά Δωδέκατου Συμποσίου Ποίησης, Ανδρέας Κάλβος*, επιμέλεια Σ. Α. Σκαρτσής, Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1992, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα 1994, σ. 194-209] και «Οι Ωδές του Ανδρέα Κάλβου και η σύγχρονη ποίησή μας», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Λ' (1992-1995), Αθήνα 1995, σ. 391-406. Βλ., επίσης, Χρ. Σαλταπήδας, «Οδυσσεύς Ελύτης και Ανδρέας Κάλβος», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, ό.π., σ. 259-270, Τάκης Καρβέλης, «Η κατά Κάλβον “πολύτροπος αρμονία” των Προσανατολισμών του Ελύτη», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, ό.π., σ. 309-329, Δώρα Μέντη, «Η υποβολή του Κάλβου στην πρώτη εποχή του Νίκου Καρούζου», *Σημείο*, ό.π., σ. 211-226 και τη σχετική συζήτηση στο *Δέντρο*, τχ. 67-68, ό.π., σ. 173-205 και *Πόρφυρας*, ό.π., σ. 367-378 [21 σύγχρονοι ποιητές για τον Α. Κάλβο] και Αγγελική Γιώτη, *Εκδοχές του υψηλού στη νεοελληνική ποίηση: το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου και η πρόσληψή του από τους ποιητές*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2009.

⁸⁹³ Βλ. Βαγενάς, «Ο ποιητής ως κριτικός. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Παλαμάς και η ποίηση του Κάλβου», *Το Δέντρο...*, ό.π., σ. 69.

⁸⁹⁴ Βλ. Σπ. Στουραϊτής, «Ο ποιητής Ανδρέας Κάλβος», *Αθηνά 27*, ό.π., Γ. Σωτηριάδης, «Ανδρέας Κάλβος», *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνα*, Διαλέξεις του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, ό.π., σ. 111.

⁸⁹⁵ Για την πρόσληψη του Κάλβου στα κριτικά κείμενα της Παπαδοπούλου, βλ. το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 264-283.

Ωστόσο, κρίνεται σκόπιμο προηγουμένως να παρατεθούν οι προϋποθέσεις που ευνόησαν τη «συνάντηση» της με τον Ανδρέα Κάλβο. Κατά το χρονικό διάστημα που δημοσίευσε τα «καλβότροπα» λογοτεχνήματά της, η Κύπρος βρισκόταν υπό αγγλική κυριαρχία. Επικρατούσαν οι αλυτρωτικές τάσεις και ένα κλίμα ελληνοκεντρισμού και εθνοκεντρισμού. Ο ελληνοκυπριακός εθνικισμός θα καθιερωθεί ως η ισχυρότερη πολιτική ιδεολογία στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία, γεγονός που επηρέασε και τη λογοτεχνία. Το πνεύμα και οι ιδέες των *Ωδών* ταίριαζαν, λοιπόν, με το πατριωτικό κλίμα της εποχής.⁸⁹⁶ Η Παπαδοπούλου, βιώνοντας συνθήκες εθνικής υποδούλωσης και «προστασίας» του νησιού από την Αγγλία, γοητεύεται, πέρα από τον λυρισμό των *Ωδών*, και από την πολιτική και πατριωτική πλευρά της ποίησης αυτής με τις ζωτικές έννοιες της Αρετής-Ελευθερίας, της Δικαιοσύνης, της Τόλμης, της Ανδρείας κ.λπ., οι οποίες αποτελούσαν και αιτήματα των Κυπρίων της εποχής της. Η ίδια είναι από τους πρώτους –αν όχι η πρώτη– που δημοσίευσε στίχους του Κάλβου, τον Πρόλογο της *Λύρας*, στην εφημερίδα της και σε κριτικά σημειώματά της αναφέρθηκε στον ποιητή και το έργο του, επιθυμώντας να τον παρουσιάσει στο κυπριακό κοινό.⁸⁹⁷

Στη «συνάντηση» με τον Ζακύνθιο ποιητή πρέπει να οδηγήθηκε μέσω της φωτισμένης ματιάς άλλων κριτικών, κυρίως του Παλαμά. Φάνηκε σε προηγούμενες σελίδες της διατριβής αυτής ότι η Παπαδοπούλου επηρεάστηκε από τη διάλεξη του Παλαμά για τον Κάλβο (1889), αλλά δεν ποδηγετήθηκε από αυτήν, αφού σε μερικά σημεία, όπως στο θέμα των ιταλικών επιδράσεων στο έργο του Κάλβου, της καλβικής γλώσσας και στο θέμα της ομοιοκαταληξίας, διαφοροποιείται από αυτόν.⁸⁹⁸ Πιθανόν να είχε υπόψη της και κείμενα άλλων που έγραψαν για τον Κάλβο, όπως οι Lamber-

---

⁸⁹⁶ Άλλωστε, «η έξαρση της ζήτησης του Κάλβου παρατηρείται ιδιαίτερα σε κρίσιμες εθνικές στιγμές», «κάθε φορά που το γύρισμα των καιρών αναζητάει γενναία ρήματα». Βλ. Κουβαράς, «Α. Κάλβος: Η επιβίωσή του...», *ό.π.*, σ. 201 και Αλόη Σιδέρη, «Πρόφαντος λάμψις», *Το Δέντρο*, τχ. 67-68, *ό.π.*, σ. 114-116. Δεν είναι τυχαίο που τα σημαντικά δοκίμια για τον Κάλβο των Κριαρά, Σεφέρη, Ελύτη, Δημαρά, γράφθηκαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, ούτε ότι ο Καρυωτάκης διαλέγεται με τον Κάλβο μετά την τραυματική εμπειρία της Μικρασιατικής καταστροφής και ότι η μελοποίηση αποσπασμάτων των *Ωδών* από τον Μίκη Θεοδωράκη έγινε επί χούντας.

⁸⁹⁷ Ο Μενέλαος Φραγκούδης, διευθυντής της εφημερίδας *Αλήθεια*, είχε επαινέσει την εύστοχη επιλογή της διευθύντριας των *Εστιάδων* να παρουσιάσει τον Κάλβο ήδη από το πρώτο τεύχος της εφημερίδας της: Βλ. Ονήσιλος [= Μ. Φραγκούδης], «*Εστιάδες*, Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Αλήθεια*, 765 (1628), *ό.π.* Για το σημείωμα αυτό του Μ. Φραγκούδη, βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Τα έμμετρα ποιήματα» και «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 145 και 455, αντίστοιχα, και Παπαλεοντίου, «Αναφορές Κυπρίων στην ποίηση του Κάλβου», *ό.π.*, σ. 236-237. Ο Παπαλεοντίου στο μελέτημά του αυτό υπογραμμίζει «τις ιστορικές συγκυρίες στο νησί (με δεσπόζουσα την επιθυμία των Κυπρίων για εθνική αποκατάσταση)» ως παράγοντα που, μαζί με άλλους, συνέβαλε στη «συνάντηση» μερικών Κυπρίων κριτικών, όπως η Παπαδοπούλου, με την ποίηση του Κάλβου.

⁸⁹⁸ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 279-280. Ο Γ. Ανδρειωμένος υποστηρίζει ότι «όσοι ασχολήθηκαν στο εξής [μετά τη διάλεξη του Παλαμά το 1889] με τον Κάλβο (ιδίως μέχρι την εμφάνιση της «Γενιάς του '30») ενστερνίστηκαν τις απόψεις του Παλαμά σχεδόν καθ' ολοκληρίαν (με πολύ λίγες εξαιρέσεις). Βλ. Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου*, *ό.π.*, σ. 52-53.

Βικέλας, Ιωάννης Ζερβός, Σίμος Μενάρδος κ.ά.⁸⁹⁹ Επίσης, δεν πρέπει να αγνοηθεί η ποιητική της ιδιοσυγκρασία και η εκλεκτική συγγενεία της με τον ποιητή των *Ωδών*. Και οι δύο έχουν την τάση προς τα «υψηλά νοήματα» και για μεγέθυνση και έξαρση των γεγονότων, διαθέτουν τη ματιά που εποπτεύει καθολικά τον κόσμο, την επισιμότητα και τη σοβαρότητα του ύφους, την αρχαιολατρία και, πάνω από όλα, την ανάγκη του ρυθμού και της αρμονίας.

Στη συνέχεια θα συνεξετασθούν αποσπάσματα από την έμμετρη ποίηση και τα πεζόμορφα ποιήματα της Παπαδοπούλου αντιβαλλόμενα με παραθέματα από την καλβική ποίηση, μέσα στο πλαίσιο της συγκριτικής των κειμένων, για να φανεί η πρόσληψη της ποίησης και της ποιητικής του Ζακύνθιου ποιητή από την Κυπρία ομότεχνό του.⁹⁰⁰

Η πρόσληψη της θεματικής του Κάλβου από την Παπαδοπούλου

Κεντρική ιδέα στο έργο του Κάλβου είναι η Αρετή, που παρουσιάζεται ως φιλοπατρία («Ο φιλόπατρις»), αυτοθυσία («Εις Ιερόν Λόχον»), ανδρεία και ηρωισμός («Ο Ωκεανός», «Τα Ηφαίστεια»), δικαιοσύνη («Εις Χίον»), πάνω από όλα όμως η Αρετή ταυτίζεται με την Ελευθερία, την εξωτερική και την εσωτερική. Σε πεζόμορφα και πεζογραφικά κείμενα της Παπαδοπούλου συναντώνται συχνά οι έννοιες Αρετή και Ελευθερία, οι οποίες ταυτίζονται, ακολουθώντας αρκετά γνωρίσματα των καλβικών «επιφανειών» τους.

Από τα παραθέματα που ακολουθούν μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό ότι υπάρχει θεματική και λεξιλογική πρόσληψη στίχων του Κάλβου από την Κυπρία δημιουργό:

---

⁸⁹⁹ Βλ. και Παπαλεοντίου, «Αναφορές Κυπρίων...», *ό.π.*, σ. 241. Για τα πιο πάνω κείμενα, βλ. με τη σειρά που αναφέρθηκαν: Juliette Lamber, *Poètes Grecs Contemporains*, Paris 1881 (Ιουλιέτης Λαμπέρ, «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος», μτφρ. Ευφρασία Κετσέα, *Παρνασσός*, τ. Η' (1884), σ. 653-667, τ. Θ' (1885), σ. 18-50, 96-112, 198-213, 258-292, 524-553 και Juliette Lamber, *Οι σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί, ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποιήσεως*, μτφρ. Φ. Δημητριάδης, Φιλιππούπολη 1887), Σίμος Μενάρδος, «Δύο Ζακυνθινοί ποιηταί» (Σολωμός-Κάλβος), *Παναθήναια*, έτ. 1, τχ. 235-236, *ό.π.*, Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Ανδρέας Κάλβος», *Ακρίτας*, έτ. Β', τ. Δ' (1905), σ. 282-294 και τον Πρόλογο του Ιω. Ζερβού στο: Α. Κάλβου, *Η Λύρα*, εκδόσεις Φέξη, Αθήνα 1911, σ. 6.

⁹⁰⁰ Τα παραθέματα από τον Κάλβο είναι από την έκδοση *Ανδρέα Κάλβου, Ωδαι*, κριτική έκδοση Filippo Maria Pontani, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1988.

Π. Παπαδοπούλου

Α. Κάλβος

Η **Ελευθερία** πηδήσασα από των **απροσίτων**
ορέων [...], όπου ενδιητάτο, **κατήλθε** και **εις τας**
πεδιάδας, ίνα την [...] **κακοποιόν δουλωσύνην**
καταβάλλη [...]
[...] κόρη λευχείμων κι ωραία **του υψηλού της**
κατήλθε μελάθρου [...]

Εις το λευκόν ένδυμά της **μυρίων λαμπτήρων**
μαρμαρυγαί ανακλώνται και στρέφουσα τ' όμμα
[...] **άρχισε να ψάλλη**
(«Η 25^η Μαρτίου»)

[...] της νήσου **θεάς**, της Ελευθερίας, ην
χυνομένην ως **λάμπιν** λευκού **φωτός** [...]
(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»)

[...] καιγώ **τα δύσκολα** /
κρημνά της αρετής /
ούτω επιβαίνω. (III, 173-175)

Ἦλθ' η θεά: **κατέβη** /
εις τα παραθαλάσσια /
κλειτά της Χίου· [...]
(X, 91-93)

[...] την σιγήν δεν ετάραξε / της
δουλωσύνης. (VII, 64-65)

Συ τότε, ω **λαμπροτάτη** /
κόρη Διός [...] (X, 86-87)
[...] τας χείρας /
άπλωσ' ορθή, και κλαίουσα /
λέγει τοιάδε· (X, 93-95)

[...] εις τας ροάς **εχύθη** /
του Ωκεανού, φωτίζουσα /
τα νώτα υγρά και θεία, /
πρόφαντος **λάμπις**. (X, 112-115)

Από τα πιο πάνω παραθέματα φαίνεται ότι η Παπαδοπούλου εξυμνεί την Ελευθερία, κατά το πρότυπο του Κάλβου, αφού την ταυτίζει με την Αρετή⁹⁰¹ και της δίνει θεϊκές διαστάσεις («πάγκάλος θεά»). Είναι κόρη με εξαιρετική ωραιότητα και λαμπρότητα. Παρομοιάζεται με λάμπη που χύνεται και φωτίζει τα σκοτάδια, ενώ κατοικία της είναι τα απρόσιτα όρη και οι χαράδρες («τα δύσκολα κρημνά της αρετής»),

⁹⁰¹ Η εξύμνηση της Αρετής είναι γνώρισμα του νεοκλασικισμού και του Διαφωτισμού. Αλλά και από την αρχαιότητα ταυτίστηκε η Αρετή με το ύψος. Για το θέμα αυτό, βλ. Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου*, ό.π., σ. 160-161.

κατά Κάλβον). Είναι ταυτισμένη με το ύψος και η κατάκτησή της προϋποθέτει επίπονο αγώνα.

Επίσης, η βασική θεματική αντίθεση μεταξύ ελευθερίας και τυραννίας (δουλοσύνης), που κυριαρχεί στις *Ωδές*, παρατηρείται και σε ευάριθμα κείμενα της Παπαδοπούλου και υποβάλλεται με την αντίθεση των καταστάσεων που τις συμβολίζουν, όπως φως – σκοτάδι, ομορφιά – λησμοσύνη, χαρά – θρήνος. Ας προσεχθεί στο πρώτο παράθεμα του ανωτέρω πίνακα η λέξη «δουλοσύνη» που χρησιμοποιεί, προφανώς από το κάλβειο λεξιλόγιο. Η ίδια παρομοιάζει τη δουλεία με «χειμώνα χιονώδη και παγετώδη» («Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»), με φοβερό «κλύδωνα», με «σκοτεινή και θρηνώδη ώρα», με «ειρκτή» («Εθνικαί σελίδες»), με «σκοτάδι και θάνατο» («Ο νέος κατακτητής»).

Η Παπαδοπούλου βίωνε συνθήκες εθνικής υποδούλωσης και καταπίεσης, και το ελεύθερο φρόνημά της εξεγειρόταν εναντίον της όποιας μορφής κατακτητή-δυνάστη, είτε επρόκειτο για την οθωμανική καταπιεστική εξουσία, είτε για τους κατά καιρούς αιμοβόρους καταπατητές της Κύπρου, είτε για τους τελευταίους φιλελεύθερους Άγγλους προστάτες-κατακτητές του νησιού, τους οποίους θεωρεί άπληστους και πλουτόληπτους δυνάστες. Υιοθετούσε το πλέγμα του Κάλβου ενάντια σε κάθε μορφή τυραννίας και αδικίας,⁹⁰² καθώς επίσης και το δικό του υπερήφανο και ασυμβίβαστο ήθος, για το οποίο η ίδια σε κριτικά σημειώματά της εκφράστηκε με θαυμασμό. Παρατίθενται αποσπάσματα κειμένων της σε αντιβολή με στίχους του Κάλβου:

Π. Παπαδοπούλου

[...] μετουσιώνουν την ψυχήν εις
γιγάντιον **ολετήρα της δουλείας**, εις
μετάλλινα έρματα [...] εις **εκδόρια, που**
απομυζούν φρενητιωδώς το αίμα των
προδοτών και των τυράννων»

(«25 Μαρτίου. Αγάπη ενός πατρίδος»)

Α. Κάλβος

Εγώ τώρα εξαπλώνω / **ισχυράν δεξιάν**
και την άτιμον **σφίγγω** / πλεξίδα των
τυράννων / δολιοφρόνων. (III, 156-160)

[...] **Ατάρακτον** / **έχω το βλέμμα** οπότεν /
το καταβάσω εις πρόσωπον /
ενός **τυράννου**. (VII, 107-110)

⁹⁰² Βλ. Δάλλας, *Η ποιητική του Ανδρέα Κάλβου...*, ό.π., σ. 19. Όπως σημειώνει ο Στ. Διαλησιμάς, «Οι Κύπριοι ποιητές, καθώς από χρόνους πολλούς ζουν και αγωνίζονται στα όρια του Ελληνισμού και της ελληνικής γλώσσας, αισθάνονται κοντά στον Κάλβο, που βρίσκεται “στ’ ακραία του Λόγου σύνορα στημένος” κι έχει πονέσει κι οργιστεί για παρόμοιους κατατρεγμούς». Βλ. Διαλησιμάς, *Οι Ωδές του Ανδρέα Κάλβου και η σύγχρονη ποιήσή μας*, Ανάτυπο από την *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Α' (1992-1995), σ. 391-406:404.

[...] και κλέπται και συγχρόνως
ερασταίκαι **κακούργοι** και συγχρόνως
προστάται.

[...] **άρπαγες άπληστοι** και ανηλεείς
προς τα ίδια σωρεύοντες [...].
(«Ο νέος κατακτητής»)

[...] **χωροδεσπότης** συντρίβοντες διά
της εχθρικής και **απλήστου** των πτέρνης
την **κάτισχον δύναμιν** του
ημερομισθίου εργολήπτου [...]
πλουτόληπτοι δυνάσται χαμαί νεύοντες
την **επηρμένην οφρύν**...
(«Το άστρον της Βηθλεέμ»)

Και όμως **συντρίβονται γονυκλινή** τα
ατάσθαλα σκήπτρα [...]. Ταπεινωμένοι
κύπτουσι τα **υπερφίαλα μέτωπα** [...]
(«Προ των Παθών»)

«Εις τον προδότην» (τίτλος : XIX)

Και τώρα εις **προστασίαν** μας / τα χέρια
σας απλώνετε! / τραβήξετέ τα οπίσω /
βλέπει ο θεός και αστράπτει /
διά τους **πανούργους**. (XVI, ιγ')

[...] ιδού χάσκει το **λαίμαργον**
στόμα τυράννων.
(VIII, ιδ')

Το **αχόρταστον** δρέπανον
αυτοί βαστούν' **θερίζουν**
πάντ' όσα ο **ιδρωτάς** μας
ωρίμασεν **αστάχνα** [...]
διά τους υιούς μας.
(VIII, ιβ')

Εγώ τα **σκήπτρα στάζοντα**
αίματος και δακρύων
καταπατώ [...]
(III, λγ')

Και τοιούτοι, εμπρός σας
εγώ να **γονατίσω!** –
Η γη **ας σχισθή** [...]
(VIII, κα')

Την «προστασία» που πρόσφεραν οι Άγγλοι στην Κύπρο καταγγέλλει η Παπαδοπούλου ιδιαίτερα στο πεζόμορφο ποιητικό κείμενό της «Ο νέος κατακτητής»,⁹⁰³ το οποίο, διαλεγόμενο με τον Κάλβο, παρουσιάζει μια ασυνήθιστη για την εποχή πολιτική διάσταση. Αποκαλεί την Αγγλία «νέον κατακτητήν» που ερχόταν να συμπεριληφθεί στη χορεία των προηγούμενων κατακτητών του νησιού, οι οποίοι

⁹⁰³ Για το κείμενο αυτό, βλ. και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 206-207.

χαρακτηρίζονται ως κακούργοι (στον Κάλβο: πανούργοι) και ταυτόχρονα εραστές. Το κείμενο αυτό είναι αρκετά τολμηρό και ευθαρσές, λόγω των πολιτικών υπαινιγμών του, αν ληφθεί υπόψη η αυστηρή λογοκρισία που επιβαλλόταν τότε στα κυπριακά έντυπα από τη βρετανική διοίκηση του νησιού. Και στο ποίημα «Κρανίον», που δημοσιεύθηκε στις *Εστιάδες* την ίδια χρονιά με το κείμενο αυτό, διακρίνει κανείς, μέσα σε ένα κλίμα ρεαλισμού, ειρωνεία και απειλή και μια έμμεση καταγγελία των Άγγλων προστατών - κυβερνητών της Κύπρου, οι οποίοι κάποτε θα ακολουθήσουν και αυτοί τη μοίρα όλων των θνητών και θα σβήσουν «τιποτένιοι και ανάξιοι», μη αφήνοντας πίσω τους τίποτε που να τους θυμίζει: «Ποιος να τώλεγε, κρανίο, / εις αυτούς, που κυβερνούνε / πως μια μέρα τιποτένιοι / και ανάξιοι θα σβησθούνε [...]».⁹⁰⁴

Άλλο βασικό θεματικό μοτίβο που υπάρχει στις *Ωδές* και παρατηρείται και στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου, είναι εκείνο του χρόνου και της φθοράς. Ο χρόνος προσωποποιημένος, με γρήγορο βήμα («ταχυπόρον») και με μοχθηρότητα (στον Κάλβο «περιτρέχει» τη γη με «φθονερότητα») θρυμματίζει τα ανθρώπινα έργα, ενώ στέκεται «μετά σεβασμού» (στον Κάλβο: «σεβάζων») μπροστά σε εξαιρετικά ανθρώπινα δημιουργήματα, όπως η Τέχνη, και σε ιερούς τάφους:

Π. Παπαδοπούλου

[...] το **ταχυπόρον** και άστοργον του χρόνου και **βιασμένον βήμα** [...].
(«Στη γιορτή του πατρός μου»)

Όταν του χρόνου η ευμετάβολος,
μοχθηρά και μάγος **χειρ**
καταθρυμματίζουσα ζωής αφρόντιδος
και ευτυχούς τα ευφρόσυνα όνειρα [...].

Α. Κάλβος

Ο Γέρων **φθονερός**, /
και των έργων **εχθρός**, /
και πάσης μνήμης, **έρχεται**· /
περιτρέχει την θάλασσαν /
και την γην όλην·

Από την **στάμναν** χύνει /
τα ρεύματα της λήθης, /

⁹⁰⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Κρανίον», *Εστιάδες*, τχ. 23, ό.π. Αργότερα και άλλοι Κύπριοι ποιητές θα γοητευθούν από την πολιτική πλευρά της ποίησης του Κάλβου. Ο Λεύκιος Ζαφειρίου στην «Ωδή στον Ανδρέα Κάλβο», από τη συλλογή *Ο μγάδας άγγελος*, Λευκωσία 1980, σ. 44 περιλαμβάνει και την κάλβεια ρήση «παρά προστάτας νάχωμεν» (Βλ. Διαλησμάς, «Το πρόσωπο του Κάλβου στη νεοελληνική ποίηση...», ό.π., σ. 217, 232). Και ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης στο ποίημά του «Εις Κύπρον» καταθέτει μια άλλη ενδιαφέρουσα στιγμή «συνάντησης» με τον Κάλβο (Βλ. *Ανδρέα Κάλβου, Απαντα*, εισαγωγή Σπ. Μυλωνάς, εκδόσεις «Κερύνεια», Λευκωσία 1992, σ. 248-249), αλλά και στο ποίημά του «Ανδρέας Κάλβος», που δημοσιεύθηκε στο φοιτητικό περιοδικό *Εστιάς*, τχ. 3 (Δεκέμβριος 1960), σ. 66. Και η Ευγενία Παλαιολόγου-Πετρώνδα σε ποιητικές συλλογές της (π.χ. *Προς το φως*, 1945, *Μέση Ανατολή*, 1946 κ.ά.), καταθέτει «ενδιαφέρουσες αλλά και γόνιμες διασταυρώσεις με την ποιητική του Κάλβου». Για την τελευταία, βλ. Παπαλεοντίου, *Στοχαστικές προσαρμογές*, ό.π., σ. 2.

(«Η ελπίς»)

[...] παρέρχεται προ τούτου **μετά**
σεβασμού [...] καθόσον και συ, ολεθρία
Δύναμις, έστης προ τούτου [του
Παρθενώνος] **ευλαβώς** [...].
(«Κατά την δύσιν του ηλίου»)

και τα **πάντα αφανίζει**. [...]

Αλλ' ότε πλησιάσει /
την γην οπού σας έχει, /
θέλει **αλλάξειν τον δρόμον** του
ο Χρόνος, το θαυμάσιον/
χώμα **σεβάζων**.

(IV, ι'-ια'-ιβ')

Ός προς το πρώτο σημείο, την ακύρωση του θανάτου μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας, που προαναφέρθηκε, πρέπει να σημειωθούν περισσότερα: ο Κάλβος τοποθετεί την Τέχνη στην ανώτερη κλίμακα των αξιών, της αναγνωρίζει παιδευτική αξία και διδακτικό χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο ότι την ωδή του «Εις Μούσας» την τοποθετεί στο κέντρο της συλλογής *Η Λύρα*, τονίζοντας έτσι και τη σπουδαιότητα της Τέχνης.⁹⁰⁵ Εύστοχη είναι και η παρατήρηση ότι η ωδή αυτή δεν έχει πένθιμο τόνο, όπως οι υπόλοιπες ωδές της *Λύρας*, «αφού η ποίηση θα δώσει τη μόνη παρηγοριά όχι μονάχα στον επικαλούμενο ποιητή αλλά και σ' ολόκληρο το σύστημα των θνητών».⁹⁰⁶ Η τέχνη, σύμφωνα με τον Κάλβο, εξευγενίζει τον άνθρωπο, τον παραμυθεί, προάγει σε αρετή, είναι ακόμα φορέας θεοδικίας. Οι Μούσες χαρακτηρίζονται ως «θρέμματα περωτά» της θεάς Μνημοσύνης, «χαραί του ανθρώπου», «αείμνηστα κ' ευτυχή δώρα των μακάρων Ολυμπίων» [«Πρόλ.»] ή «αγλαά δώρα» (VII, στ'). «Τα ρόδα των Μουσών», δηλαδή οι ύμνοι, και μάλιστα αυτοί που αναφέρονται στην Αρετή (V, η') ονομάζονται «αμβροσίοσμα» ([«Πρόλ.»], που σημαίνει θεϊκά, και τα οποία έχουν ευωδιά αμβροσίας.

Παρόμοια και η Παπαδοπούλου πιστεύει στη δύναμη της καλλιτεχνικής δημιουργίας, η οποία ακυρώνει τον θάνατο και μετατρέπει τον καημό για τη φθορά και για το «ταχυπόρον, άστοργον του χρόνου βήμα» σε άνθη, «ρόδα» δημιουργίας. Σε έμμετρα ποιητικά και πεζόμορφα κείμενά της εξυμνεί τους τεχνίτες, τους πνευματικούς εργάτες με το γλομό πρόσωπο, οι οποίοι νύχτα και μέρα αναλώνονται στην επίπονη προσπάθεια να δώσουν μορφή στο άψυχο «μάρμαρο», να αποτυπώσουν στο χαρτί τα κινήματα της ψυχής τους. Για παράδειγμα, στο ποίημά της «Τα όνειρα» υιοθετεί την

⁹⁰⁵ Βλ. Διαλησιμάς, «Εισαγωγή», στο: *Α. Κάλβου, Αι Ωδαί*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1988, σ. 25-26.

⁹⁰⁶ Βλ. Σοφία Σκοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1985, σ. 64 και Γιώργος Θέμελης, «Εις τον Ιερόν Λόχον», *Η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών. Το πρόβλημα της ερμηνείας*, Αθήνα 1946, σ. 141-144.

παράσταση των Μουσών («κόρες καλοκαμωμένες»), που είναι έννοια κλειδί στον Κάλβο και, επίσης, χρησιμοποιεί τη λέξη «ρόδα», μια τυπικά καρβική λέξη. Οι Μούσες, αρπάζουν τις στάμνες (ή ληκύθους), απ' όπου χύνονται τα ρεύματα της λήθης από τον «φθονερό γέροντα» του Κάλβου, και γι' αυτό ονομάζονται «στάμνες των καημών», και τις γεμίζουν με «χρυσή ευωδία». Η λέξη αυτή σχετίζεται με τα «χρυσά», «αμβροσίοδμα ρόδα του παραδείσου Ελικωνίου», τα ρόδα των Μουσών, τους ύμνους, που έχουν ευωδιά αμβροσίας, χαρίζουν αθανασία και μετριάζουν έτσι την πίκρα. Οι Μούσες σκαλίζουν στο μάρμαρο, αθανατίζουν, καθιστούν «αμάραντα» «τα ρόδα των καημών μας». Τα πνευματικά-καλλιτεχνικά έργα ακυρώνουν τη δύναμη του χρόνου, νικούν τη λήθη. Όπως η ίδια η Παπαδοπούλου σημειώνει αλλού, «οι εργάτες» ή «οι τεχνίτες» είναι «οι σχεδιασταί οι γράφοντες διά την Αθανασίαν».⁹⁰⁷

Όπως φάνηκε από τα πιο πάνω ενδεικτικά παραδείγματα, οι ιδέες, το πνεύμα, το ήθος και το ύφος του Κάλβου ασκούν σημαντική υποβολή στην Κυπρία ποιήτρια.

Η πρόσληψη εικόνων του Κάλβου από την Παπαδοπούλου

Υπάρχει πλούτος εικόνων στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου και συχνά με το εκφραστικό αυτό μέσο, όπως και με τα επίθετα που χρησιμοποιεί, δίνει το μέτρο της πρωτοτυπίας της. Συναντάται μεγάλος αριθμός από επίθετα-εικόνες, όπως και στον Κάλβο. Σημειώνονται, ενδεικτικά: «Τεχνίτης Σεληνόμορφος», «ο πόνος αλυσίδετος», «ο δαδούχος οραματισμός», «ο σφυροκόπος δημιουργός», «η τανύπτερος φήμη», «το θεοτόκον κύμα», «φωτοβόλα νέφη», «ορθοκάρηνα δένδρα» κ.ά. Σε λογοτεχνικά κείμενά της παρατηρείται και μια διαδοχή ή επαλληλία εικόνων πρωτότυπων, οι οποίες δίνονται όχι (πάντα) με λογική σειρά και σύνδεση,⁹⁰⁸ όπως και στον Κάλβο, για τον οποίο έχει επισημανθεί ότι οι εικόνες του είναι συχνά αλληπάλληλες ή σε διαδοχή και πολλές φορές χωρίς εμφανή ειρμό.⁹⁰⁹

Η Παπαδοπούλου υιοθετεί, ίσως κατά το πρότυπο του Κάλβου, και την «καρβική ματιά», την τάση για απόδοση του κόσμου από μακριά, από μίαν απόσταση,

---

⁹⁰⁷ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Τα όνειρα», *Ελευθερία*, φ. 455, *ό.π.*, και της ίδιας, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

⁹⁰⁸ Η ίδια σε κριτικά κείμενά της υπερθεματίζει τη «μεγαλοφυή φαντασία [η οποία] παράγει τας υψιπέτιδας συλλήψεις» και κάνει λόγο για την «αερί» αξία των ποιητικών εικόνων, που ακολουθούν η μια την άλλη σαν μια «φάλαγγα»: «Αι πρωτότυποι εικόνες, αι σωρηδόν επερχόμεναι επίνοιαι παρήλαννον, καιομένων προ αυτών λαμπάδων, ως προ βωμού». Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.* Τη φράση «φάλαγγα από εικόνες» για την ποίηση του Κάλβου χρησιμοποιεί και ο Γ. Δάλλας στο βιβλίο του *Ο κλασικισμός...*, *ό.π.*, σ. 62.

⁹⁰⁹ Βλ. Μενάρδος, «Δύο Ζακυνθίνοι ποιηταί...», *Παναθήναια*, έτ. Ι', τχ. 235-236, *ό.π.*, σ. 186.

από της κορυφής, «εξ απόπτου»,⁹¹⁰ γεγονός που συνδέεται, προφανώς, με τη μεγαλοπρέπεια την οποία επιδιώκει στην ποίηση και την πεζογραφία της, και υπερθεματίζει σε κριτικά κείμενά της. Χρησιμοποιεί, ακόμη, εικόνες που εκφράζονται με δυαδικές αντιστοιχίες: τότε – τώρα, φως – σκοτάδι, νύχτα – ημέρα, εχθροί – Έλληνες, δουλοσύνη – ελευθερία, μνήμα – αθανασία κ.λπ. Κάποτε δε φθάνει σε εικόνες «λυρικής τόλμης», όπως θα έλεγε ο Ελύτης, τέτοιες που συναντάμε και στο ποιητικό της ίνδαλμα, τον Κάλβο. Πρόκειται για εικόνες τολμηρές, από την άποψη ότι οδηγούν σε μια ιρασιοναλιστική ερμηνεία του κόσμου και «βιάζουν την πτωχευμένη εμπειρική αντίληψη της πραγματικότητας».⁹¹¹ Το περιεχόμενο και το λεκτικό των εικόνων της κάποτε απηχούν καλβικές εικόνες, τις οποίες ή τροποποιεί ή αντιστρέφει, πάντως σίγουρα διαλέγεται μαζί τους. Παρατίθενται στη συνέχεια ενδεικτικά αποσπάσματα όπου φαίνεται η σχέση που αναπτύσσει με το ποιητικό πρότυπό της.

Για παράδειγμα, μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης τάσης της Παπαδοπούλου για ανθρωποποίηση των στοιχείων της φύσης και εμπύχωσης των ασύχων, συναντάται η προσωποποίηση της γης, που είναι συχνή στον Κάλβο. Η ίδια προχωρεί και στην προσωποποίηση του ουρανού.

1. Προσωποποίηση γης / ουρανού

Π. Παπαδοπούλου

[...] και **καταχνιά θεόρατη** / ζητεί να σου
σκεπάση / το άσπρο **πρόσωπό** σου, **Γη**.
(«Φθινοπωρινά απόβραδα»)

Επί του **σκυθρωπού μετώπου του ουρανού**
(«Σταυρός-αίμα. Σταυρός-ανάστασις»)

[...] κάτωθεν του φοβερού **προσώπου τ' ουρανού**
(«Οι δύο πόνοι»)

Α. Κάλβος

Επί το μέγα **πρόσωπον** /
της γης πολυβοτάνου [...].
(IV, 31-32)

[...] από το **πρόσωπον**
της γης πλατείας. (V, 24-25)

[...] το αναπαυμένον **μέτωπον** /
της οικουμένης. (X, 43-44)

Στο ποίημα «Η Τύχη», αλλά και σε άλλα κείμενα της Παπαδοπούλου, απεικονίζονται οι έννοιες της Τύχης και της Μοίρας, που συνδέονται μεταξύ τους, αφού

⁹¹⁰ Βλ. M. Castillo Didier, «Η καρβική ματιά», *Περίπλους*, τχ. 34-35, ό.π., σ. 244-252.

⁹¹¹ Βλ. Ελύτης, «Η αληθινή φυσιογνωμία και η λυρική τόλμη του Ανδρέα Κάλβου. στο: *Ανοικτά χαρτιά*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 41996, σ. 49-112: 70-84 [=Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου..., ό.π., σ. 71-119].

και οι δύο «θερίζουν» τη νιότη και τα καλύτερα «κτήματα» των ανθρώπων και αντιπαραβάλλονται με τη «λύρα», που συμβολοποιεί την έννοια της Τέχνης, όπως την περιγράψαμε πιο πάνω. Και εδώ συμφύρονται εικόνες του Κάλβου: η τυφλή τύχη, το άρμα της και ο στροβιλισμός του, το δρέπανον που θερίζει κ.ά.:

2. Τύχη

Π. Παπαδοπούλου

Α. Κάλβος

στο **άρμα** μου η **ολότυφλη** γυρίζω,
νύχτα και μέρα τον καιρό σαστίζω [...]

(«Τύχη»)

Από τα βάθη του αγνώστου προσμειδιά η νέα
Τύχη [...] φωναί αναδίδονται από του
εστιλβωμένου βάρους της και ήχοι από των
στροβίλων της φοράς της [...].

(«Η χαρά του αγνώστου»)

[...] όταν η **τύχη** /
εις τα κρημνά του βίου /
της **αμάξης** πλαγίαν /
την ορμήν φέρη· (VII, 12-15)

[...] μακράν οπίσω
ιδώμεν /την **οργήν των**
τροχών /από **τυφλάς** ηνίας /
διασυρομένων.
(VII, 22-25)

Στη συνέχεια θα εξετασθεί η πρόσληψη από την Παπαδοπούλου της απεικονιστικής παράστασης της Δόξας του Κάλβου. Υπάρχουν αναφορές ή και ολόκληρα κείμενά της, τα οποία συνάδουν με το κυρίαρχο τότε κλίμα του εξηρμένου εθνισμού (π.χ. «Επί τη επετείο της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς και Δόξα», «Εθνικαί σελίδες», «Υπό τας δάφνας» κ.ά.), όπου η ίδια υιοθετεί με θαυμασμό το πρότυπο της Δόξας του Κάλβου - την οποίαν εκείνος που θα ονομάσει «ματαίαν» «σφάλει»-, αλλά διευρύνοντας ή εμπλουτίζοντάς το. Παρατίθεται στη συνέχεια ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, όπου φαίνεται να συμφύρονται οι παραστάσεις της Δόξας και της Νίκης του Κάλβου: Η Δόξα είναι θεϊκή μορφή, «άσπιλος» για την Παπαδοπούλου («παρθένος» κατά τον Κάλβο), «άνασσα των ουρανών» («ουράνιον έργον» στον Κάλβο), που πετά «εις εκτάσεις φερομένη» («πτερωμένη» στον Κάλβο) και πλέκει για τους γενναίους «στεφάνους θαλερούς» από «τας ακρωρείας των φυτών» και από «πορφύρεα ρόδα» («στον Κάλβο «στεφάνους» από «τα θαλερώτερα πλέον

άφθαρτα κλωνάρια» και από «ρόδα»). Αυτή η δόξα είναι αναπόδραστα συνδεδεμένη με τους Έλληνες:

3. Η Δόξα (κατά το πρότυπο του Κάλβου)

Π. Παπαδοπούλου

[...] η **Δόξα** εκίνει τα πολύτιμα δώρα πιέζουσα
τους ανέμους. Ταώ και χήνες έσυρον το
θεσπέσιον άρμα και **άσπιλος μορφή** λευκή [...].

επάλλετο μέσω του αιθέρος ζητούσα λατρευτάς.

[...] την **άνασσαν των ουρανών** [...].

[...] εις **εκτάσεις φερομένη** [...] **συμπτύσσουσα**
εις στεφάνους θαλερούς τας ακρωρείας των
φυτών.

Ουρανομήκη τα **φτερά** εκαλλύνοντο της **Νίκης**
[...] πορφύρεα τα **ρόδα** ήνοιγον εις **στεφάνους**
[...].

[...] κι από τότε ηνωμένοι, **Δόξα και Ελλάς**,
χωρούσι προς τα πρόσω [...]. Δόξα ηγεμονική
[...], Δόξα αγία.
(«Επί τη επετείω της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς
και Δόξα»)

Α. Κάλβος

Ον, 'συ που η φαντασία /
φλογώδης των θνητών [...] / βλέπει
παρθένον 'ς τον αέρα,

'σαν **πτερωμένην**

ουράνιον έργον. (XVIII, α')

Πετάεις εσύ κ' επάνω τους /
σκορπίζεις φύλλα αμάραντα·
(XVIII, 16-17)

Ω **Νίκη**, διά τους Έλληνες /
στεφάνους πλέξε· [...] (XVIII, 61-62)

[...] εάν η **δόξα** θερμώση /
την ψυχήν των **Ελλήνων** /
ποίος την νικάει; (II, 113-115)

Ας δούμε στη συνέχεια μια χαρακτηριστική περίπτωση στίχων, όπου η Παπαδοπούλου αναπτύσσει έναν διακειμενικό διάλογο με τον Κάλβο, για να διαφοροποιηθεί, εντέλει, από αυτόν, υιοθετώντας ένα κλίμα ρεαλισμού και ειρωνείας:

4. Η Δόξα (διαφοροποιημένη)

Π. Παπαδοπούλου

Με τη μύτη φαγωμένη
μ' ασπρισμένους τους κροτάφους
να η Δόξα, π' ανεβαίνει
πένθιμη από τους τάφους.

(«Κρανίον»)

[...] Και πού γέρνετε, σε ποια κρανία
τες παληές σας σκέψεις
και σε τάφους ποιους τα μεγάλα κλέη;

(«Ρημάδια»)

Α. Κάλβος

[...] ιδού από τα χαράγματα /
του μνήματος εκβαίνει /
λεπτή αναθυμίασις /
κ' εμπρός μου μένει. (III, 37-40)

[...] βαθυσκαφή εφανέρωσε /
μνήματα μύρια.

Πολλά μεν σκοτεινά·
φέγγει επ' ολίγα **τ' άστρον**
το της αθανασίας·

(IV, 34-35, 36-38)

Εδώ η Παπαδοπούλου ξεκινά από μια εικόνα «τάφου», χαρακτηριστική στον Κάλβο,⁹¹² αλλά στη συνέχεια επιχειρεί αντιστροφή των κάλβειων εικόνων: Στην εξιδανικευμένη εικόνα της Δόξας του Ζακύνθιου ποιητή, που συνάπτεται με το θείο («προ τοιαύτης καιόντα θεάς την σμύρναν») και την αθανασία («τ' άστρον το της αθανασίας»), αντιπαραβάλλει μια Δόξα με «μύτη φαγωμένη» και «ασπρισμένους κροτάφους», που ανεβαίνει (ως «λεπτή αναθυμίασις» στον Κάλβο), πένθιμη και σκυθρωπή από τα μνήματα. Μπορούν να δοθούν δύο ερμηνείες στην εικόνα αυτή:

α) Με ειρωνική διάθεση απομυθοποιεί το είδωλο του Κάλβου, τη Δόξα, η οποία μετατρέπεται σε ένα αλλόκοτο πλάσμα, μάλλον αστείο και τρομακτικό μαζί, που έχει χάσει όλη τη λαμπρότητα και το γόητρό της.⁹¹³ Με την ειρωνική αυτή προοπτική του ποιήματος και την έντονη αίσθηση ματαιότητας συνάδει και το πνεύμα των στίχων από

⁹¹² Για το θέμα των τάφων των ξεχωριστών ανθρώπων στον Κάλβο και σε συσχετισμό με τον Φώσκολο, βλ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σ. 103-105.

⁹¹³ Την εποχή αυτή με την επίδραση των συμβολιστών η ποίηση έτεινε να απομακρυνθεί από τις εθνικιστικές εξάρσεις, για να φτάσει με τον Καρυωτάκη και άλλους ποιητές του Μεσοπολέμου στην αποστασιοποίηση και την ειρωνεία του ηρωισμού. Είναι χαρακτηριστικά τα ποιήματα «Ο Μιχαλός» και «Εις Ανδρέαν Κάλβον» από τη συλλογή *Ελεγεία και σάτιρες*. Στο τελευταίο, μάλιστα, έχει παρατηρηθεί ότι ο Καρυωτάκης, με έναν σατιρικό τόνο «που δεν απέχει πολύ από την ελεγεία», ειρωνεύεται «μίαν ορισμένη “ηρωική άποψη” περί ποιήσεως και ποιητού». Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκη, *Άπαντα τα ευρισκόμενα...*, ό.π. τ. Α', σ. 156 (229-230) και 148-151, αντίστοιχα, και Netillard, «Ο Κάλβος του Καρυωτάκη», *Σημειώσεις*, τχ. 38, ό.π., σ. 1. Για το ποίημα «Κρανίον» της Παπαδοπούλου, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 329 και 391 και ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 124-125.

το ποίημα «Ρημάδια», αλλά και η αιχμή – απειλή προς τους κυβερνώντες, σε άλλους στίχους του πρώτου ποιήματος, ότι θα υποκύψουν και αυτοί στην κοινή μοίρα των θνητών και η δόξα τους θα εξανεμισθεί.⁹¹⁴

β) Εννοεί την όψιμη δόξα, που είναι η μοίρα πολλών εκλεκτών ανθρώπων του πνεύματος. Γνωρίζουν τη Δόξα μετά θάνατον και αυτή είναι ήδη γερασμένη και πένθιμη. Υπάρχει και εδώ μια δόση ειρωνείας ή πικρίας, στοιχεία που θα συναντήσουμε αργότερα στον Καρυωτάκη,⁹¹⁵ αλλά δεν συντρίβεται το είδωλο της Δόξας.

Και στη μια και στην άλλη περίπτωση, πάντως, στη διακωμώδηση της Δόξας ή στην ειρωνεία της όψιμης Δόξας, η Παπαδοπούλου, ενώ εκκινεί από εικόνες του Κάλβου, διαφοροποιείται από αυτόν. Ακολουθούν μερικά ακόμη αποσπάσματα από λογοτεχνικά κείμενα της Παπαδοπούλου, όπου είναι εμφανής η πρόσληψη εικόνων του Κάλβου:

5. Ημέρα – Φως / «πανιά»

Π. Παπαδοπούλου

Λαμποκοπούνε τα νερά [...] /
Τρικόταρτα θεώρατα πανιά /
’σαν χρυσωμένα τρέχουν στα πελάγη /
τα μάγεψεν η μέρα. [...]
(«Απόλλων και Νύχτα»)

Α. Κάλβος

Κύτταξε πώς ο ήλιος /
χρυσώνει τα πανιά των /
κύτταξε πώς το πέλαγος /
από σπαθίων ακτίνας /
τρέμον αστράπτει.
(XIII, ιδ’)

Ελεύθερα, αχαλίνωτα /
μέσα εις τ’ αμπέλια τρέχουν /
τ’ άλογα [...]. (XIII, 21-23)

⁹¹⁴ Για το «πλέγμα» της Παπαδοπούλου ενάντια στους τυράννους και τις άδικες εξουσίες, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 327-329.

⁹¹⁵ Βλ., σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 150, όπου και απόψεις της Παπαδοπούλου για τη όψιμη «δόξα» των ποιητών. Πρβλ. και τους εξής στίχους του Καρυωτάκη από το ποίημα «Μπαλάντα στους άδοξους ποιητές των αιώνων», που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Νηπενθή* και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1920: «[...] Του κόσμου η καταφρόνια τους βαραίνει / κι αυτοί περνούνε αλύγιστοι και ωχροί, / στην τραγική απάτη τους δοσμένοι / πως κάποιον πέρα η Δόξα καρτερεί, / παρθένα βαθυστόχαστα ιλαρή. [...]» (Η πλαγιογράμμιση είναι δική μου). Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκη, *Άπαντα τα ευρισκόμενα...*, ό.π., τ. Α΄, σ. 43-44 και 211. Για την πρόσληψη της νεανικής ποίησης του Καρυωτάκη από την Παπαδοπούλου, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Πρόσληψεις και επιδράσεις...», σ. 390-392.

Στα πιο πάνω αποσπάσματα συμφύρονται μάλλον οι εικόνες του Κάλβου από τη ιδ' και ε' στροφή των «Ηφαιστειών». Τα θεόρατα πανιά (αντί καράβια: μετωνυμία), που κανονικά θα έπρεπε να πλέουν, τρέχουν στους θαλάσσιους κάμπους, ενώ ο ήλιος τα χρυσώνει, όπως ακριβώς τα «αχαλίνωτα άλογα» του Κάλβου τρέχουν «μέσα εις τ' αμπέλια». Αργότερα, η Παπαδοπούλου θα μεταφέρει την έννοια του αχαλίνωτου στον ουρανό και στα «παράξενά του», φτάνοντας σε εικόνες και εκφράσεις «λυρικής τόλμης».⁹¹⁶

Έχει επισημανθεί ότι «ο Κάλβος είναι ο πρώτος Νεοέλληνας ποιητής με συνείδηση θαλασσινή (σε μια σύνθεση ανώτερη αιγαιατικής και ιόνιας φύσης)». Περνούν από τους στίχους του νησιά, όπως η Ζάκυνθος, η Χίος, η Σάμος, τα Ψαρά, η Ύδρα, οι Σπέτσες, η Κρήτη, η Κάσος, η Κύπρος κ.λπ., ενώ στα «Ηφαιστεια» υμνεί γενικότερα, και με ειλικρινέστατο ενθουσιασμό, το «αιγαιατικό» νησί.⁹¹⁷ Και η Παπαδοπούλου νιώθει την ανάγκη να υμνήσει το νησί (είτε γενικά το ελληνικό, είτε την ιδιαίτερη πατρίδα της), το οποίο θεωρεί και αυτή ευτυχισμένο, όπως είναι τα «ευτυχισμένα χώματα» των νησιών του Κάλβου:

6. Νησί

Π. Παπαδοπούλου

[...] μικρό **νησί**, που απ' τ' άπλαστα
της θάλασσας εβγήκες,
η **Ευτυχία** μέσα σου
κλεισμένη **κατοικεί**. («Το νησί»)

Α. Κάλβος

Να της αλόης η **νήσος**, /
και η Κως **ευτυχεστάτη**[...] (XIV, 21-22)
Χλωρά, μοσχοβολούντα /
νησία του Αιγαίου πελάγους, /
ευτυχισμένα χώματα /
όπου η χαρά κ' η ειρήνη /
πάντα **εκατοίκουν**. (XIII, α')

⁹¹⁶ Βλ. τη φράση της «του ουρανού τα αχαλίνωτα παράξενα», στο κείμενό της «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π. Ο Ελύτης στη συλλογή του *Δυτικά της λύπης* και στο ποίημα «Της Εφέσου» «συζητά» με τις ίδιες στροφές των *Ωδών*, προσδίδοντας την έννοια του αχαλίνωτου κι αυτός στον ουρανό: «Ελεύθερα στο πλάι μου τρέχουν τ' αμπέλια κι αχαλίνωτος / Μένει ο ουρανός [...] / Μόνο τ' αμπέλια να καλπάζουν κι αχαλίνωτος / να 'ναι ο ουρανός / όπως τον θέλουν τα παιδιά...».

⁹¹⁷ Βλ. Ελύτης, *Η αληθινή φυσιογνωμία και η λυρική τόλμη του Ανδρέα Κάλβου*, στο: *Ανοικτά χαρτιά...*, ό.π., σ. 98-99 [=Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου..., ό.π., σ.108-109]. Έχει παρατηρηθεί ότι το νησί στον Κάλβο είναι «αποκλεισμός, κλειστός κόσμος, εσωστρέφεια, μια εμμονή στην ταυτότητα της καταγωγής». Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια: Δημήτρης Δημητρούλης, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σ. 57.

Δίνεται ένα ακόμα παράδειγμα εικόνων που δημιουργεί η Παπαδοπούλου και οι οποίες είναι εμβολιασμένες από εικόνες του Κάλβου:

Π. Παπαδοπούλου

Α. Κάλβος

[...] και από τους επακρίους συνοικισμούς
το μυστικόν του Πόνου καταβαίνει εις
τας **χαλικοστρώτους σύρτεις**· και εις
τους μεμακρυσμένους **αιγιαλούς**
μεταφέρουν **αι Αλκυονίδες το μερίδιον**
της δουλείας.

(«Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος»)

Εις τον ηρημωμένον/
αιγιαλόν της νήσου /
ούτω **φέρνουν τα κύματα** /
και το **παράπονόν** τους /
η **Ωκεανίαι.** /

(VI, γ')

Η πρόσληψη της γλώσσας και συντακτικών τρόπων του Κάλβου από την Παπαδοπούλου

Για τη γλώσσα των λογοτεχνικών κειμένων της Παπαδοπούλου έχει γίνει λόγος και σε άλλα κεφάλαια. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί ότι μπορούν να εντοπισθούν αρκετά κάλβεια στοιχεία, που συνειδητά ή υποσυνείδητα αρδεύουν τον ποιητικό ή τον πεζογραφικό της λόγο. Έτσι, στο έργο της συναντάμε:

1. Λέξεις απευθείας από τον Κάλβο, τα άμεσα λεκτικά δάνεια (Πίνακας I).
2. Λέξεις συγγενικές με λέξεις του Κάλβου, που δημιουργούνται ίσως κάτω από τη δική του γόνιμη επενέργεια («τυπικά καλβικές λέξεις») (Πίνακας II).
3. Σύνολο λόγιων και αρχαίων γλωσσικών τύπων κατ' αναλογία προς το αντίστοιχο λεξιλόγιο των *Ωδών* (Πίνακας III).
4. Σύνολο δημοτικών τύπων (Πίνακας IV).

Οι πίνακες που ακολουθούν, δεν εξαντλούν τον μεγάλο αριθμό των λέξεων «καλβικής ατμόσφαιρας», τις οποίες προσλαμβάνει η Παπαδοπούλου, αλλά είναι ενδεικτικοί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

(άμεσα λεκτικά δάνεια)

Λέξη	Π. Παπαδοπούλου	Α. Κάλβος
γλυκερός	γλυκερών ελπίδων («Η 25 ^η Μαρτίου»)	της γλυκεράς πατρίδος (XI, 13)
ουρανομήκης	φλόγας ουρανομήκεις («Η 25 ^η Μαρτίου»)	παρά καπνούς και φλόγας / ουρανομήκεις (XIII, 179-180)
δουλοσύνη	την κακοποιόν δουλοσύνην (sic) («Η 25 ^η Μαρτίου»)	ο νους οπού αποφεύγει / την δουλωσύνην. (VII, 29-30)
δύστηνος	δύστηνε θνητέ δύστηνε άνθρωπε («Ανάμνησις»)	των δυστήνων / πνιγομένων θνητών (II, 27-28)
σκήπτρον	τα ατάσθαλα σκήπτρα («Προ των Παθών»)	Εγώ τα σκήπτρα στάζοντα / αίματος και δακρύων / καταπατώ· (III, 161 – 163) εις ανόητον, / βάρβαρον σκήπτρον (XX, 44-45) κ.ά
ρόδον	τα ρόδα των καημών μας («Τα όνειρα») πορφύρεα τα ρόδα («Επί τη επετείω της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς και Δόξα»)	και σεις αμβροσιόδμα ρόδα (II.13) της Υγείας τα ρόδα (XI, 43) Τα ρόδα της Ελλάδος (XIII, 91) τα ουράνια / ρόδα (I, 21-22) τα ρόδα ηώα (VI, 25)
γαλακτώδης	Τους γαλακτώδεις οφθαλμούς («Η χαρά του αγνώστου»)	Τα γαλακτώδη μέλη / των παρθένων (VI, 16-17)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(λέξεις συγγενικές με λέξεις του Κάλβου)

Π. Παπαδοπούλου	Α. Κάλβος
περόπους	περωθείς
τανυσίπτερος	μελανόπτερος
τανύπτερος	περωμένος
	περωτός
	περόεις-όεντα
χρυσωμένος	χρυσόδετος
χρυσίζων	χρυσώνω/όνω
χρυσαιγής	χρυσοβλέφαρος
χρυσοχαίτης	χρυσόζωνος
λευκόχρυσος	ολόχρυσος
	κεχρυσωμένος
ιόχρως	
απαλόχρως	κυανόχρως
ροδόχρως	
καλλίφυλλος	καλλιστέφανος
	πολύφυλλος
γλυκύφθογος	λιγύφθογος
θαλπερός	θαλπτήριος
θαλπερώτερος	
θάλπος	
ηδύμολπος	ηδύνειρος
ηδύφωνος	
μεγάθυμος	μεγαλόθυμος
μεγαλότροπος	μεγαλόφθογος
μεγαλοφάντις	μεγαλόψυχος
μεγαλόθωρος	
μεγαλόδοξος	
ξανθοστάφυλος	σταφυλοφόρος

υψίγονος	υψήνωρ
υψικάρηνος	υψηλοκάρηνος
ορθοκάρηνα	υψηλόνοος
υψηλοβάμων	
καρτερόψυχος	καρτερός
μουσοπόλος	μουσοτρόφος
ταχυπόρος	ταχύπους

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

(λόγιες και αρχαίες λέξεις ή αρχαίες στην καταγωγή
και ομιλούμενες στη νέα γλώσσα)

Ποίηση (έμμετρη)

ίλαρός	δεικνύω	ίο
ταχυπόρος	κωκυτός	φάος
τάλας	σκότος	καθαίρω
πτερυγίζει	φθίνω	ίλασμα

Κύρια ονόματα

Αΐδης	Άρης	Νάρκισσος
Αίολος	Απόλλων	Ηχώ
Δίας	Αφροδίτη	Άρτεμις

Πεζόμορφα και κριτικά κείμενα

αγλαός	στωμύλος	αέτειος
αιμύλος	τηλαυγής	εσμός
στόνος	ανδήρων	φιλομηδεΐς
στοναχή	στιλβηδόνα	εύανδρος
τανυσίπτερος	ευρωτιώντος	μινυρίζων
αποπτάσαν	ιοστεφής	φαλαγγηδόν
ιός	νηχόμενοι	ορυμαγδόν

Κύρια ονόματα

Νηρηίδες	Φαέθων	Γαλάτεια
Διδώ	Μαινάδες	Σαλαματίδαι
Ήβη	Ερινύες	Νιόβη
Σίβυλλαι	Φήμη/Φήμαι	Φοίβος
Υμέναιος	Ναϊάδες	Νίκη
Ενδυμίων	Μνημοσύνη	Δόξα
Πιερίδες	Άδωνις	Αχέρων
Χάριτες	Μούσα	Νύμφαι

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

(δημοτικοί τύποι)

Ποίηση (έμμετρη)

ευχούλες	ολοστρόγγυλος	πλανήτρα
λαχτάρια	παραζάλη	δέησες
χρυσόφτερη	ανεμοχάλαζο	ομορφάδα
οχλαλοή	συμπονιά	αυτήσνε
σπαρταριστές	γυμνιά	των ποταμώ
δαφνούλες	φτερώνω	των νερώ

Πεζόμορφα / πεζογραφικά κείμενα

μιχλάδα	σκιερό	γάζα
πλαισιώματα	βαθυγάλαζος	φυλλωσιές
χλιδή	πλουτοδότρα	κρέπια
τρελός	ροδογέννητη	χαμοκάλαμα

Παρατηρήσεις στους πίνακες 1-4

Είναι προφανές ότι η Παπαδοπούλου υιοθετεί λέξεις - σήματα της ποίησης του Κάλβου και πλάθει πολλές άλλες, κατ' αναλογία προς τις καρβικές ή που κινούνται σε μια «κάλβεια ατμόσφαιρα». Το καρβικό λεξιλόγιο κάποτε εμβολιάζει την ποιητική της

ευαισθησία, ενώ αντλεί και στοιχεία από τη γραμματική των *Ωδών*.⁹¹⁸ Πρέπει, επίσης, να προσεχθούν αρκετές λέξεις αρχαιοπρεπείς, που υπάρχουν στα κείμενά της: αγλαός, στοναχή, αποπτάσαν, στωμύλος, στιλβηδών κ.λπ.⁹¹⁹ Εδώ πρέπει να ενταχθούν και τα ασυναίρετα επίθετα, ουσιαστικά και ρήματα που υιοθετεί, προφανώς κατά το καλβικό πρότυπο, αφού αυτό το στοιχείο –των ασυναίρετων τύπων– ήταν από τα πρώτα που πρόσεξε στην καλβική γλώσσα.⁹²⁰ Επίθετα: ιοχρόου («Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»), πορφύρεα («Επί τη επετείω της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς και Δόξα»), ουσιαστικά: έπεα («Εις τους αγώνας»), ανθέων, («Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων»), «Εις την ψυχήν της φίλης μου» κ.ά.), γενεά («Ρημάδια»), ιτεών («Εις την ψυχήν...»), μηλέες («Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά»). Ρήματα: γλυκοτηράουν («Τα όνειρα»), θα φυσάης και φυσάεις, θα νικάη («Στην τέχνη»), σιογκλαίουν, σιογλέουν, κλαίουν («Ρημάδια»).

Χρησιμοποιεί και λέξεις με καταγωγή από την αρχαία, οι οποίες πέρασαν στη νέα μας γλώσσα μέσα από τη διάμεσο της κοινής: αίφνης, εύανδρος, δυσσιώνος, εύοσμος, άληκτος, αέτειος κ.λπ. Πρέπει να της αναγνωρισθεί μεγάλη συνθετική

⁹¹⁸ Για παράδειγμα, χρησιμοποιεί στην ονομαστική πληθυντικού των θηλυκών ονομάτων το άρθρο η αντί αι (η ψυχές), στην αιτιατική πληθυντικού των πρωτοκλίτων θηλυκών ονομάτων τον τύπο: ταις (ταις) αντί: τας (ταις πουλίαις), στο γ' πληθυντικό πρόσωπο του ενεστώτα τους παράλληλους τύπους σε -ουσι(ν) και -ουν (ξεσχίζουσι / τρέχουν), μετοχές, κυρίως παθητικού παρακειμένου με αναδιπλασιασμό (γεγλυμμένοι, πεπυρωμένα), ενώ αρκετές φορές δεν τις μετατρέπει σε δευτερεύουσες προτάσεις (ανθύλλια ατενίζοντα), την ιδιότυπη πρόθεση επάνω + εις + αιτιατική, όπως στον Κάλβο (επάνω εις τ' ακρωτήρια) και άλλα. Για τη γραμματική των *Ωδών*, βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Γραμματική των *Ωδών* του Κάλβου», στο: *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, τ. Α', Βηλαράς – Κάλβος – Μαρκοράς – Καρασούτσας – Παλαμάς – Σκαρίμπας – Δικταίος – Σεφέρης και άλλοι, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1984, σ. 39-72 [=Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005), εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2006, σ. 57-92].

⁹¹⁹ Πρέπει να παρατηρηθεί ότι η Παπαδοπούλου σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιεί γλωσσικούς τύπους όχι πανομοιότυπους με εκείνους του Κάλβου αλλά παρεμφερείς, και κάποτε αρχαιοπρεπέστερους, που συναντώνται σε σπάνια κείμενα της αρχαιότητας κυρίως της αρχαϊκής εποχής (π.χ. στη Σαπφώ ή στους ομηρικούς ύμνους) ή σε λεξικά όπως του Ησυχίου. Δίνονται χαρακτηριστικά παραδείγματα που αποδεικνύουν από τη μια την αρχαιογνωσία της και από την άλλη την ανάγκη της να αποφύγει τη μίμηση του Κάλβου: Ο Κάλβος χρησιμοποιεί το επίθετο υψηλοκάρηνος: «η Πάργα υψηλοκάρηνος / βλέπει» (VII, 33-34), που σημαίνει αυτόν ο οποίος κρατά την κεφαλήν υψηλά (το επίθετο συναντιέται στον Γρηγόριο Νύσσης: Ομιλ. 7, τ. 1, σ. 462). Η Παπαδοπούλου επιλέγει το αρχαιότερο επίθετο υψικάρηνος: «ύπερθεν των κέδρων και των υψικάρηνων φηγών» (Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το άστρον της Βηθλεέμ», *Ελευθερία*, φ. 659 [22 Δεκεμβρίου 1918 / 4 Ιανουαρίου 1919], σ. 1), που σημαίνει ο έχων υψηλήν κορυφήν. Στην περίπτωση που το χρησιμοποιεί, το επίθετο ταιριάζει απόλυτα, αφού αναφέρεται σε δέντρα: «η φηγός» είναι είδος δρυός, η οξιά. Με την ίδια σημασία το επίθετο αυτό το συναντάμε στον ομηρικό ύμνο στην Αφροδίτη, 265: η ελάται ηε δρύες υψικάρηνοι. Η ίδια χρησιμοποιεί και το επίθετο ορθοκάρηνα (δένδρα), που συναντάται στον ορφικό ύμνο 18.8. Ακόμη, οι λέξεις «ηδύφωνος» και «μουσοπόλος» (βλ. στον Κάλβο: *λιγύφθογος* και *μουσοτρόφος*, αντίστοιχα) συναντώνται στο έργο της Σαπφούς.

⁹²⁰ Η ίδια σημειώνει: «Η γλώσσα του Κάλβου με τους ασυναίρετους τύπους [...] παρουσιάζει τας προτιμήσεις αυστηράς καλαισθησίας, απαιτείται δε ους εξησκημένον και “γούστον” ουχί κοινόν, ίνα εκτιμήση τους αδάμαντας της όλως αρχαϊκής ταύτης τελειότητος».

ικανότητα, που φαίνεται κυρίως στα επίθετα που χρησιμοποιεί,⁹²¹ και η οποία κάποτε την οδηγεί και σε συνθετικούς νεολογισμούς: αερογλυφές, αγλαοτερπές, αιθριοβαφής, αρχίπλαστος, φιλήφαιστοι κ.ά.

Η Παπαδοπούλου γοητεύθηκε, λοιπόν, από το ποιητικό ιδίωμα του Κάλβου και τη γλωσσική του εκφορά με τους αρχαϊσμούς της, αρκετούς από τους οποίους υιοθετούσε. Η γλώσσα αυτή, που για πολλούς μελετητές του Ζακύνθιου ποιητή, σύγχρονους αλλά και μεταγενέστερους της Κυπρίας λογίας αποτέλεσε «σκάνδαλο» και «ασυγχώρητο λάθος», για την ίδια θεωρήθηκε ως ένα από τα στοιχεία της απροσδιόριστης γοητείας του.

Η πρόσληψη του κάλβειου επιθέτου από την Παπαδοπούλου

Κατ' αρχάς πρέπει να υπογραμμισθεί το πλήθος των επιθέτων που κατακλύζουν τα κείμενα της Παπαδοπούλου, όχι τόσο με τον τρόπο του αισθητισμού⁹²² όσο με τον τρόπο του Κάλβου. Παρατηρείται, ακόμα, η τάση προς τα σύνθετα επίθετα και ιδίως προς εκείνα που με την «παραστατική» ή τη μεταφορική τους δύναμη είναι «συντελεστές ή συμπτυκνωτές μιας εικόνας». Τα σύνθετα αυτά επίθετα πολλές φορές τα δημιουργεί η ίδια με αξιοσημείωτη συνθετική ικανότητα, αντλώντας υλικό από τη διαχρονία της ελληνικής γλώσσας ή χρησιμοποιώντας ως πρώτο συνθετικό τις προθέσεις εν, διά, επί κ.λπ. Ακόμη, τα ολοσθενή και πολυσθενή επίθετα, όπως και τα υπερθετικά (και παραθετικά), παρουσιάζονται σε μεγάλη συχνότητα στα κείμενά της.

Υιοθετούνται, επίσης, πολλές από τις ποικίλες διαπλοκές των επιθέτων που χρησιμοποιεί ο Κάλβος, «από την ομαλή πρόταξη ως την ανακοπή τους με την παρεμβολή άλλων όρων ή την αλλαγή του στίχου, από την αντισυμμετρία ή τη συσσώρευσή τους εντεύθεν ή εκείθεν του ουσιαστικού, και τέλος, από την επαλληλία ως την ουσιαστικοποίησή τους».⁹²³ Σημαντικό είναι το γεγονός ότι η Παπαδοπούλου υιοθετεί και την ιδιότυπη επίταξη του επιθέτου, που αποτελεί ένα από τα πιο

---

⁹²¹ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 344-350.

⁹²² Έχει παρατηρηθεί ότι «οι επιθετικοί προσδιορισμοί των *Ωδών* πλησιάζουν το ένα τρίτο του συνολικού βασικού λεξιλογίου των *Ωδών*» και ότι «διαφορετική είναι, “ψυχοκινητική” ασφαλώς, η κατακλυσμαία χρήση και λειτουργία των επιθέτων στα πεζά ή μήπως πεζόμορφα ποιήματα του Μιχαήλ Μητσάκη». Βλ. Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου...*, ό.π., σ. 59, υποσημείωση 6. Για τη σχέση της Παπαδοπούλου με τον αισθητισμό, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 396-401 και, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 240-252, επίσης, Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 58, 246 και 296-297.

⁹²³ Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου...*, ό.π., σ. 57 και γενικά για το επίθετο στον Κάλβο, στο ίδιο, σ. 47-60. Στις κατηγοριοποιήσεις του Δάλλα στηρίζεται κυρίως η σύγκριση που επιχειρείται εδώ μεταξύ των επιθέτων που χρησιμοποιεί η Παπαδοπούλου και των κάλβειων επιθέτων.

χαρακτηριστικά στοιχεία της μορφικής καινοτομίας και της πρωτοτυπίας του Κάλβου. Ας δούμε αναλυτικά τα πιο πάνω, ξεκινώντας από την επίταξη, η λελογισμένη χρήση της οποίας θεωρήθηκε ως αποτέλεσμα της «εσκεμμένης καλλιτεχνικής βούλησης» του Ζακύνθιου ποιητή, «δεδομένης της συντακτικής και της ηχοχρωματικής ιδιαιτερότητάς της».⁹²⁴ Η επίταξη του επιθέτου χωρίς το άρθρο του ουσιαστικού είναι συχνή και πιο αραιή με το άρθρο, ενώ η επίταξη του επιθέτου, όπως στον Κάλβο, χρησιμοποιείται αρκετές φορές ως παράθεση:

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Α. Επίταξη του επιθέτου χωρίς το άρθρο του ουσιαστικού

Ποίηση (έμμετρη)	
τεχνίτης Σεληνόμορφος	μάτια αιματωμένα
οράματα πεντάμορφα	διαμάντι αραδιαστό
βασιλοπούλα αμύθητη	φωνές ανήκουστες
(«Ωδή»)	(«Απόλλων και Νύκτα»)
Πεζόμορφα / πεζογραφικά κείμενα	
κλέους αφθίτου	άντρα βαθύσχημα
φλόγας ουρανομήκεις	δάδες λιβανούχοι
εδάφους ερυθρού	χρόνους μακρούς και σκοτίους
(«25 Μαρτίου»)	(«Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος»)
νεφελώματα χρυσάκινα	νάματα θεία
πέπλου χρυσαυγούς	ορμαί φιλήφαιστοι
(«Πρωτοχρονιά»)	(«Σταυρός - αίμα. Σταυρός - ανάστασις»)

⁹²⁴ Βλ. Κασίνης, *Η των προσφών λέξεων εφάρμοσις...*, ό.π., σ. 40.

Β. Επίταξη του επιθέτου με το άρθρο του ουσιαστικού

Ποίηση (έμμετρη)

η Τύχη απονήρευτη («Καινούριος χρόνος»)	(φεύγουν) τα χρόνια αλύπητα («Καινούργιος χρόνος»)
η φτώχεια μικροσκοφώπη («Μέλισσα»)	(σβήνουν) τ' αστέρια ολόχλωμα ⁹²⁵ («Φθινοπωρινά απόβραδα»)
η όψη μαρμαρένια («Ρυθμοί»)	

Πεζόμορφα/πεζογραφικά κείμενα

η ψυχή βαθυαλγής του θανάτου το βάραθρον χαίνον («Η ελπίς»)	τον αέρα ελεύθερον οι σκελετοί λιπόσαρκοι («Προς τους απερχομένους»)
τα τέκνα σφαγιαζόμενα την θάλασσαν πορφυρουμένην («Η 25 ^η Μαρτίου»)	η ελληνική Δόξα πτερόπους («25 ^η Μαρτίου 1821 - 1921»)
τα φαληρικά ύδατα μαρμαίροντα («Κατά την δύσιν του ηλίου»)	την πολιάν κεφαλήν αγνήν («Ο Παλαμάς κρίνων τον Βαλαωρίτην»)

Πολύ συνηθισμένη είναι η ομαλή πρόταξη του επιθέτου. Αρκετά είναι τα πρωτότυπα επίθετα που χρησιμοποιεί η Παπαδοπούλου, τις περισσότερες φορές σύνθετα, και αντλημένα κυρίως από τη δεξαμενή της αρχαίας γλώσσας, χωρίς να λείπουν και τα (σύνθετα) επίθετα σε δημοτική:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Ομαλή πρόταξη του επιθέτου

Ποίηση (έμμετρη)

το πυρωμένο χνώτο τ' ανήσυχα βάθη	φεγγαροπρόσωπος Θεός τον ραγισμένο πόνο
--------------------------------------	--

⁹²⁵ Ας προσεχθεί η χρήση της επίταξης του επιθέτου (στα δύο τελευταία παραδείγματα) ως επιρρηματικό κατηγορούμενο και ως κατηγορηματικός προσδιορισμός αντίστοιχα.

τα δάφνινα όνειρα
(«Ψυχή του Απειρου»)
αργυρωμένα φύλλα
δακρύβροχη καρδιά
μεταξωτές ιτιές
(«Το πένθος του δάσους»)

Πεζόμορφα / πεζογραφικά

των γαλανών γηλόφων
μαργαριταρώδη δρόσον
του χρυσοχαίτου Απόλλωνος
την παλλομένην αρμονίαν
(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα
και χιόνες»)

νοτισμένο θρόνο
(«Η δύσις»)
(σαν) αχναίς Σελήνες
(στον) νικημένο ουρανό
(τον) καταχθόνιο λαβύρινθο
(«Παληά θρησκεία»)

τας ατίμους χειροπέδας
τας υγροφιλήτους θίνας
τας χαλικοστρώτους σύρτεις
των ηλιοχαρών Ναϊάδων
το θεοτόκον κύμα
(«Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος»)

Συχνά παρουσιάζεται στην ποίηση της Παπαδοπούλου και η επαλληλία των επιθέτων, αλλά και η ανακομμένη επαλληλία :

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Επαλληλία επιθέτων

Ποίηση (έμμετρη)

λαμπερό ολόχρυσο παλάτι
όνειρα χρυσά, αγνά
(«Επί τη επετείω της Αλώσεως»)
νερό γαργαλιστό, καθάριο, κρυσταλλένιο
(«Δύσις»)

Πεζόμορφα / πεζογραφικά

Ήρεμον, κυανούν πέλαγος
(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και
χιόνες»)

γλυκύ, ευκρινές, παρήγορον, μαρμαίρον

θεά τρισευλόγητη, γλυκειά /συμβιβάστρα
(«Ψυχή του Απειρου»)
χειροπιαστά, τραγουδιστά πλάσματ'
ανύπαρκτα
(«Σκιές»)

λεπτή, γλαυκή, υπέργειος ευωδία
(«Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων»)

το ρυτινόν, το σκιερόν, το αποτρόπαιον

το θελκτικόν σύμπλεγμα («Πρωτοχρονιά»)	του θανάτου φάσμα («Εις την ψυχήν της φίλης μου»)
μεγαλόθωρη, ακοίμητη, ανεξέλεγκτη πάντα αγάπη της πατρίδος («25 ^η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος»)	ο γέλως της ισχυρός, διάπυρος, διαυγής, παρατεταμένος («Πρωτοχρονιά»)

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Ανακομμένη επαλληλία επιθέτων

Ποίηση (έμμετρη)	Πεζόμορφα / πεζογραφικά κείμενα
πέπλοι της νύχτας υγροί («Χειμώνας»)	Θολερά, εσβεσμένη, θρηνώδης του σύμπαντος ήτο η όψις
χίλια παιγνίδια ερωτικά («Δύσις»)	κάτωχρος παρά την Λαύραν γέρων μοναχός, σοβαρός, τεταραγμένος («Εθνικαί σελίδες»)
μαύρο σύννεφο θαμπό («Φθινοπωρινά απόβραδα»)	θρύμμα ωραίων η ψυχή εις τον ακοίμητον χρόνον, αιμόλον («Πέραν του χρόνου»)
κομματιασμένα της ζωής μας / ξερείπωτα (τα μάτια) («Θέλω»)	στο πυρρό, βαθύχρωμο σύνολο, αυλακωμένο («Η Γαλήνη»)

Δεν πρέπει να παραληφθεί η **ουσιαστικοποίηση επιθέτων** που παρατηρείται στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου:

(παίρνουν ζωή) **τ' ανύπαρκτα** («Νυκτώματα»).

(από του χάους) **τα απόκοσμα** («Ωδή»).

(του ουρανού) **τα αγάλινωτα παράξενα** («Πέραν του χρόνου»).

τα ευρωτιώντα και αστήρικτα («Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...»)

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Επίθετα – εικόνες

της εμπειρομάχου πρύμνης	άντρα βαθύσχημα
τας χαλικοστρώτους σύρτεις	πλουτόληπτοι δυνάσται
τας υγροφιλήτους θίνας	το θεοτόκον κύμα
τας κητοβρεμούσας θαλάσσας	ο σφυροκόπος δημιουργός
η ποντάρχης γαλήνη	δάδες υπερύψηλοι

Παρατηρήσεις στους πίνακες I-V

Γίνεται φανερό από τους πιο πάνω πίνακες ότι η χρήση του επιθέτου από την Παπαδοπούλου είναι, πέρα από συχνή, αρκετά πρωτότυπη και ενδιαφέρουσα. Η συνθετική ικανότητά της την οδηγεί κάποτε και σε πρωτότυπους νεολογισμούς. Αυτό προκύπτει, προφανώς, από την επαφή της με σημαντικά κείμενα της αρχαιότητας και μεταγενέστερα, αλλά πρέπει να ενισχύθηκε και από το καταλυτικό και στον τομέα αυτό παράδειγμα του Κάλβου, όπως αποδεικνύει, κοντά στα άλλα, και η ιδιότυπη επίταξη του επιθέτου που υιοθετεί η Κυπρία δημιουργός. Η επίταξη του επιθέτου⁹²⁶ πρέπει να ικανοποιούσε και τις αισθητικές της ανάγκες, γιατί τη συναντάμε όχι μόνο στην έμμετρη και πεζόμορφη ποίηση και στην πεζογραφία της, αλλά και σε κριτικά κείμενά της, ακόμη και σε μη λογοτεχνικά, αλλά με λογοτεχνική αξία.

Στην Παπαδοπούλου παρατηρείται σε μεγάλη συχνότητα και η ευελιξία του επιθέτου, αφού αυτό μετατίθεται (ή κινείται) και σχηματίζει ποικίλους συνδυασμούς, ανάλογα με τις αισθητικές ανάγκες, και υπακούοντας στη βασική επιταγή για μουσικότητα και ρυθμικότητα του λόγου. Και σε πεζόμορφα ή πεζογραφικά κείμενά της υιοθετεί ρυθμικούς τρόπους. Η ίδια κάνει λόγο για την «καλλονήν του ρέοντος λόγου», για τον «πραγματικόν ρυθμόν, τον άσπιλον, τον άωμον, τον Αδώνειον (sic) ο οποίος «εφαπλοί την γλυκείαν του λύραν και εν τω απλουστέρω λογοτεχνήματι [και]

⁹²⁶ Η επίταξη του επιθέτου συναντιέται και στο έργο του Παλαμά, αλλά, σύμφωνα με τον Ν. Ανδριώτη, επειδή η σύνταξη αυτή παρατηρείται μόνο στα έμμετρα κείμενά του και «μάλλον για λόγους μετρικούς», δεν μπορεί να σταθεί ως αρχαϊσμός μέσα στην ολοκάθαρη δημοτική του γλώσσα και «τίποτα δεν πείθει πως απ' αυτόν μονάχα [τον Κάλβο] επηρεάστηκε στη χρήση του συντακτικού τρόπου που μας απασχολεί». Βλ. Ανδριώτης, «Η γλώσσα του Παλαμά», *Νέα Εστία* (Χριστούγεννα 1943), *ό.π.*, σ. 258-259. Βλ., σχετικά, και Αλέξανδρου Ν. Ακριτόπουλου, *Η επίταξη του σύναρθρου επιθέτου στο ποιητικό έργο του Γιώργου Θέμελη*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφικής Σχολής, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 1992.

είναι κυρίαρχος και εν τω πεζώ λόγῳ». ⁹²⁷ Ὅπως ἔχει ἤδη αναπτυχθεῖ σε προηγούμενα κεφάλαια, ἡ Παπαδοπούλου εἶχε συναντηθεῖ με τον συμβολισμό και τον αισθητισμό, πράγμα που ἴσως υποδεικνύει ἄλλον ἓνα παράγοντα, πέρα ἀπὸ τὴν καλβικὴ γοητεία, ὁ ὁποῖος διαμόρφωσε τὸ ὕφος τῆς και συνέβαλε ἰδιαίτερα στὴν ιδιόμορφη και πληθωρικὴ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου, που στοχεύει κυρίως στὴ «μουσικότητα».

Ἡ πρόσληψη συντακτικῶν τρόπων τοῦ Κάλβου ἀπὸ τὴν Παπαδοπούλου

Το λογοτεχνικὸ ὕφος τῆς Παπαδοπούλου στηρίζεται στὴ λέξη με τὴ σημασιολογικὴ τῆς ἀπόχρωση και δυναμικὴ, ἀλλὰ και στὴ θέση τῆς λέξης μέσα στὴν πρόταση, δηλαδὴ στὴ σύνταξη. Ἐχουν ἤδη παρατηρηθεῖ μερικοὶ συντακτικοὶ τρόποι τοῦ Κάλβου που υιοθετεῖ, ὅπως ἡ ἐπίταξη, ἡ ἐπαλληλία, ἡ ἀνακομμένη ἐπαλληλία τοῦ ἐπιθέτου κ.λπ. Μια ἀκόμη ἀπὸ τὶς συντακτικὲς ιδιοτυπίες τοῦ Ζακύνθου, τὴν ὁποία προσλαμβάνει, εἶναι ἡ πρόταξη τῆς γενικῆς κτητικῆς, ὅπως φαίνεται στα ἀκόλουθα παραδείγματα:

των ἀνδρείων ἡ φάλαγξ κατέκειτο ἄπνους
του τυράννου τὸ βάρβαρον στήθος
τῆς ἀνδρείας θερμοὶ και γενναῖοι ἐκτύπων παλμοὶ
τῆς θρησκείας πεπυρωμένα τα σπλάχνα
ἀνδῆρων γλωῶδεις προβάλλουσι λόχμαι
τῆς παγκάλου θεάς τὸ δῶμα υψούται
(«Ἐθνικαὶ σελίδες»)

Ἡ πρόσληψη ἐκφραστικῶν μέσων (υφολογικῶν στοιχείων) τοῦ Κάλβου ἀπὸ τὴν Παπαδοπούλου

Ἡ Παπαδοπούλου χρησιμοποιεῖ αρκετὰ ἀπὸ τα ἐκφραστικά μέσα τοῦ Κάλβου. Κυρίως στα πεζόμορφα (ποιήματα σε πεζό, λυρικά ἀφηγήματα) ἢ πεζὰ κείμενά τῆς που εἶναι γραμμένα σε λόγια ἢ καθαρεύουσα γλῶσσα, χρησιμοποιεῖ συχνὰ παρομοιώσεις που κάποτε δίνονται με τὸν τρόπο τοῦ Κάλβου (και τοῦ Ομήρου). Στις περιπτώσεις αὐτὲς ἔχουμε τὸ ἀναφορικὸ και δεικτικὸ σκέλος, και τα ὁμοιωματικά μόρια *ὡς, καθὼς, ὡσάν*

---

⁹²⁷ Βλ. ἀνωτέρω, τὸ κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 157-162.

και σαν. Από αυτά παρουσιάζεται με μεγαλύτερη συχνότητα το πρώτο, όπως και στον Κάλβο. Καταγράφονται δείγματα παρομοιώσεων της Παπαδοπούλου από τις πιο απλές ως τις πιο σύνθετες:

A. Παρομοιώσεις

Το ανάπτυγμα των δύο όρων:

1. ΤΑ ΑΝΘΥΛΛΙΑ

[...] νυσταλέα τινά ανθύλλια,
ατενίζοντα προς την μητέρα φύσιν

2. ΤΑ ΔΕΝΔΡΑ

[...] γυμνά τα δένδρα,

3. ΡΟΔΟΝ

ως το ρόδον της,
επίσης ακατάβλητα, απαράμιλλα και
ισχυρά

4. Ο ΕΛΛΗΝ

Εις δάκρυα πλέων, θύμα της
δίνης αγρίων λαιλάπων ο Έλληνας

5. Η ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ

Τρελή

λευκή

ΟΦΘΑΛΜΟΙ ΑΗΔΟΝΙΔΕΩΣ

ως οφθαλμοί αφυπνιζομένου
και χαϊδευμένου νεοσσού αηδονιδέως.

ΕΜΨΥΧΑ ΟΝΤΑ

ως έμψυχα όντα

ΚΥΠΡΙΟΙ

ούτω και τα τέκνα της Κύπρου

ως αυτή

(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και
χιόνες»)

ΛΕΩΝ

ως λέων φρυάττων του χρόνου
το σθένος συντρίβει και των
πατρώων την άλυσιν σύρει μακράν
του βεβήλου.

(«Εθνικαί σελίδες»)

ΠΑΙΔΙΣΚΗ / ΝΥΜΦΗ

ως παιδίσκη, ατίθασος και εγωίστρια, εν
μέσω πέπλους χρυσαυγούς, πλουσία εις
ιριδώσεις και χρώματα,

ως νύμφη του Βορρά προβάλλει και
πάλιν προκλητική και φωσφορίζουσα

(«Πρωτοχρονια»)

6. ΣΤΙΓΜΑΙ

Αι τελευταίαι στιγμαί της νύκτας
λιποψυχούν

ΚΡΟΤΟΣ

ωσάν κρότος θραυομένου ωρολογίου
(«Πέραν του χρόνου»)

Παρατηρήσεις

Από τα πιο πάνω παραδείγματα διαπιστώνουμε την πολυμορφία των παρομοιώσεων που χρησιμοποιεί η Παπαδοπούλου. Είναι ευδιάκριτα κατ' αρχάς τα δύο σκέλη: Η αναφορική περιγραφή και η δεικτική αφήγηση με τους δύο αντίστοιχους συνδέσμους. Με βάση τον πίνακα «Η τυπολογία των συνδέσμων», που παραθέτει ο Γ. Δάλλας,⁹²⁸ διαπιστώνουμε ότι η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί τα εξής σχήματα αναλογίας που χρησιμοποιεί και ο Κάλβος:

σύνδεσμοι	παράδειγμα
ως – ούτως	(5, 11)
[-] – ωσάν	(29)
[-] – 'σαν	(21, 22, 23, 28, 31, 32, 42)
[-] – ως	(2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 26, 27, 39, 41, 45)
[-] – ως, ως	(19,44,48,49,50)
[-] – 'σαν, σαν, σαν	(33,36)
ως – [-]	(13)

Παρουσιάζονται και άλλα που επινοεί ίσως η ίδια, όπως για παράδειγμα:

[-] - ως, ως, ως (40,44)

Γενικά, η παρομοίωση στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, «ρόλο δομικό» στην προώθηση του θέματος και είναι από τα πιο γοητευτικά στοιχεία του ύφους της.

⁹²⁸ Για την τυπολογία των συνδέσμων και τα σχήματα αναλογίας, βλ. Δάλλας, *Η ποιητική του Α. Κάλβου...*, ό.π., σ. 237 και του ίδιου, «Η καταβολή του Ομήρου στις Ωδές του Κάλβου», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 135-160.

B. Απλές μετωνυμίες (και συνεκδοχή)

Έχει παρατηρηθεί ότι «ο Κάλβος αρέσκεται στις μετωνυμίες» και ότι η ποίησή του έχει «χαρακτήρα μετωνυμικό». ⁹²⁹ Το στοιχείο αυτό εντοπίζεται και σε λογοτεχνικά κείμενα της Παπαδοπούλου, η οποία «προσπάθησε με μετωνυμικές και συμβολιστικές απεικονίσεις να ανανεώσει την κυπριακή ποίηση». ⁹³⁰ Σε αυτό το γνώρισμα της ποίησής της, καθώς επίσης και στον ερμητισμό και στην παράξενη εικονοπλασία της, προσέκρουσε η κριτική της εποχής της, η οποία μάλλον απέρριψε την πρωτοποριακή παρουσία της στα κυπριακά λογοτεχνικά πράγματα. Ο μετωνυμικός λόγος της μπορεί να είναι απόρροια της εντρύφησής της στις *Ωδές* του Κάλβου, αλλά δεν αποκλείεται να προήλθε ή και να ενισχύθηκε από τη «συνάντησή» της και με κείμενα του ρεαλισμού, του οποίου η μετωνυμία συνιστά σημαντικό ρητορικό τρόπο. ⁹³¹ Ακολουθούν παραδείγματα μετωνυμίας από το έργο της Παπαδοπούλου:

– το πυρωμένο χνώτο της [Ημέρας] χρυσάφι αραδιάζει

– τ' ανήσυχα βάθη [της θάλασσας]

(«Μιλήματα»)

– και καταχνιά θεόρατη / ζητεί να σου σκεπάση / το άσπρο πρόσωπό σου, Γη

(«Φθινοπωρινά απόβραδα»)

– ο Απόλλων [= φως – ημέρα]

– εις δαφνηφόρους Άρεις [=πολεμιστές]

(«25^η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος»)

Γ. Συνεκδοχή – μετωνυμία – υπαλλαγή

Στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου παρατηρείται ο δύσκολος και πρωτότυπος συνδυασμός, ο οποίος συναντάται στις *Ωδές*, μετωνυμίας, συνεκδοχής και υπαλλαγής ταυτόχρονα, που οδηγεί σε ποιητική εκτροπή από τη συμβατική διατύπωση. ⁹³² Ο Δ.

---

⁹²⁹ Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ανδρέα Κάλβου, Ωδές* (1- 20), ερμηνευτική έκδοση, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1965, σ. 194 και Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις *Ωδές* του Κάλβου», *Μετά την αισθητική*, ό.π., σ. 151-193.

⁹³⁰ Βλ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 214.

⁹³¹ Βλ. Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηχήσεις...», *Μετά την αισθητική*, ό.π., σ. 175-176. Για τη μετωνυμία, όπως επίσης και για τη συνεκδοχή και μερικούς τρόπους της αναλογίας, όπως η μεταφορά και η παραβολή, βλ. Κασίνης, «Η τροπική των σονέτων του Θεοτόκη...», *Διασταυρώσεις...*, ό.π., σ. 195-299.

⁹³² Βλ., σχετικά, και ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 178-179.

Τζιόβας δίνει τέτοια παραδείγματα από τον Κάλβο, όπως: «άτιμον σφίγγω πλεξίδα των τυράννων» (III, λβ), όπου το επίθετο «την άτιμον» μεταφέρεται από τους «τυράννους», όπου ανήκει κυριολεκτικά, στο μέρος τους, την «πλεξίδα». ⁹³³ Σταχυολογούνται παρόμοια παραδείγματα από το έργο της Παπαδοπούλου:

- αιμοχαρή τα ράμφη («Οι δύο πόνοι»)
- περιδάκρυ το όμμα («Επί του Γολγοθά»)
- η χειρ (των) δολοφόνος και απηνής («Επί του Γολγοθά» / [Πρβλ. Κάλβος: χέρια ανόσια / ληστών τοσούτων; (XIII, 134-135)]
- το δολοφόνον δείπνον («Εθνικαί σελίδες»)
- του φονικού θυμιάματος («Προ των Παθών») / [Πρβλ. Κάλβος: τ' άπιστον θυμιάμα / της κολακείας. (XVI, 49-50)]
- του ψευδούς θυμιάματος (των απίστων) («Επί του Γολγοθά»)
- την διψασμένην σποδόν («Προ των Παθών»)
- τα ατάσθαλα σκήπτρα («Προ των Παθών»)
- τα υπερφίαλα μέτωπα («Προ των Παθών») / [Πρβλ. Κάλβος: Με υπερηφάνους πόδας [...] (VIII, 51-52)]
- το σκεπτικό δρεπάνι («Πέραν του χρόνου») / [Πρβλ. Κάλβος: Το αχόρταστον δρέπανον / αυτοί βαστούν [...] (VIII, 56-57)]
- πολεμοχαρή τόξα («25^η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος»)
- επί της εμπειρομάχου πρύμνης («25^η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος»)
- τας ατίμους χειροπέδας («Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος») / [Πρβλ. Κάλβος: σφάγιον άτιμον / ενός τυράννου [...] (XIV, 13-14)]

Η πρόσληψη του μετρικού συστήματος του Κάλβου και της «πολυτρόπου αρμονίας» από την Παπαδοπούλου

Κριτικά κείμενα της Παπαδοπούλου καταδεικνύουν την προσπάθειά της να προσεγγίσει την «πολύτροπον αρμονίαν» του Κάλβου. ⁹³⁴ Η ίδια θαύμαζε την εσωτερική αρμονία της αρχαϊκής και κλασικής ποίησης, απέρριπτε την ομοιοκαταληξία και αναγνώριζε στις καρβικές Ωδές «το ιδίωμα της προσωπικής αρμονίας», που είναι

⁹³³ Βλ. Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηγήσεις...», *ό.π.*, σ. 180-182.

⁹³⁴ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 264-283.

μακριά από «τα οχολόλατρευτα μέτρα, την κοιντυπίαν (sic) και την κοινοήθειαν». Παράλληλα, η επαφή της με τον συμβολισμό, ο οποίος προώθησε τη στιχουργική ανανέωση με τη χαλάρωση των παραδοσιακών μετρικών σχημάτων και με την ευχέρεια που έδινε στον ποιητή να ορίζει τη φύση της ποιητικής μορφής, υπακούοντας στον προσωπικό του ρυθμό, τη βοήθησε να κατανοήσει και να επιχειρήσει να εφαρμόσει στην ποιητική της πράξη το μετρικό και στιχουργικό σύστημα του Κάλβου.

Σε μερικά ποιήματά της, ως επί το πλείστον πολύστιχα, η στροφή είναι ένα ελεύθερο ανάπτυγμα της καλβικής στροφής με πλούσια ποικιλία των τόνων και συνεχή εναλλαγή (χωρίς σταθερή περιοδικότητα) εξασύλλαβων, επτασύλλαβων και οκτασύλλαβων στίχων, κατά τα καλβικά πρότυπα. Όπως φαίνεται (βλ. Πίνακας 1) η Παπαδοπούλου δεν μιμείται δουρικά τις διάφορες ποικιλίες τονισμού της πεντάστιχης καλβικής στροφής, από την άποψη του αριθμού των μετρικών συλλαβών κάθε στίχου και του είδους του τονισμού, αλλά σε γενικές γραμμές υπακούει σε αυτήν. Αξιοποιεί τα δομικά στοιχεία της στροφής του Κάλβου και επιχειρεί να προσαρμόσει την «πολύτροπον αρμονίαν» στους στίχους της. Έτσι, μέσω (και) του Κάλβου βρίσκει λύσεις για μια απελευθέρωση της μορφής και οδηγείται σε έναν άλλο, πρωτόγνωρο (εσωτερικό) ρυθμό, εντελώς ασυνήθιστο για τα ποιήματα της εποχής της. Επιτυγχάνει, όπως η ίδια σημειώνει, «την ρυθμικήν εξωτερικευσιν των ορμών και πόθων της ψυχής» ή, με τα λόγια του Κάλβου, τη μίμηση «των κινημάτων της ψυχής».

Η προσπάθεια να αξιολογηθεί το «πείραμα» της Παπαδοπούλου να μεταφέρει το μετρικό δίδαγμα του Κάλβου στη δική της ποιητική πράξη στηρίχθηκε, βέβαια, στις μετρικές απόψεις του ίδιου, όπως διατυπώθηκαν στην «Επισημείωσίν» του, αλλά και στο αξιόλογο μελέτημα του Τάκη Καρβέλη «Η κατά Κάλβον πολύτροπος αρμονία των Προσανατολισμών του Ελύτη». Πολύ βοηθητικοί ήταν και οι απλοποιημένοι πίνακες του Νικόλαου Ποριώτη, όπου διατηρούνται τα παραδείγματα του Κάλβου.⁹³⁵

Ο Πίνακας I που ακολουθεί, περιλαμβάνει την πρώτη στροφή και απόσπασμα από τη δεύτερη στροφή του ποιήματος της Παπαδοπούλου «Νυκτώματα», όπου ο αριθμός των μετρικών συλλαβών κάθε στίχου και το είδος τονισμού τους ανταποκρίνεται –στίχο προς στίχο– στις κάλβειες προδιαγραφές. Περιλαμβάνει, επίσης, σκόρπιους στίχους της Παπαδοπούλου από το ποίημα «Φθινοπωρινά απόβραδα», οι οποίοι, επίσης, ανταποκρίνονται στο μετρικό σύστημα του Ζακύνθιου ποιητή:

---

⁹³⁵ Βλ. Καρβέλης, «Η κατά Κάλβον πολύτροπος αρμονία των “Προσανατολισμών” του Ελύτη», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, ό.π., και Ν. Ποριώτης, «Η καλβική στιχουργία», *Νέα Εστία*, τ. 40, τχ. 467 (Χριστούγεννα 1964), σ. 139-140, αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Στίχοι που ανταποκρίνονται στα είδη τονισμού της κάλβειας στροφής (επτασύλλαβους και πεντασύλλαβους)

α) «Νυκτώματα» (α' στροφή)

αριθμ. στίχου	οι στίχοι	αριθμ. μετρ. συλλ.	τονίζ.μετρ. συλλ.	είδος τον.
1	Νύκτα· ο κόσμος έσβησε	8	1, 4, 6	2
2	κι' άγνωστες η ψυχές,	6	1, 6	1
3	αγνές κι' αραχνοϋφαντες	8	2, 6	3
4	σύροντ' αγάλι-αγάλι·	7	1, 4, 6	2
5	στο κουρασμένο διάβα των	8	4, 6	6
6	φεγγαροπρόσωπες σκιές	8	4, 8	6α
7	γλυστρούν και φεύγουν· τίποτε	8	2, 4, 6	4
8	στην σιγαλιά δεν μένει,	7	2, 6	3
9	πάρεξ ο κρότος της ψυχής	8	1, 4, 8	2α
10	που ολόσκυφτα διαβαίνει.	7	2, 6	3

Στη συνέχεια δίνεται παράσταση, όπου οι παύλες αντιστοιχούν προς τις μετρικές συλλαβές των στίχων της α' στροφής του ποιήματος «Νυκτώματα», για να φανεί η ρυθμική ποικιλία που επιδιώκει η ποιήτρια, καθώς, επίσης, και η ελεύθερη εναλλαγή των τριών μορφών κατάληξης των επτασυλλάβων. Παραπλεύρως δίνονται τα τονικά σχήματα του ποιήματος, σύμφωνα με τη σχετική ερευνητική εργασία των Χάρη Δερμάνη – Αριστοτέλη Σαΐνη, όπου το σημείο _ δηλώνει μετρική συλλαβή η οποία δεν φέρει τόνο και το σημείο 0 μετρική συλλαβή που φέρει μετρικό τόνο.⁹³⁶

Στίχ.	Στίχ.	Είδ.
1. _ _ _ _ _ _ _ _	1. 0 _ _ 0 _ 0	2
2. _ _ _ _ _ _ _	2. 0 _ _ _ _ 0	6
3. _ _ _ _ _ _ _ _	3. _ 0 _ _ _ 0	1
4. _ _ _ _ _ _ _	4. 0 _ _ 0 _ 0	2

⁹³⁶ Βλ. Γαραντούδης, *Πολύτροπος Αρμονία...*, ό.π., κυρίως, σ. 97-103.

5. _____	5. ___ 0 ___ 0	4
6. _____	6.	
7. _____	7. ___ 0 ___ 0 ___ 0	3
8. _____	8. ___ 0 ___ 0	4
9. _____	9.	
10. _____	10. ___ 0 ___ ___ 0	1

Παρατίθενται ακόμα δύο παραδείγματα: Ένα απόσπασμα από τη β' στροφή του ποιήματος «Νυκτώματα» και άλλο από το ποίημα «Φθινοπωρινά απόβραδα» (σκόρπιοι στίχοι):

β) «Νυκτώματα» (β' στροφή)

αριθμ. στίχου	οι στίχοι	αριθμ. μετρ. συλλ.	τονίζ.μετρ. συλλ.	είδος τον.
15	Καπνοί από δολώματα	8	2, 4, 6	4
16	κι από χαρές αν ήσαν,	7	2, 4, 6	4
17	θα διάβαιναν πλέον αργά;	8	2, 5, 8	8α
18	Επάνω στα διπλόδετα,	8	2, 6	3
19	τ' αραχνιασμένα τα σχοινιά,	8	4, 8	6α
20	τ' αέρινα, που πλάσαν	7	2, 6	3
21	κόσμοι και κόσμοι	5	1, 4	1π
22	και ψυχών τόσοι	5	3, 4	4π
	και τόσοι πόθοι,	5	2, 4	2π
23	το κύμα σβήνει, ξεψυχά	8	2, 4, 8	4α
24	και τ' άγνωστον απλώθει...	7	2, 6	3

γ) «Φθινοπωρινά απόβραδα» (σκόρπιοι στίχοι)

αριθμ. στίχου	οι στίχοι	αριθμ. μετρ. συλλ.	τονίζ. συλλ.	είδος τον.
1	Σβήγουν τ' αστέρια ολόχλωμα	8	1, 4, 6	2
6	Λυγμοί κοντά στον πόνο	8	2, 4, 6	4

9	Από τα μαύρα απόβραδα	8	2, 4, 6	4
12	Και την κομματιασμένη	7	6	7
15	Κι ανοίγει στον αφώτιστο	8	2, 6	3
16	Και σκιαχτερό βυθό	6	4, 6	6
20	Επάνω στα ξερόκλαδα	8	2, 6	3
24	Γρήγορα ο ήλιος έσβησε	8	1, 4, 6	2

Παρατηρήσεις στον Πίνακα I (α, β, γ)

Ο πίνακας περιλαμβάνει τους στίχους της πρώτης στροφής και απόσπασμα από τη δεύτερη στροφή του ποιήματος «Νυκτώματα», καθώς και σκόρπιους στίχους από τα «Φθινοπωρινά απόβραδα» (και τα δύο δημοσιεύθηκαν το 1914), που ανταποκρίνονται στα οκτώ βασικά είδη τονισμού της κάλβειας στροφής. Ελαφρά απόκλιση παρατηρείται στους στίχους 6 και 9 του πρώτου παραδείγματος («Νυκτώματα», α' στροφή) και στους στίχους 17, 19, 23 του δεύτερου παραδείγματος («Νυκτώματα», β' στροφή), όπου ο τονισμός της 6ης μετρικής συλλαβής του οκτασύλλαβου στίχου αντικαθίσταται από τον τονισμό της 8ης μετρικής συλλαβής. Αυτή η απόκλιση συναντάται και σε άλλα ποιήματα της Παπαδοπούλου, ενώ ο κανόνας που εφαρμόζει (σύμφωνα και με την επιταγή του Κάλβου στην «Επισημείωσιν») είναι ο τελικός τόνος να πέφτει στην 6η μετρική συλλαβή. Αξίζει να προσεχθούν και οι πεντασύλλαβοι στίχοι (21-22) της δεύτερης στροφής του ποιήματος «Νυκτώματα», που ανταποκρίνονται στις προδιαγραφές των πεντασύλλαβων καλβικών στίχων.

Είπαμε ήδη ότι η στροφή της Κυπρίας δημιουργού μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ελεύθερο ανάπτυγμα της καλβικής στροφής. Δεν πρόκειται για δουλική μίμηση της πεντάστιχης στροφής του Κάλβου, όπως συνέβη με άλλους ποιητές, αλλά για υιοθέτηση των δομικών στοιχείων της, κάτι που θα πραγματοποιήσει πολύ αργότερα και ο Οδυσσέας Ελύτης.⁹³⁷ Είναι φανερό ότι η Παπαδοπούλου επιχειρεί να απελευθερωθεί από τη μονοτονία του ισοσύλλαβου στίχου και την επανάληψη του ενός ρυθμού, δίνοντας στον μετρικό βηματισμό του ποιήματος το ελεύθερο κυμάτισμα των κινημάτων της ψυχής, όπως ακριβώς έκανε και το μεγάλο ίνδαμμά της, ο Κάλβος. Προσπαθεί να επιτύχει τη ρυθμική ποικιλία με την κατάργηση της ομοιοκαταληξίας,

⁹³⁷ Βλ. Καρβέλης, «Η κατά Κάλβον πολύτροπος αρμονία...», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, ό.π.

την ποικίλη εναλλαγή των τονικών σχημάτων και την ανάμιξη διαφορετικών ρυθμών, ενώ βασικά κυριαρχεί ο ίαμβος. Παρατηρείται και ένα άλλο πολύ σημαντικό γνώρισμα της μετρικής των *Ωδών*, η ελεύθερη κίνηση των καταλήξεων των στίχων.⁹³⁸

Σχολιάζουμε, δειγματοληπτικά, την πρώτη στροφή από τα «Νυκτώματα» (Πίνακας I, α): Ο στίχος 1 ξεκινά με έναν τροχαίο, έναν μετρικό παρατονισμό σε σχέση με τους ιάμβους που ακολουθούν, ο οποίος σπάει τη μονοτονία του μέτρου και δημιουργεί έντονη υποβολή. Η ισχυρή εσωτερική στίξη, που βρίσκεται, μάλιστα, στην αρχή του στίχου και στο τέλος της λέξης «Νύκτα», εισάγει τον ρυθμό του πεζού λόγου και επιφέρει ανισοσυλλαβία.⁹³⁹ Η εσωτερική στίξη, ταυτόχρονα, μέσω της παύσης που επιβάλλει, δίνει έμφαση και υποβάλλει το σκηνικό της νύχτας, συνδηλώνοντας ίσως και οπτικά αυτό που λέγεται.⁹⁴⁰ Σαν να ανοίγει μια αυλαία μπροστά στα μάτια μας, για να φανούν «τοπία» της νύχτας.

Στη συνέχεια, μετά την ισχυρή εσωτερική στίξη, το μέτρο του στίχου 1 διαφοροποιείται (όπως και σε ανάλογες περιπτώσεις στον Κάλβο), από τροχαϊκό γίνεται ιαμβικό. Οι ιάμβοι συνεχίζονται παράλληλα με τον διασκελισμό του στίχου με τόνους ισοδύναμα κατανομημένους σε κάθε δεύτερη μετρική συλλαβή, μέχρι και το τέλος του στίχου 2, ο οποίος όμως είναι εξασύλλαβος, παίρνει τον τόνο στην 6η και τελική μετρική συλλαβή. Αυτό δημιουργεί σε ολόκληρο τον στίχο ένα κενό τόνου και ρυθμού, που αντικατοπτρίζει μια αντίστοιχη συγκινησιακή κατάσταση. Οι ιάμβοι, ωστόσο, συνεχίζονται μέχρι και τον στίχο 6 –με εξαίρεση τον τροχαίο στην αρχή του στίχου 4, που σπάει τη μονοτονία του μέτρου και διαφοροποιεί και πάλι τον ρυθμό–, για να δώσουν την απαλή κίνηση των ψυχών κάτω από τα «σκοτεινά πτερά της βαθείας νύχτας», όπως θα έλεγε ο Κάλβος. Ο στίχος 7 ακολουθεί τον ρυθμό του ιαμβικού μέτρου μέχρι την εσωτερική στίξη. Οι τόνοι πέφτουν σε κάθε δεύτερη μετρική συλλαβή, δίνοντας το αδιόρατο γλίστρημα των σκιών. Η λέξη «τίποτε» που ακολουθεί και τοποθετείται σκόπιμα μεταξύ δύο παύσεων (μετά την άνω τελεία και πριν τη φυσική παύση του τέλους του στίχου), σαν να «τρέμει» μόνη της πάνω από το χάος.

---

⁹³⁸ Στο σημείο αυτό μπορεί να παρατεθεί η άποψη του Ε. Γαραντούδη ότι «πρέπει να φτάσουμε σχεδόν 80 χρόνια μετά [τις *Ωδές*], στην εποχή του ελευθερωμένου ελληνικού στίχου, για να βρούμε την ελεύθερη εναλλαγή στίχων και καταλήξεων, εφαρμοσμένη σε ευρεία έκταση και με σκοπό να υπηρετήσει συγκεκριμένες αισθητικές απαιτήσεις». Βλ. Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία...*, ό.π., σ. 76. Αξιοπρόσεκτη είναι, επίσης, η διάρρηξη των δεσμών του στροφικού καλουπιού από την Κυπρία ποιήτρια και η απελευθέρωσή της από το σταθερό στροφικό σχήμα. Για παράδειγμα, στο ποίημα «Νυκτώματα» οι πέντε στροφές του αποτελούνται από 10, 15, 4, 11 και 8 στίχους, αντίστοιχα.

⁹³⁹ Για τα φαινόμενα αυτά στο έργο του Κάλβου, βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, ό.π., σ. 29-32.

⁹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 38-39.

Είναι εμφανής εδώ ο ρόλος της στίξης (πέρα από τη ρυθμική λειτουργία της) στα σημαινόμενα του στίχου. Η ποιήτρια θέλει να αποδώσει εκφραστικά το απόλυτο κενό, το άδειασμα του κόσμου από όλα όσα εμπεριέχει, όταν η ψυχή πορεύεται μόνη της, «ολόσκυφτη» και ακούει μόνο τον «κρότο» του σπαραγμού της. Αναδεικνύονται θεματικά μοτίβα, όπως η υπαρξιακή αγωνία, η μοναξιά και η αίσθηση του κενού, τα οποία συναντώνται αργότερα στη μοντέρνα ποίηση. Εδώ, μετά την ισχυρή εσωτερική στίξη, παρατηρείται (όπως και στον Κάλβο) αλλαγή μέτρου και επομένως και μετρικού ρυθμού.⁹⁴¹ Ο ίαμβος που προηγείται, μεταπίπτει σε δάκτυλο, ο οποίος επιτείνει τη ρυθμική ποικιλία που επιδιώκει η ποιήτρια. Μετά τον δάκτυλο του στίχου 7, επανέρχεται στον στίχο 8 ο ίαμβος με τον κυματιστό του τόνο, που συνάδει με τη νηνεμία που εικονογραφούν τα σημαινόμενα και την αντίστοιχη μελαγχολική διάθεση του ποιητικού υποκειμένου, για να ακολουθήσει στον στίχο 9 άλλος ένας τροχαίος, που, όπως και στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις, δίνει έναν μετρικό παρατονισμό, εισάγοντας και τονίζοντας εδώ τον «κρότο» της ένδον εκρηγνυόμενης ψυχής, η οποία πορεύεται σκυφτά, αναπόδραστα, τον δρόμο του μαρτυρίου της (στίχος 10).

Ο Πίνακας II που ακολουθεί, περιλαμβάνει, δειγματοληπτικά και πάλι, την πρώτη και την τρίτη στροφή από το ποίημα «Εμπρός», καθώς επίσης και την τρίτη στροφή από το ποίημα «Τα όνειρα», που δημοσιεύθηκαν το 1914 και το 1915, αντίστοιχα. Στα ποιήματα αυτά η Παπαδοπούλου υιοθετεί έναν στίχο με μεγαλύτερο μήκος, που ανταποκρίνεται γενικά στις προδιαγραφές των τραγικών στίχων του Προλόγου των *Ωδών*.⁹⁴² Είναι πιο έντονα εδώ φαινόμενα όπως η ανισοσυλλαβία των στίχων (κυμαίνονται από 5 μέχρι και 12 συλλαβές) και, κυρίως, στο τρίτο παράδειγμα, ο πιο ελεύθερος ρυθμός, αν και βασικά εντοπίζεται ως υπόστρωμα ο ίαμβος.

---

⁹⁴¹ Η Πολίτου-Μαρμαρινού υπογραμμίζει ότι «στον Κάλβο παρατηρείται αλλαγή μέτρου, και επομένως και μετρικού ρυθμού, όχι μόνο από στίχο σε στίχο αλλά και στο εσωτερικό του ίδιου στίχου και έως την αρχή ή και το τέλος του επόμενου [...] μόνον έπειτα από ισχυρή εσωτερική στίξη». Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, ό.π., σ. 33.

⁹⁴² Η ίδια, εξάλλου, στο κριτικό κείμενό της «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π., αναφερόμενη στα είδη της ποίησης και στα ανάλογα για το κάθε είδος μετρικά συστήματα, κάνει λόγο για τους «τραγικούς ή ενδεκασύλλαβους της λυρικής ποιήσεως», κάτι που θυμίζει τη σχετική φράση του Κάλβου στην «Επισημείωσιν», στην παράγραφο Ζ.

Πίνακας II

Στίχοι της Παπαδοπούλου που ανταποκρίνονται στα είδη τονισμού των στίχων του
Προλόγου των Ωδών

α) «Εμπρός» (α' στροφή)

αριθμ. στίχου	οι στίχοι	αριθμ. μετρ. συλλ.	τονιζ.μετρ. συλλ.	είδος τον.
1	Ματόβρεχτος ο δρόμος της ζωής	10	2, 6, 10	Π
2	αγκάθια όλος και αίμα ποτισμένος,	11	2, 4, 6, 10	Π
3	φτωχός διαβάτης αν γλυστήρηση βιαστικός,	12	2, 4, 8, 12	Π
4	στο δάκρυ του θα γύρη βουτηγμένος.	11	2, 6, 10	Π

β) «Εμπρός» (γ' στροφή)

αριθμ. στίχου	οι στίχοι	αριθμ. μετρ. συλλ.	τονιζ.μετρ. συλλ.	είδος τον.
9	Στο σάβανό της θάψε συ βαθειά	10	2, 4, 6, 10	Π
10	την τελευταία σου προσπάθεια	10	4, 8	6
11	και πάντα εμπρός και πάντα βιαστικός	10	2, 4, 6, 10	Π
12	ειπέ της πως ετίναξες τ' αγκάθια	11	2, 6, 10	Π

γ) «Τα όνειρα» (γ' στροφή)

αριθμ. στίχου	οι στίχοι	αριθμ. μετρ. συλλ.	τονιζ.μετρ. συλλ.	είδος τον.
17	Και κόρες καλοκαμωμένες και φαιδρές	12	2, 8, 12	Πα
18	αρπάζουν με τα παχουλά των χέρια	11	2, 8, 10	Π
19	τες στάμνες των καυμών μας,	7	2, 6	3
20	χρυσή να χύσουν εις αυταίσνε ευωδία	11	2, 4, 8, 10	Π
21	σκαλίζοντας στο μάρμαρο επάνω	11	2, 6, 10	Π

22	τα ρόδα των καημών μας·	7	2, 6	3
23	και όνειρα χρυσά γλυκογυρνούν	10	2, 6, 10	Π
24	από τα ράμφη των περιστερών	10	2, 4, 10	Π
25	αρπάζοντας τα λόγια της αγάπης,	11	2, 6, 10	Π
26	λευκούς αφρούς, που προβοδούν,	8	2, 4, 8	4α
27	από τα τρίςβαθα της μαύρης θάλασσας	12	2, 4, 8, 10	Π
28	έξω να φθάσουν...	5	1, 4	1π

Για το θέμα της πρόσληψης από την Παπαδοπούλου της καρβικής στιχοργίας πρέπει να αναφερθούν και τα πιο κάτω:

Α΄ Στροφικό σχήμα

Η Παπαδοπούλου εναλλάσσει οξύτονους εξασύλλαβους, παροξύτονους επτασύλλαβους, προπαροξύτονους οκτασύλλαβους και πεντασύλλαβους σε ποικίλους συνδυασμούς στις πολύστιχες, ανισόστιχες στροφές της, χωρίς να αναπαράγει τα συγκεκριμένα πεντάστιχα στροφικά σχήματα των Ωδών. Μόνο στις περιπτώσεις όπου εντοπίζονται τετράστιχες ή πεντάστιχες στροφές, σκόρπιες μέσα στους υπόλοιπους στίχους της, φαίνεται να ακολουθεί μερικά στροφικά συμπλέγματα των Ωδών, όπως στο πιο κάτω παράδειγμα από το ποίημα «Εσπερινά», όπου χρησιμοποιεί το σχήμα που χρησιμοποίησε και ο Παλαμάς στη συλλογή *Ταμβοί και ανάπαιστοι*⁹⁴³ και το οποίο είναι το επικρατέστερο στον Κάλβο (προπ-παρ-προπ-παρ):

«Τέτοια στιγμή τα ονείρατα
πιάνουν ζωή στη φύσι,
την ώρα που όλα δέχονται
της νέκρας το μεθύσι».

(«Εσπερινά»)

⁹⁴³ Για την πρόσληψη της κάλβειας μετρικής από τον Παλαμά, βλ. Γαραντούδης, «Ο καρβικός στίχος στην ποίηση του Παλαμά», *Η λέξη*, τχ. 114, ό.π., σ. 195-207 και του ίδιου, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, ό.π., σ. 100.

Παρόμοια απουσία σταθερού στροφικού συστήματος παρατηρείται και στον Ελύτη, ο οποίος μερικές δεκαετίες μετά από την Παπαδοπούλου σαγηνεύεται και αυτός από την «πολύτροπον αρμονίαν» των καλβικών *Ωδών*, δίνει ποιήματα ή στροφές (κυρίως στους *Προσανατολισμούς*) που είναι ελεύθερα αναπτύγματα της καλβικής, και «μεταποιεί, προσαρμόζει δηλαδή προς τις δικές του εσωτερικές ανάγκες τα μέτρα και τους ρυθμούς της».⁹⁴⁴

Β' Ομοιοκαταληξία

Ο Παλαμάς στη συλλογή του *Ίαμβοι και ανάπαιστοι*, την οποία πιθανότατα είχε διαβάσει η Παπαδοπούλου, διατηρεί την ομοιοκαταληξία ανάμεσα στον 2ο και τον 4ο στίχο της τετράστιχης στροφής του, κάτι που δεν υπήρχε, βέβαια, στον Κάλβο. Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η Παπαδοπούλου οδηγείται στην εγκατάλειψη της ομοιοκαταληξίας, η οποία συναντάται μόνο σποραδικά σε μερικά ποιήματά της, για να φθάσει μέχρι και τον ελευθερωμένο στίχο, που θεωρείται ως «η τολμηρότερη και πιο ανανεωτική στιχουργική μορφή των παραδοσιακών Ελλήνων ποιητών κατά την περίοδο 1820-1920».⁹⁴⁵ Η ίδια σε κριτικά κείμενά της, όπως έχει αναφερθεί, θεωρούσε τη ρίμα επινόημα της «Εσπερίας», ενώ υπερθεμάτιζε την ανομοιοκατάληκτη ποίηση της αρχαιότητας και του Κάλβου.⁹⁴⁶ Έτσι, μέσω της αρχαίας ποίησης, αλλά και του συμβολισμού –ο οποίος την οδηγεί σε μιαν ελευθερία όσον αφορά στη μορφή– και με τη γόνιμη επενέργεια του Κάλβου φθάνει στους πιο κάτω ελευθερωμένους στίχους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από ανισοσυλλαβία, ανομοιοκαταληξία, μετακίνηση ή και απουσία της τομής, και μπορούν να είναι ομοιόμετροι ή ετερόμετροι, προσεγγίζοντας έτσι σχεδόν τον μη έμμετρο στίχο, παρόλο που στο βάθος του διακρίνεται ο ίαμβος. Αξίζει να προσεχθεί στο ποίημα που ακολουθεί και ο πεντασύλλαβος στίχος (με τονιζόμενη την δεύτερη και τέταρτη συλλαβή), με τον οποίο εκπνέει η στροφή

---

⁹⁴⁴ Για την πρόσληψη της κάλβειας μετρικής και στιχουργικής από τον Ελύτη, βλ. Καρβέλης, «Η κατά Κάλβον πολύτροπος αρμονία...», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, *ό.π.* και Γαραντούδης, «Ο Κάλβος και ο “ελεύθερος στίχος” του Ελύτη», *Η ελευθέρωση των μορφών...*, *ό.π.*, σ. 221-228, όπου, ανάμεσα σε άλλα, γίνεται αναφορά στην προσπάθεια του Ελύτη να αφομοιώσει το καλβικό μετρικό σύστημα και στο *Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*.

⁹⁴⁵ Βλ. Γαραντούδης, «Για τον σύγχρονο ελληνικό ελεύθερο στίχο...», *Ποίηση*, τχ. 1, *ό.π.*, σ. 109 και του ίδιου, *Από τον Μοντερνισμό στη σύγχρονη ποίηση (1930-2006)*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2007, σ. 434-435, επίσης, Κατσιγιάννη, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις...», *Παλίμψηστον*, τχ. 5, *ό.π.*, σ. 159-184. Σχετικά με την ύπαρξη ελευθερωμένων στίχων στην ποίηση της Παπαδοπούλου, βλ. και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 134-136.

⁹⁴⁶ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

(παρόμοια εκπνοή με πεντασύλλαβο, βλ. και στο ποίημά της «Τα όνειρα», στον πίνακα Π, γ):

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΙ

Ελευθερωμένοι στίχοι

«Απόλλων και Νύχτα» (1915)

[...] Λαμποκοπούνε τα νερά και τα ποτάμια και η λίμναις σαν μαγεμένες ακτινοφωτίζουν στο πέραςμα του Φοίβου· ολόρθος ο Απόλλωνας θερμοχαράσσει στα βουνά τη λαύρα και μάτια αιματωμένα σπιθοβολούν χρυσάφι με διαμάντι αραδιαστό, είς' ο Απόλλων Συ κι' εγώ η Νύχτα!	Τρικόταρτα, θεώρατα πανιά σαν χρυσωμένα τρέχουν στα πελάγη· τα μάγεψεν η μέρα. Χρυσό το τριαντάφυλλο ροδένια χύνει ευωδιά και τα νερά αργοσταλάζουν κόμπους με διαμάντι Απόλλωνας –το μάτι του Θεού– φωτοστολίζει αγιαστό τες δαντελλένιαις άκραις του βουνού. Είς' ο Απόλλων Συ κι' εγώ η Νύχτα! [...]
--	--

Αξιίζει να τονισθεί ότι η εποχή που η Παπαδοπούλου δίνει την ποιητική της παρουσία στα κυπριακά έντυπα (αρχές 20ού αιώνα), δεν ήταν, βέβαια, πρόσφορη για μετάβαση από τον παραδοσιακό στον ελεύθερο στίχο, όπως αυτός χρησιμοποιήθηκε από τους ποιητές της «Γενιάς του '30». Γι' αυτό και η υιοθέτηση ελευθερωμένων στίχων από την ίδια, καταδεικνύει τη μετρική της τόλμη.

Γ' Ανάμιξη ρυθμών – εσωτερική στίξη, διασκελισμός

Έχει ήδη γίνει φανερό από τον Πίνακα Ι η ποικίλη εναλλαγή τονικών σχημάτων σε μερικά ποιήματα της Παπαδοπούλου και η ανάμιξη, μάλλον κατά το πρότυπο του Κάλβου, διαφορετικών ρυθμών. Ωστόσο, στο τελευταίο χρειάζεται να σταθούμε περισσότερο, αν και δεν είναι το πιο σημαντικό από τα στοιχεία της στιχουργικής ιδιαιτερότητας και πρωτοτυπίας του Κάλβου που υιοθετεί η νεαρή τότε ποιήτρια. Το σημαντικότερο, σύμφωνα με έγκυρους μελετητές της μετρικής του Ζακύνθιου ποιητή,

είναι «αυτό που ο Παλαμάς αθετεί, η ελεύθερη κίνηση των καταλήξεων των στίχων στη στροφή»,⁹⁴⁷ που, όπως είδαμε πιο πάνω, υιοθετείται από την Παπαδοπούλου. Στον ποιητικό λόγο της συμφύρονται κάποτε, χωρίς κάποιο σύστημα εναλλαγής ή περιοδικότητας, ο ίαμβος, που είναι το βασικό μέτρο, και άλλα μέτρα, όπως ο τροχάιος, ο μεσοτονικός ή αμφίβραχος, ο ανάπαιστος και ο δάκτυλος. Ας σημειωθεί ότι στους παλαμικούς *Ίαμβους και ανάπαιστους* συνυπάρχει μόνο ο ίαμβος και ο ανάπαιστος, όπως προβάλλει και ο τίτλος της συλλογής, ενώ στον *Τάφο* υπάρχει η εναλλαγή ιαμβικού και τροχαϊκού ρυθμού. Η αλλαγή μέτρου και ρυθμού σε ποιητικά κείμενά της συμβαίνει κάποτε από στίχο σε στίχο, όπως στο παράδειγμα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Ετερόμετροι στίχοι

«Χειμώνας» (απόσπασμα)

αρ. στίχου	στίχοι	μέτρο
27	[...] Α! και οι θεοί κοιμούνται	(τροχάιος)
28	Σιωπή! Μιλούν οι Ουρανοί [...]	(ανάπαιστος / ίαμβος)
29	Να ο φλογερός των λόγος - κεραυνός-	(τροχάιος / ανάπαιστος)
30	και η βροχή το δάκρυ.	(ίαμβος)
31	Σε λίγο πλήμμυρα! Κατακλυσμός!	(μεσοτονικός / ίαμβος)
32	Θα ξαναγεννηθούμε όλοι μας καινούργιοι	(ίαμβος)
33	Τα κτηνά κι εμείς!...	(ανάπαιστος / ίαμβος)
34	Άνθια ποικίλα χρωμοτράφουρα θα ζήσουν πάλιν	(ίαμβος)
35	Θα τραφούν πανσέδες· όλα θα στολίσουν	(ανάπαιστος / μεσοτονικός / τροχάιος)
36	με πένθη ώμορφα την γην.	(ίαμβος)

Σε κριτικά κείμενά της η Παπαδοπούλου υπερθεμάτιζε την ύπαρξη «μικτών μέτρων» στην ποίηση και επικροτούσε τη ρυθμική ποικιλία. Έχουμε αναφέρει πιο πάνω ότι η ίδια χρησιμοποίησε τον όρο «πολύτροπος αρμονία» και προσέγγισε τις μετρικές

⁹⁴⁷ Βλ. Γαραντούδης, «Ο καλβικός στίχος στην ποίηση του Παλαμά», *Η Λέξη*, τχ. 114, ό.π., σ. 201 και του ίδιου, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, ό.π., σ. 103.

απόψεις του Κάλβου, όπως παρουσιάζονται στην «Επισημείωσίν» του.⁹⁴⁸ Σε μερικές περιπτώσεις αλλάζει μέτρο και ρυθμό στους στίχους της όχι μόνο από στίχο σε στίχο, αλλά και στο εσωτερικό του ίδιου στίχου και ως την αρχή ή και το τέλος του επόμενου, κάποτε μετά από ισχυρή εσωτερική στίξη, συνήθως άνω τελεία (βλ. στον πιο πάνω πίνακα, για παράδειγμα, στους στίχους 28, 29 την εναλλαγή του ανάπαιστου με τον ίαμβο ή τον τροχάιο και στον στίχο 35 την εναλλαγή ανάπαιστου, τροχαίου και μεσοτονικού).

Τα χαρακτηριστικά της μετρικής πρωτοτυπίας του Κάλβου, που αναφέρθηκαν πιο πάνω και τα οποία επιχειρεί να υιοθετήσει η Παπαδοπούλου, –ποικίλη εναλλαγή στροφικών και τονικών σχημάτων, ανάμιξη διαφορετικών ρυθμών, ελεύθερη κίνηση των καταλήξεων– συλλειτουργούν με την εσωτερική στίξη και τον διασκελισμό, δύο στοιχεία που παραβιάζουν τον παραλληλισμό ανάμεσα στο μετρικό και το γλωσσικό-νοηματικό σύστημα, και είναι από τα κυριότερα τεκμήρια της μετρικής της τολμηρότητας. Στον Κάλβο παρατηρείται έντονα η παρουσία της εσωτερικής στίξης και του διασκελισμού, των οποίων η χρήση είναι και «εξαιρετικά πρωτότυπη για την εποχή του, τόσο ως προς τη συχνότητα όσο και ως προς την έντασή τους».⁹⁴⁹

Συγκριτικά τώρα με τους *Ίαμβους και ανάπαιστους* του Παλαμά, όπου «οι περιπτώσεις εσωτερικής στίξης [...] είναι μάλλον ελάχιστες», ενώ η χρήση των διασκελισμών, συγκρινόμενη με τις *Ωδές*, είναι «περιορισμένη και συντηρητική»⁹⁵⁰ και υπάρχει, επίσης, ο παραλληλισμός μετρικού και σημασιολογικού συστήματος, αφού, σύμφωνα με τον Ε. Γαραντούδη «ο ιαμβικός και ο αναπαιστικός ρυθμός συντάσσονται σε σχήματα μετρικό – σημασιολογικού παραλληλισμού»,⁹⁵¹ η Παπαδοπούλου φαίνεται να διαφοροποιείται: Προσλαμβάνει σε μεγάλη συχνότητα και ένταση τα φαινόμενα της εσωτερικής στίξης και του διασκελισμού και έτσι παρουσιάζεται στο σημείο αυτό πιο κοντά στο κοινό πρότυπό τους, τον Κάλβο. Σε αρκετά ποιήματά της συναντάμε ισχυρή

---

⁹⁴⁸ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Η κριτική της λογοτεχνίας», κυρίως, σ. 264-283. Και ο Παλαμάς από νωρίς είχε διακρίνει τη ρυθμική ποικιλία των στίχων των *Ωδών* σημειώνοντας: «αντί της σταθεράς και μονοτρόπου αρμονίας τής εκ των ομοειδών και των ομοικαταλήκτων στίχων των εν χρήσει παρ' ημίν, ο Κάλβος καθιεροί την εναλλάττουσαν και πολύτροπον αρμονίαν των περιόδων καυχώμενος ότι ούτω προσεγγίζει τους αρχαίους». Βλ. Παλαμά, «Κάλβος ο Ζακύνθιος», *ό.π.*, σ. 45-46.

⁹⁴⁹ Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, *ό.π.*, σ. 18. Για τα φαινόμενα της στίξης και του διασκελισμού στις *Ωδές*, βλ. και Γαραντούδης, *Πολύτροπος Αρμονία...*, *ό.π.*, σ. 130-177 [Για τους διασκελισμούς στον Καρυωτάκη βλ. Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Οι τολμηροί διασκελισμοί του Καρυωτάκη προς το μέλλον», *Διαβάζω*, τχ. 157 (17 Δεκεμβρίου 1986), σ. 64-65].

⁹⁵⁰ Βλ. Γαραντούδης, «Ο καλβικός στίχος...», *ό.π.*, σ. 202. Για την πρόσληψη γενικά του στιχουργικού και μετρικού συστήματος του Κάλβου από τον Παλαμά, βλ., επίσης, του ίδιου, «Η μετρική θεωρία του Παλαμά», *Νεοελληνικά μετρικά*, *ό.π.*, σ. 157-197, και *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά ...*, *ό.π.*, κυρίως, σ. 95-120.

⁹⁵¹ Βλ. Γαραντούδης, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά...*, *ό.π.*, σ. 104-108.

εσωτερική στίξη και διασκελισμός, όπου η ποιήτρια «γεμάτη από την αίσθηση του ρυθμού και έχοντας νοερά μπροστά στα μάτια [της] τους τύπους, τα καλούπια των στίχων, χύνει ελεύθερα μέσα σ' αυτά την έμπνευσή [της] αφήνοντας τον λόγο να ξεχειλίζει πάνω από στιχουργικά σύνορα και φράγματα».⁹⁵² Η ίδια, εξάλλου, σε κριτικό κείμενό της αναφερόταν στον ρυθμό που υπερβαίνει το μέτρο, όταν «η ψυχή ίπταται κυρίαρχος υπεράνω των κανόνων της μετρικής, διαμορφούσα εκάστοτε αυτούς και συμπληρούσα, εφευρίσκουσα νέα μέτρα, δέσποινα και ουχί δούλη της μελικής».⁹⁵³ Ιδιαίτερα αισθητή γίνεται η ισχυρή παύση (άνω τελεία, θαυμαστικό, τελεία), όταν συναντάται στην αρχή του στίχου (Πίνακας IV, στίχ. 28) ή στη μέση (στον ίδιο πίνακα, στίχ. 31, 35), δημιουργώντας στη δεύτερη περίπτωση δύο ίσα ημιστίχια. Έτσι, σε αρκετά ποιητικά της κείμενα η αίσθηση του παραδοσιακού ποιήματος-τραγουδιού υποχωρεί και είναι κυρίαρχη η αίσθηση του ρυθμού του πεζού λόγου. Στην αίσθηση αυτή συντελούν και οι πολλές ερωτηματικές αντωνυμίες, τα θαυμαστικά, τα αποσιωπητικά, οι παρενθέσεις, οι παύλες, που δημιουργούν ανακοπές και διακυμάνσεις. Ακολουθούν στον Πίνακα V παραδείγματα εσωτερικής στίξης και διασκελισμού, ο οποίος κάποτε είναι διαδοχικός:

Πίνακας V

Εσωτερική στίξη, διασκελισμός

1. Νύκτα· ο κόσμος έσβυσε
κι άγνωστες οι ψυχές,
αγνές κι αραχνοϋφαντες
σύροντ' αγάλι-αγάλι·
στο κουρασμένο διάβα των
φεγγαροπρόσωπες σκιές
γλυστρούν και φεύγουν· τίποτε
στη σιγαλιά δεν μένει...

(«Νυκτώματα»)

2. Αιώνιος της ζωής ο δρόμος·
και εις τον κουρασμένο της αχό

⁹⁵² Βλ. Θρασύβουλου Σταύρου, *Νεοελληνική μετρική*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 69.

⁹⁵³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.*

περνούμε σαν διαβάτες ζαλισμένοι·
 εδώ σκοντάφτουμε· παρέκει
 ξεψυχούμε και πεθαίνουμε [...]
 («Θέλω»)

3. [...] Τ' είναι τούτα; Τρικυμία;
 Κι εσύ γίγας· τα συντρίβεις [...].
 («Βουνό»)

Πρέπει να σημειωθεί ότι το φαινόμενο της ισχυρής εσωτερικής στίξης (άνω τελεία, θαυμαστικό, τελεία) είναι συχνό στο ποιητικό αλλά και στο πεζογραφικό έργο της Παπαδοπούλου. Χαρακτηριστικά εντοπίσαμε 88 φορές περίπου μόνο την άνω τελεία στα 41 έμμετρα ποιήματά της. Σε αρκετές από τις περιπτώσεις ισχυρής εσωτερικής στίξης, που γίνεται εντονότερη γιατί συχνά συνοδεύεται από διασκελισμό, ακολουθεί την τακτική του Κάλβου να αλλάζει το μέτρο και τον ρυθμό, και να οδηγείται στη δημιουργία ενός σύνθετου ρυθμού, καταπολεμώντας έτσι την ανεπιθύμητη μονοτονία. Άρα η λειτουργία της στίξης στο ποιητικό έργο της έχει κυρίως ρυθμική λειτουργία, αφού υπονομεύει τον μετρικό ρυθμό, συντελώντας στη διασάλευση του παραλληλισμού νοηματικών και μετρικών μονάδων. Δημιουργείται, με τον τρόπο αυτό, μια νέα αίσθηση ρυθμού, που θυμίζει τον «πολύτροπο» καρβικό ρυθμό. Για παράδειγμα, κάποιες φορές, μετά από ισχυρή στίξη στο εσωτερικό του στίχου,

α. ο ίαμβος μεταπίπτει σε δάκτυλο:

Π. Παπαδοπούλου
 U - / U - / - // - U U
 γλιστρούν / και φεύ/γουν· // τίποτε /

Α. Κάλβος
 U - / U - / - // - U U
 εις την / Ελλά/δα·// τύραννοι /

β. Ο ίαμβος μεταπίπτει σε τροχαίο:

Π. Παπαδοπούλου
 U - / U - / - // - U / - U / - U
 μα δεν / σημαί/νει·// θα πε/θάνουν / πάλι /

Α. Κάλβος
 U - / U - / - // - U / - U
 εχθρών / απεί/ρων·// σκάφη / ναύτας /

$\cup - / \cup - / - // - \cup / - \cup$
 πόσοι / πεθαί/νουν! // Μα απ' τους /
 λίγους/

γ. ο τροχαίος μεταπίπτει σε μεσοτονικό:

Π. Παπαδοπούλου

$- \cup / - \cup / - // \cup - \cup$
 μα θα / ζήσου/νε. // Χειμώνας! /

Α. Κάλβος

$- \cup / - \cup / \cup - \cup / \cup - \cup$
 ...σκάφη, / ναύτας, / ιστία, κατάρτια /

δ. Ο ίαμβος μετατρέπεται σε μεσοτονικό (για να ακολουθήσουν τροχαίοι):

$\cup - / \cup - / \cup - // \cup - \cup$
 ...εδώ / σκοντά/φτουμε· // παρέκει /
 $- \cup / - \cup / - \cup / - \cup / \cup$
 ξεψυ/χούμε / και πε/θαίνου/με.

ε. ο μεσοτονικός γίνεται τροχαίος

$\cup - \cup // - \cup / - \cup / - \cup / -$
 Χειμώνας· // κουρα/σμένος / ο Βο/ριάς /

Η Παπαδοπούλου αλλάζει μέτρο, και επομένως και ρυθμό στο εσωτερικό του στίχου και όταν δεν υπάρχει ισχυρή εσωτερική στίξη αλλά παύση, σύμφωνα με τα σημαινόμενα. Δίνονται δύο παραδείγματα:

κι αστραπαίς, / οργή / Θεού / ανε /μοστρά/φτει /
 $\cup \cup - / \cup - / \cup - / \cup - / \cup - / \cup$
 (ανάπαιστος) (ίαμβος)

ανε /βοκα/τεβαί/νει το στήθος / της Σφαίρας
 $\cup - / \cup - / \cup - / \cup / \cup - \cup / \cup - \cup$
 (ίαμβος) (μεσοτονικός)

Πρέπει να προσεχθεί η διασάλευση μεταξύ μετρικού και γλωσσικού συστήματος (για παράδειγμα, εδώ το δισύλλαβο μέτρο χωρίζει στο εσωτερικό τους

πολυσύλλαβες λέξεις). Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται «ο εντελώς διαφορετικός ρυθμός, που υπερβαίνει τον κοινό παρονομαστή του μέτρου». Σύμφωνα με τις καίριες παρατηρήσεις της Μαρμαρινού για τη στίξη των *Ωδών* του Κάλβου, διαπιστώνουμε και στα κείμενα της Παπαδοπούλου και μια άλλη σημασία της στίξης, εκτός από τη ρυθμική, τη σημασιολογική, αφού η ύπαρξη ή η απουσία της στίξης επιφέρει τις περισσότερες φορές αλλαγές στα σημαινόμενα, όταν ανασύρει στην επιφάνεια δευτερογενείς σημασίες στο αρχικό μονοσήμαντο περιεχόμενο (πολυσημία) ή υπογραμμίζει τη σημασία των λέξεων ή δημιουργεί αμφισημία. Έτσι, η στίξη στο εσωτερικό του στίχου έχει και στα ποιήματά της ίδιας τις πιο κάτω σημασιολογικές λειτουργίες:

I. Οπτική εικόνα (όταν συνδηλώνεται και οπτικά αυτό που λέγεται)

Παράδειγμα α': γλιστρούν και φεύγουν· **τίποτε**
στη σιγαλιά δεν μένει
πάρεξ ο κρότος της ψυχής
που ολόσκυφτα διαβαίνει.

Η λέξη «τίποτε» απομονώνεται ανάμεσα σε δύο ισχυρές παύσεις: την άνω τελεία και το τέλος του στίχου, «εικονίζοντας» τα σημαινόμενα. Δίνεται η απόλυτη αίσθηση της μοναξιάς, του υπαρξιακού κενού, της απόγνωσης (βλ. και τις λέξεις «Νύκτα» και «τίποτε» στο ποίημα «Νυκτώματα» των σελίδων 359 και 362-363).

Παράδειγμα β': Εδώ σκοντάφτουμε· **παρέκει**
ξεψυχούμε και πεθαίνουμε.

Η στίξη μετά το «σκοντάφτουμε» σαν να συνδηλώνει το σκόνταμμα, την παύση, την ακινησία μετά την πτώση. Το «παρέκει», που τοποθετείται μετά την ισχυρή στίξη (άνω τελεία) και πριν από το τέλος του στίχου, επίσης απομονώνεται και με τη συμβολή του διασκελισμού δημιουργεί μιαν αίσθηση αγωνίας για το τι επίκειται, τι μας περιμένει πιο πέρα, ενώ παράλληλα με την παύση και τη σιγή που υποβάλλει το τέλος του στίχου,

προετοιμάζεται ο αναγνώστης για τη τραγική κατάληξη: «ξεψυχούμε και πεθαίνουμε».⁹⁵⁴

Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί και άλλα εσωτερικά σημεία στίξης (εκτός από την άνω τελεία), όπως είναι το κόμμα και η τελεία, επίσης το ερωτηματικό, το θαυμαστικό, η παύλα, τα αποσιωπητικά και η παρένθεση. Στο έργο της, όπως και σε εκείνο του Κάλβου, παρατηρείται μεγάλη ποικιλία στη στίξη. Όλα αυτά, και ειδικότερα η ποικιλία των παύσεων στο εσωτερικό του στίχου, συμβάλλουν στην υπονόμηση, κατά το καλβικό πρότυπο, της ρυθμικής κανονικότητας.⁹⁵⁵ Η επάλληλη στίξη και τα απανωτά ερωτήματα προδίδουν την αγωνιώδη, δραματική αναζήτηση της ποιήτριας και ο ποιητικός της λόγος, όπως εκείνος του Κάλβου, κάποτε «τείνει, τελικά, προς τους απρόβλεπτους, ακανόνιστους και θα έλεγα ελεύθερους ρυθμούς της πρόζας»,⁹⁵⁶ κάτι που χρειάζεται σίγουρα περαιτέρω διερεύνηση και αξιολόγηση. Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η Παπαδοπούλου αρκετά πρώιμα (1914) είχε παρουσιάσει στην εφημερίδα της μεταφρασμένο το πεζό ποίημα «Σελήνης χαρίσματα» από το *Petits Poèmes en prose* του Baudelaire και δημοσίευσε μερικά «ποιήματα εις πεζόν», όπου ρυθμοποιούσε τον πεζό λόγο με τεχνικές έμμετρου στίχου.⁹⁵⁷

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι στροφές μερικών ποιημάτων της Παπαδοπούλου μεταφέρουν σε ικανοποιητικό βαθμό την καλβική στιχουργική αίσθηση, την πολύτροπη καλβική αρμονία, λόγω της πυκνής εσωτερικής στίξης, των συχνών διασκελισμών –κάποτε διαδοχικών–, που οδηγούν στη διασάλευση

---

⁹⁵⁴ Ας θυμηθούμε και το αντίστοιχο παράδειγμα από τον Κάλβο, που αναφέρει η Μαρμαρινού: «Εις τα φρικτά βασίλεια / ομοιάζει του θανάτου / η φύσις όλη· **εκείθεν** [...]». Σύμφωνα με την ίδια, «αυτό το εκείθεν, απομονωμένο ανάμεσα σε δύο ισχυρές παύσεις, την άνω τελεία και το τέλος του στίχου, και μετέωρο μπροστά στο κενό που το ακολουθεί, εικονίζει και οπτικά την αγεφύρωτη απόσταση ανάμεσα στον εδώ και το φρικτό κάτω κόσμο». Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, ό.π., σ. 38-39.

⁹⁵⁵ Βλ. και Παπαλεοντίου, «Ποιητικές τάσεις και αναζητήσεις στην Κύπρο κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 68-69-70, ό.π., σ. 302 (= *Στοχαστικές προσαρμογές...*, ό.π., σ. 267) και *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής...*, ό.π., σ. 213. Για τη στίξη και ειδικότερα για την «πολύ υπονιασμένη χρήση της άνω στιγμής, του λεπτότερου για μένα και δυσκολότερου σημείου στίξης» στον Κάλβο, βλ. Κασίνης, *Η των προσφών λέξεων...*, ό.π., σ. 44-47.

⁹⁵⁶ Πρβλ., ενδεικτικά, τους δραματικούς και γεμάτους συναισθηματική ένταση στίχους του Κάλβου από την ωδή «Εις θάνατον»: «Τι είσαι; ειπέ μου; πλάσμα, / φάντασμα του νοός μου / τεταραγμένου;» (III, 43-45). Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, ό.π., σ. 51. Για τη συζήτηση κατά πόσο η στιχουργική μορφή των *Ωδών* αποτελεί πρόδρομο της θεωρίας του συμβολισμού και του μοντέρνου ελεύθερου στίχου, βλ. Γαραντούδης, «Ο Κάλβος και ο “ελεύθερος” στίχος του Ελύτη», *Η ελευθέρωση των μορφών...*, ό.π., σ. 221-228.

⁹⁵⁷ Για το ποίημα του Baudelaire, βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 312-313 και για τη ρυθμοποίηση του πεζόμορφου λόγου της Παπαδοπούλου, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», κυρίως, σ. 169-175. Δεν φαίνεται άσχετη με αυτές τις μετρικο-ρυθμικές αναζητήσεις της και η πρώιμη ενασχόλησή της με το έργο του Παπαδιαμάντη και η ανάλυση διηγήματός του στο πλαίσιο των «Σπουδαστηρίων» της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου» το 1924. Βλ., σχετικά κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 467, υποσημείωση 1217.

του παραλληλισμού μεταξύ νοηματικού και μετρικού συστήματος, αλλά και με την επιδίωξη της ευφωνίας (μέσω συνιζήσεων και της προσπάθειας για αποφυγή των χασμωδίων, αλλά και την αξιοποίηση των ήχων του γλωσσικού συστήματος), της ρυθμικής ποικιλίας, της εναλλαγής των τονικών σχημάτων και των τριών μορφών κατάληξης στους επτασύλλαβους στίχους της.

Τέλος, η προσέγγιση και κατανόηση από την Παπαδοπούλου της «πολύτροπης», πολυμήχανης αρμονίας του Κάλβου πιστοποιείται –πέρα από όλα τα ρυθμικά και στιχουργικά χαρακτηριστικά των στίχων της, που είδαμε πιο πάνω, και παράλληλα με τις σχετικές θεωρητικές της απόψεις– και από την προσωνομία που η ίδια δίνει στη μεγάλη, την αληθινή τέχνη, την ποίηση: «η μεγάλη μηχανεύτρια». Είναι αυτή η οποία «συνέχουσα τας αρμονίας [...] υποτακτική εις το ωραίον, πειθαρχική εις το κάλλος, εκλεκτική εις το είδος [...] ανοίγει πόρους [...], διολισθαίνει [...], εξευρίσκει», *μηχανεύεται τρόπους*, ώστε να καταστεί ρυθμική, να απηχεί τας αρμονίας “άλλου κόσμου”, “τας θεολήπτους [να] μινυρίζη αρμονίας”». ⁹⁵⁸ Εδώ, προφανώς, υπονοείται το σύνθετο αρμονικό ρυθμικό και εκφραστικό αποτέλεσμα, το οποίο δημιουργούν όλα τα επιμέρους στιχουργικά στοιχεία και η ταυτόχρονη δράση τους, τα οποία παραπέμπουν στην καλβική στιχουργική αίσθηση. Διαπιστώνεται, εξάλλου, ότι υπήρξε ανταπόκριση ανάμεσα στην τολμηρή για την εποχή προσπάθεια για θεωρητική σύλληψη της καλβικής μετρικής πρωτοτυπίας από την Παπαδοπούλου και στην πρόθεσή της να μετουσιώσει τη θεωρητική σύλληψή της σε δημιουργική πράξη. Η ποιήτρια Παπαδοπούλου αποδείχθηκε εξίσου τολμηρή με την κριτικό.

Πρέπει να έγινε φανερό ότι η πρόσληψη της μετρικής του Κάλβου και της «πολυτρόπου αρμονίας» του από την Κυπρία δημιουργό υπήρξε σημαντική για την πρωιμότητά της, καθώς εκδηλώθηκε τα χρόνια 1913-1917. Η ποιητική της πράξη και τα κριτικά κείμενά της αποδεικνύουν ότι είχε εμβαθύνει, όσο επέτρεπαν οι δυνάμεις της, σε αυτή τη σύνθετη κάλβεια αρμονία, που «φέρει, τελικά, πραγματικό ίλιγγο σε όποιον προσπαθήσει να αποκρυπτογραφήσει κάποια έστω από τα μυστικά της». ⁹⁵⁹

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η Παπαδοπούλου υιοθέτησε αρκετά στοιχεία της μετρικής του Κάλβου κατά τον τρόπο του μεταγενέστερου Οδυσσέα Ελύτη. Και οι δύο ποιητές εφαρμόζουν με τον δικό τους τρόπο την «πολύτροπον αρμονίαν» του Κάλβου, προσαρμόζοντάς την στις δικές τους ανάγκες. Η Παπαδοπούλου δίνει ένα ελεύθερο

---

⁹⁵⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», *ό.π.* και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 266-289.

⁹⁵⁹ Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού, *Η στίξη των Ωδών...*, *ό.π.*, σ. 36.

ανάπτυγμα της καλβικής στροφής με τα ποιήματά της των χρόνων 1914-1916, πράγμα που θα πραγματοποιήσει και ο Ελύτης με έναν πιο γόνιμο τρόπο στα ολιγόστιχα και με λιτά εκφραστικά μέσα ποιήματά του, είτε στα μακρόστιχα και πλούσια σε εκφραστικά μέσα ποιήματα των *Προσανατολισμών*, που εκδόθηκαν το 1940 αλλά και στο *Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*, όπως έχει υποστηριχθεί.⁹⁶⁰ Βέβαια, οι συνθήκες της εποχής της Παπαδοπούλου ήταν πολύ πιο δύσκολες για τα πιο πάνω μετρικο-ρυθμικά τολμήματα, σε σχέση με εκείνες της δεκαετίας του '30, όταν είχε ήδη επικρατήσει ο ελεύθερος στίχος της νεωτερικής ποίησης. Γι' αυτό και η προσπάθειά της κρίνεται ως ιδιαίτερα αξιόλογη.

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου αναδεικνύεται, λοιπόν, σε έναν από τους επιγόνους του Κάλβου, και μάλιστα αρκετά πρώιμα σε σχέση με το σύνολο των ποιητών που χαρακτηρίζονται από έναν ευδιάκριτο ή λιγότερο ορατό «καλβοτροπισμό». Αναγνωρίσιμα στοιχεία των *Ωδών*, λέξεις, φράσεις, εικόνες, στοιχεία μετρικής κ.ά. μεταφέρονται κάποιες φορές απaráλλακτα ή μεταλλαγμένα ή αντιστραμμένα σε έμμετρα και πεζόμορφα ποιήματα ή πεζογραφικά κείμενά της, ενσωματώνονται σε αυτά και εξισορροπούν με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κειμένων της. Άλλοτε πάλι υπάρχει μια αίσθηση «κάλβειας ατμόσφαιρας» ή «κάλβειου κλίματος», αφού απηχούνται το πνεύμα, ο τόνος και ο τρόπος της ποίησης του Κάλβου.

Η πρόσληψη στοιχείων της θεματικής, της γλώσσας, της γραμματικής, της σύνταξης, των εκφραστικών μέσων και της μετρικής του μεγάλου Ζακύνθιου ποιητή από την Παπαδοπούλου, παράλληλα με τις ενδιαφέρουσες κριτικές απόψεις της γι' αυτόν, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μπορούμε να μιλήσουμε για «επαναλειτουργία» του Κάλβου στην τέχνη της Κυπρίας δημιουργού. Θα πρέπει, λοιπόν, στη σειρά των ποιητικών συνειδήσεων που δέχθηκαν την ευεργετική επίδραση του καλβικού έργου, να αναφέρεται και η περίπτωση της Κυπρίας λογοτέχνιδας, μετά από εκείνην του Παλαμά και πριν από τις περιπτώσεις του Σκίπη και του Καρυωτάκη και όσων ακολούθησαν. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, πέρα από το γεγονός ότι δημιουργεί το έργο της στην περιφέρεια, μακριά από το αθηναϊκό κέντρο, ότι η Παπαδοπούλου, εξ όσων γνωρίζω, είναι γενικώς η πρώτη περίπτωση λογοτέχνη που προσλαμβάνει όχι μόνο σε ποιητικά αλλά και σε πεζόμορφα ή πεζογραφικά κείμενά της (ήδη από τα χρόνια 1904-1907) στοιχεία της ποίησης του Κάλβου. Σύμφωνα με τη *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου* του Γ.

---

⁹⁶⁰ Βλ. Καρβέλης, «Η κατά Κάλβον “πολύτροπος αρμονία”...», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65, ό.π., σ. 316-329, Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία...*, ό.π., σ. 252 και του ίδιου, «Ο Κάλβος και ο “ελεύθερος στίχος του Ελύτη»», *Η ελευθέρωση των μορφών...*, ό.π., σ. 228, υποσημείωση 11.

Ανδρειωμένου (σ. 472-477), τέτοιες προσπάθειες παρατηρήθηκαν πολύ αργότερα (Μ. Καραγάτσης, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, Βάσια Σολωμού-Ξανθάκη κ.ά.).⁹⁶¹

Πρέπει, ακόμη, να παρατηρηθεί ότι οι ποιητές που διαλέχθηκαν με τον Κάλβο, τις πιο πολλές φορές περιστασιακά, στήριξαν αυτό τον διάλογο σε ένα ή δύο άξονες αναφοράς: είτε στη μετρική (π.χ. Παλαμάς, Σκίπης, Γιοφύλλης) είτε στη μορφολογία (π.χ. Σικελιανός, Παπαδίτσας) και λιγότερο στη θεματική (π.χ. ο Τίτος Πατρίκιος, ο Λεύκιος Ζαφειρίου κ.ά. συγκινούνται από την πολιτική πλευρά της καλβικής ποίησης). Στις περιπτώσεις του Δάλλα και του Ελύτη έχουμε μια συνθετότερη πρόσληψη θεματικού και δομικού υλικού, και μεγαλύτερης διάρκειας, αφού ο διάλογός τους με τον Κάλβο είναι τουλάχιστον τεσσαρακονταετής. Και η Παπαδοπούλου προσλαμβάνει πολύπλευρα και με διάρκεια το μεγάλο ποιητικό πρότυπό της, αφού διαλέγεται μαζί του σε πολυάριθμα λογοτεχνικά κείμενα, πεζά και ποιητικά, και σε μεγάλη χρονική έκταση, εφαρμόζοντας το δίδαγμά του σε επίπεδο θεματικής, μορφολογίας, σύνταξης και μετρικής. Υπήρξε, εντέλει, μια άτυπη καλβική μαθήτριά.

Ο Παλαμάς και η «Γενιά του 1880»

Ο Παλαμάς αποτέλεσε κεντρική μορφή της λογοτεχνικής «Γενιάς του 1880», της αποκαλούμενης Νέας Αθηναϊκής Σχολής. Πολλοί ποιητές και κριτικοί καθοδηγήθηκαν από την επιβλητική πνευματική του φυσιογνωμία. Η Παπαδοπούλου, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, δεν υπερθεματίζει τα μεγάλα επικά συνθέματά του, για τα οποία συχνά ο ποιητής κατηγορήθηκε για μεγαλοστομία, αλλά έδειξε την προτίμησή της στα μικρά λυρικά του ποιήματα, κάποια εκ των οποίων αναδημοσίευσε στην εφημερίδα της,⁹⁶² όπως επίσης και στίχους και άλλων ποιητών της «Γενιάς του 1880».

Μελετητές εντοπίζουν στο ποιητικό της έργο επίδραση του Παλαμά και των παλαμικών,⁹⁶³ ωστόσο, η Παπαδοπούλου φαίνεται ότι επηρεάστηκε εξίσου και από το παλαμικό κριτικό έργο, όπως έχει αναπτυχθεί διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο της

---

⁹⁶¹ Βλ. Μ. Καραγάτσης: «Αι ευχαί», *Η μεγάλη λιτανεία*, Αθήνα 1977, σ. 9-23, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, *Αναδρομές*, εκδόσεις Θεμέλιο [Αθήνα 1982], σ. 9-43, και Βάσια Σολωμού-Ξανθάκη, *Ιερός Λόχος. Ιστορικό Μυθιστόρημα*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1983.

⁹⁶² Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 290-291.

⁹⁶³ Βλ. Κεχαγιόγλου – Παπαλεοντίου, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 307.

διατριβής αυτής, χωρίς, ωστόσο, να ποδηγετείται πάντα από αυτό, αφού κάποτε διατυπώνει και τις ενστάσεις της και σε κάποιες περιπτώσεις διαφοροποιείται.⁹⁶⁴

Στο σημείο αυτό θα δούμε, ενδεικτικά, μερικά ποιήματά της συγκριτικά με ποιητικά κείμενα του Παλαμά, για να φανεί ο βαθμός της πρόσληψης. Το ποίημά της «Η λύπη του μαρμάρου»⁹⁶⁵ απηχεί τα πεζά ποιήματα του Παλαμά «Τα μάρμαρα» και «Σαν επίλογος. Μαρμάρων παράπονα»,⁹⁶⁶ πέρα από τις κοινές καταβολές τους από τον παρνασσισμό. Αξίζει να προσεχθούν οι νοηματικές αντιστοιχίες του ποιήματος της Παπαδοπούλου με τα πεζά ποιήματα του Παλαμά: το «χέρι του τεχνίτη» ή του «Πλάστη» στον Παλαμά, που αλλάζει την πέτρα και την κάνει «πλάσμα βαθυνόητο» ή χαράζει πάνω της «τον τύπο τον υπέρτατο της καλλονής», είναι το ίδιο που καταργεί τη μοναξιά του αδρανούς υλικού, το οποίο ελπίζει να μεταμορφωθεί σε άγαλμα, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου. Επίσης, κοινά είναι μοτίβα όπως το «εργαστήρι», «το μάρμαρο» και η «θλίψη», γιατί «[...] τα μάρμαρα τ' ασύγκριτα της Πεντέλης και τα μάρμαρα τα Παριανά μένουν αδούλευτα», μια «αδούλευτη και απρόσωπη ύλη», κατά τον Παλαμά, ή «σαπίζουν», κατά την Κυπρία δημιουργό, στην «τόση μοναξιά τους». Το θέμα του μαρμάρου που γίνεται άγαλμα συναντάται και σε άλλα κείμενα του Παλαμά.⁹⁶⁷ Ο στίχος που αναφέρεται στον «εργάτη» της τέχνης, του οποίου είναι σαν «αγιοκέρι η μορφή του», «χλωμός και κουρασμένος», θυμίζει και το ποίημα «Βραδινή φωτιά» από τη συλλογή *Η πολιτεία και η μοναξιά*, όπου γίνεται λόγος για «τη χλωμή σωσμένη όψη» του «ασκητή»-ποιητή. Το ποίημα αυτό της Παπαδοπούλου ίσως έχει και επιρροές από το ποίημα του Ιωάννη Πολέμη «Το μάρμαρο».⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 279-280 και 290-291.

⁹⁶⁵ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η λύπη του μαρμάρου», *Εστιάδες*, τχ. 35, ό.π..

⁹⁶⁶ Βλ. Κωστή Παλαμά, «Τα μάρμαρα» (1903), *Άπαντα*, ό.π., τ. 4, σ. 164-165 και του ίδιου, «Σαν επίλογος. Μαρμάρων παράπονα» (1901), *Άπαντα*, ό.π., τ. 6 (*Γράμματα Β'*), σ. 351-355. Για την ειδολογική κατάταξή τους στα πεζά ποιήματα, βλ. ανωτέρω, στο κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 185. Ίσως να υπάρχει και μακρινή απήχηση από το ποίημα «Η ξηνητεμένη», που αναφέρεται στην Αφροδίτη της Μήλου και είναι δημοσιευμένο στη συλλογή *Τα μάτια της ψυχής μου* (1892), Βλ. Παλαμά, *Άπαντα*, ό.π., τ. 1, σ. 221. Πρβλ. και Μιχαήλ Μητσάκη, «Η θλίψις του μαρμάρου». *Αττικόν Μουσείον* (1890) και του ίδιου «Το παράπονο του μαρμάρου», *Μία φιλολογική σελίς εις δύο γλώσσας. Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι*, Αθήνα 1892, στο: Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 452-457.

⁹⁶⁷ Βλ., ενδεικτικά, από την *Ασάλευτη ζωή* τους στίχους από τις «Πατρίδες»: «Και τ' άγαλμ' αγνίστηκα για το ναό να πλάσω / στην πέτρα τη δική μου απάνω [...] όσο που νάρθ' η ώρα σου θάνατ' άνθος είσαι, / ναός να ντύση καρτερεί τη θεία σου γύμνια!» και «[...] βγαίνουν αμάραντ' από μάρμαρο τα κρίνα, / λάμπει γεννήτρα ενός Ολύμπου η θεία Πεντέλη» επίσης, από το ποίημα σε πεζό «Πώς μεταμορφώθηκε ο Σάτυρος», που καταχωρίζει στα *Διηγήματα*: «Είμαι ο Αθηναίος Πλάστης απάνου στο μάρμαρο και στο μετάλλον απάνου σκαλίζω θεοτικά ομορφιά με ό,τι κι αν κατέχει πιο ερωτόχαρο και πιο γοητευτικό το κάλλος του ανθρώπου» βλ. *Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 3, σ. 9 και 15, και τ. 4, σ. 180-181, αντίστοιχα.

⁹⁶⁸ Βλ. Ιω. Πολέμη, «Το μάρμαρο», *Πινακοθήκη*, τχ. 163, ό.π.

Ακίνητο το μάρμαρο /
 βουβό στο **εργαστήρι /**
 μένει **θλιμμένο** του **εργάτη [...]** /
 Χρόνια και χρόνια **καρτερεί /**
 και σπαρταράει μόνο στη γωνιά
 του και σασιίζει, /
χέρι τεχνίτη σπλαχνικό να λυπηθή /
 την τόση μοναξιά του που **σαπίζει [...]** την
όμορφη πνοή να χύση και **ζωή /** στο μέτωπό
 του. /

Μ' αμίλητος **εργάτης** σκυθρωπός / περνάει
 απ' εμπρός του **δακρυσμένος /** κι είν'
 αγιοκέρι η μορφή του, / έτσ' είναι **χλωμός /**
και κουρασμένος

(«Η λύπη του μαρμάρου»)

Τα μάρμαρα τ' ασύγκριτα [...]
στέκουν αδούλευτα.
 Και στ' **αργαστήρι** του κάλεσε [...]
 την πέτρα, που την άλλαξε **το χέρι**
του τεχνίτη και την έκαμε πλάσμα
 βαθυνόητο [...] («Τα μάρμαρα»)

[...] Και είπαμε: κοιμήσου πάλι μέσα
 μας **άνεργη, μέσα σε μian αδούλευτη**
και απρόσωπη ύλη, κοιμήσου,
 σκόρπιος **όγκος και τεράστιος και**
αχρησίμευτος [...]. Ακόμη
καρτερούμε να γίνουμε Απόλλωνες
 και Νίκες [...] σύμβολα της **ζωής** και
 της **Καλλονής**.
 («Σαν επίλογος. Μαρμάρων παράπονα»)

– Θυμάσαι τη **χλωμή** **σωμένη** του
όψη / και τ' αλαφροσκυμμένο του
 κορμί;

(«Βραδινή φωτιά»)

Στη συνέχεια εξετάζουμε συγκριτικά το ποίημα της Παπαδοπούλου «Ελπίδα» και το ποίημα του Παλαμά «Το νανούρισμα».⁹⁶⁹ Και στα δύο ποιήματα εντοπίζεται η εικόνα της νέας, όμορφης μητέρας που νανουρίζει το παιδί της, καθώς επίσης και το θεματικό μοτίβο των Μοιρών που εύχονται στο νεογέννητο πλούτη και ευδαιμονία, και ακόμη, το θέμα της ταχείας ενηλικίωσης και μετατροπής του μωρού σε άντρα. Η

⁹⁶⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ελπίδα», *Εστιάδες*, τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 2 και Παλαμά, «Το νανούρισμα» (Μάρτιος 1884), από τη συλλογή *Τα τραγούδια της πατρίδος μου, Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 1, σ. 32-35.

Κυπρία δημιουργός, λόγω των συμβολιστικών καταβολών της, τονίζει ιδιαίτερα το καταλυτικό πέρασμα του χρόνου, τη φθορά και τη ματαιότητα των ανθρωπίνων, καθώς το «ολοστρόγγυλο μωρό / [που] έσφιγγεν στην ολόδροση αγκάλη / η μάνα με τα φιλιδιένια κάλλη», μετεξελίσσεται αστραπιαία σε έναν «σκυθρωπό γέρο» που «δακρύζει». Η ευχή του Παλαμά «τ' αγκάθια σου τα φκειάνει τριαντάφυλλα», αντιστρέφεται ρεαλιστικά στην Παπαδοπούλου, αφού αυτή θέλει να αναδείξει την τραγική διάψευση της ευδαιμονίας, όταν γύρω από την ύπαρξη πλέκεται ένα «ακάνθινο μυστήριο» και η «πικρόχολη ζωή» προσφέρει δηλητήριο. Τέλος, ο Παλαμάς συνδέει το ποίημα με τα μεγαλοϊδεατικά ιδανικά της εποχής του, στο πλαίσιο της πατριδολατρίας του και «του λυρισμού του εμείς» και ονειρεύεται ότι το μικρό παιδί θα γίνει αυτοκράτορας στην Πόλη, ενώ η νεαρή τότε ποιήτρια συνδέει το τραγικό υπαρξιακό αδιέξοδο με τη μεταφυσική ελπίδα: «Κι έτσι κι εις τον τάφο σαν σαπίζω, θα λιώνω, θα πονώ και θα ελπίζω».

Π. Παπαδοπούλου

«**Οι Μοίρες** να σου πλέκουνε **χρυσά** / και
να σου αγιάζουνε τα χάνια, / παιδί μου, ό, τι
παίρνεις να γενούν /
μέσα στα χέρια σου **πετράδια** /» [...]

Άνδρας εγίνη το μικρό /
τριγύρω του **οι Μοίρες** έχουν πλέξει /
ακάνθινο μυστήριο [...]
Εδώ κι εκεί τα βήματά του /
ζαλισμένος φέρνει και της πικρόχολης ζωής
/ πίνει ακέριο το ποτήριο κι όλο ελπίζει...
(«Ελπίδα»)

Κ. Παλαμάς

Κοιμήσου, και για σένα κλώθ' η
μοίρα σου [...] / και τις σπηλιές σ' τις
φκειάνει **χρυσοπάλατα**· [...] / Σου
κάνει τα χαλίκια **διαμαντόπετρες** [...]

η (sic) **μοίρες** [...] ριζικό το γράψαν σ'
το βιβλίο τους· / Πέρασαν μέρες,
μήνες, χρόνια πέρασαν / και **το μωρό**
της κούνιας άντρας έγινε· [...] /
τρανός αφέντης, ρήγας,
αυτοκράτορας, / εμπήκε μες στην
Πόλι, στην Αγιά Σοφιά· [...]
(«Το νανούρισμα»)

Μπορούν να αναζητηθούν διακείμενα μεταξύ του ποιήματος της Παπαδοπούλου «Παλιά θρησκεία»⁹⁷⁰ και των ποιημάτων του Παλαμά «Ο ναός» από την *Ασάλευτη*

⁹⁷⁰ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Παλιά θρησκεία», *Ελευθερία*, φ. 490 (29 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1915), σ. 5.

ζωή,⁹⁷¹ «Οι πολυθεοί» από τον *Δωδεκάλογο του γύφτου*, το υπ' αριθμόν 37 ποίημα των *Ιάμβων και αναπαίστων*, «Η ξηνητεμένη», ίσως και με άλλα. Διακρίνονται νοηματικές αντιστοιχίες, με κυριότερη την παγανιστική νοσταλγία της αρχαιότητας, με αναφορές στην αρχαία θρησκεία του δωδεκαθέου, τους βωμούς των θυσιών, τα ιερά και τα είδωλα, τους ασπροφόρους ιερείς και την προσευχή που αναπέμπεται ως θυμίαμα. Επίσης, αντιπαραβάλλεται η αρχαία θρησκεία των «πολυθεών» με τη θρησκεία του Εσταυρωμένου. Τόσο ο Παλαμάς όσο και η Παπαδοπούλου, σε εποχές θρησκευτικού συντηρητισμού, δεν διστάζουν να νοσταλγήσουν την «παλιά θρησκεία»,⁹⁷² όπως λέει ο τίτλος του ποιήματος της τελευταίας, ενώ θεωρούν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ως αξεπέραστο πρότυπο και την ποιητική παράδοση της αρχαιότητας ως μέτρο σύγκρισης και αξιολόγησης νεότερων ποιητών.

Π. Παπαδοπούλου

[...] Ποια πονεμένη Πίστη **απόσβησε**, /
παλιά θρησκεία, των **καπνών σου τα**
είδωλα /

και ποια εκάθαρε από αίματα / **σφαγέα** και
βωμούς; [...] Κι' ιεροφάντες / **ασπροφόροι**
[...] / γερμένοι στα σημερινά ερείπια /
θυμιάζαν τον Θεό τον αξεχώριστο / από το
φως και τη λατρεία του παντός!

[...] Όταν γυμνή η Αλήθεια / προσπέρασε
τα **είδωλα** της γης / κι αγκυλωμένος ο
άρχοντας / απέθανε του ουρανού ο **Δίας** /

Κ. Παλαμάς

[...] και των **καπνών και των ίσκιων**
τα είδωλα / **παραμερίζοντας** όλα [...]
(«Οι πολυθεοί»)

Πάει το **λιβάνι** πια της προσευχής, και
πάει / τ' ολόχρυσο μαχαίρι της
θυσίας, και πάνε / κ' οι μεγαλόφωνοι
χοροί και **λευκοφόροι** / των ύμνων
γύρω στους **βωμούς** τους
φλογισμένους · [...]
(«Ο ναός»)

[...] Η γη μας γη άφθαρτων
αερικών και **ειδώλων**, /
πασίχαρος και υπέρτατος /

⁹⁷¹ Βλ. «Ο ναός» από την *Ασάλευτη ζωή*, στο Παλαμά, *Άπαντα...*, ό.π., τ. 3, σ. 45-46, «Οι πολυθεοί» από τον *Δωδεκάλογο του γύφτου*, *Άπαντα...*, ό.π., τ. 3, σ. 359, τον αρ. 37 από την υποενοότητα «Ουρανία» των *Ιάμβων και αναπαίστων*, *Άπαντα...*, ό.π., τ. 1, σ. 368, και «Η ξηνητεμένη» από *Τα μάτια της ψυχής μου*, *Άπαντα...*, ό.π., τ.1, σ. 222-225. Μάλλον υπάρχουν και απηχίσεις από το ποίημα του Πορφύρα «Ο προσκυνητής», βλ. Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 187-188.

⁹⁷² Βλ. και το ποίημα του Παλαμά «Ο Θεός μου» στην *Ασάλευτη ζωή*, *Άπαντα...*, ό.π., σ. 45 [= *Ανθολογία Κωστή Παλαμά*, επιλογή Κ. Γ. Κασίνης, ..., ό.π., σ. 102], όπου εκφράζει ενστάσεις προς τη χριστιανική βιοθεωρία. Το μοτίβο της νοσταλγίας των αρχαίων θεών παραπέμπει και στο ποίημα του Πορφύρα «Ο προσκυνητής», που δημοσιεύθηκε στα *Παναθήναια*, έτ. ΣΤ' (15-30 Ιουνίου 1906), σ. 136 - 137, και συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *Σκιές* (1920). Βλ. Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 187-188.

[...] κατακαημένα τα χονδρά τα ξόανα /
στάκτην αφήκαν στο πυρόλημα /
κι' η Γνώση ανεβίβασε στο μέσον των /
μεγάλο τον **Σταυρό!** [...]

[...] Τώρα οι Νάρκισσοι επνίγησαν [...] /
Τώρα **οι Ήφαιστοι** απέθαναν / [...] Τώρα
μελάνιασαν οι θόλοι των δεήσεων, / [...] και
συγκεντρώνει μόνο η **Σιωπή** τον κόσμον
όλον τον παληόν / [...] **έπεσαν όλα τα**
παληά τα ιερά / κι οι τύμβοι όλοι
χαλασθήκαν. / Κι ο **κόρακας**-κατάμαυρο
πουλί- / χτίζει από μέσα τους **φωλιές του**
Πένθους / [...] («Παληά θρησκεία»)

Θεός μας ειν' ο **Απόλλων.** [...] /
Στα εντάφια λευκά σάβανα /
γυρτός ο **Εσταυρωμένος** [...] /
(αρ. 37, «Ουρανία»)

[...] Ήρθανε χρόνια δίσεχτα, τα
Ομηρικά τραγούδια / **σώπασαν** πια,
βουβάθηκαν **οι Πλάτωνες** για πάντα /
[...] Είναι χαμένη η πίστη σου,
χαλάσματα οι ναοί σου / [...] τα
περιστέρια σου **φωλιάζουν** αλλού
τώρα / κι όπου έστεκαν **παλάτια** σου
χρυσομαρμαρωμένα, / γυρνούν
αγρίμια, **όρνια** πετούν [...].
(«Η ξενητεμένη»)

Η Παπαδοπούλου στο ποίημα «Τύχη»⁹⁷³ προσλαμβάνει στίχους από τον «Ασκραίο»⁹⁷⁴ του Παλαμά, που συμφύρονται με καλβικούς απόηχους.⁹⁷⁵ Η λύρα που συμβολίζει την ποιητική δημιουργία («την δέσποινα Μούσα»), τον σημαντικότερο τόπο της παλαμικής ποίησης, αλλά και βασική θεματική στο έργο της ίδιας, τιθασεύει τα «στοιχεία», σύμφωνα με την Κυπρία δημιουργό, ή τα «δαιμόνια», κατά τον Παλαμά, και νικά τη Μοίρα και τον θάνατο:

Π. Παπαδοπούλου

[...] Και τα **στοιχεία** ας τραγουδούν όθου

Κ. Παλαμάς

Η Λύρα σα λαμπρομιλή στο φως, το

⁹⁷³ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Τύχη», *Ελευθερία*, φ. 521, ό.π..

⁹⁷⁴ Βλ. Παλαμά, «Ασκραίος», *Ασάλευτη ζωή, Άπαντα...*, ό.π., τ. 3, σ. 216 (Λίγοι στίχοι από την αρχή και από το τέλος του ποιήματος πρωτοδημοσιεύθηκαν στα *Παναθήναια*, τχ. 8 (31 Αυγούστου 1904), σ. 262-264 με τίτλο: «Ο γυρισμός του Ασκραίου». Βλ. και *Ανθολογία Κωστή Παλαμά...*, ό.π., σ. 154-155). Πρβλ. και το ποίημα «Η Λύρα» από τα «Κομμάτια από το Τραγούδι του Ήλιου» της *Ασάλευτη ζωής*: «Ξέρω μια λύρα ακριβότατη / σαν ιερό φυλακτό· / κάποιο στοιχίό [sic] τη μαστόρεψε / και την απόρριξ' εδώ [...]». Βλ. *Παλαμά, Άπαντα...*, ό.π., τ. 3, σ. 83 και *Ανθολογία Κωστή Παλαμά...*, ό.π., σ. 104.

⁹⁷⁵ Βλ. τους στίχους του Κάλβου: «Δεν με θαμβώνει πάθος κανένα· εγώ την λύραν κτυπάω, / και ολόρθος στέκομαι / σιμά εις του μήματός μου / τ' ανοικτόν στόμα (XVI, ιη') και «Τας χορδάς ας αλλάξωμεν / ω χρυσόν δώρον [...] / τας χορδάς ας αλλάξωμεν / ώνιος λύρα» Πρβλ. και τους στίχους του Ρώμου Φιλύρα από το «Μύρο ψυχής»: «[...] με πάθος κι εμπνοή να κρούω μια λύρα / και μεθυσμένη από χαρά η ψυχή μου / να λησμονάει και Θάνατο και Μοίρα. [...]». Βλ. Φιλύρα, *Άπαντα...*, ό.π., σ. 60.

περάσης, / χτυπώντας τα χρυσά λωριά
της λύρας / «Ο άνθρωπος επέρασε από
δώθε, / ο νικητής επέρασε της
Μοίρας».

[...] Κι αν τύχει και **το Θάνατο νικήσης** /
με το μεγάλο νου σου τον αιώνιο [...]
(«Τύχη»)

μίλημά της / ξυπνάει την πέτρα [...] /
κι ο τίγρης κλαίει· κι ο λύκος πάει
και γονατάει μπροστά της: [...]
Και η **Λύρα** σα λαμπρομιλή στον ήλιο
ή στο σκοτάδι, / γέρνουν καημοί τ'
αέρινα **δαιμόνια** προς τη γη [...]
κύκνου σαλεύει σάλεμα **του Χάρου**
και τη βάρκα / [...]
(«Ασκραίος»)

Απηχίσεις στίχων του Παλαμά, τις περισσότερες φορές δημιουργικά αφομοιωμένες, μπορούν να ανιχνευθούν και σε άλλα έμμετρα ή πεζόμορφα ποιήματα της Παπαδοπούλου.⁹⁷⁶ Ακόμη και από κριτικά παλαμικά κείμενα παίρνει κάποτε εικόνες ή λεκτικούς τρόπους.

Η Παπαδοπούλου προβάλλει στην εφημερίδα της εκπροσώπους της «Γενιάς του 1880», εκδηλώνοντας δημιουργικό διάλογο με τη λογοτεχνία της γενιάς αυτής, η οποία ανέδειξε ή χρησιμοποίησε διάφορες όψεις του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Η ίδια, όπως έχει αναφερθεί, ασχολήθηκε με τη συλλογή λαογραφικού υλικού και έγραψε «ειδυλλιακά» ποιήματά.⁹⁷⁷ Σε αυτά τα ποιήματά της μπορούν να ανιχνευθούν επιρροές από τον Γεώργιο Δροσίνη, καθώς η παρουσία του ειδυλλιακού κόσμου του χωριού και της φύσης είναι ευδιάκριτη. Αναφέρονται, ενδεικτικά, τα ποιήματά της «Το νησί» και «Χωριό»,⁹⁷⁸ που έχουν απηχίσεις τόσο από τα ποιήματα του Δροσίνη «Το φτάσιμο» και «Το καλύβι»,⁹⁷⁹ όσο και από τη συλλογή του *Γαλήνη* (1901-1902), ίσως και από αλλού:

Π. Παπαδοπούλου

Γ. Δροσίνης

Ψηλά 'ναι τα **σπιτάκια** σου / και να τα

[...] θα φανούν λευκά τα **χωριοτόσπιτα**

⁹⁷⁶ Για παράδειγμα, το κείμενό της «Δέντρου βασίλεμα», *Ελευθερία*, φ. 546 (22 Οκτωβρίου / 4 Νοεμβρίου 1916), σ. 5, το οποίο έχει ως θέμα τον σταδιακό θάνατο ενός μεγάλου δέντρου, καθώς γύρω του ανθίζουν μικρά «ανθύλλια», παραπέμπει στην αριστουργηματική «Φοινικιά» του Παλαμά [όπως επίσης, και στο διήγημα «Υπό την βασιλικήν δρυν» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη].

⁹⁷⁷ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 138-140.

⁹⁷⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το νησί», *Ελευθερία*, φ. 478, ό.π. και της ίδιας, «Χωριό», *Ελευθερία*, φ. 523, ό.π.

⁹⁷⁹ Βλ. *Γεωργίου Δροσίνη, Άπαντα*, τ. Α', *Ποίηση (1880-1902)*, φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 2001, σ. 523.

πρόβατά σου / στα **έλατα** εκεί [...]
κει το **στάρι** σου / ξανθό χερόβολα
ετοιμάζει [...]

(«Το νησί»)

[...] σε λίγο **τίμια χέρια**/ και δράκες
όλες στιβαρές [...]

(«Χωριό»)

[...] **μικρό** νησί,
[...] η **Ευτυχία** μέσα σου
κλεισμένη **κατοικεί**.

(«Το νησί»)

/ πίσω από των **πεύκων** τ' ακροκλώνια.
Θα βαθιανασαίνουμε στο διάβα μας /
μυρωδιά από στάχνα θερισμένα. /

χέρια από τον κάματο αργασμένα. [...]

(«Το φτάσιμο»)

[...] τόσο **μικρό**, όσο που μπορεί
την **Ευτυχία** να χωρεί.

(«Το καλύβι»)

Το ποίημα της Παπαδοπούλου «Δύσις» έχει εμφανείς επιδράσεις από τον Κώστα Κρυστάλλη, και συγκεκριμένα από το ποίημά του «Το ηλιοβασίλεμα», το οποίο περιλαμβάνεται στη συλλογή *Ο τραγουδιστής του χωριού και της στάνης* (1893).⁹⁸⁰ Ο ποιητής αυτός, ο οποίος ζωντάνεψε τον κόσμο του χωριού και της στάνης, του βουνού και του δάσους, και της εθνικής μας παράδοσης, κάνοντας χρήση του δεκαπεντασύλλαβου, σηματοδοτεί μια σημαντική στροφή της ποιητικής έμπνευσης προς την εντοπιότητα. Η Παπαδοπούλου επηρεάζεται από την ποίησή του και ανακαλώντας παρόμοια δικά της βιώματά από την κυπριακή ύπαιθρο συνθέτει τους δικούς της στίχους. Και στα δύο ποιήματα αφορμή για την έμπνευση είναι η ώρα που ο ήλιος βασιλεύει. Οι τίτλοι «Το ηλιοβασίλεμα» του Κρυστάλλη και «Δύσις» της Παπαδοπούλου συμπίπτουν. Η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί αυτούσια τη φράση του Κρυστάλλη «απλωτοί κάμποι» και τις χρωματικές εικόνες «κόκκινες, πράσινες, ξανθιές», που προσδιορίζουν όχι τον «ουρανό» που αλλάζει «βαφές», αλλά τις «όμορφες αχτίδες» του ηλιοβασιλέματος. Επίσης, το επίθετο «χορταρόστρωτος» που προσδιορίζει τη βρύση είναι ειλημμένο από τον Κρυστάλλη, μόνο που η «βρύση» στη λογιότερη Παπαδοπούλου γίνεται «κρήνη» και το μουρμουρητό του νερού γίνεται «βουητό». Ωστόσο, η τελευταία δίνει έμφαση στην περιγραφή της ώρας του ηλιοβασιλέματος με «ζωγραφικούς» και λυρικούς τόνους, σε αντίθεση με τον

⁹⁸⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Δύσις», *Ελευθερία*, φ. 613, *ό.π.* και Κώστα Κρυστάλλη, «Το ηλιοβασίλεμα», στο: Κώστα Δ. Κρυστάλλη, *Ποιήματα*, τ. Α', Τυπογραφείον «Η Νέα Μέλισσα», Αθήνα 1952, σ. 210-211.

Κρυστάλλη, ο οποίος, εκτός από το ηλιοβασίλεμα, περιγράφει ρεαλιστικά και τον γυρισμό των χωρικών από τις εργασίες τους.

Π. Παπαδοπούλου

Πράσινοι κάμποι απλωτοί κι απάνω
τους **γαλάζιες / κόκκινες, πράσινες,**
ξανθιές οι όμορφες αχτίδες [...] /

[...] **Βουίζουν χορταρόστρωτες** οι
ροδοβαμμένες **κρήνες** [...]
(«Δύσις»)

Κ. Κρυστάλλης

[...] κι **οι κάμποι γύρου οι απλωτοί**
πράσινο πέλαο μοιάζουν [...] / και τ'
ουρανού τα σύνορα χίλιες βαφές
αλλάζουν, / **πράσινες, κόκκινες,**
ξανθές, ολόχρυσες, γαλάζες [...]

[...] **η βρύση η χορταρόστρωτη**
δροσίζει τα λουλούδια, / και μ'
αλαφρό μουρμουρητό γλυκά τα
νανουρίζει [...]

(«Το ηλιοβασίλεμα»)

Με το ίδιο ποίημα του Κρυστάλλη, ίσως και με άλλα, η Παπαδοπούλου αναπτύσσει διακειμενικό διάλογο και στο ποίημά της με τίτλο «Χωριό».⁹⁸¹ Τόσο το ποίημα του Κρυστάλλη όσο και εκείνο της Παπαδοπούλου αποπνέουν τη νοσταλγία της απλής, γνήσιας ζωής στο χωριό με την αμόλευτη φύση, τις ομορφιές της πλάσης, την ξεγνοιασιά και την ανοιχτή καρδιά των χωρικών, οι οποίοι, παρά τον σωματικό μόχθο τους, που είναι ευλογημένος, ξέρουν να χαίρονται και να απολαμβάνουν τη ζωή. Η ζωή αυτή αντιδιαστέλλεται με την εναγώνια αναζήτηση της δόξας στις πόλεις, την «κουρασμένη σκέψη», «την ταραχή κι αγρύπνια», καθώς το ποιητικό υποκείμενο αναζητά «τα αιματωμένα είδωλα των κόσμων» στο ποίημα της Παπαδοπούλου. Η ομορφιά του χωριού, «το μύρωμα των κάμπων», «της φύσης της δειλής / το τρυφερό το ξύπνημα», «του μπάτη το μικρό κι αλυγερό τραγούδι», «τα δειλινά τα αιμόβαφα» κ.ά. λειτουργούν ως παραμυθία στην ψυχή («αντίδοτο για τη μεγάλη πίκρα»), καθώς με αυτοαναφορικότητα η Παπαδοπούλου σημειώνει: «Απόστασες να κυνηγάς την δόξα μες στες πόλεις· κουράστηκε το πνεύμα σου / με ταραχή κι αγρύπνια [...]». Και στη συνέχεια προτρέπει το ποιητικό υποκείμενο «να γύρη στα πλατάνια μας, / στην δόξα των νερώ μας [...]», ώστε να ξεκουρασθεί βαθιά, και να «ησυχάση», ζώντας πια,

⁹⁸¹ Βλ. Παπαδοπούλου, «Χωριό», *Ελευθερία*, φ. 523, ό.π.

«ξένοιαστο και ξέχωρο», μια αυθεντική και ήρεμη ζωή, τη ζωή που έχει «περίσσιες χάρες». Το ποίημα αυτό εντέλει συμπίπτει με την αίσθηση που θέλει να κομίσει και ο Κρυστάλλης με το «Ηλιοβασίλεμα» και με πολλά άλλα ποιήματά του: «Καλότυχοί μου χωριανοί, ζηλεύω τη ζωή σας, / την απλοϊκή σας τη ζωή, πόχει περίσσιες χάρες». Πρέπει, ωστόσο, να παρατηρηθεί ότι η Κυπρία ποιήτρια προσλαμβάνει μεν εικόνες από στίχους του Κρυστάλλη, αλλά επιχειρεί να ξεφεύγει από τον απλό περιγραφικό χαρακτήρα της ποίησής του, πλουτίζοντας με εσωτερικότερους τόνους το δικό της ποίημα και, επιπλέον, με κάποιες συμβολιστικές απεικονίσεις. Επίσης, τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο του Κρυστάλλη τον σπάζει σε δύο ημιστίχια.

Π. Παπαδοπούλου

[...] με τες χρυσές πλεξούδες τους /
στην κεφαλή δεμένες / και με τη
στάμνα την υγρή / στον ώμο
φορτωμένες / **οι λυγρές** κοπέλες μας /
την όψη θα σ' αλλάξουν· [...]

[...] **Με τα τραγούδια του χωριού /**
των χωριανών τα γέλια [...] **ολόγελος**
κι **ολόφαιδρος** / εις του χωριού τα
απόμερα / ρυάκια θα ησυχάσης [...]

[...] τα χάδια, τα μυρώματα, / τα φύκια,
τα **κοπάδια** / τα **δειλινά τα αιμόβαφα**
[...] / μες στην ψυχή αντίδοτο / για τη
μεγάλη πίκρα. [...]

Απόστασες να κυνηγάς / την δόξα **μες**
στις πόλεις· / κουράστηκε το πνεύμα
σου με ταραχή κι αγρύπνια / [...] θα
γύρη στα πλατάνια μας, / στη δόξα των
νερών μας [...] («Χωριό»)

Κ. Κρυστάλλης

[...] Γυρνούνε από τα έργα τους **οι**
λυγρές, γυρνούνε / με τα ζαλίκια **αχ**
τη λογγιά, με τα **σκουτιά** **αχ** το πλύμα
[...]

[...] Και με τα **ολόχαρα** παιδιά του
ζευγολάτη παίζει [...]

[...] Κι **αχολογούν βελάσματα** κι
αχολογούν κουδούνια, /
από μακριά, **αχ** το **βουκολιό**,
ακούγεται η φλογέρα [...]

[...] Καλότυχοί μου **χωριανοί**,
ζηλεύω τη ζωή σας, /
την απλοϊκή σας τη ζωή, πόχει
περίσσιες χάρες.

(«Το ηλιοβασίλεμα»)

Η πρόσληψη συμβολιστών και μετασυμβολιστών ποιητών

Λάμπρος Πορφύρας

Στην ποίηση της Παπαδοπούλου ανιχνεύονται επιδράσεις από τον Λάμπρο Πορφύρα, τον γνησιότερο και συνεπέστερο ανάμεσα στους πρώτους Έλληνες συμβολιστές. Για παράδειγμα, παρατηρούνται αντιστοιχίες μεταξύ του ποιήματος του Πορφύρα «Η θλίψη του μαρμάρου», που δημοσιεύθηκε στο *Άστυ*, στις 18 Σεπτεμβρίου 1894, και του ποιήματος της Παπαδοπούλου «Η λύπη του μαρμάρου», το οποίο δημοσιεύθηκε στις *Εστιάδες* το 1915,⁹⁸² με πρώτη την αντιστοιχία στον τίτλο. Το βασικό θέμα και στα δύο είναι ο τεχνίτης-γλύπτης (μοτίβο παρνασσιακής ή και αισθητιστικής καταγωγής) με την θλιμμένη ψυχή και το επιδέξιο χέρι, ο οποίος ζει φτωχικά και στερημένα, αλλά μπορεί να δώσει ζωή στο ψυχρό μάρμαρο. Το «ενός τεχνίτη γυμνασμένο χέρι» του Πορφύρα παραπέμπει στο «χέρι τεχνίτη σπλαχνικό» της Παπαδοπούλου. Και στις δύο περιπτώσεις η αναφορά είναι στην ποιητική δημιουργία, η οποία μεταμορφώνει την ύλη σε καλλιτέχνημα και ομορφιά. Η Παπαδοπούλου φαίνεται ότι βασανιζόταν από την αγωνία της δημιουργίας, είχε εμπλακεί στη διαδικασία της γέννησης ενός ποιητικού έργου, στο πρόβλημα της «έκφρασης» και της «σιωπής». Τα ποιήματα ποιητικής που έγραψε, ενισχύουν τις θεωρητικές απόψεις της, οι οποίες απορρίπτουν τους αυτοματισμούς όσον αφορά στη λογοτεχνία, και υποστηρίζουν ότι απαιτείται μια κοπιαστική, αγωνιώδης προσπάθεια και εσωτερική πάλη, μέχρι να μπορέσει ο τεχνίτης να αποκρυσταλλώσει μορφικά τη σύλληψή του.

Η διαφορά μεταξύ των δύο ποιημάτων βρίσκεται στο ότι στον Πορφύρα το άγαλμα ξεκίνησε να φτιάχνεται, αλλά δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί, γιατί ο θάνατος πρόλαβε τον τεχνίτη, του οποίου η ψυχή φώλιασε τελικά μέσα στο άγαλμα. Στο ποίημα της Παπαδοπούλου το μάρμαρο παραμένει ακατέργαστη ύλη, «ακίνητο, βουβό» και «θλιμμένο», καθώς αδημονεί να πάρει «όμορφη πνοή» και «ζωή», αλλά μάταια. Η κόπωση και η θλίψη του εργάτη-τεχνίτη δεν του επιτρέπουν καν να ξεκινήσει το έργο και το μάρμαρο «σαπίζει». Το ποίημα εκφράζει, εντέλει, μια τραγική, αγωνιώδη αναζήτηση της ποιητικής δημιουργίας, καθώς η απουσία της πολλαπλασιάζει την αίσθηση φθοράς και ισοδυναμεί με θάνατο.

---

⁹⁸² Βλ. Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., στην κατηγορία «Σκόρπια», σ. 257-258, και Παπαδοπούλου, «Η λύπη του μαρμάρου», *Εστιάδες*, τχ. 35, ό.π..

Π. Παπαδοπούλου

Χρόνια και χρόνια καρτερεί / και
σπαρταράει μόνο στη γωνιά / του και
σαστίζει, / **χέρι τεχνίτη** σπλαχνικό να
λυπηθή / την τόση μοναξιά του που
σαπίζει. / [...] την **όμορφη πνοή να**
χύση και ζωή / στο μέτωπό του. / Μ'
αμίλητος **εργάτης σκυθρωπός** /
περνάει απ' εμπρός του **δακρυσμένος**
/ κι είν' αγιοκέρη η μορφή του [...]

(«Η λύπη του μαρμάρου»)

Α. Πορφύρας

Τα **κάλλη** μου δεν τάδωκεν η μοίρα, /
Σιγά σιγά με **τέχνη** τα επήρα / Σε μια
καλύβη έρημη, φτωχή, / Απ' του
τρανού **τεχνίτη** μου στη **σμίλη**, / Που
κύταξε στα **πέτρινά μου χείλη** / Να
βάλη τη **θλιμμένη του ψυχή** [...]
Κ' επέθανε: - **ψυχή χωρίς χαρά.** - /
Μ' αντί να φύγη επάνω στα ουράνια /
Κλείστη στα στήθη μου,
Με περηφάνεια, /
Και **κλαίει τον πόνο του λυπητερά.**

(«Η θλίψη του μαρμάρου»)

Απόηχοι του ποιήματος του Πορφύρα «Τα μάρμαρα», που είχε δημοσιευθεί για πρώτη φορά με τον τίτλο «Μάρμαρα» το 1902 στο περιοδικό *Παναθήναια* και αργότερα συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *Σκιές* (1920), συναντώνται στο ποίημα της Παπαδοπούλου «Ρημάδια», το οποίο δημοσιεύθηκε στις *Εστιάδες* το 1915,⁹⁸³ ως προς τον νοσταλγικό και ελεγειακό τόνο, και κυρίως ως προς το μοτίβο των ερειπίων που εκπέμπουν μουσική:

Π. Παπαδοπούλου

Στην ανθόσπαρτη του λόφου την
ψηλή κορφή, / που **μισόστεκα**
παλάτια πεθαμένα **κλαίουν** /
πολιτείες έσβησαν κι άυλοι **αιδοί** /
για τα περασμένα **σιγολέουν** [...]

(«Ρημάδια»)

Α. Πορφύρας

Σκόρπιοι ναοί! Κατάλευκοι ρυθμοί και
χαλασμένοι / Μιας Απολλώνιας
μουσικής ήχοι μαρμαρωμένοι, / που
το **βουβό τραγούδι** σας κρυφά η ψυχή
τ' ακούει [...]

(«Τα μάρμαρα»)

⁹⁸³ Βλ. Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 152 και Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ρημάδια», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 2, αντίστοιχα.

Επίσης, στο ποίημα «Χειμωνιάτικα δέντρα», που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο *Φιλολογικό Ημερολόγιο Η Κυψέλη* (1901) και αργότερα στη συλλογή *Σκιές*, παραπέμπει το ποίημα της Παπαδοπούλου «Το πένθος του δάσους», το οποίο δημοσιεύθηκε στις *Εστιάδες* το 1914.⁹⁸⁴ Υπάρχει σύμπτωση ως προς τον συσχετισμό που επιχειρείται μεταξύ της εξωτερικής πένθιμης ατμόσφαιρας και της ψυχικής κατάστασης του ποιητικού υποκειμένου, το οποίο χρησιμοποιεί τη φύση ως σύστοιχο της θλίψης του:

Π. Παπαδοπούλου

[...] **Πένθιμες** κι ασημένιες / και
μεταξωτές **ιτιές** / με τες **λυπηρές**
ματιές [...]
Κι όλα είναι μέσ' στο δάσος /
πένθιμα και σκυθρωπά / **κι όλα**
μοιάζουν με πνιγμένη / και
δακρύβροχη καρδιά. / Και στο χώμα
την δροσιά των / και τα φύλλα σαν
τινάζουν, / **με ψυχήν ανθρώπου**
κλέφτρα / και **μελαγχολίαν** μοιάζουν.
(«Το πένθος του δάσους»)

Α. Πορφύρας

[...] Τα νυφικά μαλλιάκια τους μαδούν
μαδούν οι **ιτιές** [...] / και **κλαιν** τις
ανοιξιάτικες εφήμερες σκιές, / **Ω! κι'**
όλο σκύβουν στα νεκρά νερά τα
βουρκωμένα, / **Ω! κι'** **όλο** σειούνται
κ' έχουνε μέσ' τον πικρό βοριά / **Τα**
ίδια τα κινήματα, τ' αργά κι'
απελπισμένα, / **πούχομε μέσ' στη**
λύπη μας κ' εμείς την πειο βαρειά.
(«Χειμωνιάτικα δέντρα»)

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος

Η συμβολιστική ποίηση της Παπαδοπούλου απηχεί ως αφομοιωμένο υπόστρωμα την ποίηση του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, του κύριου εισηγητή του συμβολισμού στην Ελλάδα. Πέρα από τους άλλους συμβολιστικούς τρόπους, υιοθετεί και τυπικά μοτίβα της ποίησης του, όπως το φθινόπωρο με τα νεκρά φύλλα και την ομίχλη, τα δάση, οι ίσκιοι, οι πνοές του αέρα, οι «πεθαμένοι», η μελαγχολία, το «κλάμα» των ανθρώπων και των πραγμάτων κ.ά, ενώ αναπτύσσει και διακειμενικό διάλογο με μερικά ποιήματά του. Για παράδειγμα, στο ποίημά της «Σκιές» διαλέγεται με το ποίημα του

⁹⁸⁴ Βλ. Πορφύρα, *Τα ποιήματα...*, ό.π., σ. 153 και Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το πένθος του δάσους», *Εστιάδες*, τχ. 22, ό.π., αντίστοιχα.

Χατζόπουλου «Έτσι μιλούσα με τους ίσκιους», που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Διώνυσος* το 1901, και συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *Βραδυνοί θρύλοι* (1920).⁹⁸⁵ Χαρακτηριστικές είναι οι αντιστοιχίες: «Τα βράδια τα θολά» και τα «βουρκωμένα βράδια» της Παπαδοπούλου παραπέμπουν στα «θλιμμένα βράδια» του Χατζόπουλου, οι «μυστικές σκιές» που «γλιστρούν και φεύγουν» της πρώτης στους «άπιαστους ίσκιους» του δεύτερου, ενώ το ρήμα «σέρνεσθε», χρησιμοποιείται και από τους δύο. Οι ίσκιои συνοδεύονται από μουσική: «μάγες συγχορδίες» στην Παπαδοπούλου, «θλιβερή μπαλάδα» στον Χατζόπουλο. Η Κυπρία ποιήτρια πρέπει να είχε, ακόμη, υπόψη της τα ποιήματα του Χατζόπουλου «Χιονισμένη νύχτα» και «Το τραγούδι του Λίνου» από *Τα τραγούδια της ερημιάς* (1898), καθώς ανιχνεύεται επίδρασή τους στα ποιήματά της «Δύσις» και «Ωδή».⁹⁸⁶ Το μοτίβο του ποιητή-τεχνίτη-τραγουδιστή που ξυπνά την «κοιμισμένη βασιλοπούλα» και ακυρώνει με την τέχνη του τα μάγια και τον θάνατο, αποτελεί και στους δύο ποιητές κατάφαση στην αξία της ποιητικής δημιουργίας.

Π. Παπαδοπούλου

Στα βράδια τα θολά αργοκινούνται /
μπρος στα μάτια **οι σκιές** / [...]
κόρες ανοίγονται γιαλένιες, /
μυστικές [...]
Πεθαμένες οπτασίες! /
γλιστρούν και **φεύγουν** / [...]

Και **σέρνεσθε**, ονειράτα απατηλά του
πόθου / [...] **σέρνοντας** / χορό
φантаχτερό και νυχτογέννητο,
συντροφευμένο από **μάγες**
συγχορδίες / [...] που στην άκρη του

Κ. Χατζόπουλος

Έτσι μιλούσα με τους **ίσκιους** / κάπου
μια μέρα [...] /
[...] **ίσκιои** άφαντοι και **μυστικοί**, /
την άρρωστη ψυχή μου τι / με σας τη
δένει, / **ίσκιои** **άπιαστοι** και
πεθαμένοι;

[...] **Ίσκιои** που το φθνόπωρο / σας
έσπειρε [...] / **μέσα μου σέρνεσθε**
βαριοί [...] /
κάποια θλιμμένα βράδια [...]
Ποιος μέσα μου ανασταίνει / τη

⁹⁸⁵ Βλ. Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Σκιές», *Εστιάδες*, τχ. 26, ό.π., και Πέτρος Βασιλικός [Κ. Χατζόπουλος], «Έτσι μιλούσα με τους ίσκιους», *Διώνυσος*, έτ. Α', τ. 1 (1901), σ. 81-82 και στο: Βελουδής (επιμ.), *Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, Τα Ποιήματα...*, ό.π., σ. 268 και 470.

⁹⁸⁶ Βλ. Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Δύσις», *Ελευθερία*, φ. 613, ό.π. και «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 488, ό.π.. Για τα ποιήματα του Χατζόπουλου «Χιονισμένη νύχτα» και «Το τραγούδι του Λίνου», βλ. Βελουδής (επιμ.), *Χατζόπουλου, Τα Ποιήματα...*, ό.π., σ. 111, 445 και 122-123, 446, αντίστοιχα.

ορίζοντα / χύνουν στου ήλιου το
ξεψύχισμα /τα βουρκωμένα βράδια.
(«Σκιές»)

[...] Ούτε κλωνάρι ενός δενδρού στη
σιγαλιά κουνιέται / ούτε φτερούγα
ενός πουλιού την ερημάδα σχίζει, / με
σερπετού, μηδέ άλογου αχνάρι δεν
λαχτίζει την κοιμισμένη χλόη. / **Και**
γύρω απλώνει μια χαρά, μια άπειρη
γαλήνη [...]
(«Δύσις»)

[...] Τώρα, βασιλοπούλα του καιρού
αμύθητη, / η Φύση, γλυκοστέλλει
στον τραγουδιστή / τους νόμους της
κοντά του να αιστανθή [...] /
Μ' ανοιχτομάτης εργαστήρας ο
Τεχνίτης / γράφει με το κοντύλι του
το κτήριο, / προτού ο ύπνος σκλάβο
τον νικήση / και χάση με τους άλλους
το μυστήριο. / Παίρνει τη Λήκυθο και
φεύγει την ο Πόνος, / ο θάνατος θα
αγρυπνήση μόνος [...]
(«Ωδή»)

θλιβερή μπαλάδα σας, /
ίσκιοι σβησμένοι, ίσκιοι χαμένοι; [...]
(«Έτσι μιλούσα με τους ίσκιους»)

[...] Δεν αναδύεται κλαδί, / Πνοή
δεν ανασαίνει. / Ούτε προβάτου
βέλασμα, / Ούτε ένα κλάμα γκιώνη, /
Γύρω παντού ένα σάβανον /
Απλώνεται το χιόνι.
Κι από ψηλά στην άπειρη /
Κι άλαλη αυτή κρυάδα [...]
(«Χιονισμένη νύχτα»)

[...] χρόνια και καιρούς /
Βασιλοπούλα κοιμισμένη / Να την
ξυπνήσει κάποιονε/ Τραγουδιστή
προσμένει [...]
Κι ω μαύρη μοίρα! απ' τον καημό /
Ο τραγουδιστής πεθαίνει. / [...]
Κ' η κόρη πάντα αξύπνητη...
Μα στην ερμιά τη μαγεμένη /
Κάποιος αντίλαλος κρυφός /
απ' το τραγούδι μένει.
(«Το τραγούδι του Λίνου»)

Μιλτιάδης Μαλακάσης

Η Παπαδοπούλου η οποία δημοσίευσε στις *Εστιάδες* ποίημα του Μιλτιάδη Μαλακάση, διαλέγεται με στίχους των συλλογών του *Ωρες* (1903) και *Πεπρωμένα* (1909), και κυρίως με τα ποιήματα «Ίσκιοι» και «Όραμα χειμωνιάτικης νύχτας—απόσπασμα». Έκδηλοι και συχνότερα υπόγειοι είναι οι δεσμοί και οι παραλληλίσσεις, όπως ανιχνεύονται στο ένστιχο ποίημά της «Σκιές» και στο πεζό ποίημά της «Πέραν του

χρόνου».⁹⁸⁷ Φαίνεται ότι η ίδια είχε προσέξει την ιδιαίτερη ποίηση του Μαλακάση, που χαρακτηρίζεται από τον εξομολογητικό τόνο, τους συμβολιστικούς τρόπους, τον ελεγειακό και πεσιμιστικό χαρακτήρα και την εκφραστική πρωτοτυπία. Δεν είναι τυχαίο που ο ποιητής αυτός θεωρήθηκε ως «αρχή του ρήγματος», που επέφερε η νεότερη ποίηση στην παραδοσιακή, με τέρμα του τον Σεφέρη.⁹⁸⁸

Π. Παπαδοπούλου

[...] **αργοκινούνται** μπρος στα μάτια
οι **σκιές** / [...] Αβρά και **χαϊδεμένα**
των ματιών μας [...]

(«Σκιές»)

[...] **βασιλεμένα** όμορφα **ρημάδια**
[...] **Θαμμένες** πόσες πολιτείες [...] **Και**
πού γέρνετε, σε ποια **κρανία** / τες
παλιές σας σκέψεις / και σε τάφους
ποιους τα μεγάλα κλέη;

(«Ρημάδια»)

Εις το **σκοτεινόν** γείσον του
περιφήμου **ανακτόρου**, όπου
επάτησαν οι μεγιστάνες [...] **ισχυροί**
πλέκονται οι **ιστοί της**
αράχνης. [...] Εις τας **επιτυμβίους**
πλάκας η χλόη έχει καλύψει τα
τελευταία γράμματα των περγαμηνών
[...]

(«Πέραν του χρόνου»)

Μ. Μαλακάσης

[...] **Ίσκιοι** γοργοτρεχούμενοι/
και **αργοί** και καρφωμένοι,
άγγιχτα **χάδια των ματιών**

(«Ίσκιοι»)

Βασιλεμένοι οι ουρανοί στα **αρχαία**
παλάτια [...] / Τα **μνήματα**
ξεχωρισμένα τα σεμνά. [...] **Δεν**
ήταν σαν εσάς αιώνιες οι ωραίες, /
Κ' οι αστραπές τους έγιναν καπνοί.
[...]

Σάβανα **υφαίνουν** γύρωθε τα άγρια
σκοτάδια / Κι απάν' από τους
σφραγισμένους των θανάτους /
τα **δίχτυα** ας τρίζουν μοναχά των
αραχνών.

(«Όραμα χειμωνιάτικης νύχτας-
απόσπασμα»)

⁹⁸⁷ Βλ. Μαλακάσης, *Ποιήματα...*, ό.π., σ. 191, «Ίσκιου» και σ. 281, «Όραμα χειμωνιάτικης νύχτας – απόσπασμα». Επίσης, τα κείμενα της Παπαδοπούλου «Σκιές» και «Πέραν του χρόνου», *Εστιάδες*, τχ. 26, ό.π., και *Ελευθερία*, φ. 556, ό.π., αντίστοιχα.

⁹⁸⁸ Βλ. Τάκης Καρβέλης, «Από την παραδοσιακή στη νεότερη ποίηση: Μαλακάσης – Καρυωτάκης – Σεφέρης...», στο: *Καρυωτάκης και καρυωτακισμός, Επιστημονικό Συμπόσιο...*, ό.π., σ. 295.

Κώστας Καρυωτάκης

Η Παπαδοπούλου πιθανότατα μέσω των περιοδικών *Ελλάς* ή *Παρνασσός* είχε γνωρίσει και προσέξει στιγμές της νεανικής ποίησης του Κώστα Καρυωτάκη, ο οποίος θα εξελιχθεί αργότερα στον κυριότερο εκφραστή της ποίησης του Μεσοπολέμου. Μεταξύ των ποιημάτων της Παπαδοπούλου «Τα όνειρα», «Η δύσις» και «Ωδή», δημοσιευμένα τα έτη 1914 και 1915,⁹⁸⁹ και των ποιημάτων του Καρυωτάκη «Ηλιοβασίλεμα» και «Νύχτα»,⁹⁹⁰ μπορούν να εντοπισθούν εκφραστικές και νοηματικές αντιστοιχίες. Ευδιάκριτη είναι η συγγένεια των τίτλων («Η δύσις» / «Ηλιοβασίλεμα»), αλλά και του θεματικού πυρήνα των ποιημάτων, καθώς και στα δύο περιγράφεται η ώρα που βασιλεύει ο ήλιος πίσω από τα βουνά, αφήνοντας «την υστερνή τ' αχτίδα» (Καρυωτάκης) ή την «ύστερή του τη φωτιά» (Παπαδοπούλου), σέρνοντας χλαμύδα από «σύννεφα χρυσά» στον πρώτο και «μαύρη» χλαμύδα στη δεύτερη. Η σύνδεση από την Κυπρία δημιουργό του ήλιου με το μαύρο χρώμα, που αναφέρεται στον θάνατο, παραπέμπει στο μεταγενέστερο ποίημα του αυτόχειρα ποιητή με τίτλο «Πρέβεζα».⁹⁹¹ Όμοια περιγραφική ανάπτυξη του θέματος έχουμε στη δεύτερη και τρίτη στροφή του ποιήματος του Καρυωτάκη «Νύχτα»⁹⁹² και σε στροφές από τα ποιήματα της Παπαδοπούλου «Η δύσις» και «Ωδή», καθώς υπάρχει η κοινή παρουσίαση της νύκτας ως μνήματος του ήλιου και ως σεντονιού ή πέπλου που καλύπτει τις ομορφιές της φύσης, ενώ ένα «μυστήριο» –«σκοτεινό» στον Καρυωτάκη, «απόνυχτο» στην Παπαδοπούλου– αναδύεται. Δεν λείπει και το τυπικό για τους μετασυμβολιστές μοτίβο του πόνου, που παρουσιάζεται με χαρακτηριστική οξύτητα. Για «του πόνου του

---

⁹⁸⁹ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Τα όνειρα», *Ελευθερία*, φ. 455, *ό.π.*, «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 488, *ό.π.* και «Η δύσις», *Εστιάδες*, τχ. 34, *ό.π.*

⁹⁹⁰ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκη, *Απαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, τ. Β', Φιλολογική βιβλιοθήκη αρ. 2, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2006, σ. 160 («Ηλιοβασίλεμα») [και σχετικά με τις πρώτες δημοσιεύσεις του *στο ίδιο*, σ. 244-245, όπου αναφέρεται ότι δημοσιεύθηκε στα περιοδικά *Ελλάς*, έτ. Ζ', τχ. 531 (27 Μαρτίου 1914), σ. 14 και έτ. Η', τχ. 640 (12 Απριλίου 1915), σ. 12 και *Παρνασσός*, έτ. Ε', τχ. 230 (7 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 10 και τχ.238 (2 Νοεμβρίου 1914), σ. 12] και σ. 165 («Νύχτα») [και για τις πρώτες δημοσιεύσεις του, *στο ίδιο*, σ. 246: *Παρνασσός*, έτ. Ε', τχ. 236 (19 Οκτωβρίου 1914), σ. 14, και τχ. 238 (2 Νοεμβρίου 1914), σ. 7, και *Ελλάς*, έτ. Ζ', τχ. 531 (27 Μαρτίου 1914), σ. 14 και έτ. Η τχ. 642 (19 Απριλίου 1915), σ. 2].

⁹⁹¹ Βλ. τον στίχο από το ποίημα «Πρέβεζα»: «[...] κι ακόμη / ο ήλιος, θάνατος μέσα στους θανάτους», στο: Καρυωτάκη, *Απαντα τα ευρισκόμενα...*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 16-17 και 227-228. Η άποψη ότι ο ήλιος (και συνεκδοχικά το φως) θεωρείται όχι μόνο χορηγός ζωής, αλλά και αιτία θανάτου (ή φθοράς), όπως έχει επισημανθεί, έχει αφετηρία (στη νεοελληνική ποίηση) τη γνωστή στροφή της καλβικής ωδής «Εις θάνατον»: Ο ήλιος κυκλοδιώκτος, / ως αράχνη, μ' εδίπλωνε / και με φως και με θάνατον / ακαταπαύστως». Βλ. Διαλησιμάς, *Οι Ωδές του Ανδρέα Κάλβου και η σύγχρονη ποίησή μας*, *ό.π.*, σ. 396.

⁹⁹² Για το ίδιο ποίημα βλ. και Στεργιόπουλος, *Οι επιδράσεις στο έργο του Καρυωτάκη...*, *ό.π.*, σ. 31-32. Με τον τίτλο «Νύχτα» υπάρχει και ένα άλλο ποίημα του Καρυωτάκη, βλ. Καρυωτάκη, *Απαντα τα ευρισκόμενα...*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 24.

ξεχειλίσμα» κάνει λόγο ο Καρυωτάκης και για «ραγισμένο πόνο» η Κυπρία ποιήτρια. Μπορεί να ανιχνευθεί η κοινή συμβολιστική τάση έκφρασης συναισθημάτων και ιδεών μέσα από την εικονοποιία, η οποία αναφέρεται στη φύση, και η αντίθεση μεταξύ της υποκειμενικής και εμπειρικής πραγματικότητας, σε ένα πλαίσιο αμφισβήτησης των καθιερωμένων σημασιοδοτήσεων και, μάλιστα μέσω της σύζευξης ακραίων αντιθετικών όρων, λογικά ασυμβίβαστων⁹⁹³ (:«μαύρη γλαμύδα του ήλιου», η νύχτα ως «μνήμα» του ήλιου, «τα βάθη της νοτιάς» κ.ά). Ομοιότητα υπάρχει και στο μέτρο, που είναι ιαμβικό, έστω και αν η τελευταία σπάζει τον ίαμβο σε δύο ημιστίχια.

Το ποίημα της Παπαδοπούλου «Η δύσις», παρά το γεγονός ότι σε κάποια σημεία έχει τόνους εξίσου πεισιθάνατους με εκείνους του Καρυωτάκη (για παράδειγμα, η γλαμύδα του ήλιου είναι «μαύρη», το υπαρξιακό αδιέξοδο χαρακτηρίζεται ως «οπισθάγκωνο του γελασιού μεθύσι» και η ώρα της δύσης «και κόκκινα αν τα ντύση / πορφύρα θα 'ν' οι κορυφές / και μαύρα τα εντός»), ωστόσο καταλήγει σε μια αισιόδοξη προοπτική προσδοκίας και αναμονής του φωτός και της «ημέρας». Και στο ποίημα «Ωδή», παρόλο που στην πρώτη στροφή απηχείται ως ατμόσφαιρα αλλά και φραστικά ο Καρυωτάκης της δεύτερης στροφής του ποιήματος «Νύχτα» και της τρίτης στροφής του ποιήματος «Ηλιοβασίλεμα», στις τελευταίες δύο στροφές απομακρύνεται από αυτόν, για να διατρανώσει την πίστη της στη λυτρωτική δύναμη της ποιητικής δημιουργίας: «Παίρνει την λήκυθο και φεύγει την ο Πόνος / ο θάνατος θα αγρυπνήση μόνος [...]», σε αντίθεση με τον Καρυωτάκη, ο οποίος παραμένει στο παντελές και χωρίς καμιά παρηγοριά αδιέξοδο, στου «πόνου το ξεχειλίσμα».

Χαρακτηριστικό για το ρεαλιστικό κλίμα και τους ειρωνικούς και σαρκαστικούς τόνους του είναι και το ποίημα της Παπαδοπούλου «Κρανίον», του 1914, όπου η διακωμώδηση της δόξας, που έρχεται ετεροχρονισμένα, παραπέμπει στο μεταγενέστερο ποίημα «Μπαλάντα στους άδοξους ποιητές των αιώνων» του αυτόχειρα ποιητή.⁹⁹⁴

Π. Παπαδοπούλου

Ήλιε, εσύ που αγνόφωτος / επρόβαλες
στην **δύση** [...] («Η δύσις»)
[...] Πριν να γύρη **στα βουνά ο ήλιος**

Κ. Καρυωτάκης

Ο Φοίβος ροδοκόκκινος αργοκυλά
στη **δύση** /
σέρνοντας **σύννεφα** χρυσά

⁹⁹³ Βλ. Ετατοσθένης Καψωμένος, «Τα πεζά του Καρυωτάκη», στο: *Καρυωτάκης και καρυωτακισμός, Επιστημονικό Συμπόσιο...*, ό.π., σ. 29-33.

⁹⁹⁴ Βλ., σχετικά, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 336.

/ και την μαύρη του **χλαμύδα** /
απλώση [...]
(«Τα όνειρα»)

[...] πώς σπαρταράς **ν' αφίσης** /
την **ύστερή σου τη φωτιά** /
στον λόγγο, **στα βουνά** [...]

Γλυκά θα φύγεις, **Ήλιε** μου, /
στα **σκοτεινά** της δύσης· / **μαύρη**
σκιά θα σου γραφτή / **το μήμα** της
νυκτός [...] («Η δύσις»)

[...] **πέπλοι απλωθήκαν** πλανερά /
στη δύση της **νυχτιάς**· / τώρα η **αχνή**
βασιλίσα, / η φύση, όλη
αποκοιμήθηκε [...]
το **σκοτεινό φόντο εντύθηκε** /
κι είναι **μυστήριο απόνυχτο** /
τα άνθη της μυρτιάς.
(«Ωδή»)

[...] πλανάς στ' απομεσήμερο / **τον**
ραγισμένο πόνο.
(«Η δύσις»)

γι' ασύγκριτη **χλαμύδα**· /

σε λίγο **πίσ' απ' το βουνό** κει κάτω θε
ν' αφήσει / [...] την **υστερνή**
τ'αχτίδα.

(«Ηλιοβασίλεμα»)

[...] και **του φωτός ο βασιλιάς** –ω,
φρίκη!– βρίσκει **μνήμα** / **μέσα σ'**
αφώτιστους βυθούς και με τα **σκότη**
σμίγει.

Απλών' η **νύχτα** ελαφρά το **μαύρο**
της σεντόνι / κι **αργοσκεπάζει** μ'
απονιά της **φύσης τ' άσπρα κάλλη**· /
κάθε ελπίδα χάνεται, κάθε χαρά
νεκρώνει / στο **σκοτεινό μυστήριο**
που πένθιμα προβάλλει. / [...]
(«Νύχτα»)

[...] Η **νύχτα απλώνει** απαλά το
μαύρο της σεντόνι / και αφανίζει
άπονα κάθ' ομορφιά και χάρη [...]
(«Ηλιοβασίλεμα»)

[...] –**του πόνου του ξεχείλισμα**–
(«Νύχτα»)

Παύλος Βαλδασερίδης

Ο Παύλος Βαλδασερίδης, ένας «ωραιολάτρης» και μετασυμβολιστής Κύπριος ποιητής, σχεδόν συνομήλικος της Παπαδοπούλου και εκπρόσωπος της κυπριακής «Γενιάς του '20»,⁹⁹⁵ «συναντάται» μαζί της τόσο χρονικά όσο και λογοτεχνικά. Και οι δύο δημοσίευαν ήδη από τη δεκαετία του 1900 λογοτεχνικά κείμενα στην εφημερίδα *Σαλαμής* της Αμμοχώστου και είχαν, επίσης, ζήσει στη Λάρνακα, στα χρόνια 1919-1921, συμμετέχοντας σε «καλλιτεχνικές εσπερίδες» και σε άλλες εκδηλώσεις.⁹⁹⁶ Αντιστοιχίες και επιδράσεις μπορούν να ανιχνευθούν σε διάφορα λογοτεχνικά κείμενά τους. Για παράδειγμα, εντοπίζονται κυρίως θεματικές αντιστοιχίες μεταξύ του ποιήματος «Τα όνειρα» της Παπαδοπούλου και του ποιήματος «Ονειρώδες» του Βαλδασερίδη.⁹⁹⁷ Η συνάφεια και μόνο των δύο τίτλων είναι χαρακτηριστική και παραπέμπει σε ένα από τα βασικά μοτίβα της συμβολιστικής τεχνοτροπίας, που είναι η καταφυγή στο όνειρο ως προσπάθεια απαγκίστρωσης από τη σκληρή καθημερινή πραγματικότητα. Περαιτέρω, οι «κόρες» που αρπάζουν τις «στάμνες των καημών» στο ποίημα της Παπαδοπούλου είναι οι «παρθένες» του Βαλδασερίδη, που κρατούν στους ώμους «τις δακρυοστάμνες», δηλαδή τις στάμνες που είναι γεμάτες δάκρυα από τους καημούς. Η αναφορά της Παπαδοπούλου στη «χρυσή ευωδία» που χύνουν στις «στάμνες των δακρύων» οι «κόρες», οι οποίες ταυτίζονται με τις «Παρνάσσιες κόρες» του Κάλβου,⁹⁹⁸ μετριάζοντας τη θλίψη, καταφάσκει στη λυτρωτική δύναμη της καλλιτεχνικής-λογοτεχνικής δημιουργίας. Αντίθετα, ο Βαλδασερίδης επιμένει στο αδιέξοδο: οι «στάμνες» είναι γεμάτες από «απορίες βουβές και νύχτιους τρόμους», καθώς σμίγει «το σεληνόφως» με την «ψυχική αγωνία». Υπόγεια το ποίημα παραπέμπει και στο κριτικό κείμενο της Παπαδοπούλου «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», γραμμένο με λυρικές προδιαγραφές, όπου ο ποιητής θεωρείται ως προφήτης και μύστης σε μια αριστοκρατική, «μυστική θρησκεία», την ποίηση, σύμφωνα με τις βασικές αρχές του αισθητισμού.⁹⁹⁹ Ο ποιητής-«αρχιερέυς» ή «ιερέυς της μονώσεως», που συμμετέχει

---

⁹⁹⁵ Για τον Βαλδασερίδη, βλ., κυρίως, Παπαλεοντίου, «Παύλος Βαλδασερίδης, ένας ελάσσων λογοτέχνης...», *Νέα Εποχή*, τχ. 231-232, ό.π., και Άννα Ολβία Ιακωβίδου-Andrieu, *Παύλος Βλδασερίδης (1892-1972) ένας μύστης λογοτέχνης*, Έκδοση Δήμου Λάρνακας, Λάρνακα 1999.

⁹⁹⁶ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 462.

⁹⁹⁷ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Τα όνειρα», *Ελευθερία*, φ. 455, ό.π. και Παύλου Βαλδασερίδη, «Ονειρώδες», στη συλλογή του *Η αγάπη της ομορφιάς. Ποιήματα*, Τυπογραφείον «Φιλοκαλίας», Λάρναξ 1921, σ. 14.

⁹⁹⁸ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 330-331.

⁹⁹⁹ Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...» και «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 195-196 και 245-246, αντίστοιχα.

σε μια μυστική «τελετουργία», όπως σημειώνει η Παπαδοπούλου («μυστική λιτανεία» στον Βαλδασερίδη), είναι προορισμένος να βλέπει τα αόρατα στους πολλούς («τα ασύλληπτα» ή «τον ουράνιον Όλυμπον» στην Παπαδοπούλου, «φωνές κρυφές» και «τον βαθύ κι απόρρητο ουρανό των μυστηρίων» στον Βαλδασερίδη) και να τα διερμηνεύει. Το ποίημα «Ονειρώδες» ανακαλεί, ακόμη, στίχους από το ποίημα της Παπαδοπούλου «Το έργον της νυκτός»,¹⁰⁰⁰ καθώς ο ποιητικός χρόνος είναι και στα δύο ποιητικά κείμενα τα μεσάνυχτα, που θεωρούνται η ώρα της μονώσεως και του στοχασμού. Η «οδυνηρή γαλήνη των μεσανύχτων» του Βαλδασερίδη, που επιτρέπει τη «λιτανεία» της ποίησης, καθώς ο ποιητής πορεύεται «κρατώντας την καρδιά του», παραπέμπει «στης νύκτας τη γλαυκή τη σιωπή» της Παπαδοπούλου, όταν οι ποιητές ξαγρυπνούν και «ξεγελούν» τους «ημεροδείκτας» «ξανοίγοντες ημέρα», «κι ενώ η νύκτα μυστικά προβαίνει, / ο νους [τους] αγρυπνεί και ανεβαίνει». Υπάρχουν σημεία «συνάντησης» και μεταξύ των ποιημάτων «Εσπερινά», «Απόλλων και Νύχτα» και «Ωδή» της Παπαδοπούλου και «XXII », «Θρίαμβος» και «Μέθυσε μ' όνειρο· μεθώ μ' αγάπη και προσμένω» του Λαρνακέα ποιητή.¹⁰⁰¹ Κοινοί τόποι είναι η λατρεία της ομορφιάς, η μελαγχολική και ρεμβώδης διάθεση, η υποβολή ψυχικών καταστάσεων, τα κοινά θεματικά μοτίβα, η προσπάθεια για μετρική απελευθέρωση και άλλα, τα οποία παραπέμπουν στις αρχές του αισθητισμού και του μετασυμβολισμού, που υιοθετούσαν και οι δύο ποιητές, και τα οποία θα μπορούσαν να εξετασθούν συστηματικά σε μια συγκριτική μελέτη.

Π. Παπαδοπούλου

[...] **κόρες** καλοκαμωμένες και
 φαιδρές/ αρπάζουν [...]
 τις **στάμνες των καημών** μας/
χρυσή να χύσουν [...] **ευωδία** [...]
 («Τα όνειρα»)

Π. Βαλδασερίδης

[...] πεπλοσκέπαστες **παρθένες**
 διάφανες / κρατώντας τις
δακρυόσταμνες στους άσπρους
 ώμους / τις **δακρυόσταμνες** γεμάτες
 απορίες βουβές [...]

¹⁰⁰⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το έργον της νυκτός», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2 και «Νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 604, ό.π.

¹⁰⁰¹ Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Εσπερινά», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β', Τέχνη-Φιλολογία, Λευκωσία 1919, σ. 44-45, «Απόλλων και νύχτα» και «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 480, ό.π., και φ. 488, ό.π., αντίστοιχα, και Βαλδασερίδη, *Η αγάπη της ομορφιάς...*, ό.π, σ. 24, 45, 39 και 46, αντίστοιχα.

[...] απ' της νύκτας τη **γλαυκή τη
σιωπή [...]**
εκείνων, που **στη σιγαλιά της νύχτας /**
γελούνε τους ημεροδείκτας /
ξανοίγοντας ημέρα.

(«Το έργο της νυκτός»)

Ο ευφάνταστος ποιητής γίνεται
αρχιερέυς, ψάλλει τους **μυστικούς**
λικνισμούς του **εσωτέρου πάθους [...]**
είναι ερημίτης άγιος, είναι ο **ιερέυς της**
Μονώσεως [...] τηλεσκοπεί τον
ουράνιον Όλυμπον διά να εξηγήση τα
αόρατα εις τους άλλους, **διά να**
συλλάβη τα ασύλληπτα [...]
(«Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...»)

[...] Στης φαρφουρένιας **ομορφιάς / το**
κλάμα προσκυνήτρα / βγαίνει η ψυχή
κι ανάμεσα / στα θάμπη αναμετρά /
χίλιων ειδών πλανέματα / και **δάκρυα** η
πλανήτρα [...]

(«Εσπερινά»)

[...] Τότε **φωνές ανήκουστες** στον ήχο
της ημέρας / **αχολογούν παράξενες και**
ταιριασμένες μουσικές, / τον ύμνο να
τονίσουνε της νύχτας
(«Απόλλων και Νύχτα»)

[...] Εδώ οι **ζωγραφιές του αέρα [...]**
(«Ωδή»)

Μεσ την **οδυνηρή γαλήνη των**
μεσανύχτων /
τη **λιτανεία τελώ** κρατώντας την
καρδιά μου / –σάπιο εικόνισμα– [...]

κι **ιερέας** ωχρός /και **μυστικός /**
ακούω φωνές κρυφές από τριγύρου
[...] («Ονειρώδες»)
[...] **τελεί τη λειτουργία** τη βραδυνή /
της Ομορφιάς τη νύχτια λειτουργία /
τη **μυστικώτερη** και σιγανή [...]
(XXII)

[...] και μια **Ομορφιά να λάτρευα**
που πίσω της να σέρνη / τον πόθο τον
ανθρώπινο στα **δάκρυα** βαφτισμένο
[...] / και πώς θα φτερωθώ μαζί σου
[...] προς τον **βαθύ κι απόρρητο**
ουρανό των μυστηρίων [...]
(«Θρίαμβος»)

Κι η **ιδέα της Ομορφιάς** υμνολογιέται
/ με **ήχους λεπτούς της νύχτιας**
μουσικής
(XX11)

[...] Χαϊδεύουν **ήχοι αρμονικοί** τις
ζωγραφιές του αιθέρα [...]
(«Μέθυσε μ' όνειρο· μεθώ μ' αγάπη και
προσμένω»)

Περικλής Γιαννόπουλος

Η Παπαδοπούλου φαίνεται ότι διάβασε στα νεανικά της χρόνια και επηρεάστηκε από το έργο του Περικλή Γιαννόπουλου, ο οποίος στα χρόνια 1894-1904 είχε δημοσιεύσει πεζά ποιήματα αρχικά σε γλώσσα δημοτική και αργότερα σε καθαρεύουσα. Για παράδειγμα, το διήγημά της «Νοσταλγός» αλλά κυρίως το πεζό ποίημά της «Κατά την δύσιν του ηλίου», με τη λυρική περιγραφή της Ακρόπολης και το ηδονικό αντίκρισμα της ομορφιάς της φύσης και της γύρω μεγάλης τέχνης των αρχαίων καταλοίπων, θυμίζει το πεζό ποίημα «Λόγια του αέρος... του Αττικού αέρος λόγια» του Γιαννόπουλου, το οποίο δημοσιεύθηκε στα *Παναθήναια* το 1904 και, επίσης, το κείμενό του «Αιγαίου Εσπερινός».¹⁰⁰² Σε αυτό το πεζό ποίημα της Παπαδοπούλου υπάρχουν λέξεις και φράσεις, όπως «ηδέως», «θέλγουσι», «καθηδύνουσι την ψυχήν μου», «τέρψιν», «ηδονήν» «ηδυμελή», «γοητεύουσα», οι οποίες παραπέμπουν στον αισθητισμό και ειδικότερα στο προαναφερθέν κείμενο του Γιαννόπουλου, χωρίς, όμως, να υιοθετείται το αισθησιακό στοιχείο της αναπαράστασης της γενέτειρας γης ως σαρκικής γυναίκας. Επίσης, εντοπίζονται στο έργο της Παπαδοπούλου ιδέες ή εικόνες που βρίσκονται σε αντιστοιχία με παρόμοιες του αυτόχειρα ωραιολάτρη ποιητή, πέρα από την κυρίαρχη και στους δύο επιδίωξη της Ομορφιάς: η έμφαση στην ιδιαίτερη ποιότητα του ελληνικού φωτός και η λατρεία της ελληνικής φύσης ή της ελληνικής γης, που πλάττει τον άνθρωπο Έλληνα «κατ' εικόνα και ομοίωσίν της», ευνοώντας την

---

¹⁰⁰² Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Νοσταλγός», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β', ό.π., σ. 70-73, Σαλαμινία [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Κατά την δύσιν του ηλίου», *Παρθενών*, τχ. 6, ό.π. και Θ. Θάνατος [=Περικλής Γιαννόπουλος], «Λόγια του αέρος... του Αττικού αέρος λόγια», *Παναθήναια*, έτ. Δ, τ. 8, τχ. 95 (15 Σεπτεμβρίου 1904), σ. 295-297 και τη σειρά άρθρων του με τίτλο «Το ελληνικόν χρώμα» στην εφημερίδα *Το Άστυ*, τον Σεπτέμβριο του 1904, όπου παρεμβάλλεται το εκτενές, πεζό ποίημά του «Αιγαίου Εσπερινός», βλ. Περικλή Γιαννόπουλου, *Απαντα*, σ. 122-127, επίσης, το πεζό ποίημά του «Αι νύμφαι του Αιγαίου» με το ψευδώνυμο Μαϊάνδρος, *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. 2, τχ. 17 (30 Απριλίου 1901), σ. 58-59. Για τον Π. Γιαννόπουλο και το έργο του, βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Περικλής Γιαννόπουλος, Πεζός Λόγος*, τ. 1, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1978, σ. 67 και 70, Δάλλας, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, ό.π., τ. Θ', Εισαγωγή, σ. 21, Απόστολου Σαχίνη, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού*, ό.π., σ. 219-245, Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., σ. 37 και 82-87, Κάρολος Μητσάκης, «Το χροϊκόν ιχνογράφημα "Αιγαίου Εσπερινός" του Περικλή Γιαννόπουλου, στο: *Του κύκλου τα γυρίσματα. Επτά μελετήματα για τη νεοελληνική φιλολογία*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 1991, σ. 34-63, Renee-Paul Zemour, «Έθνος και αισθητισμός στα πεζά ποιήματα του Περικλή Γιαννόπουλου», στο: *Έθνος και ποίηση. Πρακτικά Δέκατου Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, επιμ. Σ. Λ. Σκαρτσής, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα 1995, σ. 178-189, Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα...*, ό.π., σ. 272-274: «Ο Περικλής Γιαννόπουλος: Ένας εθνικιστής αισθητής», Αραμπατζίδου, *Θέματα του αισθητισμού...*, ό.π., σ. 347-378 και της ίδιας, *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή...*, ό.π., σ. 227-259 και Χριστίνα Ντουνιά, «Περικλής Γιαννόπουλος. Από τον παρακμιακό αισθητισμό στην ελληνοκεντρική αισθητική», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος} -19^{ος} αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, 12-14 Απριλίου 2013, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονάκης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 763-784.

καλλιτεχνική δημιουργία («γεωπολιτική θεωρία», «θεωρία των αναλογιών»), η πίστη στη διαχρονική ελληνικότητα, η έντονη παρουσία στα κείμενά τους της γυναίκας, ιδίως της κόρης (ως «ποίησης του θήλεως»),¹⁰⁰³ η νιτσεικής προέλευσης πίστη στον νόμο της «αιώνιας επιστροφής», η αντίληψη της αποστολής του καλλιτέχνη ως τεχνίτη, προφήτη με αφυπνιστικό χαρακτήρα, η εικαστική διάσταση της πεζόμορφης ποίησής τους, ο εσωτερισμός, καθώς και λέξεις-εμβλήματα όπως ήλιος, φως, διαύγεια, απαλότητα, σαφήνεια, γραμμές κ.ά. Πρέπει, ακόμα, να παρατηρήσουμε ότι και οι δύο σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιούν μια χειμαρρώδη, στιλπνή καθαρεύουσα με τολμηρή εικονοποιία και υιοθετούν ένα λυρικό ύφος, που εισχωρεί και στη δοκιμογραφία τους, ενώ με τον παρόμοιο τίτλο «Νύκτωμα» και «Νυκτώματα» δημοσίευσαν ο μεν Γιαννόπουλος πεζό ποίημα η δε Παπαδοπούλου έμμετρο ποίημα.

Π. Παπαδοπούλου

[...] Έν και μόνον βλέμμα προς τα έργα των αθανάτων εκείνων [...] αρκεί όπως σε ανυψώση [...] εις τας σφαίρας του **τελείως υψηλού και Καλού** [...] της θέας του **τελείου και ιδανικού Καλού** [...]
Εφ' ικανόν χρόνον αφήκα εκεί προσηλωμένον το όμμα μου' υπό του **θείου εκείνου κάλλους**
 [...] αφαρπασθείσα **ελησμόνησα** εμαυτήν
 [...] μ' επανέφερεν εις τας αγκάλας της **στυγνής πραγματικότητος** [...]

[...] Έν **μαγευτικόν πανόραμα** η φύσις όλη αποτελεί και ενώ η ψυχή μου **εκστατική θαυμάζει** το παν και **τέρπεται** [...]

[...] την **ανέφικτον και ιδανικήν όντως**

Π. Γιαννόπουλος

[...] Εδώ [...] γεννάται και ενθουσιάζει ο πόθος των **Τελείων Καλλονών**

[...] Εδώ, εδώ επάνω, εις των παγκάλων Ιερών το **θείον θέαμα** [...] **διαμένω ώρας ωρών, μακαρίως λησμονών την ταπεινήν ζωήν** [...]

[...] **με άφωνον έκστασιν** ακούων το Νέον μου Σώμα να υμνή αφώνως, τον **Θεόν του Ωραίου** [...]

(«Λόγια του αέρος... του Αττικού αέρος
 λόγια»)

Και είναι τόση η ουσία της **Καλλονής**

¹⁰⁰³ Βλ. Γιαννόπουλου, «Αιγαίου Εσπερινός...», ό.π., σ. 124.

τελειότητα εις ην εξήρθησαν **οι δαιμόνιοι Έλληνες** [...] διακηρύττουσα πάσι την **αθανασίαν της ελληνικής φυλής** [...]

[...] Κάτω τα Φαληρικά ύδατα μαρμαίροντα ως εκ των τελευταίων ήδη επ' αυτών προσπιπτουσών **ακτίων** [...] και **θωπεύόμενα** [...] **θέλγουσιν** [...]

[...] διαρκώς **ακτίνες απλέτου φωτός** εκπέμπονται, **φωτός** φωτίζοντος και αναπτύσσοντος και εξευγενίζοντος, **φωτός** μορφώνοντος και λεπτύνοντος και αιθεροποιούντος **τας ανθρωπίνας ψυχάς** [...] («Κατά την δύσιν του ηλίου»)

[...] **A, γη υπέρκαλλος της Πατρίδος** και υπερφωτισμένη! [...] («Νοσταλγός»)

[...] **A!** είναι μεγάλη, πανίσχυρος, ακατάβλητος η **αγάπη της πατρίδος** [...] **προσκολλάται εις τας ακτάς, τας ραγάδας, τους λόφους της πατρικής γης** [...]

(«25^η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος»)

της Γης αυτής [...]

(«Το Ελληνικόν χρώμα»)

[...] Από του ουρανού ολοέν καταβαίνουν νέαι **φωτεινά θωπεΐαι, ηδύτατα φιλήματα** αιθεριότητος και διαρκείας ασυλλήπτου, αλλ' εκπληκτικής διαυγείας. [...]

(«Αιγαίου Εσπερινός»)

[...] Όλα **Φως**. Όλα Χαρά. Όλα Γλυκύτης. Όλα Ευμορφιά. Όλα Ηδονή. Όλα Ηδυπάθεια [...] το ιδικόν μας **Φως** [...] το ειδικόν Αδώνειον **Φως** [...].

(«Το Ελληνικόν χρώμα»)

Τοιαύτα μόνον ουράνια **χρώματα**, [...] δύνανται να γεννήσουν μεταξύ των ανθρωποειδών ζώων [...] το ήμερον άνθος, **τον άνθρωπον Έλληνα**

[...] να κύψη κανείς και να φιλήση το γενέθλιον χώμα [...] **λατρεύων το , χώμα και το ύδωρ και το χρώμα και τον ουρανόν και τον αέρα της ιεράς Ελλάδος.**

(«Αιγαίου Εσπερινός»)

Νίκος Νικολαΐδης

Μεταξύ του λογοτεχνικού έργου της Παπαδοπούλου και του πρώιμου έργου του Νίκου Νικολαΐδη¹⁰⁰⁴ μπορούν να αναζητηθούν μερικές αντιστοιχίες, που προέρχονται κυρίως από την κοινή και για τους δύο πρόσληψη του αισθητισμού και του συμβολισμού: Η αγάπη της ομορφιάς, η προσπάθεια για τελειοποίηση της μορφής, η αντίληψη που θέλει τη ζωή να μιμείται την Τέχνη και όχι το αντίθετο, η σύνδεση της ποίησης με τη μουσική κ.ά. Επίσης, υπάρχουν κοινά θεματικά μοτίβα, με κυριότερο την έμφαση στον κόσμο των φυτών,¹⁰⁰⁵ ο οποίος λαμβάνει ανθρώπινες ιδιότητες. Ανθρώπινες και άνηθινες ζωές διερευνώνται με τάσεις συμβολιστικών απεικονίσεων και αισθητιστικής έξαρσης, όπως φαίνεται στο απόσπασμα από το πεζό ποίημα της Παπαδοπούλου «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων» και στο πεζό ποίημα του Νικολαΐδη «Ο ανθώνας της κυράς που πέθανε».¹⁰⁰⁶ Και στα δύο περιγράφεται η φύση σε ώρα οργασμού και μέθης, απαριθμούνται είδη ή ονόματα λουλουδιών και εξάιρεται το χρώμα τους, το άρωμα ή η μουσική που εκπέμπουν, σε μια προσπάθεια «ανθρωποποίησής» τους, καθώς όλα αναπαριστούν και συμβολοποιούν καταστάσεις της ανθρώπινης ζωής. Ας προσεχθεί η φράση της Παπαδοπούλου «η αναπαράστασις πλήρης της ζωής» και του Νικολαΐδη «μια εντύπωση ζωής», που παραπέμπουν στην τάση των αισθητιστών να μην περιγράφουν τα πράγματα αλλά την εντύπωση ή αίσθηση που αυτά προσφέρουν στον λογοτέχνη. Τα «άνθη παράφρονα» με «επωδούς παραφόρους», την «μέθην» και «την νάρκην του αρώματος», «τα σπαργώντα και τα προκλητικά» που φυτρώνουν και

---

¹⁰⁰⁴ Πρόκειται για τα εξής πρώτα πεζά ποιήματα του Νικολαΐδη: «Τα δεσμά» και «Προσευχή» [σε καθαρεύουσα], στο περιοδικό *Α.Ο.Α.Ο* [= *Από Όλα Διά Όλους*], φ. 21 (199) (11 Μαΐου 1908), σ. 14 και φ. 22 (200) (18 Μαΐου 1908), σ. 13, αντίστοιχα, «Η ωχρά» [σε μικτή γλώσσα], στο περιοδικό *Πανελλήνιος Επιθεώρησις*, τχ. 3 (Ιούνιος 1908), σ. 187 [= «Το παραμύθι της αγλαδιάς»]. Ακολουθούν και άλλες πρόζες του σε δημοτική, κυρίως στα *Γράμματα* της Αλεξανδρείας, που σχεδόν όλες συμπεριλήφθηκαν στο βιβλίο του *Ανθρώπινες και άνηθινες ζωές*. Για τις πρώτες πρόζες του Νικολαΐδη, αλλά και γενικά για το είδος αυτό που καλλιέργησε, βλ. Ελένης Βοΐσκου, *Και άρριο Νίκος Νικολαΐδης. Ένας σταθμός στη λογοτεχνία μας*, εκτύπωση Διον. Πρύφτης και Σία Ο.Ε., Αθήνα 1983, σ. 187-194 και 129-149 και Λευτέρης Παπαλεοντίου (επιμ.), *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος (1884-1956). Μία επανεκτίμηση του έργου του*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου / Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, Νίκος Νικολαΐδης, *Νέα Εποχή* [Λευκωσίας], *Νίκος Νικολαΐδης. Αφιέρωμα*, τχ. 211 (Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1991), σ. 4-69 και Άννα Κατσιγιάννη, «Νίκος Νικολαΐδης», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, 1914-1939*, τ. 6, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 226-238.

¹⁰⁰⁵ Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι τίτλοι λογοτεχνημάτων της Παπαδοπούλου: «Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες», *Ηχώ*, τχ. 26, ό.π., «Δέντρου βασίλειμα», *Ελευθερία*, φ. 546, ό.π., «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 1, «Πρώτη Μαΐου. Το κάλλος εν τη φύσει», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 1 και το ποίημα «Το πένθος του δάσους», *Εστιάδες*, τχ. 22, ό.π.

¹⁰⁰⁶ Βλ. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», ό.π., σ. 1 και Νίκου Νικολαΐδη, του Κυπρίου, *Ανθρώπινες και άνηθινες ζωές*, βιβλίο πρώτο, Κύπρος 1920, σ. 112.

αναπτύσσονται σε «μυστικές σκιάδες», σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, αντιστοιχούν με τις φράσεις του Νικολαΐδη «Οργά η φυτική ζωή μεθυσμένη», «ριγμένη σε πυρετώδικον οργασμό», «στον πυρετό της άνθισής της», καθώς ο «κόκκινος κρίνος προκαλεί σε ασέλγεια» και τα διάφορα φυτά «φρίσσουν» μέσα «στο νοερό ισκίοτοπο». Επίσης, ο όρος «ανθίνη ψυχή» που χρησιμοποιεί η Παπαδοπούλου, παραπέμπει στον τίτλο της συλλογής του Νικολαΐδη *Ανθρώπινες και άθινες ζωές*.

Τόσο η Κυπρία δημιουργός όσο και ο Νικολαΐδης δεν αποκλείεται να είχαν υπόψη τους κείμενα του Νικόλαου Επισκοπόπουλου, ενός από τους κυριότερους εκπροσώπους του αισθητισμού στην Ελλάδα, όπως, για παράδειγμα, το «Νύκτιον» από το *Άσμα Ασμάτων*, που αναφέρεται στα «μυστήρια των χυμών, τους γάμους των ανθέων, όλη τη σιγαλή αλλά λυσσαλέα ζωή των ανοργάνων», με τις εμβληματικές λέξεις «ηδονή», «φλογίζουν», «μέθη» και «μυστήριο».¹⁰⁰⁷ Ο εκφραστικός πληθωρισμός, η μεικτή γλώσσα, η «ζωγραφική» γραφή, ο αισθησιακός τόνος και η προβολή της οργιάζουσας φύσης είναι κοινά σημεία μεταξύ των τριών αυτών αισθητιστών.

Η. Παπαδοπούλου

Μυστικά σκιάδες κρύπτουσι κάτωθεν των μυχίων **σκιών** των τα **μυστικότερα** των ανθέων [...]. **Άνθη παράφρονα** του ιδεώδους κάλλους **σκιρτώσι** [...] και αποπνέουσιν **επωδούς παραφόρους**. **Άνθη ήρεμα** και μειλχιώδη συμπτύσσουν τους τρυφερούς κάλυκας της ζωής των. Και [...] **τα άνθη της αγάπης** και της στοργής και των νεκρών ακόμη τα άνθη [...] υπό τας **πνοάς του έαρος· υπό το φίλημα του ξεφύρου**. [...] εδώ ωχρά και μαραμένα, εκεί **σπαργώντα και περινικά· η αναπαράστασις πλήρης της ζωής** [...]

Ν. Νικολαΐδης

Οργά η φυτική ζωή μεθυσμένη από χλωροφύλλη και χυμούς [...]. Στο νοερό **ισκιοτόπο**, τα υδρόχαρα πολυτρίχια κ' οι φτέρες με τα ζουμπούλια, **φρίσσουν** μέσα στην μενεξεδένια άχνα του **ίσκιου** και στο ξέφωτο τα ηλιόχαρα λουλούδια, ακούουν εκστατικά το **τραγούδι που φωνακτά ψάλλουν τα κόκκινα** ρόδα. [...] ένας **κόκκινος κρίνος**, με σαρκώδικα πέταλα [...] **προκαλεί σε ασέλγεια** μίαν τρεμοπετούσα πεταλούδα [...]. Μια γαζία [...] στον **πυρετό της άνθισής της** [...]. Το κάθε τι εδώ, ιδιαίτερα στην κλίση του,

¹⁰⁰⁷ Βλ. Ν. Επισκοπόπουλος, *Διηγήματα...*, ό.π., σ. 296-297. Πρβλ. και σχετικά αποσπάσματα από τα διηγήματα «Φιλί του ηλίου» και «Χρυσάνθεμα», στο *ίδιο*, σ. 235-235 και 503-504, αντίστοιχα.

και τα ήρεμα και τα σπαργώντα και τα προκλητικά και τα άτυφα [...] θρίαμβοι φωτός ή αίματος, νίκη σώματος και ψυχής. Παντού τα άνθη· εδώ τα λευκά του υμεναίου, εκεί τα υπέρυθρα της μέθης· [...] Παντού η οσμή των ανθέων, παντού η νάρκη του αρώματος. [...] Και βασιλεύετε, αιώνιοι έφηβοι του κάλλους [...]σκορπίζοντες ανθίνη την ψυχήν σας, σεις οι αιώνιοι υμνωδοί της αιωνιότητας.
(«Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων»)

και το σύνολο... *μια εντύπωση ζωής* ριγμένης σε πυρετώδικον οργανισμό – *Ζωή καρπερή δοσμένη σ' έρωτα,* ανοιχτή για κάθε περίσταση, κ' έτοιμη να δεχτή κάθε γόνιμο σπόρο». («Ο ανθώνας της κυράς που πέθανε»)

Ανθρώπινες και άνθινες ζωές
(τίτλος συλλογής)

N. Επισκοπόπουλος

Υπάρχουν χόρτα που θάπτουν και που σκεπάζουν την ηδονήν [...] και είναι και **ήμερα φύλλα** μαλακά, τα οποία γαργαλίζουν τα σώματα σαν βελούδα, και υπάρχουν άλλα τα οποία τα **ερεθίζουν** σαν χέρια, και υπάρχουν άλλα που τα **φλογίζουν** και τα πληγώνουν σαν εναγκαλισμοί μανιακών. Και θα είναι ίσως η πλήρης ηδονή εκεί κάτω, μέσα στη γενναιότητα του αέρος, εις το βόμβισμα το μυστηριώδες των αοράτων εντόμων των **μεθυσμένων** από φως, των ζευγαρωμένων, εις την κίνησιν την άυλον των φύλλων, εις τον μακρυνόν ψίθυρον των συνενωμένων δένδρων. [...] θα μας αποκαλυφθούν ίσως τα μυστήρια των χυμών, **οι γάμοι των ανθέων**, όλη η σιγαλή αλλά λυσσαλέα ζωή των ανοργάνων. Έπειτα ο ήλιος [...] θα μας εισαγάγη εις τον μέγα χορόν της **οργιώσης** φύσεως [...].

(*Άσμα Ασμάτων*)

Π. Παπαδοπούλου

N. Επισκοπόπουλος

ήλιος [...] χρυσίζων **το άνω κοίλον και το κάτω λείον και ήρεμον κυανούν πέλαγος** [...]
(«Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες»)

[...] η **θάλασσα και ο ουρανός επάνω-δύο άπειρα κυανά** [...] τα δύο άπειρα, τα οποία αντικατοπτρίζοντο χωρισμένα από χιλιετηρίδας-ο Ουρανός και η Θάλασσα. [...]

(*Άσμα Ασμάτων*)

Charle Baudelaire

Η Παπαδοπούλου, παράλληλα με την πρόσληψη εκπροσώπων του ελληνικού αισθητισμού, όπως ο Περικλής Γιαννόπουλος, διαλέγεται ταυτόχρονα με εκπροσώπους του (ευρωπαϊκού) συμβολισμού.¹⁰⁰⁸ Παρά την ειρωνεία για την αγάπη και τον έρωτα, που συναντάμε σε κάποια λογοτεχνικά κείμενα της, η ίδια δεν έμεινε εντελώς ανεπηρέαστη από τον αισθησιασμό που υπάρχει σε κείμενα των αισθητιστών και από το κλίμα της *décendence*, όπως δείχνουν μερικές φράσεις της, οι οποίες είναι μάλλον απηχίσεις από την ατμόσφαιρα των ποιημάτων του Baudelaire. Σε κείμενά της μπορούν να εντοπισθούν σχέσεις εσωτερικής και εξωτερικής συνάφειας με ορισμένα ποιήματα της συλλογής *Τα άνθη του κακού* και των *Μικρών πεζών ποιημάτων*, από άποψη θεματικής και ως προς την εικονοποιία που υποβάλλει ψυχικές καταστάσεις.

Για παράδειγμα, τα πεζόμορφα ποιητικά κείμενά της «Φωνή Σώζουσα», «Το χάραγμα της ιδέας. Σκοπός της ζωής», «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», «Το άνθος του λωτού» και «Η Γαλήνη» και στίχοι από τα έμμετρα ποιήματά της «Ωδή» και «Θέλω»¹⁰⁰⁹ παραπέμπουν στα ποιήματα «Το φαρμάκι» και «Ο χαλασμός» και στα ποιήματα σε πεζό «Το σκοπευτήριο και το νεκροταφείο», «Τα δώρα της σελήνης», ίσως και σε άλλα, του Γάλλου ποιητή. Όπως έχει αναφερθεί, το τελευταίο κείμενο το είχε φιλοξενήσει μεταφρασμένο στην εφημερίδα της με τίτλο «Σελήνης χαρίσματα».¹⁰¹⁰ Κοινά θεματικά μοτίβα είναι η όμορφη γυναίκα, η ηδονή και τα βακχικά όργια, η υπέρβαση των ορίων, η αμαρτία, η μέθη και τα «αρώματα του κακού» (σύμφωνα με φράση της Παπαδοπούλου, που παραπέμπει στη συλλογή *Τα άνθη του κακού*) και τα οποία παραλύουν το ποιητικό υποκείμενο. Επίσης, η αναζήτηση ασυνήθιστων και παραδόξων εμπειριών μέσα από καινούργιους τόπους και άγνωστες ψυχές, καινοφανή τραγούδια και αρώματα. Επιρροές του «καταραμένου» ποιητή μπορούν να εντοπισθούν

---

¹⁰⁰⁸ Για το θέμα της ελληνικότητας και του μοντερνισμού, βλ. *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, κείμενα των: Νάσου Βαγενά, Τάκη Καγιαλή, Μιχάλη Πιερή, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., και Τόντοροφ, «Οικουμενικότητα και εθνισμός»..., ό.π..

¹⁰⁰⁹ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Φωνή Σώζουσα», *Εστιάδες*, τχ. 3, ό.π., «Το χάραγμα της ιδέας. Σκοπός της ζωής (απόσπασμα)», *Ελευθερία*, φ. 535, ό.π., «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», *Εστιάδες*, τχ. 36, ό.π., «Το άνθος του λωτού», *Εστιάδες*, τχ. 5, ό.π., «Η Γαλήνη», *Ελευθερία*, φ. 590, ό.π., και της ίδιας, «Ωδή» και «Θέλω», *Ελευθερία*, φ. 488 και *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3, αντίστοιχα.

¹⁰¹⁰ Βλ. Μπωντλαίρ, *Τα άνθη του κακού...*, ό.π., σ. 70 και 110, αντίστοιχα, και του ίδιου, *20 πεζά ποιήματα...*, ό.π., σ. 62 και 36-37, αντίστοιχα. Σχετικά με το τελευταίο, βλ., και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 312-313.

και σε άλλα ποιήματά της, όπως στο «Κρανίον»,¹⁰¹¹ όπου διαλέγεται με το ποίημά του «Ο έρωτας και το κρανίον».¹⁰¹² Η νοσηρή μελαγχολία, η «θανατομανία», η αίσθηση ματαιότητας, η πλήξη και η κόπωση, και η καυστική ειρωνεία των ανθρωπίνων, που φθάνει μέχρι τον σαρκασμό, συμπίπτουν και στους δύο. Την αγάπη της ονειροπόλησης και του στοχασμού κατά τις νυχτερινές ώρες, μέσα σε «δροσιστική» μοναξιά, όπως αναφέρει ο Baudelaire στο πεζό ποίημά του «Το δειλινό», αναδεικνύουν και τα ποιήματα της Παπαδοπούλου «Το έργον της νυκτός», «Νύχτα» κ.ά.¹⁰¹³

Π. Παπαδοπούλου

«[...] Επιθύρισε εν εαυτώ το
κοιμώμενον εν τη ψυχή **κτηνος** [...] και
επόθησε τα **βακχικά όργανα** τού
**παρασυρθέντος εκ των ορίων τού
πόθου** [...]. Πειθήνιος θα προσδεθώ
εις τον **τρελόν χορόν των Βακχίδων**
και θ' αποθάνω άγνωστος μέσα εις
την **μαγικήν ψευδαίσθησιν** των
ισχυρών αρωμάτων του κακού [...] επανέλαβεν
από τα έγκατα της **διαστραφείσης φύσεώς** του ο
εξηγηριωμένος, ο **αμαρτωλός**, ο
ατίθασος άνθρωπος. [...]
(«Φωνή Σώζουσα»)

Διά να ονειροπολήσωμεν **ψυχές, που
δεν εγνωρίσαμεν**, ανθρώπους που δεν
ενοιήσαμεν, **κόσμους, που δεν
εζήσαμεν**, ιστορίες που δεν

Ch. Baudelaire

Τ' όπιο μας κάνει πιο τρανή την
απεραντοσύνη / κι **ατέρμονες των
ορίων τις γραμμές**/ σκάφτει πλατειά
την **ηδονή**, το χρόνο τον βαθύνει [...]
(«Το φαρμάκι»)

[...] μέσα στην ατμόσφαιρα των
φλογερών αρωμάτων του Θανάτου
(«Το σκοπευτήριο και το νεκροταφείο»)
[...] που μ' άσβηστο κι **αμαρτωλό πόθο**
με πλημμυρά.
(«Ο χαλασμός»)

Θα αγαπήσεις αυτό που αγαπώ και
αυτό που μ' αγαπά: [...] **τον τόπο όπου
δε θα πας τον εραστή που δεν θα
γνωρίσεις**, τα τερατόμορφα λουλούδια·
τα **αρώματα** που φέρνουν παραλήρημα

¹⁰¹¹ Βλ. Παπαδοπούλου, «Κρανίον», *Εστιάδες*, τχ. 23, ό.π.

¹⁰¹² Βλ. Μπωντλαίρ, *Τα άνθη του κακού...*, ό.π., σ. 110 και 111, αντίστοιχα. Πρβλ. και το πεζό του Καρυωτάκη «Το καύκαλο», που δημοσιεύθηκε το 1920. Βλ. Καρυωτάκης, *Άπαντα τα ευρισκομενα...*, ό.π., τ. Β', σ. 97-99 και 236-237.

¹⁰¹³ Βλ. Baudelaire, *20 πεζά ποιήματα...*, ό.π., σ. 34 και 35 και Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Το έργον της νυκτός», *Εστιάδες*, τχ. 27, ό.π., και «Νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 604, ό.π.

ηκούσαμεν [...] **τας οδούς, τας οποίας
δεν βαδίζεις**, αλλά τας οποίας θα
βαδίσης· τους ύμνους, τους οποίους
δεν εφαντάσθης, αλλά τους οποίους
θα τονίσης· τα **αρώματα** τα οποία δεν
ωσφράνθης, αλλ' από τα οποία **θα
μεθύσης...**

(«Το χάραγμα της ιδέας. Σκοπός της
ζωής»)

[...] τα **άνθη του δηλητηριού** και τα
άνθη του **παραδόξου αρώματος**. [...]
(«Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων»)

[...] μέσα εις τα κρυφά και **ασημένια
χαρίσματα της νύχτας** [...]
(«Το άνθος του λωτού»)

Άσπρο κρανίο, τελευταία κατοικία, /
μένεις για πάντα [...] **γελαστή** [...] /
και **φονάζεις μ' ανοιγμένο / στόμα**
και με **γελαστό** / «Κάθε φως και
μεγαλείο / κατοικούσανε σ' αυτό!»
[...]
(«Κρανίον»)

[...] **Το μάτι του Θεού** θα την **ξεχάση**
/ τώρα οπού θ' αναπαυθή; [...]
(«Ωδή»)
[...] Αιώνιος της ζωής ο δρόμος / και
εις τον **κουρασμένο** της **αχό** /
περνούμε σαν **διαβάτες ζαλισμένοι**
(«Θέλω»)

[...]. Αυτών που αγαπούν [...] τον **τόπο
που δεν βρίσκονται**, τη **γυναίκα που
δεν ξέρουν**, τα σκυθροπά λουλούδια,
που μοιάζουν με λιβανιστήρια μιας
άγνωστης θρησκείας, **τα αρώματα που
παραλύουν τη θέληση**, και τα άγρια
και **ηδονικά ζώα** [...].

(«Τα δώρα της σελήνης»)

Τα άνθη του κακού [τίτλος συλλογής]

«**Σελήνης χαρίσματα**»
(τίτλος μετάφρασης)

[...] Κι ακούω [...] **το κρανίο** / ν'
αναστενάζει κι έλεος να ζητεί /
«Τ' άγριο αυτό παιγνίδι, το **γελείο**,
/πότε θα πάρει τέλος πια; Γιατί, / εκείνο
που **τ' ανήλέο σου στόμα** / **σκορπίζει**
στον αγέρα μ' απονιά [...].
(«Ο έρωτας και το κρανίο»)

[...] Έτσι με σέρνει **μακριά απ' του
Θεού το μάτι**, / σε κάμπους έρμους και
βαθιούς, που Πλήξη 'ναι γεμάτοι, /
**λαχανιασμένο και βαρύ και
κατακουρασμένο** /

[...] ενώ **η ορχήστρα του θανάτου**
[...] την πρώτη αρμονία του ύπνου
παίζει [...]

[...] την θέλησι κάποιας
ελαφρόποδης, γυμνόστηθης
νεράιδας, που [...] μελαχροινή Ινδή
βασίλισσα με φεγγοβόλα, ανίερα
μάτια [...] κυβέρνησε [...] τους
κόσμους [...]

(«Η Γαλήνη»)

[...] των **φλογερών αρωμάτων του**
Θανάτου [...]

(«Το σκοπευτήριο και το νεκροταφείο»)

[...] απ τα μεγάλα **μάτια της, τα**
γλυκοφεγγοβόλα [...]

(«IV, Το πορτρέτο»)

[...] απ' την **ανατολίτικη, ρεμβή**
περπατησιά της, / όταν πια παίρνει
ολάκερη τη θεία κορμοστασιά της [...]

(«Ένα φάντασμα, αρ. I. Τα σκοτάδια»)

Μέσα από τη συγκριτολογική έρευνα μπορούν να αναδειχθούν προσλήψεις και επιδράσεις και άλλων Ελλήνων ποιητών και πεζογράφων στο λογοτεχνικό έργο της Παπαδοπούλου (Παπαδιαμάντης, Νιρβάνας) και ξένων διανοητών (Nietzsche, Bergson), ώστε να κατανοηθεί περαιτέρω «ο λεπτός και μυστηριώδης μηχανισμός με τον οποίο ένα έργο συμβάλλει στην κυοφορία κάποιου άλλου»,¹⁰¹⁴ και εν προκειμένω στο έργο της Κυπρίας δημιουργού. Επίσης, θα μπορούσε να ανιχνευθεί η γόνιμη επενέργεια όψεων του λογοτεχνικού της έργου, εκτός από τον Βαλδασερίδη, στον οποίο έχουμε αναφερθεί, και σε άλλους σύγχρονους της ή και σε μεταγενέστερους Κυπρίους μετασυμβολιστές ποιητές (Δημήτρης Δημητριάδης, Γεωργία Λοφίτη, Ζήνων Ρωσσίδης κ.ά), αναζητήσεις, βέβαια, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν συνολικά στο πλαίσιο μιας διατριβής.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ωστόσο, ότι το λογοτεχνικό έργο της Περσεφόνης Παπαδοπούλου αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα των ποικιλόμορφων προσλήψεων του αθηναϊκού λογοτεχνικού κέντρου από Κυπρίους λογοτέχνες, καθώς, όπως έχει παρατηρηθεί, «από την εποχή του Μιχαηλίδη μέχρι σήμερα, η λογοτεχνία στην Κύπρο ακολουθεί νήματα που τη συνδέουν δυναμικά (στις καλύτερες περιπτώσεις) με σημαντικούς πυρήνες, με τομές της νεοελληνικής λογοτεχνικής

¹⁰¹⁴ Βλ. P. Brunel, Cl. Pichois, A.-M. Rousseau, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία;* (1983) (πρόλ.-μετφρ.- επιμ.: Δημ. Αγγελάτος), ό.π., σ. 94 και Αγγελάτος, *Η άλφα βήτα του νεοελληνιστή...*, ό.π., σ. 277-286.

παράδοσης»,¹⁰¹⁵ αλλά παράλληλα, προσφέρει και ένα παράδειγμα προσλήψεων από τον χώρο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Γεγονός είναι ότι αδιάκοπη υπήρξε η προσπάθειά της Κυπρίας δημιουργού για ενημέρωση, όσο της επέτρεπαν οι συνθήκες, γύρω από πρόσωπα, ρεύματα και τάσεις της λογοτεχνίας, καθώς διέθετε ανοικτές πνευματικές κεραίες και «κριτικήν καλαισθησίαν».

---

¹⁰¹⁵ Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «Ο κανόνας του κέντρου, οι όψεις της περιφέρειας και οι επιθετικοί προσδιορισμοί τόπου στην ιστορία της λογοτεχνίας», *Αντί*, τχ. 681 (26 Φεβρουαρίου 1999), σ. 58-60).

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Κεφάλαιο 9

ΕΣΤΙΑΔΕΣ. Η «ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ» ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Τα γυναικεία έντυπα που εκδίδονταν στον ελληνικό χώρο, έχουν αποτελέσει εδώ και αρκετές δεκαετίες αντικείμενο έρευνας των μελετητών. Η μελέτη τους αποφέρει αυθεντικά δεδομένα όσον αφορά στη διαμόρφωση μιας συνείδησης του φύλου και της φεμινιστικής συνείδησης,¹⁰¹⁶ αλλά είναι, επίσης, σημαντική πηγή πληροφοριών τόσο για τη γυναικεία εκπαίδευση και λογοτεχνία όσο και για το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα της εποχής.

Οι *Εστιάδες*, η «Φιλολογική δεκαπενθήμερος εφημερίς των Κυριών», που εξέδιδε η Περσεφόνη Παπαδοπούλου από τον Νοέμβριο του 1913 ως τον Μάιο του 1915 στην Αμμόχωστο και αριθμεί 36 τεύχη, υπήρξε ένα έντυπο με ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Ήταν μια επαναστατική και «ηρωική», όπως χαρακτηρίστηκε, εκδοτική πρωτοβουλία, που αποτέλεσε σταθμό στη δημοσιογραφική δραστηριότητα αλλά και στην ιστορία του γυναικείου κινήματος στην Κύπρο. Είναι, ακόμη, καίριας σημασίας

---

¹⁰¹⁶ Βλ., ενδεικτικά, Αγγέλικα Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα*, τχ. 2 (Ιούνιος 1979), σ. 3-20, Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στη υπηρεσία της “γυναικείας φυλής”»: Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918» και Δήμητρα Σαμίου, «Η διεκδίκηση της ισότητας: Τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», *Διαβάζω*, τχ. 198, (14 Σεπτεμβρίου 1988), *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*, σ. 6-12, 13-22 και 23-28, αντίστοιχα, Ελένη Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα: Η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845», στο: Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος γυναικών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου...*, ό.π., σ. 37-54, Μαίρη Γριβέα, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη (1870-1873): Προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β΄ μισό του 19ου αι., μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2001*, Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940). Πρακτικά Ημερίδας, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2007*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2008, Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου, «Το γυναικείο περιοδικό *Η Βοσπορίς* (1899-1906): Συμβολή στη μελέτη του γυναικείου οθωμανικού τύπου», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011 και Νιζαρλίδου Ελένη, «Το περιοδικόν “Ελληνίς” (1921-1940): Αναπαραστάσεις της γυναικείας ταυτότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2013.

για τον βιογράφο της Παπαδοπούλου, αφού προσφέρεται για τη διερεύνηση των πρώιμων πνευματικών αναζητήσεών της και καθρεφτίζει την όλη συγκρότηση και την προσωπικότητά της.

Η εφημερίδα ήταν βραχύβια,¹⁰¹⁷ όπως τα περισσότερα γυναικεία έντυπα της εποχής, και υποστηριζόταν από το σύστημα των συνδρομών.¹⁰¹⁸ «Διευθύντρια συντάκτις και ιδιοκτήτρια» αναγράφεται η Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου και «υπεύθυνος» η μητέρα της, Μαρία Α. Παπαδοπούλου.¹⁰¹⁹ Τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Σαλαμίς» της Αμμοχώστου, που ανήκε στον δημοσιογράφο Λουκά Ζαλουμίδα, είχε μέγεθος 54x37 εκατοστά, ήταν πεντάστηλη και τετρασέλιδη (ο αριθμός των σελίδων της παρέμεινε ως το τελευταίο τεύχος σταθερός). Στο πάνω μέρος της πρώτης σελίδας, μαζί με τα στοιχεία της ταυτότητας του εντύπου, υπήρχε τυπογραφική παράσταση στην οποία εικονιζόταν μια γυναικεία μορφή, προφανώς «Εστίας», κοντά σε εφέστιο βωμό, πλαισιωμένο με ελληνικούς μαιάνδρους.

Ο υπότιτλος του εντύπου, «Φιλολογική δεκαπενθήμερος εφημερίς των Κυριών», παραπέμπει απευθείας στην *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν, πέρα από τις άλλες εκλεκτικές συγγένειες που θα διαπιστωθούν στη συνέχεια. Ωστόσο, η Παπαδοπούλου με τον τίτλο που επέλεξε¹⁰²⁰ επιχείρησε να συνδέσει την εφημερίδα της με την προστασία του θεσμού της εστίας και της οικογένειας, για να αποφύγει τη μετωπική ρήξη με τις παγιωμένες συντηρητικές αντιλήψεις της εποχής: «Υπό το άσπιλον όνομα των ευσταλών πεπλοφόρων παρθένων, τας οποίας εξιδανικευμένος προς

---

¹⁰¹⁷ Βλ. Χ. Α. Καραόγλου, *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Νεφέλη, σειρά Λογοτεχνία και Φιλολογία, αρ. 5, Αθήνα 1991, σ. 18, υποσημείωση 1, όπου διευκρινίζεται ότι ο διαχωρισμός σε μακρόβια και βραχύβια περιοδικά είναι ως ένα βαθμό αυθαίρετος, ωστόσο ως μακρόβιο περιοδικό ορίζεται εκείνο που συμπληρώνει τουλάχιστον δέκα χρόνια κυκλοφορίας.

¹⁰¹⁸ Στην τελευταία σελίδα του πρώτου τεύχους των *Εστιάδων* σημειώνεται: «Αι κρατούσαι τους δύο πρώτους αριθμούς του φύλλου θα θεωρούνται τακτικά συνδρομήτριαι».

¹⁰¹⁹ Σύμφωνα με επιστολές που έχουν εντοπισθεί στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου, η Μαρία Α. Παπαδοπούλου απευθύνθηκε στις 22 Σεπτεμβρίου 1913 στον αρχιγραμματέα της κυβέρνησης με αίτημα να της δοθεί άδεια για έκδοση «δεκαπενθήμερου φιλολογικής εφημερίδος υπό τον τίτλον “Εστιάδες” και με υπεύθυνη κατά νόμον την ίδια», ενώ διευθύντρια και συντάκτις των *Εστιάδων* δηλωνόταν «η δνις Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, αριστούχος Αρσακειάς». Στις 24 Οκτωβρίου ο αρχιγραμματέας πληροφορούσε τη Μ. Παπαδοπούλου ότι ο Ύπατος Αρμοστής παραχώρησε τη σχετική άδεια. Βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τ. Γ', 1900-1914, μέρος Β', εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 2003, σ. 1142.

¹⁰²⁰ Η Παπαδοπούλου πιθανόν να εμπνεύσθηκε τον τίτλο της εφημερίδας της, πέρα από τη μυθολογία, και από σχετικές αναφορές της Κ. Παρρέν στην *Εφημερίδα των Κυριών*, π.χ. «Είμεθα αι Εστιάδες του πυρός εν ω καίει η φλοξ της ζωής», βλ. «Επιστολή φίλης προς νέαν μητέρα», *Εφημερίς των Κυριών*, Ε /231 (20 Οκτωβρίου 1891), σ. 3 και «[...] διατηρούσιν ως νεώτεροι Εστιάδες ακοίμητον το πυρ [...]», «Λεύκωμα επιφανών Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, Ζ' /315 (18 Ιουλίου 1893), σ. 2, είτε από αναφορές της Πολυξένης Λοϊζιάδος στην ίδια έννοια, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., σ. 279 είτε, ακόμη, και από το ομώνυμο ποίημα του Ιωάννη Γρυπάρη, που είχε δημοσιευθεί το 1909 στη *Νέα Ζωή* Αλεξανδρείας και αργότερα θα συμπεριλήφθει στη συλλογή *Σκαρβαίοι και τερρακότες* (1919).

την αρμονίαν έρωσ ώρισεν ειρηνικάσ προστάτιδας της οικογενειακής Αιγίδος, αι “Εστιάδες” θέλουσι βαδίσει ευέλπιδες προς τον σκοπόν των». ¹⁰²¹

Το μότο, όμως, που προτάσσεται, είναι ενδεικτικό των προσανατολισμών της πρώτης γυναικείας εφημερίδας στην Κύπρο, καθώς ήταν κοινός τόπος στα έντυπα αυτού του είδους να αξιολογείται η πρόοδος ενός λαού και το επίπεδο του πολιτισμού του από την κοινωνική θέση που απέδιδε στη γυναίκα: «Γυνή ευπαιδευτος και γυνή βάνουσος είναι δια την οικίαν η μεν ευλογία, η δε κατάρα ίσης σπουδαιότητος· μορφώσατε και ανυψώσατε την γυναίκα και θα ίδητε μετά θαυμασμού ολόκληρον αναγέννησιν της ανθρωπότητος».

Η εφημερίδα γραφόταν στο μεγαλύτερο μέρος από την Παπαδοπούλου – σημειωνόταν συχνά ότι «και επί των ανυπογράφων νοητέα υπογραφή: η διεύθυνσις»–, ενώ διέθετε και λίγες συνεργάτριες. Στα τεύχη 34 και 35 υπήρχε υπενθύμιση ότι γινόταν δεκτή μόνο γυναικεία συνεργασία, στο πλαίσιο, προφανώς, του στόχου της εκδότριας για δημιουργία μιας γυναικείας συλλογικής ταυτότητας. Ωστόσο, αν και απευθυνόταν κυρίως στις γυναίκες, φαίνεται ότι είχε και άνδρες συνδρομητές.

Από τις προγραμματικές δηλώσεις αλλά και από το περιεχόμενο του εντύπου αυτού γίνεται φανερό ότι η εκδότρια και συντάκτριά του δεν επιθυμούσε να του προσδώσει χαρακτήρα οικογενειακού εντύπου ποικίλης ύλης, αλλά απευθυνόμενη σε γυναίκες με κάποιο μορφωτικό επίπεδο φιλοδοξούσε οι *Εστιάδες* να αποτελέσουν ένα γυναικείο έντυπο με φεμινιστικές προδιαγραφές, παρά τον φιλολογικό και λογοτεχνικό προσανατολισμό του. Κανένα άλλο έντυπο στην Κύπρο δεν είχε αναφερθεί μέχρι τότε τόσο κατηγορηματικά και με τόση έμφαση, με λόγο τολμηρό, καίριο και σαφή, στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της γυναίκας.

Στην κατηγορία αυτή των γυναικείων εντύπων συγκαταλέγονται, αναμφίβολα, η *Εφημερίς των Κυριών* (1887-1917) της Καλλιρρόης Παρρέν, το βασικότερο ελληνικό γυναικείο έντυπο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, με καθαρά φεμινιστικό χαρακτήρα, το οποίο αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα διαμόρφωσης μιας γυναικείας συλλογικής συνείδησης στην ελληνική κοινωνία, ¹⁰²² το *Δελτίον των*

---

¹⁰²¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου], «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ. 1 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1-2.

¹⁰²² Για την Καλλιρρόη Παρρέν (1859-1940) και την *Εφημερίδα των Κυριών*, βλ., κυρίως, Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Η Κα Καλλιρρόη Παρρέν», *Το περιοδικόν μας*, Α/4 (15 Απριλίου 1900), σ. 117-118, Αθηνά Ταρσούλη, «Καλλιρρόη Παρρέν», *Νέα Εστία*, ΚΖ/315 (1940), σ. 173-176, Αγγέλικα Ψαρρά, «*Εφημερίς των Κυριών*», *Σκούπα*, τχ. 1 (Γενάρης 1979), σ. 5-13, και της ίδιας, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο: Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λόκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών...*, ό.π., σ. 205-276, Μαρία Αναστασοπούλου, *Καλλιρρόη Παρρέν. Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας – Η ζωή και το έργο*, εκδόσεις

Ελληνίδων (Αθήνα 1909) της Ελένης Ο. Ρουσοπούλου και το *Πανελλήνιον* (Αθήνα 1913) της Ελένης Κομνηνού Πλατανιά. Με τη διεύθυντρια αυτού του τελευταίου εντύπου η Παπαδοπούλου είχε στενή συνεργασία.¹⁰²³

Η εικοσιτετράχρονη τότε δασκάλα του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου ήταν, λοιπόν, η πρώτη γυναίκα στην Κύπρο που συνέλαβε την ιδέα έκδοσης ενός τόσο «ρίζοσπαστικού» για την εποχή του γυναικείου εντύπου, του οποίου η ίδια διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία. Η παρουσία των κειμένων της στις σελίδες του, σημαντική σε ποσότητα και σε ποιότητα, υπήρξε καθοριστική για το ύφος και το περιεχόμενό του. Είναι αξιοσημείωτο, ακόμη, ότι υπέγραφε με σπάνιο θάρρος τα κείμενά της,¹⁰²⁴ ιδίως το πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο, ενώ, γενικά, ήταν περιορισμένη η χρήση ψευδωνύμων στην εφημερίδα της.

Προγενέστερες των *Εστιάδων* εκδοτικές προσπάθειες

Πριν από την έκδοση των *Εστιάδων* ενδιαφέρουσα προσπάθεια προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης μιας γυναικείας αυτοσυνειδησίας στο νησί ήταν η έκδοση του περιοδικού *Παρθενών* στη Λεμεσό (15 Οκτωβρίου 1906 – 1 Ιουλίου 1907), το οποίο τελούσε υπό την προστασία των γυναικείων συλλόγων της πόλης, της «Ενώσεως των Ελληνίδων» και της «Φιλοπτώχου Αλεξάνδρας».¹⁰²⁵ Επρόκειτο για «γυναικείαν επιθεώρησιν» με ποικίλη ύλη, όπως τη χαρακτηρίζει ο εκδότης της Ευριπίδης Σ.

Ηλιοδρόμιον, Αθήνα 2003, της ίδιας, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19ου αιώνα. Η τριλογία της Καλλιρρόης Σιγανού-Παρρέν», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 8 (1998), σ. 110-157, Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911-1991*, Τυπογραφείο «Μανούτιος», Αθήνα 1993, σ. 15-18 και Ράνια Πολυκανδριώτη, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τ. Ζ', (1880-1900)*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 338-351.

¹⁰²³ Η Παπαδοπούλου και η Πλατανιά δημοσίευαν κείμενα η μια στο έντυπο που εξέδιδε η άλλη. Βλ. *Πανελλήνιον*, τχ. 15 (1 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 13 και 15, στη στήλη «Αλληλογραφία» και *Εστιάδες*, τχ. 33 (15-18 Μαρτίου 1915), σ. 2. Για τις συνεργασίες της Πλατανιά στις *Εστιάδες* και της Παπαδοπούλου στο *Πανελλήνιον*, βλ. και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα» και «Το κριτικό έργο», σ. 156 και 305, αντίστοιχα.

¹⁰²⁴ Η Παρρέν, σε αντίθεση με την Παπαδοπούλου, όταν κυκλοφόρησε για πρώτη φορά η εφημερίδα της, παρουσιάστηκε με το κρυπτόνυμο «Εύα Πρενάρ», δίνοντας αργότερα την ακόλουθη εξήγηση: «Εύα Πρενάρ. Ιδού η προσωπίς οπίσω από την οποία οχυρώνεται η δειλία μου της τελευταίας στιγμής [...]. Ιδού το φύλλον της συκής, το οποίον θα με προστατεύση από τα πολύ εχθρικά βέλη και θα μετριάση τον πόνον των ειρωνικών ξιφισμών που θα ριφθούν κατ' επάνω μου». Βλ. [Καλλιρρόη Παρρέν], «Από την διάλεξιν της κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων. Σαφώ Λεοντιάς Β'», *Εφημερίς των Κυριών* 29/1063, ό.π., σ. 2858.

¹⁰²⁵ Για τα πρώτα γυναικεία σωματεία της Λεμεσού, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Πολυξένης Λοιζιάδος, Τα έργα*, Εισαγωγή, ό.π., σ. 156-162 και Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκόστα, «Ένα άγνωστο τετράδιο. Τα Πρακτικά της “Ενώσεως Ελληνίδων Λεμεσού”, του πρώτου γυναικείου σωματείου της πόλης», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* (υπό δημοσίευση).

Χουρμούζιος,¹⁰²⁶ η οποία έδινε έμφαση στον «κύκλον της γυναικείας δράσεως», φιλοδοξώντας να αποτελέσει «ειδικόν πνευματικόν όργανον» του γυναικείου φύλου στην Κύπρο, καθώς διαπίστωνε ότι δεν υπήρχε κάτι ανάλογο μέχρι τότε. Ταυτόχρονα, έθετε ως στόχους τη μετάδοση «υγιών αρχών και ωφελίμων γνώσεων ανταξίων προς τας ελληνικάς παραδόσεις και την ανύψωσιν της γυναικός εις την εμπρέπουσαν αυτή εν τε τη οικογενεία και τη κοινωνία θέσιν» και, ακόμη, την ενημέρωση της Κυπρίας γυναίκας για «τας πολλές και ποικίλας προόδους της εν τη πεπολιτισμένη Ευρώπη γυναικείας δράσεως».¹⁰²⁷ Βασικές συνεργάτριες του *Παρθενώνος* ήταν λογίες και εκπαιδευτικοί της Λεμεσού και του ευρύτερου ελληνισμού, όπως η Πολυξένη Λοϊζιάς, η Κασσάνδρα Ζήνωνος, η Αριάδνη Ζ. Σκυριανίδου,¹⁰²⁸ η Ειρήνη Μεγαπάνου (Αθηναία), αλλά και άνδρες λόγιοι.

Παρά το γεγονός ότι ήδη από τις προγραμματικές δηλώσεις του το έντυπο αυτό φάνηκε να υιοθετεί τον κανονιστικό λόγο της εποχής περί «προορισμού» των γυναικών, στοχεύοντας στη δημιουργία σωστών μητέρων, ωστόσο δεν έλειψαν αυτοί που θορυβήθηκαν από την έκδοσή του, εκφράζοντας φόβους ότι θα μπορούσε να ενθαρρύνει τις διεκδικήσεις των γυναικών στο νησί. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Ελευθερία* αναφέρεται σε επιστολή ανωνύμου, ο οποίος διατύπωνε τις ανησυχίες του γιατί «η αιφνιδία [...] εμφάνισις γυναικείου περιοδικού εις τον κυπριακόν ορίζοντα κατά τας πονηράς αυτάς ημέρας του γυναικείου ευρωπαϊκού σάλου [...] δημιουργεί φόβους μη τάχα και αι γυναίκες μας, υπούλως και εν μυστική συνεννοήσει μετά των Ευρωπαϊών ομοφύλων των, επιδιώκουν και αυτά να υποσκάψουν τα θεμέλια της παγκυπρίου ειρήνης, να υψώσουν την σημαίαν της επαναστάσεως κατά του καθεστώτος, ζητούσαι και αυτά τα δικαιώματα τα οποία ως προνόμιον είχεν έως τώρα το ισχυρόν φύλον εις όλα τα πεδία της πολιτικής δράσεως;».¹⁰²⁹ Ο *Παρθενών* είναι το πρώτο έντυπο στο νησί, το οποίο, παρόλο που αυτοχαρακτηρίζεται ως οικογενειακό,

¹⁰²⁶ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 566 (1430) (29 Αυγούστου 1908), σ. 3, «Δήλωσις».

¹⁰²⁷ Βλ. την αγγελία έκδοσης του περιοδικού *Παρθενών* στην εφημερίδα *Σάλπιγξ*, φ. 1181 (2 Ιουνίου 1906), σ. 2, *Ελευθερία*, φ. 7 (24 Ιουνίου / 7 Ιουλίου 1906), σ. 3, στήλη «Ηχώ» – «Παρθενών», *Εφημερίς του λαού*, φ. 1 (18 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1906), σ. 3, «Ο Παρθενών», όπου χαρακτηρίζεται «γυναικείον περιοδικόν» και *Αλήθεια*, φ. 469 (1333) (20 Οκτωβρίου 1906), σ. 3, «Γυναικείον περιοδικόν. Ο “Παρθενών”», όπου χαιρετίζεται η έκδοσή του ως «ευόιονον σημείον κάποιας γυναικείας φιλολογικής κινήσεως». Επίσης, βλ. *Ελευθερία*, φ. 24 (21 Οκτωβρίου / 3 Νοεμβρίου 1906), σ. 3, στήλη «Ηχώ» – «Παρθενών», όπου η αναφορά στο πρώτο τεύχος του περιοδικού.

¹⁰²⁸ Για την Πολυξένη Λοϊζιάδα, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., και για τις Κασσάνδρα Ζήνωνος και Αριάδνη Σκυριανίδου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 161 και 553, αντίστοιχα.

¹⁰²⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 5 (10/23 Ιουνίου 1906), σ. 1, [Ανωνύμου], «Έργα και Ημέραι. Αι γυναίκες μας». Βλ., επίσης, *στο ίδιο*, φ. 9 (8/21 Ιουλίου 1906), σ. 1, 2, «Γύρω από την ζωή», όπου ο αρθρογράφος εύχεται ο *Παρθενών* να μην «εμπνέται από παραδοξολογίας, εις τας οποίας πολλάκις φθάνουν οι διάφοροι εν Ευρώπη και Αμερική γυναικείοι σύλλογοι [...]».

όπως δηλώνει και ο υπότιτλος του, είναι ταυτόχρονα και «γυναικεία επιθεώρησις» που τίθεται στην υπηρεσία «του γυναικείου φύλου»,¹⁰³⁰ καλλιεργώντας ένα είδος γυναικείας αυτοσυνειδησίας και συλλογικότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι στο βραχύβιο¹⁰³¹ τούτο έντυπο¹⁰³² δημοσίευσε τα πρώτα λογοτεχνικά κείμενά της η Παπαδοπούλου.

Το *Κυπριακόν Ημερολόγιον* της εκπαιδευτικού Ευανθίας Θεοδώρου, μαθήτριας της Πολυξένης Λοϊζιάδος, που εκδόθηκε το 1905 στη Λεμεσό, είναι επίσης ενδεικτικό μιας κινητικότητας που παρατηρείται στο θέμα της διαμόρφωσης γυναικείας αυτοσυνειδησίας. Ήταν η πρώτη φορά που γυναίκα στο νησί εξέδιδε ημερολόγιο, τονίζοντας, μάλιστα, ότι πρωταρχικός της στόχος ήταν να αναδείξει την πνευματική δημιουργία του τόπου.¹⁰³³ Το *Ημερολόγιο* αυτό δεν απευθυνόταν μόνο σε γυναίκες, ούτε είχε ως στόχο να προωθήσει τις φεμινιστικές ιδέες, παρά το γεγονός ότι δημοσίευσε και κείμενα φεμινιστικού ενδιαφέροντος, αλλά αποτελούσε πρωτοποριακή ενέργεια για την εποχή στον χώρο της γυναικείας δημοσιογραφίας. Εξάλλου η γυναικεία παρουσία ήταν έντονη στο *Ημερολόγιο* αυτό (Ειρήνη Μεγαπάνου, Μαρίκα Πίπιζα, Άννα Σερούιου, Πολυξένη Λοϊζιάς, Κασσάνδρα Ζήνωνος κ.ά). Φαίνεται, μάλιστα, ότι υπήρχε πρόθεση να συνεχισθεί η έκδοσή του, κάτι που τελικά δεν έγινε.¹⁰³⁴

Το τρίτο κατά σειρά γυναικείο εκδοτικό εγχείρημα στην Κύπρο ήταν οι *Εστιάδες* της Παπαδοπούλου. Το περιεχόμενο και οι στόχοι των *Εστιάδων* επιβάλλουν τη μελέτη τους στο πλαίσιο της προσπάθειας για διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης του φύλου και συγκρότηση γυναικείας ταυτότητας τόσο στον ευρύτερο ελληνικό χώρο

---

¹⁰³⁰ Βλ. *Παρθενών*, τχ. 1 (15 Οκτωβρίου 1906), σ. 1, το άτιτλο κύριο άρθρο που επέχει θέση προγραμματικών δηλώσεων και το οποίο υπογράφει «Η διεύθυνσις» του περιοδικού.

¹⁰³¹ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 566 (1430), ό.π., όπου η σχετική διαβεβαίωση του εκδότη του περιοδικού Ευριπίδη Σ. Χουρμουζίου, ο οποίος σε απάντηση «καλοθελητού» στο σατιρικό έντυπο *Πυξ-Λαξ* δηλώνει «ευχαρίστως προς πάσας τας αξιοτίμους συνδρομητριάς μας, ότι η διακοπή της εκδόσεως του περιοδικού μας “Παρθενόνος” επήλθε συνεπεία απλής τυπογραφικής ανεπαρκείας» και δίνεται η υπόσχεση ότι θα συνεχισθεί το έργο αυτό, το οποίο «ευθύς εξ αρχής έτυχεν ενθουσιώδους υποδοχής παρά τω γυναικείω κόσμω».

¹⁰³² Για το περιοδικό *Παρθενών*, βλ. και Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της Αγγλοκρατίας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. XXXV, Λευκωσία 2001, σ. 15-16 και του ίδιου, *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958)...*, ό.π., σ. 150-151.

¹⁰³³ Βλ. Ευανθίας Θεοδώρου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον, έτος Α΄*, Λεμεσός-Κύπρου, 1905, και, σχετικά, *Αλήθεια*, φ. 534 (1398) (17 Ιανουαρίου 1908), σ. 3, σημείωμα της Ε. Θεοδώρου με τίτλο «Το *Κυπριακόν Ημερολόγιον*», όπου επισημαίνει ότι στόχος της ήταν «όπως το κατά δύναμιν συντελέσω εις την προαγωγήν της πνευματικής εργασίας της πτωχής μου πατρίδος [...]», επίσης, *Φωνή της Κύπρου*, φ. 952 (1261) (7/20 Μαΐου 1905), σ. 5, «*Κυπριακόν Ημερολόγιον*», όπου χαιρετίζεται το έντυπο ως ένα από τα πρώτα βήματα «της παρ’ ημίν γυναικείας πνευματικής κινήσεως». Για τα *Ημερολόγια* αυτό, βλ. και Παπαλεοντίου, *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958)...*, ό.π., σ. 213-215 και για την Ε. Θεοδώρου, βλ. Ζητσαίας, *Κύπριες λογοτέχνιδες...*, ό.π., σ. 30-31 και Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν...*, ό.π., σ. 180.

¹⁰³⁴ Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 95 (26 Ιανουαρίου 1908), σ. 2, στήλη «Μικρά χρονικά».

όσο και, ειδικότερα, στο νησί, καθώς επίσης και σε συνάρτηση με το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης και τις απόψεις για την «αποστολή» της γυναίκας.

Η κοινωνική κατάσταση τα χρόνια αυτά και η υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας έχουν αναπτυχθεί στο οικείο κεφάλαιο.¹⁰³⁵ Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε μόνο ότι ακόμη και στα 1911, δύο χρόνια δηλαδή, πριν από την έκδοση των *Εστιάδων*, σύμφωνα με απογραφή των Άγγλων, το 42,7% των Κυπρίων γυναικών ήταν αναλφάβητες, ενώ παρατηρούνταν πλείστες όσες διακρίσεις σε βάρος τους.

Στην Ελλάδα το γυναικείο κίνημα, με βασικό μοχλό την *Εφημερίδα των Κυριών*, μετρούσε ήδη μερικές δεκάδες χρόνια ζωής¹⁰³⁶ και είναι γεγονός ότι στα 1913 υπήρχαν περισσότεροι υποστηρικτές του «καλώς εννοούμενου» φεμινισμού» σε σχέση με τις προηγούμενες δύο δεκαετίες. Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε και αποδοχή των φεμινιστικών αντιλήψεων από την πλειονότητα των λογίων και από τον πολύ κόσμο. Ακόμη και στα χρόνια 1909-1912, κατά τα οποία παρατηρείται αύξηση των φεμινιστικών αναζητήσεων, γυναικεία έντυπα απέρριπταν κάθε προσπάθεια για χειραφέτηση, ακολουθώντας την τακτική των πρώτων γυναικείων εντύπων,¹⁰³⁷ ή υιοθετούσαν επιφυλακτική στάση απέναντι στον φεμινισμό, όπως συνέβη με την *Ελληνική Επιθεώρηση* (Αθήνα 1907-1942) της Ευγενίας Ζωγράφου.

Την ίδια χρονική περίοδο το διεθνές φεμινιστικό κίνημα, με επίκεντρο την Αγγλία, έμπαινε στη φάση της μαχητικής διεκδίκησης των πολιτικών δικαιωμάτων των

---

¹⁰³⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935 ...», σ. 49-57.

¹⁰³⁶ Για την ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος μέχρι τον Μεσοπόλεμο, βλ., ενδεικτικά, Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών...*, ό.π., Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος...*, ό.π., Κούλα Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα...*, ό.π., Ελένη Βαρίκα – Κωστούλα Σκλαβενίτη, (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά: σελίδες από τα πρώτα βήματα του Γυναικείου Κινήματος*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα 1981, Μπουτζουβή, «Γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις (1909-1922)»... ό.π., Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 161-172, Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια Ανθολογία*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985 και Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στο: *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα 9-10 Φεβρουαρίου 1996*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

¹⁰³⁷ Για παράδειγμα, στο περιοδικό *Η Βοσπορίς* (1899-1906) της Κορνηλίας Λ. Πρεβεζιάτου-Ταβανιώτου απορρίπτεται «το δυσοίονον κοινωνικών φαινόμενον της γυναικείας χειραφετήσεως» και η *Πλειάς* (1899-1900) της Σωτηρίας Αλιμπέρτη, θεωρούσε ότι «η γυνή [...] είναι διάφορος του ανδρός κατά την φύσιν και ουδείς νόμος χειραφετήσεως, ανεξαρτησίας κ.λ. δύναται να την καταστήσει ομοία αυτών». Βλ. *Η Βοσπορίς* Α'1 (7 Απριλίου 1899), σ. 2, «Διάγραμμα "Βοσπορίδος"» και *Πλειάς*, τχ. 1 (1 Ιανουαρίου 1899), σ. 1, «Αγγελία», αντίστοιχα. Για τα πρώτα γυναικεία έντυπα, βλ., κυρίως, Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», ό.π., Χαρά Σαρλικιώτη, «Ο γυναικείος τύπος του 19ου αιώνα», *Τότε*, τχ. 1 (Μάιος 1983), σ. 13-22 και Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, τχ. 198, ό.π., σ.13-22.

γυναϊκών με προκλητικότερες μεθόδους και βιαιοπραγίες, όπως εμπρησμούς και καταστροφές περιουσιών.¹⁰³⁸

Στην Κύπρο ο φεμινιστικός αγώνας έφθανε μόνο σαν απόηχος στις στήλες των εφημερίδων και σε γενικές γραμμές αντιμετωπιζόταν με εχθρικά ή ειρωνικά σχόλια.¹⁰³⁹ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι τα νέα του αγώνα των σουφραζετών για πολιτική χειραφέτηση συχνά καταγράφονταν σε στήλη κυπριακής εφημερίδας με μεγάλη κυκλοφορία υπό τον τίτλο «Από τα περίεργα της ζωής και της φύσεως», όπου δίνονταν χαρακτηρισμοί στις σουφραζέτες όπως «αι αφηνιασμένοι οπαδοί της γυναικείας ψήφου» που «ανταγωνίζονται προς τους εγκληματίες και τους αναρχικούς», και γίνονταν αναφορές στην «αρχιστράτηγον των σουφραζετών κυρία Παγχούρστ» και στις «βιαιοπραγίες» των οπαδών της.¹⁰⁴⁰ Οι συντηρητικοί, πάντως, στο νησί δεν ανησυχούσαν, γιατί πίστευαν ότι η πατριαρχικά δομημένη κυπριακή κοινωνία δεν θα επέτρεπε την εμφάνιση τέτοιων φαινομένων.

Ωστόσο, η μεγάλη φεμινιστική προσπάθεια της Κ. Παρρέν, για την οποία φρόντιζαν μερικοί προοδευτικοί δημοσιογράφοι να ενημερώνουν το κυπριακό κοινό,¹⁰⁴¹ έβρισκε απήχηση σε λίγες μορφωμένες και ανήσυχες γυναίκες του νησιού, όπως η Πολυξένη Λοϊζιάς, η Καλλιόπη Πασχαλίδου-Λεοντιάδου¹⁰⁴² και, βεβαίως, η

---

¹⁰³⁸ Για τον διεθνή φεμινισμό, βλ., κυρίως, P. Kitromilides, «The Enlightenment of womanhood: Cultural change and the politics of exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983), σ. 39-61, *Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women's Movement in America*, by Ellen Carol Du Bois, Ithaca, Cornell University Press, 1978, Barbara Kanner, *The women of England: From Anglo-Saxon times to the present*, Archon Books, Hamden 1979, Margaret Higonnet, *Lines of fire. Women writers of World War One*, Plume, Λονδίνο 1999, Purvis June, *Remarkable suffrage pioneer Emmeline Pankhurst*, Routledge, Λονδίνο 1997, Mary Davis, *Sylvia Pankhurst. A life in radical politics*, Pluto Press, Λονδίνο 1999 και T. Laquer, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ* (μτφρ. Π. Μαρκέτου), εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2003.

¹⁰³⁹ Βλ., για παράδειγμα, *Σάλπιγξ*, φ. 1667 (1 Δεκεμβρίου 1915), σ. 4, «Ελεύθερος γάμος και Καλλιρρόη Παρρέν», που είναι αναδημοσίευση κειμένου από την εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών, στο οποίο καταγγελλόταν η Παρρέν ότι επιθυμούσε «να διαλύση διά του ελευθέρου γάμου την ελληνικήν οικογένειαν» και ότι κατηχούσε και δηλητηρίαζε τις δεσποινίδες με το να διαβάσουν τον Zola και «να ονειροπολούν την ελευθερογαμίαν [...]» και *Ελευθερία*, φ. 94 (23 Φεβρουαρίου / 7 Μαρτίου 1908), σ. 3, «Ηχώ. Γυναικεία δικαιώματα», όπου διατυπωνόταν μομφή προς την αγγλική διοίκηση της Κύπρου, διότι, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, προωθούσε την πολιτική χειραφέτηση της Κυπρίας γυναίκας.

¹⁰⁴⁰ Βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 351 (8 Φεβρουαρίου 1913), σ. 5, στήλη «Τα περίεργα της ζωής και της φύσεως» – «Αι Αγγλίδες Σουφραζέτες», φ. 345 (17 Μαΐου 1913), σ. 4, «Κατορθώματα Σωφραζετών», φ. 371, *Παράρτημα* (24 Ιουνίου 1913), σ. 3, «Σχολή γυναικών στην Αγγλία», και φ. 377 (9 Αυγούστου 1913), σ. 4, «Κατορθώματα Σωφραζετών».

¹⁰⁴¹ Βλ., ενδεικτικά, *Αλήθεια*, φ. 558 (1422) (4 Ιουλίου 1908), σ. 3, «Εφημερίς των Κυριών», όπου παρουσιάζονται τα περιεχόμενα «του τελευταίου τεύχους της “Εφημερίδος των Κυριών”, του θαυμασίου τούτου οργάνου της γυναικείας εν Ελλάδι κινήσεως και ζωής», *Σάλπιγξ*, φ. 349 (26 Οκτωβρίου 1891), σ. 4, «Αι γυναίκες και η εργασία», όπου μεταφέρονται απόψεις της Παρρέν για το θέμα της εργασίας των γυναικών, και φ. 351 (9 Νοεμβρίου 1891), σ. 8, «Πρέπει να εργάζονται αι γυναίκες διά να ευκολύνεται ο γάμος» με την υπογραφική «Ένας χωριάτης», στο οποίο έμμεσα σχολιάζονται οι απόψεις της αυτές.

¹⁰⁴² Βλ. σχετικώς με τη Λοϊζιάδα, Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα Έργα...*, ό.π. και για την Κ. Πασχαλίδου-Λεοντιάδου, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 302-303, επίσης, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός

Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Οι πρωτοπόρες αυτές γυναίκες που προέρχονταν από τον χώρο της εκπαίδευσης, με δημοσιεύματά τους στον Τύπο και με τα βιβλία τους επιχειρούσαν για πρώτη φορά να αρθρώσουν ουσιαστικό λόγο για τα δικαιώματα των γυναικών, πέρα από τις ετήσιες λογοδοσίες των διευθυντριών παρθεναγωγείων των πόλεων, που υπερθεμάτιζαν κυρίως το αγαθό της μόρφωσης για τα κορίτσια. Η Λοϊζιάς, μάλιστα, αλληλογραφούσε με την Παρρέν και συνεργαζόταν με την εφημερίδα της, ενώ είχε εγγράψει πολλές συνδρομήτριες κυρίως στη Λεμεσό και φρόντιζε για την είσπραξη των συνδρομών τους. Επίσης, η ίδια, με προτροπή της Παρρέν, ίδρυσε και κατήυθυε το γυναικείο σωματείο «Ομάς Ενώσεως των Ελληνίδων» στην πόλη της.¹⁰⁴³ Δίκαια, λοιπόν, αναδείχθηκε ως «η πρώτη γενομένη εργάτις της εν Κύπρω προόδου του γυναικείου φύλου», σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό της Παπαδοπούλου.¹⁰⁴⁴

Βαρύνοντας σημασίας υπήρξε και το γεγονός ότι, υπό την επίδραση των «νέων ιδεών», άρχισαν να ακούγονται και από προοδευτικούς άνδρες εκκλήσεις για χειραφέτηση και προαγωγή του γυναικείου φύλου στο νησί.¹⁰⁴⁵ Για παράδειγμα, ο Βρασίδης Αραούζος σημείωνε το 1899 στο κείμενό του με τίτλο «Η γυνή εν Κύπρω»:

λόγος...», σ. 527 και για την πρόσληψη από τη Λεοντιάδου φεμινιστικών απόψεων, το κείμενό της «Γυναικεία ζητήματα. Αγωγή και προορισμός της Ελληνίδος», *Ελευθερία* φ. 11 (22 Ιουλίου / 4 Αυγούστου 1906), σ. 1 και φ. 12 (29 Ιουλίου / 11 Αυγούστου 1906), σ. 1. Η ίδια είχε εξαγγείλει την έκδοση «γυναικείας επιθεωρήσεως», που μάλλον δεν πραγματοποιήθηκε. Βλ. «‘Αι Μούσαι’. Δεκαπενθήμερος επιθεωρήσις των Ελληνίδων εν Κύπρω. Υπό Καλλιόπης Λεοντιάδου, τελειοφοίτου της φιλολογίας», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 618 (13 Νοεμβρίου 1918), σ. 2 και, σχετικά, Σοφοκλέους, *Συμβολή...*, ό.π., τ. Δ΄, 1914-1931, μέρος Α΄, σ. 74.

¹⁰⁴³ Για τη σχέση της Λοϊζιάδος με την *Εφημερίδα των Κυριών*, βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η *Εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν (Μαρτυρίες για το γυναικείο ζήτημα στην Κύπρο)», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία*, τχ. 13 (Ανοιξη 2010), σ. 10-13 και τχ. 17 (Ανοιξη 2011), σ. 14-17 και του ίδιου, *Εν εναλίη Κύπρω έσσετ’ ασιόδς. Μελετήματα...*, ό.π., σ. 173-193 και Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα Έργα...*, ό.π., σ. 203.

¹⁰⁴⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Οι χαλκείς της Κύπρου. Πολυξένη Λοϊζιάς», *Εστιάδες*, τχ. 14, ό.π.. Για τις προοδευτικές για την εποχή απόψεις της Λοϊζιάδος όσον αφορά στη θέση της γυναίκας, βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα Έργα...*, ό.π., σ. 149-162 και Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η πρώτη υπέρμαχος των δικαιωμάτων των γυναικών στην Κύπρο. Πολυξένη Λοϊζιάς (1855-1942). Μία πολυσχιδής προσωπικότητα», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*, 23-1-2011, σ. 42.

¹⁰⁴⁵ Και στον ελληνικό χώρο πρωτοπόροι δημοσιογράφοι και διανοούμενοι, όπως ο Βλάσης Γαβριηλίδης, ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος, ο Ειρηναίος Ασώπιος και ο Κωστής Παλαμάς, υποστήριζαν τα δικαιώματα των γυναικών. Βλ., σχετικά, Δημήτρης Σταμέλος, *Πρωτοπόροι και ήρωες της ελληνικής δημοσιογραφίας: Βλάσης Γαβριηλίδης, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος-Ραμπαγάς*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1982, «Ειρηναίος Κ. Ασώπιος. Ακμές του βίου και του έργου του» και «Ειρηναίος Κ. Ασώπιος. Επτανησιακές καταβολές και σατιρικό πνεύμα», στο: Κασίνης, *Διασταυρώσεις...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 31-98 και 99-116, αντίστοιχα, και Ευσταθία Παπαγιαννοπούλου, *Το Ημερολόγιον των Κυριών του Ειρηναίου Ασώπιου: Συμβολή στο γυναικείο ζήτημα στα τέλη του 19ου αιώνα*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα 2015. Για τη συμπάθεια του Παλαμά προς το φεμινιστικό κίνημα, βλ., ενδεικτικά, Κωστή Παλαμά, «Ο μισογόνης που δεν χωρατεύει», «Γυναικεία δράσις» και «Η ιδέα της γυναικός» στον τόμο: *Άρθρα και χρονογραφήματα*, τ. Γ΄, φιλολογική επιμέλεια Κ. Γ. Κασίνης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2003, σ. 53-55, 293-295 και 385-387, αντίστοιχα, επίσης, W. [= Κ. Παλαμάς], «Το γυναικείον ζήτημα», *Εμπρός*, φ. 2194 (4 Ιουλίου 1920), σ. 2 και φ. 2195 (5 Ιουλίου 1920), σ. 2 και Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και*

[...] Οτανδήποτε γνώμην και αν έχη τις περί της χειραφετήσεως των γυναικών, είναι σήμερον αναμφισβήτητον, ότι το ωραίον φύλον κάμνει ολονέν μεγαλυτέρας προόδους εις το στάδιον της προς τον άνδρα εξισώσεως αυτού. Μετά μεγάλης ευχαριστήσεως βλέπομεν εις την Αυστραλίαν και τον Νέον Κόσμον κυρίας δημάρχους, προέδρους, βουλευτάς [...]. Δυστυχώς το ωραίον φύλον της Κύπρου στερείται της γλυκυτέρας των απολαύσεων του ανθρωπίνου βίου, των επιστημών και των γραμμάτων [...].¹⁰⁴⁶

Και ο Νικόλαος Καταλάνος, Ελλαδίτης εκπαιδευτικός και δημοσιογράφος, στο περιοδικό του *Ζήνων* (1906-1909)¹⁰⁴⁷ δεν δίστασε να αναδημοσιεύει πολύ προχωρημένα κείμενα για το γυναικείο ζήτημα εν γένει, πράγμα που ξενίζει, αν λάβει κανείς υπόψη την έντονη αντίδρασή του, μερικά χρόνια αργότερα, στις προγραμματικές δηλώσεις των *Εστιάδων*.¹⁰⁴⁸ Για παράδειγμα, παρουσίασε το τολμηρό για τους φεμινιστικούς προσανατολισμούς του κείμενο του Γερμανού Albert Kalthoff, τον οποίο θεωρούσε ως «μία των ισχυρών προσωπικοτήτων της Γερμανίας», όπου, ανάμεσα σε άλλα, γινόταν λόγος για «πλήρη χειραφέτηση» των γυναικών:

[...] Μη αφήσητε την κρίσιν σας περί του γυναικείου προβλήματος να διαταραχθή υπό της μωρολογίας εκείνων, οίτινες επενόησαν και διέδωσαν τον μύθον ότι η γυνή εν τη γυναικεία κινήσει επιθυμεί να μεταβάλη το γένος αυτής και να γένηται ανήρ ή τουλάχιστον ημιανήρ. Απαιτεί αύτη διά την ανθρωπίνην φύσιν αυτής ακριβώς ό,τι η νέα εποχή ανεγνώρισεν ότι είναι αναπαλλοτρίωτον δικαίωμα της ανθρωπότητος· η ελευθέρα ανάπτυξις της προσωπικότητος αυτής, πλήρης χειραφέτησις και ευθύνη, το δικαίωμα του μετέχειν παντός, δι' ου ο ανθρωπίνος βίος ανυψούται και εξευγενίζεται [...]. Εάν το ήμισυ του ανθρωπίνου γένους είναι ωσαύτως ανθρώπινα όντα, δύνανται οι άνδρες ν' απαιτώσι ίνα ώσιν οι μόνοι αντιπρόσωποί των εν τη πολιτική κοινότητι; [...].¹⁰⁴⁹

καφεενία της Αθήνας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 1991, σ. 81.

¹⁰⁴⁶ Βλ. Βρασιδάς Αραούζος, «Η γυνή εν Κύπρω», *Αλήθεια*, φ. 87 (952) (3 Ιουνίου 1899), σ. 2, στήλη «Κοινωνικά ζητήματα». Ο Β. Αραούζος υπήρξε καθηγητής Γαλλικών στο Ημιγυμνάσιο Πάφου. Βλ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα...*, ό.π., σ. 146.

¹⁰⁴⁷ Για το περιοδικό *Ζήνων*, βλ. Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά...*, ό.π., σ. 16-18 και του ίδιου, *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958)*..., ό.π., σ. 145-149. Για τον Ν. Καταλάνο, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 231-232.

¹⁰⁴⁸ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 453-455.

¹⁰⁴⁹ Βλ. *Ζήνων*, έτος Γ', τχ. Γ' (15 Φεβρουαρίου 1908), σ. 91-94, «Πώς αι γυναίκες προσθέτουσιν εις την αξίαν του βίου. Ωραία συνηγορία Γερμανού υπέρ της ελευθερίας των». Βλ., επίσης, «Η γυνή και ο πολιτισμός, υπό James Samuelson», *Ζήνων*, έτος Α', τχ. Γ' (30 Μαΐου 1906), σ. 294- 299 και τχ. ΙΑ' (15

Επίσης, ο λόγιος γιατρός της Λάρνακας Νεοκλής Κυριαζής, με τον οποίο η Παπαδοπούλου διατηρούσε φιλικές σχέσεις, το 1912 προέτρεπε τις γυναίκες της Κύπρου να μιμηθούν τη γυναικεία δράση των Αθηνών και να δραστηριοποιηθούν και σε άλλους τομείς, πέρα από τη φιλανθρωπία, διαπιστώνοντας ότι: «Είναι λυπηρόν αλλ' αληθές συγχρόνως. Αι κυρίαί παρ' ημίν κάθηνται αδρανούσαι [...]».¹⁰⁵⁰

Τέτοιου είδους κείμενα φιλοπρόοδων ανδρών αλλά και γυναικών έδωσαν σοβαρή ώθηση στην Παπαδοπούλου, ώστε να αρχίσει να υλοποιεί τα «φεμινιστικά» της όνειρα, παράλληλα με τη μαρτυρημένα άθλια θέση των ομοφύλων της, όπως τη βίωνε σε χωριά και σε αστικά κέντρα του νησιού. Η επαφή της από τα χρόνια που σπούδαζε στο Αρσάκειο Αθηνών με το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα και με τον αγώνα των γυναικείων συλλόγων για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας δημιούργησαν μέσα της έντονη την επιθυμία για σύσταση και στον τόπο της ενός παρόμοιας στοχοθεσίας κινήματος και ενός εντύπου όπως η *Εφημερίς των Κυριών*, τα οποία θα άνοιγαν νέους ορίζοντες στην Κυπρία γυναίκα.

Έτσι, παρά το φορτωμένο ημερήσιο πρόγραμμα που είχε αρχικά ως δασκάλα και στη συνέχεια ως υποδιευθύντρια στο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου, και ανεξάρτητα από την ενεργό δράση της στον «Φιλόπτωχο Σύλλογο» της πόλης, όπου κατείχε τη θέση της αντιπροέδρου,¹⁰⁵¹ προχώρησε –σχεδόν μόνη– στο μεγαλεπήβολο, επίμοχθο όσο και παρακινδυνευμένο εγχείρημα της έκδοσης της πρώτης γυναικείας εφημερίδας στο νησί. Η έκδοση εντύπων και η άσκηση της δημοσιογραφίας την εποχή αυτή στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο δεν ήταν εύκολο εγχείρημα. Πέρα από το οικονομικό κόστος που συνεπαγόταν, προϋπέθετε και την εξασφάλιση άδειας από τον Ύπατο Αρμοστή, ο οποίος ασκούσε αυστηρή λογοκρισία.¹⁰⁵² Αυτές οι δυσκολίες, όμως, δεν πτόησαν την Παπαδοπούλου, η οποία θεωρούσε επιβεβλημένη την έκδοση της εφημερίδας της.

Ιουνίου 1906), σ. 330-335, όπου γίνεται λόγος για τις ανισότητες που βιώνει η γυναίκα και οι οποίες είναι αποτέλεσμα «της φιλαντίας του ανδρός», ενώ υπάρχει εκτενής αναφορά στο θέμα «των λιμοκτονικών μισθών ως προς τας γυναίκας», υπογραμμίζεται «η αύξουσα αποδοκιμασία κατά του αποκλεισμού των γυναικών» σε όλο «τον πολιτισμένον κόσμον», ενώ δίνεται και η πληροφορία ότι σε μία Πολιτεία των Η.Π.Α., το Wyoming, «υπάρχει δικαίωμα ψήφου εις τας γυναίκας».

¹⁰⁵⁰ Βλ. Ν. Κυριαζής, «Ανάγκη γυναικείας δράσεως», *Ελευθερία*, φ. 309 (7/20 Απριλίου 1912), σ. 1. Για την αλληλογραφία μεταξύ Παπαδοπούλου και Κυριαζή και την αμοιβαία μεταξύ τους εκτίμηση, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 92, 94, 103, και για τον Ν. Κυριαζή, βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης, «Νεοκλής Κυριαζής (1877-1956)», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τχ. 46 (1982) [Λευκωσία 1982], σ. 1-69.

¹⁰⁵¹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 462-463.

¹⁰⁵² Κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας υπήρξαν έντοπα τα οποία είχαν κυκλοφορήσει έχοντας λευκές ολόκληρες σελίδες, αφού αποκόπτονταν τα επιλήψιμα για την αγγλική διοίκηση κείμενά τους και οι εκδότες ή διευθυντές τους είχαν εξαναγκασθεί να πληρώσουν μεγάλα χρηματικά ποσά ως πρόστιμο.

Οι *Εστιάδες* εξαγγέλθηκαν από τις κυριότερες κυπριακές εφημερίδες της εποχής, οι οποίες εκδηλώθηκαν μάλλον ευνοϊκά απέναντι σε αυτή την πρωτοφανή για τα δεδομένα της Κύπρου εκδοτική προσπάθεια. Για παράδειγμα, στην εφημερίδα *Νέον Έθνος* της Λάρνακας δημοσιεύθηκε η ακόλουθη «αγγελία», η οποία ενσωματώνει και σχετική επιστολή της Παπαδοπούλου:

Η ευπαίδευτος δεσποινίς Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, διδάσκαλος εν τω Παρθεναγωγείω Βαρωσίων, αναγγέλλει ημίν, ότι από της 15ης παρόντος μηνός υπό τον τίτλον «Εστιάδες» άρχεται εκδιδόμενη υπό την διεύθυνσιν αυτής φιλολογική-κοινωνιολογική εφημερίς των κυριών, της οποίας σκοπός είναι η δημιουργία ευρέως πνευματικού κύκλου γυναικείας ανωτέρας δράσεως. «Η Ελληνίς εν Κύπρω», παρατηρεί η επιστέλλουσα, «μολονότι κριτική [sic] και ευπαίδευτος, μένει σχεδόν αμέτοχος του μεγάλου πνευματικού αγώνος, εις τον οποίον μετά θαυμαστής καρτερίας και θάρρους αποδίδονται ήδη οι εν τη ελευθέρα Ελλάδι αδελφαί και επί μακρόν χρόνον στερεί διά της δειλής σιωπής της εαυτήν και τας ομοφύλους τής ευεργετικής εκδηλώσεως της θελήσεως και της ενεργείας της σκέψεως. Αι “Εστιάδες” φιλοδοξούσι να άρωσι την έλλειψιν ταύτην και να καταστήσωσι το πρώτον εν Κύπρω γυναικείον δημοσιογραφικόν όργανον εντευκτήριον όλων των ευπαιδευτών και λογίων Ελληνίδων, μετά προθυμίας και στοργής περιβάλλουσαι τα πρώτα παρ’ ημίν φιλολογικά βήματα». Μετά χαράς ειλικρινούς θα ίδωμεν την έκδοσιν και ευδοκίμησιν των «Εστιάδων», υφ’ ο πρόγραμμα χαράσσει η δ[εσποινί]ς Παπαδοπούλου, διότι και ημών πόθος είναι να ίδωμεν τον μεμορφωμένον γυναικείον κόσμον της νήσου χειραγωγούντα τας ομοφύλους του εις πνευματικήν ανάπτυξιν και δράσιν ανάλογον της λοιπής προόδου.¹⁰⁵³

Από την αγγελία αυτή αξίζει να προσεχθούν η σύνδεση της εφημερίδας με το ελληνικό και διεθνές γυναικείο κίνημα («τον μεγάλον πνευματικόν αγώνα, εις τον οποίον μετά θαυμαστής καρτερίας και θάρρους αποδίδονται ήδη οι εν τη ελευθέρα Ελλάδι αδελφαί», ενώ σε άλλη αγγελία γίνεται αναφορά στην «απανταχού πολυσχιδή γυναικείαν δράσιν και κίνησιν»), οι λέξεις «αδελφαί» και «ομοφύλους», οι οποίες παραπέμπουν στην προσπάθεια για διαμόρφωση μιας γυναικείας συλλογικότητας, αλλά

Για παράδειγμα, το 1917 ανεστάλη για έξι μήνες η έκδοση της εφημερίδας *Κυπριακός Φύλαξ* του Λούη Λοΐζου Τσακκιστού «δι’ επιλήψιμα άρθρα» και ο εκδότης καταδικάστηκε σε πρόστιμο 25 χιλιάδων λιρών. Βλ. *Αλήθεια*, φ. 1089 (1911) (1 Δεκεμβρίου 1917), σ. 3, στήλη «Εκ Λευκωσίας» – «Διάφορα».

¹⁰⁵³ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1043 (9/22 Νοεμβρίου 1913), σ. 3, στήλη «Διάφορα».

και ο προσδιορισμός του αναγνωστικού κοινού του εντύπου, που είναι οι μορφωμένες γυναίκες της Κύπρου («εντευκτήριον όλων των ευπαιδευτών και λογίων Ελληνίδων»).

Αγγελίες, αυτούσιες ή επεξεργασμένες, με συστάσεις για την υπό έκδοση εφημερίδα (κάποιες λανθασμένα θεωρούν ότι πρόκειται για περιοδικό), στις οποίες αναφέρεται το είδος και οι προθέσεις της, συναντώνται και σε άλλα έντυπα.¹⁰⁵⁴

Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, κατά την οποία αποφάσισε να εκδώσει την εφημερίδα της η Παπαδοπούλου, στο τέλος των Βαλκανικών και στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπαγόρευε την αναγκαστική σύνδεση του εντύπου με τον κυρίαρχο τότε εθνικισμό, αφού ο εθνικιστικός λόγος προσέδιδε κύρος σε κάθε δραστηριότητα εκείνη την εποχή. Ήταν, άλλωστε, ο μόνος τρόπος για να μπορέσει το νέο έντυπο να διατηρηθεί και να εκφράσει τις απόψεις και τις διεκδικήσεις του. Έτσι, δεν μας ξενίζει το γεγονός ότι κάποιες σελίδες των *Εστιάδων* ήταν αφιερωμένες σε εθνικά-πατριωτικά θέματα. Από τα 36 κύρια πρωτοσέλιδα άρθρα της εφημερίδας, γραμμένα πάντα από την Παπαδοπούλου, τα οκτώ αναφέρονται σε εθνικά θέματα.¹⁰⁵⁵ Επίσης, οι σχετικές αναφορές και τα σημειώματά της φανερώνουν το ενδιαφέρον της για τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής της τόσο στον διεθνή χώρο όσον και τα σχετικά με τις περιπέτειες του ελληνισμού.¹⁰⁵⁶ Η ίδια συνέδεε συχνά τα

---

¹⁰⁵⁴ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 995 (1878) (15 Νοεμβρίου 1913), σ. 3, στήλη «Βιβλία και περιοδικά. Γυναικείον περιοδικόν εν Αμμοχώστω [*Εστιάδες*]», όπου, ανάμεσα σε άλλα, σημειώνεται ότι «το εν λόγω περιοδικόν θα αποβλέψη εις την πνευματικήν ανάπτυξιν των Ελληνίδων της Κύπρου παρακολουθούν την απανταχού πολυσχιδή γυναικείαν δράσιν και κίνησιν» και φ. 996 (1879) (22 Νοεμβρίου 1913), σ. 2, «Περσεφόνης Παπαδοπούλου, “Εστιάδες”». Επίσης, *Ένωσις*, φ. 1464 (9/22 Νοεμβρίου 1913), σ. 3, «Εστιάδες»: «Τοιούτον τίτλον θα φέρει το περιοδικόν, όπερ οσονούπω θα ίδη το φως εκδιδόμενον υπό της εν Βαρωσίους ευπαιδευτού δεσποινίδος Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, υποδιευθυντριάς του αυτόθι Παρθεναγωγείου. Το περιοδικόν “Εστιάδες” έσεται στάδιον, εν ω αι εν Κύπρω Ελληνίδες διά πρώτην φοράν θα επιδοθώσι εις πνευματικόν αγώνα, αίροντα τον νουν και την διάνοιαν αυτών εις σφαίρας αιθερίου και υψηλής. Εγκαρδίως συγχαιρόντες τη ελλογίμω δεσποινίδι Περσεφόνη, ευχόμεθα αυτή ενθέρμως επίδοσιν και προαγωγήν εις το υψηλόν και ευγενές δημοσιογραφικόν στάδιον», *Ηχώ της Κύπρου*, φ. 45 (9 Νοεμβρίου 1913), σ. 3, «Εστιάδες», όπου σημειώνεται ότι «Ητο πραγματικός καιρός να δοθή μία ώθησις εις τας Ελληνίδας της Κύπρου προς δράσιν και κίνησιν ανταξίαν του ονόματος της Ελληνίδος, η οποία πάντοτε διαεκριθη διά τους πνευματικούς της αγώνας», *Ελευθερία*, φ. 393 (16/29 Νοεμβρίου 1913), σ. 3, στήλη «Κοινωνικά», όπου επισημαίνεται ότι «Τρέφομεν την πεποιθήσιν ότι το γυναικείον τούτο περιοδικόν υπό την πεφωτισμένην διεύθυνσίν του, θα παράσχη σημαντικάς ωφελείας εις τον παρ’ ημίν γυναικείον κόσμον, διό και πρέπει να τύχη ενθέρμου υποστηρίξεως» και *Πατρίς*, φ. 315 (27 Νοεμβρίου 1913), σ. 2, «Νέον περιοδικόν».

¹⁰⁵⁵ Βλ., ενδεικτικά, τα εξής κύρια άρθρα των *Εστιάδων*: Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το αίμα των», *Εστιάδες*, τχ. 2, ό.π., «Παλιός χρόνος και νέαι ελπίδες», *Εστιάδες*, τχ. 4, ό.π., «Υπό τας δάφνας», τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 1, «Ο τάφος του Παλαιολόγου», τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 1, «Η γλώσσα της σημαίας», τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 1, «Ο νέος κατακτητής», τχ. 25, ό.π., «Εις τους αγώνας», τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 1 και «Επί τη επετείω της εθν[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς και δόξα», τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 1.

¹⁰⁵⁶ Βλ., ενδεικτικά, Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η ανάστασις της Κρήτης», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3, της ίδιας, «Αι Ηπειρώτιδες», τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2, «Εθνικά ακρωτηριάσεις», τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3, «Εθνικοί πανηγυρισμοί [για την κατάληψη του Μπιζανίου]», τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 3, «Η μορφή της σημαίας», τχ. 10 (1-11 Απριλίου 1914), σ. 1-2 και στο ίδιο τεύχος «Οι αγώνες της αυτονόμου Ηπείρου», «Η στραταρχική

εθνικά ιδανικά με τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, υποστηρίζοντας ότι «από της πεπολιτισμένης, της ηθικώς και διανοητικώς προηγμένης Ελληνίδος, όχι της οπισθοδρομικής, όχι της συντηρητικής, αναμένεται η ευρωστία της φυλής και η εκπλάτυνσις των εθνικών ιδεωδών».¹⁰⁵⁷ Διαμορφώνεται, δηλαδή, αυτή η πρώτη μορφή φεμινισμού στην Κύπρο, τον οποίο εκπροσωπούσαν οι *Εστιάδες*, σε συνάρτηση και όχι σε αντιπαράθεση με το πνεύμα του εθνικισμού.¹⁰⁵⁸ Είναι, όμως, βέβαιο ότι η ιστορική στιγμή δεν ήταν η προσφορότερη για την εμφάνιση ενός τέτοιου εντύπου.

Οι προγραμματικές δηλώσεις και ο χαρακτήρας των *Εστιάδων*

Οι στόχοι της εφημερίδας ήταν εμφανείς ήδη από το πρώτο τεύχος, όπου δημοσιεύθηκαν και οι προγραμματικές της δηλώσεις¹⁰⁵⁹ κάτω από τον τίτλο «Σκοπός – Πρόλογος», και οι οποίες ξεχωρίζουν το έντυπο αυτό από άλλα σύγχρονα ή προγενέστερά του γυναικεία έντυπα. Η νεαρή τότε Παπαδοπούλου απευθυνόταν στην Ελληνίδα με όραμα μεγαλεπήβολο και «επαναστατικό»:

[...] αι «*Εστιάδες*» θέλουσι βαδίσει ευέλπιδες προς τον σκοπόν των: Να επισκοπήσωσι την διά των αιώνων εξέλιξιν του γυναικείου ζητήματος, τας βάσεις και τας αρχάς, αφ' ων ωρμήθησαν οι κατά καιρούς νομολόγοι προς παγίωσιν των ανελευθέρων θεσμών, αφ' ων εξητήθη επικινδύνως η κοινωνική της γυναικός αποκατάστασις, τας εσφαλμένας η μη θεωρίας, εφ' ων εστηρίχθη η αγωγή της και να καταστήση αυτήν μέτοχον και κοινωνόν του αθανάτου Ελληνικού πνεύματος [...] αι «*Εστιάδες*» ονειροπολούσι την δημιουργίαν ενός ανωτέρου πνευματικού κύκλου γυναικείας δράσεως και σκέψεως και αλληλεγγύης και φιλοδοξούσι να ενισχύσωσι τα

ράβδος. Ο στρατός προς τον βασιλέα του», τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 3, «Ο Ελληνισμός εν τη Μ. Ασία. Βανδαλισμοί, σφαγαί και δηώσεις», τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 3, «Διάφορα. Η κατάσταση εν τη Μ. Ασία», τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 3, και, επίσης, τις στήλες που εμφανίζονταν στην εφημερίδα της με τους τίτλους «Πολιτικόν δεκαπενθήμερον» και «Εκ του θεάτρου του πολέμου», τχ. 1 (15-28 Νοεμβρίου 1913), σ. 3 και τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 3, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 3, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3 και τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 3, αντίστοιχα.

¹⁰⁵⁷ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Γυναικείος ηρωισμός», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 1 και της ίδιας, «Ο πόλεμος», τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 1, αντίστοιχα.

¹⁰⁵⁸ Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, όπως και στην Ευρώπη και στην Αμερική, είχε υποτονική παρουσία στη διάρκεια των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ενώ αναζωογονήθηκε με γρήγορο ρυθμό με τη λήξη της πολεμικής περιόδου, ανασυγκροτώντας τις δυνάμεις του και ανανεώνοντας την προβληματική του. Βλ. Jill Liddington – Jill Norris, «*One Hand Tied behind Us*»: *The Rise of the Women's Suffrage Movement*, Virago, Λονδίνο 1978, σ. 252.

¹⁰⁵⁹ Για τις προγραμματικές δηλώσεις των περιοδικών και τον ρόλο τους, βλ. Χ. Α. Καράογλου, «Προγραμματικές δηλώσεις περιοδικών (Πρώτες σκέψεις και εννιά δείγματα)», *Το Δέντρο*, τχ. 30 (Μάρτιος-Απρίλιος 1987), σ. 23-34.

πρώτα ευέλπιδα φιλολογικά βήματα και ν' ανοίξωσι μετά προθυμίας και στοργής φιλοξένους τας στήλας των εις ελεύθερον βήμα συζητήσεως και κρίσεως και αυτενεργείας.[...]

Διατυπώνεται ευθαρσώς ότι επίκεντρο του ενδιαφέροντος της εφημερίδας ήταν η γυναίκα και η διεκδίκηση των βασικών δικαιωμάτων της. Άλλωστε, σε άλλο σημείο γινόταν αναφορά στους «βαθείς δημοσιολόγους και αληθείς κοινωνιστάς», οι οποίοι στρέφονται επισταμένα στην εξέταση «της πραγματικής, της επισήμου θέσεως της γυναικός» στην κοινωνία. Οι προγραμματικές αυτές δηλώσεις συνιστούν ένα φιλόδοξο πρόγραμμα με τους εξής στόχους ή άξονες αναφοράς: την επισκόπηση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας ανά τους αιώνες, την εξέταση των διαφόρων ανελεύθερων νόμων και θεσμών με τους οποίους η ανδροκεντρική κοινωνία περιόρισε την αυτενέργεια και τη δράση της, τη μελέτη των θεωριών –λανθασμένων ή όχι–, πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η αγωγή της, και την ενθάρρυνση της κριτικής σκέψης και της διαδικασίας της συγγραφής. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εδώ έχουμε μια προδρομική στοχοθεσία που αφορά στη σύγχρονη επιστήμη των Γυναικείων Σπουδών.¹⁰⁶⁰

Η Παπαδοπούλου μέσω της εφημερίδας της στόχευε στη διαμόρφωση συνείδησης του φύλου και μιας γυναικείας συλλογικότητας, και, παράλληλα, ήθελε να ενθαρρύνει τις γυναίκες του νησιού να αποκτήσουν το αγαθό της μόρφωσης, και ειδικότερα το «αθάνατον Ελληνικόν πνεύμα» και να καλλιεργήσουν την κρίση και την αυτενέργειά τους, τα οποία θα μπορούσαν να τις οδηγήσουν σε συγκεκριμένες διεκδικήσεις. Απευθυνόταν, κυρίως, στις μορφωμένες, που ήταν σε θέση να λάβουν τα μηνύματά της, και επιθυμούσε να μεταβάλει τον τρόπο σκέψης και δράσης τους, επεδίωκε, δηλαδή, να διαδραματίσει έναν ρόλο κοινωνικού αναμορφωτή και ιδεολόγου αγωνιστή.¹⁰⁶¹ Είναι ενδεικτικό το ακόλουθο απόσπασμα από τον «Σκοπό – Πρόλογο», που είναι γραμμένος με λυρισμό και αυτοαναφορικότητα, καθώς κάνει λόγο για

---

¹⁰⁶⁰ Η επιστήμη των Γυναικείων Σπουδών, η οποία συμπληρώνει ήδη μια εξαιρετικά πλούσια σε αναζητήσεις και μεθοδολογικές ανακατατάξεις τριακονταετία, είναι μια ιδεολογική αντιπαράθεση του γυναικείου φύλου στην πατριαρχική σκέψη, ιδεολογία και επιστημονική έρευνα, και έχει σκοπό να μελετήσει σφαιρικά την καταπίεση της γυναίκας, να ερευνήσει και να εντοπίσει τους λόγους που οδήγησαν στη «γυναικεία κατωτερότητα» και ταυτόχρονα να καλλιεργήσει τη γυναικεία συνείδηση, φέρνοντας στην επιφάνεια την κρυμμένη ιστορία των γυναικών. Βλ. Μαίρη Α. Πύργου, *Μητριαρχία Πατριαρχία...*, Τυπογραφείο «Πρόοδος», Λευκωσία 1988, σ. 163.

¹⁰⁶¹ Το ίδιο και η Κ. Παρρέν πίστευε στην «ειδική αποστολή» της, περήφανη που εισήγαγε στην Ελλάδα τις φεμινιστικές ιδέες: «Είμεθα απόστολοι μιας και της αυτής μεγάλης ιδέας [...]» και «Και εγώ είμαι απόστολος και υπέρμαχος της χειραφετήσεως [...]». Βλ. [Καλλιρρόη Παρρέν], «Απ' Αθηνών εις Σικάγον. Ημερολόγιον Ελληνίδος ταξιδιώτιδος», *Εφημερίς των Κυριών*, Η'374 (20 Νοεμβρίου 1894), σ. 5 και «Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, Γ'443 (12 Μαΐου 1896), σ. 1-2, αντίστοιχα.

«εξαιρετικάς τινας και επιλέκτους υπάρξεις» οι οποίες «αποσπώμεναι εκάστοτε του βομβούντος εσμού των συνήθων απασχολήσεων της ζωής [...] πλήρεις καρτερίας και θάρρους [...] απτόητοι προ των κινδύνων και των μεγάλων κοινωνικών αναστατώσεων, τας οποίας διεθνώς δημιουργεί η προς τα πρόσω ολονέν εκπολιτιστική πορεία των ατόμων, αποκαθαίροντες και ανυψούντες το πνεύμα υπέρ τας γραώδεις προλήψεις, υψώθησαν σθεναροί και αθάνατοι σκορπίζοντες ανά μέσον των παρερχομένων και γενομένων γενεών τα φωτεινά πορίσματα της θερμουργού και ευεργετικής αυτών δράσεως και της συνετής και εσκεμμένης αυτών ενεργείας. [...] κατοπτεύοντες την μεγάλην και σκολιάν ατραπόν, την οποίαν αποκαρτερούντα παρακάμπτουσι τα μέτρια και ασθενή πνεύματα, θα αισθανώμεθα ότι παραμένουσι πιστοί και σταθεροί ιεραπόστολοι και αυστηροί θεματοφύλακες και μυστικισταί οι μεγάλοι αγωνισταί της ΙΔΕΑΣ».

Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο η Παπαδοπούλου αποτόλμησε την έκδοση της εφημερίδας της, η οποία από το πρώτο ήδη τεύχος καταδίκασε τον εγκλεισμό της γυναίκας «εν τω οίκω», όπου «εντός περιορισμένου και νωθρού περιβάλλοντος, με κλειστούς τους οφθαλμούς προς τας μεγάλας της ζωής αληθείας, η προς δράσιν οργώσα ψυχή της έζησεν εν πλήρει μονώσει εντός του ψευδούς και τεχνητού αυτού ορίζοντος [...]». Έσπευδε, βέβαια, να διευκρινίσει ότι δεν απέρριπτε γενικώς την οικογενειακή ζωή παρά μόνο όταν αυτή ήταν καταπιεστική για τη γυναίκα και αποτελούσε ένα σύνολο «αποσυντεθειμένων θεσμών».

Από το πρώτο τεύχος των *Εστιάδων* ήταν σαφής και η μομφή εναντίον των ανδρών, οι οποίοι θεωρούνται ως οι «επιδεινωταί της ηθικής καταπτώσεως» της γυναίκας, οι οποίοι συνετέλεσαν «εις τον θυμικόν της μαρασμόν και τον πνευματικόν αποκλεισμόν της». Ταυτόχρονα, καταδικάζονταν οι «παράλογοι κοινωνικοί δογματισμοί», οι οποίοι τη μετέτρεψαν «εις ειλωτίδα καλοκάγαθον, αλλ' ουχί εις εργάτιδα της βαθείας σκέψεως και του πραγματικού ανθρωπισμού». ¹⁰⁶² Και σε επόμενα τεύχη η Παπαδοπούλου δεν θα διστάσει να αναφερθεί σε «όλον εκείνον τον ανδρικόν εγωισμόν», ο οποίος κρατούσε σε «δουλικήν επιτήρησιν» και άφηνε να μαραίνονται άχρηστες οι ωραιότερες ψυχικές δυνάμεις της γυναίκας, σημειώνοντας ότι «[...] δεν εξηγείται όμως η εγωιστική και επί αιώνας ανάληγτος προς αυτήν συμπεριφορά [...]». Προσδιόριζε, λοιπόν, τους άνδρες ως ανταγωνιστική ομάδα και παράλληλα εξέφραζε την πεποίθηση ότι πλέον «μεταστρέφεται το πνεύμα της δούλης»

---

¹⁰⁶² Βλ. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ. 1, ό.π.

και η πρώην «περίτρομος γυνή» «μετέρχεται έργον Νεμέσεως εις τους περί αυτήν αδικούντας».¹⁰⁶³ Η φρασεολογία της, καυστική και τολμηρή για την εποχή, όπως ο χαρακτηρισμός της γυναίκας ως «ειλώτιδος καλοκαγάθου» και των ανδρών ως «επιδεινωτών της ηθικής της καταπτώσεως» και οι απροκάλυπτες αναφορές της στον «ανδρικόν εγωισμόν» ήταν αναμενόμενο ότι θα προκαλούσαν έντονα το ανδροκρατούμενο κατεστημένο της εποχής.

Ένας άλλος στόχος της εφημερίδας ήταν να ωθήσει τη γυναίκα σε αγώνα για κατάκτηση νέων σταδίων, μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής, στον τομέα όχι μόνο της φιλανθρωπίας αλλά και της Τέχνης, της επιστήμης και της διανοήσης, χώρους που τα πρώτα γυναικεία περιοδικά θεωρούσαν άβατους για τη γυναίκα. Δινόταν έμφαση, μάλιστα, στο γεγονός ότι αρκετές γυναίκες είχαν εισέλθει σε γυμνάσια και πανεπιστήμια, αφού κατόρθωσαν «να υπερνικήσωσι τας ανδρικός αντιστάσεις».¹⁰⁶⁴

Η Παπαδοπούλου προωθούσε έναν πρωτοποριακό για την Κύπρο φεμινισμό, ο οποίος διεκδικούσε την ισότιμη αντιμετώπιση των δύο φύλων. Σε κάποιες περιπτώσεις υιοθετούσε το δόγμα της ισότητας στη διαφορά: η γυναίκα είναι ίση με τον άνδρα και ταυτόχρονα διαφορετική,¹⁰⁶⁵ ενώ άλλοτε προσπαθούσε να απεγκλωβισθεί από το δόγμα αυτό, υπερβαίνοντας τα στερεότυπα της γυναικείας «φύσης», και υπογραμμίζοντας την ανάγκη ισοτιμίας της γυναίκας ως ανθρώπινου όντος σε κάθε έκφανση της ζωής. Έδινε ιδιαίτερη σημασία στο δικαίωμα της γυναίκας στη μόρφωση και στην προσωπική ολοκλήρωση, στην εργασία και στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής της. Παράλληλα, υπερθεμάτιζε την αναγκαιότητα μιας συλλογικής παρέμβασης των γυναικών και έθετε το ζήτημα της αυτοχειραφέτησης. Για πρώτη φορά, λοιπόν, εισαγόταν στην Κύπρο ένας «έλλογος» φεμινισμός,¹⁰⁶⁶ του οποίου ο ρόλος είχε αδικαιολόγητα παρεξηγηθεί, σύμφωνα με την ίδια, αν και μπορούσε να αποβεί «σωτηριώδης και επωφελέστατος» για την ανθρωπότητα:

---

¹⁰⁶³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Οι αρχαίοι τραγικοί πλάσσοντες τας ηρωίδας των», *Εστιάδες*, τχ. 13, *ό.π.*

¹⁰⁶⁴ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι γερμαν[ίδα] φοιτήτρια», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 4 και της ίδιας, «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα», *Εστιάδες*, τχ. 27, *ό.π.*

¹⁰⁶⁵ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 4: «Η γυνή ήτις εξανδρίζεται, διά ν' αποδείξη την ισότητά της με τον άνδρα, αποτυγχάνει εντελώς του σκοπού της αποδεικνύουσα ότι δεν πιστεύει εαυτήν ίσην με αυτόν μένουσα γυνή. Ίνα αποδείξη την ισότητα ταύτην, οφείλει να μένη γυνή και ν' αποδεικνύη την αξίαν της χρησιμοποιούσα αυτήν προς όφελος όλων».

¹⁰⁶⁶ Για την έννοια του όρου φεμινισμός, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίνη*. Φεμινιστικό περιοδικό, τχ. 6 (1993), σ. 31-54.

[...] Ο φεμινισμός, ο αληθής, ο έλλογος φεμινισμός, όστις θεωρείται επινόημα και κατασκευάσμα των νεωτέρων χρόνων και του οποίου πολλοί παρεξήγησαν τον σωτηριώδη και επωφελέστατον διά την ανθρωπότητα σκοπόν, αποβλέποντες εις τα υπερεξημμένα και βίαια μέτρα, τα οποία μετήλθον προς επικράτησιν αυτού ανισόρροποι τινές οπαδοί του, έσχε την πρώτην αυτού αφετηρίαν και εμφάνισιν εν αυτή τη αρχή της ανθρωπότητας, [όπου] υπήρξεν εν τη πρωτογόνω εκείνη και περιπετειώδη ζωή ή μάλλον χειράφετος και ελευθέρα γυνή. [...]¹⁰⁶⁷

Η Παπαδοπούλου θεωρούσε ότι «η χειραφέτησις της γυναικός είναι στοιχείον ηθικής και ειρήνης, δι' ου η ανθρωπότης βαδίζει προς την πρόοδον και την παγκόσμιον ευτυχίαν».¹⁰⁶⁸ Εξέφραζε, δηλαδή, τη βασική άποψη του πρωτοφεμινιστικού ρεύματος, ότι η χειραφέτηση της γυναίκας ήταν προϋπόθεση για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Διατύπωσε, ακόμη, αρκετά πρώιμα την άποψη ότι οι ίδιες οι κοινωνικές ανάγκες επέβαλλαν την απελευθέρωση των γυναικών από την ανδρική κηδεμονία, γιατί: «[...] σήμεραν το γυναικείον ζήτημα είναι ζήτημα προ πάντων ανάγκης· ανάγκης ατομικής, κοινωνικής, εθνικής».¹⁰⁶⁹

Ωστόσο, προσπάθησε να κρατήσει αποστάσεις από τις ακρότητες της ξένης γυναικείας κίνησης, και ιδιαίτερα από τις σουφραζέτες. Ζητούσε, πρώτιστα, πνευματική και κοινωνική χειραφέτηση της γυναίκας, όπως το επιτάσσουν η ηθική και η πρόοδος, και τοποθετούσε σε δεύτερη μοίρα το θέμα της πολιτικής χειραφέτησής της, χωρίς όμως να το αγνοεί. Κάποιες φορές, μάλιστα, κυρίως για λόγους τακτικής, ένιωθε την ανάγκη να διαβεβαιώσει μέσα από τις στήλες της εφημερίδας της ότι ο φεμινισμός που επαγγέλλονταν οι *Εστιάδες* ήταν μακριά από διεκδικήσεις πολιτικής ισότητας.

Το γεγονός, όμως, ότι ήδη από το πρώτο τεύχος έμμεσα είχε θίξει το θέμα της ψήφου των γυναικών, σημειώνοντας ότι «πεπολιτισμένα και λόγια έθνη προ πολλού καταλιπόντα την αγρίαν ζωήν του νομάδος φονεύουσιν ακόμη και σήμεραν διά της αφροντησίας και ακηδίας των την ηθικήν και πολιτικήν υπόστασιν της γυναικός»¹⁰⁷⁰ ήταν ένα τόλμημα, αν αναλογισθεί κανείς τα κυπριακά και διεθνή δεδομένα στο θέμα αυτό. Κανείς δεν είχε ζητήσει μέχρι τότε στην Κύπρο το δικαίωμα της ψήφου για τις

¹⁰⁶⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ. 1, ό.π. Οι απόψεις της περί μητριαρχίας και ότι τότε έζησε η «μάλλον χειράφετος και ελευθέρα γυνή» απηχούν τις ανθρωπολογικές προτάσεις των Johann Jakob Bachofen Lewis και Henry Morgan, και ιδιαίτερα το βιβλίο του πρώτου *Η Μητριαρχία* (1861).

¹⁰⁶⁸ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 18, ό.π.

¹⁰⁶⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκέψεις επί της ανατροφής της γυναικός...», *Εστιάδες*, τχ. 30, ό.π.,

¹⁰⁷⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ. 1, ό.π.

γυναίκες, ούτε οι ίδιοι οι γυναικείοι σύλλογοι. Αλλά και στην Ελλάδα και διεθνώς το φεμινιστικό κίνημα παρουσιαζόταν διχασμένο ως προς το ζήτημα της γυναικείας ψήφου ακόμη και κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.¹⁰⁷¹

Ο φεμινισμός που πρότεινε η Παπαδοπούλου θυμίζει την ελληνική εκδοχή της χειραφέτησης, όπως την επεξεργάστηκε στην *Εφημερίδα των Κυριών* και την εξέφρασε στα λογοτεχνικά κείμενά της η Καλλιρρόη Παρρέν,¹⁰⁷² την οποία δικαιολογημένα ο Παλαμάς είχε αποκαλέσει ως «συντηρητική φιλελευθέρα», αφού με «μετριότητα και επιφύλαξιν και λελογισμένην συνοχήν» εφάρμοξε το φεμινιστικό της πρόγραμμα.¹⁰⁷³ Και η Παπαδοπούλου, η οποία θα αναγνωρισθεί ως η ηγέτιδα του γυναικείου κινήματος στην Κύπρο, ακολουθώντας την «πρόταση» της Παρρέν θα χαρακτηριστεί ως «καινοτόμος εις τα πλείστα, αλλά ισορροπημένη εις τας επιδιώξεις της, με λογικήν και σύνεσιν προχωρούσαν εις το έργον της».¹⁰⁷⁴

Είναι φανερό, ωστόσο, πόσο προωθημένες ήταν οι απόψεις των *Εστιάδων* σε σχέση με το προγενέστερο γυναικείο έντυπο στο νησί, το περιοδικό *Παρθενών*, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, και πόσο κοντά στις αναζητήσεις φεμινιστικών εντύπων στον ελλαδικό χώρο, που παρουσιάστηκαν στα ίδια περίπου χρόνια με τις *Εστιάδες* ή αργότερα, την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το γεγονός ότι όριζε τις γυναίκες ως ξεχωριστή βιολογική αλλά και κοινωνική κατηγορία, η οποία εν πολλοίς αδικείται από την παραδοσιακή πατριαρχική κοινωνία,¹⁰⁷⁵ αλλά και οι συγκεκριμένες διεκδικήσεις

---

¹⁰⁷¹ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 443-444 και 493.

¹⁰⁷² Η Παρρέν στα λογοτεχνικά κείμενά της, όπως για παράδειγμα στην τριλογία *Τα βιβλία της Αυγής*, δημιούργησε ηρωίδες που ευαγγελίζονταν την αναμόρφωση της κοινωνίας μέσω της μητρότητας και της σωστής ανατροφής των τέκνων. (Βλ. «Αι Ελληνίδες εις τας επιστήμας, τας τέχνας και τα γράμματα. Λόγος της κ[υρί]ας Παρρέν απαγγελθείς την πέμπτην ημέραν των εργασιών του Γυναικείου Συνεδρίου», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ' /629 (16 Ιουλίου 1900), σ. 1-3:2). Για το λογοτεχνικό αυτό έργο, βλ. Παρρέν Καλλιρρόη, *Τα βιβλία της αυγής. Η χειραφετημένη*, εκδότης Παρασκευάς Λεώνης, εν Αθήναις 1900, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Η χειραφετημένη. Η «συνετή» ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν*, εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1990, Επίμετρο, σ. 437 και Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19ου αιώνα. Η τριλογία της Καλλιρρόης Σιγανού Παρρέν», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 8 (Μάρτιος-Ιούνιος 1998), σ. 134. Βλ. και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 307, υποσημείωση 819.

¹⁰⁷³ Βλ. Κωστή Παλαμά, «Τα έργα της φαντασίας. Γυναικός μυθιστόρημα», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ' /623, *ό.π.* Η Παρρέν είχε εμπνεύσει στον Παλαμά το ποίημα 95 από τις «Εκατό Φωνές» της *Ασάλευτης Ζωής* («Χαίρε, Γυναίκα Εσύ, Αθηνά, Μαρία, Ελένη, Εύα. / Να η ώρα σου! Τα ωραία φτερά δοκίμασε κι ανέβα, / και καθώς είσαι ανάλαφρη, και πια δεν είσαι σκλάβο. [...]»), στην οποία το είχε αφιερώσει, σύμφωνα με μαρτυρία της Μόσχου-Σακορράφου, στο βιβλίο της *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος...*, *ό.π.*, σ. 94. Για το ποίημα αυτό βλ. και *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΖ' /794 (23 Μαΐου 1904), σ. 3, Κωστής Παλαμάς, «Η Γυναίκα».

¹⁰⁷⁴ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Εθνος*, φ. 644, *ό.π.*

¹⁰⁷⁵ Με τον όρο πατριαρχική κοινωνία εννοείται «ένα οικείο ιδεολογικό και κοινωνικό σύστημα, στο οποίο οι άνδρες-με τη βία, την άμεση πίεση ή μέσω της τελετουργίας του νόμου, της γλώσσας, των εθίμων, των ετικετών, της εκπαίδευσης [...] αποφασίζουν τι ρόλο παίζει ή δεν παίζει η γυναίκα [...]». Βλ. Judith M. Bennet, «Feminism and History», *Gender and History*, τ. 1, τχ. 3 (1989), σ. 260.

που εξέφραζε, έδιναν μια διαφορετική διάσταση στο έντυπο αυτό, τη φεμινιστική. Στην Κύπρο του 1913, με κυρίαρχο το συντηρητικό κλίμα και τα αλυτρωτικά ιδεολογήματα¹⁰⁷⁶ που κατεύθυναν τη γυναικεία συνείδηση σε φιλανθρωπική και εθνική-πατριωτική δράση και αποθάρρυναν οποιαδήποτε φεμινιστική προσπάθεια,¹⁰⁷⁷ το μοναχικό εγχείρημα της Παπαδοπούλου να εκδώσει φεμινιστική εφημερίδα με φιλολογικό χαρακτήρα, εισερχόμενη στον ανδροκρατούμενο χώρο των εκδόσεων, έμοιαζε αναμφισβήτητα «ηρωικό».

Στόχοι των *Εστιάδων*

α. Η διαμόρφωση μιας γυναικείας αυτοσυνειδησίας και συλλογικότητας

Βασική επιδίωξη των *Εστιάδων*, όπως έχει αναφερθεί, ήταν η διαμόρφωση συνείδησης του φύλου και μιας γυναικείας συλλογικότητας, τα οποία θα αποτελούσαν την αναγκαία βάση για τη διαμόρφωση της φεμινιστικής συνείδησης.¹⁰⁷⁸ Η Παπαδοπούλου αναφέρει ευκρινώς στις προγραμματικές δηλώσεις της ότι οι *Εστιάδες* «ονειροπολούν την δημιουργία ενός ανωτέρου πνευματικού κύκλου γυναικείας δράσεως και σκέψεως και αλληλεγγύης». Αυτό, λοιπόν, που ξεχώριζε το εν λόγω έντυπο από άλλα που απευθύνονταν σε γυναικείο ή και σε γυναικείο αναγνωστικό κοινό, ήταν η συνειδητοποίηση μιας ταυτότητας του φύλου, της αδικίας που αυτό υφίσταται ανά τους αιώνες και της αναγκαιότητας για βελτίωση της κοινωνικής του θέσης μέσα από τη γυναικεία συλλογικότητα. Οι έννοιες αλληλεγγύη και αδελφοσύνη επανέρχονταν σε κείμενά της, γιατί, όπως η ίδια σημείωνε «[...] μεγάλα αγαθά δύνανται να προέλθουν εκ της λελογισμένης και αυστηράς ενεργείας της γυναικός υπέρ των ομοφύλων της».¹⁰⁷⁹

Ταυτόχρονα, η Παπαδοπούλου προσπάθησε μέσω των *Εστιάδων* να ενθαρρύνει τη συγκρότηση οργανωμένων σωματείων, μέσα από τα οποία οι γυναίκες θα μπορούσαν να σφυρηλατήσουν σχέσεις συναδέλφωσης και αλληλεγγύης, και να εκφράσουν τις διεκδικήσεις τους. Η ίδια παρείχε πληροφορίες για τη λειτουργία

---

¹⁰⁷⁶ Βλ. Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοιζιάδος, Τα έργα*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 83-91.

¹⁰⁷⁷ Για τη σχέση του εθνικισμού με τη συντηρητικοποίηση της έμφυλης κοινωνικής ιδεολογίας, βλ. E. Avdela – A. Psarra, «Engendering “Greekness” Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century Greece», *Mediterranean Historical Review* 20/1 (2005), σ. 67-79.

¹⁰⁷⁸ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών...*, ό.π., κυρίως, σ. 133-134 και 195-204.

¹⁰⁷⁹ Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Διά τον αρτισύστατον γυναικείον σύλλογον Λευκωσίας», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 2.

τέτοιων σωματείων στην Ελλάδα¹⁰⁸⁰ και με μεγάλη ικανοποίηση παρουσίαζε παρόμοιες προσπάθειες στην Κύπρο, προσφέροντας πολύτιμες πληροφορίες στον ιστορικό της γυναικείας δράσης.¹⁰⁸¹ Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, εξάλλου, ότι για πρώτη φορά διατυπώθηκαν από την ίδια απόψεις για τη δημιουργία γυναικείου συλλόγου με πρόγραμμα δράσεως διαφορετικό από εκείνο των φιλόπτωχων συλλόγων, που δρούσαν ήδη σε διάφορες πόλεις του νησιού. Η νεαρή τότε δασκάλα ονειρευόταν ένα παγκύπριο γυναικείο σωματείο που να στρέφει «κατ' εξοχήν την ενεργόν αυτού προσοχήν επί της γυναικείας θέσεως [...]», με πρόγραμμα ευρύτερο, εκτεινόμενο «πολύ πέραν των ετησίως περισυλλεγέντων εράνων», οδηγώντας την Κυπρία γυναίκα στον δρόμο της ανάπτυξης και της προόδου, καθότι είναι «απηδαλιούχητον το πνεύμα των περισσοτέρων γυναικών μας».¹⁰⁸² Συνήθιζε να προβάλλει το παράδειγμα «του πολλαπλώς σωτηρίου αποβάντος» «Λυκείου των Ελληνίδων» στην Αθήνα, το οποίο με τη λειτουργία των διάφορων τμημάτων του, τις εκδηλώσεις, τις διαλέξεις και τη λοιπή δράση του, πραγματοποίησε, σύμφωνα με την ίδια, «ευρέα άλματα» και συνέβαλε τα μέγιστα στη βελτίωση της θέσης της Ελληνίδας. Συχνά δε εκθειάζε την ιδρύτριά του, Καλλιρρόη Παρρέν, η οποία υπήρξε πρότυπο για την Παπαδοπούλου, όπως φανερώνουν οι γεμάτες θαυμασμό αναφορές της σε αυτήν.¹⁰⁸³

Βασικές κατευθύνσεις δράσεως του παγκυπρίου σωματείου που ήθελε να δημιουργήσει, όπως υποδεικνύει σε πρώιμα φεμινιστικά σημειώματά της, ήταν η προστασία της μητρότητας και του παιδιού, η μόρφωση και η αγωγή της μητέρας, η διοργάνωση σειράς διαλέξεων με θέματα που θα αφορούσαν «τας ομοφύλους», η δημιουργία επαγγελματικών σχολών και κέντρων εργασίας για τις γυναίκες, όπως

---

¹⁰⁸⁰ Βλ., για παράδειγμα, [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ο θρίαμβος του Λυκείου των Ελληνίδων», και της ίδιας, «Πατριωτικός σύνδεσμος των Ελληνίδων εν Αθήναις», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 3 και τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 3, αντίστοιχα.

¹⁰⁸¹ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η φιλανθρωπία εν Κύπρω. Αι κυρίαί και το καθήκον των», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2-3, της ίδιας, «Η εορτή του δένδρου εν Λάρνακι [υπό του «Φιλοπτώχου Συλλόγου «Αλεξάνδρα» Λάρνακος]», τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 2, «Αι κυρίαί εργαζόμεναι. Κατάστημα κυριών εν Λάρνακι», τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 3, «Διά τον αρτισύστατον γυναικείον σύλλογον Λευκωσίας», τχ. 16, *ό.π.*, σ. 3 και «Το γυναικείον σωματείον Λευκωσίας», τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3.

¹⁰⁸² Σχετική είναι και η εξής αναφορά της Παπαδοπούλου για τη δράση του Φιλοπτώχου Συλλόγου Αμμοχώστου, ο οποίος, όπως σημειώνει, «δυστυχώς ελλείψει επαρκών πόρων, περιορίζει ήδη την ενέργειάν του εις στενότερον φιλανθρωπικόν πρόγραμμα». Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Προς τας κυρίας της πόλεώς μας», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 3.

¹⁰⁸³ Βλ., ενδεικτικά, [Παπαδοπούλου], «Ο θρίαμβος του Λυκείου των Ελληνίδων», *ό.π.*, επίσης, *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3, «Μια ομιλία της κας Παρρέν» και τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3, «Τα δώρα της βασιλομήτωρος».

υφαντουργείο κ.ά., τα οποία ταυτόχρονα θα υποστήριζαν και την εγχώρια βιοτεχνία.¹⁰⁸⁴ Προτείνει, λοιπόν, η νεαρή εκπαιδευτικός στις γυναίκες «την ευοίωνον απαρχήν μιας εθνωφελούς και κοινωνικής αναμίξεως, η οποία θα εργασθή υπέρ της προόδου του γυναικείου φύλου παν αγαθόν και αξιόζηλον».¹⁰⁸⁵ Έχοντας, ωστόσο, πλήρη επίγνωση του συντηρητισμού της κυπριακής κοινωνίας, τόνιζε ότι οι εργάτιδες της γυναικείας χειραφέτησης στο νησί θα πρέπει να γνωρίζουν ότι «βεβαίως δεν θα βαδίσωσιν επί εδάφους ομοίου προς το αθηναϊκόν, αλλ' ας μη λησμονώσιν ότι και εκείναι [αι Αθηναίαι] εδοκίμασαν προ τριακονταετίας τας αυτάς πικρίας και δυσκολίας περίπου και ότι εν μέτρω της κυπριακής κοινωνίας δύνανται να τολμήσωσιν έργα παρά πάντων αξιέπαινα και ευυποστήρικτα».¹⁰⁸⁶

Είναι γνωστό ότι οι περισσότερες εγγράμματες γυναίκες, οι οποίες αγωνίσθηκαν μέσω της δημοσιογραφίας ή/και της δημιουργίας γυναικείων συλλόγων για την πνευματική και ηθική ανύψωση των ομοφύλων τους, προέρχονταν από τον χώρο της εκπαίδευσης και είχαν ασκήσει για κάποιο διάστημα το επάγγελμα της δασκάλας. Η ιδιότητα της δασκάλας τούς προσέφερε μόρφωση και σχετική ελευθερία κινήσεων αλλά και ευκαιρίες αναγνώρισης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης, παρά την πενιχρή αμοιβή και τη σάτιρα που συχνά τις συνόδευε.¹⁰⁸⁷ Το παρθεναγωγείο ήταν ένας χώρος όπου οι γυναίκες μπορούσαν να έρθουν σε επικοινωνία, να ανταλλάξουν απόψεις, να δημιουργήσουν σχέσεις φιλίας, να οργανωθούν σε συλλόγους, να δημιουργήσουν, τελικά, μια γυναικεία συλλογικότητα.¹⁰⁸⁸ Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι η Παπαδοπούλου, με επίκεντρο το Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου, όπου αρχικά διορίστηκε μαζί με μια άλλη θρυλική μορφή της πνευματικής ιστορίας της

---

¹⁰⁸⁴ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Η εορτή του δένδρου εν Λάρνακι», *ό.π.*, «Αι κυρίαί εργαζόμεναι. Κατάστημα κυριών εν Λάρνακι», *Εστιάδες*, τχ. 12, *ό.π.*, και «Διά τον αρτισύστατον γυναικείον σύλλογον Λευκωσίας», *Εστιάδες*, τχ. 16, *ό.π.*

¹⁰⁸⁵ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Το γυναικείον σωματείον Λευκωσίας», *Εστιάδες*, τχ. 14, *ό.π.*

¹⁰⁸⁶ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Διά τον αρτισύστατον γυναικείον σύλλογον Λευκωσίας», *Εστιάδες*, τχ. 16, *ό.π.*

¹⁰⁸⁷ Βλ., για παράδειγμα, τη φράση του Γ. Σουρή ότι η δασκάλα θυμίζει «περίεργόν τι τέρας που 'ναι μισό γυναίκα και το μισό γοργόνα» και τον στίχο του Παλαμά: «Να η Ελλάδα! Αρσακιώτισσα δασκάλα, / με λογιώτατους παραγομισμένη», με τον οποίο κατηριάζει τη συντηρητικότητα της εποχής. Βλ. *Γεωργίου Σουρή, Άπαντα*, Αθήναι 1967, τ. Α', σ. 54 και Κωστή Παλαμά, *Σατιρικά γυμνάσματα* (1909), αρ. 3, *Παλαμά, Άπαντα...*, *ό.π.*, τ. 5, σ. 253.

¹⁰⁸⁸ Για τη διαμόρφωση μιας γυναικείας συλλογικότητας στον ελληνικό χώρο και τον ρόλο της δασκάλας στην εξέλιξη του πρωτοφемινιστικού ρεύματος, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, *ό.π.*, σ. 195-204 και 179-195, της ίδιας «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της "γυναικείας φυλής"...», *Διαβάζω*, τχ. 198, *ό.π.*, σ. 6-12, επίσης Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*, Θεσσαλονίκη 1988 και Κατερίνα Δαλακούρα, «"Εφημερίς των Κυριών" (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών» στο: Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 377-395.

Αμμοχώστου, την Ελένη Γ. Χατζηπέτρου, αποτέλεσε τον κύριο μοχλό ανάπτυξης ενός κύκλου πρωτοβουλιών με στόχο τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην Αμμόχωστο.¹⁰⁸⁹ Η έκδοση των *Εστιάδων* εντασσόταν σε αυτή την «κοσμογονική» για την εποχή και για μια μικρή επαρχιακή πόλη προσπάθεια.

β. Η προβολή της γυναίκας-εξαιρέσεως

Άλλος βασικός στόχος των *Εστιάδων* ήταν να προβληθούν πρωτοπόρες και ξεχωριστές γυναίκες από τον χώρο της μυθολογίας, της ιστορίας, της Τέχνης, της διανοήσεως και τον χώρο του πνεύματος ευρύτερα, οι οποίες είχαν πετύχει πνευματικές και κοινωνικές κατακτήσεις και κάποιο είδος ανατροπής στα καθιερωμένα. Τούτο αποτελούσε συνήθη πρακτική στα πρώτα γυναικεία περιοδικά, τα οποία προσέφεραν στο αναγνωστικό κοινό τους γυναικεία πρότυπα που ξέφευγαν από τον κανόνα της υποταγμένης και άσημης γυναίκας του «γυναικωνίτη», αποδεικνύοντας έμπρακτα ότι οι γυναίκες ήταν εξίσου ικανές με τους άνδρες στο να δημιουργήσουν ιστορία και πολιτισμό. Την τακτική αυτή χρησιμοποίησε και η Παρρέν στην εφημερίδα της, καλώντας τις αναγνώστριες να της στέλνουν πληροφορίες για Ελληνίδες που διέπρεψαν είτε ως διδασκάλισσες, είτε ως μητέρες, ως ηρωίδες ή συγγραφείς.¹⁰⁹⁰ Προβαλλόταν, λοιπόν, η εξαίρεση, η σπάνια και εκλεκτή γυναίκα, αφού «κάθε γυναίκα που αρνείται να υποταχτεί στον κανόνα ή που τον διαψεύδει εκ των πραγμάτων με την αξία, τη δημιουργικότητά της, τις ατομικές επιδιώξεις ή πράξεις της, αποτελεί εξαιρετική περίπτωση τόσο για τους συγχρόνους της όσο και για τις μελλοντικές γενιές».¹⁰⁹¹

Έτσι και η Παπαδοπούλου έκανε λόγο για «εξαιρετικάς τινάς εμφανίσεις ανά μέσον των αιώνων» και για «ευτόλμους ψυχάς, αι οποίαι μόναι εναντίον των κοινωνικών προλήψεων εζήτησαν ν' αποτινάξωσι το αποπνικτικόν περίβλημα της

---

¹⁰⁸⁹ Το εξατάξιο Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου απέκτησε Ανώτερο Τμήμα, ιδρύθηκε το πρώτο γυναικείο σωματείο της πόλης, η «Ομάς Ενώσεως των Ελληνίδων», παράρτημα της «Ενώσεως των Ελληνίδων» της Αθήνας, εγκαινιάστηκε σειρά διαλέξεων που περιλάμβανε ομιλίες διαφωτιστικές γύρω από τη θέση της γυναίκας, κ.ά.

¹⁰⁹⁰ Βλ. [Καλλιρρόη Παρρέν], «Βίοι Ελληνίδων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, Δ'/168 (3 Ιουνίου 1890), σ. 8, επίσης, «Αι Ελληνίδες εις τας επιστήμας, τας τέχνας και τα γράμματα. Λόγος της κας Παρρέν απαγγελθείς την πέμπτην ημέραν των εργασιών του Γυναικείου Συνεδρίου», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ'/629 (16 Ιουλίου 1900), σ. 1-3, Καλλιρρόη Παρρέν, «Φλωρεντία Φουντουκλή. Φοιτήτρια της Μαθηματικής Σχολής», *Εφημερίς των Κυριών*, Στ'/278 (25 Οκτωβρίου 1892), σ. 3, της ίδιας, «Ελληνίδες επιστήμονες», έτ. 22, τχ. 950 (15-30 Ιουνίου 1908), σ. 275, «Η πρώτη Ελληνίδα ιατρός Μαρία Καλαποθάκη», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Η', τχ. 381 (15 Ιανουαρίου 1911), σ. 2, «Μία Ελληνίς διδάκτωρ της Σορβόνης [sic]», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. ΙΖ', τχ. 745 (13 Απριλίου 1903), σ. 5.

¹⁰⁹¹ Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 233-251 και 253.

φωτεινής αυτών σκέψεως» και περισώθηκαν από την αφάνεια και τη λήθη. Από το πρώτο τεύχος των *Εστιάδων* μνημόνευε τη Σαμφώ και παρουσίασε στίχους της «νησιώτιδος ποιητριάς», στους οποίους εκφραζόταν οίκτος προς τη γυναίκα, η οποία έζησε μια ζωή που «ήρχιζε και επερατούτο εντός του γυναικωνίτου», δείχνοντας «αφροντισίαν περί τας “κλυτάς Πιερίδας”», ενώ αυτές θα μπορούσαν να της εξασφαλίσουν τη συγγραφική διαίωσιση.¹⁰⁹² Στην εφημερίδα της κάνει αναφορές ή παρουσιάζει και άλλες γυναίκες-εξαιρέσεις, όπως την Κόρρινα, την Ασπασία, την George Sand, τη Juliette Lambert- Adam, τη λογία βασίλισσα της Ρουμανίας Κάρμεν Σίλβα, τη Γαλλίδα συγγραφέα Fabre [Pierre de Coulevain], την Ada Negri, την Καλλιρρόη Παρρέν, την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, την Ευγενία Ζωγράφου, την Πολυξένη Λοιζιάδα κ.ά.¹⁰⁹³ Σε μικρότερο βαθμό αναφερόταν σε ηρωικές γυναίκες όπως «αι ηρωίδες του Σουλίου», «αι ζωηραί Αμαζόνες της Μάνης», η Μόσχω, η Μπουμπουλίνα, η Σφακιανή, η Κορυτσαία, η Κυπρία Ελένη Οικονόμου και «αι αγρότιδες του Νανσύ» κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.¹⁰⁹⁴ Επίσης, συνήθιζε να δημοσιεύει πληροφορίες για γυναίκες στην Ελλάδα, σε ευρωπαϊκές χώρες και στην Αμερική που είχαν εισέλθει σε πανεπιστήμια και διέπρεπαν στον χώρο της επιστήμης και των τεχνών, τολμώντας να ασκήσουν επαγγέλματα που θεωρούνταν μέχρι τότε «ανδρικά» ή σύχναζαν σε λέσχες, παρακολουθούσαν διαλέξεις, συμμετείχαν σε φιλανθρωπικές και άλλες κοινωνικές δραστηριότητες ή εκλέγονταν σε δημόσια αξιώματα.¹⁰⁹⁵

Με το ίδιο σκεπτικό φιλοξενούσε στις *Εστιάδες* γυναικείες λογοτεχνικές συνεργασίες ή έκανε αναφορές στο συγγραφικό έργο γυναικών, σε εποχές που η παρουσία γυναικών σε λογοτεχνικές ανθολογίες ήταν περιορισμένη.¹⁰⁹⁶ Συχνά δε οι γυναίκες παρουσιάζονταν ως το υποκείμενο της λογοτεχνικής γραφής. Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι διηγημάτων ή μυθιστορημάτων που δημοσίευε στην εφημερίδα της, κάποια εκ

¹⁰⁹² Βλ. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ.1, ό.π.

¹⁰⁹³ Βλ. σχετικά, και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 438 και 450 και ανωτέρω, τα κεφάλαια «Η κριτική της λογοτεχνίας» και «Το μεταφραστικό έργο», σ. 292-296, 298-301 και 311, 314, αντίστοιχα.

¹⁰⁹⁴ Βλ., ενδεικτικά, Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Γυναικείος ηρωισμός», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 1.

¹⁰⁹⁵ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Αι Γερμαν[ίδαι] φοιτήτριαι», *Εστιάδες*, τχ. 21, ό.π., «Αι γυναίκες της Νορβηγίας», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 3, «Η Αμερικανίς ως οικοκυρά», *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 4, «Η Γαλλίς εις τον πόλεμον», *Εστιάδες*, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 3, «Η Ελληνίς νοσοκόμος», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2, «Αι Ηπειρώτιδες», *Εστιάδες*, τχ. 4, ό.π., «Αι γυναίκες ως αντιγραφείς και τυπογράφοι», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4, «Αι Ελληνίδες κατά τελευταία 100 έτη. Αι πρόοδοί των· το μέλλον», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 1, «Αι πρόοδοι των Ελληνίδων», *Εστιάδες*, τχ. 2 (39 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3 και Νίτσα Γεωργαντ[οπούλου], «Αι Ελληνίδες κατά τον πόλεμον», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1-2.

¹⁰⁹⁶ Βλ. σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας...», σ. 306, υποσημείωση 817.

των οποίων έχουν κοινωνιστικό περιεχόμενο: «Η διήγησις της φυλακισμένης», «Η μεγάλη αντίζηλος», «Η γενναία Φρόσω», «Η φτωχούλα εργάτις», «Θηρεσία Μάρτςμοντ», «Λαύρα Βρίτζμαν. Οι πρόοδοι μιας τυφλοκωφάλαου» κ.ά.¹⁰⁹⁷ Διερευνούσε, ακόμη, τη θέση και την αξία που έδιναν στη γυναίκα άνδρες συγγραφείς, όπως ο Όμηρος, οι αρχαίοι τραγικοί, ο Αριστοφάνης και ο Nietzsche.¹⁰⁹⁸ Αλλά και οι διάφορες «Γνώμες» ή «Σκέψεις», που εμφανίζονταν σποραδικά στις *Εστιάδες*, αναφέρονται, κυρίως, σε γυναίκες και ενίσχυναν το πρότυπο της καλλιεργημένης γυναίκας που τείνει προς τη χειραφέτησή της, καυτηριάζοντας προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Η προβολή, λοιπόν, του ρόλου της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας δεν ήταν στις προτεραιότητες και τους στόχους των βιογραφικών, λογοτεχνικών και άλλων προσεγγίσεων της Παπαδοπούλου, καθώς αναδεικνύονταν γυναίκες που είχαν υπερβεί τις πατριαρχικές αντιλήψεις της κοινωνίας και τα γυναικεία στερεότυπα. Ο στόχος ήταν να επιτευχθεί η αφύπνιση και η δραστηριοποίηση της Κυπρίας γυναίκας μέσα στο κοινωνικό «γίγνεσθαι» και να διαμορφωθεί μια θετική γυναικεία ταυτότητα.

Πρόκειται για μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος, η οποία είχε ως επίκεντρο τις γυναίκες και αποτελούσε προσπάθεια αυτοκαθορισμού της γυναικείας ύπαρξης και επανατοποθέτησής της στο κέντρο της ιστορίας,¹⁰⁹⁹ τάση που χαρακτήριζε και άλλες οπαδούς της γυναικείας προόδου.¹¹⁰⁰ Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί και η

---

¹⁰⁹⁷ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 306-307.

¹⁰⁹⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Οι αρχαίοι τραγικοί πλάσσαντες τας ηρωίδας των», *Εστιάδες*, τχ. 13, ό.π., της ίδιας, «Επιβαλλομένη εξήγησις», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3 και «Νίτσε και Σοπερχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 3.

¹⁰⁹⁹ Βλ. Ψαρρά (επιμ.), *Η Χειραφετημένη...*, ό.π., Επίμετρο, σ. 416 και Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 260-265.

¹¹⁰⁰ Η Ευανθία Καίρη από το 1820 οραματιζόταν τη συγγραφή μιας ιστορίας των γυναικών από κάποιον ικανό να φέρει σε πέρας αυτό το έργο. Βλ. το προλογικό κείμενο στο: Ι. Βουίλλος, *Συμβουλαί προς την θυγατέραν μου*, μτφρ. Ε. Ν. Η εξ Άνδρου, εν τω Τυπογραφείω της των Κυδωνίων Σχολής, παρά Κωνσταντίνου Τόμπρα, Κυδωνιώς, 1820. Η Κ. Παρρέν ονόμαζε τον εαυτό της «χρονογράφο του φύλου της», αναδεικνύοντας τη λησμονημένη ιστορία επιφανών Ελληνίδων, ενώ η ίδια προσπάθησε να γράψει την *Ιστορία της Γυναικός από κτίσεως κόσμου μέχρι σήμερα*, που είχε αρχίσει να εκδίδεται σε τεύχη το 1889 και έμεινε ανολοκλήρωτη. Βλ. *Εφημερίς των Κυριών*, ΠΓ'587 (19 Σεπτεμβρίου 1899), σ. 1, [Καλλιρρόη Παρρέν], «Μήτηρ παιδοκτόνος», *Εφημερίς των Κυριών* Δ'168 (3 Ιουνίου 1890), σ. 8, «Βίοι Ελληνίδων γυναικών» και *Εφημερίς των Κυριών*, Ζ'315, ό.π., σ. 1-2, «Λεύκωμα επιφανών Ελληνίδων»· επίσης, της ίδιας, *Ιστορία της Γυναικός από κτίσεως κόσμου μέχρι σήμερα*, μέρος Α', τ. Α', Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη, εν Αθήναις 1889 και *Ιστορία της Γυναικός. Σύγχρονοι Ελληνίδες 1530-1896*, εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις χ.χ. [1903]. Παρόμοια καταγραφή της ιστορίας των γυναικών είχε επιχειρήσει και η Σωτηρία Αλιμπέρτη, ιδρύτρια του γυναικείου συλλόγου «Εργάνη Αθηνά» και διευθύντρια του περιοδικού *Πλειάς* (1898-1902) κυρίως με το βιβλίο της *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασεως*, Τύποις Στεφ. Ν. Ταρουσοπούλου, Αθήναι 1933, αλλά και η Πολυξένη Λοϊζιάς, με δημοσιεύματά της για Κυπρίες ηρωίδες, όπως η Μαρία Συγκλητική, η Ελένη Οικονόμου κ.ά. Βλ., σχετικά, Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 40, 42-43.

πρόθεση της Παπαδοπούλου να γράψει την ιστορία της γυναίκας της Κύπρου¹¹⁰¹ και επίσης η προσπάθεια να προβάλει σε διαλέξεις και δημοσιεύματά της τη δράση των γυναικών σε διάφορες ιστορικές περιόδους και την αγνοημένη συμβολή τους στην ιστορία και στον πολιτισμό.¹¹⁰²

Σε μερικά κείμενά της στις *Εστιάδες* έκανε αναφορά σε κοινωνικά στερεότυπα της εποχής σχετικά με τη γυναίκα, όπως η «αποστολή» της και η γυναικεία «φύση», αλλά αυτό γινόταν σε πολύ μικρό βαθμό και ίσως για λόγους τακτικής, σε αντίθεση με άλλα γυναικεία έντυπα, όπου προτάσσονταν οι έννοιες αυτές, καθώς η μητρότητα αποτελούσε γι' αυτά το μεγάλο ζητούμενο για τη γυναίκα.¹¹⁰³ Η νεαρή τότε δασκάλα αναφερόταν γενικά στην ανάγκη προστασίας του θεσμού της οικογένειας και στον ρόλο της γυναίκας ως διαμορφώτριας του μέλλοντος των εθνών, καθώς ακράδαντη πεποίθησή της ήταν ότι στη γυναίκα ανατίθεται η ζωή και το μέλλον της ανθρωπότητας, αλλά δεν θεωρούσε ότι μοναδικός σκοπός της ήταν η ανατροφή των παιδιών για το καλό του έθνους. Διεκδικούσε για τη γυναίκα πρώτιστα το δικαίωμα στην ολοκλήρωση της προσωπικότητάς της και στην ατομική ανάπτυξη, ανεξάρτητα από την προσφορά της στην κοινωνία και στο έθνος. Πίστευε πως η γυναίκα δικαιούται και άλλων ρόλων, πέραν του μητρικού. Παρουσίασε, μάλιστα, στις *Εστιάδες* κείμενο, της Γαλλίδας συγγραφέως και φεμινίστριας Juliette Lambert, στο οποίο διατυπώνονταν προωθημένες φεμινιστικές απόψεις:

[...] *Εις κοινωνίαν καταρτισθείσαν υπό των ανδρών και προς το ίδιον όφελός των η γυνή δεν ετιμάτο ή ως σύζυγος και μήτηρ· αλλ' εάν η γυνή καταστή ελευθέρα προσωπικότης και πνευματική και ηθική ικανότης, θα αποκτήση ιδίαν αξίαν και θα ιδρύση ιδίον νόμον. Δεν θα λάβη ποτέ την αξιοπρέπειαν, την συναίσθησιν της αξίας της ποτέ παρά του ανδρός, όπως και ο ανήρ δεν λαμβάνει συναίσθησιν και αξίαν*

¹¹⁰¹ Βλ. *Καταστατικόν Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου*, ό.π., και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 467-468.

¹¹⁰² Βλ., ενδεικτικά, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η γυνή διά μέσου των αιώνων και η κοινωνική της επίδρασις», *Νέον Έθνος*, φ. 1358 (11/24 Ιανουαρίου 1920), σ. 2-3 και φ. 1359 (18/31 Ιουνίου 1920), σ. 2-3, της ίδιας, «Φιλολογούσα Βασίλισσα» [Κάρμεν Σίλβα], *Εστιάδες, Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π., «Γυναικείος ηρωισμός», ό.π., «Μία συγγραφέυς [Fabre: Pierre de Coulevain]», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 4, «Αι πρόοδοι των Ελληνίδων», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3, «Αι γυναίκες ως αντιγραφείς και τυπογράφοι», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4, «Αι κυρίαί εργαζόμεναι. Κατάστημα κυριών εν Λάρνακι», *Εστιάδες*, τχ. 12, ό.π., και «Μία ομιλία της κας Παρρέν [«επί της δράσεως των Ελληνίδων κατά τον πόλεμον διά μέσου όλων των εποχών»], *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3 κ.ά.

¹¹⁰³ Για παράδειγμα, στο γυναικείο περιοδικό *Πλειάς* αναφερόταν ότι [...] οσάκις η γυνή ηθέλησε να υπερπηδήσει τα όρια, τα διαγραφόμενα αυτή υπό της φύσεως, και να γίνη αποτιμητής του ανδρός εις τας επιστήμας ή εις τας τέχνας, απέτυχε [...]. Βλ. *Πλειάς*, Α' 2-3 (15-31 Ιανουαρίου 1899), σ. 30-32, «Το περί γυναικός ζήτημα», με την υπογραφή «Συνεργάτις».

παρά τρίτων [...]. Λοιπόν, κύριοι άρχοντες, αναγνωρίσατε ότι μία γυνή [...] δύναται να παράσχη υπηρεσίας κοινωνικάς και να παραγάγη υπό έποψιν τέχνης και επιστήμης και ότι ο καιρός αυτός, τον οποίον δύναται να χρησιμοποιήση και εκτός του οίκου προς όφελος πάντων, δεν είναι άξιος περιφρονήσεως [...].¹¹⁰⁴

Οι κυριότερες διεκδικήσεις των *Εστιάδων*

Το δικαίωμα στη μόρφωση

Το δικαίωμα στη μόρφωση δεν ήταν αυτονόητο για την Ελληνίδα, η οποία μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα κατάφερε να αποκτήσει μια θεσμοθετημένη ολοκληρωμένη εκπαίδευση, η οποία στηριζόταν, ωστόσο, στον διαφορετικό ρόλο που είχε να επιτελέσει σε σχέση με τον άνδρα, και ήταν σύμφωνη με τις ιδιαιτερότητες της «φύσης» της. Το περιεχόμενο σπουδών στα εκπαιδευτήρια θηλέων περιλάμβανε μαθήματα όπως η «Οικιακή Οικονομία», το «Εργόχειρον», η «Καλλιγραφία», τα «Γαλλικά» κ.λπ., τα οποία εξυπηρετούσαν την «αποστολή» της γυναίκας. Υπήρχαν, ωστόσο, και παιδαγωγοί οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι της ισότιμης με αυτή των ανδρών εκπαίδευσης, όπως οι Ιωάννης Κοκκώνης και Γεώργιος Σερούιος, και επίσης γυναίκες παιδαγωγοί, όπως η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Καλλιρρόη Παρρέν, η Σαφώ Λεοντιάς και η Αικατερίνη Λασκαρίδου.¹¹⁰⁵

Η Παπαδοπούλου ως παιδαγωγός αντιλαμβανόταν την τεράστια σημασία της παιδείας, τόσο με την έννοια της εκπαίδευσης όσο και με την έννοια της γενικής καλλιέργειας του ατόμου. Πρωταρχικό, λοιπόν, μέλημά της ήταν η διεκδίκηση του δικαιώματος της γυναίκας στη μόρφωση, την ευρεία μάθηση, τη σοφή επιστημονική γνώση, την «ελευθερόφρονα ανατροφή», όπως η ίδια αναφέρει, καθώς «οι μαύροι χρόνοι της δουλείας του πνεύματος παρήλθον ευτυχώς ανεπιστρεπτί».¹¹⁰⁶ Σε πολλά

---

¹¹⁰⁴ Βλ. «Τι λέγουν αι ξένοι», Ιουλιέττα Αδάμ, *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2 και, σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 314.

¹¹⁰⁵ Για τη γυναικεία αγωγή στον ελληνικό χώρο, βλ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 21, Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 9, Αθήνα 1987, Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., και Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.

¹¹⁰⁶ Βλ. τα παιδαγωγικού περιεχομένου πρωτοσέλιδα άρθρα της Παπαδοπούλου «Μορφώσατε την κόρη», «Επαγγελματικά Σχολαί διά τας γυναίκας», «Η μήτηρ ως παιδαγωγός», «Σκέψεις επί της

κείμενά της διεκδικούσε για τις γυναίκες όχι μια υποβαθμισμένη, ελλιπή και «ερασιτεχνική» μόρφωση, αλλά μια πλατιά και ουσιαστική παιδεία, η οποία θα μπορούσε να διαμορφώσει τη γυναίκα-πολίτη. Η Κυπρία εκπαιδευτικός, ασκώντας έμμεσα κριτική στις αντιλήψεις που αμφισβητούσαν τις διανοητικές ικανότητες της γυναίκας, σημείωνε ότι «η γυνή απέδειξε ότι κέκτηται ίσην τω ανδρί νοητικότητα». Επιθυμούσε οι ομόφυλές της να τυγχάνουν ουσιαστικής παιδείας, πέρα από την τυπική εκμάθηση της γραμματικής ή την αποστήθιση κάποιου εγχειριδίου κανόνων καλής συμπεριφοράς ή την πρακτική εξάσκηση στον χειρισμό του βελονιού, αφού, όπως αναφέρει, «η ιστορία και η παρατήρησις διδάσκει ημάς ότι η πρόοδος ενός έθνους προέβη ακριβώς ανάλογος της διδομένης εις την γυναίκα τιμής και των αυστηρών εφοδίων, μεθ' ων εισήλθεν εις τον νέον της οίκον η φιλότιμος κόρη».¹¹⁰⁷

Πέρα από την ανάγκη γενικής εξανθρωπιστικής και εγκυκλοπαιδικής μόρφωσης, η Παπαδοπούλου υπογράμμιζε την ανάγκη ειδικής, πρακτικής και επαγγελματικής κατάρτισης. Αρθρογραφούσε με στόχο την ίδρυση επαγγελματικών τμημάτων στα παρθεναγωγεία και μιας πλήρους Επαγγελματικής Σχολής στην πρωτεύουσα της Κύπρου, ώστε τα κορίτσια να εφοδιάζονται με γνώσεις και δεξιότητες για την άσκηση ενός επαγγέλματος, γεγονός που μπορούσε να αποβεί σωτήριο γι' αυτές μέσα στις καταδρομές της μοίρας. Νοιαζόταν για την αστή γυναίκα, η οποία συχνά ζούσε παρασιτικά σε βάρος των αρρένων συγγενών της, αναλώνοντας τον χρόνο της μέσα στην πλήξη,¹¹⁰⁸ αλλά και για τις «κόρες του λαού», για τις οποίες απαιτούσε να μεριμνήσει η πολιτεία, ώστε να μορφωθούν, διότι οι «κατώτερες κοινωνικές τάξεις [...] περισσότερο αδικούνται και περισσότερο πάσχουσι». Υποστήριζε, λοιπόν, μια καθολική και ανεξάρτητη από ταξικούς προσδιορισμούς εκπαίδευση των γυναικών, θέση που συνδεόταν, ασφαλώς, με τη νεοελληνική διαφωτιστική σκέψη για την ατομική και κοινωνική χρησιμότητα της εργασίας, και την εθνική αναγκαιότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης,¹¹⁰⁹ αλλά και με εκπαιδευτικές πρωτοπορίες της εποχής,

---

ανατροφής της γυναικός...», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 1, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 1, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1 και τχ. 30, *ό.π.*, αντίστοιχα.

¹¹⁰⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Η μήτηρ ως παιδαγωγός», *Εστιάδες*, τχ. 26, *ό.π.*

¹¹⁰⁸ Σημειώνει χαρακτηριστικά η Παπαδοπούλου στο κείμενό της «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 18, *ό.π.*: «Εάν ζης ζώνη ελαφράν σπαταλώσα τον καιρόν σου μεταξύ της ραπτρίας και της κομωτρίας σου, βεβαίως θα μένης πάντοτε το έπιπλον ή το σκεύος της πολυτελείας του οίκου».

¹¹⁰⁹ Βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 718-719. Για την επίδραση του Διαφωτισμού στη γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Kitromilides, «The Enlightenment of womanhood...», *ό.π.*, Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 252-281, Ζιώγου –

όπως οι παιδαγωγικές αρχές του «Σχολείου Εργασίας». Πεποίθησή της ήταν ότι η μορφωτική και ηθική κατάσταση της γυναίκας και η παρατηρούμενη «αδεξιότητα» και «παραμόρφωσις» του αγαθού χαρακτήρα της, ήταν αποτέλεσμα της ελλιπούς ανατροφής της και των νόμων που τη διέπουν σε κοινωνίες με ανδροκρατούμενο χαρακτήρα.

Θεωρούσε, επίσης, απαραίτητη την καλλιέργεια της αυτενέργειας και της κριτικής σκέψης, και τη διδασκαλία των καλών τεχνών. Υπογράμμιζε πως η Τέχνη καλλιεργεί ψυχικές δυνάμεις, όπως «το αίσθημα διά την καρδίαν, την αυτενέργειαν διά το πνεύμα, την έξαρσιν διά την φαντασίαν [...], τας οποίας αι συνήθεις κοιναί ασχολίαι των γυναικών φθείρουσιν. [...] Αι πλείσται των γυναικών [...] μένουσιν αμύητοι των μυστηρίων της τέχνης, δεν εισέρχονται, ούτως ειπείν, εις το αγιαστήριον αυτής».¹¹¹⁰

Η μόρφωση, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, δεν απάδει με τον ρόλο της γυναίκας ως μητέρας, γιατί δεν αρκεί η έμφυτη μητρική στοργή και η φυσική αγαθότητα, αλλά απαιτείται για τις νέες μητέρες «και καρδία και μόρφωσις και γνώσις». Παρά το γεγονός, λοιπόν, ότι αρχικά το αίτημα για μόρφωση της γυναίκας το θεμελιώνει στην εθνική ανάγκη για μορφωμένες μητέρες, οι οποίες θα συνέβαλλαν με τη σωστή ανατροφή των παιδιών τους στην πρόοδο του έθνους («Η σημερινή Ελληνίς [...] ζητεί την ανάπτυξιν της, διά να θεμελιώση στερεώτερον τα βάρη του κοινωνικού και εθνικού μέλλοντος»), ωστόσο, τα επί μέρους αιτήματα που διατύπωνε ξεπερνούσαν κατά πολύ μια τέτοια αντίληψη. Έτσι, ενώ δημοσίευε και συνταγές μαγειρικής, κανόνες καλής συμπεριφοράς, στοιχεία υγιεινής και οικιακής οικονομίας, συνήθως στις τελευταίες σελίδες της εφημερίδας της και κάτω από τους τίτλους «Διά τας οικοδεσποίνας» ή «Διά τας νέας μητέρας» σε μια προσπάθεια να απευθυνθεί σε περισσότερες γυναίκες, είναι φανερό ότι κύρια έγνοια της διευθύντριας των *Εστιάδων* δεν ήταν η ενθάρρυνση του ιδανικού της απλής οικιακής ζωής, αλλά η συστηματική προσπάθεια βελτίωσης της θέσης της γυναίκας και η ανάπτυξη της προσωπικότητάς της, μέσω της διάδοσης της εκπαίδευσης και των μορφωτικών ευκαιριών.

[...] Το να μορφώνηται η γυνή αποκλειστικώς διά τον οίκον είναι τελείως άδικον. Η γυνή πρέπει κατ' εξοχήν να μορφωθή ως άνθρωπος. Η παιδείσής της ας έχει όρια τον απεριόριστον εκείνον θησαυρόν, όστις καλείται νόησις και καρδία και θα δυνηθή

Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 137-145, και Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 14-17.

¹¹¹⁰ Βλ. «Μία γνώμη του Topffer επί της γυναικείας εκπαίδευσεως», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 3.

μόνη να στερεώσει την μικράν της οικίαν. Το να είναι ηχώ και αντίλαλος του άλλου εις την θέλησιν, εις την δύναμιν, εις την σκέψιν είναι η μεγαλύτερα καταδίκη, την οποίαν δύναται να διαπράξη τις κατά γυναικός, αλλά συγχρόνως και κατά της κοινωνίας. [...] Έχομεν ούτω τας γυναίκας τας ανατραφείσας ως όντα παθητικά, αι οποίαι δυνατόν μεν ν' αποβώσιν φιλόστοργοι και δεξιοί του οίκου φρουροί, θα υστερώσιν όμως ως άνθρωποι.¹¹¹¹

Η νέα αγωγή θα δημιουργούσε τη «νέα γυναίκα», για την οποία έκανε συχνά λόγο, και η οποία αντιδιαστελλόταν από τη γυναίκα της παλαιάς ανατροφής. Χρησιμοποιούσε ως παράδειγμα τις Νορβηγίδες και τις Αμερικανίδες, οι οποίες κατάφεραν να συνδυάζουν την οικογένεια με την κοινωνική δράση και την άσκηση επαγγέλματος.¹¹¹² Αλλά και η σύγχρονη Ελληνίδα, «φιλοτίμως διεκδίκησε τας φιλολογικάς δάφνας και εστράφη εν επιγνώσει του αληθούς της προορισμού με τον πόθον της τελειοποιήσεως προς την ανάπτυξιν των δυνάμεών της όλων [...]». Συγκρίνει την «παλαιά» Ελληνίδα με τη σημερινή και αποφαινεται ότι η δεύτερη, αφού «επάλαισεν κατά κολοσσιαίας αμαθείας κληροδοτηθείσης υπό της δουλικής ζωής», πραγματοποίησε αλματώδη βήματα στο θέμα της μόρφωσής της:

[...] *Προ 100, προ 50 ακόμη χρόνων, είχομεν μόνον την σεβασμίαν, την φιλόστοργον μητέρα [...] η οποία έδρα βασιλεύουσα εν τω οίκω της μόνω, βασιλείω ωραίω, αλλ' αδυνατούσα τελείως να επεκτείνη πέραν αυτού και επί των ομοφύλων της όλων τας μερίμνας μιας καρποφόρου και αλτρουϊστικής στοργής. Την Ελληνίδα, η οποία [...] εψέλλιζεν ανιαρώς συλλαβίζουσα το συναξάριον των αγίων εν πλήρει αγνοία των περί αυτήν γηίνων και υπεργηνίων συνθηκών. [...] Η ανάγνωσις εθεωρείτο ως τι πολυτελές επασχόλημα των αέργων πλουσίων, Ελληνίς δε αναγινώσκουσα επιστημονικόν και θετικόν σύγγραμμα, άσχετον προς τας επικινδύνους ονειροπολήσεις μιας ελαφράς εκ του Γαλλικού ή Αγγλικού ειδυλλιακής μεταφράσεως,*

---

¹¹¹¹ Βλ. Περσ[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2 και της ίδιας, «Σκέψεις επί της ανατροφής της γυναικός...», *Εστιάδες*, τχ. 30, ό.π., αντίστοιχα.

¹¹¹² Βλ. [Παπαδοπούλου], «Η Αμερικανίς ως οικοκυρά», ό.π., και τη νεκρολογία για τη «Μαρία Ευαγγ[έλη] Λουΐζου», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 3, όπου η αναφορά ότι αυτή υπήρξε «παλαιού τύπου» γυναίκα, «[...] η οποία μόνην ευτυχίαν και υπερηφάνειαν και χαράν εθεώρει την γύρωθέν της απλουμένην ανθηράν βλάστησιν πολυμελούς οικογενείας [...]». Και η Παρρέν υιοθετούσε αυτή τη διάκριση, «νέα» και «παλαιά» γυναίκα, και θαύμαζε τις Αμερικανίδες, γιατί εκπροσωπούσαν τον νέο τύπο ανεπτυγμένης γυναίκας. Βλ. [Παρρέν], «Απ' Αθηνών εις Σικάγον...», ό.π. και «Αι γυναίκες-παιδιά», *Εφημερίς των Κυριών* ΙΔ' /631 (17 Σεπτεμβρίου 1900), σ. 1-2.

θα εθεωρείτο εκ των μάλλον ασυνήθων και παραδόξων εξαιρέσεων κρινομένη ως μονήρες και αξιοπερίεργον φαινόμενον. [...] Σήμερον τα πράγματα ήλλαξαν. Αι Ελληνίδες ευχαριστούνται πλέον εις σοβαρά φιλοσοφικά και φιλολογικά έργα. Ορμώσι προς κάθε υψηλόν. Πολλοί είναι τελειώς εμπεποτισμένοι υπό της αρχαίας και νέας φιλολογίας. Παρακολουθούσι την ξένην. Κατανοούν τους δυσκολωτέρους συγγραφείς και το σπουδαιότερον ευρίσκουν τέρψιν και ευχαρίστησιν εις τοιαύτα έργα αντί πλήξεως και ανίας [...]. Γνωρίζουν την Ιστορίαν, έχουσιν ευρείαν εγκυκλοπαιδικήν μόρφωσιν, μουσικήν [...] αναγινώσκουν, μελετούν σοβαρώς, γράφουν, καταναλίσκουν ώρας ολοκλήρους εις τα εργαστήρια, διαπρέπουν ως γλύπτριαι, ζωγράφοι, καλλιτέχνιδες [...].¹¹¹³

Η προσπάθεια διαμόρφωσης της «νέας γυναίκας», όπως τη σκιαγραφεί πιο πάνω, ερμηνεύει το γεγονός ότι στις στήλες των *Εστιάδων* είναι έντονη η παρουσία κειμένων εκπαιδευτικού περιεχομένου, με τολμηρές διεκδικήσεις για την εποχή, πέρα από το δικαιολογημένο ενδιαφέρον της εκδότριας για τα εκπαιδευτικά πράγματα. Ήδη από το δεύτερο τεύχος δημοσίευσε κείμενο με τίτλο «Ανάγκη αναθεώρησης του εκπαιδευτικού συστήματος», στο οποίο ζητούσε «μίαν μεγάλην εν συνόλω και ριζικήν εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν» με βασικά αιτήματα την κρίση, την αυτενέργεια, την ελευθερία. Μια αγωγή που θα μπορούσε να διαμορφώσει ισχυρούς πολίτες και, ειδικά ως προς τις γυναίκες, θα δημιουργούσε «γυναίκας λεπτάς, ευαισθήτους και μορφωμένας, ικανάς να δεχθούν και αισθανθούν τας βαθυτέρας εντυπώσεις και τας πλέον λεπτάς συγκινήσεις, αλλά και ν' αντικρούουν τας πλάνας και ν' αντικρύσουν την ζώην με την ευθύνην των ιδίων πράξεων ωπλισμένοι και ισχυραί». Η ίδια διενήργησε, μάλιστα, πρωτοποριακή έρευνα μέσω των στηλών της εφημερίδας της με σκοπό να προκαλέσει συζήτηση γύρω από το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, απευθυνόμενη προς όλες τις Ελληνίδες, τις οποίες απασχολούσε η βελτίωση της αγωγής που τους προσφερόταν «συμφώνως προς τας νέας κοινωνικάς και πολιτικάς συνθήκας».¹¹¹⁴

Με τη διεκδίκηση επιμελημένης μόρφωσης συνδέεται και ένας άλλος θεμελιώδης στόχος των *Εστιάδων*, που ήταν να παροτρύνει την Κυπρία να ασχοληθεί

---

¹¹¹³ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Αι Ελληνίδες κατά τα τελευταία 100 έτη...», *Εστιάδες*, τχ. 9, ό.π.

¹¹¹⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ανάγκη αναθεώρησης του εκπαιδευτικού συστήματος», και της ίδιας, «Έρευνα των “Εστιάδων”. Αι ερωτήσεις μας», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2, Παρατηρητική, «Απάντησις εις τας ερευνας των “Εστιάδων”», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 3 και, σχετικά, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 531.

Ημε τη συγγραφή, ενισχύοντας «τα πρώτα ευέλπιδα φιλολογικά βήματά» της.¹¹¹⁵ Σε εποχή κατά την οποία ο γυναικείος αναλφαβητισμός στο νησί έφθανε σε πολύ ψηλά ποσοστά¹¹¹⁶ και, σύμφωνα με τον κανονιστικό λόγο της εποχής, η ύψιστη κοινωνική και εθνική αποστολή των γυναικών ήταν εκείνη της μητέρας, η νεαρή εκπαιδευτικός τολμούσε να θεωρεί κακότυχη, μαζί με την Σαπφώ, τη γυναίκα που δεν ευμοίρησε μορφώσεως και έζησε «αμέτοχος των εκ Πιερίας ρόδων»,¹¹¹⁷ ώστε να μη μπορεί να χαρεί τα έργα του πνεύματος και τη συγγραφική διαίωσιση. Θεωρούσε δε ως αναφαίρετο δικαιώματα της γυναίκας το να αποτελεί η ίδια υποκείμενο της γραφής και να αναζητά, μέσα από τη γραφή, μια θέση στη δημόσια σφαίρα. Με αυτή την πεποίθησή της σχετίζεται και η ύπαρξη στήλης στις *Εστιάδες* με τίτλο «Εκ του Ημερολογίου μου».¹¹¹⁸ Η Παπαδοπούλου σημειώνει ότι «η δημιουργική ιδιοφυΐα της γυναικός είναι αδιαφιλονίκητος· εάν τη αρνούνται την ικανότητα του συγγράψαι, θα τη απειποιούντο την δύναμιν του αισθάνεσθαι, αφού η μία εξαρτάται της άλλης».¹¹¹⁹

Δεν είναι τυχαίο που η λογοτεχνία κατείχε σημαντική θέση στις *Εστιάδες*, σε σχέση με άλλες κατηγορίες της ύλης· εξάλλου, η εφημερίδα αυτοχαρακτηριζόταν ως «φιλολογική». Σε αυτήν δημοσιεύονταν ποιήματα, διηγήματα, ποιήματα σε πεζό, μυθιστορήματα σε συνέχειες, χρονογραφήματα, μεταφράσεις, σημειώματα κριτικής της λογοτεχνίας κ.ά. Ενθαρρύνονταν έτσι οι αναγνώστριες να διαβάζουν,¹¹²⁰ ώστε κάποιες από αυτές να μπορέσουν να ασχοληθούν με το δημιουργικό γράψιμο, σε εποχή κατά την οποία η απόφαση μιας γυναίκας να γράψει, και ακόμη περισσότερο να τολμήσει να δημοσιεύσει, «αποτελούσε αντικειμενικά τομή, ετεροδοξία που την έθετε αντιμέτωπη με την κοινωνική της θέση, θέση ασυμβίβαστη με την ανάγκη αυτοκατάφασης».¹¹²¹

Έχει αναφερθεί ήδη ότι η εφημερίδα φιλοξενούσε πρωτότυπα ή μεταφρασμένα κείμενα γυναικών συγγραφέων και της ίδιας της Παπαδοπούλου, ενώ επιλέγονταν

---

¹¹¹⁵ Πρβλ. το προγραμματικό κείμενο που γράφει η Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, με τίτλο «Φίλοι ομογενείς!», *Ευρυδίκη* Α'1 (21 Νοεμβρίου 1870), σ. 2, όπου υπάρχει παρόμοια διατύπωση ότι ένας από τους στόχους του περιοδικού είναι να «παροτρύνη δι' αμίλλης την επίδοσιν του γυναικείου καλάμου προς παραγωγήν έργων λυσιτελών τη εν γένει γυναικεία αδελφότητι».

¹¹¹⁶ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 53.

¹¹¹⁷ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 430.

¹¹¹⁸ Βλ. και [Καλλιρρόη Παρρέν], «Πρέπει να έχωμεν Ημερολόγιον;», *Εφημερίς των Κυριών*, ΣΤ'265 (21 Ιουνίου 1892), σ. 1-2.

¹¹¹⁹ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 18, ό.π.

¹¹²⁰ Άλλωστε, «η αναγνωστική διαδικασία και μόνο σηματοδοτεί την εισχώρηση της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, την ισότιμη τοποθέτησή της σε ένα κοινό επίπεδο με τους άνδρες μέσω διερεύνησης της ατομικότητας μέσα από τον φανταστικό χώρο των αφηγήσεων», βλ. Γριβέα, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη...*, ό.π., σ. 84.

¹¹²¹ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 165. Για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε η συγγραφή λογοτεχνικών έργων από γυναίκες στην ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος αλλά και για την τεράστια επίδραση που άσκησε το γυναικείο κίνημα στη συγγραφή της λογοτεχνίας, βλ. Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο...*, ό.π., σ. 212-213.

λογοτεχνικά κείμενα, όπως το ποίημα «Οι φτερούγες της τέχνης» του Ιωάννη Πολέμη ή το πεζόμορφο ποίημα «Το άνθος του λωτού» της ίδιας, που υμνούσαν τη γυναίκα ως πηγή έμπνευσης για τον ποιητή.¹¹²² Αλλά το πιο προωθημένο ήταν ότι σε αρκετά διηγήματα, πεζά ποιήματα ή μυθιστορήματα των *Εστιάδων* πρωταγωνιστούν γυναίκες, κυρίως των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, και έτσι δίνεται η ευκαιρία παρουσίασης της μειονεκτικής θέσης τους και θίγονται και άλλες αρνητικές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας.

Όπως έχει παρατηρηθεί, η διαμόρφωση μιας συνείδησης του φύλου και του πρώτου ρεύματος για τη γυναικεία χειραφέτηση συνέπιπτε στον ελληνικό χώρο, όπως και στις περισσότερες χώρες της Δύσης, με την ανάπτυξη της συγγραφικής δραστηριότητας των γυναικών και την άσκηση της γυναικείας δημοσιογραφίας. Η γυναικεία γραφή, η οποία αναδυόταν από την ενδοσκόπηση και τον προβληματισμό, αποτελούσε τον προνομιακό χώρο επεξεργασίας και διερεύνησης μιας αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας και επαναπροσδιορισμού των στερεοτύπων και συνέβαλλε στη δημιουργία μιας «νέας συμβολικής τάξης», «μιας κουλτούρας που δεν θα είναι πατριαρχική, αλλά θα νομιμοποιεί το δικαίωμα της γυναίκας όχι μόνο στην ισότητα αλλά και στη “διαφορά”». Ταυτόχρονα, αποτελούσε μια νίκη των γυναικών, αφού το γράψιμο εθεωρείτο κατεξοχήν ανδρική δραστηριότητα.¹¹²³ Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες «γράφουσες» και στην Κύπρο, όπως η Παπαδοπούλου, προέρχονταν κυρίως από τον χώρο της εκπαίδευσης και με τη γραφή τους προσπάθησαν να αναδείξουν την υποβαθμισμένη θέση των γυναικών και να διαδώσουν τις προοδευτικές απόψεις τους.¹¹²⁴ Μπορεί να φαντασθεί κανείς πόσο ανατρεπτική πράξη ήταν για τα κυπριακά δεδομένα της εποχής να είναι μια γυναίκα όχι μόνο «γράφουσα»,¹¹²⁵ αλλά και

---

¹¹²² Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 305-306.

¹¹²³ Βλ. Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της “γυναικείας φυλής”...», *Διαβάζω*, τχ. 198, ό.π., σ. 7, και Α. Δούκα-Καμπιτόγλου, «Η πεντάμορφη και το τέρας. Επαναπροσδιορίζοντας τη γυναίκα-ποιήτρια», *Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 9 (1997), σ. 178. Επίσης, βλ., σχετικά, Έρη Σταυροπούλου, «Στολισμένη με γράμματα. Η εικόνα της μορφωμένης Ελληνίδας στη λογοτεχνία του 19ου αιώνα», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 421-436.

¹¹²⁴ Μπορούν να αναφερθούν εδώ μερικές από τις εκδότριες των πρώτων γυναικείων εντύπων στον ελληνικό χώρο, οι οποίες προέρχονταν από τον χώρο της εκπαίδευσης, όπως η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, η οποία εξέδωσε την *Κυψέλη* (1845), η Πηνελόπη Λαζαρίδου, η οποία εξέδωσε τη *Θάλεια* (1867), η Αιμιλία Κτενά και η Σαπφώ Λεοντιάς, οι οποίες εξέδωσαν την *Ευρυδίκη* (1870-1873), η Καλλιρρόη Παρρέν, η οποία εξέδωσε την *Εφημερίδα των Κυριών* (1887-1917), και η Πολυξένη Λοϊζιάς, η οποία εξέδωσε, σε συνεργασία με τα μέλη των γυναικείων συλλόγων Λεμεσού, το περιοδικό *Παρθενών* (1906-1907).

¹¹²⁵ Η πολεμική ενάντια στις «γράφουσες» γυναίκες είχε αρχίσει από παλιά, με χαρακτηριστικότερη τη διαμάχη τους με τον Ροΐδη. Βλ. Εμμανουήλ Ροΐδης, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες», και του ίδιου, «Αι απόστολοι της γυναικείας χειραφετήσεως», *Άπαντα*, τ. Ε', (1894-1904), φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Εκδοτική «Ερμής», Αθήνα 1978, σ. 127, 121-131 και 258-262· επίσης, [Καλλιρρόη Παρρέν],

εκδότρια εντύπου, το οποίο, μέσω της γραφής και της δημοσιογραφίας, επιχειρούσε να προωθήσει την ιδέα της χειραφέτησης των γυναικών.

Το δικαίωμα στην εργασία

Η Παπαδοπούλου μέσα από τις στήλες των *Εστιάδων* προασπιζόταν σθεναρά το δικαίωμα της γυναίκας στην εργασία, διαπιστώνοντας ότι «μόνη η εργασία προάγει τα άτομα και μόνη αυτή σώζει τα έθνη». Θεωρούσε ως «το μεγαλύτερο ίσως κοινωνικό ζήτημα της σημερινής εποχής, το μέλλον της γυναικός και την υλικήν αυτής ανεξαρτησίαν, ήτις χορηγείται μόνον διά της εργασίας».¹¹²⁶ Συμπίπτουν, δηλαδή, οι απόψεις της με τη γενικότερη θέση του γυναικείου κινήματος αυτή την εποχή, ότι η χειραφέτηση των γυναικών μπορούσε να επιτευχθεί διά της εργασίας και όχι διά της ψήφου.¹¹²⁷ Η ίδια υπογράμμιζε, ακόμη, το θέμα της ανάγκης και των νέων συνθηκών που επέβαλλαν την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας: «Αλλ' ανεξαρτήτως και πάσης άλλης απόψεως η εργασία σήμερα εις την Ελληνίδα είναι ζήτημα ανάγκης»,¹¹²⁸ γιατί κάθε σπίτι χρειάζεται τη συμβολή και των θηλυκών μελών του, τα οποία «ως τίμιας πλουτοπαραγωγί δυνάμεις» μπορούν να συνεισφέρουν στην πρόοδο της οικογένειας.

Ζητούσε η μόρφωση της κόρης να είναι και πρακτική, ώστε να της δίνει τη δυνατότητα άσκησης ενός επαγγέλματος. Η ίδια αγωνίσθηκε σε όλη τη ζωή της για την ίδρυση επαγγελματικών σχολών, οι οποίες θα οδηγούσαν τις «κόρες του λαού» στην ηθική και οικονομική ευρωστία, και θα μετέτρεπαν «εις ευλογίαν του οίκου τας

«Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες», *Εφημερίς των Κυριών*, I/442 (5 Μαΐου 1896), σ. 1-3, και της ίδιας, «Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες Β'», *ό.π.*, σ. 1-2. Για το θέμα αυτό, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Αμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πετεινός, σφάξε την αμέσως. Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών», *Σκούπα*, τχ. 3 (Δεκέμβριος 1979), σ. 3-13. Ενδεικτικές είναι και οι δηλώσεις της Ευγενίας Ζωγράφου: «Η κοινωνία είναι πολύ κακή δι' ημάς τας γραφούσας. Ημείς δεν έχομεν μεγάλας αξιώσεις μ' ό,τι γράφομεν, αλλά δεν δυνάμεθα παρά να εκπλαγώμεν με το μίσος του κόσμου εναντίον μας. Μία γυνή σήμερα δεν δύναται να γράψη ελευθέρως ό,τι αισθάνεται, ό,τι αντιλαμβάνεται. Η κακολογία απηλής την περιμένει». Βλ. Μποέμι [Δ. Χατζόπουλος], «Αι γράφουσαι Ελληνίδες. Το άρθρον του κ. Ροΐδου. Συνέντευξις μετά της δεσποινίδος Ευγενίας Ζωγράφου», *Σκριπ*, τχ. 240 (2 Μαΐου 1896), σ. 1-2 και, σχετικά, Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της "γυναικείας φυλής"...», *Διαβάζω*, τχ. 198, *ό.π.*, σ. 7, Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσαι» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, πρόλογος Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2007, και Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, *ό.π.*

¹¹²⁶ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ.1, *ό.π.* και της ίδιας, «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1.

¹¹²⁷ Βλ., ενδεικτικά, [Καλλιρρόη Παρρέν], «Είκοσι εννέα έτη», *Εφημερίς των Κυριών*, 29/1060 (1-15 Μαρτίου 1915), σ. 2697-2698, όπου αναφέρει για το πρώτο έτος της εφημερίδας: «[...] ήρχισα να δημοσιεύω ιδέας νεωτέρας, όχι βέβαια χειραφετήσεως της γυναικός διά της ψήφου, αλλά διά της εργασίας».

¹¹²⁸ Βλ. Παπαδοπούλου, «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα», *Εστιάδες*, τχ. 27, *ό.π.*

υποβλεπομένας και παρά των ιδίων γονέων ως συμφορά και δυσοικονόμητον άχθος αεργούς νεάνιδας». Επίσης, υπογράμμιζε την ανάγκη για βελτίωση «της επωδύνου και άνευ της ελαχίστης απολαβής θέσεως της γυναικός των λαϊκών τάξεων, του ατυχούς μικροκόσμου, ο οποίος αγωνίζεται και καταβάλλεται αδιακόπως προώρως, άνευ των μέσων μιας ασφαλούς επιδιώξεως της χαράς». ¹¹²⁹ Ειδικότερα, έκανε λόγο για το «ραπτικόν επάγγελμα των εργατικών τάξεων» με την πενιχρή αμοιβή και το ανθυγιεινό κλίμα των εργοστασίων, καταδικάζοντας την οικονομική εκμετάλλευση αυτών των γυναικών.

Η Παπαδοπούλου ήταν από τους πρώτους που έθεσαν το θέμα των ιδιαίτερων κλίσεων και δεξιοτήτων, βάσει των οποίων θα έπρεπε να επιλεγεί το επάγγελμα, Υποστήριζε ότι για ένα κορίτσι υπήρχε η δυνατότητα άσκησης ενός από τα πολλά προσφερόμενα επαγγέλματα, πέρα από εκείνο της δασκάλας ¹¹³⁰ και της ράπτριας, καθώς «ο γυναικωνίτης ήνοιξε τας θύρας του και ελεύθερα τα κρατούμενα πτηνά εστράφησαν προς την πνευματικήν ελευθερίαν, την οποίαν επόθουν και εδίψων, ενώ νέαι επινοητικώτεραι μηχαναί και μάλλον ελευθέρια επαγγέλματα αντικατέστησαν βαθμηδόν τον ιστόν και την ηλακάτην». ¹¹³¹

Έτσι, χαιρετίζει την ίδρυση στην Ελλάδα εμπορικών γυναικείων σχολών, από τις οποίες θα αποφοιτούσαν κοπέλες που θα μπορούσαν να εργασθούν ως ταμίες ή λογίστριες σε εμπορικά καταστήματα και σε κυβερνητικές υπηρεσίες. Επίσης, διαπίστωνε με μεγάλη ικανοποίηση ότι είχαν ανοίξει πια για τις γυναίκες οι πόρτες των γυμνασίων και των πανεπιστημίων, και οι επιτυχίες τους στον χώρο της επιστήμης και της Τέχνης ήταν αξιοζήλευτες. Σύμφωνα με πληροφορία που δίνει η ίδια, διέθετε από το 1914 «προχείρους στατιστικάς των διαφόρων γυναικείων επαγγελμάτων εις τας μεγαλυτέρας ευρωπαϊκάς μεγαλουπόλεις», ¹¹³² επιχειρούσε συγκρίσεις με τα κυπριακά δεδομένα και διαμόρφωνε τις εισηγήσεις της. Η Παπαδοπούλου, λοιπόν, μια από τις πρώτες υπερμάχους των δικαιωμάτων της Κυπρίας γυναίκας, θεωρούσε πολύ σημαντική την οικονομική ανεξαρτησία των ομοφύλων της, που συνδεόταν άρρηκτα με

---

¹¹²⁹ Βλ. Παπαδοπούλου, «Αι Ελληνίδες κατά τα τελευταία 100 έτη», *Εστιάδες*, τχ. 9, ό.π.

¹¹³⁰ Εδώ ας σημειωθεί ότι το επάγγελμα της δασκάλας ήταν ανοικτό από παλιά για τη γυναίκα, αλλά μόνο μέχρι την ημέρα του γάμου της, αφού, τουλάχιστον για την Κύπρο, υπήρχε νόμος που απαγόρευε στις έγγαμες δασκάλες να εργάζονται και αρκετές πλήρωναν με το τίμημα της αγαμίας την επιθυμία τους να συνεχίσουν να υπηρετούν στην εκπαίδευση του τόπου τους. Βλ. το κεφάλαιο, «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 52-53 και Πυλαρινός – Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Πολυξένης Λοιζιάδος, Τα έργα...*, ό.π., σ. 125.

¹¹³¹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Επαγγελματικά Σχολαί διά τας γυναίκας», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 1.

¹¹³² Βλ. Παπαδοπούλου, «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα...», *Εστιάδες*, τχ. 27, ό.π.

την πνευματική τους ανεξαρτησία. Χρησιμοποίησε, μάλιστα, τη γνώμη του Γερμανού αντισυμβατικού συγγραφέα Georg Büchner, για την οποία και επικρίθηκε, ότι η παιδεία και η εργασία δεν αφαιρούν από τη γυναίκα την ακτινοβολία του φύλου της.¹¹³³ Οικτίρει δε τις γυναίκες, ιδιαίτερα τις αστές, που δεν εργάστηκαν ποτέ στη ζωή τους και η αργοσχολία τις καθιστούσε «οικτρά παράσιτα».¹¹³⁴

Καλούσε, επίσης, τις γυναίκες, κυρίως τις μορφωμένες, πέρα από την άσκηση ενός επαγγέλματος να αφιερώσουν χρόνο και εργασία «υπέρ της πενομένης και ταλαιπωρουμένης τάξεως των ομοφύλων, των προσφιλών αδελφών των», να ασχοληθούν, δηλαδή, με την υπόθεση της χειραφέτησης της Κυπρίας γυναίκας. Το πολύπτυχο φεμινιστικό «πρόγραμμα», που είχε κατά νου, και το οποίο θα δημιουργούσε νέα δεδομένα για τον γυναικείο πληθυσμό στο νησί, προϋπέθετε καταβολή εργασίας και μόχθου από τις ίδιες τις γυναίκες. Δεν είναι τυχαίο ότι η σφραγίδα του γυναικείου σωματείου που ίδρυσε στη Λευκωσία, έφερε τη φράση «Εργάζου».

Στο σημείο αυτό μπορεί να παρατεθεί και ο λυρικός επίλογος ενός κειμένου της, όπου ως αληθινή κοινωνική οραματίστρια αναφέρεται στην ανάγκη τής επ' αμοιβή εργασίας και της ανάλογης εκτίμησης για τις γυναίκες όλων των κοινωνικών τάξεων της Κύπρου:

[...] Και όλαι αυταί είτε διδάσκουν από πανεπιστημιακής έδρας είτε κρατούν την μελάνην και τα συγγράμματα εις τας χείρας είτε λαζεύουν εντός των αχαρίστων παιδαγωγείων της ανθρωπότητας τους τιμίους πολίτας της επαύριον, όλαι αυταί και όλαι εκείναι, αι οποίαι σύρουν ως ειλωτίδες τα βάρη μιας εξηντλημένης και βασανισμένης ζωής, όλαι αυταί και όλαι εκείναι, αι απλοϊκαί, εκείναι αι χωρικά, εκείναι αι αγρότιδες, αι οποίαι φορτώνονται ως τα τελευταία των υποζύγια και φέρουν το έμβλημα της καρποφόρου εργασίας μέσα εις τας τλώδεις των χείρας, όλαι αυταί και όλαι εκείναι είνε εξίσου τίμια και εξίσου σεβασταί.¹¹³⁵

---

¹¹³³ Βλ. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ. 1.

¹¹³⁴ Βλ. [Παπαδοπούλου], «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 18, *ό.π.*: «Πολλάι γυναίκες απέρχονται εκ της ζωής, χωρίς να διδαχθώσι τι είναι σκέψις και εργασία: αυταί θεωρούνται πολλάκις συνεσταλμένα και ευηπόληπτοι, ενώ είναι αι πλέον αξιοθρήνητοι».

¹¹³⁵ Βλ. Παπαδοπούλου, «Επαγγελματικά Σχολαί διά τας γυναίκας», *Εστιάδες*, τχ. 8, *ό.π.*

Η Παπαδοπούλου τασσόταν υπέρ ενός μετριοπαθούς φεμινισμού, όπως έχει αναφερθεί και πιο πάνω, κρατώντας αποστάσεις, κατά το παράδειγμα της Παρρέν, από τις ακρότητες της ξένης γυναικείας κίνησης και ιδιαίτερα από τις σουφραζέτες της Βρετανίας.¹¹³⁶ Διεκδικούσε, πρώτιστα, το δικαίωμα της γυναίκας στη μόρφωση, κάτι που θα της επέτρεπε πρώτα να αντιπαλέψει τις ριζωμένες προλήψεις και τους άδικους, κατ' αυτήν, νόμους και κατόπιν να διεκδικήσει το δικαίωμα στην εργασία. Αυτό θα οδηγούσε τη γυναίκα σε υλική και πνευματική ανεξαρτησία, αφού είναι ηθικά και πνευματικά ίση με τον άνδρα και αξίζει κάθε σεβασμού.

Δεν αγνόησε, όμως, και το θέμα της ψήφου, αν και το έθετε σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τα άλλα αιτήματα της γυναικείας χειραφέτησης. Από το πρώτο φύλλο της εφημερίδας της είχε θίξει το ζήτημα,¹¹³⁷ παρά το γεγονός ότι ακόμη και κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα το ελληνικό και το διεθνές φεμινιστικό κίνημα παρουσιαζόταν διχασμένο ως προς το ζήτημα τούτο,¹¹³⁸ το οποίο έγινε αντικείμενο μαχητικής διεκδίκησης από τα φεμινιστικά έντυπα και τις γυναικείες οργανώσεις στον Μεσοπόλεμο.

Η ίδια ένιωθε την ανάγκη κατά καιρούς να δηλώνει στην εφημερίδα της ότι δεν διεκδικούσε πολιτικά δικαιώματα για τις γυναίκες. Αυτό γινόταν για λόγους τακτικής και κυρίως εξαιτίας της σφοδρής επίθεσης που δέχθηκε, ήδη μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους, από τον Νικόλαο Καταλάνο.¹¹³⁹ Μπροστά στον κίνδυνο να ναυαγήσει η προσπάθειά της, διακήρυττε ότι δεν ήταν μέσα στους στόχους της η διεκδίκηση της

---

¹¹³⁶ Βλ. και στο παρόν κεφάλαιο, σ. 423-425.

¹¹³⁷ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 424-425.

¹¹³⁸ Η Κ. Παρρέν μέχρι το 1908 διεκδικούσε μόνο τη δημοτική ψήφο για τις γυναίκες, έστω και αν σε αρκετές περιπτώσεις δεν έκρυβε τον ενθουσιασμό της για την κατάκτηση του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου σε χώρες της Ευρώπης. Βλ. *Εφημερίς των Κυριών*, Θ'/412 (1 Οκτωβρίου 1895), σ. 1-2, «Αι γυναίκες και αι δημοτικά εκλογαί»: «Δι ημάς το ζήτημα της πολιτικής χειραφετήσεως είναι εντελώς πρόωρον, είναι ζήτημα απωτάτου μέλλοντος, δια το οποίον ούτε να σκεπτόμεθα μας απιτρέπεται, επί του παρόντος τουλάχιστον», και *Εφημερίς των Κυριών*, 20/903 (11 Φεβρουαρίου 1907), σ. 1-3, «Μία τιμητική νίκη»: «Αι ιδέαι περί της χειραφετήσεως είναι εντελώς διάφοροι από τας ιδέας των επαναστατιών του Λονδίνου, αι οποίαι δια της βίας εξήτησαν να εκπορθήσουν το αγγλικόν κοινοβούλιον»· επίσης, βλ. Κ. Παρρέν, «Διατί δεν ζητώ ψήφον;», *Εφημερίς των Κυριών*, 24/988 (1 Ιουνίου 1910), σ. 1193-1194, και της ίδιας, «Είκοσι εννέα έτη», *Εφημερίς των Κυριών*, 29/1060 (1-15 Μαρτίου 1915), σ. 2697-2698. Βλ. όμως και *Εφημερίς των Κυριών*, 21/ 912 (15 Απριλίου 1907), σ. 1-2, «Αληθινάί βασιλίσσαι», όπου τονίζεται ότι τον Ιούλιο του 1906, όταν δόθηκε στις γυναίκες της Φινλανδίας «το δικαίωμα της απολύτου πολιτικής ισότητος με τον άνδρα, [τούτο] δεν έφερε καμίαν κοινωνικήν ανωμάλιαν». Βλ., σχετικά, και Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 258-260, Πύργου, *Μητριαρχία...*, ό.π., σ. 270-271, 311-312 και 663 και Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος...*, ό.π., σ. 146.

¹¹³⁹ Βλ. περισσότερα στο παρόν κεφάλαιο, σ. 453-455.

ψήφου, για να καθησυχάσει εκείνους που καταδοκούσαν για να ταυτίσουν τη διευθύντρια των *Εστιάδων* και τις συνεργάτριές της με τις οπαδούς της Emily Pankhurst. Η Παπαδοπούλου χαρακτήριζε τις σουφραζέτες «ανισορρόπους τινάς οπαδούς» του φεμινισμού, ενώ σε άλλη περίπτωση καταδίκασε «τον σωφραζετισμόν, καθ' ον τρόπον εκδηλούται εν Αγγλία και Αμερική». Σημείωνε δε ότι οι σύγχρονες Ελληνίδες, παρά τις προόδους που είχαν πραγματοποιήσει τα τελευταία 100 χρόνια, αδιαφορούσαν «προς τα από πολλού παρά των Ευρωπαϊών ομοφύλων των αστικά και πολιτικά δικαιώματα»: «Όχι λοιπόν πολιτικής ελευθερίας και κοινοβουλευτικά αξιώματα. Όχι τύπους εκκεντρικούς και παραδόξους. Όχι πυρρωνιστρίας ψυχράς και αποκρουστικής [...]».¹¹⁴⁰ Ωστόσο, δεν έκρυβε την ικανοποίησή της για την παροχή του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες κάποιων ευρωπαϊκών χωρών. Έτσι έσπευσε να προβάλει το παράδειγμα των Νορβηγίδων, οι οποίες απέκτησαν πλήρη εκλογικά δικαιώματα το 1913, φτάνοντας μέχρι το βουλευτικό αξίωμα:

*Αι γυναίκες της Νορβηγίας είναι αι πλέον φρόνιμοι και αι πλέον φιλήσυχοι και δικαιωματούχοι φεμινίστριαι γυναίκες. Ενώ αι γυναίκες της Αγγλίας ζητούσαι την ψήφον φθάνουν εις βιαιοπραγίας και χονδρότητας τελείως αναρμόστους διά γυναίκας ανεπτυγμένας, αι Νορβηγίδες άνευ επεισοδίων και επιδείξεων και διαπληκτισμών κατέχουν από πενταετίας ήδη πλήρη εκλογικά δικαιώματα. Πάσα εικοσιπενταέτις γυνή ή κόρη πληρώνουσα ωρισμένον φόρον έχει δικαίωμα ψήφου και είναι και εκλέξιμος ως μέλος δημοτικού συμβουλίου η και βουλευτής.*¹¹⁴¹

Αργότερα η Παπαδοπούλου θα εκφρασθεί υπέρ της εκλογής διδασκάλων και διδασκαλισσών στο βουλευτικό αξίωμα.¹¹⁴² Παράλληλα, θα πάρει ευθαρσώς θέση υπέρ της υπογραφής των Κυπρίων γυναικών στα κατά καιρούς διενεργούμενα ενωτικά δημοψηφίσματα, σημειώνοντας ότι οι γυναικείες υπογραφές «αμιλλώμεναι προς τας ανδρικές» θα διπλασίαζαν τον αριθμό των υπογραφών, οπότε και το αποτέλεσμα θα ήταν ισχυρότερο. Εξέφραζε δε την απορία γιατί οι αρμόδιοι αποκλείουν «από μιας τοσούτον σοβαράς ενεργείας την ενθουσιώδη υπογραφή των γυναικών μας;».¹¹⁴³

---

¹¹⁴⁰ Βλ. Παπαδοπούλου, «Επαγγελματικά Σχολαί διά τας γυναίκας», *Εστιάδες*, τχ. 8, ό.π. και «Αι Ελληνίδες κατά τα τελευταία εκατόν έτη...», *Εστιάδες*, τχ. 9, ό.π.

¹¹⁴¹ Βλ. [Περσεφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Διάφορα. Αι γυναίκες της Νορβηγίας», *Εστιάδες*, τχ. 17, ό.π.

¹¹⁴² Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 94, υποσημείωση 248.

¹¹⁴³ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Διάφορα. Τα δημοψηφίσματα», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 3.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα παλαιότερα γυναικεία έντυπα στον ελλαδικό χώρο και το προγενέστερο των *Εστιάδων* γυναικείο περιοδικό στην Κύπρο, ο *Παρθενών*, απέρριπταν κάθε διεκδίκηση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες,¹¹⁴⁴ καθώς υιοθετούσαν το «δόγμα» του διαφορετικού προορισμού των φύλων, όπως τον υπαγόρευε η «φύση». Αν αναλογισθεί δε κανείς ότι το 1934 ένα τμήμα μόνο των γυναικών στην Ελλάδα απέκτησε το δικαίωμα δημοτικής ψήφου και μόλις το 1952 παρασχέθηκε το δικαίωμα της καθολικής ψήφου, ενώ στην Κύπρο οι γυναίκες ψήφισαν στις προεδρικές εκλογές του Δεκεμβρίου του 1959 και επίσημα το δικαίωμα αυτό παραχωρήθηκε το 1960, δηλαδή μισό περίπου αιώνα μετά την πρώτη διεκδίκηση ψήφου για τις Κυπρίες μέσω των *Εστιάδων*, μπορεί να αντιληφθεί πόσο πρώιμες και «επαναστατικές» για την εποχή ήταν οι διεκδικήσεις αυτές της Παπαδοπούλου.

Οι κατηγορίες στην ύλη της εφημερίδας

Το περιεχόμενο των κειμένων που δημοσιεύονταν στις *Εστιάδες*, εξυπηρετούσε γενικά τους συγκεκριμένους στόχους, όπως εκφράστηκαν στις προγραμματικές δηλώσεις, και επιλεγόταν με ιδιαίτερη προσοχή. Έχει ήδη διαφανεί ότι ο πυρήνας, γύρω από τον οποίο διαρθρώνονταν θεματικά η ύλη των *Εστιάδων*, ήταν η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, τα αιτήματα γύρω από τη χειραφέτησή της και η διαμόρφωση του περιεχομένου της αγωγής και της εκπαίδευσής της. Από τα 36 κύρια άρθρα των *Εστιάδων*, τα οποία υπέγραφε πάντα η Παπαδοπούλου, αρκετά αναφέρονταν στα πιο πάνω θέματα. Αλλά και στις υπόλοιπες σελίδες υπερίσχυαν συντριπτικά τα θέματα που αφορούσαν στη θέση της γυναίκας, στον ρόλο της στις διάφορες ιστορικές εποχές και στην άγνωστη εν πολλοίς συμβολή της στην ιστορία και στον πολιτισμό, είτε με τη μορφή βιογραφίας εξεχουσών γυναικών είτε με τη δημοσίευση ειδήσεων και πληροφοριών που αποδείκνυαν τις δυνατότητες των γυναικών στον χώρο του

---

¹¹⁴⁴ Βλ., για παράδειγμα, το κείμενο της Σαφούς Λεοντιάδος στο περιοδικό *Ευρυδίκη*, Α'6 (24/12/1870), σ. 63, «Περί κλήσεως της γυναικός, υπό Σαφούς Λεοντιάδος»: «[...] δεν συμμερίζομαι την γνώμη [...] να υπερβή η γυνή τα όρια της υπό της φύσεως δεδεδειγμένης αυτής σφαίρας, και να εξέλθῃ εἰς τον κοινωνικόν βίον μετερχομένη τα ἔργα του ἀνδρός, ψηφοφορούσα, εκλέγουσα, βουλευομένη ἐν ταις συνελεύσεσι, δικάζουσα ἴσως, καὶ ἐν γένει πολιτευομένη συν αὐτῷ καὶ ἐν τοῖς πράγμασι γενομένη. Εγὼ ἐννοῶ τὴν γυναῖκα, γυναῖκα, καὶ τὸν ἄνδρα ἄνδρα [...]», καὶ τὸ κείμενο τῆς Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου στὴν *Κυψέλη*, τχ. Α', Μάιος 1845, σ. 13, «Προοίμιον», ὅπου τονίζει ὅτι «[...] τὸ σύγγραμμα τοῦτο [εἶναι] ἀμέτοχον ἀπὸ πολιτικὰς συζητήσεις [...]» βλ., ἐπίσης, σχετικὰ, Φουρναράκη, *Εκπαίδευση καὶ αγωγή των κοριτσιών...*, ὁ.π., σ. 133, Ψαρρά (ἐπιμ.), *Ἡ χειραφετημένη*, ὁ.π., Ἐπίμετρο, σ. 411-412 καὶ τῆς ἰδίας, «Μητέρα ἢ πολίτις;...», ὁ.π., σ. 90-107.

πνεύματος και της κοινωνικής ζωής, είτε ακόμη και με λογοτεχνικά κείμενα που αναφέρονταν στη γυναίκα.

Η λογοτεχνία, πρωτότυπη και μεταφρασμένη, κατείχε εξίσου σημαντική θέση στις *Εστιάδες*, στο πλαίσιο του στόχου για καλλιέργεια λογοτεχνικής συνείδησης, όπως αναπτύχθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.¹¹⁴⁵ Η παιδεία, επίσης, καθόσον η συντάκτρια και εκδότρια προερχόταν από τον χώρο της εκπαίδευσης και έδειχνε ζωνρό ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά πράγματα, πέρα από τη σημασία που η ίδια έδινε στη «νέα αγωγή» ως μέσο αφύπνισης των γυναικών.¹¹⁴⁶ Σε μικρότερο βαθμό συναντώνται κείμενα που αφορούν στην υγεία και στην «Οικιακή Οικονομία», θεματικές ενότητες που υπερτερούσαν συντριπτικά άλλων κατηγοριών ύλης σε παλαιότερα γυναικεία περιοδικά.¹¹⁴⁷ Υπάρχουν, επίσης, και λαογραφικά κείμενα, φιλοσοφικές και άλλες μελέτες, και σημειώματα που αναφέρονται στην πολιτική επικαιρότητα και σε εθνικά θέματα. Επιπλέον, δημοσιεύονται πληροφορίες και σημειώματα για την πολιτιστική κίνηση και για τις νέες εκδόσεις, ενώ εμφανίζονται στην εφημερίδα και οι στήλες «Σκέψεις και γνώμαι», «Εκ του ημερολογίου μου», οι οποίες δεν παρουσιάζουν σταθερή συχνότητα. Δημοσιεύονται, ακόμη, μερικά κείμενα θρησκευτικού και εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου και σποραδικά η στήλη «Διάφορα», όπως επίσης, λίγες διαφημίσεις και αγγελίες, ενώ απουσιάζει η στήλη της «Αλληλογραφίας». Αξίζει να προσεχθεί και η κατηγορία κειμένων που αναφέρονται σε «Μύθους, ήθη, προλήψεις», η οποία καταδεικνύει την προσπάθεια της Παπαδοπούλου να αποσκορακίσει παγιωμένες νοοτροπίες και προκαταλήψεις.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί, όσον αφορά στον πίνακα που ακολουθεί, ότι οι κατηγορίες ύλης των *Εστιάδων* δεν ήταν όλες ευδιάκριτες, αλλά έγινε εφικτό να προσδιορισθούν, μετά από προσεκτική μελέτη του υλικού, ενώ κάποτε μπορεί να υπάρχει και επικάλυψη ή μείξη κατηγοριών.

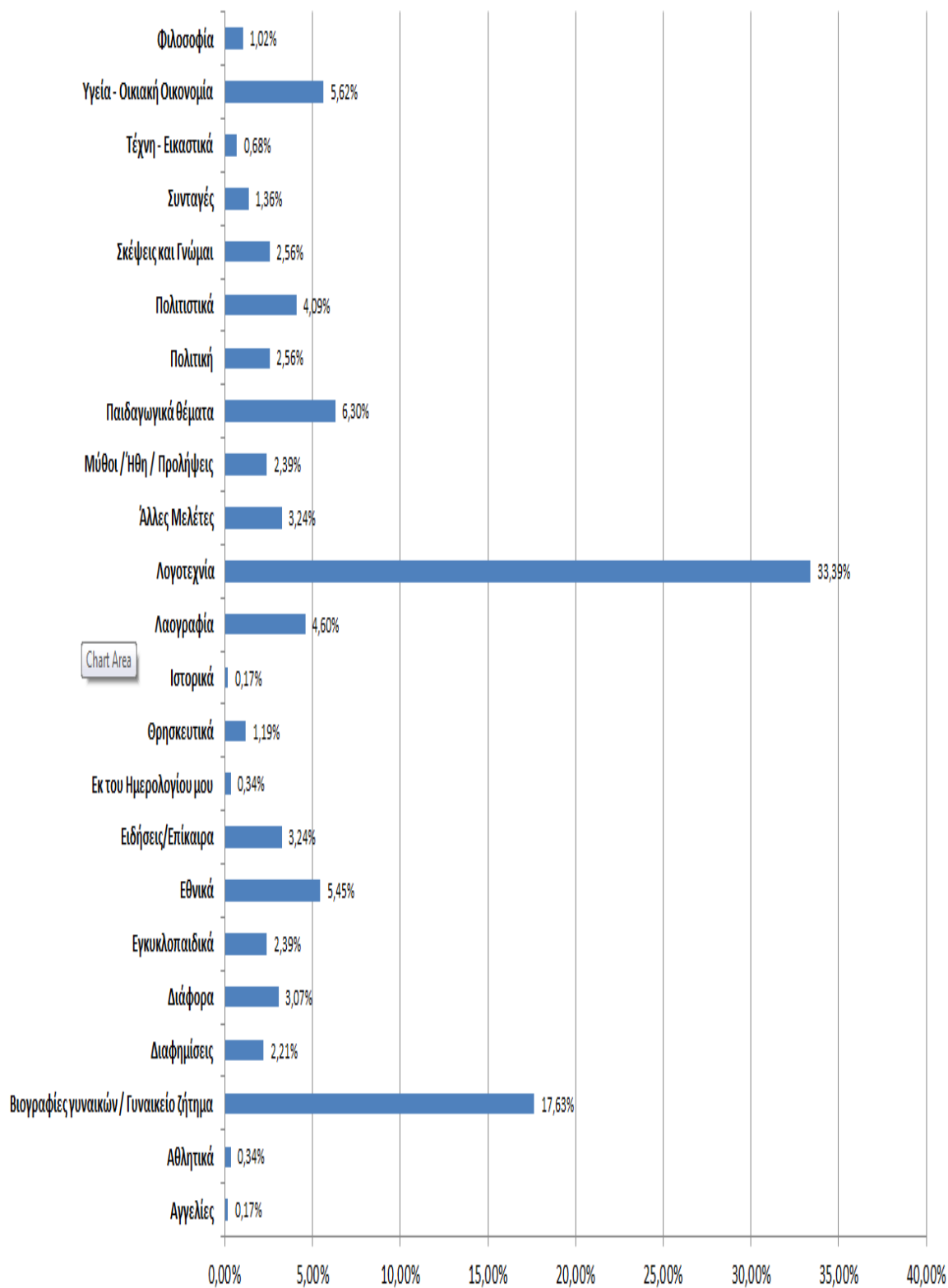
---

¹¹⁴⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 151-154 και κατωτέρω, «Η φεμινιστική δράση...», σ. 467-473.

¹¹⁴⁶ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 433-438.

¹¹⁴⁷ Βλ. Μπακαλάκη – Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»...*, ό.π., σ. 27-28.

Κατηγορίες ύλης Εστιάδων

Πρέπει στο σημείο αυτό να παρατηρηθεί ότι, παρόλο που οι *Εστιάδες* είχαν ως αφορμή έμπνευσης και πρότυπο την εφημερίδα της Παρρέν, της ριζοσπαστικότερης γυναίκας-αγωνίστριας για την εξύψωση του φύλου της την εν λόγω εποχή, και ακολουθούσαν βασικές κατευθύνσεις που είχε χαράξει εκείνη, ωστόσο δεν αντέγραφαν τις κατηγορίες ύλης της *Εφημερίδος των Κυριών*. Οι *Εστιάδες* διαθέτουν ιδιαίτερο χαρακτήρα και το προσωπικό στίγμα της συντάκτριας και εκδότριας τους, που συνίσταται στον μαχητικό και ταυτόχρονα ποιητικό και φιλοσοφημένο ταυτόχρονα λόγο της, καθόσον η ίδια υπήρξε ποιήτρια και φιλόσοφος.¹¹⁴⁸ Η εφημερίδα της Παπαδοπούλου υπήρξε το πρώτο έντυπο στην Κύπρο που επιχείρησε να αναλύσει την κοινωνική θέση των γυναικών και είχε συγκεκριμένες διεκδικήσεις, οδηγώντας, όπως και η *Εφημερίς των Κυριών* της Παρρέν, στη διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης. Μια συγκριτική μελέτη των δύο γυναικείων εντύπων θα αναδείκνυε τις ομοιότητες και τις διαφορές τους.

Οι συνεργάτες της εφημερίδας

Η Παπαδοπούλου είχε λίγους έως ελάχιστους συνεργάτριες στο δύσκολο εγχείρημα της έκδοσης της εφημερίδας της, σε αντίθεση με άλλα γυναικεία και φεμινιστικά έντυπα, τα οποία διέθεταν επιτελείο συνεργατών και οργανωμένο δίκτυο διανομής τους. Τα περισσότερα κείμενα τα υπέγραφε η Παπαδοπούλου και εκείνη αναλάμβανε την ευθύνη γι' αυτά. Αναφέρονται στη συνέχεια, οι λίγοι συνεργάτες της, με βάση τη συχνότητα με την οποία συμμετείχαν στην εφημερίδα, τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της και το κύρος τους στον κόσμο της διανοήσης.

Βασική συνεργάτις της Παπαδοπούλου υπήρξε η λογία παιδαγωγός και συγγραφέας Πολυξένη Λοϊζιάς. Στα περισσότερα τεύχη της εφημερίδας συναντάμε δικά της κείμενα, ενυπόγραφα ή με το ψευδώνυμο «Λαυσωνία»: λαογραφικές συνεργασίες, ποιήματα, πεζά, νεκρολογίες, σημειώματα και κείμενα με φεμινιστικό ενδιαφέρον, τα οποία συνήθως δημοσιεύονταν σε καλή θέση, συνοδευόμενα με ευνοϊκά σχόλια από την εκδότρια.¹¹⁴⁹ Η διευθύντρια των *Εστιάδων* επένδυε αρκετά στη φήμη, το κύρος και την εμπειρία της γηραιότερης Λοϊζιάδος, η οποία είχε ήδη επιδείξει αξιόλογο δημοσιογραφικό και συγγραφικό έργο, πέρα από την πανθομολογούμενη και

---

¹¹⁴⁸ Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Τα έμμετρα ποιήματα» και «Τα ποιήματα σε πεζό...» και κατωτέρω, «Το φιλοσοφικό έργο...», σ. 109-154, 155-214 και 500-511, αντίστοιχα.

¹¹⁴⁹ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκόστα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες*...», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π., σ. 111-121.

αναγνωρισμένη δράση της ως διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Λεμεσού. Για τη Λοϊζιάδα είχε γράψει σημειώματα και δύο εκτενή επαινετικά κείμενα, αποδίδοντάς της χαρακτηρισμούς όπως η «πρώτη Κυπρία ηγέτιδα [της] γυναικείας αγωγής», «η πρώτη γενομένη εργάτις τής εν Κύπρω προόδου του γυναικείου φύλου», η «έρεια και αληθής εστίας των γραμμάτων» κ.ά.¹¹⁵⁰

Άλλη συνεργάτρια της εφημερίδας ήταν η Ελένη Κομνηνού-Πλατανιά, διευθύντρια του γυναικείου περιοδικού *Πανελλήνιον*, που εκδιδόταν στην Αθήνα, η οποία δημοσίευσε ποιήματα και πεζά ενυπογράφως ή με τα ψευδώνυμα «Σεμέλη Διός» ή «Ελένη η Σπαρτιάτις». Επίσης, η Ελένη Σβορώνου, ποιήτρια και εκδότρια του *Ημερολογίου του Αιγαίου* (1905-1906) και του *Μικρασιατικού Ημερολογίου* (1907-1909) στη Σάμο, η Ευγενία Ζωγράφου, διευθύντρια του γυναικείου περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρησης*, η Μαρίκα Πίπιζα-Μαντζούνη και η Ελένη Σ. Λάμαρη,¹¹⁵¹ γνωστά γυναικεία ονόματα στον χώρο της λογοτεχνίας την εποχή εκείνη.

Από τις κυπριακές λογοτεχνικές συνεργασίες ξεχωρίζουν εκείνες της Χαριτίνης Κουπά και του Σίμου Μενάρδου, ενώ μη λογοτεχνικά κείμενα δημοσίευσαν η «Παρατηρητική Εν Λευκωσία», η «Νίτσα Γεωργαντ[οπούλου] Αθήναι», που είναι, μάλλον η Ελένη Γεωργαντοπούλου, φίλη και συνάδελφός της Παπαδοπούλου από την Πάτρα, η οποία έγραψε σύντομη βιογραφία γι' αυτήν,¹¹⁵² η Σουλτάνα Μιχαλιάδου, με ένδειξη τόπου «Αθήναι» ή «Βαθύ Σάμου»¹¹⁵³ και η «Σκαλιώτισσα», πιθανόν η Κίκα Σούντια,¹¹⁵⁴ οι οποίες είχαν μάλλον και τον ρόλο αντιπροσώπου της εφημερίδας ή και ανταποκρίτριας.¹¹⁵⁵

---

¹¹⁵⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Υπέροχαι φυσιογνωμίας. Η ευγνωμοσύνη μιας τεσσαρακονταετίας. Πολυξένη Λοϊζιάς» και «Εκκλησις προς τας μαθητριάς της αξιοτ.[ίμου] διευθυντριάς του Παρθεναγωγείου Λεμεσού κας Πολυξένης Λοϊζιάδος», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3, της ίδιας, «Αι πνευματικά εορταί της Λεμεσού», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3, «Οι χαλκείς της Κύπρου. Πολυξένη Λοϊζιάς», *Εστιάδες*, τχ. 14, *ό.π.*, και «Βιογραφικά σημειώσεις...», *ό.π.* Βλ., σχετικά, και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 299-303 και Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες*...», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, *ό.π.*

¹¹⁵¹ Η Μ. Πίπιζα υπήρξε και συνεργάτρια της *Εφημερίδος των Κυριών* (βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, *ό.π.*, σ. 216). Για τον σύζυγο της Πίπιζα, Αχλλέα Καρακάσση, και το τραγικό του τέλος στη Μ. Ασία, βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Πώς απέθανεν εις καλλιτέχνης. Τα μαρτύρια των Ελλήνων», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2. Για την Ε. Λάμαρη και το ποίημα που της αφιέρωσε ο Κώστας Καρυωτάκης, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 307.

¹¹⁵² Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Οι καταβολές...» σ. 67.

¹¹⁵³ Η Σουλτάνα Ι. Μιχαλιάδου αναφέρεται ως συγγραφέας του βιβλίου *Η Καλλιρρόη Παρρέν*, Σάμος 1940.

¹¹⁵⁴ Για την Κίκα Σούντια, βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Οι σπουδές και η παιδεία...» και «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 90 και 152, αντίστοιχα.

¹¹⁵⁵ Βλ., για παράδειγμα, Σουλτάνα Μιχαλιάδου εν Αθήναις, «Ανταποκρίσεις: “Το ονειροπόλημα”», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 1-2.

Από τα ανδρικά ονόματα που υπογράφουν κείμενα στις *Εστιάδες* αναφέρουμε τους Άγγελο Φιλανθρωπινό (Αριστοτέλη Κουρτίδη), Γ. Τσοκόπουλο, Αντ. Θ. Σπηλιωτόπουλο, Θωμά Θωμόπουλο, Ευάγγελο Χατζηιωάννου, Παύλο Νιρβάνα, Σπύρο Ματσούκα, Κωνσταντίνο Ζησίου και Ίωνα [Χρήστο Δαραλέξη]. Επίσης, φιλοξενούνται ποιήματα κυρίως ποιητών της «Γενιάς του 1880» (Παλαμάς, Βικέλας, Δροσίνη, Πολέμης, Στρατήγης), αλλά και ποιήματα νεότερων ποιητών, όπως των Μιλτιάδη Μαλακάση, Κώστα Ουράνη και Μαρίνου Σιγούρου, που είναι τα περισσότερα αναδημοσιεύσεις. Ενδιαφέροντα ήταν τα ανοίγματα της εφημερίδας στην ευρωπαϊκή και τη ρωσική λογοτεχνία.¹¹⁵⁶

Από άποψη αισθητικής οι *Εστιάδες* ήταν γενικά ένα προσεγμένο έντυπο. Χρησιμοποιούνταν πάντα και οι πέντε στήλες του και κανένα τμήμα της σελίδας δεν έμενε αναξιοποίητο. Η ποιότητα του χαρτιού, το επίπεδο της τυπογραφικής εργασίας, με τη χρήση διαφόρων γραμμάτων, διακοσμητικών στοιχείων, γραμμών κ.ά., και η απουσία σοβαρών τυπογραφικών λαθών φανερώνουν μια επιμελημένη και καλαίσθητη για την εποχή εκδοτική παρουσία, που οφειλόταν στο προσωπικό ενδιαφέρον του τυπογράφου Λουκά Ζαλουμίδα¹¹⁵⁷ και κυρίως στην τελειομανία της Παπαδοπούλου.

Η έκδοση των *Εστιάδων* διακόπηκε ξαφνικά. Ενδεχομένως υπήρχαν οικονομικά προβλήματα που είχαν γίνει δυσβάστακτα για τους ώμους της νεαρής εκδότριας. Σε κάποια τεύχη απευθύνονταν εκκλήσεις για πληρωμή των συνδρομών, καθώς φαίνεται ότι υπήρχε δυσκολία είσπραξης τους.¹¹⁵⁸ Υπήρχαν, όμως, και άλλα προβλήματα. Η εφημερίδα ήταν ουσιαστικά ένα μοναχικό προσωπικό εγχείρημα της Παπαδοπούλου, η οποία δεν είχε μόνιμο επιτελείο συνεργατριών ούτε συντακτική ομάδα ή δίκτυο υποστήριξης, όπως διέθεταν άλλα γυναικεία έντυπα (*Εφημερίς των Κυριών*, *Πλειάς* κ.ά.). Αυτή έγραφε τα κείμενα και επιμελείτο της ύλης, η ίδια επεξεργαζόταν τις στρατηγικές που θα έπρεπε να ακολουθηθούν, και ήταν ο κύριος στόχος των επιθέσεων ή και των χλευασμών. Η ανεξάντλητη ενεργητικότητα και η πνευματική ακτινοβολία της δεν αρκούσαν για να εξασφαλισθεί η επιτυχία στο εκδοτικό της εγχείρημα. Η ίδια

---

¹¹⁵⁶ Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Το μεταφραστικό έργο», σ. 311-319 και «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 229-256.

¹¹⁵⁷ Στις *Εστιάδες* επαναλαμβάνεται η αγγελία-διαφήμιση: «Τυπογραφείον “Η Σαλαμίζ” εν Βαρωσίοις, στοιχειοθέται πεπειραμένοι. Ιδιοκτήτης Λ. Γ. Ζαλουμίδης». Για τις τεράστιες δυσκολίες και τα πρωτόγονα τεχνικά μέσα εκτύπωσης και κυκλοφορίας των εφημερίδων της εποχής, βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, «Οι κυπριακές εφημερίδες στο τέλος του ΙΘ΄ αιώνα», *Η ζωή στην Κύπρο τον 18ο και 19ο αιώνα...*, ό.π., σ. 230-232.

¹¹⁵⁸ Βλ. *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3: «Παρακαλούνται οι εκτός της πόλεως κ.κ. συνδρομηταί και συνδρομητριαί των “Εστιάδων” να εμβάσωσι προς την διεύθυνσιν διά ταχυδρομικής επιταγής την πρώτην δόσιν της ετησίας συνδρομής των εκ σελινίων 4».

αναφερόταν στα εμπόδια, τις δυσκολίες και την πολεμική με τα οποία χρειάστηκε να αντιπαλέψει έχοντας κάτι καινούργιο να πει, πέρα από τα καθιερωμένα: «[...] Εις το κατώφλιον της ζωής, όταν οι πρώτοι πόθοι καταλαμβάνωσι το νεωστί εμφανιζόμενον άτομον, η συμμορία των κοινωνικών αντιφάσεων και δεσποτικών αντιλήψεων επιτίθεται επ' αυτού [...]». Ειδικότερα, με αυτοαναφορικό σχόλιο, κάνοντας λόγο για τη γυναίκα που τολμά να υπερβεί κάποια κοινωνικά στερεότυπα, σημείωνε ότι αυτή «εδέχθη τας ειρωνείας και [...] εις παν βήμα αυτής προς την πρόοδον και την ενεργόν άμιλλαν προσέκρουε σχεδόν εις την επιφυλακτικότητα ή την υποτίμησιν του ανδρός [...]».¹¹⁵⁹

Η υποδοχή των *Εστιάδων*

Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των τευχών που πωλούσε η εφημερίδα της Παπαδοπούλου, η οποία εκδιδόταν σε μια μικρή επαρχιακή πόλη των 5.300 περίπου κατοίκων, από τους οποίους το 61,3% των ανδρών και το 88,8% των γυναικών ήταν αναλφάβητοι.¹¹⁶⁰ Δεν διασώθηκαν κατάλογοι με τους συνδρομητές της εφημερίδας, οι οποίοι θα μπορούσαν να προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες όσον αφορά στο αναγνωστικό κοινό, σε ποια κοινωνικά στρώματα είχε απήχηση κ.ά.

Για το πνευματικό κλίμα και την εκδοτική και πολιτισμική κουλτούρα του νησιού την εποχή αυτή έχουμε αναφερθεί στο οικείο κεφάλαιο.¹¹⁶¹ Εδώ αξίζει να σημειωθεί μόνο η παροιμιώδης ρήση για τον εκδότη και τυπογράφο της Αμμοχώστου Λουκά Ζαλουμίδα, στο τυπογραφείο του οποίου τυπώνονταν και οι *Εστιάδες*, ότι «ο Ζαλουμίδης έβκαλεν εφημερίδαν τον τζαιρόν που ο κόσμος εν ήξερεν να δικιεβάζει», η οποία υπογραμμίζει το πενιχρό πνευματικό και πολιτισμικό κλίμα της εποχής¹¹⁶² και αναδεικνύει πόσο τολμηρό ήταν το εκδοτικό εγχείρημα της Παπαδοπούλου. Ωστόσο, ανάμεσα στους εγγράμματους φαίνεται ότι υπήρχε αναγνωστικό ενδιαφέρον.¹¹⁶³ Οι

---

¹¹⁵⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Κοινωνία και άτομα», *Εστιάδες*, τχ. 16, ό.π., και της ίδιας «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα», *Εστιάδες*, τχ. 27, ό.π., αντίστοιχα.

¹¹⁶⁰ Βλ. Cyprus, *Report and General Abstracts of the Census of 1911, taken on the 2nd April, 1911*, printed by Waterlow & Sons Limited, London Wail, E.C., 1912, σ. 15-16.

¹¹⁶¹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 41-49.

¹¹⁶² Βλ. Θεοδόσης Νικολάου, «Η πνευματική φυσιognωμία της Αμμοχώστου», στο: Λευτέρης Παπαλεοντίου (επιμ.), Θεοδόσης Νικολάου, *Φιλολογικά και κριτικά κείμενα*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2008, σ. 465.

¹¹⁶³ Βλ., για παράδειγμα, την υποδοχή του πρώτου φύλλου της εφημερίδας *Σαλαμής* στην Αμμόχωστο, *Σαλαμής*, φ. 2 (15-28 Ιουνίου 1907), σ. 2, Βαρωσιώτης ο Παρατηρητής, «Χρονογραφήματα. Το πρώτον φύλλον», όπου σημειώνονται και τα εξής: «[...] Τα φύλλα σε μίαν στιγμήν έγιναν ανάρπαστα.

Εστιάδες πρέπει να είχαν κάποια διάδοση, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα της έκδοσής τους, αν λάβουμε υπόψη ότι σε ένα από τα τεύχη σημειώνεται ότι «ένεκα πληθώρας ύλης τ' αποσταλέντα προς δημοσίευσιν μένουν διά το προσεχές».¹¹⁶⁴ Υπάρχουν, μάλιστα, μαρτυρίες ότι η εφημερίδα αποστελλόταν και στην Ελλάδα, όπως φανερώνει η αλληλογραφία με την Ελένη-Κομνηνού Πλατανιά.¹¹⁶⁵

Η έκδοση του εντύπου αυτού είχε κάνει ευρύτερα γνωστή την Παπαδοπούλου ως λογία και δημοσιογράφος, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις υπέγραφε ως «διευθύντρια των “Εστιάδων”».¹¹⁶⁶ Και σε κείμενα άλλων συναντώνται σχετικές αναφορές, όπως «η περισπούδαστος σύνταξις των “Εστιάδων”», η «λογία ημίν συνάδελφος» κ.ά.

Οι *Εστιάδες* έγιναν δεκτές γενικά στους κύκλους των λογίων και των δημοσιογράφων. Ο Μενέλαος Φραγκούδης, από τους πρώτους δημοτικιστές, λόγιος και ποιητής, μόλις εκδόθηκε η εφημερίδα, χαιρέτισε «μετά της μεγαλυτέρας συμπαθείας» την έκδοση, θεωρώντας την ως τόλμημα και πράξη ηρωική για τα δεδομένα της Κύπρου:

[...] Είναι λοιπόν κάτι σαν επαναστατικόν το κίνημα της δεσπ[οινίδος] Παπαδοπούλου και όχι ολίγοι βέβαια θα είναι εκείνοι που θα μορφάσουν τον χαρακτηριστικόν εκείνον μορφασμόν της αποδοκιμασίας και του εμπαιγμού. Αλλ' άλλοι, ολιγώτεροι αυτοί, θα χαιρετίσουν το γυναικείον περιοδικόν [γρ. εφημερίδα] ως μίαν απήχησιν έστω και μακρινήν, του μεγάλου φεμινιστικού αγώνος, όστις ήνοιζε παντού νέους πνευματικούς ορίζοντας εις την χειραφετηθείσαν γυναίκα.[...]

Συμφωνεί, λοιπόν, ο Φραγκούδης με τις αρχές της εφημερίδας, την οποία θεωρούσε ως απήχηση του μεγάλου φεμινιστικού αγώνα που στόχευε στη χειραφέτηση της γυναίκας. Επίσης, σχολίαζε θετικά τη φιλολογική στήλη του πρώτου τεύχους, όπου

[...]. Εις το εξοχικόν καφενείον “Ακρόπολις” υπέρ τα εκατόν καθίσματα όλα κατειλημμένα υπό κόσμον· σιωπή μεγάλη εκράτει ως να εγένετο προσευχή· [...] όλοι εδιάβαζον! [...] νέοι, γέροντες, κύριαι και δεσπονίδες [...] έβλεπον καλά με παρατηρητικότητα μεγάλην τους τόνους και τα γράμματα, εδιάβαζον προσεκτικά διά να έχουν το δικαίωμα κατόπιν να εκφέρουν τας κρίσεις και τας γνώμας των [...].

¹¹⁶⁴ Βλ. *Εστιάδες*, τχ 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3.

¹¹⁶⁵ Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια, «Τα ποιήματα σε πεζό...» και «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 156 και 305, αντίστοιχα..

¹¹⁶⁶ Βλ., για παράδειγμα, τα ποιήματά της «Το νησί», *Ελευθερία*, φ. 478, *ό.π.* «Βουνό», *Ελευθερία*, φ. 477, *ό.π.*, «Απόλλων και νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 480, *ό.π.*, «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 488, *ό.π.*, «Καλημερίσματα», *Ελευθερία*, φ. 485, *ό.π.*, «Παλιά θρησκεία», *Ελευθερία*, φ. 455, *ό.π.*, «Βροχές», *Ελευθερία*, φ. 498, *ό.π.*, και «Η φτώχεια», που δημοσιεύθηκε και στο περιοδικό *Πανελλήνιον*, τχ. 15 (1 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 13.

παρουσιαζόταν, ίσως για πρώτη φορά στην Κύπρο, η ποίηση του Κάλβου. Δεν δίστασε, όμως, να ασκήσει και αρνητική κριτική στις *Εστιάδες*, καταλογίζοντάς τους «χτυπητήν, πολύ δυστυχώς, δασκαλικήν χροιάν, με μίαν γλώσσα κρύαν και υπερκαθαρεύουσαν», διατυπώνοντας την άποψη ότι η Παπαδοπούλου «είναι πίσω εις το ζήτημα αυτό [της γλώσσας] κατά τέταρτον τουλάχιστον αιώνας». Προέτρεπε δε τη λογία συνάδελφό του να χρησιμοποιεί στην εφημερίδα της γλώσσα απλή και ζωντανή, όπως οι «γράφουσες» κυρίες των Αθηνών, η Ειρήνη η Αθηναία, η Αύρα Θεοδωροπούλου, η Πετρούλα Ψηλορείτη και άλλες, οι οποίες «γράφουν σχεδόν όπως και ο Παλαμάς και ο Νιρβάνας», ώστε να μπορέσει να μιλήσει κατευθείαν στην καρδιά της Κυπρίας και για να μην αποτύχει στο σπουδαίο εγχείρημά της «από κακήν οργάνωσιν του αγώνος». Με αυτό τον τρόπο, σύμφωνα πάντα με τον εκδότη της *Αλήθειας*, το νέο γυναικείο έντυπο θα μπορούσε να εξασφαλίσει την επιθυμητή απήχηση, αφού, όπως σημείωνε, «θέλωμεν όλοι να πιστεύωμεν ότι ανοίγει “τα ηώα κάγκελλα” μιας ωραιότερας και πλατυτέρας γυναικείας ζωής».¹¹⁶⁷

Ωστόσο, το πρωτοποριακό έντυπο της εικοσιτετράχρονης τότε Παπαδοπούλου ήταν αναμενόμενο να έλθει αντιμέτωπο με παγιωμένες αντιλήψεις και το συντηρητικό κλίμα της εποχής. Ήδη από το πρώτο φύλλο του δέχθηκε τα πυρά του Νικολάου Καταλάνου, διευθυντή σύνταξης και κύριου αρθρογράφου του *Κυπριακού Φύλακος*, ο οποίος ήταν παλαιός γνώριμος της Παπαδοπούλου από τις εκδηλώσεις του σωματείου-αναγνωστηρίου «Ανορθωσις» στην Αμμόχωστο.¹¹⁶⁸ Η εφημερίδα κατηγορήθηκε για σφαλερές, αντεθνικές και «επαναστατικές κατά του οίκου αρχάς», ότι απέρριπτε την οικογένεια και τη μητρότητα, δυναμιτίζοντας έτσι τα θεμέλια της κοινωνίας και το μέλλον της φυλής, η οποία είχε ανάγκη από ενάρετες και ευσεβείς μητέρες, που θα παρείχαν στην πατρίδα «γενναίους και αφοσιωμένους στρατιώτας». Οι αρχές των *Εστιάδων* παραλληλίζονταν με εκείνες που πρόσβευαν οι σουφραζέτες της Μ. Βρετανίας, που αποκαλούνταν μαινάδες, ανδρόγυνοι, στείρες και έκφυλες,¹¹⁶⁹ καθώς «απόλεσαν αι ταλαίπωροι της μητρότητος το γλυκύ και ζωογόνον αίσθημα»,

---

¹¹⁶⁷ Βλ. Ονήσιλος [= Μ. Φραγκούδης], «Περσεφόνης Παπαδοπούλου, “Εστιάδες”», *Αλήθεια*, φ. 765 (1628) (22 Νοεμβρίου 1913), σ. 2.

¹¹⁶⁸ Ο Ν. Καταλάνος υπήρξε επίτιμος πρόεδρος της «Ανορθώσεως» και συχνά έκανε ομιλίες στο σωματείο αυτό, το οποίο λειτούργησε κατά το πρότυπο του σωματείου «Αγάπη του λαού», που είχε ιδρύσει ο ίδιος στη Λευκωσία. Για τον ίδιο, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 416-417.

¹¹⁶⁹ Η φρασεολογία του Καταλάνου «αι ανδρόγυνοι, αι στείραι, αι έκφυλοι» απηχεί τον Εμμανουήλ Ροΐδη, ο οποίος χαρακτήριζε τις «γράφουσες» ως «ανδρογυναίκες» και τα κείμενά τους αφύσικα «ορνιθοσκαλισματα», καθώς η συγγραφική τους ιδιότητα αποτελούσε ανατρεπτική πράξη και οι ίδιες το σύμβολο της γυναικείας χειραφέτησης. Για τη ρήξη Ροΐδη – «γραφουσών», βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 440.

εγκατέλειπαν τα σπίτια τους και με αρχηγό την Pankhurst επιδίδονταν σε θρυμμάτισμα βιτρίνων καταστημάτων, πυρπολήσεις οικιών υπουργών και γενικά σε ασχημίες «εξευτελιζούσας την ευγένειαν όλην της γυναικείας φύσεως». Σχολιαζόταν, επίσης, αρνητικά το όνομα που είχε επιλεγεί ως τίτλος της εφημερίδας, αφού οι *Εστιάδες*, σύμφωνα με τον επικριτή τους Ν. Καταλάνο, υπήρξαν οι πρώτες καλόγριες στο αρχαίο Λάτιο και συμβόλιζαν την περιφρόνηση προς τον θεσμό του γάμου. Υποστήριζε, μάλιστα, ότι για τον φεμινισμό, τον οποίο πρέσβευαν οι *Εστιάδες*, «αρμόζει ουχί συζήτησις σοβαρά, αλλά σάτιρα δηκτική και πλατύγελως».

Ο Καταλάνος επανήλθε στην κριτική του σε επόμενο τεύχος του *Κυπριακού Φύλακος*, παρά τις εξηγήσεις και τη διαβεβαίωση της Παπαδοπούλου ότι επιθυμούσε «συμπαγή τον ελληνικόν οίκον», εμμένοντας στην άποψή του ότι οι *Εστιάδες* επιθυμούσαν την Ελληνίδα «μακράν του οίκου περιπλανωμένην και μετά διασήμεων εταιρών αναστρεφομένην καίτοι φέρουσιν αύται μεγάλα ονόματα Ασπασία, Σαφώ, Σάνδη [...]».¹¹⁷⁰ Τον ενόχλησε, επίσης, η αναφορά της στον «παχυλό υλιστή και αθεϊστή Buchner», ενώ σχολίασε αρνητικά και το κόσμημα του τίτλου της εφημερίδας, σημειώνοντας ότι εκεί αντικρίζει κανείς «μίαν γεροντοκόρην μεταμορφωμένην εις λυχνίαν ή λυχοστάτην [...] ον προσβλέπει μετά μορφασμού αηδίας και ανίας», η οποία παριστάνει αλληγορικά τη γυναίκα που θέλουν να δημιουργήσουν οι *Εστιάδες*. Και προσέθετε: «Ας μετονομασθή η πρώτη εφημερίς των κυρίων εν Κύπρω *Μητέρες*, και αντί της απογοητευμένης γεροντοκόρης, ας εικονισθή γυνή εύρωστος και ανθηρά, ως είναι όλαι αι μητέρες, φέρουσα έν βρέφος θηλάζον, δύο νήπια επί των γονάτων και τοσαύτα άλλα παιδιά παίζοντα περί αυτήν, και συνάμα ας νήθη και ας υφαίνη».¹¹⁷¹ Η κριτική του Καταλάνου ήταν έντονη, παρόλο που ο ίδιος διαβεβαίωνε ότι έτρεφε βαθιά εκτίμηση για «την ευπαίδευτον και άριστα μεμορφωμένην διεύθυνσιν» των *Εστιάδων* και ότι λυπόταν, γιατί στενοχώρησε «την ευγενή και ευαίσθητον σύνταξιν των νεογεννήτων “Εστιάδων”», επικρίνοντας το πρόγραμμά τους. Η στάση του αυτή βρισκόταν σε απόλυτη αντίθεση με τις προοδευτικές και φεμινιστικές απόψεις των κειμένων που είχε αναδημοσιεύσει μερικά χρόνια νωρίτερα στο περιοδικό του *Ο Ζήνων*.¹¹⁷²

---

¹¹⁷⁰ Βλ. Ειρήνη Ριζάκη, «“Σάνδη, μία των εξοχοτέρων ανδρογυναικών”». Αντιφατικές αναγνώσεις του έργου της στον ελληνικό ΙΘ΄ αιώνα», *Δίμη*, τχ. 9 (1997), σ. 113-122.

¹¹⁷¹ Βλ. [Νικόλαος Καταλάνος], «Η εφημερίς των Κυρίων εν Κύπρω “Εστιάδες”» και «Μητέρες ουχί Εστιάδες», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 400 (22 Νοεμβρίου 1913), σ. 2-3, και φ. 402 (6 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.

¹¹⁷² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 416-417.

Η Παπαδοπούλου, με άρθρο στο δεύτερο φύλλο της εφημερίδας υπό τον τίτλο «Επιβαλλομένη εξήγησις», έδωσε απαντήσεις στην «απρόσμενον και οικτράν παρερμηνεύσιν του μεγάλου σκοπού των *Εστιάδων*» από τον Καταλάνο, με νηφαλιότητα αλλά και ευελιξία, δηλώνοντας πως το γυναικείο αυτό έντυπο δεν αποσκοπούσε στο να δυναμιτίσει τον θεσμό της οικογένειας, αλλά επιθυμούσε την πνευματική ανύψωση της Ελληνίδας μέσω της μόρφωσης, ιδίως της πρακτικής, και της άσκησης ενός επαγγέλματος, διότι «εις τι θα εχρησίμευεν η μόρφωσις εάν δεν επρόκειτο να συντελέσει εις την ευτυχίαν της οικογενείας;» Επιχειρεί δε να αναιρέσει την παρερμηνεύση των προθέσεων της σημειώνοντας τα εξής: «Θα ήτο ανάγκη να δηλώσωμεν ότι ονομάζουσαι “Εστιάδες” την εφημερίδα ημών αναφερόμεθα ουχί εις τας εν Λατίω πρώτας ιερείας παρθένους, αλλ’ εις την μυθικήν, ποιητικοτάτην όμως, συμβολικήν εξεικόνισιν των προστατίδων της οικογενείας και της Εστίας ιερειών, οποία ανέθαιεν εκ της ευφραντάστου εμπνεύσεως του αθανάτου ελληνικού πνεύματος;». Καταδικάζει δε ξανά τον «σωφραζετισμόν», όπως εκδηλώθηκε στην Αγγλία και την Αμερική, και «τα έκφρονα διαβήματα των εκάστοτε παρουσιαζομένων ανισορρόπων γυναικείων εγκεφάλων», όπως τα σατίρισε και ο Αριστοφάνης στις *Εκκλησιάζουσες*, χωρίς να παραλείπει, όμως, να σημειώσει: «Μη λησμονώμεν ότι ο Αριστοφάνης έζησε εικοσιτρείς και πλέον αιώνας προ ημών, οπότε και οι όροι της ζωής αλλοίοι και η περί της γυναικός γνώμη διάφορος [...]». Σίγουρα και για λόγους τακτικής επιβαλλόταν να καθυστερήσει όσους ανησυχούσαν, ώστε η εφημερίδα να μπορέσει να συνεχίσει την πορεία της.¹¹⁷³

Ο φιλόλογος Νίκος Αντωνιάδης με το ψευδώνυμο «Αναπ.» σε χρονογράφημά του στην εφημερίδα *Αιών*, που εξέδιδε ο ίδιος στην Πάφο, ασχολήθηκε, επίσης, με τις *Εστιάδες*. Κατ’ αρχάς σχολίασε την κριτική που δέχθηκε η εφημερίδα από τον Μενέλαο Φραγκούδη και δήλωνε την ταύτισή του με την άποψη του Φραγκούδη ως προς το γλωσσικό όργανο των *Εστιάδων*: «Έχει δίκαιον ο αγαπητός “Ονήσιλος”. Γυναίκα καθαρευουσιάνια είναι η άρνησις του έρωτος, είναι το αποκρουστικώτερον ον της υψηλίου».¹¹⁷⁴ Έκανε, επίσης, υπαινιγμό στην επίθεση που δέχθηκε η εφημερίδα από τον Ν. Καταλάνο για «τας ιδέας» της, χωρίς όμως να κατονομάζει τον επικριτή τους. Ο Αντωνιάδης, με τη μητέρα και την αδελφή του οποίου η Παπαδοπούλου συνδεόταν με

¹¹⁷³ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Επιβαλλομένη εξήγησις», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.

¹¹⁷⁴ Πρβλ. Κων. Φ. Σκόκος, «Η λογία δεσποινίς (και με υποδείγματα εν τω κειμένω)», *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1905*, σ. 37, όπου η εξής αναφορά: «[...] Ολίγον μύωψ, ολίγον διοπτροφόρος ενίοτε, αφηρημένη συνήθως, έστιν ότε ολίγον κυφή, ολίγον νευροπαθής, ολίγον έξαλλος. [...] Η δεσποινίς είναι λογία!».

εκτίμηση και φιλία,¹¹⁷⁵ εξέφραζε μια αντιφατική στάση προς το πρωτοποριακό γυναικείο έντυπο της νεαρής δασκάλας. Σημειώνει ότι οι *Εστιάδες* «με το πρώτον φαίνονται καθαρά αντιπρόσωποι πληρεξούσιοι εν Κύπρω του φεμινισμού, δηλ. των ωραίων εκείνων ιδεών, αι οποίαι ήρχισαν με την ιδέαν της εξισώσεως επί του αυτού επιπέδου των δύο φύλων [...] και κατέληξαν εις την ιδέαν να φορέσουν αι γυναίκες παντελόνια [...] και να μας κλείσουν εις το σπίτι με μίαν σκούπαν και μίαν πιατοθήκη με το μωρό και το μπιμπερό, και αυτές να αναλάβουν την εις την αγοράν άγουσαν [...]». Στη συνέχεια, ανέφερε ότι δεν έβρισκε πολύ άδικο στις *Εστιάδες* να παραπονούνται ότι «η θέσις της γυναικός εν Κύπρω είναι δεινή, υφίσταται την τυραννικήν πίεσιν του ανδρός» κ.λπ., σε εποχή που ο καθένας έχει δικαίωμα να παραπονείται για τη θέση του. Ωστόσο, συνιστούσε στους ομοφύλους του να προσέχουν, «διότι εάν προς το παρόν έχωμεν μόνον παράπονα, μεθαύριον θα έχωμεν διαμαρτυρίας, κατόπιν συλλαλητήρια, και τελευταία κάτι γυναικείες απεργίες –τρομερόν ειπείν– που θα μας αναγκάσουν ή να υποταχθώμεν άνευ όρων εις τας γυναικείας αξιώσεις και να νανουρίζουμε τους χαριτόβρυτους μπεμπέδες, ή να μην έχουμε καθόλου απ' αυτούς».¹¹⁷⁶

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η εφημερίδα της Παπαδοπούλου, παρά τη μικρή της διάρκεια, «τάραξε» τα συντηρητικά νερά της κυπριακής κοινωνίας, είχε απήχηση, ιδίως στον εγγράμματο γυναικείο πληθυσμό, και αποτέλεσε έναυσμα για περαιτέρω συζήτηση σχετικά με τη γυναικεία χειραφέτηση και τη γυναικεία εκπαίδευση. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά το 1915, όταν ολοκληρώθηκε ο κύκλος της εφημερίδας, πυκνώνουν τα άρθρα και οι διαλέξεις στην Κύπρο γύρω από τον ρόλο των γυναικών και ιδιαίτερα των Κυπρίων γυναικών,¹¹⁷⁷ οι οποίες μέχρι τότε ήταν σχεδόν «αόρατες» ή

¹¹⁷⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 75.

¹¹⁷⁶ Βλ. «Ανάπ» [= Νίκος Θ. Αντωνιάδης], «Εστιάδες», στήλη «Χρονογραφήματα», *Αιών*, φ. 11, ό.π.

¹¹⁷⁷ Βλ., ενδεικτικά, Ελένης Χρήστου, «Ιστορική εξέλιξις της γυναικός από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 526 (10 Μαΐου 1916), σ. 3, Χαριτίνης Χατζηγαβριήλ, «Η γυνή εν τη εκτελέσει του καθήκοντός της προς την πατρίδα», φ. 527 (17 Μαΐου 1916), σ. 3, «Σωματείον Ελληνίδων Κυριών “Ενωσις”», και φ. 528 (24 Μαΐου 1916), σ. 3, «Διάλεξις “Ενώσεως των Ελληνίδων Κυριών» [για την ίδια διάλεξη], Φαέθοντας [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Γυναίκες», και του ίδιου, «Γράμματα της αγάπης. Γυναικεία λεφτεριά [sic]», *Αλήθεια*, φ. 890 (1207) (30 Ιανουαρίου 1917), σ. 4 και φ. 1014 (1886) (9 Ιουνίου 1917), σ. 1, αντίστοιχα, όπου συνδέεται η απελευθέρωση της γυναίκας «από τις αλυσίδες της» με την «κοινωνικοπολιτική καλλιτέρευση [sic]», Απόλλων Φιλύρας [= Ορέστης Χρηστίδης], «Σκόρπια φύλλα. Στον φύλον Γ. Γ. Ηλιάδην», *Αλήθεια*, φ. 1023 (1895) (11 Αυγούστου 1917), σ. 2, όπου υποστηρίζεται πως η γυναικεία ελευθερία «είναι ο κυριώτερος μοχλός μίας μαζικής αναδιάρθρωσεως της κοινωνίας», «Δημόσια διαλέξεις [Αρ.[ιστείδης] Ζήνων], «Περί γυναικός», *Αλήθεια*, φ. 1003 (1875) (24 Μαρτίου 1917), σ. 3, Ελένης Νικολαΐδου [Αυτονόμου], «Τα σχολεία μας και το μέλλον της πατρίδος», *Αλήθεια*, φ. 990 (1862) (23 Δεκεμβρίου 1916), σ. 1-2 και φ. 991 (1863) (1 Ιανουαρίου 1917), σ. 2, με αναφορές στην αγωγή της σύγχρονης γυναίκας και τον ρόλο της, Καλλιόπης Λεοντιάδου, «Εργον και αποστολή της γυναικός εν τω έθνει», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 578 (16 Μαΐου 1917), σ. 1, 4 και της ίδιας, «Γυναικεία ζητήματα. Αγωγή και προορισμός της Ελληνίδος», *Ελευθερία*, φ. 11, ό.π., και φ. 12, ό.π., και το σημαντικό κείμενο του Μητροπολίτη Σαλαμίνας Νικοδήμου [Μυλωνά],

«αθέατες»,¹¹⁷⁸ γεγονός δηλωτικό της ζύμωσης που δημιουργήθηκε γύρω από τα θέματα αυτά με την έκδοση και την κυκλοφορία της εφημερίδας.

Παρά τις αντιστάσεις από το ισχυρό συντηρητικό κατεστημένο,¹¹⁷⁹ η Παπαδοπούλου με την έκδοση και την κυκλοφορία της εφημερίδας της επέφερε μια ρωγμή στις παγιωμένες πατριαρχικές δομές και αντιλήψεις της κυπριακής κοινωνίας. Όπως εύστοχα έχει γραφεί, η Κυπρία πρωτοπόρος αγωνίστρια υπέρ των δικαιωμάτων του φύλου της «ήσκησε και διά των τότε δημοσιευμάτων και πνευματικών πρωτοβουλιών και εκδηλώσεών της βαθυτάτην επίδρασιν επί των γυναικών ολοκλήρου της νήσου. Διότι εις όλα εφαινετο η ιδιοφυΐα της και η ακτινοβολία μιας βαθυστοχάστου προσωπικότητος»¹¹⁸⁰ και οι *Εστιάδες* «εφιλοδόξησαν», όπως σημειώνει ο κ. Αντ. Ιντιάνος, «να γίνουν ο καθρέφτης της γυναικείας πνευματικής ζωής στο νησί».¹¹⁸¹

Αναγνωρίζεται, επίσης, ότι «το γυναικείο κίνημα στην Κύπρο, με τη σοβαρή του μορφή, ξεκίνησε στην πραγματικότητα από την όλη τόλμη και δράση της Περσεφόνης Παπαδοπούλου»,¹¹⁸² καθώς η ίδια μέσα από τις στήλες των *Εστιάδων* μίλησε πρώτη στην Κύπρο για φεμινισμό και γυναικεία χειραφέτηση, ενθαρρύνοντας την ίδρυση και λειτουργία γυναικείων σωματείων και προωθώντας τη γυναικεία συλλογικότητα. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αποτελούν η λειτουργία της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου», που ίδρυσε η ίδια στη Λευκωσία, και το «Λύκειο Ελληνίδων», που ίδρυσε η μαθήτριά της Μαρία Π. Ιωάννου στην Αμμόχωστο, με προτροπή και την πολύτιμη στήριξη της Παπαδοπούλου.¹¹⁸³

«Η κατάσταση του λαού», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ*, έτος Ζ', τχ. 133, ό.π., σ. 465-473, με καιρία και τολμηρή κριτική για τη δυσμενή θέση της γυναίκας στην κυπριακή κοινωνία, κ.ά.

¹¹⁷⁸ Για την «αορατότητα» των γυναικών και για τις σχέσεις εξουσίας, που οδηγούν στην ανισότητα των φύλων, βλ. Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π.

¹¹⁷⁹ Βλ., για παράδειγμα, Ανωνύμου, «Χρονογραφήματα», *Αλήθεια*, φ. 987 (1859) (2 Δεκεμβρίου 1916), σ. 1, όπου σημειώνονται και τα ακόλουθα: «[...] Θα επροτιμούσαμε όταν πάμε στο σπίτι μας, αντί πάσης άλλης συζητήσεως περί της γλώσσης του Παλαμά, του τεραστίου ύψους του Αισχύλου και των αριστοτεχνικών σκηνικών φόνων του Σαίξπηρ, να καθήσωμεν εις το τραπέζι να φάμε την μπριζόλα μας, έστω και τα φασόλια μας, έστω και την μουκέντραν μας, αρκεί να είναι καλομαγειρεμένα».

¹¹⁸⁰ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144-145.

¹¹⁸¹ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 144 και Αντ. Κ. Ιντιάνος, «Στοιχεία για τη βιογράφηση και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος (1855-)», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 63, ό.π., σ. 253. Για τις *Εστιάδες*, βλ., επίσης, Παπαλεοντίου, «*Εστιάδες*. Το πρώτο φεμινιστικό έντυπο στην Κύπρο», *Εντός των τειχών*, τχ. 34, ό.π., και του ίδιου, *Περιοδικά Λόγου και Τέχνης. Κυπριακά περιοδικά*, ό.π., σ. 165-168, επίσης, Κύρρης, «Η Αμμόχωστος» και «Οι πνευματικές αναζητήσεις της εποχής της αγγλοκρατίας μέσα από τον ημερησίον και περιοδικόν τύπον», στον τόμο *Κυπριακά 1878-1955*, ό.π., σ. 171-172 και 213-214, αντίστοιχα.

¹¹⁸² Βλ. Χρυσάνθη, «Μια πρωτοπόρος εκπαιδευτικός...», *Η Σημερινή*, φ. 3765, ό.π.

¹¹⁸³ Όπως σημειώνει ο Κύρρης, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 145, «Δεν γίνεται να μη συνδεθεί με τη δράση της [Παπαδοπούλου] η μετέπειτα κοινωνική, πνευματική και σωματειακή ανέλιξις της πόλεως [της Αμμοχώστου] και δη η ίδρυσις του “Λυκείου Ελληνίδων

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να αποφανθούμε ότι βασικός στόχος της εκδότριας και συντάκτριας των *Εστιάδων* υπήρξε η διάδοση των ιδεών για την ισότητα των φύλων, ενώ επιθυμούσε, παράλληλα, το έντυπο αυτό να αποτελέσει μέσο συσπείρωσης και συντονισμού της συλλογικής γυναικείας δράσης στο νησί. Η εφημερίδα, πέρα από τη συνείδηση του φύλου, καλλιέργησε και τη φεμινιστική συνείδηση, η οποία εκδηλωνόταν πρωταρχικά ως διεκδίκηση της πλήρους ένταξης των γυναικών στην έννοια άνθρωπος και στην καταγγελία της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Ο αγώνας για χειραφέτηση ταυτιζόταν με τον αγώνα για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Ζητούμενο ήταν η δημιουργία ενός πιο ανθρώπινου κόσμου, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, με υπέρβαση της ανδροκεντρικής ηγεμονίας και της αντιπαλότητας των φύλων και την υιοθέτηση κοινών αξιών.

Ωστόσο, η εφημερίδα δεν ήταν απλώς ένα «στρατευμένο» έντυπο στην ιδέα της γυναικείας χειραφέτησης, αποτελώντας σταθμό και τομή μόνο στην ιστορία των γυναικών. Αποτελεί, ταυτόχρονα, ορόσημο στην πνευματική ιστορία του τόπου, γιατί έδωσε μεγάλη σημασία στην πνευματική παραγωγή. Πραγματοποίησε αξιόλογα ανοίγματα στον χώρο της λογοτεχνίας, της παιδαγωγικής, της φιλοσοφίας και των εικαστικών τεχνών, και πέτυχε να καλλιεργήσει λογοτεχνική και φιλολογική συνείδηση. Παρά το γεγονός ότι οι *Εστιάδες* θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ένα λόγιο έντυπο, ωστόσο επηρέασαν μακροπρόθεσμα πολλές γυναίκες, κυρίως τις μορφωμένες, και αποτέλεσαν βασικό μέσο διαμόρφωσης της γυναικείας συνείδησης και προώθησης των γυναικείων διεκδικήσεων στο νησί. Σηματοδοτούν δε, αδιαμφισβήτητα, το τέλος της σιωπής των γυναικών της Κύπρου και την απαρχή του αγώνα για την προώθηση του γυναικείου ζητήματος.

Αμμοχώστου”, αληθούς σταθμού διά τα χρονικά της πόλεως και της νήσου [...]». Η θέση αυτή του Κύρρη επιβεβαιώνεται από το εκδοθέν *Πρώτο Τετράδιο Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου, 1929 – 1930*, (φωτογραφική ανατύπωση Βάσος Στυλιανού), 1915, με την ιδρυτική πράξη και τα πρακτικά συνεδριάσεων του «Λυκείου Ελληνίδων», όπου υπάρχουν αναφορές στην Παπαδοπούλου, αλλά και από μαρτυρίες της Μ. Ιωάννου σε διάφορες περιπτώσεις, σχετικά με την έμπνευση και τη στήριξη που της προσέφερε η Παπαδοπούλου, όσον αφορά στην ίδρυση και πορεία του Λυκείου.

Κεφάλαιο 10

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ Ο ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Έχει επισημανθεί ότι «η [κοινωνική] δράσις και η πνευματική επίδοσις των Κυπρίων γυναικών αξίζει τον κόπο να γραφή κάποτε»¹¹⁸⁴ και ότι «απουσιάζουν παντελώς εργασίες και έρευνες, οι οποίες να εξετάζουν διαχρονικά την εξέλιξη του γυναικείου ζητήματος στην Κύπρο, και ως εκ τούτου είναι ανύπαρκτη ακόμη και μια στοιχειώδης “αφήγηση” της διαδρομής του τοπικού φεμινιστικού κινήματος».¹¹⁸⁵ Έχοντας αυτό το δεδομένο, απαιτήθηκε συστηματική έρευνα, κυρίως σε πρωτογενείς πηγές, για να περιγραφεί αδρομερώς σε προηγούμενα κεφάλαια η διαδικασία δημιουργίας της συνείδησης του φύλου και της φεμινιστικής συνείδησης στην Κύπρο, σε σχέση με το ελληνικό και διεθνές φεμινιστικό κίνημα,¹¹⁸⁶ ώστε να αναδειχθεί στο πλαίσιο αυτό το φεμινιστικό έργο της Παπαδοπούλου. Το έργο της αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ο θεμέλιος λίθος του οικοδομήματος για τη γυναικεία χειραφέτηση στο νησί, αφού αναγνωρίζεται ότι «το γυναικείο κίνημα στην Κύπρο, με τη σοβαρή του μορφή, ξεκινά στην πραγματικότητα από την όλη τόλμη και δράση της Περσεφόνης Παπαδοπούλου».¹¹⁸⁷

Μετά την πρόωμη και σημαντική κατάθεση των *Εστιάδων*¹¹⁸⁸ στην υπόθεση της γυναικείας χειραφέτησης, η Παπαδοπούλου, πρωτοπόρο πνεύμα και με όραμα κοινωνικού αναμορφωτή, συνέχισε να έχει σημαντικές παρεμβάσεις στον χώρο αυτό, παρουσιάζοντας, παράλληλα, αξιόλογο φεμινιστικό λόγο. Το μεγάλο «φεμινιστικό πρόγραμμά» της είχε διπλό άξονα αναφοράς: από τη μια την αφύπνιση της Κυπρίας γυναίκας μέσω της έκδοσης εντύπων και με σχετικά δημοσιεύματα, και από την άλλη

¹¹⁸⁴ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδευσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 145.

¹¹⁸⁵ Βλ. Δημ. Φ. Χαραλάμπους, «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898-1960)», στο: *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη. Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα 3-5 Οκτωβρίου 2008*, Ψηφιακή έκδοση: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/index.htm>, σ. 3.

¹¹⁸⁶ Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...» και «Εστιάδες...», σ. 49-57 και 410-426, αντίστοιχα.

¹¹⁸⁷ Βλ. Χρυσάνθη, «Μια πρωτοπόρος εκπαιδευτικός...», *Η Σημερινή*, φ. 3765, ό.π., σ. 7. Επίσης, τις σχετικές γνώμες του Ανδρέα Σοφοκλέους ότι η Παπαδοπούλου υπήρξε «η πρώτη και η μόνη μέχρι σήμερα Κυπρία εκδότης εφημερίδας», αλλά και «η πρωτοπόρος του φεμινιστικού κινήματος στην Κύπρο», βλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού Τύπου...*, τ. Γ', ό.π., σ. 1137 και 1139.

¹¹⁸⁸ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 407-458.

τη διαμόρφωση μιας γυναικείας συλλογικότητας και τη διεκδίκηση βασικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες. Θα παρακολουθήσουμε και τις δύο αυτές δραστηριότητές της, αρχίζοντας από την τελευταία.

Η ίδρυση γυναικείων συλλόγων από την Παπαδοπούλου

«Φιλόπρωχος Σύλλογος “Ομάς Ενώσεως των Ελληνίδων” Αμμοχώστου»

Για τα γυναικεία σωματεία της Κύπρου απαιτείται να γίνει περαιτέρω έρευνα, για να αναδειχθεί η αξιόλογη συμβολή τους στην πρόοδο του τόπου και στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας.¹¹⁸⁹ Ένα από τα πρώτα σωματεία στο νησί ήταν ο «Φιλόπρωχος Σύλλογος “Ομάς Ενώσεως των Ελληνίδων”», τον οποίο ίδρυσαν στην Αμμόχωστο το 1906 η Περσεφόνη Παπαδοπούλου και η Ελένη Χατζηπέτρου, δασκάλισσες στο Παρθεναγωγείο της πόλης. Κατά την πρώτη του συνεδρία, που πραγματοποιήθηκε στο Παρθεναγωγείο, η Παπαδοπούλου εξελέγη αντιπρόεδρος, θέση που διατήρησε μέχρι το 1918.¹¹⁹⁰ Η φιλανθρωπική δράση του συλλόγου ήταν τόσο μεγάλη, «ώστε θα μπορούσε κανείς να αφιερώσει σελίδες ολόκληρες»¹¹⁹¹ και ως εκ τούτου έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από την τοπική κοινωνία,¹¹⁹² παρά τις δυσκολίες και τις απογοητεύσεις που υπήρξαν στην πορεία της λειτουργίας του.¹¹⁹³ Στο πλαίσιο των

---

¹¹⁸⁹ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η φιλανθρωπία εν Κύπρω». Αι κυρίαί και το καθήκον των», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2, Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Βιογραφικά. Η λογοτεχνική και φεμινιστική δράση της», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Δ', Λευκωσία 1999, σ. 270-281, Χρυσάνθη, «Σωματεία και οργανώσεις», στον τόμο *Κυπριακά 1878-1955...*, ό.π., σ. 271-296, Νίκος Παναγιώτου, «Επώνυμες και ανώνυμες γυναίκες της Κύπρου», *Μελετήματα*, ό.π., σ. 55-56 και *Γυναικεία σωματεία, Η ιστορία του τόπου μου, Ενθύμιον...*, ό.π.

¹¹⁹⁰ Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 34 (25 Νοεμβρίου 1906), σ. 3, όπου αναφέρονται και τα άλλα μέλη της «διαχειριστικής επιτροπείας»: Ελένη Χατζηπέτρου πρόεδρος, Παρθενοπή Γ. Σωτηρίου ταμίας και Χρυσάνθη Πατίστα γραμματέας. Επίσης, [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η φιλανθρωπία εν Κύπρω», ό.π., και Αγγελίδου, *Ελένη Χατζηπέτρου...*, ό.π., σ. 37. Για την ιδρυτική συνεδρία του συλλόγου αυτού, βλ. Μιχαηλίδου, *Το παλιό Βαρώσι...*, ό.π., σ. 86-88, όπου και τα εξής: «Εκείνη τη μέρα η βροχή έδερνε άγρια από τα χαράματα τα χωματένια δώματα [...]. Όμως μερικές νέες κοπέλες, αψηφώντας το κρύο και τη βροχή, κουκουλωμένες σε ζεστά επανωφόρια [...] βγήκαν από τα σπίτια τους και κατευθύνονταν στο Παρθεναγωγείο [...]. Κάθισαν όλες γύρω από το μακρύ στενό τραπέζι του διευθυντηρίου και περίμεναν με σοβαρότητα και χτυποκάρδι. Ήταν η πρώτη συγκέντρωσις, η ιδρυτική συνεδρίασις του “Φιλοπρωχου Συλλόγου Ελληνίδων Κυριών Βαρωσίων” και συγχρόνως η πρώτη ομαδική προσπάθεια γυναικών για φιλανθρωπικούς σκοπούς στην πόλη».

¹¹⁹¹ Βλ. Αγγελίδου, *Ελένη Χατζηπέτρου...*, ό.π., σ. 37.

¹¹⁹² Βλ. *Σαλαμής*, φ. 11 (17/30 Αυγούστου 1907), σ. 2, «Χρονογραφήματα. Ο Φιλόπρωχος σύλλογος».

¹¹⁹³ Βλ., για παράδειγμα, *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 3, «Προς τας κυρίας της πόλεώς μας» και τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 3, «Φιλανθρωπική αγορά εν Βαρωσίοις».

δραστηριοτήτων του διοργανώθηκαν «φιλανθρωπικές εσπερίδες», κατά τις οποίες η Παπαδοπούλου εκφωνούσε επετειακές ομιλίες ή παρουσίαζε τα πεπραγμένα του συλλόγου,¹¹⁹⁴ και ανεβάσθηκαν θεατρικές παραστάσεις με τη συμμετοχή μαθητριών του Παρθεναγωγείου και καθηγητών των εκπαιδευτηρίων της Αμμοχώστου, σε διδασκαλία και σκηνοθεσία –κάποτε– και της ίδιας.¹¹⁹⁵

Το γυναικείο αυτό σωματείο δραστηριοποιήθηκε κυρίως στον χώρο της φιλανθρωπίας, έχοντας όμως και πολιτιστική παρέμβαση στην κοινωνία της Αμμοχώστου. Αναφορές της Παπαδοπούλου στις *Εστιάδες* φανερώνουν ότι η ίδια ονειρευόταν έναν γυναικείο σύλλογο, η δράση του οποίου έπρεπε να εκτείνεται πέρα από τα όρια της φιλανθρωπίας, με στόχο τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στο νησί, πράγμα πρώιμο ακόμη, για τα κυπριακά δεδομένα της εποχής. Ωστόσο, έμμεσα η ίδια προωθούσε τον στόχο αυτό. Πάγια τακτική της εφημερίδας της ήταν να προβάλλει την ίδρυση και τη δράση τέτοιων γυναικείων συλλογικοτήτων,¹¹⁹⁶ όπως το «Λύκειο των Ελληνίδων» της Καλλιρρόης Παρρέν, το οποίο, όπως σημείωνε, «ευρύνει αδιακόπως το ελληνικότατο και ευεργετικότατο πρόγραμμα των ενεργειών του», ενώ σε αρκετές περιπτώσεις εκθείαζε το «αληθώς καταπληκτικόν έργον της Παρρέν».¹¹⁹⁷ Ο «Φιλόπτωχος Σύλλογος» δραστηριοποιήθηκε και σε εθνικές-πατριωτικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας της εποχής.¹¹⁹⁸

---

¹¹⁹⁴ Βλ. *Σαλαμίς*, φ. 32 (11/21 Ιανουαρίου 1908), σ. 3, φ. 82 (3/16 Ιανουαρίου 1909), σ. 2, «Φιλανθρωπική Εσπερίς», φ. 184 (1/14 Ιανουαρίου 1911), σ. 2 και φ. 185 (15/28 Ιανουαρίου 1911), σ. 2 «Λογοδοσία απαγγελθείσα υπό της δος Περσεφ.[όνης] Α. Παπαδοπούλου, αντιπροέδρου του παρ' ημίν Φιλοπτώχου Συλλόγου κατά την εορτήν του Δένδρου των Χριστουγέννων» και *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1143 (1451) (16 Ιανουαρίου 1909), σ. 2, «Αι επαρχία εν τω Τύπω»-«Εκ Βαρωσίων».

¹¹⁹⁵ Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 561 (17 Ιανουαρίου 1917), σ. 3, «Εκ Βαρωσίων», φ. 576 (2 Μαΐου 1917), σ. 2, «Μικρά χρονικά» – «Εκ Βαρωσίων», φ. 593 (5 Ιουνίου 1918), σ. 2, «Μικρά χρονικά», όπου αναφέρονται το έμμετρο πατριωτικό δράμα «Ο χορός του Ζαλόγγου» του Σπ. Περεσιάδη και το δράμα «Κοινωνικός θάνατος» του Γιακουμέτι και φ. 595 (5 Ιουνίου 1918), σ. 2, «Μικρά χρονικά», όπου αναφορά στην παράσταση «Γαλάτεια» του Σπ. Βασιλειάδη. Επίσης, βλ. Ιωάννου, «Θεατρική κίνησης στην πόλην της Αμμοχώστου...», *Τιμή στην Μαρία Π. Ιωάννου...*, ό.π., σ. 150-151, όπου η πληροφορία ότι για τους σκοπούς του «Φιλοπτώχου Συλλόγου» δόθηκαν επίσης οι παραστάσεις: «Η σκλάβια», «Η Γκόλφω» και «Η Πατρίδα» του Σπ. Περεσιάδη, η «Στέλλα Βιολάντη» του Γρ. Ξενοπούλου, «Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας» του Δ. Κορομηλά κ.ά.

¹¹⁹⁶ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 426-429.

¹¹⁹⁷ Βλ. Νίτσα Γεωργαντ.[οπούλου], «Μία ομιλία της κ[υρί]ας Παρρέν», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3 και [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Οι θρίαμβοι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εστιάδες*, τχ. 13, ό.π.

¹¹⁹⁸ Το γυναικείο αυτό σωματείο, πέρα από τη συμμετοχή του σε εθνικά μνημόσυνα, σημαιοστολισμούς και παρελάσεις, είχε σημαντικό ρόλο κατά την υποδοχή του υφυπουργού Αποικιών της Βρετανίας Winston Churchill στην Αμμοχώστο, κατά την οποία διατρανώθηκε η επιθυμία των Ελληνοκυπρίων για Ένωση. Επίσης, η Παπαδοπούλου εκφώνησε «ποιητικοτάτην προσφώνησιν» προς την κυπριακή «Πρεσβεία», που μετέφερε τα εθνικά αιτήματα των Κυπρίων το 1918 στο Λονδίνο. Βλ. «Κυπριακά»-«Προπομπή και αναχώρησις της Κυπρ[ιακής] Πρεσβείας»-«Εις Βαρώσια», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 620 (27 Νοεμβρίου 1918), σ. 2 και Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Προς τους απερχομένους. Επ' ευκαιρία της μεταβάσεως των Ελλήνων Βουλευτών εις Λονδίνον», *Ελευθερία*, φ. 655 (24 Νοεμβρίου / 7 Δεκεμβρίου 1918), σ. 1. Επίσης, της ίδιας, «Μετά έν έτος», *Νέον Έθνος*, φ. 1354 (14/27 Δεκεμβρίου

«Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Λάρνακος»

Η Παπαδοπούλου συνέχισε την προσπάθεια για δημιουργία γυναικείων συλλογικοτήτων, στο πλαίσιο των αναζητήσεών της στον χώρο του φεμινισμού, και στην πόλη της Λάρνακας, όπου διορίστηκε διευθύντρια του Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου. Τον Νοέμβριο του 1919 προσκάλεσε στο εκπαιδευτήριο αυτό πολλές γυναίκες και, αφού ανέπτυξε τον σκοπό της συνάντησης, με ομόφωνη απόφαση ίδρυσαν τη «Φιλόπτωχον Αδελφότητα Ελληνίδων Λάρνακος», η οποία, πέρα από τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, είχε σκοπό «να συντελέσει κατά δύναμιν εις την πνευματικήν ζωήν της πόλεως διά διαλέξεων, συναυλιών κ.λπ.». Πρόεδρος εξελέγη η Φ. Ζαννέτου και γραμματέας η Παπαδοπούλου, ενώ στην επιτροπή του συλλόγου εξελέγη και η Αγγελική Σούντια. Σε λίγες μέρες τα μέλη του συλλόγου ανήλθαν σε δεκάδες και υπήρχαν αρκετές εισφορές για ενίσχυση του ταμείου του.¹¹⁹⁹ Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του γυναικείου αυτού σωματείου διοργανώθηκαν «μουσικοφιλολογικές εσπερίδες» με ομιλήτρια την Παπαδοπούλου, «Χορευτικές Απογευματινές», «Ανθεστήρια»¹²⁰⁰ και ανεβάσθηκαν παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας με τη συμμετοχή μαθητριών του Παρθεναγωγείου, σε διδασκαλία της ίδιας.¹²⁰¹

Αξιοσημείωτη υπήρξε η προσπάθεια της Παπαδοπούλου να συνδέσει το σωματείο αυτό με το φεμινιστικό κίνημα της Ελλάδας και πιθανόν γι' αυτό τον λόγο είχε έρθει σε ρήξη με το προγενέστερο γυναικείο σωματείο της Λάρνακας, τη

1919), σ. 2, και, σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 29.

¹¹⁹⁹ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1400 (14/27 Νοεμβρίου 1920), σ. 3, «Φιλόπτωχος Αδελφότης», φ. 1401 (21 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1920), σ. 2, «Φιλόπτωχος Αδελφότης. Πρακτικά Γενικής Συνεδρίας της 15^{ης} Νοεμβρίου 1920», όπου τα ονόματα των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, φ. 1351 (23/ 6 Δεκεμβρίου 1919), σ. 3, «Χρονικά» και *Ελευθερία* και φ. 762 (21 Ιανουαρίου / 4 Δεκεμβρίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος».

¹²⁰⁰ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1357 (4/17 Ιανουαρίου 1920), σ. 3, «Διάφορα» και φ. 1368 (24 Ιανουαρίου 1920) σ. 4 «Μουσικοφιλολογική Εσπερίς» και *Ελευθερία*, φ. 717 (11/24 Ιανουαρίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», για εκδήλωση του γυναικείου συλλόγου, στην οποία μίλησε η Παπαδοπούλου «Περί της γυναικός διά μέσου των αιώνων και περί της κοινωνικής της επιδράσεως». Στο καλλιτεχνικό μέρος συμμετείχαν, ανάμεσα σε άλλους, οι ποιητές Παύλος Βαλδασερίδης και Ξάνθος Λυσιώτης. Βλ., επίσης, *Ελευθερία*, φ. 768 (3/13 Ιανουαρίου 1921), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», για τη διοργάνωση της εορτής του «Δένδρου των Χριστουγέννων», όπου η Παπαδοπούλου εκφώνησε «καλλιεπή προσλαλιάν» και *Νέον Έθνος*, φ. 1407 (1/14 Ιανουαρίου 1921), σ. 2, «Η φιλανθρωπική υπέρ της “Φιλοπτώχου Αδελφότητος”», όπου και η δημοσίευση του κειμένου της προαναφερθείσης ομιλίας της Παπαδοπούλου.

¹²⁰¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 788 (22 Μαΐου / 4 Ιουνίου 1921), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», όπου η αναφορά σε παράσταση της «Αντιγόνης» του Σοφοκλέους και, επίσης, σχετική επιστολή της Παπαδοπούλου ημερομηνίας 19 Μαρτίου 1920 (Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου, φάκελος «Εκπαιδευτικά 1910-1931»).

«Φιλόπτωχον Αλεξάνδρα», και την πρόεδρό του Παρασκευή Ιωάννου.¹²⁰² Το σωματείο που ίδρυσε η Παπαδοπούλου συμμετείχε στο Α΄ Εθνικό Γυναικείο Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στο διάστημα 28 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1921, ορίζοντας ως αντιπρόσωπό του στην Αθήνα τη Μερόπη Ενυάλη, ένα από τα ιδρυτικά μέλη του «Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας».¹²⁰³ Στην ομιλία που ανέγνωσε στο Συνέδριο η Ενυάλη, και την οποίαν έγραψε, προφανώς, η Παπαδοπούλου, ανάμεσα σε άλλα εκφραζόταν η προσδοκία ότι η Παρρέν θα πετύχαινε να δώσει στην Ελληνίδα «τα δικαιώματα, τα οποία τόσον δικαίως διεκδικεί» και τα οποία αποτελούν το έπαθλο της μακράς και αποτελεσματικής δράσης της. Απέστειλε, επίσης, η Παπαδοπούλου έκθεση προς την πρόεδρο του «Λυκείου των Ελληνίδων» Καλλιρρόη Παρρέν, στην οποία ανέπτυξε τον σκοπό και τη δράση της «Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ελληνίδων Λάρνακος».¹²⁰⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι το Συνέδριο αυτό, στο οποίο συμμετείχαν, επίσης, από πλευράς κυπριακών γυναικείων σωματείων η «Ένωσις Ελληνίδων Λευκωσίας» και η «Ένωσις Ελληνίδων Λεμεσού»,¹²⁰⁵ είχε υποβάλει στην ελληνική κυβέρνηση και στη Βουλή υπόμνημα με κυριότερο αίτημα την παροχή στις γυναίκες ίδιων με τους άνδρες πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων,¹²⁰⁶ αποτελώντας σταθμό στον αγώνα των Ελληνίδων για ισοπολιτεία.

Ωστόσο, η προοδευτική πολιτιστική και κοινωνική παρέμβαση της «Φιλοπτώχου Αδελφότητας Λάρνακος» διακόπηκε, μετά την παραίτηση της Παπαδοπούλου από τη διεύθυνση του Ευρυβιαδείου και την αναχώρησή της για σπουδές στη Γαλλία, καθώς, όπως είχε γραφεί τότε, «ασχυροί παράγοντες ανέλαβον αγώνα να αποστερήσωσι την Λάρνακα των υπηρεσιών της».¹²⁰⁷

---

¹²⁰² Βλ., σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 517-518.

¹²⁰³ Ο «Σύνδεσμος» αυτός, που σηματοδότησε την έναρξη του μεσοπολεμικού φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, είχε ενταχθεί στο «Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων» και στη «Διεθνή Ένωση για την Ψήφο της Γυναίκας», εξέδιδε το μαχητικό περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας* και ίδρυσε την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή» στην Αθήνα. Βλ. Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος...*, ό.π., σ. 151-171.

¹²⁰⁴ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1401, ό.π., φ. 1406 (25 Δεκεμβρίου / 7 Ιανουαρίου 1920), σ. 4, «Διάφορα», φ. 1424 (6/19 Μαΐου 1921), σ. 1-2, «Το Α΄ Γυναικείο Συνέδριον εν Αθήναις», όπου και η ομιλία της Ενυάλη, και *Ελευθερία*, φ. 762, ό.π., και φ. 782 (10/23 Απριλίου 1921), σ. 5, «Το Α΄ Εθνικόν Γυναικείον Συνέδριον εν Αθήναις. Μεγαλοπρεπής τελετή εις το Πανεπιστήμιον».

¹²⁰⁵ Βλ. Ε. Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *Το Λύκειο Ελληνίδων 1911-1991*, Αθήνα 1993, σ. 116. Την «Ένωσις Ελληνίδων Λευκωσίας» και την «Ένωσις Ελληνίδων Λεμεσού» εκπροσώπησαν στο συνέδριο ο Σίμος Μενάρδος και ο Γεώργιος Φραγκούδης, αντίστοιχα.

¹²⁰⁶ Βλ. Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος...*, ό.π., σ. 120-123 και Μπόμπου-Πρωτοπαπά, *Το Λύκειο Ελληνίδων...*, ό.π., σ. 111-131. Βλ., σχετικά και *Ελληνίς*, έτ. Α΄, τχ. 2 (Απρίλιος 1921), σ. 58-60, «Το εν Αθήναις Γυναικείο Συνέδριον» και έτ. Α΄, τχ. 3 (Μάιος 1921), σ. 84-85, «Το εν Αθήναις Γυναικείο Συνέδριον».

¹²⁰⁷ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 89-90.

«Πνευματική Αδελφότης των Ελληνίδων Κύπρου»

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου, μετά την επιστροφή της στην Κύπρο και τον διορισμό της ως Καθηγήτριας Φιλοσοφίας και Νεοελληνικής Φιλολογίας, αλλά και των Παιδαγωγικών στο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο Φανερωμένης Λευκωσίας, θέση σημαντική, η οποία της προσέδιδε κύρος, προέβη σε ενέργειες (από τον Απρίλιο του 1925) με στόχο να υλοποιήσει το μεγάλο όνειρο που είχε από παλιά, τη δημιουργία γυναικείου συλλόγου με δράση προοδευτική, πέρα από τα όρια της φιλανθρωπίας. Με πρόσκληση που υπέγραφε η ίδια, αναλαμβάνοντας προσωπικά την ευθύνη του τολμηρού εγχειρήματος, κάλεσε πολλές γυναίκες στο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης και μετά από ανταλλαγή σκέψεων κατέληξαν στην απόφαση της ίδρυσης μιας γυναικείας συλλογικότητας, ο σκοπός της οποίας θα ήταν «μορφωτικός, εθνικός και προοδευτικός εν γένει». Το σωματείο ονομάστηκε «Πνευματική Αδελφότης των Ελληνίδων Κύπρου», γιατί η ιδρύτρια του «ήλπιζε σιγά σιγά να ιδρυθούν παραρτήματα και εις τας άλλας πόλεις».¹²⁰⁸

Η Παπαδοπούλου σε κείμενο που δημοσίευσε με τίτλο «Ένα πνευματικόν σωματείον»,¹²⁰⁹ παρουσίασε ένα αδρομερές πλαίσιο των σκοπών του, οι οποίοι περιστρέφονταν γύρω από δύο βασικούς άξονες: από τη μια την πνευματική καλλιέργεια και την καλλιτεχνική και λογοτεχνική μόρφωση της Κυπρίας γυναίκας, και από την άλλη τη βελτίωση της θέσης της, μέσω της σφυρηλάτησης μιας γυναικείας συλλογικότητας («πνευματικής αδελφότητος»), που θα μπορούσε να παγιωθεί μέσα από τη «συνάντηση» γυναικών με τα ίδια ιδανικά και τον ίδιο «φιλοπρόοδον ζήλον». Είχε την πεποίθηση ότι η συνειδητοποίηση των κοινών πεπρωμένων και της υποβαθμισμένης θέσης της γυναίκας θα οδηγούσε και σε συγκεκριμένες διεκδικήσεις.

Ανάμεσα στους σκοπούς του σωματείου ήταν και η προβολή του έργου συγγραφέων και ποιητών αλλά και «Ελληνίδων ιερειών της σκέψεως», και η καταβολή συστηματικής προσπάθειας για συλλογή πληροφοριών που θα «αποτελούσαν συν τω χρόνω τον πυρήνα συγγράμματος περί της ιστορίας της Κυπρίας Γυναικός». Οι

---

¹²⁰⁸ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1985 (2291) (11 Απριλίου 1925), σ. 3, «Παγκύπριον Σωματείον Κυριών. Πρόσκλησις»: «Παρακαλούνται αι κυρίαί και δεσποινίδες της πόλεως όπως αύριον Κυριακήν 12 Απριλίου, ώρα 4 μ.μ. ευαρεστηθούν να προσέλθουν εις το έξω της πόλεως παρθεναγωγείον (τέως ξενοδοχείον Χούρη), όπως ανταλλάξωμεν σκέψεις περί ιδρύσεως ενός Παγκυπρίου Σωματείου Κυριών με πνευματικόν και εκπολιτιστικόν σκοπόν. Διατελούμεν μετ' εξαιρέτου τιμής, Περσεφόνη Παπαδοπούλου, καθηγήτρια Παιδαγωγικών». Επίσης, βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950 ...*, ό.π., σ. 10.

¹²⁰⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1118 (18 Απριλίου 1925), σ. 2, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Έν πνευματικόν σωματείον» και στο ίδιο, «Γυναικεία δράσις».

προθέσεις αυτές μπορούν να ενταχθούν στη συνήθη πρακτική των γυναικείων εντύπων και συλλογικοτήτων να προβάλλουν βιογραφίες σημαντικών γυναικών, που θα λειτουργούσαν ως πρότυπα, διαψεύδοντας τον μύθο της γυναικείας κατωτερότητας και αναδεικνύοντας την αποσιωπημένη συμβολή των γυναικών στο ιστορικό γίγνεσθαι και στον πολιτισμό. Άλλος βασικός στόχος του σωματείου ήταν η σύνδεση των γυναικών του νησιού με το φεμινιστικό κίνημα της Ελλάδας και του εξωτερικού, αφού γινόταν λόγος για την ανάγκη «επικοινωνίας με την κίνηση του γυναικείου κόσμου της ελευθέρως πατρίδος και εκτός», και η υιοθέτηση «κάθε ευγενούς σκοπού, συντελεστικού εις την ανύψωσιν της γυναικός». Η Παπαδοπούλου, για λόγους τακτικής και έχοντας την πείρα προηγούμενων σφοδρών αντιδράσεων σε φεμινιστικές ενέργειές της, δεν παρέλειπε να σημειώσει ότι το σωματείο θα αγκάλιαζε «κάθε όνειρον συνδεδεμένον με τα εθνικά ιδεώδη και την ελληνικήν οικογένειαν».

Άμεσοι πρακτικοί τομείς δράσης ήταν η δημιουργία κύκλου διαλέξεων με καλλιτεχνικό, επιστημονικό και ιατρικό περιεχόμενο, η οργάνωση ενός «οργανωμένου Καλλιτεχνικού τμήματος, το οποίον να δώσει ώθησιν εις την μουσικήν, ζωγραφικήν και γλυπτικήν», η ηθική προστασία των νεανίδων, η προστασία της εργαζομένης Κυπρίας κ.ά. Οι δραστηριότητες του σωματείου απευθύνονταν τόσο προς τα μέλη όσο και «προς τας εκτός της ακτίνας του κυρίας και κόρας» και ιδιαίτερα στη νεότητα. Οι μεγάλοι κοινωνικοί οραματισμοί της ιδρύτριας του είναι ευδιάκριτοι, εξάλλου, και στο *Καταστατικόν* του σωματείου, που συνέταξε η ίδια μαζί με τη διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης Ελένη Χρήστου.¹²¹⁰

Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την εκλογή των μελών του προσωρινού Διοικητικού Συμβουλίου της «Πνευματικής Αδελφότητος», αναγνώσθηκε επιστολή της λογίας Πολυξένης Λοϊζιάδος από τη Λεμεσό, την οποία η Παπαδοπούλου θεωρούσε ως «την πρώτην γενομένην εργάτιδα τής εν Κύπρω προόδου του γυναικείου φύλου».¹²¹¹ Η Λοϊζιάς εξέφραζε ευχές προς νεοπαγές σωματείο και δώρισε πέντε έργα της στη Βιβλιοθήκη του. Μετά την πάροδο λίγων ημερών, το Δ.Σ. σε νέα συνεδρίαση εξέλεξε παμψηφεί πρόεδρο την Παπαδοπούλου, γραμματέα τη Μερόπη Μ. Μαρκίδου, ταμία την Αλεξάνδρα Ν. Ιακωβίδου και επίτιμη πρόεδρο την Ελένη Χρήστου. Σε σύντομο χρονικό διάστημα το σωματείο αριθμούσε εκατοντάδες μέλη.¹²¹² Μια από τις πρώτες

---

¹²¹⁰ Βλ. *Καταστατικόν της Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου...*, ό.π.

¹²¹¹ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκόστα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες...*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π., σ. 112.

¹²¹² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1174 (4 Νοεμβρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Σωματείον Ελληνίδων», και στο ίδιο, σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», φ. 1179 (21 Νοεμβρίου 1925), σ. 2,

κινήσεις του Δ.Σ. του, στο πλαίσιο της «στρατηγικής» και των προσεγμένων επιλογών της Παπαδοπούλου, ήταν να επισκεφθεί τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου και να πετύχει να αναλάβει η Ιερά Σύνοδος την «Πνευματική Αδελφότητα» υπό την ηθική προστασία της. Επίσης, ο πρόξενος της Ελλάδας και η σύζυγός του ανακηρύχθηκαν παμψηφεί προστάτες του Σωματείου.¹²¹³ Έτσι, υπό την αιγίδα της Εκκλησίας και του εκπροσώπου της Ελλάδας στην Κύπρο, δύο θεσμών που έχαιραν μεγάλης εκτίμησης και εμπιστοσύνης στο νησί, το γυναικείο αυτό σωματείο θα μπορούσε να προγραμματίσει τις προοδευτικές ενέργειές που, αποσοβώντας τον κίνδυνο μεγάλων αντιδράσεων.

Τον Φεβρουάριο του 1926 αναγγέλθηκαν μέσω του Τύπου και πραγματοποιήθηκαν με λαμπρότητα τα εγκαίνια της «Πνευματικής Αδελφότητας», στα οποία μετείχαν διά των αντιπροσώπων τους όλα τα γυναικεία σωματεία της Κύπρου και τα ελληνικά εκπαιδευτήρια, ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου, «πολιτευταί, επιστήμονες, δημοσιογράφοι και πλείστα επίλεκτα μέλη του γυναικείου κόσμου». Στα έντυπα της εποχής γίνεται λόγος για πρωτοφανή για την πρωτεύουσα και την Κύπρο «γυναικείαν γιορτήν», στην οποία συμμετείχαν πέραν των 700 ατόμων και αναγνωρίζεται ότι «προϊσταται του σωματείου μία όλως ξεχωριστή πράγματι εν Κύπρω γυναικεία φυσιογνωμία, γεμάτη γνώσιν, γνώσεις και χαλυβδίνην θέλησιν προς δράσιν [...], η ενδεδειγμένη ηγέτις της δράσεως της Κυπρίας γυναικός». Εκφράζεται δε η πεποίθηση ότι το γυναικείο σωματείο «υπό την θερμουργόν πνοήν της προέδρου του, της οποίας η εύτολμος ψυχή και η ισχυρά διάνοια στρέφονται πάντοτε εις ευρείς ορίζοντας, θα εφελκύση γενικήν και αμέριστον την εκτίμησιν».¹²¹⁴ Η πρωτόγνωρη για τα δεδομένα του νησιού δράση του σωματείου αυτού, το οποίο ήταν ήταν μέλος του «Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων», ήταν ευρύτατη και πολυσχιδής, καταμερισμένη σε τομείς ή «τμήματα» (:«Το Εκπαιδευτικόν και Φιλολογικόν, το Εθνικόν, το της Ηθικής

«Μικραί ειδήσεις» – «Αδελφότης Ελληνίδων», φ. 1182 (2 Δεκεμβρίου 1925), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» και *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 54 (25 Νοεμβρίου 1925), σ. 4, «Μικρά χρονικά» – «Πνευματική Αδελφότης».

¹²¹³ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1195 (23 Ιανουαρίου 1926), σ. 2, «Κυπριακά νέα» – «Μικραί ειδήσεις» – «Πνευματική Αδελφότης», και φ. 1216 (7 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης».

¹²¹⁴ Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 64 (3 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Προς τα εν Κύπρω γυναικεία σωματεία» και φ. 65 (10 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Κυπριακά» – «Εγκαίνια της “Πνευματικής Αδελφότητος [ητος] Κυριών”», *Ελευθερία*, φ. 1195 (23 Ιανουαρίου 1926), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», φ. 1199 (6 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», φ. 1200 (10 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κυπριακά νέα» – «Τα εγκαίνια της “Πνευματικής Αδελφότητος”». Η σεμνή τελετή, και φ. 1201, *ό.π.*, Γ.Α.Μ. (=Γ. Μαρκίδης), «Γύρω από την γυναικείαν κίνησιν». Επίσης, *Νέον Έθνος*, φ. 1668 (13 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Αι Ελληνίδες της πρωτευούσης», *Αλήθεια*, φ. 1474 (2338) (12 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Ανταποκρίσεις» – «Εκ Λευκωσίας – “Πνευματική Αδελφότης”», *Χρόνος*, φ. 33 (11 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Ανταποκρίσεις» – «Εκ Λευκωσίας» – «Εγκαίνια Σωματείου», και *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1985 (2291), *ό.π.*

Προστασίας και Εξευρέσεως Εργασίας, το Καλλιτεχνικόν και το Τμήμα Υγιεινής»), που παραπέμπουν στην παρεμφερή οργάνωση του «Λυκείου των Ελληνίδων» στην Αθήνα.¹²¹⁵

«Σπουδαστήρια» – Βιβλιοθήκη – ανοικτές διαλέξεις – λογοτεχνικοί διαγωνισμοί – συλλογή λαογραφικού υλικού

Ένας από τους βασικούς στόχους της «Πνευματικής Αδελφότητας», όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν η σφυρηλάτηση μιας γυναικείας αυτοσυνειδησίας και συλλογικότητας. Για τον σκοπό αυτό ορίζονταν τακτικές συναντήσεις των μελών, τα «Σπουδαστήρια», όπως τα ονόμαζε η Παπαδοπούλου, που πραγματοποιούνταν, αρχικά, στο οίκημα της «Αγάπης του Λαού», του σωματείου που είχε ιδρύσει ο Νικόλαος Καταλάνος και στο οποίο προήδρευε τότε ο λόγιος δήμαρχος Λευκωσίας Γεώργιος Μαρκίδης. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι σε τέτοια «Σπουδαστήρια» προσέρχονταν γύρω στις 150 γυναίκες, σύμφωνα με τα «βιβλία των “Σπουδαστηρίων”, όπου εκάστη προσερχομένη έγραφε το όνομά της».¹²¹⁶ Κατά τη διάρκεια των μορφωτικών αυτών συνάξεων, στις οποίες συμμετείχαν, κυρίως, απόφοιτες παρθεναγωγείων, εν ενεργεία δασκάλες και γυναίκες που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Λευκωσίας, δίνονταν διαλέξεις από την Παπαδοπούλου και άλλους έγκριτους ομιλητές, αναγιγνώσκονταν και αναλύονταν έργα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων, απαγγέλλονταν ποιήματα ή ορίζονταν θέματα για συζήτηση, ενώ υπήρχε συνήθως και καλλιτεχνικό μέρος.

Στα «Σπουδαστήρια» αυτά, τα οποία συνιστούσαν ένα είδος Σχολής, δίνονταν διαλέξεις για την αρχαία και νεότερη ελληνική Λογοτεχνία και Φιλολογία, τις εικαστικές τέχνες, την παγκόσμια Ιστορία, την Παιδαγωγική, την Κοινωνιολογία, την Ψυχολογία κ.ά.¹²¹⁷ Αξιοπρόσεκτο είναι ότι διοργανώνονταν και συζητήσεις για την

---

¹²¹⁵ Βλ. *100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Βιβλιοθήκη Θεμάτων Ισότητας και Φύλου, αποκλειστικός χορηγός Εθνική Τράπεζα, Αθήνα 2008, σ. 34, επίσης, *Ελευθερία*, φ. 1485 (12 Δεκεμβρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», για τα τμήματα του σωματείου και για τη διενέργεια των εκλογών που ανέδειξε το ίδιο Δ.Σ. για την επόμενη τριετία, και *Καταστατικόν...*, ό.π., σ. 4. Για τα παρόμοια τμήματα του «Λυκείου των Ελληνίδων», βλ. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, ό.π., σ. 22.

¹²¹⁶ Αργότερα το σωματείο απέκτησε ιδιόκτητο οίκημα στην οδό Κάνιγγος 1, στη Λευκωσία. Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 18.

¹²¹⁷ Βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 1201, ό.π., διάλεξη της Παπαδοπούλου «Περί των γυναικών του Βυζαντίου» και ειδικότερα «περί της λογίας βασιλόπαιδος Αννης της Κομνηνής», φ. 1202, ό.π., διάλεξη της Παπαδοπούλου με θέμα: «Το έργο του Βαλαωρίτου», φ. 1292 (12 Ιανουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης», «Ανάλυσις της *Ιφιγενείας εν Ταύροις* του Ευριπίδου» από την ίδια και ανάγνωση διηγήματος του Αλ. Παπαδιαμάντη, φ. 1298 (2 Φεβρουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης» – «Πρόγραμμα 22^ο Σπουδαστηρίου», ομιλία του Βασιλείου Τατάκη με θέμα: «Εισαγωγή εις

εργασία της γυναίκας, τους νόμους που την προστάτευαν και άλλα θέματα που αφορούσαν στη χειραφέτησή της,¹²¹⁸ με συντονίστρια την πρόεδρο του σωματείου. Ο καινοτόμος χαρακτήρας του εγχειρήματος αυτού αποτιμάται μόνο αν αναλογισθεί κανείς ότι εκδηλώθηκε σε μια εποχή που το 75% των γυναικών του νησιού ήταν αναλφάβητες, δεν υπήρχαν –εκτός από το Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας– άλλες ανώτερες σχολές και οι γυναίκες δεν είχαν αποκτήσει, βέβαια, ακόμη, πολιτικά δικαιώματα. Αποτιμάται, επίσης, από το περιεχόμενο των διαλέξεων που ήταν πολύ προχωρημένο σε σχέση με τα προγράμματα των δευτεροβάθμιων σχολείων της εποχής. Ο προοδευτικός έως και ριζοσπαστικός προσανατολισμός της συγκεκριμένης δράσης της «Πνευματικής Αδελφότητας» ανακαλεί το πρόγραμμα σπουδών της «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής» («Φροντιστηρίου»)¹²¹⁹ που λειτούργησε στην Αθήνα τα χρόνια

την Νεοελληνική Φιλολογία», φ. 1304 (23 Φεβρουαρίου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», ομιλία του Μ. Γαβριηλίδη «Περί του Romain Rolland και του έργου του», φ. 1300 (9 Φεβρουαρίου 1929), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης» – «Επίσκεψις Μουσείου», ομιλία του καθηγητή Φιλολογίας Γεωργ. Ι. Ιωαννίδη, «Περί κυπριακής τέχνης», μετά από ξενάγηση στο Κυπριακό Μουσείο, φ. 1306 (2 Μαρτίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης», ομιλία του Γ. Ιωαννίδη «Περί της ανασκοπήσεως της πορείας της ελληνικής τέχνης», φ. 1401 (15 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διάλεξις», ομιλία του Κ. Μυριανθέως με θέμα: «Η γυνή ως παράγων εις την σημερινήν πρόοδον», φ. 1206 (3 Μαρτίου 1926), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», διάλεξις της Παπαδοπούλου «Περί χαρακτήρος», φ. 1284 (8 Δεκεμβρίου 1926), σ. 3, «Πρόγραμμα 17^{ου} Σπουδαστηρίου», διάλεξις της Παπαδοπούλου με θέμα: «Η δειλία εις την πράξιν, την σκέψιν και το συναίσθημα», φ. 1504 (23 Φεβρουαρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», και φ. 1505 (27 Φεβρουαρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις “Πνευματικής”», ομιλία της Παπαδοπούλου με θέμα: «Ο λανθάνων ψυχισμός εν τω υγιεί ανθρώπω», φ. 1391 (11 Ιανουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», ανάγνωση και ανάλυση περικοπών του έργου «Η επιτυχία εις την ζωήν» και σχετική συζήτηση, φ. 1393 (18 Ιανουαρίου 1927), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης», ανάλυση του έργου «Πώς ανατρέφομεν τα παιδιά μας» του Ελβετού παιδαγωγού Α. D. Ferrière κ.ά.

¹²¹⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1224 (12 Μαΐου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», συζήτηση «διά την εργασίαν της γυναίκας εντός και εκτός του οίκου», φ. 1216 (7 Απριλίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» – «Πρόγραμμα 9^{ου} Σπουδαστηρίου», διοργάνωση «Κοινωνικής συζητήσεως: “Πώς η γυναίκα μπορεί να συντελέσει εις την οικογενειακήν ευτυχίαν”», όπου και η σημείωση ότι «της συζητήσεως δύνανται να μετάσχουν πάσαι αι βουλόμεναι», φ. 1292 (12 Ιανουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης», συνεδρία των μελών για την ίδρυση «εδρών» του σωματείου και στις άλλες πόλεις της Κύπρου, καθώς και για τους νόμους που προστάτευαν τη γυναίκα, φ. 1294 (19 Ιανουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης»-«Κοινωνική ζωή», συνεδρίαση σχετικά με «ζητήματα συναφή προς την λειτουργίαν των διαφόρων τμημάτων του Σωματείου», φ. 1384 (7 Δεκεμβρίου 1927), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», συζήτηση με θέμα: «Αίτια μοιρολατρίας – Η γυναικεία μοιρολατρία – Μοιρολατρία και ευτυχία – Μοιρολατρία και πρόοδος».

¹²¹⁹ Για την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή», βλ. Μαριάνθη Μπέλλα, *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2011. Προγενέστερες προσπάθειες για την παροχή «ανώτερης» γενικού περιεχομένου επιμόρφωσης σε γυναίκες ήταν, για παράδειγμα, η «Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», που λειτουργούσε κατά τις απογευματινές ώρες, και το πρόγραμμα διαλέξεων και λαϊκών μαθημάτων του «Λυκείου των Ελληνίδων». Βλ. *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*, τχ. 2 (15 Μαρτίου 1898), σ. 2, και τχ. 18 (1 Νοεμβρίου 1898), σ. 3, «Αγωγή – Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», και Καλλιρρόη Παρρέν, «Διαλέξεις του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 1001 (1-15 Μαρτίου 1911), σ. 1532-1534, «Ομιλίας του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών* φ. 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911), σ. 1781-1782 και «Αι ομιλίας του Λυκείου των Ελληνίδων», φ. 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912), σ. 1919.

1921-1923 με πρωτοβουλία του Δημήτρη Γληνού σε συνεργασία με τον «Σύνδεσμο Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας», το οποίο στόχευε στην προβολή «ενός νέου ιδανικού παιδείας για τη γυναίκα, βγαλμένου από ένα νέο ιδανικό ζωής».¹²²⁰ Σε αντίθεση με τη «Γυναικεία Σχολή» της Αθήνας, που είχε αρκετά ψηλά δίδακτρα και οι ιδρυτές και οι συνεργάτες της ελάμβαναν πολύ καλές για την εποχή αμοιβές, η φοίτηση στα «Σπουδαστήρια» της «Πνευματικής Αδελφότητας» ήταν εντελώς δωρεάν.

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι όσες προσέρχονταν στα «Σπουδαστήρια» «είχον εις την διάθεσίν των εφημερίδας, περιοδικά και προ πάντων την πλουσίαν βιβλιοθήκην [...] την οποίαν εσχηματίσαμεν με κόπους και μόχθους [...]», όπως αναφέρει η συνεργάτιδα της Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα Ιακωβίδου, δίνοντας ακόμη την πληροφορία ότι «[...] την εστόλιζον όλοι οι [Αρχαίοι] Έλληνες συγγραφείς εις τας καλλιτέρας των μεταφράσεις [...] ποιηταί και νεότεροι λογογράφοι δικοί μας και ξένοι εν μεταφράσει και άλλοι εις το πρωτότυπον». Αναφέρεται, επίσης, ότι «διακόσιοι και πλέον τόμοι Νεοελληνικής Λογοτεχνίας [...] ήσαν εις την διάθεσιν των αναγνωστριών», καθώς η Βιβλιοθήκη, εκτός από μόνιμη (αναγνωστήριο) ήταν και δανειστική.¹²²¹ Εμφανής, λοιπόν, ήταν η πρόθεση του σωματείου για την καλλιέργεια φιλολογικής και λογοτεχνικής συνείδησης στα μέλη του.

Παράλληλα, η «Πνευματική Αδελφότης» διοργάνωνε για χρόνια ένα ευρύ πρόγραμμα δημοσίων διαλέξεων με ομιλητές διακεκριμένους επιστήμονες και στόχο να επηρεάσει ένα ευρύτερο κοινό. Η προσπάθεια αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα είδος άτυπου λαϊκού πανεπιστημίου, το οποίο σημάδεψε τα πολιτιστικά χρονικά της πρωτεύουσας.¹²²² Αναπτύσσονταν θέματα γύρω από τη Φιλολογία και τη Λογοτεχνία,¹²²³ –ανάμεσα σε αυτές, ιδιαίτερης σημασίας ήταν οι ομιλίες για το

---

¹²²⁰ Βλ. Δημήτρης Γληνός, «Γυναικείος Ανθρωπισμός» (ομιλία στις 11 Οκτώβρη 1921 στον «Παρνασσό»), σ. 6 και 29, όπου αναφέρεται ότι η Σχολή προσέφερε «ανώτερη ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του σύγχρονου πολιτισμού και προ πάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση».

¹²²¹ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 12 και *Ελευθερία*, φ. 1201, ό.π., φ. 1284 (8 Δεκεμβρίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης» – «Γυναικεία βιβλιοθήκη», φ. 1322 (22 Δεκεμβρίου 1928), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης», και φ. 2011 (16 Ιανουαρίου 1935), σ. 3, όπου ανακοινώνεται ότι «εκλεκτά ελληνικά και ξένα περιοδικά και εφημερίδες και συγγράμματα λογοτεχνικά θα είναι εις την διάθεσιν των αναγνωστριών».

¹²²² Αρθρογράφος της εφημερίδας *Ελευθερία* με τα αρχικά «ΑΚΡ» χαιρέτιζε με ικανοποίηση την έναρξη σειράς διαλέξεων από «το παρ' ημίν λαμπρόν σωματείων “Πνευματική Αδελφότης”» και πληροφορούσε ότι οι διαλέξεις θα συνεχίζονταν ανά δεκαπενθήμερον, ότι από το σοβαρό βήμα του γυναικείου σωματείου θα παρέλανταν παλαιοί και νέοι επιστήμονες και θα αναπτύσσονταν θέματα επιστημονικά, κοινωνικά και φιλολογικά. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2108, ό.π.

¹²²³ Για τις διαλέξεις αυτές, βλ. *Ελευθερία*, φ. 1422 (5 Μαΐου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης» – «Δημοσία διάλεξις», διάλεξη του γιατρού Μαυρομάτη [εκ Λεμεσού], «Περί του Ίψεν», φ. 1425, ό.π., η καθηγήτρια Γαλλικής Φιλολογίας Αγγελική Σούντια «ανέλυσε το έργον

γλωσσικό ζήτημα— και, επίσης, θέματα παγκόσμιας Ιστορίας και ιστορίας της Τέχνης, φιλοσοφικά, κοινωνικά, εικαστικών τεχνών, ιατρικά κ.ά.¹²²⁴ Ριζοσπαστικό στοιχείο ήταν, πέρα από τη θεματική των ομιλιών, το γεγονός ότι υπήρχαν και γυναίκες ομιλήτριες¹²²⁵ και ότι μέσα από αρκετές διαλέξεις προβάλλονταν σημαντικές γυναίκες από τον χώρο της Ιστορίας αλλά και γίνονταν παρεμβάσεις όσον αφορά στη ζωή της σύγχρονης γυναίκας.¹²²⁶ Και αυτό το εγχείρημα της «Πνευματικής Αδελφότητας», που

του ποιητού André Chenié», φ. 2276 (18 Δεκεμβρίου 1935), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», ο Άδωνις Βερνάλης, «Περί Τολστόι και του έργου του», φ. 2141, *ό.π.*, ο καθηγητής Φιλολογίας Παύλος Ειούτας για τον Διονύσιο Σολωμό κ.ά. Για τη διάλεξη του Μενέλαου Δ. Φραγκουδή με θέμα: «Εκπαίδευσις και γλώσσα» και την αντίστοιχη του Ν. Κλ. Λανίτη με θέμα: «Το ζήτημα της γλώσσας από την πείραν της ζωής μου», βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 145 και 154.

¹²²⁴ Βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 1411 (11 Μαρτίου 1928), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης», ομιλία του Κλ. Λοβαρίδη «Περί ελληνικής τέχνης», φ. 1400 (11 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, Κοινωνική ζωή» – «Δημοσιογραφική διάλεξις» του συντάκτη της αθηναϊκής εφημερίδας *Καθημερινή* Γ. Παπανικολάου με θέμα: «Περί εφημερίδων και δημοσιογράφων», φ. 1506 (2 Μαρτίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», και φ. 1508 (9 Μαρτίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», ο Σωκρ. Ευαγγελίδης «Περί των αιτίων του ευρωπαϊκού πολέμου», φ. 1114 (31 Μαρτίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», ομιλία Κ. Σπυριδάκη, χωρίς την αναφορά του θέματος, φ. 1514 (30 Μαρτίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», και φ. 1515 (3 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», ο Ωριγένης Σπυριδάκης με θέμα: «Η μυστηριώδης της ύλης σύσταση», με αναφορά στις θεωρίες του Δημόκριτου και άλλων για την ύλη, φ. 1516 (6 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης» και φ. 1517 (10 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διάλεξις», ο γιατρός Γ. Θ. Σταυρινίδης με θέμα: «Το μυστικόν του Βράχμα», αναφερόμενος σε ινδικές παραδόσεις για τους ινδικούς θεούς, για την κατασκευή της γυναίκας κ.λπ., φ. 1520, *ό.π.*, και φ. 1521 (24 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Η διάλεξις του κ. Λοϊζίδου», ομιλία του δικηγόρου Σάββα Λοϊζίδα με θέμα: «Η εξέλιξις της ζωής του ανθρώπου από της φύσεως στον πολιτισμόν», η οποία αναφερόταν «εις τας εν τη Δύση διδασκομένας υποθέσεις των φυσιοκρατών περί βαθμιαίας ανυψώσεως των πρώτων ανθρώπων εις πολλάς χιλιετηρίδας από της κατωτάτης ζωικής καταστάσεως εις τας ανωτέρας βαθμίδας του πολιτισμού», φ. 2137 (11 Μαΐου 1935), σ. 2, «Διάλεξις “Πνευματικής Αδελφότητος”», ο Πηνυγαλιών Ιωαννίδης, «Περί εγκλήματος και ποινής το πάλαι και νυν», φ. 1525 (15 Μαΐου 1929), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης», ομιλία του «εν Αθήναις έγκριτου παιδιάρχου» Σόλωνος Βέρα, «Περί της πνευματικής υγιεινής του παιδιού», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 1535 (15 Ιανουαρίου 1935), σ. 2, «Κοσμική Ηχώ» – «Διάλεξις», ομιλία του Σ. Ευαγγελίδη με θέμα: «Οι σκοτεινοί χρόνοι της Ευρώπης», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 527 (1 Ιανουαρίου 1935), σ. 6, «Διάλεξις του κ. Κ. Σπυριδάκη» και φ. 530 (9 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, φ. 531 (10 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, φ. 532 (11 Ιανουαρίου 1935), σ. 1 και 3, φ. 533 (12 Ιανουαρίου 1935), σ.1 και 2, φ. 534 (13 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, 2, φ. 536 (16 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, 2, φ. 537 (17 Ιανουαρίου 1935), σ.1, 2, και φ. 538 (18 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, η δημοσίευση του κειμένου της ομιλίας του ο Κ. Σ. Σπυριδάκη με θέμα: «Το σπουδαιότερον πρόσωπον της κυπριακής ιστορίας. Ο βασιλεύς Ευαγόρας. Διάλεξις του καθηγητού κ. Κ. Σπυριδάκη εις την “Πνευματικήν Αδελφότητα”» [Ο ίδιος εκπόνησε διατριβή με θέμα: «Ευαγόρας Α’, βασιλεύς της Σαλαμίνας»], κ.ά.

¹²²⁵ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 566 (39) (20 Φεβρουαρίου 1935), σ. 2, «Κοσμική ηχώ», ομιλία της παιδαγωγού Χαριτίνης Κλ. Σακκάδα με θέμα: «Μητέρες και παιδιά», φ. 601 (74) (3 Απριλίου 1935), σ. 2, «Κοσμική Ηχώ», διάλεξη Καλλιόπης Καραγεωργιάδου, καθηγήτριας Μαθηματικών, «Περί Σελήνης», *Ελευθερία*, φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης»-«Δημοσία διάλεξις», διάλεξη της Αγγελικής Σούντια, καθηγήτριας των Γαλλικών, «περί του ποιητού André Chenié» κ.ά. επίσης, στο παρόν κεφάλαιο, σ. 467, υποσημείωση 1217, οι διαλέξεις της ίδιας της Παπαδοπούλου.

¹²²⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1201, *ό.π.*, διάλεξη της Παπαδοπούλου, «Περί των γυναικών του Βυζαντίου», και ειδικότερα «περί της λογίας βασιλόπαιδος Άννης της Κομνηνής», φ. 2108, *ό.π.*, σ. 2, ο Γ. Θ. Σταυρινίδης για «την θέσιν της αρχαίας Ελληνίδος εν τη οικογενεία και τη κοινωνία», ιδιαίτερη έμφαση στην «διάσημον διά το πνεύμα και το κάλλος της Ασπασίαν του Περικλέους, αναπτύσσοντας τας κυριότερας πτυχάς του βίου και της δράσεως της σπανίας ταύτης γυναικός» [βλ. και *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 542 (23 Ιανουαρίου 1935), σ. 2, «Κοσμική Ηχώ»], φ. 1205 (27 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», ομιλία του γιατρού Γεώργιου Θ. Σταυρινίδη «Περί της

εκδηλώθηκε στο πλαίσιο των εκσυγχρονιστικών μορφωτικών και κοινωνικών στοχεύσεων της Παπαδοπούλου, παρουσίαζε, λοιπόν, από την πλευρά του φύλου μια αυτοτέλεια και ιδιαίτερο δυναμισμό, καθώς η όλη δραστηριότητα υλοποιείτο από γυναίκες, εμπλέκοντας σε αυτήν επιστήμονες από ποικίλους επιστημονικούς χώρους. Συχνά, ωστόσο, τα προοδευτικά θέματα των διαλέξεων παρεξηγούνταν, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αντιδράσεις και να δέχεται επιθέσεις η πρόεδρος του σωματείου.¹²²⁷

Στο ενεργητικό του σωματείου καταγράφεται και η προκήρυξη (που δημοσιεύεται στον Τύπο) του πρώτου ίσως παγκυπρίου λογοτεχνικού διαγωνισμού (ποίησης και πεζού), και στον οποίο φαίνεται ότι υπήρξε ικανοποιητική συμμετοχή.¹²²⁸ Δεν ξενίζει και η προκήρυξη διαγωνισμού κυπριακών διστίχων («τσιαττιστών») ανάμεσα στους «χωρικούς»,¹²²⁹ που αποδεικνύει ότι η Παπαδοπούλου επιθυμούσε η δράση του γυναικείου σωματείου να αγκαλιάσει όχι μόνο τη μορφωμένη «ανώτερη τάξη» αλλά και τις λαϊκές μάζες. Η «Πνευματική Αδελφότης» συμμετείχε, ακόμη, διά της προέδρου της στον εορτασμό για την εβδομηκονταετηρίδα του διαλεκτικού ποιητή Δημήτρη Λιπέρτη, που διοργανώθηκε στη Λευκωσία με πρωτοβουλία του σωματείου «Α.Π.Ο.Ε.Λ.». Η Παπαδοπούλου έκανε ομιλία με θέμα: «Ο κ. Δημήτριος Λιπέρτης ως ποιητής», ενώ στην ίδια εκδήλωση μίλησαν και άλλοι πνευματικοί άνθρωποι του νησιού, όπως ο Σάββας Χρίστης, ο Λοΐζος Φιλίππου και ο Γ. Μαρκίδης.¹²³⁰ Επίσης, δραστηριοποιήθηκε στη συλλογή και καταγραφή λαογραφικού υλικού, διευκόλυνε προς τούτο τη Γερμανίδα Luduke και διοργάνωσε εκδηλώσεις με κυπριακούς χορούς.¹²³¹

οικογενειακής μορφώσεως της γυναικός», φ. 1220 (21 Απριλίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», ομιλία του γιατρού Γ. Καραγεωργιάδη με θέμα: «Η υγιεινή της καλλονής», φ. 1227 (22 Μαΐου 1926), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης», του γιατρού Ι. Πηγασιού με θέμα: «Η μάνα του στρατιώτου». Για τις διαλέξεις αυτές δίνονται πληροφορίες και στο περιοδικό *Ελληνίς* (1921-1940), που εξέδιδε το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων», μέσα από τις ανταποκρίσεις συνεργάτριας με το ψευδώνυμο «Σαλαμινία» «εξ Αμμοχώστου», που είναι μάλλον η Μαρία Ιωάννου.

¹²²⁷ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 482.

¹²²⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1407, *ό.π.*, σ. 3, «“Πνευματική Αδελφότης”» – «Λογοτεχνικόν Διαγώνισμα»: «Η “Πνευματική Αδελφότης” προκηρύσσει Παγκύπριον Λογοτεχνικόν Διαγώνισμα διά την 1^η Μαΐου. Θέμα: Τραγούδι, ύμνος στην άνοιξιν υπό τον τίτλον “Εαρινό”. Οι επιθυμούντες και επιθυμούσαι να μετάσχουν του διαγώνισματος δύνανται να γράψουν κατ’ εκλογήν εις στίχους ή πεζόν. Δύο ίσα βραβεία προορίζονται, έν διά την ποίησιν και έν διά το πεζόν». Επίσης, φ. 1420, *ό.π.*, για την πρόθεση του σωματείου να ανακοινωθούν τα αποτελέσματα του λογοτεχνικού διαγωνισμού, στον οποίο συμμετείχαν 20 άτομα, κατά τη διάρκεια των «Ανθεστηρίων», και φ. 1435 (20 Ιουνίου 1928), σ. 4, όπου δημοσιεύθηκε το ποίημα «Εαρινό» του Ξάνθου Λυσιώτη, το οποίο μάλλον διακρίθηκε στον διαγωνισμό. Βλ., σχετικά, και ανωτέρω, το κεφάλαιο, «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 151.

¹²²⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1221 (24 Απριλίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων», όπου αναφορά σε «Ποιητικόν διαγώνισμα εις κυπριακά δίστιχα, το κοινώς λεγόμενον “τσιαττισμά”», διαγωνισμό κυπριακών χορών και «διαγώνισμα υγείας και ευμελείας» για βρέφη και νήπια.

¹²³⁰ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2130, *ό.π.*, «Μία εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Δημ. Λιπέρτης ως ποιητής», και, σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 296-298.

¹²³¹ Βλ., για παράδειγμα, *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 596 (69) (28 Μαρτίου 1935), σ. 2, «Δεξίωσις» και φ. 598 (71) (30 Μαρτίου 1935), σ. 4, «Η δεξίωσις της κ. Luduke υπό της “Πνευματικής

Εντέλει, το γυναικείο αυτό σωματείο, όπως εύστοχα είχε παρατηρηθεί, επιχειρούσε να συγκεντρώσει «όλα τα αναγκαία στοιχεία προς εξασφάλισιν μιας αξιολόγου πνευματικής κινήσεως και καλλιέργειαν ενός γενικωτέρου ενδιαφέροντος προς τους ωραίους κόσμους της σκέψεως», σε εποχές που η πνευματική ζωή στον τόπο ήταν γενικά υποβαθμισμένη.

Παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας

Η «Πνευματική Αδελφότης» ανέβασε παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας, επιστρατεύοντας τις εκλεκτότερες καλλιτεχνικές δυνάμεις του νησιού εκείνη την εποχή. Μεγάλο πολιτιστικό γεγονός για την πρωτεύουσα υπήρξε η παράσταση της «Ιφιγενείας εν Ταύροις» του Ευριπίδη, μεταφρασμένη στη δημοτική¹²³² από τον λόγιο Νίκο Αντωνιάδη. Η παράσταση είχε αναγγελθεί από τον Τύπο¹²³³ και πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1927 με τεράστια επιτυχία. Την παρακολούθησαν ο Άγγλος Κυβερνήτης της Κύπρου Ronald Storrs, άλλοι επίσημοι και πυκνότατο ακροατήριο. Αναφέρεται ότι «υπέροχοι» είχαν αναδειχθεί η Θεανώ Μιχαηλίδου, μέλος του γυναικείου σωματείου, ως Ιφιγένεια και ο καθηγητής Βασίλειος Τατάκης ως Ορέστης, «διερμηνεύοντες τους δυσκόλους αυτών ρόλους με πολύ αίσθημα [...]». Τους υπόλοιπους γυναικείους ρόλους ερμήνευσαν μέλη της «Πνευματικής Αδελφότητος», και τους ανδρικούς ρόλους καθηγητές των εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας. Η διδασκαλία του έργου είχε γίνει από τον Τατάκη και η καλλιτεχνική σκηνοθεσία από τον καθηγητή ζωγραφικής και καλλιτεχνίας Αδαμάντιο Χριστοδουλίδη, τον μετέπειτα γνωστό ζωγράφο Διαμαντή. Τον χορό αποτελούσαν μέλη του γυναικείου σωματείου. Ο Τατάκης δίνει την πληροφορία ότι στόχος του Δ.Σ. της «Πνευματικής Αδελφότητος» ήταν «να χρησιμοποιήσουμε όσες

Αδελφότητος», όπου δίνονται πληροφορίες για τη δεξίωση που παρέθεσε η «Πνευματική Αδελφότης» στο οίκημά της προς τιμήν της λογίας Γερμανίδας Hedwig Luduke, η οποία είχε επισκεφθεί την Κύπρο με σκοπό να συλλέξει κυπριακά δημοτικά τραγούδια, επίσης, *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 558 (24) (10 Φεβρουαρίου 1935), σ. 2, «Κοσμική ηχώ» και φ. 559 (25) (13 Φεβρουαρίου 1935), σ. 2, «Κοσμική ηχώ», όπου αναφορά σε μεγάλη «χορευτική απογευματινή», με κυπριακούς χορούς και τραγούδια.

¹²³² Ο Μικρασιάτης λόγιος Πασχάλης Δ. Πασχαλίδης σημειώνει για τη μετάφραση αυτή του Αντωνιάδη ότι «άφοβα μπορεί να συγκριθῆ με όλας τας γενομένας μέχρι σήμερον μεταφράσεις του αρχαίου δραματικού αριστουργήματος. Η πιστή ποιητική απόδοσις του κειμένου είναι ασύγκριτος και είναι ζήτημα, αν ο Σουρής απέδωκε καλύτερα τας *Νεφέλας* του Αριστοφάνους και ο Μάνος την *Αντιγόνην* [...]». Βλ. Πασχαλίδης, «Η διανοητική παραγωγή της Κύπρου κατά το λήξαν έτος», *Πάφος*, έτος Β', τχ. 74, ό.π., σ. 1-2 [= Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα...*, ό.π., σ. 503].

¹²³³ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1326 (18 Μαΐου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Ιφιγένεια εν Ταύροις» και στην ίδια σελίδα «Θέατρον Παπαδοπούλου. Ευριπίδου, *Ιφιγένεια εν Ταύροις*. Κατά μετάφρασιν του δ.φ. του Νίκου Αντωνιάδου», όπου σημειώνεται και η κατανομή των ρόλων, φ. 1323 (7 Μαΐου 1927), σ. 2, «Μικραϊ είδησεις» – «Αρχαίον δράμα» και *Νεον Έθνος*, φ. 1733 (2 Μαΐου 1927), σ. 4, «Ανταποκρίσεις» – «Η παράστασις της «Ιφιγενείας εν Ταύροις».

καλές κυπριακές καλλιτεχνικές δυνάμεις θα βρίσκαμε, ώστε η παράσταση να έδινε και το μέτρο των δυνάμεων αυτών». ¹²³⁴ Έχει σημασία το γεγονός ότι με το τέλος της παράστασης το ακροατήριο κάλεσε επανειλημμένα στη σκηνή «την ακαταπόνητον πρόεδρον της “Πνευματικής Αδελφότητας”, δίδα Περσεφόνη Παπαδοπούλου, μόλις εγερθείσαν της κλίνης ένεκα ασθενείας, ήτις εμφανισθείσα μεθ’ όλων των υποδυθέντων τους διαφόρους ρόλους προσώπων, επευφημήθη και χειροκροτήθη ζωηρώς». ¹²³⁵ Πρέπει, ακόμη, να αναφερθεί ότι στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της «Πνευματικής Αδελφότητας» η Μαρία Ελευθερίου-Γκαφιέρο ¹²³⁶ δίδασκε δωρεάν απαγγελία και αρχαίο δράμα.

Χορωδία – συναυλίες

Το γυναικείο σωματείο της πρωτεύουσας δημιούργησε γυναικεία χορωδία, η οποία παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στα εγκαίνιά του και συμμετείχε ως χορός σε παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας. Διοργανώθηκαν, επίσης, συναυλίες και άλλες μουσικές εκδηλώσεις για εθνικούς σκοπούς και για την ενίσχυση των Εσπερινών Σχολών γυναικών, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια. Επίσης, κατά τη διάρκεια των

---

¹²³⁴ Βλ. Τατάκης, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σ. 337-339, όπου αναφέρονται τα ακόλουθα σχετικά με την παράσταση αυτή: «Ο Πνευματικός Σύλλογος Κυριών Λευκωσίας [= Η “Πνευματική Αδελφότης”] μου ζήτησε να βοηθήσω στην ετοιμασία για να παιχθεί η “Ιφιγένεια εν Ταύροις” του Ευριπίδη. “Τι ζητάτε από μένα;” Τους ρώτησα. “Τη διδασκαλία του έργου”, μου είπαν. Βαριά η ευθύνη και βαρύ το έργο. Η τραγωδία πάντα με απασχολούσε και με τραβούσε. Ένιωθα έτσι ακόμη περισσότερο τις δυσκολίες και το βάρος της πρότασης που μου γινόταν [...]. Με βασάνισε αρκετά η πρόταση του Συλλόγου και στο τέλος δέχτηκα [...]. Μόλις όμως παρουσιάστηκε στη σκηνή και είδα στυλωμένα απάνω μου χιλιάδες μάτια με προσδοκία, αμέσως ως διά μαγείας έφυγαν και το τρακ και η αγωνία. Τώρα, είπα μέσα μου, είμαι Ορέστης, δεν είμαι Τατάκης και δόθηκα με την ψυχή μου στα λόγια και τις πράξεις του Ορέστη. Ευλογημένη η βραδιά για μένα: δεν έζησα άλλη τόσο δυνατή, βαθιά και πλατειά καλλιτεχνική συγκίνηση στη ζωή μου [...]. Ήμουν τόσο γοητευμένος από την τέχνη του θεάτρου, που θα έφτανε μια μικρή παρότρυνση από κάποιον παράγοντα θεατρικό για να αλλάξω την έδρα με τη σκηνή».

¹²³⁵ Η ίδια παράσταση, που άφησε «τας αρίστας των εντυπώσεων», επαναλήφθηκε σε μια βδομάδα σε τιμές πιο λαϊκές, για να την παρακολουθήσουν όσοι δεν μπόρεσαν την πρώτη φορά και οι μαθητές των εκπαιδευτηρίων, ενώ οι μαθήτριες των Εσπερινών Σχολών Γυναικών την παρακολούθησαν δωρεάν. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1327 (21 Μαΐου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Η Ιφιγένεια», φ. 1328 (25 Μαΐου 1927), σ. 2, Θεατής, «Η παράστασις της Ιφιγενείας εν Ταύροις υπό μελών της “Πνευματικής Αδελφότητας”». Πλήρης επιτυχία. Ο ενθουσιασμός των θεατών», φ. 1320 (28 Μαΐου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Ιφιγένεια εν Ταύροις», φ. 1320 (1 Ιουνίου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Παράστασις Ιφιγενείας», φ. 1331 (4 Ιουνίου 1927), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης», και *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950 ...*, ό.π., σ. 13-14.

¹²³⁶ Βλ. Ζιτσαίιας, *Κύπριες λογοτέχνιδες...*, ό.π., σ. 20. Για τη Μαρία Ελευθερίου-Γκαφιέρο, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, ό.π., σ. 100 και για τη σχέση της ίδιας με τον Παλαμά, βλ. Πάτροκλου Σταύρου, *Ο Παλαμάς και η Κύπρος. Δέκα ανέκδοτα γράμματα του ποιητού, Μελέτη*, Αθήνα 1968, κυρίως, σ. 32-35, 43, 45, 49-62 και 69-70.

«Σπουδαστηρίων» γίνονταν και «μουσικές εκτελέσεις» «όχι μόνον προς ευχαρίστησιν των ακροατών αλλά και προς καλλιέργειαν της αγάπης προς την μουσικήν».¹²³⁷

Εσπερινές Σχολές Γυναικών

Επιθυμία της Παπαδοπούλου ήταν η προοδευτική δράση της «Πνευματικής Αδελφότητας» να αγκαλιάσει και τις «κόρες του λαού», δημιουργώντας κίνητρα και ευκαιρίες για τη μόρφωση και την επαγγελματική τους κατάρτιση. Σε διάφορες περιπτώσεις τόνιζε τη σπουδαιότητα των Εσπερινών Σχολών Γυναικών, που τις θεωρούσε δείκτη προόδου για μια κοινωνία. Σύμφωνα με πληροφορίες της ίδιας, οι πρώτες τέτοιου είδους σχολές ιδρύθηκαν από την «Πνευματική Αδελφότητα» το 1925¹²³⁸ και λειτούργησαν σε δύο κέντρα της Λευκωσίας, στον Άγιο Σάββα και στον Άγιο Κασσιανό, «ως «πλήρης εξατάξιος» Σχολή η κάθε μια, καλύπτοντας μια σοβαρή έλλειψη στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της Κύπρου. Υπάρχει η μαρτυρία της Ελένης Χρήστου ότι πολλές γυναίκες, μέλη του σωματείου, καθώς και οι δασκάλισσες βοηθούσαν εθελοντικά στο έργο αυτό ακολουθώντας το παράδειγμα της ιδρύτριάς τους.¹²³⁹ Η «Πνευματική Αδελφότης» διοργάνωνε αρκετές πολιτιστικές

---

¹²³⁷ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 13 και *Ελευθερία*, φ. 1288 (24 Δεκεμβρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Απογευματινή “Πνευματικής”», για μουσική εκδήλωση, τα έσοδα της οποίας δόθηκαν στις Εσπερινές Σχολές Γυναικών, και φ. 1289 (31 Δεκεμβρίου 1926), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Απογευματινή» – «Πνευματική Αδελφότης», για την εξαιρετική επιτυχία που σημείωσε η εκδήλωση αυτή, για την οποία ο Άγγλος Κυβερνήτης εξέφρασε «διά μακρόν τα συγχαρητήριά του προς την αξιότιμον πρόεδρον του Σωματείου».

¹²³⁸ Βλ. τα υπ’ αριθμόν ΚΘ 212 και ΚΘ 182 έγγραφα από το αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, όπου η αλληλογραφία της Παπαδοπούλου με τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κύριλλο Γ’ σχετικά με την παραχώρηση σχολικών κτηρίων, για να στεγασθούν οι Εσπερινές Σχολές Γυναικών. Για παρόμοιες προσπάθειες στην Ελλάδα, βλ. τη «Σχολή της Κυριακής των απόρων Γυναικών και των Κορασίων του λαού», που είχε ιδρυθεί το 1889 από την Κ. Παρρέν και το «Κυριακόν Σχολείον Εργατριών», που ιδρύθηκε το 1911 στην Αθήνα με πρωτεργάτρια την Αύρα Θεοδωροπούλου, μια από τις σημαντικότερες φεμινίστριες του Μεσοπολέμου. Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Η Σχολή της Κυριακής των απόρων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, φ. 138 (29 Οκτωβρίου 1889), σ. 2 και Αύρα Θεοδωροπούλου, «Το Κυριακόν Σχολείον Εργατριών», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τχ. 5 (1915), σ. 75-87, αντίστοιχα.

¹²³⁹ Σχετικά με την όλη λειτουργία των Σχολών αυτών, βλ. *Ελευθερία*, φ. 1218 (14 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Νυχτερινή Σχολή», φ. 1235 (19 Ιουνίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», φ. 1230 (26 Ιουνίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», φ. 1273 (30 Οκτωβρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», φ. 1339 (2 Ιουλίου 1927), σ. 2, Επισκέπτης, «Εξετάσεις Νυχτερινής Σχολής Γυναικών», φ. 1242 (13 Ιουλίου 1927), σ. 3, «Ευχαριστία» της «Πνευματικής Αδελφότητας» προς τη Σχολική Εφορεία Λευκωσίας για την παραχώρηση του οικήματος του Νηπιαγωγείου Τρυπιώτη για τη στέγαση της Εσπερινής Σχολής Γυναικών, και προς το Δ.Σ. της «Αγάπης του Λαού» για την παραχώρηση του οικήματός του για τα «Σπουδαστήρια», φ. 1367 (8 Οκτωβρίου 1927), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης», αναγγελία έναρξης εγγραφών στην Εσπερινή Σχολή Γυναικών που λειτούργησε σε δύο σημεία της πόλης, φ. 1430 (2 Ιουνίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», και *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950...*, ό.π., σ. 11 και 59.

εκδηλώσεις με στόχο να στηριχθεί το έργο των Εσπερινών Σχολών.¹²⁴⁰ Η δραστηριότητα αυτή του σωματείου προς την κατεύθυνση της μόρφωσης γυναικών των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων γενικά αναγνωριζόταν,¹²⁴¹ αλλά υπήρχαν και σφοδροί πολέμοί της.¹²⁴²

Επιπλέον, στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών ενδιαφερόντων του το σωματείο ζήτησε το 1926 με υπόμνημα την υποχρεωτική εκπαίδευση και προσέφερε με χαμηλό αντίτιμο μαθήματα διδασκαλίας της αγγλικής γλώσσας.¹²⁴³ Επίσης, προέβη σε ενέργειες για εξεύρεση εργασίας σε αδιόριστες διδασκάλισσες και τίμησε παλαιμάχες εκπαιδευτικούς προσφέροντάς τους οικονομική στήριξη.¹²⁴⁴ Το 1934 διοργάνωσε την πρώτη εκπαιδευτική εκδρομή στην Ελλάδα, στην οποία έλαβαν μέρος «διδασκάλισσαι τινες και διδάσκαλοι», που στη συνέχεια έγινε θεσμός.¹²⁴⁵ Έχει ενδιαφέρον και μια πληροφορία της Ελένης Χρήστου, ότι ένας από τους στόχους της εκδρομής αυτής ήταν «η πνευματική επικοινωνία μετά των εκεί γυναικείων σωματείων και δη του “Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων”, ούτινος η “Πνευματική Αδελφότης” είχε εγγραφεί [...] ως μέλος, με αντεπιστέλλουσαν αντιπρόσωπον την ερίτιμον κυρίαν Δανάην Κύρου [...]».¹²⁴⁶

---

¹²⁴⁰ Βλ., για παράδειγμα, *Ελευθερία*, φ. 1387 (17 Δεκεμβρίου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», για διοργάνωση «απογευματινής» υπέρ της Εσπερινής Σχολής, φ. 1291 (8 Ιανουαρίου 1927), σ. 4, «Η Πνευματική Αδελφότης» – «Ευχαριστήριο», για τη διοργάνωση «Μουσικής Απογευματινής» στο Μαγικό Παλάτι στη Λευκωσία, όπου παρίστατο και ο Άγγλος Κυβερνήτης της Κύπρου, φ. 1490 (5 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Χορευτική απογευματινή», και φ. 1492 (12 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» «Ευχαριστία “Πνευματικής”», για μεγάλη εκδήλωση με στόχο να στηριχθεί οικονομικά η προσπάθεια της «Εσπερινής Σχολής Γυναικών» και γενικότερα το σωματείο, και φ. 1524 (11 Μαΐου 1929), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης» για «μεγάλην “Απογευματινήν” την 25^η Μαΐου στην ύπαιθρο», φ. 1531 (5 Ιουνίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Χορευτική Απογευματινή».

¹²⁴¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1339, ό.π., «Εξετάσεις Νυχτερινής Σχολής Γυναικών», όπου σημειώνεται ότι η Σχολή «επέδειξε περιτράνωσ όποιους αγλαούς καρπούς απέφερε και αποφέρει το ευαγές τούτο Σωματείον διά της πολυσχιδούς αυτού δράσεως. και *Ελευθερία*, φ. 1400 (11 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εσπεριναί Σχολαί Γυναικών», όπου αναφέρεται ότι η Αγγλίδα Miss Layll, «γραμματέυς του Αφροδισιακού Τμήματος», επισκέφθηκε την Εσπερινή Σχολή Θηλέων, συνοδευόμενη από το προεδρείο του σωματείου, ώστε να λάβει προσωπική γνώση των συνθηκών λειτουργίας της.

¹²⁴² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 526-527.

¹²⁴³ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950...*, ό.π., σ. 16 και *Ελευθερία*, φ. 1384 (7 Δεκεμβρίου 1927), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης», αντίστοιχα.

¹²⁴⁴ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 77, υποσημείωση 185.

¹²⁴⁵ Ο τότε δήμαρχος Αθηναίων Κ. Κοτζιάς διοργάνωσε λαμπρή υποδοχή στο Δημαρχείο, όπου η αντιφώνηση της Παπαδοπούλου ήταν «συγκινητική». Υποδοχή έγινε στους Κυπρίους εκπαιδευτικούς και στο Αρσάκειο Αθηνών, όπου τους μίλησε ο Σπ. Καλλιάφας. Βλ., *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 17.

¹²⁴⁶ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 61. Για τη Δανάη Κύρου, σύζυγο του κυπριακής καταγωγής διευθυντή της εφημερίδας *Εστία* της Αθήνας Αδώνιδος Κύρου, από τις βασικές συνεργάτριες της Κ. Παρρέν, τακτικό μέλος του «Λυκείου Ελληνίδων» και Έφορο του Παιδαγωγικού Τμήματός της, βλ. Προτοπαπά, *Το Λύκειο των Ελληνίδων...*, ό.π., σ. 34, 43, και Κουδουνάρης, *Βιογραφικών λεξικών...*, ό.π., σ. 281.

Η «παιδική εξοχή»

Στο κεφάλαιο για το παιδαγωγικό έργο της Παπαδοπούλου θα γίνει αναφορά στις «παιδικές εξοχές», που ήταν ιδέα της πρωτοπόρου αυτής παιδαγωγού και κοινωνικής εργάτιδος, και αποτέλεσμα των συστηματικών ερευνών της γύρω από τη σχέση πενίας και σωματικής καχεξίας των παιδιών και των εφήβων.¹²⁴⁷ Τον Ιούλιο του 1931, μετά από μεγάλες προσπάθειες της «Πνευματικής Αδελφότητας» και προσωπικά της Παπαδοπούλου, λειτούργησε η πρώτη «παιδική εξοχή» στην Κύπρο. Η ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στον Τύπο, ανέφερε ότι «αι συνδρομαί, εις χρήμα ή είδος, ας αποστέλλονται [...] προς την καθηγήτριαν των Παιδαγωγικών δίδα Περσεφόνην Α. Παπαδοπούλου, οδός Απόλλωνος 14».¹²⁴⁸ Πολλοί πολίτες, επώνυμοι και μη, αλλά και ιδρύματα και οργανισμοί προσέφεραν χρήματα, τρόφιμα ή και άλλα είδη για την ενίσχυση του θεσμού αυτού. Αναφέρονται εισφορές από τον δήμαρχο Λευκωσίας και τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου, από το Γραφείο της Παιδείας, από τράπεζες, ναούς, εταιρείες, μαθητές, ακόμη και από απόδημους Κυπρίους.¹²⁴⁹

Παράλληλα, διενεργήθηκαν μεγάλοι έρανοι¹²⁵⁰ από την «Πνευματική Αδελφότητα» και οργανώθηκαν πολιτιστικές εκδηλώσεις¹²⁵¹ για την ενίσχυση του ταμείου της «παιδικής εξοχής». Έτσι, έγινε κατορθωτό πολλά άπορα και καχεκτικά παιδιά των σχολείων της Λευκωσίας, που εντοπιζόνταν μετά από ιατρική εξέταση «ως έχοντα απόλυτον ανάγκην», να μεταφέρονται στην «παιδική εξοχή» στην Κερύνεια, όπου παρέμεναν για ένα μήνα. Η ίδια η Παπαδοπούλου βρισκόταν για κάποιο χρονικό

---

¹²⁴⁷ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Σπουδές και παιδεία» και κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 101 και 521-524, 527-528, 554-555, αντίστοιχα, και, επίσης, *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1019 (2312) [2618], 1 Αυγούστου 1931), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης. Πληροφορία περί της Εξοχής των Παιδιών Λευκωσίας», όπου αναφορά σε «σωματικές καταμετρήσεις» των παιδιών από την Παπαδοπούλου στο πλαίσιο σχετικών ερευνών της.

¹²⁴⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1832 (8 Ιουνίου 1932), σ. 3, «Μικρά Νέα» – «Η παιδική εξοχή».

¹²⁴⁹ Βλ. *Ελευθερία*, στήλη «Κοινωνική ζωή», φ. 1840 (6 Ιουλίου 1932), σ. 2, φ. 1841 (9 Ιουλίου 1932), σ. 2, φ. 1842 (13 Ιουλίου 1932), σ. 2, φ. 1843 (16 Ιουλίου 1932), σ. 2, φ. 1844 (20 Ιουλίου 1932), σ. 2, φ. 1845 (23 Ιουλίου 1932), σ. 2, φ. 1924 (26 Απριλίου 1933), σ. 2, φ. 1928 (20 Μαΐου 1933), σ. 2, φ. 1938 (10 Ιουνίου 1933), σ. 2, φ. 1951 (29 Ιουλίου 1933), σ. 2, φ. 1954 (9 Αυγούστου 1933), σ. 3 κ.ά.

¹²⁵⁰ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1949 (22 Ιουλίου 1932), σ. 2, «Κυπριακά νέα» – «Ο χθεσινός έρανος διά την “παιδικήν εξοχήν”». Αι εργασθείσαι διά την επιτυχίαν», φ. 1785 (27 Ιουλίου 1932), σ. 2, «Ηχώ του έρανου υπέρ της “παιδικής εξοχής”» και φ. 1999 (5 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή», «Έρανος υπέρ της “παιδικής εξοχής”», όπου η αναφορά ότι διενεργείται από την «Πν.[ευματική] Αδ.[ελφότητα]» «ο καθιερωμένος “πράσινος έρανος” για την αποστολήν υπερεκατόν παιδιών των σχολείων Λευκωσίας εις την Παιδικήν εξοχήν».

¹²⁵¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1934 (31 Μαΐου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Συναυλία», φ. 1938 (10 Ιουνίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή»-«Παιδική εξοχή» και φ. 1935 (3 Ιουνίου 1933), σ. 2, όπου δίνονται πληροφορίες για μεγάλη συναυλία που οργάνωσε η «Πνευματική Αδελφότης» υπέρ της «παιδικής εξοχής».

διάστημα κάθε καλοκαίρι μαζί με τα παιδιά αυτά, ενώ συχνά αρθρογραφούσε, προσπαθώντας να διαψεύσει κακόπιστες διαδόσεις, σχετικά με την προσπάθεια αυτή.¹²⁵² Είναι συγκινητική η έκκληση που είχε απευθύνει η ίδια μέσω του Τύπου,¹²⁵³ για να ενισχυθεί το έργο αυτό, το οποίο κατά το τρίτο έτος της λειτουργίας του κινδύνευσε να ναυαγήσει, λόγω των ιδιαίτερα δύσκολων οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί.¹²⁵⁴ Μετά από τις έντονες παροτρύνσεις της Παπαδοπούλου, μεγάλοι δωρητές ανέλαβαν να βοηθήσουν οικονομικά¹²⁵⁵ και η «παιδική εξοχή» συνέχισε την ευεργετική δράση της. Ο Τύπος της εποχής βρήκει από αναγγελίες εισφορών προς την «Πνευματικήν Αδελφότητα» για τον σκοπό αυτό. Είναι άξιο θαυμασμού πώς η Παπαδοπούλου κατάφερε να συνεγείρει τόσους ανθρώπους, προκαλώντας έναν παγκύπριο συναγερμό αγάπης, για την ευδόση και αυτής της κοινωφελούς δράσης του γυναικείου σωματείου που ίδρυσε.¹²⁵⁶

Ηθική διαπαιδαγώγηση της γυναίκας και προστασία της γυναικείας εργασίας

Η «Πνευματική Αδελφότης» υπέβαλε πρόταση προς το «Συμβούλιο Κοινωνικής Υγιεινής», «όπως συμβάλη εις την μόρφωσιν και ηθικήν διαπαιδαγώγησιν των εν ταις φυλακαίς κρατουμένων γυναικών και εφήβων»,¹²⁵⁷ θεωρώντας ότι οι «αστοχίες» της γυναίκας οφείλονται στην «ημαρτημένην παιδείαν και αγωγήν της», πρόταση σχεδόν «αιρετική» για τα δεδομένα της εποχής,

Το σωματείο επιθυμούσε, επίσης, να προσφέρει, μέσω των Εσπερινών Γυναικείων Σχολών, στοιχειώδεις γνώσεις και επαγγελματικά εφόδια στα κορίτσια των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, ώστε να μπορούν να επιβιώσουν και να μην τυγχάνουν εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με τη βασική θέση του φεμινιστικού κινήματος

---

¹²⁵² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1946 (12 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» και σ. 3, «Μικρά νέα», «Πώς περνούν τα παιδιά της “εξοχής” εις την Κυρήνεια», φ. 1850 (10 Αυγούστου 1932), σ. 2, «Κυπριακά Νέα», Π. Α. Παπαδοπούλου, «Πώς διάγουν τα παιδιά εις την εξοχήν των Ψευδής η φήμη περί πνιγμού» και *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1020 (2313) [2619], «Αι ημέραι των παιδιών εις την εξοχήν των εν Κυρήνεια».

¹²⁵³ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1932 (24 Μαΐου 1933), σ. 2, «Μία έκκλησις της “Πνευμ.[ατικής] Αδελφότητος” διά την εξοχήν του παιδιού».

¹²⁵⁴ Για την οικονομική δυσπραγία του νησιού την εποχή αυτή βλ., χαρακτηριστικά, *Ελευθερία*, φ. 1951 (29 Ιουλίου 1933), σ. 4, «Εκ Τρικώμου. Πωλούν τα κοσμήματά των».

¹²⁵⁵ Βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 1932 (24 Μαΐου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Λαμπρά δώρα», φ. 1934 (31 Μαΐου 1933), σ. 2, «Ο κ. Γεωργιάδης ανέλαβε την παροχήν 100 κλινών διά την παιδικήν εξοχήν» – «Το ψήφισμα της “Πνευματικής Αδελφότητος”».

¹²⁵⁶ Βλ. σημείωμα της Παπαδοπούλου στην *Ελευθερία*, φ. 1946, *όπ.*, σ. 4, «Ευχαριστία», όπου ευχαριστεί το κοινό για την οικονομική στήριξή του και «τας 112 κυρίας και δεσποινίδας της πόλεως, αι οποίαι με το ευγενές μειδιάμα της ηθικής ικανοποίησεως εις τα χείλη διεξεπεραίωσαν υπό τον καυστικό ήλιον του Ιουλίου το επιπονώτατον έργον της περισυλλογής».

¹²⁵⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1415 (4 Απριλίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» - «Πνευματική Αδελφότης».

της εποχής, διά της εργασίας θα μπορούσαν οι γυναίκες να επιτύχουν την οικονομική ανεξαρτησία και χειραφέτησή τους. Δεν είναι τυχαίο ότι η ιδρύτρια του σωματείου επέλεξε στη σφραγίδα του να παρουσιάζεται το εικονίδιο ενός ανοικτού βιβλίου, όπου ήταν χαραγμένη η λέξη «εργάζου». ¹²⁵⁸ Το σωματείο προέβη και σε άλλες προοδευτικές για την εποχή ενέργειες, στην προσπάθεια να ενθαρρύνει την έξοδο της Κυπρίας στην αγορά εργασίας. Έκανε διαβήματα προς τις τράπεζες της εποχής (Ιονική, Αθηναϊκή, Οθωμανική και Κύπρου), ώστε να μπορούν να προσλαμβάνονται σε αυτές μορφωμένες γυναίκες ως υπάλληλοι, και προέβη σε παρόμοια διαβήματα προς την κυβέρνηση, για να διορίζονται ως κυβερνητικοί υπάλληλοι και γυναίκες. ¹²⁵⁹ Ιδιαίτερη μέριμνα επέδειξε για την εξεύρεση εργασίας σε αδιόριστες διδασκάλισσες, επιτυγχάνοντας να εργασθούν κάποιες από αυτές σε σχολεία της «ελεύθερης Ελλάδας» ή στην Αίγυπτο, μετά από έκκληση προς τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας. ¹²⁶⁰ Η τελευταία, ωστόσο, ενέργεια, προκάλεσε αντιδράσεις. ¹²⁶¹

Η Παπαδοπούλου είχε, ακόμη, την έμπνευση της διοργάνωσης μέσω της «Πνευματικής Αδελφότητας» της Α΄ Έκθεσης Κυπριακής Χειροτεχνίας, και ανέλαβε την ευθύνη για τη διεκπεραίωση και αυτού του μεγαλεπήβολου έργου. Η Έκθεση αυτή, της οποίας μεγάλο μέρος καταλάμβανε η γυναικεία χειροτεχνία, συγκέντρωσε εκθέτες (εμπόρους, εργοστασιάρχες, τεχνίτες, καλλιτέχνες) από όλες τις πόλεις και τα χωριά της Κύπρου με εκθέματα που μπορούσαν να πωληθούν κατά τη διάρκεια της Έκθεσης, προσφέροντας τονωτική ένεση στην οικονομία του τόπου, σε εποχές μεγάλης δυσπραγίας, ενθαρρύνοντας και αναδεικνύοντας, παράλληλα, τη χειρωνακτική και την καλλιτεχνική εργασία ιδιαίτερα των γυναικών. Είχε, μάλιστα, συσταθεί και κριτική επιτροπή που απένειμε βραβεία και επαίνους σε έργα που διακρίθηκαν στη γλυπτική,

---

¹²⁵⁸ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 11.

¹²⁵⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1294, ό.π. Για παρόμοιες προσπάθειες και κατακτήσεις στον ελλαδικό χώρο, βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1990, σ. 46, 124-127.

¹²⁶⁰ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 525 και *Ελευθερία*, φ. 1367 (8 Οκτωβρίου 1927), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης» – «Οικοδιδάσκαλου», και *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 16 και τα υπ' αριθμόν Ε 120, Ε 121, Ε 122, Ε 123 έγγραφα από το αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, όπου η αλληλογραφία του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Γ΄ με τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιο Μεταξάκη και με την Παπαδοπούλου, σχετικά με την εισήγηση της «Πνευματικής Αδελφότητας» για απορρόφηση αδιόριστων διδασκαλισσών στην Αίγυπτο. Για το πρόβλημα της πληθώρας ανέργων δασκάλων τα χρόνια αυτά, βλ. *Ελευθερία*, φ. 1338 (29 Ιουνίου 1927), σ. 1, «Η παραγωγή διδασκάλων. Επιστολή του βουλευτού κ. Μ. Η. Μιχαηλίδου» και στην ίδια σελίδα, «Γράμματα προς την "Ελευθεριανή"», Είς γονεύς, «Η μόρφωση των κορασίων».

¹²⁶¹ Για τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν, βλ. *Ελευθερία*, φ. 1246 (28 Ιουλίου 1926), σ.1, «Εντυπώσεις από την Αίγυπτον. Το Κάιρον».

την προσωπογραφία, την αγιογραφία κ.ά.¹²⁶² Παρόμοιες προσπάθειες για ενθάρρυνση και προβολή της γυναικείας εργασίας είχε αναλάβει και ο γυναικείος Σύλλογος «Εργάνη Αθηνά», ο οποίος διοργάνωσε το 1898 και το 1902 στο Αγρίνιο και στη Χαλκίδα, αντίστοιχα, βιοτεχνικές εκθέσεις γυναικείας χειροτεχνίας, όπως επίσης και το «Λύκειο Ελληνίδων», που διοργάνωσε την Α΄ Γυναικεία Βιοτεχνική Έκθεση το 1921 στην Αθήνα.

Πρέπει να υπογραμμισθεί, ακόμη, το πρωτοφανές για την Κύπρο της εποχής εκείνης γεγονός ότι στο πλαίσιο των «Σπουδαστηρίων» της Πνευματικής Αδελφότητας, όπως έχει αναφερθεί, διοργανώνονταν συζητήσεις και προσφερόταν ενημέρωση για τους νόμους που προστάτευαν την εργαζόμενη γυναίκα και για τα εργασιακά της δικαιώματα.¹²⁶³

Εθνικό-πατριωτικό έργο

Η Παπαδοπούλου από τα νεανικά της χρόνια επέδειξε αξιόλογο εθνικό-πατριωτικό έργο και έγραψε λογοτεχνικά κείμενα με παρόμοια θεματική.¹²⁶⁴ Η εθνική προσφορά της κορυφώθηκε μέσα από τις δραστηριότητες της «Πνευματικής Αδελφότητας», αλλά και κατά τα δύσκολα χρόνια του Ελληνοϊταλικού πολέμου και της Κατοχής στην Πάτρα.¹²⁶⁵ Σταχυολογώντας ελάχιστα από τη συγκεκριμένη δράση του γυναικείου σωματείου της Λευκωσίας, μπορούν να αναφερθούν εδώ τα εξής: το σωματείο απέστειλε τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας προς την Αγγλική κυβέρνηση για δηλώσεις αξιωματούχων της με αρνητική τοποθέτηση για το ενωτικό αίτημα των Κυπρίων ή επέδιδε υπομνήματα για το ίδιο και για άλλα εθνικά ζητήματα σε ξένους αξιωματούχους που επισκέπτονταν την Κύπρο.¹²⁶⁶ Επιπλέον, η «Πνευματική

---

¹²⁶² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1314 (30 Μαρτίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης», φ. 1317 (9 Απριλίου 1927), σ. 4, «Εκθεσις κυπριακής χειροτεχνίας», φ. 1349 (16 Απριλίου 1927), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εκθεσις κυπριακής χειροτεχνίας» και *Νέον Έθνος*, φ. (1730) (7 Μαΐου 1927), σ. 6, «Ανταποκρίσεις» – «Εκθεσις κυπριακής χειροτεχνίας».

¹²⁶³ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 467-468.

¹²⁶⁴ Σύμφωνα με την Ελένη Χρήστου, «ένθερος πατριωτικός ζήλος» και «άπειρος αγάπη προς τα ελληνικά ιδεώδη χαρακτήριζαν την Παπαδοπούλου. Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 61.Βλ., επίσης, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...» 184-186 και 203-206.

¹²⁶⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 572-577.

¹²⁶⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1578 (15 Νοεμβρίου 1929), σ. 2, «Διαμαρτυρία διά τον Υπουργόν των Αποικιών. Τηλεγραφήματα σωματείων», όπου δημοσιεύεται και σχετικό τηλεγράφημα της «Πνευματικής Αδελφότητος» και *Ελευθερία*, φ. 1373 (29 Οκτωβρίου 1927), σ. 2, «Κυπριακά νέα» – «Εγγραφα Κυπρίων προς τον Διοικητήν Δωδεκανήσου διά την διακυβέρνησιν των Δωδεκανήσων», όπου και έγγραφο της «Πνευματ.[ικής] Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου». Βλ., σχετικά, και *Ελευθερία*, φ. 1372 (26 Οκτωβρίου 1927), σ. 1, «Mario Lango» και *στο ίδιο*, σ. 2, «Κυπριακά Νέα» και *Ελευθερία*, φ. 1356 (7 Μαΐου 1927), σ. 3, «Εγγραφον προς τον Δήμαρχον Αθηναίων της “Πνευματικής Αδελφότητος”».

Αδελφότης» συμμετείχε ενεργά στη διενέργεια εράνων που πραγματοποιήθηκαν στην Κύπρο για την ενίσχυση της αεροπορικής άμυνας της Ελλάδας, πραγματοποιώντας μεγάλες εκδηλώσεις στη Λευκωσία και συγκεντρώνοντας σημαντικά χρηματικά ποσά για τον σκοπό αυτό.¹²⁶⁷

Η υποδοχή του έργου της «Πνευματικής Αδελφότητος»

Ήδη από την τελετή εγκαινίων της «Πνευματικής Αδελφότητος» φάνηκε, τόσο από τη μεγάλη προσέλευση κόσμου όσο και από τη μαζική εγγραφή μελών στο νεοσύστατο σωματείο, η εκτίμηση και η εμπιστοσύνη της κοινωνίας προς το πρόσωπο της Παπαδοπούλου. Χαρακτηριζόταν ως «η συγχρονισμένη και φιλοπρόοδος πρόεδρος του σωματείου», «η ιδεώδης πρόεδρος» «η μία, η εμπνέουσα [...] δύναμις, η φωτεινή σκέψις και η ακούραστος ψυχή», η οποία αποτελούσε «την καλλιτέραν εγγύησι διά μίαν εργασίαν θετικήν, ειλικρινή, χωρίς ρεκλάμαν, αθόρυβον και σοβαράν». Σημειωνόταν, ακόμη, πως ήταν πανθομολογούμενο ότι η Παπαδοπούλου αποτελούσε «μοναδικόν απόκτημα διά την Κύπρον και ειδικώς διά την πρωτεύουσαν». Εκφραζόταν δε η ευχή τα μέλη του σωματείου να εμφανίσουν την απαιτούμενη αντοχή, ώστε να μπορέσουν να «παρακολουθήσουν και ενισχύσουν την δημιουργικήν πρόεδρόν του εις μίαν φωτεινήν αλλά και ακανθώδη, κουραστικήν και επίπονον πορείαν». Διατυπώνονταν, ωστόσο, και φόβοι για την πιθανή σχέση του σωματείου με το φεμινιστικό κίνημα, αλλά εκφραζόταν η πεποίθηση ότι «η εκλεκτή Πρόεδρος του Γυναικείου Σωματείου» θα κατάφερνε «να κρατήση εντοπισμένην την δράσιν αυτού εντός ορίων λογικών».¹²⁶⁸

Με δεδομένα τον συντηρητισμό και την πατριαρχικά δομημένη κυπριακή κοινωνία της εποχής και την ανυπαρξία οποιασδήποτε άλλης φεμινιστικής προσπάθειας στο νησί, η Παπαδοπούλου ήταν πολύ προσεκτική στις ομιλίες που έκανε στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της «Πνευματικής Αδελφότητος», αποφεύγοντας άμεσες αναφορές στον φεμινισμό και στη γυναικεία χειραφέτηση, για να μην προκαλεί εκείνους που

---

¹²⁶⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1233 (12 Ιουνίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Εθνική Άμυνα», φ. 1407 (7 Μαρτίου 1928), σ. 3, «Υπέρ της Αεροπορικής Αμύνης», φ. 1412 (21 Μαρτίου 1928), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Υπέρ της Αεροπορικής Αμύνης», και φ. 1415 (4 Απριλίου 1928), σ. 3, «Χορευτής», «Χορευτική απογευματινή υπέρ της Αεροπορικής Αμύνης».

¹²⁶⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1201, *ό.π.*, Γ.Α.Μ. (=Γ. Μαρκίδης), «Γύρω από την γυναικείαν κίνησιν».

έβλεπαν πάντα με καχυποψία τις προσπάθειες των γυναικείων σωματείων.¹²⁶⁹ Ωστόσο, εργαζόταν για τα δικαιώματα της Κυπρίας γυναίκας αθόρυβα, συστηματικά και έμπρακτα. Παρά το τεράστιο κοινωνικό και πολιτιστικό έργο της «Πνευματικής Αδελφότητας», για το οποίο θα άξιζε να γραφεί ειδική, εκτενής μελέτη, το γυναικείο αυτό σωματείο δέχθηκε πυρά σχεδόν σε κάθε δράση και ενέργειά του. Αναφέρουμε στη συνέχεια ενδεικτικά παραδείγματα της κακόπιστης και άδικης κριτικής που συνόδευσε την πορεία του, και ιδιαίτερα τα βήματα της πρωτοπόρου προέδρου του.

Η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* το 1929 για έναν ολόκληρο μήνα εξαπέλυε «λυσσώδη πολεμικήν» εναντίον του σωματείου, προσπαθώντας να ματαιώσει τη «χορευτικήν απογευματινήν υπέρ της αεροπορικής αμύνης», κατηγορώντας την Παπαδοπούλου ότι πραγματοποιούσε εκδηλώσεις με «ορχηστρική» και φαγητά «εν πλήρει Τεσσαρακοστή», προτρέποντας το κοινό να επιστρέψει τις προσκλήσεις της «Πνευματικής Αδελφότητας». Η Παπαδοπούλου απάντησε στις επιθέσεις αυτές, σημειώνοντας ότι η εφημερίδα έβαλλε κατά του γυναικείου σωματείου «διά παντός φαρισαϊκού μέσου», εκμεταλλευόμενη την υποβολή που ασκεί ο Τύπος. Έκανε, ακόμη, λόγο «περί δυσχερώς αποκρυπτομένων ελατηρίων» και για ανήθικες ενέργειες του διευθυντή της εφημερίδας Κ. Παυλίδη, αλλά και για ηθικά υπόλογους «απέναντι Γυναικείου Σωματείου εργασθέντος από της ιδρύσεώς αυτού μετ' αδόλου, αμερολήπτου και ακραιφνούς ενδιαφέροντος [...] προσενεγκόντος δε την κατά δύναμιν ενεργόν αυτού συμβολήν υπέρ της κοινωνικής, πνευματικής και εθνικής του τόπου ζωής». Διατυπώθηκαν, ακόμη, κατηγορίες σε βάρος του Δ.Σ. της «Πνευματικής Αδελφότητας» για οικονομικές ατασθαλίες και ότι «ουδείς εδημοσιεύθη μέχρι σήμεραν ισολογισμός ή απολογισμός τού υπέρ της αεροπορικής αμύνης δοθέντος χορού [...]». Η Παπαδοπούλου με σημείωμά της στον Τύπο αντιμετώπισε τον «άοπλον κατήγορον», υπενθυμίζοντας ότι λεπτομερής ετήσιος ισολογισμός του σωματείου είχε δημοσιευθεί, όπως και τα προηγούμενα δύο χρόνια, σε εφημερίδες της Λευκωσίας. Έδωσε, ακόμη,

---

¹²⁶⁹ Σε σημείωμα του «Πατέ» στην *Ελευθερία* δινόταν η πληροφορία ότι στην Αγγλία 100 γυναίκες επρόκειτο να θέσουν υποψηφιότητα στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές και εκφραζόταν ανακούφιση: «Ευτυχώς που η όρεξις των δικών μας γυναικών δεν ήνοιξεν ακόμη [...], αν και έχομεν δύο γυναικεία σωματεία στην πρωτεύουσα με ένα σωρό μέλη», και αλλού γινόταν αναφορά σε φήμες που διασπείρονταν για ύπαρξη αντιπαλότητας μεταξύ των δύο γυναικείων σωματείων της Λευκωσίας, με στόχο τη δυσφήμιση του έργου που επιτελείτο. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1512 (23 Μαρτίου 1929), σ. 3, «Της στιγμής», και φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 3, «Γράμματα προς την “Ελευθερίαν”» – «[Φιλανθρωπική] Αγορά υπέρ της μαθητιώσης νεολαίας Κορίνθου», με το ψευδώνυμο Κυρία [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], όπου εκφράζεται η ελπίδα ότι θα γίνει αποδεκτή η εισήγησή της, «καθόσον αύτη δεν είναι πρωτότυπος και μοντέρνα και επομένως δεν διατρέχει τον κίνδυνον αποδοκιμασίας».

στον Τύπο την απόδειξη παραλαβής του ποσού για την αεροπορική άμυνα, με σχετική ευχαριστήρια επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου προς την ίδια.¹²⁷⁰

Η αντιπαράθεση έπαιρνε συχνά «πολεμικό χαρακτήρα», καθώς αρκετοί ένιωθαν ότι πληττόταν η πατριαρχική κοινωνική τάξη πραγμάτων και ο αγώνας για παροχή περισσότερων δικαιωμάτων στις γυναίκες συνιστούσε κοινωνικό κίνδυνο. Το εγχείρημα της μόρφωσης απόρων γυναικών στις Εσπερινές Σχολές έγινε, επίσης, αφορμή για προσωπικές επιθέσεις κατά της προέδρου της «Πνευματικής Αδελφότητας» και για προσπάθειες δυσφήμισής της. Εύπορες κυρίες αντιδρούσαν στη μόρφωση του υπηρετικού τους προσωπικού, γιατί οι γνώσεις «θα τους άνοιγαν τα μάτια» και έτσι θα είχαν περισσότερες απαιτήσεις, ενώ είχαν διασπαρεί και «υπόνοιες» για την ηθική της Παπαδοπούλου, με στόχο τη ματαίωση του κοινωφελούς αυτού έργου.¹²⁷¹ Περαιτέρω, τα θέματα κάποιων ομιλητών, τους οποίους προσκαλούσε η «Πνευματική Αδελφότης», ξεσήκωναν θύελλα αντιδράσεων. Για παράδειγμα, μετά τη διάλεξη του δικηγόρου Σ. Λοϊζίδη για την εξέλιξη του ανθρωπίνου είδους,¹²⁷² είδαν το φως δημοσιεύματα που καταφέρονταν με δριμύτητα εναντίον του σωματείου και επέρριπταν ευθύνη στην πρόεδρο του, γιατί επέτρεπε στους ομιλητές της «να προσβάλλουν το θρησκευτικόν συναίσθημα του λαού με Δαρβινείους θεωρίας».¹²⁷³ Αλλά και η Σχολική Εφορεία

---

¹²⁷⁰ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2200 (1 Ιουνίου 1929), σ. 2, «Διά την Πνευματικήν Αδελφότητα. Ο παλαιός και ο νέος χορός», με το ψευδώνυμο «Ω», και *Ελευθερία*, φ. 1532 (8 Ιουνίου 1929), σ. 4, «“Η Πνευματική Αδελφότης” απαντά εις το “Ω” της “Φωνής”», όπου η Παπαδοπούλου απαντά στις συκοφαντίες δημοσιεύοντας και την ευχαριστήρια επιστολή του αρχιεπισκόπου Κύπρου προς την ίδια, με ημερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1928, ως προς το σεβαστό ποσό που συγκέντρωσε η «Πνευματική Αδελφότης» για την ενίσχυση της αεράμυνας της Ελλάδας. Ο αρχιεπίσκοπος στην επιστολή του επαινούσε «το αξιόλογον υμέτερον Σωματείον διά την φιλοπάτριδα γενναίαν συνδρομήν αυτού υπέρ της αεροπορικής αμύνης της Ελευθέρας Μητρούς», κάνοντας λόγο και για την «πεφωτισμένην προεδρίαν» της ίδιας. Η Παπαδοπούλου στο τέλος του δημοσιεύματος αναφερόταν στο ενδεχόμενο «θλιβεράν ποινικών συνεπειών» για όσους διεκδικούσαν «τον τίτλον του συκοφάντου».

¹²⁷¹ Στην επίθεση κατά της «Πνευματικής Αδελφότητας» και της προέδρου της συμμετείχε και ο αρθρογράφος με το ψευδώνυμο «Λευκός Αετός» της *Φωνής της Κύπρου*, ο οποίος έκανε υπαινιγμούς «περί μορφώσεως, αρετής και δημοσίας κοινωνικής δράσεώς της». Σε αυτόν απάντησε η ίδια με σημειώμά της στην *Ελευθερία*, διαψεύδοντάς τον και απαξιώνοντας να ασχοληθεί περισσότερο «με τας ευγενείς γνώμας και εκφράσεις του». Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2141 (2447) (14 Απριλίου 1928), σ. 2, Λευκός Αετός, «Τα μετά τον χορόν» και *Ελευθερία*, φ. 1420 (28 Απριλίου 1928), σ. 2, «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*» – «Διά τον “Λευκόν Αετόν”». Επίσης, βλ. *Ελευθερία*, φ. 1339, ό.π., όπου κάποιος με το ψευδώνυμο «Επισκέπτης» αναφέρει ότι με το σπουδαίο έργο που επιτελεί η «Πνευματική Αδελφότης» «καθίσταται έτι μάλλον έκδηλος η κοινωφελής δράσις της γυναικός [...]. Αλλ’ οφείλωμεν να παρατηρήσωμεν ότι και η κοινωνία οφείλει εκάστοτε να συνεπικουρή το έργον αυτής, παρέχουσα εκθύμως την συνδρομήν της, ηθικήν τε και υλικήν, ίδια δε όσοι εκ της θέσεώς των έχουσιν επιβεβλημένον καθήκον, προς επίτευξιν του σκοπού αυτής, και ουχί δι’ υπεκφυγών και μεμψιμοιριών να αποκαρδιώνωσιν ή και να ζητώσι την ματαίωσιν αυτού, ως τούτο ασυγγνώστως, ως μη ώφελε, παρατηρείται εκ μέρους ευαρίθμων ευτυχώς ατόμων».

¹²⁷² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 470, υποσημείωση 1224.

¹²⁷³ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2195 (2501) (27 Απριλίου 1929), σ. 2, «Μία εκδρομή με τον Όμιλον εις την Αγίαν Πόλιν», με το ψευδώνυμο «Καταλανική σκιά», και φ. 2196 (2502) (4 Μαΐου 1929), σ. 2, με την υπογραφή «Προσκυνητής», και *Ελευθερία*, φ. 1526 (18 Μαΐου 1929), σ. 2, «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*» – «Αι κρίσεις για την διάλεξίν μου», όπου η απάντηση του Λοϊζίδη.

Λευκωσίας, όπως μαρτυρούν τα Πρακτικά Συνεδριάσεών της, σε αρκετές περιπτώσεις είχε λειτουργήσει και αυτή ανασταλτικά σε προοδευτικές προσπάθειες και εισηγήσεις της Παπαδοπούλου, τόσο σε θέματα εκπαιδευτικά όσο και σε σχέση με τη συμμετοχή των μαθητριών σε εκδηλώσεις της «Πνευματικής Αδελφότητας».¹²⁷⁴

Ωστόσο, παρά την πολεμική και την «αδικαιολόγητον αντίδραση και δυσφήμισιν υπό των ανθρώπων που δεν γνωρίζουν πρόοδον», σύμφωνα με τον Κ. Σπυριδάκη,¹²⁷⁵ η Παπαδοπούλου συνέχισε τις δυναμικές παρεμβάσεις της σε πολλά επίπεδα: στον δημόσιο διάλογο για εκπαιδευτικά και κοινωνικά θέματα, στο πολιτικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι του τόπου και στη διεκδίκηση καλύτερων ημερών για τις γυναίκες του νησιού, με ένα πολύ προοδευτικό και μεταρρυθμιστικό για την εποχή πνεύμα και με λόγο μαχητικό, καίριο και εμπεριστατωμένο. Σημείωνε ο λόγιος Γ. Μαρκίδης για την ίδια και για την κυπριακή περίοδο της δράσης της:

[...] *Η πολυμερής και πολύπλευρη δημιουργική της ζέσις, διά να μεταχειρισθώ μίαν φράσιν του Λαμαρτίνου, «η μέθη της αυτοπεποιθήσεώς της», δικαιολογημένη βεβαίως, δεν είχεν αμβλυνθή ποτέ από την εις τινάς περιστάσεις αντίδραση, της οποίας την εμφανή ή κρυπτομένην αιχμήν αντίκρυζε πάντοτε γαληνία κι ατάραχη, εξακολουθούσα να σκορπίζη μ' απλοχεριάν την φωτοβολίαν αυτής, την φωτοχυσίαν της μάλλον [...]. Συχνά η νομοθεσία κι η εγωιστική και στενόκαρδη ανδρική ιδιοτέλεια έχει παραγνωρίσει, αντιδράσει και τορπιλίσει την εκπολιτιστικήν και θαυματουργόν πολλάκις ικανότητα της γυναικός. [...]*¹²⁷⁶

Ήταν εύστοχη και η παρατήρηση λογίου της εποχής ότι «αι γυναίκες διά της “Πνευματικής Αδελφότητας” δίδουν σήμερον την μόνην πνευματικήν κίνησιν της Λευκωσίας»,¹²⁷⁷ καθώς αναγνωριζόταν ότι το γυναικείο τούτο σωματείο κατέβαλλε αζιέπαινη προσπάθεια «όπως συγκεντρώση όλα τα αναγκαία στοιχεία προς εξασφάλισιν μιας αξιολόγου πνευματικής κινήσεως και καλλιέργειαν ενός γενικωτέρου

---

¹²⁷⁴ Βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 1422 (5 Μαΐου 1928), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Ματαίωσις Ανθεστηρίων», όπου γίνεται λόγος για αναχρονιστικές αρχές της Εφορείας και επισημαίνεται ότι σε αυτή την περίπτωση η πρωτεύουσα επέδειξε «πνεύμα ασυγγνώτως οπισθοδρομικόν και σεμνοτυφίαν ακατονόμαστον».

¹²⁷⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 559.

¹²⁷⁶ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 22 και Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου, Ψηφίδες ζωής*, ό.π., σ. 83.

¹²⁷⁷ Η παρατήρηση αυτή ανήκει στον Σάββα Λοϊζίδη και έγινε στην αρχή διάλεξης που είχε δώσει το 1929 από το βήμα της «Πνευματικής Αδελφότητας». Είχε παρατηρηθεί, μάλιστα, ότι «αίσθησιν επροξένησεν η εν τω προοιμίω του λόγου του παρατήρησις». Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 470, υποσημείωση 1224.

ενδιαφέροντος προς τους ωραίους κόσμους της σκέψεως». ¹²⁷⁸ Η καίρια παρέμβαση των γυναικών μέσω της «Πνευματικής Αδελφότητας» στην κοινωνική, πολιτισμική και πνευματική ζωή του τόπου, που επιχειρούσε να επιφέρει ρωγμές σε κατεστημένες κοινωνικές και πολιτιστικές δομές και νοοτροπίες, αποτελεί τομή στην ιστορία του γυναικείου φύλου στο νησί.

Το 1929 η Παπαδοπούλου εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, λόγω των περιοριστικών νόμων της Σχολικής Εφορείας, οι οποίοι δεν επέτρεπαν στους εκπαιδευτικούς να προεδρεύουν ή να είναι μέλη επιτροπείας σωματείου, που δεν ήταν καθαρά αθλητικό. Ωστόσο, μετά από γραπτό αίτημά της προς την Εφορεία, της επιτράπη «να εκτελή καθήκοντα προέδρου της “Πνευματικής Αδελφότητας” μέχρι της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1933», ¹²⁷⁹ αν και «σιωπηρά» κατεύθυνε το σωματείο μέχρι και το 1935. ¹²⁸⁰ Μετά την εγκατάσταση της στην Ελλάδα, η δράση του σωματείου φαίνεται ότι περιορίζεται, αλλά δεν σταμάτησε. ¹²⁸¹ Η διάχυση, ωστόσο, των ιδεών της εμπνευσμένης και πρωτοπόρου αυτής γυναίκας και των πρακτικών του φεμινιστικού σωματείου που ίδρυσε, παρατηρήθηκε σύντομα σε όλο το νησί, καθώς αυξάνονταν τα γυναικεία σωματεία και οι γυναίκες αποκτούσαν πια διακριτό ρόλο στο κοινωνικό προσκήνιο, διεκδικώντας περισσότερα δικαιώματα και δημόσια έκφραση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ίδρυση το 1930, με την έμπνευση και καθοδήγηση της Παπαδοπούλου, του «Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου» με πρωτεργάτρια την μαθήτριά της Μαρία Π. Ιωάννου, το οποίο είχε στοχοθεσία παρόμοια με εκείνη της

---

¹²⁷⁸ Βλ. «Πνευματική κίνησης» – «Αι διαλέξεις της Πνευματικής Αδελφότητας», *Ελευθερία*, φ. 2108, ό.π. και, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα», σ. 152, υποσημείωση 386.

¹²⁷⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1573 (30 Οκτωβρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», όπου αναφέρεται ότι η Παπαδοπούλου παραιτήθηκε από την προεδρία της «Πνευματικής Αδελφότητας», «εξαναγκασθείσα εις τούτο συνεπεία των όρων του προς τους καθηγητάς σταλέντος διορισμού». Το Δ.Σ. του γυναικείου σωματείου με πολλή λύπη είδε την παραίτηση αυτή, εκφράζοντας προς την ίδια την ευγνωμοσύνη του «διά την ανωτέραν παντός επαίνου φιλόπονον δράσιν της υπέρ της προόδου της “Πνευματικής Αδελφότητας”». Βλ., επίσης, *Ελευθερία*, φ. 1945 (8 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Αποφάσεις Εφορείας και συμπληρωματικοί διορισμοί καθηγητών», Πρακτικά Εφορείας Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας (1926-1935), συνεδρία 7ης Νοεμβρίου 1933 και *Ελευθερία*, φ. 1948 (19 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή»-«Σωματεία», όπου ανακοινώνεται ότι το γυναικείο σωματείο θα συνεχίσει τη δράση του και θα λειτουργήσουν «όλοι οι κλάδοι του».

¹²⁸⁰ Όπως σημείωνε η συνεργάτριά της Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα Ν. Ιακωβίδου, «Μίαν κακὴν πρωΐαν ένας κεραυνός έπεσεν επάνω στο έργο μας [...]. Το 1935 με απερίγραπτον θλίψιν είδαμεν την Πρόεδρόν μας να φεύγει διά τας Πάτρας. [...] Έκτοτε εμείναμεν άνευ Προέδρου. Το αναφέρω για ν’ αντιληφθήτε την απογοήτευσίν μας και να μας δικαιώσετε, αν αι προσπάθειάί μας διά τα απογευματινά σχολεία και τα “Σπουδαστήρια” εχαλάρώθησαν και σιγά-σιγά εματαιώθησαν». Η Ιακωβίδου αναφέρει, ακόμη, ότι δεν εξέλεξαν άλλη πρόεδρο, περιμένοντας ότι η Παπαδοπούλου θα επέστρεφε, και μόλις το 1946 αναγκάστηκε η ίδια «άκουσα» να δεχθεί την προεδρία. Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 18.

¹²⁸¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2187 (2 Νοεμβρίου 1935), σ. 2, όπου διακηρύσσεται ότι η «Πνευματική Αδελφότης» θα συνεχίσει το έργο της, παρά την αποχώρηση της προέδρου της και *Έθνος*, φ. 2093 (11 Νοεμβρίου 1953), σ. 4, «Αι συγκεντρώσεις της “Πνευματικής Αδελφότητας”».

«Πνευματικής Αδελφότητας».¹²⁸² Όπως σημείωνε ο Κ. Κύρρης, «δεν γίνεται να μη συνδεθεί με τη δράση της [Παπαδοπούλου] η μετέπειτα κοινωνική, πνευματική και σωματειακή ανέλιξις της πόλεως [της Αμμοχώστου] και δη η ίδρυσις του “Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου”, αληθούς σταθμού διά τα χρονικά της πόλεως και της νήσου [...]».¹²⁸³ Αλλά και αργότερα αναγνωρίζοταν ότι οι Κυπρίες που διακρίθηκαν σε έργα φιλανθρωπίας, στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό ήταν «τα πνευματικά τέκνα των μεγάλων εκείνων γυναικείων μορφών, αίτινες κατηνάλωσαν [γρ. ηνάλωσαν] την ζωήν των εις την υπηρεσίαν της πατρίδος και των ευγενεστέρων ιδεωδών», όπως υπήρξε η Παπαδοπούλου· μια γυναίκα που «εν Κύπρω αφήκεν ανεξάλειπτα τα ίχνη της γονίμου εργασίας της [...]».¹²⁸⁴

Καταλήγοντας, όσον αφορά στην πρωτοποριακή και ασυνήθη για την εποχή φεμινιστική δραστηριότητα της Παπαδοπούλου, θα μπορούσε να αναφερθεί η βαρύνουσα σημασία άποψη του Κ. Σπυριδάκη ότι «η Περσεφόνη Παπαδοπούλου [...] υπήρξεν η γυναίκα η ενθαρρύνασα εν τη πόλει μας και εν τη νήσω ολοκλήρω πάσαν προοδευτικήν της εκπαιδεύσεως και του πνευματικού πολιτισμού του τόπου μας προσπάθειαν. Καινοτόμος εις τα πλείστα, αλλ’ ισορροπημένη εις τας επιδιώξεις της, με λογικήν και σύνεσιν προχωρούσα εις το έργον της, δεν συνήνητησεν ατυχώς εις ταύτας την συναντίληψιν εκείνην, η οποία είναι επιβεβλημένη διά την ενίσχυσιν παντός πνευματικού ηγήτορος εις τα καλά και τα ωραία».¹²⁸⁵

Ο φεμινιστικός λόγος της Παπαδοπούλου (1913-1948)

Με τον φεμινιστικό λόγο που άρθρωσε η Παπαδοπούλου στις *Εστιάδες* διατύπωνε για πρώτη φορά στην Κύπρο φεμινιστικά αιτήματα για ισότητα στην εκπαίδευση χωρίς

---

¹²⁸² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1558 (1 Φεβρουαρίου 1930), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Λύκειον Ελληνίδων Αμμοχώστου», φ. 1690 (31 Δεκεμβρίου 1930), σ. 4, «Από τας επαρχίας» – «Εξ Αμμοχώστου» – «Λύκειον Ελληνίδων Αμμοχώστου», και φ. 2159 (27 Ιουλίου 1935), σ. 1, «Με τα παιδιά της “παιδικής εξοχής”» [του «Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου»], υπό του κ. Κώστα Αλκιμου [= Κώστα Μόντη].

¹²⁸³ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 145. Η συμβολή της Παπαδοπούλου στην ίδρυση του «Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου» επιβεβαιώνεται από το πρόσφατα εκδοθέν *Κόκκινο τετράδιο*, που περιέχει την ιδρυτική πράξη και τα πρακτικά συνεδριάσεων του «Λυκείου», όπου συναντάται η υπογραφή της, αλλά και από σχετικές αναφορές της Μ. Ιωάννου σχετικά με την έμπνευση και τη στήριξη που της είχε προσφέρει η «δασκάλα της».

¹²⁸⁴ Βλ. *Έθνος*, φ. 2093, ό.π., όπου γίνεται εκτενής αναφορά σε ομιλία της Αλεξάνδρας Ιακωβίδου με θέμα: «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», στη σειρά διαλέξεων που διοργάνωσε το σωματείο για αξιόλογες Κυπρίες εκπαιδευτικούς.

¹²⁸⁵ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Έθνος*, φ. 644, ό.π.

ταξικές διακρίσεις και για το δικαίωμα εργασιακής απασχόλησης των γυναικών, θίγοντας ακόμη και το θέμα των πολιτικών δικαιωμάτων τους.¹²⁸⁶ Η ίδια συνέχισε να δίνει και στα επόμενα χρόνια σημαντικά φεμινιστικά κείμενα, τα πρώτα τέτοιου είδους στο νησί, καθώς αμφισβητείται σε αυτά η ανδροκεντρική τάξη πραγμάτων που τοποθετεί σε υποδεέστερη θέση τη γυναίκα, υπάρχει η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας για συλλογική παρέμβαση των γυναικών, ώστε να βελτιωθεί η θέση τους, και μάλιστα με τις δικές τους δυνάμεις («αυτοχειραφέτηση»), και η προσδοκία ότι θα υπάρξει μια δικαιότερη κοινωνία, χωρίς τις διακρίσεις και τα κακώς έχοντα της σύγχρονης πραγματικότητας. Μερικά δείγματα του μαχητικού αλλά όχι «ακραίου» φεμινιστικού της λόγου θα διεξέλθουμε στη συνέχεια.

Σε δύο διαλέξεις που έδωσε από το βήμα του σωματείου-αναγνωστηρίου «Ανόρθωσις» στην Αμμόχωστο στα χρόνια 1917-1918),¹²⁸⁷ αναφερόταν ευθαρσώς στο γυναικείο ζήτημα και στη συμβολή πρωτοπόρων γυναικών στην υπόθεση της γυναικείας χειραφέτησης, ενώ, παράλληλα, διατύπωνε καίριες και τολμηρές απόψεις για τη θέση της γυναίκας στην Κύπρο. Τα κείμενα των διαλέξεων αυτών είναι σημαντικά και για τον λόγο ότι προσεγγίζουν την εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής μέσα από τη διάσταση του φύλου, θίγοντας θέματα όπως η άρτια «επιστημονική κατάρτιση» των κοριτσιών, η επαγγελματική εκπαίδευσή τους κ.ά., και μάλιστα στο πλαίσιο των παιδαγωγικών αρχών της «Νέας Αγωγής».¹²⁸⁸

Δεν δίσταζε να μιλήσει για «γυναικείο ζήτημα», κάνοντας λόγο για «επιτηδευμένην και όλως ανειλικρινή εξέτασίν του», που οδηγούσε αρκετούς να υποστηρίξουν ότι «το πολύ φως είναι βλαβερόν διά την γυναίκα», ενώ, αντίθετα, αυτή θα έπρεπε να θεωρείται μέγιστος κοινωνικός παράγοντας. Υποστήριζε ενθέρμως ότι η

---

¹²⁸⁶ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 433-445.

¹²⁸⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 575 (13/26 Μαΐου 1917), σ. 5, φ. 576 (20 Μαΐου / 2 Ιουνίου 1917), σ. 5 και φ. 577 (27 Μαΐου / 9 Ιουνίου 1917), σ. 5, «Η επαγγελματική προπόνησις της κόρης. Το μέλλον της Ελληνίδος, Διάλεξις της δίδος Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου γενομένη εν τω εν Βαρωσίοις αναγνωστηρίω “Ανορθώσει”» και *Ελευθερία*, φ. 640 (11/24 Αυγούστου 1918), σ. 1, φ. 641 (18/31 Αυγούστου 1918), σ. 1, και φ. 642 (25 Αυγούστου / 7 Σεπτεμβρίου 1918), σ. 1, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η πνευματική ανάπτυξις της γυναίκος. Δύνανται αι γυναίκες να συγκριθώσι προς τους άνδρας εις τας πνευματικάς επιστήμας;» και, σχετικά, *Ελευθερία*, φ. 576 (2 Μαΐου 1917), σ. 2, «Μικρά χρονικά» – «Εκ Βαρωσίων», για τη μεγάλη επιτυχία που σημείωσαν οι διαλέξεις αυτές.

¹²⁸⁸ Λίγα χρόνια πριν από τις διαλέξεις αυτές της Παπαδοπούλου είχε προηγηθεί στην Ελλάδα η προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου. Τα νομοσχέδια του 1913, με πρωτεργάτη τον Δημήτρη Γληνό και υπουργό Παιδείας τον Ι. Τσιριμώκο, τα οποία γνώριζε και υπερθεμάτιζε η Παπαδοπούλου, προσέγγιζαν ανανεωτικά το θέμα της εκπαίδευσης των κοριτσιών, ζητώντας τον «συγχρονισμό» της. Βλ., σχετικά, Δημήτρης Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, εκδόσεις Α.Ι. Ράλλη, Αθήνα 1925, σ. 56 και Αλέξης Δημαράς, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά – Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης – Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, εκδόσεις Φιλιππότις, Αθήνα 1980, σ. 21-47.

σύγχρονη γυναίκα δικαιούται να έχει πνευματική ανάπτυξη για την ατομική της πρώτιστα προαγωγή και τελειοποίηση και γιατί διαθέτει «προσωπική αξιοπρέπεια ως άνθρωπος». Δεν περέλειπε να εξυμνήσει τις πρωτοπόρες γυναίκες στην ιστορία του φεμινιστικού κινήματος, οι οποίες στη συνείδησή της επέχουν θέση μάρτυρα, γιατί θυσίασαν τα πάντα για την προαγωγή των ομοφύλων τους, παλεύοντας ενάντια στις προλήψεις και τις ποικίλες αντιδράσεις, και αναδείχθηκαν ως «αι υπέρτατοι ενδολοδόχοι της προόδου». Τα πράγματα, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, δεν θα ήταν την εποχή εκείνη τόσο ευοίωνα για τη γυναίκα,

[...] εάν μερικά «ισχυραί υπάρξεις δεν εθυσίαζον την γαλήνην, την ανάπαυσιν, την ευτυχίαν αυτών την κοινωνικήν, παλαίουςσι κατά μυρίων λήρων και παραδόσεων, δεισιδαιμονιών και προλήψεων, εργαζόμενοι υπέρ της βελτιώσεως του φύλου αυτών. Αυταί εκρίθησαν ως επαναστάτιδες! Αυταί αι υπέρτατοι ενδολοδόχοι της προόδου κατεσυρίχθησαν, ενεπαίχθησαν, επεσώρευσαν επί της κεφαλής αυτών αράς και ειρωνείας [...]. Και δεν ωνομάσθησαν μεν αι εύτολμαι αύται ψυχαί «μάρτυρες», αλλ' η ιστορία της γυναικός κατατάσσει ήδη μεταξύ των μαρτύρων, των μεγαλοψύχων εκείνων γυναικών, αι οποίαι αντί του αίματος έδωσαν την γαλήνην την ψυχικήν και την ανάπαυσιν, την εύτολμον και σταδιοδρόμον εκείνην χορείαν, η οποία ειργάσθη διά τας πρώτας ελευθερίας της γυναικός, αίτινες επαγίωσαν δι' αυτήν αξιοπρεπή και ανεξάρτητον συντήρησιν, ζωήν δε αιθριωτέραν, ειρηνικωτέραν και πνευματικωτέραν. [...]

Οι προοδευτικές και εύτολμες αυτές γυναίκες, σύμφωνα με την ίδια, ανέλαβαν έναν ρόλο κοινωνικού αναμορφωτή, προσπαθώντας να δια φωτίσουν «τα εν σκότει και σκιά καθεύδοντα γυναικεία μυαλά» ή «το αμβλυωπούν γυναικείον πνεύμα», αγωνιζόμενες «διά τας πρώτας ελευθερίας της γυναικός». Έκανε, μάλιστα, ειδική αναφορά στην πρωτοπόρο του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα Καλλιρρόη Παρρέν, «διακεκριμένην Ελληνίδα δημοσιογράφον, η οποία ανήλωσεν ολόκληρον την ζωήν της εις αγώνας γενναίους υπέρ της κοινωνικής και υλικής βελτιώσεως της θέσεως της γυναικός». Οι αναφορές της Παπαδοπούλου σε γυναίκες «αι οποίαι υπερέβησαν την ουδόν της οικίας ζητούσαι και την εκτός του οίκου εντίμω εργασία [...]

και η ριζική διαφωνία της με την άποψη ότι η γυναίκα θα έπρεπε να ασχολείται μόνο με την κουζίνα, αναδεικνύουν τη βασική αντίθεσή της στην κυρίαρχη αντίληψη για τη «φυσική» καταβολή του προορισμού των γυναικών. Θεωρούσε ότι το να κρατά κανείς

τις γυναίκες «εν αγνοία των ποικίλων προορισμών, τους οποίους έχουν να επιτελέσουν τα ανθρώπινα πλάσματα ερχόμενα εις τον κόσμον –όχι μόνον οι άνδρες αλλά και οι γυναίκες–» είναι εγκληματικό. Προορισμός τους δεν είναι να αποτελούν «το συμπληρωματικόν κόσμημα της εστίας», «την τέρψιν δηλαδή και τον εξωραϊσμόν απλώς της ζωής», αλλά να είναι ωφέλιμες και δημιουργικές, μέσω της μόρφωσης και της «κερδοπαραγωγού» εργασίας. Αμφισβητούσε με αυτό τον τρόπο τα όρια της «γυναικείας σφαίρας» και διεκδικούσε την έξοδο των ομοφύλων της στον χώρο της εργασίας και της κοινωνικής παρέμβασης. Ωστόσο, κατά την άποψή της, απέμεναν πολλά ακόμα να γίνουν, ώστε να αποκτήσει η γυναίκα περισσότερα δικαιώματα και για να έχει ατομικότητα, προσωπικότητα και δεξιότητα.

Η Παπαδοπούλου όριζε ως αντίπαλη ομάδα «τον κυρίαρχον άνδρα» και «πλειάδα αυτοαποκαλουμένων μεμορφωμένων ανδρών», οι οποίοι αποτελούσαν κατάλοιπο «παλαιού δεσποτισμού» που αδιαφορεί ή «προσβλέπει μετά ψυχράς όλως αδρανείας» προς την πρόοδο των γυναικών και την πρόσβασή τους σε ελεύθερες ιδέες. Παρατηρούσε, ακόμη, ότι «υπάρχει ωρισμένη πλειάς ανδρών, η οποία θέλει την ανάπτυξιν της γυναικός, αλλά υπό όρους». Ως εκ τούτου, η γυναίκα της νεότερης εποχής, σύμφωνα με την Κυπρία αγωνίστρια για τα δικαιώματα της γυναίκας, «εφ' εαυτής συναισθανθείσα το ταπεινωτικόν της θέσεώς της, τας ελλείψεις, την πραγματικήν της τύφλωσιν, την αμάθειαν, η οποία προυχώρει μέχρι βαθμού απελπιστικού», ζήτησε να βελτιώσει τη θέση της στηριζόμενη στις δικές της δυνάμεις, έστω και αν τα βήματά της «κατειρωνεύθησαν και κατεπολεμήθησαν», χωρίς να τρέφει μεγάλες ελπίδες «επί της προστασίας των ισχυρών». Η άποψή της ότι η χειραφέτηση των γυναικών θα επιτυγχανόταν με τις δικές τους δυνάμεις και με τη συλλογική παρέμβασή τους, αφού πρώτα θα αντιλαμβάνονταν τα κοινά βιολογικά και κοινωνικά τους πεπρωμένα, ήταν βασικό στοιχείο της ρητορικής της *Εφημερίδος των Κυριών* και σημαντική θεωρητική θέση, όπως έχει αναφερθεί, που υποδεικνύει συγκρότηση φεμινιστικής συνείδησης και διαφοροποιεί τον φεμινισμό από άλλες πρωτοφεμινιστικές εκφάνσεις του κινήματος. Η αμφισβήτηση από την ίδια της ανδροκεντρικής τάξης πραγμάτων συνιστά, επίσης, αποδεικτικό στοιχείο διαμόρφωσης φεμινιστικής συνείδησης.¹²⁸⁹

Διαπίστωνε ότι είχαν γίνει αλματικά βήματα όσον αφορά στην πρόοδο των γυναικών, τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα. Σημείωνε με ικανοποίηση ότι οι

---

¹²⁸⁹ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., και κυρίως το κεφάλαιο, «Ο φεμινισμός της *Εφημερίδος των Κυριών 1887-1907*», σ. 205-276.

Ελληνίδες μέσα σε 100 έτη έφθασαν μέχρι τα αμφιθέατρα των πανεπιστημίων, κατακτώντας «έδρες καθηγεσίας», ενώ συχνά «λαμβάνουν τον κάλαμον διά να υπερασπίσωσι τα γυναικεία δικαιώματα και την γυναικείαν αρετήν, εγειρόμενοι ως προστάτιδες των γραμμάτων και της Προόδου καθόλου», επιθυμώντας να αναλάβουν φορτία και βάρη από τα οποία τις είχε απαλλάξει η προκατάληψη ότι η γυναίκα δεν πρέπει να ασχολείται παρά μόνο με «τα του οίκου». Χαιρέτιζε την πρόοδο του γυναικείου κινήματος, αφού, όπως παρατηρούσε, «μία ζύμωσις παρατηρείται από τινος ισχυρά» και υπογράμμιζε ότι «το παρόν χαλκεύεται την διανοουμένην Ελληνίδα», που ενσαρκώνει τον τύπο της νεότερης Ελληνίδας, η οποία δεν θα αδικείται πνευματικά ως άτομο και θα πορεύεται ελεύθερη προς την πρόοδο, «ανεπτυγμένη και υπέροχος».

Η ίδια διεκδικούσε τα δικαιώματα των γυναικών, θεωρώντας τον εαυτό της ως υπερασπιστή του φύλου της (:«Ημείς της γυναικός συνήγοροι»). Πρώτο αίτημα που διατύπωνε στις διαλέξεις αυτές, ήταν η ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στη μόρφωση και στη δημόσια εκπαίδευση, ιδιαίτερα στην επαγγελματική και πανεπιστημιακή. Ζητούσε επιμελημένη αγωγή για τη γυναίκα, αντίστοιχη με εκείνην του άνδρα, αφού ο διανοητικός ορίζοντας «ηνοιχθη εν ίσοις δικαιώμασι διά τον νέον άνδρα και διά την νέαν γυναίκα». Δεν δίσταζε να επισημάνει ότι ακόμη και στα «πολιτισμένα έθνη» η γυναίκα σε μεγάλη κλίμακα «δουλεύει τω κράτει της αμαθείας και της τυφλώσεως», χωρίς να έχει απαλλαγεί από το βάρος των δεισιδαιμονιών και των προλήψεων. Παρέθετε δε απόψεις επιστημόνων και συμπεράσματα ειδικών που υποστήριζαν ότι όπου η μόρφωση υπήρξε «ομοιομερής», σε μικτές ανώτερες και ανώτατες σχολές, ο μέσος όρος της επίδοσης των γυναικών υπήρξε ανώτερος των ανδρών. Οι χιλιάδες σπουδάστριες στην Αμερική και στην Ευρώπη, που διέπρεπαν στη Φιλοσοφία, τη Φιλολογία, τις Φυσικές Επιστήμες, τα Μαθηματικά, την Ιατρική και αλλού αποδείκνυαν εμπράκτως τη διανοητική δύναμη των γυναικών, διαψεύδοντας τον Schopenhauer, οποίος ισχυριζόταν ότι «ο κυρίως άνθρωπος είναι ο ανήρ».¹²⁹⁰ Η συγγραφική ιδιοφυΐα, επίσης, της γυναίκας μαρτυρεί, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, τη διανοητική της ικανότητα από τις αρχαίες λυρικές ποιήτριες μέχρι τη «θάλλουσαν χορείαν των Γαλλίδων» (George Sand, Germaine de Staël κ.ά.)

Επιπρόσθετα, παρατηρούσε ότι οι νέοι κοινωνικοί όροι απαιτούσαν νέα κατεύθυνση στη γυναικεία αγωγή, που θα έπρεπε να είναι θεμελιωμένη στη γνώση της

---

¹²⁹⁰ Η κριτική ενάντια σε μεγάλους συγγραφείς, φιλοσόφους και λογοτέχνες, οι οποίοι πλάθουν αρνητικές και υποτιμητικές εικόνες γυναικών, αποτελεί πρακτική της φεμινιστικής λογοτεχνικής κριτικής ακόμα και σήμερα.

θεωρητικής και πρακτικής επιστήμης, ώστε η γυναίκα να είναι «αρτίως φυσιολογικώς παρασκευασμένη προς ανάληψιν πάσης ανωτέρας πνευματικής ασχολίας και ευθύνης σχετιζομένης προς τας ιδιαίτερας αυτής κλίσεις μετ' ίσης προς τον άνδρα επιτυχίας». Οι παράγοντες που βοηθούν στην ανάδειξη της πνευματικής ικανότητας της γυναίκας, εκτός από την επιμελημένη μόρφωση, είναι, σύμφωνα με την ίδια, η «τριβή εν τη κοινωνία» και η κοινωνική υποστήριξη, οι πολιτικές ελευθερίες και η δυνατότητα ατομικής βελτίωσης, με μια λέξη «ο ανθηρότερος πολιτισμός». Ταυτόχρονα, δεν δίσταζε να καταγγείλει τις αδικίες και τις καταχρήσεις ενάντια στη γυναίκα.

Η Παπαδοπούλου τασσόταν, όπως έχει αναφερθεί, υπέρ μιας «συνετής» εκδοχής της γυναικείας χειραφέτησης, σύμφωνης με τα «ηθικά αξιώματα της ελληνικής φυλής», όταν «προσεκτική» η γυναίκα θα πρέπει να βαδίζει προς την πρόοδο, αλλά παραμένοντας γυναίκα, μακριά από «τις παγίδες «των υπερεντεταμένων μέτρων τινών των συναδέλφων αυτής της αλλοδαπής», διαχωρίζοντας τη θέση της από τις σουφραζέτες και τον αγώνα διεκδίκησης της γυναικείας ψήφου με βίαια μέσα. Ωστόσο, τολμούσε, όπως και στις *Εστιάδες*, να αναφερθεί, στο θέμα των πολιτικών δικαιωμάτων της γυναίκας, κάνοντας λόγο για πολιτικές ελευθερίες, προσεγγίζοντας την προβληματική και τα αιτήματα του μεσοπολεμικού ελληνικού φεμινισμού.¹²⁹¹

Για την «πνευματική χειραφέτηση» της γυναίκας είναι απαραίτητα, σύμφωνα με την Κυπρία φεμινίστρια, η εξασφάλιση του απαραίτητου δικαιώματός της στη μόρφωση αλλά και στην εργασία, η οποία προσφέρει, εκτός από την υλική ανεξαρτησία, ηθική πειθώ και γόητρο.¹²⁹² Θεωρούσε το ζήτημα της άσκησης ενός επαγγέλματος από τις γυναίκες ως ένα καίριο κοινωνικό ζήτημα που επιβαλλόταν να συζητηθεί σοβαρά. Οι κόρες της μεσαιάς τάξεως θα έπρεπε να προετοιμάζονται για να ασκήσουν ένα επάγγελμα, συμβάλλοντας στην οικονομική ευρωστία του σπιτιού τους, αντιλαμβανόμενες ότι δεν είναι «πλαγγόνες» και «αθύρματα» αλλά «ομότιμοι και συμπάρεδροι τω ανδρί». Καυτηρίαζε, παράλληλα, το γεγονός ότι η γυναίκα των

---

¹²⁹¹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 424-425 και 443-445, και, σχετικά, Αβδελά – Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π.

¹²⁹² Η ίδια δίνει την πληροφορία ότι σε ηλικία δώδεκα χρονών διάβασε «αγροτικών εθίμων περιγραφή και διήγημα επιγραφόμενον “Κόρης γέννησις εν Ρωσία”», που αναφερόταν σε μια μητέρα που θέλοντας να απαλλάξει την κόρη της από τα βάσανα και τις ταλαιπωρίες που υπέστη η ίδια, τη φόνευσε. Όπως ομολογούσε, το θέμα του λογοτεχνήματος, «ο μητρικός πόνος εκσπών εις κακούργημα απέναντι του ίδιου τέκνου ίνα απαλλάξη αυτώ των αθλιότητων μιας πενομένης και βασανιζομένης άνευ έργου και άνευ πόρων ζωής [...]», της δημιούργησε «από της παιδικής έτι εκείνης ηλικίας σκέψεις σοβαράς αι οποίαι βραδύτερον κατέληξαν εις συμπεράσματα μόνιμα και αβίαστα» σχετικά με την ανάγκη η γυναίκα να εργάζεται για να βελτιώσει τη ζωή της. Βλ. «Η επαγγελματική προπόνησις της κόρης...», *Ελευθερία*, φ. 575, ό.π. Το μεταφρασμένο εκ του ρωσικού διήγημα, στο οποίο αναφέρεται η Παπαδοπούλου, θυμίζει τη θεματολογία της *Φόνισσας* του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.

κατωτέρων τάξεων, και ιδιαίτερα η χωρική, ήταν μια «σκλάβα», η οποία ήταν «οικοδέσποινα και μητηρ και σύζυγος και εργάτις και ξενοδουλεύτρα» ταυτόχρονα, εργαζόμενη χωρίς αμοιβή πέραν του δέοντος, σε σημείο ώστε στην ηλικία των τριάντα ετών «να ρυτιδούται ως γραία».

Έθετε, ακόμη, το δικαίωμα της γυναίκας για τη διαχείριση της περιουσίας της, μετά τον γάμο, και εξέταζε τις (ανδρικές) νομοθεσίες που προήγαγαν τη γυναικεία αδυναμία και καταδίκάζαν τη γυναίκα σε κατάσταση «ισοβίου ανηλικιώσεως», καθώς την κρατούσαν εξαρτημένη από τον πατέρα ή τον σύζυγο. Καταδίκασε με δριμύτητα συμπεριφορές όπως η προσφώνηση σε χωριά της Κύπρου του πατέρα ως «αφέντη», οι οποίες, κατά την άποψή της, απομάκρυναν ψυχικά τα δύο φύλα, τα οποία ήταν «εχθροί ενδομούχως» και η γυναίκα έβλεπε τον άντρα ως δήμεό της, ο οποίος την περιόριζε στο σπίτι «νεκράν ζώσαν» και την καθιστούσε «ξένην προς «τας προόδους του κόσμου, προς το ενδιαφέρον των πνευματικών κύκλων, προς τας ερέυνας [...] εις τας διανοητικής σφαίρας».

Η Παπαδοπούλου σε διάλεξη που έδωσε το 1920 στη Λάρνακα, το κείμενο της οποίας δημοσιεύθηκε στον Τύπο,¹²⁹³ συνέχισε να παρουσιάζει έναν εξίσου μαχητικό και «καυστικό» σε αρκετά σημεία φεμινιστικό λόγο. Η διάλεξη αυτή δόθηκε με αφορμή την ίδρυση από την ίδια του σωματείου «Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Λάρνακος», το οποίο για λόγους τακτικής το ενέτασσε στα γυναικεία φιλανθρωπικά σωματεία που «ειρηνικώς και μετριοφρόνως» ασχολούνται με μια πτυχή της γυναικείας δράσης και αποστολής, αυτήν της φιλανθρωπίας, αλλά που στην πράξη είχε στοχεύσει πέραν της φιλανθρωπίας και επεδίωκε συνεργασία με το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα.¹²⁹⁴ Στη διάλεξη αυτή διατύπωνε κατ' αρχάς μια παλιά θέση του γυναικείου κινήματος, ότι η ευτυχία και η πρόοδος των κοινωνιών εξαρτώνται από τη θέση και τη δράση της γυναίκας ως κοινωνικού παράγοντα (:«Το μυστικόν της κοινωνικής προόδου ή καταπτώσεως κατέχει σιωπηλώς η γυνή») και επιχειρούσε μια αναδρομή στην ιστορία της γυναίκας, αναδεικνύοντας όψεις της συμβολής της στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Αναφερόταν στην περίοδο της μητριαρχίας, κατά την οποία «η Γυνή – η Μητηρ» ήταν ριγμένη σε σκληρή και ανηλεή βιοπάλη, επωμιζόμενη «όλον το βάρος της ζωής», σημειώνοντας ότι «ουδέποτε είλωσ ειργάσθη επιπονώτερον της σεβαστής εκείνης προμήτορός μας», «μηδεμίαν παρά του ανδρός αναμένουσα ή λαμβάνουσα

---

¹²⁹³ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1358 (11/24 Ιανουαρίου 1920), σ. 2-3 και φ. 1359 (18/31 Ιανουαρίου 1921), σ. 2-3, «Ομιλία υπό της δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς του Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου. Η γυνή διά μέσου των αιώνων και η κοινωνική της επίδρασις».

¹²⁹⁴ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 462-463.

βοήθειαν». Ήταν, ωστόσο, ελεύθερη και αποτελούσε την «κεφαλή του σπιτιού», επιβάλλοντας το «μητρικόν δίκαιον». Στη συνέχεια καταπιανόταν με το θέμα της σημαντικής παρουσίας των γυναικών στη θρησκεία και τη μυθολογία διάφορων λαών, και ειδικότερα των αρχαίων Ελλήνων. Η γυναίκα, όπως παρατηρούσε, σταδιακά εξάρτησε την ύπαρξή της από τη βούληση του άνδρα, του οποίου θεωρείτο «σχεδόν άψυχος ιδιοκτησία». Έχασε, λοιπόν, την υλική της ανεξαρτησία, καθώς δεν είχε το δικαίωμα να την επανακτήσει διά της εργασίας, απώλεσε και την προσωπική της ελευθερία και ετύγχανε «ασημάντου και όλως αναξίας λόγου εκπαιδεύσεως». Η κατάσταση της ως δούλη του συζύγου εξευτέλισε τον θεσμό της οικογένειας, ενώ πολλοί περιορισμοί προσέβαλλαν την προσωπική της αξιοπρέπεια ως ατόμου. Ο θεσμός της προίκας είναι αναχρονιστικός και υποβιβάζει τη γυναίκα, αφού ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, όπως αναφέρει η Κυπρία φεμινίστρια, «η γυνή αγοράζεται. Ολίγοι βόες ή πρόβατα ή χοίροι δίδονται εις αντάλλαγμα εις τον πενθερόν, όστις αφετέρου απαξιοί πάσης κληρονομίας την νυμφευομένην θυγατέρα, αποβαίνων τοςούτω μάλλον πλουσιώτερος, όσω περισσοτέρας θυγατέρας είχε προς πώλησιν». Ο νεότερος πολιτισμός, σύμφωνα με την ίδια, θεωρεί φυσική την απραξία της γυναίκας και επιδεικνύει «λεπτεπίλεπτον φροντίδα» γι' αυτήν, αλλά της στερεί «την έντεχνον ανατροφήν», καθώς επιβιώνουν αρκετά κατάλοιπα του «ανδρικού δεσποτισμού». Αναγνώριζε ότι ο χριστιανισμός αναβάθμισε την άθλια θέση της γυναίκας, διδάσκοντας ότι αυτή πρέπει να είναι “συμπάρεδρος και ομότιμος τω ανδρί”, προπαρασκευάζοντας το έδαφος «διά το ωραίον πρόπλασμα της συγχρόνου γυναικός», η οποία αγωνίζεται για τα δικάιά της. Η γυναίκα αυτή ξεκινά αγώνες «τους οποίους καθιστά προσφιλείς η συναίσθησις της αλληλεγγύης και η περιφρόνησις μίας ζωής αυταρέσκου και εγωϊστικής», ώστε να μπορέσει να συντελέσει στη βελτίωση της τύχης των ομοφύλων της και «των δοκιμαζομένων καθόλου πλασμάτων».

Οι αναφορές της Παπαδοπούλου στον «ανδρικόν δεσποτισμόν» που καθιστούσε τη γυναίκα «δούλην του συζύγου» και «ιδιοκτησίαν» του πατέρα, εντάσσονταν στην αμφισβήτηση της ανδροκεντρικής τάξης πραγμάτων, ενώ η έμφαση στη «συναίσθησιν της αλληλεγγύης» που θα οδηγούσε στη βελτίωση της θέσης των «ομόφυλων», αναδεικνύει την ανάγκη συλλογικής παρέμβασης των ίδιων των γυναικών απέναντι στο υπάρχον σύστημα, με στόχο τη χειραφέτησή τους, στοιχεία που πιστοποιούν και σε αυτό το κείμενό της την παρουσία φεμινιστικού λόγου. Θεωρούσε, ακόμη, την «πνευματικήν της γυναικός δουλείαν επαχθεστέραν πάσης άλλης πολιτικής τοιαύτης», ακολουθώντας τις διεκδικήσεις του «πρώτου κύματος» του φεμινισμού που αγωνιζόταν

πρώτιστα για το δικαίωμα της γυναίκας στη μόρφωση και την αυτοπραγμάτωση, και έπειτα για τα πολιτικά και αστικά δικαιώματα. Δεν δίστασε, όμως, να εκφράσει και τη ρηξικέλευθη για την εποχή άποψη ότι «προς απόκτησιν καλών πολιτών απαιτούνται καλαί πολίτιδες». Η αναφορά της στην ιδιότητα του πολίτη για τις γυναίκες, που καθορίζει την ιδιότητα των υπηκόων ενός κράτους να συμβιώνουν με όραμα «την ελευθερία, την ισότητα και τη δικαιοσύνη», και η οποία τους εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για ελεύθερη ανάπτυξη ως ατόμων, με ίση τη δυνατότητα πρόσβασης στα δημόσια αγαθά, αξιολογείται, σίγουρα, ως πρωτοποριακή για τα δεδομένα της εποχής στο νησί. Και σε άλλο σημείο αναφέρει ότι η σύγχρονη γυναίκα συζητά ακόμη και περί δικαιώματος ψήφου, δικαίωμα που διεκδικεί έμμεσα, παρά το γεγονός ότι την εποχή αυτή το φεμινιστικό κίνημα δεν είχε ενιαία γραμμή ως προς το ζήτημα αυτό.¹²⁹⁵

Η Παπαδοπούλου, ευαίσθητος δέκτης και άτομο με πολιτικά και κοινωνικά ενδιαφέροντα, είχε προβληματισθεί από το κοσμοϊστορικό γεγονός του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και είχε εκφράσει τις απόψεις της σε σχέση με τον ρόλο των γυναικών στην αντιμετώπιση των συρράξεων και στη διαμόρφωση μιας νέας τάξης πραγμάτων, σύμφωνα και με τις απόψεις και των «ελευθεροφρόνων φιλοσόφων». Θεωρούσε διαμετρικά αντίθετες τις έννοιες «γυνή» και «πόλεμος»,¹²⁹⁶ αφού η γυναίκα, διαθέτοντας «καρδίαν σοσιαλίστριαν – καρδίαν ειρηνικήν, καρδίαν αγαπώσαν», όπως σημείωνε, απεχθάνεται τη φρίκη του αλληλοσπαραγμού και την «ανθρωποκτονίαν, η οποία προβάλλει με αξιώσεις κανιβάλων να πνίξη κάθε αξίωμα ηθικής και φιλανθρωπίας». Διαπίστωνε, ωστόσο, ότι «από το πυροχαρές στόμιον του πολέμου η γυνή εξήλθε τελειότερα και μάλλον σεβαστή [...], μάλλον εύρωστος, μάλλον θετική, περισσότερο “άνθρωπος”», αναλαμβάνοντας ευθύνες και κερδίζοντας δικαιώματα. Κατά τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου, λόγω των αναγκών, η γυναίκα επωμίσθηκε σημαντικούς ρόλους, αντικαθιστώντας τον άνδρα που βρισκόταν στα πεδία των μαχών, παραμερίζοντας τις κοινωνικές προλήψεις και την εικόνα της «πλαγύνονος» και του «αντικειμένου πολυτελείας» που είχαν οι άλλοι διαμορφώσει γι’ αυτήν, και η οποία τροφοδότησε συχνά τις σελίδες ευθυμογράφων και γελοιογράφων «της ανδρικής

---

¹²⁹⁵ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 425, 443-444 και, σχετικά, Δήμητρα Σαμίου, «Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18^{ου} – αρχές 21^{ου} αι.). Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: μια εισαγωγή», διαθέσιμο ηλεκτρονικά στη διεύθυνση <http://www.sa.aegean.gr/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-samiou.pdf>. Επίσης, της ίδιας, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2013.

¹²⁹⁶ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η γυνή και ο πόλεμος», *Ελευθερία*, φ. 618 (10/23 Μαρτίου 1918), σ. 1, φ. 619 (17/30 Μαρτίου 1918), σ. 1 και φ. 622 (7/20 Απριλίου 18), σ. 1. Πρβλ. και το σχετικό κείμενο της Καλλιόπης Λεοντιάδου, «Αι γυναίκες εν πολέμω», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 572 (4 Απριλίου 1917), σ. 1.

σχολής». Μέσα σε ένα πνεύμα αισιοδοξίας θεωρούσε ότι ο μεγάλος εκείνος πόλεμος και οι νέες ανάγκες που δημιουργήθηκαν αλλά και οι πρότεροι κοινωνικοί αγώνες των γυναικών, που δημιούργησαν επαναστάσεις «εντός των γυναικείων κρυσμών» και των γυναικωνιτών, θα έδιναν «τελειωτική λύση» στο «κοινωνικό ζήτημα του φεμινισμού», Σύμφωνα με την ίδια, ο ιστορικός του μέλλοντος θα σταματά στον πόλεμο αυτό θεωρώντας τον ως «κλειδί» για να ερμηνεύσει τη λύση του «γυναικείου ζητήματος», καθώς αυτός άνοιξε «διά παντός προ της ευφούς και φιλοπροόδου γυναικός το στάδιον της ελευθέρας δράσεως, άνευ ειρωνειών, άνευ επαγγελματικών ανταγωνισμών και προ πάντων άνευ φωνασιών των “αντιφεμινιστών”, οι οποίοι τότε δεν θα υπάρχουν». Είναι γεγονός ότι με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επαναδιατυπώθηκε το αίτημα των γυναικών για πλήρη αστικά και πολιτικά δικαιώματα, και άρχισε να παραχωρείται σε περισσότερες χώρες το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες,¹²⁹⁷ χωρίς να λυθεί, ωστόσο, το πρόβλημα της ανισότητας των δύο φύλων. Η Παπαδοπούλου εξέφραζε, ακόμη, την πεποίθηση ότι η «γυνή του μέλλοντος», θα αποτελούσε και το «κλειδί» για τη λύση του παγκόσμιου προβλήματος των πολέμων, διαθέτοντας «μίαν ευλαβεστέραν αντίληψιν της παγκοσμίου αγάπης και ειρήνης».

Η Κυπρία φεμινίστρια και σε άλλο κείμενό της επεσήμανε τη σχέση των γυναικών με φιλειρηνικά κινήματα και οργανώσεις, με αφορμή τη σύσταση του Συνδέσμου της Κοινωνίας των Εθνών το 1919.¹²⁹⁸ Δράττεται της ευκαιρίας αυτής για να παρουσιάσει και στοιχεία από τη δράση του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, και ειδικότερα του «Διεθνούς Γυναικείου Συνδέσμου» [«Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών»]¹²⁹⁹ και να εκφράσει αιρετικές για την εποχή απόψεις σχετικά με τον «επιθετικό πατριωτισμό» και την ανάγκη συνύπαρξης των λαών, σε εποχές ακραίου εθνικιστικού λόγου στο νησί. Πρόκειται για πρωτοφανές κείμενο για την πολιτική και τον φεμινισμό σε σχέση με τα κυπριακά δεδομένα της εποχής.

---

¹²⁹⁷ Η Δανία και η Ισλανδία παραχώρησαν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες το 1914, η Ολλανδία και η Σοβιετική Ένωση το 1917, η Βρετανία, η Αυστρία, η Πολωνία και η Σουηδία το 1918, η Γερμανία και το Λουξεμβούργο το 1919, οι Η.Π.Α. το 1920 κ.λπ. Βλ. Πύργου, *Μητριαρχία – Πατριαρχία...*, ό.π., σ. 183.

¹²⁹⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 669 (1/15 Μαρτίου 1919), σ. 1, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Ο Σύνδεσμος των Εθνών και οι γυναίκες».

¹²⁹⁹ Το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών είχε ιδρυθεί με πρωτοβουλία Αμερικανίδων και διοργάνωνε διεθνή γυναικεία συνέδρια στα οποία προσέρχονταν Εθνικά Συμβούλια γυναικών από διάφορα κράτη. Αξιοσημείωτο είναι ότι η μεγαλύτερη διεθνής οργάνωση που στόχευε στην παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες υπήρξε η «Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο» (International Woman Suffrage Alliance / IWSA), τα μέλη της οποίας προέρχονταν από το «Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών». Στην Ελλάδα, για τον σκοπό αυτό είχε ιδρυθεί το «Εθνικό Συμβούλιον των Ελληνίδων Γυναικών» με μέλη όλα τα γυναικεία σωματεία της χώρας. Βλ. Άννα Παπαδημητρίου, «Εντυπώσεις από το συνέδριο της Χριστιανίας», *Ελληνίς*, τχ. 1 (25 Μαρτίου 1921), σ. 8.

Έκανε λόγο γι' αυτούς που μπορούσαν να αναχθούν πέρα από τη «φυλετική αποκλειστικότητα», διαβλέποντας τα δεινά που εμφωλεύουν «εις την ημαρτημένη εκδοχήν του πατριωτικού καθήκοντος», το οποίο διαλύει την αίσθηση της φιλαλληλίας και οδηγεί σε πολεμικές συγκρούσεις. Υπογράμμισε το γεγονός ότι η γυναίκα υπήρξε πάντοτε εχθρός του σπαραγμού, της οδύνης, της φρίκης, του αποτροπιασμού, του αίματος, αντιδιαστέλλοντας έμμεσα τις γυναικείες αρετές της καλοσύνης, της ευαισθησίας και της αγάπης με τον βίαιο κόσμο των ανδρών, οι οποίοι διαμορφώνουν τον συγκρουσιακό χαρακτήρα του σύγχρονου κόσμου.

Πληροφορούσε τους αναγνώστες ότι η γυναίκα αγωνίσθηκε για τη διάδοση των ωραίων ιδεών του «Συνδέσμου της Κοινωνίας των Εθνών», εργαζόμενη συλλογικά προς την κατεύθυνση αυτή και ιδρύοντας τον «Διεθνή Γυναικείον Σύνδεσμον» με στόχο τη φιλία και την αλληλεγγύη των γυναικών όλων των χωρών, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα και την εθνικότητα, αλλά και την επιδίωξη της πνευματικής και ηθικής προαγωγής και βελτίωσης της θέσης τους. Επαινετική ήταν η αναφορά της σε ιδιαίτερο τμήμα του Συνδέσμου αυτού, που φρόντιζε «περί της παγκοσμίου ειρήνης και διεθνούς διαιτησίας», ορίζοντας επόπτιδες της γυναικείας εκπαίδευσης στις διάφορες χώρες, οι οποίες με ομιλίες και διά του Τύπου εργάζονταν συστηματικά για τη μετριοπαθή και αμερόληπτη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στα δημοτικά σχολεία, «άνευ των φανατικών εξάψεων», και προετοιμάζοντας με αυτό τον τρόπο το έδαφος για τον «Σύνδεσμο της Κοινωνίας των Εθνών».¹³⁰⁰

Έδινε πληροφορίες, παράλληλα, για τα διεθνή γυναικεία συνέδρια, καθώς ήταν ενήμερη για τα θέματα που απασχόλησαν τις συνέδρους τους, όπως η μέριμνα για τις εργαζόμενες μητέρες, η πνευματική ανεξαρτησία και η οικονομική επάρκεια της γυναίκας, η ηθική ισονομία των φύλων και το πρόβλημα της αγωγής της, σύμφωνα με τα δεδομένα της νεότερης επιστήμης. Δεν παρέλειπε να αναφερθεί και σε ένα «κοινωνικόν σύγγραμμα γυναικός» την «Καλύβη του μάρμπα Θωμά» [της Harriet Beecher Stowe], που προκάλεσε, όπως παρατηρούσε, επανάσταση, η οποία κατέληξε στην «απελευθέρωσιν των σκλάβων» και στην πρόοδο των γυναικών, επιβεβαιώνοντας τη δύναμη της γυναικείας θέλησης, η οποία μπορεί να επιστρατευθεί και στην υπόθεση της γυναικείας χειραφέτησης, ετοιμάζοντας είτε με κοινωνικούς αγώνες είτε με τη συγγραφή μια παρόμοια «εξέγερση» που θα απελευθέρωνε τη γυναίκα από τα δεσμά

---

¹³⁰⁰ Πρβλ. το κείμενο της Παπαδοπούλου, «25^η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος», *Ελευθερία*, φ. 620, ό.π., που αποτελεί έναν ύμνο στην έννοια της «πατρίδας», αλλά χωρίς σοβινιστικές εξάρσεις.

της.¹³⁰¹ Με ικανοποίηση, τέλος, αναφερόταν στη φράση του Βίκτωρος Ουγκώ ότι «ευρισκόμεθα εις τον αιώνα της γυναικός, τον αιώνα της γυναικός!»

Η ωριμότερη εκδήλωση του φεμινιστικού έργου της Παπαδοπούλου παρουσιάστηκε, όπως είδαμε, στο πλαίσιο των πρωτόγωνων για το νησί δραστηριοτήτων του γυναικείου σωματείου «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου». Σε ομιλία της κατά την τελετή των εγκαινίων του σωματείου αυτού,¹³⁰² αναφερόταν στη δημιουργία του πρώτου πυρήνα «Παγκυπρίου Πνευματικού Σωματείου», που αποτελείτο από τετρακόσιες και πλέον γυναίκες της πρωτεύουσας, τις οποίες ένωνε ο κοινός πόθος εργασίας, προόδου και σύμπραξης για το γενικό καλό. Απώτερος, λοιπόν, στόχος της ήταν η δημιουργία παγκύπριας σωματειακής οργάνωσης που θα συσπείρωνε τις γυναίκες του νησιού και θα συντόνιζε τις επί μέρους προσπάθειες προς την κατεύθυνση της βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης και της εξασφάλισης περισσότερων δικαιωμάτων. Όπως η ίδια ομολογούσε στην ίδια εκδήλωση, «ήμεθα ακόμη πολύ μακράν από την μητρικήν αυτήν Νήσον, ότε ωνειροπολούμεν μίαν Παγκύπριον Γυναικείαν Οργάνωσιν, με σκοπόν την ανύψωσιν της Κυπρίας Ελληνίδος και την βελτίωσιν της θέσεως αυτής».

Στην ίδια ομιλία αναφερόταν, επίσης, στην αποσιωπημένη συμβολή της γυναίκας διαχρονικά στην Ιστορία και στον πολιτισμό, «είτε βασιλόπαις υπήρξεν, είτε αστή, είτε ειλωτίς», σημειώνοντας, ωστόσο, ότι η κοινωνική της επίδραση ήταν ανάλογη με την αγωγή που της δινόταν και τη δυνατότητα να αναχθεί πέρα από τη βιοπάλη στους κόσμους των ιδεών και της σκέψης, καλλιεργώντας τη βούλησή της και τελειοποιούμενη ως άτομο. Παρέθετε τις «προγραμματικές βλέψεις» του σωματείου, υποσχόμενη ότι αυτό θα βαδίζει με ενιαίο πρόγραμμα και πορεία αυστηρώς προσχεδιασμένη, με στόχο, προφανώς, να καθησυχάσει όσους ανησυχούσαν. Βασική επιδίωξη του γυναικείου σωματείου ήταν με τη σφυρηλάτηση της ενότητας των γυναικών να επιτευχθούν «η εξυπηρέτησις των πνευματικών και ηθικών ιδεωδών της Κυπρίας καθόλου, η ενίσχυσις εις τα γράμματα και τας τέχνας, η γνωριμία και η σύνθεσις των γυναικών όλων των τάξεων, η υποστήριξις της εργαζομένης γυναικός, η μορφωτική, εκπολιτιστική και εθνική καθόλου δράσις». Στη συνέχεια παρουσίασε πτυχές της δράσεως του σωματείου, όπως τα «Σπουδαστήρια», η Βιβλιοθήκη, το Εσπερινό Γυναικείο Σχολείο, η χορωδία, οι εκπαιδευτικές εκδρομές κ.ά., καταλήγοντας

---

¹³⁰¹ Παρόμοια αναφορά για το βιβλίο *Uncle Tom's Cabin or Life Among the Lowly*, το οποίο τον 19^ο αιώνα ήταν το πιο δημοφιλές βιβλίο μετά τη *Βίβλο*, βλ. στο: Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο...*, ό.π., σ. 215.

¹³⁰² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 464-467.

με έναν ύμνο στη δύναμη της θελήσεως, που τη θεωρούσε ως την ωραιότερη έκφραση της ηθικής ωριμότητας του ανθρώπου.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η Παπαδοπούλου στα χρόνια 1925-1930 πέρασε από έναν πιο διεκδικητικό και ριζοσπαστικό λόγο των νεανικών φεμινιστικών κειμένων της, μέσα από τον οποίο δεν δίσταζε να προκαλέσει ρήγματα σε παγιωμένες κοινωνικές καταστάσεις και νοοτροπίες, σε έναν πιο συντηρητικό λόγο, όπου απουσίαζε η αναφορά σε λέξεις που ακόμη ενοχλούσαν, όπως «γυναικείο ζήτημα», «φεμινισμός» και «χειραφέτηση», παρόλο που οι δράσεις του σωματείου ήταν πολύ προοδευτικές. Ήταν οι εποχές τέτοιες, εξάλλου, που και «το παραμικρό γυναικείο βήμα στον δημόσιο χώρο ερμηνευόταν αυτομάτως ως πολιτική διεκδίκηση».¹³⁰³ Βέβαια, τα ιστορικά γεγονότα επηρέαζαν πάντα την εξέλιξη του ελληνικού και διεθνούς φεμινιστικού κινήματος. Έτσι και η δράση της «Πνευματικής Αδελφότητας» μετά το 1931, στα χαλεπά χρόνια της Παλμεροκρατίας, όταν η αγγλική διοίκηση του νησιού παρουσίαζε το αυταρχικότερό της πρόσωπο και το εθνικό ιδεώδες υπερκάλυπτε κάθε άλλη δραστηριότητα, στράφηκε κυρίως προς τη φιλανθρωπία, την εθνική δράση και τη στήριξη του θεσμού της «παιδικής εξοχής».

Στο φεμινιστικό έργο της Παπαδοπούλου πρέπει να συγκαταλεχθούν και όψεις της εκπαιδευτικής δραστηριότητάς της. Το σημαντικό εκπαιδευτικό και παιδαγωγικό της έργο αφορούσε κυρίως στη γυναικεία εκπαίδευση και ενδιαφέρουσα θα ήταν η διερεύνηση της έννοιας φύλο στα παιδαγωγικά της κείμενα.¹³⁰⁴ Η ίδια αγωνίσθηκε για την επέκταση των μορφωτικών ευκαιριών στις ομόφυλές της, σε μια εποχή που «εθεωρείτο ότι πολλή μόρφωση είχε δοθή εις τας γυναίκας του τόπου». Θρυλικός έχει μείνει στην εκπαιδευτική ιστορία του νησιού ο αγώνας της για δημιουργία κλασικού Γυμνασίου Θηλέων στη Λευκωσία. Σειρά άρθρων της αποτέλεσαν «τον στυλοβάτην», όπου «εστηρίχθη η γυναικεία εκπαίδευσις όχι μόνον της Λευκωσίας αλλά και της νήσου ολοκλήρου».¹³⁰⁵ Εφιστούσε την προσοχή πως, αν λαμβανόταν απόφαση για κατάργηση του Γυμνασίου Θηλέων και ταυτόχρονα απαγορευόταν η πρόσβαση των κοριτσιών στο Γυμνάσιο Αρρένων, τα αποτελέσματα για τη γυναικεία εκπαίδευση θα ήταν καταστροφικά:

---

¹³⁰³ Βλ. Ψαρρά, *Μητέρα ή πολίτις; Εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης...*, ό.π., σ. 95.

¹³⁰⁴ Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό, Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.

¹³⁰⁵ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Έθνος*, φ. 644, ό.π. και, σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 545-547.

[...] Και εις ημέρας καθ' ας η ισοτιμία του ανδρός και της γυναίκας αποτελεί το «πιστεύω» όλων των πεπολιτισμένων λαών, εν Κύπρω θα προέβαλλεν αναχρονιστικόν, αντιφεμινιστικόν κίνημα επαναφέρον τους μαύρους χρόνους της πνευματικής δουλείας της γυναίκας [...] και ίσως ίσως το ιστορικόν εκείνο ερώτημα «αν η γυναίκα έχει ψυχήν ή όχι». [...]»¹³⁰⁶

Αξιίζει να προσεχθεί από το πιο πάνω παράθεμα η αναφορά της ότι στις σύγχρονες μέρες «η ισοτιμία του ανδρός και της γυναίκας αποτελεί το “πιστεύω” όλων των πεπολιτισμένων λαών», που φανερώνει την ενημέρωσή της όσον αφορά στις κατακτήσεις του φεμινιστικού κινήματος στον ελληνικό χώρο και διεθνώς, και την απογοήτευσή της σε περίπτωση που αποδεικνυόταν ότι στην Κύπρο αναβιώνει «αναχρονιστικόν, αντιφεμινιστικόν κίνημα», παρά το γεγονός ότι από χρόνια είχε καλλιεργηθεί το έδαφος για την «πνευματικήν της γυναίκας ανάστασιν». Με την τελευταία φράση υπονοούσε, προφανώς, τους κοινωνικούς αγώνες πρωτοπόρων γυναικών και της ίδιας, οι οποίοι κινδύνευαν να «ακυρωθούν» με την οπισθοδρόμηση που επιδιωκόταν στο θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης.

Η ίδια, εκτός από την ίδρυση Γυμνασίου Θηλέων, αγωνίσθηκε και για την ίδρυση Παιδαγωγικής Ακαδημίας, Επαγγελματικών και Εσπερινών Σχολών Γυναικών, αλλά την απασχόλησαν και συνδικαλιστικά αιτήματα, όπως η ισομισθία μεταξύ ανδρών και γυναικών, η αναβάθμιση της θέσης των δασκάλων και των καθηγητών στην Κύπρο, η προστασία της εργαζόμενης γυναίκας κ.ά.

Όπως σημειώνει ο Κ. Σπυριδάκης, με τους εκπαιδευτικούς και φεμινιστικούς αγώνες της Παπαδοπούλου «ο πέπλος που εσκέπαζε την γυναίκα της Κύπρου και ο οποίος θα καθίστατο μελανότερος μετά την κατάργησιν του Διδασκαλείου Θηλέων, άνευ της ιδρύσεως κλασικού Γυμνασίου, εξαφανίζεται και η γυναίκα της Κύπρου ευρίσκει εις την μόρφωσιν τουλάχιστον την ισοτιμίαν προς τον άνδρα. Το δημιούργημα της Περσεφόνης είναι πολύ μεγάλον. Ακόμη δεν είναι κατανοητόν εις όλην του την έκτασιν και το βάθος. Είναι πολύ ενωρίς διά να κριθή η όλη αξία του έργου [...]. Η γυναικεία εκπαίδευσις του τόπου μας θα την τιμήση ασφαλώς πολύ περισσότερον μετέπειτα, όταν οι πλούσιοι καρποί του έργου της θα δρέπονται από κάθε σπίτι της Κύπρου [...]».

---

¹³⁰⁶ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει», ό.π.

Το φεμινιστικό έργο της Παπαδοπούλου και ο φεμινιστικός της λόγος περιορίστηκαν τα χρόνια που έζησε στην Πάτρα, λόγω της θέσης που είχε ως Γενική Διευθύντρια των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην αχαϊκή πρωτεύουσα και των καθηκόντων που αυτή συνεπαγόταν, αλλά και εξαιτίας των περιορισμών της νομοθεσίας σχετικά με την εξωσχολική δράση των εκπαιδευτικών. Εξάλλου, το κλίμα της μεταξικής δικτατορίας και οι ιστορικές περιπέτειες της Ελλάδας δεν επέτρεπαν την εκδήλωση μαχητικού φεμινιστικού έργου και λόγου.¹³⁰⁷ Ωστόσο, είναι αδιαμφισβήτητο ότι η εκπαιδευτική και παιδαγωγική προσφορά της είχαν ως βασικό στόχο την αγωγή και την πρόοδο της Ελληνίδας και ότι η ίδια παρακολουθούσε και ενθάρρυνε, όσο της επέτρεπαν οι συνθήκες, τη δράση γυναικείων σωματείων. Στα δε εκπαιδευτικά κείμενα και στις ομιλίες της συναντώνται σύντομες αναφορές στη γυναικεία χειραφέτηση, οι οποίες καταδεικνύουν τις διαχρονικές θέσεις της στο ζήτημα αυτό, προσεκτικά, ωστόσο, διατυπωμένες και με κατηγορηματική απόρριψη των ακροτήτων.¹³⁰⁸

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το μεγάλο φεμινιστικό έργο και ο φεμινιστικός λόγος της Παπαδοπούλου, που εκδηλώθηκαν σε εποχές πολύ δύσκολες όσον αφορά στην ιστορία του γυναικείου κινήματος, την αναδεικνύουν ως την πρώτη ουσιαστικά γυναίκα-φεμινίστρια της Κύπρου, «την Καλλιρρόη Παρρέν του νησιού», και την κατατάσσουν στη χορεία των πρωτοπόρων του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος. Όπως εύστοχα έχει σημειωθεί γι' αυτήν, «η ανύψωσις του έργου της γυναικός εν τη ελληνική κοινωνία αποτελούσε τον βαθύτερον του βίου της σκοπόν».¹³⁰⁹

---

¹³⁰⁷ Στα χρόνια της δικτατορίας του Κονδύλη και του Μεταξά (1935-1940) το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα διέκοψε τη δράση του, καθώς υπήρχε μια γενικότερη συντηρητική στροφή στην εκπαίδευση και στην κοινωνία, όπως επέβαλλε το δικτατορικό καθεστώς. Βλ. Ζ. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και πολιτική: η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, εκδόσεις Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999, κυρίως, σ. 153-167.

¹³⁰⁸ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η παιδαγωγός...», σ. 569-572 και 581-583.

¹³⁰⁹ Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 17.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Η ΩΡΙΜΑΝΣΗ

Κεφάλαιο 11

ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου υπήρξε «βαθυστόχαστος προσωπικότητα» με «φιλοσοφικήν διάνοιαν» και διέθετε «ευρείαν φιλοσοφικήν [...] μόρφωσιν» [...].¹³¹⁰ Οι σπουδές της στη Φιλοσοφία και στους συναφείς κλάδους της Κοινωνιολογίας και της Ψυχολογίας,¹³¹¹ και η γενικότερη ενασχόλησή της με τον φιλοσοφικό στοχασμό, όπως μαρτυρείται, «προσέδιδον και εις την καθόλου αυτής εμφάνισιν [και] την συμπεριφοράν αυτής [...] τον αβίαστον τόνον ανωτέρας προσωπικότητος».¹³¹² Η Φιλοσοφία ήταν γι' αυτήν τρόπος ζωής.

Η ίδια σημείωνε: «Ο φιλόσοφος ενδοσκοπεί, χειρίζεται ευχερώς την μέθοδον της εσωτερικής παρατηρήσεως και εις την δικαιοδοσίαν τούτου ανήκει η μελέτη της ζωής της ψυχής» και ότι «το βαθύ, εκστατικόν βλέμμα της φιλοσοφικής διανοήσεως, εξώκοσμον και ενδόκοσμον [...] εστράφη προς τα μεγάλα προβλήματα της γενέσεως και του σκοπού του κόσμου, της αιτιώδους των φαινομένων σχέσεως και της ουσίας του όντως όντος, του μυστηρίου της ζωής και του ανταγωνισμού της ύλης και του πνεύματος, της δουλείας ή της ελευθερίας της βουλήσεως και του τελικού σκοπού των

---

¹³¹⁰ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 146 και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 24.

¹³¹¹ Η Παπαδοπούλου απέκτησε από τη Σορβόννη το Certificat d'études supérieures d'histoire générale de la philosophie στις 9 Ιουλίου 1924, ενώ διδάχθηκε, ανάμεσα σε άλλα, Ιστορία της Νεότερης Φιλοσοφίας (Histoire de la philosophie moderne [Locke, Leibnitz κ.ά.] από τον καθηγητή Levy-Bruhl. Επίσης, απέκτησε το Certificat d'études supérieures de morale et sociologie στις 10 Ιουλίου 1924 και το Certificat d'études supérieures de psychologie στις 6 Ιουλίου 1923. Βλ., σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 92-95, 97-100.

¹³¹² Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 8, όπου η μαρτυρία του Επόπτη του Αρσακείου και μετέπειτα καθηγητή Παιδαγωγικής Σπυρίδωνος Καλλιόφα. Αξίζει να παρατεθεί και η μαρτυρία ότι «με φιλοσοφικήν εγκαρτέρησιν και φλεγματικήν αδιαφορίαν επάλαιεν κατά του μοιραίου τέλους της εν πλήρει επιγνώσει, χωρίς ουδ' επί στιγμὴν να χαλαρώση τον ακαταπόνητον ρυθμόν της εργασίας της [...]». Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 33.

οργανισμών». Δεχόταν τη Φιλοσοφία ως ιδιαίτερο είδος διανοητικής δραστηριότητας, που προωθείται κυρίως με τη θεωρία, τον στοχασμό και την ενόραση. Προσωπική της μέθοδος του φιλοσοφείν ήταν η «ζητητική», με την πλατωνική έννοια. Πίστευε, ακόμη, ότι η Φιλοσοφία «ουδέποτε παρέμεινε θεωρία των αιθέρων», αλλά ανέκαθεν επηρέαζε την κοινωνία σε ποικίλους τομείς: την πολιτική, την ηθική, την τέχνη, τη φιλολογία και τη λογοτεχνία.¹³¹³

Ο γενικός φιλοσοφικός προσανατολισμός της ήταν πνευματοκρατικός, ενώ το βασικό μεταφυσικό της στίγμα το έδωσε από νωρίς σε αισθητικά και κριτικά κείμενα που δημοσίευσε τη δεκαετία του 1910, στα οποία κυριαρχούσε ένας ιδεαλισμός με πλατωνικές προδιαγραφές.¹³¹⁴ Αλλά και αργότερα έμεινε ανεπηρέαστη από τις κυρίαρχες γύρω της νέες υλοκρατικές τάσεις, παραπέμποντας σε στάση παρόμοια με εκείνη καταξιωμένων διανοητών και φιλοσόφων, όπως ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος κ.ά.

Η Παπαδοπούλου ήταν καλά ενημερωμένη για τα θεμελιώδη ερωτήματα της φιλοσοφικής παράδοσης, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο αυτά τέθηκαν και συζητήθηκαν από τους μεγάλους φιλοσόφους στην πορεία της ανθρωπότητας. Γνώριζε την ινδική Φιλοσοφία και είχε εντυπώσει στην αρχαία ελληνική Φιλοσοφία, στους μεγάλους του γερμανικού Ιδεαλισμού και σε νεότερους Ευρωπαίους στοχαστές. Οι αναφορές της σε φιλοσόφους από τον Αναξαγόρα, τον Ηράκλειτο, τον Επίκτητο, τον Πλάτωνα, τον Σωκράτη, τον Αριστοτέλη, τον Πλωτίνο και τους ελεάτες μέχρι τους Hegel, Fichte, Schellingk, Schopenhauer, Kant, Leibnitz, Nietzsche, Descartes, Locke, Fichte, Montesquieu, Diderot, Rousseau, Voltaire, Renan, Comte, Spencer, Janet, Taine, Renouvier, Fouillée, Ravaisson, James, Nordau και πολλούς άλλους, φανερώνουν την πλατιά φιλοσοφική της παιδεία.¹³¹⁵

---

¹³¹³ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών, *Η φιλοσοφία του Bergson*, εν Αθήναις 1938, σ. 3. Για τις αισθητικές απόψεις της σχετικά με το «φιλοσοφικόν μυθιστόρημα» και τη «φιλοσοφούσαν ποίησιν» βλ. στο *ίδιο*, σ. 6-8.

¹³¹⁴ Για τις φιλοσοφικές επιρροές που δέχθηκε στη διαμόρφωση των αισθητικών και κριτικών απόψεών της βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η κριτική της λογοτεχνίας», κυρίως, σ. 216-219.

¹³¹⁵ Οι αναφορές αυτές γίνονται σε κείμενά της που δημοσιεύθηκαν στις *Εστιάδες* και σε άλλα έντυπα, αλλά και στις παραδόσεις της στο Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας και στην Παιδαγωγική Ακαδημία Πατρών, όπως μαρτυρούν τα τετράδια μαθητριών της και τα πρακτικά των απολυτηρίων εξετάσεων των δύο προαναφερθέντων εκπαιδευτηρίων. Για τις κυριότερες φάσεις στην Ιστορία της παγκόσμιας και ελληνικής Φιλοσοφίας, βλ. Nigel Warbuton, *Μικρή Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιώργος Λαμπράκος, εκδόσεις Πατάκης, 2012, Κ. Γεωργούλης, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1975, *Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Αισθητική και ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1993, της ίδιας, *Αισθητική και Τέχνη. Κριτικές θεωρήσεις*, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 2006.

Από νεαρή ηλικία δημοσίευσε κείμενα σχετικά με τις έρευνες του Cesare Lombroso, πατέρα της «εγκληματολογικής ανθρωπολογίας»,¹³¹⁶ και μια αξιολογική μελέτη για τον Nietzsche με αναφορές και στον Schopenhauer, παρουσιάζοντας αρκετά πρώιμα στις *Εστιάδες* τις φιλοσοφικές τους απόψεις, όπως θα αναπτυχθεί κατωτέρω. Φιλοσοφικές μελέτες δημοσίευσε και σε άλλα έντυπα¹³¹⁷ και έδωσε διαλέξεις με φιλοσοφικό περιεχόμενο,¹³¹⁸ ενώ αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι το 1924 και το 1925 προσέφερε δημόσια φιλοσοφικά μαθήματα στη Λευκωσία και στη Λεμεσό με ελεύθερη είσοδο.¹³¹⁹

«Νίτσε και Σοπερχάουερ» (1914)

Θα επικεντρωθούμε, αρχικά, στην αξιολογική μελέτη της «Νίτσε και Σοπερχάουερ», η οποία είναι αρκετά πρώιμη, αφού δημοσιεύθηκε από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Απρίλιο του 1914.¹³²⁰ Στη μελέτη αυτή αρχικά αναφέρεται στον «ανήσυχον νουν του

---

¹³¹⁶ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Χαρακτηριστικά των εγκληματιών κατά τον Lombroso», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4 και «Το έγκλημα παρά τοις παιδίοις κατά τον Lombroso», *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 3, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2-3 και τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3.

¹³¹⁷ Βλ., για παράδειγμα, *Ελευθερία*, φ. 1171 (24 Οκτωβρίου 1925), σ. 2 και φ. 1181 (28 Νοεμβρίου 1925), σ. 4, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Φιλοσοφική μελέτη. Έγκλημα και ποινή. Φύσις και ορισμός του εγκλήματος», που υπογράφει ως «Καθηγήτρια Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικών, L.P., Δ.P, C.I.N. του Πανεπιστημίου των Παρισίων». Ο Κ. Δημητρόπουλος, διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών και Γενικός Διευθυντής των Σχολείων της Φ.Ε. στην Πάτρα, διασώζει τους τίτλους και των ακόλουθων μελετών της, κάποιες από τις οποίες είναι γραμμένες στα γαλλικά: «Ο Durkheim ως φιλόσοφος και παιδαγωγός», «La crime et la peine», «La théorie sociologique de la connaissance», «La théorie de Dieu dans la philosophie première d'Aristote». Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 22.

¹³¹⁸ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 1469 (2333) (8 Ιανουαρίου 1926), σ. 3, «Εξ Αμμοχώστου» – «Διάλεξις» και *Χρόνος*, φ. 29 (18 Ιανουαρίου 1926), σ. 3, «Εξ Αμμοχώστου», όπου η αναφορά σε διάλεξη της Παπαδοπούλου στην αίθουσα του Αναγνωστηρίου «Ανόρθωσις» της Αμμοχώστου, με θέμα «Το ανθρώπινον εγώ».

¹³¹⁹ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 11 (17 Δεκεμβρίου 1924), σ. 4, «Κοσμική ηχώ»- «Φιλοσοφικά διαλέξεις», όπου αναγγέλλεται ότι θα προσφέρονται από την Παπαδοπούλου στη Λευκωσία επί τετράμηνον «δημόσια Cours Φιλοσοφίας υπό μορφήν εβδομαδιαίων διαλέξεων, των οποίων το περιεχόμενον θα εκλαϊκευθή, ώστε να είναι εις όλους τους ακροατάς προσιτόν» και *Ελευθερία*, φ. 1218 (14 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Φιλοσοφικά μαθήματα», όπου ανακοινώνεται ότι «η δ[ε]σποινίς Περσ. Α. Παπαδοπούλου, Καθηγήτρια Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικών εις το Διδασκαλείον Θηλέων, κάμνει έναρξιν δημοσίων φιλοσοφικών μαθημάτων εν Λεμεσώ εις το θέατρον Χατζηπαύλου στις 8.30 μ.μ.». Επίσης, βλ. *Αλήθεια*, φ. 1438 (2347) (16 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική κίνησης» – «Δημ.[οσία] διάλεξις» και φ. 1484 (2348) (23 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική κίνησης» – «Δημ.[οσία] διάλεξις», όπου δίνονται οι πληροφορίες ότι η Παπαδοπούλου «από του βήματος [του φιλολογικού συλλόγου] των “Μουσών” διελέξατο [...] “Περί πόνου και χαράς από φιλοσοφικής απόψεως”», ότι την ομιλήτρια παρουσίασε στο πυκνό ακροατήριο ο Διευθυντής της *Αλήθειας* Μενέλαος Φραγκούδης και ότι αυτή πραγματεύθηκε το θέμα της με πολλή εμβριθεία και διαλεκτική χάρη.

¹³²⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπερχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2-3, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2-3, τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 3, και τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 2. Κάποιες από τις απόψεις που διατυπώνει εδώ η Παπαδοπούλου απηχούν παρόμοιες θέσεις του αθηναϊκού περιοδικού *Η Τέχνη* (1898-

ποιητού-φιλοσόφου», κάνει λόγο για «το δαιμόνιον» του Nietzsche και «τις ορμητικές ιδέες του», για «την κεραυνοβόλον» και «ειλικρινή γραφίδα του» και τις ύβρεις που δέχθηκε εν ζωή «καπηλικώς» ως «έκφυλος και ανισόρροπος, νευροπαθής και ημιπαράφρων», καθώς, επίσης, στους «χολερικούς λιβέλλους» που εκσφενδονίστηκαν διαχρονικά εναντίον του. Σημειώνει ότι στο τέλος της ζωής του «ο μέγας νους του φιλοσόφου, κουρασμένος από την σκέψιν, απέκαμε και συνέστειλε τα αδαμάντινα πτερά του μέσα εις το σκότος, εκ του οποίου δεν ηδυνήθη πλέον να εξέλθῃ, αφού είχε τολμήσει να εισχωρήσει με τη διάνοιά του σε χώρους απροσπέλαστους μέχρι τότε, πληρώνοντας το τίμημα της τόλμης του.

Δηλώνει ότι δεν επρόκειτο να ασχοληθεί με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, στις οποίες ο φιλόσοφος καταλήγει όντας «νους ανήσυχος και εξερευνητικός», «βασανίζων και βασανιζόμενος εκ των νόμων της φυσικής, σπουδάζων την μεταφυσικήν και διακατεχόμενος διαρκώς υπό της ιδέας της “τελειότητας εν τη φύσει”», αλλά ότι θα εξετάσει τον Nietzsche ως άνθρωπο, ως ποιητή και φιλόσοφο, σε μια προσπάθεια να σκιαγραφήσει αδρομερώς την πολύπλοκη και σύνθετη προσωπικότητά του. Ωστόσο, επιχειρεί να ερμηνεύσει την «αντιχριστιανικήν δοξασίαν τού κατά πάντων πολέμου, της σκληρότητος κατά των ανισχύρων, του εγωϊσμού και της εκλεκτικής επικρατήσεως των ισχυρών [...] και αυτής ακόμη της αθεΐας, την οποίαν διατυπώνει εις φράσιν συγκινητικήν “Φίλε μου, ο Θεός απέθανε· τον σκότωσεν η αγάπη του προς τους ανθρώπους”». Τις πιο πάνω απόψεις του φιλοσόφου τις θεωρεί αποτέλεσμα της εκούσιας διαρκούς μονώσεως στην οποία βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα ο ίδιος, και της αντίδρασής του στον πόνο που του προξένησαν οι άλλοι και «εκ της άκρας λεπτότητος, εκ της παθητικής [...] ευαισθησίας, εκ της υπερβολικής καλοσύνης και συμπαθείας προς τους άλλους, των οποίων εγένετο αυτός πολλάκις θύμα οικτρών». Είναι απόρροια, δηλαδή, τραγικών στιγμών και καταστάσεων που βίωσε.

Σχολιάζει, ακόμη, την επιρροή του Wagner και του Schopenhauer στην πρώτη περίοδο της φιλοσοφίας του Nietzsche, όταν ο Γερμανός φιλόσοφος διαπνεόταν από μια ρομαντική αντίληψη των πραγμάτων. Ο πρώτος τον μύησε στη μουσική, από την

1899), το οποίο συνέβαλε στη διάδοση του νιτσεισμού στον ελληνικό χώρο, και, ειδικότερα, σημεία της μελέτης του Παύλου Νιρβάνα «Η φιλοσοφία του Νίτσε», η οποία είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό αυτό το 1898 (τχ. 4, σ. 75-79, τχ. 5, σ. 108-113 και τχ. 6, σ. 133-137), και αυτοτελώς το 1899. Βλ., σχετικά, Αντωνίου-Τίλιου, *Το περιοδικό Η Τέχνη...*, ό.π., σ. 327-347 και, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 165-166.

οποία «αναπηδούσε» ποίηση, όπως η ίδια σημειώνει,¹³²¹ και ο δεύτερος διαπότισε το πνεύμα του με τα φιλοσοφικά θεωρήματά του. Θεωρούσε δε και τους δύο (Wagner και Schopenhauer) οδηγητές και παιδαγωγούς της ανθρωπότητας. Η Παπαδοπούλου χαρακτηρίζει ως «στυγνήν και απαισιόδοξον» την φιλοσοφία του Schopenhauer, «όστις τίποτε δεν βλέπει εν τη φύσει ορθόν και κόπτεται και θρηνολογεί επί της δραματικότητος της ζωής, την οποία βλέπει ως ικρίωμα». Όπως η ίδια αναφέρει, ο Nietzsche τον αποκαλούσε «προσφιλή ερημίτην» και τον θεωρούσε ως ενσάρκωση της καρτερίας έναντι του «φιλολογικού φθόνου». Ωστόσο, αργότερα «αποκαθήλωσε» τον Schopenhauer και την πεσιμιστική ηθικολογία του, όπως έκαμε με όλα τα «παλαιά είδωλά» του, που υποχώρησαν, για να προσφέρουν τη θέση τους «εις μίαν ορμητικήν, υστερικήν σχεδόν καταπολέμησιν» κάθε ιδανικού που λάτρευε. Ο Nietzsche, σημειώνει η Κυπρία μελετήτρια, «είναι πλέον άλλος άνθρωπος», που επαναστατεί ενάντια στον ίδιο τον εαυτό του. Έτσι, και η πίστη του στη σκοπιμότητα μιας Φιλοσοφίας, «η οποία είναι μαύρη και περίλυπος ως νύξ [ως είναι η του Σοπερχάουερ] υποχώρησε, αλλά αυτή είχε ήδη συμβάλει στο να «ανατραπούν μέσα του όλοι οι παλαιοί βωμοί».

Ο Nietzsche, ο οποίος, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, για χρόνια υπήρξε ατάραχος και καρτερικός, «εξυπνά έξαφνα καταλυτής αμείλικτος, διά να συντρίψη κάθε πλάνην και να κηρύξη τον πόλεμον» και εισέρχεται στη δεύτερη φάση της Φιλοσοφίας του, που χαρακτηρίζεται από την ίδια ως «φιλοσοφία αρνητική». Αυτή αναπηδά από μέσα του με μανία και δύναμη, καθώς «ο σκεπτικιστής φιλόσοφος» «διαρρηγνύει διά μιας όλους τους εγκοσμίους δεσμούς, αναρχεί, ελευθερώνεται», «κρύπτεται όπισθεν του στυγνού προσωπίου του» και διατυπώνει το όραμα του «υπερανθρώπου».

Η ίδια θεωρεί τον *Zaratoúστρα* «ως το τελειότερον των ποιημάτων του», το οποίο και εκφράζει την ουσία της Φιλοσοφίας του, που είναι «ο Υπεράνθρωπος», και την οποία συνοψίζει ως εξής: «Κάθε τι που γεννάται, διά να έχει λόγον υπάρξεως, πρέπει να κινηθεί προς τα εμπρός, να υποσκελίση τα εμπόδια, να πνίξη τας αδυναμίας και να κινηθή προς τον αθάνατον τύπον της υπερανθρώπου τελειότητος», που είναι «αχανής ως η άβυσσος και απέραντος ως το άπειρον». Ως εδώ, σχολιάζει η Κυπρία στοχάστρια, η Φιλοσοφία του Nietzsche έχει έναν σκοπό υψηλό και ένα τέρμα «αληθώς μέγα». Παραθέτει δε και τη φράση του: «Ο άνθρωπος είναι κάτι που πρέπει να ξεπερασθή», θεωρώντας την ως πρόσκληση σε όλους για «μίαν βαθμιαίαν βελτίωσιν,

---

¹³²¹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα έμμετρα ποιήματα...», σ. 129.

εις μίαν τελειότητα θαυμαστήν». Αλλά, όπως η ίδια παρατηρεί, ο φιλόσοφος «υποπίπτει εις σφάλματα» και αναφέρει ως σημαντικότερο παράδειγμα τη θεωρία της φυσικής υπεροχής των ισχυροτέρων έναντι των ασθενεστέρων, σχολιάζοντας ότι ο Nietzsche, επηρεασμένος από τη δαρβινική θεωρία, ζήτησε να εφαρμόσει τους νόμους που διέπουν την ύλη στην κοινωνική εξέλιξη, μαχόμενος ενάντια στην κοινωνική αλληλεγγύη και τη συναντίληψη, και κηρύττοντας «την ανηλεή, την άσπλαχνον καταπάτησιν πάσης αθλιότητος, πάσης ανθρωπίνης αδυναμίας, παντός οίκτου διά τους διανοητικώς ήττοντας». Έτσι, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, ο Γερμανός φιλόσοφος οδηγείται στη «διαστροφή», επιτάσσοντας «τα άγρια εξοντωτικά μέτρα κατά της ανισχύρου ατελείας, της αδυναμίας» και προτείνοντας την «βαναύσως ανυψουμένην ισχύν». Τις «δοξασίες» αυτές τις θεωρεί «γεννήματα φαντασίας εν πλάνη, θρέμματα εγωπαθείας και φρίκης και αποτροπιασμού», καθώς ο φιλόσοφος, «άγριος καταλυτής και χαλαστής πλέον, σηκώνη την μισάνθρωπον ρομφαίαν του όπου η αδυναμία ακριβώς και η ατέλεια [...]». Γίνεται «αγέρωχος καταφρονητής των ανοήτων παραληρισμών», εχθρός κάθε μεταφυσικής και χλευάζει την ιδέα της μέλλουσας κρίσης, που είναι, σύμφωνα με την ίδια, «το σφυγμόμετρον της καλοσύνης των ανθρώπων», και έτσι καταλήγει στην αθεΐα.

Αναφέρεται, επίσης, στις τρεις διαδοχικές μεταμορφώσεις του ανθρώπινου πνεύματος κατά τη διαδρομή του στην έρημο, όπως παρουσιάζονται αλληγορικά στον *Zarathoustra*: τη μεταμόρφωση σε καμήλα, η οποία εκφράζει την υπομονή που μπορεί να επιδείξει ο άνθρωπος, τη μεταμόρφωση σε λιοντάρι, που είναι σύμβολο δύναμης και υπεροχής, το οποίο μπορεί να αντιταχθεί με σθένος ενάντια σε όλους τους καταναγκασμούς, και τη μεταμόρφωση σε παιδί (η παιδική ιδιοσυγκρασία), που συμβολίζει την αγνότητα και την ανάγκη εξαγνισμού της ψυχής από τις συμβατικότητες του ανθρώπινου πολιτισμού. Έτσι, μέσα από μια πορεία κάθαρσης η ανθρώπινη ψυχή αποκτά την ηρεμία και την οντολογικά ποιοτική υφή. Αναφέρεται, ακόμη, στους «μικρανθρώπους», τους οποίους ο φιλόσοφος αντιμετωπίζει με υποτιμητικό τρόπο, και στους «εκλεκτούς», ένα εξαιρετικό είδος ευγενών ανθρώπων, που αγωνίζονται για την αυθυπέμβαση, αλλά και που και αυτοί πρέπει εντέλει να ξεπεραστούν, για να φθάσουμε στον «υπεράνθρωπο». Στο τρίτο μέρος του *Zarathoustra*, σύμφωνα πάντα με την Παπαδοπούλου, εισάγεται ο «νόμος της αιωνίου επαναστροφής», τον οποίο θεωρεί ως «το μεσημέρι της φιλοσοφίας» του Nietzsche, που διαδέχεται τη σκληρή δοξασία του «υπεράνθρωπου». «Η αγρία εξόντωσις, την οποίαν επόθησεν, η περιφρόνησις του προς κάθε τι μικρόν, η μανία, η οργή, ο αναβρασμός, η εκδίκησις κατά της ασχημίας της φύσεως καλύπτονται τώρα από έναν πέπλον ευσπλαχνίας και ελέους».

Παρά τον θαυμασμό της προς τον Nietzsche, εντοπίζει και πολλές αντιφάσεις στο έργο του, όπως το γεγονός ότι ο φιλόσοφος συγγέει τις λέξεις «αγαθόν» και «πονηρόν», φθάνοντας στο «παράδοξον σημείον» να θεωρεί και τον αγαθό και τον κακό τελείως ανεύθυνους για τις πράξεις τους, καθώς ενεργούν με βάση τη φυσική τους κλίση. Διατυπώνει, λοιπόν, την ένστασή της: πώς ο φιλόσοφος μπορεί να μιλά για «υπεράνθρωπο» που επιδιώκει την πέραν του ανθρώπου τελειότητα με σκληρούς αγώνες και πολέμους, εφόσον «αποστέργει τον κάλλιστον των πολέμων, κατά του κακού και της κακής συνειδήσεως» και την «δι' ασκήσεως πρόσκτησιν της αρετής [...] τη επιβολή και μεσολαβήσει του Νου»; Παρατηρεί, ωστόσο, ότι δεν πρέπει να κρίνεται «κατά λέξιν» το πνεύμα του Γερμανού στοχαστή, αλλά πρέπει να νοείται «μάλλον διά της καρδίας, μολονότι είναι φιλόσοφος του νου». Όσον αφορά στη θεωρία του «υπερανθρώπου», αποφαίνεται ότι αυτή «απέτυχεν εν τω συνόλω, διότι εστηρίχθη ακριβώς επί των άκρων».

Η Παπαδοπούλου εξετάζει και τη θέση της γυναίκας στο έργο του Nietzsche, σημειώνοντας ότι ο ίδιος ασχολήθηκε μόνο εν παρόδω με τη γυναίκα, την οποία ήθελε κατώτερη του άνδρα. Σημειώνει, ωστόσο, ότι ο φιλόσοφος ποτέ δεν μπόρεσε να σχηματίσει ακριβή γνώση γι' αυτήν, αφού οι μόνες γυναίκες που γνώρισε ήταν η μητέρα και η αδελφή του, ενώ ουδέποτε ζήτησε «ν' αναμετρήση πραγματικώς τας διανοητικάς και ηθικάς της δυνάμεις». Στηλιτεύει, λοιπόν, τη σχέση ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων και την υποτίμηση της γυναίκας που καλλιεργεί ο Γερμανός φιλόσοφος και του καταλογίζει ελλιπή γνώση και εμπειρία όσον αφορά στις διανοητικές και ηθικές δυνάμεις της γυναίκας.¹³²²

Δεν παραλείπει να αναφερθεί και στην ποιητική αξία του έργου του Nietzsche, ιδιαίτερα του *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*. Η άποψή της, που αναφέρθηκε πιο πάνω, ότι δεν πρέπει να κρίνεται «κατά λέξιν» το πνεύμα του Γερμανού στοχαστή, αλλά να νοείται «μάλλον διά της καρδίας», παραπέμπει στην ποιητική υπόσταση του λόγου του. Εξάλλου, η φιλοσοφικά λογοτεχνίζουσα γραφή του *Ζαρατούστρα*, με τη σημειολογική και συμβολική της πρόζα, αποτέλεσε μορφικό πρότυπο για τα πεζά ποιήματά της Παπαδοπούλου, στα οποία εντοπίζονται και νιτσεϊκές επιδράσεις, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο.¹³²³

---

¹³²² Σε αντίθεση με την Παπαδοπούλου, ο Ν. Καζαντζάκης στη διατριβή του για τον Nietzsche επικροτεί τις περί γυναικών απόψεις του Nietzsche. Βλ., σχετικά, Βουτουρή, *Αγαπημένε μου Ζαρατούστρα...*, ό.π., σ. 280-281.

¹³²³ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Τα ποιήματα σε πεζό ...», σ. 165-166, όπου και αναφορά στη μελέτη του Νιρβάνα για τον Nietzsche στο περιοδικό *Η Τέχνη*, στην οποία διατυπώνεται η άποψη ότι

Στη μελέτη της αυτή του 1914 εγκιβωτίζει και αποσπάσματα από τον *Ζαρατούστρα*, που δεν είναι ειλημμένα από τη μετάφραση του Νίκου Καζαντζάκη, που είχε εκδοθεί το 1913, αλλά από το βιβλίο του *Λιχτεμπερζέ*.¹³²⁴ Είναι γνωστή η πρώτη και ουσιαστική συμβολή του Καζαντζάκη στην εισαγωγή των ιδεών του Γερμανού φιλοσόφου στον ελληνικό χώρο.¹³²⁵ Ήταν τόλμημα, λοιπόν, για την εποχή αλλά και ίδιον του χαρακτήρα και της ιδιοσυγκρασίας της εικοσιπεντάχρονης τότε Παπαδοπούλου η δημοσίευση μιας μελέτης για τον εικονοκλάστη στοχαστή Nietzsche, στην οποία συζητούσε, έστω και συνοπτικά, τις επαναστατικές ιδέες του, ακόμη και τις «περί θανάτου του Θεού» αντιλήψεις του. Η μελέτη της αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως μια αξιοπρεπής απόπειρα προσέγγισης της νιτσεικής φιλοσοφίας, σε μια εποχή που στον ελληνικό χώρο δεν είχαν γραφεί πολλά μέχρι τότε για το θέμα αυτό.¹³²⁶

Η φιλοσοφία του Bergson (1938)

Η φιλοσοφική κατάρτιση και επάρκεια της Παπαδοπούλου καταφαίνεται κυρίως στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson*, το οποίο εξέδωσε το 1938,¹³²⁷ σε ώριμη ηλικία, και που αποτελεί σημαντική συμβολή στη διάδοση και τη μελέτη της μπερξονικής Φιλοσοφίας στην Ελλάδα.¹³²⁸ Η ίδια, όπως έχει αναφερθεί ήδη, είχε

μόνο οι ευαίσθητες ποιητικές φύσεις μπορούν να εισδύσουν στα άδυτα του νιτσεικού στοχασμού (βλ. Αντωνίου-Τύλιου, *Το περιοδικό Η Τέχνη...*, ό.π., σ. 336), επίσης, σ. 191-192 και 208-209.

¹³²⁴ Βλ. Φρειδερίκου Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη..., ό.π., και, σχετικά, ανωτέρω, το κεφάλαιο «Το μεταφραστικό έργο», σ. 317.

¹³²⁵ Ο Καζαντζάκης εκπόνησε διδακτορική διατριβή με θέμα σχετικό με τη φιλοσοφία του Nietzsche, η οποία εκδόθηκε στο Ηράκλειο το 1909. Βλ. την επανέκδοση της διατριβής του: Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας. Εναίσιμος επί υφηγεσία διατριβή*, εισαγωγή-επιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, εκδόσεις Καζαντζάκη, χ.τ. 2006. Εκτός από τον *Ζαρατούστρα* έχουμε και άλλη μετάφραση από τον Καζαντζάκη έργου του Nietzsche: Φρειδερίκου Νίτσε (Friedrich Nietzsche), *Η Γέννησις της Τραγωδίας*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1912. Για την υποδοχή του Nietzsche στην Ελλάδα, βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...» και «Το μεταφραστικό έργο», σ. 168, υποσημείωση 440 και 318-319, αντίστοιχα.

¹³²⁶ Βλ. Λαμπρέλλης, *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα ...*, ό.π., κυρίως, σ. 206-235 και Γιώργος Βελουδής, *Παράταιρα. Μελέτες, κριτικές, επιφυλλίδες*, εκδόσεις Δοδώνη, Αθήνα – Γιάννενα 1995, σ. 115-117.

¹³²⁷ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Διευθύντριας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γενικής Διευθύντριας του Αρσακείου Πατρών, *Η φιλοσοφία του Bergson*, εν Αθήναις 1938, με αφιέρωση: Εις την ιεράν μνήμην του πατρός μου. Εκτενή αποσπάσματα του πονήματος αυτού με τον ίδιο τίτλο δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό «Εκπαιδευτικά χρονικά», έτος Δ', τχ. 43 (Μάρτιος 1937), σ. 289-292, έτος Δ', τχ. 46-48 (Ιούνιος 1937), σ. 440-443, έτος Ε', τχ. 54 (Φεβρουάριος 1938), σ. 282-286 και έτος Ε', τχ. 55 (Μάρτιος 1938), σ. 321-324.

¹³²⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2970 (8 Ιανουαρίου 1939), σ. 1, «Πνευματική ζωή», «Η φιλοσοφία του Bergson υπό του κ. Κ. Καστρινού [= Κ. Προυσή], όπου η αναφορά στο βιβλίο που «εξέδωσε τελευταία η συμπατριώτισσά μας παιδαγωγός δ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Διευθύντρια τώρα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Αρσακείου Πατρών». Σημειώνεται ότι αυτό είναι «μία θετική προσφορά στην ελληνική διάνοηση, προπάντων γιατί εκθέτει συστηματικά και μ' αγάπη σ' όλες του τις λεπτομέρειες τον

παρακολουθήσει παραδόσεις του Γάλλου φιλοσόφου στο Παρίσι και είχε γοητευθεί από την προσωπικότητά του.¹³²⁹ Πρέπει να προσεχθεί και στην περίπτωση αυτή η «συνάντηση» της Παπαδοπούλου με τον Καζαντζάκη, ο οποίος ήταν ο πρώτος που παρουσίασε τη Φιλοσοφία του Bergson στην Ελλάδα, για να ακολουθήσουν και άλλοι στη συνέχεια.¹³³⁰

Στο βιβλίο της αυτό η Παπαδοπούλου εμβαθύνει στο φιλοσοφικό σύστημα του Bergson, μια εξέχουσα μορφή της γαλλικής φιλοσοφικής σκέψης κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ού} αιώνα, με αναφορές στα σημαντικότερα έργα του αλλά και σε πραγματείες και άρθρα του, από τα οποία, όπως σημειώνει, βρίθουν οι (γαλλικές) «φιλοσοφικές επιθεωρήσεις». Εντοπίζει επιδράσεις που δέχθηκε στη διαμόρφωση των ιδεών του και επιχειρεί συγκρίσεις μεταξύ των φιλοσοφικών απόψεών του και των απόψεων άλλων στοχαστών, όπως ο Πλάτων, ο Πλωτίνος και οι νεοπλατωνικοί, ο Leibniz, οι πανθεϊστές, ο Schopenhauer και ακόμη, ο Freud, ο Stanley Hall, ο Havelock Ellis, ο Meunier, ο Faucault, ο Delage, ο Lelacroix κ.ά.¹³³¹ Ενέχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι η ίδια ασκεί κριτική σε μερικές ερμηνείες του Bergson, «που δεν ικανοποιούν», ή σε λανθασμένες ερμηνείες άλλων σε βασικά σημεία του φιλοσοφικού του συστήματος. Για παράδειγμα, θεωρεί εντελώς λανθασμένη την ταύτιση της έννοιας της «ζωτικής φοράς»

μπερζονισμό και δίνει τα πορίσματά του σαν αξίες για προσεκτική εφαρμογή». Βλ. και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 24, όπου, σύμφωνα με τον Κ. Δημητρώπουλο, το έργο της αυτό «καταξιώνει τα ελληνικά γράμματα».

¹³²⁹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 99-100, και, επίσης, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 24. Ανάμεσα στα κατάλοιπά της έχουν εντοπισθεί τα εξής βιβλία που φανερώνουν το ενδιαφέρον της για τη φιλοσοφία του Bergson: *L'énergie spirituelle essais et conférences*, par Henri Bergson de l'Académie Française et de l'Académie des sciences morales et politiques, Παρίσι 1932, με την εγγραφή: Νοέμ.[βριος] 1933 και Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, Παρίσι 1933, με εγγραφή: Νοέμ.[βριος] 1933.

¹³³⁰ Το 1912 για πρώτη φορά ο Καζαντζάκης παρουσίασε στο ελληνικό κοινό τον Bergson στο *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Β', τχ. 4 (Οκτώβριος 1912), σ. 310-334, και μετέφρασε το έργο του *Το γέλιο*, βλ. Η. Bergson, *Το γέλιο*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1915. Ακολούθησαν η μετάφραση του έργου *Η Δημιουργός εξέλιξις*, από τον Κ. Παπαλεξάνδρου, Φιλοσοφία και Κοινωνιολογία, εκδόσεις Μιχαήλ Μ. Σαλιβέρος, Αθήναι 1925 και η μετάφραση του έργου *Η διανοητική προσπάθεια*, από την Έλλη Λαμπρίδη, εκδόσεις Καλλέργη, Αθήνα 1929. Η ίδια εξέδωσε το βιβλίο *Ο Μπερζόν και η φιλοσοφία του*, εκδόσεις Γεώργιος Η. Καλλέργης, Αθήνα 1929. Βλ., επίσης, Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Bergson Henri, 1859-1941*, Τυπογρ. «Νέα Ζωή», Αλεξάνδρεια [1924], Χρήστος Ανδρούτσος, *Τολστόη (Tolstoi), Νίτσε (Nietsche), Μπερζόν (Bergson)*, Αθήναι 1930, Γιάννης Ιμβριώτης, *Η Φιλοσοφία του Μπερζόν*, Θεσσαλονίκη 1939, Βασίλειος Τατάκης (μετάφραση και εισαγωγή), *Henri Bergson, Οι δύο πηγές της Ηθικής και της Θρησκείας*, Εκδοτικός Οίκος Γ. Παπαδημητρίου, 100 Αθάνατα Έργα, Αθήναι 1951, Χ. Θεοδοωρίδη, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1955 και Ερρίκου Μπερζόν, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα 1962.

¹³³¹ Βλ., ενδεικτικά, Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών, *Η φιλοσοφία του Bergson ...*, ό.π., σ. 35, 37, 43, 100-101, 108, 109, 115.

με την έννοια του Θεού, γιατί, όπως σημειώνει, η πρώτη είναι μεταγενέστερη της δημιουργίας της ύλης και της ζωής από τον Θεό και είναι «πεπερασμένη».¹³³²

Υπογραμμίζει η Παπαδοπούλου ότι ο Bergson, «επεβλήθη ως ο μέγιστος των συγχρόνων φιλοσόφων και κατήγαγε τελειωτικήν νίκην κατά του υλισμού και των μηχανικών ερμηνειών των ψυχικών φαινομένων» που άκμαζαν στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία, «μετά την πτώσιν της θεωρητικής φιλοσοφίας του Hegel». Τα κυριότερα σημεία της μπερξόνειας φιλοσοφίας, όπως τα παρουσιάζει η ίδια, είναι τα εξής: Ιδιαίτερη θέση στο έργο του κατέχει η έννοια της «ζωτικής φοράς (elán vital), «η μοναδική αυτή κοσμογόνος και μορφοδότρια δύναμις», που είναι «μία εσωτερική ώθησις, μία δύναμις υπερμηχανική, μία τάσις προς αέναον δημιουργίαν και μεταπλασμόν», καθώς «υπέρτατος, γενικότερος και ανεξάρητος σκοπός της ζωής είναι η δημιουργία [...] και όπου δημιουργία και χαρά», αλλά χαρά διαφορετική από την ηδονή και άσχετη με τον έπαινο και τις επιδοκίμασιες, ενώ «η εξέλιξις της ζωής καταλήγει εις την ηθικήν ζωήν».¹³³³ Εκλαμβάνει, λοιπόν, τη ζωή ως συνεχή δημιουργική διαδικασία, στο πλαίσιο μιας δυναμοκρατικής θεώρησης της πραγματικότητας.

Η ενόραση ή διαίσθηση (intuition) είναι μια άλλη σημαντική μπερξονική έννοια, την οποία προσεγγίζει η Παπαδοπούλου. Θεωρείται το ανώτατο όργανο της γνώσης, με το οποίο ο άνθρωπος μπορεί να υπερβεί τα όρια των επιστημονικών γνώσεων και γενικά της διανόησης, συλλαμβάνοντας έτσι τη βαθύτερη όψη της πραγματικότητας. Είναι η «συνεταιρική προσπάθεια διανοίας και ενστίκτου προς κατάκτησιν της ουσίας των πραγμάτων», «συμπλήρωμα της διανοίας αδυνατούσης διά μόνον των ιδίων αυτής δυνάμεων να κρούση την θύραν των μυστηρίων» και, σύμφωνα πάντα με την Παπαδοπούλου, η «μπερξόνειος ενόρασις» είναι «πνευματική έντασις της όλης υπάρξεως, αξία της σκέψεως του φιλοσόφου, εγγέουσα εις την μεταφυσικήν περισσοτέραν επιστήμην και εις την επιστήμην περισσοτέραν μεταφυσικήν».¹³³⁴

Ο Θεός στο φιλοσοφικό σύστημα του Bergson «είναι εις, δημιουργός, ελεύθερος, πλάστης της ύλης και της ζωής», «το υπέρτατον ον, το θείον, το μοναδικόν ον, η υπερμηχανική και υπερδιανοητική αρχή [...]», «η υπερτάτη συνείδησις», η «πρώτη και διαρκής αρχή δημιουργίας [που] είναι και μία ατελεύτητος προσπάθεια προς ανανεουμένην τελείωσιν». Δεν «συγγέεται μετά των κόσμων, δεν ενούται εν

---

¹³³² Βλ. στο ίδιο, σ. 37-38, 92, 96, 99-102, 111, 112, 113 κ.ά.

¹³³³ Βλ. στο ίδιο, σ. 67, 95-96 και 98.

¹³³⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 90-92.

αφομοιώσει μετ' αυτών», όπως στους πανθειστές, αλλά είναι «συνείδησις ελευθέρα και δημιουργός, δρώσα εν τω αενάω γίνεσθαι». Επίσης, δεν ταυτίζεται με τη «ζωτική φορά», όπως έχει σκιαγραφηθεί πιο πάνω.¹³³⁵ Η Παπαδοπούλου σημειώνει ότι ο φιλόσοφος απέρριπτε τόσο τον μονισμό του υλισμού όσο και της πνευματοκρατίας, δεχόμενος ως εξ ίσου αληθή και πραγματικά την ύλη και το πνεύμα, αλλά τονίζοντας «την υπεροχήν του πνεύματος έναντι της ύλης και εν πολλοίς την ανεξαρτησίαν αυτού από ταύτης», ενώ αίρεται «εις το αισιόδοξον συμπέρασμα της μετά θάνατον ζωής και οραματίζεται το υπερέραν ως μοιραίον ορίζοντα της εξελίξεως των ψυχών, μετά την από του σώματος λύτρωσιν».¹³³⁶

Η μελετήτρια αναλύει και άλλα σημεία της μπερξόνειας Φιλοσοφίας, όπως είναι η σχέση της Φιλοσοφίας με τις ψυχικές έρευνες και την επιστήμη, η σχέση ψυχής και σώματος, η διάρκεια, η συνείδηση, η μνήμη, η τηλεπάθεια, το όνειρο, η εργασία και η προσπάθεια (*l'effort intellectuel*), η υπόσταση και το μηδέν, η ελευθερία της βουλήσεως, το ένστικτο και η διάνοια, η δράση, ο έρωσ, η φιλοδοξία, η χαρά, η ηθική δημιουργία, το γέλιο κ.ά. Αναγνωρίζει την ιδεαλιστική βάση της Φιλοσοφίας αυτής, καθώς «ο όλος φιλοσοφικός σκελετός» του συστήματος του Bergson «αποπνέει τον ιδεαλισμόν». Παράλληλα, εντοπίζει σημεία συνάντησής του με τον Nietzsche, όπως η «περί αενάου γίνεσθαι και αενάου μεταβολής θεωρία».¹³³⁷

Δεν παραλείπει να αναφερθεί και στην καλλιλογία και τη λογοτεχνικότητα του φιλοσοφικού του λόγου. Κάνει λόγο για «την σεμνοπρεπή και επιβάλλουσαν αυτού έκφρασι, την κομψήν αλλά και σοβαράν αυτού φρασεολογίαν», τα οποία αποτελούν «το αρμοδιότερον ένδυμα διά μίαν φιλοσοφίαν, ήτις είναι λάμψις και φως και ελπίς και ζωή δι' αιωνίαν εξέλιξιν και τελείωσιν». Θεωρεί τον φιλόσοφο «δυνατόν καλλιτέχνην του λόγου», καθώς «το ωραίον ανευρίσκεται εν εφαρμογή εις απάσας τας γραμμάς του Μπερξονείου έργου. Ο επιμεμελημένος λόγος, το επεξεργασμένον ύφος –αρεταί συνοδοί των μεγάλων συγγραφέων– αποτελούσι μίαν εφηρμοσμένην περί καλλολογίας πραγματείαν εν τη σφαίρα του γραπτού λόγου». Επισημαίνει, επίσης, την πληθώρα των μεταφορικών εικόνων που χρησιμοποιεί, οι οποίες θεωρούνται ως τα καταλληλότερα εκφραστικά μέσα «μιας ψυχολογίας τάσεων». Προσέχει, γενικά, την «λογοτεχνικήν

---

¹³³⁵ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 102.

¹³³⁶ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 28-29.

¹³³⁷ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 112.

καλλονήν της φιλοσοφίας του», χωρίς την οποίαν «η παγιωμένη ακαμψία των λέξεων» θα απέβαινε «ανυπόφορος».¹³³⁸

Καταλήγει δε με εισηγήσεις για εφαρμογή των φιλοσοφικών ιδεών του Bergson στο σύγχρονο σχολείο, σημειώνοντας ότι «από της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής – αρρήκτως συνδεδεμένων– επιλύεται το πρόβλημα της αγωγής του ανθρώπου [...]» και ότι «ο φιλόσοφος είναι πάντοτε έν τιμι μέτρω παιδαγωγός –και όταν ακόμη δεν εξασκεί επαγγελματικώς το έργον του μορφωτού–, ο δε παιδαγωγός ανάγκη να είναι φιλόσοφος και ευρέως φιλοσοφικώς διαπεποτισμένος, εάν επιθυμή να ενεργή εν συνειδητή κατανοήσει των παιδαγωγικών κινήσεων».¹³³⁹

Εν ολίγοις, το πόνημα της Παπαδοπούλου *Η φιλοσοφία του Bergson* πρέπει να συμπεριληφθεί σε σχετικές βιβλιογραφικές καταγραφές ως μια ουσιαστική συμβολή στις μπερξονικές σπουδές στην Ελλάδα και αξίζει να μελετηθεί περαιτέρω στο πλαίσιο της αναβίωσης των μπερξονικών σπουδών διεθνώς.¹³⁴⁰

Γενικά, στα φιλοσοφικά κείμενα της Κυπρίας διανοουμένης πρέπει να εξαρθούν η βαθιά γνώση του αντικειμένου και η βιβλιογραφική ενημέρωση, ο μεθοδικός προβληματισμός και η ποιότητα του λόγου, αλλά και το υψηλό παιδαγωγικό και διδακτικό της ήθος, ιδίως στο βιβλίο της για τον Bergson. Στα κείμενα αυτά, όπως και στο σύνολο του συγγραφικού της έργου, ισορροπούν με αξιοθαύμαστο τρόπο η πρωτοτυπία, η εμβρίθεια και οι προοδευτικές ιδέες.

---

¹³³⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 106, 113 και 125. Ας σημειωθεί ότι το σημαντικό έργο του Bergson *Η Δημιουργός Εξέλιξις* έτυχε του βραβείου Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1928.

¹³³⁹ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Bergson...*, ό.π., σ. 117.

¹³⁴⁰ Βλ. Gilles Deleuze, *Μπερξονισμός*, εκδόσεις Scripta, Αθήνα 2010 και Frédéric Worms, *La philosophie en France au XXe siècle. Moments*, εκδόσεις Gallimard, «Folio/Essais», Paris 2009.

Κεφάλαιο 12

Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΣ

Η Π. Παπαδοπούλου υπήρξε εξέχουσα μορφή της εκπαίδευσης, με αξιόλογο συγγραφικό και ερευνητικό παιδαγωγικό έργο, ωστόσο η συνεισφορά της στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και της Παιδαγωγικής δεν έχει αποτιμηθεί ακόμη επαρκώς. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιασθεί συνοπτικά η σημαντικότερη αυτή πτυχή της δράσης της, στην προσπάθεια να καταδειχθεί η πολύπλευρη προσωπικότητά της στο πλαίσιο της βιογραφίας της. Ωστόσο, για την παιδαγωγό Παπαδοπούλου απαιτείται ξεχωριστή και συστηματική μελέτη, που θα αξιολογήσει τα πολλά αθησαύριστα ή λανθάνοντα παιδαγωγικά κείμενά της και την όλη παιδαγωγική της προσφορά. Θα πρέπει, ακόμη, να αξιολογηθεί η διδακτική της πράξη, όπως φαίνεται μέσα από εκθέσεις επιθεωρητών και συνεντεύξεις μαθητριών και συναδέλφων της, αλλά και από τετράδια μαθητριών της, τα οποία έχουν περιέλθει στην κατοχή μου και περιέχουν σχεδόν στενογραφικά τις εμπνευσμένες και πανεπιστημιακού επιπέδου παραδόσεις της στο Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας. Με αυτό τον τρόπο θα καταδειχθεί η σημαντική κατάθεσή της στον νεοελληνικό παιδαγωγικό λόγο αλλά και στους συναφείς κλάδους της Ψυχολογίας και της Φιλοσοφίας.

Η Παπαδοπούλου υπηρέτησε για περισσότερα από σαράντα χρόνια σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Κύπρου και της Ελλάδας, περνώντας από όλες τις διδακτικές βαθμίδες. Εργάστηκε ως δασκάλα, βοηθός διευθύντρια και διευθύντρια του Παρθεναγωγείου, για να φθάσει μέχρι τη θέση της διευθύντριας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και της γενικής διευθύντριας των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα, θέση που, σύμφωνα με τον καθηγητή και πρόεδρο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κ. Γεώργιο Μπαμπινιώτη, ισοδυναμούσε με εκλογή σε πανεπιστημιακή έδρα.¹³⁴¹

Πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και απόφοιτος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του ίδιου Πανεπιστημίου, είχε θητεύσει στο

---

¹³⁴¹ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής*, ό.π., σ. 8.

περίφημο παιδαγωγικό εργαστήριο που ίδρυσε ο Alfred Binet στο Παρίσι, υπό την εποπτεία του Théodore Simon, μαθητή και συνεργάτη του Binet, ενός εκ των θεμελιωτών της Ψυχομετρίας. Πανεπιστημιακοί της δάσκαλοι υπήρξαν, ανάμεσα σε άλλους, ο φιλόσοφος και ανθρωπολόγος Lucien Lévy-Bruhl, ο ιδρυτής της Κοινωνιολογίας Paul Fauconnet, ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος C. Bouglé, οι ψυχολόγοι George Dumas και Henri Delacroix, και ο παιδαγωγός H. Piéron. Από τους τρεις τελευταίους και τον Simon η Παπαδοπούλου μνήθηκε στην Πειραματική Ψυχολογία και ενθαρρύνθηκε στην ενασχόλησή της με τις ψυχομετρήσεις και τα «tests». Μετά το πέρας των σπουδών της, πραγματοποίησε μεταπτυχιακές έρευνες στον τομέα της Πειραματικής Ψυχολογίας και της Ψυχοπαθολογίας στο Βερολίνο και στο Potsdam, με υποτροφία κατά το ήμισυ από τη Σορβόνη.¹³⁴²

Επιστρέφοντας στην Κύπρο εισήγαγε την Πειραματική Ψυχολογία στην εκπαίδευση, ιδρύοντας στο Παγκύπριο Διδασκαλείο Θηλέων, όπου υπηρετούσε, Παιδαγωγικό Εργαστήριο, το οποίο εθεωρείτο εφάμιλλο με εκείνο του Μαρασλείου. Στο πλαίσιο της λειτουργίας του εκπόνησε πρωτότυπες και πρωτοποριακές έρευνες, τις πρώτες στο είδος τους στο νησί, ώστε δίκαια να θεωρείται ως «η πρώτη ερευνήτρια των εκπαιδευτικών πραγμάτων της Κύπρου».¹³⁴³ Παράλληλα, αρκετά πρώιμα δημοσίευσε σχετικές μελέτες και ασχολήθηκε με την Ψυχολογία του παιδιού. Η ίδια με αλληπάλληλα υπομνήματα προς τις εκπαιδευτικές αρχές και με δημοσιεύματά της στον Τύπο, αλλά και με περισπούδαστα πονήματα και διαλέξεις της προσπάθησε να εμφυσήσει ένα νέο πνεύμα στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου και των Αρσακείων αργότερα, εισάγοντας τις πιο σύγχρονες για την εποχή παιδαγωγικές αντιλήψεις. Θα παρακολουθήσουμε τους διάφορους σταθμούς στην εκπαιδευτική της πορεία και παράλληλα τη διαμόρφωση και εξέλιξη της παιδαγωγικής της σκέψης.

Η εκπαιδευτική διαδρομή της Παπαδοπούλου (1905-1948)

Το Παρθεναγωγείο Αμμοχώστου, ένα από τα πρώτα παρθεναγωγεία του νησιού,¹³⁴⁴ αποτέλεσε τον πρώτο και καθοριστικό σταθμό στην εκπαιδευτική πορεία της

---

¹³⁴² Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία ...», σ. 101.

¹³⁴³ Βλ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα...*, ό.π., σ. 33, υποσημείωση 71.

¹³⁴⁴ Βλ. κυρίως, Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαίδευσως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 136-143.

Παπαδοπούλου.¹³⁴⁵ Υπηρετήσε σε αυτό κατά τα σχολικά έτη 1905-1906 μέχρι και 1918-1919. Συνάδελφοί της υπήρξαν, ανάμεσά σε άλλες, η Χαριτίνη Κουππά, απόφοιτος του Ομηρείου Σμύρνης, κόρη του διευθυντή της εφημερίδας *Ένωσις* της Λάρνακας Χριστόδουλου Κουππά και συνεργάτριά των *Εστιάδων* και η διευθύντρια Ελένη Χατζηπέτρου, απόφοιτος του Αρσακείου Αθηνών,¹³⁴⁶ πρωτεργάτρια της γυναικείας εκπαίδευσης της Αμμοχώστου, με τις οποίες συνεργάσθηκε για την αναβάθμιση του σχολείου και για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην Αμμόχωστο. Το έργο που γινόταν στο Παρθεναγωγείο, έχαιρε μεγάλης εκτίμησης, καθώς συχνά εκφράζονταν θετικά σχόλια στον Τύπο για τις επιτυχίες των μαθητών και για το διδακτικό προσωπικό, με ιδιαίτερη αναφορά στην ευσυνειδησία της «καλλίστης διδασκαλίσσης» Περσεφόνης Παπαδοπούλου.¹³⁴⁷ Στα δώδεκα χρόνια της υπηρεσίας της στο εκπαιδευτήριο αυτό, από τη θέση της δασκάλας και αργότερα της υποδιευθύντριας,¹³⁴⁸ εφάρμοσε προοδευτικές παιδαγωγικές αρχές και μεθόδους διδασκαλίας και πήρε σημαντικές εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες.

Αρκετά νεωτεριστικό για την εποχή ήταν το γεγονός ότι επιχειρούσε να συνδυάσει την εκπαιδευτική της δράση με τις αναζητήσεις της στον χώρο του φεμινισμού, οι οποίες άρχισαν να εκδηλώνονται στην Αμμόχωστο κυρίως με την έκδοση της γυναικείας εφημερίδας *Εστιάδες*.¹³⁴⁹ Υπάρχουν μαρτυρίες ότι, ξεφεύγοντας από το ασφυκτικό πλαίσιο του αναλυτικού προγράμματος, «προπαγάνδιζε» τις φεμινιστικές ιδέες στην τάξη. Η μαθήτριά και αργότερα συνάδελφός της Μαρία Ανδρέου-Ιωάννου δίνει την πληροφορία ότι, όταν φοιτούσε στην Ε΄ τάξη του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου, η Παπαδοπούλου τους μιλούσε συχνά για τη μόρφωση και την εξύψωση της γυναίκας του εξωτερικού, και μάλιστα της Ελληνίδας, και παράλληλα τους διάβαζε από εφημερίδες και περιοδικά σχετικά άρθρα και τους έδειχνε

---

¹³⁴⁵ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 962 (16/29 Ιουλίου 1905), σ. 5, «Ειδοποιήσις», *Η Εφημερίς Κύπρου*, φ. 132 (24 Αυγούστου 1905), σ. 2 και *Σαλαμίς*, φ. 63 (23 Αυγούστου / 5 Σεπτεμβρίου 1908), σ. 3, «Διορισμοί διδασκάλων υπό επαρχιακής εκπαιδευτικής επιτροπείας».

¹³⁴⁶ Για τη Χ. Κουππά, βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 961 (9/22 Ιουλίου 1905), σ. 2, «Αι εξετάσεις του Παρθεναγωγείου Βαρωσίων», φ. 962 (16/29 Ιουλίου 1905), σ. 6, «Λογοδοσία απαγγελθείσα υπό της δεσπ.[οινίδος] Χαριτίνης Κουππά κατά τας προφορικές εξετάσεις του Παρθεναγωγείου Βαρωσίων», φ. 971 (17/30 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 5, «Ο κόσμος», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 71 (13 Μαΐου 1906), σ. 3 και ανωτέρω, τα κεφάλαια «Η κριτική της λογοτεχνίας», σ. 308 και «*Εστιάδες...*», σ.452. Για την Ελένη Χατζηπέτρου, βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 961, *ό.π.*, «Επίδοσις Κυπρίων νέων και νεανίδων εις τα γράμματα και εις τας τέχνας», φ. 960 (2/15 Ιουλίου 1905), σ. 3, «Νέαι διδασκάλισσαι. Τα αποτελέσματα», Κλαίρης Αγγελίδου, *Ελένη Χατζηπέτρου: προσφορά μίας ζωής στην εκπαίδευση*, ανάτυπον εκ του *Δελτίου* του Ε.Φ.Σ.Α, Αμμόχωστος 1973, σ. 36-37 και Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων*, *ό.π.*, σ. 659.

¹³⁴⁷ Βλ., για παράδειγμα, *Σαλαμίς*, φ. 5 (6/19 Ιουλίου 1907), σ. 2, «Χρονογραφήματα. Η σημαία μας», και σ. 3 «Διάφορα νέα», και *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 322 (26 Μαΐου 1912), σ. 2, «Μικρά χρονικά».

¹³⁴⁸ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, *ό.π.*, σ. 144.

¹³⁴⁹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «*Εστιάδες...*», σ. 407-458.

φωτογραφίες πρωτοπόρων γυναικών του φεμινιστικού κινήματος, όπως της Καλλιρρόης Παρρέν και της Αγγελικής Παναγιωτάτου.¹³⁵⁰ Προσπαθούσε, επίσης, να συνδέσει τη δράση της «Ομάδος Ενώσεως των Ελληνίδων», του πρώτου γυναικείου συλλόγου της πόλης, στο οποίο η ίδια είχε ουσιαστική συμμετοχή,¹³⁵¹ με το έργο του Παρθεναγωγείου. Δασκάλες αποτέλεσαν το Διοικητικό Συμβούλιο αυτού του γυναικείου συλλόγου, στο Παρθεναγωγείο έγινε η σύγκληση τόσο της ιδρυτικής συνεδρίας όσο και των επόμενων συνεδριάσεων του συλλόγου, στη μεγάλη αίθυσά του ανεβάζονταν θεατρικές παραστάσεις με στόχο την ενίσχυση του ταμείου του, ενώ μαθήτριες της Παπαδοπούλου, όπως η Μαρία Ανδρέου, διέπρεπαν στις παραστάσεις αυτές. Η ίδια η Παπαδοπούλου είχε σημαντική συμβολή και στη θεατρική δραστηριότητα του σχολείου αλλά και του γυναικείου συλλόγου, διδάσκοντας και σκηνοθετώντας θεατρικές παραστάσεις.¹³⁵²

Αυτά τα χρόνια καταγράφεται και η πρώτη ενασχόλησή της με τον εκπαιδευτικό συνδικαλισμό, σε μια εποχή κατά την οποία ο συνδικαλισμός στο νησί ήταν στα σπάργανα και η συμμετοχή σε αυτόν των διδασκαλισσών περιορισμένη, παρά τα τεράστια προβλήματα που αντιμετώπιζαν.¹³⁵³ Συμμετείχε στην προσπάθεια για ίδρυση Επαρχιακού Διδασκαλικού Συνδέσμου, και μάλιστα συνέβαλε στη σύνταξη «σχεδίου κανονισμού», που αφορούσε στη λειτουργία του,¹³⁵⁴ ενώ είχε ήδη ιδρυθεί ο Παγκύπριος Διδασκαλικός Σύνδεσμος. Σε αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, η ίδια δεν δίσταζε να καταγγείλει από τις στήλες της εφημερίδας της διάφορα άτοπα στον χώρο της

---

¹³⁵⁰ Βλ. την ομιλία της Μαρίας Ιωάννου στο Φιλολογικό Μνημόσυνο που έγινε στην Αμμόχωστο για την Παπαδοπούλου, στο: *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 68-76. Για την Αγγελική Παναγιωτάτου βλ. της ίδιας, *Ο αγών της ζωής μου* [χ.ε.], Αλεξάνδρεια 1951 και «Φεμινισμός», *Πινακοθήκη*, τ. Θ', τχ. 99 (Μάιος 1909), σ. 44-45, και τχ. 100 (Ιούνιος-Ιούλιος 1909), σ. 73-75, επίσης, Θάλεια Ποταμιάνου-Δέρβου, *Η ζωή και το έργο της Αγγελικής Παναγιωτάτου*, Αθήνα 1954.

¹³⁵¹ Η ίδια κατείχε τη θέση της αντιπροέδρου. Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 462-463.

¹³⁵² Σύμφωνα με μαρτυρία της Μαρίας Π. Ιωάννου, το 1912 «κατά [την] διδασκαλίαν της αιμνήστου Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, εδιδάχθη το έργον “Συνείδησις”» με συμμετοχή αρκετών μαθητριών του Παρθεναγωγείου. Βλ. Μ. Ιωάννου, «Θεατρική κίνησις στην πόλιν της Αμμοχώστου από του 1898-1952», στο: *Τιμή στην Μαρία Π. Ιωάννου...*, ό.π., σ. 150.

¹³⁵³ Βλ. Δημήτρη Φ. Χαραλάμπους, *Ιστορία του διδασκαλικού συνδικαλισμού στην Κύπρο (1898-1960)*, τ. Α', εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 221 και του ίδιου, «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός...», ό.π., σ. 1-22.

¹³⁵⁴ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 607 (23 Δεκεμβρίου 1917 / 5 Ιανουαρίου 1918), σ. 3, «Ανταποκρίσεις» – «Εξ Αμμοχώστου», όπου αναφέρεται ότι «ανετέθη εις επιτροπήν εκ των δίδων Ελένης Χατζηπέτρου και Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου και εκ των κ.κ. Πολ. Παπαδοπούλου, Ευαγ. Παπανικολάου και Δημ. Χριστοφίδου όπως συντάξωσι σχέδιον κανονισμού όστις θα διέπη τα του Συνδέσμου [...]» και φ. 580 (17/30 Ιουνίου 1917), σ. 3, «Παγκύπριος Διδασκαλικός Σύνδεσμος. Εγκύκλιος». Για τη δεινή θέση και τα οικονομικά προβλήματα των δασκάλων την εποχή εκείνη, βλ. *Ελευθερία*, φ. 600 (4/17 Νοεμβρίου 1917), σ. 3, «Γράμματα προς την “Ελευθερίαν”» και φ. 606 (16/29 Δεκεμβρίου 1917), σ. 3, «Ανταποκρίσεις» – «Εξ Αμμοχώστου».

εκπαίδευσης, όπως τη μη αύξηση της μισθοδοσίας των δασκάλων και την ακαταλληλότητα των σχολικών κτηρίων.

Στη συνέχεια, για δύο σχολικά έτη (1919-1920) εργάστηκε ως διευθύντρια του Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου Λάρνακας, που αποτέλεσε τον δεύτερο σημαντικό σταθμό στην εκπαιδευτική της πορεία.¹³⁵⁵ Η απόφασή της να μετακινηθεί οικογενειακώς από την Αμμόχωστο στη Λάρνακα δεν πρέπει να ήταν άσχετη με την παρουσία εκεί της φίλης της Κίκας Σούντια, πιθανόν και με μια ερωτική απογοήτευση που είχε.¹³⁵⁶ Εξάλλου, η θέση της διευθύντριας, η οποία της προσφέρθηκε, ήταν προφανώς περισσότερο δελεαστική για μια παιδαγωγό που επιθυμούσε να χαράξει τις δικές της κατευθυντήριες γραμμές σε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα.

Με την ανάληψη των καθηκόντων της κατάβαλε άοκνες προσπάθειες για αναβάθμιση του Ευρυβιαδείου, θέτοντας την όλη λειτουργία του εξ ολοκλήρου επί νέων βάσεων, «συμφώνως προς τας προόδους και τα νέα συστήματα της διδασκαλίας και της παιδαγωγικής», με αποτέλεσμα αυτό να καταστεί «έν των τελειότερων παρθεναγωγείων της νήσου».¹³⁵⁷ Από τις σημαντικότερες καινοτομίες που υλοποίησε, ήταν, ανάμεσα σε άλλα, η εισαγωγή του μαθήματος της Ζωγραφικής και η διδασκαλία της αγγλικής γλώσσας, η διδασκαλία «των ρυθμικών παιγνίων και ασκήσεων» και της Ενόργανης Μουσικής στις ανώτερες τάξεις, η δημιουργία σχολικής βιβλιοθήκης και η οργάνωση φιλανθρωπίας υπέρ των απόρων μαθητριών.¹³⁵⁸ Οι λογοδοσίες που

---

¹³⁵⁵ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 686 (29 Ιουνίου / 12 Ιουλίου 1919), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», φ. 742 (4/17 Ιουλίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», και *Νέον Έθνος*, φ. 1382 (3/16 Ιουλίου 1920), σ. 5.

¹³⁵⁶ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής*, ό.π., σ. 37, όπου η μαρτυρία της Κλαίρης Αγγελίδου ότι τόσο η Παπαδοπούλου όσο και η Ελένη Χατζηπέτρου, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Αμμοχώστου, είχαν ερωτευθεί τον Μικρασιάτη λόγιο και παιδαγωγό Ορέστη Χρηστίδη και ότι «και οι δυο απέτυχαν στον έρωτά τους. Η μια, πιο δυνατή, έφυγε και πήγε στη Σορβόννη [...]. Η Ελένη έμεινε στην Αμμόχωστο με την βαθιά πληγή του ανεκπλήρωτου έρωτα [...]». Νύξη γι' αυτόν τον νεανικό έρωτά της κάνει μάλλον η Παπαδοπούλου στο κείμενό της «Νοσταλγός», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β', ό.π., σ. 70. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι «συμπάθεια» είχαν εκδηλώσει προς την Παπαδοπούλου, τα χρόνια της Αμμοχώστου, και ο δημοσιογράφος Λουκάς Ζαλουμίδης, αλλά και, κατά το διάστημα που ήταν στη Λευκωσία, ο γιατρός Χριστόδουλος Καλαβρός, ενώ είχε γίνει, από κοινούς γνωστούς, προσπάθεια συνοικεσίου με τον ποιητή Ιωάννη Περδίο, Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις ...*, ό.π., σ. 22-23, 59-62.

¹³⁵⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 687 (6/19 Ιουλίου 1919), σ. 3, «Εκπαιδευτήρια Λάρνακος» και φ. 695 (31 Αυγούστου / 13 Σεπτεμβρίου 1919), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», επίσης, φ. 742, ό.π., φ. 755 (3/16 Οκτωβρίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», φ. 754 (26 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος» και «Μητρώον μαθητριών Ευρυβιαδείου».

¹³⁵⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 687, ό.π., φ. 742, ό.π., φ. 739 (13/26 Ιουνίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», φ. 695, ό.π., και *Νέον Έθνος*, φ. 1393 (25 Σεπτεμβρίου / 8 Οκτωβρίου 1920), σ. 2, «Χρονικά». Η πρόταση της Παπαδοπούλου για τη διδασκαλία της Αγγλικής ερχόταν σε αντίθεση με την παγιωμένη στο νησί άποψη ότι δεν έπρεπε να διδάσκεται η γλώσσα του κατακτητή. Βλ., σχετικά, *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 65 (20 Ιουλίου / 2 Αυγούστου 1907), σ. 2, «Τιμή εις τους διδασκάλους», όπου επαινείται η ενέργειά τους να απορρίψουν, παρά τη γλισχρότατη μισθοδοσία τους, το επιμίσητο που προσέφερε η αγγλική κυβέρνηση σε όσους από αυτούς δέχονταν να διδάξουν την αγγλική γλώσσα.

εκφωνούσε στο τέλος του σχολικού έτους, παρουσία επισήμων και με συρροή κόσμου, αναδημοσιεύονταν με πρωτοσέλιδα σε τοπικά έντυπα, καθώς υπήρχε γενικό ενδιαφέρον για τα πεπραγμένα της Σχολής και για τις εισηγήσεις και συστάσεις της διευθύντριας.¹³⁵⁹ Αλλά και οι εκδηλώσεις που διοργανώνονταν στο Ευρυβιάδειο, αποτελούσαν σημαντικά πολιτιστικά γεγονότα για την πόλη της Λάρνακας.¹³⁶⁰

Και στην πόλη αυτή προσπάθησε να αναδείξει το Παρθεναγωγείο σε κέντρο προώθησης της γυναικείας αγωγής, συνδέοντάς το με τη δράση της «Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ελληνίδων Λάρνακος», του τοπικού γυναικείου συλλόγου που η ίδια είχε ιδρύσει. Αρκετές δασκάλες έγιναν μέλη του συλλόγου και μαθήτριες του Παρθεναγωγείου συμμετείχαν σε εκδηλώσεις του.¹³⁶¹ Παράλληλα, η Κυπρία παιδαγωγός επέδειξε και κατά την περίοδο της παρουσίας της στη Λάρνακα συνδικαλιστική δράση ως αντιπρόεδρος του Επαρχιακού Διδασκαλικού Συνδέσμου, ο οποίος προώθησε οικονομικά και άλλα αιτήματα των δασκάλων, σε εποχές που η θέση τους ήταν πολύ υποβαθμισμένη.¹³⁶²

Παρά την πανθομολογούμενη προσφορά της στην εκπαίδευση και στην εν γένει κοινωνική ζωή της Λάρνακας, φαίνεται ότι δημιουργήθηκε πρόβλημα σχετικά με τον επαναδιορισμό της ως διευθύντριας του Ευρυβιαδείου, αφού την ίδια θέση διεκδικούσε και η προηγούμενη διευθύντρια, η Παρασκευή Ιωάννου. Το ζήτημα απασχόλησε τις τοπικές εφημερίδες, ενώ αναμείχθηκαν σε αυτό και διάφοροι παράγοντες που φαίνεται ότι πήραν το μέρος της συντηρητικής Ιωάννου. Η Παπαδοπούλου με επιστολή της προς την Εφορεία Κοινοτικών Εκπαιδευτηρίων Λάρνακας δήλωσε ότι αδυνατούσε να συνεχίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες της, «καθόσον προσεχώς αναχωρεί εις Ευρώπην,

---

¹³⁵⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 739, *ό.π.*, *Νέον Έθνος*, φ. 1379 (13/26 Ιουνίου 1920), σ. 2, «Τα πεπραγμένα εν τω Ευρυβιαδείο υπό της δ[εσποινίδος] Περσεφώνης Παπαδοπούλου», και φ. 1430 (17/30 Ιουνίου 1921), σ. 1, «Η σχολική εορτή [επί τη λήξει του σχολικού έτους]».

¹³⁶⁰ Βλ., ενδεικτικά, *Νέον Έθνος*, φ. 1421 (8/21 Απριλίου 1921), σ. 1, «25 Μαρτίου 1821-1921. Ομιλία δ[εσποινίδος] Περσεφώνης Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 780 (27 Μαρτίου / 9 Απριλίου 1921), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Νέον Έθνος*, φ. 1379 (1/14 Απριλίου 1920), σ. 1, και φ. 1420 (1/14 Απριλίου 1921), σ. 3, «Ο πανηγυρισμός [25ης Μαρτίου] εν Λάρνακι».

¹³⁶¹ Βλ. κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 462-463.

¹³⁶² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 700 (1/14 Οκτωβρίου 1919), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», όπου αναφέρεται ότι «την παρελθούσαν Κυριακήν συνεκροτήθη συνέλευσις των διδασκάλων της επαρχίας μας, καθ' ην προσήλθον 18 τοιούτοι και προέβησαν εις εκλογήν νέας διαχειριστικής επιτροπής, ήτις θα διευθύνει τα του Συνδέσμου επί έν έτος. Επελέγησαν δε οι κ.κ. Χρ. Ιακωβίδης (διευθυντής της Αστικής) πρόεδρος, Περσεφώνη Παπαδοπούλου (διευθύντρια του παρθεναγωγείου) αντιπρόεδρος, Χ. Α. Ιερωνυμίδης ταμίας, Α. Παπαδάκης γραμματέας και Μαρία Γ. Λοϊζου, Σ. Σαββίδης, Αν. Λοϊζου σύμβουλοι», και φ. 760 (7/20 Νοεμβρίου 1920), σ. 3, «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος». Έντυπα της εποχής αναφέρονταν συχνά στη δεινή θέση των δασκάλων, οι οποίοι «δεν δύνανται πλέον να ζήσωσιν ως άνθρωποι. Οι πλείστοι πεινώσι [...]», ενώ τον Μάρτιο του 1920 οι δάσκαλοι της Κύπρου είχαν κατέλθει σε απεργία. Βλ. *Κύπρος*, φ. (75) (111) (13/26 Φεβρουαρίου 1920), σ. 1, «Επίκαιρα – Οι διδάσκαλοι», φ. (18) 114 (3/16 Μαρτίου 1920), σ. 1, «Αι διδασκαλικάι απεργίαι», και *Ελευθερία*, φ. 717 (11/24 Ιανουαρίου 1929), σ. 3, «Γεγονότα και σχόλια. Μέριμνα διά τους διδασκάλους».

χάριν παιδαγωγικών και δημοσιολογικών μελετών». Όπως έγραψε σε επιστολή του στον Τύπο ο γιατρός και λόγιος Νεοκλής Κυριαζής, «ασχυροί παράγοντες ανέλαβον αγώνα να αποστερήσωσι την Λάρνακα των υπηρεσιών της δίδος Παπαδοπούλου», αλλά «ένας νους προορισμένος δι' υψηλότερα επίπεδα ελάμβανε μοιραίως δι' εχθρικής χειρονομίας την ώθησιν να πετάξη προς τα πεπρωμένα του». ¹³⁶³ Έτσι, η Παπαδοπούλου, σε ηλικία τριάντα δύο χρονών, άρχισε να υλοποιεί ένα από τα νεανικά της όνειρα, που ήταν να πραγματοποιήσει ευρύτερες σπουδές. Φοίτησε στη Σορβόννη, αποκτώντας αρκετά διπλώματα, ενώ ο Ν. Κυριαζής δίνει και την πληροφορία ότι στη Γαλλία τής προσφέρθηκαν δύο ακαδημαϊκές θέσεις, «η μίαν μάλλον της άλλης τιμητική, τας οποίας απέκλινεν». ¹³⁶⁴

Ενόσω βρισκόταν ακόμη στο εξωτερικό, δημοσιεύθηκε ο διορισμός της ως διευθύντριας του Α΄ Παρθεναγωγείου Λεμεσού, τον οποίο όμως δεν αποδέχθηκε. ¹³⁶⁵ Το 1923 έγινε εισήγηση προς το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, το οποίο ήταν το ανώτατο όργανο εκπαιδευτικής διοίκησης στο νησί, να συστήσει προς τον Μέγα Αρμοστή τον διορισμό της ως Επόπτιδος των δημοτικών παρθεναγωγείων της Κύπρου και να αποτελέσει μέρος του προσωπικού του Γραφείου της Παιδείας. Σύμφωνα με σημειώματα στον Τύπο, «τα μέλη του Συμβουλίου εκθύμως ετάχθησαν υπέρ της συστάσεως ταύτης, μοναδικήν δε εξαίρεσιν απετέλεσεν ο αντιπρόσωπος της Α. Μ. του Αρχιεπισκόπου, ιερολογ[ιώτατος] κ. Φιλόθεος Ιερείδης, όστις εκηρύχθη κατά του διορισμού της δίδος Περσεφόνης ως Επόπτιδος, θεωρήσας τούτο ως χειραφέτησιν της γυναικός». ¹³⁶⁶ Οι εφημερίδες σημειώνουν, ακόμη, ότι το ζήτημα αυτό «καίτοι απεφασίσθη υπό του ελληνικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, δεν επραγματοποιήθη». ¹³⁶⁷

---

¹³⁶³ Βλ. Ν. Κυριαζής, «Η [δ]εσποινίς Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 933, *ό.π.*, και, σχετικά, *Νέον Έθνος*, φ. 1428 (3/16 Ιουνίου 1921), σ. 1 και, σχετικά με το θέμα αυτό, Φ. Ζαννέτος, «Τα σχολεία μας», και φ. 1432 (3/16 Ιουλίου 1921), σ. 5, «Χρονικά», επίσης, *Νέον Έθνος*, φ. 1330 (29 Ιουνίου / 12 Ιουλίου 1919), σ. 2, «Χρονικά», φ. 1344 (5/18 Οκτωβρίου 1919) σ. 3, «Διάφορα», και φ. 1333 (20 Ιουλίου / 2 Αυγούστου 1919), σ. 3, «Χρονικά».

¹³⁶⁴ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 933, *ό.π.*, και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 89-106.

¹³⁶⁵ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 956 (5 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 2, «Ο νέος περί παιδείας νόμος», και φ. 960 (19 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 2, «Κυπριακά νέα. Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον».

¹³⁶⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 961 (22 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 2, «Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον. Συνέχεια εργασιών. Διορισμοί και αποφάσεις», και φ. 960, *ό.π.* Για τον Ιερείδη, βλ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων...*, *ό.π.*, σ. 189.

¹³⁶⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 975 (10 Νοεμβρίου 1923), σ. 3, «Γεγονότα και σχόλια – Το ζήτημα της επιθεωρητρίας», όπου και τα εξής: «Δεν γνωρίζομεν ποίους λόγους έχει η Κυβέρνησις να μην υιοθετήση την απόφασιν ταύτην. [...] Διά πολλούς λόγους η επιθεωρησις των Παρθεναγωγείων πρέπει να ανατεθή εις γυναίκα, η Κυβέρνησις δε δεν ηδύνατο να εύρη καταλληλοτέραν ευκαιρίαν από την παρούσαν καθ' ην δύναται να χρησιμοποιήση τα επιστημονικά φώτα και την μεγάλην πείραν της δίδος Περσεφόνης Παπαδοπούλου, ήτις συνεχίζει εισέτι τας μελέτας της εν Παρισίοις». Βλ., σχετικά και *Σάλπιγξ*, φ. 2075 (16 Νοεμβρίου 1923), σ. 4, «Επί των κυπριακών πραγμάτων»-«Το ζήτημα της Επιθεωρητρίας».

[Σε χειρόγραφη επιστολή του Ν. Κυριαζή προς τον Μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά, την οποία εντοπίσαμε, διαφαίνεται το παρασκήνιο που διαδραματίστηκε γύρω από το ενδεχόμενο διορισμού της Παπαδοπούλου ως Επόπτριας, καταδεικνύοντας τη μεγάλη δυσκολία ανέλιξης της γυναίκας σε καίριες θέσεις την εποχή αυτή.¹³⁶⁸ Τα σχετικά δημοσιεύματα και η προαναφερθείσα επιστολή οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ματαίωση του διορισμού οφειλόταν σε αντιδράσεις κύκλων της Αρχιεπισκοπής και σε ενστάσεις της αγγλικής διοίκησης της Κύπρου.¹³⁶⁹

Το ίδιο χρονικό διάστημα υπάρχουν πληροφορίες για προτάσεις που είχε δεχθεί για να διδάξει σε διδασκαλεία της Ελλάδας,¹³⁷⁰ αλλά και στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, που τότε ιδρύοταν,¹³⁷¹ ενώ σε σχετικό δημοσίευμα αναφέρονται τα εξής:

[...] η δ[εσποι]νίς Περσεφόνη Παπαδοπούλου, [...] έχει προτάσεις να διδάξη εν τω Πανεπιστημίω Θεσσαλονίκης. Είναι βέβαιον ότι η Ελληνική Κυβέρνησις φροντίζει να συλλέξη όλα τα νέα και υγιά στοιχεία εις το εν Θεσσαλονίκη ιδρυθησόμενον Πανεπιστήμιον, διά να χυθή εξ αυτού ανά τον Ελληνισμόν άπλετον φως και να μεταδοθούν νέα ιδέαι, αποσκορακιζομένων πλέον των παλαιών τοιούτων [...]. Το ζήτημα είναι ότι και η Κύπρος, η ιδιαίτερα πατρίς τής λίαν ευπαιδευτού κόρης, έχει απόλυτον ανάγκην των φώτων της και των γνώσεων, τας οποίας απεκόμισε κατόπιν πολυετών εμβριθών μελετών. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η δ[εσποι]νίς Παπαδοπούλου δεν θα αποβλέψη σήμερον εις το

---

¹³⁶⁸ Βλ. την επιστολή του Ν. Κυριαζή, με ημερομηνία 12.9.1923, στο Αρχείο Ι. Μ. Κιτίου. (Ευχαριστώ τον π. Σωφρόνιο Μηχαηλίδη για τη βοήθειά του στην έρευνά μου στο Αρχείο της Ι. Μητροπόλεως Κιτίου).

¹³⁶⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 977 (17 Νοεμβρίου 1923), σ. 2, «Αποφάσεις διά τα ελληνικά σχολεία» - «Το ζήτημα της Επιθεωρητριάς», όπου αναφέρεται ότι: «Πληροφορούμεθα ασφαλώς ότι η Α. Ε. ο Μέγας Αρμοστής απεφάσισε να μη προβή εις τον διορισμόν της δ[εσποινίδος] Περσεφόνης Παπαδοπούλου ως επιθεωρητριάς των ελληνικών παρθεναγωγείων της νήσου διά το έτος τούτο». Πρέπει να συνυπολογισθεί ότι η Παπαδοπούλου στις *Εστιάδες* είχε δημοσιεύσει κείμενα με τολμηρές «αντικυβερνητικές» αναφορές και, επίσης, ότι είχε εκδηλώσει εθνική δράση. Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «Τα ποιήματα σε πεζό...», σ. 202, υποσημείωση 521, 205-206, «Προσλήψεις και επιδράσεις...», σ. 327-329 και «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 479-480.

¹³⁷⁰ «Η δ. Παπαδοπούλου [...] έλαβε τελευταίως δύο διορισμούς εξ Ελλάδος, ένα ως διευθύντρια του Αρσακείου εν Αθήναις και έτερον ως διευθύντρια του Αρσακείου και Διδασκαλείου Κερκύρας». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1043 (19 Ιουλίου 1924), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» - «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», όπου αναφέρεται, ακόμη, ότι «η Κυπρία κόρη, ήτις ετίμησεν εξαιρετικώς το ελληνικόν όνομα εν τη ξένη, αφικνείται κατ' αυτάς εις Κύπρον, όπως παραμείνη επ' ολίγον πλησίον των οικείων της».

¹³⁷¹ Η απόφαση για ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ελήφθη το 1924 από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος ξεκίνησε τις διαδικασίες που ευδοκίμησαν το καλοκαίρι του 1925. Ο ιδρυτικός νόμος του Πανεπιστημίου (Ν. 3341/14-6-25) ψηφίστηκε στις 5 Ιουνίου 1925 από την τότε συντακτική συνέλευση και δημοσιεύθηκε στο φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* της 22ας Ιουνίου 1925. Ωστόσο, το Πανεπιστήμιο άρχισε να λειτουργεί από το 1926. Από τις πρώτες σχολές που λειτούργησαν ήταν η Φιλοσοφική.

ζήτημα του μισθού, αλλ' εις κάτι ανώτερον, εις το προς την ιδιαιτέραν πατρίδα της καθήκον.¹³⁷²

Στο μεταξύ η Επιτροπή των Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας, η οποία επιθυμούσε να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες της Παπαδοπούλου, την είχε διορίσει «καθηγήτρια εν τω Παρθεναγωγείω της Φανερωμένης με ετήσιον μισθόν 150 λίρας».¹³⁷³ Η Κυπρία παιδαγωγός που είχε απορρίψει προτάσεις ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας στη Σορβόνη και σημαντικές θέσεις σε εκπαιδευτήρια της Ελλάδας, εμφορούμενη από την επιθυμία να εργασθεί και να συμβάλει στην πρόοδο της ιδιαίτερης πατρίδας της, τελικά αποδέχθηκε τον διορισμό αυτό.¹³⁷⁴ Άρχισε, λοιπόν, να εργάζεται στο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο Θηλέων Φανερωμένης, το ανώτατο αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα θηλέων στο νησί, με 27 ώρες διδασκαλία την εβδομάδα, ενώ αργότερα αυξήθηκαν οι διδακτικές της ώρες, όπως και η μισθοδοσία της. Θα φθάσει δε μέχρι τη θέση της υποδιευθύντριας στο ίδιο εκπαιδευτήριο,¹³⁷⁵ το οποίο σφράγισε με τον δυναμισμό και την ηγετική παρουσία της ως καθηγήτρια των Παιδαγωγικών και της Φιλοσοφίας μέχρι και τον Ιούνιο του 1935. Δίδαξε, ακόμη, Νεοελληνική Φιλολογία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία

---

¹³⁷² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1051, *ό.π.*, «Μικραί ειδήσεις», και φ. 1050, *ό.π.*, «Μικραί ειδήσεις – Κοινωνική ζωή – Αφίξεις», όπου επαναλαμβάνεται η πληροφορία: «Διά του Ελληνικού ατμοπλοίου “Ευστράτιος” αφίκετο δι’ Αθηνών προερχομένη εκ Γαλλίας η ελλόγιμος δνις Περσεφόνη Παπαδοπούλου, εις ην προσεφέρθη θέσις καθηγητρίας εν τω ιδρυομένω εν Θεσσαλονίκη Πανεπιστημίω».

¹³⁷³ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1037 (28 Ιουνίου 1924), σ. 2, «Κυπριακά νέα» – «Ελληνικά εκπαιδευτήρια Λευκωσίας», και φ. 1038 (2 Ιουλίου 1924), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εκπαιδευτήρια Λευκωσίας». Βλ., επίσης, *Αλήθεια*, φ. 1898 (2257) (25 Ιουλίου 1924), σ. 2, «Διαγραφή διδασκαλιστών», όπου αναφέρεται ότι η Παπαδοπούλου διαγράφηκε από «το Μητρώον του τακτικού προσωπικού [της Δημοτικής Εκπαιδευσεως]», αφού είχε διορισθεί στα Εκπαιδευτήρια Μέσης Παιδείας.

¹³⁷⁴ Η ίδια αρχικά είχε δηλώσει ότι δεν αποδέχεται τον διορισμό, αξιόνοντας μισθοδοσία τουλάχιστον 200 λίρες, υπό τον όρον ότι τουλάχιστον οι μισές από τις ώρες διδασκαλίας θα ήταν Παιδαγωγικά, «εις α ειδικεύθη». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1053 (23 Αυγούστου 1924), σ. 2 «Εκπαιδευτήρια Λευκωσίας», και φ. 1061 (20 Σεπτεμβρίου 1924), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις»-«Σχολικά».

¹³⁷⁵ Βλ. τα Πρακτικά Συνεδριάσεων του Συλλόγου των διδασκόντων του Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας, αρ. συνεδρίασης 34, 8 Νοεμβρίου 1930: «Η Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου επιπροσθέτως προς τα καθήκοντά της διορίζεται ως υποδιευθύντρια του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης άνευ προσθέτου μισθού», επίσης, Πρακτικά Εφορείας Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας (1926-1935), συνεδρία 3 Ιουλίου 1933 και *Ελευθερία*, φ. 2269 (2 Ιουλίου 1935), σ. 3, «Οι χθεσινοί διορισμοί καθηγητών εις το Π[αγκύπριον] Γυμνάσιον», όπου αναφέρεται ο επαναδιορισμός της Παπαδοπούλου ως υποδιευθύντριας του Γυμνασίου Θηλέων και του Διδασκαλείου, με 25 ώρες διδασκαλία και μισθό 180 λίρες (παρενεθτικά ας σημειωθεί ότι ο γυμνασιάρχης και διευθυντής του Παραρτήματος Θηλέων, Ι. Κατσουρός, με 8 ώρες διδασκαλία αμειβόταν με 340 λίρες, ενώ ο Κ. Σπυριδάκης, υποδιευθυντής τότε του Παγκυπρίου Γυμνασίου, με 20 ώρες διδασκαλία, αμειβόταν με 184 λίρες). Μετά τη μετατροπή του Παρθεναγωγείου Λευκωσίας σε Ημιγυμνάσιο και του τριταξίου Διδασκαλείου σε πεντατάξιο, η διευθύντρια Ελένη Χρήστου, που είχε μόνο πτυχίο Αρσακείου, δεν πληρούσε τα προσόντα, ώστε να πετύχει την κανονική λειτουργία των εκπαιδευτηρίων αυτών και φαίνεται ότι την όλη ευθύνη σχετικά με τα προγράμματα σπουδών, τη διεύθυνση των συνεδριάσεων και την υπογραφή των επισήμων εγγράφων την είχε η Παπαδοπούλου. Βλ. Θεμ.[ιστοκλής] Δέρβης, «Ξένα δημοσιεύσεις. Οφειλομένη απάντησις διά την “Νέαν Φωνήν της Κύπρου”», *Πρωινή*, φ. 594 (13 Ιουλίου 1934), σ. 3.

και Ιστορία του Πολιτισμού.¹³⁷⁶ Μαθήτριές της και άλλοι άνθρωποι που τη γνώρισαν, κάνουν λόγο για τη μοναδική και εμπνευσμένη της διδασκαλία, για την πραγματική λατρεία που είχαν γι' αυτήν οι μαθήτριες της, και ότι είχε επιβάλει έναν νεωτεριστικό χαρακτήρα στη μόρφωση των κοριτσιών, «παρά τον εξοντωτικό πόλεμο που κατά καιρούς της κηρύσσανε οι “συντηρητικοί του κλάδου” ή οι πολιτικοί του παλιού τύπου». Η μαθήτριά της Αντιγόνη Μιχαηλίδου, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου δεν είχε μόνο την απαιτούμενη διά τα Παιδαγωγικά και Φιλοσοφικά κατάρτισιν, αλλά και εξαιρετική προσωπικότητα. Το παράστημα, η ομορφιά, η έκφρασις, η φωνή, η προφορά, το εξαιρετικόν διδακτικόν ύφος, η μαγεία του λόγου, η αντοχή, η ψυχραιμία, η γλυκιά σοβαρότης, η πειθώ, όλα συνέθετον μια φωτεινή και θαυμαστή τω όντι προσωπικότητα».¹³⁷⁷

Λόγω της εξαιρετης διδασκαλίας και της γενικότερης φήμης που απέκτησε ως καθηγήτρια, ο Τούρκος Γυμνασιάρχης, συνοδευόμενος από Οθωμανό δημοσιογράφο, επισκέφθηκε το Διδασκαλείο και παρακολούθησε το μάθημα της Κοινωνιολογίας, που δίδασκε η Παπαδοπούλου, ενώ σε άλλη περίπτωση παρακολούθησε παραδόσεις της ο πρόξενος της Ελλάδας με τη γυναίκα του, συνοδευόμενος από τον τότε δήμαρχο Λευκωσίας Γ. Μαρκίδη.¹³⁷⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και δύο διαλέξεις που έδωσε ενώπιον των τελειοφώτων του Διδασκαλείου Θηλέων με θέματα: «Τι είναι ο σοσιαλισμός;» και «Ο σοσιαλισμός εν Γαλλία κατά τον 18ον και 19ον αιώνα».¹³⁷⁹ Είναι πρόδηλος ο προοδευτισμός τέτοιων θεμάτων, αν ληφθεί, μάλιστα, υπόψη το όλο συντηρητικό κλίμα της εποχής και οι ιδεολογικές συνιστώσες της κυπριακής εκπαίδευσης.

Εκπαιδευτικές καινοτομίες και πρωτοβουλίες της Παπαδοπούλου

α) Παιδαγωγικό και Ψυχολογικό Εργαστήριο και έρευνες στην Πειραματική Ψυχολογία

Μια από τις σημαντικότερες εκπαιδευτικές καινοτομίες της Παπαδοπούλου ήταν η ίδρυση και η λειτουργία του Παιδαγωγικού και Ψυχολογικού Εργαστηρίου στο

---

¹³⁷⁶ Βλ. τα τετράδια των μαθητριών με παραδόσεις της Παπαδοπούλου (Αρχείο Γ. Παρασκευά-Χατζηκώστα).

¹³⁷⁷ Βλ. Κύπρος Χρυσάνθης, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου ως δημοσιογράφος και ποιήτρια», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 181, ό.π., σ. 33 και Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 48-49.

¹³⁷⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1323 (7 Μαΐου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» —«Επίσκεψις εις εκπαιδευτήρια», και φ. 1426 (19 Μαΐου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή – Παρθεναγωγείον Φανερωμένης».

¹³⁷⁹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1425, ό.π.

Παγκύπριο Διδασκαλείο Θηλέων. Σύμφωνα με δική της πληροφορία, αναγκαζόταν να εργάζεται πολλές ώρες επιπρόσθετα από το κανονικό ωράριό της εβδομαδιαίως, για να διατηρεί «εφάμιλλον προς το του Μαρασλείου Παιδαγωγικόν Εργαστήριον προς πειραματικήν έρευναν και άσκησιν των μαθητριών». Ωστόσο, όπως ομολογούσε, «παρά τον επιπρόσθετον τούτον μόχθον ουδέποτε εστέρξαμεν να καταργήσωμεν τας φροντιστηριακάς και πειραματικάς εργασίας του Παιδαγωγικού Εργαστηρίου – απαιρήτου συμπληρώματος των Διδασκαλείων [...]».¹³⁸⁰ Στο πλαίσιο του «Παιδολογικού εργαστηρίου» της επιδόθηκε σε σχετικές έρευνες και μελέτες, έχοντας, βέβαια, επίγνωση ότι η σχετική επιστημονική εργασία στην Κύπρο «μόλις ανατέλλει», σε σχέση με τις προόδους που συντελούνταν σε παρόμοια εργαστήρια που λειτουργούσαν τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, και των οποίων γνώριζε την ερευνητική δραστηριότητα. Αναφερόταν συχνά στα «laboratoires» στη Γαλλία και στη Γερμανία, και στα εργαστήρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, της Ψυχολογίας με τον καθηγητή Φιλοσοφικών Θεόφιλο Βορέα και της Πειραματικής Παιδαγωγικής με τον καθηγητή Νικόλαο Εξαρχόπουλο. Έκανε λόγο και για το μοναδικό εργαστήριο που λειτουργούσε σε ελληνικό Διδασκαλείο, εκείνο του Μαρασλείου,¹³⁸¹ μνημονεύοντας το όνομα ενός από τους πρωτεργάτες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα, του Νικολάου Καραχρήστου.¹³⁸² Οι έρευνες και οι μελέτες που εκπονήθηκαν υπό την εποπτεία της, ήταν πρωτοποριακές, όπως φαίνεται και μόνο από τους τίτλους που διασώθηκαν, και θα ήταν σημαντικό να εντοπισθούν και να αξιολογηθούν στο πλαίσιο της ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης:

---

¹³⁸⁰ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, καθηγητριάς της Φιλοσοφίας και των Παιδαγωγικών, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου των Παρισίων, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 65.

¹³⁸¹ Για το Μαρασλείο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, που συνδέεται με τις προσπάθειες για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση κυρίως των Αλέξανδρου Δελμούζου και Δημήτρη Γληνού, οι οποίοι σφράγισαν την ιστορία του, βλ. Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σ. 134-145, και Αλέξανδρος Δελμούζος, *Μαρασλείο και ζωή*, εκδόσεις οίκος Ράλλη, Αθήνα 1925, και του ίδιου, *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαρασλείο 1923-1926*, εκδόσεις Δημητράκος, Αθήνα 1929.

¹³⁸² Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 30-31, 65-66 και 69. Για παρόμοιες επιστημονικές αναζητήσεις με εκείνες της Παπαδοπούλου στον χώρο της Πειραματικής Ψυχολογίας του Ν. Εξαρχόπουλου, εισηγητή της επιστημονικής παιδαγωγικής στην Ελλάδα και ιδρυτή του Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, και του Θεόφιλου Βορέα, ιδρυτή του πρώτου Ψυχολογικού Εργαστηρίου, βλ., κυρίως, Νικολάου Ι. Εξαρχόπουλου, *Εργαστήριον Πειραματικής Παιδαγωγικής. Επιστημονικά έρευναί γενόμεναι εν τω Εργαστηρίω Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τα πρώτα 15 έτη της λειτουργίας αυτού 1923-1938*, και *Γενικά αρχαί διέπουναι την εν τω πειραματικώ σχολείω τελούμενην εργασίαν*, εκδόσεις Δημητράκος, Αθήνα 1933, και Θεόφιλος Βορέας, «Ψυχολογικά και πειραματικά έρευναί. Ο χρόνος της αντιδράσεως και η ευφύια», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1935-1936)*, σ. 5-46.

– «Καταμετρήσεις σωματικά (αναστήματος, βάρους, κρανίου).
– «Στατιστικά ωχρότητας μαθητών των εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας, Λάρνακος και Βαρωσίων».

- «[Έρευνα] επί της ορθογραφίας εν σχέσει προς την ευφυΐαν».
- «[Έρευνα] επί του λεξιλογίου».
- «[Έρευνα] επί της μηχανικής μνήμης».
- «[Έρευνα] επί των παραστάσεων του ύπνου υγιών και τυφλών παιδίων».
- «[Έρευνα] επί της εκφράσεως της φυσιογνωμίας των καλλιτέρων μαθητριών».
- «Ευρείαι εφαρμογαί των κλιμάκων Binet – Simon – Terman» κ.ά.
- «Στατιστική της επιδόσεως των μαθητριών του Διδασκαλείου Θηλέων».¹³⁸³

Μαθήτριές της στο Διδασκαλείο διασώζουν τους τίτλους και των ακόλουθων ερευνών-μελετών που εκπονήθηκαν στο Παιδαγωγικό Εργαστήριό της:

- «Η σωματική και πνευματική καταμέτρησης των μαθητών των δημοτικών σχολείων».
- «Δυσκολία των μαθητών της Α΄ τάξεως εις τον προφορικόν λόγον».
- «Σύγκρισις των αποτελεσμάτων της φωνητικής και αναλυτικοσυνθετικής μεθόδου της Πρώτης Αναγνώσεως».
- «Ψυχολογική εξέτασις των ιχνογραφημάτων των παιδιών» κ.ά.¹³⁸⁴

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν οι απόψεις του τότε διευθυντή του Παγκυπρίου Γυμνασίου και μετέπειτα υπουργού Παιδείας της Κύπρου Κωνσταντίνου Σπυριδάκη: «[...] Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου υπήρξεν η πρώτη και μέχρι σήμερα η μόνη γυνή η ασχοληθείσα περί τα δυσκολότατα ταύτα θέματα και δημιουργήσασα όχι μόνον σχολικήν αποστολήν αλλά και χρησιμοποιήσασα το σχολείον δι' ιδίας παρατηρήσεις ωφελίμους. Εκ του Εργαστηρίου των Παιδαγωγικών του σχολείου της προήλθον επιστημονικά μελέται και παρατηρήσεις αι οποίαι είναι αι πρώται τοιαύτης φύσεως γενόμεναι εν Κύπρω και αι οποίαι ατυχώς έκτοτε υπό ουδενός εσυνεχίσθησαν.

---

¹³⁸³ Στο ίδιο, σ.70.

¹³⁸⁴ Βλ. *Ημέρα της Μητέρας...*, ό.π., σ. 24 και Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 49, όπου ο Κύπρος Χρυσάνθης καταθέτει και τη δική του μαρτυρία σχετικά με τις έρευνες αυτές: «Ο γράφων ενθυμείται πως η Περσεφόνη Παπαδοπούλου ερχόταν στο σχολείο του ρωτώντας για τα όνειρα που βλέπουν οι μαθητές και άλλα. Από τις δραστηριότητές της αυτές η Περσεφόνη Παπαδοπούλου συνέταξε πραγματείες πολύ προοδευτικές για τα χρόνια εκείνα».

Το Παγκύπριον Διδασκαλείον Αρρένων δεν έχει δυστυχώς να επιδείξει τιαυτήν επιστημονικὴν ἐργασίαν [...].¹³⁸⁵

Δικὴ τῆς πρότασις ἦταν, ἐπίσης, τὸ Γραφεῖο τῆς Παιδείας νὰ ἐνισχύσει τὶς ποκίλες ἐπιστημονικὲς ἐρευνες καὶ στατιστικὲς ποὺ διενεργοῦνταν στο Παιδαγωγικὸ Ἐργαστήριο, με τὴν ἴδρυσή Γραφείου Σχολικῶν Ἐρευνῶν καὶ Ανακοινώσεων, ποὺ θα ἦταν ἀρμόδιο νὰ καταρτίζει «ψυχογραφικὰς στατιστικὰς καὶ στατιστικὰς τῆς σωματικῆς ἀναπτύξεως», νὰ ετοιμάζει ἀτομικὰ δελτία τῶν μαθητῶν, νὰ μελετᾷ τὴν ψυχικὴ ἐξέλιξή τοὺς καὶ νὰ καταρτίζει πολὺτιμα ψυχολογικὰ καὶ, ευρύτερα, σχολικὰ σημεῖωματα, ποὺ θα ἦταν βοηθητικὰ στη διδακτικὴ πράξι.

Συνεχεῖς ἦταν, ἐξάλλου, καὶ οἱ εισηγήσεις τῆς γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τοῦ ἐπιπέδου σπουδῶν στο Διδασκαλεῖο Θηλέων. Ζήτησε οἱ μαθήτριες τῆς τελευταίας τάξεως νὰ ἀσκούνται διδάσκοντας «ὡς τέλειαι διδασκάλισσαι καθ' ὅλας τὰς ἐργασίμους ὥρας τῆς ἡμέρας, διακοπτομένης τῆς ἐργασίας τῶν λοιπῶν μαθημάτων ἐπὶ δεκαπενθήμερον»,¹³⁸⁶ ἐνῶ πάγιο αἴτημά τῆς ἦταν οἱ υποψήφιες δασκάλες νὰ διδάσκονται περισσότερες ὥρες τὰ Παιδαγωγικά. Ἐπίσης, πρότεινε τὴ μετατροπὴ τοῦ Διδασκαλεῖου Θηλέων ἀπὸ τριτάξιο σε πεντατάξιο, τὸ πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ νὰ προσαρμοσθεῖ σὶς τοπικὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ, παράλληλα, νὰ υιοθετήσῃ, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Μαρασλείου, «κύρια καὶ μακρὰς πνοῆς μαθήματα», ὅπως Αἰσθητικὴ, Λογικὴ, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, Κοινωνιολογία, Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ καὶ Ἱστορία τῆς Παγκόσμιας Λογοτεχνίας.¹³⁸⁷ Εἶχε, ἀκόμη, συλλάβει τὴν ἰδέα καὶ πέτυχε τὴν ἴδρυσή Παγκυπρίου Οἰκοτροφείου Θηλέων, ποὺ λειτούργησε τὸν Οκτώβριο τοῦ 1927 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἰδίας καὶ τῆς Ἑλένης Χρήστου, με τὴ συνεργασία τῆς Μαρίας Χριστοδοῦλου, ὡστε νὰ ἔχουν φροντίδα καὶ προστασία οἱ μαθήτριες ἀπὸ τὴν ἐπαρχία ποὺ φοιτοῦσαν σε σχολεῖα τῆς πρωτεύουσας.¹³⁸⁸ Δικὴ τῆς πρωτοβουλία ἦταν καὶ ἡ πραγματοποίηση τῆς πρώτης

---

¹³⁸⁵ Βλ. «Ἀπότισις οφειλομένου φόρου τιμῆς. Ἡ ομιλία τοῦ Γυμνασιάρχου τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Ἔθνος*, φ. 644, ὁ.π.

¹³⁸⁶ Βλ. τὰ Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τοῦ καθηγητικοῦ συλλόγου Διδασκαλεῖου Θηλέων, 11 Δεκεμβρίου 1931.

¹³⁸⁷ Βλ. *Ἐκπαιδευτικὸν Υπόμνημα...*, ὁ.π., σ. 64. Ὑπῆρχαν ἀντιδράσεις, ὡστόσο, σὶς προσπάθειες γιὰ ἀναβάθμιση τῆς «κορασιακῆς» ἐκπαίδευσης. Βλ. γιὰ παράδειγμα, *Νέα φωνὴ τῆς Κύπρου*, φ. 2116 (2422) (22 Οκτωβρίου 1927), σ. 3, ὅπου σε σημείωμά τοῦ ἑνας πολίτης, ποὺ υπογράφει με τὸ ἀρχικὸ «Κ», γράφει ὅτι «μας χρειάζεται ἕναν ἀνώτερον Παρθενγωγεῖον, τοῦ ὁποῖο το πρόγραμμα νὰ βασίζεται ἐπὶ τῶν οἰκιακῶν καὶ κοινωνικῶν μας ἀναγκῶν, εἴν θέλη νὰ κάμη καλὰς “μητέρας”. Καλαὶ μητέρες δὲν γίνονται με τὸ βιβλίον, τὴν γραμματικὴν [...]. Καλαὶ μητέρας θα γίνονται ὅταν σπουδάσουν τὸ σπῖτι τῶν καὶ τὴν ζῶήν [...].»

¹³⁸⁸ Βλ. *Ἐλευθερία*, φ. 1360 (14 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 2, «Μικραὶ εἰδήσεις. Πλήρως ἐλλείψεως», φ. 1362 (21 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 5, «Παγκύπριον Οἰκοτροφεῖον Θηλέων», φ. 1364 (28 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 5, «Παγκύπριον Οἰκοτροφεῖον Θηλέων», καὶ *Νέα Φωνὴ τῆς Κύπρου*, φ. 210 (9416) (10 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 3 καὶ φ. 2111 (2417) (17 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 3, «Μικρά».

εκπαιδευτικής εκδρομής στην Ελλάδα με μέλη του διδακτικού προσωπικού των σχολείων, θεσμός που καθιερώθηκε και ισχύει μέχρι σήμερα.¹³⁸⁹

β) *Εκπαιδευτήρια θηλέων και αναζητήσεις στον χώρο του φεμινισμού*

Η Παπαδοπούλου, σύμφωνα με την πάγια τακτική της, προσπάθησε να συνδέσει το έργο του παρθεναγωγείου με τη γενικότερη προσπάθεια για πρόοδο και ανάπτυξη της γυναίκας, ιδρύοντας γυναικείους συλλόγους, μέλη των οποίων ήταν αρκετές δασκάλες και στην όλη δράση τους εμπλέκονταν και μαθήτριες των παρθεναγωγείων. Όπως έχει αναπτυχθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η ίδια υλοποίησε ένα μεγάλο όνειρο που είχε από τα πρώτα νεανικά της χρόνια, τη δημιουργία γυναικείου συλλόγου με δράση προοδευτική και φεμινιστική, που θα διεκδικούσε τα δικαιώματα της Κυπριας γυναίκας και θα επέκτεινε τη δράση του πέρα από τα όρια της φιλανθρωπίας. Και στην περίπτωση αυτή δασκάλες αποτέλεσαν το Διοικητικό Συμβούλιο, ενώ η Παπαδοπούλου εξελέγη παμνηφεί πρόεδρος. Τα μέλη του σωματείου, το οποίο παραμένει θρυλικό για την πνευματική ιστορία της Λευκωσίας, ανήλθαν σε λίγο χρονικό διάστημα σε εκατοντάδες.¹³⁹⁰ Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του λειτούργησαν οι πρώτες Εσπερινές Σχολές γυναικών, η πρώτη «παιδική εξοχή» στην Κύπρο, διοργανώθηκαν μεγάλες πολιτιστικές εκδηλώσεις με τη συνδρομή μαθητριών και σπουδαστριών του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου,¹³⁹¹ ενώ ένα από τα τμήματά του, το «Εκπαιδευτικόν», απέστειλε υπομνήματα σχετικά με την αναβάθμιση της κυπριακής εκπαίδευσης, και μάλιστα είχε ενδιαφερθεί να συμβάλει στη μόρφωση και «ηθικόν διαπαιδαγώγησιν» των κρατουμένων γυναικών και εφήβων στις φυλακές¹³⁹² και είχε ζητήσει με υπόμνημα προς το Νομοθετικό Συμβούλιο την υποχρεωτική εκπαίδευση.¹³⁹³ Επίσης, μέσα στους στόχους του ήταν η εξεύρεση εργασίας σε αδιόριστες δασκάλες¹³⁹⁴

¹³⁸⁹ Η εκδρομή αυτή έγινε το 1934 και «εις την οποίαν έλαβον μέρος διδασκάλισσαι τινές και διδάσκαλοι [...]». Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 17, 61.

¹³⁹⁰ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1118, ό.π., φ.1174, ό.π., και φ.1179 (21 Νοεμβρίου 1925), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Αδελφότης Ελληνίδων». Βλ., επίσης, κατωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 467-483.

¹³⁹¹ Μέρος των εσόδων από τις εκδηλώσεις της «Πνευματικής Αδελφότητος» διετίθετο για τη στήριξη της λειτουργίας των Εσπερινών Σχολών Γυναικών, για την παροχή δωρεάν εισιτηρίων παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων σε άπορες μαθήτριες του Διδασκαλείου κ.ά. Για τη λειτουργία των γυναικείων εκπαιδευτηρίων ως μέσου διαμόρφωσης της γυναικείας συλλογικότητας βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 477-478.

¹³⁹² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1415 (4 Απριλίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή»-«Πνευματική Αδελφότης».

¹³⁹³ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 16.

¹³⁹⁴ Για παράδειγμα, το 1927 με ενέργειες της «Πνευματικής Αδελφότητος» διορίστηκαν δασκάλες σε σχολεία στην «ελεύθερη Ελλάδα» και μετά από διαβήματα προς την Κυπριακή Αδελφότητα της

και η διοργάνωση τιμητικών εκδηλώσεων και εράνων για γυναίκες εκπαιδευτικούς που αποχωρούσαν πάμπτωχες από την εκπαίδευση.¹³⁹⁵

γ) *Εσπερινές Σχολές γυναικών*

Μια σημαντική πτυχή της πλούσιας εκπαιδευτικής δράσης και καινοτόμου προσφοράς της Παπαδοπούλου ήταν η ίδρυση, το 1925, με δική της πρωτοβουλία και η λειτουργία υπό την αιγίδα της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου» των πρώτων Εσπερινών Σχολών για γυναίκες στην Κύπρο. Βασική της θέση, που είχε διατυπωθεί για πρώτη φορά στις σελίδες των *Εστιάδων*, ήταν ότι ο δρόμος για την πρόοδο και την ανάπτυξη της γυναίκας περνούσε μέσα από την διεύρυνση των μορφωτικών ευκαιριών. Έδινε μεγάλη σημασία στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού μέσω και της λειτουργίας των Εσπερινών Σχολών, οι οποίες, κατά την άποψή της, θα έπρεπε να τεθούν υπό κρατική μέριμνα, αφού «τα μοναδικά ταύτα ιδρύματα, εξόχου και ανθρωπιστικής αποστολής, παλαιών ουχί μόνον εναντίον μυρίων οικονομικών δυσχερειών, αλλά και της ηθικής αδιαφορίας του κοινού, θεωρούντος τα γράμματα περιττόν κόσμημα ή πολυτέλειαν του πτωχού, επικίνδυνον δε απόκτημα διά τας υπηρετίας και εργάτιδας!!». Η ίδια δίνει την πληροφορία ότι τα πρώτα χρόνια λειτουργίας των Σχολών αυτών «υπερτρακόσται μαθήτριαι, υφάντριαι, ράπτριαι, εργάτιδες, υπηρέτριαι, κλώστριαι εφοίτησαν, αξιωθείσαι, τινές εξ αυτών, και απολυτήριον Δημοτικού Σχολείου [...]».¹³⁹⁶ Σύμφωνα με μαρτυρία της Ελένης Χρήστου, αδιόριστες δασκάλες, μέλη της «Πνευματικής Αδελφότητας», δίδασκαν αφιλοκερδώς και άλλα μέλη βοηθούσαν εθελοντικά, ακολουθώντας το παράδειγμα της Παπαδοπούλου, η οποία «μετά τους τόσους κόπους της ημέρας, ένεκα της πολυώρου διδασκαλίας εις το Διδασκαλείον, δεν παρημέλει τακτικά να προσέρχεται και να

Αιγύπτου βρήκαν εργασία εκεί αρκετές άλλες, με τη στήριξη και του πατριάρχη Αλεξανδρείας, ο οποίος με εγκύκλιό του στον *Πάνταινον* συνιστούσε στις διάφορες κοινότητες της Αιγύπτου Κυπρίους δασκάλους και δασκάλες, παρά τις αντιδράσεις που προέκυψαν. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1291 (8 Ιανουαρίου 1927), σ. 2, «Κύπρια διδασκάλισσα εις Θεσσαλίαν», φ. 1243 (17 Ιουλίου 1926), σ. 2, «Επιστολή Π.[ατριάρχου] Αλεξανδρείας διά τους διδασκάλους», και φ. 1248 (4 Αυγούστου 1926), σ. 1, Ταξιδιώτης, «Εντυπώσεις από την Αίγυπτον» – «Οι Κύπριοι διδάσκαλοι», και *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 16.

¹³⁹⁵ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1514 (30 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 79.

¹³⁹⁶ Βλ. *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 35-37. Για τη λειτουργία των νυχτερινών σχολών στην Ελλάδα, βλ. Κ. Α. Παπαχρίστος, *Ο θεσμός και η λειτουργία των Νυκτερινών Γυμνασίων*, εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1958. Μια μελέτη για τις νυχτερινές σχολές στην Κύπρο αποτελεί ζητούμενο της εκπαιδευτικής έρευνας.

επιβλέπη τα της λειτουργίας τών εν λόγω σχολών». ¹³⁹⁷ Διευθύντρια ήταν η καθηγήτρια Φιλολογίας Καλλιόπη Πασχαλίδου-Λεοντιάδου, μια από τις πρώτες γυναίκες που είχαν εκφράσει διά του Τύπου διεκδικήσεις βασικών δικαιωμάτων για την Κυπρία γυναίκα. ¹³⁹⁸ Η εκπαιδευτική αυτή προσπάθεια κίνησε το ενδιαφέρον Άγγλων ειδικών, οι οποίοι ενδιαφέρθηκαν να μελετήσουν τον τρόπο λειτουργίας της. ¹³⁹⁹ Η Παπαδοπούλου, για να ενισχύσει οικονομικά τις Σχολές αυτές, διοργάνωσε μέσω της «Πνευματικής Αδελφότητας» μεγάλες εκδηλώσεις που αποτέλεσαν πολιτιστικά γεγονότα για την πρωτεύουσα. Αργότερα θα εισηγηθεί τη δημιουργία ενός «ευρέως δικτύου Νυχτερινών σχολών» σε όλο το νησί, τολμώντας να καταγγείλει, εν μέση «παλμεροκρατία», την έλλειψη σχετικού ενδιαφέροντος από την αγγλική διοίκηση. ¹⁴⁰⁰ Παράλληλα, διατύπωσε την ευφάνταστη πρόταση να καλυφθούν οι διδακτικές ανάγκες των Εσπερινών Σχολών με εθελοντική εξωσχολική δράση Κυπρίων δασκάλων, οι οποίοι θα είχαν κάποιο επιμίσθιο από τις Κοινότητες. ¹⁴⁰¹ Στην προοδευτική αυτή πρωτοβουλία της Παπαδοπούλου, όπως και σε πολλές άλλες ενέργειές της, αντιτάσσονταν συντηρητικοί κύκλοι της εποχής, οι οποίοι δεν δίστασαν, μάλιστα, να διασπείρουν υπαινιγμούς ακόμα και για την ηθική της ποιότητα, προκειμένου να ανακόψουν το έργο της. ¹⁴⁰²

δ) «Παιδικές εξοχές»

Η Παπαδοπούλου στο πλαίσιο των ερευνών της στον τομέα της Πειραματικής Ψυχολογίας στη Γαλλία και στη Γερμανία, και αργότερα στο «Παιδολογικόν Εργαστήριον» που ίδρυσε στη Λευκωσία, ασχολήθηκε με τη σχέση πενίας και πνευματικής / φυσικής κατάστασης των παιδιών. Απόρροια αυτής της ενασχόλησής της

---

¹³⁹⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1218 (14 Απριλίου 1926), σ. 2, «Νυχτερινή Σχολή», φ. 1237 (26 Ιουνίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», φ. 1273 (30 Οκτωβρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», και *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 11, 59.

¹³⁹⁸ Βλ. ανωτέρω, τα κεφάλαια «*Εστιάδες...*», σ. 414 και «*Η φεμινιστική δράση...*», σ. 493, υποσημείωση 1296.

¹³⁹⁹ Αναφέρεται επίσκεψη της Αγγλίδας Miss Layll, «γραμματέως του Αφροδισιακού τμήματος». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1400 (11 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εσπεριναί Σχολαί Γυναικών».

¹⁴⁰⁰ «Βεβαίως υφ' ας συνθήκας διατελούμεν δεν δυνάμεθα να ελπίζωμεν από την Κυβέρνησιν φροντίδα αναδρομικών εκπαιδευτικών μέτρων [...]». Βλ. *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 37.

¹⁴⁰¹ Βλ. *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 36-37.

¹⁴⁰² Σε σημείωμά του ένας πολίτης με το ψευδώνυμο «Επισκέπτης» κατάγγελλε μερικούς, «ευαρίθιμους ευτυχώς», που προσπαθούσαν «να ματαιώσουν το θεάρεστον αυτόν έργον, να μορφωθούν αι κόρες της εργατικής τάξεως». Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1339, ό.π., φ. 1367 (8 Οκτωβρίου 1928), σ. 4, «Κοινωνική ζωή» – «Εσπερινή Σχολή γυναικών» και, επίσης, *Ελευθερία*, φ. 1420, ό.π., και, σχετικά, το κεφάλαιο, «*Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...*», σ. 482.

ήταν η συγγραφή και έκδοσή το 1931 του παιδαγωγικού έργου της *Πίνακες μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας*, που ήταν αποτέλεσμα μεγάλης έρευνας που είχε διεξαγάγει με στατιστικό δείγμα 4.039 παιδιών και στην οποία εντόπιζε μεγάλο ποσοστό ωχρών και καχεκτικών παιδιών προβαίνοντας και σε συγκεκριμένες εισηγήσεις για απόσυρση του προβλήματος.¹⁴⁰³ Τότε ήταν που συνέλαβε την ιδέα της ίδρυσης «παιδικών εξοχών», ώστε τα παιδιά αυτά να βρίσκουν ιατρική περίθαλψη και να μπορούν να απολαμβάνουν υγιεινή διατροφή και διαμονή κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Φαίνεται ότι η αγγλική κυβέρνηση δεν προώθησε το θέμα¹⁴⁰⁴ και η Παπαδοπούλου ανέλαβε και αυτό το σημαντικό κοινωνικό έργο μέσω της «Πνευματικής Αδελφότητας». Είναι άξιο θαυμασμού το γεγονός ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα υλοποίησε και τούτο το όραμά της. Η πρώτη «παιδική εξοχή» λειτούργησε στην Κερύνεια, τον Ιούλιο του 1931, μετά από έναν πραγματικό «συναγερμό» εθελοντικής προσφοράς, που υποκίνησε η ψυχική δύναμη και η αλύγιστη θέληση της Παπαδοπούλου. Εκατοντάδες άπορα και καχεκτικά παιδιά των σχολείων της Λευκωσίας, που εντοπίζονταν μετά από ιατρική εξέταση «ως έχοντα απόλυτον ανάγκην», μεταφέρονταν στην «παιδική εξοχή». Η ίδια βρισκόταν μαζί τους αρκετές μέρες εργαζόμενη εθελοντικά. Σε εποχές, λοιπόν, μεγάλης φτώχειας και οικονομικής εξαθλίωσης, όταν πλήθη απόρων ζητιάνευαν στην αγορά και στις συνοικίες των πόλεων και υπογραμμιζόταν η ανάγκη να ιδρυθούν κοινοτικά συσσίτια, η Παπαδοπούλου προσέφερε στην κυπριακή κοινωνία την ευεργετική δράση των παιδικών εξοχών.¹⁴⁰⁵ Ο θεσμός αυτός σταδιακά επεκτάθηκε και λειτουργεί μέχρι σήμερα.

Υπήρξαν και πολλές άλλες πρωτοβουλίες και καινοτόμες εισηγήσεις της, όπως μαρτυρούν τα Πρακτικά του Καθηγητικού Συλλόγου του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης και τα αντίστοιχα της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας, καθώς επίσης και τα ρηξικέλευθα *Εκπαιδευτικά Υπομνήματα* και τα δημοσιεύματά της,

---

¹⁴⁰³ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 554-555.

¹⁴⁰⁴ Σύμφωνα με πληροφορίες που δίνει η ίδια στο έργο της *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα...*, ό.π., σ. 57-58, της ανατέθηκε η φροντίδα για την προώθηση της ιδέας αυτής και ως εκ τούτου συνέταξε και υπέβαλε μέσω του Canon Newham, διευθυντή του Γραφείου της Παιδείας, έκθεση προς το Συμβούλιο της Κοινωνικής Υγιεινής περί των απαιτούμενων δαπανών, υπέδειξε δε ότι προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαν να συμβάλουν τα μοναστήρια, οι δήμοι και τα γυναικεία σωματεία. Για τη συμμετοχή της στο Συμβούλιο Κοινωνικής Υγιεινής, βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2130 (2436), (28 Ιανουαρίου 1928), σ. 2, «Επίσημα ανακοινωθέντα».

¹⁴⁰⁵ Βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 1932 (24 Μαΐου 1933), σ. 2, «Μία έκκλησις της “Πνευ[ατικής] Αδελφότητος” διά την “εξοχήν του παιδιού”», φ. 1946, ό.π., και για την οικονομική εξαθλίωση του κυπριακού λαού την εποχή αυτή, βλ., ενδεικτικά, *Ελευθερία*, φ. 1900 (1 Φεβρουαρίου 1933), σ. 1, Πολίτης, «Στας κρισίμους αυτάς στιγμάς. Να ιδρυθούν κοινοτικά συσσίτια» και *Ημερήσιος Τηλέγραφος*, φ. 24 (23 Δεκεμβρίου 1933), σ. 1, «Ο Χειμών και η τραγωδία των ανέργων. Το καθήκον της κυβερνήσεως», φ. 24 (23 Δεκεμβρίου 1933), σ. 3, Λύσανδρου Τσιμίλλη, «Η τραγική θέσις του κυπριακού λαού» – «Τα φλέγοντα ζητήματά μας» και φ. 43 (17 Ιανουαρίου 1934), σ. 1.

στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Κάποιες από τις εισηγήσεις αυτές υλοποιήθηκαν, αφού χρειάστηκε να ξεπεραστούν πρώτα οι σφοδρές αντιδράσεις και οι προσωπικές επιθέσεις εναντίον της, ενώ άλλες ναυάγησαν λόγω της αντίστασης του συντηρητικού εκπαιδευτικού κατεστημένου της εποχής. Ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, συνοψίζει την εν γένει παιδαγωγική δράση και προσφορά της Παπαδοπούλου στο ανώτατο γυναικείο εκπαιδευτήριο της Κύπρου:

[...] *Η πρόσληψις της Περσεφόνης Παπαδοπούλου εις το Διδασκαλείον Θηλέων προς διδασκαλίαν κυρίως των Φιλοσοφικών και Παιδαγωγικών έμελλε να δώση νέαν ζωήν εις το ίδρυμα τούτο, εξ ου εξήρχοντο ουχί μόνον αι μέλλουσαι διδασκάλισσαι της νήσου, αλλά και πάσαι αι μορφωμέναι κόραι αυτής. Μέχρι των χρόνων της τα ανώτερα ταύτα μαθήματα εδιδάσκοντο υπό του καθηγητού των Παιδαγωγικών ή του Διευθυντού του Παγκυπρίου Διδασκαλείου Αρρένων, ούτω δε ουδέποτε έως τότε είχε την ευτυχίαν το Διδασκαλείον Θηλέων να είναι αυτοτελές εις τα κύρια ταύτα μαθήματα, ώστε να χαράξη αυτό ίδιον δρόμον. [...]. Ως συνάδελφοί της ενθυμούμεθα πώς ενεφύσησε ζωήν εις το Διδασκαλείον Θηλέων και πώς πάσα κίνησις της είχε άμεσον αντίκτυπον επί της ζωής του. Συνεργάτις της τότε Διευθυντριάς του σχολείου κ. Ελένης Χρήστου [...] ανήγαγε το Διδασκαλείον Φανερωμένης κατά το τελευταίον στάδιον της ζωής του εις περιωπήν ομοίαν προς την οποίαν σπανίως εγνώρισεν ελληνικόν Διδασκαλείον [...].¹⁴⁰⁶*

Ο παιδαγωγικός λόγος και το ερευνητικό έργο της Παπαδοπούλου

α) Ο πρώιμος παιδαγωγικός λόγος (1913-1921)

Τα πρώτα παιδαγωγικά κείμενα της Παπαδοπούλου δημοσιεύθηκαν στις *Εστιάδες* και συνιστούν πρώιμα και ενδιαφέροντα δείγματα παιδαγωγικού λόγου. Προδίδουν δε ενημέρωση όχι τυχαία γύρω από ευρωπαϊκά παιδαγωγικά συστήματα και το έργο μεγάλων παιδαγωγών, αλλά και γνώση του εκπαιδευτικού συστήματος της Κύπρου και

---

¹⁴⁰⁶ Βλ. Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι κατά το τελεσθέν φιλολογ.[ικόν] μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Εθνος*, φ. 644 (23 Μαρτίου 1949), σ. 1, 4 και *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 52.

της Ελλάδας, στα οποία σε αρκετές περιπτώσεις δεν διστάζει να ασκήσει αυστηρή κριτική. Ο πρώιμος αυτός παιδαγωγικός λόγος χαρακτηριζόταν από πρωτοτυπία, μαχητικότητα και νεωτερισμό, καθώς προσλάμβανε προωθημένες απόψεις από τον χώρο της Παιδαγωγικής και διακατεχόταν από την έντονη επιθυμία για μεταρρύθμιση της ελληνοκυπριακής εκπαίδευσης. Διεκδικούσε από νωρίς «μίαν μεγάλην εν συνόλω και ριζικήν εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν» στη Δημοτική και στη Μέση εκπαίδευση, «επί το φυσικότερον και ανθρωπινότερον», ονειρευόταν μια αγωγή αβίαστη, με «περισσότεραν φυσικότητα και ολιγότερον σχολαστικισμόν· περισσότεραν ελευθερίαν και ολιγοτέραν υποβλητικότητα· περισσότεραν αυτενέργειαν και ολιγοτέραν μαγνητικήν παραδοχήν των διδασκομένων». Διαπίστωνε ότι δεν είχαν γίνει μέχρι τότε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις «εκτός ελαχίστων τινών βεβιασμένων και επουσιωδών μεταβολών», θεωρώντας ότι το έθνος άξιζε μιας πιο προσεγμένης αγωγής που θα ήταν προσανατολισμένη προς «τας σημερινάς απαιτήσεις της ζωής και τας υποχρεώσεις και τα καθήκοντα», θα απομάκρυνε από τις λαϊκές πλάνες και θα αποσκοράκιζε τον δογματισμό και τη στείρα απομνημόνευση, ενθαρρύνοντας την ευθυκρισία και την αυτενέργεια του μαθητή. Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, το αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων θα έπρεπε να προσφέρει θεωρητικές αλλά και πρακτικές γνώσεις, προετοιμάζοντας τους νέους για εργασία και για την άσκηση ενός επαγγέλματος και παράλληλα ήταν επιβεβλημένα η μεταλλαγή της διδακτέας ύλης και η συγγραφή βιβλίων από ανθρώπους που εντρύφησαν στα «μυστήρια» της παιδικής ψυχής. Ζητούσε, ακόμη, παιδαγωγούς «κεκοσμημένους ουχί μόνον διά της σωρείας των ξηρών της γραμματικής τύπων» αλλά κυρίως με ανθρωπισμό και επιστημοσύνη που θα απέρριπταν τις κενές λέξεις και τα αφηρημένα διδάγματα. Καταλόγιζε, ταυτόχρονα, δογματισμό, αυταρχισμό και δέσμευση της ευθυκρισίας και της αυτενέργειας στο ελλαδικό και το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα.¹⁴⁰⁷

Οι αναφορές της Παπαδοπούλου στη σχετική ελευθερία, η οποία θα πρέπει να κυριαρχεί στη διδακτική πράξη αφήνοντας αδέσμευτη την αυτενέργεια του μαθητή και ενθαρρύνοντας την κρίση του, καθώς ο ίδιος ο μαθητής τοποθετείται στο κέντρο κάθε μαθητικής παιδαγωγικής δραστηριότητας, μακριά από δογματισμούς και αυθεντίες, η υπογράμμιση της ανάγκης για απλοποίηση της αγωγής και απόρριψη των ανωφελών γνώσεων παραπέμπουν στις παιδαγωγικές αρχές του «Σχολείου Εργασίας» και της «Νέας Αγωγής», που κυριάρχησαν στην παιδαγωγική και διδακτική σκέψη στις αρχές

---

¹⁴⁰⁷ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Ανάγκη αναθεώρησης του εκπαιδευτικού συστήματος», *Εστιάδες*, τχ. 2, ό.π.

του 20ού αιώνα και στρέφονταν εναντίον του ερβαρτιανού συστήματος, το οποίο χαρακτηριζόταν από νοησιарχία, διδακτισμό και δασκαλοκεντρισμό.¹⁴⁰⁸ Αυτή την προοδευτική εκπαιδευτική κίνηση εκπροσωπούσαν στον ελληνικό χώρο οι Ν. Καραχρήστος, Αλ. Δελμούζος, Δ. Γληνός, Σπ. Καλλιάφας και Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Κάστανος, Μ. Παπαμαύρος κ.ά. Η «Νέα Αγωγή» στην Αμερική εκφραζόταν από τους J. Dewey, W. Kilpatrick και H. Morrinos, στη Γερμανία από τους G. Kerschensteiner, H. Gaudig και O. Scheibner και στη Γαλλία και την Ελβετία από τους Ed. Claparete, R. Dottrens και J. Piaget. Τα ονόματα και οι νεωτεριστικές παιδαγωγικές απόψεις αρκετών από τους προαναφερθέντες οραματιστές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης εντοπίζονται συχνά σε παιδαγωγικά κείμενα και διαλέξεις της Παπαδοπούλου.

Πρωτοποριακή ήταν και η εξής ενέργειά της μέσα από τις στήλες της εφημερίδας της, το 1913: δημοσίευσε ερωτηματολόγιο με την πρόθεση να διενεργήσει εκτεταμένη έρευνα για το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, απευθυνόμενη προς όλες τις Ελληνίδες, τις οποίες απασχολούσε, όπως σημείωνε, η βελτίωση «της καθ' ημάς αγωγής συμφώνως προς τας νέας κοινωνικάς και πολιτικάς συνθήκας».¹⁴⁰⁹ Παρά το γεγονός ότι η ανταπόκριση δεν ήταν η αναμενόμενη, η προσπάθεια της νεαρής δασκάλας να συζητηθούν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία του εκπαιδευτικού συστήματος της ελληνοκυπριακής κοινότητας, που ήταν προσανατολισμένο προς το ελλαδικό εκπαιδευτικό σύστημα, κάτι που θεωρούνταν γενικά «απαγορευμένο» μέχρι τότε, λόγω και των ιστορικών συνθηκών,¹⁴¹⁰ αποτελεί αξιοπρόσεκτη ενέργεια.

Μέσα από τις στήλες των *Εστιάδων* η Κυπρία παιδαγωγός παρουσίασε το φροβελιανό σύστημα¹⁴¹¹ με την ελπίδα τούτο να εισαχθεί όχι μόνο στα νηπιαγωγεία αλλά και στα δημοτικά σχολεία της Κύπρου. Θεωρούσε ότι «η μέθοδος του Φρόβελ είναι η διαλεκτική, η Σωκρατική, η ανεπαισθήτως και ομαλώς και ακόπως προάγουσα και μορφούσα το πνεύμα». Αξιολογούσε ως σπουδαίο το φροβελιανό σύστημα, γιατί κράτησε το ισοζύγιο «μεταξύ της υπερβολικώς υλιστικής αντιλήψεως των “Φυσιολογιστών” και της ακράτου πνευματικής προσηλώσεως εις τα υπεργίνα της

---

¹⁴⁰⁸ Βλ. Αντ. Δανασσής-Αφεντάκης, *Εξέλιξις της παιδαγωγικής σκέψεως. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, Αθήνα 1980, σ. 91, και Κ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, Αθήνα 1972, σ. 303.

¹⁴⁰⁹ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Ερευναι των “Εστιάδων”». Αι ερωτήσεις μας», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.

¹⁴¹⁰ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 32-41.

¹⁴¹¹ Βλ. Περσ.[εφόνης] Α. Παπαδοπούλου, «Το Φροεβελιανόν σύστημα και η αξία του. Ανάγκη της εισαγωγής αυτού εις την Α' και Β' τάξιν των δημοτικών σχολείων», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1.

προ αυτών παιδαγωγίας». Οι αναφορές της στην Αικατερίνη Λασκαρίδου,¹⁴¹² η οποία εισήγαγε τη φροβελιανή μέθοδο στην Ελλάδα, φανερώνουν ότι είχε εντυφώσει στο παιδαγωγικό σύστημα της Ελληνίδας παιδαγωγού. Απόρροια της σοβαρής ενασχόλησής της με το σύστημα αυτό ήταν και οι σχετικές εισηγήσεις της: Ζητούσε να αναβαθμισθεί η σωματική αγωγή στα σχολεία, και μάλιστα να εισαχθεί η «Ρυθμική Γυμναστική», να μειωθεί η διάρκεια των διδακτικών ωρών από ωριαίες σε ημιοριαίες και αυτές να εναλλάσσονται μετά «των θαυμασίων ρυθμικών παιδιών», να εφαρμοσθεί η εποπτική διδασκαλία, να ενθαρρυνθούν η αυτενέργεια και η δημιουργικότητα των μαθητών, να αυξηθεί η πρακτική χειροτεχνία στα παρθεναγωγεία κ.ά.¹⁴¹³ Ως εκ τούτων, ήταν αναγκαίο, σύμφωνα με την ίδια, τα δύο Παγκύπρια Διδασκαλεία να καταρτίζουν τους δασκάλους στη φροβελιανή αγωγή. Δεν παρέλειπε να ασκήσει κριτική στα αναλυτικά προγράμματα που από τον Σεπτέμβριο εκείνου του έτους είχαν εισαχθεί στην Ελλάδα, θεωρώντας ότι αντέγραφαν «λίαν αξιεπαίνως» πολλές πρακτικές ασκήσεις από το φροβελιανό σύστημα αλλά ημιτελώς, αφού δεν έκαναν κανένα λόγο «περί της εξοχωτέρας του επιτυχίας, της “ρυθμικής γυμναστικής”».

Η Παπαδοπούλου ήταν από τους πρώτους παιδαγωγούς που πρότειναν την ένταξη του λογοτεχνικού βιβλίου, του «ηθοπλαστικού διηγήματος», όπως το ονόμαζε, ως επίσημου μαθήματος στο αναλυτικό πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων της Κύπρου. Προέτρεπε να διαβάζονται στην τάξη διηγήματα, παιδικά μυθιστορήματα, εκλεκτές ιστορίες, ευάρεστα βιβλία, το περιεχόμενο των οποίων θα το αφηγούνταν στη συνέχεια τα παιδιά, ώστε να δημιουργείται ευχάριστο κλίμα στη «νεκρική» τάξη και να προκύπτει ωφέλεια για τους μαθητές «όσον και ο Περικλής και ο Ηρακλής και χίλιες φορές περισσότερο από την περιγραφήν των μελών της καμήλου!» ή από την ανάγνωση «ξηρών και ακαταλήπτων κανόνων». Σχολίαζε αρνητικά το περιεχόμενο των εν χρήσει αναγνωστικών για τους «αστείους πολλάκις μύθους» που εμπεριείχαν. Ενδιαφέρουσες είναι και οι αναφορές της στις έρευνες του «διασήμου παιδολόγου» Placher, σχετικά με τη δύναμη της υποβολής στην παιδική ηλικία, για να στηρίξει τις απόψεις της περί της ανάγκης εισαγωγής του «ηθοπλαστικού διηγήματος» στα σχολεία. Και σε αυτό το ζήτημα ασκούσε κριτική στα αναλυτικά προγράμματα της Κύπρου και

---

¹⁴¹² Για την Αικατερίνη Λασκαρίδου και το έργο της, βλ., κυρίως, Αικατερίνη Λασκαρίδου, *Το Φροβελιανόν σύστημα*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1884 (1918), και Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Γυναικεία Πορτραίτα. Η Κα Αικατερίνη Λασκαρίδου», *Το περιοδικόν μας*, Α 7 (1 Ιουνίου 1900), σ. 236-239.

¹⁴¹³ Σύμφωνα με τις αρχές του «Σχολείου Εργασίας», βασικές μορφές της διδακτικής εργασίας είναι το παιχνίδι, ο αθλητισμός, η εργασία και η ελεύθερη, ευχάριστη απασχόληση. Βλ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 135.

της Ελλάδας υπογραμμίζοντας ότι δεν υπήρχε πουθενά πρόνοια για τη διδασκαλία του λογοτεχνικού βιβλίου. Παράλληλα, θεωρούσε απαραίτητη τη λειτουργία βιβλιοθηκών στα δημοτικά σχολεία, κατά το πρότυπο των σχολείων της Ευρώπης και της Αμερικής, γιατί το ευχάριστο και ωραίο βιβλίο είναι «ο γλυκύτερος και ηρεμώτερος διαπλαστής της καρδιάς». Επεσήμανε ακόμη την ανάγκη χρησιμοποίησης απλούστερης γλώσσας στην εκπαιδευτική διαδικασία, την οποία να μπορούν να κατανοούν οι πολλοί, απηχώντας ιδέες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και ειδικότερα του Αλ. Δελμούζου:

[...] Όλη η προσοχή προς τα κάτω· η πλειονότης είναι ο λαός· και ο λαός αυτός πρέπει να μάθη να εννοή. Και όταν εξέρχεται εκ του δημοτικού σχολείου αποκομίζων μόνον την γελοίαν γνώσιν ότι θρίδαξ λέγεται το μαρούλι και ονόβλητον το σπανάκι, βεβαίως δεν είναι άπορον ότι η προς αυτό εμπιστοσύνη του κλονίζεται [...].¹⁴¹⁴

Δριμύ ήταν το «κατηγορώ» της, εξάλλου, και για τις απαρχαιωμένες ποινές που επιβίωναν ακόμη στη σχολική πρακτική, με αποτέλεσμα να δημιουργείται χάσμα μεταξύ του μαθητή και του εκπαιδευτικού, κατάλοιπο εποχών που «το βούκεντρον και η “ρήγα του διδασκάλου” ετίθεντο επί της διδασκαλικής έδρας του ως απαραίτητον συμπλήρωμα του παιδαγωγικού του εφοπλισμού» και «η συνοφρυωμένη παρουσία του διαρκώς οργίλου και μεμψιμοιρούντος αρχηγού της “νεκρικής τάξεως” καθίστα εμποδών κάθε διήγησιν ή ευχάριστον μετά του μαθητού συναναστροφήν, η οποία θα έκαμνε να επανθίση επ’ αυτού η προ πολλού σβεσθείσα εντός ακαταλήπτων κειμένων παιδική χαρά [...]». Αναφερόταν στα πενιχρά αποτελέσματα της αγωγής που προσφερόταν «υπό το κράτος της μάστιγος και απειλής» και αγνοούσε τις απαιτήσεις της ζωής και της κοινωνίας, αλλά και «τα μυστήρια του υπό διάπλασιν μικρού ανθρώπου». Υπερθεμάτιζε δε τη συνεργασία των δύο παραγόντων της αγωγής, του σχολείου και των γονέων, προφανώς επηρεασμένη από σχετικές απόψεις του «Σχολείου Εργασίας».¹⁴¹⁵

---

¹⁴¹⁴ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Παιδικαί βιβλιοθήκαι. Σχολικαί ελλείψεις», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 1, όπου και τα εξής: «Ουδέν απολύτως αναλυτικόν πρόγραμμα της λαϊκής παιδείσεως αναγράφει ως τακτικόν και επιβεβλημένον μάθημα το ευάρεστον βιβλίον που θα παρεμβάλλεται εις την άχαριν και πληκτικήν επανάληψιν των χρόνων του ρήματος και μόνον των χρόνων!». Η ίδια πιθανότατα παρακολουθούσε και τις εκδόσεις του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, παρά το γεγονός ότι δεν μπόρεσε να απεγκλωβισθεί από την απλή καθαρεύουσα στον εκπαιδευτικό της λόγο.

¹⁴¹⁵ Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Γονείς και διδάσκαλοι», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 1.

Η Παπαδοπούλου πήρε ευθαρσώς θέση και εναντίον των καθιερωμένων από δεκαετίες στην Κύπρο προφορικών και γραπτών εξετάσεων στο τέλος του χρόνου, οι οποίες έμοιαζαν, όπως σημείωνε, με «επίσημον και χαιρέκακον τρόπον τινά διαπόμπευσιν των παιδικών αδυναμιών» και προξενούσαν ανεπανόρθωτη συχνά σωματική και πνευματική βλάβη στις νεαρές υπάρξεις.¹⁴¹⁶ Θεωρούσε τις εξετάσεις αυτές, που επέβαλλαν τη στείρα απομνημόνευση, ως άσκοπο και απαρχαιωμένο θεσμό, κατάλοιπο «βαρβαρικής συνηθείας και χρόνων, καθ' ους το δημόσιον ξυλοκόπημα και αι χύδην χαριζόμεναι ύβρεις και οι προπηλακισμοί εθεωρούντο ως θαυματουργά βοηθήματα του διδασκάλου προς τους δυστροπώντας ή δισοίους των μαθητών». Με αφορμή, μάλιστα, τον «αντιπαιδαγωγικό» αυτό θεσμό, που είχε ήδη καταργηθεί στη Δημοτική Εκπαίδευση της Ελλάδας, εξέφραζε τη ρηξικέλευθη και τολμηρή άποψη ότι το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής της ήταν περικυκλωμένο από «τους κλοιούς βαρβαρικού παρελθόντος, όσον και αν παρουσιάζεται τούτο συνωθυλευμένον [sic] και ανάμικτον νεωτεριστικών αρχών» και ως εκ τούτου, κατά την άποψή της, έχρηζε ριζικής αναδιάρθρωσης.

Στις *Εστιάδες* δημοσίευσε και ανθρωπολογικές μελέτες,¹⁴¹⁷ ενώ ήταν πολλές οι αναφορές της σε παλαιότερους και συγχρόνους της Ευρωπαίους παιδαγωγούς. Συνήθιζε, ακόμη, να δημοσιεύει εκπαιδευτικά νέα από την Κύπρο και τον ευρύτερο ελληνισμό, γεγονός που πιστοποιεί την ενημέρωση και το ζωνρό ενδιαφέρον της γύρω από τις ζυμώσεις που επιτελούνταν στον χώρο της εκπαίδευσης. Έτσι, δημοσίευσε σημειώματα, στα οποία υπερθεμάτιζε εισηγήσεις του υπουργού Παιδείας της Ελλάδας Ι. Τσιριμώκου¹⁴¹⁸ σε νομοσχέδια που είχε υποβάλει το 1913, συνταγμένα από τον Δ. Γληνό και τα οποία προωθούσαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ή εξέφραζε την υποστήριξή της σε ενέργειες του Παγκυπρίου Διδασκαλικού Συνδέσμου, που προωθούσαν τα αγαθά «μίας ενιαίας και ομοιομερούς ελληνικής παιδείσεως» για τα απανταχού ελληνόπουλα. Ακόμη, διατύπωνε θετικά σχόλια για την έκθεση Άγγλων εμπειρογνομόνων σχετικά με την παιδεία της Κύπρου αξιολογώντας την ως δίκαιη και

---

¹⁴¹⁶ Βλ. Περσ.[εφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Τα λάθη του μηνός. Αι εξετάσεις των σχολείων», *Εστιάδες*, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 1.

¹⁴¹⁷ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το έγκλημα παρά τοις παιδίοις κατά τον Lomprozo», *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 3.

¹⁴¹⁸ Για τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου, που αποτέλεσαν τομή στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, βλ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 156, και Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, «Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 έως το 1930: Λόγος-αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο: Χρήστος Τζήκας (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 158-169.

αμερόληπτη στα περισσότερα σημεία και ευχόμενη η κυβέρνηση να εγκύψει στις ελλείψεις που υποδεικνύονταν.¹⁴¹⁹ Δημοσίευσε, ακόμη, ανακοινώσεις σχετικά με εκπαιδευτικά γεγονότα, όπως ο εορτασμός της τεσσαρακονταετηρίδος της διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Λεμεσού Πολυξένης Λοϊζιάδος και αγγελίες για νέες παιδαγωγικές εκδόσεις.¹⁴²⁰

β) «Κορασιακή αγωγή»

Η Κυπρία παιδαγωγός ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη γυναικεία εκπαίδευση, διατυπώνοντας πρωτοποριακές για την εποχή απόψεις και εισηγήσεις, στο πλαίσιο των αρχών της «Νέας Αγωγής» αλλά και των φεμινιστικών ιδεών της. Πρωταρχική της θέση ήταν ότι η γυναίκα θα έπρεπε να τυγχάνει ισότιμης με τον άνδρα εκπαίδευσης και ότι η εκπαίδευσή της θα έπρεπε να είναι επιμελημένη και αταξική, παραθέτοντας ήδη από το πρώτο τεύχος των *Εστιάδων* σχετική άποψη του Balzac: «Αι γυναίκες οποιασδήποτε κοινωνικής τάξεως και αν είναι, δέον να λάβωσιν επιμεμελημένη ανατροφήν, όπως και οι άνδρες».¹⁴²¹ Παρατηρούσε με ικανοποίηση ότι είχαν πια ανοίξει στη γυναίκα οι πόρτες για την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση και ότι αυτή είχε πλέον το δικαίωμα να ασχοληθεί με την επιστήμη, την τέχνη, τη συγγραφή, τη διάνοηση, πρώτα για τον εαυτό της και έπειτα για το καλό της κοινωνίας και του έθνους της. Υπερθεμάτιζε, ακόμη, τη δημιουργία επαγγελματικών σχολών που θα προσέφεραν τα αναγκαία εφόδια για την άσκηση ενός επαγγέλματος, καθώς βασική της πεποίθηση ήταν ότι η εργασία αποτελούσε αναφαίρετο δικαίωμα αλλά και καθήκον της γυναίκας, εκφράζοντας, προφανώς, βασικές αρχές του φεμινιστικού κινήματος της εποχής αλλά και του «Σχολείου Εργασίας» για την ανάγκη σύνδεσης του ελληνικού σχολείου με την εργασία και την κοινωνία.

Πέρα από τις απόψεις που εξέφρασε στις *Εστιάδες* για τη γυναικεία αγωγή, στις δύο σημαντικές διαλέξεις που έδωσε στο Αναγνωστήριο «Ανόρθωσις», των οποίων τα

---

¹⁴¹⁹ Βλ. [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Εισηγήσεις του Υπουργού της Παιδείας κ. Τσιριμώκου περί της δημοτικής εκπαίδευσέως», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4, της ίδιας «Μία ενέργεια του Παγκυπρίου διδασκαλικού συνδέσμου», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3 και «Παιδευτικά», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 3.

¹⁴²⁰ Βλ. *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3, «Αι πνευματικά εορταί της Λεμεσού» και, σχετικά, Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Η Πολυξένης Λοϊζιάδος και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες...*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425, ό.π. και *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 3, «Νέαι εκδόσεις».

¹⁴²¹ Βλ. *Εστιάδες*, τχ. 1 (15-28 Νοεμβρίου 1913), σ. 3, στήλη «Σκέψεις και γνώμαι».

κείμενα δημοσιεύθηκαν,¹⁴²² διατύπωνε περισσότερο κατασταλαγμένα τις απόψεις της για τη γυναικεία εκπαίδευση. Αναφερόταν ειδικά στην επαγγελματική αγωγή των κοριτσιών, την οποία θεωρούσε άμεσα συνδεδεμένη με το μέλλον της Ελληνίδας. Η γυναίκα είχε το δικαίωμα, πέρα από την εγκυκλοπαιδική και εξανθρωπιστική μόρφωση, τη σωματική, ηθική και διανοητική αγωγή, να τύχει και επαγγελματικής εκπαίδευσης, να πετύχει «ειδίκευσιν των δεξιοτήτων αυτής», «την ειδικότητά της», όπως απαιτούν οι νέες ανάγκες της κοινωνίας: «Οι νέοι κοινωνικοί όροι απαιτούσιν νέαν κατεύθυνσιν εν τη γυναικεία αγωγή θεμελιουμένην επί της γνώσεως της θεωρητικής και πρακτικής επιστήμης».

Επανερχόταν στη δυνατότητα ενασχόλησης της γυναίκας με την επιστήμη, η οποία θα τη βοηθούσε να κατανοήσει τους φιλοσοφικούς όρους της ζωής, ασκώντας τη διάνοια και την αισθητική της, καθώς «[...] τα φώτα ανεώγησαν καθαρά της επιστήμης και η διψώσα των ιερών αυτής ναμάτων ψυχή της γυναικός ηδυνήθη να αντλήση, όσην επεθύμη σοφίαν. Το νήθειν και το ράπτειν και υφαίνειν δεν είναι σήμερον επαρκή». Επαναλάμβανε δε και στις διαλέξεις αυτές το βασικό αξίωμά της για ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες μεταξύ ανδρών και γυναικών, και τόνιζε την ανάγκη θεώρησης της γυναίκας ως πολίτιδος: «“Θα μορφώσω γυναίκας, διά να έχω πολίτας”, εσκέφθη ο νεώτερος Έλλην». Οι θέσεις της Παπαδοπούλου για τη γυναικεία εκπαίδευση και αγωγή μπορούν να θεωρηθούν προδρομικές και να παραβληθούν με σχετικές απόψεις του Δ. Γληνού¹⁴²³ αλλά και του Αλ. Δελμούζου.

γ) Οι πρώτες αναζητήσεις της Παπαδοπούλου στον χώρο της (Πειραματικής) Ψυχολογίας

Από τα χρόνια της Λάρνακας έχουμε πληροφορίες για τις αναζητήσεις της Παπαδοπούλου στον χώρο της Πειραματικής Ψυχολογίας, ενώ τότε αναφέρεται και η πρώτη ερευνητική δραστηριότητά της. Σύμφωνα με δική της μαρτυρία, εφάρμοσε αρχές και πρακτικές της Πειραματικής Ψυχολογίας στο Ευρυβιάδειο, διενεργώντας, για παράδειγμα, πειράματα «επί της μνήμης κατά το σύστημα “Meuman”, για τους

---

¹⁴²² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 575, φ. 576 και φ. 577, *ό.π.*, Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Η επαγγελματική προπόνησις της κόρης. Το μέλλον της Ελληνίδος...», και *Ελευθερία*, φ. 640, φ. 641 και φ. 642, *ό.π.*, Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Η πνευματική ανάπτυξις της γυναικός. Δύνανται αι γυναίκες να συγκριθώσι προς τους άνδρας εις τας πνευματικάς επιστήμας;». Βλ. σχετικά, και *Κοπριακός Φύλαξ*, φ. 576 (2 Μαΐου 1917), σ. 2, «Μικρά χρονικά» – «Εκ Βαρωσίων» και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 489-494.

¹⁴²³ Βλ. Δ. Α. Γληνού, *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή. Γυναικείος ανθρωπισμός*, Αθήνα 1921, και σχετικά, Μαριάνθη Μπέλλα, *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2011.

διάφορους παραστατικούς τύπους (οπτικό, ακουστικό κ.λπ.)», εντοπίζοντας τις ποικίλες ανισότητες μεταξύ των μαθητριών. Φαίνεται ότι από τότε ήταν ενήμερη για τα «παιδολογικά εργαστήρια» της Εσπερίας, που πλούτιζαν με πορίσματα τον παιδαγωγό, και τα οποία θα έπρεπε, κατά την άποψή της, να ρυθμίζουν το εκπαιδευτικό έργο, ώστε η μορφωτική δύναμη να είναι «λελογισμένη, εύστοχος, πειστική, συνεπής εις τον υψηλόν προορισμόν της [...]».¹⁴²⁴

Αδιάπτωτο ήταν το ενδιαφέρον της για την εκπαιδευτική «ζύμωση» που είχε σημειωθεί σε όλο τον ελληνισμό, και τις προσπάθειες για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που παρασκεύαζαν «το ευρύ εκπαιδευτικόν μέλλον της Φυλής». Θεωρούσε ότι τα σχολεία, και ειδικότερα τα παρθεναγωγεία, θα έπρεπε να καταστούν εστίες όχι μόνο παροχής πολύτιμων γνώσεων αλλά και «κοινωνικών συναυλισμών», που θα ετοίμαζαν και θα παρέδιδαν στην κοινωνία «τας χρησίμους, τας σοβαράς και περιεσκεμμένας γυναίκας», υπογραμμίζοντας πάντα το γεγονός ότι η κυπριακή εκπαίδευση «έχει πολλούς σκοπούς να πληρώση, πολλά κενά και πολλές πληγές να θεραπεύση».¹⁴²⁵

Η ίδια έδωσε και σημαντικές παιδαγωγικές διαλέξεις, τα κείμενα των οποίων δημοσίευε στη συνέχεια, και οι οποίες προδίδουν την εμβάθυνσή της στις επιστήμες της Παιδαγωγικής και της Ψυχολογίας. Σε διάλεξή της στο Ευρυβιάδειο με θέμα «Η ψυχική ζωή των παιδών»¹⁴²⁶ έκανε εκτενείς αναφορές στη νεότερη επιστήμη της Ψυχολογίας, που είχε ως επίκεντρο την ανθρώπινη ψυχή και αναφερόταν σε «όλους τους λεπτεπιλέπτους συνδυασμούς του αισθήματος και της σκέψεως, της νοήσεως και της βουλήσεως» στοχεύοντας στην ερμηνεία των ψυχικών φαινομένων. Εστίαζε ειδικότερα στην Παιδοψυχολογία. Υπογράμμισε την ανάγκη για «μελέτη της ατομικότητος ενός εκάστου» μαθητή και για χρήση ιδιαίτερης μεθόδου, ανάλογα με την «περίπτωσή του», αφού «εκάστη παιδική ψυχή πρέπει να θεωρηθή ως έν ιδιαίτερον άνθος, το οποίον

---

¹⁴²⁴ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η κατ' οίκον εργασία του μαθητού», *Νέον Έθνος*, φ. 1405 (18/31 Δεκεμβρίου 1920), σ. 2, και φ. 1406 (25 Δεκεμβρίου 1920 / 7 Ιανουαρίου 1921), σ. 2.

¹⁴²⁵ Βλ. *Νέον Έθνος*, φ. 1379 (13/26 Ιουνίου 1920), σ. 2, «Τα πεπραγμένα εν τω Ευρυβιαδείω υπό της δος Περσεφόνης Παπαδοπούλου». Η Παπαδοπούλου είχε, προφανώς, υπόψη την «πρόταση» του «Ανωτέρου Παρθεναγωγείου του Βόλου», τις απόψεις του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου του 1913 και του 1917. Βλ., σχετικά, Αλέξανδρος Δελμούζος, *Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1919, Χ. Γ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, 2 τόμοι, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989, Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε ...*, ό.π., τ. Β', σ. λγ'-μα', Δ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδόσεις Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987, και Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τ. Α', *Τεκμήρια και μελέτες ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

¹⁴²⁶ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Η ψυχική ζωή των παιδών», *Νέον Έθνος*, φ. 1369 (28 Μαρτίου / 10 Απριλίου 1920), σ. 2, φ. 1370 (10/23 Απριλίου 1920), σ. 3, φ. 1371 (18 Απριλίου / 1 Μαΐου 1920), σ. 2 και φ. 1372 (25 Απριλίου / 8 Μαΐου 1920), σ. 3.

χρήζει και ιδιαίτερας καλλιέργειας». Επιθυμούσε τη βελτίωση του μαθητή όχι μόνο όσον αφορά στους «κύκλους της γνωστικής ενεργείας, αλλά και εις τα συναισθήματα της ανθρωπίνης καρδιάς», αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στη συναισθηματική πλευρά του ατόμου, προσεγγίζοντας σύγχρονες απόψεις περί συναισθηματικής νοημοσύνης: «Ο πλούτος των συναισθημάτων, αδιάλειπτος πηγή προς παρόρμησιν, είναι ο σπινθήρ ο αναφλεγόμενος και συντηκόμενος μετά των επιθυμιών, διά να μετατραπή εις κολοσσιαίαν θέλησιν σφραγίζουσαν περιφανή και αξιομίμητα έργα». Συνιστούσε προσοχή, επιείκεια και φιλόνητο αντιμετώπιση προς τα μειονεκτούντα παιδιά και υποστήριζε ότι θα έπρεπε να ακολουθηθεί το παράδειγμα της Ευρώπης, όπου μετά από σχετικές έρευνες και μελέτες λειτουργούσαν ειδικά σχολεία για τα «φύσει αμβλύνοα και δυσυπότακτα παιδιά».

Καταδίκασε, ακόμη, «[...] τας τρομοκρατικὰς αρχάς, αι οποίαι εβασάνισαν επί αιώνας το πνεύμα της ανθρωπότητος εξαρτήσασαι από του φόβου και μόνον την αγάπην της γνώσεως, από του φόβου ομοίως τον σεβασμόν της ηθικής ρήτρας». Ήταν πεποίθησής της ότι η ψυχική ελευθερία του παιδιού δεν θα έπρεπε να αφήνεται ανεξέλεγκτη, αλλά ήταν απαραίτητο να περιφρουρείται από «την συμπαγή πολιτείαν των σχολικών νόμων» και να συμπληρώνεται διαρκώς από τη διαμορφούμενη ηθική κρίση.

Η κατ' οίκον εργασία του μαθητή ήταν ένα άλλο θέμα που την απασχόλησε εκείνα τα χρόνια. Θεωρούσε ότι ήταν ουσιώδες ζήτημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που δεν θα έπρεπε να ρυθμίζεται από την αβασάνιστη κάθε φορά επιθυμία του διδάσκοντος αλλά από την ψυχοφυσική κατάσταση και την ηλικία του παιδιού, από τον βαθμό της ημερήσιας καταπονήσεώς του στο σχολείο, από το είδος και τη φύση του μαθήματος και από πολλούς άλλους παράγοντες. Ήταν ανεπίτρεπτο, κατά την Παπαδοπούλου, οι δάσκαλοι να αναθέτουν πολλαπλάσια κατ' οίκον εργασία και να υποκλέπτουν καθημερινά τον απαραίτητο ύπνο των μαθητών και τις λίγες αργίες τους, μετατρέποντας «τα ωραία έτη της μαθήσεως εις στυγνούς ενιαυτούς οδύνης άνευ φωτεινού διαλείμματος και άνευ ψυχαγωγίας». Θεωρούσε, μάλιστα, βλαπτική την κατ' οίκον εργασία που εξαντλείτο στην παθητική μελέτη και στην απομνημόνευση, και οδηγούσε σε γλωσσική ανικανότητα και σε γενικότερη «κριτικήν αναιμίαν», γιατί η ζωή, όπως σημείωνε, απαιτεί δραστηριότητα, δημιουργικότητα και «προ παντός προκτηθείσαν δι' αδιαλείπτου προπονήσεως αυτενέργειαν». Αναφερόταν, επίσης, στα

θλιβερά αποτελέσματα της υπερκοπώσεως και της καταπονήσεως του οργανισμού, στηριζόμενη σε πορίσματα σχετικών ερευνών του Ρώσου ψυχιάτρου Sikorski.¹⁴²⁷

δ) *Ωρίμανση του παιδαγωγικού της λόγου. Δημοσιεύματα και συμμετοχή σε εκπαιδευτικά συνέδρια (1924-1927)*

Η Παπαδοπούλου μετά από τις σπουδές της στη Γαλλία εξέφρασε έναν πιο ουσιαστικό επιστημονικό παιδαγωγικό λόγο, ο οποίος χαρακτηριζόταν από πρωτοτυπία και μαχητικότητα, καθώς επιχειρούσε μέσω αυτού να μεταδώσει στο νησί το μεταρρυθμιστικό πνεύμα που έπνεε από τις αρχές του 20ού αιώνα στην Ευρώπη και που βασιζόταν στις αρχές του «Σχολείου Εργασίας» και της «Νέας Αγωγής». Ήταν ίσως η πρώτη παιδαγωγός στην Κύπρο που επιδίωξε να προωθήσει την Πειραματική Ψυχολογία ως στυλοβάτη της παιδαγωγικής πράξης. Θα γίνει εδώ αναφορά στα σημαντικότερα παιδαγωγικά δημοσιεύματα και τις διαλέξεις της των χρόνων αυτών, που συμπίπτουν με την περίοδο της εκπαιδευτικής και κοινωνικής δράσης της στη Λευκωσία.

Το 1924 δημοσίευσε στο περιοδικό *Αγωγή* του εκπαιδευτικού Χαράλαμπου Παπαδόπουλου το κείμενό της «Η ψυχολογία του παιδιού. Μία καινούργια επιστήμη»,¹⁴²⁸ που είναι το πρώτο κείμενο που δημοσίευσε μετά από τις σπουδές της στην Ευρώπη και με το οποίο εισήγαγε, ουσιαστικά, στην Κύπρο την επιστήμη της Ψυχολογίας του παιδιού. Υποστήριζε ότι η Παιδοψυχολογία έπαιρνε πια νέα κατεύθυνση, καθώς το παιδί γινόταν αντικείμενο λατρείας, εμελετάτο η φύση του, του αναγνωρίζονταν ιδιαίτερες ανάγκες και δικαιώματα, και δεν εθεωρείτο πια μικρογραφία του ενήλικου. Έκανε λόγο για μια «πανευρωπαϊκήν κίνησιν, η οποία υιοθετούσε με αδιάπτωτον ζήλον την μελέτην του παιδιού και με τόσην θέρμην, ώστε να δικαιολογείται η έκφρασις μίας σοφής Γαλλίδος: “Nous traversons le siècle de l’ enfant”». Υπερθεμάτιζε, παράλληλα, την παιδοκεντρική αγωγή, θεωρώντας ότι το ναυάγιο των περισσότερων παιδαγωγικών συστημάτων προέκυπτε από το γεγονός ότι «σκέψεις, τρόποι παρατηρήσεως, γνώσεις και ιδέαι των μεγάλων ζητούν να

---

¹⁴²⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, «Η κατ’ οίκον εργασία του μαθητού», *Νέον Έθνος*, φ. 1405, ό.π.

¹⁴²⁸ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η ψυχολογία του παιδιού. Μία καινούργια επιστήμη», *Αγωγή*, τχ. 2 (15 Νοεμβρίου 1924), σ. 4, και τχ. 3 (29 Νοεμβρίου 1924), σ. 4. Ο γιος του εκδότη του περιοδικού αυτού, ο αείμνηστος Θεόδωρος Παπαδόπουλος, μου έχει δώσει μαρτυρία ότι ο ίδιος είχε υποβληθεί σε σωματική καταμέτρηση στο πλαίσιο των ερευνών που διεξήγαγε η Παπαδοπούλου. Κάτι παρόμοιο μου αφηγήθηκε και ο Κύπρος Χρυσάνθης. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 67-68.

εφαρμοσθούν αβασανίστως εις τους μικρούς», οι οποίοι θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται «ως ενεργητική ικανότης μνήμης, αντιλήψεως, κρίσεως, φαντασίας, προσοχής κ.λπ.».

Οι αναφορές της στους πρώτους ερευνητές στον τομέα της Παιδοψυχολογίας, όπως ο Dietrich Tiedman, ο Wilhem Rreyer και το έργο του «L'âme de l'enfant [observations sur le développement psychique des premières années]» ο Stanley Hall και το «πολύκροτον έργον του» *Περιεχόμενον των γνώσεων του παιδιού κατά την είσοδόν του εις το σχολείον* [*The contents of children's minds on entering school*], ο James Sully και ο Alfred Binet με «την ανθρωπομετρικήν μέθοδον» του, χωρίς να παραλείπει να αναφέρει και τη θητεία της στο περίφημο εργαστήριο του τελευταίου στο Παρίσι,¹⁴²⁹ αλλά και οι παραπομπές της στην *Educational Review* αποδεικνύουν τη μεγάλη ενημέρωσή της στα θέματα αυτά και μάλιστα σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Αναφερόταν, ακόμη, σε έρευνες που διενεργούσαν στο Βέλγιο οι Demoor και Decroly για τα «φυσικώς και πνευματικώς καθυστερούντα παιδιά», στην Αυστρία ο Hans Cross, όσον αφορά στην εγκληματικότητα των παιδιών, ο Βιεννέζος καθηγητής ιατρικής Sigmund Freud στον τομέα της «Ψυχανάλυσης», στη Γερμανία ο Stern, που έθεσε τα θεμέλια της «Ατομικής Ψυχολογίας», στην Ελβετία ο Claparede και η Melle Descoeudres, οι οποίοι εργάζονταν στην Πειραματική Ψυχολογία, στη Ρωσία ο Sikorski με έρευνες ιδιαίτερα για την κόπωση των παιδιών, στην Ιταλία η Montessori, η οποία «κηρύττει την αβίαστον μάθησιν, την ελευθέραν και αυθόρμητον του παιδιού προτίμησιν διά τούτο ή εκείνο το μάθημα, το παιχνίδι ή την άσκησιν».

Στο ίδιο κείμενο η Παπαδοπούλου εισηγήθηκε τη δημιουργία «Παιδολογικών Εργαστηρίων», «ψυχολογιών παιδικών επιμελητηρίων», παιδαγωγικών συλλόγων, περιοδικών παιδικής ψυχολογίας, τα οποία θα υπηρετούσαν την επιστήμη της Ψυχολογίας του παιδιού, που θα μπορούσε να στηρίξει επάνω της «το βαρύ έργον της αγωγής». Τόνιζε ότι «έτσι προάγεται η επιστήμη, με την ζήτησιν και την έρευναν», καταδικάζοντας τη στάση «αμύητων» διευθυντών σχολείων στην Κύπρο, οι οποίοι παρακάλυαν τις σχετικές έρευνες, θεωρώντας ότι το σχολείο δεν είναι πεδίο πειραματισμού.

Πάγια τακτική της Παπαδοπούλου ήταν η υπογράμμιση της ανάγκης για επικράτηση των αρχών της «Νέας Αγωγής» και του «Σχολείου Εργασίας». Υποστήριζε ότι η αγωγή για πολύ καιρό είχε στηριχθεί πάνω σε εικασίες, σε πλήρη περιφρόνηση

---

¹⁴²⁹ Για τις αναφορές της Παπαδοπούλου στον Alfred Binet και την εκτίμηση που είχε στο έργο του, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 512-513, 540, 554-557 και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 99 και 101.

των γεγονότων «απαξιούσα να κοιτάξη την Αλήθειαν που πλουσιοπάροχα επλημμύριζε και το πιο πτωχό σχολείο και που προσκαλούσεν ικετευτικά εις μελέτην της ανθρωπίνης φύσεως, της ψυχικής παιδικής υποστάσεως, που φυτοζωούσε ασθενικά μέσα σε φυτώρια ανήλια με εχθρό το σχολείον και δήμιον ακούσιον τον δάσκαλον». Ο ρόλος του εκπαιδευτικού, σύμφωνα με την ίδια, θα αναβαθμιζόταν μέσω της εφαρμογής των αρχών της Ψυχολογίας του παιδιού και του «Σχολείου Εργασίας», αφού θα μπορούσε να αναδειχθεί με αυτόν τον τρόπο σε «συντελεστήν της προόδου, μαχητήν και εφαρμοστήν, αλλά συγχρόνως και δημιουργόν και μεταρρυθμιστήν».

Σε άλλο καινοτόμο και ριζοσπαστικό κείμενό της με τίτλο «Ανάγκη εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως εν Κύπρω»¹⁴³⁰ ζητούσε την όσο το δυνατόν ταχύτερη αναθεώρηση του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο θα έπρεπε να τεθεί επί νέων συγχρονων επιστημονικών βάσεων, σύμφωνα με τις αρχές του ελεύθερου ανθρωπιστικού πνεύματος και των προόδων της Παιδαγωγικής. Όπως σημείωνε, «εις όλην την Ευρώπην –εις τας κυριοτέρας τουλάχιστον αρτηρίας– έχει πνεύσει ένας άνεμος επαναστατικός, άνεμος δυσारेσκείας κατά της στασιμότητος και ανεπαρκείας των διδακτικών μεθόδων, κατά του ογκώδους εις λέξεις και πενιχρού εις ουσίαν διανοητικού υλικού». Αναφερόταν στην υποστήριξη που ετύγγαναν τα ερευνητικά και φιλοπρόοδα πνεύματα στον ευρωπαϊκό χώρο, που, χειραφετημένα «από την συνήθειαν και την ρουτίαν», εργάζονταν για φωτεινότερες οδούς στην εκπαίδευση. Έφερνε ως παράδειγμα τα ιδιωτικά πρότυπα σχολεία που «δεν εφοβούντο τον έλεγχον των Κυβερνήσεων ούτε έκυπτον πειθαρχικόν αυχένα προ απηρχαιωμένων επισήμων διαταγμάτων» και από τα οποία ξεπήδησε η μεταρρύθμιση και η ζωηφόρος ανακαίνισης». Παρατηρούσε ότι όλος αυτός ο εκπαιδευτικός οργανισμός που παρατηρείτο στην Ευρώπη και στην Αμερική, είχε, δυστυχώς, μικρή απήχηση στην Ελλάδα και στην Κύπρο, όπου συνέχιζε να επικρατεί μια απηρχαιωμένη σχολική νοοτροπία. Αναφερόταν σε κάποιους νέους Έλληνες επιστήμονες, οι οποίοι, μετά από μακροχρόνιες σπουδές στην Ευρώπη, επιστρέφοντας στην πατρίδα καταλαμβάνονταν, όπως σημείωνε, «υπό του δηλητηρίου της απογνώσεως», λόγω της απόστασης μεταξύ του τρόπου σκέψης τους και του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτοί είτε προέβησαν «εις άκαρπα μονομερή κινήματα είτε και καταπίνονταν ολοσχερώς από το αδηφάγον κύμα

---

¹⁴³⁰ Βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 17 (25 Φεβρουαρίου 1925), σ. 1, Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Διά το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον της Νήσου. Ανάγκη εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως εν Κύπρω. Να ζητηθούν υπομνήματα από τους παιδαγωγικούς» και, σχετικά, *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 18 (4 Μαρτίου 1925), σ. 3, Χριστόδουλος Γωγάκης, «Φωτεινή διάλεξις», όπου εκθειάζεται το «εμβριθές άρθρον της ευπαιδευτου και ρηξικελεύθου παιδαγωγού δ[εσποινίδος] Περσεφόνης Παπαδοπούλου», η οποία χαρακτηρίζεται «προοδευτικοτάτη» και «πεφωτισμένη» καθηγήτρια.

του κομματισμού και της βιοπάλης, εις το οποίον και θυσιάζουν ιδεώδη και όνειρα προς εξασφάλισιν μιας καθηγητικής έδρας ή εποπτικής θέσεως».

Ζητούσε επίμονα να συνταχθούν εφαρμόσιμα αναλυτικά προγράμματα και πιο φιλόφρονα ωρολόγια προγράμματα στη Μέση και Δημοτική εκπαίδευση, να εισαχθούν τα νέα εκπαιδευτικά συστήματα, τα οποία ήταν μέχρι τότε άγνωστα, και «η ζωτικότητα των διδασκάλων να μη διασπαθίζεται και σπαταλάται εις αναξίαν λόγου και σχεδόν μεσαιωνικήν σχολικήν εθιμοτυπίαν». Η Παπαδοπούλου στο κείμενό της αυτό προέβη και σε πρωτοφανή κριτική προς το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα, κριτική που ίσως δεν είχε ασκηθεί ποτέ μέχρι τότε, καταλογίζοντάς του ότι «απλή αντιγραφή των εν Ελλάδι γίνεται, ή μάλλον –διά να είμεθα πλησιέστερον της αληθείας– ημαρτημένη και ανελλιπής αντιγραφή». Γι' αυτό, κατά τη γνώμη της, χρειάζονταν «τελεσφόροι και συνεταί μεταρρυθμιστικάί χείρες», αφού «το μεταρρυθμιστικόν έργον πρέπει να αρχίση και πρέπει να αρχίση σύντομα: Ας ζητηθούν και ας μελετηθούν σοβαρά οι νέοι εν Ελλάδι εκπαιδευτικοί κώδικες· ας κρατηθή ό,τι υπάρχει υγιεινόν και ωραίον· ας φυγαδευθή ό,τι σαθρόν και πεπαλαιωμένον. Μία εξυγιάνσις χρειάζεται εις την Παιδείαν μας [...]».

Σε άλλο κείμενο που δημοσίευσε, με τίτλο «Παιδαγωγικόν εργαστήριον διά τα διδασκαλεία»,¹⁴³¹ επιχειρούσε, όπως και σε άλλα δημοσιεύματά της, να προωθήσει την Πειραματική Ψυχολογία στα σχολεία της Κύπρου. Αναφερόταν «στην παγκόσμιον κίνησην της πειραματικής ερεύνης, τον έλεγχον των δοκιμίων, τας καταμετρήσεις, τα tests, πορίσματα ερεύνης εγκεφάλων επιστημονικών πρώτης δυνάμεως, τιμώντων τα μεγαλύτερα Πανεπιστήμια της Ευρώπης».¹⁴³² Υπογράμμιζε το γεγονός ότι τα διδασκαλεία της Ευρώπης είχαν προσαρτημένα σε αυτά Παιδαγωγικά και Ψυχολογικά Εργαστήρια (laboratoires de pédagogie et de psychologie expérimentale annexes aux écoles normales), ώστε να καθοδηγούνται οι φοιτητές στον τρόπο έρευνας και στα πειράματα. Ως εκ τούτου, θεωρούσε επιτακτική την ανάγκη ίδρυσης παιδαγωγικών εργαστηρίων στα δύο Παγκύπρια Διδασκαλεία, που θα ήταν υπό την ευθύνη του καθηγητή των Παιδαγωγικών και θα αποτελούσε το καθένα συγχρόνως «Γραφείον Σχολικών Ανακοινώσεων». Θα μπορούσαν να εκδίδουν, μάλιστα, τακτικά και ένα

---

¹⁴³¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 1, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Παιδαγωγικόν εργαστήριον διά τα διδασκαλεία».

¹⁴³² Σημείωνε δε τα εξής χαρακτηριστικά: «Ό,τι χωρίζει ακριβώς την παλαιάν Παιδαγωγικήν από την νέαν, είναι ότι η τελευταία εισέρχεται τολμηρά εις το στάδιον της ερεύνης και προσφέρει τον θετικισμόν και το μέσον της επιτυχίας εις την χαρακτηρισμένην από της Φιλοσοφίας ιδεολογίαν. Ούτε ο φιλόσοφος άνευ της εμπειρίας δύναται να είναι παιδαγωγός ούτε ο εμπειριστής άνευ του πλατέως ορίζοντος του φιλοσόφου δύναται να είναι παιδαγωγός».

δελτίο, ένα είδος περιοδικού, όπου θα δημοσιεύονταν έρευνες δασκάλων, θα διενεργούνταν στατιστικές και θα γινόταν γόνιμη ανταλλαγή απόψεων. Επίσης, θα πρόσφεραν συμβουλές και ενίσχυση στους δασκάλους, οι οποίοι «εξαποστελλόμενοι εις τα πέρατα της Κύπρου, δεν θα αισθάνονται εαυτούς εγκαταλελειμμένους, αλλά ανά πάσαν στιγμήν θα απευθύνονται εις το εργαστήριον του Διδασκαλείου των, παρά του οποίου θα λαμβάνουν τας προσηκούσας οδηγίας και την ενίσχυσιν». Ήταν μια πρωτοποριακή και πρόιμη σύλληψη της ιδέας για τη δημιουργία ενός προδρομικού Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, που δυστυχώς δεν υλοποιήθηκε παρά μόνο μετά από δεκαετίες.

Η Παπαδοπούλου το 1925 υπέβαλε στη Σχολική Εφορεία Λευκωσίας «εκτενή έκθεσιν περί των μάλλον επειγουσών αναγκών και βελτιώσεων του Διδασκαλείου των Θηλέων και του Ανωτέρου Παρθενωγωγείου». Στην έκθεση αυτή, το *Α΄ Εκπαιδευτικόν Υπόμνημά* της, έθετε επί τάπητος και συνδικαλιστικά αιτήματα, κάνοντας λόγο «περί της ανάγκης της διαβαθμίσεως της καθηγητικής μισθοδοσίας ως και περί της ιδρύσεως ταμείου συντάξεως των καθηγητών».¹⁴³³

Η ίδια συμμετείχε στο Α΄ και στο Β΄ Παγκύπριο Εκπαιδευτικό Συνέδριο. Στο τελευταίο, ως μία εκ των αντιπροέδρων, εισήγαγε το θέμα των γενικών κατευθύνσεων για την όλη πορεία της κυπριακής παιδείας, αναφερόμενη στην ανάγκη ίδρυσης νέου σχολείου, «του πραγματικού προτύπου», το οποίο θα έπρεπε να λειτουργήσει σύμφωνα με τα νέα πορίσματα της Παιδαγωγικής επιστήμης, αλλά και Γραφείου Σχολικών Ανακοινώσεων και Παιδαγωγικής Έρευνας. Αναφερόταν, ακόμη, στην ανάγκη εφαρμογής της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και στο ζήτημα της διαρρύθμισης των διδασκαλείων της Κύπρου. Εξαιρετικής σημασίας ήταν οι παρεμβάσεις της όσον αφορά στην ισομισθία μεταξύ ανδρών και γυναικών διδασκάλων, πράγμα που υπερψηφίσθηκε από τους παρισταμένους και οδήγησε στη σχετική νομοθετική ρύθμιση σε λίγους μήνες.¹⁴³⁴ Επίσης, έδωσε παιδαγωγικές διαλέξεις σε συνεδρίες διδασκάλων και

---

¹⁴³³ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 2 «Κοινωνική ζωή» – «Μία Έκθεσις». Υπόμνημα υπέβαλε και έναν χρόνο αργότερα, βλ. *Ελευθερία*, φ. 1211 (11 Ιουλίου 1926), σ. 2, «Σχολική Εφορεία. Γνώμαι και εισηγήσεις».

¹⁴³⁴ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1149 (8 Αυγούστου 1925), σ. 4, «Παγκύπριος Διδασκαλικός Σύνδεσμος. Α΄ Παγκύπριον Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Λευκωσία», φ. 1223 (8 Μαΐου 1926), σ. 2, «Παγκύπριον Διδασκαλικόν Συνέδριον. Τα αποφασισθέντα», Επίσης, βλ. *Χρόνος*, φ. 58 (14 Αυγούστου 1926), σ. 1, W., «Εκπαιδευτικά ζητήματα. Ο περί παιδείας Νόμος, Β΄», όπου καταδικάζεται το γεγονός ότι στο τελευταίο Παγκύπριο Διδασκαλικό Συνέδριο «πολλοί των διδασκάλων σαγηνευθέντες από την στωμυλιαν της δεσποσύνης Περσεφόνης Παπαδοπούλου, παρέβλεψαν χάριν των διδασκαλισσών το ιδιόν των συμφέρον και εμήφισαν και δι' αυτάς το ισοζύγιον του διδασκαλικού μισθού».

συμμετείχε σε συνέδριο λειτουργών της Μέσης εκπαίδευσης.¹⁴³⁵ Λόγω της εκπαιδευτικής πείρας και της παιδαγωγικής κατάρτισής της είχε ορισθεί και μέλος διάφορων επιτροπών που ασχολούνταν με εκπαιδευτικά θέματα.¹⁴³⁶

Το 1928 δημοσίευσε ένα άρθρο της με τίτλο «Πού τείνει η εκπαίδευσις»,¹⁴³⁷ το οποίο υπέγραφε ως Καθηγήτρια Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικών και με τα αρχικά των τίτλων σπουδών της LP, ΔΡ. του Πανεπιστημίου των Παρισίων. Σε αυτό εξέφραζε προβληματισμούς για την πορεία της κυπριακής εκπαίδευσης, επισημαίνοντας τη μονομέρεια που τη χαρακτήριζε, αφού δινόταν έμφαση στην κλασική μόρφωση και παραμελείτο επικίνδυνα η επαγγελματική-τεχνική εκπαίδευση. Υπογράμμιζε το γεγονός ότι «επί πληθυσμού 350 περίπου χιλιάδων ουδεμία επίσημος Επαγγελματική Σχολή υφίσταται» και ότι δεν υπήρχε καμία πρόνοια για ενθάρρυνση των τεχνών, της γεωργίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου και της ναυτιλίας, που είναι συντελεστές της οικονομικής ευρωστίας. Θεωρούσε επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας επαγγελματικών, τεχνικών και γεωργικών Σχολών για αγόρια αλλά και οικοκυρικών, αγρονομικών, νοσοκομειακών και πάσης άλλης φύσεως επαγγελματικών σχολών για κορίτσια.

Η Παπαδοπούλου, παράλληλα, αγωνιζόταν για την ανέγερση εκπαιδευτηρίων που θα ήταν προσαρμοσμένα στις σύγχρονες εκπαιδευτικές ανάγκες. Με αφορμή τη συζήτηση που γινόταν για την εξεύρεση χώρου για το νέο Παρθεναγωγείο Φανερωμένης, σε σχετικό δημοσίευσμά της¹⁴³⁸ εξέφρασε παράπονο κατ' αρχάς για το ότι στη συζήτηση «οι κληθέντες [ήταν] άρρενες εμπειρογνώμονες –των γυναικών δεν εξητήθη η γνώμη–» και στη συνέχεια υποστήριξε ότι το Παρθεναγωγείο θα έπρεπε να κτισθεί έξω από την πόλη, μακριά από τις πυκνοκατοικημένες συνοικίες της Λευκωσίας, ώστε να ικανοποιεί τις ανάγκες της «κορασιακής» εκπαίδευσης «επί μίαν τουλάχιστον πεντηκονταετίαν». Έκανε αναφορά στην *École des Roches* στη Γαλλία, που αποτελούσε «μίαν θαυμασίαν, μοναδικήν εις το είδος της, νέου συστήματος

---

¹⁴³⁵ Βλ. *Αλήθεια*, φ. 1431 (2295), (17 Απριλίου 1925), σ. 3, «Πρόσκλησις. Προς άπαντας τους διδασκάλους και διδασκαλίσσας της Κύπρου» και *Ελευθερία*, φ. 1419 (25 Απριλίου 1928), σ. 3, «Από τας άλλας πόλεις» – «Καθηγητικόν συνέδριον».

¹⁴³⁶ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 391 (25 Μαΐου 1925), σ. 2, «Μικρά χρονικά»-«Το Σεβέρειον Διαγώνισμα εις το Παρθεναγωγείον», φ. 580 (8 Μαρτίου 1935), σ. 3, «Κυπριακά» – «Συνεδρία της σχολικής επιτροπής», *Ελευθερία*, φ. 3014 (2 Οκτωβρίου 1935), σ. 2, «Το ζήτημα της χρησιμοποιητέας γλώσσης εις τα εκπαιδευτήρια και Πρακτικά Εφορείας Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας (1925-1936), συνεδρίες 8 Ιουλίου 1926, 4 Φεβρουαρίου 1931 και 20 Δεκεμβρίου 1934.

¹⁴³⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1101 (15 Φεβρουαρίου 1928), σ. 1, «Πού τείνει η εκπαίδευσις; Άρθρον της δ[εσποινί]δος Περσεφόνης Παπαδοπούλου».

¹⁴³⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1092 (14 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το Παρθεναγωγείον Φανερωμένης», «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*».

σχολήν», η οποία κατανέμει τους μαθητές της σε 13 μικρά αυτοτελή κτήρια αντί να τους συγκεντρώσει σε ένα. Κατήγγελλε δε την άθλια κατάσταση του υπάρχοντος Παρθεναγωγείου, με την ελπίδα «να ιδώμεν επί τέλους κατεδαφιζόμενον το πρωτοφανές ερείπιον, το οποίον στεγάζει μέσα εις τας σκοτίας αιθούσας του πρωτοφανή επίσης καταυλισμόν 750 παρθένων κατανεμομένων αγεληδόν εις δύο δημοτικάς σχολάς, δύο ανώτερα παρθεναγωγεία και ένα Διδασκαλείον». Το δημοσίευσμά της αυτό κατέληγε με τη φράση «[...] τα σχολεία είναι η χαρά και το καύχημα και ο πλούτος μιας χώρας».

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι μετά την εξέγερση των Οκτωβριανών του 1931 οι Άγγλοι, ανάμεσα σε άλλα καταπιεστικά μέτρα, προωθούσαν την κατάργηση των ελληνικών διδασκαλείων της Κύπρου.¹⁴³⁹ Ο κίνδυνος για τα διδασκαλεία αλλά και για τη γυναικεία εκπαίδευση του νησιού ειδικότερα ήταν υπαρκτός. Τότε γινόταν και μεγάλη συζήτηση για τη μορφή που θα έπρεπε να πάρει το Ανώτερο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο Λευκωσίας. Αρκετοί, ακόμη και καθηγητές, υποστήριζαν ότι το σχολείο αυτό θα έπρεπε να στραφεί προς τις ξένες γλώσσες, ενώ καταπολεμείτο η ιδέα για ίδρυση Γυμνασίου Θηλέων. Όπως θα γράψει αργότερα ο Κ. Σπυριδάκης, «εθεωρείτο ότι πολλή μόρφωσις είχε δοθή εις τας γυναίκας του τόπου και εχρειάζετο η ανακοπή της περαιτέρω παροχής εις αυτάς ανωτέρας μορφώσεως προς αποφυγήν κινδύνων εκ της επεκτάσεως της μορφώσεως». Η Κυπρία παιδαγωγός, τον Μάρτιο του 1935, δημοσίευσε έξι συνεχόμενα άρθρα, τα οποία διακρίνονταν για τη μαχητικότητα και την εμβρίθειά τους, με σκοπό τη δημιουργία κλασικού Γυμνασίου Θηλέων. Τα κείμενα αυτά, κατά κοινή ομολογία, αποτέλεσαν «τον στυλοβάτην, εφ' ου εστηρίχθη η γυναικεία εκπαίδευσις όχι μόνον της Λευκωσίας αλλά και της νήσου ολοκλήρου».¹⁴⁴⁰ Οι τίτλοι και μόνο των άρθρων αυτών, που άρχιζαν με τη φράση «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει» φανερώσουν τη μαχητικότητα του πνεύματός της.¹⁴⁴¹ Η Παπαδοπούλου υπογράμμιζε το έργο και τη φήμη που έχαιρε το Διδασκαλείο

¹⁴³⁹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η Κύπρος από τις αρχές της αγγλοκρατίας ως το 1935...», σ. 39-40.

¹⁴⁴⁰ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Έθνος*, φ. 644, ό.π.

¹⁴⁴¹ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 62 (589) (20 Μαρτίου 1935), σ. 1 φ. 63 (590) (21 Μαρτίου 1935), σ. 1, 3, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Τι έχομεν και τι θα χάσομεν;» – «Σειρά άρθρων της καθηγητριάς των παιδαγωγικών δ/δος Περσ. Παπαδοπούλου», φ. 64 (591) (22 Μαρτίου 1935), σ. 1, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Το λεγόμενον Ανώτερον [Παρθεναγωγείον]», φ. 66 (593) (24 Μαρτίου 1935), σ. 1, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Ο τρυγητός της απαιδευσίας», φ. 67 (594) (26 Μαρτίου 1935), σ. 1, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Προς καθαράς γραμμάς και σταθεράς κατευθύνσεις. Η παιδαγωγική Ακαδημία - Η Σχολή ξένων γλωσσών - Το οικοτροφείον», και φ. 69 (596) (28 Μαρτίου 1935), σ. 1, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Προς καθαράς γραμμάς και σταθεράς

Θηλέων, καθώς είχε αναδειχθεί σε ένα από τα πλέον εύρωστα ελληνικά διδασκαλεία και είχε εδραιωθεί στη συνείδηση του λαού ως το ανώτατο γυναικείο εκπαιδευτήριο στο νησί, δίνοντας την πληροφορία ότι σε αυτό συνέρρεαν κορίτσια από όλη την Κύπρο, ακόμη και από την Αίγυπτο. Απέρριπτε την εισήγηση να επανέλθει ο τύπος του ανώτερου παρθεναγωγείου, ο οποίος θα καταργούσε τα γυμνάσια θηλέων και το Διδασκαλείο, κλείνοντας έτσι τον δρόμο για την ανώτερη μόρφωση της Κυπρίας και τη δυνατότητα να φοιτήσει σε παιδαγωγικές ακαδημίες και πανεπιστήμια. Επιστούσε την προσοχή πως, αν λαμβανόταν απόφαση για κατάργηση του Γυμνασίου Θηλέων και ταυτόχρονα απαγορευόταν η πρόσβαση των κοριτσιών στο Γυμνάσιο Αρρένων, τα αποτελέσματα για τη γυναικεία εκπαίδευση θα ήταν καταστροφικά:

[...] *Εάν τοιούτον τι εγένετο, μεγαλύτερα συμφορά δεν θα ηδύνατο να ενσκήψη εις τα κοινοτικά μας εκπαιδευτήρια: διωγμένη η κόρη εξ όλων των εκπαιδευτικών μας κέντρων, θα κατεδικάζετο εις την εξάσκησιν χειρωνακτικών μόνον επαγγεμάτων και θα απεκλείετο τελείως και από του διδασκαλικού ακόμη επαγγέλματος –του μόνου ευδοκιμήσαντος και διανοίξαντος επιτυχές εις την Κυπρίαν στάδιον– και από την θεραπείαν της Επιστήμης εις την οποίαν τόσον ολίγοι εν τη νήσω επιδίδονται. [...]*

Ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκης είχε σχολιάσει ως εξής αυτή την προσπάθεια της Παπαδοπούλου:

Το αποτέλεσμα του αγώνος υπήρξε κεραυνοβόλον. Τα πάντα υπεχώρησαν προ μιας σπανίας γυναικείας μαχητικότητας και αποφασιστικότητας. Αρκεί να αναφερθή ότι ουδείς των εν Κύπρω τότε φιλολόγων υπερήσπισε το κλασικόν Γυμνάσιον Θηλέων όσον η Περσεφόνη Παπαδοπούλου [...]. Και έτσι το Γυμνάσιον Θηλέων ιδρύετο μετ' ολίγους μήνας ως ισότιμον τμήμα του Παγκυπρίου Γυμνασίου. Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου είχε νίκηση οριστικώς όχι απλώς μίαν προσωπικήν νίκην, αλλά νίκην της κλασικής παιδείας και της ορθής κατευθύνσεως της γυναικείας εκπαίδευσεως εν τη νήσω [...]. Ο πέπλος που εσκέπαζε την γυναίκα της Κύπρου και ο οποίος θα καθίστατο μελανότερος μετά

κατευθύνσεις». Σχετικά με τη συζήτηση που διεξάγετο για το θέμα αυτό, βλ., *Πρωινή*, φ. 734 (23 Δεκεμβρίου 1934), σ. 4, «Σύσκεψις της Σχολικής Εφορείας διά το ζήτημα της αναγνωρίσεως του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης» και φ. 817 (3 Απριλίου 1935), σ. 4, «Το ζήτημα του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης. Συνεδρία Επιτροπείας και Υποεπιτροπείας».

την κατάργησιν του Διδασκαλείου Θηλέων, άνευ της ιδρύσεως κλασικού Γυμνασίου, εξαφανίζεται και η γυναίκα της Κύπρου ευρίσκει εις την μόρφωσιν τουλάχιστον την ισοτιμίαν προς τον άνδρα. Το δημιούργημα της Περσεφόνης είναι πολύ μέγαλον. Ακόμη δεν είναι κατανοητόν εις όλην του την έκτασιν και το βάθος. Είναι πολύ ενωρίς διά να κριθή η όλη αξία του έργου [...]. Η γυναικεία εκπαίδευσις του τόπου μας θα την τιμήση ασφαλώς πολύ περισσότερον μετέπειτα, όταν οι πλούσιοι καρποί του έργου της θα δρέπονται από κάθε σπίτι της Κύπρου.¹⁴⁴²

Τα παιδαγωγικά κείμενα και οι εισηγήσεις της Παπαδοπούλου, από το 1924, που επέστρεψε από τις σπουδές της στην Κύπρο, μέχρι το 1935 -έτος που έφυγε για την Πάτρα-, λόγω του ριζοσπαστικού και μαχητικού λόγου που τα χαρακτήριζε, δημιούργησαν, όπως ήταν επόμενο, πολλές αντιδράσεις. Στον κυπριακό Τύπο της εποχής αναφέρονται σφοδρές συγκρούσεις της με παιδαγωγούς που δεν έβλεπαν με καλό μάτι τις προσπάθειές της, οι οποίες είχαν ως στόχο τη μεταρρύθμιση και την αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος της ελληνοκυπριακής κοινότητας. Η ίδια αντιμετωπιζόταν με ειρωνεία ότι «επέστρεψεν εξ Ευρώπης, μετά τριετείς ευδοκίμους σπουδάς, πάνοπλος, διά νέου όλως κατ' αυτήν οπλισμού, ζητούσα διά συνεχών ομοβροντιών και συνεχών πυρών να καταθρυμματίση και καταρρίψη το σεσαθρωμένον υπό του χρόνου σχολείον παντός είδους εν τε τη ελευθέρα Ελλάδα, Κύπρω και εν παντί τω υποδούλω Ελληνισμώ και ν' ανιδρύση, ως λέγει, επί των ερειπίων αυτών νέον [...] το οποίον εύρεν, είδε και αντελήφθη εν Ευρώπη, κατά την τριετή εκεί διαμονήν της [...]».¹⁴⁴³ Εκφωνούνταν λόγιοι εναντίον της σε σχολικές τελετές κατά τις οποίες «επαίοντες του κλάδου» εκτρέπονταν σε εξυβρισμούς «κατά των νεωτεριστών και

---

¹⁴⁴² Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Σπυριδάκι...», *Έθνος*, φ. 644, *ό.π.*, και *Τα είκοσι πέντε έτη...*, *ό.π.*, σ. 54-56. Βλ. και Ευαγγελίδη, «Νεκρολούλουδα...», *Έθνος*, φ. 712, *ό.π.*, όπου η μαρτυρία για την «σταυροφορία» που είχε αναλάβει η Παπαδοπούλου για τη διατήρηση του κλασικού Γυμνασίου.

¹⁴⁴³ Βλ. *(Νέα) Φωνή της Κύπρου*, φ. 1985(2291) (11 Απριλίου 1925), σ. 1, Χ. Π. Μαραθεύτη «Εκπαιδευτικά» και τη συνέχεια των άρθρων του ίδιου εναντίον των αποψεων της Παπαδοπούλου, στην ίδια εφημερίδα, φ. 1980 (2286) (7 Μαρτίου 1925), σ.1, φ. 1986 (2292) (18 Απριλίου 1915), σ. 1, φ. 1987 (2293) (25 Απριλίου 1925), σ. 1, φ. 1989 (2295) (9 Μαΐου 1925), σ. 1, φ. 1990 (2296) (16 Μαΐου 1925), σ. 1-2 και φ. 1994 (2300) (18 Ιουνίου 1925), σ. 1-2. Η Παπαδοπούλου απάντησε στον Μαραθεύτη, που ήταν καθηγητής των Παιδαγωγικών στο Παγκύπριο Γυμνάσιο, με σημείωμά της με τίτλο «Παράδοξον μένος», βλ. *Ελευθερία*, φ. 1128 (27 Μαΐου 1925), σ. 2, «Παιδαγωγικά ζητήματα», ενώ στην αντιπαραθεση αναμειχθήκαν και άλλοι, όπως ο δάσκαλος Χριστόδ[ουλος] Γωγάκης με το κείμενό του «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα. Ασύστατοι ισχυρισμοί», βλ. *Ελευθερία*, φ. 1120 (30 Μαΐου 1925), σ. 4, στο οποίο αναφέρεται στα «αναχρονιστικού πνεύματος άρθρα του κ. Μαραθεύτου, υπό τον τίτλον “Εκπαιδευτικά”, [...] προς καταπολέμησιν της εισηγήσεως της δ[εσποιν]ίδος Περ[σεφόνης] Παπαδοπούλου, όπως μεταρρυθμισθή το εν Κύπρω εκπαιδευτικόν σύστημα [...]».

μεταρρυθμιστών [οι οποίοι] εκλαμβάνουσι την επιστήμην ως γυναικείαν μόδαν», σημειώνοντας ότι «αι μεταρρυθμίσεις είναι βλαβεραί», εκφέρονταν γνώμες κατά της Πειραματικής Ψυχολογίας και «κατά της επιστήμονος γυναικός» και αποδοκιμάζονταν οι «ελευθεριασταί και ανερμάτιστοι» ως «κουφιοκεφαλάκηδες, ανόητοι, επιπόλαιοι, αγύρται, ανεπιστήμονες, αφιλοσόφητοι, άκριτοι».¹⁴⁴⁴ Αλλά και η Σχολική Εφορεία Λευκωσίας, όπως μαρτυρούν τα Πρακτικά των Συνεδριάσεών της, προσπαθούσε να αναστείλει και να περικόψει τις εμπνευσμένες πρωτοβουλίες και την ασυνήθη για την εποχή εκπαιδευτική δραστηριότητα της Παπαδοπούλου.¹⁴⁴⁵

Περαιτέρω, η αγγλική διοίκηση της Κύπρου έπαιρνε αυστηρότερα μέτρα σχετικά με τους εκπαιδευτικούς, προσπαθώντας να παρεμποδίσει κάθε εξωσχολική δραστηριότητά τους. Βασικό μέτρο ήταν η απαγόρευση της συμμετοχής τους σε σωματεία¹⁴⁴⁶ και η δημοσίευση πάσης φύσεως κειμένων τους χωρίς την έγκριση της Εφορείας, η οποία με αυτό τον τρόπο ασκούσε ένα είδος λογοκρισίας.¹⁴⁴⁷ Έτσι, τα παιδαγωγικά και άλλα δημοσιεύματα της Παπαδοπούλου σταδιακά μειώνονται και η ίδια εξαναγκάστηκε να υποβάλει παραίτηση από τη θέση της προέδρου του σωματείου «Πνευματική Αδελφότης των Ελληνίδων Κύπρου». Αλλά και οι επιθέσεις εναντίον του συνολικού έργου της Κυπρίας παιδαγωγού και κοινωνικής αγωνίστριας εντείνονταν, καθώς οι συντηρητικοί κύκλοι της πρωτεύουσας αναδιπλώνονταν.¹⁴⁴⁸ Δεδομένης δε και

---

¹⁴⁴⁴ Πρόκειται για τη σύγκρουση της Παπαδοπούλου με τον Π. Παϊδούση, διδάκτορα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικών, διευθυντή τότε του Παγκυπρίου Γυμνασίου και Διδασκαλείου Αρρένων, ο οποίος κατά την τελετή λήξης του σχολικού έτους, σύμφωνα με τον υπογράφοντα ένα σημείωμα με το ψευδώνυμο «Ο αμερόληπτος», στο μεγαλύτερο μέρος της ομιλίας του έμμεσα στρεφόταν εναντίον της Παπαδοπούλου. Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1137 (27 Ιουνίου 1925), σ. 4, «Ξέναι δημοσιεύσεις» – «Από την σχολικήν τελετήν», και στο ίδιο, σ. 2, Π. Παϊδούσης, «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*», επίσης, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 3, «Προς την *Ελευθερίαν*», επιστολές σχετικά με το ίδιο θέμα.

¹⁴⁴⁵ Βλ., για παράδειγμα, *Ελευθερία*, φ. 1145 (25 Ιουλίου 1925), σ. 2, «Εκπαιδευτήρια Λευκωσίας» – «Κοσμιότης περιβολής», όπου αναφέρονται επεμβάσεις της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας ακόμα και στο θέμα της ενδυμασίας των γυναικών εκπαιδευτικών, οι οποίες δεν θα έπρεπε να «παρακολουθώσιν εν τη ενδυμασία των τον τελευταίον συρμόν», και στόχευαν ίσως την Παπαδοπούλου, η οποία ντυνόταν ωραία φορώντας πάνω από το ένδυμά της κάποτε την τήβεννο της Σορβόνης (βλ. Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 23). Επίσης, αναφέρεται και η ματαίωση της γιορτής των Ανθεστηρίων, που επρόκειτο να διοργανώσει η «Πνευματική Αδελφότητα» με συμμετοχή μαθητριών, λόγω άρνησης της Σχολικής Εφορείας. Για την αποτρεπτική, γενικά, στάση της Εφορείας σε προτάσεις της Παπαδοπούλου βλ. και τα Πρακτικά της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας, με ημερομηνία 25 Απριλίου 1929, 15 Μαΐου 1929, 24 Ιουνίου 1929, 7 Αυγούστου 1929 και 2 Απριλίου 1930.

¹⁴⁴⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1945, ό.π., «Αποφάσεις Εφορείας και συμπληρωματικοί διορισμοί καθηγητών», όπου αναφέρεται απόφαση «όπως απαγορευθεί εις τους καθηγητάς αμφοτέρων των φύλων να κατέχουν αξιώματα εις σωματεία και άλλα ιδρύματα», φ. 1298 (30 Οκτωβρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», όπου γίνεται αναφορά στην υποβολή παραίτησης της Παπαδοπούλου από τη θέση της προέδρου της «Πνευματικής Αδελφότητος».

¹⁴⁴⁷ Βλ. τα Πρακτικά της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας, 1 Αυγούστου 1929.

¹⁴⁴⁸ Βλ. για παράδειγμα, *Ελευθερία*, φ. 1549 (7 Αυγούστου 1929), σ. 2, όπου η αναφορά για σύγκληση της πρώτης στην Κύπρο γενικής συνέλευσης διδασκαλισσών, «διά ζητήματα αφορώντα αυτάς», κατά την οποία η Ελένη Χρήστου, ανάμεσα σε άλλα, κατέκρινε την ανάμιξη διδασκαλισσών σε

της απόφασης για τροχοδρόμηση της κατάργησης των δύο Παγκύπριων Διδασκαλείων,¹⁴⁴⁹ η Παπαδοπούλου βρισκόταν σε οριακό αδιέξοδο. Οι πολύχρονες και τιτάνιες θα λέγαμε προσπάθειές της για μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης της ελληνοκυπριακής κοινότητας και για βελτίωση της θέσης της Κυπρίας γυναίκας, μέσα σε ένα κλίμα συντήρησης, «μικροτήτων, προσωπικών επιθέσεων αναξίων ανθρώπων»,¹⁴⁵⁰ μοχθηριών και συκοφαντιών και το άδηλο επαγγελματικό της μέλλον τής δημιούργησαν μάλλον μια αίσθηση απογοήτευσης και είχαν αναστείλει για ένα σύντομο διάστημα τη μεγαλόπνοη δράση της.¹⁴⁵¹

Η εκπαιδευτική αποστολή στην Ελλάδα και το Β΄ Εκπαιδευτικό Υπόμνημα

Τον Ιούνιο του 1930 η Παπαδοπούλου αναχώρησε για την Αθήνα με εκπαιδευτική άδεια «τη εγκρίσει και συναινέσει της Σχολικής Εφορείας», με στόχο να μελετήσει για ένα μήνα το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας και τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν, και να κάνει εισηγήσεις για την αναβάθμιση της ελληνοκυπριακής εκπαίδευσης. Από εκτενή επιστολή που έστειλε η ίδια στον Τύπο μαθαίνουμε τόσο για τον σκοπό της αποστολής της όσο και για τα αποτελέσματά της. Είχε συναντήσεις στην ελληνική πρωτεύουσα με εξέχοντες παράγοντες της εκπαίδευσης, π.χ. με τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Σ. Μενάρδο και Ν. Εξαρχόπουλο, τον Πρύτανη Θ. Βορέα, τον επόπτη του Αρσακείου Σπ. Καλλιάφα και «πλήθος εξεχόντων παιδαγωγικών», οι οποίοι τη βοήθησαν στην έρευνά της. Αναφερόταν, ακόμη, στη συνάντησή της με τον τότε υπουργό Παιδείας της Ελλάδας Γ. Παπανδρέου, τον οποίο επισκέφθηκε συνοδευόμενη από τον πρόξενο της Ελλάδας στην Κύπρο Αλέξη Κύρου. Επωφελούμενη του ενδιαφέροντος του υπουργού, έθεσε το ζήτημα του Έλληνα Επιθεωρητή της Μέσης εκπαίδευσης στην Κύπρο και πέτυχε κάτι πολύ σημαντικό στο

ζητήματα για τα οποία δεν είναι αρμόδια μια διδασκάλισσα. Η Παπαδοπούλου δεν παρέστη σε αυτή τη συνέλευση. Επίσης, είχαν αμφισβητηθεί από κάποιους τα πανεπιστημιακά της διπλώματα και το ενδεχόμενο να αναλάβει τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας, βλ. *Πρωινή*, φ. 593, *ό.π.*, και *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1173 (2466) [2772] (14 Ιουλίου 1934), σ. 3, «Ολίγαι λέξεις διά την δεσποινίδα Περσεφόνη Παπαδοπούλου» και «Διά τον έντιμον Δήμαρχον κ. Δέρβην», ενώ εφημερίδα της Λευκωσίας καταφερόταν συστηματικά εναντίον της.

¹⁴⁴⁹ Βλ. Πρακτικά της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας, 23 Ιουνίου 1930 και *Ελευθερία*, φ. 1944 (5 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Μεταρρυθμίσεις εις τα δύο Παγκύπρια Διδασκαλεία. Αι αποφάσεις της Εφορείας».

¹⁴⁵⁰ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Έθνος*, φ. 644, *ό.π.*

¹⁴⁵¹ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1621 (17 Μαΐου 1930), σ. 2, «Διά μίαν καθηγήτριά [Περσεφόνη Παπαδοπούλου]», όπου ένας αναγνώστης σημειώνει τα εξής: «Απορεί και ασχάλλει το πολύ διανοούμενον κοινόν, τι παθούσα ή τι μαθούσα η εμπνευσμένη καθηγήτρια Φιλολογίας δ[εσποινί]ς Περσεφόνη Παπαδοπούλου, τόσον απροόπτως ανέκοψε την κοινωφελή δράσιν της και συνέστειλε τα μεγαλεπήβολα σχέδια της; [...]».

θέμα αυτό: Εξουσιοδοτήθηκε από τον ίδιο τον υπουργό να πληροφορήσει τη Σχολική Εφορεία Λευκωσίας ότι από το προσεχές έτος θα αποστέλλοταν στο νησί Έλληνας Επιθεωρητής με δαπάνες του ελληνικού κράτους.¹⁴⁵²

Μετά την επιστροφή της στην Κύπρο, τον Ιούλιο του 1930, προσκλήθηκε από τη Σχολική Εφορεία Λευκωσίας σε συνεδρίαση, υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου, όπου ανέπτυξε «επί δίωρον» τα σχετικά «προς την επί των εν Ελλάδι εκπαιδευτικών ζητημάτων μελέτην της», που αφορούσε «πάντας τους κλάδους της κλασικής και πρακτικής εκπαίδευσως και όλας τας υποδιαιρέσεις της στοιχειώδους, προς δε τα ψυχολογικά και παιδαγωγικά εργαστήρια του Πανεπιστημίου και το νέον Πειραματικόν σχολείον αυτού [...]». Στη συνέχεια υπέβαλε έγγραφο Υπόμνημα αλλά και ιδιαίτερο Υπόμνημα με εισηγήσεις για την ίδρυση Πειραματικού Σχολείου, τη μετεκπαίδευση και προαγωγή των δασκάλων και τη δημιουργία επιστημονικού παιδαγωγικού περιοδικού. Δεν είναι άστοχο αυτό που έχει λεχθεί, ότι «ήτο εποχή καθ' ην ολόκληρος η εκπαιδευτική Κύπρος απέβλεπεν αδιακρίτως φύλου προς αυτήν ως προς την κορυφαίαν και μοναδικήν παιδαγωγόν της, ώστε να της αναθέτει αυτόχρονα θεμελιώδεις πρωτοβουλίας».¹⁴⁵³

Η εφημερίδα *Ελευθερία* δημοσίευσε σε συνέχειες το «Εκπαιδευτικόν Υπόμνημά» της, σημειώνοντας ότι «το εμβριθές τούτο υπόμνημα της μελετηράς καθηγητριάς [...] δεν αμφιβάλλομεν ότι θα αναγνωσθή μετά πολλού ενδιαφέροντος και υπό του διδασκαλικού κόσμου ως και υπό παντός διανοουμένου».¹⁴⁵⁴ Την ίδια εργασία την εξέδωσε σε βιβλίο με τον τίτλο *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα. Η εν Ελλάδι μεταρρυθμιστική κίνησις και τα κυριότερα προβλήματα του κυπριακού Σχολείου*,¹⁴⁵⁵ που αποτελεί την πρώτη απόπειρα να μελετηθεί σε βάθος το εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου σε σύγκριση με εκείνο της Ελλάδας και να γίνουν οι αναγκαίες εισηγήσεις για μεταρρύθμιση και βελτίωση του πρώτου υπό το φως των νέων πορισμάτων της

---

¹⁴⁵² *Ελευθερία*, φ. 1631 (4 Ιουνίου 1930), σ. 2 «Κοινωνική ζωή» – «Εκπαιδευτική αποστολή», φ. 1639 (2 Ιουλίου 1930), σ. 2, «Αποστολή εις Κύπρον Έλληνος επιθεωρητού Μ. Παιδείας. Άλλα εκπαιδευτικά ζητήματα. Επιστολή δ[εσποινίδ]ος Παπαδοπούλου» και *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 293 (2 Ιουλίου 1930), σ. 3, «Η επιθεώρησις των Σχολείων Μέσης Παιδείας. Δηλώσεις του υπουργού κ. Παπανδρέου προς την δ/δα Περσεφόνην Παπαδοπούλου» Για τη συμβολή του Γ. Παπανδρέου στη νεοελληνική παιδεία, βλ. Σήφης Μπουζάκης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου, 1888-1932: Ο πολιτικός της παιδείας*, τ. Α', εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

¹⁴⁵³ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαίδευσως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 146.

¹⁴⁵⁴ *Ελευθερία*, φ. 1655 (27 Αυγούστου 1930), σ. 1, φ. 1656 (30 Αυγούστου 1930), σ. 1-2, φ. 1657 (3 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1, φ. 1658 (6 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1, φ. 1659 (10 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1, φ. 1662 (20 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1-2, φ. 1665 (1 Οκτωβρίου 1930), σ. 1-2, «Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα της καθηγητριάς των Παιδαγωγικών δ/δος Περσεφ.[όνης] Α. Παπαδοπούλου προς την σχολικήν Εφορείαν Λευκωσίας».

¹⁴⁵⁵ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα*, ό.π., και την αναγγελία της έκδοσης, *Ελευθερία*, φ. 1921 (15 Οκτωβρίου 1930), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εκδόσεις».

Παιδαγωγικής και ειδικότερα του κινήματος της «Νέας Αγωγής» και του «Σχολείου Εργασίας». Πρόκειται για ευθαρσή και ουσιαστικό παιδαγωγικό λόγο που δεν δίσταζε να εντοπίσει τα τρωτά και τις αδυναμίες των εκπαιδευτικών πραγμάτων τόσο της Κύπρου όσο και της Ελλάδας, και να προβεί σε καίριες και σημαντικές εισηγήσεις.

Στο Υπόμνημα αυτό η Παπαδοπούλου αρχικά εξέφραζε ευχαριστίες αναφέροντας τα ονόματα πολλών παιδαγωγών και πανεπιστημιακών δασκάλων, με τους οποίους είχε έρθει σε επικοινωνία, στο πλαίσιο της έρευνάς της, όπως οι Θ. Βορέας, Ν. Εξαρχόπουλος, Ν. Αλιβιζάτος, Μ. Βολανάκης, Σ. Μενάρδος, Σπ. Καλλιάφας κ.ά. Θεωρούσε τους προαναφερθέντες ως κορυφαίους στον κλάδο τους και διαπνεόμενους «υπό του ανακαινιστικού, προοδευτικού πνεύματος [...] μωύντες τους αμυήτους εις την πρόοδον, ακαταπονήτους, ενθουσιώδεις οραματιστάς ενός εθνικού μέλλοντος». Έκανε λόγο για την «αρξαμένην εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν» στην Ελλάδα, ευχόμενη κάτι ανάλογο να συμβεί και στην Κύπρο, σημειώνοντας τα εξής: «Πονούμεν τον τόπον μας και ποθούμεν να αρχίση μία παγκύπριος αναδιοργανωτική εργασία με βάση το Σχολείον».

Στο Εκπαιδευτικό αυτό *Υπόμνημά* της υπερθεμάτιζε με έμφαση τις αρχές του «Σχολείου Εργασίας (Arbeitsschule)», σημειώνοντας ότι τούτο «δεν έχει πατρίδα απλώς την Γερμανία (ίδε [sic] έργα Otto Scheibner), αλλά την επιστημονικήν εργασία και πειραματικήν έρευναν όλων των εξόχων Παιδαγωγών και Ψυχολόγων της Ευρώπης και της Αμερικής», που είναι «η πραγματική μητέρα» του «Σχολείου της Εργασίας» και όλων των συναφών σχολών, του «Σχολείου Αυτενεργείας», του «Σχολείου Ζωής», του «Σχολείου Συγχρονισμένου» κ.λπ. Επεσήμανε, παράλληλα, την παρερμηνευση αρχών του «Σχολείου Εργασίας» από κάποιους, που λανθασμένα θεωρούσαν ότι στόχευε στο να εκτοπίσει την πνευματική καλλιέργεια «διά της ασκήσεως της χειρός», ενώ, αντίθετα, αυτό επιχειρούσε να συνδυάσει και τα δύο: «Η Εργασία, ψυχική και τεχνική, προπόνησις διά το διπλούν αυτό τέρμα, αλλά προπόνησις φυσική, αβίαστος, γεννώσα τον ενθουσιασμόν εις το παιδί και την λατρείαν διά το Σχολείον, το οποίον χωρίς να καταπιέζη εις την εκτύλιξιν της ατομικότητος υπό τοιχώματα ομοιομόρφων “καλουπίων”, του ανοίγει τον δρόμον εις την ζωήν, την δημιουργίαν και το υποβοηθεί εις τον σχηματισμόν της προσωπικότητος [...]. Διότι το Σχολείον Εργασίας είναι σχολείον αυτενεργείας: αυτενεργείας όμως, η οποία δεν εμποδίζει την ομαδικήν προσπάθειαν και το πνεύμα της συνεργασίας. Τα παιδιά δεν εργάζονται αποκλειστικώς μόνα, εγωιστικά, αλλά και συνεργάζονται». Παρατηρούσε ακόμη ότι «μία ζωή, μία ζωή δυνατή πρέπει να χυθή εις το Σχολείον» που θα δημιουργεί «την έξιν της εργασίας και

αντιμετώπισιν αυτής ουχί ως επαχθούς και καταναγκαστικού μέσου βιοπορισμού, αλλ' ως ιεράς αντιλήψεως καθήκοντος προς τας ατομικάς μας δυνάμεις, αι οποίαι ζητούν να εκδηλωθούν, και τους κοινωνικούς μας δεσμούς, οι οποίοι ζητούν ενίσχυσιν».¹⁴⁵⁶

Αναφερόταν με ικανοποίηση στο γεγονός ότι μεταφράζονταν έργα της μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής στα ελληνικά και υπερθεμάτιζε στο έργο που επιτελείτο στο Αρσάκειο και στο Μαράσλειο [Διδασκαλείο], εκπαιδευτήρια τα οποία, σύμφωνα με την άποψή της, βρίσκονταν «εις την πρώτην της προοδευτικής εν Αθήναις κινήσεως [...]». Επίσης, περιέγραφε την εργασία στα πρότυπα και πειραματικά σχολεία, και ιδιαίτερα στο Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την εποπτεία του καθηγητή Ν. Εξαρχόπουλου.

Δεν δίσταζε, ωστόσο, να απαριθμήσει και τα αρνητικά στοιχεία που είχε εντοπίσει στο εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας. Κατ' αρχάς θεωρούσε θλιβερό το ότι υπήρχαν δύο παιδαγωγικοί «κόσμοι» και δύο αντιμαχόμενα «στρατόπεδα», λόγω του γλωσσικού ζητήματος, γιατί αυτό ματαίωνε την ενότητα της εργασίας και δημιουργούσε «παιδαγωγικόν δυϊσμόν», παρά το γεγονός ότι και οι δύο «παρατάξεις» εργάζονταν η καθεμιά ξεχωριστά χρησιμοποιώντας τις προόδους που σημείωνε η Παιδαγωγική επιστήμη στην Ευρώπη και στην Αμερική.¹⁴⁵⁷ Καυτηρίαζε, ακόμη, το φαινόμενο της «υποδουλώσεως της ανθρωπιστικής ενεργείας του σχολείου εις μίαν παροδικήν ή εφήμερον κυβέρνησιν», ενώ αναφερόταν και στην τάση προς τον κλασικισμό, που ήταν μονομερής, και έβλαψε, κατά την άποψή της, τη νεοελληνική εκπαίδευση, επαναλαμβάνοντας το διαρκές αίτημά της για ίδρυση επαγγελματικών σχολών.

Η Παπαδοπούλου στην εμπειριστατωμένη αυτή μελέτη της προέβαινε και σε διάφορες εισηγήσεις που θα βελτίωναν την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης από τα σχολεία της Κύπρου. Ζητούσε, ανάμεσα σε άλλα, υποχρεωτική φοίτηση στη δημοτική εκπαίδευση, καθώς αυτή «δεν είναι προνόμιον ωρισμένων τάξεων ουδέ ατόμων, ανήκει εις όλους· πλουσίους, πτωχούς, ευτυχείς, δυστυχείς, γυναίκας, άνδρας, αστούς, χωρικούς». Δεν τασσόταν υπέρ της μεικτής φοιτήσεως στα δημοτικά σχολεία,

---

¹⁴⁵⁶ Για το «Σχολείο Εργασίας», βλ. Αλέξανδρος Δελμούζος, «Από το Σχολείο Εργασίας», *Μελέτες και πάρεργα*, Α', χ.τ. 1958, Σπυριδών Καλλιάφας, *Θεωρία και πράξις του Σχολείου Εργασίας*, εκδόσεις Δημητράκος, Αθήνα 1933, *Κλείστε τα σχολεία. Εκπαιδευτικά άπαντα του Μίλτου Κουντουρά*, 2 τόμοι, επιμέλεια-σχόλια Α. Δημαράς, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, Μιχάλης Παπαμαύρος, *Διδαχτικές αρχές του σχολείου εργασίας*, εκδόσεις Μαυροειδής, Λαμία 1930, και Θ. Κάστανος, *Η Απολογία του Σχολείου Εργασίας*, εκδόσεις Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996.

¹⁴⁵⁷ Προφανώς εννοούσε τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των δημοτικιστών Αλ. Δελμούζου, Δ. Γληνού, Μ. Τριανταφυλλίδη και την αντίστοιχη ανανεωτική προσπάθεια, με κρατική αιγίδα, του καθηγητή Ν. Εξαρχόπουλου.

παρόλο που εντόπιζε και τα θετικά στοιχεία της. Σημαντικές ήταν και οι προτάσεις της για την αναβάθμιση του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας και για την επέκταση του θεσμού των Εσπερινών Σχολών και των «παιδικών εξοχών», την ίδρυση παραρτήματος της Σιβιτανιδείου Σχολής στο νησί και την αποστολή υποτρόφων στη Σχολή αυτή, αφού δεν υπήρχε ντόπια επαγγελματική σχολή. Επίσης, ζητούσε την ίδρυση γεωργικών και βιοτεχνικών σχολείων. Θεωρούσε επιβεβλημένη και την ίδρυση Παιδαγωγικής Ακαδημίας, η οποία θα απέβαινε εστία παιδαγωγικής προόδου, και συνιστούσε την καθιέρωση της μετεκπαίδευσης των δασκάλων στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

Στο εκπαιδευτικό αυτό *Υπόμνημα* αφιέρωνε αρκετό χώρο και σε συνδικαλιστικά αιτήματα. Έθετε το θέμα της ισότιμης προαγωγής και ισομισθίας ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών, προβάλλοντας το παράδειγμα της Ελλάδας, όπου «η διαβάθμιση, προαγωγή και μισθοδοσία των δύο φύλων βαίνει εν απολύτω ισότητι». Η ίδια θεωρούσε ότι θέση του καθηγητή Μέσης εκπαίδευσης στην Κύπρο ήταν «καθαρώς μειονεκτική από πάσης απόψεως» σε σχέση με εκείνην του συναδέλφου του στην Ελλάδα, αφού δεν απολάμβανε πνευματικής και οικονομικής ενίσχυσης, υποτροφιών, εκπαιδευτικών αδειών με απολαβές και ήταν εκτεθειμένος «εις πάσης προελεύσεως δυσμενή άνεμον, πολιτικόν, προσωπικόν, επαγγελματικού συναγωνισμού, αντιζηλιών». Υπογράμμιζε, ακόμη, την έλλειψη ενός παγκύπριου συνδικαλιστικού οργάνου που θα διασφάλιζε τα εργασιακά δικαιώματα του Κυπρίου εκπαιδευτικού σε θέματα μισθοδοσίας, σύνταξης, επαγγελματικής διαβάθμισης κ.ά.

Παρά τη γενική αναγνώριση της εμβρίθειας αυτού του πονήματος της Παπαδοπούλου, που ήταν αποτέλεσμα της σοβαρότητας με την οποία ανέλαβε την εκπαιδευτική αποστολή της στην Ελλάδα, δεν έλειψαν πάλι οι αντιδράσεις.¹⁴⁵⁸ Μια ενδελεχής μελέτη θα μπορούσε να διαπιστώσει με βάση τις εξελίξεις στην εκπαίδευση της Κύπρου και τα Αρχεία της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας ποιες από τις εισηγήσεις του *Εκπαιδευτικού Υπομνήματος* υλοποιήθηκαν και πώς αυτό επηρέασε μακροπρόθεσμα την πορεία της εκπαίδευσης στο νησί.

---

¹⁴⁵⁸ Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 290 (11 Ιουνίου 1930), σ. 4, «Μικρά χρονικά»-«Χάριν της αληθείας», φ.293, *ό.π.*, σ. 4, «Μικρά χρονικά»-«Η εκπαιδευτική αποστολή της δ/δος Π. Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ.1699 (4 Φεβρουαρίου 1931), σ. 1, Γ. Ν. Κουρσουμπάς, «Σημειώσεις από τας Αθήνας. Η μετεκπαίδευσις των διδασκάλων εις το Πανεπιστήμιον», φ. 1700 (14 Μαρτίου 1931), σ. 1, Γ. Κουρσουμπάς, «Η μετεκπαίδευσις των διδασκάλων εις το Πανεπιστήμιον» και φ. 1701 (11 Φεβρουαρίου 1933), σ. 1. Επίσης, βλ. Περσ. Α. Παπαδοπούλου «Επίκαιρα θέματα. Εξ αφορμής ενός δημοσιεύματος. Περί διδασκαλικής μετεκπαίδευσως» και φ. 1711 (18 Μαρτίου 1931), σ. 2, «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*» – «Η δευτερολογία του κ. Κουρσουμπά».

Πίνακες μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας. Εκ των ερευνών του Παιδολογικού και Ψυχολογικού Εργαστηρίου του Διδασκαλείου Θηλέων/ Κύπρου (1931)

Το 1931 η Παπαδοπούλου εξέδωσε ένα άλλο σημαντικό παιδαγωγικό μελέτημά της με τίτλο *Πίνακες μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας*, επιχειρώντας σημαντικές τομές στο θέμα της υγείας και της υγιεινής του μαθητικού κόσμου της Κύπρου.¹⁴⁵⁹ Η εργασία αυτή εκπονήθηκε μετά από έρευνες στο Παιδολογικό και Ψυχολογικό Εργαστήριο του Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας. Σύμφωνα με δική της πληροφορία, διενήργησε έρευνα σε 4.039 παιδιά από όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, το νηπιαγωγείο, το δημοτικό, μέχρι το και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, το Διδασκαλείο Θηλέων και το Παγκύπριο Γυμνάσιο και το Διδασκαλείο του, τα οποία εξετάστηκαν από την ίδια.¹⁴⁶⁰ Η πρωτότυπη και πρωτοποριακή αυτή έρευνα κατέδειξε ότι το 41,21% των αγοριών και το 37,93% των κοριτσιών, δηλαδή το 1/3 περίπου του δείγματος –1.413 παιδιά από αυτά που εξετάστηκαν– ήταν ωχρά και ασθενικά. Η ερευνήτρια απέδιδε το φαινόμενο αυτό κατά κύριο λόγο σε κοινωνικά αίτια, όπως η κοινωνική δυσπραγία και η πενία, αφού τα περισσότερα από τα ωχρά παιδιά ήταν άπορα, σε κληρονομικά και σχολικά αίτια, όπως η πολύωρη ακινησία στα θρανία (έκανε λόγο για «αρχαιότροπον σχολικήν πειθαρχίαν επί των ξυλίνων τούτων δεσμοτηρίων της κινήσεως»), η υπερβολική κατ' οίκον εργασία κ.ά. Όπως σημείωνε, το θλιβερό μυστικό των σχολείων «αφηγείται θλίψεις παιδικάς, στερήσεις, ένδειαν, πόθον τροφής η οποία ελλείπει, ανάγκην θερμάνσεως η οποία δεν παρέχεται, ρίγη κακώς συγκαλυπτόμενα υπό την αξιοπρεπή σιγήν της ομοιομόρφου ποδιάς ή το τετριμμένον πολυχρόνιον ένδυμα του γυμνασιόπαιδος, αναστατώσεις οικογενειακάς και ζωήν πλήρη αγωνίας [...]».

Για να ενισχύσει τα πορίσματά της αναφερόταν σε έρευνες σχετικά με τον καταθλιπτικό ρόλο της πενίας επί της σωματικής αυξήσεως και υγείας των παιδιών, οι οποίες διενεργήθηκαν από κορυφαίους επιστήμονες της «πειραματικής επί παιδών ερεύνης», όπως οι Binet – Simon, Pagliani, Roberts, Key, Heller, Broca, Mackenzie, Erismann, Niceforo, Russul, Rietz, Bowditch Demoor και Chalmers. Η ίδια

---

¹⁴⁵⁹ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Καθηγήτριας της Φιλοσοφίας και των Παιδαγωγικών, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου των Παρισίων, *Πίνακες μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας. Εκ των ερευνών του Παιδολογικού και Ψυχολογικού Εργαστηρίου του Διδασκαλείου Θηλέων/ Κύπρου*, Λευκωσία Κύπρου 1931. Βλ. και τη σχετική αναγγελία, *Ελευθερία*, φ. 1729 (27 Μαΐου 1931), σ. 2, «Κυπριακά Νέα» – «Το θλιβερόν μυστικόν των σχολείων. Μαθητική ωχρότης και καχεξία».

¹⁴⁶⁰ Βλ. τις μαρτυρίες του Κύπρου Χρυσάνθη και του Θεοδώρου Παπαδοπούλου σχετικά με τις έρευνες αυτές, στο Παρασκευά-Χατζηκόστα, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, *Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 46, 52-53.

υπερθεμάτιζε ιδιαίτερα την πολύκροτη μελέτη «La misère physiologique et la misère sociale», των Binet – Simon, που είχε δημοσιευθεί στην *Année Psychologique*. Ήταν ενήμερη και για σχετικές έρευνες που εκπονούνταν στο Εργαστήριο της Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ν. Εξαρχόπουλου, ενώ πληροφορούσε και για τη δική της επιστημονική έρευνα στον τομέα αυτό, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής αποστολής της στη Γερμανία.¹⁴⁶¹ Κατέληγε δε με συγκεκριμένες εισηγήσεις για τη βελτίωση της υγείας των μαθητών, όπως η ενίσχυση των μαθητικών συσσιτίων και του θεσμού των παιδικών εξοχών, ο διορισμός σχολιάτρων, η εισαγωγή στα σχολεία ατομικών δελτίων, η υποχρεωτική επίσκεψη του δασκάλου στα σπίτια για εξακρίβωση των συνθηκών διαβίωσης των μαθητών, η μεταρρύθμιση των αναλυτικών προγραμμάτων και η ρύθμιση της όλης σχολικής ζωής σύμφωνα με τις υποδείξεις της Παιδαγωγικής επιστήμης. Ως πρώτη πρακτική λύση στο μεγάλο πρόβλημα της ωχρότητας και καχεξίας που μάστιζε τότε τον μαθητικό πληθυσμό, θεώρησε τη δημιουργία παιδικών εξοχών,¹⁴⁶² έναν θεσμό που καθιέρωσε η ίδια, και ο οποίος λειτουργεί μέχρι σήμερα.

Αυτό το πρωτοποριακό για την εποχή παιδαγωγικό σύγγραμμα της Παπαδοπούλου, που έθιγε και τα κακώς έχοντα του εκπαιδευτικού συστήματος και της κυπριακής κοινωνίας ευρύτερα, εισηγούμενο, μάλιστα, και ριζοσπαστικές λύσεις, δημιούργησε σχετική συζήτηση και αντιπαραθέσεις.¹⁴⁶³

Οι παιδαγωγικές διαλέξεις της Παπαδοπούλου

Η Παπαδοπούλου με τις διαλέξεις, όπως και με τα δημοσιεύματά της, επιχείρησε να εισαγάγει στο νησί σύγχρονες παιδαγωγικές αρχές και τάσεις, απευθυνόμενη σε μεγαλύτερο κοινό που ενδιαφερόταν για τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η πρώτη διάλεξη που έδωσε στη Λευκωσία άφησε εποχή, καθώς ήταν η πρώτη φορά που γυναίκα ανέβαινε στο βήμα του σωματείου-αναγνωστηρίου «Αγάπη του λαού». Αναγγέλθηκε

---

¹⁴⁶¹ Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Οι σπουδές και η παιδεία...», σ. 101.

¹⁴⁶² Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 527-528 και ανωτέρω, το κεφάλαιο «Η φεμινιστική δράση και ο φεμινιστικός λόγος...», σ. 476-477.

¹⁴⁶³ Βλ., για παράδειγμα, *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 342 (10 Ιουνίου 1931), σ. 2, Χ. Παπαχρυσόστομου, «Περσεφ.[όνης] Παπαδοπούλου, “Πίνακες μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας”», και φ. 344 (24 Ιουνίου 1931), σ. 5, «Η απάντησίς μας εις την δ[εσποιν]ίδα Π. Παπαδοπούλου». Επίσης, βλ. Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Κριτική κριτικού σημειώματος περί “Πινάκων μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας”», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 343 (17 Ιουνίου 1931), σ. 1.

από τον Τύπο, ο οποίος κατέγραψε ευρύτερα την όλη εκδήλωση.¹⁴⁶⁴ Το κείμενο της ομιλίας δεν δημοσιεύθηκε, γνωρίζουμε όμως ότι αυτή ήταν «Περί συγκινήσεως» και αποτελείτο από 17 σημεία, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν και τα ακόλουθα: «Δυσχέρεια της ψυχολογίας των συναισθημάτων, ποία η ρίζα των συναισθημάτων, υπάρχει αυτονομία των συναισθημάτων» κ.ά. Η διάλεξη ήταν «επαγωγός», καθώς η ομιλήτρια «επραγματεύθη το θέμα της επιστημονικότητα και ψυχολογικότητα», και κράτησε αδιάπτωτο το ενδιαφέρον του ακροατηρίου, ενώ παρουσίασε και «διάφορα σχέδια επί χάρτου, διά να καθίστανται μάλλον αντιληπτά τα πράγματα τα οποία παρουσίαζε με τόσην παραστατικότητα».¹⁴⁶⁵

Σε άλλη διάλεξή της με θέμα «Η σύγχρονος εκπαιδευτική κίνησης εν Ευρώπη»¹⁴⁶⁶ παρουσίασε τη γενικότερη τάση για μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος που παρατηρείτο στην Ευρώπη, ανέπτυξε τα αίτια που δημιουργούσαν την ανάγκη αυτή και αναφέρθηκε στην «τριπλήν ιδεολογίαν τού υπό ανακαίνισιν σχολείου: «το Σχολείον ζωής, το Ελεύθερον σχολείον, το Φαιδρόν σχολείον». Παρουσίασε, ακόμη, τις βασικές αρχές στις οποίες στηρίζονταν τα εν λόγω σχολεία και την επιστημονική εργασία του Alfred Binet, καθώς επίσης και το παιδαγωγικό σύστημα της Μαρίας Montessori, για το οποίο προέβαλε διάφορες εικόνες «διά του προβολέως του

---

¹⁴⁶⁴ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1094 (21 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», φ. 1095 (24 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», και φ. 1096 (28 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Η διάλεξις Δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου “Περί συγκινήσεως”»: «Την μεταμασημβριαν της προχθές Κυριακής το παρ’ ημίν λαμπρόν Σωματείον Αναγνωστήριον “Αγάπη του Λαού” έκαμεν έναρξιν των διαλέξεών του της χειμερινής περιόδου και την φοράν αυτήν εις το βήμα ανήλθεν ουχί, ως συνήθως, ανήρ αλλά γυνή, η δνις Περσεφόνη Παπαδοπούλου, καθηγήτρια της Φιλοσοφίας και της Νεοελληνικής Φιλολογίας. Όλαι αι αίθουσαι και οι διάδρομοι του Αναγνωστηρίου ήσαν υπερπλήρεις μέχρις ασφυξίας. Εις την διάλεξιν δε, παρευρέθησαν ο Μ. Αρχιεπίσκοπος, ο δήμαρχος, οι διευθύνσεις των εκπαιδευτηρίων της πόλεως, διευθυνταί εφημερίδων, επιστήμονες, άνθρωποι των γραμμάτων, κυρίαί, δεσποινίδες και πλείστος άλλος κόσμος [...]. Κατερχομένη δε του βήματος κατεχειροκροτήθη παταγωδώς και εδέχθη τα θερμότατα συγχαρητήρια των παρισταμένων», και υποσχέθηκε πως θα συνέχιζε «τας ωραίας και όντως φωτεινάς διαλέξεις της». Βλ., επίσης, *Νέον Έθνος*, φ. 1615 (31 Ιανουαρίου 1925), σ. 4 «Διάφορα», όπου περιέχεται η αναφορά του λογίου Γεώργιου Α. Μαρκίδη, ο οποίος παρουσίασε την Παπαδοπούλου στην εκδήλωση αυτή χαρακτηρίζοντάς την «ως μίαν από τας φωτεινότερας φυσιογνωμίας των διανοουμένων Κυπρίων γυναικών, άριστην εκπρόσωπον πνευματικής κινήσεως και ζωής».

¹⁴⁶⁵ Βλ. *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1975 (2281) (31 Ιανουαρίου 1925), σ. 1, «Βαρυσήμαντον άρθρον του κ. Γ. Ασπρέα εξ αφορμής μιας διαλέξεως. Αι ψυχικαί έρευναί. Θρησκεία και επιστήμη», στο οποίο σχολιάζεται η ομιλία της Παπαδοπούλου από τον παρεπιδημούντα τότε στην Κύπρο Αθηναίο λόγιο και δημοσιογράφο Γ. Ασπρέα. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρει ότι η ομιλήτρια έκανε αναφορές στον Schopenhauer και δίνει μια ενδιαφέρουσα περιγραφή της εξωτερικής της εμφάνισης: «Αδρά φυσιογνωμία η δις Παπαδοπούλου. Οφθαλμοί μαύροι διαυγείς και ζωηροί, χρώμα βαθύτερον του ώριμου σίτου, φωνή ηχηρά συμπαθούς μετάλλου, ευρυθμία κινήσεων και αυστηρότης εκφράσεως».

¹⁴⁶⁶ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1108 (11 Μαρτίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», και φ. 1110 (18 Μαρτίου 1925), σ. 2, «Η διάλεξις [της] δ[εσποινίδ]ος Παπαδοπούλου». Τη διάλεξη αυτή σχολίασε αρνητικά ο κρυπτόνυμος «Φίλεκπαιδευτικός», θεωρώντας εκτός κυπριακής πραγματικότητας τις αιτίες στις οποίες η ομιλήτρια απέδιδε τα ημαρτημένα που επέβαλλαν τη μεταρρύθμιση του Δημοτικού Σχολείου, όπως η αλλαγή συνθηκών στην οικογένεια, η προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων, η επικράτηση φιλελεύθερων αρχών και η πρόοδος της παιδαγωγικής. Βλ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, φ. 1982 (2288) (21 Μαρτίου 1925), σ. 2, Φίλεκπαιδευτικός, «Επί της διαλέξεως της δεσποινίδος Παπαδοπούλου».

Π[αγκυπρίου] Γυμνασίου» και ανέπτυξε το σύστημα «του εν Βρυξέλλαις ιατρού και ψυχολόγου Decroly».

Η επόμενη διάλεξή της με θέμα: «Το πρόβλημα της παιδικής ευφυΐας και αι σχετικαί καταματρήσεις»¹⁴⁶⁷ συγκέντρωσε «ικανόν πλήθος εξ ανδρών και γυναικών». Αντικείμενο της ομιλίας της ήταν η ευφυΐα των παιδιών και οι καταμετρήσεις οι οποίες από πολλού ήταν εν χρήσει στην Ευρώπη και στην Αμερική. Οι εφημερίδες της εποχής δεν παραλείπουν να σημειώσουν τη φυσική και «αβίαστον» γλώσσα που χρησιμοποίησε και τα θέματα με τα οποία καταπιάστηκε, όπως τα «tests» και η συστηματική χρήση τους από τους Alfred Binet και Theodor Simon, ενώ δίνεται και η πληροφορία ότι ενώπιον των θεατών υπέβαλε σε δοκιμαστική εξέταση δύο μικρές μαθήτριες, για να δώσει στο ακροατήριο κάποια ιδέα για τη μέθοδο της ερευνητικής της εργασίας.

Η ίδια έδωσε και άλλες διαλέξεις στο πλαίσιο των δημόσιων διαλέξεων που είχε καθιερώσει η «Πνευματική Αδελφότης» και των περίφημων «Σπουδαστηρίων» της, τα οποία περιλάμβαναν και σχετικές με το θέμα συζητήσεις,¹⁴⁶⁸ ενώ ήταν ομιλήτρια επί ψυχολογικών και παιδαγωγικών θεμάτων, και σε άλλες πόλεις του νησιού.¹⁴⁶⁹

Το 1932, μετά την εξέγερση των Οκτωβριανών, εντάθηκαν τα σκληρά μέτρα των Άγγλων στον χώρο της παιδείας. Το νέο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο περιείχε αυστηρότατες πρόνοιες και γινόταν πολύ συγκεντρωτικό. Παράλληλα, τροχοδρομούσε την κατάργηση των δύο Παγκυπρίων Διδασκαλείων. Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο που περιόριζε τη δράση και τους μεγάλοπνοους οραματισμούς της, η Παπαδοπούλου ζήτησε εκπαιδευτική άδεια ενός έτους και αποφάσισε να εγκαταλείψει για ένα διάστημα την Κύπρο και να δοκιμάσει να μεταφέρει τη δράση της στην Ελλάδα, όπου έβλεπε ότι υπήρχαν περισσότερες προοπτικές επαγγελματικής καταξίωσης,

---

¹⁴⁶⁷ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1123 (9 Μαΐου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», φ. 1125 (16 Μαΐου 1925), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εκπαιδευτική διάλεξις» και *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 27 (20 Μαΐου 1925), σ. 4, «Μικρά χρονικά» – «Παιδαγωγική διάλεξις».

¹⁴⁶⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 1504 και φ. 1505, *ό.π.*, όπου αναφέρεται διάλεξή της με θέμα «Ο λανθάνων ψυχισμός εν τω υγιεί ανθρώπω», φ. 1232 (11 Ιανουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», και φ. 1236 (18 Ιανουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης», όπου αναφορά σε ανάγνωση και ανάλυση περικοπών του έργου «Η επιτυχία εις την ζωήν» και ανάλυση του έργου «Πώς ανατρέφομεν τα παιδιά μας», του Ελβετού παιδαγωγού A. D. Ferrière.

¹⁴⁶⁹ Βλ., για παράδειγμα, *Ελευθερία*, φ. 1192 (13 Ιανουαρίου 1926), σ. 3, «Η ζωή εις τας πόλεις και τας επαρχίας» – «Εκ Λάρνακος» – «Διαλέξεις», όπου η αναφορά σε διάλεξη της Παπαδοπούλου στη γαλλική βιβλιοθήκη «Γκυ ντε Λουζινιάν» στη Λάρνακα με θέμα «Περί ονείρου», και φ. 1220 (21 Απριλίου 1926), σ. 3, «Εκ Λεμεσού» – «Μαθήματα Φιλοσοφίας», όπου γίνεται αναφορά σε ομιλία της μετά από πρόσκληση του συλλόγου «Μούσαι» με το «ψυχολογικόν θέμα»: «Περί χαράς και λύπης». Επίσης, *Σάλπιγξ*, φ. 2151 (1 Μαΐου 1925), σ. 5, «Διαλέξεις», όπου αναφέρεται ότι η Παπαδοπούλου προσκλήθηκε από τον Διδασκαλικό Σύνδεσμο Λεμεσού και έδωσε διάλεξη για τον δογματισμό και τον πειραματισμό στη Επιστήμη της Αγωγής, τα μεγαλύτερα προβλήματα του Δημοτικού Σχολείου και τις μεγαλύτερες παιδαγωγικές φυσιογνωμίες της Ευρώπης και της Αμερικής τις τελευταίες δεκαετηρίδες.

δράσης και προσφοράς.¹⁴⁷⁰ Η γνωριμία της με τον Επόπτη Σπυρίδωνα Καλλιάφα και με άλλους εκπαιδευτικούς παράγοντες, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής αποστολής της στην Ελλάδα, που αναφέρθηκε πιο πάνω, φαίνεται ότι ήταν καθοριστική στην απόφασή της αυτή.¹⁴⁷¹ Αποδέχθηκε πρόταση να αναλάβει καθήκοντα ως διευθύντρια του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα¹⁴⁷² και αναχώρησε μέσα σε λίγες συγκινητικές εκδηλώσεις αγάπης και σεβασμού προς το πρόσωπό της.¹⁴⁷³ Η Μαρία Π. Ιωάννου δίνει την πληροφορία ότι η Παπαδοπούλου «έφυγε πικραμένη από την Κύπρο» και η Άννα Γρίβα, στενή φίλη της και εκ των μελών του Δ. Σ. του σωματείου «Μάνα», αναφέρει πως αντίξοες περιστάσεις ανάγκασαν την Παπαδοπούλου «να εγκαταλείψη το νησί μας και να προσφέρει “πνευματικά τροφεία” – κατά τη δική της έκφραση – στη χώρα που την εμόρφωσε». Εντούτοις, «πάντοτε ενοστάλγει την γενέθλιον πατρίδα».¹⁴⁷⁴

---

¹⁴⁷⁰ Η Παπαδοπούλου από το 1929 βολιδοσκοπούσε το ενδεχόμενο να υπηρετήσει στα Σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Βλ. έγγραφα από το Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου: Α 266 (συστατική επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Γ΄ προς τον πρόεδρο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, με ημερομηνία 20 Απριλίου 1929, όπου διατυπώνεται το αίτημα για πρόσληψη της Παπαδοπούλου ως διευθύντριας του Αρσακείου Διδασκαλείου, και εκφράζεται η βεβαιότητα ότι η Κυπρία λογία, ζώντας στην Αθήνα, γρήγορα θα αναδειχθεί «τιμώσα την ελληνικήν επιστήμην και τα ελληνικά Γράμματα»), Α 264 (απάντηση προέδρου της Φ.Ε., με ημερομηνία 14 Μαΐου 1929, στην οποία ζητά να συναντηθεί στην Αθήνα με την Παπαδοπούλου), Α 265 (σχετική επιστολή Αρχιεπισκόπου, με ημερομηνία 22 Μαΐου 1929) και Κ.Θ 279 (επιστολή Φίλιου Ζαννέτου προς τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου, με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1930, όπου ανάμεσα σε άλλα αναφέρεται η επιθυμία της Παπαδοπούλου για «την εις ευρύτερον κύκλον δράσιν της υπέρ της Ελλ.[ηνικής] Παιδείας»). Ωστόσο, ακόμα και το 1934 φαίνεται ότι η ίδια βρισκόταν σε δίλημμα αν θα εγκατέλειπε την κυπριακή εκπαίδευση. Βλ. Πρακτικά Εφορείας Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας, συνεδρίες 12 Ιουλίου 1934 και 23 Ιουλίου 1934, όπου ζητά μηνιαία προθεσμία για να απαντήσει όσον αφορά στην αποδοχή του διορισμού της, τον οποίο τελικά αποδέχθηκε «με επιφυλάξεις», και συνεδρία 8 Οκτωβρίου 1934, όπου αναφορά σε αίτησή της για χορήγηση ετήσιας άδειας απουσίας, η οποία εγκρίθηκε, αλλά «άνευ ουδεμιάς περαιτέρω υλικής υποχρεώσεως εκ μέρους της Εφορείας». Βλ., επίσης, *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1175 (2468) [2774] (28 Ιουλίου 1934), σ. 3, «Επιστολή της καθηγητριάς των Παιδαγωγικών».

¹⁴⁷¹ Όπως σημείωνε ο Σ. Καλλιάφας, «Την Περσεφόνη Παπαδοπούλου εγνώρισα προ 22 ετών κατ' αρχάς έκ τινων δημοσιευμάτων αυτής και εξ αλληλογραφίας. Βραδύτερον εγνώρισα αυτήν προσωπικώς ελθούσαν εις Αθήνας. Η εντύπωσις, την οποίαν απεκόμισα εκ της γνωριμίας ταύτης, υπήρξε τοιαύτη, ώστε επόπτης ων τότε των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας απεφάσισα το παν να πράξω, ίνα αύτη καταλάβη κατάλληλον θέσιν εις τι των ανωτέρων Σχολείων της Εταιρείας [...]». Βλ. «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», υπό Σπύρου Καλλιάφα, στο: *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσακείον Πατρών, Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 7.

¹⁴⁷² Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2160 (9 Οκτωβρίου 1935), σ. 3, «Αι χθεσιναί αποφάσεις της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας», και φ. 2184 (19 Οκτωβρίου 1935), σ. 2, «Κοινωνική ζωή», όπου αναφέρεται ότι η Παπαδοπούλου «απεδέχθη θέσιν διευθυντριάς του εν Πάτραις Διδασκαλείου επί μηνιαίω μισθώ 16.500 δραχμών».

¹⁴⁷³ Η «Πνευματική Αδελφότης» σε αποχαιρετιστήρια εκδήλωση προσέφερε στην Παπαδοπούλου αναμνηστικό κύπελλο σε ασήμι με την αναγραφή «Το συμβούλιο της “Πνευματικής Αδελφότητος” τη αγαπητή προέδρω αυτού δ. Π. Παπαδοπούλου εις ανάμνησιν, 10.10.1935». Παρόμοιο αναμνηστικό προσφέρθηκε και εκ μέρους του συλλόγου των καθηγητών του Παγκυπρίου Διδασκαλείου και Γυμνασίου Θηλέων, με ημερομηνία 12.10.1935. (βλ. Αρχείο Αλέκας Παυλίδου). Παραμονές που θα ταξίδευε στην Ελλάδα η Παπαδοπούλου είχε ατύχημα, το οποίο όμως δεν την έκανε να αναβάλει το ταξίδι της. Βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 765 (245) (13 Οκτωβρίου 1935), σ. 4, «Ατύχημα διά την δ/δα Περ[σεφόνη] Παπαδοπούλου» και φ. 767 (247), σ. 2, «Κοσμική ηχώ»-«Αναχωρήσεις».

¹⁴⁷⁴ Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 38, 61 και 75.

Συνοψίζοντας την κυπριακή περίοδο της εκπαιδευτικής και παιδαγωγικής δράσης της Παπαδοπούλου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπήρξε μια από τους πρώτους Έλληνες παιδαγωγούς που παρουσίασαν και επιχείρησαν να εφαρμόσουν στη διδακτική τους πράξη αρχές της «Νέας Αγωγής» και του «Σχολείου Εργασίας», σχεδόν ταυτόχρονα με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια των πρωτεργατών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην Ελλάδα Αλ. Δελμούζου, Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη, αλλά και τις σχετικές αναζητήσεις στον τομέα της Πειραματικής Ψυχολογίας των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών Θ. Βορέα και Ν. Εξαρχόπουλου. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης της έγκειται στο ότι η ενημέρωσή της γύρω από τις νέες τάσεις στην Παιδαγωγική προερχόταν όχι μόνο από ελλαδικές πηγές, αλλά κυρίως και απευθείας από ευρωπαϊκές, τόσο πριν όσο και μετά από την περίοδο των σπουδών της στην Γαλλία και Γερμανία. Πρέπει, ακόμη, να σημειωθεί ότι η τεράστια προσπάθειά της για μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμό της κυπριακής εκπαίδευσης, η οποία τελούσε υπό αγγλική «επιτήρηση» και χαρακτηριζόταν γενικά από συντηρητισμό, ήταν ένα μοναχικό, ηρωικό εγχείρημα, χωρίς συνοδοιπόρους και ομοϊδεάτες, μέσα σε ένα τεράστιο κύμα πολεμικής και συκοφαντιών. Παρ' όλα αυτά κατάφερε να ανοίξει νέους δρόμους, ιδιαίτερα στη γυναικεία εκπαίδευση του τόπου. Ο Κ. Σπυριδάκης, γυμνασιάρχης τότε του Παγκυπρίου Γυμνασίου και έπειτα πρώτος υπουργός Παιδείας της Κύπρου, συνοψίζει τη σημαντικότερη προσφορά της, αισθανόμενος την ανάγκη να της ζητήσει «συγγνώμη» εκ μέρους της Κύπρου:

[...] *Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου δεν υπήρξε μόνον η ικανή καθηγήτρια των Φιλοσοφικών και των Παιδαγωγικών, παραλλήλως δε και των Ελληνικών εις το ανώτατον γυναικείον εκπαιδευτήριον της νήσου μας, αλλ' υπήρξε συγχρόνως η γυναίκα η ενθαρρύνασα εν τη πόλει μας και εν τη νήσω ολοκλήρω πάσαν προοδευτικήν της εκπαιδύσεως και του πνευματικού πολιτισμού του τόπου μας προσπάθειαν. [...] Τουναντίον συνήνητησεν αντίδρασιν αδικαιολόγητον, δυσφήμισιν υπό των ανθρώπων που δεν γνωρίζουν πρόοδον, αλλά οι οποίοι πολλάκις ασκούσι διά ποικίλους λόγους επιρροήν εις τα κοινωνικά και εις τα εκπαιδευτικά πράγματα. Διά τούτο η Λευκωσία τιμώνσα σήμερον την καθηγήτριαν των ανωτάτων εκπαιδευτηρίων της αποθανούσαν πρέπει να εκδηλώση την μεταμέλειάν της, διότι την ηνάγκασε να εγκαταλείψη ενωρίς την νήσον [...].¹⁴⁷⁵*

---

¹⁴⁷⁵ Βλ. «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του Γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι...», *Έθνος*, φ. 644, ό.π.

Η μεγάλη συνεισφορά της στην εκπαίδευση της Κύπρου θα πρέπει να μελετηθεί περαιτέρω, αφού η παιδαγωγός Παπαδοπούλου παραμένει σχεδόν «αχαρτογράφητη»,¹⁴⁷⁶ γεγονός που της στερεί την υστεροφημία που δικαιούται, καθώς θα μπορούσε επάξια να διεκδικήσει μια θέση στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Παιδαγωγικής. Σύμφωνα με καίρια άποψη του Κώστα Κύρρη, «Η κυπριακή παιδεία με ιδιαίτερον ασφαλώς σεβασμόν θα αντικρύζη το πνεύμα της Περσεφ.[όνης] Παπαδοπούλου και με ιδιαίτεραν ευγνωμοσύνην θα αναφέρει την λελογισμένην συμβολήν της εις την εξέλιξιν της Παιδείας της [...]. Διά την Παιδείαν της Κύπρου η Περσ. Παπαδοπούλου υπήρξεν η παιδαγωγός η εισαγαγούσα τον παιδαγωγικόν ανθρωπισμόν εις αυτήν και εγκλιματίσασα τας πλέον συγχρόνους παιδαγωγικάς αντιλήψεις εν Κύπρω. Ο εγκλιματισμός ούτος αποτελεί αληθή δημιουργίαν πρωτότυπον [...]».

Υπήρξε και πρόταση να θεσπισθεί ειδικό βραβείο («Περσεφόνειο»), που θα δινόταν, έστω και σε αραιά χρονικά διαστήματα, στην καλύτερη δημοσιευμένη παιδαγωγική μελέτη, γραμμένη από Κύπριο. Έτσι, η Κύπρος θα τιμούσε την Περσεφόνη Παπαδοπούλου και «θα ξαναγύριζε τη μεγάλη νεκρή στη ζωή ή θα ανάπαυε την ψυχή της στον άλλο κόσμο», όπως είχε γραφεί, «γιατί δεν είναι αρκετό να κλαίμε έναν μεγάλο νεκρό. Μήτε τιμούμε τους νεκρούς μας μόνο με θρήνους. Αν τους μιμηθούμε, προσφέρουμε σ' αυτούς τη μεγαλύτερη τιμή. Κι αν βοηθήσουμε τη συνέχιση του έργου των, ξαναγυρίζουμε τους νεκρούς στη ζωή, ανάμεσά μας».¹⁴⁷⁷

Η κορύφωση των παιδαγωγικών αναζητήσεων της Παπαδοπούλου (1935-1948)

Η Παπαδοπούλου στις 7 Νοεμβρίου 1935 ανέλαβε υπηρεσία ως διευθύντρια του πενταταξίου Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα, με τον βαθμό

---

¹⁴⁷⁶ Βλ. σχετικά με την εκπαιδευτική δράση της, τα εξής: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., κυρίως σ. 7-8, 10-11, 22-24, 36-37, *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 50-62, 68-76, *Ημέρα της Μητέρας...*, ό.π., σ. 22-27, Περσιάνης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 279-279, Χρυσάνθη, «Μια πρωτοπόρος εκπαιδευτικός...», *Η Σημερινή*, φ. 3765, ό.π., και Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά*, ό.π., σ. 168. Για την απήχηση των παιδαγωγικών απόψεων και ερευνών της σε μεταγενέστερους εκπαιδευτικούς, βλ., ενδεικτικά, Νίκος Παναγιώτου, «Το περιοδικό *Δελτίον Σχολικής Υγιεινής και Αντιλήψεως*», *Πνευματική Κύπρος*, χρ. ΝΓ', τχ. 435 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2013), σ. 193-195 και Κύρρη, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 147.

¹⁴⁷⁷ Βλ. *Έθνος*, φ. 740, ό.π. Η πρόταση αυτή δεν έχει υλοποιηθεί μέχρι σήμερα και θα ήταν ευχής έργον να γίνει επιτέλους πράξη. Βραβείο «Περσεφόνης Παπαδοπούλου» θέσπισε το «Λύκειον Ελληνίδων» Αμμοχώστου, δεν αναφέρεται, όμως, σε παιδαγωγικές μελέτες.

διευθύντριας Β'.¹⁴⁷⁸ Της ανατέθηκε, ακόμη, η γενική διεύθυνση των σχολείων της Εταιρείας στην αχαϊκή πρωτεύουσα και η οργάνωση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, που θα λειτουργούσε το επόμενο έτος. Η Κυρία παιδαγωγός ανέλαβε τη σημαντική θέση που της προσφέρθηκε με συναίσθηση μεγάλης ευθύνης, λέγοντας σε μία από τις πρώτες ομιλίες της, απευθυνόμενη στις μαθήτριες του Αρσακείου, ότι «η πρόδοός σας και η ευδοκίμησής σας θα είναι το πρόγραμμα της ζωής μου».¹⁴⁷⁹

Οι τοπικές εφημερίδες την υποδέχθηκαν με κολακευτικά σχόλια, υπογραμμίζοντας την άρτια, επιστημονική μόρφωσή της και αποκαλώντας την «εμπνευσμένην ιέρειαν της επιστήμης». Καθώς δε εκτιμάτο όλο και περισσότερο το «αναπλαστικό έργο» που επιτελούσε στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, υπήρχαν ευμενέστατα σχόλια στον Τύπο προς το πρόσωπό της, τα οποία διερμήνευαν τη γνώμη ολόκληρης της κοινωνίας των Πατρών. Αποκλήθηκε «μία πραγματική μύστις της παιδαγωγικής επιστήμης, μία εκλεκτή εκπρόσωπος των γραμμάτων, την οποίαν διαπνέουν αι υγιέστεραι ηθικοκοινωνικάί αρχαί», και ακόμη, «ακάματος και υπό προοδευτικών παιδαγωγικών αρχών εμφορουμένη».¹⁴⁸⁰

Η ίδια έκανε λόγο για το «τραχύ έργο» της Γενικής Διευθύνσεως των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, η οποία το 1936 αποτελείτο από Διδασκαλείο, πλήρες εξατάξιο Γυμνάσιο και δύο Πρότυπα, τα οποία αριθμούσαν πάνω από 500 μαθήτριες. Από τον πρώτο χρόνο της παραμονής της στην αχαϊκή πρωτεύουσα ανέλαβε και το τεράστιο έργο της οργάνωσης της όλης λειτουργίας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, μέσα σε ένα υποστηρικτικό, γενικά, κοινωνικό κλίμα, παρά τις ενστάσεις που αναφύονταν.¹⁴⁸¹ Τον Σεπτέμβριο του 1936 λειτούργησε η Παιδαγωγική Ακαδημία,¹⁴⁸² η οποία διατηρήθηκε ως το 1991, οπότε με νόμο καταργήθηκαν οι Ακαδημίες.

---

¹⁴⁷⁸ Σχετικά με τον διορισμό της αυτή, βλ. το έγγραφο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας με αριθμό 2063/655, 28 Οκτωβρίου 1935 και το αντίστοιχο του Υπουργείου Παιδείας της Ελλάδας με αριθμό 92183, 30 Νοεμβρίου 1935. Η αδελφή της Παπαδοπούλου, Αθηνά, διορίσθηκε ως δασκάλια στο Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών στις 14 Οκτωβρίου 1940, πέντε χρόνια αργότερα, πράγμα που καταδεικνύει την απόφασή της να μείνει οριστικά στην Πάτρα, αφού μετέφερε εκεί τόσο την αδελφή όσο και τη μητέρα της. Βλ. Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πράξη 45, και Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, συνεδρίαση της 18ης Οκτωβρίου 1940.

¹⁴⁷⁹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 275 (10 Οκτωβρίου 1935), σ. 3 [= «Προσφώνησις της κυρίας Παπαδοπούλου προς τας Αρσακειάδας Πατρών επί τη αποχωρήσει της τέως Διευθύντριας κυρίας Μαρίας Ξύδη τη 8 Νοεμβρίου 1935», στο: *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 20.

¹⁴⁸⁰ Βλ., ενδεικτικά, *Νεολόγος*, φ. 275, ό.π., και φ. 52 (26 Φεβρουαρίου 1936), σ. 1, «Μία θαυμασία εορτή του Αρσακείου».

¹⁴⁸¹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 198 (25 Ιουλίου 1936), σ. 1, Τάσου Βιδούρη, «Ένας σημαντικός εκπαιδευτικός σταθμός. Τα 100 χρόνια του Αρσακείου», με αναφορές στη λειτουργία από το προσεχές σχολικό έτος της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, που θα αντικαθιστούσε το πεντατάξιο Διδασκαλείο, με το σχόλιο ότι το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα θα λειτουργούσε «υπό την διεύθυνσιν της κρατίστης παιδαγωγού και Γενικής Διευθύντριας του ιδρύματος κ. Περσεφώνης Παπαδοπούλου». Για τις ενστάσεις, βλ. *Νεολόγος*, φ. 135 (22

Η Παπαδοπούλου διορίστηκε ως η πρώτη επιστήμων παιδαγωγός διευθύντρια, με βαθμό και μισθό διευθύντριας Α΄ τάξεως.¹⁴⁸³ Παρά το επίμοχθο διοικητικό έργο που συνεπαγόταν η θέση της γενικής διευθύντριας, δίδασκε εξ ολοκλήρου τα Παιδαγωγικά στην Ακαδημία. Ο Επόπτης τότε της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Σπυρίδων Καλλιάφας υπογράμμιζε την επιστημονική της ικανότητα, η οποία τεκμαιρόταν από τη διδασκαλία της –ο ίδιος πολλές φορές υπήρξε ατήκοος. Σημείωνε, ακόμη, ότι η Παπαδοπούλου «εδίδασκε πάντοτε εκ περισσείας γνώσεων και εκ καρδίας κατεχομένης υπό της γνησίας προς την νεολαίαν αγάπης».¹⁴⁸⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την εκδημία της, είχε τεθεί επιτακτικά η ανάγκη να εξευρεθεί το ταχύτερο καθηγητής των Παιδαγωγικών, αφού «τα παιδαγωγικά μαθήματα εν γένει, μετά τον θάνατον της Γεν.[ικής] Διευθυντριάς, έπαυσον ολοσχερώς διδασκόμενα».¹⁴⁸⁵

Εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες της Παπαδοπούλου στο Αρσάκειο Πατρών

Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, η παιδευτική προσπάθεια στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα στόχευε στην καλλιέργεια της γυναικείας ψυχής από όλες τις πλευρές, «διανοητικήν, ηθικο-κοινωνικήν, καλαισθητικήν, οικοκυρικήν, υγιεινήν» και βασιζόταν σε παιδαγωγικές αρχές που προέρχονταν από τα

Μαΐου 1936), σ. 1, Σωτηρ. Α. Γκολφινόπουλος, «Ο προορισμός του Αρσακείου. Αντί Παιδαγωγικής Οικοκυρική Ακαδημία», και φ. 138 (25 Μαΐου 1936), σ. 1, Σωτηρ. Α. Γκολφινόπουλος, «Περί το Αρσάκειον», με εισήγηση να μετατραπεί η συσταθείσα στο Αρσάκειο Πατρών Παιδαγωγική Ακαδημία σε Οικοκυρική Σχολή και να καταστεί το Αρσάκειο «κέντρο μορφώσεως της οικοκυράς».

¹⁴⁸² Ανακοίνωση στον Τύπο ανάγγελλε ότι θα λειτουργούσαν στο Αρσάκειο οι ακόλουθες σχολές: Παιδαγωγική Ακαδημία, η Ε΄ τάξη πεντατάξιου Διδασκαλείου, πλήρες εξατάξιο Γυμνάσιον, πολυτάξιο πρότυπο δημοτικό σχολείο και μονοτάξιο πρότυπο δημοτικό σχολείο. Βλ. *Νεολόγος*, φ. 34 (4 Φεβρουαρίου 1936), σ. 3, «Αρσάκειον Πατρών». Βλ. σχετικά, Σ. Μπουζάκης – Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α΄, *Η περίοδος των διδασκαλείων (1834-1933)*, και τ. Β΄, *Η περίοδος των παιδαγωγικών ακαδημιών και των σχολών νηπιαγωγών (1933-1987)*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002, και Π. Παπακωνσταντίνου – Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης, 1875-1914*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1992.

¹⁴⁸³ Βλ. το έγγραφο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας με αριθμό 986/563, 30.6.1936, και το διάταγμα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων στο υπ. αριθμ. 200 φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* (10.10.1936) και, επίσης, τα Πρακτικά του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 13 Οκτωβρίου 1937. Από τις 24 Σεπτεμβρίου 1936 εντοπίζεται η υπογραφή της στα Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, στην πράξη 1, 24 Σεπτεμβρίου 1936. Βλ. επίσης, *Ελευθερία*, φ. 2880 (22 Σεπτεμβρίου 1936), σ. 2, «Κοινωνική Ζωή» – «Η δ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου», όπου αναγγέλλεται ο διορισμός της Παπαδοπούλου ως διευθύντριας της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πέρα από την ευθύνη της Γενικής Διεύθυνσης των εκεί Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, με την παρατήρηση ότι δύο μόνο Ακαδημίες θα λειτουργούσαν σε όλη την Ελλάδα και το γεγονός ότι η διεύθυνση της μίας εξ αυτών ανετέθη «εις την ευπαιδευτον συμπολίτιδα [...] αποτελεί περιφανή επιβράβευσιν των μακρών και ευδοκίμων εν τη παιδεία υπηρεσιών της δ. Παπαδοπούλου».

¹⁴⁸⁴ Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου*, ό.π., σ. 8.

¹⁴⁸⁵ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη 2, 17 Δεκεμβρίου 1948, και *Πελοπόννησος*, φ. 1322 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3, «Ψηφίσματα επί τω θανάτω της διευθύντριας του Αρσακείου».

πορίσματα «της νεωτέρας Παιδαγωγικής» και «την ορθήν εκδοχήν του «Σχολείου Εργασίας», με έμφαση στην καλλιέργεια της κρίσης και της αυτενέργειας.¹⁴⁸⁶ Τα *Πρακτικά Απολυτηρίων εξετάσεων* και τα θέματα των εξεταστικών δοκιμίων της είναι δηλωτικά των παιδαγωγικών προσανατολισμών της, που στρέφονταν γύρω από τις αρχές του «Σχολείου Εργασίας», απορρίπτοντας την ερβαρτιανή παιδαγωγική, αλλά και ενδιαφέρονταν τα μέγιστα για την ιστορία και την εξέλιξη της γυναικείας αγωγής.¹⁴⁸⁷ Η ίδια μέσα στο πλαίσιο αυτό προώθησε σειρά προοδευτικών πρωτοβουλιών που εμφύσησαν νέο πνεύμα στα Αρσάκεια Σχολεία Πατρών: παρακολούθηση από τις μαθήτριες δημόσιων και ενδοσχολικών διαλέξεων¹⁴⁸⁸ και «άλλων ελεύθερων εργασιών», κάποιες από τις οποίες τις αναλάμβαναν τελειόφοιτες του Γυμνασίου και του Διδασκαλείου και αργότερα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας,¹⁴⁸⁹ διοργάνωση από τις ίδιες σχολικών συγκεντρώσεων και εορτασμών,¹⁴⁹⁰ εκθέσεις με χειροτεχνήματα ή έργα τέχνης των μαθητριών και άλλα δείγματα της εργασίας τους στο σχολείο,¹⁴⁹¹ λειτουργία

---

¹⁴⁸⁶ Βλ. *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 7, και «Διαπαιδαγώγησις, κατευθύνσεις και επαγγελματικά τάσεις της γυναικός. Λόγος της διευθυντριάς του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 7731 (8 Ιουλίου 1937), σ. 1, φ. 7732 (9 Ιουλίου 1937), σ. 1 και φ. 7733 (10 Ιουλίου 1937), σ. 2. Βλ., σχετικά, και *Τηλέγραφος*, φ. 7726 (6 Ιουλίου 1937) σ. 3, «Η χθεσινή ωραία εορτή της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας».

¹⁴⁸⁷ Παρατίθενται, ενδεικτικά, μερικά θέματα εξετάσεων, που έβαλε η Παπαδοπούλου στο μάθημα Ιστορία της Παιδαγωγικής: «Κρίσεις των περί διδασκαλίας γνωμών του Rousseau και του Pestalozzi», «Τίς η γνώμη των διαφόρων φιλοσόφων περί μορφώσεως της γυναικός;», «Κρίσεις και παρατηρήσεις επί των ορίων της μορφώσεως και κοινωνικής δράσεως των γυναικών της αρχαίας Ελλάδος και της Ρώμης», «Η μόρφωσις και τα όρια της δράσεως της γυναικός κατά τους διαφόρους φιλοσόφους και παιδαγωγούς εν αντιπαραβολή προς την σύγχρονον γυναίκα». Και από τη Γενική Παιδαγωγική: «Συντομοτάτη ανασκόπησις των νεοτάτων κατευθύνσεων των Παιδαγωγικών Επιστημών», «Ποια πλεονεκτήματα παρουσιάζει το “Σχολείον Εργασίας” εν συγκρίσει προς το “Ερβαρτιανόν σχολείον;”», «Τίς η συμβολή της Παιδαγωγικής Επιστήμης εις την καθόλου πρόοδον του Συγχρόνου Σχολείου;». Βλ. τα *Πρακτικά των Απολυτηρίων εξετάσεων των σχολικών ετών 1937-1948 [του Αρσακείου Πατρών]*.

¹⁴⁸⁸ Βλ., για παράδειγμα, *Νεολόγος*, φ. 92 (17 Απριλίου 1940), σ. 2, «Η κα Σιφναίου εις το Αρσάκειον», όπου η αναφορά σε ομιλία της Αθηναίας λογίας προς τις μαθήτριες της ΣΤ΄ Γυμνασίου του Αρσακείου, και φ. 97 (23 Απριλίου 1940), σ. 3, «Ο κ. Βέης εις το Αρσάκειον», σχετικά με την ομιλία του καθηγητή του Πανεπιστημίου Ν. Βέη στις φοιτήτριες της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και της ΣΤ΄ Γυμνασίου, «Περί δημοτικής ποιήσεως».

¹⁴⁸⁹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 184 (11 Ιουλίου 1936), σ. 2, «Εκ της κινήσεως Αρσακείου Πατρών» – «Μαθητικά διαλέξεις», όπου αναφέρονται διαλέξεις μαθητριών με θέματα «Οι παράγοντες της ατομικότητας», «Κατάταξις των ανθρώπων εις τύπους κατά Σπράγγερ», «Η θέσις της γυναικός διά μέσου των αιώνων», «Ο Ρουσσώ ως φιλόσοφος και παιδαγωγός», «Τα υπαίθρια σχολεία» κ.ά., και *Τηλέγραφος*, φ. 7624 (26 Μαρτίου 1937), σ. 5, «Από την προχθεσινήν εορτήν του Αρσακείου. Οι εκφωνηθέντες υπό των μαθητριών λόγοι».

¹⁴⁹⁰ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 566-568.

¹⁴⁹¹ Βλ. Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς του Διδασκαλείου και Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου των Παρισίων, *Λόγος επί τη λήξει του σχολικού έτους 1935-1936 και τη απονομή των βραβείων και άλλαι ομιλίας*, εν Πάτραις, Τυπογραφικά καταστήματα Θεοδ. Α. Κάκουρα, 1936, σ. 7, *Τηλέγραφος*, φ. 8376 (2 Ιουλίου 1939), σ. 1, Σ., «Καλλιτεχνικά. Η ελληνική τέχνη εις το Αρσάκειον Πατρών», με αναφορά στην έκθεση εργοχειρών και ζωγραφικών των μαθητριών, φ. 8378 (5 Ιουλίου 1939), σ. 1, «Εντυπώσεις και κρίσεις. Από την έκθεση Αρσακείου», και φ. 8690 (6 Ιουλίου 1940), σ. 3, «Η έκθεσις του Αρσακείου».

δανειστικής βιβλιοθήκης και ταμείου μαθητικής αλληλεγγύης,¹⁴⁹² εκδήλωση βοήθειας προς τους πάσχοντες, με επισκέψεις σε κοινωφελή ιδρύματα,¹⁴⁹³ συμμετοχή σε λατρευτικές ευκαιρίες και ανύψωση του θρησκευτικού συναισθήματος,¹⁴⁹⁴ εξάσκηση σε οικοκυρικά μαθήματα και μεθοδική άσκηση του σώματος.¹⁴⁹⁵ Με την ανάληψη των νέων καθηκόντων της η Παπαδοπούλου προέβη και σε μια άλλη προοδευτική ενέργεια: ανακοίνωσε διά του Τύπου ότι ως Γενική Διευθύντρια του Αρσακείου θα δεχόταν «επισκέψεις γονέων και μη» κάθε Κυριακή κατά τις ώρες 11:00-13:00.¹⁴⁹⁶

Παράλληλα, υπέβαλλε κατά καιρούς σημαντικά εκπαιδευτικά υπομνήματα προς το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας «περί των κυριοτέρων αναγκών των εν Πάτραις Σχολείων»,¹⁴⁹⁷ αλλά και εισηγήσεις προς το Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαιδευσεως, που αφορούσαν σε βελτιώσεις ως προς τον τρόπο εξέτασης, τη διδακτέα ύλη, τη βαθμολογία, τη διαγωγή των μαθητριών κ.ά.¹⁴⁹⁸ Είχε, ακόμη, ζητήσει από το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας την προμήθεια «οργάνων σωματικών καταμετρήσεων ίνα τα σχολεία δρώσι και ως επιστημονικά κέντρα», έχοντας στόχο προφανώς να συστήσει Παιδαγωγικό και Ψυχολογικό Εργαστήριο για να διεξάγει έρευνες στην Πειραματική Ψυχολογία, παρόμοιες με αυτές που είχε εκπονήσει στην Κύπρο. Φαίνεται ότι είχε δρομολογήσει την ίδρυση αυτού του Εργαστηρίου, αφού, όπως πληροφορούσε, «ενδιαφέροντα ετηρήθησαν ψυχογραφήματα και σωματικά μετρήσεις και στατιστικά, απαρχήν αποτελούσαι ενεργειών ενός απαραίτητου παιδολογικού εργαστηρίου».¹⁴⁹⁹ Επιθυμούσε, επίσης, να προσφέρονται «γνώσεις παιδαγωγικών μετ' εφηρμοσμένης ασκήσεως προς κατανόησιν της παιδικής ψυχολογίας» σε οποιοδήποτε τύπο σχολείου φοιτούσαν μαθήτριες μέχρι 15 ετών. Επιπρόσθετα, πρότεινε την εισαγωγή στην ΣΤ' τάξη του μαθήματος της «Ψυχολογίας

---

¹⁴⁹² Βλ. *Νεολόγος*, φ. 95 (9 Απριλίου 1936), σ. 3, «Αρσάκειον Πατρών. Ταμείον Μαθητικής Αλληλεγγύης».

¹⁴⁹³ Βλ., ενδεικτικά, *Νεολόγος*, φ. 184 (11 Ιουλίου 1936), σ. 2, «Εκ της κινήσεως Αρσακείου Πατρών» – «Επισκέψεις εις τας παιδικάς εξοχάς», φ. 101 (20 Απριλίου 1938), σ. 3, «Διάφοροι Ειδήσεις» – «Εισφοραί Αρσακείου Πατρών», για προσφορά τροφίμων σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, φυλακές και άπορες οικογένειες και φ. 98 (24 Απριλίου 1940), σ. 4.

¹⁴⁹⁴ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 159 (16 Ιουνίου 1936), σ. 3, «Διάφοροι Ειδήσεις»-«Δωρεαί», με αναφορά στην ενέργεια μαθητριών της Ε' τάξης του Προτύπου σχολείου του Αρσακείου να καταθέσουν χρηματικό ποσό για την ανέγερση του ιερού ναού του Αγίου Ανδρέου.

¹⁴⁹⁵ Βλ. *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., κυρίως σ. 7.

¹⁴⁹⁶ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 34 (4 Φεβρουαρίου 1936), σ. 3, «Αρσάκειον Πατρών» - «Παροχή πληροφοριών προς γονείς και κηδεμόνας».

¹⁴⁹⁷ Βλ., για παράδειγμα, Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη 7, 25 Ιουνίου 1937, και πράξη 12, 7 Οκτωβρίου και 11 Νοεμβρίου 1937.

¹⁴⁹⁸ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 28ης Μαρτίου 1940.

¹⁴⁹⁹ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 20ής Νοεμβρίου 1944, και *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 7.

του παιδός»,¹⁵⁰⁰ του μαθήματος της «Ηθικής αγωγής και των πρακτικών εφαρμογών της» σε όλες τις τάξεις και σε όλους τους τύπους των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και του μαθήματος της Κοινωνιολογίας στο πρόγραμμα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και στην «ανωτάτην γυμνασιακήν τάξιν». Έκανε, ακόμη, προτάσεις για εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του Αρσακείου και για ίδρυση «Συλλόγου Γονέων», εργαζόμενη συστηματικά γι' αυτά. Ανάμεσα στις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες της πρέπει να συγκαταλεχθούν, επίσης, η λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων και ο θεσμός των μαθητικών εκδρομών, ημερήσιων ή και μεγαλύτερης διάρκειας, τις οποίες ενέτασσε στο ουσιαστικό έργο του σχολείου, συνδυάζοντας την προσφορά γνώσεων με την ψυχαγωγία.¹⁵⁰¹ Επίσης, είχε λάβει διάφορα μέτρα, ώστε να μετατραπεί η επιβολή πειθαρχίας «εις έλλογον τοιαύτην».¹⁵⁰² Η ίδια συνέλαβε την ιδέα για ίδρυση Οικοτροφείου για τις σπουδάστριες της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και για άλλες μαθήτριες που έρχονταν από την επαρχία. Ήταν ευρέως αποδεκτό ότι η ίδρυση του Οικοτροφείου αυτού οφειλόταν «αποκλειστικώς εις την ακατάβλητον θέλησιν και τας προσωπικάς φροντίδας» της Παπαδοπούλου, αφού κατόρθωσε μέσω δωρεών να εισπράξει σοβαρότατο χρηματικό ποσό και υλικές προσφορές, ώστε να αρχίσει η λειτουργία του τον Οκτώβριο του 1947, ένα χρόνο πριν από τον θάνατό της. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το τελευταίο μεγαλεπήβολο έργο της.¹⁵⁰³ Αξίζει να σημειωθεί ότι η Παπαδοπούλου «καθ' όλον το έτος 1947-1948 διηύθηνε το οικοτροφείον χωρίς να λάβει ουδεμίαν αποζημίωσιν ουδέ διατροφήν», γι' αυτό και εκφράστηκαν προς την ίδια θερμές ευχαριστίες από τη Διοικούσα Επιτροπή των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα και από το Δ.Σ. της Εταιρείας, και της προσφέρθηκε αργότερα μικρό μηνιαίο επίδομα.¹⁵⁰⁴ Με εντατικούς ρυθμούς εργαζόταν ακαταπόνητα μέχρι τις τελευταίες μέρες της ζωής της, χωρίς ποτέ να δείξει σημεία σωματικής και ψυχικής κοπώσεως. Όπως σημειωνόταν, «δεν ήτο δυνατόν η

---

¹⁵⁰⁰ Βλ. «Διαπαιδαγώγησις, κατευθύνσεις και επαγγελματικά τάσεις της γυναίκος. Λόγος της διευθυντριάς του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 7728, ό.π., σ. 1.

¹⁵⁰¹ Βλ. Π.[απαδοπούλου] Π.[ερσεφόνη], «Η εκπαιδευτική εκδρομή του Αρσακείου. Κόρινθος – Τίρυνς – Άργος – Μυκήναι. Μία σειρά εντυπώσεων», *Τηλέγραφος*, φ. 9022 (19 Μαΐου 1938), σ. 1, φ. 9023 (20 Μαΐου 1938), σ. 1, φ. 9024 (21 Μαΐου 1938), σ. 1 και φ. 9025 (22 Μαΐου 1938), σ. 1, 4.

¹⁵⁰² Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 20ής Νοεμβρίου 1944.

¹⁵⁰³ Βλ., σχετικά, Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξεις της 24ης Σεπτεμβρίου 1947, της 3ης Δεκεμβρίου 1947, της 9ης Ιανουαρίου 1948 και της 15ης Οκτωβρίου 1948, και *Πελοπόννησος*, φ. 1173 (28 Οκτωβρίου 1947), σ. 3, «Οικοτροφείον σπουδαστριών Παιδαγωγικής Ακαδημίας», και φ. 1182 (6 Νοεμβρίου 1947), σ. 3, «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσακείον Πατρών. Οικοτροφείον Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Ανακοίνωσις».

¹⁵⁰⁴ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 15ης Οκτωβρίου 1948.

υψηλετής διάνοιά της να δειλιάση προ του φόβου φθοράς της υγείας της» και εξακολουθούσε να εργάζεται με νεανικό ενθουσιασμό «και ότε ακόμη αμείλικτος νόσος την κατέτρυχεν». Αναφέρεται, μάλιστα, ότι τρεις μόλις μέρες πριν υποκύψει στο μοιραίο, ετοιμάζε με τροφίμους του Οικοτροφείου θεατρική παράσταση δικής της εμπνεύσεως για τη γιορτή των Χριστουγέννων.¹⁵⁰⁵

Η Παπαδοπούλου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, παρά το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις είχα εκφράσει τον θαυμασμό της προς τον Ιωάννη Μεταξά, δεν δίστασε να υποβάλει υπόμνημα προς το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο «περί καλυτέρας λειτουργίας των Εθνικών Νεολαιών θηλέων», εισηγούμενη την «καθαρώς ενδοσχολικήν αυτών προπαρασκευήν». Μετά την αποστολή του υπομνήματός της, σύντομα κοινοποιήθηκε στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία η απόφαση του πρωθυπουργού Ι Μεταξά «περί αυτοτελείας των τμημάτων Εθνικής Νεολαίας Αρσακείου» και παρακλήθηκε η Διοικούσα Επιτροπή του Αρσακείου «όπως ενεργήση παρά ταις κρατικαίς Αρχαίς περί εφαρμογής της αυτοτελείας ταύτης και εις τα εν Πάτραις Σχολεία της Φ[ιλεκπαιδευτικής] Ε[ταιρείας]». ¹⁵⁰⁶ Η Κυπρία παιδαγωγός δεν δίστασε, μάλιστα, να ασκήσει κριτική στον τρόπο οργάνωσης της νεολαίας την εποχή της δικτατορίας.¹⁵⁰⁷

Οι εκδηλώσεις του Αρσακείου

Η Παπαδοπούλου πριν από τον Πόλεμο και την Κατοχή διοργάνωνε υψηλού επιπέδου εκδηλώσεις στο Αρσάκειο, που χαρακτηρίζονταν από πρωτοτυπία και νεωτερισμό, και έκαναν αίσθηση στην ευρύτερη πατραϊκή κοινωνία: μέσα από αυτές περνούσε τα μηνύματα και τις ιδέες της. Για παράδειγμα, με αφορμή την έναρξη των οικοκυρικών μαθημάτων στο Αρσάκειο, διοργάνωσε εκδήλωση με στόχο τη σύσφιγξη των δεσμών μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων και την ανάπτυξη επίκαιρων ιδεών και θεμάτων εκ μέρους των μαθητριών, οι οποίες πήραν θέση στο τραπέζι ανάμεσα στο διδακτικό

---

¹⁵⁰⁵ Βλ. Ελένη Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου, «Η κοινωνική δράσις της», στο: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου, ό.π.*, σ. 19.

¹⁵⁰⁶ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη 23, 22 Δεκεμβρίου 1938 και 12 Ιανουαρίου 1939, και τις πράξεις της 9ης Φεβρουαρίου και 28ης Μαρτίου 1939.

¹⁵⁰⁷ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 20ής Νοεμβρίου 1944, όπου η Παπαδοπούλου «Διά την επί δικτατορίας εθνικήν νεολαίαν λέγει ότι απέτυχε ένεκα ελλείψεως οργανώσεως και χρησιμοποίησεως όλως ακαταλλήλων προσώπων και αποσχίσεως αυτής από των σχολείων». Για το ιστορικό κλίμα της εποχής, βλ. Δ. Ρηγοπούλου, *Η εκπαιδευτική και γλωσσική πολιτική της μεταξικής περιόδου (1936-1941)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2002.

προσωπικό. Το πρόγραμμα περιλάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, θεατρικό δρώμενο για την «Παλαιά», τη «Νέα» και την «Ιδανική» Γυναίκα και διατύπωση απόψεων για τον ρόλο της στη σύγχρονη κοινωνία, ενώ εξελίχθηκε, μετά την παρέμβαση του Επόπτη Σ. Καλλιάφα, σε έναν ύμνο προς τη γυναίκα, η οποία, όπως τονίσθηκε, δικαιούτο ισοτιμίας με τον άνδρα.¹⁵⁰⁸ Σε άλλη περίπτωση, με αφορμή τη διοργάνωση στο Αρσάκειο ψυχαγωγικής εκδήλωσης για την Απόκρεω, της οποίας εμπνεύστρια ήταν η ίδια η Παπαδοπούλου, έγινε λόγος στον Τύπο για «ένα υπέροχον θέαμα» και «μίαν αρτιωτάτην διοργάνωσιν» που συναντάται μόνο στα παρθεναγωγεία ή στα σχολεία των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών κέντρων, «κάτι ανώτερον των διατιθεμένων μέσων και των τοπικών συνθηκών, προ του οποίου οι παρευρεθέντες έμειναν το ολιγότερον έκθαμβοι».¹⁵⁰⁹

Στο Αρσάκειο διοργανώνονταν υπό την προσωπική επίβλεψη της Παπαδοπούλου και λαμπροί εθνικοί εορτασμοί που σχολιάζονταν εκτενώς από τις εφημερίδες της Πάτρας.¹⁵¹⁰ Οι μαθήτριες του Αρσακείου πραγματοποιούσαν και γυμναστικές επιδείξεις στο Γυμναστήριο της Παναχαϊκής, οι οποίες προκαλούσαν «τα επανειλημμένα και αυθόρμητα χειροκροτήματα των χιλιάδων θεατών», παρουσία των αρχών, ενώ απευθύνονταν θερμότατα συγχαρητήρια ιδιαίτερος προς «την ακάματον και υπό προοδευτικών παιδαγωγικών αρχών εμφορουμένην Γενικήν Διευθύντριαν του ιδρύματος κ. Παπαδοπούλου».¹⁵¹¹ Αλλά και οι τελετές για τη λήξη του σχολικού έτους και την αποφοίτηση των σπουδαστριών καταλάμβαναν πάντα σημαντική θέση στον Τύπο της εποχής, όπως και οι ομιλίες της, οι οποίες συνήθως δημοσιεύονταν ολόκληρες. Υπάρχει η μαρτυρία της τότε υποδιευθύντριας του Γυμνασίου του Αρσακείου ότι η Παπαδοπούλου «άγρυπνον και παρατηρητικόν κατήθυνε το διαφέρον

---

¹⁵⁰⁸ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 343 (18 Δεκεμβρίου 1935), σ. 3, «Μία ωραία συγκέντρωσις εις το Αρσάκειον».

¹⁵⁰⁹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 52 (26 Φεβρουαρίου 1936), σ. 1, «Μία θαυμασία εορτή του Αρσακείου».

¹⁵¹⁰ Βλ. *Τηλέγραφος*, φ. 7977 (26 Μαρτίου 1938), σ. 2, Ακροατής, «Έντυπώσεις απ' την εθνικήν εορτήν του Αρσακείου», όπου το σχόλιο: «το πρόγραμμα καταρτισθέν με εξαιρετικήν εκλεκτικότητα παρουσιάσθη με φιλολογικάς και μουσικάς αξιώσεις ασυνήθεις διά σχολικάς εορτάς, εξετελέσθη δε κατά τρόπον αξιόλογον, φθάσαν εις ωρισμένας στιγμάς εις την τελειότητα [...]» και φ. 7976 (25 Μαρτίου 1938), σ. 3, 4, «Η χθεσινή σεμνή τελετή»-«Η εορτή εις το Αρσάκειον», όπου δίδεται και η πληροφορία ότι, ανάμεσα στο υπόλοιπο πρόγραμμα της εκδήλωσης, υπήρχε ομιλία από τη μαθήτρια Σοφία Πεντοβόλου, «Περί της συμμετοχής της Κύπρου κατά την επανάστασιν του '21», και *Νεολόγος*, φ. 79 (25 Μαρτίου 1938), σ. 3, «Η χθεσινή μαθητική εορτή εις το Αρσάκειον».

¹⁵¹¹ Βλ., ενδεικτικά, *Νεολόγος*, φ. 147 (3 Ιουνίου 1936), σ. 1, «Αι χθεσινάι Γυμναστικάι επιδείξεις του Αρσακείου», φ. 147 (3 Ιουνίου 1936), σ. 3, «Αι χθεσινάι Γυμναστικάι επιδείξεις των μαθητριών του Αρσακείου Πατρών», φ. 148 (4 Ιουνίου 1936), σ. 1, Θεατής, «Έντυπώσεις από προχθεσινάς επιδείξεις του Αρσακείου», και *Τηλέγραφος*, φ. 8276 (27 Μαΐου 1939), σ. 3, «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών. Γυμναστικάι επιδείξεις».

της όχι μόνον διά την απρόσκοπτον λειτουργίαν των Σχολείων και του Οικοτροφείου της αλλά και μέχρι των ελαχίστων λεπτομερειών οιασδήποτε εορτής».¹⁵¹²

Το νέο σχολικό κτήριο του Αρσακείου Πατρών

Συνεχείς και άοκνες ήταν οι προσπάθειες της Παπαδοπούλου για ανέγερση νέου σχολικού κτηρίου, το οποίο θα στέγαζε το Αρσάκειο Πατρών. Κατά την επίσκεψη επίσημων προσώπων στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, δεν παρέλειπε να υπενθυμίζει την ανεπάρκεια του υπάρχοντος σχολικού κτηρίου και τις σοβαρές επιπτώσεις που εγκυμονούσε για την υγεία των μαθητριών.¹⁵¹³ Ταυτόχρονα, με συνεχείς παρεμβάσεις της προς τη Διοικούσα Επιτροπή των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πέτυχε, εντέλει, την έναρξη της ανέγερσης του νέου κτηρίου, επανερχόταν δε στο θέμα αυτό μέχρι την αποπεράτωσή του. Είχε, μάλιστα, εισηγηθεί να μην αυξηθούν τα δίδακτρα των μαθητριών «υπό τας ελεεινάς συνθήκας της σχολικής καταστάσεως» ή να αναβληθεί η αύξηση για το έτος που θα γινόταν η εγκατάσταση στο καινούργιο σχολικό κτήριο· η εισήγησή της αυτή έγινε αποδεκτή.¹⁵¹⁴ Οι εργασίες ανέγερσης τού κτηρίου στην οδό Μαιζώνος και Κορίνθου και σε σχέδια του αρχιτέκτονα Αναστασίου Μεταξά κράτησαν επτά χρόνια και στις 21 Οκτωβρίου 1940, επτά ημέρες πριν από την έναρξη της επίθεσης των Ιταλών, το Σχολείο μεταφέρθηκε στο νέο κτήριο, όπου και στεγαζόταν για δεκαετίες.

Η εγκατάσταση στο νέο κτήριο συνέπεσε με τον πανηγυρικό εορτασμό της «Σημαίας», κατά την οποία η Κυπρία παιδαγωγός, παραμονές της έκρηξης του Ελληνοϊταλικού πολέμου, εκφώνησε βαρυσήμαντο λόγο.¹⁵¹⁵ Κατά την πολεμική περίοδο στο νέο κτήριο του Αρσακείου στεγάσθηκαν, κατόπιν νομαρχιακής εντολής, διάφορες υπηρεσίες, ενώ τον Ιούλιο του 1943 το κτήριο επιτάχθηκε από τους

---

¹⁵¹² Βλ. Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου, «Η κοινωνική δράσις της», στο: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκειον Πατρών...*, ό.π., σ. 19.

¹⁵¹³ Βλ., για παράδειγμα, Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη 3, 1 Μαρτίου 1937, και επίσης *Νεολόγος*, φ. 74 (19 Μαρτίου 1937), σ. 3, «Ο κ. Νομάρχης εις το Αρσάκειον», και φ. 75 (20 Μαρτίου 1937), σ. 3, «Επίσκεψις του επιθεωρητού κ. Γαρδίκου εις το Αρσάκειον».

¹⁵¹⁴ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξεις 16, 17, 19, 20, με ημερομηνίες 19 Φεβρουαρίου, 20 Απριλίου, 14 Σεπτεμβρίου και 20 Οκτωβρίου 1938, αντίστοιχα.

¹⁵¹⁵ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, συνεδρίαση της 25ης Σεπτεμβρίου, της 17ης Οκτωβρίου 1940 και της 27ης Αυγούστου 1941. Επίσης, βλ. *Νεολόγος*, φ. 256 (26 Οκτωβρίου 1940), σ. 1, 3, «Η εορτή της σημαίας εν τω Αρσακείω Πατρών. Θαυμάσιος λόγος της διευθυντριάς κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου» και *Τηλέγραφος*, φ. 8785 (26 Οκτωβρίου 1940), σ. 1, 4, «Ο σεμνός εορτασμός της Σημαίας εις το νέον μέγαρον του Αρσακείου. Ο εμπνευσμένος λόγος της διευθυντριάς κ. Παπαδοπούλου».

Γερμανούς.¹⁵¹⁶ Επαναλειτούργησε το 1947 και για 64 ολόκληρα χρόνια, μέχρι το 2004, συνέχισε την εθνικής εμβέλειας εκπαιδευτική προσφορά του.

Η σφυρηλάτηση μιας γυναικείας συλλογικότητας

Η Παπαδοπούλου, σύμφωνα με την τακτική που υιοθετούσε και σε άλλα σχολεία που υπηρέτησε, προσπάθησε και στο Αρσακείο Πατρών να προωθήσει και να καλλιεργήσει την ιδέα της προόδου και ανάπτυξης της Ελληνίδας. Έθετε ως προτεραιότητα την άρτια μόρφωση και την «πνευματική διαφώτιση» της γυναίκας, κάτι που, όπως η ίδια σημείωνε, θεωρήθηκε από αιώνων ως αναγκαία βάση και προϋπόθεση της κοινωνικής ευτυχίας. Ενθάρρυνε τη συνεργασία των αποφοίτων του Αρσακείου με τα γυναικεία σωματεία της πόλης των Πατρών. Όπως ομολογούσε, «μετ' ενδιαφέροντος, στοργής και χαράς παρακολουθούμεν την ανάμιξιν των αποφοίτων Αρσακειάδων εις τα έργα της κοινωνικής προνοίας, τον Μορφωτικόν Συλλόγον των Κυριών, την Λέσχην του εργαζομένου κοριτσιού, τας παιδικάς εξοχάς, την νοσοκομιακήν κατάρτισιν, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα [...]».¹⁵¹⁷

Για το κλίμα, ωστόσο, που συνάντησε στην Πάτρα, αξίζει να αναφερθεί ένα απόσπασμα από τον λόγο του υποδιευθυντή του Διδασκαλείου, και αργότερα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, Γ. Ιωαννίδη, κατά την αποχαιρετιστήρια εκδήλωση προς τιμήν της αποχωρούσης διευθύντριας του Αρσακείου Μαρίας Ξύδη, ο οποίος την εγκωμιάζε, γιατί προσπάθησε «να αποτρέψη τας ελληνίδας παρθένας από την χειραφέτησιν, η οποία τείνει να ανδροποιήσει και εκφραυλίσει και εξευτελίσει την γυναίκα, απομακρύνουσα αυτήν του προορισμού της». Η Παπαδοπούλου, αντίθετα, στην ίδια εκδήλωση, αφού εξήρε το έργο της τιμώμενης και επεσήμανε ότι ο νόμος της διαδοχής έχει πάντα κάτι οδυνηρό, τόσο για τον απερχόμενο όσο και για τον συνεχιστή, αναφέρθηκε στον ρόλο του δεύτερου και στο «βάρος των αναληφθεισών ευθυνών και της ανησυχίας να χαράξει ευθυγράμμους τας λεωφόρους των προσωπικών του πεποιθήσεων και σταθεράν την θεραπείαν των κοινωνικών ιδανικών» και ευχήθηκε στην πρώην διευθύντρια να μεταφέρει «ασφαλώς τα ευγενή ενδιαφέροντά της προς

---

¹⁵¹⁶ Βλ. στο παρόν κεφάλαιο, σ. 573.

¹⁵¹⁷ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 161 (7 Ιουλίου 1940), σ. 3, «Η εορτή του Αρσακείου».

«την μεγάλην κοινωνικήν εξωσχολικήν σφαίραν, όπου διά την μορφωμένην γυναίκα πολλάί ανοίγονται θύραι δράσεως».¹⁵¹⁸

Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, ότι, όταν η Κυπρία παιδαγωγός έφθασε στην αχαϊκή πρωτεύουσα, έσπευσε να συναντηθεί με τα Διοικητικά Συμβούλια γυναικείων σωματείων της πόλης, επιθυμώντας να συνεχίσει το πρωτοποριακό έργο που είχε ξεκινήσει στην Κύπρο για την πρόοδο και την ανάπτυξη της Ελληνίδας. Ζήτησε να ενημερωθεί για τον τρόπο λειτουργίας και δράσης τους, δίνοντας και η ίδια πληροφορίες για τα γυναικεία σωματεία της Κύπρου. Αναφέρεται συνάντησή της με μέλη του φιλανθρωπικού σωματείου «Ζωοδόχος Πηγή», καθώς επίσης, η εκλογή της ως συμβούλου στο Δ.Σ. του Παραρτήματος του «Σώματος Ελληνίδων Οδηγών Πάτρας», του οποίου έγινε «επίλεκτον μέλος», αξίωμα που διατήρησε μέχρι τον θάνατό της.¹⁵¹⁹ Επίσης, αποτέλεσε «εκλεκτόν μέλος και αντιπρόεδρος» της επιτροπής του «Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Νεότητος Πατρών» και «πολύτιμον μέλος» του «Μορφωτικού Συλλόγου».¹⁵²⁰ Ιδιαίτερη ήταν η σχέση που ανέπτυξε με τον τελευταίο σύλλογο, ο οποίος παρουσίασε λαμπρή κοινωνική και πολιτιστική δράση στην αχαϊκή πρωτεύουσα. Συμμετείχε σε συνεδρίες του, όπου ανταλλάσσονταν «εκατέρωθεν σκέψεις περί της αποτελεσματικής γυναικείας κοινωνικής δράσεως», ενώ παρίστατο και σε διάφορες εκδηλώσεις του.¹⁵²¹ Σε συνεργασία με τον εν λόγω σύλλογο η ίδια διοργάνωσε διαλέξεις πνευματικών ανθρώπων στο Αρσακείο αλλά και συνόδευε μεγαλύτερες μαθήτριάς της, για να παρακολουθήσουν ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις και ομιλίες του Συλλόγου, με θέματα που συχνά αφορούσαν σπουδαίες γυναικείες μορφές.¹⁵²² Μέσα στο γενικότερο κλίμα της έλλειψης πολιτιστικής ζωής στην Πάτρα,

---

¹⁵¹⁸ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 302 (6 Νοεμβρίου 1935), σ. 3, «Συναδελφικόν γεύμα προς τιμήν της κ[υρί]ας Εύδη. Αι εγερθείσαι προπόσεις» και *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 18.

¹⁵¹⁹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 343, ό.π., σ. 3, «Η επιτροπή “Ζωοδόχου Πηγής” παρά τη διευθυντρία του Αρσακείου», και φ. 122 (8 Μαΐου 1936), σ. 3, «Σώμα Ελληνίδων Οδηγών. Επισήμως σύστασις Πατρών».

¹⁵²⁰ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 21786 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3, «Η κηδεία της Γενικής Διευθυντρίας του Αρσακείου» και «Ψηφίσματα επί τω θανάτω της».

¹⁵²¹ Βλ., ενδεικτικά, *Νεολόγος*, φ. 1433 (17 Ιανουαρίου 1939), σ. 3, «Ωραία εορτή εις τον Μορφωτικόν Σύλλογον επί τη βραβεύσει του από την Ακαδημίαν. Ίδρυσις σχολής εργαζομένων μητέρων - Παιδικός κήπος. Η ιστορία του λαμπρού σωματείου», και *Τηλέγραφος*, φ. 8353 (6 Ιουνίου 1939), σ. 1, «Μία ωραία εορτή της Νυκτερινής σχολής του Μορφωτικού Συλλόγου Κυριών», όπου αναφέρεται η παρουσία της Παπαδοπούλου.

¹⁵²² Βλ. *Τηλέγραφος*, φ. 8187 (24 Νοεμβρίου 1938), σ. 3, «Καλλιτεχνία και λογοτεχνία», φ. 8190 (27 Νοεμβρίου 1938), σ. 4, «Η χθεσινή διάλεξις της κ. Αθηνάς Ταρσούλη» και φ. 8197 (4 Δεκεμβρίου 1938), σ. 2, « Η έκθεσις ζωγραφικής της κ. Αθηνάς Ταρσούλη», όπου αναφέρονται δύο διαλέξεις της Αθηνάς Ταρσούλη με θέμα «Τέσσαρες σταθμοί στο ποιητικό έργο του Παλαμά» και «Περί της ζωής και του έργου της πρώτης Ελληνίδος ζωγράφου Ελένης Αλταμούρα» και, επίσης, η ατομική έκθεση έργων ζωγραφικής της ίδιας στις αίθουσες του «Μορφωτικού Συλλόγου», την οποία επισκέφθηκαν ομαδικώς μαθήτριάς του Αρσακείου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, με τη συνοδεία της Παπαδοπούλου. Αναφέρονται και άλλες διαλέξεις στις αίθουσες του «Μορφωτικού Συλλόγου» με τη συνεργασία του Αρσακείου. Βλ. *Τηλέγραφος*, φ. 8272 (23 Φεβρουαρίου 1939), σ. 3, «Εκλεκταί διαλέξεις», σχετικά με μια

γεγονός στο οποίο καυτηρίαζαν οι εφημερίδες της εποχής,¹⁵²³ αποτελούσε φωτεινή εξαίρεση η πνευματική και καλλιτεχνική δράση του «Μορφωτικού Συλλόγου», στην οποία η γενική διευθύντρια του Αρσακείου συνέβαλλε ουσιαστικά, αν και αθόρυβα.¹⁵²⁴

Η Παπαδοπούλου από το πρώτο έτος της παρουσίας της στην Πάτρα προέβη και σε μια άλλη ενέργεια προς την κατεύθυνση της σφυρηλάτησης μιας γυναικείας συλλογικότητας: απηύθυνε μέσω του Τύπου πρόσκληση προς όλες τις αποφοίτους του Αρσακείου Πατρών, με προτροπή να συγκεντρωθούν στο Αρσάκειο, όπου και αποφασίσθηκε η δημιουργία «Συνδέσμου των Αποφοίτων Αρσακείου Πατρών και Πελοποννήσου» και άρχισε ο προγραμματισμός των εορτασμών για τα 100 χρόνια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Είναι χαρακτηριστικός ο θερμός τόνος της πρόσκλησης και οι προσφωνήσεις που απηύθυνε προς τις παλαιές Αρσακειάδες («Αδελφαί ομογάλακται» και «αδελφαί μου»), που παραπέμπουν στον στόχο της διαμόρφωσης μιας γυναικείας συλλογικότητας.¹⁵²⁵ Με παρόμοιο τρόπο προσφώνησε και τη μεγάλη συγκέντρωση παλαιών αρσακειάδων στην Αθήνα, με αφορμή τους λαμπρούς εορτασμούς της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως εκπρόσωπος του αρτισυστάτου προαναφερθέντος Συνδέσμου, και διαβίβασε χαιρετισμό προς τον «Σύνδεσμο Αποφοίτων Αθηνών» και άλλων Αρσακείων, αναφερόμενη στους οραματισμούς της για έναν πανελλήνιο τέτοιο Σύνδεσμο.¹⁵²⁶ Σημαντική ήταν η παρουσία και η συμβολή του Αρσακείου Πατρών και στις πανηγυρικές εκδηλώσεις που διοργανώθηκαν στην Αθήνα, στο μεγαλοπρεπές μέγαρο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στο Ψυχικό, όπου η Παπαδοπούλου εκφώνησε εξ ονόματος των επαρχιακών Αρσακείων Πατρών, Κερκύρας και Λάρισας αλλά και τεσσάρων γυναικείων

διάλεξη της λογίας Νίκης Πέρδικα, αντιπροέδρου του «Συνδέσμου Αποφοίτων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» και μέλους του Δ.Σ. του «Λυκείου Ελληνίδων», *Τηλέγραφος*, φ. 8240 (22 Ιανουαρίου 1939), σ. 4, «Η χθεσινή διάλεξις εις την Φιλαρμονικήν» του Θρασύβουλου Βλησσίδη, καθηγητή του Πανεπιστημίου και διευθυντή Ανωτάτης Εκπαιδύσεως, τον οποίο δεξιώθηκε το προσωπικό και οι μαθήτριες του Αρσακείου, και φ. 8251 (2 Φεβρουαρίου 1939), σ. 3, «Ενδιαφέρονσα διάλεξις Μορφωτικού Συλλόγου», σχετικά με μια ομιλία της Βαρβάρας Λειβαδά με θέμα: «Η Αγγελική Πάλλη ως μεγάλη ποιήτρια του 19ου αιώνα».

¹⁵²³ Βλ., ενδεικτικά, *Τηλέγραφος*, φ. 8179 (16 Νοεμβρίου 1938), σ. 1, Φ-ς, «Σημειώματα. Πνευματική και καλλιτεχνική κίνησις», *Τηλέγραφος*, φ. 7587 (2 Νοεμβρίου 1936), σ. 2, «Φιλολογικά θέματα», και φ. 7731 (11 Ιουλίου 1937), σ. 1, Ωμέγα, «Το πνευματικό κατάντημα της Πάτρας».

¹⁵²⁴ Βλ. τη σχετική μαρτυρία της Ελένης Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου, *ό.π.*, σ. 18, η οποία αναφέρεται σε απαγόρευση συμμετοχής των δημοσίων υπαλλήλων «εις παντός είδους σωματεία, έστω και φιλανθρωπικά».

¹⁵²⁵ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 279 (15 Οκτωβρίου 1936), σ. 3, Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, Γενική Διευθύντρια του Αρσακείου Πατρών, «Επί τη επετεϊώ της 100ετηρίδος. Προς τας αποφοίτους του Αρσακείου Πατρών».

¹⁵²⁶ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 305 (10 Νοεμβρίου 1936), σ. 1, 2, «Από τας εορτάς του Αρσακείου [για την εκατονταετηρίδα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας]. Η υπέροχος προσφώνησις της διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου».

σωματείων της ιδιαίτερης πατρίδας της, θαυμάσια προσφώνηση, που αποτελεί υπέροχο και διαχρονικό ύμνο προς το εθνωφελές έργο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.¹⁵²⁷

Στην Πάτρα, μέσα σε ένα εξίσου συντηρητικό με εκείνο της Κύπρου κλίμα, ιδιαίτερα μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, σε ομιλίες της δεν δίσταζε να υποστηρίξει την ισοτιμία ανδρών και γυναικών, εστιάζοντας, ειδικότερα, στο δικαίωμα για «ισότιμον εκπαίδευσιν». Ένωθε, ωστόσο, την ανάγκη κατά καιρούς να καταδικάζει ακραίες συμπεριφορές. Αναφερόμενη στον φεμινισμό, σημείωνε ότι «είναι πραγματικώς ολίγον περίεργον ότι μετά τόσων αιώνων εμπειρίαν άνδρες και γυναίκες δεν κατόρθωσαν να εισδύσουν εις τον πραγματικόν εκάστου φύλου προορισμόν και εγείρουν έριδας και συζητήσεις επί ζητημάτων λελυμένων αφ' εαυτών, το μεν διά της σοφίας της φύσεως, το δε διά της ανάγκης της συγχρόνου κοινωνικής πραγματικότητας», ενώ αναφερόταν και στην αξία της πραγματικά μορφωμένης γυναίκας.¹⁵²⁸ Σύμφωνα με μαρτυρίες συναδέλφων της στην Πάτρα, η Παπαδοπούλου «νους θετικότητας με ψυχήν τρυφεροτάτην», ζητούσε πεδίο κοινωνικής δράσεως, καθώς «πόθος και όνειρα και εσωτερικόν πυρ άσβεστον» την ωθούσαν να φανεί «και εξωσχολικώς χρήσιμος εις τον τόπον αυτής. Η ανύψωσις του έργου της γυναικός εν τη ελληνική κοινωνία αποτελούσε τον βαθύτερον του βίου της σκοπόν».¹⁵²⁹

Η εκπαιδευτική δράση της Παπαδοπούλου τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου

Κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου,¹⁵³⁰ της Κατοχής και του Εμφυλίου, κάτω από πολύ δυσμενείς συνθήκες η Παπαδοπούλου κατέβαλε δραματικές

---

¹⁵²⁷ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 290 (26 Οκτωβρίου 1936), σ. 3, «Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής] Εταιρείας. Εκδρομή εις Αθήνας» και φ. 305, *ό.π.*, *Τηλέγραφος*, φ. 8787 (28 Οκτωβρίου 1936), σ. 4, «Από τας εορτάς του Αρσακείου. Η υπέροχος προσφώνησις της Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου» και *Ελευθερία*, φ. 2594 (24 Νοεμβρίου 1936), σ. 2, «Η δ. Περσεφ.[όνη] Παπαδοπούλου και η εκατονταετηρίς του Αρσακείου».

¹⁵²⁸ Βλ. *Ο λόγος της κυρίας Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών επί τη λήξει του σχολικού έτους...*, *ό.π.*

¹⁵²⁹ Βλ. Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου, *ό.π.*, σ. 17.

¹⁵³⁰ Για το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, βλ. *Τηλέγραφος*, φ. 8787, *ό.π.*, σ. 1, όπου το Γενικό Επιτελείο Στρατού ανακοίνωνε ότι οι ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις «προσβάλλουν από της 5:30 πρωινής σήμερα» τις ελληνικές θέσεις και ότι «αι ημέτεραι δυνάμεις αμύνονται του πατρίου εδάφους». Στις επόμενες μέρες δημοσιεύονταν στις εφημερίδες ανταποκρίσεις και γράμματα από το μέτωπο, καθώς και κατάλογοι τραυματιών και ανακοινωθέντα σχετικά με τη χρήση καταφυγίων, τη λειτουργία των συναγεμίων, τη συσκότιση σε περίπτωση βομβαρδισμού κ.ά. Βλ., επίσης, *Τηλέγραφος*, φ. 8533 (3 Ιανουαρίου 1940), σ. 1, όπου ο δήμαρχος Πατρών Β. Ρούφος έκανε έκκληση προς τον γυναικείο κόσμο

προσπάθειες για συνέχιση της λειτουργίας των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα. Σύμφωνα με πληροφορίες που έδωσε η ίδια ενώπιον του Δ.Σ. της Εταιρείας,¹⁵³¹ το κτήριο των σχολείων είχε επιταχθεί από τους Γερμανούς τον Ιούλιο του 1943. Η παράδοσή του υπήρξε επεισοδιακή και η προσπάθειά της να περισώσει ό,τι μπορούσε να περισωθεί ήταν συγκινητική.¹⁵³² Μετά την επίταξη του Αρσακείου, τα σχολεία στεγάσθηκαν στους μικρούς και ακατάλληλους χώρους του Α΄ Γυμνασίου Θηλέων. Η Παιδαγωγική Ακαδημία λειτουργούσε σε ένα υγρό υπόγειό του· οι διδάσκοντες ήταν υποχρεωμένοι σε διαρκή ορθοστασία. Ο πόλεμος δεν επηρέασε τον αριθμό των μαθητριών της Ακαδημίας, η οποία ενώ το 1936 είχε 36 μαθήτριες, το 1944 είχε 245, με διπλά τμήματα και στις δύο τάξεις. Η ίδια ομολογούσε ότι η λειτουργία της Ακαδημίας συνάντησε δυσκολίες, γιατί ενώ έπρεπε να έχει τέσσερις παιδαγωγούς, η εργασία γινόταν από δύο «αλλά τούτο υπέβαλε εις υπερβολικούς κόπους την διευθύντρια και τον υποδιευθυντή». Επίσης, υπήρχε έλλειψη προσωπικού σε κάποιες ειδικότητες, καθώς και επιμελητριών.¹⁵³³

Η λειτουργία των σχολείων δεν ήταν κανονική,¹⁵³⁴ λόγω των έκτακτων συνθηκών και του επισιτιστικού προβλήματος, και γι' αυτούς τους λόγους η Παπαδοπούλου πρότεινε και σε αρκετές περιπτώσεις πετύχαινε τροποποιήσεις προς όφελος των μαθητριών. Αναφέρεται η πρότασή της για μεικτή φοίτηση στην Α΄ και Β΄ τάξη του Προτύπου Πατρών, κατ' εξαίρεση, λόγω της σοβαρής μείωσης των μαθητριών, πρόταση που απορρίφθηκε από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.¹⁵³⁵ Επίσης, σε συνεδρία των καθηγητών της Παιδαγωγικής Ακαδημίας συνέστησε η γραπτή κατ'

των Πατρών να «εργασθούν με ζήλον πλέκουσαι όσον το δυνατόν περισσότερα ζεύγη [μαλλίνων] καλτσών προς αποστολήν των εις το μέτωπον».

¹⁵³¹ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 2ας Οκτωβρίου 1943.

¹⁵³² Σύμφωνα με τα Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας που έγραψε η ίδια η Παπαδοπούλου, στις 17 Ιουλίου 1943 δόθηκε διαταγή «ολοκληρωτικής κατεπειγούσης εκκενώσεως του Μεγάρου του Αρσακείου». Η διευθύντρια προέβη σε αλλεπάλληλα διαβήματα, για να παραχωρηθούν κάποιες αποθήκες για φύλαξη των επίπλων, αλλά όλα απέτυχαν. Η ίδια αναγκάζεται με προσωπική επίσκεψή της στον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή να διαμαρτυρηθεί έντονα γι' αυτό το θέμα και τελικά, χάρη στην επιμονή της, «επετεύχθη η παραχώρηση τεσσάρων ισογείων αιθουσών στο Μέγαρο του Αρσακείου», όπου συγκεντρώθηκαν τα έπιπλα. Στις 21 Ιουλίου 1943 διατάχθηκε αναχώρηση εντός τριών ωρών από το Αρσακείο «με το Αρχείο και τα βιβλία μόνον», καθώς όλα τα άλλα περιουσιακά στοιχεία επιτάσσονταν. Σημειώνει, ακόμη, ότι η αναχώρηση «έγινε μετά μεγίστου κόπου και πολλών ζημιών, περί τις 6:30 μ.μ.» και ότι «το προσωπικόν ανεχώρησεν εκ της Σχολής μη εξαιρουμένης ουδέ αυτής της Γεν. Διευθυντριάς κ. Παπαδοπούλου, ήτις κατώκει εν τω εν τω Μεγάρω διαμερίσματί της μετά της οικογενείας της». Βλ. Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πράξη 98, 29 Ιουλίου 1943.

¹⁵³³ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 20ης Νοεμβρίου 1944.

¹⁵³⁴ Για παράδειγμα, το 1943 τα σχολεία εργάστηκαν «ημέρα παρ' ημέραν». Βλ. Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πράξη 84, 21-28 Φεβρουαρίου 1943.

¹⁵³⁵ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 17ης Σεπτεμβρίου 1941.

οίκον εργασία να περιορισθεί στο ελάχιστο και κατά την εξέταση να επιτρέπεται η χρήση βοηθητικών σημειωμάτων.¹⁵³⁶

Η Παπαδοπούλου υπογράμμισε τις δυσχερέστερες συνθήκες στις οποίες βρέθηκαν οι σπουδάστριες της Παιδαγωγικής Ακαδημίας «από πολλών απόψεων ως και επισιτιστικής ιδία από του αποκλεισμού της Πελοποννήσου και από της διακοπής του επισιτισμού του Δ.Ε.Σ.» και παρουσίασε τις δραματικές προσπάθειες που κατέβαλε η ίδια για τη διάσωσή τους, αφού εξασφάλισε τη συμμετοχή των σπουδαστριών της Ακαδημίας και των ανωτέρων τάξεων του Γυμνασίου σε «διανομές Αμερικανών και του Ερυθρού Σταυρού».¹⁵³⁷ Το τραγικότερο ήταν ο αποκλεισμός 133 σπουδαστριών της Ακαδημίας μακριά από τις οικογένειές τους. Μετά από μεγάλες προσπάθειες της ίδιας, επετεύχθη η λειτουργία συσσιτίου και έτσι «απεσοβήθη ο κίνδυνος του εξ ασιτίας θανάτου αυτών».¹⁵³⁸

Το 1944 η Γενική Διευθύντρια ανέλαβε ακόμη μια πρωτοβουλία: Μετά από ενημέρωση του Συλλόγου των διδασκόντων στην Παιδαγωγική Ακαδημία, αποφάσισε «λόγω των εξαιρετικών συνθηκών» και της δεινής θέσεως των ξένων σπουδαστριών αλλά και της έλλειψης επαφής με το Υπουργείο Παιδείας, να προβεί από τις 16 Ιουνίου σε απολυτήριες εξετάσεις,¹⁵³⁹ με την προϋπόθεση ότι το Υπουργείο θα ενέκρινε αναδρομικά κάτι τέτοιο, διαφορετικά θα θεωρούντο οι εξετάσεις αυτές ως εξετάσεις εξαμήνου. Μετά το πέρας των εξετάσεων, οι μαθήτριες απεστάλησαν στις πατρίδες τους. Η ίδια παρακάλεσε το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας να συνηγορήσει στο Υπουργείο, ώστε να θεωρηθούν οι εξετάσεις ως απολυτήριες, γιατί οι μαθήτριες της Ακαδημίας είχαν επαρκή κατάρτιση και γιατί, λόγω των «ανομαλωτάτων συνθηκών της Πελοποννήσου, θα είναι απολύτως αδύνατον εις τας μαθητρίδας να επιστρέψωσιν εις Πάτρας προς συνέχισιν των σπουδών». Ο Ν. Εξαρχόπουλος συνεχάρη εκ μέρους της Επιτροπής τη διευθύντρια για την τόσο επιτυχή δράση της προς όφελος των

---

¹⁵³⁶ Βλ. Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πράξη 54, 14 Οκτωβρίου 1941.

¹⁵³⁷ Βλ. Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πράξη 74, 23 Ιουνίου 1942, όπου αναφέρεται, επίσης, ότι η Παπαδοπούλου πήρε την πρωτοβουλία να συγκαλέσει γενικές συσκέψεις του προσωπικού των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας «περί των επισιτιστικών δυσχερειών», ενώ αποφασίστηκε η ίδια ως Γενική Διευθύντρια να αποταθεί προς τον Ευάγγελο Παπαστράτο και τον νομάρχη Μεσολογγίου «προς εξασφάλισιν, ει δυνατόν, τροφίμων τινών».

¹⁵³⁸ Βλ. Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, πράξη 110 και 113, 3 Ιουνίου και 29 Ιουνίου 1944, αντίστοιχα, όπου αναφέρεται ότι η Παπαδοπούλου πέτυχε μετά από επίμονες προσπάθειες την οργάνωση συσσιτίου για τις μαθήτριες και χορήγηση από ανώνυμο φιλόνητο πολίτη 40 οκάδων λαδιού και άλλων τροφίμων και, όταν διακόπηκε η αρτοδότηση του πληθυσμού και κινδύνευε η υγεία και η ζωή τους, «προέβη εις εκκλήσεις διά των εφημερίδων και επέτυχε προσφοράς άρτου έτι δε και δωρεάν του αυτού ανωνύμου φιλονητού 24.000.000 δραχμής διά την παροχήν άρτου εις τας μαθητρίδας. Ούτω επετεύχθη η διάσωσις των μαθητριών και η συνέχισις των σπουδών των».

¹⁵³⁹ Βλ. Πρακτικά των Απολυτήριων Εξετάσεων της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, πράξη 129, 13 Ιουνίου 1944.

σπουδαστριών της Ακαδημίας, από άλλα, όμως, μέλη του Συμβουλίου, όπως ο Σπ. Καλλιάφας, εκφράστηκε δυσαρέσκεια για την πρωτοβουλία της να αποστείλει έγγραφο προς το Υπουργείο Παιδείας χωρίς να ενημερώσει προηγουμένως το Συμβούλιο της Εταιρείας.¹⁵⁴⁰ Το αποτέλεσμα, ωστόσο, ήταν ότι χάρη στην αποφασιστικότητα, την τόλμη, την ευελιξία και την ευθυκρισία της Παπαδοπούλου, δεκάδες φοιτήτριες της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών μπόρεσαν συντομότερα από το κανονικό να πάρουν το πτυχίο τους και να εργασθούν, προσποριζόμενες τα αναγκαία γι' αυτές και για τις οικογένειές τους σε πολύ δύσκολες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

Από τον Σεπτέμβριο του 1943 και έπειτα παρατηρούνται διαστήματα κατά τα οποία η Παπαδοπούλου απουσίαζε στην Αθήνα είτε λόγω των εκτάκτων πολιτικών συνθηκών είτε λόγω της ασθένειάς της, για την οποία χρειαζόταν νοσηλεία.¹⁵⁴¹ Της είχε παραχωρηθεί στο μεταξύ και «επίδομα ευδοκίμου παραμονής δευτέρας τριετίας».¹⁵⁴² Επίσης, το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας επανεξέτασε το αίτημά της για προαγωγή στον βαθμό γενικού διευθυντή Υπουργείου και λαμβάνοντας υπόψη ότι πληρούνταν όλες οι προϋποθέσεις του νόμου, αλλά και έχοντας κατά νου ότι η αιτούσα είχε «αρίστην επιστημονικήν κατάρτισιν και μεγίστην διοικητικήν ικανότητα και ότι τυγχάνει μεγάλης εκτιμήσεως υπό πάσης της εν Πάτραις κοινωνίας», αποφάσισε να προταθεί στο Υπουργείο η εν λόγω προαγωγή.¹⁵⁴³

Η δασκάλα Ιωάννα Γεωργακοπούλου αναφέρει ότι η Γενική Διευθύντρια, εκείνα τα δύσκολα χρόνια, παρά τις τεράστιες διοικητικές και διδακτικές της υποχρεώσεις, ήταν «ανεξάντλητος πηγή τρυφερότητος και στοργής, ειλικρινής συμπαραστάτις των απλών και ταπεινών, των αποκλήρων και ανυπερασπίστων

---

¹⁵⁴⁰ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 12ης Ιουλίου 1944.

¹⁵⁴¹ Σύμφωνα με τα Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 2ας Οκτωβρίου 1943, η Γενική Διευθύντρια Π. Παπαδοπούλου και η διδασκάλισσα του Προτύπου Πατρών Αθηνά Παπαδοπούλου έμεναν στην Αθήνα «στερουμένων προσωρινώς εξ ολοκλήρου στέγης εν Πάτραις, εχούσας δε και άλλους σοβαρούς οικογενειακούς λόγους επιβάλλοντας την ενταύθα [εν Αθήναις] παραμονήν των». Επίσης, στη συνεδρία της 22ας Δεκεμβρίου 1944, στην πράξη 154, αναφέρεται η απουσία της Παπαδοπούλου από την επιτροπή των απολυτηρίων εξετάσεων, «της διευθυντριάς αποκλεισθείσης εν Αθήναις λόγω του Εμφυλίου Πολέμου», ενώ στη συνεδρία της 6ης Ιουνίου 1946, στην πράξη 159, αναφέρεται ότι προήδρευσε ο υποδιευθυντής Ιωαννίδης, «της διευθυντριάς ασθενούς». Στις 12 Ιουλίου 1946 (πράξη 175) αναφέρεται και πάλι η απουσία της Παπαδοπούλου «νοσηλευομένης εν Αθήναις». Συγκλονιστική είναι η μαρτυρία της Α. Χρυσανθακοπούλου για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης της οικογένειας Παπαδοπούλου εκείνα τα δύσκολα χρόνια στην Αθήνα. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 48.

¹⁵⁴² Βλ. το έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας, με αριθμό 57723, 29 Δεκεμβρίου 1943, και Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη της 23ης Φεβρουαρίου 1944.

¹⁵⁴³ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξεις της 22ας Δεκεμβρίου 1943 και της 12ης Ιανουαρίου 1944.

υπάρξεων [...]» και ότι το προσωπικό και οι μαθήτριες του Αρσακείου «διά παν ατύχημά των και διά πάσαν αντίξοον περίστασιν των απηθύνοντο προς αυτήν, ως εις μητέρα και την εύρισκον πρόθυμον να τας νουθετήση και να τας βοηθήση [...]». ¹⁵⁴⁴

Η ίδια πρωτοστατούσε και σε κάθε πατριωτικό έργο. Σημειώνεται ότι «ουδεμία έκκλησις απευθυνθείσα προς αυτήν έμεινεν άνευ απαντήσεως». Μάλιστα, η συμβολή του Αρσακείου πριν και μετά από την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, αλλά και στα επόμενα δίσεκτα χρόνια, υπήρξε σημαντικότερη. ¹⁵⁴⁵ Συνάδελφοί της στην Πάτρα και άλλοι συνεργάτες της κάνουν λόγο για το ζωηρό και ανήσυχο πνεύμα της που ήταν πάντοτε πρόθυμο για «νέας εξορμήσεις», καθώς κανένα εμπόδιο δεν ήταν δυνατό να σταματήσει την ορμή της: «Το καταπληκτικόν της θάρρος, η αυτοπεποίθησις, ο ενθουσιασμός της διά το έργον της, η δραστηριότης της, η αφοσίωσις και η αυταπάρνησις της, η αξιοπρέπειά της, η ανεξάντλητος γοητεία του λόγου της» τη βοηθούσαν στην πραγματοποίηση των στόχων της. ¹⁵⁴⁶

Η εκπαιδευτική και κοινωνική προσφορά της αναγνωρίσθηκε και εκτιμήθηκε στην Πάτρα και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Μια εφημερίδα στην Κύπρο δίνει την πληροφορία, «ληφθείσαν υπό ενταύθα συγγενών», ότι στην Παπαδοπούλου είχε προσφερθεί «θέσις Γενικής Επιθεωρητριάς των εν Ελλάδι σχολείων ανωτέρας εκπαιδεύσεως, με έδραν εν Αθήναις», την οποία δεν απεδέχθη για λόγους υγείας. ¹⁵⁴⁷ Οι μαθήτριές της την αντιμετώπιζαν με πραγματική λατρεία. Της αφιέρωναν ποιήματα σε σχολικές τελετές, της φιλούσαν το χέρι όταν περνούσε. ¹⁵⁴⁸ Αλλά και ολόκληρη η

---

¹⁵⁴⁴ Βλ. Ιωάννας Γεωργακοπούλου, «Ο ανθρωπισμός της», στο: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκειον Πατρών...*, ό.π., σ. 3, 4, όπου δίνει και την πληροφορία ότι πολλά αδέσποτα ζώα «ενεγράφοντο μονίμως εις την δύναμιν των συσσιτούτων της σχολής» και ότι συχνά συνάδελφοί της την ακολουθούσαν σε διαβήματα στα αστυνομικά τμήματα, «όταν η εκλεπτυσμένη συνείδησις της εξηγγείρετο εναντίον της βαναυσότητος των βασανιστών των ζώων». Βλ. και Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, συνεδρίαση της 9ης Φεβρουαρίου 1939, και Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, 7 Οκτωβρίου 1942, όπου αναφέρονται ενέργειές της για επέκταση «του ευεργετήματος των Κοινωνικών Ασφαλίσεων και εις τους υπηρέτας του Αρσακείου» κ.ά.

¹⁵⁴⁵ Βλ. Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, 28 Δεκεμβρίου 1939, όπου αναφέρεται η αποστολή από τις Αρσακειάδες των Πατρών μάλλινων πλεκτών προς την πριγκίπισσα Φρειδερίκη, για να σταλούν προς τους φρουρούς των συνόρων, με συνοδευτική επιστολή της γενικής διευθύντριας, και επίσης, *Νεολόγος*, φ. 301 (27 Δεκεμβρίου 1939), σ. 3, και φ. 304 (30 Δεκεμβρίου 1939), σ. 3, «Εορτή εις το Αρσάκειον. Και μία πατριωτική και φιλόανθρωπος χειρονομία» και «Διάφοροι ειδήσεις»-«Η αποστολή των δώρων του Αρσακείου προς τους στρατιώτας», αντίστοιχα. Βλ., και Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου, ό.π., σ. 19, όπου η αναφορά σε λαχειοφόρο αγορά που διοργάνωσε η Παπαδοπούλου το 1946, οι εισπράξεις της οποίας ανέρχονταν σε 4,5 εκατομμύρια δραχμές, που δόθηκαν υπέρ της «Μερίμνης διά τον στρατιώτην», και, επίσης, σε έρανο που διενήργησε το 1947 μεταξύ του προσωπικού και των μαθητριών του Αρσακείου, για τη «Φανέλα του Στρατιώτου».

¹⁵⁴⁶ Βλ. Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου, ό.π., σ. 19.

¹⁵⁴⁷ Βλ. *Εθνος*, φ. 876 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 4, «Πένθη» – «Περσεφόνη Παπαδοπούλου».

¹⁵⁴⁸ Βλ. «Ο στίχος. Μίας μητέρας μορφή», *Τηλέγραφος*, φ. 8073 (15 Ιουλίου 1938), σ. 2 και φ. 8065 (7 Ιουλίου 1938), σ. 1, 3, «Από την δράσιν της Φιλ.[εκπαιδευτικής] Ε. Η χθεσινή σεμνή εορτή του

πατραϊκή κοινωνία την αντιμετώπιζε με σεβασμό και ιδιαίτερη εκτίμηση, όπως διαπιστώνεται από σχετικές αναφορές στον Τύπο της εποχής. Ακόμη και το έτος 2000, σε επίσκεψή μου στην Πάτρα, συνάντησα μαθήτριές της που μου μιλούσαν με ενθουσιασμό για τη «θρυλική» μορφή της.¹⁵⁴⁹ Το ακόλουθο απόσπασμα από κείμενο που έγραψε, μετά τον θάνατο της Παπαδοπούλου, η μαθήτριά της Ξανθίπη Μάππα, είναι δηλωτικό της μοναδικής έμπνευσης που ενέπνεε στις μαθήτριές της:

[...]Μία φωτεινή μορφή ωσάν αστραπή και μετέωρον αντιπαρήλθεν. Μία μορφή αφιερωμένη εις την διακονίαν της ιδέας, εις την δικαίωσιν της υψίστης και πλήρους εννοίας του ανθρώπου. Έν ιδεόγραμμα της εσχάτης τελειότητος του όντος [...]. Εκαρποφόρει εντός μας ανά πάσαν στιγμήν το δίδαγμα της παρουσίας της, η εκπληκτική λάμψις του πνεύματός της, το άψογον ήθος της, το καθολικόν παράστημα της ζωής της [...]. Επέρασεν έμπροσθέν μας με τας διαστάσεις του θαύματος και έσβησε με την κατάπληξιν του μυστηρίου. [...] Μάγος της φράσεως, σμιλευτής του κάλλους της παραινέσεως. Κάτω από την παλμώδη της παρουσίαν μία καταγιγίς λεπτών αισθημάτων εκράδαινε την ατμοσφαιραν της παιδευτικής προσπαθείας όλων μας. Εξαπέλυνεν από τους θεϊκούς ασκούς της εμπνευσμένης της ηγεσίας τους δημιουργικούς της ανέμους. Ερρίπιζεν διά της ζωογόνου πνοής της και έκαμνε να ριγή και να φρίση η επιφάνεια της σχολικής μας ζωής έως το βάθος από την υψηλήν τάσιν των παλμών του ιδανικού.

Και η συνάδελφός της Ελένη Γεωργαντοπούλου σημειώνει:

*[...] Υπήρξε δι' όλους μας μία μορφή συμβολίζουσα τα ακρότατα όρια της ανθρωπίνης αξίας. Ένα φωτεινόν παράδειγμα ιδανικών διαστάσεων. Μία ζωοποιός ύπαρξις συνδεδεμένη με τας πλέον ευτυχείς ημέρας της κοινωνικής μας ζωής και της επαγγελματικής μας δράσεως. [...]*¹⁵⁵⁰

Σημαντικά και αξιόλογα είναι όσα είχαν γραφεί μετά τον θάνατο της Κυπρίας παιδαγωγού, προσπαθώντας να αποτιμήσουν το μέγεθος της προσφοράς της και να

Αρσακείου επί τη λήξει των μαθημάτων του σχολικού έτους. Η απονομή βραβείων εις διακριθείσας μαθήτριάς».

¹⁵⁴⁹ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 53-60.

¹⁵⁵⁰ Βλ. Ξανθίπης Μάππα, καθηγήτριας, «Οδηγός», στο: Φίλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 36-37 και Γεωργαντοπούλου, ό.π., σ. 13.

σκιαγραφήσουν τη λαμπρή και ασυνήθη προσωπικότητά της. Γινόταν λόγος για τη φήμη της, που είχε ξεπεράσει τα στενά όρια των Πατρών και είχε επεκταθεί «εις όλην την Πελοπόννησον και εφέρετο εις την Επτάνησον μετά βαθυτάτου σεβασμού και αγάπης». Υπογραμμίζοταν ότι η απώλειά της δεν στέρησε μόνο από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία «μίαν από τας αρίστας εκπαιδευτικούς λειτουργούς της, αλλά και [από] την Ελλάδα μίαν από τας σπανίας πνευματικής Ελληνίδας της».¹⁵⁵¹ Της αναγνωριζόταν ότι εδραίωσε και προήγαγε το έργο των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα με την «υπέροχον και ασυνήθη μόρφωσιν, την ικανότητα της διοικήσεως, το απαράμιλλον ήθος, την αφοσίωσιν προς το καθήκον, την φιλοπονίαν, η υπερβολή της οποίας την ηνάλωσε προώρως, και την στοργήν προς την σπουδάζουσαν νεολαίαν [...]».¹⁵⁵² Επίσης, αποκλήθηκε «σοφή επιστήμων, διαπρεπής ψυχολόγος, βαθυστόχαστος φιλόσοφος, υπέροχος και ενθουσιώδης διδάσκαλος των ηθικών ιδεωδών και των ανθρωπίνων αξιών».¹⁵⁵³

Γενικό ήταν το πένθος για τον πρόωρο θάνατό της και πολλές οι εκδηλώσεις τιμής και σεβασμού προς το πρόσωπό της. Σε έκτακτη συνεδρία της η Διοικούσα Επιτροπή των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα εξέδωσε ψήφισμα για τριήμερο πένθος στα σχολεία του Αρσακείου.¹⁵⁵⁴ Επίσης, το Δ.Σ. της Εταιρείας στην Αθήνα, «εν βαθεία συγκινήσει εκ του θλιβερού αγγέλματος εξέφρασε την βαθυτάτην αυτού λύπην επί τη μεγάλη απώλεια, ην μετά των οικείων της μεταστάσης υφίσταται και η Φιλ[εκπαιδευτική] Εταιρεία διά του προώρου θανάτου τής αιμνήστου Γεν. Διευθυντριάς, ήτις επί πολλά έτη μεθ' ιερού αληθώς ζήλου και ολοψύχου αφοσιώσεως παρέσχε τας πολυτίμους αυτής υπηρεσίας τη Εταιρεία [...] μετά λίαν ικανοποιητικών αποτελεσμάτων [...]».¹⁵⁵⁵

Ο Τύπος αφιέρωσε αρκετές σελίδες για να αναφερθεί στην προσωπικότητά της, δίνοντας πληροφορίες για τη ζωή και το έργο της. Εθεωρείτο ως «μία των αρίστων παιδαγωγών της Ελλάδος» και υπογραμμίζοταν το γεγονός ότι «πλείσται εμβριθείς

---

¹⁵⁵¹ Βλ. Κ. Πέτσιος, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Πολύμνια*, έτος Γ', φ. 4 (24 Απριλίου 1949), σ. 144.

¹⁵⁵² Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη 2, 17 Δεκεμβρίου 1948, και *Πελοπόννησος*, φ. 1322, ό.π., σ. 3.

¹⁵⁵³ Βλ. *Πελοπόννησος*, φ. 1323 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 1, 3, «Η χθεσινή κηδεία της διευθυντριάς του Αρσακείου. Ο επικήδειος λόγος του κ. Μουστρούχου» και Φιλεκπαιδευτική εταιρεία, Αρσακείου Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ.10-11.

¹⁵⁵⁴ Βλ. *Πελοπόννησος*, φ.1322, ό.π., σ. 3, «Ψηφίσματα επί τω θανάτω της διευθυντριάς του Αρσακείου», *Η Σημερινή*, φ. 1158 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 2, «Ο θάνατος της Γενικής Διευθύντριας του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 21785 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3 «Απέθανε χθες η διευθύντρια του Αρσακείου Περσεφόνη Παπαδοπούλου», και Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, 15 Δεκεμβρίου 1948.

¹⁵⁵⁵ Βλ. Πρακτικά του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, 17 Δεκεμβρίου 1948.

μελέται της επί παιδαγωγικών ζητημάτων έχουν δημοσιευθή κατά καιρούς εις ελληνικά και γαλλικά επιστημονικά περιοδικά». Δίνονταν, ακόμη, πληροφορίες για τις τελευταίες μέρες της ζωής της και για τον θάνατό της, που επήλθε την Τετάρτη 15 Δεκεμβρίου του 1948 και ώρα 9 μ.μ.¹⁵⁵⁶ Η σορός της είχε εκτεθεί σε λαϊκό προσκύνημα στη μεγάλη αίθουσα τελετών του Αρσακείου και η κηδεία της τελέσθηκε δημοσία δαπάνη την επομένη του θανάτου της στον μητροπολιτικό ναό σε ατμόσφαιρα γενικής συγκινήσεως, παρουσία των θρησκευτικών, πολιτικών και στρατιωτικών αρχών, αντιπροσώπων των επιστημονικών και άλλων σωματείων της πόλεως, του εκπαιδευτικού προσωπικού του Αρσακείου και «ολοκλήρου του εκπαιδευτικού κόσμου της πόλεως», «φίλων των γραμμάτων και των τεχνών» και πλήθους κόσμου. Ανάμεσα στους άλλους λόγο εκφώνησε και ο γυμνασιάρχης του Αρσακείου Γ. Μουστρούχος, λέγοντας μεταξύ άλλων και τα εξής:

*[...] Δεν σου επεφύλασσαν η μοίρα εις την γενέτειραν τον τάφον· η φιλόξενος όμως πατραϊκή γη, ως ιδιαιτέρα πατρίς, θα ανοίξη σε λίγο την φιλόστοργον αγκάλην της, διά να περιπτύξη Σε, το ευκλεές και υπέροχον τέκνον της ωραίας Μεγαλονήσου ως ιδικόν της τέκνον.*¹⁵⁵⁷

Αθηναϊκή εφημερίδα, λίγες μέρες μετά την εκδημία της, αναφερόταν στη Γενική Διεύθυνση από την ίδια των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα, σημειώνοντας ότι: «διηύθυνε [τα σχολεία] πράγματι επί 14 έτη με τόσην ανωτερότητα και επιτυχίαν, ώστε όλη η κοινωνία των Πατρών, της Πελοποννήσου, της Αιτωλοακαρνανίας και της Επτανήσου να ομιλή με διαρκώς αυξανόμενον σεβασμόν διά τα θαυμάσια αυτά σχολεία [...] και την ανταξίαν διευθύντριας των», ενώ σχολίαζε και τις συγκινητικές εκδηλώσεις «του πανδήμου πένθους», που σημειώθηκαν στην Πάτρα κατά την κηδεία της και οι οποίες αποδείκνυαν πόσο είχαν εκτιμηθεί «η ευρεία και βαθεία μάθησις, η εξαιρετική παιδαγωγική ικανότης της, η απaráμιλλος κοινωνική

---

¹⁵⁵⁶ Βλ. «Ληξιαρχική πράξις θανάτου Περσεφόνης Παπαδοπούλου», 16 Δεκεμβρίου 1948 (αρ. πράξεως 853 και χρόνος δηλώσεως 16 Δεκεμβρίου 1948), όπου σημειώνεται, ανάμεσα σε άλλα, ότι «ο θάνατος κατά την πιστοποίησιν του ιατρού Ανδρέου Δεκή επήλθεν εκ λευχαιμίας μετά ζακχαρώδους διαβήτου».

¹⁵⁵⁷ Βλ. *Πελοπόννησος*, φ. 1323, *ό.π.*, σ. 1, 3, «Η χθεσινή κηδεία της διευθύντριας του Αρσακείου. Ο επικήδειος λόγος του κ. Μουστρούχου», επίσης, *Πελοπόννησος*, φ. 1322, *ό.π.*, σ. 1, 3, «Απέθανεν η Διευθύντρια του Αρσακείου Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου. Η φυσιογνωμία της εκλιπούσης – η κηδεία», και σ. 3, «Η κηδεία της Γεν[ικής] Διευθύντριας του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 21786, *ό.π.*, σ. 3, «Η κηδεία της γενικής Διευθύντριας του Αρσακείου» και Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, πράξη 2, 17 Δεκεμβρίου 1948.

της δράσις και το παράδειγμα που έδινεν εις τας Ελληνίδας διά του τρόπου της ζωής της».¹⁵⁵⁸ Στα επόμενα χρόνια ακολούθησαν τιμητικές εκδηλώσεις αφιερωμένες στη μνήμη της, τόσο στην Κύπρο όσο και στην Πάτρα. Στις 20 Μαρτίου 1949 το Παγκύπριο Γυμνάσιο και η «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» διοργάνωσαν στη Λευκωσία φιλολογικό μνημόσυνο για την Παπαδοπούλου με ομιλητές τον Κωνσταντίνο Σπυριδάκη και την Ελένη Χρήστου, ενώ διαβάστηκε το άρθρο της «Η γυναικεία εκπαίδευσις εν κινδύνω» από τη Μαρία Γκαφιέρο και απαγγέλθηκε και ποίημα γι' αυτήν. Τον Μάιο του 1949 το «Λύκειο Ελληνίδων» Αμμοχώστου τίμησε τη μνήμη της με φιλολογικό μνημόσυνο, το οποίο «ήταν πραγματικά κάτι σαν “αξιοπρεπής θρήνος”, σαν “πολιτισμένο μοιρολόι” για τον θάνατο μιας μεγάλης γυναίκας». Τον Δεκέμβριο του 1949 πραγματοποιήθηκε μεγάλη εκδήλωση για την ίδια στην Πάτρα και εκδόθηκε αφιερωματικός τόμος του Αρσακείου Πατρών για τη ζωή και το έργο της.¹⁵⁵⁹

Ο εκπαιδευτικός λόγος της Παπαδοπούλου στα χρόνια της Πάτρας (1935-1948)

Η Παπαδοπούλου, λόγω των διοικητικών καθηκόντων της ως γενικής διευθύντριας των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα, δεν είχε τον απαιτούμενο χρόνο να ασχοληθεί ουσιαστικά με τη συγγραφή παιδαγωγικών έργων, παρά το γεγονός ότι η παιδαγωγική της σκέψη είχε φθάσει σε σημαντική ωρίμανση τα χρόνια αυτά. Εξάλλου, οι δυσμενείς συνθήκες που δημιουργήθηκαν με τον Πόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο που ακολούθησε, διοχέτευσαν τη μεγάλη δημιουργικότητά της σε πρακτικούς τρόπους για συνέχιση του έργου των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και τη διάσωση των σπουδαστριών. Ωστόσο, οι λόγοι που εκφωνούσε σε διάφορες περιπτώσεις στο Αρσάκειο, αποτελούν κατάθεση σημαντικού εκπαιδευτικού λόγου, καθώς και άλλα παιδαγωγικά δημοσιεύμετά της και, κυρίως, το βιβλίο της *Η φιλοσοφία*

---

¹⁵⁵⁸ Βλ. *Ελευθερία*, φ. 2860 (24 Δεκεμβρίου 1948), σ. 1, «Αθηναϊκή εφημερίς διά την αείμνηστον Περσεφ[εφόνην]. Παπαδοπούλου».

¹⁵⁵⁹ Βλ. *Έθνος*, φ. 673 (22 Μαρτίου 1949), σ. 4, «Φιλολογικόν Μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», φ. 740 (1 Ιουνίου 1949), σ. 2, Κ. Καμπίτης, «Το φιλολογικό μνημόσυνο Περσεφόνης Παπαδοπούλου. Στο “Λύκειο Ελληνίδων Αμμοχώστου”», Ελένη Γ. Χ΄ Πέτρου, «Στη μνήμη Περσεφ[όνης] Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 689 (31 Μαρτίου 1949), σ. 2, Ευαγγελίδης «Νεκρολούλουδα...», *Έθνος*, φ. 712, *ό.π.*, και *Εθνικός Κήρυξ Πατρών*, φ. 1215 (19 Δεκεμβρίου 1949), σ. 4, «Το πολιτικόν μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», αντίστοιχα.

του Bergson,¹⁵⁶⁰ στο οποίο αναφερόταν και στην εφαρμογή των αρχών του μπερξονισμού στην εκπαίδευση.

Θα εξετάσουμε τις παιδαγωγικές απόψεις που εξέφρασε σε κάποιους από τους λόγους της, γιατί ξεφεύγει από τα όρια αυτής της διατριβής η εξέταση του συνόλου των διαλέξεών της. Το 1936 εξέδωσε σε αυτοτελές τευχίδιο λόγους που εκφώνησε σε διάφορες περιπτώσεις κατά το σχολικό έτος 1935-1936,¹⁵⁶¹ με αφιέρωση στον θείο της Ι. Φ. Αλεξανδρίδη. Σε έναν από αυτούς τους λόγους αναφερόταν στη στενή σύνδεση των εκπαιδευτικών και κοινωνικών συστημάτων, παρατηρώντας ότι «ο κρατών εν τοις σχολείοις ρυθμός είναι εν πλείστοις ομόρρυθμος προς τον της κοινωνικής αρτηρίας, ήτις αενάως τον επηρεάζει [...]». Σημείωνε, ακόμη, ότι η αγωγή έχει προσλάβει χαρακτήρα κατ' εξοχήν επιστημονικό και ότι «τα απεριόριστα όνειρα», τα οποία έπλαθαν ο Kant, ο Mill, ο Herbart και ο Spencer για μια ομοιόμορφη αγωγή, κατάλληλη για όλο το ανθρώπινο γένος, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές, ιστορικές και κλιματολογικές συνθήκες από τις οποίες οι άνθρωποι εξαρτώνται, έχουν διαψευστεί, αφού η αγωγή επικεντρώνεται στη μελέτη των ατομικών διαφορών. Διατύπωνε, επίσης, ευθαρσώς την άποψή της ότι «αι τρομοκρατίαι εφαρμοζόμεναι ως παιδαγωγικά μέτρα καταστολής αποτελούν χείριστον ναρκωτικόν φάρμακον προάγων εις την δουλικήν πειθαρχίαν [...]» και ότι οι νέοι χρειάζονται παιδαγωγούς όχι της αποστάσεως αλλά χειραγωγούς, γιατί αυτό είναι το βαθύ πνεύμα και ο σκοπός της πραγματικής παιδαγωγίας.

Στο ίδιο κείμενο αναφερόταν στο θέμα της γυναικείας αγωγής, που ανέκαθεν την είχε απασχολήσει, και στα γυναικεία εκπαιδευτήρια, όπου οι εκατοντάδες «ποικιλία ατόμων παρέχουν υλικόν προς μελέτην». Συνέδεε τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης με τα κοινωνικά προβλήματα που αφορούσαν στη γυναίκα, τα οποία κατά την άποψή της αναμένουν από τα πορίσματα της Παιδαγωγικής νέους προσανατολισμούς ή τουλάχιστον βελτιώσεις. Έθιγε τα προβλήματα της ανεργίας, του καταμερισμού της εργασίας, της εγκατάλειψης των παιδιών, που στρέφονταν προς το έγκλημα, και θεωρούσε ότι όλα αυτά μαζί με «τας δικαίας αξιώσεις της γυναικός περί ελευθερίας εν τη μορφώσει και του δικαιώματος τής διά της εργασίας αυτοσυντηρήσεώς της, άνευ επιβαρύνσεως του ανδρός, εξακολουθούν να ζητούν λύσεις

---

¹⁵⁶⁰ Βλ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου, Διπλωματούχου του Πανεπιστημίου της Σορβόννης και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, *Η φιλοσοφία του Bergson*, εν Αθήναις 1938.

¹⁵⁶¹ Βλ. «Ο Λόγος της κυρίας Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών επί τη λήξει του σχολικού έτους και τη απονομή των βραβείων, εκφωνηθείς τη 2α Ιουλίου 1936», στο: Περσεφόνη Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 3-4.

ικανοποιητικές», που προϋποθέτουν την «ισότιμον εκπαίδευσιν» των δύο φύλων.¹⁵⁶² Στην ίδια ομιλία αναφερόταν και στις παιδαγωγικές αρχές που εφαρμόζονταν στο Αρσάκειο, όπως αναπτύχθηκαν πιο πάνω.

Στον εορτασμό επί τη λήξει του σχολικού έτους 1936-1937 η Παπαδοπούλου εκφώνησε περισπούδαστη ομιλία που δημοσιεύθηκε σε διάφορες εφημερίδες της Πάτρας.¹⁵⁶³ Στην ομιλία αυτή βασικό σημείο ήταν η προάσπιση των δικαιωμάτων της γυναίκας για μόρφωση και εργασία, όπως επιτάσσουν οι σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Δεν παρέλειπε, ωστόσο, σύμφωνα με την πάγια τακτική της στο θέμα αυτό, να καταδικάσει «εκκεντρικά τινά υποκείμενα, ζητούντα να ανδροποιηθώσι και εκφραλισθώσι ή καταπλήξωσι διά πρωτοτύπων επαγγελματιών ασυμφόρων προς τους νόμους της φύσεως».¹⁵⁶⁴ Καυτηρίαζε, ακόμη, το γεγονός ότι κατακλύζουν τα πανεπιστήμια μέτριοι φοιτητές και των δύο φύλων, σε αντίθεση με «τα πρώτα έτη των γυναικείων αγώνων προς κατάκτησιν της ελευθερίας της μορφώσεως», όταν οι εισερχόμενες στα πανεπιστήμια ήταν γυναίκες «όντως δυνατής νοημοσύνης ή ψυχοσυνθέσεως».

Στην τελετή λήξης και απονομής των βραβείων του σχολικού έτους 1938-1939, που πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επισημότητα, παρουσία των θρησκευτικών και πολιτικών αρχών της πόλης, εκπαιδευτικών και μεγάλου πλήθους, η διευθύντρια εκφώνησε λόγο με θέμα: «Η διάπλασις των ψυχών των Ελληνίδων. Το Αρσάκειον και η αποστολή του».¹⁵⁶⁵ Στην ομιλία αυτή αναφέρθηκε στη σημασία της γυναικείας αγωγής, που τη θεωρούσε άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική ιδεολογία, και υποστήριξε ότι αυτή αντικατοπτρίζει την πρόοδο των κοινωνιών.¹⁵⁶⁶ Σύμφωνα με την Κυπρία παιδαγωγό, μια γυναίκα που μορφώθηκε και χειραγωγήθηκε ορθά, γίνεται πηγή ευτυχίας για την οικογένεια και το έθνος, αντίθετα, αν ανατραφεί «νηπιόθεν δι' ασυνέτων μέτρων και εις προσωπικήν καταστροφήν άγεται και συμπαρασύρει

---

¹⁵⁶² Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 5-6.

¹⁵⁶³ Βλ. «Διαπαιδαγώγησις, κατευθύνσεις και επαγγελματικά τάσεις της γυναικός. Λόγος της διευθυντριάς του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 778, ό.π., φ. 7729, ό.π. και φ. 7730, ό.π.

¹⁵⁶⁴ Για την εκδοχή του φεμινισμού που πρότεινε η Παπαδοπούλου, βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Εστιάδες...», σ. 423-425 και 443-444.

¹⁵⁶⁵ Βλ. «Η διάπλασις των ψυχών των Ελληνίδων. Το Αρσάκειον και η αποστολή του. Ο προχθεσινός λόγος της κ. Παπαδοπούλου», και «Επί τη λήξει των μαθημάτων. Αι βραβευθείσαι του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 8380 (7 Ιουλίου 1939), σ. 1-2 και φ. 8379 (6 Ιουλίου 1939), σ. 3, αντίστοιχα. Βλ. και «Από την εορτήν της απονομής των βραβείων. Ο λόγος της Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 154 (7 Ιουλίου 1939), σ. 1, 3.

¹⁵⁶⁶ Η Παπαδοπούλου σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η γυναίκα ως ιδανικόν των λαών έχει συνοψίσει την ιστορίαν του πολιτισμού αυτών τούτων των λαών και επ' αυτής, ως επί κατόπτρου, έχουν αντανακλασθή αι ιδεολογικαί φάσεις ή οι υλιστικαί τροπαί της κινήσεως της ανθρωπότητος, ενασκησάσης σεμνήν επίδρασιν και φροντίδα ή και τανάπαλιν».

ολόκληρον το μέλλον των λαών». Παρουσίασε, επίσης, το σημαντικό έργο που επιτελείτο στο Αρσάκειο και την προσπάθεια που καταβαλλόταν, ώστε οι μαθήτριες να αναπτύσσουν «ενδιαφέροντα καλλιτεχνικά, ιστορικά, κοινωνικά, φιλοσοφικά». Στη συνέχεια, προβάλλοντας και την προσωπική της ποιητική στάση ζωής, σημείωνε ότι το Αρσάκειο στόχευε στη δημιουργία της «έλξεως του καθήκοντος και της εξιδανικεύσεως των ασχημιών της ζωής διά της διοχετεύσεως εις τας ψυχάς των παρθένων των ωραιότητων του κόσμου», και ότι ως δάσκαλος αισθάνεται κανείς ότι «ζη διά της ψυχής του, της καταμερισθείσης εις τόσας ψυχάς, την ζωήν ενός πολυψύχου όντος, συναισθανομένου και συναντωμένου εν ταυτώ, επί μιας γραμμής δράσεως ιδανικών ομοψυχιών».

Αλλά και το κρίσιμο έτος 1940 πραγματοποιήθηκε εορτασμός στο Αρσάκειο επί τη λήξει του σχολικού έτους. Η Παπαδοπούλου μίλησε «εν μέσω γενικής σιγής» «περί εκπαιδεύσεως γενικής και της πολυτίμου συμβολής του σχολείου εις την καθόλου εξέλιξιν της κοινωνίας». Όπως σημειώνεται, η ομιλία της, ήταν «μεστή υψηλών εννοιών» και προκάλεσε «ζωηροτάτην εντύπωσιν».¹⁵⁶⁷ Η ίδια συμμετείχε και σε εκπαιδευτικά συνέδρια¹⁵⁶⁸ και σε άλλες εκδηλώσεις,¹⁵⁶⁹ που πραγματοποιούνταν στο κλίμα της μεταξικής δικτατορίας και προσδιορίζονταν από τις διακηρύξεις για «διάπλασιν της νέας ελληνικής γενεάς προς εθνικήν αναδημιουργίαν» και για τη δημιουργία «του τρίτου ελληνικού πολιτισμού» μέσω κυρίως της αγωγής.¹⁵⁷⁰

---

¹⁵⁶⁷ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 159 (5 Ιουλίου 1940), σ. 3, «Η ωραία εορτή του Αρσακείου», και «Το σχολείον και ο ρόλος του διά το μέλλον του έθνους μας. Λόγος της διευθυντρίας Αρσακείου κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 160 (6 Ιουλίου 1940), σ. 3, «Η εορτή του Αρσακείου. Ο λόγος της κ. Παπαδοπούλου. Ποιαι αι βραβευθείσαι μαθήτριαι», και φ. 161, *ό.π.*, σ. 3, «Η εορτή του Αρσακείου. Ο λόγος της κ. Παπαδοπούλου».

¹⁵⁶⁸ Βλ., για παράδειγμα, *Νεολόγος*, φ. 173 (12 Ιουλίου 1938), σ. 1, 3, «Ηρχισαν χθες εργασίαι του παιδαγωγικού συνεδρίου των λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως της ΙΑ' περιφέρειας», και φ. 176 (15 Ιουλίου 1938), σ. 1, 3, «Πώς θα δημοθρηθούν οι τέλειοι πολίται. Ο ρόλος του σχολείου-Αι κατευθύνσεις» και *Νεολόγος*, φ. 255 (13 Οκτωβρίου 1938) σ. 1, 3, «Ηρχισε χθες τας εργασίας του το Διδασκαλικόν Συνέδριον Πατρών. Αι κατευθύνσεις του νέου κράτους εις το κεφάλαιον της εκπαιδεύσεως και αι απαιτήσεις του από τους διαφόρους λειτουργούς αυτής», όπου αναφέρεται η παρουσία και της Παπαδοπούλου.

¹⁵⁶⁹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 259 (8 Νοεμβρίου 1939) σ. 1, 3, «Υπό ατμοσφαιραν ενθουσιώδη επαναγυρίσθη χθες ενταύθα η επέτειος της ιδρύσεως της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας. Αι γενόμεναι εορταστικά συγκεντρώσεις – Οι εκφωνηθέντες λόγοι» – «Εις το Αρσάκειον» και «Ο εορτασμός επί τη επετείω της εθνικής νεολαίας. Αι σχετικά συγκεντρώσεις και ομιλίαι», και Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών, συνεδρίαση της 3ης Νοεμβρίου 1939, όπου η αναφορά σε εορτή στο κτήριο του Αρσακείου της «49ης φάλαγγος Ε.Ο.Ν. θηλέων», «επί τη επετείω της ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν.», με ομιλήτρια την Παπαδοπούλου, και *Τηλέγραφος*, φ. 8486 (9 Νοεμβρίου 1939), σ. 1, 3, «Ο κ. Νομάρχης Αχαΐας εις Αίγιον. Ο εορτασμός της διετίας της Εθν[ικής] Νεολαίας. Ένας εμπνευσμένος λόγος της κ. Παπαδοπούλου».

¹⁵⁷⁰ Για το ιστορικό κλίμα της εποχής, βλ., ενδεικτικά, *Τηλέγραφος*, φ. 7607 (18 Νοεμβρίου 1936), σ. 4, «Εις διαθεσιμότητα 150 δημοδιδάσκαλοι», όπου αναφέρεται ότι τέθηκαν σε διαθεσιμότητα 150 δημοδιδάσκαλοι «επί ανεπαρκεία και αντιδράσει κατά του καθεστώτος», και Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, 26 Ιανουαρίου 1940, πράξη 36, σύμφωνα με την οποία η

Το 1947 επαναλήφθηκε η «ένεκα της πολεμικής περιόδου διακοπείσα εορτή της απονομής βραβείων» για τις σπουδάστριες της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και τις τελειόφοιτες του Γυμνασίου και η εορτή επί τη λήξει του σχολικού έτους στην «μαγευτικήν ταράτσαν του Αρσακείου». Αναφέρεται η εμπνευσμένη ομιλία της «διακεκριμένης παιδαγωγού διευθυντριάς του Αρσακείου κ. Παπαδοπούλου», η οποία εξήρε «την μεγίστην σημασίαν της αποστολής της διδασκάλου εν τη κοινωνία» και τη συμβολή της «προς ανόρθωσιν της ατυχώς εισέτι χειμαζομένης πατρίδος μας», ενώ, παράλληλα, απηύθυνε «συγκινητικάς υποθήκας», λίγους μήνες πριν από τον θάνατό της.¹⁵⁷¹

Τον Ιανουάριο του 1948 το Αρσάκειο Πατρών διοργάνωσε «σεμνήν και συγκινητικήν εορτήν επί τη 56η επετείω του» στη μεγάλη αίθουσα τελετών του. Η σημασία που αποδιδόταν σε κάθε εκδήλωση του Αρσάκειου, που εθεωρείτο πνευματικό και κοινωνικό γεγονός, καταφαίνεται από το πλήθος των επισήμων που παρευρέθησαν στον εορτασμό.¹⁵⁷² Στο τέλος της τελετής η Παπαδοπούλου αναφέρθηκε αναλυτικά στο ιστορικό της ίδρυσης του Αρσακείου και εξύμνησε εν κατακλείδι «το αρχαίον και νεώτερον ελληνικόν πνεύμα». Στην ομιλία αυτή η ίδια έδωσε την πληροφορία ότι από το διδασκαλείο του Αρσακείου μέχρι το 1948 είχαν αποφοιτήσει 1.065 δασκάλες και από την Παιδαγωγική Ακαδημία 600.¹⁵⁷³

Δύο μαρτυρίες ανθρώπων που τη γνώρισαν συνοψίζουν την πατραϊκή περίοδο της εκπαιδευτικής δράσης της. Η μια αναφέρει ότι η Παπαδοπούλου υπήρξε «εντριβής θεωρητικώς περί πάντας τους κλάδους της παιδαγωγικής, ουδόλως [δε] υστέρει εν τη [διδασκτική] πράξει. Ιδιαίτερος δε η φιλοσοφική και η ψυχολογική αυτής μόρφωσις προσέδιδον και εις την καθόλου αυτής εμφάνισιν και εις την συμπεριφοράν αυτής [...] τον αβίαστον τόνον ανωτέρας προσωπικότητας». Επίσης, ότι «η δραστηριότης της υπερέβαινε παν όριον ανθρωπίνης δυνατότητος. Ήτο υπεράνθρωπος αληθώς, εις τας

Παπαδοπούλου ενημέρωσε τον σύλλογο των διδασκόντων της Ακαδημίας για εμπιστευτική εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας και του Υπουργείου Δημοσίου Ασφαλείας «περί δημοσίων υπαλλήλων αναμειγνυομένων εις κομμουνιστικές ενεργείας». Βλ., επίσης, Κ.Θ. Δημαράς, «Η Πάτρα ιδίωτο κύτταρο παιδείας, *Νέα Εστία*, τ. 81, τχ. 948 (15 Ιανουαρίου 1967), σ. 15-23, Αλέκος Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας. Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης. Εικόνες, γεγονότα από την νεότερη, πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πνευματική ανάπτυξή της*, Πάτρα 1983, *Η πολιτιστική φυσιογνωμία της Πάτρας. Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας*, εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997 και Γιώργος Δ. Μόσχος, *Η Πάτρα στην κατοχή και την αντίσταση*, εκδόσεις Πικραμένους, Πάτρα 2014.

¹⁵⁷¹ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 903 (9 Ιουλίου 1947), σ. 2, «Η βράβευσις των τελειοφοίτων του Αρσακείου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Η προχθεσινή ωραία εορτή».

¹⁵⁷² Βλ. *Νεολόγος*, φ. 1075 (31 Ιανουαρίου 1948), σ. 4, «Η χθεσινή εορτή εις το Αρσάκειον επί τη 56η επετείω του ιδρύματος».

¹⁵⁷³ Βλ. *Η Σημερινή*, φ. 887 (31 Ιανουαρίου 1948), σ. 2, «Η χθεσινή εορτή επί τη 56η επετείω του Αρσακείου Πατρών» και *Πελοπόννησος*, φ. 1005 (3 Φεβρουαρίου 1948), σ. 2, Φ.Τ.Ν., «Δίκαια συγχαρητήρια προς το Αρσάκειον».

αόκνους προσπαθείας της, εις την ακοίμητον φροντίδα της και εις την συγκινούσαν βαθύτατα μητρικήν της στοργήν προς τας διδασκομένας. Υπήρξε φίλεργος, όσον ουδεμία άλλη, ως ερμηνεύτρια δε του αγαθού και του ωραίου, αμίμητος. Ανεδείχθη σεμνή εστιάς της Παιδείας και ανήλωσε την ωραίαν ζωήν της εις τον βωμόν αυτής. Εδίδαξε με πνοήν, με δύναμιν, με ζέσιν και ένθεον ζήλον». ¹⁵⁷⁴

Μια ενδελεχής έρευνα στα παιδαγωγικά περιοδικά του ελληνικού χώρου τα χρόνια της δράσης της στην Πάτρα και στα αρχεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, αλλά και μια προσπάθεια για εντοπισμό τετραδίων των μαθητριών της με παραδόσεις των μαθημάτων της, ίσως δεν θα απέβαιναν μάταιες. Αντίθετα, θα ενίσχυναν τον ισχυρισμό που προσπαθήσαμε να αποδείξουμε, με την πρώτη αυτή αξιολόγηση του εκπαιδευτικού και παιδαγωγικού της έργου, ότι η Περσεφόνη Παπαδοπούλου υπήρξε εξέχουσα μορφή της εκπαίδευσης της Κύπρου και της Ελλάδας, που επάξια μπορεί να διεκδικήσει μια θέση στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και της Παιδαγωγικής.

Ο σημερινός πρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, καθηγητής Γ. Μπαμπινιώτης, σημειώνει για την Παπαδοπούλου ότι «συγκαταλέγεται στις σπάνιες, χαρισματικές προσωπικότητες που συγκεντρώνουν δύναμη πνεύματος, ευρεία παιδεία, αίσθηση χρέους προς την πατρίδα και τον άνθρωπο, συνείδηση αποστολής στην εκπαίδευση, κοινωνική ευθύνη και μαχητικότητα για τα δικαιώματα της Ελληνίδας γυναίκας, της οποίας αποτέλεσε ακαταγόνιστο πρότυπο. Ετίμησε την Κύπρο. Ετίμησε την Εκπαίδευση. Ετίμησε τη γυναίκα. Ετίμησε τα Αρσάκεια. Ετίμησε τον Ελληνισμό όπου γης». ¹⁵⁷⁵

---

¹⁵⁷⁴ Βλ. Σπύρος Καλλιάφας, Καθηγητής Παιδαγωγικής Πανεπιστημίου Αθηνών, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», και Ανδρέας Σ. Πρέσσας, Καθηγητής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών, «Η αλησμόνητος φυσιογνωμία», στο: Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειο Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου*, ό.π., σ. 7-8 και 35, αντίστοιχα.

¹⁵⁷⁵ Βλ. Παρασκευά-Χατζηκόστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής*, ό.π., σ. 8, Πρόλογος του καθηγητή κ. Γ. Μπαμπινιώτη, τέως Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών και Προέδρου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου έχει χαρακτηριστεί ως η κορυφαία πνευματική γυναικεία φυσιογνωμία της Κύπρου των αρχών του 20ού αιώνα. Υπήρξε μια προσωπικότητα σύνθετη, ανήσυχη και πολύτροπη· λογία μαζί και ποιήτρια, κριτικός και μεταφράστρια, μαχητική δημοσιογράφος, επιστήμων φιλόσοφος και παιδαγωγός, ιδεολόγος και αγωνίστρια για τα δικαιώματα της γυναίκας. Ωστόσο, τα όσα έχουν γραφεί γι' αυτήν είναι λίγα· μερικά άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά και ολίγες αναφορές σε πτυχές του έργου της στο πλαίσιο συνθετικότερων μελετών. Η διατριβή αυτή είχε ως αφορμή τη διαπίστωση της μεγάλης αναντιστοιχίας ανάμεσα στην αξία του έργου της Παπαδοπούλου και στην ισχνότατη φιλολογία γύρω από αυτό. Επεχείρησε, λοιπόν, να καλύψει το κενό που υπήρχε από την έλλειψη μιας μονογραφίας, που να συμβάλλει ουσιαστικά στη μελέτη του βίου και του έργου της και να του δίνει τη θέση που του αξίζει. Η μελέτη αυτή είναι ιστοριογραμματολογική και αποσκοπούσε στη σύνταξη μιας ολοκληρωμένης προσωπογραφίας για την Παπαδοπούλου, με την ένταξη και παρακολούθηση του δρώντος προσώπου μέσα στο ευρύτερο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής του.

Τούτο ήταν εγχείρημα δύσκολο, που επιχειρήθηκε, βέβαια, με επίγνωση των ατελειών που εμπεριέχονται σε τέτοιου είδους προσπάθειες, καθώς δεν είναι απλό να περιληφθεί στις σελίδες μιας επιστημονικής εργασίας το εύρος και το βάθος μιας ζωής και δη ασυνήθους και πλούσιας σε εμπειρίες, δράση και επιτεύγματα, όπως της Παπαδοπούλου. Μετά από πολυετή έρευνα σε δημόσια και ιδιωτικά αρχεία, βιβλιοθήκες της Κύπρου, της Ελλάδας και του εξωτερικού και αναδίφηση στον κυπριακό και ελλαδικό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο και άλλες πηγές, εντοπίστηκαν και συγκεντρώθηκαν τα διάσπαρτα λογοτεχνικά και άλλα ποικίλης φύσεως κείμενα της Κυπρίας δημιουργού, δυσεύρετα και εν πολλοίς αθησαύριστα, καθώς επίσης, και μεγάλος αριθμός στοιχείων που έριξαν φως σε πολλές και άγνωστες πτυχές της ζωής και της δράσης της.

Η διατριβή αυτή αποτελείται από Εισαγωγή, τέσσερα Μέρη, Συνολική θεώρηση και αναλυτική Βιβλιογραφία. Στην Εισαγωγή διατυπώνεται η ερευνητική υπόθεση, γίνεται επισκόπηση της σχετικής φιλολογίας για το έργο της Περσεφόνης Παπαδοπούλου, περιγράφεται η μέθοδος και ορίζονται οι στόχοι. Στο Πρώτο Μέρος που έχει τίτλο «Η διαμόρφωση της προσωπικότητας της Π. Παπαδοπούλου»,

περιγράφεται το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της εποχής στην Κύπρο, από τις αρχές της αγγλοκρατίας (1878) έως το 1935. Είναι μια εποχή πολύ ενδιαφέρουσα για τις ζυμώσεις που γίνονταν στον χώρο του πνεύματος. Όσον αφορά στα λογοτεχνικά πράγματα, πρόκειται για την όψιμη περίοδο του ρομαντισμού και τη μετάβαση στα νέα αισθητικά και γλωσσικά ρεύματα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, τα οποία συνιστούν μια συναρπαστική περιοχή της κυπρολογικής φιλολογίας. Στα χρόνια αυτά μεγάλη είναι η σημασία των αγώνων στους οποίους πρωταγωνίστησαν προοδευτικές γυναίκες στην κατάκτηση της γυναικείας χειραφέτησης, μεταξύ των οποίων και η Παπαδοπούλου. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται οι καταβολές και ο γενέθλιος τόπος, η οικογένεια και τα πρώτα χρόνια της ζωής της, καθώς και οι λαμπρές σπουδές και η παιδεία της, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς της.

Στο Δεύτερο Μέρος εξετάζεται αναλυτικά, σε πέντε κεφάλαια, το λογοτεχνικό της έργο: η έμμετρη ποίηση, τα ποιήματα σε πεζό και τα ποιητικά αφηγήματά της, η κριτική της λογοτεχνίας, η μεταφραστική της κατάθεση, καθώς και οι προσλήψεις και οι επιδράσεις που δέχθηκε. Το λογοτεχνικό της έργο υπήρξε από τις πρώτες εκδηλώσεις του πνεύματός της. Αρχίζει το 1904 και καλύπτει τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η λογοτεχνική αυτή παραγωγή δεν συγκεντρώθηκε ποτέ σε αυτοτελή έκδοση, και έτσι ήταν γενικά παραμελημένη, παρά το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και νεωτερικότητα και αποτελεί πνευματικό επίτευγμα για την εποχή που έζησε η Παπαδοπούλου. Με τη νεανική έμμετρη ποίησή της έγινε ο φορέας της «νέας ευαισθησίας» και της επιθυμίας για εκφραστική ανανέωση στον κυπριακό ποιητικό λόγο, στον οποίο επιβίωναν ακόμη οι ρομαντικές τάσεις. Η Παπαδοπούλου υιοθετεί νέα αντίληψη περί ποίησης και ανοίγει ένα πεδίο νεωτερικών ποιητικών «δοκιμών», που αποτυπώνεται τόσο στη θεματική όσο και στη μορφολογία των ποιημάτων της. Επηρεασμένη, κυρίως, από την ποιητική του συμβολισμού και του νεορομαντισμού, εγγράφει στην κυπριακή ποίηση τρόπους και τάσεις που υπερβαίνουν τα εθνικά όρια. Με τη βαθμιαία μορφολογική χαλάρωση, η ποίησή της οδηγείται στον ελευθερωμένο στίχο («vers libéré»), και σε λίγες περιπτώσεις φθάνει μέχρι και τον ελεύθερο στίχο («vers libre»).

Δημοσιεύοντας συμβολιστικά ποιήματα και, μάλιστα, γραμμένα στη δημοτική, ήδη από το 1913, προηγήθηκε της λεγόμενης κυπριακής «Γενιάς του 1920», που θεωρείται ότι συνέβαλε στην ανανέωση του κυπριακού ποιητικού λόγου. Η έρευνα έχει δείξει ότι η κατάθεση της Παπαδοπούλου στην κυπριακή ποίηση πρέπει να κρίνεται ως σημαντική, αφού με τις αλλαγές που τόλμησε στη γλώσσα, στο μέτρο και στο κλίμα,

υπήρξε από τους ανανεωτές του παραδοσιακού στίχου. Μπορεί δε να συναριθμηθεί στη χορεία των ποιητών του ελληνικού μετασυμβολισμού, όπως ο Ρώμος Φιλύρας, ο Ναπολέων Λαπαθιώτης, ο Κώστας Ουράνης, ο Κώστας Καρυωτάκης, ο Τέλλος Άγρας, κ.ά. Ταυτόχρονα, όμως, μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μεταπαλαμική ποιήτρια.

Η ίδια καλλιέργησε, επίσης, το πεζό ποίημα και το ποιητικό αφήγημα, στο οποίο μεταφέρει συχνά την τεχνική του πεζού ποιήματος. Τα κείμενά της αυτά είναι γενικά σύντομα, έχουν στροφικές αναλογίες, χαρακτηρίζονται από έκδηλο λυρισμό και τρόπους της ποιητικής ρητορικής, δηλαδή την ποιητική γλώσσα και εικονοποιία, τα ρυθμολογικά στοιχεία, την απουσία σαφούς αφηγηματικού χαρακτήρα και τελικού σκοπού. Στο τέλος της δεκαετίας του 1910 δημοσίευσε πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα πεζού ποιήματος, στα οποία η ποιητικότητα δεν προέρχεται από την τονικότητα μιας μετρικοφανούς ποιητικής πρόζας, αλλά από τη συνολική ποιητική σύνθεση και υπόστασή τους. Η πρωτοτυπία των πεζών ποιημάτων της έγκειται στο ότι διέθεταν έναν τόνο προσωπικό και ιδιότυπο και εισήγαγαν στο νησί τον αισθητιστικό συμβολισμό, κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως μια ανανεωτική λογοτεχνική τάση, αφού ήταν πέρα από τον «ορίζοντα προσδοκιών» της εποχής της.

Η Παπαδοπούλου υπήρξε, επίσης, και αξιόλογη κριτικός της λογοτεχνίας, η μοναδική γυναίκα στο νησί και από τις ελάχιστες στον ελληνικό χώρο ευρύτερα, που ασχολήθηκε με το δύσκολο αυτό φιλολογικό είδος στις αρχές του 20ού αιώνα. Σε εποχή κατά την οποία η άσκηση της κριτικογραφίας δεν χαρακτηριζόταν από επαρκή θεωρητική υποδομή και αυστηρούς αισθητικούς κανόνες, η Παπαδοπούλου έφερε και στον χώρο αυτόν ένα «νέο πνεύμα». Τα κριτικά κείμενά της, δημοσιευμένα κυρίως μεταξύ των ετών 1913-1917, ξεχωρίζουν για την πρωτοτυπία αλλά και για την αφομοίωση στοιχείων από την κριτική θεωρία ευρωπαϊκών λογοτεχνικών ρευμάτων (ρομαντισμού, νεοκλασικισμού, παρνασσισμού, αισθητισμού, συμβολισμού). Τα στοιχεία αυτά συνδέονται επιδέξια με αντίστοιχες φιλοσοφικές τάσεις από τη συγγραφέα, επειδή διέθετε αξιοσημείωτη για την εποχή της λογοτεχνική και φιλοσοφική παιδεία. Η πρωιμότητα και το νεωτερικό στοιχείο των κειμένων αυτών αναδεικνύεται περισσότερο, αν ληφθεί υπόψη και το γενικότερο πλαίσιο της κριτικογραφίας στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά. Η Παπαδοπούλου γνωρίζει σε ικανοποιητικό βαθμό και επηρεάζεται από την δεσπίζουσα αυτή την περίοδο κριτική φυσιογνωμία του Παλαμά, αλλά και συμπίπτει σε μερικές κριτικές απόψεις της με το έργο αξιόλογων κριτικών του Μεσοπολέμου, όπως ο Τέλλος Άγρας και ο Κλέων Παράσχος, οι οποίοι αρχίζουν να δημοσιεύουν κριτικά κείμενα, όταν η ίδια

ολοκλήρωνε ήδη την κριτική παρέμβασή της στα λογοτεχνικά δρώμενα του τόπου. Ωστόσο, θα μπορούσε να λεχθεί και για την Παπαδοπούλου αυτό που ειπώθηκε για εκείνους, ότι προσέφεραν «μια νέα κριτική όραση κι ευαισθησία, ανάλογη με την αλλαγή κλίματος στον ποιητικό χώρο, απ' όπου προέρχονταν και όπου είχαν παράλληλη θητεία».¹⁵⁷⁶ Ανάλογη περίπτωση, τηρουμένων, βέβαια, των αναλογιών, ήταν εκείνη του Άλκη Θρύλου (Ελένης Νεγρεπόντη-Ουράνη), που με ψευδώνυμο δημοσίευσε κριτικά κείμενα κυρίως τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και συνέχισε να δίνει κριτικό έργο και στις επόμενες δεκαετίες, ενώ είχε εκδηλώσει παράλληλα και φεμινιστικό έργο. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η Παπαδοπούλου δεν ήταν μόνο κριτικός της λογοτεχνίας, αλλά είχε ασχοληθεί με πλείστες άλλες εκφάνσεις του αθροίνου πνεύματος (λογοτεχνία, φιλοσοφία, ψυχολογία, παιδαγωγικά κ.ά). Από τις κριτικές αποτιμήσεις της Παπαδοπούλου αρκετά πρόωμη και ενδιαφέρουσα μπορεί να θεωρηθεί η προσέγγιση της ποίησης και της ποιητικής του Ανδρέα Κάλβου, και επίσης, τα κριτικά σημειώματά της για άλλους Νεοέλληνες λογοτέχνες, όπως ο Ρήγας Φεραίος, ο Διονύσιος Σολωμός, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Κωστής Παλαμάς, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, ο Δημήτρης Λιπέρτης και η Πολυξένη Λοϊζιάς.

Η Παπαδοπούλου δημοσίευσε, ακόμη, μεταφράσεις, οι οποίες στοιχίζονται γενικά με τις λογοτεχνικές προτιμήσεις της, που αναφέρονται κυρίως στον χώρο του ρομαντισμού και του συμβολισμού (Alph. de Lamartine, P. Loti, M. Prévost, κ.ά.), ενώ πραγματοποίησε και ανοίγματα προς τη ρεαλιστική πεζογραφία (Maupassant και Chekhov). Η ίδια παρουσίασε στην εφημερίδα της και μεταφράσεις τρίτων, που αφορούσαν εκπροσώπους του ρομαντισμού (Hugo, Chateaubriand, Musset, Mistral, Leopardi), του συμβολισμού (Baudelaire, Maeterlinck, Sologub) και του αισθητισμού (Wilde). Αξιοσημείωτα είναι και τα ανοίγματά της προς τη ρωσική λογοτεχνία (Sologub, Chekhov, Tolstoy), αλλά και στον χώρο της φιλοσοφίας με το εμβληματικό έργο *Τάδε έφη Ζαρατούστρα* του Nietzsche. Οι μεταφραστικές επιλογές της επηρεάζονται, επίσης, και από τις αναζητήσεις της στον χώρο του φεμινισμού (Juliette Adam-Lambert).

Στο λογοτεχνικό έργο της ανιχνεύονται ποικίλες προσλήψεις και επιδράσεις. Έλκεται από λογοτέχνες που εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο του συμβολισμού και του αισθητισμού. Ωστόσο, όσον αφορά στη νεοελληνική λογοτεχνία, περισσότερο την καθόρισε η «συνάντησή» της με το έργο του Ανδρέα Κάλβου. Η πρόσληψη στοιχείων

---

¹⁵⁷⁶ Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, «Κλέων Παράσχος και Τέλλος Άγρας», «Τάσεις της κριτικής σκέψης στο μεσοπόλεμο» στο: *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα...*, ό.π., σ. 177-199.

της θεματικής, της γλώσσας, των συντακτικών τρόπων, των εκφραστικών μέσων και της μετρικής του Ζακύνθιου ποιητή από την Παπαδοπούλου, που ανιχνεύεται σε κείμενά της από το 1904, παράλληλα με τις ενδιαφέρουσες κριτικές απόψεις της γι' αυτόν, είναι σπουδαία για την πρωιμότητά της. Μπορούμε να μιλήσουμε για «επαναλειτουργία» του Κάλβου στην τέχνη της Κυπρίας δημιουργού, επειδή η πρόσληψη αυτή είναι σύνθετη και διαρκής, αφού «συνομιλεί» μαζί του σε αρκετά λογοτεχνικά κείμενά της, ποιητικά και πεζά. Διαπιστώνεται, ακόμη, ότι προσλαμβάνει στοιχεία από ποιητές της «Γενιάς του 1880» (Κ. Παλαμά, Γ. Δροσίνη, Κ. Κρυστάλλη), μερικούς από τους πρώτους συμβολιστές και τους μετασυμβολιστές (Λ. Πορφύρα, Κ. Χατζόπουλο και τον νεανικό Καρυωτάκη), εκπροσώπους του αισθητισμού (Π. Γιαννόπουλο, Ν. Επισκοπόπουλο, Ν. Νικολαΐδη), αλλά και ξένους ποιητές και φιλοσόφους (Baudelaire, Nietzsche).

Αντικείμενο του Τρίτου Μέρους είναι το φεμινιστικό έργο της Παπαδοπούλου, του οποίου σημαντικότερη εκδήλωση είναι η έκδοση της δεκαπενθήμερης φιλολογικής εφημερίδας των κυριών *Εστιάδες*, που κυκλοφόρησε από τον Νοέμβριο του 1913 έως τον Μάιο του 1915. Υπήρξε έντυπο με ιδιαίτερη φυσιογνωμία, μια επαναστατική και «ηρωική», όπως χαρακτηρίστηκε, εκδοτική πρωτοβουλία. Οι *Εστιάδες* αποτέλεσαν σταθμό στον περιοδικό Τύπο της Κύπρου γενικά, αλλά και στην ιστορία του γυναικείου κινήματος στο νησί ιδιαίτερα. Ταυτόχρονα, συνιστά ορόσημο και για την πνευματική ιστορία του τόπου, διότι έδωσε μεγάλη σημασία στην πνευματική παραγωγή, και ιδιαίτερα στη λογοτεχνία, και συνέβαλε στην καλλιέργεια φιλολογικής και λογοτεχνικής συνείδησης. Το ευρύτερο φεμινιστικό έργο της Παπαδοπούλου την αναδεικνύει ως την πρώτη ουσιαστικά φεμινίστρια στο νησί (θα μπορούσαμε, τηρουμένων των αναλογιών, να τη χαρακτηρίσουμε ως την «Καλλιρρόη Παρρέν της Κύπρου») και την κατατάσσει στη χορεία των πρωτοπόρων του κινήματος για τη γυναικεία χειραφέτηση στον ελληνικό χώρο. Το «φεμινιστικό πρόγραμμα» της είχε τριπλή σκόπευση: την αφύπνιση της Κυπρίας γυναίκας, μέσω της έκδοσης εντύπων και σχετικών δημοσιευμάτων, τη διαμόρφωση μιας γυναικείας συλλογικότητας και τη διεκδίκηση βασικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, μέσα από την ίδρυση γυναικείων σωματείων, όπως λ.χ. η «Πνευματική Αδελφότητα Ελληνίδων Κύπρου». Ο φεμινιστικός λόγος της υπήρξε μαχητικός αλλά όχι ακραίος. Η Παπαδοπούλου διατύπωσε για πρώτη φορά στην Κύπρο τολμηρά για την εποχή φεμινιστικά αιτήματα, ανάμεσα στα οποία και η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, παρά τη σφοδρή πολεμική που δέχθηκε.

Το τελευταίο Μέρος της μελέτης έχει τίτλο «Η ωρίμανση». Στα δύο κεφάλαιά του εξετάζεται το φιλοσοφικό και το παιδαγωγικό έργο της Παπαδοπούλου. Η Κυπρία λογία κατά τη διάρκεια των σπουδών της στη Σορβόννη (1921-1924) είχε παρακολουθήσει και μαθήματα φιλοσοφίας και, ειδικότερα, διαλέξεις του Henri Bergson. Η ίδια δημοσίευσε φιλοσοφικές μελέτες σε διάφορα έντυπα, από τις οποίες η πιο αξιόλογη είναι η μελέτη «Νίτσε και Σοπεργάουερ» του 1914. Επίσης, έδωσε διαλέξεις με φιλοσοφικό περιεχόμενο, αλλά και προσέφερε δημόσια φιλοσοφικά μαθήματα. Η φιλοσοφική κατάρτιση και επάρκεια της καταφαίνονται κυρίως στο βιβλίο της *Η φιλοσοφία του Bergson* (Αθήνα 1938), το οποίο αποτελεί σημαντική συμβολή στη μελέτη της μπερξονικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα και καταδεικνύει τις ώριμες αναζητήσεις της Παπαδοπούλου στον χώρο της (αρχαίας) ελληνικής και της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας.

Η Παπαδοπούλου υπήρξε, ακόμα, εξέχουσα μορφή της εκπαίδευσης της Κύπρου και της Ελλάδας, με σπουδαίο διδακτικό, συγγραφικό και ερευνητικό παιδαγωγικό έργο. Ως πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Σορβόννης και απόφοιτος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του ιδίου Πανεπιστημίου, είχε θητεύσει στο περίφημο παιδαγωγικό και ψυχολογικό εργαστήριο που ίδρυσε ο Alfred Binet και μύηθηκε στην Πειραματική Ψυχολογία, τις ψυχομετρήσεις και τα «tests». Μετά το πέρας των σπουδών της, πραγματοποίησε μεταπτυχιακές έρευνες στον τομέα της Πειραματικής Ψυχολογίας και της Ψυχοπαθολογίας σε πανεπιστήμια του Βερολίνου και του Potsdam και, ειδικότερα, ερεύνησε τη σχέση πείνας-νοητικής υπανάπτυξης. Παρά τις ακαδημαϊκές θέσεις που της προσφέρθηκαν στη Γαλλία, αλλά και την πρόταση να διδάξει στο νεοϊδρυθέν τότε Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, έχοντας την ιδεολογία κοινωνικού οραματιστή, προτίμησε να γυρίσει στην «μητρική νήσον», όπου εισήγαγε την Πειραματική Ψυχολογία στην ελληνοκυπριακή εκπαίδευση και εκπόνησε πρωτότυπες έρευνες, ώστε δίκαια να θεωρείται ως η πρώτη ερευνήτρια των εκπαιδευτικών πραγμάτων της Κύπρου. Με αλλεπάλληλα υπομνήματα προς τις εκπαιδευτικές αρχές, με δημοσιεύματα, διαλέξεις και περισπούδαστα παιδαγωγικά πονήματα προσπάθησε να εμψυχήσει νέο πνεύμα στο εκπαιδευτικό σύστημα του νησιού, συνδεδεόντάς το με τα παιδευτικά αιτήματα του εθνικού κέντρου και της Ευρώπης. Υπήρξε μια από τους πρώτους Έλληνες παιδαγωγούς που παρουσίασαν και επιχείρησαν να εφαρμόσουν στη διδακτική τους πράξη αρχές της «Νέας Αγωγής» και του «Σχολείου Εργασίας», σχεδόν ταυτόχρονα με την προσπάθεια των πρωτεργατών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην Ελλάδα Αλ. Δελμούζου, Δ. Γληνού και Μ.

Τριανταφυλλίδη, αλλά και τις αναζητήσεις στον τομέα της Πειραματικής Ψυχολογίας των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών Θ. Βορέα και Ν. Εξαρχόπουλου. Η εκπαιδευτική προσφορά της ήταν εξίσου σημαντική κατά τη διάρκεια των χρόνων 1935-1948 ως διευθύντρια της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γενική Διευθύντρια των Σχολείων του Αρσακείου στην Πάτρα, θέση που ισοδυναμούσε με εκλογή σε πανεπιστημιακή έδρα.

Μετά την αναλυτική εξέταση του βίου, των σπουδών και του έργου (λογοτεχνικού, φιλοσοφικού, παιδαγωγικού και κοινωνικού) της Περσεφόνης Παπαδοπούλου και τη γενική αποτίμηση της κατάθεσής της στον πολιτισμό, στο κεφάλαιο αυτό, στο οποίο επιχειρείται να δοθεί μια συνολική θεώρηση του έργου και της προσφοράς της, κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στα κυριότερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της, τα οποία αρδεύουν και σφραγίζουν το έργο της.

Η κορυφαία αυτή γυναικεία πνευματική φυσιογνωμία της Κύπρου του πρώτου ημίσεος του 20ού αιώνα, συνδυάζοντας απaráμιλλα φυσικά και επίκτητα χαρίσματα, οξύτατη αντίληψη, φιλοσοφική διάνοια, φαντασία καλλιτεχνική, εξαιρετική πνευματική καλλιέργεια, δύναμη χαρακτήρα, γοητευτική ευφράδεια, ιδιάζουσα μεθοδικότητα, αντοχή και πειθαρχία αξιοθαύμαστη, έγνοια για τον πόνο του πλησίον και την κοινωνική αδικία, αγάπη και αφοσίωση προς τον άνθρωπο, κατόρθωσε να ενσαρκώσει έναν ιδεώδη τύπο Ελληνίδας διανοουμένης¹⁵⁷⁷ και εθνικής δασκάλας, αλλά, ταυτόχρονα, και το πρότυπο μιας ακαταπόνητης αγωνίστριας σε ποικίλους κοινωνικούς αγώνες.

Πνεύμα ανήσυχο και τολμηρό, διασασμένη γενικά για γνώση, την αναζητούσε σε όλο τον ορίζοντα του επιστητού. Παρακολούθησε στο Παρίσι πανεπιστημιακά μαθήματα Φιλολογίας, Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικών, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας, Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών και Δημοσιογραφίας, και απέκτησε τα ανάλογα διπλώματα. Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Πειραματική Ψυχολογία και στην Ψυχοπαθολογία, συμμετέσχε σε διεθνή συνέδρια, διενήργησε πρωτοποριακές επιστημονικές έρευνες. Συνεχής, εξάλλου, ήταν και η προσπάθειά της για αυτομόρφωση και ενημέρωση στους τομείς της επιστήμης που την ενδιέφεραν. Είχε το πάθος να διδάξει, να «διαφωτίσει», να παλέψει για μια πνευματική αναγέννηση του τόπου, αφιερώνοντας σε αυτά μεγάλο μέρος της ζωής της. Ζούσε τη ζωή του πνεύματος παράλληλα με μια φιλοσοφία της πράξης και μια «vita activa». Συμμετέχοντας πάντα

---

¹⁵⁷⁷ Βλ. Φιλεκπαιδευτική εταιρεία, Αρσακείον Πατρών, *Περσεφώνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 16.

ενεργά στην πνευματική ζωή της Κύπρου και της Ελλάδας, αρθρογράφοντας και συγγράφοντας για περισσότερο από 44 χρόνια, «σμιλεύοντας» ανθρώπους, προασπίζοντας την ελεύθερη σκέψη και τα ανθρώπινα δικαιώματα και ασκώντας αυστηρή κριτική σε κάθε μορφή δογματισμού, οπισθοδρομικότητας και συντήρησης, έδωσε δυναμικά το παρόν της σε πλείστους τομείς της κοινωνικής ζωής με «ένθεον ζήλον» και «αμετάπτωτον ενθουσιασμόν».¹⁵⁷⁸

Η Παπαδοπούλου υπήρξε επιστήμων φιλόσοφος και καλλιτέχνης ταυτόχρονα, διαθέτοντας ενορατικό πνεύμα, ευαισθησία και φαντασία, με τα οποία προσπαθούσε «διαρκώς να διανοίγη ατραπούς προς το νέον και αζήτητον». Είχε διαμορφώσει από νωρίς μια ιδεαλιστικής προσέγγισης βιοθεωρία και κοσμοθεωρία, ενώ θεμελιακές στάθηκαν γι' αυτήν οι επιρροές των «φιλοσόφων της ζωής», και πιο συγκεκριμένα του Γερμανού εικονοκλάστη στοχαστή Friedrich Nietzsche και του Γάλλου βιταλιστή φιλοσόφου Henri Bergson.¹⁵⁷⁹ Με τις ιδέες του πρώτου ήρθε σε επαφή από τα νεανικά της χρόνια και με τη φιλοσοφία του δεύτερου κατά την περίοδο των σπουδών της στο Παρίσι (1921-1924). Από τον Nietzsche άντλησε τον εκλεκτικισμό, την αμφισβήτηση σε καθιερωμένες αξίες και την επιθυμία για διαρκή αυθυπέρβαση, τείνοντας προς το ιδανικό ενός «πνευματικού και ηθικού υπερανθρωπισμού». Ο Bergson και η «αισιόδοξος», όπως τη χαρακτήριζε η ίδια, φιλοσοφία του την καθόρισαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής της, αλλά αρκετά από τα «διδάγματά» του τα είχε υιοθετήσει από νεαρή ηλικία. Θεωρούσε τη δημιουργία ως υπέρτατο σκοπό της ζωής, «τον μόχθον ως καθήκον και σύντροφον πάσης δημιουργίας» και ότι «έπαθλον και αμοιβή των μοχθούντων δημιουργικώς» είναι η χαρά, που αποτελεί, όμως, κάτι «όλως διάφορον της ηδονής και άσχετον προς την επιδοκιμασίαν του πλήθους, από μόνου δε του κάλλους του δημιουργήματος προκύπτουσιν». Όπως και ο Καζαντζάκης, δηλαδή, πίστευε σε μια πάλη ανιδιοτελή, σε έναν διά βίου δύσκολο, ολομέτωπο αγώνα, χωρίς τον πόθο της αμοιβής, κάτι που διατρανώνει την αξία του ανθρώπου. Η αφοσίωσή της στο έργο της διάπλασης νέων ανθρώπων στα σχολεία της Κύπρου και της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Πάτρα,¹⁵⁸⁰ η εργατικότητα και η δημιουργικότητά

¹⁵⁷⁸ Βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 17.

¹⁵⁷⁹ Οι δύο αυτοί φιλόσοφοι καθόρισαν και τον Νίκο Καζαντζάκη, ο οποίος μετάφρασε έργα τους και υιοθέτησε αρκετές από τις ιδέες τους. Βλ. ανωτέρω, το κεφάλαιο «Το φιλοσοφικό έργο...», σ. 505-514. Επίσης, Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Από τον Νίτσε στον Καζαντζάκη: Η γενεαλογία της «Κρητικής Ματιάς», *Πόρφυρας*, τχ. 129 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2008), σ. 286-303.

¹⁵⁸⁰ Βλ. *Νεολόγος*, φ. 305 (10 Νοεμβρίου 1936), σ. 1, 2, «Από τας εορτάς του Αρσακείου [για την εκατονταετηρίδα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας]. Η υπέροχος προσφώνησις της Γενικής Διευθυντρίας...», ό.π., όπου και το εξής απόσπασμα, χαρακτηριστικό της πίστης της στο έργο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: «Πυγολαμπίδες εφήμεροι ημείς, μετά εκατόν έτη θα έχωμεν αποστεωθή, εξαφανισθή,

της υπήρξαν υποδειγματικές.¹⁵⁸¹ Οι μελέτες, τα ποικίλα δημοσιεύματα και οι δημιουργικές εργασίες της φανερώνουν την εμβρίθεια, τη συγκρότηση και τον βαθύ ψυχισμό της, «την πολυμερή και πολύπλευρη δημιουργική της ζέσιν» στον χώρο του πνεύματος.¹⁵⁸² Εντέλει, για την Παπαδοπούλου η δημιουργικότητα, η πνευματική καλλιέργεια και η τελείωση συνιστούσαν την «υπερτάτην αποστολήν των ανθρωπίνων όντων», καθώς, όπως σημείωνε η ίδια, η ζωή με «τας μεγάλας αξιώσεις της, [...] εν τω αιωνίω γίνεσθαι ζητεί και θηρεύει το τέλειον διά της αναπτύξεως της επιπόνου προσπαθείας».¹⁵⁸³

Ταυτόχρονα, τη χαρακτήριζε ο οραματισμός και το αποστολικό πνεύμα των κοινωνικών αγωνιστών και εκθείαζε συχνά «τας ιεράς αποστολάς αι οποίαι πλήθουν [γρ. βρίθουν] μόχθων μετά μικρών υλικών ανταμοιβών».¹⁵⁸⁴ Ήταν ρηξικέλευθη και συνετή ταυτόχρονα, ενθουσιώδης και εμπνευσμένη, διαθέτοντας θαυμαστή εγκαρτέρηση στις δυσκολίες και επιδεικνύοντας ψυχική ανωτερότητα στις μικρόψυχες επιθέσεις εναντίον της. Υπήρξε «εκλεκτός και προνομιούχος φύσις, μορφή λεπτή και ευγενής, μοναδική αξία από ηθικής, πνευματικής και επιστημονικής απόψεως [...] σοφή επιστήμων, διαπρεπής ψυχολόγος και παιδαγωγός, βαθυστόχαστος φιλόσοφος, υπέροχος και ενθουσιώδης διδάσκαλος των ηθικών ιδεωδών και των ανθρωπίνων αξιών».¹⁵⁸⁵

εξανεμισθή. Αλλ' η μητέρα θα ζη και θα ζη χωρίς θλίψιν διά την απώλειαν ημών, αναπληρουμένω διαρκώς διά νέων της τέκνων. Διά την ιδικήν της άμεσον και ιδικήν μας έμμεσον αυτήν διά της αναπληρώσεως αθανασίαν, ας πανηγυρίσωμεν και ας συμπανηγυρίσωμεν».

¹⁵⁸¹ Όπως σημείωνε ο Ανδρέας Σ. Πρέσσας, συνάδελφός της στην Πάτρα, «Η δραστηριότης της υπερέβαινε παν όριον ανθρωπίνης δυνατότητος. Ήτο υπεράνθρωπος αληθώς, εις τας αόκνους προσπαθείας της [...]. Υπήρξεν φίλεργος, όσον ουδεμία άλλη [...]». Βλ. Φιλεκπαιδευτική εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 35.

¹⁵⁸² Η φράση ανήκει στον λογοτέχνη, πρώην δήμαρχο Λευκωσίας, Γ. Μαρκίδη. Βλ. *Τα είκοσι πέντε έτη...*, ό.π., σ. 22 και Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής...*, ό.π., σ. 83. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι η Παπαδοπούλου καθημερινά, μετά το βαρύ διδακτικό και διοικητικό έργο της γενικής διευθύντριας των Σχολείων της Φ.Ε. στην Πάτρα, εργαζόταν στο γραφείο της μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες. Βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Περσεφόνη Α Παπαδοπούλου, Συνεντεύξεις...*, ό.π., σ. 70-71.

¹⁵⁸³ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, *Η Φιλοσοφία του Bergson*, ό.π., σ. 107. Βλ., επίσης, Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει...», ό.π., το ακόλουθο απόσπασμα, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως απόσταγμα της όλης βιοθεωρίας της: «[...] Πολλοί είναι οι λήροι και πολλαί αι σαγήναι, αλλ' ολίγαι αι βάρβιτοι αι κρούουσαι τας ουρανίας αναβάσεις των θεών. Ο γεννηθείς άνθρωπος διά να καταλήξη θεός, πίνει εκ του ποτηρίου της Χαράς χωρίς να μεθύσκειται, πίνει εκ του ποτηρίου της Λύπης, χωρίς να καταβάλλεται. Υπάρχουσι μέσα εις την ψυχήν του τα τόξα της μεγάλης βολής. Βάλλει και αδιαφορεί περί της αποτυχίας. Είναι βέβαιος ότι θα επιτύχη. Ο γεννηθείς άνθρωπος διά να καταλήξη θεός, πικραίνεται και αισιοδοχεί, βλασφημείται και συγχωρεί, υποβλέπεται και περιφρονεί. Ο γεννηθείς άνθρωπος διά να καταλήξη θεός, έχει μέσα του τους τρόμους, τα ρίγη της αθανασίας, τους πόθους, τας εκπτώξεις του απείρου, τις συνταράξεις, τις φαντασιώσεις του αχρόνου [...]».

¹⁵⁸⁴ Βλ. *Η Φιλοσοφία του Bergson*, ό.π., σ. 114 και 123, αντίστοιχα.

¹⁵⁸⁵ Βλ. Στο παρόν κεφάλαιο, σ. 578.

Εύστοχα έχει ειπωθεί ότι «αν η Π.[απαδοπούλου] έζη εν Αθήναις εξ αρχής, θα είχε σήμερον τεθή εις το αυτό ύψος εις την συνείδησίν μας και εις τα εγχειρίδια των γραμματολόγων μας ως μία Καλλιρρόη Παρρέν, μία Μυρτιώτισσα μία... δεν δύναμαι να εύρω ανάλογόν της ακριβώς, διότι η Π. Παπαδοπούλου ήτο πολυσύνθετον τάλαντον, πολύεδρος αδάμας, περιλαμπής, στοχάστρια, ερευνήτρια, ποιήτρια και φιλόσοφος, παιδαγωγός, δημιουργός ψυχών και συνειδήσεων απaráμιλλος και έξοχος [...]».¹⁵⁸⁶

Αυτή η εκπληκτική γυναίκα, που μπόρεσε «με λογισμό και μ' όνειρο» να αναπτύξει τις ασυνήθιστες για την εποχή και για το φύλο της πνευματικές της ικανότητες, γνώρισε, όπως όλες οι πρωτοπόρες, «τους γέλωτας, τους μυκτηρισμούς και τους κακολόγους υπαινιγμούς [...] παλαιούσαι κατά μυρίων λήρων και παραδόσεων, δεισιδαιμονιών και προλήψεων».¹⁵⁸⁷ Ζώντας σε έναν ανδροκρατούμενο κόσμο, αντιστρατεύθηκε γενναία με τη ζωή και το έργο της το στερεότυπο της γυναίκας που καλλιεργούσε η κοινωνία της εποχής της. Υπήρξε η πρώτη Κυπρία που σπούδασε στην Ευρώπη, ολοκληρώνοντας τις σπουδές της, ήταν η πρώτη καθηγήτρια Παιδαγωγικών, Φιλοσοφίας και Νεοελληνικής Φιλολογίας στο νησί, πρωτοποριακή λογοτέχνης και κριτικός της Λογοτεχνίας, η πρώτη Κυπρία φεμινίστρια, η πρώτη εκδότρια εφημερίδας, καινοτόμος παιδαγωγός που εισήγαγε τα νέα για την εποχή παιδαγωγικά συστήματα, η πρώτη Κυπρία επιστήμων και φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα. Το όνομά της είναι σήμερα ελάχιστα γνωστό στο ευρύτερο κοινό. Και όμως, η Περσεφόνη Παπαδοπούλου προώθησε όσο λίγοι την παιδαγωγική και φιλοσοφική σκέψη, την καλλιέργεια φιλολογικής και λογοτεχνικής συνείδησης και το άνοιγμα του πνευματικού ορίζοντα στην Κύπρο και στην Ελλάδα, γράφοντας κείμενα και έργα πρωτότυπα, παρουσιάζοντας το έργο Ελλήνων και ξένων διανοητών, παιδαγωγών, φιλοσόφων και καλλιτεχνών, μεταφράζοντας Ευρωπαίους και Ρώσους στοχαστές και λογοτέχνες, σχολιάζοντας σπουδαία λογοτεχνήματα και σημαντικά φεμινιστικά κείμενα.

Είναι επιτακτική ανάγκη να γίνει συστηματική φιλολογική έκδοση του λογοτεχνικού και ευρύτερου συγγραφικού έργου της, όπου λαμπυρίζει, ακόμη, το λαμπρό πνεύμα της, και να παραχθούν χρηστικές εκδόσεις με ανθολόγηση κειμένων της. Επίσης, απαιτούνται περαιτέρω εξειδικευμένες μελέτες για το εκτενές παιδαγωγικό

---

¹⁵⁸⁶ Βλ. Κύρρη, *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου...*, ό.π., σ. 145, επίσης, σ. 32, όπου η Παπαδοπούλου χαρακτηρίζεται και ως «αδάμας τόσοσ σπάνιος και πολύεδρος».

¹⁵⁸⁷ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η επαγγελματική προπόνησις της κόρης...», *Ελευθερία*, φ. 640, ό.π., φ. 645, ό.π. και φ. 646, ό.π. Η ίδια σημειώνει, σχετικά: «Η αλήθεια δεν πρέπει να πτοή· εάν παρά συνείδησιν σιγώμεν ανεχόμενοι τα εκ συνηθείας καθιερωθέντα ψεύδη, γινόμεθα, έκαστος κατ' ίδιαν, όχι μόνον συντελεσταί, αλλ' ηθικοί αυτουργοί της διαιωνίσως των λαϊκών πλανών». Βλ. Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Εκ του ημερολογίου μου», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4.

και φεμινιστικό της έργο, αφού δεν ήταν δυνατό να παρουσιασθούν αυτά διεξοδικά στο πλαίσιο αυτής της διατριβής.

Τα «ρεύματα της λήθης» που χύνει ο Χρόνος, «φθονερός», σύμφωνα με τον αγαπημένο της ποιητή Ανδρέα Κάλβο, και «χάνονται η πόλεις, χάνονται / βασιλεια, κ' έθνη»,¹⁵⁸⁸ δεν πρέπει να καλύψουν και να αφανίσουν το φωτεινό μετέωρο της μορφής της. Θα μπορούσαμε να εκφράσουμε την ελπίδα και την πεποίθηση ότι «η ευγνωμοσύνη του παγκυπρίου [και πανελληνίου] σεβασμού θα ομιλήση εκτενέστερον και εν τω μέλλοντι διά την σπανίαν ταύτην γυναίκα».¹⁵⁸⁹ Η ίδια, εξάλλου, με οξυδέρκεια, ίσως και προφητική αίσθηση, αναφερόταν στο έργο των δημιουργών που δεν τιμήθηκαν εν ζωή, προσδοκώντας την ώρα που οι μελλοντικοί μελετητές τους θα επιχειρούσαν να τους φέρουν στο προσκήνιο της πνευματικής ζωής, ανακόπτοντας τη μοιραία γι' αυτούς και το έργο τους ορμή του χρόνου: *Τυμβωρύχοι ποιοι θ' ανοίξουν / τα λευκά τα μνήματά τους, / για να βγάλουν [...] / την κερένια τους μορφή; / Ποιοι εργάτες τον ιδρώτα / της ψυχής των θα χαρίσουν / την μοιραίαν για να κόψουν, / την ανίκητον ορμή;*¹⁵⁹⁰

---

¹⁵⁸⁸ Βλ. Ανδρέα Κάλβου, «Εις τον Ιερών Λόχον» (IV), στο: *Ανδρέα Κάλβου, Ωδαί*, κριτική έκδοση Filippo Maria Pontani, ό.π., σ. 52.

¹⁵⁸⁹ Βλ. Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Οι χαλκείς της Κύπρου. Πολυξένη Λοϊζιάς», *Εστιάδες*, τχ. 14, ό.π..

¹⁵⁹⁰ Βλ. Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Τα όνειρα», *Ελευθερία*, φ. 455, ό.π. Βλ. και την παρόμοια άποψή της: «Μικρά έργα φέροντα κάτωθεν γνωστήν πεφυσιωμένην υπογραφήν εθαυμάσθησαν· μεγάλαι εμπνεύσεις υπέρτεροι της συγχρόνου αντιλήψεως παρέμειναν άγνωστοι. Τούτων η δόξα είναι όψιμος, ανέρχεται εκ των τάφων», στο κείμενό της «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Έμμετρα ποιήματα

- Σαλαμινία [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Στη γιορτή του πατρός μου», *Παρθενών*, τχ. 14 (1 Μαΐου 1907), σ. 108.
- Ίρις [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], [Άτιτλο], («Σου στέλλω “χαίρε” μόνον [στη Μαργαρίτα Λοΐζου]»), *Σαλαμίζ*, φ. 110 (25 Ιουλίου / 5 Αυγούστου 1909), σ. 2 [στο τέλος του ποιήματος σε πεζό «Εις την ψυχήν της φίλης μου»].
- Ίρις [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], [Άτιτλο], («Ανέτειλε η πρωτοχρονιά») [στο τέλος του ποιήματος σε πεζό «Η πρωτοχρονιά»], *Σαλαμίζ*, φ. 133 (2/15 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.
- Σαλαμινία [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Επί τη επετείω της αλώσεως της Πόλης», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1268 (10 Ιουνίου 1911), σ. 4.
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Φθινοπωρινά απόβραδα», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Καινούργιος Χρόνος», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Νυκτώματα», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Μιλήματα», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Ψυχή του απείρου», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15/28 Ιουλίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Η φτώχεια», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 2 [= Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, διευθύντρια των «Εστιάδων» εν Αμμοχώστω Κύπρου, «Η φτώχεια», *Πανελλήνιον*, τχ. 15 (1 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 13, στήλη «Σύγχρονος Ελικών»].
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Θέλω», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3.

- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Εμπρός», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Το πένθος του δάσους», *Εστιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Κρανίον», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Σκιές», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Το έργον της νυκτός», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Εικόνες», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Ελπίδα», *Εστιάδες*, τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Χειμώνας», *Εστιάδες*, τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Παπαδοπούλου, «Η Δύσις», *Εστιάδες*, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 3.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η λύπη του μαρμάρου», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 3.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ρημάδια», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 2.
- Περσεφώνη Παπαδοπούλου, «Τα όνειρα», *Ελευθερία*, φ. 455 (24 Ιανουαρίου / 6 Φεβρουαρίου 1915), σ. 4.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Βουνό», *Ελευθερία*, φ. 477 (27 Ιουνίου / 10 Ιουλίου 1915), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Το νησί», *Ελευθερία*, φ. 478 (4/17 Ιουλίου 1915), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Απόλλων και νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 480 (18/31 Ιουλίου 1915), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Καλημερίσματα», *Ελευθερία*, φ. 485 (22 Αυγούστου / 4 Σεπτεμβρίου 1915), σ. 5.

- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Ωδή», *Ελευθερία*, φ. 488 (19/25 Σεπτεμβρίου 1915), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Παλιά θρησκεία» *Ελευθερία*, φ. 490 (29 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1915), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Βροχές», *Ελευθερία*, φ. 498 (21 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1915), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Τύχη», *Ελευθερία*, φ. 521 (30 Απριλίου / 13 Μαΐου 1916), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Χωριό», *Ελευθερία*, φ. 523 (14/27 Μαΐου 1916), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Μέλισσα», *Ελευθερία*, φ. 532 (16/29 Ιουλίου 1916), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, [Ατιτλο] («Μακριά σβήνουν τα φωτεινά κεράκια τους οι Μάγου»), [προτάσσεται του πεζού ποιήματος «Πέραν του χρόνου»], *Ελευθερία*, φ. 556 (31 Δεκεμβρίου 1916 / 13 Ιανουαρίου 1917), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Χειμώνας», *Ελευθερία*, φ. 562 (11/24 Φεβρουαρίου 1917), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Σύντομα», *Ελευθερία*, φ. 566 (11/24 Μαρτίου 1917), σ. 5.
- Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Νύχτα», *Ελευθερία*, φ. 604 (2/15 Δεκεμβρίου 1917), σ. 5.
- Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, «Δύσις», *Ελευθερία*, φ. 613 (3/16 Φεβρουαρίου 1918), σ. 4.
- Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου, «Εσπερινά», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β', Τέχνη-Φιλολογία, Λευκωσία 1919, σ. 44-45.
- [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], [Ατιτλο] («Χρόνια ωραία κι όμορφα»), [προτάσσεται του κειμένου «25η Μαρτίου 1821-1921»], *Νέον Έθνος*, φ. 1421 (8/21 Απριλίου 1921), σ. 1-2, και [Ατιτλο] («...Κι είναι οι χρησμοί μοναδικοί...») στο τέλος του ίδιου κειμένου.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου «Ρυθμοί», *Νέον Έθνος*, φ. 1442 (10/23 Σεπτεμβρίου 1921), σ. 2.

Ποιήματα σε πεζό – ποιητικά αφηγήματα

- Η Ίρις [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Προς τας νεάνιδας της Κύπρου. Ρόδα και χιόνες», *Ηχώ*, τχ. 26 (13 Ιανουαρίου 1904), σ. 1-2.
- Σαλαμινία [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Κατά την δύσιν του ηλίου», *Παρθενών*, τχ. 6 (1 Ιανουαρίου 1907), σ. 42.
- Σαλαμινία [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ανάμνησις», *Παρθενών*, τχ. 6 (1 Ιανουαρίου 1907), σ. 46.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η 25η Μαρτίου», *Παρθενών*, τχ. 12 (1 Απριλίου 1907), σ. 89-90.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η ελπίς», *Παρθενών*, τχ. 12 (1 Απριλίου 1907), σ. 92.
- Ίρις [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Εις την ψυχὴν της φίλης μου», *Σαλαμὶς*, φ. 110 (25 Ιουλίου / 7 Αυγούστου 1909), σ. 2.
- Ίρις [=Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Πρωτοχρονιά», *Σαλαμὶς*, φ. 133 (2/15 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Εθνικαὶ σελίδες», *Σαλαμὶς*, φ. 145 (27 Μαρτίου / 9 Απριλίου 1910), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Ἐπὶ τοῦ Γολγοθά», *Σαλαμὶς*, φ. 148 (17/30 Απριλίου 1910), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Οἱ δύο πόνοι», *Σαλαμὶς*, φ. 197 (8/21 Απριλίου 1911), σ. 1-2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το αἷμα των», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Δεκεμβρίου – 13 Ιανουαρίου 1913), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Φωνὴ Σώζουσα», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1 [= *Αἰών* (Πάφου), φ. 112 (1-14 Ιανουαρίου 1918), σ. 3].
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Παλαιὸς χρόνος καὶ νέα ἐλπίδες», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το ἄνθος τοῦ λωτοῦ», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ὁ θάνατος τοῦ ἀρχηγοῦ μία νύκτα εἰς τὸ παλάτι», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 2.

- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Υπό τας δάφνας», *Εστιάδες*, τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Προ των Παθών», *Εστιάδες*, τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Το κάλλος εν τη φύσει», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκανδιναβική παράδοσις. Η σειρήν», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 2-3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «29 Μαΐου. Ο τάφος του Παλαιολόγου», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Κοινωνία και άτομα», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η πρωΐα της ζωής», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ο πόλεμος», *Εστιάδες* τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η γλώσσα της σημαίας», *Εστιάδες* τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Φθινόπωρον», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η ηθική της ιδέας», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Εις πεζόν. Στην Τέχνην», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ο νέος κατακτητής», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το παραμύθι της αγάπης», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Στο πεζόν. Ύπνος του νου», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Ιανουαρίου. Η χαρά του αγνώστου», *Εστιάδες*, τχ. 28 (1-14 Ιανουαρίου 1915), σ. 1.

- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η αυτεπιβολή παρ' ανθρώπω. Θέλησις και τύχη», *Εστιάδες*, τχ. 29 (15-28 Ιανουαρίου 1915), σ. 1.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκέψεις επί της ευτυχίας», *Εστιάδες*, τχ. 31 (15-28 Φεβρουαρίου 1915), σ. 1.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Εις τους αγώνας», *Εστιάδες*, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 1.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η νεότης εις τον τάφον. Χαρισμένον εις την Ιωάνναν Λοΐζου», *Εστιάδες*, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Προ των Παθών. Σταυρός – Αίμα. Σταυρός – Ανάστασις», *Εστιάδες*, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 1.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Επί τη επετείω της εθν.[ικής] παλιγγενεσίας. Ελλάς και δόξα», *Εστιάδες*, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 1.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πρώτη Μαΐου. Βασιλεία ανθέων», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 1.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η λαίλαψ», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 3.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Απρίλης», *Ελευθερία*, φ. 521 (30 Απριλίου / 13 Μαΐου 1916), σ. 2.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Το χάραγμα της ιδέας. Σκοπός της ζωής» (απόσπασμα), *Ελευθερία*, φ. 535 (6/19 Αυγούστου 1916), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Το νερό», *Ελευθερία*, φ. 538 (27 Αυγούστου / 9 Σεπτεμβρίου 1916), σ. 2.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Δέντρου βασίλειμα», *Ελευθερία*, φ. 546 (22 Οκτωβρίου / 4 Νοεμβρίου 1916), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Από τας στιγμάς του λυκόφωτος. Βραδινά», *Ελευθερία*, φ. 549 (12/25 Νοεμβρίου 1916), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Πέραν του χρόνου», *Ελευθερία*, φ. 556 (31 Δεκεμβρίου 1916 / 13 Ιανουαρίου 1917), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «Η γαλήνη», *Ελευθερία*, φ. 590 (26 Αυγούστου / 8 Σεπτεμβρίου 1917), σ. 5.
- Περσεφώνη Α. Παπαδοπούλου, «25η Μαρτίου. Αγάπη της πατρίδος», *Ελευθερία*, φ. 620 (24 Μαρτίου / 6 Απριλίου 1918), σ. 1.

- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Προς τους Απερχομένους», *Ελευθερία*, φ. 655 (24 Νοεμβρίου / 7 Δεκεμβρίου 1918), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το άστρον της Βηθλεέμ», *Ελευθερία*, φ. 659 (22 Δεκεμβρίου 1918 / 4 Ιανουαρίου 1919), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Μετά έν έτος», *Νέον Έθνος*, φ. 1354 (14/27 Δεκεμβρίου 1919), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Νοσταλγός», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β΄, Φιλολογία-Τέχνη, Λευκωσία 1919, σ. 70-73.
- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Κύπρος, μεγάλη, ιστορική, ευπόθητος», *Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά*, τ. Β΄, Φιλολογία-Τέχνη, Λευκωσία 1919, σ. 111-113.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Επινίκεια. 14 Σεπτεμβρίου 1920», *Ελευθερία*, φ. 753 (19 Σεπτεμβρίου / 2 Οκτωβρίου 1920), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, [Χριστούγεννα], *Νέον Έθνος*, φ. 1407 (1/14 Ιανουαρίου 1921), σ. 2-3, [«Η φιλανθρωπική υπέρ της Φιλοπτώχου Αδελφότητος»].
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «25η Μαρτίου 1821-1921», *Νέον Έθνος*, φ. 1421 (8/21 Απριλίου 1921), σ. 1-2.
- «Από τας εορτάς του Αρσακείου [για την εκατονταετηρίδα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας]. Η υπέροχος προσφώνησις της Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 305 (10 Νοεμβρίου 1936), σ. 1, 2.

Χρονογραφήματα

- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η ανάστασις της Κρήτης», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Αι Ηπειρώτιδες», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Πώς απέθανεν είς καλλιτέχνης. Τα μαρτύρια των Ελλήνων», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.

Λογοτεχνικές κριτικές – αισθητικά σημειώματα¹⁵⁹¹

- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Έλληνες ποιηταί [Ανδρέας Κάλβος] 1792-1867», *Εστιάδες*, τχ. 1 (15-28 Νοεμβρίου 1913), σ. 2-3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σύγχρονος Φιλολογία. Ψυχολογική ανάλυσις μιας διηγηματογράφου [Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου]», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ο Παλαμάς κρίνων τον Βαλαωρίτην», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Κριτική και λογοτεχνία», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Φιλολογούσα βασίλισσα [Κάρμεν Σίλβα]», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1-2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ποιητική στήλη» [σημείωμα για τα νεανικά ποιήματα του Δημητρίου Βικέλα], *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Εκ του κόσμου των γραμμάτων [Μαυρίκιος Μαίτερλιγκ]», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ποιηταί αυτοδηλητηριαζόμενοι [Ιούλιος Χερέρα]», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 4.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Οι χαλκείς της Κύπρου. Πολυξένη Λοϊζιάς», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 1-2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Βιογραφικαί σημειώσεις της ελλογίμου διευθυντριάς του Παρθεναγ.[ωγείου] Λεμεσού κας Πολυξένης Λοϊζιάδος», *Εστιάδες*, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 2, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 3, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Από τα αρχαιότερα μυθιστορήματα», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 4.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Εκ της ιδιωτικής ζωής του Φωσκόλου», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2-3, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 2-3, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 2-3.

---

¹⁵⁹¹ Μερικές λογοτεχνικές κριτικές, όπως και αριθμό λογοτεχνικών κειμένων της Παπαδοπούλου καταγράφει και ο Λ. Παπαλεοντίου στα βιβλία του, *Η κυπριακή λογοτεχνία στον Τύπο...*, ό.π., σ. 55-87 και *Στοχαστικές προσαρμογές...*, ό.π., σ. 317.

- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σχετικόν κάλλος», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 3, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 2-3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Πώς παρετήρουν οι μεγάλοι καλλιτέχναι και συγγραφείς [Μωπασσάν]», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Μία συγγραφεύς [Fabre: Pierre de Coulevain]», *Εστιάδες*, τχ. 23 (15-28 Οκτωβρίου 1914), σ. 4.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου, «Τα παραμύθια του Άνδερσεν διά τα παιδιά», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ.[εφώνη] Α. Παπαδοπούλου «Το μουσικόν αίσθημα εις τους ανθρώπους», *Εστιάδες*, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 3, τχ. 33 (15-28 Μαρτίου 1915), σ. 3.
- Περσ.[σεφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Από το ελληνικόν πάνθεον. Σολωμός», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η παραγωγή του ανθρωπίνου πνεύματος», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 3.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Φαντασία και αρμονία εν τη ποιήσει. Τέχνη και ψευδοτέχνη», *Ελευθερία*, φ. 571 (15/28 Απριλίου 1917), σ. 5, φ. 573 (29 Απριλίου / 12 Μαΐου 1917), σ. 5, φ. 579 (10/23 Ιουνίου 1917), σ. 5, φ. 580 (17/30 Ιουνίου 1917), σ. 5, φ. 581 (24 Ιουνίου / 7 Ιουλίου 1917), σ. 5, φ. 582 (1/14 Ιουλίου 1917), σ. 5, φ. 584 (15/28 Ιουλίου 1917), σ. 5, φ. 585 (22 Ιουλίου / 4 Αυγούστου 1917), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Απόλλωνος Φιλύρα [Ορέστη Χρηστίδη], Επιστολαί από τον τάφον», *Ελευθερία*, φ. 583 (8/21 Ιουλίου 1917), σ. 5.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η Κυπριακή Φιλολογία», *Ελευθερία*, φ. 908 (17 Μαρτίου 1923), σ. 3, στήλη «Γεγονότα και σχόλια».
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η διάλεξις του κ. Λανίτου», *Ελευθερία*, φ. 1417 (13 Απριλίου 1928), σ. 3.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Μία εβδομηκονταετηρίς. Ο κ. Δημήτριος Λιπέρτης ως ποιητής», *Ελευθερία*, φ. 2130 (17 Απριλίου 1935), σ. 4.

Διαλέξεις¹⁵⁹²

- Διάλεξη με θέμα: «Περί των γυναικών του Βυζαντίου» και ειδικότερα «Περί της λογίας βασιλόπαιδος Άννης της Κομνηνής». [*Ελευθερία*, φ. 1201 (13 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης»].
- Διάλεξη με θέμα: «Το έργο του Βαλαωρίτου». [*Ελευθερία*, φ. 1202 (17 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» – «Πρόγραμμα 2ου Σπουδαστηρίου»].
- Διάλεξη με θέμα: «Ανάλυσις της Ιφιγενείας εν Ταύροις του Ευριπίδου» [*Ελευθερία*, φ. 1292 (12 Ιανουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης»].
- Εισαγωγικά στον Αλ. Παπαδιαμάντη από την Παπαδοπούλου και ανάγνωση διηγήματός του [*Ελευθερία*, φ. 1298 (2 Φεβρουαρίου 1927), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης» – «Πρόγραμμα 22ου Σπουδαστηρίου»].

Μεταφραστικό έργο

- Τρις [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], [Ανωνύμου], «Η επάνοδος», *Σαλαμίς*, φ. 132 (24 Δεκεμβρίου 1909 / 6 Ιανουαρίου 1910), σ. 1-2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Φιλολογούσα βασίλισσα [Κάρμεν Σίλβα]» [όπου εγκιβωτίζονται αποσπάσματα από το έργο *Κάρμεν Σίλβα* του Pierre Loti και από το έργο της Σίλβα, *Les Pensées d' une reine*], *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1-2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], [Anton Chekhov], [«Μία τρομερή νύχτα»] [εγκιβωτίζεται στο κείμενό της «Αι εξηγήσεις των ανοήτων φόβων»], *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου (;)], «Τι λένουν οι ξένοι. Η ώριμος γυνή» [αποσπάσματα από το έργο της Juliette Adam-Lambert, *Idées anti-proudhoniennes sur l' amour, la femme et le mariage*, *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου (;)], «Τηλεπάθεια και όνειρα» [απόσπασμα κειμένου του Anatol France], *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 4.

---

¹⁵⁹² Το κείμενα αυτών των διαλέξεων της Παπαδοπούλου δεν δημοσιεύθηκαν, αλλά υπάρχουν πληροφορίες γι' αυτές τις διαλέξεις στα έντυπα που σημειώνονται στις αγκύλες.

- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου (:)], Αωνύμου, «“Ο βιολιστής” (εκ του Γαλλικού)», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «“Το σεληνόφως” υπό Γκυ-Δε-Μωπασσάν», *Ελευθερία*, φ. 512 (27 Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1916), σ. 6.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «“Το καυσόξυλον” υπό Γκυ-Δε-Μωπασσάν», *Ελευθερία*, φ. 527 (28 Μαΐου / 10 Ιουνίου 1916), σ. 6.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «“Ορλά” υπό Γκυ-Δε-Μωπασσάν», *Ελευθερία*, φ. 553 (10/23 Δεκεμβρίου 1916), σ. 6.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, [Anton Chekhov], «Χριστουγεννιάτικον διήγημα. “Ο επισκέπτης”», *Ελευθερία*, φ. 555 (24 Δεκεμβρίου 1916 / 6 Ιανουαρίου 1917), σ. 5.
- Π. Α. Παπαδοπούλου, Marcel Prévost, *Σκλάβοι της μοίρας* [μυθιστόρημα], Λευκωσία 1919.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Τραγούδι των κέδρων του Λιβάνου προς το θεϊόν», *Ένωσις*, φ. 221 (29 Απριλίου 1921), σ. 3.

Κείμενα και δημοσιεύματα γύρω από τη γυναικεία δράση και τον φεμινισμό

- «Λογοδοσία απαγγελθείσα υπό της δ.[εσποινίδ]ος Περσεφ.[όνης] Α. Παπαδοπούλου, αντιπροέδρου του παρ’ ημίν Φιλοπτώχου Συλλόγου κατά την εορτήν του “Δένδρου των Χριστουγέννων”», *Σαλαμίς*, φ. 184 (1/14 Ιανουαρίου 1911), σ. 2 και φ. 185 (15/28 Ιανουαρίου 1911), σ. 2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκοπός – πρόλογος», *Εστιάδες*, τχ. 1 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1-2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η “Ομάς Ενώσεως των Ελληνίδων”», *Εστιάδες*, τχ. 1 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Επιβαλλομένη εξήγησις», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι πρόοδοι των Ελληνίδων», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η φιλανθρωπία εν Κύπρω. Αι κυρίαί και το καθήκον των», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου 1913 – 12 Ιανουαρίου 1914), σ. 2-3.

- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η “Ομάς της Ενώσεως των Ελληνίδων” εν Βαρωσίοις», *Εστιάδες*, τχ. 4 (30 Δεκεμβρίου-12 Ιανουαρίου 1913), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Μορφώσατε την κόρην», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Εκ Πάφου [για τη γυναικεία φιλανθρωπική δράση στην Πάφο και στη Κύπρο ευρύτερα]», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι γυναίκες ως αντιγραφείς και τυπογράφοι», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Υπέροχοι φυσιογνωμιαί. Η ευγνωμοσύνη μιας τεσσαρακονταετίας. Πολυξένη Λοϊζιάς», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Επαγγελματικά Σχολαί διά τας γυναίκας», *Εστιάδες*, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Αι Ελληνίδες κατά τελευταία 100 έτη. Αι πρόοδοι των· το μέλλον», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Προς τας κυρίας της πόλεώς μας», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι κυρίαί εργαζόμεναι. Κατάστημα κυριών εν Λάρνακι», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Οι αρχαίοι τραγικοί πλάσσοντες τας ηρωίδας των», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Οι θρίαμβοι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εστιάδες*, τχ. 13 (15-28 Μαΐου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Το γυναικείον σωματείον Λευκωσίας», *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Διά τον αρτισύστατον γυναικείον σύλλογον Λευκωσίας», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 2-3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Διάφορα. Τα δημοσηφίσματα», *Εστιάδες*, τχ. 16 (1-14 Ιουλίου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Διάφορα. Αι γυναίκες της Νορβηγίας», *Εστιάδες*, τχ. 17 (15-28 Ιουλίου 1914), σ. 3.

- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η Αμερικανίς ως οικοκυρά», *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 4.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Γυναικείος Ηρωισμός», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι γερμαν.[ίδαι] φοιτήτριαι», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Πατριωτικός σύνδεσμος των Ελληνίδων εν Αθήναις», *Εστιάδες*, τχ. 22 (1-14 Οκτωβρίου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η Ελληνίς νοσοκόμος», *Εστιάδες*, τχ. 24 (1-14 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου], «Σκέψεις περί γυναικός», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2.
- Περσ[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η μήτηρ ως παιδαγωγός», *Εστιάδες*, τχ. 26 (1-14 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Η πολιτεία διά την Ελληνίδα», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Σκέψεις επί της ανατροφής της γυναικός. Ωρισμένη κατεύθυνσις εις τας κλίσεις», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Μία γνώμη του Topffer επί της γυναικείας εκπαιδύσεως», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η γυναικεία ανατροφή», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 2.
- «Η επαγγελματική προπόνησις της κόρης. Το μέλλον της Ελληνίδος. Διάλεξις της δίδος Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου γενομένη εν τω εν Βαρωσίσις αναγνωστηρίω “Ανορθώσει”», *Ελευθερία*, φ. 575 (13 Απριλίου / 26 Μαΐου 1917), σ. 5, φ. 576 (20 Μαΐου / 2 Ιουνίου 1917), σ. 5, φ. 577 (27 Μαΐου / 9 Ιουνίου 1917), σ. 5.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η γυνή και ο πόλεμος», *Ελευθερία*, φ. 618 (10/23 Μαρτίου 1918), σ. 1, φ. 619 (17/30 Μαρτίου 1918), σ. 1, φ. 622 (7/20 Απριλίου 1918), σ. 1.

- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η πνευματική ανάπτυξις της γυναικός. Δύνανται αι γυναίκες να συγκριθώσι προς τους άνδρας εις τας πνευματικάς επιστήμας;», *Ελευθερία*, φ. 640 (11/24 Αυγούστου 1918), σ. 1, φ. 641 (18/31 Αυγούστου 1918), σ. 1, φ. 642 (25 Αυγούστου / 7 Σεπτεμβρίου 1918), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Ο Σύνδεσμος των Εθνών και αι γυναίκες», *Ελευθερία*, φ. 669 (1/15 Μαρτίου 1919), σ. 1.
- «Ομιλία υπό της δ.[εσποινίδ]ος Περσ.[εφόνης] Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς του Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου. Η γυνή διά μέσου των αιώνων και η κοινωνική της επίδρασις», *Νέον Έθνος*, φ. 1358 (11/24 Ιανουαρίου 1920), σ. 2-3, φ. 1359 (18/31 Ιανουαρίου 1920), σ. 2-3.
- «Το Α΄ Γυναικείον Συνέδριον εν Αθήναις» [ομιλία Περσεφόνης Παπαδοπούλου και Μερόπης Ενυάλη στο Α΄ Γυναικείο Συνέδριο], *Νέον Έθνος*, φ. 1424 (6/19 Μαΐου 1921), σ. 1-2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Εν πνευματικόν σωματείον», *Ελευθερία*, φ. 1118 (18 Απριλίου 1925), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου – Ελένη Χρήστου, *Καταστατικόν της Πνευματικής Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου*, Τύποις «Κόσμος», Ιω. Χ. Κυριακίδη, Λευκωσία 1926.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], [έγγραφο της «Πνευματ.[ικής] Αδελφότητος Ελληνίδων Κύπρου» προς τον Διοικητή Δωδεκανήσου Mario Langos], «Κυπριακά νέα» – «Εγγραφα Κυπρίων προς τον Διοικητήν Δωδεκανήσου διά την διακυβέρνησιν των Δωδεκανήσων», *Ελευθερία*, φ. 1373 (29 Οκτωβρίου 1927), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Γράμματα προς την Ελευθερίαν» – «Διά τον “Λευκόν Αετόν”», *Ελευθερία*, φ. 1420 (28 Απριλίου 1928), σ. 2.
- Κυρία [=Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Γράμματα προς την “Ελευθερίαν” – «[Φιλανθρωπική] Αγορά υπέρ της μαθητιώσης νεολαίας Κορίνθου», *Ελευθερία*, φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η Πνευματική Αδελφότης απαντά εις το “Ω” της “Φωνής”», *Ελευθερία*, φ. 1532 (8 Ιουνίου 1929), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Μία έκκλησις της “Πνευμ.[ατικής] Αδελφότητος” διά την “εξοχήν του παιδιού”», *Ελευθερία*, φ. 1932 (24 Μαΐου 1933), σ. 2.

- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ευχαριστίαι», *Ελευθερία*, φ. 1946 (12 Ιουλίου 1933), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Διά τας κυρίας. Η εργαζομένη γυναίκα. Ποίο επάγγελμα θα εκλέξει;», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 532 (11 Ιανουαρίου 1935), σ. 2.

Παιδαγωγικά κείμενα και δημοσιεύματα

- Περσ.[σεφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Ανάγκη αναθεώρησης του εκπαιδευτικού συστήματος», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ερευναι των “Εστιάδων”. Αι ερωτήσεις μας», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Εισηγήσεις του Υπουργού της Παιδείας κ. Τσιριμώκου περί της δημοτικής εκπαιδευσεως», *Εστιάδες*, τχ. 3 (15-28 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Μία ενέργεια του Παγκυπρίου διδασκαλικού συνδέσμου», *Εστιάδες*, τχ. 5 (15-28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το Φροεβελιανόν σύστημα και η αξία του. Ανάγκη της εισαγωγής αυτού εις την Α΄ και Β΄ τάξιν των δημοτικών σχολείων», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Οι οφθαλμοί και αι δυνάμεις της ψυχής» [με βάση την «ανθρωπομετρικήν» και την ψυχολογία], *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.
- Περσ.[σεφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Παιδικαί βιβλιοθήκαι. Σχολικαί ελλείψεις», *Εστιάδες*, τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Παιδευτικά», *Εστιάδες*, τχ. 12 (1-14 Μαΐου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Αι πνευματικά εορταί της Λεμεσού» [για την τεσσαρακονταετηρίδα της Πολυξένης Λοϊζιάδος], *Εστιάδες*, τχ. 14 (1-14 Ιουνίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Τα λάθη του μηνός. Αι εξετάσεις των σχολείων», *Εστιάδες*, τχ. 15 (15-28 Ιουνίου 1914), σ. 1.

- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Το έγκλημα παρά τοις παιδίοις κατά τον Lomprozo», *Εστιάδες*, τχ. 19 (15-28 Αυγούστου 1914), σ. 3, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2-3 και τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Γονείς και διδάσκαλοι», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 1.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Διά διδασκάλους και επιτροπείας. Σύστημα Cardot. Διαστάσεις των σχολικών βάθρων των δημοτικών σχολείων», *Εστιάδες*, τχ. 21 (15-28 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Τα παιδιά και η οργή», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 4.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Ο Σπένσερ περί αγωγής. Φυσική τιμωρία», *Εστιάδες*, τχ. 25 (15-28 Νοεμβρίου 1914), σ. 2-3, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 2 και τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Οι διδάσκαλοι των Νέων Χωρών [νομοσχέδιο Ι. Τσιριμώκου]», *Εστιάδες*, τχ. 27 (15-28 Δεκεμβρίου 1914), σ. 3.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Παιδικά φροντιστήρια. Τι γίνεται αλλού», *Εστιάδες*, τχ. 30 (1-14 Φεβρουαρίου 1915), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η εσπερινή ανάπαυσις», *Εστιάδες*, τχ. 32 (1-14 Μαρτίου 1915), σ. 3, τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η αληθής αγάπη των γονέων προς τα τέκνα [Α΄]», *Εστιάδες*, τχ. 35 (15-28 Απριλίου 1915), σ. 2 και τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 2.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η αληθής αγάπη των γονέων προς τα τέκνα [Β΄]», *Εστιάδες*, τχ. 36 (1-14 Μαΐου 1915), σ. 2.
- Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Η ψυχική ζωή των παιδων», *Νέον Έθνος*, φ. 1369 (28 Μαρτίου / 10 Απριλίου 1920), σ. 2, φ. 1370 (10/23 Απριλίου 1920), σ. 3, φ. 1371 (18 Απριλίου / 1 Μαΐου 1920), σ. 2 και φ. 1372 (25 Απριλίου / 8 Μαΐου 1920), σ. 3.
- «Τα πεπραγμένα εν τω Ευρυβιαδείω υπό της δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νέον Έθνος*, φ. 1379 (13/26 Ιουνίου 1920), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η κατ' οίκον εργασία του μαθητού», *Νέον Έθνος*, φ. 1405 (18/31 Δεκεμβρίου 1920), σ. 2, φ. 1406 (25 Δεκεμβρίου 1920 / 7 Ιανουαρίου 1921), σ. 2.

- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Ομιλούν οι ειδικοί». [Περί νηπιαγωγείων], *Ελευθερία*, φ. 1081 (29 Νοεμβρίου 1924), σ. 3, «Η ζωή εις τας πόλεις και τας επαρχίας»-«Εκ Λάρνακος».
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Η ψυχολογία του παιδιού. Μία καινούργια επιστήμη», *Αγωγή*, τχ. 2 (15 Νοεμβρίου 1924), σ. 4, τχ. 3 (29 Νοεμβρίου 1924), σ. 4.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Το Παρθενναγωγείον Φανερωμένης», *Ελευθερία*, φ. 1092 (14 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*».
- Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Διά το Εκπαιδευτ.[ικόν] Συμβούλιον της Νήσου. Ανάγκη εκπαιδ.[ευτικής] μεταρρυθμίσεως εν Κύπρω. Να ζητηθούν υπομνήματα από τους παιδαγωγικούς», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 117 (25 Φεβρουαρίου 1925), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου «Παιδαγωγικά ζητήματα. Παράδοξον μένος», *Ελευθερία*, φ. 1128 (27 Μαΐου 1925), σ. 2.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Παιδαγωγικόν εργαστήριον διά τα διδασκαλεία», *Ελευθερία*, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 1.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, *Α΄ Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα προς την Σχολικήν Εφορείαν Λευκωσίας* [*Ελευθερία*, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 2 «Κοινωνική ζωή» – «Μία Έκθεσις»].
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, *Β΄ Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα προς την Σχολικήν Εφορείαν Λευκωσίας* [*Ελευθερία*, φ. 1211 (11 Ιουλίου 1926), σ. 2, «Σχολική Εφορεία. Γνώμαι και εισηγήσεις»].
- «Εκπαιδευτικά ζητήματα. Πού τείνει η εκπαίδευσις; Άρθρον της δ[εσποινί]δος Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 1101 (15 Φεβρουαρίου 1928), σ. 1.
- «Αποστολή εις Κύπρον Έλληνας επιθεωρητού Μ. Παιδείας. Άλλα εκπαιδευτικά ζητήματα. Επιστολή δ[εσποινί]δος Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 1639 (2 Ιουλίου 1930), σ. 2.
- Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Καθηγητριάς της Φιλοσοφίας και των Παιδαγωγικών, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου των Παρισίων, *Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα. Η εν Ελλάδι μεταρρυθμιστική κίνησις και τα κυριότερα προβλήματα του κυπριακού σχολείου*, Εκδοτικός Οίκος Ι. Γ. Κασουλίδου, Τυπ. Κ. Κύρου, εν Λευκωσία Κύπρου 1930 [= «Εκπαιδευτικόν Υπόμνημα της καθηγητριάς των Παιδαγωγικών δ/δος Περσεφ. Α. Παπαδοπούλου προς την σχολικήν Εφορείαν Λευκωσίας», *Ελευθερία*, φ. 1655 (27 Αυγούστου

1930), σ. 1, φ. 1656 (30 Αυγούστου 1930), σ. 1-2, φ. 1657 (3 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1, φ. 1658 (6 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1, φ. 1659 (10 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1, φ. 1662 (20 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 1-2, φ. 1665 (1 Οκτωβρίου 1930), σ. 1-2.]

- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Επίκαιρα θέματα. Εξ αφορμής ενός δημοσιεύματος περί διδασκαλικής μετεκπαιδύσεως», *Ελευθερία*, φ. 1701 (11 Φεβρουαρίου 1931), σ. 1.
- Π. Α. Παπαδοπούλου, «Γράμματα προς την “Ελευθερίαν”. Η δευτερολογία του κ. Κουρσουμπά», *Ελευθερία*, φ. 1711 (18 Μαρτίου 1931), σ. 2.
- Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Καθηγήτριας της Φιλοσοφίας και των Παιδαγωγικών, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου των Παρισίων, *Πίνακες μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας. Εκ των ερευνών του Παιδολογικού και Ψυχολογικού Εργαστηρίου του Διδασκαλείου Θηλ[έων] Κύπρου*, Λευκωσία Κύπρου, 1931.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Κριτική κριτικού σημειώματος περί “Πινάκων μαθητικής ωχρότητας και καχεξίας”», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 343 (17 Ιουνίου 1931), σ. 1, 2.
- Εργασίες, κατόπιν ερευνών στο Παιδολογικό και Ψυχολογικό Εργαστήριο του Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης: «Η ψυχική ζωή κατά τον ύπνον», «Δημιουργικά ψυχοσυνθέσεις», «Σωματικοί χαρακτήρες των Κυπρίων Ελληνοπαίδων» [βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, «Βιβλίον Μητρώου και ποιότητας των λειτουργών Μέσης Εκπαιδύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών»]
- Π. Α. Παπαδοπούλου, «Πώς διάγουν τα παιδιά εις την εξοχήν των. Ψευδής η φήμη περί πνιγμού», *Ελευθερία*, φ. 1850 (10 Αυγούστου 1932), σ. 2, «Κυπριακά Νέα».
- [Περσεφόνη Παπαδοπούλου], «Ευχαριστία», *Ελευθερία*, φ. 1946 (12 Ιουλίου 1933), σ. 4.
- «Διδασκαλεία και Παιδαγωγικά Ακαδημιαί. Σειρά άρθρων της καθηγήτριας δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 2038 (30 Μαΐου 1934), σ. 1 και φ. 2040 (6 Ιουνίου 1934), σ. 1, 2.
- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Ανοικτή επιστολή», *Πρωινή*, φ. 593 (12 Ιουλίου 1934), σ. 3.
- «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Τι έχομεν και τι θα χάσομεν;» – «Σειρά άρθρων της καθηγήτριας των παιδαγωγικών δ/δος Περσ. Παπαδοπούλου», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 63 (590) (21 Μαρτίου 1935), σ. 1.

- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Το λεγόμενον Ανώτερον [Παρθεναγωγείον]», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 64 (591) (22 Μαρτίου 1935), σ. 1.
- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Ο τρυγητός της απαιδευσίας», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 66 (593) (24 Μαρτίου 1935), σ. 1.
- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Προς καθαρὰς γραμμὰς και σταθεράς κατευθύνσεις», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 67 (594) (26 Μαρτίου 1935), σ. 1.
- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Η γυναικεία εκπαίδευσις κινδυνεύει. Προς καθαρὰς γραμμὰς και σταθεράς κατευθύνσεις», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 69 (596) (28 Μαρτίου 1935), σ. 1.
- Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς του Διδασκαλείου και Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών, Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου των Παρισίων, *Λόγος επί τη λήξει του σχολικού έτους 1935-1936 και τη απονομή των βραβείων και άλλαι ομιλίαι*, Τυπογραφικά καταστήματα Θεοδ. Α. Κάκουρα, εν Πάτραις 1936.
- «Προσφώνησις της κυρίας Παπαδοπούλου προς τας Αρσακειάδας Πατρών επί τη αποχωρήσει της τέως Διευθυντριάς κυρίας Μαρίας Ξύδη τη 8 Νοεμβρίου 1935», *Νεολόγος*, φ. 275 (10 Οκτωβρίου 1935), σ. 3 [= «Προσφώνησις της κυρίας Παπαδοπούλου προς τας Αρσακειάδας Πατρών επί τη αποχωρήσει της τέως Διευθυντριάς κυρίας Μαρίας Ξύδη τη 8 Νοεμβρίου 1935», στο: Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 19-20].
- Περσεφόνης Παπαδοπούλου, «Κύπρια Αρσακειάδες», στο: *Φυσιογνωμίαι τινές Αρσακειάδων επ' ευκαιρία της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936*, χ.τ. χ.χ., σ. 79-85.
- «Η εορτή της σημαίας εν τω Αρσακείω. Εμπνευσμένη προσφώνησις της διευθυντριάς κ. Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 272 (6 Οκτωβρίου 1936), σ. 3.
- «Προσφώνησις της κας Παπαδοπούλου Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών επί τη αποχωρήσει της κας Μαρίας Ξύδη τέως Γενικής Διευθυντριάς κατά το προς τιμήν αυτής δοθέν γεύμα τη 6^η Νοεμβρίου 1935», στο: Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ 17-18 [= «Συναδελφικόν γεύμα προς τιμήν της κ[υρί]ας Ξύδη. Αι εγερθείσαι προπόσεις», *Νεολόγος*, φ. 302 (6 Νοεμβρίου 1935), σ. 3].

- «Εισαγωγική ομιλία της κυρίας Γενικής Διευθυντριάς επί τη εθνική εορτή, κατά τον τελεσθέντα εν τω Αρσακείω τη 24^η Μαρτίου 1936 Πανηγυρισμόν, καθ' ον τελειόφοιτοι του Διδασκαλείου και του Γυμνασίου εξήραν το έργον των ηρωίδων του 21», στο: Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 13-16.
- «Ο λόγος της Διευθυντριάς του Αρσακείου κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου επί τη λήξει του σχολικού έτους και τη απονομή των βραβείων», *Νεολόγος*, φ. 178 (5 Ιουλίου 1936), σ. 3, φ. 179 (6 Ιουλίου 1936), σ. 1 [= «Ο λόγος της κυρίας Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών επί τη λήξει του σχολικού έτους και τη απονομή των βραβείων, εκφωνηθείς τη 2α Ιουλίου 1936», στο: Παπαδοπούλου, *Λόγος επί τη λήξει...*, ό.π., σ. 1-12.]
- «Διαπαιδαγώγησις, κατευθύνσεις και επαγγελματικά τάσεις της γυναικός. Λόγος της διευθυντριάς του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 7731 (8 Ιουλίου 1937), σ. 1, φ. 7732 (9 Ιουλίου 1937), σ. 1, φ. 7733 (10 Ιουλίου 1937), σ. 2.
- «Η εορτή του Αρσακείου. Ο λόγος της κ. Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 83 (30 Μαρτίου 1938), σ. 1, 3 και «Η εορτή επί τη εθνική επετείω εις το Αρσάκειον. Ο λόγος της διευθυντριάς Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 82 (29 Μαρτίου 1938), σ. 3.
- «Από την εορτήν της απονομής των βραβείων. Ο λόγος της Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 154 (7 Ιουλίου 1939), σ. 1, 3.
- «Η διάπλασις των ψυχών των Ελληνίδων. Το Αρσάκειον και η αποστολή του. Ο προχθεσινός λόγος της κ. Παπαδοπούλου», *Τηλέγραφος*, φ. 8380 (7 Ιουλίου 1939), σ. 1-3.
- «Από τον εορτασμόν της επετείου της Ε.Ο.Ν. εις το Αρσάκειον. Ο λόγος της Γενικής Διευθυντριάς κ. Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 260 (9 Νοεμβρίου 1939), σ. 1 και φ. 261 (10 Νοεμβρίου 1939), σ. 1 [= «Ο κ. Νομάρχης Αχαΐας εις Αίγιον. Ο εορτασμός της διετίας της Εθν[ικής] Νεολαίας. Ένας εμπνευσμένος λόγος της κ. Παπαδοπούλου», *Τηλέγραφος*, φ. 8486 (9 Νοεμβρίου 1939), σ. 1, 3.]
- «Το σχολείον και ο ρόλος του διά το μέλλον του έθνους μας. Λόγος της διευθυντριάς Αρσακείου κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 160 (6 Ιουλίου 1940), σ. 3, «Η εορτή του Αρσακείου. Ο λόγος της κ. Παπαδοπούλου. Ποίαι αι βραβευθείσαι μαθήτριάι», και φ. 161 (7 Ιουλίου 1940), σ. 3, «Η εορτή του Αρσακείου. Ο λόγος της κ. Παπαδοπούλου».

- «Η εορτή της Σημαίας εν τω Αρσακειώ Πατρών. Θαυμάσιος λόγος της διευθυντριάς κ. Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 256 (26 Οκτωβρίου 1940), σ. 1, 3 [= «Ο σεμνός εορτασμός της Σημαίας εις το νέον μέγαρον του Αρσακειού. Ο εμπνευσμένος λόγος της διευθυντριάς κ. Παπαδοπούλου», *Τηλέγραφος*, φ. 8785 (26 Οκτωβρίου 1940), σ. 1, 4.]
- «Τροποποιήσις αναλυτικών και ωρολογίων προγραμμάτων Παιδαγωγικών Ακαδημιών και Δημοτικών Σχολείων» [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, «Βιβλίον Μητρώου και ποιότητος των λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών»]

Παιδαγωγικές διαλέξεις

- Διάλεξη της Παπαδοπούλου με θέμα: «Περί συγκινήσεως» [*Ελευθερία*, φ. 1096 (21 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», φ. 1095 (24 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», και φ. 1096 (28 Ιανουαρίου 1925), σ. 2, «Η διάλεξις δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου “Περί συγκινήσεως”»].
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου με θέμα: «Η σύγχρονος εκπαιδευτική κίνησις εν Ευρώπη» [*Ελευθερία*, φ. 1108 (11 Μαρτίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», και φ. 1110 (18 Μαρτίου 1925), σ. 2, «Η διάλεξις [της]δος Παπαδοπούλου»].
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου με θέμα: «Το πρόβλημα της παιδικής ευφυΐας και αι σχετικαί καταμετρήσεις» [*Ελευθερία*, φ. 1123 (9 Μαΐου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις» και φ. 1125 (16 Μαΐου 1925), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις» – «Εκπαιδευτική διάλεξις»].
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου στην αίθουσα του Αναγνωστηρίου «Ανόρθωσις» της Αμμοχώστου, με θέμα «Το ανθρώπινον εγώ» [*Αλήθεια*, φ. 1469 (2333) (8 Ιανουαρίου 1926), σ. 3, «Εξ Αμμοχώστου» – «Διάλεξις», και *Χρόνος*, φ. 29 (18 Ιανουαρίου 1926), σ. 3, «Εξ Αμμοχώστου»].
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου στη Γαλλική Βιβλιοθήκη «Γκυ ντε Λουζινιάν», στη Λάρνακα, με θέμα: «Περί ονείρου» [*Ελευθερία*, φ. 1192 (13 Ιανουαρίου 1926), σ. 3, «Η ζωή εις τας πόλεις και τας επαρχίας» – «Εκ Λάρνακος» – «Διαλέξεις»].

- Διάλεξη της Παπαδοπούλου «Περί χαρακτήρος» [*Ελευθερία*, φ. 1206 (3 Μαρτίου 1926), σ. 2, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» και *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 68 (3 Μαρτίου 1926), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου».]
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου «Η προσωπικότης του ανθρώπου» σε Σπουδαστήριο της «Πνευματικής Αδελφότητος» [*Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 74 (14 Απριλίου 1926), σ. 3.
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου «Περί χαράς και λύπης» στη σειρά των δημόσιων φιλοσοφικών μαθημάτων της στη Λεμεσό [*Ελευθερία* φ. 1220 (21 Απριλίου 1926), σ. 3, «Εκ Λεμεσού» – «Μαθήματα Φιλοσοφίας»].
- Εισήγηση της Παπαδοπούλου στο Β΄ Παγκύπριο Διδασκαλικό Συνέδριο [*Ελευθερία*, φ. 1223 (8 Μαΐου 1926), σ. 2, «Παγκύπριον Διδασκαλικόν Συνέδριον. Τα αποφασισθέντα».]
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου με θέμα: «Η δειλία εις την πράξιν, την σκέψιν και το συναίσθημα» [*Ελευθερία*, φ. 1284 (8 Δεκεμβρίου 1926), σ. 3, «Πρόγραμμα 17ου Σπουδαστηρίου»].
- Ανάλυση από την Παπαδοπούλου περικοπών του έργου «Η επιτυχία εις την ζωήν» [*Ελευθερία*, φ. 1232 (11 Ιανουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης»].
- Ανάλυση από την Παπαδοπούλου του έργου «Πώς ανατρέφομεν τα παιδιά μας», του Ελβετού παιδαγωγού A. D. Ferrière [*Ελευθερία*, φ. 1236 (18 Ιανουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Πνευματική Αδελφότης»].
- Διαλέξεις της Παπαδοπούλου [στους τελειοφοίτους του Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας], «Τι είναι ο σοσιαλισμός;» και «Ο σοσιαλισμός εν Γαλλία κατά τον 18ον και 19ον αιώνα» [*Ελευθερία*, φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 2, στήλη «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις»].
- Διάλεξη της Παπαδοπούλου με θέμα: «Ο λανθάνων ψυχισμός εν τω υγιεί ανθρώπω» [*Ελευθερία*, φ. 1504 (23 Φεβρουαρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή»-«Πνευματική Αδελφότης» και φ. 1505 (27 Φεβρουαρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή»-«Διαλέξεις “Πνευματικής”»].

Φιλοσοφικά κείμενα και διαλέξεις

- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Χαρακτηριστικά των εγκληματιών κατά τον Lombroso», *Εστιάδες*, τχ. 2 (30 Νοεμβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 4.
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Νίτσε και Σοπενχάουερ», *Εστιάδες*, τχ. 6 (1-14 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2-3, τχ. 8 (1-14 Μαρτίου 1914), σ. 2-3, τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 3 και τχ. 11 (15-28 Απριλίου 1914), σ. 2.
- Δημόσια φιλοσοφικά μαθήματα στη Λευκωσία [*Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 11 (17 Δεκεμβρίου 1924), σ. 4, «Κοσμική ηχώ»- «Φιλοσοφικά διαλέξεις».
- Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου, «Φιλοσοφικά μελέται. Έγκλημα και ποινή. Φύσις και ορισμός του εγκλήματος», *Ελευθερία*, φ. 1171 (24 Οκτωβρίου 1925), σ. 2 και φ. 1181 (28 Νοεμβρίου 1925), σ. 4.
- Δημόσια φιλοσοφικά μαθήματα στη Λεμεσό [*Ελευθερία*, φ. 1218 (14 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Φιλοσοφικά μαθήματα».]
- «Ο Durkheim ως φιλόσοφος και παιδαγωγός».
- «La crime et la peine».
- «La théorie sociologique de la connaissance».
- «La théorie de Dieu dans la philosophie première d'Aristote» [Γι' αυτά τα τέσσερα γραμμένα στη Γαλλική έργα της, βλ. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκειον Πατρών, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου...*, ό.π., σ. 22 και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, «Βιβλίων Μητρώου και ποιότητας των λειτουργιών Μέσης Εκπαιδύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών»].
- Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου, Διευθυντριάς της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου Πατρών, *Η φιλοσοφία του Bergson*, εν Αθήναις 1938 [Εκτενή αποσπάσματα δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Εκπαιδευτικά χρονικά*, της Αθήνας, έτος Δ', τχ. 43 (Μάρτιος 1937), σ. 289-292, έτος Δ', τχ. 46-48 (Ιούνιος 1937), σ. 440-443, έτος Ε', τχ. 54 (Φεβρουάριος 1938), σ. 282-286 και έτος Ε', τχ. 55 (Μάρτιος 1938), σ. 321-324].

Διάφορα

- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Λαογραφικά», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τχ. 33 (Ιούλιος 1910), σ. 1035-1036.
- Περσεφόνη Παπαδοπούλου, «Λαογραφικά. Κυπριακαί παροιμίαι», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τχ. 34-35 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1910), σ. 1068.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Καλλιτεχνικά [Μουρίλλο]», *Εστιάδες*, τχ. 9 (15-28 Μαρτίου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Η μορφή της σημαίας», *Εστιάδες* τχ. 10 (1-14 Απριλίου 1914), σ. 1-2.
- Περσ.[εφόνη] Α. Παπαδοπούλου, «Το φρενοκομείον της Κύπρου», *Εστιάδες*, τχ. 18 (1-14 Αυγούστου 1914), σ. 1.
- «Ποιητικοί και δραματικοί διαγωνισμοί εν Αθήναις» - «Διάφορα», *Εστιάδες*, τχ. 20 (1-14 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 3.
- [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], «Οι εκ του κοσμοπολιτισμού κίνδυνοι», *Εστιάδες* τχ. 34 (1-14 Απριλίου 1915), σ. 2-3.
- Π.[ερσεφόνη] Π.[απαδοπούλου] «Η εκπαιδευτική εκδρομή του Αρσακείου. Κόρινθος – Τίρυνς – Άργος – Μυκήναι. Μία σειρά εντυπώσεων», *Τηλέγραφος*, φ. 9022 (19 Μαΐου 1938), σ. 1, φ. 9023 (20 Μαΐου 1938), σ. 1, φ. 9024 (21 Μαΐου 1938), σ. 1 και φ. 9025 (22 Μαΐου 1938), σ. 1, 4.

Β΄ ΠΗΓΕΣ

(εφημερίδες, περιοδικά, ημερολόγια)

Προσωπογραφικά – ιστορικά

- «Α», «Η Πάφος», *Ελευθερία*, φ. 320 (23 Ιουνίου – 6 Ιουλίου 1912), σ. 1.
- «Αι περί αυτονομίας ιδέαι», *Ελευθερία*, φ. 1506 (2 Μαρτίου 1919), σ. 1.
- «Αι συγκεντρώσεις της “Πνευματικής Αδελφότητος”», *Έθνος*, φ. 2093 (11 Νοεμβρίου 1953), σ. 4, [αναφορά σε ομιλία της Αλεξάνδρας Ιακωβίδου με θέμα: «Περσεφόνη Παπαδοπούλου»].
- Αλεξανδρίδου, Ιωάννου Φ., «Η πολυτέλεια ως κοινωνική νόσος», *Σαλαμίς*, φ. 13 (31 Αυγούστου / 13 Σεπτεμβρίου 1907), σ. 1, και φ. 14 (7/20 Σεπτεμβρίου 1907), σ. 1.
- «Αλληλεγγύη», *Ευαγόρας*, φ. 350 (7 Νοεμβρίου 1896), σ. 1.
- «Αναχωρήσεις», *Ελευθερία*, φ. 848 (16/29 Ιουλίου 1922), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 838 (7/20 Μαΐου 1922), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 893 (11/24 Ιανουαρίου 1923), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος» – «Αφίξεις», *Ελευθερία*, φ. 862 (24 Σεπτεμβρίου / 7 Οκτωβρίου 1922), σ. 3.
- «Αντί προγράμματος», *Αγών*, φ. 1 (5 Οκτωβρίου 1905), σ. 1.
- «Απέθανεν η Διευθύντρια του Αρσακείου Περσ.[εφόνη] Παπαδοπούλου. Η φυσιογνωμία της εκλιπούσης – η κηδεία» και «Η κηδεία της Γεν.[ικής] Διευθυντριάς του Αρσακείου», *Πελοπόννησος*, φ. 1322 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 1, 3.
- «Απέθανε χθες η διευθύντρια του Αρσακείου Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Νεολόγος*, φ. 21785 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3.
- «Απότισις οφειλομένου φόρου τιμής. Η ομιλία του γυμνασιάρχου του Παγκυπρίου Γυμνασίου κ. Κ. Σπυριδάκι κατά το τελεσθέν φιλολογ.[ικόν] μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 644 (23 Μαρτίου 1949), σ. 1, 4.
- «Ατύχημα διά την δ[εσποινί]δα Περ[σεφόνη] Παπαδοπούλου», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 765 (245) (13 Οκτωβρίου 1935), σ. 4.

- «Άφιξις του υφυπουργού Ουίνστον Τσώρτσιλ», *Σαλαμίς*, φ. 17 (28 Σεπτεμβρίου / 11 Οκτωβρίου 1907), σ. 1-2.
- «Βλέμμα συμπαθές προς την Πάφον», *Σάλπιγξ*, φ. 625 (23 Νοεμβρίου 1896), σ. 1-2.
- «Διά μίαν καθηγήτριαν [Περσεφόνη Παπαδοπούλου]», *Ελευθερία*, φ. 1621 (17 Μαΐου 1930), σ. 2.
- Φωνή της Κύπρου*, φ. 1173 (2466) [2772] (14 Ιουλίου 1934), σ. 3, «Διά τον έντιμον Δήμαρχον κ. Δέρβην».
- «Διάφορα», *Νέον Έθνος*, φ. 1441 (3/16 Σεπτεμβρίου 1921), σ. 3.
- «Διάφορα», *Νέον Έθνος*, φ. 1443 (17 Αυγούστου / 30 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 2.
- «Διάφορα», *Νέον Έθνος*, φ. 1531 (16 Ιουνίου 1923), σ. 3.
- «Διάφοροι ειδήσεις», *Πατρίς*, φ. 811 (31 Μαΐου 1923), σ. 3.
- «Δυστύχημα παρά την Γιαλούσαν. Ο Γραμματεύς των Προσόδων», *Κύπριος*, φ. 282 (20 Αυγούστου 1905), σ. 4.
- «Εγχώρια – Υπέρ της Πάφου», *Ευαγόρας*, φ. 352 (21 Νοεμβρίου 1896), σ. 2-3.
- Εθνικός Κήρυξ Πατρών*, φ. 1215 (19 Δεκεμβρίου 1949), σ. 4, «Το πολιτικόν μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου».
- «Εισηκούσθημεν», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 964 (1273) (30 Σεπτεμβρίου / 12 Αυγούστου 1905), σ. 2.
- «Εκηδεύθη χθες η Γενική Διευθύντρια του Αρσακείου», *Η Σημερινή*, φ. 1159 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 1.
- «Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον», *Ελευθερία*, φ. 960 (19 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 2, «Κυπριακά νέα» και «Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον. Συνέχεια εργασιών. Διορισμοί και αποφάσεις», φ. 961 (22 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 2.
- «Εξετάσεις», *Ελευθερία*, φ. 932 (13 Ιουνίου 1923), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Επίδοσις Κυπρίων νέων και νεανίδων εις τα γράμματα και εις τας τέχνας», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 961 (9/22 Ιουλίου 1905), σ. 2.
- Ευαγγελίδης, Σωκράτης, «Νεκρολούλουδα. Για την Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 712 (29 Απριλίου 1949), σ. 1.
- «Ευχαριστήρια», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 968 (1277) (27 Αυγούστου / 9 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 4.
- «Η επαρχία Πάφου», *Αλήθεια*, φ. 52 (917) (30 Σεπτεμβρίου 1898), σ. 1.
- Η Εφημερίς Κύπρου*, φ. 3 (14 Απριλίου 1899), Παράρτημα, Νόμος «Περί λήψεως προνοίας και διακανόνισεως της ενασχολήσεως πρώην μελών της Κυπριακής

- Αστυνομίας ως φρουρών διά τους των προσόδων εισπράκτορας ή εις άλλην τινά ειδικήν υπηρεσίαν».
- «Η θέσις της Πάφου: Ἡ βελτιώσατε την αστυνομίαν ή παραιτηθήτε» και «Το κακούργημα εν Πάφω», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 452 (13/25 Οκτωβρίου 1895), σ. 1.
- «Η κηδεία της Γενικής Διευθυντριάς του Αρσακείου» και «Ψηφίσματα επί τω θανάτω της», *Νεολόγος*, φ. 21786 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3.
- «Η χθεσινή κηδεία της διευθυντριάς του Αρσακείου. Ο επικήδειος λόγος του κ. Μουστρούχου», *Πελοπόννησος*, φ. 1323 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 1, 3.
- Θεοδότου, Θ., «Το πρόγραμμα της Μ. Βρετανίας εν Κύπρω», *Ελευθερία*, φ. 1503 (20 Φεβρουαρίου 1929), σ. 1, 2.
- «Ιωάννης Αλεξανδρής» [γρ. Αλεξανδρίδης], *Πάφος*, φ. 299 (8 Απριλίου 1937), σ. 3, «Κοινωνικά».
- «Κ.», «Μία κοινωνική πληγή. Τα χαμίνια και οι μεγάλοι κακούργοι. Ποίος πταίει;», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 454 (27 Οκτωβρίου / 8 Νοεμβρίου 1895), σ. 1.
- «Και πάλιν η ατυχής Πάφος», *Αλήθεια*, φ. 46 (911) (20 Αυγούστου 1898), σ. 2-3.
- Καταλάνου, Νικολάου, «Χώρα ερημουμένη», *Ευαγόρας*, φ. 630 (27 Φεβρουαρίου 1902), σ. 1.
- «Κοινωνικά», *Ελευθερία*, φ. 313 (5/18 Μαΐου 1912), σ. 3.
- «Κοινωνική ζωή», «Αφίξεις», *Ελευθερία*, φ. 869 (19 Οκτωβρίου / 1 Νοεμβρίου 1922), σ. 2.
- «Κοσμική ηχώ»-«Αναχωρήσεις», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 767 (247), σ. 2.
- Κουδουνάρης, Αριστείδης Λ., «Σκόρπια φύλλα – μια άλλη όψη της οικογενείας της Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Ε΄, Λευκωσία 2001, σ. 131-166.
- «Κ. Στ.», «Η Πάφος», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 942 (1251) (26 Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1905), σ. 1.
- Κύπρου, Χρυσάνθη, «Μια πρωτοπόρος εκπαιδευτικός. Περσεφώνη Παπαδοπούλου», *Η Σημερινή*, φ. 3765 (5 Ιανουαρίου 1986), σ. 7.
- [Κυριαζής, Ν.], «Η δ[εσποινίς Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 933 (16 Ιουνίου 1923), σ. 3.
- Λέρνη, Γ., «Η επαιτεία εις την Κύπρον», *Ημερήσιος Τηλέγραφος*, φ. 8 (5 Δεκεμβρίου 1933), σ. 3, φ. 9 (6 Δεκεμβρίου 1933), σ. 3, φ. 10 (7 Δεκεμβρίου 1933), σ. 1, φ. 11 (8 Δεκεμβρίου 1933), σ. 3 και φ. 12 (9 Δεκεμβρίου 1933), σ. 3.

- Λευκός Αετός, «Τα μετά τον χορόν», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2141 (2447) (14 Απριλίου 1928), σ. 2.
- «Λιμός εις Πάφον. Δότε άρτον εις τους πεινώντας», *Σάλπιγξ*, φ. 623 (16 Νοεμβρίου 1896), σ. 1.
- Λύσανδρου Τσιμίλλη, «Η τραγική θέσις του κυπριακού λαού» – «Τα φλέγοντα ζητήματά μας», *Ημερήσιος Τηλέγραφος*, φ. 24 (23 Δεκεμβρίου 1933), σ. 3.
- «Μέγας έπαινος», *Ελευθερία*, φ. 928 (30 Μαΐου 1923), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Μικρά», *Νέα Φωνή της Κύπρου*, φ. 1939 [2245] (24 Μαΐου 1924), σ. 3.
- «Μικραί ειδήσεις», *Ελευθερία*, φ. 853 (20 Αυγούστου / 2 Σεπτεμβρίου 1922), σ. 2.
- «Μικραί ειδήσεις», *Ελευθερία*, φ. 856 (3/16 Σεπτεμβρίου 1922), σ. 2.
- «Μικραί ειδήσεις», *Ελευθερία*, φ. 1051 (16 Αυγούστου 1924), σ. 2.
- «Μικραί ειδήσεις» – Κοινωνική ζωή – Αφίξεις», *Ελευθερία*, φ. 1050 (13 Αυγούστου 1924), σ. 2.
- Μιχαηλίδης, Μ. Γ., «Νεοκλής Κυριαζής (1877-1956)», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τχ. 46 (1982) [Λευκωσία 1982], σ. 1-69.
- «Νέαι διδασκάλισσαι. Τα αποτελέσματα», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 960 (2/15 Ιουλίου 1905), σ. 3.
- Νικολαΐδη, Νίκου Σ., «Ξεχωριστές Κύπριες. Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Φιλελεύθερος*, φ. 8228 (14 Νοεμβρίου 1981), σ. 7.
- «Ο κόσμος», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 955 (1204) (27 Μαΐου / 10 Ιουνίου 1905), σ. 3.
- «Ο κόσμος», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 967 (20 Αυγούστου / 2 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 3.
- «Ολίγα λέξεις διά την δεσποινίδα Περσεφόνην Παπαδοπούλου», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1173 (2466) (14 Ιουλίου 1934), σ. 3.
- «Ο Χειμών και η τραγωδία των ανέργων. Το καθήκον της κυβερνήσεως», *Ημερήσιος Τηλέγραφος*, φ. 24 (23 Δεκεμβρίου 1933), σ. 1
- «Οι εισπράκτορες», *Σάλπιγξ*, φ. 598 (20 Αυγούστου 1896), σ. 1
- «Οι εισπράκτορες», *Σάλπιγξ*, φ. 688 (1 Ιουλίου 1897), σ. 2.
- «Οι εισπράκτορες», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 942 (1251) (26 Φεβρουαρίου / 11 Μαρτίου 1905), σ. 1.
- «Οι πολίτες», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 467 (26 Ιανουαρίου / 7 Φεβρουαρίου 1896), σ. 1.
- Παπαδημητρίου, Ξένια, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου και η πρωτοπόρος της δράση», *Η Δέλτος*, τχ. 1 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2017), σ. 107-124.

- «Πάφιος», «Μικρά παράπονα. Από την Πάφον», *Κύπριος*, φ. 222 (12 Ιουνίου 1904), σ. 7.
- «Πένθη», *Πάφος*, φ. 948 (23 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3, «Κοινωνικά».
- «Πένθη» – «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 876 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 4.
- «Πένθη – Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 6417 (17 Δεκεμβρίου 1948), σ. 2.
- Πετρίδη, Βίκτωρος Δ., «Γυναίκες της Κύπρου. Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Νέα Εποχή*, τχ. 12 (Φεβρουάριος 1960), σ. 51-52.
- Πετρίδη, Βίκτωρος Δ., «Τρεις Λεμεσιαναί διδασκάλισσαι, Αθηναίς Ζ. Κλ. Λανίτου, Ελένη Αυτονόμου, Πολυξένη Λοϊζιάς», *Νέα Εποχή, Μηνιαίο Περιοδικό Σύγχρονης Σκέψης*, τχ. 15 (Μάης 1960), σ. 47-48.
- «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Ελευθερία*, φ. 1043 (19 Ιουλίου 1924), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- Πέτσιος, Κ., «Περσεφόνη Παπαδοπούλου», *Πολύμνια*, έτος Γ', φ. 4 (24 Απριλίου 1949), σ. 144.
- «Πληροφορίες περί της “Εξοχής των Παιδιών Λευκωσίας”», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1019 (2312) [2618], 1 Αυγούστου 1931), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης».
- «Προ 30ετίας», *Έθνος*, φ. 2251 (25 Μαΐου 1954), σ. 2.
- «Προπομπή και αναχώρησις της Κυπρ[ιακής] Πρεσβείας»- «Εις Βαρώσια», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 620 (27 Νοεμβρίου 1918), σ. 2, «Κυπριακά».
- «Τιμή εις Κυπρίαν», *Ελευθερία*, φ. 961 (22 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 3, «Μικραί ειδήσεις».
- «Το 1903», *Κύπριος*, φ. 199 (1 Ιανουαρίου 1904), σ. 2.
- «Το ζήτημα της επιθεωρητρίας», *Ελευθερία*, φ. 975 (10 Νοεμβρίου 1923), σ. 3, «Γεγονότα και σχόλια».
- «Το ζήτημα της Επιθεωρητρίας», *Σάλπιγξ*, φ. 2075 (16 Νοεμβρίου 1923), σ. 4, «Επί των κυπριακών πραγμάτων».
- «Το ζήτημα της Επιθεωρητρίας», *Ελευθερία*, φ. 977 (17 Νοεμβρίου 1923), σ. 2, «Αποφάσεις διά τα ελληνικά σχολεία».
- «Τραγικός θάνατος», *Αλήθεια*, φ. 408 (1272) (20 Αυγούστου 1905), σ. 2.
- «Τραγικός θάνατος», *Σημαία της Κύπρου*, φ. 9 (20 Αυγούστου 1905), σ. 2.
- Φιλίππου, Λοΐζος, «Αίτια της οικονομικής καχεξίας της Πάφου», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 610 (18 Σεπτεμβρίου 1918), σ. 4.
- Φιλίππου, Λοΐζος, «Η αμάθεια αιτία της κακοδαιμονίας της Πάφου», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 609 (11 Σεπτεμβρίου 1918), σ. 4.

- «Φιλολογικόν Μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου» *Εθνος*, φ. 673 (22 Μαρτίου 1949), σ. 4.
- «Φόνος ακούσιος», *Ημίφυλλον Ευαγόρα* (19 Απριλίου 1903), σ. 2.
- «Φόρος ευγνωμοσύνης», *Ελευθερία*, φ. 1514 (30 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Φόρος τιμής. Η ομιλία της κ. Ελένης Χρίστου, πρώην διευθυντριάς του Παρθεναγωγείου Φανερωμένης, κατά το Φιλολογικόν Μνημόσυνον Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Εθνος*, φ. 645 (24 Μαρτίου 1949), σ. 1, 2.
- «Χάριν της αληθείας», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 290 (11 Ιουνίου 1930), σ. 4, «Μικρά χρονικά».
- «Ψήφισμα» – «Ληξιαρχείον», *Η Σημερινή*, φ. 1158 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 2.
- «Ψηφίσματα επί τω θανάτῳ της διευθυντριάς του Αρσακείου», *Πελοπόννησος*, φ. 1322 (16 Δεκεμβρίου 1948), σ. 3.
- «Ω.» «Εκ Πάφου», *Αλήθεια*, φ. 52 (917) (30 Σεπτεμβρίου 1898), σ. 1-2.
- «4 διπλώματα», *Ελευθερία*, φ. 941 (14 Ιουλίου 1923), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».

Γυναικεία δράση – φεμινισμός

- «Αγγελία», *Πλειάς*, τχ. 1 (1 Ιανουαρίου 1899), σ. 1.
- [Αγγελία έκδοσης περιοδικού *Παρθενών*], *Σάλπιγξ*, φ. 1181 (2 Ιουνίου 1906), σ. 2.
- «Αγωγή – Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*, τχ. 2 (15 Μαρτίου 1898), σ. 2, και τχ. 18 (1 Νοεμβρίου 1898), σ. 3.
- «Αδελφότης Ελληνίδων», *Ελευθερία* φ. 1179 (21 Νοεμβρίου 1925), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Αι γυναίκες και η εργασία», *Σάλπιγξ*, φ. 349 (26 Οκτωβρίου 1891), σ. 4.
- «Αι δερόμεναι γυναίκες. Τέλος πάντων έχει ή δεν έχει ο ανήρ το δικαίωμα να ξυλίζει την γυναίκα του;», *Αλήθεια*, φ. 90 (955) (24 Ιουνίου 1899), σ. 4.
- «Αι Ελληνίδες εις τας επιστήμας, τας τέχνας και τα γράμματα. Λόγος της κ[υρί]ας Παρρέν απαγγελθείς την πέμπτην ημέραν των εργασιών του Γυναικείου Συνεδρίου», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ' /629 (16 Ιουλίου 1900), σ. 1-3.
- «Αι Ελληνίδες της πρωτευούσης», *Νέον Εθνος*, φ. 1668 (13 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2.

- «“Αι Μούσαι”. Δεκαπενθήμερος επιθεώρησις των Ελληνίδων εν Κύπρω. Υπό Καλλιόπης Λεοντιάδου, τελειοφοίτου της φιλολογίας», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 618 (13 Νοεμβρίου 1918), σ. 2.
- «Αι νέαι γυναίκες. Πώς σκέπτονται και αισθάνονται», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 900 (25 Φεβρουαρίου 1912), σ. 4.
- Αισιόδοξος, «Χρονογραφήματα. Ο Φιλόπτωχος σύλλογος», *Σαλαμίς*, φ. 11 (17/30 Αυγούστου 1907), σ. 2.
- «Ανάπ» [=Αντωνιάδης, Νίκος Θ.], «Εστιάδες», *Αιών*, φ. 11 (30 Νοεμβρίου –13 Δεκεμβρίου 1913), σ. 1, στήλη «Χρονογραφήματα».
- «Ανθεστήρια», *Ελευθερία*, φ. 1420 (28 Απριλίου 1928), σ. 3, «Κοινωνική ζωή».
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 717 (11/24 Ιανουαρίου 1920), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 768 (3/13 Ιανουαρίου 1921), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 788 (22 Μαΐου / 4 Ιουνίου 1921), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις» – «Εκ Λευκωσίας – “Πνευματική Αδελφότης”», *Αλήθεια*, φ. 1474 (2338) (12 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις» – «Εκ Λευκωσίας» – «Εγκαίνια Σωματείου», *Χρόνος*, φ. 33 (11 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3.
- Αωνύμου, «Χρονογραφήματα», *Αλήθεια*, φ. 987 (1859) (2 Δεκεμβρίου 1916), σ. 1.
- «Απογευματινή “Πνευματικής”», *Ελευθερία*, φ. 1288 (24 Δεκεμβρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Απογευματινή» – «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1289 (31 Δεκεμβρίου 1926), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- Αραούζος, Βρασίδης, «Η γυνή εν Κύπρω», *Αλήθεια*, φ. 87 (952) (3 Ιουνίου 1899), σ. 2, «Κοινωνικά ζητήματα».
- «Άρθρον του κ. Γ. Ασπρέα: “Η θέσις της παρθένου και της γυναικός εν τη κοινωνική εξελίξει”», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1972 (2278) (10 Ιανουαρίου 1925), σ. 1.
- «Αρχαίον δράμα», *Ελευθερία*, φ. 1323 (7 Μαΐου 1927), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Βιβλία και περιοδικά. Γυναικείον περιοδικόν εν Αμμοχώστω [Εστιάδες]», *Αλήθεια*, φ. 995 (1878) (15 Νοεμβρίου 1913), σ. 3.
- Γεωργαντ.[οπούλου], Νίτσα, «Μία ομιλία της κ[υρί]ας Παρρέν», *Εστιάδες*, τχ. 7 (15-28 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3.
- Γεωργιάδου, Μαργ. Λ., «Κοινωνικά ζητήματα. Η γυνή ως κοινωνικός παράγων», *Νέα Λαϊκή*, φ. 111 (20 Ιουλίου 1928), σ. 1
- «Γυναικεία δράσις», *Ελευθερία*, φ. 1118 (18 Απριλίου 1925), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».

- «Γυναικεῖον περιοδικόν. Ο “Παρθενών”», *Αλήθεια*, φ. 469 (1333) (20 Οκτωβρίου 1906), σ. 3.
- «Γύρω από την ζωή», *Ελευθερία*, φ. 9 (8/21 Ιουλίου 1906), σ. 1, 2.
- «Δηλώσεις συνεργασίας», *Οικογένεια Α’/1* (4 Ιανουαρίου 1897), σ. 6.
- «Δήλωσις», *Αλήθεια*, φ. 566 (1430) (29 Αυγούστου 1908), σ. 3.
- «Δημόσιαι διαλέξεις [Αρ.[ιστείδης] Ζήνων, «Περί γυναικός»], *Αλήθεια*, φ. 1003 (1875) (24 Μαρτίου 1917), σ. 3.
- «Δημοσιογραφική διάλεξις» [Διάλεξις Γ. Παπανικολάου: «Περί εφημερίδων και δημοσιογράφων»], *Ελευθερία*, φ. 1400 (11 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διάγραμμα “Βοσπορίδος”», *Η Βοσπορίς Α’/1* (7 Απριλίου 1899), σ. 2.
- «Διαλέξεις» [Διάλεξις Άδωνη Βερνάλη: «Περί Τολστόι και του έργου του»], *Ελευθερία*, φ. 2276 (18 Δεκεμβρίου 1935), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διαλέξεις» [Διάλεξις Παύλου Ξιούτα: «Περί Σολωμού»], *Ελευθερία*, φ. 2141 (25 Μαΐου 1935), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διαλέξεις» [Διάλεξις Ωριγένη Σπυριδάκη: «Η μυστηριώδης της ύλης σύστασις»], *Ελευθερία*, φ. 1514 (30 Μαρτίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διαλέξεις», *Ελευθερία*, φ. 1515 (3 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διάλεξις “Πνευματικής Αδελφότητος”» [Διάλεξις Πυγμαλίωνος Ιωαννίδη: «Περί εγκλήματος και ποινής το πάλαι και νυν»], *Ελευθερία*, φ. 2137 (11 Μαΐου 1935), σ. 2.
- [Διάλεξις Καλλιόπης Καραγιωργιάδου: «Περί Σελήνης»], *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 601 (3 Απριλίου 1935), σ. 2.
- «Διάλεξις» [Διάλεξις Αγγελικής Σούντια: «Το έργον του ποιητού André Chenié»], *Ελευθερία*, φ. 1428 (26 Μαΐου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διάλεξις» [Διάλεξις Γ. Θ. Σταυρινίδη: «Το μυστικόν του Βράχμα»], *Ελευθερία*, φ. 1517 (10 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διάλεξις» [Διάλεξις Κ. Μυριανθέως: «Η γυνή ως παράγων εις την σημερινήν πρόοδον»], *Ελευθερία*, φ. 1401 (15 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διάλεξις του καθηγητού κ. Κ. Σπυριδάκη εις την “Πνευματικήν Αδελφότητα”». Το σπουδαιότερον πρόσωπον της κυπριακής ιστορίας. Ο βασιλεύς Ευαγόρας», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 530 (9 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, φ. 531 (10 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, φ. 532 (11 Ιανουαρίου 1935), σ. 1 και 3, φ. 533 (12 Ιανουαρίου 1935), σ.1 και

- 2, φ. 534 (13 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, 2, φ. 536 (16 Ιανουαρίου 1935), σ. 1, 2, φ. 537 (17 Ιανουαρίου 1935), σ.1, 2, και φ. 538 (18 Ιανουαρίου 1935), σ. 1.
- «Διαμαρτυρία διά τον Υπουργόν των Αποικιών. Τηλεγραφήματα σωματείων [και της «Πνευματικής Αδελφότητος»], *Ελευθερία*, φ. 1578 (15 Νοεμβρίου 1929), σ. 2.
- «Διάφορα», *Νέον Έθνος*, φ. 1357 (4/17 Ιανουαρίου 1920), σ. 3.
- «Διάφορα» [Αγγελία έκδοσης *Εστιάδων*], *Νέον Έθνος*, φ. 1043 (9/22 Νοεμβρίου 1913), σ. 3.
- «Διαχειριστική Επιτροπεία “Φιλόπτωχου Συλλόγου Αμμοχώστου”», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 34 (25 Νοεμβρίου 1906), σ. 3.
- «Εγγραφα Κυπρίων προς τον Διοικητήν Δωδεκανήσου διά την διακυβέρνησιν των Δωδεκανήσων» [επιστολή της Π. Παπαδοπούλου], *Ελευθερία*, φ. 1373 (29 Οκτωβρίου 1927), σ. 2, «Κυπριακά νέα».
- «Εγγραφον προς τον Δήμαρχον Αθηναίων της “Πνευματικής Αδελφότητος”», *Ελευθερία*, φ. 1356 (7 Μαΐου 1927), σ. 3.
- «Εγκαίνια της “Πνευματικής Αδελφ[ότητος] Κυριών”», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 65 (10 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3, «Κυπριακά».
- «Εκ Βαρωσίων», *Ελευθερία*, φ. 576 (2 Μαΐου 1917), σ. 2, «Μικρά χρονικά».
- «Εκδόσεις» – «Λεύκωμα [Ελένης Ν. Α. Κομνηνού]» και «Το “Πανελλήνιον”», *Πατρίς*, φ. 309 (3/16 Οκτωβρίου 1913), σ. 3.
- «Εκθεσις κυπριακής χειροτεχνίας», *Ελευθερία*, φ. 1317 (9 Απριλίου 1927), σ. 4.
- «Ελεύθερος γάμος και Καλλιρρόη Παρρέν», *Σάλπιγξ*, φ. 1667 (1 Δεκεμβρίου 1915), σ. 4.
- Εμμανουήλ, Ε., «Περί των ηθικών χαρακτήρων της γυναικός», *Όμηρος*, έτος Γ΄ (1875), σ. 178.
- «Ενας χωριάτης», «Πρέπει να εργάζονται αι γυναίκες διά να ευκολύνεται ο γάμος», *Σάλπιγξ*, φ. 351 (9 Νοεμβρίου 1891), σ. 8.
- «Επαρχιώτις», «Περασμένα λόγια», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τ. 2 (1909) σ. 786-788.
- Επισκέπτης, «Εξετάσεις Νυχτερινής Σχολής Γυναικών», *Ελευθερία* φ. 1339 (2 Ιουλίου 1927), σ. 2.
- «Ερανος υπέρ της παιδικής εξοχής», *Ελευθερία*, φ. 1999 (5 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Εργα και Ημέραι. Αι γυναίκες μας», *Ελευθερία*, φ. 5 (10/23 Ιουνίου 1906), σ. 1.
- «Εσπεριναί Σχολαί Γυναικών», *Ελευθερία*, φ. 1400 (11 Φεβρουαρίου 1928), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».

- «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», *Ελευθερία*, φ. 1237 (26 Ιουνίου 1926), σ. 2, Κοινωνική ζωή».
- «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», *Ελευθερία*, φ. 1273 (30 Οκτωβρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Εσπερινή Σχολή Γυναικών», *Ελευθερία*, φ. 1430 (2 Ιουνίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Εστιάδες», *Ενωσις*, φ. 1464 (9/22 Νοεμβρίου 1913), σ. 3.
- «Εστιάδες», *Ηχώ της Κύπρου*, φ. 45 (9 Νοεμβρίου 1913), σ. 3.
- «Ευχαριστίαι “Πνευματικής”», *Ελευθερία*, φ. 1492 (12 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Εφημερίς των Κυριών», *Αλήθεια*, φ. 558 (1422) (4 Ιουλίου 1908), σ. 3.
- Z.[αλουμίδης], Λ.[ουκάς], «Η απογραφή και αι γυναίκες», *Σαλαμίς*, φ. 195 (26 Μαρτίου / 8 Απριλίου 1911), σ. 1, «Χρονογραφήματα».
- Ζωγράφου, Ευγενία, «Ελληνίδες διπλωματούχοι της Σχολής των Φυσικομαθηματικών», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τ. Ε΄, τχ. 56 (Ιούνιος 1912), σ. 218-219.
- Ζωγράφου, Ευγενία, «Προς τας Ελληνίδας», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τ. Β΄, τχ. 25 (1 Νοεμβρίου 1909), σ. 774.
- Η Αροδαφνούσα, «Ο γυναικόκοσμος. Κυρίες που δουλεύουν», *Ο Νουμάς*, τχ. 100 (13 Ιουνίου 1904), σ. 3.
- «Η “Πνευματική Αδελφότης”» – «Ευχαριστήριο», *Ελευθερία*, φ. 1291 (8 Ιανουαρίου 1927), σ. 4.
- «Η γυνή και ο πολιτισμός, υπό James Samuelson», *Ζήνων*, έτος Α΄, τχ. Ι΄ (30 Μαΐου 1906), σ. 294-299 και τχ. ΙΑ΄ (15 Ιουνίου 1906), σ. 330-335.
- «Η γυνή πρώτος και κυριώτατος παράγων κοινωνικής προόδου και ευημερίας. Διάλεξις εν τω εν Βαρωσίοις Αναγνωστηρίω “Η Ανόρθωσις” τη 9^η Απριλίου 1917 υπό της αξιοτ.[τίμου]. Διευθυντριάς του Παρθεναγωγείου [Αμμοχώστου] Δ[εσποιν]ίδος Ελένης Χατζηπέτρου».
- «Η διάλεξις του κ. Λοϊζίδου», *Ελευθερία*, φ. 1521 (24 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Η διεύθυνσις», [άτιτλο κύριο άρθρο], *Παρθενών*, τχ. 1 (15 Οκτωβρίου 1906), σ. 1.
- «Η Κυπριακή Έκθεσις. Αι Γυναίκες εις την Κυπριακήν Έκθεσιν», *Αλήθεια*, φ. 189 (1053) (18 Μαΐου 1901), σ. 2.
- «Η “παιδική εξοχή”», *Ελευθερία*, φ. 1832 (8 Ιουνίου 1932), σ. 3, «Μικρά νέα».

- «Η παραγωγή διδασκάλων. Επιστολή του βουλευτού κ. Μ. Η. Μιχαηλίδου» και «Γράμματα προς την “Ελευθερίαν”», Είς γονεύς, «Η μόρφωσις των κορασίων», *Ελευθερία*, φ. 1338 (29 Ιουνίου 1927), σ. 1.
- «Η φιλανθρωπική υπέρ της “Φιλοπτώχου Αδελφότητος”», *Νέον Έθνος*, φ. 1407 (1/14 Ιανουαρίου 1921), σ. 2.
- «Ηχώ. Γυναικεία δικαιώματα», *Ελευθερία*, φ. 94 (23 Φεβρουαρίου / 7 Μαρτίου 1908), σ. 3.
- «Ηχώ» – «Παρθενών», *Ελευθερία*, φ. 7 (24 Ιουνίου / 7 Ιουλίου 1906), σ. 3.
- «Ηχώ» – «Παρθενών», *Ελευθερία*, φ. 24 (21 Οκτωβρίου / 3 Νοεμβρίου 1906), σ. 3.
- Θεατής, «Η παράστασις της *Ιφιγενείας εν Ταύροις* υπό μελών της “Πνευματικής Αδελφότητος”. Πλήρης επιτυχία. Ο ενθουσιασμός των θεατών», *Ελευθερία*, φ. 1328 (25 Μαΐου 1927), σ. 2.
- Θεοδωροπούλου, Αύρα, «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τχ. 5 (1915), σ. 75-87.
- Θεοδωροπούλου, Αύρα, Σ., «Κοινωνικά ζητήματα. Η ψήφος των γυναικών» (αναδημοσίευση από την *Ακρόπολη*), *Νέα Λαϊκή*, φ. 198 (21 Μαρτίου 1930), σ. 1.
- Θεοδώρου, Ε., «Το Κυπριακόν Ημερολόγιον», *Αλήθεια*, φ. 534 (1398) (17 Ιανουαρίου 1908), σ. 3.
- «Ιφιγένεια εν Ταύροις» και «Θέατρον Παπαδοπούλου. Ευριπίδου, *Ιφιγένεια εν Ταύροις*. Κατά μετάφρασιν του δ.φ. κου Νίκου Αντωνιάδου», *Ελευθερία*, φ. 1326 (18 Μαΐου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Καταλανική σκιά», «Μία εκδρομή με τον Όμιλον εις την Αγίαν Πόλιν», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2195 (2501) (27 Απριλίου 1929), σ. 2.
- [Καταλάνος, Νικόλαος], «Η εφημερίς των Κυριών εν Κύπρω “Εστιάδες”», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 400 (22 Νοεμβρίου 1913), σ. 2-3.
- [Καταλάνος, Νικόλαος], «Μητέρες ουχί Εστιάδες», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 402 (6 Δεκεμβρίου 1913), σ. 3.
- «Κατορθώματα Σωφραζετών», *Ελευθερία*, φ. 345 (17 Μαΐου 1913), σ. 4.
- «Κατορθώματα Σωφραζετών», *Ελευθερία*, φ. 377 (9 Αυγούστου 1913), σ. 4.
- «Κοινωνικά», *Ελευθερία*, φ. 393 (16/29 Νοεμβρίου 1913), σ. 3.
- «Κοσμική ηχώ» [«Χορευτική απογευματινή» της «Πνευματικής Αδελφότητος»], *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 558 (24) (10 Φεβρουαρίου 1935), σ. 2.
- «Κοσμική ηχώ», *Ελευθερία*, φ. 559 (13 Φεβρουαρίου 1935), σ. 2

- «Κοσμική ηχώ» [Ομιλία της παιδαγωγού Χαριτίνης Κλ. Σακκάδα], *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 566 (39) (20 Φεβρουαρίου 1935), σ. 2
- Κύπρου, Χρυσάνθη, «Το πρώτο γυναικείο πνευματικό-φιλανθρωπικό σωματείο. “Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου”», *Η Σημερινή*, φ. 3711 (8 Νοεμβρίου 1985), σ. 11.
- Κυριαζής, Ν., «Ανάγκη γυναικείας δράσεως», *Ελευθερία*, φ. 309 (7/20 Απριλίου 1912), σ. 1.
- «Λαμπρά δώρα», *Ελευθερία*, φ. 1932 (24 Μαΐου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- Λασκάρεως, Πολύμνια, «Η θέσις της γυναικός εν τη σημερινή κοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τ. Γ', τχ. 31 (Μάιος 1910), σ. 977-978.
- Λεοντιάδος, Σαπφούς, «Η γυνή εν τη αρχαία τραγωδία. Το τελευταίον μέρος εκ της εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω Κωνσταντινουπόλεως διαλέξεώς μου», *Εφημερίς των Κυριών*, Α'/43 (27 Δεκεμβρίου 1887), σ. 2-3, Α'/44 (10 Ιανουαρίου 1888), σ. 2, Α'/45 (17 Ιανουαρίου 1888), σ. 2, Α'/46 (24 Ιανουαρίου 1888), σ. 2, Α'/47 (31 Ιανουαρίου 1888), σ. 2, Α'/48 (7 Φεβρουαρίου 1888), σ. 2-3, Α'/49 (14 Φεβρουαρίου 1888), σ. 2-3, Α'/50 (21 Φεβρουαρίου 1888), σ. 2 και Β'/52 (6 Μαρτίου 1888), σ. 2-3.
- Λεοντιάδου, Καλλιόπη, «Αι γυναίκες εν πολέμω», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 572 (4 Απριλίου 1917), σ. 1.
- Λεοντιάδου, Καλλιόπη, «Εργον και αποστολή της γυναικός εν τω έθνει», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 578 (16 Μαΐου 1917), σ. 1, 4.
- Λεοντιάδου-Πασχαλίδου, Καλλιόπης, «Γυναικεία ζητήματα. Αγωγή και προορισμός της Ελληνίδος», *Ελευθερία*, φ. 11 (22 Ιουλίου / 4 Αυγούστου 1906), σ. 1, και φ. 12 (29 Ιουλίου / 11 Αυγούστου 1906), σ. 1.
- Λεοντιάς-Κτενά, Αιμιλία, «Φίλοι ομογενείς!», *Ευρυδίκη* Α'/1 (21 Νοεμβρίου 1870), σ. 2.
- [Λοϊζίδη, Σ.], «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*» – «Αι κρίσεις για την διάλεξίν μου», *Ελευθερία*, φ. 1526 (18 Μαΐου 1929), σ. 2.
- Λιγεία, «Κάτι για τη χειραφέτηση», *Ο Νουμάς*, τχ. 330 (8 Φεβρουαρίου 1909), σ. 3-4.
- Λυσιώτη, Ξάνθου, «Εαρινό», *Ελευθερία*, φ. 1435 (20 Ιουνίου 1928), σ. 4.
- «Ματαιώσεις Ανθεστηρίων», *Ελευθερία*, φ. 1422 (5 Μαΐου 1928), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- Μ.Γ.Α [= Γεώργιος Α. Μαρκίδης], «Γύρω από την γυναικείαν κίνησιν», *Ελευθερία*, φ. 1201 (13 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2.

- «Με τα παιδιά της παιδικής εξοχής» [«Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου»], υπό του κ. Κώστα Άλκιμου [= Κώστα Μόντη], *Ελευθερία*, φ. 2159 (27 Ιουλίου 1935), σ. 1.
- [Μητροπολίτης] Σαλαμίνοσ Νικόδημοσ [Μυλωνάσ], «Η κατάστασησ του λαού», *Εκκλησιαστικόσ Κήρυξ*, έτοσ Ζ΄, τχ. 133 (15 Οκτωβρίου 1917), σ. 465-473.
- «Νέαι εκδόσεισ» [Ιουλίασ Ι. Περιστιάνη, «Η κόμησα ζητιάνα» και «Οι επιστήμονεσ»], *Ελευθερία*, φ. 907 (14 Μαρτίου 1923), σ. 2, «Κοινωνική ζωή», και φ. 929 (2 Ιουνίου 1923), σ. 2, «Κοινωνική ζωή» – «Νέαι εκδόσεισ».
- «Νέον περιοδικόν» [*Εστιάδεσ*], *Πατρίσ*, φ. 315 (27 Νοεμβρίου 1913), σ. 2.
- «Νυχτερινή Σχολή», *Ελευθερία*, φ. 1218 (14 Απριλίου 1926), σ. 2.
- «Ο ευεργετικόσ φεμινισμόσ», *Κήρυξ*, φ. 85 (6 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1.
- «Ο κ. Γεωργιάδησ ανέλαβε την παροχήν 100 κλινών διά την παιδικήν εξοχήν» – «Το ψήφισμα της “Πνευματικήσ Αδελφότητοσ”», *Ελευθερία*, φ. 1934 (31 Μαΐου 1933), σ. 2.
- Ονήσιλοσ [= Μ. Φραγκούδησ], «Περσεφόνησ Παπαδοπούλου, “Εστιάδεσ”», *Αλήθεια*, φ. 765 (1628) (22 Νοεμβρίου 1913), σ. 2.
- «Ο χθεσινόσ έρανοσ διά την “Παιδικήν Εξοχήν”. Αι εργασθείσαι διά την επιτυχίαν», *Ελευθερία*, φ. 1949 (22 Ιουλίου 1932), σ. 2, «Κυπριακά νέα».
- «Παγκύπριον Σωματείον Κυριών. Πρόσκλησισ», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1985 (2291) (11 Απριλίου 1925), σ. 3.
- «Παιδική εξοχή» [συναυλία υπέρ της «Παιδικήσ εξοχήσ»], *Ελευθερία*, φ. 1935 (3 Ιουνίου 1933), σ. 2, και φ. 1938 (10 Ιουνίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- Παπαδημητρίου, Άννα, «Εντυπόσεισ από το συνέδριο της Χριστιανίασ», *Ελληνίσ*, τχ. 1 (25 Μαρτίου 1921), σ. 8.
- Παρρέν, Κ., «Αληθιναί βασίλισσαι», *Εφημερίσ των Κυριών*, 21/912 (15 Απριλίου 1907), σ. 1-2.
- Παρρέν, Κ., «Διατί δεν ζητώ ψήφον;», *Εφημερίσ των Κυριών*, 24/988 (1 Ιουνίου 1910), σ. 1193-1194.
- Παρρέν, Κ., «Είκοσι εννέα έτη», *Εφημερίσ των Κυριών*, 29/1060 (1 -15 Μαρτίου 1915), σ. 2697-2698.
- Παρρέν, Κ., «Επιστολή φίλησ προς νέαν μητέρα», *Εφημερίσ των Κυριών*, Ε΄/231 (20 Οκτωβρίου 1891), σ. 3.
- Παρρέν, Κ., «Λεύκωμα επιφανών Ελληνίδων», *Εφημερίσ των Κυριών*, Ζ΄/315 (18 Ιουλίου 1893), σ. 2.
- Παρρέν, Κ., «Ράλλειον βραβείο», *Εφημερίσ των Κυριών*, τχ. 18 (5 Ιουλίου 1887), σ. 5.

- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Αι γυναίκες και αι δημοτικά εκλογαί», *Εφημερίς των Κυριών*, Θ'/412 (1 Οκτωβρίου 1895), σ. 1-2.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Αι γυναίκες-παιδιά», *Εφημερίς των Κυριών* ΙΔ'/631 (17 Σεπτεμβρίου 1900), σ. 1-2.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», Α' και Β', *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 869 (19 Μαρτίου 1906), σ. 2-3, και τχ. 870 (26 Μαρτίου 1906), σ. 2-3.
- Παρρέν, [Καλλιρρόη], «Απ' Αθηνών εις Σικάγον. Ημερολόγιον Ελληνίδος ταξιδιώτιδος», *Εφημερίς των Κυριών*, Η'/374 (20 Νοεμβρίου 1894), σ. 5.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Από την διάλεξιν της κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων. Σαπφώ Λεοντιάς Β'», *Εφημερίς των Κυριών* 29/1063 (15/30 Απριλίου 1915), σ. 2858.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Βίοι Ελληνίδων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, Δ'/168 (3 Ιουνίου 1890), σ. 8.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Δύο μεγάλοι νεκραί» [Ελένη Αλταμούρα, Σαπφώ Λεοντιάς], *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΔ', τχ. 613 (26 Μαρτίου 1900), σ. 2-4.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Ελληνίδες επιστήμονες», έτος 22^{ον}, τχ. 950 (15-30 Ιουνίου 1908), σ. 275.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Η Α' Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της “Ενώσεως”», *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ', τχ. 496 (13 Ιουλίου 1897), σ. 2-4.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και πρακτική σχολή», *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Α', τχ. 33 (18 Οκτωβρίου 1887), σ. 1-2.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Η κ. Σαπφώ Λεοντιάς περί του γυναικειού ζητήματος», *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Θ', τχ. 400 (28 Μαΐου 1895), σ. 2-3.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Η πρώτη Ελληνίδα ιατρός Μαρία Καλαποθάκη», *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Η', τχ. 381 (15 Ιανουαρίου 1911), σ. 2.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Η Σχολή της Κυριακής των απόρων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 138 (29 Οκτωβρίου 1889), σ. 2.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, *Ιστορία της Γυναικός από κτίσεως κόσμου μέχρι σήμερα*, μέρος Α', τ. Α', Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη, εν Αθήναις 1889, και *Ιστορία της Γυναικός. Σύγχρονοι Ελληνίδες 1530-1896*, εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις χ.χ. [1903].
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Μήτηρ παιδοκτόνος», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΓ'/587 (19 Σεπτεμβρίου 1899), σ. 1.

- Παρρέν, Καλλιρρόη, «Μία Ελληνίς διδάκτωρ της Σορβόνης [sic]», *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΖ΄, τχ. 745 (13 Απριλίου 1903), σ. 5.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Μία τιμητική νίκη», *Εφημερίς των Κυριών*, 20/903 (11 Φεβρουαρίου 1907), σ. 1-3.
- Παρρέν, Καλλιρρόη «Διαλέξεις του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, φ. 1001 (1-15 Μαρτίου 1911), σ. 1532-1534, «Ομιλίες του Λυκείου των Ελληνίδων», φ. 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911), σ. 1781-1782, και «Αι ομιλίες του Λυκείου των Ελληνίδων», φ. 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912), σ. 1919.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Πρέπει να έχωμεν Ημερολόγιον;», *Εφημερίς των Κυριών*, ΣΤ΄/265 (21 Ιουνίου 1892), σ. 1-2.
- Παρρέν, Καλλιρρόη, *Τα βιβλία της αυγής. Η χειραφετημένη*, εκδότης Παρασκευάς Λεώνης, εν Αθήναις 1900.
- «Πνευματική Αεελφότης», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 54 (25 Νοεμβρίου 1925), σ. 4, «Μικρά χρονικά» [εκλογή Δ. Σ.].
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1216 (7 Απριλίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1195 (23 Ιανουαρίου 1926), σ. 2, «Κυπριακά νέα» – «Μικραί ειδήσεις».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία* φ. 1199 (6 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1294 (19 Ιανουαρίου 1927), σ. 3, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1485 (12 Δεκεμβρίου 1928), σ. 2., «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1508 (9 Μαρτίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία* φ. 1520 (20 Απριλίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1573 (30 Οκτωβρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης» – «Γυναικεία βιβλιοθήκη», *Ελευθερία* φ. 1284 (8 Δεκεμβρίου 1926), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης» – «Δημοσία διάλεξις» [Διάλεξη Μαυρομάτη [εκ Λεμεσού]: «Περί του Ύπνεν)], *Ελευθερία*, φ. 1422 (5 Μαΐου 1928), σ. 2.

- «Πνευματική Αδελφότης» – «Λογοτεχνικόν Διαγώνισμα» *Ελευθερία*, φ. 1407 (7 Μαρτίου 1928), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης» – «Επίσκεψις Μουσείου» [Διάλεξη Γεωργ. Ι. Ιωαννίδη: «Περί κυπριακής τέχνης»], *Ελευθερία*, φ. 1300 (9 Φεβρουαρίου 1929), σ. 2.
- «Πνευματική Αδελφότης» – «Οικοδιδάσκαλοι», *Ελευθερία*, φ. 1367 (8 Οκτωβρίου 1927), σ. 2.
- «Πνευματική Αδελφότης» – «Πρόγραμμα 22^ο Σπουδαστηρίου» [Διάλεξη Βασιλείου Τατάκη: «Εισαγωγή εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν»], *Ελευθερία*, φ. 1298 (2 Φεβρουαρίου 1927), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης» [«Απογευματινή» υπέρ της Εσπερινής Σχολής], *Ελευθερία*, φ. 1387 (17 Δεκεμβρίου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης» [αναγγελία έναρξης εγγραφών στην Εσπερινή Σχολή Γυναικών], *Ελευθερία*, φ. 1367 (8 Οκτωβρίου 1927), σ. 2.
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Γεωργίου Θ. Σταυρινίδη «Περί της οικογενειακής μορφώσεως της γυναικός»], *Ελευθερία*, φ. 1205 (27 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Γ. Ιωαννίδη: «Περί της ανασκοπήσεως της πορείας της ελληνικής τέχνης»], *Ελευθερία*, φ. 1306 (2 Μαρτίου 1927), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Ι. Πηγάσιου: «Η μάνα του στρατιώτου»], *Ελευθερία*, φ. 1227 (22 Μαΐου 1926), σ. 2.
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Κ. Σπυριδάκη], *Ελευθερία*, φ. 1114 (31 Μαρτίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Κλ. Λοβαρίδη: «Περί ελληνικής τέχνης»], *Ελευθερία*, φ. 1411 (11 Μαρτίου 1928), σ. 2.
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Μ. Γαβριηλίδη: «Περί του Romain Rolland και του έργου του»], *Ελευθερία* φ. 1304 (23 Φεβρουαρίου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Σόλωνος Βέρα: «Περί της πνευματικής υγιεινής του παιδιού»], *Ελευθερία*, φ. 1525 (15 Μαΐου 1929), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη Σωκρ. Ευαγγελίδη: «Περί των αιτίων του ευρωπαϊκού πολέμου»], *Ελευθερία*, φ. 1506 (2 Μαρτίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διοργάνωση συζήτησης «διά την εργασίαν της γυναικός εντός και εκτός του οίκου»], *Ελευθερία*, φ. 1224 (12 Μαΐου 1926), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».

- «Πνευματική Αδελφότης» [Συνεδρία μελών για την ίδρυση «εδρών» του σωματείου στις άλλες πόλεις της Κύπρου και για τους νόμους που προστάτευαν τη γυναίκα], *Ελευθερία*, φ. 1292 (12 Ιανουαρίου 1927), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», *Ελευθερία*, φ. 1182 (2 Δεκεμβρίου 1925), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου», *Ελευθερία*, φ. 1195 (23 Ιανουαρίου 1926), σ. 2.
- «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» [Διάλεξη Γ. Καραγεωργιάδη: «Η υγιεινή της καλλονής»], *Ελευθερία*, φ. 1220 (21 Απριλίου 1926), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων» [«Ποιητικόν διαγώνισμα εις κυπριακά δίστιχα, το κοινώς λεγόμενον “τσιάττισμα”»], *Ελευθερία*, φ. 1221 (24 Απριλίου 1926), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» – «Πρόγραμμα 9^ο Σπουδαστηρίου» [διοργάνωση «Κοινωνικής συζητήσεως: “Πώς η γυναίκα μπορεί να συντελέση εις την οικογενειακήν ευτυχίαν”»], *Ελευθερία*, φ. 1216 (7 Απριλίου 1926), σ. 3.
- «Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων Κύπρου» [Συζήτηση με θέμα: «Αίτια μοιρολατρίας – Η γυναικεία μοιρολατρία – Μοιρολατρία και ευτυχία – Μοιρολατρία και πρόοδος»], *Ελευθερία*, φ. 1384 (7 Δεκεμβρίου 1927), σ. 2.
- «Πνευματική κίνησις»-«Αι διαλέξεις της “Πνευματικής Αδελφότητος”» [Διάλεξη Γ. Θ. Σταυρινίδη: «Η θέσις της αρχαίας Ελληνίδος εν τη οικογενεία και τη κοινωνία και αι κυριώτεροι πτυχί του βίου και της δράσεως της Ασπασίας του Περικλέους»], *Ελευθερία*, φ. 2108 (30 Ιανουαρίου 1935), σ. 2.
- «Προς τα εν Κύπρω γυναικεία σωματεία», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 64 (3 Φεβρουαρίου 1926), σ. 3.
- «Προσκυνητής», [άτιτλο], *Φωνή της Κύπρου* φ. 2196 (2502) (4 Μαΐου 1929), σ. 2.
- «Πώς αι γυναίκες προσθέτουσιν εις την αξίαν του βίου. Ωραία συνηγορία Γερμανού υπέρ της ελευθερίας των», *Ζήνων*, έτος Γ', τχ. Γ' (15 Φεβρουαρίου 1908), σ. 91-94.
- «Πώς περνούν τα παιδιά της “εξοχής” εις την Κυρήνειαν», *Ελευθερία*, φ. 1946 (12 Ιουλίου 1933), σ. 3, «Μικρά νέα».
- Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνης, «Προοίμιον», *Κυψέλη*, τχ. Α', Μάιος 1845, σ. 13.
- Σταματελάτου, Άννα, «Το γυναικείον ζήτημα», *Ελληνική Επιθεώρησις*, τ. Γ', τχ. 37 (Νοέμβριος 1910), σ. 1132.
- «Συναυλία», *Ελευθερία*, φ. 1934 (31 Μαΐου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».

- «Συνεργάτις», «Το περί γυναικός ζήτημα», *Πλειάς*, Α΄/2-3 (15-31 Ιανουαρίου 1899), σ. 30-32.
- «Σωματεῖον Ἑλληνίδων», *Ἐλευθερία*, φ. 1174 (4 Νοεμβρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Σωματεῖον Ἑλληνίδων» και «Πνευματική Ἀδελφότης Ἑλληνίδων Κύπρου», *Ἐλευθερία*, φ. 1174 (4 Νοεμβρίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Σωματεῖον κυριῶν εν Λευκωσία», *Πατρίς*, φ. 369 (27/10 Δεκεμβρίου 1914), σ. 1.
- «Τα εγκαινία της “Πνευματικῆς Ἀδελφότητος”. Ἡ σεμνή τελετή», *Ἐλευθερία*, φ. 1200 (10 Φεβρουαρίου 1926), σ. 2, «Κυπριακά νέα».
- «Τα περίεργα της ζωῆς και της φύσεως» – «Αἱ Ἀγγλίδες Σουφραζέτες», *Ἐλευθερία*, φ. 351 (8 Φεβρουαρίου 1913), σ. 5.
- «Της στιγμῆς», *Ἐλευθερία*, φ. 1512 (23 Μαρτίου 1929), σ. 3.
- «Τίς ο ἀνώτερος ἡ γυνή ἢ ο ἀνὴρ; – Γνώμαι μεγάλων ἀνδρῶν», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 830 (1139) (1 Ιανουαρίου 1903), σ. 4.
- «Το Α΄ Γυναικεῖον Συνέδριον εν Αθήναις», *Νέον Ἔθνος*, φ. 1424 (6/19 Μαΐου 1921), σ. 1-2.
- «Το Α΄ Ἐθνικόν Γυναικεῖον Συνέδριον εν Αθήναις. Μεγαλοπρεπῆς τελετή εἰς το Πανεπιστήμιον», *Νέον Ἔθνος*, φ. 782 (10/23 Ἀπριλίου 1921), σ. 5.
- «Το ζήτημα της γυναικείας μορφώσεως», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 382 (20 Ιουλίου 1913), σ. 4.
- «Το εν Αθήναις Γυναικεῖον Συνέδριον», *Ἑλληνίς*, ἐτ. Α΄, τχ. 2 (Ἀπρίλιος 1921), σ. 58-60 και ἐτ. Α΄, τχ. 3 (Μάιος 1921), σ. 84-85, «Το εν Αθήναις Γυναικεῖον Συνέδριον».
- Φαέθοντας [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Γράμματα της αγάπης. Γυναικεία λεφτεριά [sic]», *Ἀλήθεια*, φ. 1014 (1886) (9 Ιουνίου 1917), σ. 1.
- Φαέθοντας [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Γυναίκες», *Ἀλήθεια*, φ. 890 (1207) (30 Ιανουαρίου 1917), σ. 4.
- «Φιλανθρωπική Ἐσπερίς», *Σαλαμίς*, φ. 82 (3/16 Ιανουαρίου 1909), σ. 2.
- «Φιλόπτωχος Ἀδελφότης. Πρακτικά Γενικῆς Συνεδρίας της 15^{ης} Νοεμβρίου 1920», *Νέον Ἔθνος*, φ. 1401 (21 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1920), σ. 2.
- «Φιλόπτωχος Ἀδελφότης», *Νέον Ἔθνος*, φ. 1400 (14/27 Νοεμβρίου 1920), σ. 3.
- Φιλύρας, Απόλλων [= Ορέστης Χρηστίδης], «Σκόρπια φύλλα. Στον φίλον Γ. Γ. Ηλιάδην», *Ἀλήθεια*, φ. 1023 (1895) (11 Αυγούστου 1917), σ. 2.
- Φραγκούδης, Ν. Δ., «Ἴδωμεν ολίγον και τας γυναίκας», *Σαλαμίς*, φ. 143 (13-26 Μαρτίου 1910), σ. 1.

- Χατζηγαβριήλ, Χαριτίνης, «Η γυνή εν τη εκτελέσει του καθήκοντός της προς την πατρίδα», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 527 (17 Μαΐου 1916), σ. 3, «Σωματείον Ελληνίδων Κυριών “Ενωσις”».
- «Χορευτής», «Χορευτική απογευματινή υπέρ της Αεροπορικής Αμύνης», *Ελευθερία*, φ. 1415 (4 Απριλίου 1928), σ. 3.
- «Χορευτική απογευματινή», *Ελευθερία*, φ. 1490 (5 Ιανουαρίου 1929), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- Χρήστου, Ελένης, «Ιστορική εξέλιξις της γυναικός από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ’ ημάς», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 526 (10 Μαΐου 1916), σ. 3.
- «Χρονικά» [Εορτή των ανθέων], *Νέον Έθνος*, φ. 1374 (9/22 Μαΐου 1920), σ. 3.
- «Χρονικά» [Ίδρυση «Φιλοπτώχου Αδελφότητος Λάραγκος»], φ. 1351 (23/6 Δεκεμβρίου 1919), σ. 3.
- «Ω», «Διά την Πνευματικήν Αδελφότητα. Ο παλαιός και ο νέος χορός», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 2200 (1 Ιουνίου 1929), σ. 2.

Λογοτεχνία

- Αλιθέρσης, Γλαύκος, «Φιλολογικά απομνημονεύματα», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 181 (Ιούλιος 1950), σ. 211-213.
- Βαλδασερίδης, Π., «Κριτικά σημειώματα. Δημ. Δ. Δημητριάδη: «Βήματα στη χλόη», *Αλήθεια*, φ. 1327 (2191) (20 Απριλίου 1923), σ. 1.
- Βασιλικός, Πέτρος, «Γερασίμου Μαρκορά: *Μικρά ταξίδια*», *Η Τέχνη*, τχ. 6 (Απρίλιος 1899), σ. 158.
- «Διάλεξις» [Διάλεξη του Μενέλαου Δ. Φραγκούδη με θέμα: «Εκπαίδευσις και γλώσσα»], *Ελευθερία*, φ. 1407 (7 Μαρτίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- Δ. Χ. [=Δαραλέξη, Χ.], Ch.[arles] Baudelaire, «“Σελήνης χαρίσματα” – Από τα *Πεζά Ποιήματα*», *Παναθήναια*, τ. 10, τχ. 115-116 (15-31 Ιουλίου 1905), σ. 196.
- «Ελληνικά ποιήματα» – «Ξάνθου Λυσιώτη, “Εαρινό”», *Ελευθερία*, φ. 1435 (20 Ιουνίου 1928), σ. 4.
- «Εξ Αμμοχώστου» [Επίσκεψη Μυρτιώτισσας και Σωτήρη Σκίπη στην Αμμόχωστο], *Ελευθερία*, φ. 900 (4/17 Φεβρουαρίου 1923), σ. 3.
- «Εξ Αμμοχώστου» [Η Ευγενία Ζωγράφου στην Αμμόχωστο], *Ελευθερία*, φ. 896 (21 Ιανουαρίου / 3 Φεβρουαρίου 1923), σ. 3.

- Επισκοπόπουλος, Νικόλαος, «Τα χαρίσματα της Σελήνης», *Εθνικόν Ημερολόγιον* Κωνστ.[αντίνου] Σκόκου, 1896, σ. 226-229.
- Ζήνων, Αριστείδης Ν., «Ποιήματα στο πεζό. Βοσκός-Βοσκοπούλα», *Αλήθεια*, φ. 68 (933) (21 Ιανουαρίου 1899), σ. 3.
- Ζήνων, Βίκτωρ Ν., «Κ. Χρηστομάνος», *Αλήθεια*, φ. 732 (1596) (18 Νοεμβρίου 1911), σ. 1.
- Ζησιού, Γ., «Κόσμος ελληνικός» και «Παρθενών», *Ακρίτας*, τχ. 1 (Μάρτιος 1904), σ. 22-23.
- [Ζωγράφου, Ευγενίας], «Εντυπώσεις από την Κύπρον. Λεμεσός», *Ελληνική Επιθεώρησις*, έτος Γ', τχ. 32 (Ιούνιος 1910), σ. 1008.
- Ηλιάδης, Γ., «Απόλλωνα Φιλύρα: “Αι σκιές των μεγάλων”», *Αλήθεια*, φ. 1051 (1923), σ. 1, «Νέα βιβλία».
- Ηλιάδης, Γιάγκος Γ., «Για να γνωρίσουμε τον Κ. Παλαμά», *Αλήθεια*, φ. 1048 (1920) (1 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3, φ. 1049 (1921) (8 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3, και φ. 1050 (1222) (15 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3.
- «Η τέχνη. Διάλεξις υπό του κ. Π. Βαλδασερίδου», *Νέον Έθνος*, φ. 1362 (6/21 Φεβρουαρίου 1920), σ. 2, φ. 1363 (15/28 Φεβρουαρίου 1920), σ. 2, και φ. 1364 (22/6 Μαρτίου 1920), σ. 3-4.
- Θάνατος, Θ. [= Περικλής Γιαννόπουλος], «Λόγια του αέρος... του Αττικού αέρος λόγια», *Παναθήναια*, έτ. Δ', τ. 8, τχ. 95 (15 Σεπτεμβρίου 1904), σ. 295-297.
- Ιασονίδης, Ονούφριος, «Περί ποιήσεως και μέλους», *Ελικών*, τχ. 6-10 (Ιούνιος-Αύγουστος 1910), σ. 3.
- Κάτων, Αιμίλιος, [= Δημητρός Δημητριάδης], «Oscar Wilde, Συμφωνία στο κίτρινο», *Αλήθεια*, φ. 996 (1868) (3 Φεβρουαρίου 1917), σ. 4.
- «Κοινωνικά», *Ελευθερία*, φ. 453 (10/23 Ιανουαρίου 1915), σ. 3.
- «Κοινωνικά», *Ελευθερία*, φ. 524 (20 Μαΐου / 3 Ιουνίου 1916), σ. 4.
- Κ.[ύπρου], Χρυσάνθη, «Η Περσεφόνη Παπαδοπούλου ως δημοσιογράφος και ποιήτρια», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 181 (1975), σ. 32-33..
- Λαβίθης, Κώστας, «Ο γιορτασμός της εβδομηκονταετηρίδος του ποιητή Λιπέρτη», *Χρόνος*, φ. 697 (18 Απριλίου 1935), σ. 3.
- Λανίτης, Ν. Κλ., «Διαβάζομεν οι Κύπριοι;», *Αλήθεια*, φ. 985 (1857) (18 Νοεμβρίου 1916), σ. 2-3.

- Λανίτης, Ν. Κλ., «Περί του εθνικού της Ιρλανδίας ποιητού Thomas Moore», *Αλήθεια*, φ. 1001 (1873) (10 Μαρτίου 1917), σ. 4, και φ. 1002 (1874) (17 Μαρτίου 1917), σ. 3.
- Λαπαθιώτη, Ναπολέοντος, «Τραγούδι για το ζύπνημα του προλεταριάτου», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 3 (1932).
- Λίνος [= Περικλής Γιαννόπουλος], «Νύκτωμα», *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. 2, τχ. 19 (15 Ιουνίου 1901), σ. 181.
- «Λογοτεχνικόν διαγώνισμα», *Ελευθερία*, φ. 1407 (7 Μαρτίου 1928), σ. 3, «Πνευματική Αδελφότης».
- Λοφίτη, Γεωργία, «Ιβάν Τουργκένεφ», *Σάλπιγξ*, φ. 1845 (20 Μαΐου 1919), σ. 5 και φ. 1846 (27 Μαΐου 1919), σ. 3.
- Λωτός [= Περικλής Γιαννόπουλος], «Χάρες του φεγγαριού», *Μικρόν Άστρ*, φ. 3243 (21 Νοεμβρίου 1899), σ. 2.
- Μαϊάνδρος [=Γιαννόπουλος, Περικλής], «Αι νύμφαι του Αιγαίου», *Παναθήναια*, έτ. Α', τ. 2, τχ. 17 (30 Απριλίου 1901), σ. 58-59.
- «Μικρά χρονικά» [Έκδοση από τον εκδοτικό οίκο «Αθηνά» του βιβλίου «Εκλεκτά διηγήματα από τον Guy de Maupassant», μετάφραση Γ. Σταυρινού Οικονομίδη], *Σάλπιγξ*, φ. 1800 (27 Ιουνίου / 10 Ιουλίου 1918), σ. 3.
- «Μικρά χρονικά» [Έκδοση από τον εκδοτικό οίκο «Αθηνά» του έργου «Η αγάπη που φεύγει» του Henry Bordeaux, μετάφραση Ορέστη Χρηστίδη], *Σάλπιγξ*, φ. 1788 (28 Μαρτίου / 10 Απριλίου 1918), σ. 3.
- «Μικρά χρονικά» [Ίδρυση εκδοτικού οίκου «Αθηνά» στη Λευκωσία από τον Λούη Γ. Λουΐζο «υπό την φιλολογικήν διεύθυνσιν του δρος Ορ. Χρηστίδου»], *Σάλπιγξ*, φ. 1779 (24 Ιανουαρίου / 6 Φεβρουαρίου 1918), σ. 3.
- «Μικρά χρονικά»[αγγελία μετάφρασης από την Παπαδοπούλου του έργου *Σκλάβοι της μοίρας* του Μ. Prénost], *Σάλπιγξ*, φ. 1845 (20 Μαΐου 1919), σ. 5.
- Μοδινός, Πόλυς, «Κριτικά σημειώματα», *Αλήθεια*, φ. 1002 (1874) (17 Μαρτίου 1917), σ. 4.
- Μοδινός, Πόλυς, *Ρυθμικές ζωές*, έκδοση «Γραμμάτων», Αλεξάνδρεια 1927.
- Νάλας [=Πάνος Φασουλιώτης], «Εγγλέζικη Φιλολογία. Όσκαρ Ουάιλντ, Ο σπλαχνικός», *Αλήθεια*, φ. 1005 (1877) (7 Απριλίου 1917), σ. 1.
- Νάλας [= Πάνος Φασουλιώτης], «Φιλολογικά σκίτσα» [Ο. Wilde], *Αλήθεια*, φ. 1016 (1888) (23 Ιουνίου 1917), σ. 1-2 και φ. 1017 (1889) (30 Ιουνίου 1917), σ. 1.
- «Νέαι εκδόσεις», *Ελευθερία*, φ. 679 (11/24 Μαΐου 1919), σ. 2.

- N.[ικολαΐδης], A.[ρσένιος] K., «Edgar Alan Poe», *Αλήθεια*, φ. 981 (1853) (14 Οκτωβρίου 1916), σ. 1.
- N.[ικολαΐδης], A.[ρσένιος] K., «Η επίδρασις του Νίτσε», *Αλήθεια*, φ. 913 (1785) (26 Ιουνίου 1915), σ. 1.
- Νικολαΐδη, Νίκου, «Αν τα σύρματα που σκορπάν το φως...», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 2 (Φεβρουάριος 1928), σ. 43-44.
- Νικολαΐδη, Νίκου, «Η ωχρά», *Πανελλήνιος Επιθεώρησις*, τχ. 3 (Ιούνιος 1908), σ. 187 [= «Το παραμύθι της αχλαδιάς»].
- Νικολαΐδη, Νίκου, *Α.Ο.Δ.Ο* [= *Από Όλα Διά Όλους*], φ. 22 (200) (18 Μαΐου 1908), σ. 13.
- Νικολαΐδη, Νίκου, «Τα δεσμά» και «Προσευχή», *Α.Ο.Δ.Ο* [= *Από Όλα Διά Όλους*], φ. 21 (199) (11 Μαΐου 1908), σ. 14.
- N-v [= Δ. Δημητριάδης], «Γράμματα προς την *Αλήθειαν*»-«Υπερποίησης», *Αλήθεια*, φ. 995 (1867) (27 Ιανουαρίου 1917), σ. 4.
- Νταμαγιάννης, Νάλας [= Πάνος Φασουλιώτης], «Εγγλέζικη Φιλολογία. Oscar Wilde, Πεζά ποιήματα. Το κριτήριο», *Αλήθεια*, φ. 994 (1866) (20 Ιανουαρίου 1917), σ. 1.
- Ντόριαν [= Δ. Δημητριάδης], «Για τους νέους ποιητάς μας», *Αλήθεια*, φ. 898 (1761) (9 Ιανουαρίου 1915), σ. 1.
- Ντόριαν [= Δ. Δημητριάδης], «Εξ αιτίας ενός ποιήματος», *Αλήθεια*, φ. 944 (1815) (29 Ιανουαρίου 1916), σ. 1.
- Ντόριαν [= Δ. Δημητριάδης], «Κριτικά σημειώματα. Π. Βαλδασερίδη: “Η αγάπη της ομορφιάς” Ποιήματα», *Αλήθεια*, φ. 1222 (2045) (2 Απριλίου 1921), σ. 1.
- «Νεράιδα» (μετάφρ.[ασίς] Παύλου Νιρβάνα), *Παναθήναια*, τ. 9, τχ. 104 (31 Ιανουαρίου 1905), σ. 345.
- «Ο εορτασμός της 70ετηρίδος του ποιητού Δημ. Λιπέρτη υπό του “Α.Π.Ο.Ε.Λ.” εις Λευκωσίαν, *Πάφος*, φ. 195 (18 Απριλίου 1935), σ. 2.
- «Οι “Πεζοί ρυθμοί” του Ζαχ. Παπαντωνίου (Από την σχετικήν διάλεξιν εν τω Θεάτρω Χατζηπαύλου του κ. Γιάγκου Ηλιάδου», *Αλήθεια*, φ. 1889 (2255) (27 Ιουνίου 1924), σ. 1.
- Παλαμά, Κ., «Η βαλανιδιά», *Ο Νουμάς*, χρόνος ΣΤ', τχ. 323 (21 Δεκεμβρίου 1908), σ. 1.
- Παλαμά, Κ., «Η φαντασία και η καρδιά», *Ο Νουμάς*, χρόνος Ζ', τχ. 327 (18 του Γενάρη 1909), σ. 1 (με αρ. 14).

- Παλαμάς, Κωστής, «Η Γυναίκα», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΖ'/794 (23 Μαΐου 1904), σ. 3.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες», *Εφημερίς των Κυριών*, Ι'/442 (5 Μαΐου 1896), σ. 1-3.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, Ι'/443 (12 Μαΐου 1896), σ. 1-2.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Ο Ροΐδης και η γλώσσα», *Εφημερίς των Κυριών*, φ. 776 (18 Ιανουαρίου 1904), σ. 1-2.
- [Παρρέν, Καλλιρρόη], «Την φυσικήν αλλ' όχι την χυδαίαν», *Εφημερίς των Κυριών*, φ. 777 (25 Ιανουαρίου 1904), σ. 1-2.
- Πασχαλίδη, Πασχάλη Δ., «Ο διανοητικός μαρασμός εν Κύπρω», *Πάφος*, έτος Α', τχ. 2 (9/22 Σεπτεμβρίου 1921), σ. 1.
- Πασχαλίδης, Πασχάλης Δ., «Η διανοητική παραγωγή της Κύπρου κατά το λήξαν έτος», *Πάφος*, έτος Β', τχ. 74 (26 Ιανουαρίου 1923), σ. 1-2.
- «Πνευματική Αδελφότης» [Διάλεξη του Ν. Κλ. Λανίτη με θέμα: «Το ζήτημα της γλώσσης από την πείραν της ζωής μου»], *Ελευθερία*, φ. 1416 (7 Απριλίου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πώς εορτάσθη η εβδομηκονταετηρίς του Λιπέρτη εις την Κερύνειαν», *Κυπριακός Τύπος*, φ. 73 (23 Απριλίου 1935), σ. 4.
- [Σβορώνου, Ελένη;], «Το κύκνειον μίας διηγηματογράφου. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του έτους 1907*, τ. πρώτος, εκ του Ηγεμ.[ονικού] τυπογραφείου, εν Σάμω 1907, σ. 129-132.
- Σκόκος, Κων. Φ., *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1905*.
- Στ.[αυρινίδης], Δ., «Εντυπώσεις και σκέψεις. Κυπριακή ποίησις», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 549 (19/31 Αυγούστου 1897), σ. 1.
- Στεφάνου, Στέφανος, «Η συμβολική ποίησις», «Από ημέρας εις ημέραν. Ίβις» και «Από ημέρας εις ημέραν. Ο στίχος», *Το Άστυ*, φ. 736 (13-14 Δεκεμβρίου 1892), σ. 3, φ. 1083 (29 Νοεμβρίου 1893) σ. 1, και φ. 1091 (7 Δεκεμβρίου 1893), σ. 1-2.
- Στεφάνου, Στέφανος, «Ονειρεύονται τα ρόδα», *Ακρόπολις*, φ. 3896 (6 Δεκεμβρίου 1892), σ. 1.
- «Συγγράμματα και περιοδικά. Η “Τέχνη”», *Αλήθεια*, φ. 68 (933) (21 Ιανουαρίου 1899), σ. 3.

- Συκουτρής, Ι. Αντιφών Γ., «Ποιητικόν αίσθημα εν Κύπρω», *Σάλπιγξ*, φ. 2077 (30 Νοεμβρίου 1923), σ. 3, και φ. 2078 (7 Δεκεμβρίου 1923), σ. 2.
- «Σωματεία», *Ελευθερία*, φ. 1948 (19 Ιουλίου 1933), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Τα απρόοπτα του γλωσσικού», *Κύπριος*, φ. 199 (1 Ιανουαρίου 1904), σ. 2-3.
- Φαέθοντας [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Κυπριώτικη λογοτεχνική κίνηση», *Αλήθεια*, φ. 1034 (1906) (27 Οκτωβρίου 1917), σ. 1.
- Φαέθων [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Ανταποκρίσεις εξ Αθηνών. Μιχαήλ Μητσάκης», *Σάλπιγξ*, φ. 1697 (19 Ιουλίου 1916), σ. 1.
- Φαέθων [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Σημειώματα. Aug. Rodin», *Αλήθεια*, φ. 1037 (1909) (17 Νοεμβρίου 1917), σ. 1.
- Φαέθων [= Γιάγκος Ηλιάδης], «Σημειώματα. Τα ποιήματα του Α. Προβελέγγιου», *Σάλπιγξ*, φ. 1711 (25 Οκτωβρίου 1916), σ. 2, και φ. 1712 (1 Νοεμβρίου 1916), σ. 2.
- «Φιλολογικά σημειώματα. Μια στατιστική» *Πάφος*, τχ. 47 (21 Ιουλίου 1922), σ. 1.
- Φιλύρας, Απόλλων [= Ορέστης Χρηστίδης], «Η ποιητική δράσις του κ. Περδίου», *Ελευθερία*, φ. 570 (21 Απριλίου 1917), σ. 5.
- Φραγκούδης, Μ. Δ., «Η δημώδης ποίησις εν Ελλάδι», *Σάλπιγξ*, φ. 381 (20 Ιουνίου 1892), σ. 4.
- Φραγκούδης, Μ. Δ., μετάφραση από το κείμενο του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, «La poésie populaire en Grèce» [στο: *Le Spectateur de l'Orient*], *Σάλπιγξ*, φ. 389 (27 Αυγούστου 1892), σ. 4.
- Φραγκούδης, Μενέλαος, «Γράφομεν οι Κύπριοι;», *Αλήθεια*, φ. 989 (1861) (25 Νοεμβρίου 1916), σ. 2.
- Φραγκούδης, Μενέλαος, «Εθνική ζωή και φιλολογία», στο: Χριστάκη Γ. Παπανικολάου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον*, έτος Α', Τύποις «Λευκωσίας» Πετρίδου και Νικολάου, εν Λευκωσία 1918, σ. 27-38.
- Φραγκούδης, Μενέλαος Δ., «Ανά τον Όλυμπον», *Αλήθεια*, φ. 657 (12 Οκτωβρίου 1893), σ. 2, και φ. 658 (19 Οκτωβρίου 1893), σ. 2.
- Φραγκούδης, Μενέλαος Δ., «Βραδιά ανοιξιάτικη», *Αλήθεια*, φ. 688 (17 Μαΐου 1894), σ. 3.
- Χατζηγαβριήλ, Ν., «Ευγενία Ζωγράφου», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1189 (1497) (4 Δεκεμβρίου 1909), σ. 1.
- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, «Μια απόκριση», *Ο Νουμάς*, χρ. Η', τχ. 380 (21 του Φλεβάρη 1910), σ. 2-7, τχ. 381 (28 του Φλεβάρη 1910), σ. 2-8, τχ. 382 (7 του Μάρτη 1910), σ. 2-7, τχ. 383 (14 του Μάρτη 1910), σ. 2-6, τχ. 284 (21 του Μάρτη

1910), σ. 2-6, τχ. 385 (28 του Μάρτη 1910), σ. 2-7 και τχ. 386 (4 του Απρίλη 1910), σ. 2-6.

Χουρμούζιος, Γ., «Για τη μουσική και το έργο του Βάγνερ», *Αλήθεια*, φ. 1005 (1877) (7 Απριλίου 1917), σ. 3, «Φιλολογικές βραδιές. Πρόγραμμα».

Χρηστίδης, Ορ. Ε. Ι., «Το έργο του ποιητού Ιωάννου Περδίου», *Ελευθερία*, φ. 544 (21 Οκτωβρίου 1916), σ. 2.

Giggler [=Δημητρός Δημητριάδης;], «Καλλιτέχνης και κοινόν», *Αλήθεια*, *Αλήθεια*, φ. 938 (1810) (18 Δεκεμβρίου 1915), σ. 5, φ. 939 (1811) (25 Δεκεμβρίου 1915), σ. 5, φ. 940 (1812) (1 Ιανουαρίου 1916), σ. 3 και φ. 946 (1818) (12 Φεβρουαρίου 1916), σ. 2.

Παιδαγωγικά – Ψυχολογία – Φιλοσοφία

«Αι διδασκαλικά απεργία», *Κύπρος*, φ. 18 (114) (3/16 Μαρτίου 1920), σ. 1.

«Αι εγγραφαι εν τοις Σχολείοις», *Ημίφυλλον Ευαγόρα* (27 Σεπτεμβρίου 1903), σ. 2.

«Αι εξετάσεις του Παρθεναγωγείου Βαρωσίων», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 961 (9/22 Ιουλίου 1905), σ. 2.

«Αι νεώτεροι παιδαγωγοί», *Νέον Έθνος*, φ. 973 (7/20 Ιουλίου 1912), σ. 1.

«Αι χθεσινά αποφάσεις της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας», *Ελευθερία*, φ. 2160 (9 Οκτωβρίου 1935), σ. 3.

«Αι χθεσινά Γυμναστικά επιδείξεις του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 147 (3 Ιουνίου 1936), σ. 1.

«Αι χθεσινά Γυμναστικά επιδείξεις των μαθητριών του Αρσακείου Πατρών», *Νεολόγος*, φ. 147 (3 Ιουνίου 1936), σ. 3.

Ακροατής, «Έντυπώσεις απ' την εθνικήν εορτήν του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 7977 (26 Μαρτίου 1938), σ. 2.

«Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 686 (29 Ιουνίου / 12 Ιουλίου 1919), σ. 3.

«Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 695 (31 Αυγούστου / 13 Σεπτεμβρίου 1919), σ. 3.

«Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 700 (1/14 Οκτωβρίου 1919), σ. 3.

«Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 739 (13/26 Ιουνίου 1920), σ. 3.

«Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 742 (4/17 Ιουλίου 1920), σ. 3.

- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 754 (26 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1920), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 755 (3/16 Οκτωβρίου 1920), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις εκ Λάρνακος», *Νέον Έθνος*, φ. 780 (27 Μαρτίου / 9 Απριλίου 1921), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις» – «Εξ Αμμοχώστου» [Επαρχιακός Διδασκαλικός Σύνδεσμος], *Ελευθερία*, φ. 607 (23 Δεκεμβρίου 1917 / 5 Ιανουαρίου 1918), σ. 3.
- «Ανταποκρίσεις» – «Εξ Αμμοχώστου», *Ελευθερία*, φ. 606 (16/29 Δεκεμβρίου 1917), σ. 3.
- «Αντιπρόσωπος των σχολείων Λεμεσού. Εις το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον», *Αλήθεια*, φ. 337 (1201) (3 Απριλίου 1904), σ. 2.
- [Ανώνυμου], άτιτλο σημείωμα, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 561 (16 Μαΐου 1865), σ. 672.
- «Από την δράσιν της Φιλ.[εκπαιδευτικής] Ε. Η χθεσινή σεμνή εορτή του Αρσακείου επί τη λήξει των μαθημάτων του σχολικού έτους. Η απονομή βραβείων εις διακριθείσας μαθητριάς», *Τηλέγραφος*, φ. 8065 (7 Ιουλίου 1938), σ. 1, 3.
- «Από την προχθεσινήν εορτήν του Αρσακείου. Οι εκφωνηθέντες υπό των μαθητριών λόγους», *Τηλέγραφος*, φ. 7624 (26 Μαρτίου 1937), σ. 5.
- «Αποφάσεις Εφορείας και συμπληρωματικοί διορισμοί καθηγητών», *Ελευθερία*, φ. 1945 (8 Ιουλίου 1933), σ. 2.
- «Αρσάκειον Πατρών», *Νεολόγος*, φ. 34 (4 Φεβρουάριου 1936), σ. 3.
- «Αρσάκειον Πατρών. Ταμείον Μαθητικής Αλληλεγγύης», *Νεολόγος*, φ. 95 (9 Απριλίου 1936), σ. 3.
- «Βαρυσήμαντον άρθρον του κ. Γ. Ασπρέα εξ αφορμής μιας διαλέξεως. Αι ψυχικαί έρευναι. Θρησκεία και επιστήμη», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1975 (2281) (31 Ιανουαρίου 1925), σ. 1.
- Βιδούρη, Τάσου, «Ενας σημαντικός εκπαιδευτικός σταθμός. Τα 100 χρόνια του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 198 (25 Ιουλίου 1936), σ. 1.
- «Γεγονότα και σχόλια. Μέριμνα διά τους διδασκάλους», *Ελευθερία*, φ. 717 (11/24 Ιανουαρίου 1929), σ. 3.
- Γκολφινόπουλος, Σωτηρ. Α., «Ο προορισμός του Αρσακείου. Αντί Παιδαγωγικής Οικοκυρική Ακαδημία», *Νεολόγος*, φ. 135 (22 Μαΐου 1936), σ. 1.
- Γκολφινόπουλος, Σωτηρ. Α., «Περί το Αρσάκειον», *Νεολόγος*, φ. 138 (25 Μαΐου 1936), σ. 1.

- «Γράμματα προς την “Ελευθερίαν”», *Ελευθερία*, φ. 600 (4/17 Νοεμβρίου 1917), σ. 3.
- «Γυναικεία παιδευσis εν Αθήναις. Αρσακείον», *Σάλπιγξ*, φ. 1177 (6 Μαΐου 1906), σ. 1.
- Γωγάκης, Χριστόδ.[ουλος], «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα. Ασύστατοι ισχυρισμοί», *Ελευθερία*, φ. 1120 (30 Μαΐου 1925), σ. 4.
- Γωγάκης, Χριστόδουλος, «Φωτεινή διάλεξις», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 18 (4 Μαρτίου 1925), σ. 3.
- Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Β', τχ. 4 (Οκτώβριος 1912), σ. 310-334.
- Δέρβης, Θεμ.[ιστοκλής], «Ξέναι δημοσιεύσεις. Οφειλομένη απάντησις διά την “Νέαν Φωνήν της Κύπρου”», *Πρωινή*, φ. 594 (13 Ιουλίου 1934), σ. 3.
- «Διαλέξεις», *Ελευθερία*, φ. 1425 (16 Μαΐου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Διάφορα» [επίσκεψη Κ. Ζησίου στην Αμμόχωστο], *Σαλαμίς*, φ. 14 (7/20 Σεπτεμβρίου 1907), σ. 3.
- «Διάφορα νέα», *Σαλαμίς*, φ. 5 (6/19 Ιουλίου 1907), σ. 3.
- «Διάφοροι ειδήσεις»-«Η αποστολή των δώρων του Αρσακείου προς τους στρατιώτας», *Νεολόγος*, φ. 304 (30 Δεκεμβρίου 1939), σ. 3.
- «Διάφοροι ειδήσεις», *Νεολόγος*, φ. 98 (24 Απριλίου 1940), σ. 4.
- «Διάφοροι ειδήσεις»-«Δωρεαί», *Νεολόγος*, φ. 159 (16 Ιουνίου 1936), σ. 3.
- «Διορισμοί διδασκάλων υπό επαρχιακής εκπαιδευτικής επιτροπείας», *Σαλαμίς*, φ. 63 (23 Αυγούστου / 5 Σεπτεμβρίου 1908), σ. 3.
- «Διορισμοί διδασκάλων. Υπό της επαρχιακής εκπαιδευτικής επιτροπείας», *Σαλαμίς*, φ. 63 (23 Αυγούστου / 5 Σεπτεμβρίου 1908), σ. 3.
- «Ειδοποίησις», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 962 (16/29 Ιουλίου 1905), σ. 5.
- «Διάφοροι Ειδήσεις» –«Εισφοραί Αρσακείου Πατρών», *Νεολόγος*, φ. 101 (20 Απριλίου 1938), σ. 3.
- «Εκ της κινήσεως Αρσακείου Πατρών» – «Επισκέψεις εις τας παιδικάς εξοχάς», *Νεολόγος*, φ. 184 (11 Ιουλίου 1936), σ. 2.
- «Εκ της κινήσεως Αρσακείου Πατρών» – «Μαθητικά διαλέξεις»-«Επισκέψεις εις τας παιδικάς εξοχάς», *Νεολόγος*, φ. 184 (11 Ιουλίου 1936), σ. 2.
- «Εκλεκταί διαλέξεις [Νίκη Πέρδικα]», *Τηλέγραφος*, φ. 8272 (23 Φεβρουαρίου 1939), σ. 3.
- «Εκπαιδευτήρια Λάρνακος», *Ελευθερία*, φ. 687 (6/19 Ιουλίου 1919), σ. 3.
- «Εκπαιδευτήρια Λευκωσίας», *Ελευθερία* φ. 1038 (2 Ιουλίου 1924), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Εκπαιδευτήρια Λευκωσίας», *Ελευθερία*, φ. 1053 (23 Αυγούστου 1924), σ. 2.

- «Εκπαιδευτήρια Λευκωσίας» – «Κοσμιότης περιβολής» *Ελευθερία*, φ. 1145 (25 Ιουλίου 1925), σ. 2.
- «Εκπαιδευτική αποστολή», *Ελευθερία*, φ. 1631 (4 Ιουνίου 1930), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Εκπαιδευτική διάλεξις», *Ελευθερία* φ. 1125 (16 Μαΐου 1925), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Εκπαιδευτική μελέτη», *Ελευθερία*, φ. 1788 (30 Ιουλίου 1930), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Εορτή εις το Αρσάκειον. Και μία πατριωτική και φιλόανθρωπος χειρονομία», *Νεολόγος*, φ. 301 (27 Δεκεμβρίου 1939), σ. 3.
- «Ελληνικά εκπαιδευτήρια Λευκωσίας», *Ελευθερία*, φ. 1037 (28 Ιουνίου 1924), σ. 2, «Κυπριακά νέα».
- «Ενδιαφέρουσα διάλεξις Μορφωτικού Συλλόγου» [Βαρβάρα Λειβαδά], *Τηλέγραφος*, φ. 8251 (2 Φεβρουαρίου 1939), σ. 3.
- «Εντυπώσεις από την Αίγυπτον. Το Κάιρον», *Ελευθερία*, φ. 1246 (28 Ιουλίου 1926), σ. 1.
- «Εντυπώσεις και κρίσεις. Από την έκθεση Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 8378 (5 Ιουλίου 1939), σ. 1.
- «Επί τη λήξει των μαθημάτων. Αι βραβευθείσαι του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 8379 (6 Ιουλίου 1939), σ. 3.
- «Επίκαιρα – Οι διδάσκαλοι», *Κύπρος*, φ. 75 (111) (13/26 Φεβρουαρίου), σ. 1.
- «Επίσκεψις εις εκπαιδευτήρια», *Ελευθερία*, φ. 1323 (7 Μαΐου 1927), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Επίσκεψις του επιθεωρητού κ. Γαρδίκας εις το Αρσάκειον», *Νεολόγος*, φ. 75 (20 Μαρτίου 1937), σ. 3.
- «Επιστολή Π.[ατριάρχου] Αλεξανδρείας διά τους διδασκάλους», *Ελευθερία*, φ. 1243 (17 Ιουλίου 1926), σ. 2.
- «Επιστολή της καθηγητρίας των Παιδαγωγικών [Π. Παπαδοπούλου]», *Φωνή της Κύπρου*, φ. 1175 (2468) [2774] (28 Ιουλίου 1934), σ. 3.
- Ζαννέτος, Φ., «Τα σχολεία μας», *Νέον Έθνος*, φ. 1428 (3/16 Ιουνίου 1921), σ. 1.
- «Η βράβευσις των τελειοφοίτων του Αρσακείου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Η προχθесινή ωραία εορτή», *Νεολόγος*, φ. 903 (9 Ιουλίου 1947), σ. 2.
- «Η διάλεξις [της] δ[εσποινίδ]ος Παπαδοπούλου», *Ελευθερία* φ. 1110 (18 Μαρτίου 1925), σ. 2.

- «Η διάλεξις Δ[εσποινίδ]ος Περσεφόνης Παπαδοπούλου “Περί συγκινήσεως”», *Ελευθερία*, φ. 1096 (28 Ιανουαρίου 1925), σ. 2.
- «Η έκθεσις ζωγραφικής της κ. Αθηνάς Ταρσούλη», *Τηλέγραφος*, φ. 8197 (4 Δεκεμβρίου 1938), σ. 2.
- «Η έκθεσις του Αρσακείου», *Τηλέγραφος*, φ. 8690 (6 Ιουλίου 1940), σ. 3.
- «Η εορτή του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 161 (7 Ιουλίου 1940), σ. 3.
- «Η επιτροπή “Ζωοδόχου Πηγής” παρά τη διευθυντρία του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 343 (18 Δεκεμβρίου 1935), σ. 3.
- «Η κα Σιφναίου εις το Αρσάκειον», *Νεολόγος*, φ. 92 (17 Απριλίου 1940), σ. 2.
- «Η κορασιακή μόρφωσις», *Πάφος*, τχ. 47 (21 Ιουλίου 1922), σ. 1, και τχ. 69 (30 Σεπτεμβρίου 1931), σ. 2.
- «Η χθεσινή σεμνή τελετή»-«Η εορτή εις το Αρσάκειον», *Τηλέγραφος*, φ. 7976 (25 Μαρτίου 1938), σ. 3, 4.
- «Ωραία εορτή εις τον Μορφωτικόν Σύλλογον επί τη βραβεύσει του από την Ακαδημίαν. Ίδρυσις σχολής εργαζομένων μητέρων - Παιδικός κήπος. Η ιστορία του λαμπρού σωματείου», *Νεολόγος*, φ. 1433 (17 Ιανουαρίου 1939), σ. 3.
- «Η σχολική εορτή [επί τη λήξει του σχολικού έτους]», *Νέον Έθνος*, φ. 1430 (17/30 Ιουνίου 1921), σ. 1.
- «Η φιλοσοφία του Bergson υπό του κ. Κ. Καστρινού [= Κ. Προυσή]», «Πνευματική ζωή», *Ελευθερία*, φ. 2970 (8 Ιανουαρίου 1939), σ. 1.
- «Η χθεσινή διάλεξις εις την Φιλαρμονικήν» [Θρ. Βλησσίδη], *Τηλέγραφος*, φ. 8240 (22 Ιανουαρίου 1939), σ. 4.
- «Η χθεσινή διάλεξις της κ. Αθηνάς Ταρσούλη», *Τηλέγραφος*, φ. 8190 (27 Νοεμβρίου 1938), σ. 4.
- «Η χθεσινή εορτή εις το Αρσάκειον επί τη 56η επετείω του ιδρύματος», *Νεολόγος*, φ. 1075 (31 Ιανουαρίου 1948), σ. 4.
- «Η χθεσινή εορτή επί τη 56η επετείω του Αρσακείου Πατρών», *Η Σημερινή*, φ. 887 (31 Ιανουαρίου 1948), σ. 2.
- «Η χθεσινή μαθητική εορτή εις το Αρσάκειον», *Νεολόγος*, φ. 79 (25 Μαρτίου 1938), σ. 3.
- «Η χθεσινή ωραία εορτή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *Τηλέγραφος*, φ. 7726 (6 Ιουλίου 1937) σ. 3.
- «Ηρχισαν χθες εργασίαι του παιδαγωγικού συνεδρίου των λειτουργών Μέσης εκπαιδύσεως της ΙΑ΄ περιφέρειας», *Νεολόγος*, φ. 173 (12 Ιουλίου 1938), σ. 1, 3.

- «Ηρchiσε χθες τας εργασίας του το Διδασκαλικόν Συνέδριον Πατρών. Αι κατευθύνσεις του νέου κράτους εις το κεφάλαιον της εκπαίδευσως και αι απαιτήσεις του από τους διαφόρους λειτουργούς αυτής», *Νεολόγος*, φ. 255 (13 Οκτωβρίου 1938) σ. 1, 3.
- Θεατής, «Εντυπώσεις από προχθεσινάς επιδείξεις του Αρσακείου», *Νεολόγος* φ. 148 (4 Ιουνίου 1936), σ. 1.
- «Κ», [«Ανώτερον Παρθεναγωγείον»], *Νέα φωνή της Κύπρου*, φ. 2116 (2422) (22 Οκτωβρίου 1927), σ. 3.
- «Καθηγητικόν συνέδριον», *Ελευθερία*, φ. 1419 (25 Απριλίου 1928), σ. 3, «Από τας άλλας πόλεις».
- «Καλλιτεχνία και λογοτεχνία», *Τηλέγραφος*, φ. 8187 (24 Νοεμβρίου 1938), σ. 3.
- «Κοινωνική ζωή», *Ελευθερία*, φ. 2184 (19 Οκτωβρίου 1935), σ. 2.
- «Κοινωνική ζωή» – «Διαλέξεις», *Ελευθερία* φ. 1123 (9 Μαΐου 1925), σ. 2.
- [Κουππά, Χαριτίνη], *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 71 (13 Μαΐου 1906), σ. 3.
- Κουρσουμπάς, Γ. Ν., «Η μετεκπαίδευσις των διδασκάλων εις το Πανεπιστήμιον», *Ελευθερία*, φ. 1700 (14 Μαρτίου 1931), σ. 1.
- Κουρσουμπάς, Γ. Ν., «Σημειώσεις από τας Αθήνας. Η μετεκπαίδευσις των διδασκάλων εις το Πανεπιστήμιον», *Ελευθερία*, φ. 1699 (4 Φεβρουαρίου 1931), σ. 1.
- «Κύπρια διδασκάλισσα εις Θεσσαλίαν», *Ελευθερία*, φ. 1291 (8 Ιανουαρίου 1927), σ. 2.
- «Λογοδοσία απαγγελθείσα υπό της δεσπ.[οινίδος] Χαριτίνης Κουππά κατά τας προφορικές εξετάσεις του Παρθεναγωγείου Βαρωσίων», *Φωνή της Κύπρου* φ. 962 (16/29 Ιουλίου 1905), σ. 6.
- Μαραθεύτης, Χ., *Νέα Φωνή της Κύπρου*, φ. 1985 (2291) (11 Απριλίου 1925), σ. 1, στήλη «Εκπαιδευτικά».
- «Μεταρρυθμίσεις εις τα δύο Παγκύπρια Διδασκαλεία. Αι αποφάσεις της Εφορείας», *Ελευθερία*, φ. 1944 (5 Ιουλίου 1933), σ. 2.
- «Μία Έκθεσις», *Ελευθερία*, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Μία θαυμασία εορτή του Αρσακείου», *Νεολόγος*, φ. 52 (26 Φεβρουαρίου 1936), σ. 1.
- «Μία ωραία εορτή της Νυκτερινής σχολής του Μορφωτικού Συλλόγου Κυριών», *Τηλέγραφος*, φ. 8353 (6 Ιουνίου 1939), σ. 1.
- «Μία ωραία συγκέντρωσις εις το Αρσάκειον», *Νεολόγος*, φ. 343 (18 Δεκεμβρίου 1935), σ. 3.
- «Μικρά χρονικά», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 322 (26 Μαΐου 1912), σ. 2.

- «Μικραί ειδήσεις» – «Εκπαιδευτική διάλεξις», *Ελευθερία* φ. 1125 (16 Μαΐου 1925), σ. 2.
- «Μικραί ειδήσεις»-«Σχολικά», *Ελευθερία*, φ. 1061 (20 Σεπτεμβρίου 1924), σ. 2.
- Νέα Φωνή της Κύπρου*, φ. 2111 (2417) (17 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 3, «Μικρά».
- «Νεκρολογίαί» [Ελένη Σιμοπούλου-Αντωνιάδου], *Αλήθεια*, φ. 628 (1492) (5 Νοεμβρίου 1909), σ. 3.
- «Ο αμερόληπτος»– «Από την σχολικήν τελετήν»-«Ξέναι δημοσιεύσεις», *Ελευθερία*, φ. 1137 (27 Ιουνίου 1925), σ. 4.
- «Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής] Εταιρείας. Εκδρομή εις Αθήνας», *Νεολόγος*, φ. 290 (26 Οκτωβρίου 1936), σ. 3.
- «Ο κ. Βέης εις το Αρσάκειον», *Νεολόγος* φ. 97 (23 Απριλίου 1940), σ. 3.
- «Ο κ. Νομάρχης εις το Αρσάκειον», *Νεολόγος*, φ. 74 (19 Μαρτίου 1937), σ. 3.
- «Ο κόσμος» [Χαριτίνη Κουππά], *Φωνή της Κύπρου*, φ. 971 (17/30 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 5.
- «Ο νέος περί παιδείας νόμος», *Ελευθερία*, φ. 956 (5 Σεπτεμβρίου 1923), σ. 2.
- «Ο πανηγυρισμός [25ης Μαρτίου] εν Λάρνακι», *Νέον Έθνος*, φ. 1420 (1/14 Απριλίου 1921), σ. 3.
- «Ο στίχος. Μίας μητέρας μορφή [Ποίημα αφιερωμένο στην Παπαδοπούλου]», *Τηλέγραφος*, φ. 8073 (15 Ιουλίου 1938), σ. 2.
- «Οι χθεσινοί διορισμοί καθηγητών εις το Π.[αγκύπριον] Γυμνάσιον», *Ελευθερία*, φ. 2269 (2 Ιουλίου 1935), σ. 3.
- «Οικοτροφείον σπουδαστριών Παιδαγωγικής Ακαδημίας», *Πελοπόννησος*, φ. 1173 (28 Οκτωβρίου 1947), σ. 3.
- «Παγκύπριον Διδασκαλικόν Συνέδριον. Τα αποφασισθέντα», *Ελευθερία*, φ. 1223 (8 Μαΐου 1926), σ. 2.
- «Παγκύπριον Οικοτροφείον Θηλέων», *Ελευθερία*, φ. 1362 (21 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 5.
- «Παγκύπριον Οικοτροφείον Θηλέων», *Ελευθερία*, φ. 1364 (28 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 5.
- «Παγκύπριος Διδασκαλικός Σύνδεσμος. Α΄ Παγκύπριον Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Λευκωσία», *Ελευθερία*, φ. 1149 (8 Αυγούστου 1925), σ. 4.
- «Παγκύπριος Διδασκαλικός Σύνδεσμος. Εγκύκλιος», *Ελευθερία*, φ. 580 (17/30 Ιουνίου 1917), σ. 3.
- Π. Παϊδούσης, «Γράμματα προς την *Ελευθερίαν*», *Ελευθερία*, φ. 1137 (27 Ιουνίου 1925), σ. 2.

- Παπαδοπούλου, Περσεφόνη Α., Γενική Διευθύντρια του Αρσακείου Πατρών, «Επί τη επετεΐω της 100ετηρίδος. Προς τας αποφοίτους του Αρσακείου Πατρών», *Νεολόγος*, φ. 279 (15 Οκτωβρίου 1936), σ. 3.
- Παπαχρυσοστόμου, Χ., «Η απάντησίς μας εις την δ[εσποιν]ίδα Π. Παπαδοπούλου», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 344 (24 Ιουνίου 1931), σ. 5.
- Παπαχρυσοστόμου, Χ., «Περσεφ.[όνης] Παπαδοπούλου, “Πίνακες μαθητικής ωχρότητος και καχεξίας”», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 342 (10 Ιουνίου 1931), σ. 2.
- «Παρθεναγωγείον Φανερωμένης», *Ελευθερία*, φ. 1426 (19 Μαΐου 1928), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πνευματική Αδελφότης», *Ελευθερία*, φ. 1298 (30 Οκτωβρίου 1929), σ. 2, «Κοινωνική ζωή».
- «Πλήρωσις ελλείψεως», *Ελευθερία*, φ. 1360 (14 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 2, «Μικραί ειδήσεις».
- «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανωτέρου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών. Υπόμνημα του “Εκπαιδευτικού Ομίλου” προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδύσεως», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Β΄, τχ. Γ΄ (Ιούλιος 1912), σ. 243-252.
- «Προς την *Ελευθερίαν*», *Ελευθερία*, φ. 1138 (1 Ιουλίου 1925), σ. 3.
- «Πώς θα δημοιθρηθούν οι τέλειοι πολίται. Ο ρόλος του σχολείου-Αι κατευθύνσεις», *Νεολόγος*, φ. 176 (15 Ιουλίου 1938), σ. 1, 3.
- «Προσοχή εις τα Παρθεναγωγεία», *Ευαγόρας*, φ. 396 (26 Αυγούστου 1897), σ. 1.
- Σ., «Καλλιτεχνικά. Η ελληνική τέχνη εις το Αρσάκειον Πατρών», *Τηλέγραφος*, φ. 8376 (2 Ιουλίου 1939), σ. 1.
- «Συναδελφικόν γεύμα προς τιμήν της κ[υρί]ας Ξύδη. Αι εγερθείσαι προπόσεις», *Νεολόγος*, φ. 302 (6 Νοεμβρίου 1935), σ. 3.
- «Συνεδρία της Σχολικής Επιτροπής», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 580 (8 Μαρτίου 1935), σ. 3, «Κυπριακά».
- «Σχολική Εφορεία. Γνώμαι και εισηγήσεις», *Ελευθερία*, φ. 1211 (11 Ιουλίου 1926), σ. 2.
- «Σώμα Ελληνίδων Οδηγών. Επισήμως σύστασις Πατρών», *Νεολόγος*, φ. 122 (8 Μαΐου 1936), σ. 3.
- «Τα εγκαίνια του Παρθεναγωγείου», *Αλήθεια*, φ. 740 (1604) (13 Ιανουαρίου 1913), σ. 1-2.

- Ταξιδιώτης, «Εντυπώσεις από την Αίγυπτον» – «Οι Κύπριοι διδάσκαλοι», *Ελευθερία* φ. 1248 (4 Αυγούστου 1926), σ. 1.
- «Τα πραχθέντα εν τω Α΄ Ελληνικώ Εκπαιδευτικώ Συνεδρίω», *Αλήθεια*, φ. 368 (1232) (5 Νοεμβρίου 1904), σ. 3.
- «Τα σχολεία μας και το μέλλον της πατρίδος. Διάλεξις γενομένη εν τω “Προοδευτικώ Ομίω” υπό της δ/δος Ελένης Νικολαΐδου», *Αλήθεια*, φ. 990 (1862) (23 Δεκεμβρίου 1916), σ. 1-2, και φ. 991 (1863) (1 Ιανουαρίου 1917), σ. 2.
- «Τιμή εις τους διδασκάλους», *Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 65 (20 Ιουλίου / 2 Αυγούστου 1907), σ. 2.
- «Το Αον εν Αθήναις εκπαιδευτικόν συνέδριον», *Αλήθεια*, φ. 329 (1193) (6 Φεβρουαρίου 1904), σ. 1, φ. 334 (1198) (12 Μαρτίου 1904), σ. 2, στήλη «Από εβδομάδα σ’ εβδομάδα».
- «Το εν Αθήναις εκπαιδ.[ευτικόν] συνέδριον», φ. 339 (1203) (16 Απριλίου 1904), σ. 3.
- «Το ζήτημα της χρησιμοποιητέας γλώσσης εις τα εκπαιδευτήρια», *Ελευθερία*, φ. 3014 (2 Οκτωβρίου 1935), σ. 2.
- «Το θλιβερόν μυστικόν των σχολείων. Μαθητική ωχρότης και καχεξία» – «Κυπριακά Νέα», *Ελευθερία*, φ. 1729 (27 Μαΐου 1931), σ. 2.
- «Το Σεβέρειον Διαγώνισμα εις το Παρθεναγωγείον», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, φ. 391 (25 Μαΐου 1925), σ. 2, «Μικρά χρονικά».
- «Υπό ατμοσφαίραν ενθουσιώδη επανηγυρίσθη χθες ενταύθα η επέτειος της ιδρύσεως της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας. Αι γενόμεναι εορταστικά συγκεντρώσεις – Οι εκφωνηθέντες λόγοι» – «Εις το Αρσάκειον» και «Ο εορτασμός επί τη επετείω της εθνικής νεολαίας. Αι σχετικά συνκεντρώσεις και ομιλίας», *Νεολόγος*, φ. 259 (8 Νοεμβρίου 1939) σ. 1 και 3, αντίστοιχα.
- «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών. Οικοτροφείον Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Ανακοίνωσις», *Πελοπόννησος*, φ. 1182 (6 Νοεμβρίου 1947), σ. 3.
- «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία – Αρσάκειον Πατρών. Γυμναστικά επιδείξεις», *Τηλέγραφος*, φ. 8276 (27 Μαΐου 1939), σ. 3.
- Φιλεκπαιδευτικός, «Επί της διαλέξεως της δεσποινίδος Παπαδοπούλου», *Νέα Φωνή της Κύπρου*, φ. 1982 (2288) (21 Μαρτίου 1925), σ. 2.
- «Φιλολογικά θέματα», *Τηλέγραφος*, φ. 7587 (2 Νοεμβρίου 1936), σ. 2.
- Φ.Τ.Ν., «Δίκαια συγχαρητήρια προς το Αρσάκειον», *Πελοπόννησος*, φ. 1005 (3 Φεβρουαρίου 1948), σ. 2.

- Φ-ς, «Σημειώματα. Πνευματική και καλλιτεχνική κίνησις», *Τηλέγραφος*, φ. 8179 (16 Νοεμβρίου 1938), σ. 1.
- Χρίστης, Σάββας, «Το διδασκαλικόν ζήτημα – Ο περί της κατωτέρας εκπαιδεύσεως νόμος του 1920», *Ελευθερία*, φ. 1545 (24 Ιουλίου 1929), σ. 1-2 και φ. 1546 (27 Ιουλίου 19129), σ. 4.
- «Χρονικά», *Νέον Έθνος*, φ. 1393 (25 Σεπτεμβρίου / 8 Οκτωβρίου 1920), σ. 2.
- «Χρονικά», *Νέον Έθνος*, φ. 1432 (3/16 Ιουλίου 1921), σ. 5.
- «Χρονογραφήματα. Η σημαία μας», *Σαλαμίς*, φ. 5 (6/19 Ιουλίου 1907), σ. 2.
- Ωμέγα, «Το πνευματικό κατόντημα της Πάτρας», *Τηλέγραφος*, φ. 7731 (11 Ιουλίου 1937), σ.1.
- W., «Εκπαιδευτικά ζητήματα. Ο περί παιδείας Νόμος, Β΄», *Χρόνος*, φ. 58 (14 Αυγούστου 1926), σ. 1.
- «1ον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον. Γραφείον διευθυνούσης Επιτροπής. Προκήρυξις διαγωνισμάτων», *Αλήθεια*, φ. 342 (1206) (7 Μαΐου 1904), σ. 3.

Αρχεία – έγγραφα

- Αρχείο Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων.
- Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου.
- Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου.
- Αρχείο Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Φανερωμένης.
- Αρχείο Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας.
- Αρχείο Σχολικής Εφορείας Πάφου.
- Αρχείο Σχολικής Εφορείας Λεμεσού.
- «Βαθμολόγια Διδασκαλείου Θηλέων Φανερωμένης» (1901-1904).
- «Βιβλίο Ύλης Παρθεναγωγείου Φανερωμένης».
- Διάταγμα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων στο υπ. αριθμ. 200 φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* (10.10.1936).
- Έγγραφο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, με αριθμό 986/563, 30 Ιουνίου 1936.
- Επιστολή Ν. Κυριαζή, με ημερομηνία 12 Σεπτεμβρίου 1923 (Αρχείο Ι. Μ. Κιτίου).
- Ιδιωτικό αρχείο Αλέκας Παυλίδου.
- Ιδιωτικό αρχείο Λούλας Αλεξανδρίδου-Χειλιμίντρη.

Κανονισμός των εν Κτήματι Πάφου Δημοσίων Ελληνικών Καταστημάτων του 1893 (και τροποποιημένος του 1898).

Κρατικά Αρχεία της Κυπριακής Δημοκρατίας.

«Ληξιαρχική πράξις θανάτου Περσεφόνης Παπαδοπούλου», (αρ. πράξεως 853, χρόνος δηλώσεως 16 Δεκεμβρίου 1948).

«Μαθητολογία Αρσακείου 1889-1915, Αρσάκειον Διδασκαλείον».

«Μαθητολογία Παρθεναγωγείου Φανερωμένης» 1903-1904».

«Μαθητολογία Παρθεναγωγείου Κτήματος» (1901-1903).

«Μητρώον μαθητριών Ευρυβιαδείου Παρθεναγωγείου Λάρνακος».

«Μητρώον Παρθεναγωγείου Κτήματος 1901-1932».

«Μητρώον Προσωπικού Αρσακείου Πατρών».

«Μητρώον Προσωπικού Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας».

«Περίληψεις Πρακτικών των κατά καιρούς συμβουλίων [της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας] από του 1895».

Πρακτικά Εφορείας Εκπαιδευτηρίων Λευκωσίας (1926-1935).

Πρακτικά Συνεδριάσεων του Συλλόγου των διδασκόντων του Διδασκαλείου Θηλέων Λευκωσίας (1924-1936).

Πρακτικά Σχολικής Επιτροπείας Πάφου (1903-1904).

Πρακτικά Σχολικής Επιτροπείας Λάρνακος (1918-1924).

Πρακτικά της Διοικητικής Επιτροπής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Πατρών (1935-1948).

Πρακτικά της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πατρών (1936-1950).

Πρακτικά της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας (1924-1935) .

Πρακτικά του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1935-1948).

Πρακτικά των Απολυτηρίων εξετάσεων των σχολικών ετών 1937-1948 [Αρσακείου Πατρών].

«Πρακτικόν των επί πτυχίω εξετάσεων των μαθητριών του Εσωτερικού και Εξωτερικού Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1883-1910».

Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, «Βιβλίον Μητρώου και Ποιότητος των Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως και των Παιδαγωγικών Ακαδημιών».

Χειρόγραφες σημειώσεις από παραδόσεις της Π. Παπαδοπούλου στο Διδασκαλείο Θηλέων Λευκωσίας (τετράδια Λούλλας Μάρκου Χαραλάμπους-Σιουκιούρογλου).

Εφημερίδες που ερευνήθηκαν

- Αγών*, Πάφος (1906-1912).
Αιών, Πάφος (1913-1918).
Αλήθεια, Λεμεσός (1880-1937).
Ανάποδος, Λάρνακα (1912-1913).
Δημιουργία, Αμμόχωστος (1926-1929).
Έθνος, Λευκωσία (1923-1935).
Ελευθερία, Λευκωσία (1906-1942).
Ένωσις, Λάρνακα (1900-1918).
Εστιάδες, Αμμόχωστος (1913-1915).
Ευαγόρας, Λευκωσία (1890-1905).
Εφημερίς του λαού, Λάρνακα (1906-1909).
Εφημερίς των Κυριών, Αθήνα (1887-1913).
Η Εφημερίς Κύπρου, Λευκωσία (1887-1935).
Η Πανδώρα, Λευκωσία (1913-1914).
Ημερήσιος Τηλέγραφος, Λευκωσία (1933-1934).
Ηχώ της Κύπρου, Λάρνακα (1913-1920).
Ισότης, Λάρνακα (1926-1930).
Κυπριακός Φύλαξ, Λευκωσία (1906-1921, 1922-1924).
Κύπριος, Λευκωσία (1900-1907).
Κήρυξ, Λεμεσός, (1913-1925).
Κύπριος, Λευκωσία (1900-1907).
Νέος Κυπριακός Φύλαξ, Λευκωσία (1924-1950).
Νέον Έθνος, Λάρνακα (1893-1934).
Ο Νουμάς, Αθήνα (1903-1917).
Πατρίς, Λευκωσία (1907-1923).
Πάφος, Πάφος (1921-1942).
Σαλαμίς, Αμμόχωστος (1907-1911).
Σάλπιγξ, Λεμεσός (1884-1925).
Σημαία της Κύπρου, Λευκωσία (1900).
Σημαία της Κύπρου (1905).
Σκριπ, Αθήνα (1896-1905)
Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία (1887-1930).

Περιοδικά – Ημερολόγια που ερευνήθηκαν

- Αβγή*, Λεμεσός, 1924-1925.
Αγωγή, Λευκωσία, 1924-1927.
Ακτή, Λευκωσία (1990-1917).
Αρμονία, Λάρνακα (1913).
Αυγή, Λευκωσία, Λάρνακα (1908-1911).
Γράμματα, Αλεξάνδρεια (1913-1920).
Εβδομάς, Αθήνα (1887-1891).
Εθνική Αγωγή, Αθήνα (1898-1904).
Εκπαιδευσις, Λευκωσία (1898-1907).
Ελικών, Λεμεσός (1910-1911).
Ελληνική Επιθεώρησις, Αθήνα (1909-1936).
Ευρυδίκη, Κωνσταντινούπολη (1870-1873).
Ζήνων, Λευκωσία (1906-1909).
Η Αγωγή, Λευκωσία (1922-1924).
Η Βοσπορίς, Κωνσταντινούπολη (1899-1906).
Η Τέχνη, Αθήνα (1898-1899).
Κιτιακόν, Ημερολόγιον, Α.Χ. Οικονόμου, Λάρνακα (1913).
Κυπριακά Γράμματα, Λευκωσία (1934-1956).
Κυπριακά Χρονικά, Λάρνακα (1923 -1930).
Κυπριακαί Σπουδαί, Λευκωσία, 1937-2004.
Κυπριακόν Ημερολόγιον Ευανθίας Θεοδώρου, έτος Α΄, Λεμεσός (1905).
Κυπριακόν Ημερολόγιον Μιχ. Γ. Κοντοπούλου – Δημ. Ι. Μελά, έτος Α΄, Λευκωσία (1908).
Κυπριακόν Ημερολόγιον Πάνου Χ. Παπαδοπούλου, Λευκωσία (1918).
Κυπριακόν Ημερολόγιον Χρηστάκη Γ. Παπανικολάου, Λευκωσία (1918).
Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων, Λευκωσία (1914, 1918).
Λαογραφία, Αθήνα (1909-1920).
Μαστίγιον, Λευκωσία (1911-1929).
Μικρασιατικόν Ημερολόγιον, Σάμος (1907-1919).
Μικροφιλολογικά, Λευκωσία (1997-2017).
Νέα Εποχή, Λευκωσία (1960-2000).

Νέα Ζωή, Αλεξάνδρεια (1904-1927).
Νέον Έθνος, Λάρνακα (1913-1934).
Ο Διόνυσος, Αθήνα (1901-1902).
Ο Κόσμος, Λευκωσία, (1909-1911).
Οικογένεια, Αθήνα (1897-1898).
Παγκύπριον Λεύκωμα Δημοφ. Ενωτιάδου, έτος Α΄ (Λευκωσία), 1925.
Παιδική Ηχώ / Ηχώ, Λεμεσός (1903-1905).
Παλλάδιον, Λεμεσός (1926-1936).
Παναθήναια, Αθήνα (1900-1915).
Πανδώρα, Λευκωσία (1913-1914).
Πανελλήνιον, Αθήνα (1913-1914).
Παρθενών, Λεμεσός (1906-1907).
Πάφος, Λευκωσία / Πάφος, 1935-1947.
Πινακοθήκη, Αθήνα (1901-1920).
Πλειάς, Αθήνα (1899-1902).
Πνευματική Κύπρος, Λευκωσία (1960-2017).
Ποικίλαι Σελίδες Π. Χειμωνίδη, Κύπρος (1914).
Σεράπιον, Αλεξάνδρεια (1909-1911).
Τα Πάτρια, Αθήνα (1905-1906).
Το περιοδικόν μας, Αθήνα (1900-1901).
Φιλολογική Ηχώ, Κωνσταντινούπολη (1893-1897).
Φιλοσοφικά και φιλολογικά χρονικά, Λευκωσία (1918-1919).

Βιβλιοθήκες

Βιβλιοθήκη Αρσακείου Πατρών, Πάτρα.
Βιβλιοθήκη Βρετανικού Μουσείου, Λονδίνο.
Βιβλιοθήκη Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία.
Βιβλιοθήκη Ευγένιου Μιχαηλίδη, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος.
Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, Λευκωσία.
Βιβλιοθήκη Κυπριακού Μουσείου, Λευκωσία.
Βιβλιοθήκη Λανιτείου Γυμνασίου, Λεμεσός
Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Σορβόννης, Παρίσι.

Βιβλιοθήκη Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, Αλεξάνδρεια.
Βιβλιοθήκη Σπουδαστηρίου Νεοελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστημίου Αθηνών,
Αθήνα.
Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθήνα.
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
Δημοτική Βιβλιοθήκη Λάρνακας, Λάρνακα.
Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεμεσού, Λεμεσός.
Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, Πάτρα.
Δημοτική Βιβλιοθήκη Πάφου, Πάφος.
Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα.
Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Κώστα Κύρρη, Λευκωσία.
Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Φοίβου Σταυρίδη, Λάρνακα.
Βιβλιοθήκη Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία.
Κυπριακή βιβλιοθήκη, Λευκωσία.
Μουσείο Τύπου, Πατρών, Πάτρα.
Σεβέρειος Βιβλιοθήκη, Λευκωσία.
Σπουδαστήριο Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
Bibliothèque Cujas de droit et sciences économiques, Rectorat de Paris, Παρίσι.
Bibliothèque de la Sorbonne, Παρίσι.
Bibliothèque Marguerite Durand (Domaines: documentation sur les femmes et le
féminisme), Παρίσι.
Bibliothèque Sainte-Geneviève, Παρίσι.
Département des Services Publics, Centre historique des Archives Nationales, Παρίσι.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ιστορία

Cyprus Blue Book for the year 1888-1889.

Cyprus Blue Book for the year 1889-1890.

Cyprus Blue Book for the year 1890-1891.

Cyprus Blue Book for the year 1892-1893.

Cyprus Blue Book for the year 1893-1894.

Cyprus Blue Book for the year 1894-1895.

Cyprus Blue Book for the year 1895-1896.

Cyprus Blue Book for the year 1896-1897.

Cyprus Blue Book for the year 1897-1898.

Cyprus Blue Book for the year 1898-1899.

Cyprus Blue Book for the year 1899-1900.

Cyprus Blue Book for the year 1900-1901.

Cyprus Blue Book for the year 1901-1902.

Cyprus Blue Book for the year 1903-1904.

Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1901, Λευκωσία 1903.

Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1911, taken on the 2nd April, 1911, printed by Waterlow & Sons Limited, London Wail, E.C., 1912.

Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1921, Λονδίνο 1922.

Georghallides, G. S., *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 with a Survey of the Foundations of British Rule*, Cyprus Research Centre, VI, Λευκωσία 1979.

Hepwortht, Dixon William, *British Cyprus*, Chapman & Hall, Λονδίνο 1879.

Katsiaounis, Rolandos, *Labour, Society and Politics in Cyprus during the Second Half of the Nineteenth Century*, Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, VI, Λευκωσία 1979.

Lewis, Elizabeth Alicia Maria, *A Lady's Impressions of Cyprus in 1893*, Remington, Λονδίνο 1894.

Report of the Census of Cyprus, 1881, Λονδίνο 1884.

Report of the Census of Cyprus taken on 6th April 1891, Λονδίνο 1893.

- Sir Hill, George, *A history of Cyprus*, τ. Δ΄, *The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, εκδόσεις Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1952, σ. 403-613.
- Spencer, J., *Report of the Preliminary Inspection of Christian Schools in the Districts of Nicosia, Larnaka, Kyrenia and Famagusta, together with a Report of the ENGLISH SCHOOL established at the CHAPLAINCY, Nicosia, July 16th 1880*, Parliamentary Paper C 2930.
- Surridge, B. J., *A Survey of Rural Life in Cyprus*, GPO, Nicosia 1930.
- The Cyprus Gazette* (Extraordinary), Published by Authority, αρ. 2291 (Δευτέρα 29 Μαΐου 1933).
- Αγγελινίδη, Παύλου, *Ο κλασικός [sic] αθλητισμός στην Κύπρο 1892-1925*, Λεμεσός – Κύπρος 1973.
- Βεργόπουλος, Κώστας, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 46-59.
- Βολονάκη, Μιχαήλ Δ., *Παλμοί της Κύπρου*, εκ του τυπογραφείου της «Ελευθερίας», εν Λευκωσία Κύπρου 1918.
- Γεωργής, Γιώργος, «Ο αντίκτυπος της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα στην Κύπρο», στο: Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. Γ΄, *Νεότερο τμήμα*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Χορηγία Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2001, σ. 383-395.
- Γιωργής, Γιώργος, *Ιστορία του κυπριακού συνεργατικού κινήματος*, τ. Α΄, Παγκύπρια Συνεργατική Ομοσπονδία, Λευκωσία 2015
- Γεωργής, Γιώργος, Κυριακίδης, Κ. Χρίστος, Χαραλάμπους, Γ. Χαράλαμπος, (επιμ.), *Ιστορία του κυπριακού συνεργατικού κινήματος*, τ. Β΄, Παγκύπρια Συνεργατική Ομοσπονδία, Λευκωσία 2017.
- Εγγλεζάκη, Βενεδίκτου (αρχιμανδρίτου Παύλου), *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν της Κύπρου (4ος έως 20ός αιώνας)*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη – Μορφωτικών Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήναι 1996.
- Εγγλεζάκης, Βενέδικτος, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955», *Κυπριακά 1878-1955*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 2, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986.

- Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, επιμ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Α΄-Δ΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.
- Ζαννέτου, Φίλιου, *Ιστορία της νήσου Κύπρου από την αγγλική κατοχή μέχρι το 1910*, επανέκδοσις μετά προλεγομένων Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, τ. Β΄-Γ΄, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία ²1997.
- Η Κύπρος στον 20ό αιώνα (Εκκλησία, Εκπαίδευση – Παιδεία, επιδράσεις των ξένων, Αρχαιολογία, Λογοτεχνία, σχέσεις Ελληνοκυπρίων – Τουρκοκυπρίων, πολιτική εξέλιξη, κοινωνία, τοπική αυτοδιοίκηση)*, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, αρ. 19, Λευκωσία 2007.
- Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, υπό Ιωάννου Τσικνοπούλου, Τυπογραφείον «Αναγέννησις» Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 1971.
- Καγκαλίδου, Ζ., *Εκπαίδευση και πολιτική: η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, εκδόσεις Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.
- Καλλή, Ανδρέα, «Το χρονικό της Ανορθώσεως», στο: *Ανόρθωσις, ιστορική μνήμη 1911-1968*, Κύπρος χ.χ., σ. 16-19.
- Καλλιπέττη-Λιμνατίτη, Ισμήνης, *Παιδικές και νεανικές αναμνήσεις*, Λεμεσός – Κύπρος 1987.
- Κατσούρης, Γιάννης, *Το θέατρο στην Κύπρο, 1860-1959*, τ. Α΄, Τυπογραφείο Στ. Λειβαδιώτη Λτδ., Λευκωσία 2005.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Κυπριακή λογοισύνη 1571-1878*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XLIII, Λευκωσία 2002.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, *Νεώτερος ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήναι 1977, σ. 387-395.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Κύπρος 1914-1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήναι 1978, σ. 473-481.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ²1999.

- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Τα συλλογικά πεπρωμένα του κυπριακού Ελληνισμού. Διαπιστώσεις και προοπτικές», *Η ζωή στην Κύπρο τον 18ο και 19ο αιώνα, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, τ. Α΄, Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1985, σ. 3-13.
- Κιτρομηλίδου, Μάγδα Μ., *Τα ελληνικά γράμματα στον αλύτρωτο Ελληνισμό. Μεταξύ Μικράς Ασίας και Κύπρου*, Λευκωσία 1998.
- Κιτρομηλίδου, Μάγδα, «Η Τριανταφυλλιά Οικονόμου και το βιβλίο της *Φυσικαί Μελέται* (1869)», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Β΄, Λευκωσία 1994, σ. 63-94.
- Κουδουνάρης, Αριστείδης Λ., *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, ΣΤ΄ επηυξημένη έκδοσις, Λευκωσία 2010.
- Κουδουνάρης, Αριστείδης Λ., *Η συμβολή του Αρσακείου εις την παιδείαν της Κύπρου*, Λευκωσία 1914.
- Κούμα, Μ., *Τα παλιά Βαρώσια και η παλιά Αμμόχωστος. Προσωπικά αναμνήσεις και εντυπώσεις*, Βιβλιοθήκη Δημ. Ν. Μαραγκού, αρ. 1, Βαρώσια 1971.
- Κύρρη, Κώστα Π., «Η Αμμόχωστος» και «Οι πνευματικές αναζητήσεις της εποχής της αγγλοκρατίας μέσα από τον ημερήσιον και περιοδικόν τύπον», στον τόμο *Κυπριακά 1878-1955*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, αρ. 2, έκδοσις Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 171-175 και 203-243 αντίστοιχα.
- Κύρρη, Κώστα Π., *Ιστορία της Μέσης Εκπαιδεύσεως Αμμοχώστου, 1191-1955, ιδίως δε του Ε. Γ. Α.*, εκδόσεις Λάμπουσα, Λευκωσία 1967.
- Κύρρη, Κώστα Π., «Το κοινωνικό και πολιτιστικό κλίμα της Κύπρου στα πρώτα χρόνια της αγγλοκρατίας μέσ' από ανέκδοτα έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 26-27 (Δεκέβρης [sic] 1962 – Γενάρης 1963), σ. 66-67.
- Κύρρης, Κ., «Μορφές πνευματικής επαφής Κύπρου – Ελλάδος στην Αμμόχωστο τον ΙΘ΄ αιώνα και στις αρχές του Κ΄», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 17 (Μάρτιος 1962), σ. 328-334.
- Λειβαδάς, Βίας – Σπανός, Γιάννης – Παπαπολυβίου, Πέτρος, *Η εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά)*, Τυπογραφείο «IMPRINTA LTD», Λευκωσία 2004.
- Λεξικόν Ιστορίας – Γεωγραφίας – Βιογραφίας και Μυθολογίας*, μτφρ. Ηλία Οικονομοπούλου, τ. Α΄-Β΄, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, Αθήναι 1900.

- Λυμπουρίδη, Αχιλλέα, *Μελέτες για την αγγλοκρατία στην Κύπρο, I, Από της κατοχής μέχρι του τέλους του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, II, Η αρμοστικότητα του Sir Malcolm Stevenson, III, Η Θέμις επί αγγλοκρατίας στην Κύπρο*, [Λευκωσία] χ.χ.
- Μαρασλής, Αλέκος, *Ιστορία της Πάτρας. Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης. Εικόνες, γεγονότα από την νεότερη, πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πνευματική ανάπτυξή της*, Πάτρα 1983.
- Μιχαηλίδη, Αγνής Μ., *Πάφος, το παλιό Κτήμα*, επιμ. Πάτροκλος Σταύρου, Τυπογραφία Ζαβαλλή λτδ, Λευκωσία 1989.
- Μιχαηλίδη, Σωφρονίου Γ., Ιερομ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού (Επισκοπή Αμαθούντος – Κουρίου – Νεαπόλεως – Λεμεσού)*, έκδοση Ι. Μητρόπολις Λεμεσού, Λεμεσός – Κύπρος 2002.
- Μιχαηλίδη, Σωφρονίου Γ., Ιερομ., *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, έκδοση Ι. Μητροπόλεως Κιτίου, Λάρνακα – Κύπρος 1992.
- Μόσχος, Γιώργος Δ., *Η Πάτρα στην κατοχή και την αντίσταση*, εκδόσεις Πικραμένους, Πάτρα 2014.
- Νικολάου, Θεοδόσης, *Η πνευματική φυσιογνωμία της Αμμοχώστου*, χ.τ. 1983.
- Παπαπολυβίου, Πέτρος, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XXVI, Λευκωσία 1997.
- Παπαπολυβίου, Πέτρος, «Κύπρος 1909-1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, *Από το κίνημα στο Γουδί στη Μικρασιατική καταστροφή*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Παπαπολυβίου, Πέτρος, *Σπινθήρ γλυκυτάτων ελπίδων. Ο απόηχος του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) στην Κύπρο*, εκδόσεις Αιγαίον, Λευκωσία 1996.
- Παπαπολυβίου, Πέτρος, «Το κυπριακό ενωτικό αίτημα ανάμεσα στη “θήρα των ιδανικών” και την “πραγματική πολιτική”: Δύο εκθέσεις του Ιωάννη Γενναδίου (1911-1912)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. XXVII (2001), σ. 273-307.
- Παπαπολυβίου, Πέτρος, *Υπόδουλοι ελευθερωταί αδελφών αλυτρώτων. Επιστολές, πολεμικά ημερολόγια και ανταποκρίσεις Κυπρίων εθελοντών από την Ήπειρο και τη Μακεδονία του 1912-1913*, επιμ. – εισαγωγή Πέτρος Παπαπολυβίου, Κέντρο

Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XXXII, Λευκωσία 1999.

Παπαπολυβίου, Πέτρος, *Φαεινόν σημείον ατυχούς πολέμου: Η συμμετοχή της Κύπρου στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XL, Λευκωσία 2001.

Ρίχτερ, Χάιντς Α., *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Α΄, (1878-1949), μτφρ. Κώστας Σαρόπουλος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 2007.

Σβολόπουλος, Κωστής, «Το αίτημα της εθνικής αποκατάστασης των Κυπρίων υπό το καθεστώς της ξένης κυριαρχίας, 16ος-19ος αιώνας», στον τόμο: *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 307-315.

Σοφοκλέους, Ανδρέας Κλ., «Οι κυπριακές εφημερίδες στο τέλος του ΙΘ΄ αιώνα», *Η ζωή στην Κύπρο τον 18ο και 19ο αιώνα, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, τ. Α΄, Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1984, σ. 223-248.

Σοφοκλέους, Ανδρέας Κλ., *Στυλιανός Χουρμούζιος, εκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, πρωτομάλης, λογοτέχνης*, εκδόσεις I.M.M.E. Intercollege, Λευκωσία 2009.

Σοφοκλέους, Ανδρέας Κλ., *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τ. Α΄, 1878-1890, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, τ. Β΄, *Περίοδος Β΄ 1890-1900*, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1998, τ. Γ΄, 1900-1914, μέρος Α΄ και Β΄, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 2003, τ. Δ΄, 1914-1931, μέρος Α΄ και Β΄, εκδόσεις I.M.M.E. Intercollege, Λευκωσία 2006.

Σοφοκλέους, Ανδρέας Κλ., *Χριστόδουλος Ηλ. Κουπάς, εκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, λογοτέχνης*, εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 2009.

Στυλιανού, Πέτρος, *Το κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο*, διδακτορική διατριβή, Λευκωσία 1984.

Ταραχαί εν Κύπρω κατ' Οκτώβριον 1931 (Disturbances in Cyprus in October 1931 – Translation). Λευκή Βίβλος, κατατεθείσα υπό του επί των αποικιών υπουργού εις το Κοινοβούλιον κατά διαταγήν της Αυτού Μεγαλειότητος κατά Μάρτιον 1932, εκτυπωθείσα και δημοσιευθείσα υπό του Κυβερνητικού Τυπογράφου, Λευκωσία 1932.

Τενεκίδης, Γιώργος – Κρανιδιώτης, Γιάννος (επιμ.), *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 2002.

Φραγκούδη, Γεωργίου Σ., *Ιστορία του αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, εν Αλεξανδρεία 1911, επανεκτύπωση, εκδόσεις Αιχμή, Λευκωσία 2002.

Φραγκούδη, Γεωργίου Σ., *Κύπρις. Η Κύπρος της σήμερα. Ιστορία της Κύπρου από των μυθολογικών χρόνων μέχρι σήμερα. Τοπογραφία Κύπρου ή περιήγησις ανά την νήσον*, εκδότης Αλέξανδρος Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1890.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα στην Κύπρο της αγγλοκρατίας: Πλαίσιο, ύφος, στρατηγικές», στον τόμο: *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 331-337.

Χατζηδημητρίου, Κάτιας, *Ιστορία της Κύπρου*, Τυπογραφείο Ι. Γ. Κασουλίδης & Υιός, Λευκωσία 2005.

Χατζηκωστή, Γεωργίου, *Ωρες της Πάφου*, Λευκωσία – Κύπρος 1969.

Χατζηπανταζής, Θεόδωρος, *Από Νείλου μέχρι του Δουνάβεως. Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, τόμος Α1, Ως φοίνιξ εκ της τέφρας του... (1828-1875) και τόμος Β1, Σημαιοφόροι απόστολοι του εθνισμού (1876-1897)*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

Χριστοδούλου, Νίκος, *Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1999.

Χρυσάνθης, Κύπρος, «Σωματεία και οργανώσεις της Κύπρου από το 1878-1955», *Κυπριακά 1878-1955. Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου*, αρ. 2, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 271-295.

Λογοτεχνία

Abrams, M. H., *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1953.

- Aldington, Richard (επιμ.), *The Religion of Beauty: Selections from the Aesthetes*, Λονδίνο 1950.
- Bakhtin, M. [Μπαχτίν Μιχαήλ], *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1980.
- Bakhtin, M. M., «Προς μια μεθοδολογία των ανθρωπιστικών επιστημών» (1974), (μετάφραση: Μαρία Γνησίου-Δημήτρης Αγγελάτος· επιλεγόμενα: Δημήτρης Αγγελάτος), *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 3, Λευκωσία 1995-1996, σ. 170-185.
- Balakian, Anna (επιμ.), *The Symbolist Movement in the Literature of European Languages*, Akademiaia Kiado, Βουδαπέστη 1984.
- Baudelaire, Charles, *L'Art romantique*, présentation d'Hervé Falcou, Julliard, χ.τ. 1964.
- Beardsley, M.C., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ – Παύλος Χριστοδουλίδης, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1989.
- Beaton, Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία, Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μτφρ. Ε. Ζούγου – Μ. Σπανάκη, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Bernard Suzanne, *Le poème en prose de Baudelaire jusq' à nos jours*, Librairie Nizet, Παρίσι, 1959.
- Bloom, H., *Η αγωνία της επίδρασης. Μία θεωρία για την ποίηση*, εισαγωγή – μτφρ. Δ. Δημηρούλης, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1989.
- Chadwick, Charles, *Συμβολισμός*, μτφρ. Στέλλα Αλεξοπούλου, Η γλώσσα της κριτικής, αρ. 16, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1989.
- Debaisieux, Renée-Paule, “Femmes et fantasmes dans l' oeuvre d' Episkopopoulos. Les voies du décadentisme”, *Revue des Etudes Néo-helleniques*, 1 (1993), σ. 77-92.
- Debaisieux, Renée-Paule, *Le Décadentisme grec dans les oeuvres en prose (1894-1912)*, L' Harmattan, Παρίσι 1995.
- Decaudin, Michel, *La Crise des valeurs symbolistes, Vingt ans de poésie française. 1895-1914*, Slatkine, Γενεύη – Παρίσι 1981.
- Didier, Castillo M., «Η καλβική ματιά», *Περίπλους*, τχ. 34-35 (1993), σ. 244-252.
- Furst, Lilian R., *Ρομαντισμός*, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη – Καίτη Χατζηδήμου, Η γλώσσα της κριτικής, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988.

- Guyard, M.-Fr. *Συγκριτική Γραμματολογία*, μτφρ. Ζ. Σιαφλέκης, εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988.
- Hawthorn, Jeremy, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993.
- Huret, Jean, *Enquête sur l'évolution littéraire*, πρόλογος και σχόλια Daniel Grojnowski – José Corti, Παρίσι 1999 (1891).
- Holub, Robert C., *Reception Theory. A Critical Introduction*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1984.
- Jauss, Robert Hans, *Η Θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, εισαγωγή, μετάφραση, επίμετρο Μίλτος Πεχλιβάνος, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1995.
- Johnson, R. V., *Αισθητισμός*, μτφρ. Ελένη Μοσχονά, Η γλώσσα της κριτικής, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1984.
- Karter, A. E., *The Idea of Decadence in French Literature*, Toronto University Press, Τορόντο 1958.
- Lamber, Juliette, «Ανδρέας Κάλβος 1796-1859», *Παρνασσός*, τ. Δ' (εν Αθήναις 1880), σ. 892-893.
- Lamber, Juliette, *Poètes Grecs Contemporains*, Παρίσι 1881 (Ιουλιέτης Λαμπέρ, «Οι σύγχρονοι ποιηταί της Ελλάδος», μτφρ. Ευφρασία Κετσέα, *Παρνασσός*, τ. Η' (1884), σ. 653-667, τ. Θ' (1885), σ. 18-50, 96-112, 198-213, 258-292, 524-553).
- Lamber, Juliette, *Οι σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί, ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποιήσεως*, μτφρ. Φ. Δημητριάδης, Φιλιπούπολη 1887.
- Mallarmé, Stéphane, *Oeuvres Complètes*, Texte établi et annoté par Henri Mondor et G. Jean-Aubry, Bibliothèque de la Pléiade, NRF / Gallimard, Παρίσι 1979.
- Mallarmé, Stéphane, *Ποίηση και μουσική*, επιμ. Αλέξης Ζήρας, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1999.
- Marchal, Bertrand, *Lire le symbolisme*, εκδόσεις Dunod, Παρίσι 1993.
- Michaud, Guy, *Message poétique du symbolisme*, εκδόσεις Nizet, Παρίσι 1978.
- Netillard, Claire, «Ο Κάλβος του Καρυωτάκη», *Σημειώσεις*, τχ. 38 (Φεβρουάριος 1992), σ. 13-33.

- Pater, Walter, «Συμπέρασμα», Εισαγωγικό σημείωμα και μτφρ. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Ποίηση*, τχ. 12 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1998), σ. 254-258.
- Peri, Massimo, «Ο “τραγικός” και “ηρωικός” στίχος του Κάλβου», *Παρνασσός*, τχ. 30 (1988), σ. 456-457.
- Pontani, F. M., «Καρυωτάκης και Κάλβος», *Παρνασσός*, τχ. 5 (1963), σ. 357-360.
- Rimbaud, Arthur, *Εκλάμψεις*, μτφρ. Αλέξης Ασλάνογλου, εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα 1981.
- Todorov, Tsvetan, «Η ποίηση χωρίς το στίχο», εισαγωγή – μετάφραση Βικτωρία Καπλάνη, *Ποίηση*, τχ. 8 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1996), σ. 30-48.
- Vadé, Yves, *Le poème en prose*, *Belin/Sup Lettres*, Παρίσι 1996.
- Vincent-Munnia, Nathalie, *Les premières poèmes en prose: généalogie d' une genre dans la première moitié du dix-neuvième siècle françaises*, Honoré Champion, Παρίσι 1996.
- Vitti Mario, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα ³1991.
- Vitti Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1978.
- Wellek, René, *A History of Modern Criticism 1750-1950*, τ. 2, *The Romantic Age*, Yale University Press, New Heaven, Connecticut 1955.
- Wellek, René, *A History of Modern Criticism*, τ. 4, *The Later Nineteenth Century*, Jonathan Cape, Λονδίνο 1966.
- Wellek, René, «Romanticism Re-Examined», στο: *Concepts of Criticism*, Yale University Press, New Haven and London, 1963, σ. 199-221.
- Wilde, Oscar, *Ο Κριτικός ως Δημιουργός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1984.
- Wilde, Oscar, *Το πορτραίτο του Ντόριαν Γκρέϋ*, μετάφραση: Α. Αλεξάνδρου, εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα 1990.
- Wolfgang, Iser, *Walter Pater. The Aesthetic Moment*, μτφρ. David Henri Wilson, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1987.
- Woolley, Grange, *Richard Wagner et le Symbolisme français. Les rapports principaux entre le wagnérienne et l' évolution de l' idée symboliste*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1931.

- Αγγελάτος, Δημήτρης, *Διάλογος και ετερότητα. Η ποιητική διαμόρφωση του Καρυωτάκη*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1994.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, *Η «φωνή» της μνήμης: Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, εκδόσεις «Νέα Σύνορα»-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, *Η άλφα βήτα του νεοελληνιστή. Οδηγός για το εισαγωγικό μάθημα στην επιστήμη της Νεοελληνικής Φιλολογίας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, «Οι μετρικές απόψεις του Κάλβου και η μετάφραση των *Ψαλμών* του Δαβίδ (1834) από τον Ι. Πετριτζόπουλο», *Περίπλους*, τχ. 7 (Φθινόπωρο 1985), σ. 157-162.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, «Ο Κ. Γ. Καρυωτάκης (προσεκτικός) αναγνώστης των *Ωδών* του Ανδρέα Κάλβου: Η διαλογική προοπτική. Ερμηνευτική προσέγγιση της καρυωτακικής ωδής “Εις Ανδρέαν Κάλβον”», *Αντί*, τχ. 510 (Δεκέμβριος 1992 – Ιανουάριος 1993), *Και με φως και με θάνατον...: Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο*, σ. 34-37.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, «Ο κανόνας του κέντρου, οι όψεις της περιφέρειας και οι επιθετικοί προσδιορισμοί τόπου στην ιστορία της λογοτεχνίας», *Αντί*, τχ. 681 (26 Φεβρουαρίου 1999), σ. 58-60.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, *Το αφανές ποίημα του Διονυσίου Σολωμού. Η γυναίκα της Ζάκυνθος*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, «*Ηχος λεπτός...[...] γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...*»: Η «τύχη» του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929), εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, *Το έργο του Διονυσίου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009.
- Αγγελάτος, Δημήτρης, «*Πραγματικότητας*» και «*Ιδανικών*»: Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901), *Λογοτεχνία και θεωρία λογοτεχνίας στο β' ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Άγρας, Τέλλος, «Η συμβολιστική πεζογραφία και το “Φθινόπωρο” του Κ. Χατζόπουλου», *Κριτικά. Μορφές και κείμενα της πεζογραφίας*, τ. Γ', φιλολογική επιμ. Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1984, σ. 220-257.

- Άγρας, Τέλλος, «Ο Συμβολισμός στην Ελλάδα. Απ. Μελαχρινός», *Κριτικά. Ποητικά πρόσωπα και κείμενα*, τ. Β΄, φιλολογική επιμ. Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 172-184.
- Άγρας, Τέλλος, «Πεζός λόγος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* του «Πυρσού» (Παύλου Δρανδάκη), τ. ΙΘ΄, σ. 839-840 (= *Κριτικά*, τ. Δ΄, *Γενικά και ειδικά θέματα*, φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Φιλολογική Βιβλιοθήκη αρ. 4, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1995, σ. 445).
- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ού αιώνα*, τ. Α΄, *Κάλβος – Σολωμός – Παλαμάς*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995.
- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης, *Η Ιεροτελεστία της Επανάστασης: Χρονικές σχέσεις και χρονική υπέρβαση στις Ωδές του Κάλβου*, Δοκίμες ερμηνείας και κριτικής, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.
- Αλβάνος, Π. Δ., «Ριχάρδος Βάγκνερ και ο νεοϊδανισμός», *Ο Νουμάς*, τχ. 212 (10 του Σεπτεμβρίου 1906), σ. 8-11.
- Αλιμπέρτη, Σωτηρία, «Σαφώ Λεοντιάς, η του Γένους διδάσκαλος», *Πλειάς*, τχ. 8-9 (31 Μαρτίου 1900), σ. 130-131, τχ. 10 (15 Απριλίου 1900), σ. 153-155 και τχ. 11-12 (30 Απριλίου 1900), σ. 183-184.
- Ανδρειωμένος, Γιώργος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου (1818-1988)*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993.
- Ανδρειωμένος, Γιώργος, «Καλβικά διάφορα Α΄. Το ποίημα “Εις Κάλβον” του Κωνσταντίνου Δοσίου», *Τετράμηνα*, τχ. 36-37 (Χειμώνας-Άνοιξη 1988), σ. 2341-2346.
- Ανδριόπουλος, Δημ. Ζ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Αισθητικής*, τ. Β΄, εκδόσεις «Πιτσιλός», Αθήνα 2000.
- Ανδριώτης, Ν. Π., «Η γλώσσα του Κάλβου», *Νέα Εστία*, τ. Μ΄, τχ. 467 (1946), σ. 156-167.
- Ανδριώτης, Ν. Π., «Η γλώσσα του Παλαμά», *Νέα Εστία. Αφιέρωμα στον Παλαμά* (Χριστούγεννα 1943), σ. 258-259.
- Ανθολογία κυπριακού διηγήματος. Από τις πρώτες εμφανίσεις έως το 1860*, τ. Α΄, εισαγωγή Λευτέρης Παπαλεοντίου, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού – Πολιτιστικές Υπηρεσίες, Λευκωσία 2005.
- Ανθολογία Κωστή Παλαμά*, επιλογή Κ. Γ. Κασίνης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.
- Αντωνίου-Τίλιου, Μαρία, *Το περιοδικό Η Τέχνη (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, διδ. διατριβή, Ιωάννινα 1989.

- Αποστολίδου, Βενετία, *Ο Κωστής Παλαμάς, ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992.
- Αράγης, Γιώργος, «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές...», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 26 (Φθινόπωρο 2009), σ. 30-34.
- Αράγης, Γιώργος, «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές... Συνέχεια», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 27 (Ανοιξη 2010), σ. 21-24.
- Αραμπατζίδου, Ελένη Ι., *Θέματα του αισθητισμού στην ελληνική πεζογραφία (1893-1912)*, διατριβή επί διδακτορία, Τομέας ΜΝΕΣ, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002.
- Αραμπατζίδου, Λένα, *Αισθητισμός. Η νεοελληνική εκδοχή του κινήματος*, εκδόσεις Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2012.
- Αργυρίου, Αλέξανδρος, «Εισαγωγή στη νεωτερική ελληνική ποίηση», *Η ελληνική ποίηση. Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1979.
- Αργυρίου, Αλέξανδρος, «Στοιχεία και σημεία της νεωτερικής ποίησης», *Η Λέξη*, τχ. 99-100 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990), σ. 686-689.
- Αυτονόμου, Ελένης Θρ., *Η Κινεζούλα (διήγημα)*, ανατύπωση από το Παγκύπριον Εκπαιδευτικόν Περιοδικόν «Μόρφωσις» (τεύχη 306-307, 308-309, 310), Λευκωσία Κύπρου 1971.
- Βαγενάς, Νάσος, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1984.
- Βαγενάς, Νάσος, *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική λογοτεχνία*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 2004.
- Βαγενάς, Νάσος, *Η εσθήτα της θεάς. Σημειώσεις για την ποίηση και την κριτική*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1988.
- Βαγενάς, Νάσος, «Ο ποιητής ως κριτικός. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Παλαμάς και η ποίηση του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 67-68 (Απρίλιος-Μάιος 1992), [Ανδρέας Κάλβος Ιωαννίδης], σ. 50-74.
- Βαγενάς, Νάσος, «Παραμορφώσεις του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 71-72 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1992), σ. 123-139.
- Βαγενάς, Νάσος, *Ποίηση και μετάφραση*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1989.
- Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης, *Ποιήματα και πεζά*, επιλογή και φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης – Ελένη Γσατσάνογλου, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 2006.

- Βαλέτας, Γ., *Η γενιά του '80. Ο νεοελληνικός νατουραλισμός και οι αρχές της ηθογραφίας*, Αθήνα 1983.
- Βαλέτας, Γ., *Το νεοελληνικό διήγημα: Η θεωρία και η ιστορία του*, εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα ³1983.
- Βαρελάς, Λάμπρος, *Μετά θάρρους ανησυχίαν εμπνέοντος. Η κριτική πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού (1873-1896)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Βαρελάς, Λάμπρος, *Ελληνικά Γράμματα 1927-1930*, Ευρετήριο Περιοδικών Λόγου και Τέχνης, αρ. 3, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995.
- Βαρελάς, Λάμπρος, «Ανιχνεύοντας την προϊστορία της “ηθογραφίας” πριν από το 1883», στο: Βουτουρής, Παντελής – Γεωργής, Γιώργος (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 256-268.
- Βαρίκα, Ελένη, «Γυναικείος λόγος (Ποιος γυναικείος λόγος;)» *Διαβάζω*, τχ. 36 (Νοέμβριος 1980), σ. 30-35.
- Βάρναλης, Κ., *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, Κέδρος, χ.τ. 1985.
- Βασιλακάκος, Γιάννης, «Η μουσικοποίηση στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 5 (Λευκωσία 1998), σ. 129-141.
- Βατόπουλος, Νίκος, «Επανεκδοση αγνοημένων έργων λογοτεχνίας», *Η Καθημερινή*, 5.1.1995.
- Βελουδής, Γ., *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική: Οι γερμανικές πηγές*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989.
- Βελουδής, Γιώργος, (επιμ), *Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, Τα Ποιήματα*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1992.
- Βελουδής, Γιώργος, *Ψηφίδες για μια θεωρία της λογοτεχνίας*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1992.
- Βελουδής, Γιώργος, *Παράταιρα. Μελέτες, κριτικές, επιφυλλίδες*, εκδόσεις Δοδώνη, Αθήνα – Γιάννενα 1995.
- Βογιατζόγλου, Αθηνά, *Η Μεγάλη Ιδέα του λυρισμού. Μελέτη του Προλόγου στη Ζωή του Σικελιανού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999.
- Βοΐσκου, Ελένης, *Και αύριο Νίκος Νικολαΐδης. Ένας σταθμός στη λογοτεχνία μας*, εκτύπωση Διον. Πρύφτης και Σία Ο.Ε., Αθήνα 1983.
- Βουτιερίδης, Ηλίας Π., «Η γλώσσα του Α. Κάλβου», *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. Β', τχ. 14-15 (Μάιος-Ιούνιος 1928), σ. 18-20 και τχ. 16-17-18 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1928), σ. 42-46.

- Βουτιερίδης, Ηλίας, *Ο ρυθμικός λόγος στη νεοελληνική λογοτεχνία*, εκδόσεις Διεθνούς Επικαιρότητας, Αθήνα ²1971 (¹1931).
- Βουτουρής, Παντελής, *Αγαπημένε μου Ζαρατούστρα. Παλαμάς – Νίτσε*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006.
- Βουτουρής, Παντελής, «Ο απόηχος της γενιάς του 1920 στην κυπριακή λογοτεχνία», *Ο Κύκλος*, τχ. 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980), σ. 221-227.
- Βουτουρής, Παντελής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1995.
- Βουτουρής, Παντελής – Γεωργής, Γιώργος (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, «Η μετρική θεωρία του Παλαμά», στο: *Νεοελληνικά μετρικά*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 1991.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, «Ο καρβικός στίχος στην ποίηση του Παλαμά», *Η λέξη*, τχ. 114 (Μάρτης-Απρίλης 1993), σ. 195-207.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, «Για τον σύγχρονο ελληνικό ελεύθερο στίχο (η επαναφορά παραδοσιακών μετρικών σχημάτων)», *Ποίηση. Εξαμηνιαίο περιοδικό για την ποιητική τέχνη*, τχ. 1 (Άνοιξη 1993), σ. 105-140.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, *Πολύτροπος Αρμονία. Μετρική και Ποιητική του Κάλβου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, Ηράκλειο 1995.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης (επιμ.), *Βιβλιογραφία Νεοελληνικής Μετρικής*, Διευθυντής: Νάσος Βαγενάς, ερευνητική ομάδα: Ευριπίδης Γαραντούδης, Άννα Κατσιγιάννη, Δώρα Μέντη, Αφροδίτη Αθανασοπούλου, Κίρκη Κεφαλέα, Αγορή Γκρέκου, Αθηνά Βογιατζόγλου, Κατερίνα Κωστήου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης / Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ηράκλειο 2000.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, *Από τον Μοντερνισμό στη σύγχρονη ποίηση (1930-2006)*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2007.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Παλαμά. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, Νεοελληνική Γραμματολογία, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, *Ο Παλαμάς από τη σημερινή σκοπιά. Όψεις της ποίησής του και της σύγχρονης πρόσληψής της*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2005.

- Γαραντούδης, Ευριπίδης, *Έλληνες ποιητές του μεταιχμίου (1880-1930), Ερμηνευτικές και γραμματολογικές (ανα)θεωρήσεις*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2012.
- Γιαγκουλλής, Κ. Γ., *Κυπριακή Λογοτεχνία. Συμβολή στη διερεύνηση και σπουδή της περιόδου 1878-1920*, Λευκωσία 1986.
- Γιαγκουλλής, Κ. Γ., *Κύπριοι ποιητές του μεσοπολέμου (1920-1945). Μια κριτική προσέγγιση*, Τυπογραφία Βιολάρη ΛΤΔ, Λευκωσία 1987.
- Γιάνναρη, Α.Ν., *Επίτομον ελληνικόν λεξικόν μετά εισαγωγής εις την ελληνικὴν γλῶσσαν και Γραμματείαν*, τ. Α' (Α-Κ), τ. Β' (Λ-Ω), Εκδοτικός Οίκος Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1892.
- Γιώτη, Αγγελική, *Εκδοχές του υψηλού στη νεοελληνική ποίηση: το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου και η πρόσληψή του από τους ποιητές*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2009.
- Γκικόπουλος, Φοίβος Β., «Bibliografia leopardiana in lingua greca», *Studi leopardiani: Quaderni di filologia e critica leopardiana* 8 (1996), σ. 12.
- Γκρέκου, Αγορή, *Ζωή (1902-1922)*, εκδόσεις Διάττων, Αθήνα 1993.
- Γκρέκου, Αγορή, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη: 1833-1933*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
- Γκρέκου, Αγορή, «Ο συμβολισμός. Μια ανακεφαλαίωση», *Ποίηση. Εξαμηνιαίο περιοδικό για την ποιητική τέχνη*, τχ. 20 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2002), σ. 187-201.
- Γκρέκου, Αγορή, «Ο “συμβολισμός” στα φιλολογικά περιοδικά της Κωνσταντινούπολης (1893-1922)», *Ο έξω ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη (1800-1922)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: Ίδρυτής Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2000, σ. 121-135.
- Γκρίτση-Μιλλιέξ, Τατιάνα, *Αναδρομές*, εκδόσεις Θεμέλιο, [Αθήνα 1982].
- Γουνελάς, Χαράλαμπος-Δημήτρης, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1984.
- Γρυπάρης, Ιωάννης, «Ο συμβολισμός εν τη ποιήσει», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 69 (27 Φεβρουαρίου 1893) σ. 4-6, 22-25, 37-39 [= *Άπαντα*, έκρινε Γ. Βαλέτας, εκδόσεις Δωρικός, Αθήνα ³1980, σ. 391-401].
- Δάλλας, Γιάννης, «Η καταβολή του Ομήρου στις Ωδές του Κάλβου», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 135-160.

- Δάλλας, Γιάννης, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ώς τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Θ', 1900-1914, επιμ. Γιάννης Δάλλας, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997.
- Δάλλας, Γιάννης, *Η ποιητική του Ανδρέα Κάλβου. Η πνευματική συγκρότηση και η τεχνική των Ωδών*, εκδόσεις Συνέχεια, Αθήνα 1994.
- Δάλλας, Γιάννης, «Ο Κάλβος από την προοπτική του χρόνου, η νεκροφάνεια και η επαναλειτουργία των “Ωδών”», *Ο Πολίτης*, τχ. 43 (Ιούνιος 1981), σ. 56-61.
- Δάλλας, Γιάννης, «Ο Κάλβος και ο προβληματισμένος αναγνώστης των Ωδών του», *Πόρφυρας*, τχ. 29-30 (Αύγουστος 1985), σ. 247-266.
- Δάλλας, Γιάννης, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1999.
- Δάλλας, Γ. – Κοκόλης, Ξ.Α. – Μουλλάς, Π. κ.ά., *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1981.
- Δασκαλάκης, Απόστολος Β., *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή. Κείμενα, σχόλια και ερμηνευτικά σημειώσεις*, εκδόσεις Ε. Βαγιονάκη, Αθήνα 1977.
- Δε Βιάζης, Σπυρίδων, «Ανδρέας Κάλβος», *Ακρίτας*, έτ. Β', τ. Δ' (1905), σ. 282-294.
- Δε Βιάζης, Σπυρίδων, «Ανδρέας Κάλβος», *Εβδομάς*, τχ. 81 (15 Σεπτεμβρίου 1885), σ. 442-444.
- Δημαράς, Κ. Θ., *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, αρ. 7, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1994.
- Δημαράς, Κ. Θ., «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», *Νέα Εστία*, τ. 81, τχ. 948 (15 Ιανουαρίου 1967), σ. 15-23.
- Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1985.
- Δημητρακόπουλος, Φ. Α., *Ο νεοελληνισμός στη λογοτεχνία, 19^{ος}-20^{ός} αι.*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1985.
- Δημητρακόπουλος, Φ. Α. – Γεωργοστάθη, Ελένη, «Ειρήνη η Αθηναία: Συνεντεύξεις και άρθρα στην εφημερίδα *Εστία* (1930-1931)», *Ακτή* [Λευκωσίας], τχ. 21 (Χειμώνας 1994), σ. 90.
- Δημητρακόπουλος, Φώτης – Θεοδωρέσκος, Δημοσθένης, «Η Κύπρος και οι Κύπριοι λογοτέχνες στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Μέσης Εκπαίδευσης: Διαπιστώσεις και προτάσεις», *Ακτή*, τχ. 2 (Άνοιξη 1990), σ. 139-150.
- Διαβάζω*, τχ. 349 (Φεβρουάριος 1995), *Αισθητισμός [Αφιέρωμα]*, σ. 93-125.

- Διαλέξεις περί της κυπριακής ποιήσεως* (Διαλέξεις του Συλλόγου «Κινύρα» Πάφου), Πάφος Κύπρου 1938.
- Διαλησμάς, Στέφανος, «Οι Ωδές του Ανδρέα Κάλβου και η σύγχρονη ποίησή μας», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Λ' (1992-1995), Αθήνα 1995, σ. 391-406.
- Διαλησμάς, Στέφανος, «Οι Ωδές του Κάλβου “κατά το παρόν”», *Αντί. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο*, τχ. 510 (Δεκέμβριος 1992 – Ιανουάριος 1993), σ. 194-209.
- Διαλησμάς, Στέφανος, «Το πρόσωπο του Κάλβου στη νεοελληνική ποίηση (Μερικά παραδείγματα)», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1993), σ. 205-232.
- Διαλησμάς, Στέφανος, «Ο Ανδρέας Κάλβος στην ποίηση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 201-210.
- Διαλησμάς, Σ., «Εισαγωγή», στο: Α. Κάλβου, *Αι Ωδαί*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1988.
- Διαλησμάς, Στέφανος, «Η αρχαιογνωσία του Κάλβου και η *Ελληνική Ανθολογία*», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΚΗ' (1979-1985), Αθήνα 1985, σ. 503-522.
- Διονύσιος Σολωμός: “Κανών” νεοελληνικού πνευματικού βίου;»* (30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1997), Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), [Αθήνα] 1999.
- Δραγούμης, Ι., *Έργα. Σειρά Β': Κοινωνικά-Πολιτικά Ι. Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες (1903-9), Ελληνικός Πολιτισμός (1913)*, Αθήνα 1927.
- Δροσίνη, Γεωργίου, *Άπαντα, τ. Α', Ποίηση (1880-1902)*, φιλολογική επιμ. Γιάννης Παπακώστας, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2001.
- Έθνος και ποίηση. Πρακτικά Δέκατου Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, επιμ. Σ. Λ. Σκαρτσής, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1995.
- Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999.
- Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Ελύτης, Οδυσσέας, «Η αληθινή φυσιογνωμία και η λυρική τόλμη του Ανδρέα Κάλβου», στο: *Ανοικτά χαρτιά*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα ⁴1996, σ. 49-112 [= *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σ. 71-119].

- Επισκοπόπουλος, Ν., *Διηγήματα*, φιλολογική επιμ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002.
- Επισκοπόπουλος, Ν., *Επιλογή κριτικών κειμένων από το Άστυ και το Νέον Άστυ*, τ. Α΄, φιλολογική επιμ. Ν. Μαυρέλος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2011.
- Επισκοπόπουλος, Νικόλαος, *Μια παρουσίαση από τον Νίκο Μαυρέλο*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, «Εκ νέου», Αθήνα 2002.
- Επιστημονικό Συμπόσιο Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000.
- Επιστημονικό Συμπόσιο Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2001.
- Ευρωπαϊκά γράμματα. Η ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα χ.χ.
- Ζαλούχου, Δημητρίου Σ., *Επίτομος Καλολογία, ήτοι περί της τέχνης του εν λέγειν*, δαπάνη Ανέστη Κωνσταντινίδου, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον «Ο Κοραΐς», εν Αθήναις 1884.
- Ζαφειρίου, Λεύκιος, «Η κυπριακή λογοτεχνία στον 20ό αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα», *Η Κύπρος στον 20ό αιώνα (Εκκλησία, Εκπαίδευση – Παιδεία, επιδράσεις των ξένων, Αρχαιολογία, Λογοτεχνία, σχέσεις Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων, πολιτική εξέλιξη, κοινωνία, τοπική αυτοδιοίκηση)*, έκδοση Δήμου Λευκωσίας, αρ. 19, Λευκωσία 2007, σ. 39-47.
- Ζαφειρίου, Λεύκιος, *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία. Γραμματολογικό σχέδιασμα*, επιμ. Κώστας Λυμπουρής – Ανδρέας Χατζηθωμάς, Τυπογραφείο «Θέοπρες λτδ», Λευκωσία 1991.
- Ζαφειρίου, Λεύκιος, *Κυπριακό χρονολόγιο*, έκδοση Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών Κυπριακής Δημοκρατίας, Λευκωσία 2008.
- Ζαφειρίου, Λεύκιος, «Οι παλιές λογοτέχνιδες της Κύπρου», στο: *Κυπριακή λογοτεχνία – Οι ρίζες*, Ένωση Λογοτεχνών Κύπρου – Πνευματική Στέγη Λευκωσίας, Λευκωσία 1980, σ. 59-70.
- Ζαφειρίου, Λεύκιος, *Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου*, εκδόσεις Μεταίχμιο 2006.
- Ζερβού, Ι., Πρόλογος στην έκδοση *Ανδρέου Κάλβου Η λύρα*, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1911.

- Ζερβού, Ιωάννη, *Ιστορία της ιδέας*, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1911.
- Ζήρας, Αλέξης, «Η κυπριακή ποίηση. Θεματικές, γλωσσικές και υφολογικές διαστρωματώσεις», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 4 (1996), σ. 225-246.
- Ζήρας, Αλέξης, *Όψεις της κυπριακής πεζογραφίας 1900-2000*, εκδόσεις Αίπεια, Σπίτι της Κύπρου και Πάπυρος, Αθήνα 2010.
- Ζήρα, Αλέξης, «Ο γυναικείος λόγος στη νεότερη πεζογραφία μας», *Διαβάζω*, τχ. 36 (Νοέμβριος 1980), σ. 43-51.
- Ζησίου, Κωνσταντίνος Γ., *Ιστορία των Καλών Τεχνών, χ.χ.* [χειρόγραφο].
- Ζιτσαίας, Χρυσάνθης, *Κύπριες λογοτέχνιδες. Μελέτη*, Τυπογραφείον Ν. Σάλτου – Α. Φωτοπούλου – Δ. Τσιράπα, Θεσσαλονίκη 1972.
- Ζώρας, Γ. Θ., «Ο Αισχύλος και οι εθνικοί ποιηταί Σολωμός και Κάλβος», *Επτανησιακά Μελετήματα Β΄*, Αθήναι 1959, σ. 142-156.
- Ζώρας, Γ. Θ., «Ο Ανδρέας Κάλβος στις πρώτες κριτικές (Κριτική Ανθολογία 1824-1889)», *Νέα Εστία*, τχ. 68 (Σεπτέμβριος 1960), Αφιέρωμα Α. Κάλβος. Η επιστροφή στην πατρίδα, σ. 107-138.
- Ηγκλετον, Τέρι, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, εισαγωγή, θεώρηση μετάφρασης Δημήτρης Τζιόβας, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
- Η ελευθέρωση των μορφών. Η ελληνική ποίηση από τον έμμετρο στον ελεύθερο στίχο (1880-1940)*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.
- Η ελληνική ποίηση, Ανθολογία – Γραμματολογία*, τ. Α΄-ΣΤ΄, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1997-2002.
- Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τ. Α΄-Η΄ εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996.
- Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. Α΄-Η΄ εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988.
- Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. ΙΑ΄-ΙΑ΄, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996-1997.
- Η Τέχνη*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1980 [ανατύπωση].
- Θέμελης, Γιώργος, «Εις τον Ιερόν Λόχον», *Η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών. Το πρόβλημα της ερμηνείας*, Αθήνα 1946.
- Θρύλου, Άλκη, «Το τραγούδι της διπλομοναξιάς», *Πυρσός*, τχ. 4 (Σεπτέβρης 1917), σ. 91-95 και τχ. 5 (Οκτώβρης 1917), σ. 110-115.

Θρύλος, Άλκης, *Κριτική. Πεζογραφία, ποίηση, δοκίμιο (1945-1965)*, επιμ. Θανάσης Θ. Νιάρχος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2010.

Ιακωβίδου-Andrieu, Άννα Ολβία, *Παύλος Βλδασερίδης (1892-1972) ένας μύστης λογοτέχνης*, Έκδοση Δήμου Λάρνακας, Λάρνακα 1999

Ιλίνσκαγια, Σόνια, «Ελληνο-ρωσικοί λογοτεχνικοί δεσμοί στον εικοστό αιώνα», *Εντευκτήριο*, τχ. 9 (Δεκέμβριος 1989), σ. 74-79.

Ιλίνσκαγια, Σόνια, «Ο ελληνικός καθρέφτης της ρωσικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 5 (Μάρτιος-Ιούνιος 1997), σ. 141-150.

Ιλίνσκαγια, Σόνια, «Συμβολιστικές διαστάσεις στην ποίηση του Κ. Χατζόπουλου», *Διαβάζω*, τχ. 319 (29 Σεπτεμβρίου 1993), σ. 42-47.

Ιλίνσκαγια, Σόνια (εποπτεία έρευνας, επιμέλεια), *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα, 19ος αιώνας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

Ιντιάνος, Αντ., «Η κριτική και ο Λιπέρτης», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 7-8 (15 Δεκεμβρίου 1934 – 1 Γενάρη 1935), σ. 238-243, τχ. 9 (15 Γενάρη 1935), σ. 287-291 και τχ. 10 (1 Φλεβάρη 1935), σ. 317-325.

Ιντιάνος, Αντ. Κ., «Στοιχεία για τη βιογράφηση και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος (1855-)», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 63 (Σεπτέμβρης 1940), σ. 250-254.

Ιωαννίδης, Κλείτος, *Ιστορία της νεώτερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. XI, Λευκωσία 1986.

Καβάφη, Κωνσταντίνου, *Κρυμμένα ποιήματα 1877-1923*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1993.

Καγιαλής, Τάκης, «Εθνική λογοτεχνία, συγκριτική φιλολογία και οι λογοτεχνικές μεταφράσεις», στο: *«Ισχυρές»-«ασθενείς» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1996.

Καγιαλής, Τάκης, «Λογοτεχνία, δική μας και ξένη», *Το Βήμα*, 28.11.1993.

Καζαντζάκη, Νίκου, *Σπασμένες ψυχές*, εισαγωγή – επιμέλεια Νίκος Μαθιουδάκης, *Έθνος, 130 χρόνια* [ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Έθνος της Κυριακής*], Αθήνα 2014.

Κάλβου Ανδρέα, *Άπαντα*, εισαγωγή Σπ. Μυλωνάς, εκδόσεις «Κερόνεια», Λευκωσία 1992.

- Κάλβου Ανδρέα, *Ωδαί*, κριτική έκδοση Filippo Maria Pontani, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1988.
- Καλογιάννης, Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931): Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.
- Καραγεωργιάδη, Ιωάννη, *Κύπρος δούλη. Μία σελίς της κυπριακής ιστορίας υπό τους Ναΐτας*, χ.τ. 1895.
- Καραντώνη, Ανδρέα, *Εισαγωγή στη νεώτερη ποίηση*, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1984.
- Καραντώνη, Ανδρέα, «Ο Αλμπέρ Τιμπωντέ και ο Πωλ Βαλερύ για τον γαλλικό συμβολισμό», *Ο Συμβολισμός, Νέα Εστία*, τχ. 635 (Χριστούγεννα 1953), σ. 173-181.
- Καράογλου, Χ. Λ., *Περιοδικά Λόγου και Τέχνης (1901-1940)*, τ. Α', *Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925)*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.
- Καράογλου, Χ. Λ., «Προγραμματικές δηλώσεις περιοδικών (Πρώτες σκέψεις και εννιά δείγματα)», *Το Δέντρο*, τχ. 30 (Μάρτιος-Απρίλιος 1987), σ. 23-34.
- Καράογλου, Χ. Λ., *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Νεφέλη, σειρά Λογοτεχνία και Φιλολογία, αρ. 5, Αθήνα 1991.
- Καρβέλης, Τάκης, *Η Γενιά του 1880, Στα σταυροδρόμια του νεοελληνικού λόγου*, εκδόσεις Σαβάλλας, Αθήνα 2003.
- Καρβέλης, Τάκης, «Η κατά Κάλβον πολύτροπος αρμονία των “Προσανατολισμών” του Ελύτη», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1993), σ. 309-329.
- Καρβέλης, Τάκης, *Πολύτροπος αρμονία. Η κατά Κάλβον πολύτροπος αρμονία της ποίησης του Ελύτη. Από τους «Προσανατολισμούς» ως το «Άξιον Εστί»*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 2007.
- Καρβέλης, Τάκης, «Η ποίηση του Μαλακάση και η αντοχή της στον χρόνο», στο: *Δεύτερη ανάγνωση. Κριτικά κείμενα 1992-2000*, τ. Γ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2001, σ. 125-142.
- Καρπόζηλου, Μάρθα, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987.
- Καρυωτάκης, Κ. Γ., *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, φιλολογική επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα 1983.
- Καρυωτάκης, Κ. Γ., *Ελεγεία και σάτιρες*, εκδόσεις Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1998.

- Καρυωτάκης, Κώστας Γ., *Ελεγεία και σάτιρες*, Εκδοτική εταιρεία «Αθηνά» Α. Ι. Ράλλης και Σία, Αθήναι 1927.
- Καρυωτάκης και καρυωτακισμός, *Επιστημονικό Συμπόσιο (31 Ιανουαρίου και 1 Φεβρουαρίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας [Ίδρυτής: Σχολή Μωραΐτη], Αθήνα 1998.
- Κασίνη, Κ. Γ., *Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμά (1911-1925)*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1973.
- Κασίνη, Κ. Γ., *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας, 10^η - κ^η αι., αυτοτελείς εκδόσεις, τ. Α', (1801-1900), ΣΩΒ, Αθήνα 2006 και τ. Β', (1901-1950), ΣΩΒ, Αθήνα 2013.*
- Κασίνης, Κ. Γ., *Διασταυρώσεις. Μελέτες για τον 10^ο & Κ^ο αι.*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1998.
- Κασίνης, Κ. Γ., *Διασταυρώσεις, Β'. Μελέτες για τον 10^ο & Κ^ο αι.*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 2005.
- Κασίνης, Κ. Γ., *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση στη «Φλογέρα του βασιλιά». Συμβολή στην έρευνα των πηγών*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, αρ. 3, Αθήνα 1980.
- Κασίνης, Κ. Γ., «Περί μεταφράσεως ποιητών. Απόψεις του 10^{ου} αιώνα», *Πόρφυρας*, τχ. 76 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1996), σ. 180-182.
- Κασίνης, Κ. Γ., *Η των προσφυνών λέξεων εφάρμοσις εις τα πράγματα. Η ρητορική των Ωδών του Κάλβου. Συμβολή*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1995.
- Κασίνης, Κ. Γ., *Η ρητορική των Διδαχών του Μηνιάτη, τόμος πρώτος, Α'. Η αντίθεση*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998.
- Καστρινάκη, Αγγέλα, Πολίτης, Αλέξης, Τζιόβας, Δημήτρης (επιμέλεια), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Μουσείο Μπενάκη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης / Μουσείο Μπενάκη, Ηράκλειο 2012.
- Κατσιαντώνη-Πίστα, Αντωνία, «Ελληνική βιβλιογραφία Κ. Μπωντλαίρ, (1956-1970)», *Διαγώνιος*, τχ. 14 (Μάιος-Αύγουστος 1976), σ. 186-198.
- Κατσιγιάννη, Άννα, «Για τις αρχές του ελληνικού πεζοτραγουδίου», *Ο Πολίτης*, τχ. 64-65 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983), σ. 99-101.
- Κατσιγιάννη, Άννα, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική ποίηση του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα», *Παλίμψηστον*, τχ. 5 (1987), σ. 159-184.

- Κατσιγιάννη, Άννα, «Νίκος Νικολαΐδης», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, 1914-1939*, τ. 6, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 226-238.
- Κατσιγιάννη, Άννα, «Ο Παλαμάς και η πεζόμορφη ποίηση», στο: *Η ελευθέρωση των μορφών. Η ελληνική ποίηση από τον έμμετρο στον ελεύθερο στίχο (1880-1940)*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996, σ. 111-123.
- Κατσιγιάννη, Άννα, «Ο Παλαμάς και το πεζόμορφο ποίημα: Μια λανθάνουσα θεωρία για την ποίηση χωρίς στίχο», *Η Καθημερινή*, 14.6.1994.
- Κατσιγιάννη, Άννα, «Πτυχές του καβαφικού μοντερνισμού: Τα “αποσιωπημένα” πεζά ποιήματα», *Σύγκριση*, τχ. 9 (1998), σ. 92-109.
- Κατσιγιάννη, Άννα, «Τα πεζά ποιήματα του Παλαμά: Ένα ποιητικό είδος λανθάνον, στο εκτενέστατο έργο του», *Η Καθημερινή*, 7.6.1994.
- Κατσιγιάννη, Άννα, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, τ. Α΄ και Β΄ (Επίμετρο), διατριβή επί διδακτορία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001 (Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, www.ekt.gr).
- Κατσιγιάννη, Άννα (παρουσίαση-ανθολόγηση), «Ειρήνη η Αθηναία: Από το πεζό ποίημα στο ποιητικό αφήγημα – σελίδες αθηναϊκού εσωτερισμού», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, 1914-1939*, τ. 3, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1992, σ. 372-409.
- Κατσιμίπαλης, Γ. Κ., *Ελληνική Βιβλιογραφία: Κ. Μπωντλαίρ (Charles Baudelaire)*, Τυπογραφείο Σεργιάδη, Αθήνα 1956.
- Καψωμένος, Ερατωσθένης Γ., «Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου». *Ερμηνευτικά κλειδιά στον Σολωμό*, εκδόσεις Εστία, ³2004.
- Κεραμάρη, Φωτεινή, *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως πεζογράφος*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, «Γραμματολογικά ζητούμενα της κυπριακής λογοτεχνίας: μερικά πρώτα αξιώματα», *Ακτή*, τχ. 3 (Καλοκαίρι 1990), σ. 322-327.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, «Πανεπιστημιακή διδασκαλία και έρευνα της κυπριακής λογοτεχνίας: Μερικές χρήσιμες διευκρινίσεις», *Ακτή*, τχ. 3 (Καλοκαίρι 1990), σ. 328-333.

- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, «Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία μέσα στο πλαίσιο των Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Αντί*, τχ. 151 (9 Μαΐου 1980), σ. 32-35.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, «Η σύγχρονη κυπριακή λογοτεχνία και το πλαίσιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας: μια επαρχιακή, τοπική, περιθωριακή, περιφερειακή, ανεξάρτητη, αυτόνομη, αυτοτελής ή αυτοδιάθετη λογοτεχνία;», *Νέα Εποχή*, τχ. 3/214 (1992), σ. 19-33.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος – Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. ΛΙ, Λευκωσία 2010.
- Κοραΐς, Αδαμάντιος, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 718-719.
- Κοτζιά, Ελισάβετ, «Σπήλιος Πασαγιάννης», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, 1900-1914*, τ. 9, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 152-191.
- Κουβαράς, Γιάννης, «Ανδρέας Κάλβος: Η επιβίωσή του (1792-1992)», *Περίπλους*, τχ. 34-35 (1993), σ. 204-207.
- Κουμαριανού, Αικατερίνης, «Ίων Δραγούμης», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, 1900-1914*, τ. Θ', εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 8-77.
- Κουρμούλη, Γ. Ι., *Η γλώσσα του Κάλβου*, Αθήνα 1947.
- Κουτσιβίτης, Βασίλης, *Θεωρία της μετάφρασης*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.
- Κριαράς, Εμμανουήλ, «Μελετήματα στον Ανδρέα Κάλβο», *Φιλολογικά Μελετήματα, 19ος αιώνας*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1979, σ. 134-165.
- Κυριαζή, Ν. Γ., *Κυπριακή Βιβλιογραφία*, εν Λάρνακι 1935.
- Κυριακίδου, Άλκη-Νέστωρος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2006.
- Λαμπίκης, Δημ., *Ελληνίδες ποιήτριες [από την ιστορία της Φιλολογικής γενεάς μας]*, Αθήνα 1938.
- Λαμπρέλλης, Δημήτρης Ν., *Η συνειδητοποίηση του ελληνισμού ως «Νιτσεισμός». Τα περιοδικά «Τέχνη» και «Διόνυσος»*, εκδόσεις Νέας Πορείας, [Θεσσαλονίκη] 1993.

- Λαμπρέλλης, Δημήτρης Ν., *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα. «Τέχνη» και «Διόνυσος»*, Βλαστός και Καζαντζάκης, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009.
- [Λεοπάρδη], *Ηθικά έργα*, [επιλογή], μτφρ. Άριστος Καμπάνης, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, Αθήνα 1912.
- Λιπέρτης, Δημήτρης, *Απαντα*, τ. Α'-Β', επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1988.
- Λουκάτου, Δημητρίου Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ⁴1992.
- Μαλακάσης, Μιλτιάδης, *Ποιήματα*, εισαγωγή – φιλολογική επιμ. Γιάννης Παπακώστας, «Επί τα ίχνη», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2005.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν., *Πίσω Μπρος. Προτάσεις και υποθέσεις για τη νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1986.
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1995.
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., «Ανδρέας Κάλβος (1792-1869)», στο: *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, τ. Β', Μακρυγιάννης – Κάλβος – Καρκαβίτσας – Παλαμάς – Τ. Κ. Παπατσώνης – Αλ. Σούτσος – Μ. Χουρμούζης – Βλαχογιάννης – Γ. Θ. Βαφόπουλος και άλλοι, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1984, σ. 35-60 [=Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005), εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2006, σ. 27-55].
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., «Γραμματική των Ωδών του Κάλβου», στο: *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, τ. Α', Βηλαράς – Κάλβος – Μαρκοράς – Καρασούτσας – Παλαμάς – Σκαρίμπας – Δικτάιος – Σεφέρης και άλλοι, δεύτερη έκδοση επαυξημένη, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1984, σ. 39-72 [=Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005), εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2006, σ. 57-92].
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., «Η γλώσσα του Ανδρέα Κάλβου», στον συλλογικό τόμο: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιστημονική επιμέλεια Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1999, σ. 254-255 και 423 (βιβλιογραφία).
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., «Η σύνθετη ιστορικότητα της γλώσσας του Κάλβου», στο: *Η νεοελληνική σύνθεση. Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 45-55. [= Επτανησιακά. Μελετήματα για την

επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005), εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2006, σσ. 93-104.]

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα ⁴2005.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., «Εισαγωγή», στον τόμο: *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα* [εισαγ. – κείμενο – γλωσσάριο Π. Δ. Μαστροδημήτρης], εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα ³1985, σ. 9-77.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Η νεοελληνική σύνθεση. Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Η παρουσία των κειμένων. Ερμηνευτικές και ιστορικές ανagnώσεις έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Παλαμικά. Μελετήματα και άρθρα (1973-2003)*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2003.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Πρόλογοι νεοελληνικών μυθιστορημάτων (1830-1930)*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα ³1992.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Σολωμικά. Μελετήματα και άρθρα*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2016.

Μενάρδου Σίμου, «Δύο Ζακυνθinoί ποιηταί (Σολωμός – Κάλβος), *Παναθήναια*, έτος Ι΄, τχ. 235-236 (15-31 Ιουλίου 1910), σ. 179-187.

Μέντη, Δώρα, «Η υποβολή του Κάλβου στην πρώτη εποχή του Νίκου Καρούζου, *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 211-226.

Μερακλής, Μ. Γ., *Ανδρέα Κάλβου, Ωδές (1-20)*, ερμηνευτική έκδοση, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1965.

Μ[ητσάκη], Μ[ιχαήλ], «Κάλβος Ανδρέας», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν εκδιδόμενον τη συμπράξει των κυριών και πολλών άλλων εκτάκτων συνεργατών*, βραβευθέν υπό της Οικονομείου Επιτροπής, τ. 4, Μπαρτ και Χριστ εκδόται, Αθήνησι Απρίλιος 1893 – Σεπτέμβριος 1894, σ. 471-473.

Μητσάκης, Κάρολος, «Το χροϊκόν ιχνογράφημα “Αιγαίου Εσπερινός” του Περικλή Γιαννόπουλου», στο: *Του κύκλου τα γυρίσματα. Επτά μελετήματα για τη νεοελληνική φιλολογία*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 1991, σ. 34-63.

Μικέ, Μαίρη – Πεχλιβάνος, Μίλτος – Τσιριμώκου, Λίζυ (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2005.

- Μιχαηλίδης, Κίμων, «Τα νέα ποιήματα του Σολωμού», *Παναθήναια*, τχ. 6 (1903), σ. 385-386.
- Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, (επιμ. Νάσος Βαγενάς) [κείμενα των: Νάσου Βαγενά, Τάκη Καγιαλή, Μιχάλη Πιερή], Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- Μόσχος, Ευάγγελος Ν., *Παλαμικές σπουδές. Δοκίμια γύρω στον Κωστή Παλαμά και το έργο του*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2002.
- Μουλλάς Παν., «Εισαγωγή: Διήγημα/μυθιστόρημα», *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, 1914-1939*, τ. 1, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 109-124 και Αθήνα 1996, σ. 17-157.
- Μουλλάς, Παναγιώτης, «Σκέψεις για τη μετρική του Κάλβου», *Αφιέρωμα στον καθηγητή Αίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 197-203 [= *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 225-232].
- Μπαμπινιώτης, Γ., *Γλωσσολογία και Λογοτεχνία. Από την Τεχνική στην Τέχνη του Λόγου*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1991.
- Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της ελληνικής γλώσσας, με σχόλια για τη σωστή χρήση της γλώσσας*, εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα ³2008.
- Μπασκόζος, Ι. Ν., «Συμβολισμός: Η δοκιμή μιας τελειότητας που δεν γνιοιάζεται παρά για τον εαυτό της», *Διαβάζω*, τχ. 333 (13 Απριλίου 1994), *Αφιέρωμα στον Συμβολισμό*, σ. 42-44.
- Μποτουροπούλου, Ιφιγένεια, «Μεταφράσεις και μεταφραστές των θεατρικών έργων του Maurice Maeterlinck στην Ελλάδα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΛΓ' (2000-2001), σ. 207-218.
- Μπουκάλας, Παντελής, «Η “μετέωρος λύρα” του Ανδρέα Κάλβου», *Η Καθημερινή*, 7.4.1992.
- Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ., «Επτανησιακά Σημειώματα. Περί το ποιητικόν έργον του Ι. Πετριτσοπούλου», *Νέα Εστία*, τ. ΛΗ', τχ. 889 (1964), σ. 1057-1058.
- Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ. «Περί το ποιητικόν έργον του Ιωάννου Πετριτσοπούλου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 24/1 (1973-1974), σ. 296-297.
- Μπωντλαίρ, 20 πεζά ποιήματα, από τη συλλογή Petits Poèmes en prose (Le Spleen de Paris)*, μετάφραση: Εύας Μυλωνά, εικόνες: Αντώνη Κέπετζη, Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία, Αθήνα ³2005.

- Μπωντλαίρ, *Τα άνθη του κακού*, μτφρ. Γιώργης Σημηριώτης, εκδόσεις Γράμματα, Αθήνα 1991.
- Νιάρος, Σωκράτης, «Τα νέα ερευνητικά δεδομένα για τον Πλάτωνα Ροδοκανάκη», *Νέοι ερευνητές. Φιλολογοί (27 Νοεμβρίου 2008). Ιστορικοί της Τέχνης (5 Νοεμβρίου 2009)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2011.
- Νικολαΐδη, Νίκου, του Κυπρίου, *Ανθρώπινες και άνθινες ζωές*, βιβλίο πρώτο, Κύπρος 1920 (= *Οι ανθρώπινες και οι άνθινες ζωές* [έκδοση δεύτερη ολοκληρωμένη], Κύπρος 1938).
- Νικολαΐδη, Νίκου, *Ο χρυσός μύθος*, Κύπρος 1938.
- Νικολαΐδη, Νίκου, του Κυπρίου, *Το βιβλίο του μοναχού*, Κύπρος 1951.
- Νικολαΐδης, Νίκος, *Νέα Εποχή* [Λευκωσίας], Νίκος Νικολαΐδης. Αφιέρωμα, τχ. 211 (Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1991), σ. 4-69.
- Νικολαρεΐζης, Δημήτρης, «Το μυθιστόρημα των νέων και η παράδοση του εσωτερισμού», *Δοκίμια κριτικής*, Εκδοτικός Οίκος Γ. Φέξη, Αθήνα 1962, σ. 183-208.
- Ντελόπουλος, Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-1981*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1983.
- Ντενίση, Σοφία (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940). Πρακτικά Ημερίδας, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2007*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2008.
- Ντουνιά, Χριστίνα, «Περικλής Γιαννόπουλος. Από τον παρακμιακό αισθητισμό στην ελληνοκεντρική αισθητική», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος} - 19^{ος} αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, 12-14 Απριλίου 2013*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονάκης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 763-784.
- Ξούριας, Γιάννης, «Στοιχεία ρητορικής στο ποίημα του Καβάφη “Εν τη πόλει της Οσροηνής”», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 18-21 (Ιούλιος 2001-Δεκέμβριος 2002), σ. 133-150.
- Ξούριας, Γιάννης, *Ανεβαίνοντας τον Ελικώνα. Για την ποίηση του γένους την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 2018.

- Ξενοπούλου, Γρηγορίου, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Παναθήναια*, τ. 12, τχ. 135 (15 Μαΐου 1905), σ. 65-67.
- Ξεφλούδας, Στέλιος (επιμ.), *Νιρβάνας, Χρηστομάνος, Ροδοκανάκης και άλλοι*, Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 30, «Αετός Α. Ε.», 1957.
- Οι Ωδές του Κάλβου*, επιλογή κριτικών κειμένων – επιμ. Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.
- Ορφανίδης, Νίκος, «Η νεοελληνική λογοτεχνία της Κύπρου: όροι, όρια και προτάσεις λογοτεχνικής ανάγνωσης», *Ακτή*, τχ. 2 (Άνοιξη 1990), σ. 155-158.
- Παλαμά, Κωστή, «Τα έργα της φαντασίας. Γυναικός μυθιστόρημα», *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΔ'623 (4 Ιουνίου 1900), σ. 1-3 [= *Παλαμάς, Κωστής, Απαντα*, τ. 2, «Γυναικός μυθιστόρημα» (1900), εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ., σ. 195-200].
- Παλαμά, Κωστή, *Αλληλογραφία, τ. 1ος (1875-1915)*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, αρ. 2, Εισαγωγή – φιλολογική επιμ. – σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη, Αθήνα 1975.
- Παλαμάς, Κωστής, *Απαντα*, (τόμοι 1-16), εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ.
- Παλαμάς, Κωστής, *Άρθρα και χρονογραφήματα (1894-1914)*, τ. Β', φιλολογική επιμέλεια Δ. Π. Συναδινός – Κ. Γ. Κασίνης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1993.
- Παλαμά, Κωστή, Άρθρα και χρονογραφήματα*, τ. Γ' (1915), φιλολογική επιμέλεια Κ. Γ. Κασίνης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2003.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ.. «Ο νεοελληνικός ρυθμικός πεζός λόγος», *Νέα Ζωή* [Αλεξανδρείας], τχ. 11 (1922-1923), σ. 467-470.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ., «Ο Συμβολισμός και οι Νεοέλληνες λυρικοί», *Ο Συμβολισμός, Νέα Εστία*, τχ. 635 (Χριστούγεννα 1953), σ. 113 [= *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. 6, εκδόσεις Εστία, Αθήνα χ.χ., σ. 102-102].
- Παναγιωτούνης, Πάνος, *Ιστορία Κυπριακής Λογοτεχνίας, Σύγχρονα Ελληνικά*, Ινστιτούτο Διαδόσεως Ελληνικού Βιβλίου, Αθήνα 1981.
- Παναγιώτου, Νίκος, «Κυπριακά φιλολογικά και λογοτεχνικά περιοδικά», *Μελετήματα Β'*, Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη ΛΤΔ, Λευκωσία 1988.
- Παναγιώτου, Νίκος, *Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα, Πνευματική Κύπρος*, τχ. 343-345 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1989), σ. 133-136.
- Παναγιώτου, Νίκος – Παρασκευάς, Παύλος, *Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα, Φιλολογική Κύπρος*, Λευκωσία 1984.

- Πανόραμα του κόσμου. Οι διασημότεροι των συγγραφέων της υφηλίου, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1911.
- Παπαδοπούλλου, Θεοδώρου, «Λογογραφία του Κυπριακού Διαφωτισμού», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΜΘ' (1985), σ. 18-24.
- Παπαϊωάννου, Μ. Μ., «Η Π. Δέλτα και το εθνικιστικό μυθιστόρημα», *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1988.
- Παπακώστας, Γιάννης, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1980.
- Παπακώστας, Γ. Π., *Φιλολογικά σαλόνια και καφεενία της Αθήνας*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1991.
- Παπακώστας, Γιάννης, *Δια τον σύνδεσμον του απανταχού ελληνισμού. Μείζων ελληνισμός και ελληνικά γράμματα στις απαρχές του εικοστού αιώνα. Άγνωστες εκθέσεις προς τον ΣΩΒ για το Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2010.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Αναφορές Κυπρίων στην ποίηση του Κάλβου (1887-1919)», *Σημείο. Έκδοση κριτικής και λογοτεχνίας*, τχ. 1 (1992), σ. 233-244.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Η κυπριακή διηγηματογραφία ως το 1920. Γενικές παρατηρήσεις», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 325-326 (Γενάρης-Φλεβάρης 1988), σ. 35-41.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Η κυπριακή λογοτεχνία στον Τύπο (1879-1925). Βιβλιογραφική καταγραφή*, Λευκωσία 1993.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Η πνευματική κίνηση στη Λάρνακα κατά τις πρώτες δεκαετίες της Αγγλοκρατίας», *Πρακτικά δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου, Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων, Λάρνακα 27-28 Απριλίου 1996*, έκδοση Δήμου Λάρνακας, Λάρνακα 1999, σ. 195-220.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της Αγγλοκρατίας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. XXXV, Λευκωσία 2001.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958), Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση, Περιοδικά λόγου και τέχνης*, τ. 4, ερευνητική ομάδα, εποπτεία: Χ. Λ. Καράογλου, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Κυπριακές λογοτεχνικές μεταφράσεις (1880-1925). Βιβλιογραφική καταγραφή (συμπλήρωμα)», *Νέα Εποχή*, τ. 4/215 (1992), σ. 50-57.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Κυπριακή πεζογραφία της περιόδου 1880-1960. Γενική θεώρηση», *Σημείο. Έκδοση Κριτικής και Λογοτεχνίας*, τχ. 4 (1996), σ. 193-214.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Μετασυμβολισμός και μετασυμβολιστές», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 26 (Φθινόπωρο 2009), σ. 35-39.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του μείζονος Ελληνισμού: Μικρασία, Κύπρος, Αίγυπτος, 1880-1930*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1998.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Νεότερη και σύγχρονη κυπριακή λογοτεχνία από το 1821 έως τις μέρες μας», *Χρονικό* (εφημερίδα *Πολίτης*), τχ. 101 (31 Ιανουαρίου 2010), σ. 3-22.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Ποιητικές τάσεις και αναζητήσεις στην Κύπρο κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 68-69-70 (Ιούλιος 1998 – Μάρτιος 1999), σ. 297-311.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Στοχαστικές προσαρμογές. Για την ιστορία της ευρύτερης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2000.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930)*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, Σειρά Διδακτορικών Διατριβών, αρ. 1, Λευκωσία 1997.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Η γενιά του 1920 στην κυπριακή λογοτεχνία. Πειραματισμοί, τάσεις και αναζητήσεις (ένα σχέδιασμα)», *Η Λέξη*, τχ. 85-86 (Ιούνιος-Αύγουστος 1989), σ. 636-651.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Παύλος Βαλδασερίδης, ένας ελάσσων λογοτέχνης του αισθητισμού και του νεοσυμβολισμού», *Νέα Εποχή*, τχ. 231-232 (1995), σ. 28-40.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Η κριτική παρέμβαση του Ιωάννη Συκουτρή στην κυπριακή λογοτεχνική κίνηση», *Ακτή*, τχ. 22 (Άνοιξη 1995), σ. 193-206.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης (επιμ.), *Θεοδόσης Νικολάου. Φιλολογικά και κριτικά κείμενα*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2008.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης (επιμ.), *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος (1884-1956). Μία επανεκτίμηση του έργου του*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου / Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

- Παπαλεοντίου, Λευτέρης (επιμ.), *Παλαιότεροι και νεότεροι για τον Νίκο Νικολαΐδη*, εκδόσεις Εν Τύποις, Λευκωσία 2003.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Το λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή* (Λεμεσός 1924-1925): Λογοτεχνικές, γλωσσικές και ιδεολογικές αναζητήσεις στην Κύπρο του μεσοπολέμου», *Επιστημονικό Συμπόσιο Ο περιοδικός τύπος στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2001, σσ. 181-201.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Γυναίκες πεζογράφοι στην Κύπρο», *Λόγος Γυναικών* (επιμ. Βασιλική Κοντογιάννη), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης / Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα, 2008, σ. 315-325.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Ελλαδικές υποδοχές της κυπριακής λογοτεχνίας στα μεταπολεμικά χρόνια», *Πόρφυρας*, τχ. 105 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2002), σ. 422-440.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης – Φιλοκύπρου, Έλλη (επιμ.), *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση*, Επί των κειμένων, Κυπριακή Λογοτεχνία II, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2009.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης – Ιωάννου, Κυριάκος, «Επιστολές από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου (1878-1906). Πρώτη καταγραφή και παρουσίαση», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου*, τ. XXXIII, Παράρτημα, Λευκωσία 2007.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης – Χατζηαθανασίου, Χρίστος, «Κυπριακές λογοτεχνικές μεταφράσεις (1880-1925). Βιβλιογραφική καταγραφή», *Μολυβδο-κονδυλοπελεκητής*, τχ. 3 (1991), σ. 67-123.
- Παπανδρέου, Νίκος, *Ο Τυπεν στην Ελλάδα. Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση (1890-1910)*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1983.
- Παρασκευάς, Παύλος, *Δημήτρης Λιπέρτης, Η ζωή και το έργο του*, εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1988.
- Παρασκευάς, Παύλος κ.ά., *Κύπριοι συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, τ. Α'-ΣΤ', εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, Λευκωσία 1987.
- Πάτσιου, Βίκυ, «“Η Τέχνη έχει για κανόνα την απάτη”. Ο Πλάτων Ροδοκανάκης και το ρεύμα του νεοελληνικού αισθητισμού», *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον διαφωτισμό έως σήμερα*, *Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, *Μνήμη Παν. Μουλλά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων ελληνικών Σπουδών, εκδόσεις Σοκόλη – Κουλεδάκη, [Αθήνα] 2014, σ. 665-667.

- Περιστιάνη, Ι. Κ., *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων. Από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, εκδομένη επιμελεία Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 11, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000 (ανατύπωση).
- Περνάρη, Άντη, *Ιστορία της Κυπριακής Γραμματείας*, Τυπογραφείο «Θέοπρες ΛΤΔ», Λευκωσία 1977.
- Περνάρης Άντης, «Δημήτριος Θ. Λιπέρτης, ο ποιητής της κυπριακής ψυχής», *Θέματα Κριτικής*, τχ. 3 (1967), σ. 98-109 [= Άντης Περνάρης, *Αναδρομές. Πρόσωπα και απόψεις*, Λευκωσία 1980, σ. 48-64].
- Πεσμαζόγλου, Τερέζα, *Το ηρωικό παραμύθι της Π. Σ. Δέλτα. Μικρό οδοιπορικό από τις απαρχές στην ωριμότητα της νεοελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, Πρόλογος Σπύρου Δοξιάδη, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1991.
- Πιερός, Μιχάλης (επιμ.), *Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.
- Πιερός, Μιχάλης, «Η “κυπριακή λογοτεχνία” και η πανεπιστημιακή υποδοχή της στην Ελλάδα», *Ακτή*, τχ. 2 (Άνοιξη 1990), σ. 151-158.
- Πιερός, Μιχάλης, «Η κυπριακή λογοτεχνία και η ελλαδική υποδοχή της», *Η Καθημερινή*, 21 Μαΐου 1981 [= *Από το μερτικόν της Κύπρου (1979-1990)*, σ. 43-47].
- Πιερός, Μιχάλης, «Ο Καβάφης και η Κύπρος», *Κύκλος, διμηνιαία έκδοση τέχνης και προβληματισμού, Κ. Π. Καβάφης και Κύπρος*, τχ. 19-20 (Γενάρης-Απρίλης 1986) σ. 3-30.
- Πολίτης, Α., *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.
- Πολίτης, Λίνος, «Ο στίχος», *Γράμματα. Τεύχος επιμνημόσυνο του Κωστή Παλαμά*, Αθήνα 1943.
- Πολίτου, Ελένη, «Η εφημερίδα *Ραμπαγός* (1878-1889) και η συμβολή της στην ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας» [ανάτυπο: *Παρνασσός*, τ. ΚΑ΄, αρ. 2 (1979), σ. 235-257].
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη (επιμ.), «Η ποίηση και η πεζογραφία στα πλαίσια μιας συγκριτικής Ποιητικής: Η έννοια του ρυθμού», στο: Σωκρ. Λ. Σκαρτσής (επιμ.),

- Πρακτικά Ογδοου Συμποσίου Ποίησης, Ποίηση και πεζογραφία, Πανεπιστήμιο Πατρών 1-3 Ιουλίου 1988, Αχαϊκές Εκδόσεις, [Πάτρα 1990], σ. 131-142.*
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, *Η στίξη των Ωδών του Ανδρέα Κάλβου. Ο Ωκεανός*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, *Η συγκριτική Φιλολογία. Χώρος, σκοπός και μέθοδοι έρευνας*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1981.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, *Λάμπρου Πορφύρα, Τα ποιήματα (1894-1932)*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1992.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, «Οι τολμηροί διασκελισμοί του Καρυωτάκη προς το μέλλον. (Η λειτουργία των μετρικών παύσεων)», *Διαβάζω*, τχ. 157 (17 Δεκεμβρίου 1986), σ. 62-69.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, «Ο Καβάφης και ο γαλλικός παρνασσισμός. Θεωρητικές απόψεις για την ποίηση», *Παρουσία*, τ. Β' (1984), σ. 72-74.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, *Ο Κωστής Παλαμάς και ο γαλλικός παρνασσισμός (συγκριτική φιλολογική μελέτη)*, Αθήνα 1976.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, «Ο "Τάφος" του Κ. Παλαμά και η δημοτική μας ποίηση», *Παρνασσός*, τχ. 9 (1967), σ. 275-287.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη, - Ντενίση, Σοφία (επιμέλεια-εισαγωγή): *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία-Γραφή-Πρόσληψη*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009.
- Πολυχρονάκης, Δημήτρης (πρόλογος, επιμέλεια), Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Φθινόπωρο*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Παλαιά κείμενα, νέες αναγνώσεις, Ηράκλειο 2016.
- Ποριώτης, Ν., «Η καρβική στιχουργία», *Νέα Εστία*, τ. 40, τχ. 467 (Χριστούγεννα 1964), σ. 134-156.
- Πρακτικά Δωδέκατου Συμποσίου Ποίησης, Ανδρέας Κάλβος*, Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1992 (επιμέλεια Σ. Λ. Σκαρτσής), Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1994.
- Προυσή, Κώστα, Μ., *Πορεία Ζωής*, τ. Α', τυπογραφεία «Ζαβαλλής», Λευκωσία 1975.
- Πρωτοπαπά, Γλυκερία, «Τα "Κάλβεια Μέτρα" του Σωτήρη Σκίπη», *Ελληνική Δημιουργία*, έτος Ε', τ. 10, τχ. 113 (15 Οκτωβρίου 1952), σ. 486-492.
- Πυλαρινός, Θεοδόσης, «Επιστολές για τη ζωή και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. XXXV (2009-2010), Λευκωσία 2010, σ. 253-307.

- Πυλαρινός, Θεοδόσης, «Το συγγραφικό έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία*, τχ. 12 (Δεκέμβρης 2009-Φλεβάρης 2010), σ. 21-25.
- Πυλαρινός, Θεοδόσης – Παρασκευά-Χατζηκώστα, Γιώτα, «Η γυναίκα της Κύπρου στα λαογραφικού ενδιαφέροντος κείμενα της Πολυξένης Λοϊζιάδος», στον τόμο: *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας*, Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λεμεσός 2011, σ. 20-24.
- Πυλαρινός, Θεοδόσης – Παρασκευά-Χατζηκώστα, Γιώτα, *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα έργα*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. LIII, Λευκωσία 2011.
- Πυλαρινός, Θεοδόσης, *Εν εναλίη Κύπρω έσσειτ΄ αοιδός. Μελετήματα για την Κυπριακή Λογοτεχνία*, εκδόσεις Αίπεια και Πάπυρος, Αθήνα 2011.
- Ριζάκη, Ειρήνη, «“Σάνδη, μία των εξοχοτέρων ανδρογυναικών”». Αντιφατικές αναγνώσεις του έργου της στον ελληνικό ΙΘ΄ αιώνα», *Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 9 (1997), σ. 113-122.
- Ροδοκανάκης, Πλάτων, *Μέσα στα γιασεμιά*, φιλολογική επιμέλεια Άννα Κατσιγιάννη, Η Πεζογραφική μας Παράδοση, αρ. 51, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1995.
- Ρούσσου, Βαρβάρα, *Ο ελεύθερος στίχος υπό το πρίσμα της σύγχρονης μετρικολογίας: τα πρώτα ελληνικά ελευθερόστιχα ποιήματα (1920-1940)*, διδακτορική διατριβή, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2007.
- Ρούσσου, Βαρβάρα, *Οι πρώτες εμφανίσεις του ελεύθερου στίχου και η υποδοχή του από την κριτική*, μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2003.
- Σαββίδης, Γιάννης (επιμ.), *Καρνωτάκη Κώστα «Ποιήματα και πεζά»*, Εκδόσεις Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984.
- Σαλταπής, Χρ., «Οδυσσέας Ελύτης και Ανδρέας Κάλβος», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1993), σ. 259-270.
- Σαχίνη, Απόστολου, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., Αθήνα 1981.
- Σαχίνης, Απόστολος (επιμ.), *Ν. Επισκοπόπουλου, Τα διηγήματα του δειλινού και Άσμα Ασμάτων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1992.
- Σαχίνη, Απόστολου, *Ο Παλαμάς και η κριτική*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1994.

- Σιαφλέκης, Ζ. Ι., *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα ²1988.
- Σιδέρη, Αλόη, «Πρόφαντος λάμπεις», *Το Δέντρο*, τχ. 67-68 (Απρίλιος- Μάιος 1992), σ. 114-116.
- Σικελιανός, Άγγελος, *Περικλής Γιαννόπουλος. Πεζός Λόγος*, τ. 1, φιλολογική επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1978.
- Σίλλερ, Φρήντριχ, *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1985.
- Σκιές στο φως. *Γκιγιόμ Απολλιναίρ, Σαρλ Μπωντλαίρ, Ζεράρ ντε Νερβάλ, Λωτρεαμόν, Αλοΐσιους Μπερτράν, Στεφάν Μαλλαρμέ, Μαρσέλ Προυστ, Πωλ Βερλαίν*, μτφρ. Αποστολία Γαλιάτσου, Martine Sklavos, Αλίκη Σχοινά, Μελίσσα Ζάχου, Βασιλική Συμπυρούνια, Γεωργία Μπουγά, Εύα Σαββίδη, Φανή Σωφρονίδου, Κατερίνα Γούλα, ανθολόγηση Έφη Κορομηλά, επιμέλεια Έφη Κορομηλά, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2008.
- Σκοπετέα, Σοφία, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1985.
- Σολωμού, Διονυσίου, *Άπαντα*, τ. Α΄ *Ποιήματα*, επιμ.– σημειώσεις Λίνου Πολίτη, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα ⁷1999.
- Σολωμού-Ξανθάκη, Βάσια, *Ιερός Λόγος. Ιστορικό Μυθιστόρημα*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1983.
- Σουρή Γεωργίου, *Άπαντα*, τ. Α΄, Αθήναι 1967,
- Σούτσος, Αλέξανδρος, *Ποιητικόν χαρτοφυλάκιον*, εν Αθήναις 1845.
- Σταμέλος, Δημήτρης, *Πρωτοπόροι και ήρωες της ελληνικής δημοσιογραφίας: Βλάσης Γαβριηλίδης, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος-Ραμπαγάς*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1982.
- Σταυρίδης, Φοίβος – Παπαλεοντίου, Λευτέρης – Παύλου, Σάββας, *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας. (Από τον Λεόντιο Μαχαιρά έως τις μέρες μας)*, εκδόσεις Μικροφιλολογικά, Λευκωσία 2001.
- Σταυροπούλου, Ερασμία – Λουίζα, *Βιβλιογραφία μεταφράσεων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1986.
- Σταυροπούλου, Έρη, – Αγάθος, Θανάσης (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης: Παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2011.
- Σταυροπούλου, Έρη, «Η αλληλογραφία του Κώστα Χατζόπουλου με τον Κωστή Παλαμά (γράμματα και ποιήματα)», στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Ο*

- Κωνσταντίνος Χατζόπουλος ως συγγραφέας και θεωρητικός, επιμέλεια Ε. Γ. Καψωμένος, Χρ. Τζούλης, Χρ. Δανιήλ, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1998, σ. 504-505.
- Σταυροπούλου, Έρη, «Εισαγωγή», στο: Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Τα διηγήματα*, εκδόσεις Συνέχεια, Αθήνα 1989, σ. 9-52.
- Σταυροπούλου, Έρη, «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. ΙΑ', 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σ. 78-135.
- Σταυροπούλου, Έρη, «Στολισμένη με γράμματα. Η εικόνα της μορφωμένης Ελληνίδα στη λογοτεχνία του 19ου αιώνα», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 421-436.
- Σταυροπούλου, Έρη, «Λόγος και αντίλογος για την ποίηση και την κριτική (Κ. Χατζόπουλος, Κ. Παλαμάς και άλλοι)», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Λ' (1992-1995), Αθήνα 1995, σσ. 407-434.
- Σταύρου, Θρασύβουλου, *Νεοελληνική μετρική*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Σταύρου, Πάτροκλου, *Ο Παλαμάς και η Κύπρος. Δέκα ανέκδοτα γράμματα του ποιητού*, *Μελέτη*, Αθήνα 1968.
- Στεργιόπουλος, Κώστας, «Για τη Νεορομαντική και Νεοσυμβολιστική Σχολή», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 26 (Φθινόπωρο 2009), σ. 34-35.
- Στεργιόπουλος, Κώστας, «Η αθηναϊκή νεορομαντική σχολή του μεσοπολέμου (η εποχή, τα χαρακτηριστικά, οι εκπρόσωποι)», *Νέα Πορεία*, τχ. 6 (Μάρτιος 1960), σ. 68-72.
- Στεργιόπουλος, Κώστας, «Μια ματιά στον εσωτερικό μονόλογο», *Ανακύκληση*, τχ. 10 (Ιούλιος-Αύγουστος 1987), σ. 145-146.
- Στεργιόπουλος, Κώστας, *Οι επιδράσεις στο έργο του Καρυωτάκη*, διδακτορική διατριβή, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1972.
- Συκουτρή, Ι., «Δ. Θ. Λιπέρτη: Τζυπριώτικα τραούδια», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 10 (Οκτώβριος 1923), σ. 2.
- Ταγκόπουλου, Πάνου Δ., «Πρωτομαγιά του εργάτη», *Πρόζες*, Εκδότης Βιβλιοπωλείο Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1915, σ. 19-20.
- Τατάκης, Βασίλειος Ν., *Απομνημονεύματα. Βιογραφική μυθιστορία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993.

- Τζιόβας, Δημήτρης, *Μετά την αισθητική*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1987.
- Τζιόβας, Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
- Τολστόι, Λέων, *Η ζωή μου*, εκδόσεις Θεωρία, χ.τ. 1985.
- Τολστόι, Λέων, «Μια εξομολόγηση», μτφρ. Ματθαίος Βελούδος, εκδόσεις Printa, χ.τ. 2000.
- Τολστόι, Λέων, *Παιδικά-εφηβικά χρόνια*, μτφρ. Βασίλης Ντινόπουλος, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1995.
- Τόντοροφ, Τσβετάν, *Εισαγωγή στη Φανταστική Λογοτεχνία*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1991.
- Τόντοροφ, Τσβετάν, «Οικουμενικότητα και εθνισμός», μτφρ. Α. Πανταζόπουλος, *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* (13 Οκτωβρίου 1995), σ. 5.
- Τωμαδάκης, Ν. Β., «Α. Κάλβος», *Νεοελληνικόν Αρχαίον*, τ. Α΄, Χανιά 1935, σ. 156.
- Τωμαδάκης, Ν. Β., «Ο Κάλβος και οι αρχαίοι», *Απανθίσματα*, εκδοτικός οίκος Γ. Φέξη, Αθήναι 1962.
- Φαρίνου-Μαλαματάρη, Γ., *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1987.
- Φιλίππου, Λοΐζος, «Νίκος Θ. Αντωνιάδης», *Πάφος*, έτος Ε΄, τχ. 3 (Μάρτης 1940), σ. 154-175.
- Φιλίππου, Λοΐζος, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της τουρκοκρατίας (1571-1878)*, εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000.
- Φιλοκύπρου, Έλλη, *Η γενιά του Καρνωτάκη: φεύγοντας τη μάστιγα του λόγου*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2009.
- Φραγκούδης, Μ. Δ., «Τέσσερα ανέκδοτα γράμματα του Ψυχάρη προς τον Μενέλαο Δ. Φραγκούδη», *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 10 (1 Φλεβάρη 1935), σ. 338-340.
- Φραγκούδης, Μενέλαος Δ., «Η νεοελληνική ποίηση», *Ο Νουμάς*, χρ. Η΄, τχ. 411 (7 Νοεμβρίου 1910), σ. 203-205, τχ. 412 (14 Νοεμβρίου 1910), σ. 216-219 και τχ. 413 (21 Νοεμβρίου 1910), σ. 233-235.
- Φραντζή, Α, Ρουκ- Αγγελάκη Κ., Γαλανάκη Ρ., Παπαδάκη, Α., Παμπούδη, Π., *Υπάρχει, λοιπόν, γυναικεία ποίηση;* Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1990.

- Χατζηθωμάς, Ανδρέας, *Αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών της Κύπρου*, Λευκωσία 1993.
- Χατζηκώστα, Ισμήνη, «Και πάλιν η παλιά Λευκωσία», *Κυπριακά Γράμματα*, έτος 16ον, τχ. 187 (Ιανουάριος 1951), σ. 30-32.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Η λογοτεχνική συνεισφορά της Περσεφόνης Α. Παπαδοπούλου», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 1 (Άνοιξη 1997), σ. 32-34.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Το πολυσύνθετο πνεύμα», *Πελοπόννησος. Ημερήσια ανεξάρτητη εφημερίδα των Πατρών*, 6.8.2000, σ.13.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Μια κορυφαία φυσιογνωμία [Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου], *Ο Φιλελεύθερος*, 15. 4. 2018, σ. 20-21.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η συνεργασία της με την εφημερίδα *Εστιάδες* της Περσεφόνης Παπαδοπούλου», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 425 (Μάιος-Αύγουστος 2010), σ. 111-121 (και ανάτυπο).
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Ένα αθησαύριστο κείμενο της Πολυξένης Λοϊζιάδος για τον Χριστόδουλο Σώζο», *Κυπριακή βιβλιοφιλία*, τ. Ε΄, τχ. 23 (Φθινόπωρο 2012), σ. 16-18.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Νέα στοιχεία για την προσωπογραφία της Πολυξένης Λοϊζιάδος, που φιλοτέχνησε ο Νίκος Νικολαΐδης», *Κυπριακή βιβλιοφιλία*, τ. Ε΄, τχ. 23 (Φθινόπωρο 2012), σ. 19-20.
- Χατζηκωστή, Γεωργίου, «Η πολιτιστική κίνηση στην παλιά Πάφο – Λοΐζος Φιλίππου», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 313-314 (Γενάρης-Φλεβάρης 1987), σ. 141-146.
- Χατζόπουλος, Κ., «Ποιητική τέχνη», *Νέα Ζωή*, τχ. 7 (Μάιος 1912), σ. 351-354.
- Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος, *Φθινόπωρο*, εκδόσεις Νεφέλη, Η πεζογραφική μας παράδοση, Αθήνα 1987.
- Χριστοδουλίδου, Λουίζα, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Κύπρο: μια πρώτη προσέγγιση», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)*, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, τ. Β΄, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 241-260.
- Χριστοδουλίδου, Λουίζα, «Ρομαντικές και αντιθετικιστικές απηχήσεις στο ποιητικό έργο της Σαφούς Λεοντιάδος: “Ο ποιητής και το δάσος ή η τέχνη και η φύσις”», *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, Συνέχειες*,

ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία (επιμ. Κωνστ. Δημάδης), τ. Β΄, Αθήνα, ΕΕΝΣ, 2015, σ. 437-449 (=http://www.eens.org/?page_id=3593).

Χρυσάνθης, Κ., *Μικρά πορτραίτα Κυπρίων*, Ελληνικός Πνευματικός Όμιλος Κύπρου, Λευκωσία 1993.

Φεμινισμός – Γυναικείο ζήτημα

100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, Βιβλιοθήκη θεμάτων ισότητας και φύλου, αποκλειστικός χορηγός Εθνική Τράπεζα, Αθήνα 2008.

Acker, Joan – Barry, Kate – Esseveld, Joke, «Objectivity and Truth: Problems in Doing Feminist Research», *Women's Studies International Forum* 6/4 (December 1983).

Ascher, C. – DeSalvo, L. – Ruddick, S. (επιμ.), *Between Women. Biographers, Novelists, Critics, Teachers and Artists Write about their Work on Women*, Βοστώνη 1984.

Avdela, E. – Psarra, A., «Engendering “Greekness” Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century Greece», *Mediterranean Historical Review* 20/1 (2005), σ. 67-79.

Davis, Mary, *Sylvia Punkhurst. A life in radical politics*, Pluto Press, Λονδίνο 1999.

Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women’s Movement in America, by Ellen Carol Du Bois, Ithaca, Cornell University Press, 1978.

Hartsock, Nancy C. M., *The Feminist Standpoint Revisited and Other Essays*, Westview Press Inc, Boulder, CO, Ηνωμένες Πολιτείες 1999.

Higonnet, Margaret, *Lines of fire. Women writers of World War One*, Plume, Λονδίνο 1999.

Kanner, Barbara, *The women of England: From Anglo-Saxon times to the present*, Archon Books, Hamden 1979.

Kitromilides, P., «The Enlightenment of womanhood: Cultural change and the politics of exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983), σ. 39-61.

La Messine [Lambert], Juliette, *Idées anti-proudhoniennes sur l’amour, la femme et le mariage*, A. Taride, Παρίσι 1858.

- Laquer, T., *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόϊντ* (μτφρ. Π. Μαρκέτου), εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2003.
- Liddington, Jill – Norris, Jill, *“One Hand Tied behind Us”: The Rise of the Women’s Suffrage Movement*, Virago, Λονδίνο 1978.
- Psomiades, Alexis Kathy, *Beauty’s Body. Femininity and Representation in British Aestheticism*, Stanford University Press, Stanford, Καλιφόρνια 1997.
- Purvis, June, *Remarkable suffrage pioneer Emmeline Pankhurst*, Routledge, Λονδίνο 1997.
- Regla, Paul de, *Η γυναίκα*, μτφρ. Χ. Νεοκλέους, εκδοτικός οίκος Γ. Δ. Φέξη, Αθήνα 1913.
- Showalter E. (ed.), *The new feminist criticism, Essays on Women Literature and Theory*, Pantheon Books, New York 1985.
- W. [= Παλαμάς, Κ.], «Το γυναικείο ζήτημα», *Εμπρός*, φ. 2194 (4 Ιουλίου 1920), σ. 2 και φ. 2195 (5 Ιουλίου 1920), σ. 2.
- W.[Παλαμάς, Κωστής], «Ο μισογύνης που δεν χωρατεύει», Άρθρα και χρονογραφήματα, τ. Γ΄ (1915), Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2003, σ. 52-55.
- W. [Παλαμάς, Κωστής], «Γυναικεία δράσεις», Άρθρα και χρονογραφήματα, τ. Γ΄ (1915), Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2003, σ. 293-295.
- Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1990.
- Αβδελά, Έφη (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010.
- Αβδελά, Έφη – Ψαρρά, Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985.
- Αβδελά, Έφη – Ψαρρά, Αγγέλικα (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Αγγελίδου, Κλαίρης, *Ελένη Χατζηπέτρου: προσφορά μίας ζωής στην εκπαίδευση*, ανάπτυπον εκ του Δελτίου του Ε.Φ.Σ.Α, Αμμόχωστος 1973.

- Αλιμπέρτη, Σωτηρία, «Σαπφώ Λεοντιάς η του Γένους διδάσκαλος», *Πλειάς*, τχ. 8-9 (31 Μαρτίου 1900), σ. 130-131, τχ. 10 (15 Απριλίου 1900), σ. 153-155 και τχ. 11-12 (30 Απριλίου 1900), σ. 183-184.
- Αλιμπέρτη, Σωτηρίας Ι., *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Τύποις Στεφ. Ν. Ταρουσοπούλου, Αθήναι 1933.
- Αναγνωστοπούλου, Χρυσούλα, «Το γυναικείο περιοδικό *Η Βοσπορίς* (1899-1906): Συμβολή στη μελέτη του γυναικείου οθωμανικού τύπου», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011.
- Αναστασοπούλου, Μαρία, *Καλλιρρόη Παρρέν. Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας – Η ζωή και το έργο*, εκδόσεις Ηλιοδρόμιον, Αθήνα 2003.
- Αναστασοπούλου, Μαρία, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19ου αιώνα. Η τριλογία της Καλλιρρόης Σιγανού-Παρρέν», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 8 (1998), σ. 110-157.
- Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987.
- Βαρίκα, Ελένη, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005.
- Βαρίκα, Ελένη, «Μια δημοσιογραφία στη υπηρεσία της “γυναικείας φυλής”», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*, σ. 6-12.
- Βαρίκα, Ελένη – Σκλαβενίτη, Κωστούλα (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά: σελίδες από τα πρώτα βήματα του Γυναικείου Κινήματος*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα 1981.
- Βουίλλος, Ι., *Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου*, μτφρ. Ε. Ν. Η εξ Άνδρου, εν τω Τυπογραφείω της των Κυδωνίων Σχολής, παρά Κωνσταντίνου Τόμπρα, Κυδωνιέως, 1820.
- Βουτυράς, Σταύρος, *Καλλιόπη Κεχαγιά, 1839-1905*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1925.
- Γκότση, Χαρίκλεια-Γλαύκη, «Η πρώτη καλλιτεχνική έκθεσις των κυριών (Αθήνα 1891)», *Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 7 (1994), σ. 236-247.
- Γληνού, Δ. Α., *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή. Γυναικείος ανθρωπισμός*, Αθήναι 1921.

- Γριβέα, Μαίρη, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη (1870-1873): Προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β' μισό του 19ου αι., μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2001.*
- Γυναικεία Σωματεία, Η ιστορία του τόπου μας. Ενθύμιον, Ο Φιλελεύθερος*, εκδόσεις Βιβλιοθήκης, αρ. 6, Λευκωσία 2011.
- Δαλακούρα, Κατερίνα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2008.
- Δε Βιάζης, Σπυρίδων, «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ' αιώνα. Σαπφώ Λεοντιάς, ΠΓ'», *Ελληνική Επιθεώρησις*, έτος Ε', τχ. 55 (31 Μαΐου 1912), σ. 172-173 και τχ. 56 (30 Ιουνίου 1912), σ. 199-200.
- Δεληγιάννη, Β. – Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.
- Δούκα-Καμπίτογλου, Α., «Η πεντάμορφη και το τέρας. Επαναπροσδιορίζοντας τη γυναίκα-ποιήτρια», *Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 9 (1997), σ. 178.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 2, Αθήνα 1986.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ημέρα της Μητέρας. Αφιερωμένη εις την μνήμην των πνευματικών μητέρων της Κύπρου*, Διεθνές έτος Παιδείας (ανάτυπον εκ της *Επετηρίδος της Παιδαγωγικής Ακαδημίας 1969-1970*), Τύποις «Αναγέννησις».
- Ιωαννίδου, Μαριέττα, «Μία λησμονημένη μορφή των γραμμάτων μας: Ευγενία Ζωγράφου (1878-1963)», στο: *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας. Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά, Πρακτικά Η' επιστημονικής συνάντησης*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2001, σ. 216-223.

- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, «Ελισάβετ Μουτσά(ν) Μαρτινέγκου» στο: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Β1: 15^{ος} αι. – 1830, εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1999, σ. 228-240.
- Κοντογιάννη, Βασιλική (επιμ.), *Λόγος γυναικών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης / Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2008.
- Λεοντιάς, Σαπφώ, «Περί κλήσεως της γυναικός», *Ευρυδίκη* Α/2 (28 Νοεμβρίου 1870), σ. 13-16, Α/3 (5 Δεκεμβρίου 1870), σ. 25-28, Α/4(12 Δεκεμβρίου 1870), σ. 37-40, Α/5 (19 Δεκεμβρίου 1870), σ. 61-64 και Α/7 (1 Ιανουαρίου 1871), σ. 77-80.
- Λεοντιάς, Σαπφώ Κ., *Ο ανήρ και η γυνή. Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω και πέντε ποιήματα*, Τύποις Αδελφών Γεράρδων, εν Κωνσταντινουπόλει 1899.
- Μικέ, Μαίρη, «Ειρήνη η Αθηναία, “Εκ βαθέων”», *Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 7 (1994), σ. 225-235.
- Μιχαλιάδου, Σουλτάνα Ι., *Η Καλλιρρόη Παρρέν*, Σάμος 1940.
- Μόσχου-Σακορράφου, Σάσα, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990.
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-φιλολογική επιμ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 1997.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα – Ελεγκίτου, Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 9, Αθήνα 1987.
- Μπέλλα, Μαριάνθη, *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2011.
- Μποέμ [= Χατζόπουλος Δ.], «Αι γράφουσαι Ελληνίδες. Συνέντευξις μετά της δεσποινίδος Ευγενίας Ζωγράφου», *Σκριπ*, τχ. 240 (2 Μαΐου 1896), σ. 1-2.
- Μπόμπου-Πρωτοπαπά, Ελένη, *Το Λύκειο των Ελληνίδων 1911-1991*, Τυπογραφείο «Μανούτιος», Αθήνα 1993.

- Μπουτζουβή, Αλέκα, *Αύρα Θεοδοροπούλου: Δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης 1910-1922*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα 2003.
- Μπουτζουβή, Αλέκα, «Γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις (1909-1922)», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, *Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922. Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 283-292.
- Νιξαρλίδου, Ελένη, *Το περιοδικόν «Ελληνίς» (1921-1940): Αναπαραστάσεις της γυναικείας ταυτότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2013.
- Ντενίση, Σοφία, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2014.
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος, «Γυναικεία Πορträιτα. Η Κα Αικατερίνη Λασκαρίδου», *Το περιοδικόν μας*, Α 7 (1 Ιουνίου 1900), σ. 236-239.
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος, «Η Κα Καλλιόπη Κεχαγιά», *Το περιοδικόν μας*, Β/11 (1 Αυγούστου 1900), σ. 27-29.
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος, «Η Κα Καλλιρρόη Παρρέν», *Το περιοδικόν μας*, Α/4 (15 Απριλίου 1900), σ. 117-118.
- Ξ[ενόπουλος], Γρ., «Γράμματα, Τέχνη, Επιστήμη: Φιλολογία», *Παναθήναια*, τ. Γ', τχ. 35 (15 Μαρτίου 1902), σ. 354.
- Ξηραδάκη, Κούλα, *Ευανθία Καΐρη (1799-1866). Η πρώτη Ελληνίδα που κατέκτησε τη μόρφωση*, Αθήνα 1956.
- Ξηραδάκη, Κούλα, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Γυναικεία Βιβλιοθήκη, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1988.
- Ξηραδάκη, Κούλας, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υποδούλου ελληνισμού*, τ. Α', Αθήνα 1972.
- Ξηραδάκη, Κούλας, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου Ελληνισμού*, τ. Β', Αθήνα 1973.
- Παναγιωτάτου, Αγγελική, *Ο αγών της ζωής μου*, Αλεξάνδρεια 1951.
- Παναγιωτάτου, Αγγελική, «Φεμινισμός», *Πινακοθήκη*, τ. 9, τχ. 99 (Μάιος 1909), σ. 44 και τχ. 100 (Ιούνιος-Ιούλιος 1909), σ. 73.

- Παναγιώτου, Νίκος, «Επόνυμες και ανώνυμες γυναίκες της Κύπρου», *Μελετήματα*, Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη, Λευκωσία 1986, σ. 46-61.
- Παπαδοπούλου, Αλεξάνδρα, «Η κ. Καλλιρρόη Παρρέν και το έργο της. Έλλην γλύπτρης», *Φιλολογική Ηχώ*, Β/36 (16 Νοεμβρίου 1896) σ. 281-283.
- Παπαγιαννοπούλου, Ευσταθία, *Το Ημερολόγιον των Κυριών του Ειρηναίου Ασώπιου: Συμβολή στο γυναικείο ζήτημα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα 2015.
- Παπαλεοντίου, Λευτέρης, «Εστιάδες, το πρώτο φεμινιστικό έντυπο στην Κύπρο», *Εντός των τειχών*, τχ. 34 (Ιούλιος-Αύγουστος 1988), σ. 28-29 [= *Διαβάζω*, τχ. 209 (22 Φεβρουαρίου 1989), σ. 13].
- Περσιάνη, Παναγιώτη Κ., *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο. Μελέτη της πορείας του κοινωνικού και εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού της Κύπρου*, Λευκωσία 1998.
- Πολυκανδριώτη, Ράνια, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Ζ', (1880-1900), εκδόσεις Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 338-351.
- Ποταμιάνου-Δέρβου, Θάλεια, *Η ζωή και το έργο της Αγγελικής Παναγιωτάτου*, Αθήνα 1954.
- Πρωτεικός [Παλαμάς, Κωστής], «Η ιδέα της γυνακός», Άρθρα και χρονογραφήματα, τ. Γ', Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2003, σ. 385-387.
- Πυλαρινός, Θεοδόσης, «Η Πολυξένη Λοϊζιάς και η *Εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν (Μαρτυρίες για το γυναικείο ζήτημα στην Κύπρο)», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία*, τχ. 13 (Άνοιξη 2010), σ. 10-13 και τχ. 17 (Άνοιξη 2011), σ. 14-17.
- Πύργου, Μαίρη Α., *Μητριαρχία Πατριαρχία...*, Τυπογραφείο «Πρόοδος», Λευκωσία 1988.
- Ράγκου, Ελέγκω, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», *Η ζωή στην Κύπρο τον 18ο και 19ο αιώνα*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, τ. Α', Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1984, σ. 107-120.
- Ρεπούση, Μαρία, «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η οικονομική και*

- κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού, τ. 5, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 187-196.
- Ριζάκη, Ειρήνη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, πρόλογος Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2007.
- Ροΐδης, Εμμανουήλ, «Αι απόστολοι της γυναικείας χειραφετήσεως», *Άπαντα*, τ. Ε΄, (1894-1904), φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου, Εκδοτική «Ερμής», Αθήνα 1978, σ. 258-262.
- Ροΐδης, Εμμανουήλ, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες Α΄. Αρσινόη Παπαδοπούλου», *Άπαντα*, τ. Ε΄, (1894-1904), φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου, Εκδοτική «Ερμής», Αθήνα 1978, σ. 127, 121-131.
- Σαμίου, Δήμητρα, «Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18^{ου} – αρχές 21^{ου} αι.). Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: μια εισαγωγή», διαθέσιμο ηλεκτρονικά στη διεύθυνση <http://www.sa.aegean.gr/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-samiou.pdf>.
- Σαμίου, Δήμητρα, «Η διεκδίκηση της ισότητας: Τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*, σ. 23-28.
- Σαμίου, Δήμητρα, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 161-172.
- Σαμίου, Δήμητρα, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2013.
- Σαρλικιώτη Χαρά, «Ο γυναικείος τύπος του 19ου αιώνα», *Τότε*, τχ. 1 (Μάιος 1983), σ. 13-22.
- Σκλαβενίτη, Κωστούλα, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*, σ. 13-22.
- Τα είκοσι πέντε έτη της «Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου» 1925-1950*, Λευκωσία 1950.
- Ταρσούλη, Αθηνά, «Καλλιρρόη Παρρέν», *Νέα Εστία*, τ. ΚΖ΄/315 (1940), σ. 173-176.
- Τζουφλάς, Ηλίας, «Σαπφώ Λεοντιάς: Η μεγάλη Κυπρία παιδαγωγός και λογία του περασμένου αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Β΄, Λευκωσία 1994, σ. 244-274.

- Τιμή στην Μαρία Π. Ιωάννου. *Η πνευματική δέσποινα της Αμμοχώστου (μικρή επιλογή από τους Λούλλα και Κύπρο Χρυσάνθη)*, έκδοση του περιοδικού *Πνευματική Κύπρος*, Λευκωσία 1997.
- Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα 9-10 Φεβρουαρίου 1996*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Φουρναράκη, Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 11, Αθήνα 1987.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Η πρώτη υπέρμαχος των δικαιωμάτων των γυναικών στην Κύπρο. Πολυξένη Λοϊζιάς (1855-1942). Μία πολυσχιδής προσωπικότητα», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*, 23.1.2011, σ. 42.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, *Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Συνεντεύξεις από ανθρώπους που τη γνώρισαν. Μελέτη στο πλαίσιο προϋπηρεσιακής κατάρτισης στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου* (1999).
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Βιογραφικά. Η λογοτεχνική και φεμινιστική δράση της», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Δ', Λευκωσία 1999, σ. 265-281.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, «Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Η πρωτοπόρος Κυπρία παιδαγωγός, λογοτέχνης, φιλόσοφος και φεμινίστρια», *Χρονικό* (εφημερίδα *Πολίτης*), τχ. 95 (20 Δεκεμβρίου 2009), σ. 9-11.
- Χατζηκώστα-Παρασκευά, Γιώτα, *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες ζωής*, εκδόσεις Εν Τύποις, Λευκωσία 2006.
- Χ' Πέτρου, Ελένη Γ., «Στη μνήμην Περσεφ.[όνης] Παπαδοπούλου», *Έθνος*, φ. 689 (31 Μαρτίου 1949), σ. 2.
- Χάφτον, Όουεν, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ειρήνη Χρυσοχόου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2003.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, «Άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πετεινός, σφάξε την αμέσως. Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών», *Σκούπα*, τχ. 3 (Δεκέμβριος 1979), σ. 3-13.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα*, τχ. 2 (Ιούνιος 1979), σ. 3-20.
- Ψαρρά, Αγγέλικα, «*Εφημερίς των Κυριών*», *Σκούπα*, τχ. 1 (Γενάρης 1979), σ. 5-13.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 6 (1993), σ. 31-54.

Ψαρρά, Αγγέλικα (επιμ.), *Η χειραφετημένη. Η «συνετή» ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν*, εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1990, Επίμετρο.

Φιλοσοφία

Bergson, H., *Η δημιουργός εξέλιξης*, (Κ. Παπαλεξάνδρου), Φιλοσοφία και Κοινωνιολογία, εκδόσεις Μιχαήλ Μ. Σαλιβέρος, Αθήναι 1925.

Bergson, H., *Το γέλιο*, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1915.

Deleuze, Gilles, *Μπερζονισμός*, εκδόσεις Scripta, Αθήνα 2010.

Durkheim, Émile, *Cours de philosophie fait au Lycée de Sens* (Student lecture notes taken from Durkheim's course on Philosophy in 1883-1884 by André Lalande).

Filliozart, Isabelle, *Η νοημοσύνη της καρδιάς*, μτφρ. Βασιλική Κοκκίνου, εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 1997.

Goleman, Daniel, *Η συναισθηματική νοημοσύνη*, επιμ. Ιω. Ν. Νέστορος – Χρύσα Ξενάκη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

L'énergie spirituelle essais et conférences, par Henri Bergson de l'Académie française et de l'Académie des sciences morales et politiques, Paris 1932.

Lalande, André, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, édition originale, en fascicules, dans le Buletin de la Société française de Philosophie, 1902-1903.

McDonough, B. T., *Nietzsche and Kazantzakis*, University Press of America, Ουάσινγκτον 1978.

Poulakidas, Andreas K., «Kazantzakis' *Zorba the Greek* and Nietzsche's *Thus Spoke Zarathustra*», *Philological Quarterly* 49 (1980), σ. 234-244.

Taylor, Ch. V., «Some Thoughts on Nietzsche, Kazantzakis and the Meaning of Art», *Nietzsche-Studien* 12 (1983), σ. 379-386.

Warbuton Nigel, *Μικρή Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιώργος Λαμπράκος, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012.

Worms, Frédéric, *La philosophie en France au XXe siècle. Moments*, εκδόσεις Gallimard, «Folio/Essais», Paris 2009.

www.biblionet.gr. (για την υποδοχή του Nietzsche στην Ελλάδα)

- Ανδρούτσος, Χρήστος, *Τολστόη (Tolstoi), Νίτσε (Nietsche), Μπεργσόν (Bergson)*, Αθήναι 1930.
- Γεωργούλης, Κ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1975.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία, *Αισθητική και Τέχνη. Κριτικές θεωρήσεις*, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 2006.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία, *Νεοελληνική Αισθητική και ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1993.
- Θεοδωρίδη, Χ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1955.
- Ιμβριώτης, Γιάννης, *Η Φιλοσοφία του Μπερζόν*, Θεσσαλονίκη 1939.
- Καζαντζάκης, Νίκος, *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας. Εναίσιμος επί υφηγεσία διατριβή*, εισαγωγή-επιμ. Πάτροκλος Σταύρου, εκδόσεις Καζαντζάκη, χ.τ. 2006.
- Λαμπρίδη, Έλλη, *Μπερζόν. Η διανοητική προσπάθεια*, εκδόσεις Καλλέργη, Αθήνα 1929.
- Λαμπρίδη, Έλλη, *Ο Μπερζόν και η φιλοσοφία του*, εκδόσεις Γεώργιος Η. Καλλέργης, Αθήνα 1929.
- Μπερζόν, Ερρίκος, *Η δημιουργική εξέλιξις*, μτφρ. Παναγιώτης Κωστής, Γιάννης Πρελερόντζος, επιμ. Γιάννης Πρελερόντζος, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2013.
- Μπερζόν, Ερρίκου, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα 1962.
- Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- Νίτσε, Φρειδερίκου (Nietzsche, Friedrich), *Γνώμαι και περικοπαί κατ' εκλογήν Ερρίκου Λιχτεμπερζέ*, μετάφρασις Ιωάννου Σ. Ζερβού, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1910.
- Νίτσε, Φρειδερίκος (Nietzsche, Friedrich), *Η Γέννησις της Τραγωδίας*, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις 1912.

Νίτσε, Φρειδερίκος (Nietzsche, Friedrich), *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις 1913.

Νίτσε, Φρίντριχ (Nietzsche, Friedrich), *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, μετάφρασις Ν. Καζαντζάκη, Εγκυκλοπαιδική Βιβλιοθήκη, εκδότης Χρήστος Δ. Φέξης, εν Αθήναις 1924.

Νίτσε, Φρίντριχ (Nietzsche, Friedrich), *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*, προλογικό σημείωμα Γ. Φέξης, πρόλογος-εισαγωγή Άρης Δικταίος, μετάφρασις Νίκος Καζαντζάκης, εκδοτικός οίκος Γ. Φέξη, Αθήναι 1965.

Παπανούτσος, Ευάγγελος Π., *Bergson Henri, 1859-1941*, Τυπογρ. «Νέα Ζωή», Αλεξάνδρεια [1924].

Σαρίκας, Ζήσης, *Το όραμα του υπερανθρώπου. Μια ερμηνεία του έργου του Φρίντριχ Νίτσε «Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα»*, εκδόσεις Νησίδες, Σκόπελος 2003.

Τατάκης, Βασίλειος, (μτφρ. και εισαγωγή), *Henri Bergson, Οι δύο πηγές της Ηθικής και της Θρησκείας*, εκδοτικός οίκος Γ. Παπαδημητρίου, 100 Αθάνατα Έργα, Αθήναι 1951.

Παιδαγωγικά

Talbot, E. J. – Cape, W. F., *Report on Education in Cyprus*, printed by Waterlow Ltd and Sons, Λονδίνο 1913.

Αντωνίου, Δαβίδ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ. 17, Αθήνα 1987.

Αφεντάκης-Δανασσής, Αντ., *Εξέλιξις της παιδαγωγικής σκέψεως. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, Αθήνα 1980.

Βορέας, Θεόφιλος, «Ψυχολογικά και πειραματικά έρευναι. Ο χρόνος της αντιδράσεως και η ευφυΐα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1935-1936)*, σ. 5-46.

Γεωργούλης, Κ., *Γενική Διδακτική*, Αθήνα 1972.

- Γληνός, Δημήτρης, *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, εκδόσεις Α. Ι. Ράλλη, Αθήνα 1925.
- Δελμούζος, Αλέξανδρος, «Από το Σχολείο Εργασίας», *Μελέτες και πάρεργα*, Α΄, χ.τ. 1958.
- Δελμούζος, Αλέξανδρος, *Μαράσλειο και ζωή*, εκδόσεις οίκος Ράλλη, Αθήνα 1925.
- Δελμούζος, Αλέξανδρος, *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-1926*, εκδόσεις Δημητράκος, Αθήνα 1929.
- Δελμούζος, Αλέξανδρος, *Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1919.
- Δημαράς, Αλέξης, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά – Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης – Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σ. 21-47.
- Δημαράς, Αλέξης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, τ. Β΄, 1895-1967, Νεοελληνική Εκπαίδευση, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1990.
- Εξαρχόπουλος, Ν., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγικήν*, τ. 1 και τ. 2, Αθήνα 1955.
- Εξαρχοπούλου, Νικολάου Ι., *Γενικαί αρχαί διέπουσai την εν τω πειραματικώ σχολείω τελουμένην εργασίαν*, εκδόσεις Δημητράκος, Αθήναι 1933.
- Εξαρχοπούλου, Νικολάου Ι., *Εργαστήριον Πειραματικής Παιδαγωγικής. Επιστημονικαί έρευναι γινόμεναι εν τω Εργαστηρίω Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τα πρώτα 15 έτη της λειτουργίας αυτού 1923-1938*, χ.χ.
- Επετηρίς του Συλλόγου των τελειοφοίτων του Παγκυπρίου Γυμνασίου και Διδασκαλείου, έτος πρώτον 1916-1917*, «Τύποις Θεσσαλονίκης», εν Λευκωσία Κύπρου 1917.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ώς τη Μ. Μοντεσσόρι*, εκδόσεις Α/φοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.
- Η Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936). Η ίδρυσίς της, η δράσις και αι επιδιώξεις της*, Αθήναι 1936.
- Ιεροκηπιώτης, Κώστας Γ., *Η ελληνική εκπαίδευση στην επαρχία Πάφου (1878-1960). Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης της Κύπρου*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες

Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, σειρά διδακτορικών διατριβών, αρ. 5, Λευκωσία 2004.

Καλλιάφας, Σπυρίδων, *Θεωρία και πράξις του Σχολείου Εργασίας*, εκδόσεις Δημητράκος, Αθήναι 1933.

Καραχρήστου, Νικ., *Η κοινωνία μας, τα σχολεία της και η συνεκπαίδευσις*, Αθήνα 1934.

Κάστανος, Θ., *Η Απολογία του Σχολείου Εργασίας*, εκδόσεις Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996.

Κλείστε τα σχολεία. Εκπαιδευτικά άπαντα του Μίλτου Κουντουρά, 2 τόμοι, επιμ.-σχόλια Α. Δημαράς, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985.

Κώδιξ Σχολείων Λευκωσίας, εκδιδόμενος υπό Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, Πολιτιστικόν Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 6, Λευκωσία 1991.

Λασκαρίδου, Αικατερίνη, *Το Φροβελιανόν σύστημα*, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1918.

Μαραθεύτη, Μιχαλάκη Ι., *Το Κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα. Σταθμοί και θέματα*, Τυπογραφεία – Λιθογραφεία Θέοπρες, Λευκωσία 1992.

Μπουζάκης, Σ. – Τζήκας, Χ., *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα, τ. Α΄, Η περίοδος των διδασκαλείων (1834-1933), και τ. Β΄, Η περίοδος των παιδαγωγικών ακαδημιών και των σχολών νηπιαγωγών (1933-1987)*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002.

Μπουζάκης, Σήφης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου, 1888-1932: Ο πολιτικός της παιδείας*, τ. Α΄, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Μπουζάκης, Σήφης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τ. Α΄, *Τεκμήρια και μελέτες ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

Μπουζάκης, Σήφης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1985.

Μυριανθοπούλου, Κλεοβούλου Ι., *Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946*, Τύποις «Παπατζιάκου», Λεμεσός Κύπρου 1946.

Παπαδοπούλλου, Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική πενηκονταετηρίς*, Τυπογραφείο «Ζαβαλλή Α.Τ.Δ», Λευκωσία 1975.

- Παπαδοπούλου, Περσεφόνη. *Γενική Διευθύντρια των Σχολείων 1935-1948*, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αρσάκειον Πατρών, εκδοτικός οίκος Χαραλ. Καγιάφα, Πάτραι 1950.
- Παπακωνσταντίνου, Π. – Ανδρέου, Α., *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης, 1875-1914*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1992.
- Παπαμαύρος, Μιχάλης, *Διδαχτικές αρχές του σχολείου εργασίας*, εκδόσεις Μαυροειδής, Λαμία 1930.
- Παπαχρίστος, Κ. Α., *Ο θεσμός και η λειτουργία των Νυκτερινών Γυμνασίων*, εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήναι 1958.
- Περσιάνη, Π. – Πολυβίου, Π., *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο. Κείμενα και πηγές*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, Λευκωσία 1992.
- Περσιάνης, Παναγιώτης Κ., *Πτυχές της εκπαίδευσης της Κύπρου κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, Λευκωσία 1994.
- Περσιάνης, Παναγιώτης Κ., *Συγκριτική ιστορία της εκπαίδευσης της Κύπρου (1800-2004)*, Τεκμήρια – Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, αρ. 22, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006.
- Πηλαβάκη, Αριστοδήμου Κ., *Η Λεμεσός και τα σχολεία της μετά παραρτήματος περιλαμβάνοντος διάφορους εκπαιδευτικές ειδήσεις και στατιστικούς πίνακας*, Τύποις «Λεμεσού» Χρυσοστόμου Γ. Σταυρινίδου, Λεμεσός 1929.
- Πηλαβάκη, Κώστα Α., *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, εκδόσεις Ονήσιλος (β' έκδοση συμπληρωμένη και βελτιωμένη), Λεμεσός 1997.
- Πολυβίου, Πολύβιου, *Ο διδασκαλικός συνδικαλισμός στην Κύπρο (1911-1953)*, Τυπογραφεία «Κόσμος», Λευκωσία 1989.
- Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Αθήναις, 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904, συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθήσεως τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων – σχολική έκθεσις*, εκ του Γραφείου της διευθυνούσης Επιτροπής, Τυπογραφείον «Εστία», εν Αθήναις 1904.
- Ρηγοπούλου, Δ., *Η εκπαιδευτική και γλωσσική πολιτική της μεταξικής περιόδου (1936-1941)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2002.

- Σπυριδάκης, Κωνσταντίνος, *Η εκπαιδευτική πολιτική της εν Κύπρω Αγγλικής κυβερνήσεως (1878-1952)*, έκδοση Γραφείου Εθναρχίας Κύπρου, εν Λευκωσία Κύπρου 1952.
- Σπυριδάκης, Κωνσταντίνος, *Μελέται, διαλέξεις, λόγοι, άρθρα, εκπαιδευτικά κατευθύνσεις και μακροί αγώνες προστασίας και διατηρήσεως της ελληνικής παιδείας εν Κύπρω*, τ. Β΄, μέρος Α΄, εν Λευκωσία 1974.
- Σπυριδάκης, Κωνσταντίνος, *Το εν Κύπρω εκπαιδευτικόν σύστημα. Ιστορία, ανάγκαι και προοπτικά τινες του μέλλοντος*, έκδοσις «Κυπριακής Εκπαιδύσεως», Λευκωσία 1968.
- Σώμα εκπαιδευτικόν εγγράφων, εκδιδόμενον υπό Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, μέρος Α΄, *Δημοτική εκπαίδευσις – Ιεροδιδασκαλείον*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, αρ. 7, Χορηγία Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 1998.
- Σώμα εκπαιδευτικόν εγγράφων, μέρος Β΄, *Μέση εκπαίδευσις*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, αρ. 8, Χορηγία Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 2000.
- Τζήκας, Χρήστος (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.
- Φυσιγνωμίαι τινές Αρσακειάδων επ' ευκαιρία της εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936 [Αθήνα 1936].
- Φωτιάδου, Ανδρονίκη, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον – Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904. Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Ι.Α.Ν.Ε., Θεσσαλονίκη 1998.
- Χαραλάμπους, Δ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδόσεις Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.
- Χαραλάμπους, Δημήτρης Φ. *Η ίδρυση του πρώτου δημόσιου Γυμνασίου στην Κύπρο (1893). Αναζητήσεις, θέσεις και αντιθέσεις*, Παγκύπριο Γυμνάσιο, Τυπογραφείο Στέλιου Λειβαδιώτη λτδ, Λευκωσία 1997.
- Χαραλάμπους, Δημήτρη Φ., *Ιστορία του διδασκαλικού συνδικαλισμού στην Κύπρο (1898-1960)*, τ. Α΄, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

- Χαραλάμπους, Δημήτρη Φ., «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898-1960)», στο: *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη. Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα 3-5 Οκτωβρίου 2008*, ψηφιακή έκδοση: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/index.htm>, σ. 1-22.
- Χαρίτος, Χ. Γ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. Α' και τ. Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989.
- Χατζηστεφανίδης, Θεοφάνης Δ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

EYPETHPIO KYPIΩN ONOMATΩN

A

Abrams M. H., 229, 248, 666
Acker Joan, 20, 700
Adam-Lambert Juliette, 12, 273, 278,
314, 324, 325, 589, 606, 668
Aldington Richard, 240, 667
Andam P., 187
Andersen Christian Hans, 316, 605
Ardigò Roberto Felice, 318
Ascher C., 20, 700
Avdela E. – Psarra A., 426, 700

B

Barry Kate, 20, 700
Baudelaire Charle, 113, 127, 129, 156,
165, 191, 201, 202, 235, 312, 319,
402, 639, , 683
Beardsley M. C., 240, 667
Bennet Judith M., 425

Bergson Henri, 13, 97, 99, 100, 107,
216, 217, 309, 507, 591, 593, 649,
709, 710, 711
Bernard Suzanne, 667
Binet Alfred, 96, 99, 101, 512, 513,
523, 540, 554, 555, 556, 557, 591
Bouglé C., 95, 96, 98, 513

C

Cape W. F., 35
Carol Du Bois Ellen, 414, 700
Chadwick Charles, 112, 121, 128, 131,
137, 190, 235, 667
Chateaubriand François-René de, 88,
230, 315, 317
Chekhov Anton, 88, 312, 606, 607
Chenié André, 152, 470, 628
Churchill Winston, 29, 461
Comte August, 252

D

Davis Mary, 414, 700
Debaisieux Renée-Paule, 198, 240, 667
Decaudin Michel, 112, 667
Deleuze Gilles, 511
Desalvo L., 20, 700
Dewey John, 37

Didier Castillo, 332
Diehl Charles, 95, 96, 98
Disraeli Benjamin, 25
Dujardin Edouard, 182, 187
Durkheim Émile, 96, 98

E

Esseveld Joke, 20, 700

F

Fauconnet Paul, 95, 96, 98, 513
Ferrière A. D., 468, 557, 618
Flaubert G., 187, 318
France Anatole, 254, 312, 313
Furst Lilian R., 229, 667

G

Gautier Th., 187, 241, 243, 249, 250,
253
Georghallides G. S., 24
Guyard, M.-Fr., 668

H

Hall Stanley, 107, 508, 540
Hartsock Nancy, C.M., 20, 700
Hawthorn Jeremy, 227, 668
Hepwortht Dixon William, 61, 660
Hill George, 24
Holub Robert C., 21
Hugo Victor, 230, 315
Huret Jean, 217, 668

I

Iser Wolfgang, 193

J

Jauss Hans Robert, 21
Johnson R. V., 240, 668

K

Kanner Barbara, 414, 700
Kant Emmanuel, 97
Karter A. E., 240
Katsiaounis Rolandos, 24

Keats John, 240
Kerschensteiner Georg, 37
Kitromilides P., 414, 434, 700

L

Lamartine Alphonse de, 12, 88, 230,
312, 313, 589
Lango Mario, 479, 610
Lanson Gustave, 96, 98
Laquer T., 414, 700
Leconte de Lisle, 253
Leopardi Giacomo, 230, 315
Lewis Elizabeth Alicia Maria, 61, 660
Liddington Jill, 420, 701
Loti Pierre, 12, 88, 230, 311, 314, 318,
589, 606

M

Madelénat Daniel, 182
Mallarmé Stéphane, 116, 129, 238
Marchal Bertrand, 217, 668
Maupassant Guy de, 12, 88, 312, 313,
317, 589, 641
Michaud Guy, 112, 668
Montessori Maria, 37
Moreas Jean, 239
Musset Alfred de, 230, 315

N

Negri Ada, 230, 304, 314, 315, 316, 430
Netillard Claire, 322, 335, 668
Nietzsche Friedrich, 84, 88, 120, 165,
166, 192, 209, 217, 228, 233, 245,
266, 302, 317, 318, 319, 405, 431,
501, 502, 503, 504, 505, 506, 507,
510, 589, 590, 593, 709, 710, 711
Norris Jill, 420, 701

P

Pater Walter, 187, 193, 195, 240, 245,
247, 248, 669
Pernot Hubert, 92, 95, 96
Poe Edgar Allan, 240, 642
Pontani F. M., 322, 325, 596, 669, 681
Poulakidas Andreas K., 166, 709
Prévost Marcel, 230, 312, 607
Psomiades Alexis Kathy, 198, 701
Purvis June, 414, 701

R

Richepin Jean, 315
Rimbaud Arthur, 165, 202, 669
Rolland Romain, 152, 468, 636
Ruddick S., 20, 700
Ruskin John, 240, 245

S

Samuelson James, 416, 630
Schopenhauer Arthur, 13, 88, 107, 113,
120, 129, 165, 166, 192, 217, 223,
228, 239, 266, 317, 431, 489, 501,
502, 503, 504, 508, 556, 591, 619
Showalter E., 701
Sigmund Freud, 540
Simon Théodore, 95, 96, 101, 513, 523,
554, 555, 557
Sologub Fedor, 315
Spencer J., 32, 33
Staël Germaine de, 489
Stevenson Malcom, 28
SurrIDGE B. J., 52, 64, 661

T

Taine Hippolyte, 98, 107, 227, 232,
252, 501
Talbot E. J., 35

V

Vadé Yves, 669
Verlaine Paul, 118, 129, 131
Vincent-Munnia Nathalie, 155, 669

W

Wagner Richard, 113, 129, 239, 503,
504
Warbuton Nigel, 501, 710
Wellek René, 112, 229, 257
Wilde Oscar, 149, 150, 157, 195, 197,
240, 241, 243, 251, 315, 640, 642
Woolley Grange, 113, 669

Z

Zemour Renee-Paul, 396
Zola, 88, 252, 318, 414

A

Αγάθος Θανάσης, 208, 696

Αγγελάτος Δημήτρης, 135, 170, 137,
219, 278, 285, 287, 320, 321, 322,
405, 406, 670
Αγγελίδου Κλαίρη, 15, 75, 514, 516,
460, 701
Αγγελινίδης Παύλος, 66, 661
Άγρας Τέλλος, 11, 112, 114, 125, 138,
161, 188, 214, 215, 216, 235, 306,
588, 589, 670, 671
Αθανασόπουλος Βαγγέλης, 160, 161,
191, 267, 287, 671, 678, 704
Αθανασοπούλου Αφροδίτη, 593, 674
Αισχύλος, 87, 258, 259, 272, 679
Αλεξανδρίδης Ιωάννης, 60, 62, 69, 73,
77, 78, 91, 105, 621, 623
Αλεξανδρίδου Μαρία, 82, 83
Αλιθέρησης Γλαύκος, 48, 113, 138, 639
Αλιμπέρτη Σωτηρία, 54, 413, 431, 671,
702
Άμαντος Κωνσταντίνος, 34
Αναγνωστοπούλου Χρυσούλα, 407, 702
Αναστασοπούλου Μαρία, 409, 425, 702
Ανδρειωμένος Γιώργος, 266, 269, 271,
321, 323, 324, 671
Ανδριόπουλος Δημ. Ζ., 16, 219, 256,
260, 271, 671
Ανδριώτης Ν. Π., 273, 321, 349, 671
Ανθίας Τεύκρος, 46, 114, 138
Αντωνιάδης Νίκος Θ., 65, 75, 149, 153,
455, 456, 472, 627, 698
Αντωνιάδου Κατίνα, 56, 73, 75
Αντωνιάδου-Σιμοπούλου Ελένη, 34,
Αντωνιάδου Αντωνιάδου Αντωνιάδου
Αντωνιάδου 66. 75, 76, 651
Αντωνίου-Τίλιου Μαρία, 165, 228, 245,
503, 507, 671
Αποστολίδου Βενετία, 84, 192, 229,
239, 257, 258, 269, 274, 672
Αράγης Γιώργος, 112, 672
Αραμπατζίδου Λένα, 113, 185, 187,
208, 209, 214, 240, 243, 249, 396,
672
Αραούζος Βρασίδης, 415, 416, 627
Αργυρίου Αλέξανδρος, 115, 216, 672
Ασπρέας Γ., 556, 627, 646

B

Βαγενάς Νάσος, 137, 155, 162, 187,
266, 311, 321, 322, 323, 672, 674,
677, 679, 683, 687, 689

Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, 12, 45, 87,
288, 289, 346, 589, 604, 672, 290
Βαλδασερίδης Παύλος, 46, 113, 114,
138, 393, 394, 462, 691, 639
Βαρελάς Λάμπρος, 15, 164, 673
Βαρίκα Ελένη, 21, 51, 54, 110, 407,
409, 413, 426, 428, 429, 431, 438,
439, 440, 443, 449, 673, 702
Βασιλακάκος Γιάννης, 170
Βασιλειάδου Μαρία, 76
Βασιλικός Πέτρος, 286, 387
Βελουδής Γιώργος, 114, 138, 162, 227,
287, 387, 507, 673
Βενιζέλος Ελευθέριος, 31, 486, 534
Βικέλας Δημήτριος, 88, 304, 325, 450
Βλάχος Άγγελος, 285, 670
Βοΐσκου Ελένη, 399, 673
Βολονάκης Μιχαήλ, 34, 661
Βορέας Θεόφιλος, 106, 522, 549, 559,
592, 711
Βουτιερίδης Ηλίας, 144, 155, 159, 160,
673, 674
Βουτουρής Παντελής, 24, 27, 114, 117,
138, 166, 186, 192, 206, 226, 317,
506, 673

Γ

Γαραντούδης Ευριπίδης, 15, 137, 162,
185, 238, 239, 277, 278, 279, 280,
285, 286, 291, 292, 321, 322, 356,
359, 362, 363, 365, 366, 371, 373,
674, 675
Γαρδίκας Γεώργιος, 82, 83, 568, 684
Γεωργακοπούλου Ιωάννα, 575, 576
Γεωργαντοπούλου Ελένη, 58, 60, 67,
74, 79, 80, 93, 449, 577, 576
Γεωργής Γιώργος, 24, 26, 27, 28, 661,
673, 674
Γεωργούλης Κ., 501, 531, 710, 712
Γιαγκουλλής Κ. Γ., 17, 18, 114, 675,
685
Γιαννόπουλος Περικλής, 162, 180, 185,
187, 203, 247, 252, 312, 397, 402,
590, 640, 641, 686, 688, 695, 696,
Γιαννοπούλου Άννα, 16, 100
Γιοφύλλης Φώτος, 322, 374
Γιώτη Αγγελική, 323, 675
Γκαφιέρο-Ελευθερίου Μαρία, 473, 580
Γκρέκου Αγορή, 112, 114, 115, 185,
217, 243, 286, 674, 675

Γληνός Δημήτρης, 14, 468, 469, 486,
522, 536, 559, 591, 702, 704
Γριβέα Μαίρη, 407, 438, 703
Γρυπάρης Ιωάννης, 114, 132, 138, 239,
408, 675

Δ

Δαλακούρα Κατερίνα, 428, 434, 703
Δάλλας Γιάννης, 155, 212, 216, 267,
273, 280, 322, 323, 326, 327, 331,
334, 352, 396, 675, 676
Δαραλέξης Χ., 312, 639, 450
Δεληγιάννη Β., 433, 499, 703
Δελμούζος Αλέξανδρος, 14, 37, 351,
522, 531, 533, 536, 537, 552, 559,
591, 712
Δέλτα Πηνελόπη, 184, 689, 690, 693,
697
Δημαράς Αλέξης, 37, 83, 486, 537, 552,
712, 713
Δημαράς Κ. Θ., 216, 229, 264, 321,
335, 584, 676
Δημητριάδης Δημητρός, 46, 47, 113,
147, 148, 150, 325, 405, 640, 642,
645
Δημητριάδης Όμηρος, 66
Δημητρόπουλος Κ., 108, 502, 508
Διαλησμάς Στέφανος, 272, 322, 323,
327, 329, 330, 390, 677
Διός Σεμέλη, 305,
Δροσίνης Γεώργιος, 45, 88, 113, 140,
303, 380, 450, 590, 677

Ε

Εγγλεζάκης Βενέδικτος, 29, 30, 40, 661
Εγγονόπουλος Νίκος, 170
Ελεγμίτου Ελένη, 36, 40, 53, 64, 83,
433, 446, 704
Ελύτης Οδυσσέας, 128, 179, 203, 322,
323, 332, 337, 355, 358, 358, 363,
371, 372, 373, 374, 677, 681, 695
Εμπειρικός Ανδρέας, 170, 673
Εξαρχόπουλος Νικόλαος, 106, 522,
531, 549, 551, 555, 559, 574, 592,
712
Επισκοπόπουλος Νικόλας, 157, 158,
162, 180, 187, 191, 193, 198, 199,
212, 249, 312, 400, 401, 590, 640,
678, 695

Ευαγγελίδης Σωκράτης, 70, 100, 101,
470, 547, 580, 622, 636
Ευαγγελίδου-Ιακωβίδου Αλεξάνδρα,
100
Ευρυβιάδης-Widson Οδυσσέας, 91
Εφταλιώτης Αργύρης, 132, 185

Ζ

Ζαλουμίδης Λουκάς, 408, 450, 451, 516
Ζαλούχος Δημήτριος, 273, 278
Ζαννέτος Φίλιος, 24, 558, 662
Ζαφειρίου Λεύκιος, 17, 18, 46, 143,
322, 329, 374, 678
Ζερβός Ιωάννης, 317, 325
Ζήνων Αριστείδης, 168, 640
Ζησίου Κωνσταντίνος, 83, 164, 450,
640, 647, 679
Ζιτσαία Χρυσάνθη, 9, 17, 473, 679
Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδηρούλα, 37,
53, 63, 64, 82, 83, 428, 433, 434,
497, 534, 703, 712
Ζωγράφου Ευγενία, 45, 46, 88, 449,
639, 644, 703
Ζώρας Γ. Θ., 272, 321

Η

Ηλιάδης Γιάγκος, 45, 47, 112, 149, 290,
456, 638, 644

Θ

Θέμελης Γιώργος, 322, 330, 349, 679
Θεμιστοκλέους Ανδρέας, 36
Θεοχαρίδης Θεμιστοκλής, 43
Θρύλος Αλκης, 156, 216, 589, 679

Ι

Ιασονίδης Ονούφριος, 44, 109
Ιεροκηπιώτης Κώστας, 63, 64, 65, 75,
712
Ιλίνσκαγια Σόνια, 114, 317, 680
Ιντιάνος Αντώνης, 17, 18, 296, 298,
299, 457, 680, 692, 696
Ιωαννίδης Κλείτος, 17, 18
Ιωάννου Μαρία, 56, 78, 86, 89, 457,
458, 461, 471, 485, 514, 515, 558,
708

Ιωάννου Παρασκευή, 34, 55, 90, 463,
517

Κ

Καβάφης Κ. Π., 46, 693

Καγιαλής Τάκης, 311

Καζαντζάκης Νίκος, 162, 165, 166,
187, 208, 315, 317, 506, 507, 508,
593, 680, 685, 696, 709, 710, 711

Καίρη Ευανθία, 431, 705

Κάλβος Ανδρέας, 11, 12, 87, 144, 161,
175, 205, 212, 237, 255, 258, 264,
265, 266, 269, 270, 271, 272, 273,
278, 280, 320, 321, 322, 323, 324,
325, 326, 327, 329, 332, 337, 344,
353, 373, 390, 589, 596, 604, 668,
670, 671, 672, 675, 676, 677, 679,
684, 685, 686, 687, 693, 694, 695

Καλλιάφας Σπυρίδων, 14, 74, 106, 108,
475, 500, 531, 542, 549, 551, 552,
558, 562, 567, 575, 713

Καλλονάς Τηλέμαχος, 66

Καμπάνης Άριστος, 685

Καμπύσης Γιάννης, 192, 209

Καραγεωργιάδου-Έβερτ Ελένη, 34

Καραθανασοπούλου-Ανδρεοπούλου
Ελένη, 566, 568, 571, 572, 576

Καραντώνης Ανδρέας, 112

Καράογλου Χ. Λ., 42, 226, 408, 420,
681, 690

Καραχρήστος Νικόλαος, 106, 522, 713

Καρβέλης Τάκης, 303, 323, 355, 358,
363, 373, 381, 389

Κάρμεν Σίλβα, 311, 314, 430, 432, 604,
606

Καρύκη Ερατώ, 34

Καρνωτάκης Κώστας, 11, 12, 112, 114,
123, 124, 125, 127, 131, 133, 137,
138, 146, 187, 303, 304, 305, 320,
324, 335, 389, 390, 391, 403, 445,
449, 588, 590, 668, 669, 670, 681,
682, 694, 695, 697, 698

Κασίνης Κ. Γ., 15, 159, 170, 173, 175,
178, 179, 231, 251, 257, 261, 262,
263, 266, 280, 291, 311, 313, 314,
315, 319, 345, 353, 357, 371, 378,
415, 671, 682, 689

Καστρινάκη Αγγέλα, 110, 157, 682

Καταλάνος Νικόλαος, 28, 416, 443,
453, 454, 455, 467, 621, 623, 631

Κατσιαντώνη-Πίστα Αντωνία, 312, 682

Κατσιγιάννη Άννα, 83, 113, 137, 142,
155, 158, 159, 162, 163, 165, 168,
169, 182, 184, 185, 201, 202, 312,
363, 375, 396, 399, 674

Κατσίμπαλης Κ. Γ., 312, 683

Κατσούρης Γιάννης, 15, 49, 78, 662

Καψωμένος Ερατοσθένης, 283, 287,
291, 391, 683, 697

Κεχαγιά Καλλιόπη, 83, 433, 702, 705

Κεχαγιόγλου Γιώργος, 8, 19, 46, 114,
149, 150, 168, 216, 225, 291, 374,
683, 684, 704

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., 24, 27, 32,
662, 663

Κιτρομηλίδου Μάγδα Μ., 47, 63, 64,
65, 66, 75, 153, 416, 472, 513, 663

Κοκκινάκης Δημήτριος, 304

Κοκόλης Ξ. Α., 216, 676

Κομνηνού-Πλατανιά Ελένη, 88, 156,
305, 410, 449, 452, 629

Κονδύλης Παναγιώτης, 83, 245, 499,
696

Κόνναρη Αφροδίτη, 76

Κοραής Αδαμάντιος, 87, 144, 275, 434,
684

Κόρρινα, 430

Κουβαράς Γιάννης, 322, 323, 324, 684

Κουδουνάρης Αριστείδης, 15, 16, 22,
39, 55, 58, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 75,
76, 77, 78, 80, 81, 82, 86, 90, 91,
100, 101, 154, 168, 411, 412, 414,
416, 473, 475, 514, 518, 623, 663

Κούμας Μ., 78, 663

Κουντουράς Μίλτος, 552, 713

Κουρσουμπάς Γ. Ν., 553, 614, 650

Κουτσιβίτης Βασίλης, 311, 684

Κρανιδιώτης Γιάννος, 24, 665

Κριαράς Εμμανουήλ, 272, 322, 324,
684

Κρυστάλλης Κώστας, 45, 140, 381,
382, 383, 590

Κυριαζής Νεοκλής, 16, 90, 92, 101,
102, 105, 417, 418, 518, 519, 623,
624, 632, 654, 684, 721

Κυριακίδης Στίλπων, 34, 43

Κυριακίδου - Νέστωρος Άλκη, 85, 139,
261, 684

Κύρου Δανάη, 82, 475, 549

Κύρρης Κώστας Π., 14, 15, 16, 18, 25, 63, 70, 75, 77, 78, 87, 89, 110, 115, 150, 154, 228, 457, 458, 459, 485, 500, 513, 514, 550, 569, 563, 595

Λ

Λαζαρίδου Μαριγώ, 34
Λαζαρίδου Πηνελόπη, 50, 439
Λάμαρη Ελένη, 88, 113, 305, 449
Λαμπρέλλης Δημήτρης Ν., 165, 166, 209, 507, 684, 685
Λαμπρίδη Έλλη, 508, 710
Λανίτης Ν. Κλ., 43, 150
Λαπαθιώτης Ναπολέον, 11, 138, 588
Λασκαρίδου Αικατερίνη, 433, 532, 705, 713
Λαυσονία, 306, 448
Λειβαδάς Βίας, 32
Λεοντιάς Σαπφώ, 8, 43, 54, 299, 300, 410, 414, 432, 433, 439, 443, 445, 527, 627, 632, 634, 669, 671, 699, 701, 702, 703, 704, 707
Λεοντιάς-Κτενά Αιμιλία, 50, 438, 439, 632
Λερίου Καλιόπη, 66, 76
Λεύκης [Λέφκης] Γιάννης, 48
Λιασίδης Αχιλλέας, 29
Λιπέρτης Δημήτρης, 12, 44, 89, 296, 589, 692
Λοϊζιάς Πολυξένη, 8, 12, 17, 19, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 53, 54, 55, 60, 109, 111, 112, 139, 140, 298, 299, 300, 301, 306, 408, 410, 411, 412, 414, 415, 430, 431, 439, 441, 448, 449, 457, 465, 535, 589, 596, 604, 608, 612, 625, 680, 694, 695, 699, 706, 708
Λοϊζίδης Σάββας, 154, 470, 483
Λουκά Αριστόδημος, 67, 72
Λοφίτη Γεωργία, 109, 113, 138, 405
Λυμπουρή Κώστας, 18, 46, 678
Λυμπουρίδης Αχιλλέας, 61
Λυσιώτης Ξάνθος, 151, 462, 471, 632, 639

Μ

Μαλακάσης Μιλτιάδης, 88, 303, 388
Μάππα Ξανθίππη, 577
Μαραθεύτης Χ., 64, 650

Μαρκίδης Γ., 13, 112, 296, 466, 467, 480, 483, 632
Μαστροδημήτρης Π. Δ., 15, 272, 273, 286, 343, 685, 686
Μαυρέλος Νίκος, 157, 678
Μαυρογιάννης Βασίλειος, 66
Μενάρδος Σίμος, 44, 325, 463
Μητσάκης Κάρολος, 396
Μητσάκης Μιχαήλ, 149, 278, 644
Μιστριώτης Γεώργιος, 83, 143
Μιχαηλίδη Αγνή Μ., 61
Μιχαηλίδης Σωφρόνιος Γ, 28, 664
Μιχαηλίδης Κίμων, 156, 687
Μιχαηλίδης Μ. Γ., 417, 624
Μιχαηλίδου Αντιγόνη, 65, 460, 521
Μοδινός Πόλυς, 43, 148, 150, 641
Μόσχος Ευάγγελος Ν., 206
Μουλλάς Παναγιώτης, 216, 278, 676, 687
Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, 36, 40, 433
Μπαμπινιώτης Γεώργιος, 14, 15, 107, 512, 585, 587
Μπέλλα Μαριάνθη, 468, 536
Μπεμπόνης Αντώνιος, 18, 110, 134, 265, 280
Μπουζάκης Σήφης, 537, 550, 562, 713
Μπουμπουλίδης Φαίδων, 321, 687
Μπουτζουβή Αλέκα, 20, 51, 413, 704
Μυλωνάς Νικόδημος, Μητροπολίτης Κιτίου, 28, 40, 56, 456, 519, 633
Μυριανθόπουλος Κλέοβουλος, 35, 62, 63, 66, 75, 78, 79, 713
Μυριανθόπουλος Σωκράτης, 66
Μυρτιώτισσα, 89, 147, 595, 639

Ν

Νικολαΐδης Νίκος, 157, 162, 168, 399, 673, 683, 688, 691, 699
Νικολαΐδου-Αυτονόμου Ελένη, 38, 39, 109, 456, 625, 653, 672
Νικολάου Θεοδόσης, 73, 89, 451, 691
Νικολαρεΐζης Δημήτρης, 182
Νιξαρλίδου Ελένη, 705
Νιρβάνας Παύλος, 88, 113, 155, 156, 157, 165, 187, 304, 316, 405, 450, 453, 503, 506, 642, 689
Ντενίση Σοφία, 407, 440, 688, 705
Ντουνιά Χριστίνα, 396, 688

Ξ

Ξενόπουλος Γρηγόριος, 83, 88, 214,
295, 409, 532
Ξηραδάκη Κούλα Κ., 16, 34, 51, 54, 77,
81, 82, 83, 413, 705
Ξούριας Γιάννης, 173, 688

Ο

Οικονομίδης Κυπριανός, 28
Οικονόμου Ελένη, 300, 306, 430, 431
Ουγκώ Βίκτωρ, 496
Ουράνης Κώστας, 11, 88, 138, 304, 588

Π

Παϊδούσης Π., 548, 651
Παλαμάς Κωστής, 12, 45, 84, 88, 192,
226, 229, 231, 249, 253, 258, 286,
290, 425, 589, 643, 671, 694, 706
Παναγιωτάτου Αγγελική, 515, 705
Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., 137, 155, 689
Παναγιώτου Νίκος, 16, 111, 228, 460
Παναγιωτούνης Πάνος, 17
Παπαδημητρίου Άννα, 494
Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, 152, 380,
490
Παπαδόπουλος Αριστόδημος, 67, 68
Παπαδόπουλος Θεοδώρος, 24, 27, 53,
62, 539, 554, 662, 692, 713, 715
Παπαδόπουλος Κύριλλος, 28
Παπαδόπουλος Χαράλαμπος, 539
Παπαδοπούλου Αθηνά, 69, 70, 72, 561,
575, 591
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα, 12, 88,
162, 163, 182, 183, 292, 293, 294,
295, 296, 430, 589, 604, 634, 643,
689
Παπαδοπούλου Μαρία, 67, 71
Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου Λιλί, 155
Παπακώστας Γιάννης, 293, 294, 303,
380, 415, 677, 685
Παπαλεοντίου Λευτέρης, 8, 15, 16, 18,
19, 39, 41, 46, 48, 49, 110, 112, 113,
114, 134, 148, 150, 157, 167, 168,
178, 183, 216, 220, 225, 228, 237,
249, 256, 260, 262, 265, 266, 268,
269, 270, 271, 272, 277, 280, 281,
283, 286, 288, 290, 291, 302, 305,
312, 313, 324, 325, 329, 344, 353,
371, 374, 393, 399, 412, 416, 451,

457, 560, 604, 671, 684, 690, 691, 692,
696, 706
Παπανούτσος Ευάγγελος Π., 508, 711
Παπαπολυβίου Πέτρος, 25, 27, 30, 32,
186, 663, 664, 665
Παπαρρηγόπουλος Δημήτριος, 43
Παπα-Γσικούρη Άννα, 34
Παρασκευάς Παύλος, 16, 111
Παρασκευά-Χατζηκώστα Γιώτα, 8, 14,
19, 22, 34, 36, 38, 53, 54, 55, 58, 59,
60, 67, 70, 72, 74, 77, 90, 91, 101,
105, 107, 108, 111, 112, 113, 134,
135, 139, 153, 298, 300, 306, 408,
410, 411, 414, 415, 426, 431, 441,
448, 449, 465, 512, 516, 521, 523,
535, 539, 548, 554, 575, 585, 594,
694, 695
Παράσχος Αχιλλέας, 43, 290
Παράσχος Κλέων, 125, 215, 216, 291,
588, 589
Παρούτη-Λιασίδου Θεανώ, 34, 53, 56,
80
Παρρέν Καλλιρρόη, 50, 54, 144, 145,
293, 294, 409, 410, 414, 421, 425,
427, 429, 431, 433, 438, 439, 440,
449, 461, 463, 468, 474, 487, 499,
595, 629, 702, 704, 705, 706, 707
Πασχαλίδης Πασχάλης, 36, 46, 153
Πασχαλίδου-Λεοντιάδου Καλλιόπη,
109, 414, 527, 632
Πάτσιου Βίκυ, 157, 692
Παυλίδης Λεωνίδα, 114
Παυλίδου Αλέκα, 60, 72, 67, 108, 634
Παύλου Σάββας, 148
Πέρδικα Νίκη, 571, 647
Περδίας Ιωάννης, 109, 516, 644, 645
Περνάρης Άντης, 296, 297, 693
Περσιάνης Παναγιώτης Κ., 34, 35, 36,
41, 63, 64, 75, 351, 560, 714
Πετρίδης Βίκτωρ, 16, 39, 625
Πετρίδης Ιωάννης, 43
Πετριτζόπουλος Ιω., 278, 321, 670
Πηλαβάκης Αριστόδημος, 75, 714
Πιερής Μιχάλης, 46, 148, 184, 187,
402, 487, 493
Πιερίδης Θεοδόσης, 46
Πίνδαρος, 272
Πίπιζα-Μαντζούνη Μαρίκα, 305, 412,
449

Πλάτωνας, 87
Πολέμης Ιωάννης, 45, 88, 450
Πολίτης Λίνος, 278, 321, 693
Πολίτης Νικόλαος, 43, 139, 257, 300
Πολίτου-Μαρμαρινού Ελένη, 114, 131, 133, 137, 170, 253, 262, 280, 294, 320, 322, 359, 360, 366, 371, 372, 440, 693, 694, 707
Πολυχρονάκης Δημήτρης, 188, 396, 688, 694
Πορφύρας Λάμπρος, 114, 119, 127, 130, 138, 294, 378, 384, 385, 386, 590, 694
Προβελέγγιος Α., 45, 132, 149, 644
Προυσής Κώστας, 16, 296, 694, 507
Πρωτοπαπά Γλυκερία, 694
Πυλαρινός Θεοδόσης, 8, 15, 26, 31, 41, 34, 36, 38, 53, 54, 55, 60, 110, 111, 112, 298, 300, 306, 408, 410, 411, 414, 415, 694, 695, 706

P

Ριζάκη Ειρήνη, 440, 454, 697, 707
Ρίχτερ Χάιντς Α., 25, 32, 665
Ροδοκανάκης Πλάτων, 157, 162, 199, 214, 688, 689, 692
Ροΐδης Εμμανουήλ, 145, 421, 439, 440, 453, 643, 707
Ρωσσιδης Ζήνων, 113, 405

Σ

Σαββίδης Γ. Π., 289, 390, 672, 695, 696
Σακελλάριος Αθανάσιος, 43, 139
Σακκάδα-Χατζηγαβριήλ Χαριτίνη, 80, 81, 470, 632
Σακορράφου-Μόσχου Σάσα, 51, 425, 413, 443, 463, 704
Σαλταπήδας Χρ., 323, 695
Σαμαρτζίδου Ευφροσύνη, 407, 439,
Σαμίου Δήμητρα, 407, 413, 493, 707
Σαπφώ, 87, 343, 430, 438, 454
Σαρίκας Ζήσης, 192
Σαρίπολος Νικόλαος, 43
Σαχίνης Απόστολος, 185, 191, 240, 251, 695
Σβορώνου Ελένη, 88, 305, 449
Σεφέρης Γιώργος, 251, 266, 286, 322, 324, 343, 389, 675
Σημηριώτης Γιώργης, 236, 688
Σιαφλέκης Ζαχαρίας, 320, 668, 696

Σιβιτανίδης Γεώργιος Ν., 43
Σιγούρος Μαρίνος, 304, 450
Σιδέρη Αλόη, 324, 696
Σικελιανός Άγγελος, 136, 186, 374, 396, 696
Σιμοπούλου-Αντωνιάδου Ελένη, 34, 66, 75, 76, 651
Σιμωνίδης, 87
Σιφναίου Ελένη, 563, 649
Σκαρτσής Σ. Α., 131, 323, 396, 677, 693, 694
Σκίπης Σωτήρης, 89, 322, 373, 639, 694
Σκλαβενίτη Κωστούλα, 407, 413, 702, 707
Σκόκου Κων. Φ., 312, 316, 640
Σκοπετέα Σοφία, 330
Σμόλτσε Καρολίνα, 34
Σμόλτσε Μαρία, 34
Σολωμός Διονύσιος, 12, 87, 88, 114, 160, 232, 239, 265, 266, 272, 283, 284, 285, 286, 287, 292, 325, 470, 589, 673, 677
Σούντια Κίκα, 90, 91, 449
Σούντια Φρόσω, 90
Σούτσος Αλέξανδρος, 321, 672
Σοφοκλέους Ανδρέας Κλ., 16, 41, 61, 65, 408, 450, 459, 462, 665
Σοφοκλής, 87
Σπανός Γιάννης, 32, 663
Σπυριδάκης Κωνσταντίνος, 33, 153, 470, 483, 485, 546, 628, 636
Σταυρίδης Φοίβος, 90, 148
Σταυρίδης-Ραγιάς Γεώργιος, 44, 109
Σταυρινίδης Δημοσθένης, 44, 109, 290
Σταυρινός-Οικονομίδης Γιάννης, 48
Σταυροπούλου Ερασμία-Λουίζα, 15, 110, 184, 208, 291, 439, 696, 697
Στεργιόπουλος Κώστας, 112, 114, 125, 137, 146, 161, 182, 216, 320, 390, 589, 670, 671, 697
Στεφάνου Στέφανος, 114
Στρατήγης Γεώργιος, 88
Στυλιανού Πέτρος, 32
Συκουτρής Ιωάννης-Αντιφών, 34, 47, 49
Συμεωνίδης Ιωάννης, 73
Συμεωνίδης Χαρίλαος, 73
Συμεωνίδου Αθηνά, 73
Συμεωνίδου Λυσιμάχη, 73
Σώζος Χριστόδουλος, 30

T

Ταρσούλη Αθηνά, 409, 570, 649, 707
Τατάκης Βασίλειος, 34, 47, 152, 467,
472, 473, 508, 636, 697, 711
Τενεκίδης Γιώργος, 24, 666
Τερζάκης Άγγελος, 203
Τζήκας Χρήστος, 534, 715
Τζιόβας Δημήτρης, 110, 178, 185, 187,
203, 227, 247, 273, 353, 354, 396,
402, 679, 682, 697
Τζουφλάς Ηλίας, 54
Τόντοροφ Τσβετάν, 187, 402, 698
Τριανταφυλλίδης Μ., 14, 37, 552, 559,
592
Τσαμαντά-Χριστοδούλου Μαρία, 80,
81, 91
Τσατσάνογλου Ελένη, 289, 672
Τσάτσος Θεμιστοκλής, 203
Τσιριμώκος Ι., 486, 534, 535, 611, 612
Τωμαδάκης Ν. Β., 144, 272, 698

Φ

Φεραίος Ρήγας, 11, 263, 264, 292, 589
Φιλίππου Λοΐζος, 625, 698
Φιλοκύπρου Έλλη, 19, 112, 114, 123,
127, 131, 189, 280, 304, 692, 698
Φιλύρας Ρώμος, 11, 119, 138, 588
Φλωρεντίας Ελένη, 54
Φουρναράκη Ελένη, 36, 407, 433
Φραγκούδης Γεώργιος Σ., 44, 139
Φραγκούδης Επαμεινώνδας, 43
Φραγκούδης Μενέλαος, 38, 44, 45, 47,
55, 153, 168, 265, 452, 455, 639, 644
Φυσεντζίδου Πολύμνια, 77
Φωτιάδου Ανδρονίκη, 36, 715

X

Χαραλαμπίδης Κυριάκος, 322, 329

Χαραλάμπους Δημήτρης Φ., 34, 459,
515, 537, 715, 716
Χαρίτος Χαράλαμπος Γ., 37, 537, 716
Χατζηαθανασίου Χρίστος, 313
Χατζηβασιλείου Ευάνθης, 27, 186
Χατζηδημητρίου Κάτια, 26, 28, 32, 33
Χατζηθωμάς Ανδρέας, 18, 46, 678
Χατζηπέτρου Ελένη, 34, 36, 53, 56, 75,
85, 109, 460, 514, 516, 701
Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης, 522, 532,
534, 716
Χατζόπουλος Δ., 129, 440, 704
Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, 114, 121,
138, 188, 209, 291, 386, 696
Χειλιμίντρη-Αλεξανδρίδη Λούλλα, 58,
73, 77, 91, 105, 654
Χουρμούζιος Αιμίλιος, 45, 114, 119,
291
Χουρμούζιος Στυλιανός, 109, 665
Χρηστίδης Ορέστης, 48, 147, 183, 223,
456, 516, 605, 638, 641, 644, 645
Χρήστου Ελένη, 34, 36, 56, 80, 81, 465,
479, 520, 548, 610
Χριστοδουλίδης Χριστόδουλος, 45, 46
Χριστοδουλίδου Λουίζα, 45, 54, 143,
699
Χριστοδούλου Γεώργιος Α., 162
Χριστοδούλου Νίκος, 29
Χρυσανθακοπούλου Αργυρή, 575
Χρυσανθακοπούλου Χρυσάνθη, 67
Χρυσάνθης Κύπρος, 18, 43, 110, 265,
457, 521, 523, 539

Ψ

Ψαρρά Αγγέλικα, 407, 409, 413, 423,
425, 440, 701, 708, 709
Ψυχάρης Γ., 45, 133, 145, 149, 159,
211, 698